

Barcode : 99999990293260

Title - Kavyaprakasa Part-X

Author - Sukthankar,S.S.

Language - sanskrit

Pages - 676

Publication Year - 1941

Barcode EAN.UCC-13

KĀVYAPRAKĀŚA

ULLĀSA X

WITH

The प्रदीप of महामहोपाध्यायश्रीगोविन्दरामकुर.

The उद्योत of श्रीनारेशभट्ट

The प्रभा of श्रीवैद्यनाथ तत्सन्

The संकेत of रुचक (रुच्यक) [Appendix A]

The बालचिन्तानुरञ्जनी of नरहरि सरस्वतीतीर्थ

[Appendix B]

Edited with Introduction, English Translation,
Explanatory Notes and Appendices

BY

S. S. SUKTHANKAR, M. A.

Professor of Sanskrit

Rajaram College, Kolhapur

KARNATAK PUBLISHING HOUSE

BOMBAY

1941

Printed by M N KULKARNI at the KARNATAK PRINTING Press Chitra Bazar,
Bombay and Published by him at the KARNATAK PUBLISHING HOUSE,
Chitra Bazar, Bombay 2.

TO

THE LOVING MEMORY OF MY BROTHER

NYAYASHASTRI BHAWANISHANKAR SUKTHANKAR,
SANSKRIT PUNDIT, ST XAVIER'S COLLEGE, BOMBAY.

INTRODUCTION

I

MAMMAṬA, PERSONAL HISTORY AND DATE

Very scanty are the details that have been gleaned relating to the personal history of this eminent savant whose *Kavya prakāśa* constitutes one of the most solid contributions to the literature of Sanskrit Poetics. A few of these details again are of questionable veracity, and are found, on a close scrutiny, to have no more value and significance than what could be attached to a late commentator's uncritical conjecture.

It was Bhīmasena Dīkṣita, the learned author of *Sudhāśagara* who, in the introductory verses of the commentary, made the statement that Mammata was a son of Jayata and brother of Kaiyata the renowned commentator of Patañjali's *Mahabhasya* and Uvata, the commentator of the *Vājasaneyīsamhita* and *Rkprātiśakhya*. Kaiyata and Uvata cannot be brothers, for, Kaiyata, on his own authority, was the son of Jayata, while Uvata, also on his own authority, was a son of Vajrata. Then, how should Mammata stand in relation to them? It seems more probable, if at all there be a grain of truth in what Bhīmasena writes about Mammata, that Mammata was the brother of Uvata (not Kaiyata). For, Uvata in his *Vājasaneyī bhasya* states that he was a protégé of King Bhoja whose munificent generosity to the learned comes to be embodied by Mammata in a stanza illustrating the figure *Udātta*. Since both Uvata and Mammata appear to be contemporaries of Bhoja it is not unlikely that they were brothers. Bhīmasena probably made Kaiyata, Uvata and Mammata brothers, on the strength of the phonetic similarity of the three names—a surprisingly bold guess for a commentator removed from Mammata by no less than six centuries. A Kashmir tradition of doubtful authenticity makes Mammata a maternal uncle of Śrīharsa, the author of the *Nasadhīya*. He is described to be a Śaiva by a commentator, the author of the *Nidarśana*.

PREFACE

This edition of the Tenth Ullāsa of the Kāvyaaprakāśa is being brought out with the same features as appeared in my edition of Ullāsas I-III, published as far back as 1933. In addition to the three wellknown commentaries: Pradīpa, Uddyota and Prabhā, are published two new commentaries: the Samketa of Ruc-(yy)aka and the Bālacittānurañjanī of Narahari Saraswatīrtha, both based on the Mss material in the Bhandarkar Research Institute, Poona. The English translation and Notes are planned with a view to bringing the Figures of Speech, as dealt with in the Tenth Ullāsa, within the easy reach of the student of Alamkāra. It has been my endeavour to make the translation faithful and, at the same time, to make it conform to the English idiom. The Notes attempt to set forth the Figures of Speech not only in their complete bearings but also with as much perspicuity as the subject allows. I make these claims, however, with the reserve of one keenly aware of his shortcomings and shall deem myself singularly lucky if this edition commands the wide popularity enjoyed, I may humbly say, by its forerunner, the edition of the first three Ullāsas.

The acknowledgments made in the Preface to the edition of the three Ullāsas hold good in the case of this edition also. The death of my brother, Nyayashastrī Bhawanīshankar Sukthankar, to whose memory this edition is inscribed, has deprived me of one to whom I looked for inspiration and guidance in my literary ventures. My friend and colleague, Dr A. M. Ghatge, has obliged me with many a valuable suggestion. The accuracy and precision of the edition are, in a large measure, due to the scrupulous care with which my wife, Mrs. Malati Sukthankar, has gone through the proofs.

Mr. M. N. Kulkarni, proprietor of the Karnatak Press, has laid me under no small obligation by undertaking to publish this edition. The Kolhapur Darbar has obliged me by making a grant towards the publication.

The author acknowledges his indebtedness to the University of Bombay for the substantial financial help it has granted towards the cost of the publication of this work.

*Goragaonkar's House,
Bombay 7.
12 6 1941.*

S. S. S.

Mammata, it is almost certain hailed from Kashmir. For, firstly, his name is on the pattern of other decidedly Kashmir writers. The names Kaiyata, Uvata, Rudrata Bhallata, along with several others, help us to know whence Mammata hailed. Secondly, Mammata, like several other Kashmirian writers, is given the title Rajānaka which means "almost a king". The title is definitely Kashmirian and is given to Kashmirian Brahmanas to this date. Thirdly, the generally accepted view that Alata (or Alaka) was the author of the closing portion of the Kavyaprakāśa and that he was a Kashmirian lends a greater amount of plausibility to Mammata also hailing from Kashmir.

MAMMATA'S SCHOLARSHIP

All Sanskrit writers on Poetics were, as a rule, men of erudition. Not until they were well grounded in the different branches of learning, did these Pundits undertake to write on Poetics. In general, their learning comprised a deep study of Grammar, the Purva mimāmsa and the works of their predecessors in the field of Sahitya śāstra. In short, they got themselves acquainted with those branches of learning that had a direct bearing on Poetics.

To judge from his Kavyaprakāśa Mammata appears to have been a versatile genius who approached the subject of Poetics equipped with a thorough knowledge of diverse branches of Sanskrit literature.

(1) Like other writers in the field, Mammata had studied Sanskrit Grammar with the scholar's intensity and accuracy. He quotes profusely from the Mahabhasya and Bhartrhari's Vakyapadiya, in his Kavyaprakāśa. His division of the figure Virodha, based as it is on the four fold convention of Word accepted by Grammarians, and his use of the word Kriya in the sense of Hetu (cause) in the body of his definition of the figure Vibhavana, tend to show that Mammata's bias lay in the direction of the Grammarians. His division of Upama, his remark in the course of his treatment of the figure Asangati अपवादविषयपरिहारेण उत्सर्गस्य व्यवस्थिते are palpably in the Grammarian fashion. Instances could be multiplied to show Mammata's leanings towards the Grammarians, but the following remark of Mammata will, it is hoped, be enough to bear out the high esteem in which he, as an Ālankarika, held the Grammarians. सुधैर्वैयाकरणैः च्वनिरिति व्यवहारः कृतः ततस्तन्मतानुसरिभिर्न्यैरपि etc

(2) Mammata shows that his acquaintance with the Pūrva-mīmāṃsā was far from superficial. He is quite at home when he develops the essentially Mīmāṃsaka views. अभिहितान्वय and अन्विता भिधान. He takes note of their view that convention (संकेत) is established with regard to Generic attributes only; he is aware of Arthāpatti and meticulously points to ^{Kumārila's} Prabhākara's refinement thereof into श्रुतार्थापत्ति. He cites from Kumārila (अभिधेयविनाभूतप्रतीतिर्लक्षणोच्यते । ... घृतेरिष्टा तु गौणता), and refers to the Mīmāṃsaka view of प्रत्यक्ष as objective manifestation (प्रकटता). In short, he was acquainted with both the schools of Mīmāṃsā, the Kumārila school and that of Prabhākara. The inclusion of the figure Parisankhyā in the Arthālamkāras need not be taken as an additional instance for it dates back to Rudrata.

Mammata refers to the Vaiśeṣika theory of Atoms and their size in Ullāsa II. In the treatment of the figure Anumāna, he pithily defines the Naiyāyika terms Sādhana and Sādhya, with the rigidity of a Naiyāyika. He refers to the Naiyāyika view in Ullāsa II that convention is made in relation to the individual as qualified by the generic attribute. In the same Ullāsa, he alludes to the Naiyāyika view of Direct Perception resulting in Samvitti (i. e. consciousness in the cogniser). While describing, in Ullāsa I, the creation of Brahma, he refers to the Vaiśeṣika view that Atoms form the material cause of the world, and seems to allude to the Vaiśeṣika division of causes by the words उपदानकर्मादिसहकारिकारण comprehending, by the word सहकारि, the असमवायि and निमित्त.

He refers to the Sāṅkhya view of creation. He has occasion to refer to the Buddhist view of Sanketa that refers to the individual as marked off from everything else. Though the former of these references need not be made much of, the latter presupposes some close acquaintance with the Buddhist system.

Mammata's knowledge of the literature on Poetics, that had grown up before he made his appearance in the field, was not only wide but precise. That is why he is in a position to set his finger on the weak points in the theories advanced by his predecessors. A perusal of the appendix to Ullāsa X would suffice to substantiate the truth of this remark. He mentions Abhinavagupta, Udbhata, Mayūra, Śrīharsa and others. He cites stanzas from his predecessors like Rudrata, Dandin, Ānandavardhana, Udbhata and Vāmana. He

criticises the views of Udbhata, Rudrata, Bhāmaha, Vāmana. In short, we find Mammata making, in his *Kāvya-prakāśa*, an attempt to focus all the important poetical theories and views that had established themselves before him.

In giving his illustrations, Mammata has drawn upon literature that is varied. He cites from dramas like the *Śākuntala*, *Vikramorvaśīya*, *Mahāvīracharita*, *Mālatī Mādhava*, *Hanumarmātaka*, *Vemśamhāra*, *Ratnāvalī*, *Bāla Ramāyana*, *Karpūra mañjarī*, *Viddhaśāla bhāṇjikā*, from Kavyas like the *Raghu vaṃśa*, *Kumāra sambhava*, *Kirātārjunīya*, *Śiśupālavadha*, *Navasahasankacharita*, *Bhatti Kāvya*, from anthologies like the *Amaru-śataka*, *Gāthasaptaśatī*, from the *Mahabharata*, *Kuttanāmata*, not to mention several others. Besides *Kavya-prakāśa* Mammata is also credited with the authorship of *Sabdavyāpāravichara* a treatise that deals with the question of the processes of *Abhidhā* and *Lakṣanā*.

After perusing his *Kavya-prakāśa* one cannot but admire the sweep of the author. And one is too willing to join hands with the commentator Bhuṃasena who pays tribute to Mammata in the following glowing terms: न हि गीर्वाणगुरवोऽपि श्रीवाग्देवतावतारोक्ति (मम्मदोक्ति) आक्षेप्तुं प्रभवन्ति किं पुनर्मानुषमशकम् ।

Mammata's date is determined to be between 1050 and 1150 A. C. He refers to Abhinavagupta (1st quarter, 11th cent.) He cites from the *Navasāhasankacharita* (*circa* 1010 A. C.) and in the stanza illustrative of the figure Udatta he pays tribute to the liberality of Bhoja (*circa* 1055 A. C.) Thus he must have written his *Kavya-prakāśa* after 1055.

As Ruyyaka mentions the *Kavya-prakāśa* in his *Alankarasarvasva* (*circa* 1135-1145 A. C.) and has also commented upon the *Kavya-prakāśa* in his *Sanketa* (which is appended to our Edition), the *Kavya-prakāśa* must have been written before 1135-45 A. C.

That Manikyachandra wrote his *Sanketa* in 1159-60 is an additional evidence in point.

Thus the *Kavya-prakāśa* must have been written somewhere between 1050-1150 A. C. There is extant also a manuscript of the work dated 1158-59 A. C. The date 1100 A. C. therefore will not be far too wide of the mark.

II

KĀVYAPRAKĀŚA ITS CONTENTS AND ITS POSITION IN THE FIELD OF SANSKRIT POETICS

The Kāvyaaprakāśa is made up of three parts I the Karikas numbering 142 which have been split up into 212 sutras dealing with the different topics on Poetics II the Vṛtti which elucidates and supplements the sutras and III illustrations comprising stanzas numbering 603 drawn from a wide range of literature

The Kavyaprakāśa is divided into ten Ullāsas or Flashes the first of which gives *inter alia* a definition of Kavya The remaining Ullāsas are devoted to a treatment of the different constituents of the definition The following analysis will give the contents of the work at a glance —

Ullasa I defines Poetry as Word and Sense without poetical flaws with poetical excellences and as a rule embellished with figures

Ullasa II divides Words into Expressive Indicative and suggestive according as it yields sense Expressed Indicated or Suggested

Ullasa III gives the variety of Suggestion based on sense

Ullasa IV Varieties of Dhvani or Suggested Sense the first variety of Kavya

Ullasa V The second variety of Kavya called Gunibhuta vyangya

Ullasa VI Kavya of the third class called Chitra with its two varieties Śabda-chitra and Artha-chitra

Ullasa VII The Flaws of Words and Sense

Ullāsa VIII Gunas or poetic excellences three in number distinguished from figures

Ullasa IX The Figures of Word, six in number and three Vṛttis

Ullasa X the Figures of Sense, 61 in number

From this list of topics it will be seen that our author has dealt with Poetics in its varied aspects. The only branch of Poetry that remains untouched by Mammata is Drama which also is generally treated by other writers on Poetics like Viśvanatha the author of the Sahityadarpana

Mammata has for long been looked upon as one of the most authoritative exponents of Sanskrit Poetics. An index to his popularity is furnished by the very fact that scholars like Ruyyaka undertook to comment on the Kāvyaaprakāśa within almost a score of years of its appearance. And Manikyachandra's commentary was written before yet fifty or sixty years had elapsed since the work was compiled. That the popularity of the work was sustained throughout is borne out by the number of commentaries written at various times and by various scholars, and computed to be no less than seventy in number. That the commentators of the Kāvyaaprakāśa include such brilliant scholars as Ruyyaka, the author of the Alankārasarvasva, Viśvanātha the Sāhityadarpanakara, Govinda Thakkura the reputed author of the commentary Pradīpa, and Nāgoji Bhatta the great grammarian, author of the Paribhasenduśekhara, is in itself a splendid tribute to the worth and popularity of the Kāvyaaprakāśa. Govinda Thakkura's commentary Pradīpa is so learned that it has, in its turn, been commented upon by other scholars.

What is the source of this immense popularity? It will be very instructive to know what made Mammata's Kāvyaaprakāśa a work of unparalleled worth even when Sanskrit literature has been enriched by works on Poetics—a legion of them—all more or less learned.

The explanation of मम्मट's phenomenal popularity lies perhaps in two or three factors. Firstly, मम्मट was a man of wide learning, as we saw above. His learning which gained for him a title like वाग्देवतावतार from scholars like अर्जुनदेव & भीमसेन दीक्षित was a sure attraction to men of scholarly tastes to undertake a study of the काव्यप्रकाश, his *magnum opus*. Secondly, मम्मट was a staunch advocate of a school—the ध्वनि school—which had got a strong hold on the minds of scholars after आनन्दवर्धन. Here was a learned adherent of the most popular school of Poetics who, therefore, must have stood high in the eyes of the learned. Thirdly, मम्मट tried to bring together, in his काव्यप्रकाश, all that was best in the systems that preceded him. His definition of काव्य, which aims at satisfying all schools, his admission of three गुण, and his attempt to make them a substitute for the three वृत्ति or रीति are all typical of मम्मट's desire to make his work represent all that was best in the theories that preceded him. The closing stanza

इत्येष मार्गो विदुषां विभिन्नोऽप्यभिन्नस्य प्रतिभासते यत् ।

न तद्विचित्रं यदमुत्र सम्यग्-विनिर्मिता सद्यन्तैव हेतु ॥

though written by भरत, may be taken as giving in epitome this aim of the काव्यप्रकाश. Lastly, the very systematic and pithy nature of the काव्यप्रकाश must have been immensely responsible for its popularity. Though a bit obscure, it should not be forgotten that मम्मट skips over the whole field of Poetics within the short space of 142 कारिकाः. And thus he does without impairing accuracy in the least.

III

काव्यप्रकाशः *ITS COMPOSITION*

कारिका and वृत्ति — The काव्यप्रकाश as seen above, consists of three constituent parts (1) कारिकाः, (2) वृत्ति, and (3) उदाहरणः. Of these the वृत्ति and the choice of उदाहरणः will evidently go to the credit of the same author मम्मट, for the वृत्ति and the उदाहरणः are inseparably interlinked. Regarding the authorship of the कारिकाः, however, two views have been advanced. One is inclined to attribute the authorship of the कारिकाः to भरत and that of the वृत्ति to मम्मट, while the other holds that मम्मट is the common author of both. The following are the arguments advanced by the two schools.

The first school consists of commentators like महेश्वर, विद्याभूषण. These hold that भरत is the author of the कारिकाः and मम्मट of the वृत्ति, for the following reasons —

(i) Among the कारिकाः, there are some that we find embodied in भरत's नाट्यशास्त्र.

(ii) The वृत्ति on the 1st कारिका mentions the कारिकाकार in the 3rd person ग्रन्थकृत् परामृशति. If the author of the वृत्ति and कारिका were the same the वृत्तिकार would have said with reference to the कारिका, परामृशामि.

And (iii) A divergence of views between the वृत्ति and कारिकाः seems to be hinted at in the वृत्ति on the कारिका, (उद्भास X) समस्तवस्तु-विषय श्रौता आरोपिता यदा । For the वृत्ति says बहुवचनमविवक्षितम्.

As against these, the following arguments could be urged —

(i) The कारिकाः that are common to भरत and the काव्यप्रकाश are too few in number and are particularly confined to those that deal with रस. भरत was a recognised authority on रस and naturally मम्मट must have borrowed the कारिकाः bodily from the नाट्यशास्त्र in recognition of the eminence of भरत in the field of रस. मम्मट was eclectic and has borrowed from writers like दामन and the ध्वनिकार. (ii) The third person

in ग्रन्थकृत् परामृशति is inconclusive in view of the fact that it is customary with Sanskrit writers not to be too obtrusive and to refer to themselves rather in the third person than in the first. (iii) Writers like बामन, विश्वनाथ and रय्यक have written both the कारिकाs and वृत्तिs in their respective treatises. (iv) There is no divergence between 'श्रौता आरोपिता यदा' and the वृत्ति thereon. The वृत्ति, while endorsing the कारिका, adds by way of a rider, that the plural in the कारिका does not exclude the dual [See Ullāsa X Notes *loc cit*]. (v) Authorities like हेमचन्द्र, जयरथ, प्रतापरुद्दीयकार विद्यानाथ, अप्पय्यदीक्षित have acknowledged, impliedly or explicitly, मम्मट as the author of the कारिकाs also.

To judge between the two views, it seems that the weight of argument lies with the second.

मम्मट and अलक (or अलट) —Many commentators like माणिक्यचन्द्र the author of the सङ्केत, राजानकानन्द, the author of काव्यप्रकाशनिर्देशन, refer to काव्यप्रकाश being the work of मम्मट and अलक (variously called अलट). राजानकानन्द goes to the length of specifying their respective contributions. The portion of उल्लास X upto परिकरालकार, he says, was written by मम्मट, the rest upto the close of the काव्यप्रकाश by अलक. That this joint authorship is probable is borne out by the stanza at the close which, though slyly, hints at it [इत्यपि मार्गे विदुषा विभिन्नोऽप्यभिन्नरूपं प्रतिभासते यत्, न तद् विचित्र यदमुत्र सम्यग्विनिर्मिता सघटनैव हेतुः]. There is a ms. of great antiquity dating as far back as 1158 A. C. which in its colophon mentions मम्मट and अलक as the joint authors of the काव्यप्रकाश. One scholar, अर्जुनवर्मदेव (13th cent. A. C.), a commentator of the अमरशतक, goes to the length of seeing joint authorship in the 7th Ullāsa also—which is, however, open to serious doubt. The evidence is not sufficiently strong to decide, with any degree of precision, the extent to which the two scholars contributed, though the generally accepted view is that of the निर्देशन, given above. This अलक also called अलट must have been, as the name shows, a Kashmirian. He was a son of राजानकजयानक and has commented upon the हरविजय of रत्नाकरकवि.

IV

THE ORIGIN AND GROWTH OF SANSKRIT POETICS

Though Sanskrit Poetry dates back to the second millennium before Christ, when—probably a good deal earlier—the Rgveda with its rich poetry was composed, the oldest reference to something at

least akin to Poetics is not earlier than the sixth or seventh century B C It is in the Nirukta (6th or 7th cent B C) that we come across a reference to Pūrṇa and Luptā varieties of Upama. And when we find the Nighantu bringing particles like *iva*, *yatha* etc under the vague term Upama, and when in the course of an explanation of the term, Yaska the author of the Nirukta is found citing a definition of Upama given by Gārgya a predecessor of his, we cannot help concluding that some elements of Sanskrit Poetics are earlier even than Yaska, the earliest extant exponent of the Veda

Coming down to Panini, (5th cent, B C.) we find the great grammarian using technical terms like Upamā, Upamita, Samanya Upamāna, with a facility indicative of their having come into vogue even before he wrote Kautilya (4th cent B C), in his all-comprehensive work, the Arthaśāstra, makes a mention of what constitute excellences of composition, which he defines in a way not far different from that of any later writer on Poetics

Some interesting sidelight is thrown on the development of Sanskrit Poetics by the Inscriptions One inscription belonging to 150 A C (Junagad Inscription of Rudradaman) makes a reference to some poetical excellences and incidentally alludes to the division of Poetry into Gadya and Padya Some of the inscriptions employ some of the poetical devices like alliteration in such profusion and with such mastery that one is forced to conclude that the science of Sanskrit Poetics had made large strides before they were executed They are so artistic that it was their refined polish and ornateness that tended to upset Max Muller's theory of a Renaissance in Sanskrit Literature.

But all these are no more than indications of the growth of Sanskrit Poetics And for the first systematic treatment of the science—at least an appreciable portion of it—we must go down to Bharata's Nāṭyaśāstra

As a treatise on Drama, Bharata's work could not directly concern itself with the theory of Poetics But he could not forbear paying attention to such topics in Poetics as Gunas, Dosas Alankaras, —at least in so far as they affected the Drama But what lends special importance to his work is that it has proved to be the starting point for one of the most important theories advanced in Poetics regarding the essence of Poetry—the Rasa theory

V

THE DIFFERENT SCHOOLS IN SANSKRIT POETICS

Broadly speaking there are five schools of thought, in Sanskrit Poetics, that come to be distinguished on the basis of the particular views they advance regarding what constitutes the essence of Poetry. They are (1) the Rasa school, (2) the Alankara-school, (3) the Riti school, (4) the Vakrokti-school, and lastly, (5) the Dhvani-school. The difference in their view points has entailed a difference also in their attitude towards रस गुण and अलंकार, the three constituents of Poetry.

(I) *The Rasa school* —According to this school, what gives life to Poetry is Rasa or Flavour and Gunas and Alankāras are only ancillary to the Rasa. The theory of Rasa was first foreshadowed in Bharata's Nāṭyaśāstra in so far as it bore on Drama. The credit for importing this vital principle in the field of Poetics as the essence of Poetry, goes to the Dhvanikara and his followers. The Śmṛgaratīlaka of Rudra the Agni purana the Kavya mīmamsā of Rājaśekhara and the Sahityadarpana of Viśvanātha belong to this school.

(II) *The Alankāra school* —According to this school what constitutes the soul of poetry is the presence of figures of sound and sense, (Alankara). This school in its enthusiasm for the figurative way of expression, could not recognise the fact that there could be something more essential than mere figures. They were superficial in their outlook. The oldest exponent of this school was Bhamaha (7th cent. A. C.) the author of the Kavyalāṅkara. He was followed by Udbhata (circa 800), Rudrata (circa 850 A. C.) and Pratiḥaren duraja (circa 950 A. C.). Rasa was recognised by this school but they were not inclined to assign to it a position better than of subservience. They failed to distinguish गुण from अलंकार and subsumed the former under the latter.

(III) *The Riti school* —According to this school, Riti or Mode of expression is what constitutes the life of poetry. Figures are looked upon by this school as something more extraneous in comparison to Gunas or poetic excellences. Gunas are the essence of Riti and determine its nature. Vamana (800 A. C.) was the earliest exponent of this system though he was in a goodly measure anticipated by दण्डिन्. Though the principle of रीति was recognised by the later writers on Poetics they were not prepared to regard it as the

INTRODUCTION

very soul of Poetry The रीति-school, it may be pointed out, went one step farther than the अलंकार-school when it insisted upon गुण as something vital to Poetry This insistence was a great contribution to the progress of Poetics towards the ध्वनि-theory, the crowning achievement For the रीति-school taught critics to go deeper and not to be content with the superficial अलंकार

(IV) *The Vakrokti school* —वक्रोक्ति, in plain words, is strikingness of speech According to this school an elevated style of expression is what constitutes the essence of Poetry This elevation of style is secured by the employment of figures in the body of Poetry so as to make it striking Thus figures are regarded by this school as so many aspects of वक्रोक्ति and रस, गुण, ध्वनि etc are in a कव्य merely subservient to वक्रोक्ति कुन्तक (circa 1000 A C) was the great exponent of this doctrine who carried it too far in his enthusiasm to oppose the ध्वनि-system On account of its pitting itself against the well-established ध्वनि theory, the वक्रोक्ति-school could not grow popular nor secure adherents, nevertheless it raised अलंकार from a position of insignificance to which it was reduced by the ध्वनिकार and secured for it a position of importance among the essentials of a कव्य, so much so, that later writers like मम्मट could not ignore the claims of अलंकार when they formulated their definitions of कव्य

(V) *The Dhvani school* —This was the most powerful school which found its first expression in the कारिका of ध्वनिकार (9th cent.), the वृत्ति of आनन्दवर्धन (850 A C) and the commentary of अभिनवगुप्त ध्वनि is suggestive poetry All poetry worth the name must be suggestive said the ध्वनिवादिन्, ध्वनि could be वस्तुध्वनि or अलंकारध्वनि or रसध्वनि Void of suggestion no poetry was worthy of the name, they argued गुण or अलंकार could be charming only in so far as they were subservient to ध्वनि and had no value of their own

The admission of ध्वनि was a great innovation in the field of Sanskrit Literature व्यञ्जना as a वृत्ति was not recognised by any school of thought upto now The आलंकारिक made this bold step and sought sanction for it in the स्फोट theory of the वैयाकरण.

As an innovation the ध्वनि theory had to face the fierce onslaughts of learned scholars like प्रतीहारैन्दुराज, कुन्तक, भट्टनायक and महिममट But these fierce attacks tended to win for the ध्वनि school such popularity as no other school in Poetics had succeeded in winning And the school got powerful adherents like मम्मट and जगन्नाथ who accepted the doctrine albeit with certain modifications.

ध्वनि was merely a development of the रस school. While the रस school admitted रस to be the soul of Poetry, it being presumed that रस is suggested, this school went a step further and admitted the suggestion of रस as well as of वस्तु and अलंकार as the soul of Poetry. But it should not be forgotten that even आनन्दवर्धन the foremost ध्वनिवादिन्, did not fail to give रस the palm of superiority over everything else.

Besides these theories there were the अनुमान theory of महिमभट्ट and the औचित्य (Propriety) theory of क्षेमेन्द्र—not to mention some others—which commanded but meagre influence and, therefore, deserve little attention.

VI

SANSKRIT POETICS AND OTHER SĀSTRAS

Poetics as a science dealing with poetry was concerned with several theories bearing upon Sound and Sense (शब्दार्थ). And as some other शास्त्रs like व्याकरण were also working out, though from their particular stand points, theories re. शब्द and अर्थ, it is natural to find close affinity between Poetics (साहित्यशास्त्र) and such sciences.

Grammar—It was to Grammar that Sanskrit Poetics owned greater allegiance than to any other Śāstra. The ध्वनिकार and मम्मट, for instance, pay glowing tributes to this branch of Sanskrit learning. उपमा and its several subdivisions were already foreshadowed in his सूत्रs by पाणिनि. The आलंकारिक view that सकेत is made for जाति, गुण, क्रिया and द्रव्य was based on a similar view advocated by पतञ्जलि in his महाभाष्य. The name ध्वनि given by the आलंकारिकs is based on the Grammarian's name for sound, and the propriety of the name is explained with a reference to the स्फोट theory of the वैयाकरणs. Some of the terms as employed by the आलंकारिकs are the particular property of the वैयाकरणs e. g. क्रिया in the sense of कारण, अपवाद and उत्सर्ग in the sense of exception and general rule. But perhaps the most decided influence of the वैयाकरणs on the आलंकारिकs is to be noted in the matter of their subdivisions of उपमा, which are all based on different grammatical derivatives like क्यच्, क्यङ् etc.

Pūrvā mīmāṃsā—Another शास्त्र which more or less influenced the साहित्यशास्त्र was the पूर्वमीमांसा. The पूर्वमीमांसा, as an interpretative system, did not fail to leave its impress on the system of Poetics. The आलंकारिक admission of अभिधा and लक्षणा was after the fashion of the पूर्वमीमांसकs though it must be conceded the Grammarian's had to

some extent anticipated the मीमांसकs with their मुख्य and गौणी वृत्तिs. Their recognition of तात्पर्यवृत्ति was also in conformity with one of the principal schools of the system—the अभिहितान्वयवादिन्s. Besides these the आलङ्कारिकs refer to the अर्थापत्तिप्रमाण of the पूर्वमीमांसकs as also to their view about प्रत्यक्ष that it is objective revelation (प्रकृतता). Some sentences of the पूर्वमीमांसा tradition have been freely employed by the आलङ्कारिकs in the course of their illustrations गौरुबन्धु , for instance is a sentence of this nature. Some आलङ्कारिकs have admitted a figure अर्थापत्ति which is with certain modifications borrowed from the पूर्व मीमांसा. The figure परिसंख्या is a strong testimony to the influence of the पूर्वमीमांसा on the साहित्यशास्त्र. When they describe a महावाक्य as a महावाक्य the आलङ्कारिकs follow closely in the footsteps of the पूर्वमीमांसकs whose definition of वाक्य was much more elastic than that of the वैयाकरणs.

Besides these two the तर्कशास्त्र also exercised some influence on the साहित्यशास्त्र अनुमान अलङ्कार is a poetical development of the अनुमान of the नैयायिकs. Some of the figures are based on a view of causation that is essentially तार्किक in complexion. The influence of तर्कशास्त्र was much more marked in the earlier writers on Poetics like भामह than in the later ones. For their रस doctrine the आलङ्कारिकs sought sanction in the sentence from the तैत्तिरीय उपनिषद् रस ह्येवाय लब्ध्वानन्दी भवति । Their terminology विगलितवेद्यान्तर आनन्द to describe the joy resulting from रस has its prototype in the Vedantic idea of ब्रह्मानन्द. Some of the आलङ्कारिकs freely drew upon the सांख्य system to explain the रस problem. They accounted for its relish by admitting a व्यापार called भोगीकृति which was based on the सांख्य idea of भोग.

VII

THE SĀHITYAŚĀSTRA ITS ACHIEVEMENTS AND SHORTCOMINGS

In its rich variety and profusion Sanskrit Poetics has but few rivals. Its richness could be imagined if only we knew that the five schools with their many adherents have been responsible for innumerable works which in their turn have been commented upon by scholars of great profundity. The works and the commentaries are both learned in the highest degree.

Generally speaking writers on साहित्यशास्त्र have attempted to analyse the basic grounds of Poetry and set forth its purpose. Each

॥ श्रीशान्ता विजयतेतराम् ॥

॥ अथ काव्यप्रकाशः ॥

दशमोऽङ्कासः ।

अथार्थालंकारानाह,

ENGLISH TRANSLATION

The Tenth Flash

Then (the author) proceeds to state the Figures of Sense:—

अथ काव्यप्रदीपे दशमोऽङ्कासः - अथार्थालंकारा लक्षणीयाः । ते च

उपमानन्वयस्तद्वदुपमेयोपमा ततः ।
उत्प्रेक्षा च ससंदेहो रूपमापहृती तथा ॥
श्लेषस्तथा समासोक्तिः प्रोक्ता चैव निदर्शना ।
अप्रस्तुतप्रशसातिशयोक्ती परिमीर्तिते ॥
प्रतिवस्तूपमा तद्वदृष्टान्तो दीपक तथा ।
तुल्ययोगितया चैव व्यतिरेकः प्रकीर्तितः ॥
आक्षेपो विभावना च विशेषोक्तिस्तथैव च ।
यथासंख्यमर्यान्तरन्यासः स्यातां विरोधवत् ॥
स्वभावोक्तिस्तथा व्याजस्तुतिः प्रोक्ता सहोक्तिवत् ।
विनोक्तिपरिशृती च भाविक काव्यलिङ्गवत् ॥
पर्यायोक्तमुदात्त च समुच्चय उदीरितः ।
पर्यायश्चानुमान च प्रोक्तः परिकरस्तथा ॥
व्याजोक्तिपरिसर्ये च विज्ञेये हेतुमालया ।
अन्योन्यमुत्तरं सूक्ष्मसारौ तद्वदसंगतिः ॥
समाधिश्च समेन स्याद्विषमस्त्वधिकेन च ।
प्रत्यनक्तिर्भीलितं च स्यातामकेयलस्मृतिः ॥

अथोद्घोते दशमोऽङ्कासः - अथार्थेति । प्रसंगादिति भावः । न्यूना-

one has in his own way attempted a definition of Poetry, from which it was a natural transition to investigate the different powers (वृत्ति) of word to convey different senses. An enquiry into what constitutes a poetical excellence or a poetical flaw is then undertaken by these writers. Add to these the precise definitions and divisions of the different figures of sound and sense, and we get an idea of the questions that the आलंकारिक sets about tackling.

All आलंकारिकs have invariably admitted आनन्द or निर्वृति to be the principal aim of Poetry, thereby endorsing the generally accepted view that art is invariably a source of delight. They again assume all art to be didactic in purpose. Joy and advice, side by side, constitute according to them, the principal purposes of Poetry. Writers on Sanskrit Poetics did not fail to recognise that even Pathos contributes to the joy of the सहृदय, though their attempts to explain this joy could not be regarded as successful.

In giving the basic grounds of Poetry, they are alive to the fact that Poetic genius is the prime necessity of a Poet. But they do not ignore the value of training and study. A minute observation of the world (लोक) too is regarded as necessary, which implies a recognition of the element of realism in art. But too much realism is perilous to art and hence our writers on Poetics have described the poet as लोकोत्तरवर्णनानिपुण. A happy blending of the realistic and the ideal leads to art in the real sense of the term.

The definitions of काव्य are varied—some more scientific than others. The admission of रस and ध्वनि was indeed a great contribution. The Sanskrit writers never mistook verse for poetry and were ready to recognise poetry in prose. But it seems more than likely that our आलंकारिकs failed to pay attention to the subjective aspect of Poetry. Their attention was centred more on the narrative aspect than the lyrical. The principle of division of Poetry into lyric, narrative and dramatic by Western Criticism has not anything corresponding to it in Sanskrit. Again the psycho-analytical explanation that Poetry is emotion that has passed through the medium of imagination has very little corresponding to it in Sanskrit, though a semblance of it is found in a very faint form in their explanation of रसोत्पत्ति.

* Their explanations of the different powers of word to convey a sense are scientific in the extreme. Their ideas about excellences and

flaws also are equally scientific and artistic in view point. As regards figures of sound and sense Sanskrit Literature has every reason to be proud of its wealth and variety. No other literature has made contributions so rich. The figures of sound betray a keen sense of the phonetic effect on the ear and mind. And the detailed prescriptions in the matter of the sound being tuned up to the matter sought to be conveyed are artistic in a great measure. कण्व's मम विरहना jars on the ear of the Sanskrit critic owing to the juxtaposition of the last two syllables as much as the भियामरावती of the last stanza of the first Ullasa. In fact the sense of sound of Sanskrit critics was possibly the most refined. The figures of sense also are rich in variety. It is one relation like सादृश्य or कार्यकारणभाव but its figurative modes of expression are strikingly numerous. It is no use saying that the finer shades of distinctions are instances of mere hair-splitting when on a close examination we find the poetical effect to be different in each case. But one has to admit that in certain cases Poetics has allowed itself to be swamped by Grammatical technicalities. The varieties of उपमा and विरोध are flagrant cases in point. The varieties of ध्वनि that have been reckoned at several thousands and those of लक्षणा point to a tendency of hair-splitting. In fact our साहित्यवेत्तविराज in their theorising have never paid attention to the practice of eminent poets. Even नागोनीभट्ट had to refuse consent to the admission of the essentially grammatical and dry divisions of उपमा within the artistic domains of Poetry. These failings and drawbacks apart Sanskrit Poetics has enriched for all time to come the field of letters and thoughts with its theories about रस, ध्वनि and काव्य—not to mention several others. They bear the hall mark of scholarly erudition and precision.

॥ श्रीशान्ता विजयतेतराम् ॥

॥ अथ काव्यप्रकाशः ॥

दशमोऽङ्कासः ।

अथार्थालंकारानाह,

ENGLISH TRANSLATION

The Tenth Flash

Then (the author) proceeds to state the Figures of Sense:—

अथ काव्यप्रदीपे दशमोऽङ्कासः - अथार्थालंकारा लक्षणीयाः । ते च

- उपमानन्वयस्तद्वदुपमेयोपमा ततः ।
- उत्प्रेक्षा च ससंदेहो रूपमापद्भुती तथा ॥
- श्लेषस्तथा समासोक्तिः प्रोक्ता चैव निदर्शना ।
- अप्रस्तुतप्रशमातिशयोक्ती परिकीर्तिते ॥
- श्रुतिवस्तूपमा तद्वद्दृष्टान्तो दीपक तथा ।
- तुल्ययोगितया चैव व्यतिरेकः प्रकीर्तितः ॥
- आक्षेपो विभावना च विशेषोक्तिस्तथैव च ।
- यथासह्यमर्थान्तरन्यासः स्यातां विरोधवत् ॥
- स्वभावोक्तिस्तथा व्याजस्तुतिः प्रोक्ता सहोक्तिवत् ।
- विनोक्तिपरिशृती च भाविकं काव्यलिङ्गवत् ॥
- पर्यायोक्तमुदात्तं च समुच्चय उदीरितः ।
- पर्यायश्चानुमानं च प्रोक्तं परिस्तरस्तथा ॥
- व्याजोक्तिपरिस्राये च विशेषे हेतुमालया ।
- अन्योन्यमुत्तरं सूक्ष्मसारौ तद्वदसंगतिः ॥
- समाधिश्च समेन स्याद्विषमस्त्वधिनेन च ।
- प्रत्यनौकं मौञ्जितं च स्यातामेकावलीस्मृती ॥

अथोद्घोते दशमोऽङ्कासः - अथार्थेति । प्रसंगादिति भावः । न्यूना-

(१) साधर्म्यमुपमा भेदे,

उपमानोपमेययोरेव, (न कार्यकारणादिकयोः) साधर्म्यं भवतीति तयोरेव समानेन धर्मेण सवन्ध उपमा । भेदग्रहणमनन्वयव्यवच्छेदाय ॥

1 UPAMĀ

“Upamā” consists in a similarity of attributes, provided there is distinctness (between the Upamāna and the Upameya.)

Gloss —Similarity of attributes can subsist only between the Upamāna and the Upameya—not between (any other correlates) such as Cause—Effect &c. Hence it is the connection of them (i e Upamāna—Upameya) with the common attribute that constitutes Upamā. The reference to distinctness (of the Upamāna and the Upameya) is with a view to excluding (the figure) Ananvaya.

प्रदीप — भ्रान्तिमास्तु प्रतीपेन सामान्यं च विशेषवत् ।

तद्गुणतद्गुणौ चैव व्याघातः परिकीर्तितः ॥

समृष्टिसमरौ चैवमेकपष्टिस्तीरिता ॥

तेष्वनेकालंकारमूलभूतत्वेन सौकुमार्योतिशयाच प्रधानासुपमा प्रथमं लक्षयति—
साधर्म्यमिति ।

ननु साधर्म्यस्य प्रतियोग्यनुयोगिनिरूप्यतया तदनभिधाने न्यूनत्व लक्षणवाक्यस्येति चेत्, न । आक्षेपादुपमानोपमेयरूपयोस्तयोर्गमात् । न च प्रतियोग्यनुयोगिमात्राक्षेपेऽति

उ०: — धिक्कव्यमच्छित्तये तानादौ गणयति ते चेति । तेष्वनेकेति । उपमेयोपमानन्वयप्रतीपस्मरणरूपकसन्निदेहभ्रान्तिमदपह्नोप्रेक्षातिशयोक्तितुल्ययोगितादीपप्रतिरूपमादृष्टतनिदर्शनाव्यतिरेकमहोक्तिसमासोत्तयाद्यनेकेत्यर्थः । सौकुमार्येति । इतराडकारापेक्षया अस्या सुदृढतया विभानाद्युत्कर्षमन्त्रादिति भावः । साधर्म्यमिति । उपमानोपमेययोर्भेदे सति वाक्यार्थोपस्कारक चमत्कारि साधारणधर्मनन्वयमित्यर्थः । चमत्कारीत्यनेन ‘ गौरिव मय्य ’ इत्यादेर्व्यावृत्तिः । वाक्यार्थोपस्कार-

प्रमा — तेष्विति । अर्थालंकारेषु मध्ये प्रधानात् । श्रेष्ठमूनामित्यर्थः । तत्र हेतुः— अनेकेति । उपमेयोपमोप्रेक्षाप्रतीपस्मृतिभ्रान्तिसन्निदेहस्यकादिमूकद्रव्येनेत्यर्थः । सौकुमार्यं सुबोधये सति हयन्म । तयोरिति । प्रतियोग्यनुयोगिनोरित्यर्थः । न चेति । कार्यकारणा-

प्रदीपः — प्रसङ्ग । उपमानोपमेये विनाऽन्यस्य कार्यकारणादिमात्रस्य साधर्म्याभावात् । एव चोपमानोपमेययो समानेन धर्मण संबन्ध उपमेति लक्षणम् । अत्र चोपमानोपमेययो-
राक्षेपः साधर्म्यप्रतिपत्तिमात्रफलक, न तु व्यावर्तक । नन्वेव 'भेदे' इत्यनुपादेयम् ।
तस्याप्याक्षेपादेव लाभसम्भवात् । न ह्यभेदे सादृश्यात्मक साधर्म्यमिति चेत्, न ।
साधर्म्यपदस्यारोपितानारोपितसाधारणसमानधर्मसंबन्धमात्रपरत्वेनारोपितसाधर्म्यनिबन्धनस्था-
ननन्वयालङ्कारस्य व्यवच्छेद्यत्वात् । 'अलङ्कारत्वे सति' इत्यपि पूरणीयम् । साधर्म्यमात्र
स्योपमात्वाभावात् ।

उ०ः — कमिति अलङ्कारसामान्यलक्षणप्राप्तम् । अतिप्रसंग इति । कार्यकारण-
योरतिप्रसंग इति भाव । समानेनेति । एकत्वबुद्धिविषयेणेत्यर्थ । संबंध इति ।
समानो धर्मो ययोस्तौ सप्रमाणौ, तयोर्भावे साधर्म्यमिति समासोत्तरवर्तिभावप्रत्ययस्य
सम्बन्धबोधकत्वादिति भाव । प्रकृष्टत्वेन सभाव्यमानत्वमुपमानत्व, निष्कृष्टत्वेन तत्त्व-
मुपमेयत्वमिति केचित् । सादृश्यप्रतियोगित्वानुयोगित्वे चोपमानोपमेयत्वे इति
बहवः । न तु व्यावर्तक इति । कार्यकारणादिकयो साधर्म्यस्यैवाभावादिति
भाव । न च कारणगुणानुसारी कार्यो गुण इति व्यग्रहारात्तयोरपि साधर्म्यमस्त्ये-
वेति वाच्यम् । कविप्रतिभाकल्पिताशाभावेन तस्याऽनलङ्कारत्वमित्यभिमानात् ।
आक्षेपादिति । एकधर्मप्रत्यमिति व्यग्रहारस्य भेद एव सम्भवादिति भाव । न
ह्यभेदे इति । तद्विज्ञप्ते सति तद्वत्तभूयोधर्मवत्त्वस्यैव सादृश्यपदार्थत्वादिति

प्रभा. — दिवयोरपि कथंचित्साधर्म्यसंभवात्तत्रातिव्याप्तिरिति शङ्काशय । चमत्कारिसाध-
र्म्यस्योपमात्वात्तस्य च कार्यकारणादिमात्रयोरभावात्तत्रातिप्रसङ्ग । यत्र तु तादृश साधर्म्यमस्ति
यथा 'पितृव पुत्र सगुण स धासीत्' इत्यादी तत्र तयोपमानोपमेयत्वमुपमाङ्कारप्रसङ्ग एवेति
समाधानार्थ । अत्र चेति । लक्षणवाक्य इत्यर्थ । प्रतिपत्तीति । निराग्राह्यप्रतिपत्तीत्यर्थ ।
तस्यापि भेदस्यापि । साधर्म्यपदं हि योगेनैकधर्मपरस्वमात्रबोधकमित्यभेदेऽपि समवति
साधर्म्यं तथाप्यभेदे प्रयोगाभावात् प्रयोजितयोर्भेद आक्षिप्यत इत्यर्थ । साधर्म्यम् ।
उच्यते इति शेषः । साधर्म्यपदस्येति । अन्यथा कीत्यादी भेदादिसाधर्म्यणोपमा न
स्यादिति भावः । नन्वेवमप्युपमेयोपमायामतिप्रसङ्ग इति चेत्, सत्यम् । तत्रोपमाप्रतीतिपय-
वगानेनोपमान्वस्येष्टत्वात् । तृतीयमदृशव्यवच्छेदप्रयुक्तपदस्याधिकारास्य प्रतीत्या परमलंका-
राङ्कारत्वेन कथनम् । अनन्वये तूपमाप्रतीतिपयवगानमेव नेति तस्यानर्थमिति ईदृश ।
'गोतद्वो गाय' इत्यादी प्रसङ्गवारणायाद—अलङ्कारत्वे सतीति । उपमेयपरिष्कार-
द्वारा नमःकृतिपनश्च सतीत्यर्थ । तत्र मुसम्बि चन्द्र इति प्रतीति नानिन्द्यानि ।

(२) पूर्णा लुप्ता च,

उपमानोपमेयसाधारणधर्मोपमाप्रतिपादकानामुपादाने पूर्णा । एकस्य द्वयोस्त्रयाणां वा लोपे लुप्ता ।

It may be Full fledged or, again, Elliptical

Gloss — Full fledged when the Upamana, the Upameya, the common property and the Upamā pratipāḍaka happen to be expressly stated Elliptical when, of these, either one or two or three are omitted.

प्रदीपः — एता विभजते—पूर्णेति ।

यत्रोपमानोपमेयसाधारणधर्मोपमाप्रतिपादकशब्दस्य चोपादानं सा पूर्णा । एतच्चतुष्कमध्ये एकस्य द्वयोस्त्रयाणां वाऽनुपादानं यत्र सा लुप्ता ।

तयो पूर्णा विभजते—साग्रिमेति ।

अग्रिमा प्रथमोद्दिष्टा । पूर्णेत्यर्थः । वाक्यविग्रहः । तेनोपमानादिपदानि चत्वार्यपि यत्राप्यमस्तानि भिन्नविभक्तिकानि सा वाक्यगता । यत्र तु तेषु कयोरपि समासः सा समासगता । तद्वितेनोपमाप्रतिपादकेन तु सममुपमानवाचिन्या प्रकृतेर्न समासो नापि विग्रह इति तृतीय उपमाभेदः । त्रिविधाप्येषा श्रौत्यार्थभेदात्प्रत्येक द्विधेति पञ्चविधा पूर्णेत्यर्थः । श्रातत्वं चोपमानोपमेययो साधारणधर्मसंबन्धरूपायास्तस्या शब्दबोधविषयत्वम् । अर्थोपतिगम्यन्त्वं चाऽऽर्थत्वम् । तत्र यथेव्यादिशब्दानां 'तत्र तस्यैव' इत्यनेनेवार्थं विहितस्य वतेश्चोपादाने श्रौती । तुल्यादीनां शब्दानां 'तेन तुल्यम्—' इत्यादीनां तुल्यार्थं विहितस्य वतेश्च प्रयोगे आर्थी । नन्वय विभागोऽनुपपन्नः । उभयत्र सादृश्यप्रत्ययाविशेषात् । न च वाक्ययथादिशब्दै साधारणधर्मसंबन्ध उभयत्र शक्यतैव बोध्यते न पुनस्तुल्यादिशब्दै, अयमेव विशेष इति । यतो यथादिशब्दा यदनन्तरमुपात्तास्तस्यैवोपमानताप्रतीतिरित्युपमानविशेषणानि ते । अत उपमाने तसंबन्ध बोधयन्तु न पुनरुपमेये । अन्यविशेषणस्यान्यत्र संबन्धबोधकत्वादर्शनादिति चत्, न । शब्दशक्तिस्वाभाव्यादन्यविशेषणत्वेऽप्यन्यत्र संबन्धबोधकत्वात् । न चादृष्टचरत्वम् । पठ्या तथा दर्शनात् । परी हि यदनन्तरमुपात्ता तस्यैवोपमजनत्वप्रतीतिरित्युपमजनविशेषणत्वेऽपि प्रधानेऽपि संबन्ध बोधयति । तस्मात्प्रतीत्यनुपपत्त्या प्रतीतानुपपत्त्या च संबन्धबोधे विशेषाच्छ्रौताथप्रभाग इति मन्तव्यम् । तथा हि 'पद्ममिव सुन्दरम्' इत्यादाउपात्तस्याऽऽशिसस्य वा रमणायन्वादे संबन्धमविषयाकृत्यापर्यवसानम् ।

उ०ः—भाय । आरोपितेति । अत एव 'त्वयि कोपोऽपमाभानि सुधाशापित्र पायक' इत्यादाउपमानिर्वाहः । तत्र हि उपमानस्यान्य-

उ०:—साऽनभावितत्वेन सादृश्यस्य लोपसिद्धत्वाभावेऽपि कविना खड्ग-
पदार्थोपस्थितिमता स्नेच्छया समावितत्वेनाकारेण चद्राधिकरणमनल प्रभृत्य तेन
सह साम्यस्यापि कल्पनात् । कल्पितस्यापि भावनोपनीतकालेन चमकारित्वम-
विरुद्धमिति भाव । आरोपितसाधर्म्येति । तत्र ह्याहार्यारोपितभेदेनापातत
सादृश्यप्रतीतिः, पर्यंते तु तस्य बाधप्रतिमधानेन द्वितीयसदृशव्यमच्छेद फलतीति
भाव । ननु तत्तदुत्कर्षविशेषाणा वैचित्र्य कोपयुज्यत इति चेत्, सुखादिनिष्ठा-
ना तेषा वैचित्र्य उद्दीपनविभागतया विचित्रविचित्रास्यादे इति गृहाण । ‘उभौ
यदि ज्योस्त्रि पृथक् प्रवाहायकाशगंगापयस पतेताम् । तदोपमीयेत तमाञ्जनी-
मामुक्तमुक्तालतमस्य वक्षः’ इत्यादौ नोपमा । यदि तथाभूतो स्याता तदोपमीयेत
न चमनियुपमानिष्यत्यभावात् । किं तु यद्यर्थोक्तौ च कल्पनमित्यतिशयोक्ति-
रेवेति न दोष । ‘भद्रात्मनः’ इत्यादौ व्यङ्ग्योपमाया वाच्यापेक्षया प्राधान्येऽपि
व्यङ्ग्यभावाद्युपस्कारकत्वेनालंकारत्वस्येष्टत्वेन दोषाभावात् न अव्यङ्ग्यत्वं अप्रगल्भ-
वा विशेषण देयमित्याहुः । साधर्म्यमात्रस्येति । घट इव पटो द्रव्य, घट
इव पटो जातिमानित्यादेरित्यर्थः । यत्रोपमानोपमेयेति । सादृश्यप्रतियोगि-
त्वानुयोगिचे चोपमानचोपमेयदे इति बोध्यम् । श्रौतत्वं चोपमानेति ।
एवं च सादृश्यप्रयोजकमाशरण धर्ममंत्रस्येरादिशस्यस्योभयवृत्तितया शाब्दबो-
धिरयत्रे श्रौतत्वमित्यर्थः । अर्थापत्तीति । तुल्यादीनां सादृश्यरति शक्तं
सादृश्यस्य साधारणधर्ममंत्र विनाऽनुपपत्त्या तत्रतीतिरिति भाव । उभयत्र
सादृश्येति । सादृश्यप्रयोजकमाधारणमर्थेयर्थः । उभयत्र श्रुतयैवेति । इत्यर्थे
सादृश्ये नियमेन उपमानोपमेययोः प्रतियोगित्वानुयोगिचाम्यामन्वयादिनि
भाव । यदनंतरम् । यद्वोधकशाब्दानंतरम् । उपमानता । सादृश्यप्रतियोगि-
यम् । उपमानविशेषणानीति । उपमानविशेषणोपमानत्वयोत्तरानीयर्थः ।

प्रभा - असमस्तानीति । गमनाभावे चन्द्रवस्तुगमिति तद्विनेऽपि गत्वादाह—
मिथ्यविमलित्वानीति । मिथ्यविमलित्वस्य चन्द्र इव सुगमिति गमनेऽपि गत्वादाह—
नीत्युक्तम् । तेषु उक्तानां शब्देषु भवेत् । उभयत्रेति । इत्यर्थे स्थले तुन्दरीद्वीप चमरम् ।
अथवा शब्दबोधः । उभयत्रेति । उभयत्रोपमेयदोः स्थित्यर्थः । न पुनरिति । तुल्य-
विमलित्वेनेति साधारणधर्ममन्त्र-इत्यर्थः । उपमाननेति । उभयत्र हि प्रतीदगधर्मस्य

उ०: — उपमान विशिप्रति उपमानत्ववैशिष्ट्येन बोधयतीत्यर्थात् । न च तस्य सादृश्यप्रतियोगित्वरूपोपमानत्वविशिष्टस्य स्ववृत्तिधर्मवत्त्वसंबन्धेनोपमेयेऽन्वयेनोपमेयेऽपि तद्व्याप्य । नामार्थयोर्भेदेनान्वयाव्युत्पत्ते । एतच्च शक्त्योभयत्र साधारणधर्ममन्वधाप्रतीत्या नाय श्रौत्यार्थविभाग उचित इति भावः । शब्दशक्तीति । स्वसदृशो उपमानराचकपदलक्षणाया इत्यस्य तात्पर्यग्राहकत्वेन तस्याभेदेन नामार्थान्वयस्वीकारादित्याशयः । यथा—तथा—शब्दयोगे तु पश्चाज्जायमानसादृश्यविषयकबोधमादायेदं बोध्यम् । यद्धर्मराश्वद्रस्तद्धर्मवन्मुखमित्येव तत्र बोधात् । अन्यविशेषणत्वेऽपीत्यस्यान्यमन्वधद्योतकत्वेऽपीत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तमाह पृष्ठ्यामिति । तदेवोपपादयति पृष्ठी हीति । यदनन्तरमित्यनेनोपसर्जनसंबन्धित्वबोधयति । उपसर्जनत्वस्यार्थमन्वधे प्रतियोगित्वेनान्वयित्वम् । उपसर्जनविशेषणत्वेऽपि । उपसर्जननिष्ठविशेषणतानिरूपितविशेष्यताश्रयत्वेऽपि । यथा यथा प्राचीनमते प्रकारीभूतविभक्त्यर्थमन्वधेन नामार्थयोर्भेदेनान्वयः । चैत्रस्य धनमित्यादौ स्वामिचैत्रीय धनमिति बोधात् । तथा प्रकारीभूतनिपातार्थमन्वधेन नामार्थयोर्भेदेनान्वय इति चन्द्र इव मुखमित्यादौ सदृशचद्रीय मुखमिति धीरिति प्राचीनमतेनाप्यग्र्यः । श्रुतीत्वं सादृश्यप्रतियोगित्वरूपस्योपमानत्वस्येवेन बोधनादिति बोध्यम् । परं त्वत्र पक्षे

प्रभा — भवतीति तद्वत्तमेव तद्विवादिभिर्बाधनीयमित्युपमानविशेषणीभूतस्वार्थबोधकस्ते इवाद्य इत्यर्थः । उपसर्जनत्वेति । संबन्धित्वप्रतीतिरित्यर्थः । उपसर्जनविशेषणत्वेऽपीति । उपसर्जनविशेषणत्वेन संबन्धबोधकत्वेऽपीत्यर्थः । प्रधानेऽपि चैत्रस्य धनमित्यादौ प्रधानभूतधनादावपि । अत्रायमर्थः — यथा पृष्ठ्यर्थस्यामित्यवादिना प्राचा मते चैत्रस्य धनमित्यादौ प्रकारीभूतविभक्त्यर्थसंबन्धेन चैत्रादेधनादावन्वयात्स्वामिचैत्रीय धनमिति धीस्तथा चन्द्र इवेत्यादावपि प्रकारीभूतगादृश्यसंबन्धेन चन्द्रादेर्मुखादावन्वयात्सदृशचद्रीय मुखमिति बुद्धिः । इवादेरुपमानपदोत्तरत्वनियमेन तदर्थविशेषणावगमादिति । च मुगं पश्य च तुल्यमित्यनेनोभयत्र सादृश्यप्रत्ययाविशेषे यथेवादिश्रुति साधारणमविशेषरूपादादकत्वसंबन्धमप्रत्याख्य न पर्यवस्यति तुल्यादिपदश्रुतिस्तु धर्मविशेषसंबन्धवगमं विनापि सामान्यतः साधर्म्यबोधमात्रेण पर्यवतिता प्रतीतसामान्यस्य विशेष विनाउपपत्त्या पश्चाद्विशेषमाक्षिपतीति । यथवादिपदप्रयोगे धांती तुल्यादिप्रयोगे त्वार्थीति विभङ्गाप्रभिमन इत्याह—तस्मादिति । केचित्तु यथा चन्द्र-

(३)

साग्रिमा

श्रौत्यार्थी च भवेद्वाक्ये समासे तद्विते तथा ॥ १ ॥

अग्रिमा पूर्णा । यथेववादिशब्दा यत्परास्तस्यैवोपमानताप्रतीतिरिति यद्यप्युपमानविशेषणान्येते, तथाऽपि शब्दशक्तिमहिम्ना श्रुत्यैव पट्टीवत् सवन्ध प्रतिपादयन्तीति तत्सद्भावे श्रौती उपमा । तथैव, “तत्र तस्येव—” (पा० सू० ५।१।११६) इत्यनेनेवार्थे विहितस्य वतेरुपादाने । ‘तेन तुल्यं मुखम्’—इत्यादानुपमेये एव, ‘तत्तुल्यमस्य’—इत्यादौ चोपमाने एव, ‘इदं च तच्च तुल्यम्’ इत्युभयत्रापि तुल्यादिशब्दानां विश्रान्तिरिति साम्यपर्यालोचनया तुल्यताप्रतीतिरिति साधर्म्यस्यार्थत्वात्तुल्यादिपदोपादाने आर्थी; तद्वत्, “तेन तुल्य क्रिया चेद्वतिः” (पा० सू० ५।१।११५) इत्यनेन विहितस्य वतेः स्थिती आर्थी ।

The former could be Explicit or again Implicit, occurring in a sentence, a compound, or a Taddhita derivative, alike

Gloss —The former i.e the Full-fledged Though words like Yathā, Iva, Vā, etc., are adjuncts (विशेषणानि) of the Upamāna, in so far as that word alone after which they occur is apprehended to be the Upamāna, yet, thanks to the magnitude of the power of words, they convey just like the genitive, on a bare hearing of them, a connection (with the Upameya also) Therefore, when they occur, there results the Explicit Upamā Likewise, it results where Vat is used in the sense of Iva, as laid down in the Sūtra, *tatra tatparya*

Since words like Tulya etc depend on the Upameya only in instances like तेन (वमलेन) तुल्यं मुखम्, or on Upamana only in instances like तत् (वमल) तुल्यं अस्य (मुखस्य), or on both, in instances like इदं (मुख) च तत् (वमल) च तुल्यम्, it follows that the apprehension of their comparability (तुल्यत्व) becomes possible by our recalling the similarity of attributes (between the Upamāna & Upameya) Thus the similarity of attributes being implied there results the Implicit Upamā when words like तुल्य are used

Similarly there results Implicit Upamā when there occurs Vat (in the sense of Tulya) as laid down in the Sūtra, *tena tulyam kriyā che'd vati* (Vat is affixed to a noun provided the action is comparable to that of the noun)

प्रदीपः - यथादिशब्दानां वमविशेषणसंबन्ध एव शक्यतात् । तुल्यादिशब्दानां नैवम् ।

प्रदीपः—‘पद्मेन तुल्यं मुखम्’ इत्यादावुपमेये, ‘पद्मं तुल्यं मुखस्य’ इत्यादावुपमाने, ‘मुखं पद्मं च तुल्यम्’ इत्यादावुभयत्रापि सामान्यतस्तुल्यत्वं बोधयित्वा विश्रान्तेषु तेषु धर्मविशेषं विना कथं तुल्यतेति प्रतीतानुपपत्त्या धर्मविशेषसंबन्धप्रतीतेरिति ।

उ०ः—षष्ठ्या एव विशिष्य दृष्टातत्वेनोपादाने बीजं चित्यम् । नन्वेव तुल्यादिपदैरपि चद्रेण तुल्यमित्यादौ तृतीयार्थान्वयद्वारा श्रुत्यैवोपमानत्वोपमेयत्वयोर्बोधात् श्रौती स्यादित्यत आह तस्मादिति । प्रतीत्यनुपपत्त्येति । अयं भावः । सादृश्यप्रयोजकसाधारणधर्मसंबन्धो ह्युपमा । सादृश्यं चातिरिक्तं पदार्थः । धर्मविशेषश्च कचिदुपात्तं कचिदाक्षिप्तं इत्यन्यत् । यथादयश्च तत्प्रयोजकधर्मविशेषसंबन्ध एव शक्ता न तुल्यादयः । ते हि सदृशमात्राचका इति । उपमेय इति । समानविभक्त्यतपदोपस्थाप्यत्वादिति भावः । उपमाने इति । तत्त्वादेवेति भावः । एव च सादृश्यादिपदयोगेऽप्याध्येत । अपरे तु ‘तत्तत्साधारणधर्मसंबन्ध उपमा’ । उपमानत्वं च साधारणधर्मत्वेनेतिरपरिच्छेदकत्वम् । तद्धर्मयत्तया परिच्छेद्यत्वं चोपमेयत्वमित्युपमानानीति (पा. सू. २।१।५५) सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । उपमानविशेषणानि ते इति । उपमाननिष्ठसाधारणधर्मबोधकानीत्यर्थः । एवमुपमानत्वमपीमादर्थः । यदोपमानविशेषणोपमानत्वयोक्तकास्ते इत्यर्थः । उपमाने तत्संबन्धमिति । उपमानत्वस्वरूपस्य साधारणधर्मघटितत्वात्तत्र तत्संबन्धबोधोक्तिरित्यर्थः । पृष्ठी हीति । सा हि राज्ञः पुरुष इत्यादौ स्वस्वामिभावनसंबन्धबोधिका, प्रकृत्यर्थस्य विशेषणत्वबोधिका च । सा च विशेषणस्येतरविशेषणत्वार्थं संबन्धस्याऽऽकाशनात्तन्निष्ठविशेषणत्वस्य तन्निष्ठस्वामित्वस्य बोधकत्वेऽपि पश्चादुपादाने पुरुषे संबन्धस्य द्विष्टतास्वभावत्वात् संबन्धघटकं स्वैव बोधयति । तदाह यदनंतरमुपात्तेति । राज्ञः इत्यतश्च राजस्वामिकमिति बोधः । पुरुषपदेन च तद्विशेषसमर्पणमिति

प्रमाणं—स्तया मुखमित्यादौ यादृशधर्मबोधनस्तदादृशधर्मवन्मुखमित्युभयविशेष्यकबोधवच्चन्द्र इव मुखमित्यादावपि तथैव बोधः । अत एव हसीधवलचन्द्र इत्यादौ भिन्नान्वितत्वादेर्दीपत्वम् । पुस्त्यान्वितधवलत्वस्य हस्यामन्वयायोगात् । अन्यथा तु हसीगहशब्दो धवल इत्यन्वयसंभवाद्दीपत्वं न स्यात् । एवं चोपमानोपमेययोर्द्वयोरपि साधर्म्यस्य शब्दादेवान्वयबोधाच्छ्रौतीत्वम् । चन्द्रेण मुख्यं मुखं मनो-हमित्यादौ, मुखस्य तुल्यचन्द्र इत्यादौ च भिन्नविभक्तिकत्वेनोपमानोपमेययोर्द्वयो

प्रदीप. - केचित्तु—‘उपमानोपमेयभावरूपसंबन्धस्य श्रौतत्वार्थत्वाभ्यां विशेषः’ इति व्याचक्षुस्तदयुक्तम् । ‘साधर्म्यस्याऽऽर्थत्वात्तुल्यादिपदोपादाने आर्थाः’ इति प्रकाशविरोधान् । यस्यैव ह्यार्थतया उपमायां आर्थत्व तस्यैव श्रौततया श्रौतत्वौचित्यात् । किं च साधर्म्यमेवोपमेति तस्यैव श्रौतत्वार्थत्वाभ्यामुपमाभेदो युक्तः । अत एव ‘यथादिना सादृश्यरूपः संबन्ध एव साक्षादभिधीयते पृथीवत्, तुल्यादिभिस्तु धर्म्यपि’ इति व्याख्यानमनुपादेयम् । ननु तथाप्यनुपपन्नो विभागः । पूर्णायां द्योतकोपमानयोरेव हि समासः समावितः । न च यथादिभिः सममसौ दृश्यते येन समासे श्रौतीत्यादिति चेत्, न । ‘इवेन नित्यसमामो

उ०: - ‘पृथी शेषे’ (पा. सू. २-३ ५०) इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । एवमिवादिभिः स्वसमभिव्याहृतचन्द्रादुपमानत्वं तन्निर्वाहक आह्लादक्यादिसाधारणधर्मसंबन्धश्च बोध्यते । तत्र साधारणधर्मवरत्नेनेतरपरिच्छेदकत्वरूपोपमानत्वं प्रतीतिस्तद्धर्मरूपपरिच्छेदप्रतीतिं विनाऽनुपपन्नेति तमपि बोधयतीति भावः । एव च चन्द्र इवेयत् आह्लादकोपमानभूतचन्द्राभिन्नमाह्लादकमुपमेयं मुख्यमिति बोधः । अत एवेवासमभिव्याहारे उपमानोपमेययोः समानविभक्तिकत्वनियमः । साधारणधर्मसंबन्धश्च क्वचिद्विशेषणतया यथा चन्द्र इव मुखमाह्लादकमित्यादौ । क्वचिद्विशेष्यतया यथा चन्द्र इव मुखमाह्लादयतीत्यादौ । अत्र ह्युपमानचन्द्रकर्तृकाह्लादाभिन्न उपमेयमुखकर्तृकाह्लाद इति बोधः । अतोऽत्रापि तयोः समानविभक्तिकत्वेन । ये तत्र चन्द्रसादृश्यप्रयोजको मुखकर्तृक आह्लाद इति बोधः वदति तेषां तयोः समानविभक्तिकत्वनियमे मानं चिन्त्यम् । यत्तु वाचनिकी समानविभक्तिकत्वेति । तन्न । व्याकरणे तादृशप्रचनानुपलभात् । एव गज इव गच्छति देवदत्त इत्यादौ बोध्यम् । वनगज इव शूर समरभूमिं गच्छती-

प्रमा - साधर्म्यस्य शब्दादप्रतीतिस्तुल्यादिपदप्रयोगे आर्थाः । यद्यपि मुख्यं च तुल्यमित्यादाद्युभयत्र साधर्म्यप्रतीतावप्युपमानोपमेयभावसंबन्धस्य प्रमाणान्तरेणैवावगमेनार्थत्वादार्थत्वमिति व्याचक्षुः । तत्रोपमानोपमेयत्वस्य श्रौतत्वार्थत्वाभ्यां व्यवस्थां तदुक्तां मूलग्रन्थविरोधेन तावदूययति—साधर्म्यस्येति । युक्तिविरोधमप्याह—किं चेति । हसीव धवल इत्यादौ चोपात्तधर्मस्यैवेवादिना बोधननियमेन पुस्तकविशिष्टभावत्यस्य हस्यामन्वयासंभवेन इष्टोपमानत्वं समतमिति शेषम् । अत एव उपदेशोपादेयः । साक्षाद्विशेष्यतया सादृश्यविशिष्टधर्मिप्रतिपादकस्तुल्यादिभिस्तु विशेषणतया सादृश्याभिधानादार्थत्वमित्यर्थः । अनुपादेयमिति । एवमपि तुल्यादिपदे सादृश्यादिरास्त्वयेवेति वैतुष्यमित्यर्थः । पूर्णायामिति । धौल्यामिति शेषः । आर्थाः

“इवेन नित्यसमासो विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च” इति नित्यसमासे इवशब्दयोगे समासगा ।

क्रमेणोदाहरणम् ।

स्वप्नेऽपि समरेषु त्वां विजयश्रीर्न मुञ्चति । ^{वक्तो श्री १०३}

प्रभावप्रभव कान्त स्वाधीनपतिता यथा ॥ १ ॥ (—)

चकितहरिणलोललोचनायाः क्रुधि तरणारणतारहारिकान्ति । <sup>वाक्यगा
आ १०३</sup>
सरसिजमिदमानन च तस्या सममिति चेतसि समदं विधत्ते ॥ २ ॥ (—)

When there is a necessary compound, characterised by the presence of Iva, in accordance with the Vartika, 'With Iva, is compounded necessarily (the preceding word), the case-termination (of the preceding word) not being dropped, and the original accent of the preceding word being retained,' there results Upama (Explicit) in Compound Illustrations in due order —

Even in the dream (of your foes), the Glory of Triumph does not forsake you, the fountainhead of prowess in battles, just as a woman who holds the husband under her sway does not forsake him, her beloved, the fountainhead of ardent love (prabhava), even in her dream (1)

At his heart, he is exulting in the thought that this (red) lotus and the face of hers the beauty of which is as charming (hāri) and bright (tara) as of the young dawn,—while she, with eyes tremulous like those of a startled deer, is in a rage—are equals (2)

प्रदीपः—विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च' इत्यनेनेवशब्देन सम समासविभक्त्यलोपयोः सम्भवात् । विभक्त्यलोपदर्शनाच्च तत्रासमासव्यवहारो मूढानाम् । तत्र वाक्ये श्रीर्न यथा—स्वप्नेऽपीति ।

अत्र विजयश्रीरुपमेया । स्वाधीनपतिता उपमानम् । न मुञ्चतीति साधारणो धर्मः । यथेत्युपमाप्रतिपादकं विवक्षितम् । एवमप्रेऽप्युच्यम् । न चेतोपा कयोरपि समास इति वाक्यगा धात्री । वाक्यगा आर्या यथा—चकितेति । इयं समशब्दप्रयोगादर्या । समाने धात्री यथा—

उ०ः—त्याशुपमानगजवर्तुस्तनगमनाभिन्नमुपमेयशूरवर्तुक समवर्त्मकं गमनमिति बोधः । साधारणधर्मस्त्वगमनस्य विधेयतयोपमाविधेयिकाऽत्र धी । व्यात्र इव य पुण्य स गच्छतीत्यादाशुपमानशूरव्यात्राभिन्नपुण्यवर्तुस्तगमनमिति धी । शूरव्यादिसाधारणधर्मस्योद्देश्यतयोपमोद्देशिकाऽत्र धी । अत एव भेदाभेदप्रधा-

उ०: — नोपमेति प्राञ्च । यद्यपि चद्रमुक्वयोस्तत्त्वेन भेदस्तथापि साधारणधर्म
वत्त्वेनाभेदान्वययोग्यता बोध्येति । अधिक मज्झमाया द्रष्टव्यम् । धर्मविशेषसंरंध
एवेति । अस्य शक्त्या स्वसामर्थ्येन बोधन तदन्वयतापर्यग्राहकतया बोध्यम् । तत्कृ-
तोपमानत्वस्य तु द्योतका इति बोध्यम् । तुल्यादिशब्दास्तिरिति । ते च सदृश
वाचका । सादृश्यं च साधारणधर्मप्रयोज्यो धर्मविशेष इत्याहु । न चे-
दृशश्रौत्यार्थाविशेषो विफल । आर्व्यामुपमानोपमेयनिर्णयविलम्बेनाऽऽस्थादविलम्ब,
तदभावा श्रौत्यामिति तत्साफल्यदिति बोध्यम् । उपमेय इति । समानविभक्त्यन्त-
पदोपस्थाप्यत्वादिति भाव । उपमान इति । तत्त्वादेवेति भाव । संरंधस्येति ।
स संरंध एवेत्यर्थ । अनुपादेयमिति । धर्मत्रयेऽपि यात्रदप्राप्त तात्रद्विधीयत इति
सादृश्यस्यैव विधेयत्वादित्यपि बोध्यम् । न च यथादिभिरिति । असादृश्य
एव यथाशब्देन समासविधानादिति भाव । इवेन नित्यसमास इति ।
व्याकरणे वैकल्पिकत्वागीकाराद्वार्तिके तथाऽप्याद्यच्च निच्यपदप्रक्षेपोऽप्रामाणिक ।
स्वप्नेऽपीति । वैरिभि स्वप्नेऽपि तत्र विजयानुभवादित्यर्थ । प्रभावात्तपोविशे-
षाद्यभय उत्पत्तिर्यस्य तमित्यर्थ । (‘ प्रभासस्य प्रभय उत्पत्तिहेतु त्वामित्यन्य
य ’ इति चन्द्रिका ।) समेषु न तु समरे । अत्र यत्तपदप्रकृतिप्रकाराचि
याद्यप्रत्ययांतयथाशब्दादियोगे यद्धर्मस्ती स्वाधीनपतिता तद्धर्मस्ती
विजयश्रीरिति उभयविशेषको बोध । पश्चात् यत्तद्भया धर्मस्यैक्यत्रोधासादृ-
श्य फलति । रात्र कृतस्य च निमग्नप्रतिनिमभावा । तदालिङ्गितस्वभाविमरण
कत्वाभावात्तुङ्गामी साधारणो धर्म इति बोध्यम् । चकितेति । (सर्वा प्र
ति नायिकसौभाग्य कत्याचिन्निवेद्यते ।) भीतहरिणश्चचलनेत्राया इत्यर्थ । कुरि
कोपे । तत्रापि कृतमित्याह—तरुणेति । तरुणाखणत्तारा पुत्रा हारिणी मनो
हरा कर्तार्यस्य तदिति आननविशेषणम् । समदं हर्षम् । (पुष्पिताप्रा छन्द ।)
सरसिजमानन च सममित्यत्र प्रथमं सादृश्यरदभिन्नमिद द्वयमिति बोधे पश्चा
न्मनसा व्यजनया वा परस्परनिगूढपितसाधारणधर्मप्रतीतिरिति ध्येयम् । अ-

प्रभा — पूर्णायो सदृशादिवर्त्तमानैरेव समगात्र । द्योतकेति वा सामान्यवाचकपरम् ।
नित्यसमास इति । तत्र ‘ तद्वाहुग्वि वामन ’ इत्यादौ विशेषणोपकृतोद्वाहुप
देन नैराकारस्यादगमामेऽपि वामनपदे नैव समग इति हेयम् । इवेन समग इत्येव

अत्यायतैर्नियमकारिभिरुद्धतानां
 दिव्यैः प्रभाभिरनपायमयैरुपायैः ।
 शौरिर्भुजैरिव चतुर्भिरदः सदा यो
 लक्ष्मीविलासमवनैर्भुवनं वमार ॥ ३ ॥ (—)

अवितथमनोरथपथप्रथनेषु प्रगुणगरिमगीतश्रीः ।
 सुरतरुसदृशः स भवानभिलषणीयः क्षितीश्वर न कस्य ॥४॥ (—)
 गाम्भीर्यगरिमा नस्य सत्यं गङ्गाभुजंगवत् । ^{२६ तद्वित्ते श्रौती}
 दुरालोकः स समरे निदाघाम्बररत्नवत् ॥ ५ ॥ (—) ^{२५ तद्वित्ते}

(The king) who sustained this world with the four expedients (of statecraft), that were far-reaching (in their consequences) and curbed the unruly, that were exalted (divyaih) and glorious (प्रभाभि sc सम्पन्नै), that never came to a standstill (अनपायमयै) and were an abode of the free play (विलास) of wealth, just as Viṣṇu (शौरि = वृष्ण = विष्णु) sustains this world with his four arms, that are very long and curb the unruly (demons), that are divine and glorious that never come to a standstill and are a place for the free play of Lakṣmī. (3)

O Lord of Earth, who would not long for you, who are like the divine tree (i e वृक्ष), in that like it your wealth is lauded in virtue of the exuberance (गरिमन्) of its great capacities (प्रगुण) for enlarging the range of aspirations never unfulfilled? (4)

The magnitude of his depth is indeed (सत्यं) like that of the lover of the Ganges (i e Ocean), on the battlefield, his sight is unbearable like that of the sun (अम्बररत्न) in summer (5)

प्रदीप.—अत्यायतैरिति । अत्रेवेन समास । समासे आर्या यथा—अवितथेति । अत्र सुरतरुसदृश इत्युपमानद्योतकयो समास । तद्वित्ते श्रौत्यर्थो च यथा—गाम्भीर्येति । अत्र गङ्गाभुजंगवदिति श्रौती । ‘तत्र तस्येव’ इत्यनेन इवार्थे षतेर्विधानात् । निदाघाम्बर-रत्नवदिन्वयार्थः । ‘तेन तुल्यम्—’ इत्यर्थं षते प्रयोगात् ।

उ०:—रुणसदृशकतिमत्त्व साधारणो धर्मः । अत्यायतैरिति । आयति (आयन) उदर्यगुद्धिर्दीर्घता च । उद्धताना गर्वता दानवानां च । दिव्यंरत्नकृष्टं स्वर्गपथः । प्रभाभि प्रकृष्टशोभासद्भि । भाने षतीरे क्तिप् । अनपायमयै,

प्रदीपः — शोदेवात्र चास्ताप्रतीतिः, अपि तु वाच्योपमामात्रपरामर्शोदेव । चारुत्वहेतुश्चालंकारः । अवर्जनीयसंनिधेयव्यङ्ग्यस्यास्फुटतरतया न ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्यव्यवहारप्रवर्तकतोति न कश्चिदोषः । नन्वेवमप्युदाहृते रसादिरूपव्यङ्ग्यसद्भावाचित्रतानुपपत्तिः । किं चानुप्रासादलंका-

उ० : — प्रयोजकत्वायतत्वादिवर्धनवद्भिरित्यादिरेव बोधः । गजो वनं गच्छतीव शूरः समरभूमिं गच्छतीत्यादौ क्रियासमभिव्याहृतेवादेरूपप्रेक्षाद्योतकत्वमेवेति न तत्रोपमालंकारः । स्पष्टं चेदं सन्विधायके भाष्ये । अवितथेति । अव्यर्थवाञ्छितविषयसंबन्धिमांगसंपादनेषु प्रकृष्टगुणानां गरिष्णा गीता श्रीयस्य । (गीति-
शब्दः ।) द्योतकयोरिति । द्योतकपदम् बोधकपरम् । गांभीर्येति । गांभीर्यं दुर्ज्ञेयांत.करणत्वं अतलस्पर्शित्वं च । भुजंग उपपत्तिः समुद्रः । शंतनोरेव पतित्वात् । दुरालोकः दुःखेनालोकयितुं शक्यः । अंबरत्नं सूर्यः । अत्र बोध उक्तदिशोऽहः । उत्तरत्र निदाघांबरत्नतुल्याभिन्नो दुरालोक इति बोधः । तुल्यत्वप्रयोजकं च दुरालोकत्वमिति पश्चान्मनसा व्यंजनया वा बुध्यते । स चेत्यम् । उपमानदुरालोकनिदाघांबरत्नाभिन्नो दुरालोको राजेत्येवमिति बहवः । अत एवाऽऽर्थीत्वम् । नामार्थयोरभेदान्वयस्यैतद्विग्रहवाक्ये कृतनिर्वाहाय अस्य व-
तेरपि धर्मिवाचकतैवोचिता । अनुशासनस्य तथैव शक्तिप्राहवत्वाच्च क्रिययो-
स्तुल्यत्वं एव तेन तुल्यमिति वतिः साधुः । अत एव ब्राह्मणपदधीत इत्यत्र ब्रा-
ह्मणपदस्य तत्कर्तृकाध्ययने लक्षणेति भाष्यकृतः । एवं च चंद्रवन्मुखमित्यादौ भवतिक्रियामध्याहृत्य चंद्रभवनसदृशं मुखभवनमित्येव वाच्योऽर्थः । चंद्रमुखयोः सादृश्यं तु व्यंजनयैवेति बोध्यम् । गंगाभुजंगवदित्यत्र गंगाभुजंगपदस्य तत्सं-
बन्धिगांभीर्यगरिमश्लक्ष्णत्वेन गंगाभुजंगसंबन्धिगांभीर्यसदृशमेतत्संबन्धिगांभीर्यमिति बोधः । तदनंतरं गांभीर्ययोः सादृश्यमूलाभेदाध्ययसायेनाभिन्नधर्ममूला पश्चाद् गंगाभुजंगराज्ञोरुपमाप्रतीतिः । गंगाभुजंगस्येवास्य गांभीर्यगरिमेत्यादियाक्ये पशुपुपत्तये गांभीर्यगरिमेत्यस्याऽऽवृत्त्या गंगाभुजंगेऽप्यन्ययेन तादृशबोधस्यै-
वानुपपत्तेः वृत्तापि तथैवोचित्यात् । एतदर्थमिदं तुल्यो भातीत्यस्यार्थमिदं तुल्य-
कर्तृकं मानमिति वाच्योऽर्थः । मानमेव च साधारणो धर्मः । एवं चोपमाप्रियेयिका-
धीः । यदा तु धर्मातरेण तुल्यत्वं तदोपमाया उद्देश्यतामच्छेदकत्वमिति दिक् ।

तु उदाह्रियमाणा विरसतामावहन्तीति पूर्वापरविरुद्धाभिधानमिति न चोदनीयम् ।

(४) तद्वद्धर्मस्य लोपे स्यान्न श्रौती तद्धिते पुनः ।

about insipidity (of instances) Hence it should not be urged (against us) that we are indulging in statements, the later of which conflict with the earlier ones

Likewise would there be (the different divisions) when the (common) property is omitted There cannot be, however, the Explicit variety with a Taddhita derivative

प्रदीपः - रान्तरसद्भावात्स्वरालङ्कारोदाहरणान्येतानि युक्तानि, न तु शुद्धाया उपमाया इति चेत्, न । रसादिरूपव्यङ्ग्योऽलङ्कारान्तर चैतेष्वव्यभिचारीति तत्रौदासीन्यमालम्ब्योपमालङ्कारोऽयमीदृश इत्यभिप्रायेणालङ्कारमानमुदाहृत न तु चित्रकाव्यम् । अत्र ' चन्द्रधवल पट ' इत्यादिको रसालङ्काराभ्यामसम्भिन एव विषय किमिति नोदाह्रियत इति चेत्, तदहितत्वेनोदाहरणे वैरस्यप्रसङ्गात् । तादृशवाक्यस्याकाव्यत्वेन तस्या अप्यनुपमात्वात् ।

अथ लुप्ता विभजनीया । सा च सप्तधा । तत्रैकस्य लोपे त्रिधा । उपमानस्य साधारणधर्मस्य द्योतकस्य च लोपात् । उपमेयमात्रस्य लोपादर्शनात् । द्विलोपेऽपि त्रिधा । धर्मवाद्योर्धमापमानयोर्वाद्युपमेययोश्च लोपात् । अन्यस्य द्विकस्य लोपासम्भवात् । त्रिलोपे त्वियमेका । उपमेयं विनाऽन्योपमेकैकमात्रसत्त्वे उपमाया असम्भावमिति दर्शयन्नेव यथासम्भव तासां सप्तविधानामपि विभागमाह--तद्वदिति ।

उ०ः - न खलु व्यंग्येति । सत्यपि व्यंग्ये समुत्कट्यालङ्कारकृतचास्तया प्रथमतश्चित्ताकर्षणादिति भावः । विद्यमानव्यंग्यस्य ध्वन्यादिप्रयोजकता नेत्याह अवर्जनीयेति । अस्फुटतरतयेति । अत्रालङ्कारवैचित्र्यप्रतीतिव्यवहितप्रती-

प्रमाः - एवमपीति । उक्तव्यञ्जकस्य ध्वनित्वाद्यप्रयोजकत्वेऽपीत्यर्थः । ननु तात्पर्यं पयव्यङ्ग्यराहित्यं मुख्यतश्चमत्कारिव्यङ्ग्यशून्यत्वं वा चित्रत्वमिहास्त्येवेत्यत आह--
चेति । औदासीन्येति । तद्विषयविवेकमशृत्वेत्यर्थः । तथा च कश्चिदि-
वेऽपि न क्षतिरित्याह--न त्विति । वस्तुतस्तूपमाप्राधान्यादस्त्येव कि-
हेयम् । अकाव्यत्वेनेति । काव्येऽलङ्कारा उपमादय इति तत्परिचय-
काव्यरूपमेवोचितं न त्वन्यदित्यर्थः । उपमानस्येत्यादि सावधारणम् ।
त्यादि । अत एवाह--उपमेयमात्रस्येति । धर्मवाद्यो धर्म-
वाशब्दप्रभृतिरिवादिस्तयोः । विभागमाहेति । व्यवस्थामाहेत्यर्थः ।

धर्मः साधारणः । तद्धिते कल्पवादौ त्वार्थ्येव । तेन पञ्च ।

उदाहरणम्,

‘ धन्यस्यानन्यसामान्यसौजन्योत्कर्षशालिनः ।

करणीयं वचश्चेतः सत्यं तस्यामृतं यथा ॥ ६

आकृष्टकरवालोऽसौ संपराये परिभ्रमेन् ।

प्रत्यर्थिसेनया दृष्टः कृतान्तेन समः प्रभुः ॥ ७ ॥ (—)

करवाल इवाचारस्तस्य वागमृतोपमा ।

विपकल्पं मनो घेत्सि यदि जीवसि तत्सखे ॥ ८ ॥ (—)

Gloss —Property, viz, the common one. With a Taddhita derivative such as with the affix Kalpap etc, there can be only the Implicit variety Thus five (varieties of धर्मलुप्ता) To illustrate.—

Like nectar as it is, the word of him who is blessed and graced by an uncommon profusion of gentleness should, O Heart, be carried out (6)

As he moved about in the battle, with the sword drawn, that sovereign was looked upon by the hostile army as an equal of Death. (7)

You will survive, O friend, (only) if you are aware of the fact that his demeanour is like a sword, his speech like nectar, his mind almost like venom. (8)

प्रदीपः—धर्मस्य साधारणस्य । तद्वत्समामे वाक्ये तद्धिते च धौती आधी चेत्यर्थः । तत्र विशेषमाह—‘ न धौती तद्धित-’ इति । इवार्थ एव हि तद्धिते सा धौती भवेत् । इवार्थवतिरेव । स च ‘तत्र तस्येव’ इत्यर्थकृतया नित्य धर्मसाक्षाद्भूति इति धर्मानुपादाने धौती तद्धिते न भवत्येव । आधी तु यद्यपि वतिरूपे तद्धिते न संभवति ‘ तेन तुल्यम्-’ इत्यर्थे तत्कन्यायेन नित्यं तुल्यक्रियाकाङ्क्षत्वेन धर्मलोपे तदसंभवान्, तथापि कल्प-देश-शीय-यदुच्-रूपे संभवत्येवेति पञ्चधा धर्मलोपोपमेत्यर्थः । तत्र वाक्ये धौती यथा—धन्यस्येति । अत्रामृतवचसो परिणाममुरसत्वादिसाधर्म्यं, तद्य नोपात्तम् । आक्षेपात्तु लब्धस्य संबन्धो यथाशब्देन तद्बोध विनाऽप्यसौनेन धृत्यैव बोध्यत इति धर्मलोपे धौतीयम् । एवमेतदयुक्तम् । वाक्ये आधी यथा—आकृष्टेति । आकृष्टकरवालत्वं च न साधारणो धर्मः । यमस्य दम्बायुधत्वेन प्रसिद्धे । अन्त्यग्रयं यथा—करवाल इवेति । अत्र करवाल इवेति

उ०ः—तिरुतयाऽसुटतरत्वम् । यत्र वाच्यप्रतीत्यन्यत्रानेन व्यंग्यप्रतीतिस्तत्र तदुभयमिति भावः । असुटतरातिरित्यव्यंग्यराहित्येनाव्यंग्यचमयेति रहस्यम् ।

(५) उपमानानुपादाने वाक्यगाथ समासगा ॥ २ ॥

सअलकरणपरवीसामसिरिविअरण ण सरसकव्वस्स ।

दीसइ अद्वय णिसम्मइ सरिस अससमेत्तेण ॥ ९ ॥ (—)

कव्वस्सेत्यत्र कव्वसममिति, सरिसमित्यत्र च गूणमिति पाठे एवैव समासगा ॥

When the Upamāna is not stated, there becomes possible (1) Upamā in a sentence, or again (2) that in a compound

Gloss — Neither is seen nor heard *anything* that would be comparable, by the least fraction, to poetry of sentiment, that confers the wealth of supreme relief on senses one and all (9)

The same Upamā will turn into one in a compound with the reading कव्वसमम् (कव्वसमम्) instead of कव्वस्स (कव्वस्य), and गूणम् (नून) instead of सरिसम् (सदृशम्)

प्रदीपः — समासे श्रौती । अमृतोपमेति समासे आर्था । विपर्ययमिति तद्धितगा आर्था । उपमानेति । अत्र तद्धितगा न सम्भवति । उपमाप्रतिपादकस्य तद्धितस्य वतिक्त्वादेरुपमानादेव विधानेन उपमानानुपादानेऽसम्भवात् । न वा श्रौती । इवादीनामुपमानमाध्रान्विततया तदनुपादाने तेषामप्यनुपादानात् । अतो वाक्यसमासयोरेव । तयोरप्याथ्येवेति द्विप्रकारा लुप्तोपमानोपमा । तत्र वाक्यगा यथा—सअलेति । अत्र विशेषत उपमान नोपात्तम् । चिन्त्यमेतत् । इदमेव 'कव्वस्स' इत्यत्र 'कव्वसमम्,' 'सरिस' इत्यत्र 'गूण' इति पाठे समासगोदाहरणम् ।

उ०ः — नन्वेवमिति । राजविषयकरनिभावस्य भक्तारानुप्रासस्य च स्वप्नेऽपीति पद्ये सत्त्वादित्याशयः । तस्या अप्यनुपमात्वादिति । उपमालंकारत्वाभावादित्यर्थः । वाचकप्राच्योपस्कारद्वारा रसाद्युपकारकस्यैवालंकारत्वादिति भावः । नीरसेऽपि स्वप्नेचित्र्येणाऽऽपाततश्चमत्कारमात्रं नत्वलंकारत्वमिति तात्पर्यम् । एकस्य लोप इति । लोपोऽत्रानुपादानम् । ननु चद्रव्यमुखत्वादिधर्मप्रतीतेर्न धर्मलोप इत्यत आह साधारणस्येति । नित्यं धर्मेति । इत्यस्य साधारणधर्मसंबन्धे शक्ते-

प्रभा. — काङ्क्ष इति । न च कुशाग्रीया बुद्धिरित्यादा 'इवे प्रतिकृती' इत्यधिकारविहितच्छ प्रत्ययतद्धितस्य धर्मसाकाङ्क्षत्वाभावादिवार्थकत्वाच्च तद्धिते श्रौती सम्भवत्येवेति वाच्यम् । इवादेरिव धर्मविशेषसंबन्धं विना पर्यवसानाभावस्य तत्राभावेन श्रौतीत्वाभावात् । अत एव सादृश्यपदप्रयोगेऽपि न श्रौतीत्वम् । यथा 'परस्परालिखितस्यात्' इति

उ०ः—स्तदुपादानं विना तदर्थप्रोधाभावात् । किञ्च पृष्ठीसप्तम्यन्तात्तद्विधानेन पृष्ठाद्यर्थस्य धर्मोपादानं विनाऽन्वयामभवादिति भावः । धर्मलोपे तदसंभवादिति । इदमपि व्यग्योपमामादायैव । धन्यस्येति । अनन्यसामान्यस्येति (न विद्यते अन्यत् सामान्यं सादृश्यं यस्य इति) बहुव्रीहिः । चेत इति सर्वोपमम् । आकृष्टेति । (करवाल खड्ग ।) सपराये युद्धे । प्रत्यर्थिसेनया शत्रुसेनया । कृतान्तो यमः । क्रूरत्वमत्र साधारणो धर्मः । करवाल इवेति । तत् तदा । यदि वेत्सि तर्हि जीवसीत्यन्वयः । अथ वा यदि जीवसि तर्हि वेत्सि इत्यन्वयः । तसमीपागस्थाने तत्र जीवनमेव दुर्लभमिति भावः । अत्र घातकत्वमाधुर्यनाशकत्वानि क्रमेण साधारणा धर्माः । उपमाशब्दस्य सदृशमात्राचकत्वेऽपि साधारणधर्मसंबन्धे नित्यसाक्षात्त्वाभावाच्छक्तत्वाभावाद्वाऽऽर्थोत्वम् । विपकल्पमिति । ईपदसमाप्तौ विधीयमानस्य कल्पस्य सादृश्ये पर्यवसानादिति भावः । उपमानमात्रान्विततयेति । उपमानानन्तर्यनियमेनेत्यर्थः । सअलेति । 'सकलकरणपरविश्रामश्रीवितरणं न सरसकान्यस्य । दृश्यतेऽथवा निशम्यते सदृशमंशाशमात्रेण' ॥ अपिरत्र गम्यः । करणं चक्षुरादि । परविश्रामो विषयांतरवैमुख्यम् । तज्जन्यशोभादावित्यर्थः । (आर्या मुखविपुला ।) अत्र विशेषत इति । अत्रारमदर्शनश्रवणाविषयत्वेन दुर्लभतयोऽवृष्टगुणं अस्मदगोचरं किञ्चिदुपमानं भविष्यतीति सादृश्यपर्यवसानादुपमानलुप्तोपमैवेयम् । एतेनासमालङ्कारोऽयमुपमातिरिक्त इति रत्नाकराद्युक्तमपास्तम् । अत एवोपमानानुपादानं इत्युक्तं न त्वसत्त्वं इति । वस्त्वन्तरस्य विशिष्यानुपादानमात्रेणोपमानलोपव्यवहारः । एतेनाऽनन्वयोऽप्येव्यपास्तम् । अनन्वये उपमानासत्त्वस्यैव विवक्षितत्वात् । चिन्त्यमेतदिति ।

प्रभाः—रघौ प्रथमे सर्गे इत्यादिषु बोध्यम् । सअलेति । 'सकलकरणपरविश्रामश्रीवितरणं न सरसकान्यस्य । दृश्यतेऽथवा निशम्यते सदृशमंशाशमात्रेण ॥' इति संस्कृतम् । विशेषत इति । उपमाननायच्छेदकामृतत्वादिरूपेणेत्यर्थः । चिन्त्यमिति । विचार्यमित्यर्थः । अयमाशयः—अत्र हि न दृश्यते न वा ध्रुवन इत्युपमानाभावक्यनात्तन्मादृश्यरूपाया उपमाया अभिसम्भवादसमालङ्कार उपमातिरिक्त एवाल्ङ्कारादिकरादिभिरुक्त इत्युपमाभेदोदाहरणत्वमयुक्तमिति प्रतिभाति । विचार्यमाणे तूपमैवेयम् । अस्मदर्शनागोचरत्वेऽप्यस्युत्पृष्टं किञ्चिदुपमानं भविष्यतीत्युपमायामेव पर्यवसाना

(६) वादेर्लोपे समासे सा कर्माधारक्यचि क्यङि ।

कर्मकर्त्रोर्णमुलि,

वाशब्दः उपमाद्योतक इति वादेरुपमाप्रतिपादकस्य लोपे षट्,—स-
मासेन, कर्मणोऽधिकरणाद्योत्पन्नेन क्यचा, कर्तुः क्यङा, कर्मकर्त्रो-
रुपपदयोर्णमुला च भवेत् ।

उदाहरणम्:—

ततः कुमुदनाथेन कामिनीगण्डपाण्डुना ।

नेत्रानन्देन चन्द्रेण माहेन्द्री दिगलंघिता ॥ १० ॥ (म भा द्वो प)

With the omission of the Vadi, it is possible, (1) in a compound, (2-3) in a Kyach derivative of an object or abode, (4) in a Kyan derivative, (5-6) in a Namul gerund with the object or subject prefixed

Gloss —The word Vā indicates Upamā Vādeh, therefore, means of the word conveying Upamā On its omission, six varieties may be possible — (1) in a compound, (2-3) in a Kyach formed from a noun signifying an object or abode, (4) in a Kyan formed from a noun signifying the subject, (5-6) and in a Namul with the subject or object prefixed.

To illustrate —

Then the Eastern Quarter (Lit the Quarter of the Great Indra) was graced with the moon, the lord of moon-lotuses that was pale white like the cheek of a love lorn lady (Kamini), and that was the delight of the eye (10)

प्रदीपः — द्योतकलोपे वाक्यगा तावन्न सभवति । 'मुख चन्द्रो रमणीयम्' एतावन्मात्रेणोपमाप्रत्ययाभावात् । नापि तद्धितगा । वते कल्पवादीना च द्योतकतया तत्प्रयोगे द्योतकलोपस्यैवासंभवात् । न वा श्रौतीत्यन्यथा विभज्यते—वादेरिति । वाशब्द उपमाद्योतक इति वादेरुपमाद्योतकस्येत्यर्थः । तस्य लोपे समासे क्यचि क्यङि णमुलि चोपमा । तत्र क्यचि द्विधा । कर्मणोऽधिकरणाच्च विधानेन तस्य द्वैविध्यात् । क्यङि त्वेवैव । कर्तुरेव

उ०:—तद्वीज तु काव्यमेवात्रोपमानम् । चद्रस्य सदृश मुखमित्यादौ चद्रस्यैरोपमानताप्रगमात् । एव चोपमेयलोप इति वक्तुमुचितमिति । उद्धारस्तु काव्यस्य सममित्यस्य काव्यनिष्ठसादृश्यप्रतियोगीत्यर्थः । काव्यस्य वर्णनीयतयोत्कर्षा-
योपमेयस्य विवक्षितत्वादित्याहुः । तद्विधानादिति । एव च सादृश्यबोध-

तथा

असितभुजगभीषणासिपत्रो रुद्धरहिकाहितचित्ततूर्णचारः ।

पुलकिततनुरत्कपोलकान्तिः प्रतिभट्टविक्रमदर्शनेऽयमासीत् ॥ ११ ॥ (—)

निरुद्धरहिकाहितचित्ततूर्णचारः
असितभुजगभीषणासिपत्रो
पौरं सुतीयति जन समरान्तरेऽसा-

वन्तःपुरीयति विचित्रचरित्रचुञ्चुः ।

नारीयते समरसीमि कृपाणपाणे-

रालोक्य तस्य चरितानि सपत्नसेना ॥ १२ ॥ (—)

मृधे निदाघधर्मोऽशुदर्शं पश्यन्ति तं परे ।

स पुनः पार्थसंचारं संचरत्यवनीपतिः ॥ १३ ॥ (—)

Again,

At the sight of valour on the part of (his) adversaries, the sword (असिपत्र) of this (hero) grew fierce like a black cobra, his movements became swift owing to the mind being pre-occupied with a keen anxiety (to fight) His body thrilled into horripilation, and (eventually) the beauty of his cheeks rose up (11)

He looks after the citizen as after his own son, renowned (चुञ्चु) for marvellous deeds he deports himself in the midst of battle, (as freely) as in his harem The hostile army behaves like a woman at the sight of the exploits of him, armed with a sword, in the van (सीमन्) of the battle (12)

The enemies look at him, in the battle, as at the summer sun, but the king stalks about as Pārtha (अर्जुन) did (quite unconcerned) (13)

प्रदीपः — तद्विधानात् । णमुत्त्यपि द्विधा । कर्मस्त्रास्तद्विधानात् । तत्र समासे द्विधा । द्वयो-
स्त्रयाणामपि वा उपमानादिपदानां समासात् । तयोराद्या यथा—तत्त इति । अत्र गण्डपाण्डुनेति
द्वयो. समास । द्वितीया यथा—असितेति । अत्र असितभुजगेत्यादावुपमानधर्मोपमेयशब्दानां
त्रयाणामपि समास । क्यच्स्त्रयोर्भेदनय यथा—पौरमिति । अत्र पौरं सुतीयतीत्यत्र
'उपमानादाचारे' (पा सू ३-१-१०) इति कर्मण क्यच् । समरान्तरेऽन्तःपुरीयतीत्यत्र तु

उ०ः — कयादिलोपे षड्विधेत्यर्थः । तत्त इति । (महाभारते द्रोणपर्वणि रात्रियुद्धे
१८४ अध्याये चन्द्रोदयरर्णनम् ।) कुमुदनाथश्च तद्विकसितत्वात् । गड इव पाण्डु-
रिति उपमानानीति समास । नेत्रानन्देन तज्जनकेन । माहेन्दी प्राची । असि-
तेति । असितभुजगरस्तीक्ष्णमिष सर्पजातिभेदः । तद्वद्भीषणस्तीक्ष्णधारत्वादसिरेव
पत्र यस्य स । रुद्धरहिका रमसोत्कंठा तदाहितधित्र आश्चर्यभूतस्तूर्णस्त्वरितधारो

(७) एतद्विलोपे क्विप्समासगा ॥ ३ ॥

एतयोर्धर्मग्रायोः । उदाहरणम्:—

सविता विधवति विधुरपि सवितरति तथा दिनन्ति यामिन्यः ॥

यामिनयन्ति दिनानि चं सुषुप्तुः खवशीष्टते मनसि ॥ १४ ॥ (—)

परिपन्थिमनोराज्यशतैरपि दुराक्रमः । समासो ५०

संपरायप्रवृत्तोऽसौ राजते राजकुञ्जरः ॥ १५ ॥ (—)

When these two are omitted, we get an Upamā (1) in a Kvip derivative or (2) in a compound

Gloss —Of these 1 e of property and Vadi

To illustrate.—

According as the mind is under the sway of joy or grief, the sun acts like the moon, or, (otherwise), even the moon acts like the sun, the nights act like days, or, (otherwise), the days act like nights (14)

That elephant like king looks radiant as he becomes prepared for the battle, hard to be vanquished, even in their high-soaring aspirations, (मनोराज्य) —hundreds of them,—on the part of the antagonists (15)

प्रदीपः—‘अधिकरणाच्च’ इत्यनेनाधिकरणात् । नारीयते इति ‘कर्तुं क्यङ् सलोपश्च’ (पा सू ३-१-११) इत्यनेन कर्तुं क्यङ् । णमुलि भेदद्वयं यथा—मृधे इति । अत्र निदाघघर्मांशुदर्शमिति कर्मणि णमुल् । निदाघघर्मांशुमिव पश्यन्तीत्यर्थात् । पार्थसुचारमित्यत्र कर्तरि । ‘उपमाने कर्मणि च’ (पा सू ३-४-४५) इति सूत्रे चकारात् ।

उ०:—गमन यस्य स । उद्गतकपोलशोभ । (पुष्पिताग्रा छंदः ।) यत्तु पूर्वोदाहरणे उपमानानीति समासाच्छ्रौती, अत्र त्वसितभुजगवद्दीपण इति मध्यमपदलोपिसमासादार्थीति भेदमाहुः, तन्न । विनिगमनाविरहात् । पौरं सुतीयति इति । पौर नागरजन सुतमित्राऽऽचरतीत्यर्थे उपमानादाचार इति क्यच् । उपमानवाचकात्कर्मण वाचारेऽर्थे क्यजिति सूत्रार्थः । उपमानादित्यनेन इवार्थस्य वृत्तौ प्रवेशः सूचितः । अत्राऽऽचार स्नेहपालनादिरूपः । एव चोपमानभूतसुतकर्मकाचाराभिन्न पौरकर्मकाचार इति बोधः । एवमतः पुर इवाचरतीत्यर्थक्यात् पुरीयतीत्यत्रापि बोधः उह्यः । अत्राऽऽचार स्वच्छदगमनादि । विचित्रेति । विचित्रचरित्रैर्वित्त इत्यर्थः । तेन

प्रभाः—दतो नालकारान्तरमिति । पौरमिति । अत्र क्यच्क्यङोराचारमात्रमर्थः । प्रकृति भूतसुतादिपदानां तत्सादृश्ये लक्षणेति सादृश्यवाचकाभावाद्वाचकलोपः । एव णमु

(८) धर्मोपमानयोर्लोपे वृत्तौ वाक्ये च दृश्यते ।

When the property and the Upamāna happen to be omitted, the Upamā is in evidence in (1) a compound (वृत्ति) and (2) a sentence.

प्रदीपः - अथ द्विलोपे विभजनीया । तत्र धर्मवाद्योर्लोपे वाक्यमात्रं संभवति । शिष्टयोर्मुखं चन्द्र इत्येतावन्मात्रयोरेवादाने उपमाऽनवगमात् । नापि तद्धितगा । तद्धितस्यापि कल्पवा-
दित्येन तत्सत्त्वे द्विलोपाभावात् । नापि श्रौती । इवाद्यभावादित्यन्यथा विभजते—
एतदिति । एतद्विलोपे एतयोर्द्वयोर्धर्मवाद्योर्लोपे । विज्ञा यथा—सवितेति । यद्यप्याचारे
विविधानात्तस्यैव च समानधर्मरूपत्वेन किपि धर्मलोपो नास्ति तथापि किप एव लोपाद्धर्म-
लोपव्यवहारः । अत एव समानार्थत्वेऽपि क्यङ् नोपात्तः । तस्यालुप्तत्वेन धर्मलोपाभावात् ।
समासगा यथा—परिपन्थीति । अत्र राजायं कुञ्जर इवेत्युपमा । धर्मेति ।

उः०— वित्तश्चुंचुप्चणपाविति (पा. सू. ५-२-२६) चुंचुप्रत्ययः । नारीवाऽऽचरति
नारीयते । कर्तुः क्यङ् । आचारोऽत्र विनयादिः । (वसन्ततिलका छन्दः ।) अत्र
सादृश्यसादृशैतन्मात्रबोधकाभावात् वाचकलुप्ता बोध्या । यत्तु सुतपदस्य सुतसादृश्य-
लक्षकत्वेऽपि सादृश्यवाचकाभावाद्वाचकलुप्तेति, तन्न । चन्द्रप्रतिपक्षमाननमित्यादावपि
वाचकलुप्तापत्तेः । मृधे इति । रणे इत्यर्थः । (परे शत्रवः । निदाघधर्माशुदर्शं
पश्यन्ति । प्रीप्सुसम्बन्धिसूर्यमित्रं पश्यन्तीत्यर्थः । पार्थसंचारं संचरति । पार्थ
इव संचरतीत्यर्थः ।) णमुलप्रकृतिः साधुन्यमात्रार्था । णमुलर्थो भावः । अव्य-
यकृतां भावे एव विधानात् । तस्मात् कर्मणोरेव कर्त्रोरेव चोपमानोपमेयभाव इति
लुप्तोपमेयेयं इति । सवितेति । सुखिते मनसि सूर्यश्चन्द्रसदृशः । आह्लादक-
त्वात् । दुःखिते चन्द्रः सूर्यसदृशः । दुःखदत्त्वात् । एवमुत्तरत्र । (विधव-
ति विधुरिवाऽऽचरति । सवितरति सवितेराऽऽचरति । दिनन्ति दिनानीयाऽऽ-
चरन्ति । यामिनयन्ति यामिन्य इवाऽऽचरन्ति । आर्या छन्दः ।) किप एवेति ।
यद्यपि किप्प्रकृतेः कर्तृभूतस्य सादृश्यप्रयोजकाचारलक्षणेति कयं धर्मलोपः ।
तथापि तन्मात्रबोधकाभावाद्लोपव्यवहारः । परिपन्थीति । शत्रुमनोरुज्यैरपीत्यर्थः ।
साक्षादुराक्रम एवेति किं वक्तव्यमिति भावः । संपरायो युद्धम् । राजाऽयं कुञ्जर

प्रभाः - लोऽपि भावेभावे धातुसंबन्धे च विधानाप्रोपमावाचकत्वमिन्यूयम् । कुञ्जर
इवेत्युपमेति । परसेनाविश्वकृत्वादेः सामान्यस्याप्रयोगादुपमितसमागबोध्येत्यर्थः । परिप-

दुण्डुणन्त मरीहसि कण्टअरुलिअँइ केअइवणाइ ।

मालङ्कुसुमसरिच्छं भमर भमन्तो ण पावहिसि ॥ १६ ॥ (—)

कुसुमेण सममिति पाठे वाक्यगा ।

(९) क्यचि वाद्युपमेयासे

आसे निरासे ।

अरातिविक्रमालोकविक्रस्वरविलोचनः ।

कृपाणोदग्रदोर्दण्डः स सहस्रायुधीयति ॥ १७ ॥ (—)

अत्रात्मा उपमेयः ।

Gloss - As you hover about the clumps of Ketakī that bristle with thorns, you will perish, o bee! Never will you come across anything comparable to the Malatī blossom (16) ^{The same will be an instance of}
 मलयतमस्य कटकिकेण विलम्बितं न भवति ।
 मलयतमस्य कटकिकेण विलम्बितं न भवति ।

In a Kyach derivative, when the Vādi and the Upameya are dropped

Gloss -आसे : e when they are dropped

With the eyes dilated (दिक्स्वर) at the sight of the valour of the foe, he, with his massive arm rendered terrible by a sword, demeans (himself) like the thousand weaponed (कर्तवीर्य अर्जुन) (17)

Here the Upameya is आत्मन् (self)

प्रक्षीपः - तद्धिते तु नेयम् । उपमानलोपे तद्धितस्यैवाभावात् । नापि श्रौती । उपमानाप्रयोग इषादेरप्रयोगात् । तत्र समासगा यथा-दुदुष्णन्त इति । कुसुमसरिच्छमित्यत्र ' कुसुमेण सम ' इति पाठे इयमेव वाक्यगा । पयचीति । आसे निरासे । उदाहरणम्—अरातीति । अत्र यद्यपि विशेषणद्वारोपात्त कर्तृबोपमेयस्तथापि न तथात्वेन, किं तु कर्मत्वेन । अन्यथा क्यचोऽसंगतत्वापत्तेः । तथा चाऽऽत्मान सहस्रायुधीयतीत्यर्थ इत्युपमेय आत्मा

उ०:- इवेति । उपमितं व्याघ्रादिभिरिति (पा. सू. १-४-५६) ससास ।
दुरार्धर्षत्वस्य समानधर्मस्य प्रसिद्धत्वात् न न्यूनपदत्वम् । औपम्य समासगम्यम् । अत्र
रूपक तु न । मनोराज्यशतैरित्यादेरनन्वयादित्याहुः । हुंहुण्णन्त इति । हुंहुलायमानो
मारेष्यसि घटक्कलितानि केतकीवनानि । मालतीकुसुमसदृश भ्रमर भ्रमन्नपि न

प्रभाः - न्धीत्यादि न सामान्यपरमिति भाव । दुण्डुण्णन्त इति । 'अन्वेपयन्मरिष्यसि
कण्टककलितानि वेतकीवनानि । मालतीकुसुमसदृशं भ्रमर भ्रमरपि न प्रा-
प्यसि ॥' इति संस्कृतम् । अत्रापि दुर्लभतयोत्पृष्ट कुसुमान्तरमप्रवृत्तं प्रवृत्तमालयु-
पमानतया विवक्षितमिति हेयम् । अत्र यदीति । शक्त्या लक्षणया वा उपमाना-

(१०)

त्रिलोपे च समासगा ॥ ४ ॥

त्रयाणां चादिधर्मोपमानानाम् । उदाहरणम्—

तरुणिमनि कृतावलोकना ललितविलासवितीर्णविग्रहा ।

स्मरशरविसराचितान्तरा मृगनयना हरते मुनेर्मनः ॥ १८ ॥ (—)

अत्र सप्तम्युपमानेत्यादिना यदा समासलोपौ भवतः, तदेदमुदाहरणम् ।

क्रूरस्याऽऽचारस्यायःशूलतयाऽध्यवसायात्, अयःशूलेनान्विच्छति
'आयःशूलिकः'—इत्यतिशयोक्तिर्न तु क्रूराचारोपमेय-तैक्ष्ण्यधर्म-
वादीनां लोपे त्रिलोपेयमुपमा । एवमेकोनविंशतिर्लुप्ताः । पूर्णभिः सह
पञ्चविंशतिः ।

And with the omission of three, it (i. e. Upamā) becomes possible in a compound.

Gloss — Of three, viz. of the Vādi, (the common) property and the Upamāna. To illustrate —

The deer eyed one ravishes the mind of the hermit she who has just begun peeping into youth, who has given a corporate form (in the shape of herself) to graceful amours, and whose heart bristles with a swarm of Cupid's arrows (18)

This becomes an (appropriate) instance, provided (यदा) there are assumed to take place a compound and omission, in accordance with the Vārtika सप्तम्युपमान etc.

'आयःशूलिक' which is explained as अयःशूलेन अन्विच्छति (one who seeks to gain his point by the *steel-spike*) is an instance of अतिशयोक्ति, since there in we have the supersession of 'cruel conduct' by the idea of its being the 'steel-spike' It should not, however, be taken as an instance of Upamā with the three constituents dropped, i. e. in which the Upameya क्रूर आचार, the property तैक्ष्ण्य, and the Vādi are omitted

Thus there become possible nineteen varieties of the Elliptical, which, with the six ones of the Full fledged, make *twenty five* in all

प्रदीपः—लुप्त इति यथोक्तोदाहरणमेतत् । हस्तायत इत्यादौ कर्तव्योपमेय । तस्य चापुपादाने वाक्यमेव न पर्याप्त इति विशेषात् यद्यपि नेय संभवति । यद्यपि द्विलोपेऽन्यदपि भेदत्रय

उ०ः—प्राप्त्यसि ॥ 'दुन्दुल्यायमान अन्वेयमाण इत्यर्थः । एकाकारशब्देन प्रार्थ-
नानित्यर्थ इत्यन्ये । यत्र चित् सौभाग्यमात्मन सूचयंती प्रियसन्निधौ भ्रमर प्रत्येयमाह ।

प्रदीपः—सभवति, यथा उपमानोपमेययो, उपमानवाच्यो, उपमानधर्मयोरिति, तथापि तेषूपमाया प्रसङ्ग एव नास्तीति न न्यूनत्वमाशङ्कनीयम् ।

त्रिलोपे तूपमेयातिरिक्तत्रितयलोप एव सभवतीत्युक्तम् । सापि समासमात्रे । अन्यत्र बोधकाभावात् तत्राऽऽर्थेव इवादेर्लोपात्, इत्येकविधैवेत्याह—त्रिलोप इति । यथा—तरुणिमनीति । अत्र यदि मृगशब्देन लक्षणया तल्लोचने विवक्ष्येते तदा नेदमुदाहरणम् । यदा तु मृगलोचने इव नयने यस्या इत्यर्थो विवक्ष्यते तदा ‘सप्तम्युपमानपूर्वपदस्य बहुव्रीहि-रुत्तरपदलोपश्च’ इत्यनेन मृगलोचनेत्युपमानपूर्वपदस्य नयनशब्देन बहुव्रीहानुपमानवाचिनि मृगलोचन इति पूर्वपदे उत्तरपदभूतस्य लोचनशब्दस्य लोपे उपमेयभूतस्य नयनमात्रस्योपादानादिदमुदाहरणम् ।

केचित्तु “उपमानमात्रोपादानेऽपि त्रिलोपा सभवति । यथा ‘अयमाय शूलिक’ इति । अत्राय शूलपदेन क्रूर आचार उपमेय । तीक्ष्णत्वादिक च साधारणो धर्मः । न च तयोरेकमप्युपात्तम् । नापीवादि ” इति मन्यन्ते । तन्न युक्तम् । यत क्रूरस्याचारस्याय शूलतयाऽध्यवसानादतिशयोक्तिरियं न तूपमा । अन्यथाऽध्यवसानमूलातिशयोक्तेर्निर्विषयत्वापत्तेः ।

उ०ः—(गाथा छन्दः ।) अत्र प्रवृत्तत्वान्मालती उपमेया । कुसुमातरस्याप्राप्त्युप-
देशेन त्वदप्राप्यमुत्कृष्टगुणमस्थोपमानमिति प्रतीतेरस्त्युपमितिक्रियानिष्पत्तिरिति
बोध्यम् । क्यचीति । विषयसप्तमी । निरास इति । वाद्युपमेययोर्लोपे इत्य-
र्थः । अरातीति । मदमेऽपि वैरिविक्रम इति नयनविक्रासः । कृपाणेनोदग्रो
भीषणो बाहुर्धस्य स । सहस्रमायुधानि यस्य तमित्रात्मानमाचरतीति कर्मणि
क्यच् । आयुधसहस्रनिर्गहस्य प्रतिपक्षोत्सारणस्येकेन कृपाणेन निर्वाहाद्वीर-
प्रकर्षः । सहस्रारायुधीयतीति पाठे सहस्रार चक्रमायुधमस्य विष्णोस्तमित्राऽऽच-
रतीत्यर्थः । विशेषणद्वारेति । सहस्रारायुधीयतीति पाठे इदम् । स सहस्रायुधी-
यतीति पाठे साक्षादुपात्त इति बोध्यम् । अन्यथा क्यच इति । इच्छाक्यच्
तु नाप्यम् । अरातीत्यादिविशेषणासामञ्जस्यात् । तथाऽपीत्यत प्रागुपमेयधर्मयोरि-
ति पाठः । उपमानधर्मयोरिति पाठस्त्वयुक्तः । तल्लोपेऽनुपदमेव दुदुण्णत इत्यस्यो-
दाहरणात् । तरुणिमनीति । तरुणिमनि सति मृगनयना मुने मनो नयते ह-
स्तीत्यन्वयः । ललिताय विलासाय च वितीर्णो दत्तो विप्रह शरीर यया । स्मर-
शरैर्विशीर्णकृतमान्तर यस्या सा (अपरः छन्दः ।) नेदमुदाहरणमिति ।

अनयेनेव राज्यश्रीर्दैन्येनेव मनस्विता । ^{अभिन्ने साधारणे धर्मे सामान्यता}
मग्नौ साथ विपादेन पद्मिनीव हिमाम्भसा ॥ १९ ॥ (—)

इहाभिन्ने साधारणे धर्मे,

ज्योत्स्नेव नयनानन्दः सुरेव मदकारणम् । ^{भिन्ने साधारणे धर्मे सामान्यता}
प्रभुतेव समाकृष्टसर्वलोका नितम्बिनी ॥ २० ॥ (—)

इति भिन्ने च तस्मिन्, एकस्यैव बहुपमानोपादाने मालोपमा । यथो-
त्तरमुपमेयस्योपमानत्वे (पूर्ववदभिन्नभिन्नधर्मत्वे),

Mālopanā that results when with reference to the same object, several Upamānas come to be stated, the common property being the same, as in

Thereupon she withered away through sadness, like the prosperity of the kingdom through unjust rule, like spirited nature through poverty, like the lotus plant through frost. (19),

or different, as in

The lovely woman (lit with lovely hips) is, like moon light, a delight to the eyes, like wine, a source of ravishment ; like sovereignty, she has drawn together, under her sway, all the people. (20),

प्रदीपः — तदेवं धर्मलोपे पञ्च । उपमानलोपे द्वौ । द्योतकलोपे षट् । धर्मवाद्योलोपे द्वौ । धर्मोपमानयोर्लोपे द्वौ । द्योतकोपमेयलोपे चैकः । त्रिलोपे त्वेकः । इत्यूनविंशतिर्लुप्ताभेदाः । पूर्णाभेदाश्च षट् । इत्येव पञ्चविंशतिः ।

उ०ः — अत्र स्वमात्रबोधकपदाभायात्रयाणां लोपसंभवेन चित्यमेतदित्याहुः । अत्रायःशूलेति । अयःशूलपदेन स्वार्थसदृशो लक्ष्यते इति भावः । अतिशयोक्तिरिति । अयःशूलशब्दादयःशूलत्वेन स्वार्थसदृशकूराचारलक्षकात्तेनान्विच्छतीति ठक्प्रत्यये उक्तरूपसिद्धेरिति भावः । निर्विषयत्वापत्तेरिति । कमलमनभसीत्यादावपि कमलादिपदैः स्वार्थसदृशमुखादेर्लक्षणादेतद्भेदापत्तेरिति भावः । वस्तुतोऽयं पूर्णालुप्ताविभागो वाक्यसमासप्रत्ययविशेषगोचरतया शब्दशास्त्रव्युत्पत्तिकौशलप्रदर्शनपरत्वादन्यत्र शास्त्रे न व्युत्पाद्यतामर्हति । सा चेयमुपमा वस्तुलक्ष्यस्वरूपाणां व्यंग्यानां वस्तुलक्ष्यस्योर्वाच्यपोथ्योपस्कारकतायाऽलंकारतां भजते ।

प्रमाः — वृत्तौ ह्युपमानलुप्तेति नोदाहरेणमिदमित्यर्थः । लुप्ताभेदानुपसंहरति — तदेवमिति । चित्रमीमांसायां त्वन्येऽपि लुप्ताभेदा दर्शिताः । तथाहि — “ वाचकलुप्ता पङ्क्तिः

अनवरत्नकनकवितरणजललवभृतकरतरङ्गितार्थिततेः ।

भणितिरिव मतिर्मतिरिव चेष्टा चेष्टेव कीर्तिरतिविमला ॥२१॥ (—)

मतिरिव मूर्तिर्मधुरा मूर्तिरिव सभा प्रभावचिता ।

तस्य समेव जयथी. शक्या जेतु नृपस्य न परेषाम् ॥ २२ ॥ (—)

(इत्यादिका) रसानोपमा च न लक्षिता । एवविधवेचित्र्यसहस्रसम्भवात् ।
उक्तमेदानतिक्रमाच्च ।

and Raśanopamā which results when, in a regular succession, the Upameya of the preceding Upamā becomes the Upamāna of the following one, (the common property being the same or different, as above,) e g

Of him (the king), towards whose hand, filled with drops of water for making unceasing gifts of gold, surges the queue of supplicants, are like the words the thoughts, like the thoughts the acts, like the acts the fame, extremely stainless (21),

Like the thoughts of that king is his figure pleasing, like the figure is his council swelling with prowess, like his council his triumphal glory cannot be won over by the enemies (22),

have not been defined. For, it is possible to have thousands of such variations, and yet they do not go beyond the varieties specified.

प्रदीपः — नन्वन्येऽप्युपमाभेदाः सम्भवन्ति । तथाहि—एकस्यैवोपमेयस्य बहूपमानसुबन्धो मालोपमा । सा च द्विधा—साधर्म्यस्याभेदात्तद्भेदाच्च । तत्राद्या यथा—

उ० : — न चैवमन्यानुपस्कारकसादृश्यनिग्रधने 'स चिञ्जमूल क्षतजेन रेणुस्तस्यो-
परिष्ठात् पवनानधूत । अगारशेषस्य हुताशनस्य पूर्वोत्थितो धूम इवाऽऽवभासे'
इत्यादौ अलकारव्यग्रहारानापत्तिः । आपणे विक्रीयमाणतादशाया ताटकादे-

प्रभाः — इहोक्ता । 'कर्तर्युपमाने' इति णिनौ सप्तम्यपि दृश्यते कोकिल इवालपति कोकिला
लापिनीति । तथा 'इवे प्रतिवृत्तौ' इति कन्प्रत्यये 'लुम्भनुष्ये' इति लुपि चेवेत्यर्थे
'चञ्चापुरुष सोऽयं यत् स्वहितं नैव जानाति' इत्यष्टमी । एवम् 'यद्भक्तानां सुखमय
संसारोऽप्यपवर्गति' इत्यत्र धमस्य सुखमयत्वस्य पदान्तरेणोपादाने विपि नवमी ।
तथा उपमानलुप्ता वाचस्समासयोर्द्विविधोक्ता तृतीयापि दृश्यते—'यच्चोराणामस्य
च समागमो यच्च तैर्बधोऽस्य कृतः । उपनतमेतदकस्मादासीद्व्रतं काकतालीयम् ॥' अत्र
काकतालपदयोर्लक्षणया कासागमनतालपतनपर्योरिवार्थे 'समासाच्च तद्विषयात्'
इति ज्ञापकात्काक इव ताल इव काकतालीमेति समासे काकतालसमागमसदृशार्थो
राणामस्य च समागम इत्यर्थः । ततः काकतालमिवेति पुनरिवार्थं तेनैव सूत्रेण च्छप्रत्यये

प्रदीपः—अनयेनेवेति । अत्र म्लानिरेव सर्वापमानसाधर्म्यम् । अन्त्या यथा—ज्योत्स्नेवेति । अत्र ज्योत्स्नादीनां नयनानन्दहेतुत्वादयः साधारणधर्मा मित्रा । पूर्वपूर्वापमे यस्योत्तरोत्तरमुपमानत्वे रश्मिोपमा । सापि द्विधा—साधर्म्यभेदात्तद्भेदाच्च । तत्राद्या यथा—अनवरतेति । अत्र विमलत्वमेव सर्वासूपमासु साधारणो धर्मः । अन्त्या यथा—मतिरिवेति । अत्र मूर्त्यादीनां मधुरत्वादयो धर्मा भेदवन्तः । त एते भेदा किमिति नोक्ता इति चेत्, उक्ता एव । उक्तभेदान्तर्भावात् । तथापि तेन तेन रूपेण किं नोक्ता इति चेत्,

उ० :—नीयिकाकर्णाधनुपस्कारकत्वेऽपि अलङ्कारव्यवहारवदुपपत्तेः । कदाऽप्यलङ्कारभावमप्राप्य मजूपादिगतकटकादिवत् अलङ्कुर्वाणगतधर्ममात्रसंस्पर्शनिवधनत्वाच्च । एतेन यत्र सकलवाक्येन प्राध्यायेन व्यग्योपमा तत्राप्यलङ्कारव्यवहारो व्याख्यातः । इयं चोपमा यथेवसदृशतुल्यादिशब्दोपादाने वाच्यलङ्कारः । सुहृत्प्रतिपक्षादिशब्दोपादाने लक्ष्या । साधर्म्यस्याभेदादिति । एकशब्दबोध्यत्वेन सर्वोपमानगतत्वादित्यर्थः । तद्भेदादिति । प्रयुज्यमानं विश्रातेरित्यर्थः । यथा माला काचिदेकजातीयैः कुसुमैः काचिद्विजातीयैस्तथेयमपि सजातीयैर्विजातीयैर्वा बहुभि रूपमानैर्घटितेति द्विविधा मालोपमेत्यर्थः । अनयेति । मनस्विता पाण्डित्यम् । इतरत्स्पष्टम् । ज्योत्स्नेवेति । पद्य स्पष्टार्थम् । अनवरतेति । निरतरस्वर्णदानाय जललवभृते तत्सबद्धे करे तरंगिता पूर्वपश्चाद्भावेन श्रेणीभूय मिलिता अर्थं ततिर्यस्य । भणितिर्नचनम् । (गीतिश्छन्दः ।) मतिरिवेति । चिता व्याप्ता । तस्य नृपस्य समेव तस्य जयश्री परेषा जेतुं शक्या नेति सबधः । (उद्गीतिश्छन्दः ।)

प्रभा .—तालपतनजन्यकाकवधसदृशश्चोरकर्तृकदेवदत्तवध इति बोधः । अत्र च्छप्रत्ययार्थं द्वितीयोपमायामुपमानभूतस्य तालपतनजन्यकाकवधस्यानुपादानादुपमानलुप्तेयम् । तथा प्राथमिकोपमावाचकोपमानोभयलुप्ता । इयमेव उपनतमकस्मादित्यनुक्तौ धर्मोपमानलुप्ता । एव वाचकधर्मयोः क्विप्समासयोरिव (१) चञ्चापुरुष इति कनो लोपे धर्मानुपादाने च भवतीति द्वात्रिंशच्छ्रुताभेदाः ।” इति । अत्रेदं बोध्यम्—पूर्णायां साधारणो धर्मः क्वचिदनुगतः । यथा स्वप्नेऽपीत्यत्र न सुचतीति । क्वचिद्वस्तुप्रतिवस्तुभावापन्नः । यथा—‘यान्त्या मुहुर्वलितकधरमाननं तदावृत्तवृन्तशतपत्रनिभं वहन्त्या । दिग्धोऽमृतेन च विषेण च पक्ष्मलाक्ष्या गच्छ निखात इव मे हृदये कणाक्ष ॥’ इत्यत्र भिन्नाभ्यां वलितावृत्तशब्दाभ्यामेकस्य धर्मस्य विम्बप्रतिविम्बभावापन्नकधरावृन्तविशेषणतयोपादानात्तथात्वम् । कधरावृन्तयोस्तु सादृश्यादभेदेनाध्यवसानाद्विम्बभावः । विम्बप्रतिविम्बभावापन्नधर्मः प्रति विशेष्यतया वस्तुप्रतिवस्तुरूपो धर्मः क्वचित् । यथा—‘सा

(११) उपमानोपमेयत्वे एकस्यैवैकवाक्यगे ।

अनन्वयः ।

उपमानान्तरसंबन्धाभावोऽनन्वयः ।

2 ANANVAYA

When in one and the same sentence, one and the same thing stands both as the Upamana and the Upameya, there results "Ananvaya "

Gloss.—'Ananvaya (want of connection) is so called because it consists in the negation of connection with any other Upamana (but itself)

प्रदीपः—एवविधवैचित्र्यसहस्रसंभवात्सर्वेषामाख्यातुमशक्यत्वात् । उपमानेति । उपमानान्तरव्यवच्छेदाय यदेकस्यैवोपमानोपमेयत्वे भेदोपचारेणैव निवध्येते सोऽनन्वयः । तदेतदुक्तम् 'उपमानान्तरसंबन्धाभावोऽनन्वयः' इति बहुव्रीहिसमासात् । यद्वा सज्ञा योगनिर्वचनं तत् । अनन्वयः संबन्धाभावः । स चार्थादुपमानान्तरेण उपमेयभिन्नेनेति । एवकारो वैचित्र्यविशेषस्फोरणार्थः । एकवाक्यगे इति विपर्ययोपमाव्यावर्तनाय । तत्र हि

उ० :—वैचित्र्यसहस्रेति । विषयप्रतिविम्बभागादिभेदेन लोकसिद्धकविकल्पितादिभेदेनोपस्कार्यभेदेन निरवयवादिभेदेन अन्योन्योपायत्वरूपपरपरितत्वे उपायत्वस्यानुकूल्यप्रातिकूल्यादिभेदेन तेषां परस्परगुणने इयत्ताया वक्तुमशक्यत्वादिति भावः । इत्युपमालंकारः । उपमानेति । न विद्यतेऽनन्वयः सत्रधोऽर्थोऽदुपमानान्तरेण यत्र सोऽनन्वयः इति अन्वर्थमलंकारनामेदम् । तत्रान्वर्थमज्ञाबललब्धमर्थमाह उपमानान्तरेति । भेदोपचारेणेति । भेदेऽसत्यपि तद्वद्विस्तारः

प्रभाः—तेन जगृहे साध्वी हठात्साध्वसम्पिता । वानरेणातिलोलेन वाताधूतेव वलरी ॥' इत्यत्र साध्वसवातयोर्विम्बप्रतिविम्बभावापन्नयो कम्पिताधूतशब्दाभ्यामेको धर्मो विशेष्यतयोक्तः । एवमन्यत्रापि विम्बप्रतिविम्बभावसंकीर्णं एव वस्तुप्रतिवस्तुभावो न केवलः । केवलविम्बप्रतिविम्बभावेन साधारण्यं यथा—'पाण्ड्योऽय—' इति रघौ । अत्र हि हरिचन्दनवालातपौ हारनिर्झरी (विम्बप्रतिविम्बभावापन्नौ ? ।) क्वचित् श्लेषेण साधारण्यं यथा—'सकलकलपुरमेतज्जातं सप्रति सुधाशुविम्बमिव' इत्यादौ । क्वचिदुपचारेण यथा—'पद्मजैरिव कुमारमीक्षणैर्विस्मयेन विक्रमैः पपुर्जना' इत्यत्र विकासस्य पुण्यधर्मस्य नेत्रेषु । समासभेदाश्रयणेन यथा—'तया विवृद्धाननचन्द्रकान्त्या प्रफुल्लचक्षुःकुमुदं कुमार्या । प्रमत्तचतसलिलशिवोऽभूत्संसृज्यमानः शरदेव लोकः ॥' इत्यादावाननरूपचन्द्र इत्युपमेये चार्थावीकरणात् । पूर्वोक्तः श्लेषः सम्बन्धोऽयं त्वमह इति भेद इति दिक् । अथोपमायां शाब्दबोधप्रसारं कथ्यते—

उदाहरणम्—

न केवल भाति नितान्तकान्तिर्नितम्बिनी सैव नितम्बिनीव ।

यावद्विलासायुधलासवासास्ते तद्विलासा इव तद्विलासाः ॥ २३॥ (—)

(१२) विपर्यास उपमेयोपमा तयोः ॥ ५ ॥

To illustrate—

That beautiful lady of superb charms looks splendid like herself alone—not this much only,—also her amours, the very abodes of Cupid's (विलासायुध) gentle frolics (लास), are (only) like themselves (23)

3 UPAMEYOPAMĀ

When there takes place an exchange of places of them two (i. e. the Upamāna and the Upameya), there results "Upameyopamā."

प्रदीपः—वाक्यद्वये तथाभावः । उदाहरणम् न केवलमिति । अत्र दशाविशेषादिभेदाद्भेदोपचारः । विपर्यास इति । तयोपमानोपमेययोर्विपर्यास उपमेयोपमानभावः । अर्था-

उ०ः—द्वयोपचारेणेत्यर्थः । आपाततः शाब्दबोधोपपत्तये उपमानातरव्यवच्छेदबोधाय च आहार्यस्तदुपचारः । एतेन देशकालादिभेदाद्भेदोऽत्रेति परास्तम् । तथा सयुपमाया एवाऽऽपत्तेः । गगन गगनाकारमित्यादौ तद्युगे तद्देशे वा यथा गगनं तथै- तद्युगे एतद्देशोऽपीति बोधात् । अनन्वये तु निरूपमानत्वनिमित्तोत्कर्षाय स्वयमेव स्वस-

प्रभाः—तत्र सादृश्यपदार्थान्तरमिति प्राचा मतम् । साधारणधर्मरूपमेव तदिति नव्या नाम् । तत्राद्यमते तावदुच्यते—तत्र चन्द्र इवाह्लादकमुखमित्यादाविवार्य सादृश्ये चन्द्रादे- निरूपितत्वसंसर्गेणान्वयः । सादृश्यस्य च प्रयोजकतासंसर्गेण आह्लादकत्वादौ साधा- रणधर्मपदार्थैकदेशोऽप्यनुभवबलादन्वयः तद्विशिष्टस्य चाभेदेन मुखादावुपमेये । तेन चन्द्रनिरूपितसादृश्याप्रयोजकाह्लादकत्वविशिष्टाभिन्नमुखमिति बोधः । इवायुक्त- सादृश्यस्योपमानविशेषणत्वमते तु बोधः प्रागुक्तः । समानधर्माप्रयोगे तु सादृश्यस्योप- मेय एवान्वयः । निपातार्थतया भेदे नानार्थान्वये बाधकाभावात् । चन्द्रसुन्दरमिति समासे तु चन्द्रनिरूपितसादृश्यप्रयोजके चन्द्रपदस्य लक्षणा । तस्या भेदेनार्थे पदार्थे कदेशोऽपि सौन्दर्येऽन्वयः । तदनङ्गीकारे तु चन्द्रपदस्यैव तादृशसौन्दर्यवति लक्षणेति पूर्ववदेवान्वयबोधः । चन्द्र इव भाति मुखमित्यादौ चन्द्रनिरूपितसादृश्यस्य प्रकार- तासंसर्गेण धात्वर्थे भानेऽन्वयाच्चन्द्रनिरूपितसादृश्यप्रकारकभानविषयो मुखमिति बोधः । अत्रैव सौन्दर्येणेत्युक्तौ तृतीयार्थः प्रयोज्यत्वभाने सादृश्य एवान्वेति । तेन सौन्दर्यप्रयोज्यचन्द्रनिरूपितसादृश्यप्रकारकभानविषयो मुखमिति धी । गज इव

उ० :- मानधर्मेत्युक्त्या परो नैतत्समानधर्मेति प्रतीयते । बहुव्रीहीति । उपमानांतरसंबन्धाभावपद बहुव्रीहिणाऽनन्वयमाहेत्यर्थः । यद्वा संज्ञेति । सज्ञा-
भूतस्यापि योगकथनमित्यर्थः । तथा च योगरूढोऽयमिति भावः । उपमानांतरे-
णेति । नन्विदमयुक्तम् । वस्याप्युपमानस्याभावेनांतरशब्दप्रयोगासंगतेरत आह
उपमेयभिन्नेनेतीति । एकस्येत्युपमाव्यवच्छेदाय । एवकार इति । एकस्यैवेति
भिन्नशब्दबोध्यत्वव्यवच्छेदकैवकार इत्यर्थः । वैचित्र्येति । यद्यप्यस्या घटनमिव
यत्रमित्यत्रानन्वय एव तथापि स दुष्ट इति वैचित्र्यस्फोरणायेत्यर्थः । एकत्वाक्यमे
इत्यस्य एकौपम्यबोधकशब्दप्रतिपाद्येत्यर्थः । तत्फलमाह विपर्ययेति । उपमेयो-
पमेत्यर्थः । वस्तुतस्तु तत्र द्वितीयसदृशव्यवच्छेदफलकत्वाभावेन योगलब्धार्थेनैव
वारणसमन्वयेदमस्य व्यावर्त्यम् । किं तु तादृशस्थले एव तस्य फलस्य सभवात्
स्वरूपकथनमिति ध्येयम् । न केवलमिति । नितातवाति अतिशयितकाति ।
यावतो विलासा आयुधानि यस्य स कामस्तस्य लास्यमासा नृत्यस्थानानि । (एव-
कारो भिन्नक्रमो नितम्बिनीशब्देन सम्बध्यते । यावत् 'अपि तु' इत्यर्थे इत्यु-
दाहरणचन्द्रिका । उपजातिश्छन्दः ।) अत्र साधर्म्यमात्रमिदं । न तु भेदा-
शो बाधात् । रूपके चद्राद्यभेदबुद्धिः फल, तल्लस एव चमत्कार, अत्र तु पर-

प्रभा :- गच्छति, पिक इव रौतीत्यादाविषयसादृश्यस्य धात्वर्थे गमनादावन्वयासमवा-
तस्य गमनादिकर्तृत्वान्वयः । गजसदृशो गमनानुकूलकृतिमानिति बोधाः । कुतः
सादृश्यस्य धात्वर्थेनान्वय इति चेत्, घटो न पश्यतीत्यत्र घटान्वितामाषस्य दर्शने
कर्मतासंसर्गेणान्वयवारणाय धात्वर्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारतासंसर्गेणान्वयबोधे
विशेष्यतया विभक्तिजन्योपस्थितेहेतुत्वादिति तार्किका । अन्ये तु गजसदृशो या स
गच्छतीत्यत्रैव गज इव गच्छतीत्यत्रापि सादृश्यस्य विधेयत्वेनाप्रतीतेस्तदनुमात्रोपप-
त्यर्थः गजनिरूपितसादृश्यप्रयोजकगमनाश्रय इत्येष गज इव गच्छतीत्यादौ बोधाः ।
घटो न पश्यतीत्यादावुच्यते बोधापत्तिस्तु धात्वर्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारतासंसर्गे-
णान्वयबुद्धिः प्रति तन्नन्योपस्थिते प्रतिबन्धकत्वकल्पनयैव निरसनीया । घन गज
इव समरे शूरो गच्छतीत्यादौ तु गजादिपदानां गजकर्तृकगमनादौ लक्षणा । तत्सा-
दृश्यस्य धात्वर्थगमनादावन्वयः । तेन घनकर्मक यद्वजकर्तृक गमनं तत्सदृशसमर-
कर्मकगमनाश्रय शूर इति धीरित्याहुः । ननु सिंहतुल्यो मातीयत्र सिंहमानसदृश-
मानस्य बोधो दुर्घटः । तुल्यत्वस्य निपातभिन्ननामाधेयेन धात्वर्थभेदेन सादृशादन्व-
यायोगात् । सिंहतुल्यो यो देवदत्त स मातीयुरेवमावच्छेदकत्वेन तुल्यबोधे तु

तयो. उपमानोपमेययो. परिवृत्तिः, (अर्थात्) वाक्यद्वये, इतरोपमा नन्यवच्छेदपरा (उपमेयेनोपमा इति) उपमेयोपमा ।

Gloss —Of them two i. e. of the Upameya and the Upamāna Exchange of places—of course—in two sentences, designed for excluding any other Upamana (but itself) Upameyopama is so called because it consists of an Upamā with the Upameya (as an Upamana)

उ० : —स्मिन् स्वसाधर्म्याभासकृत् । न तु स्वाभेदबुद्धिकृत् तस्या सिद्धत्वादिति ततो भेदः । एतदग्रेऽत्र दशाविशेषादिभेदात् भेदोपचार इति क्वचित् पठ्यते सोऽपपाठः । तथा सत्युपमाया एवाऽऽपत्तेः । देशकालभेदेनाप्ययमेव तत्तुल्य इति प्रतीतिस्तत्राप्यनन्वय एवेत्याशय इत्यन्ये । ननु ‘भुवनत्रितयेऽपि मानवैः परिपूर्णं विबुधैश्च दानवैः । न भविष्यति नास्ति नाभवन्नुप यस्ते भजते तुला पदम्’ ॥ इत्यादौ सर्वथैरोपमाननिषेधामकोऽसमालङ्कारः प्राचीनैरुक्तः । उपमानलुप्तोपमाऽतिव्याप्तिवारणाय सर्वथैवेति । एव च तदध्वनिनैव चमत्कारोपपत्तौ अनन्वयस्य पृथगलङ्कारत्व किमर्थम् । यदि तु रत्यनुकूलतया कुतश्चिदङ्गात् भूषणापसारणं यथा चमत्काराय, तथा प्रकृते उपमालङ्काराभाववर्णनमेव चमत्काराय न तु तत्रासमनामा पृथगलङ्कार इत्युच्यते । तर्हि तदध्वनिनैवोपपत्तिरिति चेन्न । पर्यायोक्तसादृश्यमूलाप्रस्तुतप्रशंसादौ ध्वन्यमानार्थसर्वेऽपि वाच्यार्थकृतचमत्कारमादायालङ्कारत्ववदुपपत्तेः । अन्यथा दीपकादावपि उपमाभिव्यक्त्यैव चमत्कारोपपत्तौ तेषामपि पृथगलङ्कारत्व न स्यादित्याहुः । केचित्तु सर्वेभ्य उल्लृष्टगुणस्त्वमिति प्रतीतेर्व्यतिरेकालङ्कारध्वनिरेवात्रेति वदन्ति । तच्चित्यम् । इत्यनन्वयः । विपर्यास इति । तयो काव्यनिबद्धोप-

प्रभा . —तस्य विधेयत्व विवक्षितं न सिध्येत् । न च तुल्यपदेन तुल्यत्वप्रकारकं लक्ष्यते तच्चाभेदेन भानेऽन्वेतीति वाच्यम् । तथा सति क्रियाविशेषणत्वेन नपुंसकत्वापत्तेरिति चेत्, अत्राहुः —‘क्रियाव्ययविशेषणानां ह्रीवतेष्यते’ इत्यनुशासनं सिद्धार्थानुवादकत्वात्स्तोकं पचतीत्यादिमात्रपरं न सार्वत्रिकमिति न दोष इति । धातोरेव लक्षणया सर्वार्थबोधकत्वमन्यस्य तात्पर्यग्राहकत्वमित्यपि केचित् । चन्द्रवत्सुन्दरमिति ‘तेन तुल्य—’ इत्यादिविहितवते सादृश्यवदर्थकत्वेऽपि सादृश्ये लक्षणा । तस्य सुन्दरपदार्थैकदेशेन सुन्दरत्वेनान्वयादिवादिप्रयोगस्थल इव बोधः । लक्षणया सादृश्यबोधनात्परमार्थित्वम् । एव चन्द्रवन्मुखमित्यादौ चन्द्रनिरूपितत्वस्यैकदेशे सादृश्येऽन्वयाच्चन्द्र

उदाहरणम्—

कमलेव मतिर्मतिरिव कमला तनुरिव विभा विभेद्य तनुः ।

धरणीव धृतिर्धृतिरिव धरणी सततं विभाति वत यस्य ॥ २४ ॥ (—)

To illustrate —

Whose ^{thoughts} ~~wealth~~ ever shines bright like his ^{wealth} ~~thoughts~~, and whose ^{wealth} ~~thoughts~~ (shine) like his ^{thoughts} ~~wealth~~; whose glory ever shines bright like his figure and whose figure like his glory, whose courage ever shines bright like his realm, whose realm like his courage. How gratifying indeed (वत्) ! (24)

प्रदीपः — द्वाक्यद्वये । एकवाक्ये तथाऽसंभवात् । सुखमिव चन्द्र इत्यस्य निन्दाभिष्यक्तौ प्रतीपरूपत्वात् । उपमेयोपमेति यौगिकी संज्ञा । विपर्यासश्चायमुपमानान्तरव्यवच्छेदार्थः ।
उदाहरणम्—कमलेवेति ।

उ०ः — मानोपमेययोरित्यर्थः । विपर्यास इति । स च वाक्यद्वये एव संभवति । तत्र वाक्यद्वयं शाब्दमार्थं वा । तेन ‘रामरावणौ मिथस्तुल्यौ’ इत्यादौ नाव्याप्तिः । तत्रापि रामो रावणतुल्यो रावणो रामतुल्य इति वाक्यार्थभेदप्रतीतिः । यौगि-

प्रभाः — निरूपितसादृश्यवदभिन्नमिति बोधः । चन्द्रवत्सौन्दर्यमस्येतीवार्थं ‘तत्र तस्येव’ इति विहितवतेः प्रयोगे तु चन्द्रपदस्य तत्सौन्दर्यं लक्षणया चन्द्रसौन्दर्यनिरूपितसादृश्य-वन्मुखसंबन्धि सौन्दर्यमिति सौन्दर्ययोः सादृश्यबोधोत्तरं तयोरभेदाध्यवसायादेकध-र्ममूला पश्चान्मुखचन्द्रयोरपि सादृश्यधीरित्याहुः । अरविन्देन तुल्य मुखमित्यत्र निरूपितत्वं तृतीयार्थः । पदार्थैकदेशसादृश्यान्वयी । अत्रैव सौन्दर्येणेत्युक्तौ प्रयोज्यत्वं तृतीयार्थस्तत्रैवान्वेति । मुखमरविन्द च सममित्यत्र प्रथमं शब्दादुभय सदृशमिति बोधे पश्चान्मानसी वैयञ्जनिकी वा परस्परनिरूपितसादृश्यप्रतीतिः । प्रसिद्धनिरूपितसादृश्यस्य वा ‘पाण्ड्योऽयमंस—’ इत्यादिविम्बप्रतिविम्बभावस्थले तु हारहरि-चन्दनविशिष्टो राजा बालातपनिर्झरविशिष्टपर्वतसदृश इति बोधोत्तरं सादृश्यप्रयोजकध-र्मोपाध्यायां बालातपाद्युपमानोपमेयधर्माणां सादृश्यमूलभेदाध्यवसानेन साधारणध-र्मत्वसिद्धिः । हारहरिचन्दनाभ्यामुक्तहृपाद्विरिव राजेत्युक्तौ प्रयोजकत्वतृतीयार्थ-सादृश्यान्वयी । उक्तीत्यां सादृश्यस्य तत्प्रयोज्यत्वादिति दिक् । सादृश्यस्य समान-धर्मरूपत्वे तु चन्द्र इव सुन्दरं मुखमित्यादौ चन्द्रवृत्तिसमानधर्माभिन्नसौन्दर्यवदभिन्न मुखमिति धीः । चन्द्रसुन्दरमिति समासे तु चन्द्रपदस्य तद्वृत्तिसमानधर्मवन्मुखमिति धीः । एवं तुल्यादिपदोपादानेऽयूह्यम् । एवं क्यजादावप्युपमानपदानां तत्सादृश्ये लक्षणा । तस्य च प्रयोजकतया अभेदेन वा क्यजादयर्थाचारविशेषत्व स चोपमेये भाष्यतयान्वेतीत्यलम् । इत्युपमालङ्कारः ॥ १ ॥ ननु ‘वितुर्नियोगाद्वनवासमेव

(१३) संभावनमथोत्प्रेक्षा प्रकृतस्य समेन यत् ।

समेन उपमानेन ।

4 UTPREKSA

Further, what consists in *fancying* the matter under description to be the same as its equal is "Utprekṣā "

Gloss —Its equal : e. the Upamāna

प्रदीपः —सम्भावनमिति । समेनेत्यत्र सह एकरूपतयेति शेष । तेन प्रकृतस्य सभाविनो-
ऽर्थस्य समेनासभाविना सहैकरूपतया यत्सम्भावन तदुत्प्रेक्षालकार इत्यर्थः । सा चेय हेत्वादि-
सभावनाभेदाद्बहुप्रकारा । तत्र हेतूत्प्रेक्षा यथा—

उ०: — कीति । उपमेयेनोपमा यत्रेति यौगिकीत्यर्थः । एकस्य साधारणधर्मत्वे
इयमिति बोध्यम् । तदाह । विपर्यासश्चायमुपमानान्तरव्यवच्छेदार्थः इति ।
एकेन हि धर्मेण तत्साम्ये एकत्र वर्णिते तेन धर्मेणापरस्य साम्यमर्थप्राप्त पुनः शब्दे-
नोच्यमान तृतीयसदृशव्यवच्छेदफलकमिति भावः । अत एवात्रोपमा न । साधारण-
धर्ममवधकृतचमत्काराभावात् । कमलेवेति । (कमला लक्ष्मी । विभा कान्ति ।
धृति धैर्यम् । यत हर्षे । गीतिश्छन्दः) अत्रातिस्पृहणीयत्वाप्रचितत्वविस्तृत-

प्रमाः —निस्तीर्य राम प्रतिपन्नराज्य । धर्मार्थकामेषु सर्वा प्रपेदे यथा तथैवावरजेषु
वृत्तिम् ॥' इत्यत्रैकस्यैव रामस्योपमानत्वमुपमेयत्वमेव चास्यगन्तमस्तीत्यतिव्याप्तिः । वृत्तिसाम्य-
मानस्यैव प्रतिपाद्यतया सदृशान्तरव्यवच्छेदाप्रतीतेरिष्टापत्त्यसम्भवात् । अत आह—
उपमानान्तरेति । एव च तत्रैतत्फलभावाच्चातिव्याप्तिरिति भावः । उक्तार्थस्य
प्रकाशास्तत्त्व दर्शयति—तदेतदिति । कथमनेनोक्तार्थलाभस्तत्राह—यदुपमी-
होति । उपमानान्तरसंबन्धस्याभावो यत्रार्थाद्भ्रम्यते इत्यर्थात्तद्विग्रह इति भावः । एवं
तु सति एकावयवगत इत्यस्य वैयर्थ्यम् । उपमेयोपमादेरुक्तविशेषणेनैव व्यावृत्तेरत
आह—यद्वेति । एव च नैतद्विशणान्तर्गतं किं तु संज्ञाप्रवृत्तिनिमित्तसंबन्धनमिति नो-
क्तदोष इति भावः । कथं तर्हि 'पितुर्नियोगात्—' इत्यादावतिव्याप्तिवारणमिति चेत्,
तत्र नृत्त्योरेव साम्यविवक्षणात् तु रामेणैव रामस्येयाशयान् । यत्र तु 'लोहितपीतं
कुसुमं रातमाभाति भूयतः शिरारम् । दावज्यत्नज्वाले कदाचिदाग्नीर्णमिव स-
मये ॥' इत्यादीं शरारादेरेकस्यैवोपमानोपमेयस्य विविधप्रतिविम्बभावापन्नधर्मेण
'पाण्ड्योऽयम्—' इत्यादिवदापुनर्विक्रमः । तत्रयस्याभेदमवश्य तात्पर्यवियदसाम्योपेक्षा-
निमित्ताः । तत्पर्यवेत्येवकारेण देशकालादिभेदेन तात्पर्यम् । विषयव्यवच्छेदस्य
प्रययातस्य च लक्षणे प्रवेशः । तदाह—पद्यकार इति । वैविध्यमितरा

उ०:—त्वानि त्रिषु साधारणधर्मा । इत्युपमेयोपमा । वाच्यसाधर्म्यालङ्कार
निरूप्य व्यायसाधर्म्येषु निरूपणीयेषु प्रथम प्राधान्यात् उत्प्रेक्षामाह—संभावन-
मिति । उत्कटकोटिक सदेह । अथ वाच्यसाधर्म्यालङ्कारनिरूपणोत्तरम् । उत्प्रेक्षा
निरूप्यत इति शेष । समेन । प्रकृतमात्मन सम करोतीति सममुपमानम् । उत्कट्या
प्रकटस्योपमानस्येक्षा ज्ञान उत्प्रेक्षा । एव चोत्कटोपमानकोटिकप्रकृतविषयकस्य भा-
वनमुत्प्रेक्षेत्यर्थः । समेनासंभविनेति । अलोऽसिद्धेन कविकल्पितेनेत्यर्थः ।
तदुक्त चक्रवर्तिना । ‘यदाऽयमुपमानाशो लोकेत सिद्धिमृच्छति । तदोपमैव
येनेवशब्द साधर्म्यवाचकः ॥ यदा पुनरय लोकादसिद्ध कविकल्पित ।
तदोत्प्रेक्षैव येनेवशब्द संभावनापरः ॥’ इति । इदं चेवशब्दसमभित्याहारे एव ।
अन्यत्र ‘संभविनाऽपि । तेन मुख चन्द्र मन्ये इत्यादेः सग्रहः । चन्द्र इव मुखमि-
त्यादौ तु उपमैव । एकरूपतयेति । तादात्म्येनेत्यर्थः । एव चासदृशयो
संभावन नोत्प्रेक्षाङ्कारः । सादृश्यातिरिक्तमूलकस्मरणादिवत् । किं तु वस्तु-
मात्रम् । तेन ‘वदनकमलेन बाले स्मितसुपमालेशमात्रहसि यदा । जगदिह
तदैव जाने दशार्धबाणेन विजितमिति ॥’ इत्यादौ नोत्प्रेक्षा । अत्र स्मितस्य स

प्रमाः—लङ्काराद्विशेषो निरपेक्षतारूप इत्यर्थः । विपर्यासेति । उपमेयोपमेत्यर्थः ।
तत्र विपर्यासोपमायाम् । तथाभाव उपमानोपमेयभावः । एकस्यैव कथमुप-
मानोपमेयभाव इत्यत आह—अग्रेति । एव सति ‘लोहितपीतै—’
इत्यादित कोऽत्र विशेष इति चेत्, अयं विशेष—यत्रावस्थामेदोपादानेन
साम्यबोधने तात्पर्यं न त्वत्र । किं तु स्तुतिपरार्थवादवाक्यार्थवदतात्पर्यविषयीभूत
साम्यमनौपम्यपरमिति । तयोरिति । अनेन च ‘भणितिरिव मति—’
इत्यादिरशनोपमान्यावृत्तिः । तत्रोपमेयाया मतेरेवोपमानतारूपविपर्यासेऽपि
भणितेरुपमानभूताया उपमेयत्वरूपतदभावान् । असंभवादिति । न च
मुखमरविन्द च परस्परेण सममित्यादावेकवाक्येऽप्युपमेयोपमास्त्येवेति कथमसंभव
इति शङ्क्यम् । तत्राप्यरविन्देन मुखं समं मुखेन चारविन्दमित्यधतो वाक्यभेदस-
त्वादित्याशयात् । नन्वेवं सति मुखमिव चन्द्र इत्यत्रोपमेयोपमाया अभावात्कथ-
मलङ्कार इत्यादत आह—मुखमिवेति । ननु ‘रजोभिः स्यन्दनोद्भूतै’ इति
रघुचतुर्थसर्गे, ‘सविता विधवति विधुरपि सवितरनि—’ इत्यादावतिव्याप्तिः ।
तृतीयसदृशव्यवच्छेदाप्रतीत्या तत्रोपमेयोपमात्वानङ्गीकारान् । अत आह—
विपर्यासश्चायमिति । व्यवच्छेदार्थ इत्यनन्तरं लक्षणे विवक्षित इति शेषः ।

उ०ः—भावनोत्थापकत्वेऽपि जगद्विजितरूपविषयविषयिसाधारणत्वाभावात् । सभावना च रमणीयधर्मनिमित्तिका ग्राह्या । तेन 'नूनं स्थाणुनाऽनेन भाव्यम्' इत्यादौ निश्चलत्वादिसाधारणधर्मनिमित्तकसभायनाया नातिव्याप्तिः । रूपकवि-
त्तावतिव्याप्तिवारणाय सभावनमिति । प्रकृतस्येत्यस्य च प्रकृततावच्छेदकरूपेण ज्ञातस्येत्यर्थः । तेन यत्राऽऽहार्यसभावना तत्रैवोत्प्रेक्षा । तेन 'राम स्नि-
ग्धतरस्याम विलोक्य वनमडले । प्रायो धाराधरोऽयं स्यादिति नृत्यन्ति केकिनः ॥'
इत्यत्रानाहार्यसभावनाया नातिव्याप्तिः । अत्र तेषां नृत्यप्रवृत्त्या सभावनाया
अनाहार्यत्वम् । आहार्यत्वेऽपि तत्कोटिसहचरितभूयोधर्मत्रद्विशेष्यकत्वस्यो-
त्कटकोटिकत्वस्य सभायात् । इव नूनं मन्ये जानेऽयमिति ऊहे तर्कयामि शके
उत्प्रेक्षे इत्यादिभिः प्रतिपादकैः सहिता यत्रोत्प्रेक्षासामग्री तत्र वाच्या सा ।
यत्र प्रतिपादकशब्दरहितं तत्सामग्रीमात्रं तत्र व्यग्रा । यथा वक्ष्यमाणेष्वेवे-
वादिपदाऽदाने । यत्र तत्सामग्रीरहितं प्रतिपादकमात्रं तत्र सभायनामात्रमेव
नोत्प्रेक्षेति बोध्यम् । हेत्वादीति । आदिना फलस्वरूपे । बहुप्रकारेति ।
जातिगुणक्रियाद्रव्याणां अभावस्य च सभावितत्वेन स्वरूपोत्प्रेक्षा पञ्चधा । एव
हेतुफलयोरपि जात्यादिरूपत्वेन तयोरपि प्रत्येकं पञ्चविधत्वम् । एवमुत्प्रे-
क्षानिमित्तस्य धर्मस्योपादानानुपादानाभ्यां बहुभेदेत्यर्थः । परं तु ईदृग्वैचित्र्यस-

प्रभाः—तथा चोपमानान्तरव्यवच्छेदफलकं उपमानोपमेययोर्विपर्ययोऽसौ इति लक्षणं
सुस्थमिति भावः । इत्यनन्वयः ॥ २ ॥ उपमेयोपमा च ॥ ३ ॥ उत्प्रेक्षालक्षणार्थं
दर्शयति—तेनेति । यथोक्तोपपूरणेनेत्यर्थः । 'हृतसारमिव—' इत्यत्र नैपथीयद्विती-
यसर्गे सभावनाविषयस्य चन्द्रस्याप्रकृतत्वादाह—समचिन्त इति । स्वतः सिद्धस्य
विषयस्येत्यर्थः । समेनेत्यस्योपमानेनेत्यर्थः उक्तव्याप्तितादवस्थमस्तदर्थमाह—
असमचिन्तेति । असभावितेनार्थेनेत्यर्थः । आरोप्येणेति वक्तव्ये सभावनाया
आहार्यत्वलिङ्ग्यर्थमसमचिन्तेत्युक्तम् । तदर्थथासभावित्वेन ज्ञातत्वम् । तेन 'विरक्त-
सच्या—' इति रघुचतुर्दशसर्गपथे (इत्यत्र) नातिव्याप्तिः । एकरूपतया अभेदेन ।
सभावनामुत्कटोपमानकोटिसदेहविषयीकरणम् । तेन सदेहे नातिव्याप्तिः । एतच्च
सादृश्यहेतुस्त्वेन विशेषणीयम् । तेन 'वदनकमलेन बाले स्मितगुणमालेशमावहति ।
जगदिह तदैव जाने दशाधवाणेन विजितमिति ॥' इत्यादौ नातिप्रसङ्ग इति संक्षेपः ।
हेत्वादीति । आदिना फलस्वरूपयोः परिग्रहः । हेतुफलमित्यत्र स्वरूपशब्दार्थः ।

उदाहरणम्—

उन्मेषं यो मम न सहते जातिवैरी निशाया-

मिन्दोरिन्दीवरदलदशा तस्य सौन्दर्यदर्पः ।

नीतः शान्तिं प्रसभमनया वक्त्रकान्त्येति हर्षा-

लम्भा मन्ये ललिततनु ते पादयोः पद्मलक्ष्मीः ॥ २५ ॥ (—)

लिम्पतीव तमोऽङ्गानि वर्षतीवाञ्जनं नमः ।

असत्पुरुषसेवेयं दृष्टिर्विकलतां गता ॥ २६ ॥ (मृच्छकटिक-१-३४.)

इत्यादौ व्यापनादि लेपनादिरूपतया संभावितम् ।

To illustrate:—

O lady of graceful form! I fancy that the Beauty-of-the-lotus is clinging to your feet, in exultation, possibly with the idea (इति): "By this lady, with eyes like lotus-petals, has been stubbornly quelled, with the charm of her face, the vanity of beauty on the part of the moon, my born enemy, who cannot brook my bloom at night." (25)

The darkness, as if, anoints the limbs, the sky showers, as it were, collyrium; like service tendered to an evil person, the sight has become unavailing. (26)

In instances like these, permeation etc. comes to be fancied as anointing etc.

प्रदीपः—उन्मेषमिति । अत्र पद्मलक्ष्म्या. कामिनीचरणयोः स्वभावलग्नत्व यथोक्तहर्ष-
हेतुकलग्नत्वतादात्म्येन संभावितम् । स्वरूपसंभावनं यथा—लिम्पतीयेति । अत्र गम्यमानं
तमसो व्यापनादि लेपनादिरूपतया संभावितमिति स्वरूपोत्प्रेक्ष्यम् । अत एव
'तमसो लेपनकर्तृत्वमत्रोत्प्रेक्ष्यम्' इत्यलंकारसर्वस्वकारमतमपास्तम् । विवक्षितविवे-

उ०:—हसं न चमत्कारातिशयायेति न ग्रंथवृत्तोक्तम् । उन्मेषमिति । (नाय-
कस्य नायिका प्रति चाट्टक्तिरियम् ।) विकासमित्यर्थः । (यः इन्दुः । मम पद्मस्य)
जातिवैरी सहजशत्रुः । तस्य इन्दोः । मन्दाक्रान्ता छन्दः) स्वभावलग्न-

प्रभाः—ननु 'उन्मेष—' इत्यादौ हर्षस्य हेतुत्वेन लग्ने संभावनं, न त्वभेदेनेति कथ-
मुक्तलक्षणसमन्वयस्तत्राह—अत्रेति । अत्र लग्नत्वस्य तादात्म्येन संभावनोक्तिः । फलतः
पर्यवसानाभिप्राया । तस्य पदार्थैकदेशत्वात् । किं तु स्वभावलग्नायां हर्षहेतुकल-
ग्नया अभेदेन संभावनं बोध्यम् । हेतुत्वेनाव्यपदेशोऽपि पर्यवसानत एव । इत्या

(१४) ससन्देहस्तु भेदोक्तौ तदनुक्तौ च संशयः ॥ ६ ॥

5 SASANDEHA

As for 'Sasandeha, it is doubt, with the difference (from the Upamāna) specified, or unspecified

प्रदीपः — केन लेपनमात्रस्यैवोत्प्रेक्षणात् । एव फलाद्युत्प्रेक्षाध्यवहनीया । ससन्देह इति । भेदो वैधर्म्यम् । संशयस्तु कविप्रतिभानिर्मित एवालङ्कारो न तु स्वारसिक स्थाणु-पुरुषादिविषयोऽपि । वैचित्र्याभावात् । अत्र संशयः ससन्देह इति लक्षणम् । भेदोक्तौ

उ०ः — त्वम् । तत्त्वेनाध्यवसित स्वाभाविक शोभासवध इत्यर्थः । संभावित-मिति । अतिमनोहरत्वेन निमित्तेनेति भावः । अत्र लग्नापदेन लक्षणया पृथगुपस्थिते स्वाभाविकशोभासवधे यथोक्तहर्षहेतुकपञ्चलक्ष्मीलम्बतादात्म्यसमावना । तात्पर्यानुपपत्त्यै च लक्षणा । लक्ष्यगतातिशयप्रतीतिश्च प्रयोजनम् । एतावतैवोत्प्रेक्षाया साध्यप्रसानत्वव्यग्रहार प्राचामिति बोध्यम् । न च हेतुफलयोरपि स्वरूपतया स्वरूपोत्प्रेक्षैव सर्वत्र वक्तुमुचितेति वाच्यम् । हेतुत्वफलत्वाभ्या निर्दिष्टेतरस्य स्वरूपशब्दार्थत्वात् । किञ्चिद्वेचित्यस्यानुभवासिद्धत्वात् । लिप-तीवेति । (मृच्छकटिके प्रथमाङ्के गाढान्धकारवर्णनमेतत् ।) भ्रमातिशयकारकत्वसकलपस्तुमलिनीकरणत्वादि निमित्तम् । अत्रापि व्यापनाद्युपस्थिति प्राग्वदेव । व्यापनादीति । आदिपदेन कविकल्पित नभकर्तृकाजनकर्मकाध-प्रसरण गृह्यते । तमकर्तृकागर्भकव्यापन तु स्वतः सम्बन्धेवेति बोध्यम् । अत्रोत्प्रेक्षैव । तिङन्तसमभिव्याहनेनशब्दस्य समावनानोधकत्वात् । स्पष्ट चेद सन्सूत्रे भाष्ये । अपास्तमिति । क्रियोपसर्जनस्य कर्तुरन्यत्रान्वयायोगात् ।

प्रभाः — जुहोतीत्यस्य दधिविधित्वव्यपदेशवदित्युक्तम् । एवम् 'चोलस्य यद्भीतिपलायि तस्य भालत्वच कण्टकिनो वनान्ता । अद्यापि किं वानुभविष्यतीति व्यापाटयन्द्रधुमिवाक्षराणि ॥' इति पद्योत्प्रेक्षायामपि स्वाभाविके कण्टककर्तृकव्यापाटने ललाटाक्षरदर्शनफलरूपाटनतादात्म्यसमावनमिति लक्षणसमन्वयो द्रष्टव्य इति दिक् । ननु 'लिम्पतीव-' इत्यत्र तमोव्यापनस्यानुपादानान्कथं तत्र तादात्म्येन लेपनसंभावनेत्यत आह—अत्रेति । गम्यमानं व्यञ्जनया प्रतीयमानम् । उत्प्रेक्षायाः साध्यवसानगर्भत्वाद्विषयस्यानुपादानेऽपि न दोष इत्याहुः—अत एवेति । प्रकाशप्रकाशदवेत्यर्थः ।

उ०:—तदुक्तं दडिना । ‘कर्ता यद्युपमान स्यात् न्यग्भूतोऽसौ क्रियापदे । स्वक्रियासाधनव्यग्रो नालमयद्वयपेक्षितुम् ॥’ इति । देवदत्त इव यज्ञदत्त पचतीत्यादौ पदांतरोपस्थाप्यकर्तृविशेषणस्य तूपमेयव भवत्येवेति बोध्यम् । प्रथमातविशेष्यकत्वोपधादिमतेऽप्याह—विवक्षितेति । तन्मतेऽपि प्राप्ताप्राप्तविवेकेन क्रियास्वरूपोपप्रेक्षा इति व्यवहार इति भाव । उत्तरार्धे तु उपमैव । उपप्रेक्षासाधकभावात् । एव च नामसमभिध्याहृतेनशब्देन तत्रैवोपप्रेक्षा यत्र संभावनोपयुक्तविशेषणदानम् । यथा ‘वाल्लेदुःखकृत्वाप्यविकाराभावात् वभु पलाशान्यतिलोहितानि । सद्यो वसन्तेन समागताना नखक्षतानीव वनस्थलीनाम् ॥’ इत्यादौ । यत्र क्वचित् स्थितैरपि नखक्षतैर्वैकल्यलौहियादिनोपमाया वक्तुं शक्यतया वसतनायकसगतवनस्थलीसवधित्वरूपविशेषणकरूपनमुपप्रेक्षागमवम् । उपमाया तस्यानुपयोगात् । इत्युत्प्रेक्षा । ससंदेह इति । अत्र ‘प्रकृतस्य समेन यत्’ इत्यनुवर्तते । प्रकृतस्य समेन सादृश्यज्ञानप्रयोज्यो य सशय सशयज्ञान स ससंदेहनामाऽलङ्कार इत्यर्थ । सदेहेन सह विषयतया तद्विशिष्ट इति ससंदेह । अत एव ‘इतो गता सा क्व गता न जाने गेह गता मे हृदय गता वा’ इत्यत्र न ससंदेहालङ्कार । सादृश्यमूलकत्वाभावात् । अस्य प्रेममात्रोत्कर्षकत्वेऽपि वर्णनीयोत्कर्षकत्वाभावाच्च । असद्विषयेऽपि कस्यचित् प्रेममभावात् । सशयश्च समकोटिको ग्राह्य इत्युपप्रेक्षाव्युदास । स्थाणुर्वा पुरुर्यो वेति सशयप्रारणायाह—संशयस्त्विति । सादृश्यमूलकत्वाद्यभावे तु

प्रमाः—युक्तिमप्याह—विवक्षितेति । तथा च विवक्षितस्यैव साक्षादुत्प्रेक्षासमवेन तत्कर्तृकत्वानुधावन न युक्तमिति भाव । नव्यास्तु ‘अस्या मुनीनामपि मोहमूढे भृगुर्महान्यत्कुचशैलशीली । नानारदाद्यादिमुग्न धितोरुव्यासो महाभारतसर्गयोग्य ॥’ इति नैषधीयपद्ये मोहनरूपधर्मस्याधारतासंबन्धेन मुनिषू प्रेक्षादर्शनान्भेदेनैवोत्प्रेक्षेति नियमो न युक्त । न च मुनिगतधर्मविशेषे मोहस्याभेदेनोत्प्रेक्षितकल्पना युक्ता । अनुभवविरोधात् लक्षणानुगमानुरोधेनानुभववाधायोगात् । एव च निम्पतीवेत्यत्रापि तमसि लेपनकर्तृत्वोत्प्रेक्षैव युक्ता । आप्यातार्थकर्तृत्वस्य प्रथमान्तपदोपस्थाप्यञ्च यस्य व्युत्पत्तिसिद्धत्वात् । किं च निगीर्ण व्यापने लेपनोत्प्रेक्षाङ्गाकारे तस्या विधेयत्वेन प्रत्ययो न स्यात् । उद्देश्यस्य पृथक्पदानुपात्तत्वात् । इवशब्दान्वितस्योत्प्रेक्षाया उद्देश्यसिद्धत्वाच्च । तस्मात्स्वरूपोपप्रेक्षा द्विविधा धम्युत्प्रेक्षा धर्मोत्प्रेक्षा

भेदोक्तौ यथा—

अयं मार्तण्डः किं स खलु तुरगैः सप्तभिरितिः

कृशानुः किं सर्वाः प्रसरति दिशो नैव नियतम् ।

कृतान्तः किं साक्षान्महिषवहनोऽसाविति चिरं

समालोक्याजौ त्वां विदधति विकल्पान्प्रतिभटाः ॥ २७ ॥ (—)

Gloss — With the difference specified as in the instance —

May this possibly be the sun? But then it is possessed of seven horses Is it fire? But surely it does not spread in *all* directions. Is this the god of death in person? But buffalo is his mount Doubts like these do the hostile warriors entertain, for a long while, as they happen to look at you in the battle. (27)

प्रदीपः—तदनुक्तौ चेति विभागः । तत्र भेदोक्तौ यथा—अयमिति । अत्र मार्तण्ड-
त्वादीनां सदेहे सप्ततुरगत्वादीनि वैधर्म्याणि तदाश्रयेषूक्तानि । न चायं व्यतिरेकालंकारः ।
तस्य सदेहानुयायितया तेनैव व्यपदेशोचित्यात् । ननु भट्टोद्भटेन भेदोक्तौ निश्चयगर्भ एवायं
स्वीकृतो न तु निश्चयान्तोऽपि । तत्किमस्यापि स एव पन्थाः । नेत्युच्यते । कुत एतत् ।
भेदोक्ताविति विभजनात् । निश्चयान्तस्यापि तत्सम्भवात् । वैचित्र्यानुभवाच्च । यथा—

उ०ः—संशयमात्रमेव नालंकार इति बोध्यम् । अयमिति । (राजानं प्रति कस्य-
चिदुक्तिः ।) इतः युक्तः । विकल्पान् संशयान् । आजौ युद्धे । (चिरम्
इत्यस्य समालोक्येत्यत्र विदधतीत्यत्र वान्वयः । शिखरिणी छन्दः ।) अयं
किं मार्तण्डस्तदन्यो वेति संशयाकारः । अत्र प्रतापेन दुर्निरीक्ष्यत्वसाम्यान्मार्त-
ण्डत्वमदेहः । दुराधर्षत्वसाम्यात् कृशानुत्वमदेहः । क्षणेन सकलसंहर्तृत्वसा-
म्यात्कृतातत्त्वमदेहः । उक्तानीति । मार्तण्डादिनैधर्म्येण मार्तण्डत्वाद्यभावनि-
श्चयेऽपि कृशानुत्वादिसंशयादस्य निश्चयगर्भता । वैधर्म्योक्तिस्तु सति मार्तण्ड-

प्रभाः—चेत्याहुः । अथोत्प्रेक्षायामन्वयबोधप्रकारोऽभिधीयते—त(यः) प्रोत्प्रेक्षायाम्
पश्यम्यर्थो हेतुः । तत्र प्रकृत्यर्थद्वयभेदेनान्वयः । हेतोश्च प्रयोज्यतासंगर्गेण लगने
तस्य चाभेदे न स्वाभाविके लगने सम्भावनं प्राचीनं मते । तेन द्वयहेतुकत्वनतादात्म्य-
सम्भावनाविषयः पादयोः पञ्चशोभालगनमिति बोधः । नव्यनये तु हेतोरेव प्रयो-
ज्यतासंगर्गेणोत्प्रेक्षणाद्वयहेतुप्रयोज्यमिव लक्ष्मीलगनमिति बोधः । एवं द्रष्टुमिवाक्षरा-
णीति फलोत्प्रेक्षायामभेदेन प्रकृत्यर्थान्वयस्य तुमुनर्पकत्वस्य साधनत्वसंगर्गेण
पाटनेऽन्वयात्तस्य च स्वाभाविके तादात्म्येन सम्भावनाश्रयादक्षरदर्शनाभिन्नफल-
पाटनाभिन्नमित्येतत्पाटनमिति बोधः । नव्यनये तु फलस्यैव साधनत्वं संगर्गेणोत्प्रेक्ष-
न-

भेदोक्तौचित्येन न केवलमयं निश्चयगर्भं, यान्निश्चयान्तोऽपि संदेहः
स्वीकृतः । यथा—

इन्दुः किं क्व कलङ्कः सरसिजमेतत्किमम्बु कुत्र गतम् ।

ललितसधिलासचचनैर्मुखमिति हरिणाक्षि निश्चितं परतः ॥२८॥ (—)

Owing to (the words) “with the difference specified,” this (figure)
comes to be accepted not only in that variety of doubt pregnant with
determination but also in the other, which culminates in determination
As for instance—

Is it the moon ? Where is the spot ? Is this a lotus ? Where has
the water vanished ? By the elegant, amorous words, has it been,
in the sequel, ascertained, O deer-eyed one ! that it is the face ! (28)

प्रदीपः— इन्दुरिति । तस्मिन् भेदोद्भूतेनायमुपेक्षितः । प्रतीयमानवद्वाच्ये तादृशै-

उ०:— त्वमशये वृशानुत्वमंशयायोगात् तन्मशयनिवृत्तये कृता । निश्चयगर्भश्चोप-
माननिष्ठैधर्म्योक्तौ । आदायते च सशय मव्ये निश्चय स निश्चयगर्भ इति तदृश-
णात् । निश्चयांतोऽपीति । उपमेयनिष्ठैधर्म्योक्तयेति भावः । यथेदुः किमित्या-
दौ ललितरचनैर्मुखचनिश्चयेऽपि केनापि रूपेण सशयाभावात् । अस्यालकार-
त्वमीजमाह । वैचित्र्येति । इन्दुरिति । नायिकां प्रति कस्यचिदुक्तिः । हे
हरिणाक्षि एतत् (मुखम्) इन्दु किम् । तर्हि कलङ्कः क्व । सरसिज किम् । तर्हि
अम्बु कुत्र गतम् । इति प्रथम सन्दिग्धम् । परतः पश्चात् ललितसधिलासचचनै-
र्मुखमिति निश्चितम् । (गीतिरुद्ध ।) प्रतीयमानवदिति । आपाततः मंशये
व्यग्ननिश्चयवृत्तौ ह्यत्र चमत्कारः । निश्चयस्य वाच्यत्वे तु न स इति भावः ।
अत्र निश्चयगर्भतया मन्त्रीणो निश्चयान्तः । शुद्धस्तु ‘चपला जलदाच्युता लता
या तरमुखादिति सशये निमग्नः । गुणनिश्चयितं कपिर्मन्त्री निरणैरीदृशं ता वियो-

प्रभाः— मिति दर्शनकल्पमिव पाटनमिति बोधः । त्वमन्यत्राप्युच्यते । इत्युपशान्तार
॥ ४ ॥ अग्रेति समदेह इति लक्ष्यनिर्देशः । संशय इति लक्षणम् । अत्र च प्रकृतस्य
समेनेयगुणतैः । तथा च प्रकृतविषयममोदितं सशयं समदेहान्मयोऽकार-
ह्वर्यम् । समेनेयनेन गान्धर्वप्रयोज्यन्तलाभात् ‘अमुष्य भीरव जयाय गाहसी
तदा गतु उदा विजिगी मनाथयत् । निश्चयान्ताय यगाति मंशये स्मरश्चितो-
र्वाग्निजाजितायपि ॥’ इत्यादी नवीभ्यास्तैः । एषाज्जां गुणो वैदर्भिकशयस्य

किंतु निश्चयगर्भ इव नात्र निश्चयः प्रतीयमान इति उपेक्षितो भट्टो-
द्भटेन । तदनुक्तौ यथा—

अस्या. स्वर्गविधौ प्रजापतिरभूच्चन्द्रो नु कान्तिप्रदः
शृङ्गारैकरस. स्वयं नु मदनो मासो नु पुष्पाकरः ।
वेदाभ्यासजड. कथं नु विषयव्यावृत्तकौतूहलो
निर्मातुं प्रभवेन्मनोहरमिदं रूपं पुराणो मुनिः ॥ २९ ॥

(विक्रमोर्वशीयम् १ १०)

Bhaṭṭa Udbhaṭa, however, ignores this variety, since, herein the determination is not left to suggestion, as in the other variety in which determination comes in the middle. When the difference is unspecified (the figure appears) as in —

Was it possibly the moon that lends charm (to objects), who played the creator in the creative process of this (damsel) ? (or), was it Cupid himself whose sole delight lies in love ? or, was it the month (चैत्र) abounding in flowers ? How indeed could the ancient sage, grown cold (जड — जल) by a constant study of the Vedas, and whose sense of curiosity had turned away from objects of sense, be able to create this exquisite form ? (29)

प्रदीपः — चित्राभावादिति गृहाण । भेदानुक्तौ यथा—अस्या इति । अत्र शङ्क्यमानस्य

उ०ः — गिनीति' इत्यादौ । अत्र मजूपादिगतफट्फादाविशालकारव्यपदेश । किंशब्दनुशब्दादेश्च समकोटिकत्वशयविषयत्वे शक्ति । अयं किं मार्तण्ड इत्यादेरयं मार्तण्डत्वादिसशयविषय इत्यादिरर्थः । स्वसशयज्ञापनाय च परं प्रति तथोक्तिः । अस्या इति । (विक्रमोर्वशीये प्रथमेऽङ्के उर्वशीमुद्दिश्य पुरुषवत्स उक्तिः ।) अस्या सृष्टौ यः प्रजापतिर्निर्माता अभूत् किं चन्द्रः किं वा मदनः किं वा पुष्पाकरो मासो वसत इति प्रजापतिधर्मिकश्चन्द्रत्वादिरूपविरुद्धनानाभासकोटिकसशयः । (विषयेभ्यः वनितादिभ्यः व्यावृत्त निवृत्त कौतूहल औत्सुक्यस्य तादृशः । पुराणो मुनिः ब्रह्मा । शार्दूलविक्रीडित छन्दः ।) एतन्निर्मातरि कान्ति-

प्रभाः — तु सादृश्यप्रयोज्यत्वेऽपि कविप्रतिभेत्यादिना चमत्कारित्वोक्तेस्तदभावादेव नातिव्याप्तिरिति ज्ञेयम् । अत्र समेनेत्यनेन सादृश्यस्येव समानकोटिकत्वस्यापि लाभादुत्प्रेक्षाव्यावृत्तिः । न चायमिति । असंख्यतुरगयुक्तत्वादिना राज्ञो मार्तण्डाद्युपमानेभ्यः

(१५) तद्रूपकमभेदो य उपमानोपमेययोः ।

अतिसाम्यात् (अनपहृतभेदयोः) अभेदः ।

6 RŪPAKA

That is Rūpaka which consists in the identification of the Upamāna and the Upameya.

Gloss —Identification due to extreme similarity, between objects whose distinctness is not disguised.

प्रदीपः — प्रजापत्यादे कस्यापि न वैधर्म्यमुत्तमम् । तद्रूपकमिति । अभेदोऽभेदारोप । योज तु तत्रातिसाम्यम् । अभेदश्चात्रानपहृतभेदयोर्विवक्षित इति नापहृतावतिव्याप्ति । तदेतत् द्विविधम्—सावयवं निरवयवं च । तत्राय समस्तवस्तुविषयमेकदेशविवर्ति च ।

उ०ः — प्रदत्वसत्त्वेन चद्रस्य च तत्त्वेन कान्तिप्रदत्व तयो सादृश्यम् । अस्या शृंगारोदीपकरूपलागण्यादिमत्त्वेनाधरदशनादिरूपपुष्पसत्त्वेन तन्निर्मातरि तादृशला-
गण्यादिसपद्धत्ताया पुष्पसत्तायाश्च सत्त्वेन मदनसन्तयोरपि तत्सत्त्वात् तद्रूपसाद-
श्यमूलकोऽय सशय । तत्सामग्रीमपन्नेनैव तद्धर्मगतो निर्माणमभवात् । केचित्तु
'अस्या सर्गविधौ' इत्यत्र वितर्कालकार, वितर्कश्च सशयोत्तरमनिर्णये उह ।
तद्रूपजकश्च नुशब्दादि । स चेयम् । चद्रान्यो यदि निर्माता स्यात्कान्तिप्रदो
न स्यादित्याद्याकार । अत एव ब्रह्मा यदि निर्माता स्यात् निर्माणमामग्री-
मान् स्यादिति सशयोत्तरप्रतिवर्तकस्याऽऽपाद्य वेदाभ्यासजड इत्यादिना निषि-
ध्यत इति । तन्न । वितर्ककारणत्वेन त्वयाऽप्यत्र सशयागीकारेण तत्संश्ल-
कारत्वात् । सतोऽपि वितर्कस्य वर्णनीयोन्कारानाधायकत्वेनाउकारत्वाभावाच्च ।
सदेहेनैव तस्या उक्कर्षसिद्धे । वेदाभ्यासजड इत्याद्युक्तिस्तु जगन्निर्मातरि
ब्रह्मणि सति कथमेतेषु तस्या निर्मातृत्वनदेह इयाशंकाऽपनयनार्थमेवेति

प्रमाः — आधिस्योचेरिति भाव । परिहरति—तस्येति । प्रथमं सन्देह
प्रतीतेरनन्तरं च वैधर्म्यापन्यागेन व्यतिरेकप्रतीतानुपपत्तीव्यवाचसशयचमनृतावय
पर्यवसानमित्यर्थ । अस्यापीति । प्रवृत्तसूत्रकतुरूपोत्तरार्थ । प्रतीयमानवदिति ।
निश्चयार्थे हि वैधर्म्याकन्या निधयो व्यङ्ग्य निश्चयान्ते तु न वाच्य इति चम-
त्कारादप्यादुपप्रेक्षित इत्यर्थ । अत्रेति । प्रजापत्यादिरित्यादिपदन चन्द्रादिसंज्ञा ।
अत्र हि चन्द्रादौ प्रजापतिसंज्ञा इति दीक्षिता । एतप्रजापती चन्द्रादिसंज्ञा इत्यन्ये ।

उ०:—बोधम् । यत्तु 'इह नमय शिर कर्लिंगपट्टा, समरमुखे करहाट्ट
धनुर्ग' इत्यत्र विकल्पालङ्कार पृथगेव । वाशब्दश्चात्र कल्पात्तरपर । असामर्थ्ये
कर्लिंगनृपतिवत् शिरो नमय, सति सामर्थ्ये करहाट्टनृपतिवत् धनुर्नमयेत्यर्थात् ।
व्यवस्थितश्चायं विकल्प इति । तन्न । वर्णनीयो वर्णनाधायकत्वेन तस्यालङ्कार
त्वे मानाभावात् । उपकुर्वन्ति त सन्तमित्यादिसामान्यलक्षणाभावात् ।
एतेन नमनरूपेण क्रियाकर्मवेनौपम्य गम्यमानमलङ्कारतान्त्रीजमित्यपास्तम् ।
तादृशौपम्यस्याचारुत्वाच्च । अन्ये तु अत्रापि सन्देह एव, व्यग्यस्तु
निश्चयो भात्सर्यमुसार्येतिवत् इत्याहुः । इति ससन्देहः । तद्रूप
कमिति । योऽभेदस्तद्रूपकमित्यन्वयः । तदिति विधेयलिंगग्राहि । अभेदारोप
इति । आरोपविषयाभेद इत्यर्थः । यथाश्रुते हि उपमात्वमपि सादृश्यप्रतीति
स्यात् । ज्ञानानामेव तेषां लौकिकालङ्कारवत् चमत्कारजनकत्वमित्यन्यत् ।
उपमानोपमेययोरियस्योपमानतात्र भेदकोपमेयताच्छेदकपुरस्कारेण शब्दानि
श्रीयमानयोरित्यर्थः । तेनाभेदप्रतीतेराहार्यत्वलाभः । तेन भ्रातिमति नाति
व्याप्तिः । अपहृतौ अतिशयोक्तौ च नातिव्याप्तिः । अपहृतौ स्फेच्छया
निषिध्यमानत्वेन, भ्रातिमति तज्जनकदोषेणैव प्रतिवधात् । अतिशयोक्ते साध्य
वसानलक्षणामूलकत्वात्तस्य पुरस्काराभावात् । अतिशयोक्तिवत् निदर्शनायामपि
नातिव्याप्तिः । शब्दादिति विशेषणात् 'मुखमिदं चन्द्र' इति प्रात्यक्षिका
हार्यनिश्चयगोचरतादात्म्यव्यवच्छेदः । निश्चयमानयोरियुक्त्या 'नूनं मुखं चन्द्र'
इत्युल्लेखाया नातिव्याप्तिः । तत्र ज्ञानमलङ्कार अत्राभेद इति भेदाच्च ।
उपमानोपमेययोरित्येतद्विशेषणलभ्यमर्थमाह—वीजं तु तत्रातिसाम्यमिति ।
तेन 'सुखं मनोरमा रामा' इत्यादिशुद्धारोपविषयाभेदनिरासः । यत्तु सादृश्य

प्रभा - उभयथापि वैधर्म्यानुक्तिरित्यर्थः । इति सन्देहालङ्कारः ॥ ५ ॥ अभेदारोप
इति । अभेदेन सामानाधिकरण्येनारोप इत्यर्थः । सारोपलक्षणयो सामानाधिकरण्येन
प्रतिपादनमिति यावत् । तदुक्तम्—'यदोपमानशब्दानां गौणवृत्तिव्यपश्चयात् ।
उपमेये भवेद्वृत्तिस्त(दा त)द्रूपकं भवेत् ॥' इति । अलङ्कारभाष्यकारोऽपि
लक्षणापरमार्थं यावता रूपकमित्याह । अतिसाम्यं धमवाहुल्यम् । तुशब्देन च घृतौ
तस्य निमित्तत्वमात्रेणोक्तं तु लक्षणाघटकतयति ध्वनितम् । उपमानोपमेययो

(१६) समस्तवस्तुविषयं श्रौता आरोपिता यदा ॥ ७ ॥

आरोपविषया इव आरोप्यमाणा. यदा शब्दोपात्ता., तदा (सम-
स्तानि वस्तूनि विषयोऽस्येति) समस्तवस्तुविषयम् । आरोपिता इति
बहुवचनमविश्रितम् ।

When the objects super imposed are expressly stated, there results
the 'Samastavastuviṣaya (variety of Rūpaka.)

Gloss —When the objects super imposed happen to be expressed in
words, like the objects super imposed upon, there results the Samasta-
vastu viṣaya (Rūpaka), so called because all the objects (super
imposed) come within its purview The plural number of आरोपिता is of no
consequence

प्रदीपः — द्वितीय तु शुद्धमानमिति । आद्ये विभागे लक्षणमाह—समस्तेति । आरोपिता
आरोप्यमाणा । ते सर्वेऽपि यदारोपविषयवच्छाब्दा एव भवन्ति तदा समस्तवस्तुविषय नाम
रूपम् । समस्त वस्तु आरोप्यमाण विषय शब्दप्रतिपादोऽनेति व्युत्पत्तेः । आरोपिता इति
बहुवचनमविश्रितमित्यारोप्यद्वयस्थले नाव्याप्तिः ।

उ०ः — प्रयुक्ताभेदस्येव सत्रातरप्रयुक्ताभेदस्यापि रूपकत्वमिति । तन्न ।
सादृश्यामूल्यस्मरणस्याप्यलंकारतापत्तेः । चन्द्रादिपदानां तद्वृत्तिगुणवृत्ति सारो-
पलक्षणाया अभेदप्रतीतिर्व्यग्येयेतावतैर रूपकं वाच्यम् । चन्द्रादिव्यंग्यत्वे
समुच्चय इव । 'मुखमपरचन्द्र' इत्यादौ तु कविकल्पितापरचन्द्रेण रूपकं
बोध्यम् । 'मुखचन्द्रेण विरहताप शाम्यति' इत्यादावपि रूपकमेव । न
चैव चन्द्राभेदप्रतीती विरहतापशामकत्वान्नभय । अभेदप्रतीतेराहार्यत्वेन मुख-
त्वस्यातिरिक्कारेण विशेषतया भानेन च तत्त्वमभवात् । 'राजनारायण
लक्ष्मीस्वामालिङ्गति निर्भरम्' इत्यादौ आहार्यनारायणप्रसुद्ध्याऽऽहार्य-
स्यैव लक्ष्मीवर्तुकाङ्गिणस्य बोधान्न दोषः । यत्तु आरोप्यमाणो यत्र विष-

प्रभाः — रित्यननैव हेतुहेतुमतोरभेदोक्ता बोधिगनन्दो वसन्त इत्यादावति-
प्रगप्रसक्तम् । सारोपेयादिना चातिशयोक्तिव्याप्तिः । अनपहृतभेदयोरिति ।
भेदो वैधर्म्यं गुणत्वादि । एतत्पारम्पर्यस्योपमेयतावच्छेदविशिष्टपरत्वादिव लभ्यम्
इति शेषम् । अथवा गौणमारोपलक्षणमूलव्यङ्ग्यभेदोप एव रूपम् ।
दपमानो वैचित्र्यस्य तत्प्रयुक्तत्वात् । यत्तु वैचित्र्यं तस्यैवालंकारस्वीचित्र्यम् ।

यथा—

ज्योत्स्नाभस्मच्छुरणधवल विभ्रती तारकास्थी-
न्यन्तर्धान्यसनरसिका रात्रिकापालिकीयम् ।
द्वीपाद्द्वीपं भ्रमति दधती चन्द्रमुद्राकपाले
न्यस्तं सिद्धाञ्जनपरिमलं लज्जुनस्य च्छलेन ॥ ३० ॥ (—)

अत्र पादत्रये, अन्तर्धान्यसनरसिकत्वमारोपितधर्म एवेति रूपकपरिग्रहे
साधकमस्तीति तत्संकराशंका न कार्या ।

To illustrate :—

White due to 'smearing' of the ashes of moonlight, holding the bones of the stars, taking delight in the habit of becoming invisible, the Kāpālīkī, in the shape of night, is on the tramp from continent to continent, carrying the magical, fragrant collyrium placed, in the guise of the spot, in the skull-bowl (मुद्राकपाल) of the moon (30)

There need be no doubt that here, in the three quarters (of the stanza,) is present the Sankara of it (i.e. of Rūpaka with Upamā), in view of the fact that the characteristic of being one who takes delight in the habit of becoming invisible is solely an attribute of the thing superimposed and is, hence, a probative circumstance for the acceptance of a Rūpaka

प्रदीपः — उदाहरणम्—ज्योत्स्नेति । अत्र पादत्रये ज्योत्स्नादिषु भस्मत्वादिकमारोप्यमाणं सार्वं शाब्दम् । नन्विदं रूपकोदाहरणं न युज्यते । साधकवाधकाभावेन रूपकोपमयोः सदेहात्सदेहलक्षणसंकरौचित्यादिति चेत् । भवेदेवम् । यद्यन्तर्धान्यसनरसिकत्व विशेषण

उ०: — यात्मतयैव प्रकृतकार्योपयोगी न स्वातन्त्र्येण स परिणामः । अत्र च विषयाभेद आरोप्यमाणे उपयुज्यते । रूपके तु नैवमिति विशेषः । 'वदनेनेन्दुना तन्वी स्मरताप विलुम्पति' इत्यादि उदाहरणम् । अत्र हि स्मरतापनाशन-सामर्थ्यं मुखात्मनैवेन्दो । ग्रीष्ममतापहारकत्वात् रमणीयशोभाऽऽधारत्वाच्चेन्दुर्निपयतयोपात्त इति दाक्षिणात्या । तन्न । इन्दौ वदनतादात्म्यप्रतीतेर्वर्णनीयमुखाद्यनुत्कर्षकत्वेनालंकारत्वाभावात् इति दिक् । आरोपविषयवदिति ।

प्रभाः — व्यङ्ग्यस्यापि वाच्योत्कर्षकत्वेनालंकारान्तर्भावस्याप्रस्तुतप्रशसानन्वयोपमेयोपमादावङ्गीकारात् । परम्परितरूपके 'नियतारोपणोपायः स्यादारोप परस्य यत्' इत्यारोपपदस्य प्रयोगाच्च 'उपमानोपमेयस्य गुणसाम्यात्तत्वारोपो रूपकम्' इति वामनसूत्राच्च 'भ्रमिम-

(१७) श्रौता आर्थाश्च ते यस्मिन्नेकदेशविवर्ति तत् ।

केचिदारोप्यमाणाः शब्दोपात्ताः, केचिदर्थसामर्थ्यादिवसेयाः—इत्येकदेशविवर्तनात् एकदेशविवर्ति ।

That is 'Eka-deśa-vivartī' (Rūpaka) in which they (i. e. the things super imposed) are (some of them) expressed and (others) implied

Gloss —Some of the things superimposed are expressed in words; others are to be guessed on the strength of implication. Thus it comes to be called 'Eka-deśa-vivartī' ^{owing to its being present in an explicit form (वि) in a part (of the ~~description~~ ^{complex figure})}

प्रदीपः — न स्यात् । तद्धि रूपपरिग्रहे साधकम् । कापालिक्या तत्सम्भवाद्वात्रावसंभवाच्च । उपमापरिग्रहे तु रात्रिरेव प्राधान्यात्तस्यानन्वय एव स्यात् । श्रौता इति । ते इत्यारोपिता ।

उ०ः — तेषां श्रौतत्वेऽविशेषादृष्टान्ततेति बोध्यम् । श्रौता इत्यस्य व्याख्या शब्दा इति । सावयव्य च परस्परसापेक्षरूपकसमुदायत्वम् । ज्योत्स्नेति । (रूपकमुखेन ज्योत्स्नी योगिनीत्वेन वर्णयन्ति । ज्योत्स्नैव भस्म ।) दुरण अगलेपनम् । (तारका एव अरथीनि ।) व्यसन वौतुकम् । (रात्रिरेव कापालिकी योगिनी । चन्द्र एव) मुद्राकापाल कापालिकानां अजनादिधारणरूपात्मम् । (मन्दाक्राता चन्द्र ।) अत्र समुदायात्मकस्य सावयवरूपकस्यावयवानां सर्वेषामपि समर्थ्यसमर्थकत्वं परस्परं तुल्यम् । तथापि कवे रात्रौ कापालिकीरूपकस्यैव समर्थ्यत्वेनाभिप्रेतत्वादितरेषां समर्थकत्वं गम्यते । रात्रिरुपाधिकीत्यस्य कापालिक्यभिन्ना रात्रिरित्यर्थः । उपमानपदस्य लक्षणायामपि व्यङ्ग्यभेदघटितवाक्यार्थस्यापि बोधात् । उपमायां तु सादृश्यघटित एव वाक्यार्थबोध इति विशेषः । रूपकोपमयोरिति । 'उपमितं व्याघ्रादिभिः' (पा. सू.—२-१-५६) इति सूत्रेण समास उपमेयविशेष्यक एव योर । उपमानोपमेयसमभिव्याहारे उपमेयस्य विशेष्यतायां लोप्युपपत्तिसिद्ध्यर्थम् । अत एवेदं सूत्रं विशेषण विशेष्येणेति सिद्धे विशेष्यस्य पूर्वनिर्वातार्थमिति वाशिष्ठायामुक्तम् ।

प्रभाः — 'रतिमलगहदयतां' इत्यादि हानादलक्ष्यं व्यस्य वाच्यस्य शुचगम्यणस्य निदिशति प्रत्ये रूपकस्य वाच्यलोप्तिस्तु वाच्यतायमानन्वयनिर्वाया साधारणशुणानां तत्प्रतियोचकानां रूपकपदोपादानाद्वापपादनीयेति दिक् । तदेतदिति । परमारे-

यथा—

जस्स रणन्तेउरण करे कुणन्तस्स मण्डलगलअम् ।

रससंमुही वि सहसा परम्मुही होइ रिउसेणा ॥ ३१ ॥ (—)

To illustrate —

When he (lit. who) holds the bent sword (मण्डलाग्रलता) in his hand, in the harem of the battle-field, the hostile army, though prone to the (heroic) sentiment, all at once turns back (31)

प्रदीपः—तथा च यत्र केचिदारोप्यमाणा शब्दोपात्ता केचिदर्थसामर्थ्यादवसेयास्त देकदेशविषतिं । एकदेशे विशेषेण वर्तत इति व्युत्पत्ते । उदाहरणम्—जस्सेति । अत्र रणेऽन्त पुस्त्वमारोप्य शाब्दम् । मण्डलाग्रलताया नायिकात्व रिपुसेनाया प्रतिनायिकात्व चारोप्य न शाब्दम् । किं त्वन्त पुरत्वारोपसामर्थ्यादेवावसीयते । अन्यथा तस्या-

उ०ः—मुखचद्र इति विशेषणसमासे चद्ररूपकव्यवहार । यत्तु रूपके विशेषण विशेष्येणेति (पा. सू.—१-२-५७) समासे उपमेयस्य पूर्वेनिपातश्चित्य इति । तन्न । मयूरव्यसकादिसमासस्य विशेषणसमासपदेन विवक्षणात् । एव च संदेह स्पष्ट एवेति भाव । एतदेव ध्वनयन् उदाहरिष्यति—जस्स रणेति । तत्रान्त-पुरस्य विशेष्यत्वे हि मण्डलाग्रलतादीना वाच्यानामनन्वय स्पष्ट एव । एव च कापालिकीव रात्रि कापालिक्यभिन्नेति वा, ज्योत्स्ना भस्मेव ज्योत्स्नैव भस्मेति वा, अस्थ्यभिन्नास्तारका अस्थिसदृशास्तारका वेत्यादिक्रमेण रूपकोपमयो संदेह इत्याशय । रात्राविति । कापालिक्यभेदानापन्नरात्रावित्यर्थ । रात्रेरेवेति । कापालिक्यभेदानापन्नरात्रेरेवेत्यर्थ । अनन्वय इति । वागादिति भाव । कापालिक्यभेदग्रहे तु तद्धर्मोत्तरेऽन्तर्धानव्यसनरसिकत्वान्वये नानुपपत्तिरिति भाव । ननु अन्तर्धान स्वस्य चोराणां वेति उपमायामपि न तदन्वयानुपपत्तिरिति चेन्न । साधारणधर्म-प्रयोगस्य तदा सत्त्वेनोपमितसमासानापत्तौ मयूरव्यसकादिसमासस्यैवैष्टव्यत्वेन रूपकस्यैव सिद्धिरित्याशयात् । व्यसनरसिकत्वस्य स्वरसतस्तस्यामनन्वयाच्च । विशेष्येणेति । रूपकमवातस्यावयविन अवयवे कस्मिंश्चिद्रूपके

प्रभाः—तरूपकभेदस्य श्लेषमूलस्य शब्दार्थाभयालकारत्वात्तद्विभागानुक्ति । ‘यस्य रणान्त पुरे करे कुर्वतो मण्डलाग्रलताम् । रससमुद्ध्यपि सहसा पराङ्मुखीभवति रिपुसेना ॥’ मण्डलाग्र खड्ग स एव लताकारत्वाद्धता । रसो वीर शङ्कार्थ । अन्यथेति ।

अत्र गणस्यान्त पुरत्वमारोप्यमाण शब्दोपात्तम्, मण्डलाप्रलतायाः नायिकात्वम्, रिपुसेनायाश्च प्रतिनायिकात्वम् अर्थसामर्थ्यादवसीयते । इति एकदेशे विशेषेण वर्तनादेकदेशविवर्ति ।

(१८) साङ्गमेतत्

उक्तद्विभेद साग्रयणम् ।

(१९) निरङ्गं तु शुद्धम्

Here the idea of being the harem super imposed on the battle field is expressed in words The idea of being the heroine (super imposed) on the bent sword, and that of being the counter-heroine (super imposed) on the hostile army are guessed on the strength of implication Thus it is Lkadeśavivarti owing to its being present, in an explicit form (विवर्ति), in a part (of the description)

This is Sanga (Rūpaka)

Gloss —The one whose two varieties have been specified is such as consists of parts

What is known as गुह्य is a subdivision of the विरुद्धम् ।
While that which does not consist of parts is (called) शुद्धम्

प्रदीपः — पयवसानात् । अत एकदेशे विशेषेण वर्तनादेकदेशविवर्ति । साङ्गमिति । गान् गानयवम् । एतत् । उक्तप्रकारद्वयवदित्यर्थः । साङ्गत्वमनेकरूपकमुदाय । एकस्मिन्पक्षे द्वितीयस्याङ्गत्वेनापस्थानात् । अङ्गशब्दस्य हेत्वर्थत्वात् । निरङ्गमिति । निरङ्गमद्वितीयम् ।

उ० : — विशेषेण शब्दमुक्तेन सुदृढतया इत्यर्थः । जस्सेति । ‘ यस्य रणात्पुरे परे कुर्वतो मण्डलाप्रलताम् । रस्ममुत्थपि सहसा पराङ्मुखीभवन्ति रिपु-
सेना ॥ ’ मण्डलम् एङ् एव लता, तदाप्रलतात् । रसो गीर इत्यर्थः । सामुख्यं युयुसा रतेच्छा च । पराङ्मुखता युद्धान् रसामिन्गमाद्य । (आ-
र्थो उन्म ।) अंतःपुरत्वरोपेति । अतपुरे तामामेरोचिव्यादिनि-
भाय । तदाह—अन्यथेति । यद्यपि णिगविशेषात् वरप्रश्नरससामुख्यादेर्नापि-
कथनमेव प्रमिद्वान् णिग्याद्य समासोक्तिनिर्धयः नापिकथनसम्प-
र्धते शक्या । तथैतत्पुरत्वरोपेति तत्र तत्रवित्यादयः । न च स्वयम्-

प्रमाः — नर्दितावपारं विना तदा पुरत्वरोपेतिवदवगतानामुक्तप्रत्यय-
त्वं । समुदाय इति । पराङ्मुख इति हेतुः । यथापुनं मन्त्रप्रवर्तने त

यथा—

कुरङ्गीवाङ्गानि स्तिमितयति गीतध्वनिषु यत्
सखीं कान्तोदन्तं श्रुतमपि पुनः प्रश्रयति यत् ।
अनिद्रं यच्चान्तः स्वपिति तदहो वेदयभिनवां
प्रवृत्तोऽस्याः सेकुं हृदि मनसिजः प्रेमलतिकाम् ॥ ३२ ॥ (—)

Gloss —To illustrate —

Since, like a doe, she makes her limbs still, at the tunes of a song, since she asks her friend over again the news relating to her beloved, even when it was (once) heard, since she lies down inwardly sleepless, I gather, therefore, that the Mind-born (Cupid) has set about watering the tiny creeper of love, in her heart What a joy ! (32)

प्रदीपः — तच्छुद्धमेवेत्यर्थः । यथा कुरङ्गीवेति । अत्र प्रेममाने लतिकात्वारोपः । अथ

उ० : — सधातात्मकस्यास्य रूपकभेदगणनाया गणनमनुचितमिति वाच्यम् । चमत्कारविशेषजनकतया तत्समुदायात्मकस्याप्यस्य मालारूपकादिवत् तद्भेदेषु गणनात् । यथा मौक्तिकालवृत्तिगणनायामेकं नासामौक्तिकमिव तत्सधातात्मिका मौक्तिकमजर्यादयो गण्यन्ते तद्वत् । ननु वक्ष्यमाणे विद्वन्मानसहस्र इत्यादौ राज्ञि हसत्वारोपो यथा मनसि सरस्वारोपमपेक्षते तथाऽत्रापि नायिकाप्रतिनायिकात्वारोपाभ्यां रणेऽन्तःपुरत्वारोपोऽपेक्ष्यते इति परपरित्वमस्य स्यादिति चेन्न । रणेऽन्तःपुरत्वस्य सुखमचारास्पदत्वादिनेन मण्डलाप्रठतादेर्नापिभूत्वाचारोपस्य लिंगविशेषकरप्रहादिनाऽपि सम्भवेनास्य परम्परितत्वाभावात् । राज्ञि हसत्वारोपस्तु मनसि सरस्वारोपं विना न भवत्येव । सरोयराधेयत्वं विना राज्ञि हसत्साधर्म्यात्तराभावात् । एवं ' ज्योत्स्नाभस्म ' इत्यादावपि बोध्यम् । अत एव ' नियतारोपणोपाय ' इति वक्ष्यति । एतदित्यस्याव्यवहितपूर्वमात्रपरामर्शकत्वं वार्यते—प्रकारद्वयवदितीति । अद्वितीयमिति । अगागिभावहीनमित्यर्थः । केवटस्यैव रूपणादित्याशयः । साययन् त्वनेकविषयं परस्परसापेक्षं चेति बोध्यम् । कुरंगीति । (निशोर्वा वृत्तान्त धात्री निवेदयति ।) स्तिमितयति,

प्रभाः — त्वापत्तेः । तत्रानेकेषामपि रूपकाणां परस्परानपेक्षत्वात्तद्यावृत्तिः । अयमथाऽऽशब्दादेव लभ्यते इत्याह—एवस्मिन्निति । अन्येकदेशिन्वरूपमत्रत्वं मालयावपि

(२०)

माला तु पूर्ववत् ॥ ८ ॥

मालोपमायामिवैकस्मिन् बहव आरोपिताः ।

यथा—

सौन्दर्यस्य तरङ्गिणी तरुणिमोत्कर्षस्य हर्षोद्गमः
कान्तेः कर्मणकर्म नर्मरहसामुल्लासनावासभूः ।
विद्या वक्रगिरां विधेरनवधिप्रावीण्यसाक्षात्क्रिया
वाणाः पञ्चदिलीमुखस्य ललनाचूडामणिः सा प्रिया ॥ ३३ ॥ (—)

As for the Mālā (variety of Rūpaka) it is as before.

Gloss:—As in Mālopanā, (in this variety,) many things come to be super imposed on one.

To illustrate:—

That beloved is a surging flow of beauty, a bursting forth of the raptures of the Height-of-youth, a hypnotic feat (कर्मणकर्म) of grace, a habitation of the spurt of the secrets of gaiety, the lore of ornate (वक्र) expression, a manifestation of the unbounded skill of the Creator, the arrows of the Five-arrowed (Cupid), the crest jewel of womankind. (33)

प्रदीपः—साङ्गस्यैव वैचित्र्यान्तरमाह—माला त्विति । यथैकत्र बहूपमानयोगे मालोपमा तथैकग्रानेकधर्मारोपे मालारूपरमित्यर्थः । यथा—सौन्दर्यस्येति ।

उ०:—निष्क्रियाणि करोति । प्रभयति, प्रभयंतं प्रभयिष्यं करोतीत्यर्थः । अंतः स्वपिति, नयनामुद्रणेऽपि विषयं न गृह्णाति । अभिनयम् । तस्या एव सेवी- चित्पात् । (शिखरिणी छन्दः ।) अत्र प्रेममात्रे इति । न तु तदुपपादकत्वेन कचिदप्यन्यारोप इत्यर्थः । वैचित्र्यांतरम् । एकविषयत्वं परस्परमङ्गि- भाशनापन्नत्वरूपम् । एव च साङ्गस्यैवस्यानेकरूपप्रस्तमुदायस्येयेत्यर्थः । कचित्तु निरङ्गस्यैवेति पाठः । एकविषयनानापदार्थारोपम्वपन्नान्मालान् परस्परसापेक्षत्वं विरहाद्य निरङ्गत्वमिति तदर्थः । अयमेव युक्तः पाठः । पूर्ववदिति व्याचष्टे—यथेति । एकमेति । उपमेये इत्यर्थः । एकस्योरमानस्य नानोपमेयवृत्तस्तु न कधिषमन्वार इति न तदृषकं गण्यते । सौन्दर्यस्येति ।

प्रमाः—शब्देभ्यस्तान्वाहानिरागावाह—अद्भुताद्भुतस्येति । साङ्गस्यैव छन्दस्यैव । पूर्वशब्देनोपमापराधार्थं इत्याह—यथेति । एतदेव तत्र सूत्रातिशयोक्त्येव दृश्यम् ।

(२१) नियतारोपणोपायः स्यादारोपः परस्य यः ।

तत्परम्परितं श्लिष्टे वाचके भेदभाजि वा ॥ ९ ॥

Where a specific super imposition becomes the occasion (उपाय) for the superimposition of something else, there results the Paramparita (Rupaka), the word expressive (of the former thing superimposed) being either paronomastic or distinct (from the one expressing the thing superimposed upon)

प्रदीपः—नियतेति । नियतस्य मुख्यस्याऽऽरोपो वस्त्वन्तरतादात्म्यप्रतीतिस्तस्योपाय कारण य परस्यामुख्यस्याऽऽरोपस्तत्परम्परितम् । रूपणाना कार्यकारणभावरूपा परम्परा सजाताऽनेति योगादिति केचित् । वस्तुतस्तु नियतमारोपणमुपायो यत्र । आरोपणं विना यदा रोपण न सम्भवत्येवेति यावत् । एवभूत परस्यान्यस्य य आरोप स तथा । एव चैकरूपण हेतुक रूपणान्तरं परम्परितम् । कार्यकारणभावरूपा परम्परा सजाताऽनेति व्युत्पत्तेः । श्लिष्ट इत्यादि । तदेतद् द्विविधम् । उपायभूते रूपके आरोप्यारोपविषययोर्वाचकस्य श्लिष्टत्वा

उ०ः—(कश्चिद्विरही प्रेयसीं परामृशति ।) तरणिणीति । तरणत्वेनोत्तरोत्तराऽविच्छेद । योग्यस्थानप्राप्त्या हर्ष । कर्मणकर्म वशीकरणक्रिया । तत्क्रियाविशिष्टो हि जगद्वशीकरोति । कातिरप्येतद्विशिष्टा तथेति जगद्वशीकारकत्व साधारणधर्म इति भावः । नर्मरहसा रहस्यपरिहासानाम् । आनास भूर्सतिस्थानम् । या यद्वासभूरसति बाधके सा तद्वतीति सामान्यतो व्याप्त्या गृहीततद्वत्त्व साधारणो धर्मः । एवमप्रेऽप्यृह्यम् । वक्रगिरा साकूतप्रचसाम् । विद्या उपदेशिना । अनग्रधि नि सीमं यत् प्राप्नीप्य निर्माणमौशल तस्य सा क्षाक्रिया करणव्युत्पत्त्या प्रयश्चहेतुः । (शार्दूलविक्रीडित छन्दः ।) प्रियायामेवस्या बहूना आरोपान्मालात्वम् । यथैकत्र सूत्रे बहूना पुष्पाणामिति दिक् । नियतस्य मुख्यस्येति । वर्णनीयत्वेन प्रकृतस्येत्यर्थः । वृत्तित्वपष्ट्यर्थः । अपुरन्यस्य अप्रकृतस्य । योऽन्यारोप इत्यर्थः । केचिदिति । अत्राचिरीज तु 'आलान जयजुजरस्य' इत्यादावव्याप्तिः । प्रकृत एव जये कुंजर

प्रभाः—मालोपमाया सूत्रापुष्पाया वृत्तावेव कथनादियाहुः । केचिदिति । अत्र च सावयवरूपकस्यापि परम्परितत्वप्रसङ्गेऽस्वरस इत्यतः स्वयं तदर्धमाह—यस्तुनस्त्विति । पय चेति । एकरूपणान्तरं रूपमिति शेषः । सावयवे तु ज्योत्स्नाभस्मेत्यादी

यथा—

विद्वन्मानसहंस वैरिकमलासकोचदीप्तद्युते
दुर्गामार्गणनीललोहित समित्स्वीकारवैश्वानर ।
सत्यप्रीतिविधानदक्ष विजयप्राग्भावभीम प्रभो
साम्राज्य वरवीर चत्सरशतं वैरिञ्चमुच्चैः क्रियाः ॥ ३४ ॥ (—)

Gloss —To illustrate —

O swan ! in the mind (by Śleṣa the Manasa lake) of the learned,
O sun ! bringing about the ebb of the enemy's fortunes (by Śleṣa
bringing about the dilation of the lotuses), O Śiva ! not going in
quest of forts (by Śleṣa, ever on the look-out for Durgā), O fire !
taking up the (challenge for) battle (by Śleṣa consuming sacred fuel),
O Dakṣa ! in inculcating a love of truth (by Śleṣa in showing
disaffection towards Satī (i.e. Parvatī), O Bhīma ! in being the prime
origin of Triumph (by Śleṣa born prior to Viṣṇu i.e. Arjuna),
O pre-eminent hero ! may you rule the empire augustly, for a hundred
Brahman-years ! (34)

प्रदीपः—द्विरूपत्वाच्चेत्यर्थः । तत्राद्यं यथा—विद्वदिति । अत्र विदुषा मानसं
सरोचिशेष इत्यारोपहेतुकं राज्ञो हस्तत्वारोपणम् । तत्र चारोपविषयारोपणीययोर्हृदय-
सरोचिशेषयोः श्लेषवत्ता मानसशब्देनैवाभिधानम् । एवमप्येवम् । तत्र वैरि-
कमलायाः सकोच एव कमलानामसकोचः । दुर्गणाम् अमार्गणमेव दुर्गायाः मार्गणम् ।

उ०ः—त्वारोपस्य प्रकृत एव राज्ञि आत्मानत्वारोपहेतुत्वात् । परस्यान्यस्येति ।
अप्रकृतस्य प्रकृते य आरोप इत्यर्थः । एकरूपणहेतुकमिति । यद्यपि
दुर्गाणाममार्गणादौ दुर्गामार्गणादीनामारोपो न रूपकम् । किंतु श्लेषमहिम्नाऽऽ-
रोपमात्रम् । तथापि रूपणपदमारोपमात्रमेवेति न दोषः । इदमेव चास्यो-
पायचमारोपे, यत्तन्मूलीभूतसाधारणधर्मसंपत्तिः । साधारणधर्मसंपत्तिः रूपके-
नैवेयम् न विचिन्मानम् । यद्वा श्लेषस्येव शब्दरूपसाधर्म्यकृत
एवाभेदाध्यवसाय इति तस्यापि रूपकत्वमेवेति न दोषः । विद्वदिति ।
(राजानं प्रति कथेति ।) हंसः पक्षिभेदः । नीललोहितः शिवः । समिन्नेवाम

प्रमाः—ज्योत्यादिषु भस्माद्यारोपभावेऽप्यनेकद्वीपप्रमणादिप्रसिद्धादप्येव राज्ञो कणा-
लिङ्गीत्यारोपसंभवात् परम्परित्वप्रमा इति भावः । उक्तं नवमं इत्यर्थः । वक्ष्यते च
इत्यर्थः । तदुक्तं अत्राद्यं सात्त्विकं । मानसत्वादीनामिति । सरोचिशेष-
चा-

नुरोधादप्रोक्तः । एकदेशविवर्ति हीदमन्यैरभिधीयते ।

भेदभाजि यथा—

आलानं जयकुञ्जरस्य दृपदां सेतुर्विपद्वारिधेः
पूर्वाद्रिः करवालचण्डमहसो लीलोपधानं श्रियः ।
सङ्ग्रामामृतसागरप्रमथनक्रीडाविधौ मन्दरो
राजन्नाजति धीरवैरिवनित्तवैधव्यदस्ते भुजः ॥ ३५ ॥ (—)

and will be so stated again, it has been mentioned in this place, in accordance with the established usage. For, others style it Eka deśa vivarti.

When the word (expressive of the thing superimposed) happens to be distinct (from the one expressive of the thing super imposed upon), it is illustrated as follows —

The tying post of the elephant of triumph, the embankment of stones against the ocean of adversity, the eastern mountain of the sun of the sword, the pleasure-cushion of wealth, the Mandara mountain in the sportive act of churning the nectar-ocean of battle,—your arm, o king, that inflicts widow hood on the wives of the heroic foes, looks splendid (35)

प्रदीपः — मानसत्वादीनामार्थत्वम् । इदं हि तैरेकदेशविवर्तित्युच्यते । द्वितीयं यथा—
आलानमिति । अत्र जयादेभिन्नशब्दवाच्यकुञ्जरत्वा (या) रोपे सति भुजे आलानत्वा-

उ०ः — परिवृत्तिसहत्यादिति भावः । श्लेषापवादकं रूपकमिति । बहुव्रीहिः । उभयमव्ययार्थकार इत्युक्तेश्चेत्यपि बोध्यम् । तैरेकदेशेति । यथा रणेऽतः पुरत्वारोपे तद्विशिष्टमन्यस्य मङ्गलग्रस्तादाययोग्यतया तद्वलादेव नायिकत्वारोपस्तथा राजनि हसत्वारोपे तद्विशिष्टस्यातः करणमङ्गलायोग्यत्वेन तद्वलात् मानसे सरस्वारोपेणैकदेशविवर्तीति तैरुक्तमित्यर्थः । नव्यमने तु उत्तलक्षणरीत्या नैकदेशविवर्तित्वमिति बोध्यम् । आलानमिति । आलानम् गजवधनस्तम्भः । दृप-
दामिति दाढ्यार्थम् । करवाल खड्गः । चण्डमहा रविः । लीला सुस्वरापः । उपधानं शिरोनिगानतूलपटः । संग्राम एवामृतसागरः, लोङ्यत्वात् । प्रकृतमयनमेव क्रीडा, सुखनिर्वाहत्वात् । धीरा ये वैरिणः, तदन्येषामुपेक्षणीयत्वात् । (शार्दूलविक्रीडितं छन्दः ।) पुञ्यत इति । कुञ्जराभिन्नजयाधारत्वसाधर्म्येणेति भावः । एवमप्येऽपि बोध्यम् ।

प्रभाः — रितस्येत्याशङ्कणम्—इदं हीति । मूले इदमतीत्यन्वयः । एकदेशोपस्थितयोरन्तःकरणयोर्विशेषयोरभेदाप्यवसायेऽपि नैकग्रन्थारोपः । तस्य भेदेन विषयनिर्देशादेश-

अत्र जयादेर्भिन्नशब्दवाच्यस्य कुञ्जरत्वाद्यारोपे सति एव भुजस्य आ-
लानत्वाद्यारोपो युज्यते ।

अलौकिकमहालोकप्रकाशितजगत्त्रयः ।

स्तूयते देव सदृशमुक्तारत्नं न कैर्भवान् ॥ ३६ ॥ (—)

Here the super-imposition of the idea of the tying post etc. on the arm becomes logically possible only on the super-imposition of the idea of an elephant etc. on triumph etc. which are denoted by separate words.

By whom are you, O king, not extolled,—you who have illumined the three worlds by your extraordinarily great halo and who are the pearl of the eminent race (by Ślesā of a fine bamboo) ? (36)

प्रदीपः—वारोपो युज्यते । इदमुदाहृतभेदद्वय परम्परितमालारूपम् । अमालारूपमपि तद् द्रष्टव्यम् । तत्र लिष्टवाचके यथा—अलौकिकेति । अत्र वशोऽन्वयाय एव वशो

उ०ः—एव जये कुजरत्वारोपे भुजरूपालानमत्रधित्वा साधारणधर्मः । न चैव-
* मन्योन्याश्रयः । कल्पनामयतया सकलसिद्धे । कल्पनायाश्च स्वप्रतिभाऽधीनत्वात् ।
शिल्पिभिः परस्परामष्टममात्राधीनस्थितिकामि शिलेष्टकादिभिर्गेहविशेषनिर्माणाच्चेति
केचित् । वस्तुतो जयकुजरयोर्भेदप्रत्यय इच्छाधीन आहार्य एव । समर्थ-
कारोप सादृश्यमूलक एवेत्यत्र नाऽऽग्रह इत्यन्योन्याश्रयमभावनैव नेति दिक् ।
अलौकिकेति । अलौकिकस्य लोकेऽन्यत्रादृष्टस्य महस्य उससस्याऽऽलोक प्रदर्श-
नमेव घोट तेन प्रकाशित जगत्त्रय येन । अलौकिकमहालोको यश इति वा ।
सदृशो महत्कुल तदेव सद्वैष्णु मुक्तोत्पत्तिस्थान तत्रत्य मुक्तारत्नम् । अत्र

प्रभाः—त्वान् । अन्यथा विषयनिर्गणामिकायामतिशयोक्तावपि तत्र प्रयुक्ता ।
तस्मादार्य एवायमारोप इत्येकदेशविवर्तित्वमत्रापि युक्तमिति । स्वमते त्वभिधामूलव्यञ्जनो-
पस्थितस्य सर प्रभृतेर्मनःप्रभृता व्यञ्जनयवारोपोऽन्यत्र तु मन्त्रल्लादावार्थिक इति विशे-
षाच्छ्लेषाद्भक्तमेव न दिष्टम् । द्वेषुरित्यन्यनन्तरं श्रुतिमिति शेषः । नालंकारानेकत्वं
मिति । न रूपकालंकारानेकत्वं नित्यं । अलंकारस्य चमत्तृतिजनकत्वाच्च
त्वात्तस्याश्च चमत्काररूपकार्यक्येनैक्यादित्यर्थः । परम्परितेति च सावयवोपलक्षणम् ।
न्यायसम्बन्धः । ननु मापेक्षानेकस्थलेऽप्यारभेदाभावेऽपि निरपेक्षानेकस्थला-
लायां कथं नालंकारभेद इति चेत्, गत्यम् । जानावनपेक्षपेक्षेऽपि चमत्तृतिविशेष-
जनने मापेक्षान्वादेऽप्यम् । लोकेऽपि मत्परादीनामेकार्थकारत्वमुक्तहेतुमेव

निरवधि च निराश्रयं च यस्य स्थितमनिवर्तितकौतुकप्रपञ्चम् ।*

प्रथम इह भवान्स कर्ममूर्तिर्जयति चतुर्दशलोकवल्लिकन्दः ॥ ३७ ॥

(Cited in वामन's काव्यालकारसूत्रवृत्ति ५ १.३१)

इति च अमालारूपकमपि परम्परितं द्रष्टव्यम् ।

किसलयकरैर्लतानां करकमलैः कामिनां मनो जयति ।

नलिनीनां कमलमुखैर्मुखेन्दुभिर्योपितां मदनः ॥ ३८ ॥

(Cited in छट's काव्यालकार ८.५०)

इत्यादि रशनारूपकं न वैचित्र्यवदिति न लक्षितम् ।

Glory to you in the form of the tortoise, who have been the first here (i. e. in this world), who are the *bulb of the creeper of the fourteen worlds*, and whose presence infinite as it is and independent of a support, has never ceased provoking a maze of wonder ! (37)

‡ In such instances Paramparita Rūpaka could be found in a form other than Mālā.

* A Rūpaka in the Raśanā form like

* Cupid captivates the mind of lovers, with the creepers' sprouts—those *hands*, with the (maidens') *hands*—those *lotuses*, with the lotus—plants' *lotuses*—those *faces*, with the maidens' *faces*—those moons (38)

has not been defined, since it lacks in strikingness

प्रदीपः - वेणुरिति । भेदमाजि यथा-निरवधीति । अथ लोकशब्दाद्विमेन वल्लि-
देनारोप्यमाणमुक्तम् । परम्परिते चारोप्यारोपविषयानेकत्वेऽपि नालकारानेकत्वम् ।
सम्भूयैव वैचित्र्यप्रकर्षाधायकत्वात् । एवं मालारशनयोरपि द्रष्टव्यम् । यद्यपि रशनारूपकमपि

उ० : - राज्ञि मुक्तावारोपे कुल्लगतो वेणुत्वारोपो निमित्तम् । निरवधीति ।
(विष्णु प्रति भक्तस्योक्तिः ।) निरवधि बहुकाल, निराश्रयं अपराधीनम् ।
स्थितं स्थिति । अनिवर्तितनृत्यादिप्रपञ्चम् । प्रथमं स्वत एव भूतः स्वत
एव लब्धराज्यादिध । (भू भुव स्व मह जन. तप सत्यम् अतलम् वितलम्
सुतलम् तलातलम् महातलम् रसातलम् पातालम् एते चतुर्दशलोकः । तद्रूपा वा
वल्लि तस्या वल्दो मूलम् । पुणिताग्रा छन्द ।) लोके वल्लिवारोपो
राज्ञि कन्दवारोपे निमित्तम् । स च राज्ञि कर्मवारोपे हेतुः । ननु पूर्वश्लोके मुक्त्य-

प्रमाः - प्रतिदम् । रशनेति । पूर्वपूर्वमारोप्यमाणानामुत्तरवारोपविषयवरूपमित्यर्थः ।
यथा किमलयेष्वारोप्यमाणानां वरणां कमलारोपविषयस्य कमलानां च मुक्ता
रोपविषयत्वमिति । अथ करकमलैरिति मुखेन्दुभिरिति च योनिनामियनेनान्वेयीति

• (२२) प्रकृतं यन्निषिध्यान्यत्साध्यते सा त्वपहृतिः ।

7 APAHNUTI

That is 'Apahnuti, however, where after denying the thing under description, another is posited (instead)

प्रदीपः—रूपकम् सभवति । यथा—किसलयेत्यादि । तथापि न तादृशवैचित्र्यवदिति न पृथग्लक्षितम् । प्रकृतमिति । प्रकृतमुपमेय निषिध्य असत्यतया व्यवस्थाप्य अन्यदप्रकृतमुप

उ०ः—त्वारोपे प्रकाशितजगत्त्रय चारोपोऽपि निमित्तम्, अत्र कूर्मत्वारोपे निषिद्धिस्थितत्वारोपोऽपि निमित्तमितीदं द्वय अनेकारोपनिमित्तत्वान्मालापरपरितमेन युक्तमिति चेन्न । ज्योत्स्नाभस्मच्छुरणधवलेत्यादेरपि तथात्वापत्तेः । नाना-परपरासत्त्वे एव मालापरपरितत्वस्य युक्तत्वाच्च । किसलयेति । लताना नलिनीना च स्त्रीत्वमार्थम् । करवमलैरिति मुखेन्दुभिरिति च योषितामित्यनेनान्वेति । (आर्या छन्द ।) पूर्वपूर्वरोप्यमाणानां परत्रपरत्रारोपविषयत्वात् रसनारूपता । न तादृशेति । उपमेयोत्कर्षप्रतिपादनायोपमानीकृतानामुपमेयीकरणे तदुत्कर्षप्र-तिपादनस्थगनात् । न चारोप्यभेदादविरोधः । एकत्र वाक्ये उपात्तत्वादिति दिक् । इति रूपकम् । प्रकृतमिति । निषिध्येत्यनेन रूपकव्युदासः । तत्र प्रकृतनिषेधाभावात् । उपमेयमिति । इदमुपलक्षणम् । किञ्चिदपहृत्य कस्य चित् प्रदर्शनमपहृतिरित्येव लक्षणम् । अत एव 'केसेसु बलामोडिअ' इत्यादौ स्वयं न प्रपलाय्य गतास्तद्वैरिणोऽपि तु ततः पराभवः सभाव्यतान्कदरा

प्रभाः—ज्ञेयम् । न तादृशेति । यथोपमाया भणितिरिवेत्यादौ राजसवन्धितया वर्णनीयानां भणित्यादीनामुपमानोपमेयतया ग्रन्थेन प्रकृतोत्कर्षपर्यवसायितया वैचित्र्य-हेतुस्तथा नेत्यर्थः । अथान्न शाब्दबोधप्रकारः कथ्यते—तत्र प्राचा मते विषयिवाचकपदेन विषयवृत्तिगुणवती लक्षणया सारोपयोपस्थितस्याभेदेन विषयेऽन्वयान्मुखं चन्द्र इत्यादौ चन्द्रवृत्तिगुणवदभिन्नं मुखमित्यादिषु । मुखचन्द्र इति विशेषणसमासे तु मुखमभिन्नं चन्द्रवृत्तिगुणवदिति साधारणगुणमात्रपुरस्कारेण तद्वति विषयपदस्य लक्षणेति । मुख्यं मते त्वाह्लादकं मुखमिति वाक्ये विशेषणसमासे तु मुखमभिन्नमाह्लादकमिति । कान्त्या मुखं चन्द्र इत्यत्राभेदस्तृतीयार्थः । तस्य चन्द्रवृत्तिगुणे पदार्थैकदेशेऽन्वयः । तेन कान्त्यभिन्नचन्द्रवृत्तिगुणवदभिन्नं मुखमिति बोधः । लक्षणा विनैवोपमानोपमेययोः समान

उदाहरणम्—

अवाप्तः प्रागदभ्य परिणतम्च शैलतनये
 कलङ्को नैवाय विलसति शशाङ्कस्य चपुषि ।
 अमुष्येयं मन्ये विगलदमृतस्यन्दशिशिरे
 रतिश्रान्ता शेते रजनिरमणी गाढमुरसि ॥ ३९ ॥ (—)

To illustrate —

O daughter of the mountain, this is *not* at all a spot that shines, having attained prominence on the form of the Moon, whose brightness is at its height to my mind, *it is* Night, his beloved who, getting fatigued with dalliance is fast asleep, on his bosom, cool as it is with the stream of nectar that is oozing (from him) (39)

प्रदीपः—मान यत्साध्यते सत्यतया व्यवस्थाप्यते सा अपदुति । सा च शाब्दी आर्था चेति द्विधा । तत्राया यथा—अग्राप्त इति । अत्र कलशो नैवायमिति शाब्दोऽगह्व । आर्थस्तु बद्धी

उ०:- न त्यजतीत्यपद्धतिर्व्ययते इति प्रकाशकारैश्चतुर्थे उक्तम् । एव च
‘नाय सुधांशु किं तर्हि सुग्राशु प्रेयसीमुखम्’ इत्यादावपद्धतिरेव । अत एव दटि-
नोक्तम् । ‘अपद्धतिरपद्धत्य किञ्चिदन्यार्थमूचनम् । न पचेद्गु स्मरस्तस्य सहस्र प-
त्रिणा यत ॥’ इति । एतेन ‘नाय सुधाशु’ इत्यादौ ‘न निय निप्रमियाहुर्न-
हस्य विप्रमुच्यते’ इत्यादौ च नापद्धति किं तु ह्रद्वारोपस्पर्शमिथ्यापास्तम् ।
‘नेदं मुखं चद्र’ इति प्रसिद्धापद्धत्युदाहरणेऽपि मुख्यनिषेधे चद्रारोपदार्ढा-
संशयकताया वक्तुं शक्यत्वेनानुभवासिद्धत्वेन चापद्धतिमात्रस्योच्छेदापत्तेः ।

प्रश्नाः - विभक्तिरपरोरस्मिन्तयोराहायाभेदबोध्यादिनां नभ्यानां मतं तु मुगं चन्द्र इत्यादीं
 चन्द्राभिर्न मुस्तामिति बोधः । मुगचन्द्र इति विशेषणममगे तु मुगस्य विशेषणत्वा
 तदभेदस्य चन्द्रेऽन्यथाययति मुगस्यस्मात्तत् न पुनैवचन्द्रस्वरूपं चन्द्राभेदस्य मुगे
 अत्रमार्गः, तथापि हातिभेदप्रतियोगित्वसंगत्या चन्द्रे मुगान्वयस्वीकृताचन्द्राभेद
 स्वीकरोत्यसि । त्वप्रतियोगिसाभेद एव विशेषणस्य संगर्गे न तु स्वरूपबोधे इति
 नियमे मताभावाभिः यदस्ति । एतत्तत्तं चान्त्या मुगं चन्द्र इत्यादीं कथं बोधः

इत्थं वा—

यत सखि कियदेतत्पश्य धैरं स्मरस्य
प्रियविरहकृशोऽस्मिन्गिलोके तथा हि ।
उपवनसहकारोद्भासिभृङ्गच्छलेन
प्रतिविशिखमनेनोद्विद्धित कालकृटम् ॥ ४० ॥ (—)

Or, as in the following —

Lo ! How bitter, alas ! is the enmity of Cupid, O friend, towards this love stricken person grown lean through separation from the beloved ! Inasmuch as he has tipped each and every arrow with the venom in the shape of the bees glistening on the mango-blossoms in the garden (40)

प्रदीपः—भिर्भङ्गीभिरालोच्यते । तत्कचित्कपटार्थशब्दोपादानात् । यथा—बतेति । अत्र छलशब्दबलान्न सभृङ्गाणि सहकाराणि अपि तु सकालकृटा शरा इति प्रतीयते । कचित्परिणामा-

उ० :—यदि तु निषेधपूर्वकारोपे चमत्कारविशेषस्यानुभवसिद्धत्वादलकारान्तरत्वम् तर्हि प्रकृतेऽपि तुल्यम् । ननु निषिध्येत्यस्य निषेधार्थकत्वे ‘शिखा धूमस्येय परिणमति रोमावलिवपु’ इत्यादौ अपह्नुतिर्न स्यादत आह । असत्यतयेति । साध्यते । आहार्यनिश्चयविषयीक्रियते । तेन ‘न पद्म मुखमेवेदम्’ इत्यादौ नातिव्याप्तिः । तथा विरहिजनवाक्ये ‘नाय चद्रोऽपि तु मार्तण्ड’ इत्यादौ नैषा । तज्ज्ञानस्य दोषविशेषजन्यत्वेनानाहार्यत्वात् । ‘नाय चद्रोऽरविद वा मुख वेद मृगीदृश’ इत्यत्र च नैषा । निश्चयविषयत्वाभावात् । शाब्दीति । शब्देन यत्रासत्यत्वमाहेत्यर्थः । अवाप्त इति । (पूर्णचन्द्रे कलङ्क दृष्ट्वा पार्वतीं प्रति महेश्वरस्योक्तिः ।) परिणतरुचः पूर्णस्य शशाङ्कस्य वपुषि प्रागल्भ्यं प्रकटत्वं प्राप्त इत्यन्वयः । विगलतोऽमृतस्य स्यदः प्रस्रवणं तेन शीतेऽमुष्योरसीत्यन्वयः । (शिखरिणी छन्दः ।) बतेति । (सखीं प्रति विरहिण्या उक्तिः ।) कामिलोके स्मरस्य कियद्वैरमित्यन्वयः । सहकारेषु तपुष्येषु । छलम् व्याजम् । (प्रतिविशिखम्

प्रभाः—इति चेदत्राहुः—चन्द्राभिनमुखादेः कविप्रतिभाकल्पितत्वेन कान्त्यादिगुणानां तत्र प्रयोजकत्वात्कान्त्यादिप्रयोजकं चन्द्राभिनं मुखमिति बोधः । प्रयोज्यत्वस्य तृतीयार्थत्वादिति । इति रूपकम् ॥ ६ ॥ असत्यतयेति । यथाश्रुते ‘शिखा धूमस्येय परिणमति रोमावलिवपु’ इत्यादावव्याप्तेः । सदेहात्कारव्यावृत्त्यर्थं सत्यतयेति । अन्य

अत्र हि न सभृङ्गाणि सहकाराणि, अपि तु सफालकृदाः शरा इति प्रतीतिः ।

एवं वा—

अमुष्मिँह्लावण्यामृतसरसि नूनं मृगदृशः
स्मरः शर्वश्लुष्टः पृथुजघनभागे निपतितः ।
यदह्लाहाराणां प्रदामपिशुना नामिकुहरे
शिरसा धूमस्येयं परिणमति रोमावलिष्वपुः ॥ ४१ ॥ (—)

अत्र न रोमावलिः, धूमशिखेयमिति प्रतिपत्तिः । एवमियं भङ्ग्य-
न्तरेरप्यूह्य ।

For, here, the idea conveyed is "They are not mango-blossoms with the bees, but arrows tipped with venom."

Or as in the following —

Cupid as he was being burnt down by Śiva must have indeed plunged into the spacious region of the hips of the deer eyed one,—that lake filled with the nectar of beauty Inasmuch as, here a line of smoke indicating (विशुन) the extinction of the embers of his limbs emerges, from the depth of her navel, in the shape of the hair line. (41)

Here the idea apprehended is — This is not a hair line; it is a line of smoke. On similar lines, this (Apanauti) could be conceived in other modes besides.

प्रतीतिः— शिख्यशिरः । यथा—अमुष्मिँह्लाविति । अत्र धूमशिखा रोमावलिष्वपुः परिणमतीति परिणामरन्दार्यशब्देयं रोमावलिः किं तु धूमशिखेति प्रतीयते । एवं

उ०ः— प्रतिगणम् ।) उद्दिष्टम् प्रशशितम् । (कालकूटम् तीक्ष्णविषम् ।
गात्रिणी छन्द ।) अत्र छलेति । तत्र वे व्याजतामिरहात्तेन मृगाणां सम्यन्त्र-
पादनमिति भावः । (अमुष्मिँह्लाविति । वेष्यामुदित्य ममृद्धं यामिनं प्रति दा-
स्या उक्तिः ।) अमुष्मिँह्लाविति पृथुजघनभागे लावण्यामृतसरसि शर्वश्लुष्टः
शिरसा स्मरः नूनं निपतित इत्यन्वयः । प्रदामपिशुना शान्तिपूषिणः । परिण-
मती प्रादुर्भाती । तन्नामस्य जटप्रदेशे धूमशिखा भवतीति सम्भवः । (शिर-

प्रतीतिः— शिख्यशिरः । यथा—अमुष्मिँह्लाविति । अत्र धूमशिखा रोमावलिष्वपुः परिणमतीति परिणामरन्दार्यशब्देयं रोमावलिः किं तु धूमशिखेति प्रतीयते । एवं
उ०ः— प्रतिगणम् ।) उद्दिष्टम् प्रशशितम् । (कालकूटम् तीक्ष्णविषम् ।
गात्रिणी छन्द ।) अत्र छलेति । तत्र वे व्याजतामिरहात्तेन मृगाणां सम्यन्त्र-
पादनमिति भावः । (अमुष्मिँह्लाविति । वेष्यामुदित्य ममृद्धं यामिनं प्रति दा-
स्या उक्तिः ।) अमुष्मिँह्लाविति पृथुजघनभागे लावण्यामृतसरसि शर्वश्लुष्टः
शिरसा स्मरः नूनं निपतित इत्यन्वयः । प्रदामपिशुना शान्तिपूषिणः । परिण-
मती प्रादुर्भाती । तन्नामस्य जटप्रदेशे धूमशिखा भवतीति सम्भवः । (शिर-

(२३) श्लेषः स वाक्ये एकस्मिन् यत्रानेकार्थता भवेत् ॥ १० ॥

एकार्थप्रतिपादकानामेव शब्दानां यत्रानेकोऽर्थः, स श्लेषः ।

उदाहरणम्—

उदयमयते, दिङ्मालिन्यं निराकुरुस्तेतरां
नयति निधनं निद्रामुद्रां प्रघर्तयति क्रियाः ।

रचयतितरां स्वैराचारप्रघर्तनकर्तनं

घत घत लसत्तेजःपुञ्जो विभाति विभाकरः ॥ ४२ ॥ (—)

8 ŚLEṢA

That is 'Śleṣa' where, in one sentence, is present the capacity to yield senses more than one.

Gloss:—That is Śleṣa, where words which (normally) convey one sense only, possess senses more than one.

To illustrate —

The sun rises, effectively dispels the gloom of the quarters, breaks the seal of sleep, sets the activities afoot, necessarily brings about the cessation of proclivities to wanton conduct, and shines refulgent, a mass of gleaming lustre. How wonderful !

(or, in the alternative,)

प्रदीपः—भङ्गयन्तरैरप्युद्भूतम् । यथा ' इदं ते केनोक्त ' इत्यादौ । श्लेष इति । परिवृत्तिसहानामेव शब्दानामेकवृत्तगतफलद्वयन्यायेन यत्रानेकार्थप्रतिपादकता सोऽर्थ-

उ० :—रिणी छंदः ।) अत्र निषिष्येति क्त्वाप्रत्ययार्थोऽपि लक्षणेऽविवक्षितः । तेन ' मंथानभूमिधरमूलशिलासहस्रसंघट्टजव्रणकिणः स्फुरतीदुमथ्ये । छाया भृगः शशक इत्यतिपामरोक्तिस्तेषां कथंचिदपि तत्र हि न प्रसक्तिः ॥ ' इत्यादावारोपपूर्वकापह्नवे नाव्याप्तिः । अपह्नस्तत्र पामरवचनोपन्यासादर्थसिद्धः । वाक्यभेदश्चात्र । बत सखि, अमुष्मिन्नित्यनयोस्त्वेकवाक्यतेति बोध्यम् । ' प्रजल्पन्मत्पदे लग्नः कांतः किं न हि नूपुरः ' इत्यादावपीयमेव । व्याजोक्तिरित्यन्ये । क्वचित् भग्या व्यजनया निषेधबोधनम् । यथा ' अंकं केऽपि शशांकिरे ' इत्यादौ । इत्यपहुतिः । तत्र शब्दश्लेषाद्भेदं

श्लेषः—हुतिरपहुत्य किंचिदन्यार्थसूचनम् । न पक्षेषु स्मरस्तस्य सहस्रं पत्रिणामिति ' इत्यपहुतिरूपेण सोदाहरणं ब्रुवन्नुपमानोपमेयनियममपहुतौ नाङ्गीचके । इत्यपहुतिः ॥ ७ ॥

अत्राभिधाया अनियन्त्रणात् द्वावप्यर्कभूपौ वाच्यौ ।

(२४) परोक्तिर्भेदकैः श्लिष्टैः समासोक्तिः

(King) Vibhākara prospers, effectively dispels the sullenness of the quarters (i. e. of the people in them), brings languid looks to an end, promotes (pious) deeds, resolutely puts a stop to proclivities to wanton conduct, and shines splendid, a mass of gleaming splendour. How wonderful ! (42)

Here, the sun and the king are both *expressed* due to the non-restriction of the expressive power (of the words).

9 SAMĀSOKTI.

' Samāsokti ' consists in the suggestion (Ukti) of a thing other (than the matter under description), through distinctive attributes used paronomastically.

प्रदीपः - श्लेषः । यथा—उदयमिति । अत्र विभाकरनामा राजविशेषो मार्जणध्व-
स्तुभयार्थानि ' उदयमयते ' इत्यादीनि वाचयानि । न चायं द्वितीयार्थस्य ध्वनिरेवेति
शङ्कनीयम् । सयोगादीनामभावेनाभिधाया अनियन्त्रणाद्द्वयोरपि वाच्यत्वात् । परोक्तिरिति ।

उ० : - दर्शयति—परिवृत्तिसहानामेवेति । उदयमिति । उदयं उदयाचल
समृद्धिं च । दिङ्माठिन्य तमसाऽपायेन च । निद्राजन्त्या मुद्रा चक्षुषः, निद्रेन
मुद्रा निरुत्साहता च । क्रिया प्रागगमनादि निहिता क्रियाश्च । स्वैराचारोऽ-
भिसारादि स्वेच्छया चेदनिविद्धाचरणं च । (हरिणी छन्दः ।) विभाकर-
नामेति । एतं च तदंशे परिवृत्त्यमहत्वेन शब्दश्लेषेऽपि उदयमित्यादिषु व-
द्व्यर्थश्लेषादुदाहरणत्वमित्याह—उदयमयते इत्यादीनीति । द्वयोरपि वाच्य-
त्वादिति । प्रकृतं येनेत्यादि । उभयोः प्रकृतं वेऽप्रकृतत्वे वा ध्वनिचा-
भावादिति भावः । एतेनार्थभेदे विशेषणानामेव श्लिष्टं न तु विशेष्याणाम-
पीयसास्तम् । केचित्तु ' विभावरपदं शब्दा मूर्धं, नृपं योगेन बोधयतीत्येतदंश-
व्यर्थभेदः, परिवृत्तिमहत्वात् ' इत्याहुः । यदि त्वत्र राजा प्रकृतो रविप्रकृतस्त-
दा द्वितीयार्थस्य शब्दशक्तिमूलाध्वनिरेवेति वदत । इति श्लेषः । पद्मप्र-

प्रभाः - श्लेषः न इति । अत्राप्येव तद्वत्त्वात्तत्त्वेन तद्वत्त्वात्तत्त्वेन तद्वत्त्वात्तत्त्वेन तद्वत्त्वात्तत्त्वेन
मह—परिवृत्तिसति । दाऽप्रकृतं नृपं निवेदयति नृपं निवेदयति नृपं निवेदयति नृपं निवेदयति

प्रकृतार्थप्रतिपादकवाक्येन श्लिष्टविशेषणमाहात्म्यात् (न तु विशेष्यस्य सामर्थ्यादपि) यत् अप्रकृतस्यार्थस्याभिधानम्, सा (समासेन संक्षेपेणार्थद्वयकथनात्) समासोक्तिः । उदाहरणम्—

लहिऊण तुज्ज वाहुप्फस जीए स को वि उल्लासो ।

जअलच्छी तुह विरहे ण हज्जला दुब्बला णं सा ॥ ४३ ॥ (—)

Gloss — Where a matter other than the one under description comes to be conveyed by a sentence that states the matter under description, in virtue of the attributes used paronomastically, (not in virtue of the significance of the substrate of the attributes, though,) there results the 'Samāsokti,' so called owing to two ideas being conveyed (by it), by Samāsa : e in brief To illustrate —

The Glory-of-Triumph, that used to be in some indescribable ecstasy, on feeling the touch of your arm, has surely ceased to be gay, on (her) separation from you, forsooth, she has grown so feeble ! (43)

प्रदीपः—परमप्रकृतम् । भेदकानि विशेषणानि । श्लिष्टान्यनेकार्थानि । तेन प्रकृतार्थविशेषणवाचिमात्रशब्दस्य श्लेषमहिम्ना यत्र प्रकृतार्थकेन वाक्येनाप्रकृतार्थवचनं सा समासोक्तिः संक्षेपेणार्थद्वयोक्तिः । मात्रग्रहणाद्यत्र विशेष्यपदस्यापि श्लिष्टत्वं तद्व्युदासः । तस्य श्लेषत्वात् । उदाहरणम्—लहिऊणेति ।

उ०ः—कृतमिति । अप्रकृतव्यग्रहार इत्यर्थः । यत्र त्वप्रकृतेन प्रकृताभिधानं तत्राप्रस्तुतप्रशंसेति भावः । अनेकार्थानीति । प्रकृताप्रकृतोभयानुगतानेकार्थानीत्यर्थः । उभयान्वितेति तु न युक्तम् । अप्रकृतस्यानुपादानात् । अप्रकृतार्थवचनम् । अप्रकृतगतव्यग्रहाररूपार्थस्य वचनं प्रकृतवृत्ताते आरोपो व्यजनया प्रतिपादन इत्यर्थः । एव च समासोक्तौ प्रकृतव्यग्रहारेऽप्रकृतव्यवहारारोपः । रूपके तु विशेष्ये प्रकृतेऽप्रकृतस्वरूपारोपः । अत एवैवदेशविवर्तिरूपकविषये न समासोक्तिः । संक्षेपेण एकेनैव शब्देन । तस्य श्लेषत्वादिति । उपमाधनित्वाद्धेत्यपि बोध्यम् । लहिऊणेति । ' लब्ध्वा तव बाहुस्पर्शं यस्याः स कोऽप्युल्लासः । जयन्क्ष्मीस्तत्र विरहे न खट्वज्ज्वला दुर्बला ननु सा ' । (गाथा छन्दः ।) परमप्रकृतार्थकत्वमिति । केवलं तस्य कृतावाचकत्वं नास्ति, विशेषणानां तु उभयगतबाहुस्पर्शप्राप्त्यादिवोधकत्वमित्यर्थः । एव च लहि

अत्र जयलक्ष्मीशब्दस्य केवलं कान्तायाचकृत्य नास्ति ।

Here, only the word जयलक्ष्मी (Glory-of-Triumph) does not express the sense of 'the beloved'

प्रदीपः — अत्र विशेष्यवाचिनो जयलक्ष्मीशब्दस्य परमप्रकृतार्थरूपं नास्ति । श्लिष्टत्वं

उ०ः — ऊणेत्यादिपदबोध्याना अभेदारोपात् व्यजनया कान्ताव्यग्रहाराभेदेन प्रतीयमानस्य जयलक्ष्मीव्यग्रहारस्य जयलक्ष्मीवृत्ताततया प्रतीयमानस्य चमत्कारक-
तेति भावः । अत एवोक्तं कुन्तल्यानदकृतापि 'समासोक्ताग्रप्रस्तुत-
व्यग्रहारसमारोपश्चास्ताहेतु' इति । अयं भावः । 'अयमैन्द्रीमुखं पश्य
रत्नशुबलि चद्रमा' इत्यादौ श्लिष्टविशेषणप्रतीतिप्रस्तुताऽप्रस्तुतवृत्तातयो
श्लेषभित्तिकाभेदाध्ययसायेनाभेदप्रतीतिविषययोः प्रस्तुतचन्द्रादिवृत्तित्वात् ।
तत्र तयोर्वृत्तातयोः परस्परं विशेषणविशेष्यभावे कामचारेऽपि प्रस्तुतवृत्तातो
विशेष्यः । तद्वोधकनोप्याप्रस्तुतस्तु अभेदेन तद्विशेषणम् । तत्र यद्यपि
प्रस्तुतस्य स्वासाधारणधर्मेण चन्द्रेऽन्वययोग्यताऽस्ति, तथापि अप्रस्तुताभेदमा-
पन्नस्य न साऽस्तीति तद्रूपावच्छिन्नस्याप्रकृते धर्मिण्यारोपः । आरोपोऽत्र व्यज-
नया बोधः । न चाप्रस्तुताभिन्नवेऽपि विशेष्यतायाः प्रस्तुत एव सर्वेना-
स्त्येयान्वययोग्यतेति वाच्यम् । विशिष्टस्यान्वयायोग्यत्वात् । न च रूपकत्व-
त्समासोक्तावपि प्रस्तुतचन्द्रेऽप्रस्तुतजाररूपसमारोपश्चास्ताहेतुरस्त्विति वा-
च्यम् । तद्वाचकपदसमभिव्याहाराभावेन तस्यामभवात् । न चाऽऽक्षिप्त-
जारादिनाक्षिप्तरूपकमस्तु । 'निरीक्ष्य विद्युन्नयनैः पयोद' इत्यादौ
पयोदे द्रष्टृपुरुषविशेषाक्षेपकनिरीक्षणप्रदाक्षेपकाभावात् । न च वि-
शेषणसाम्यप्रतीताप्रकृतजारवृत्तात एव चद्रवृत्तितया प्रतीयमान आक्षेप-
कोऽस्तु । अप्रस्तुतस्य प्रस्तुते विशेषणतयाऽप्राध्यायेनानाक्षेपकत्वात् । स्फ-
टिके जपाकुसुमनिष्ठौहित्यस्यारोपेऽपि जपाकुसुमत्वानारोपश्च । एतेनाऽऽक्षेपाऽ-

प्रमाः — इत्यराहत्वाग्राह्यं श्लेष इति भावः । लङ्घिऊणेति । 'लङ्घ्या तव बाहुस्पर्शं यस्याः स
कोऽप्युदागः । जयलक्ष्मीस्तव विरहे न तल्लज्ज्वला दुर्गता ननु सा ॥' औपम्येति ।
आदिपदेन साधारणविशेषणसारूप्यसमूहः । तत्र साधारणविशेषणवशादयथा—
'विलिपति युवायुर्वर्गाऽऽकरोति वचमहं पितृनि लङ्घितं वक्त्रे पञ्चावलीमणम
धसाम् । क्षितिपः तदिर धोणीविम्बादिरुपति चाशुक मल्लुवि हृदयदयन्तीनां तवा-

उ० :—समवेऽपि परनायिकामुखचुवनस्य श्लेषमर्यादया व्यजनया वा प्रतीतस्य प्रकृते धर्मिण्यारोप्यमाणस्य जारासाधारणधर्मत्वेन प्रकृतधर्मिणि जारत्वव्यजक्ता सुवचेत्यपारतम् । किं चैव सति वाच्यार्थबोधोत्तर तद्व्यग्यप्रतीति । सापि न केवलव्यग्रहारमात्रज्ञानात् । अपि तु तादृशनायकनायिकासबन्धविशिष्टव्यग्रहारज्ञानात् । एव च वाच्यार्थबोधकालिकचमत्कारस्यापहोतुमशक्यत्वेनालकारत्वस्य दुरपहवत्वात् । विपरीतनायकत्वव्यजनस्य समासोक्त्यतर्भात् वदतो ध्वनित्वस्य दुर्वारत्वाच्च । तद्व्यग्यस्याधिकचमत्कारकारित्वेन प्रधानत्वात् । न च श्लिष्टशब्दोपस्थापितयोर्वृत्तातयो परस्परमभेदेनान्वये मानाभात् । सहृदयहृदयस्यैव प्रमाणत्वात् । अत एव ‘आगत्य संप्रति वियोगविसण्ठुलागीम्’ इत्यत्रार्थशक्तिमूलो नायकनायिकावृत्तातो वाच्यरविकमलिनीवृत्ताताध्यारोपेणैव स्थित इति प्रदीपकृत । प्राचीनानुभवमपलप्यापि यदि एकत्र द्वयमिति रीत्या प्रस्तुताप्रस्तुतवृत्तातयोर्विशेष्येणैवान्वय स्वीक्रियते, एवमपि वाच्यार्थबोधकाले प्रस्तुते धर्मिणि नाप्रस्तुतजारत्वारोप प्रत्याशा । तथाहि । यद्यप्यनयोर्भिन्नपदोपात्तविशेषणयोरिव विशेष्येणैव साक्षादन्वया समप्राधान्यमस्तीति स्वीक्रियते, तथाप्यप्रस्तुतवृत्तातान्वयानुरोधान्न प्रस्तुतेऽप्रस्तुतरूपसमारोप । प्रस्तुतेऽप्रस्तुतवृत्तातारोपेणैव सिद्धे । अप्रस्तुतरूपसमारोपेऽपि प्रस्तुतवृत्तातान्वयायोग्यतायास्तदवस्थत्वाच्च । नन्वेव सति विशेषणसाम्यादप्रस्तुतस्य गम्यत्वे समासोक्तिरिति प्राचीनलक्षणाऽसंगति । अप्रस्तुतधर्मिव्यजनस्य त्वयानपेक्षणादिति चेत् न । स्वरूपतोऽप्रस्तुतवृत्तातारोपस्य न चमत्कारित्वम् । किं तु अप्रस्तुतकामुकादिसबन्धित्वेनागम्यमानस्यैव तस्य आरोप । अत श्लेषादिमहिम्ना विशेषणपदै स्वरूपत समर्पितेन चुवननादिना

प्रभा. — रिमृगीदृशाम् ॥’ अत्र कुचविलेखनकचमहादिविशेषणाना शब्दश्लेष विना स्वत एव साधारण्यान्नायकवृत्तान्तस्फूर्तिरिति समासोक्ति । औपम्यगर्भविशेषणायथा—‘दन्तप्रभापुष्पचिता पाणिपद्मशोभिनी । केशपाशालिङ्गदेन सुवेपा हरिणेषणा ॥’ अत्र नायिकाविशेषणत्वस्य दन्तप्रभा पुष्पाणीवेत्याद्युपमितसमासेन सिद्धौ दन्तप्रभासम्भौ पुष्पैरिति समासान्तराश्रयणेन ललनावृत्तान्तस्य समासोक्ति । सारूप्यायथा—‘पुरा यत्र स्रोत —’ इत्युत्तररामचरितनाटके प्रसङ्गात्कालान्तरे पुनर्दण्डक गत-

उ०:— ऐन्द्री चद्र इत्येतद्गतलीलिङ्गपुष्टिङ्गसहकृतेन तस्यप्रधिनि कामुकादौ अभिव्यक्ते पुनस्तदीयत्वानुमधानात् । विशेषणसाम्येन वाच्योपस्कारकस्याप्रस्तुत-
व्यजनस्याऽऽश्लेषणात् । अप्रस्तुतस्येत्यस्याप्रस्तुतव्यग्रहारस्येत्यर्थो वा । एतेन वद-
नचुवनस्य पुत्रादिसाधारण्यान्वय कामुकाभिव्यजकत्वम् । किं च ‘अहर्मुख चुव-
ति भानुर्विवम्’ इत्यत्रापि नायकाद्यभिव्यक्त्यापत्तिरित्यपास्तम् । यत्तु चंद्र-
ऐन्द्रीपदगतलीङ्गाभ्यामभिव्यक्तनायकयोः स्वव्यजकपदोपस्थापिताभ्यां भेदेनै-
वान्वय उचितः । समानपदोपात्तत्वप्रत्यासत्तेरिति । तन्न । एव हि वदता व्यग्र-
हारावच्छेदकत्व तयोः स्वीक्रियते न वा । आद्ये एकस्यार्थस्योभयत्रान्वयोऽव्यु-
त्पत्तिप्रस्तः । अत्ये रसाननुगुणत्वम् । यदपि ऐन्द्रादौ नायिका-
त्वाभावे केवल व्यग्रहारावच्छेदकत्वमात्रस्वीकारे बाधः । नायिकात्वानालीढके-
वलैन्द्रीमुखचुवनरूपस्य व्यग्रहारस्य नायकासंगधित्वात् । न हि विकृतादाम्यं
विना नायिकाया पृथङ्मुख विशेषयितुं सामर्थ्यमस्तीति । तदपि न । मुखशब्द-
श्लेषसामर्थ्येनैन्द्रीमुखमित्यस्यैव शोभोपेण केवलमुखचुवनस्योपस्थिते । तदेतदुक्त-
कुल्लयानदे—‘श्लेषादिमहिम्ना स्वरूपतः समर्पितेन वदनचुवनादिना’ इति । न ह्यैन्द्री-
शब्दार्थेन दिप्रूपेण वदनरूपमुखपदार्थस्यान्वयो वक्तुं शक्यः सहृदयैः । नन्वेतादृश-
कुल्लयकल्पनापेक्षया विशेषणसाम्यमहिम्ना प्रतीतोऽप्रकृतवाक्यार्थः लीलिङ्गपुष्टि-
गाभ्यामभिव्यक्तनायकाद्यभिन्नचन्द्रादिघटितप्रकृतवाक्यार्थः स्वायय्यतादाम्याप-
न्नतदवयवोऽवतिष्ठते इत्येव कल्पयितुं युक्तम् । एव च नायिकाऽभिन्नैन्द्रदिशामव-
धिवदनाभिन्नप्रारम्भमर्मकचुवनरूपसंबन्धाश्रयो नायकाभिन्नध्वज इति बोध-
इति चेन्न । एव हि ऐन्द्रां नायिकाभेदप्रतीतौ मुखचुवनादौ वदनचुवनाद्यभेद-
प्रतीतावपि वदनचुवने साक्षान्नायिकामवधाप्रतीया रसोद्बोधनापत्तेः । न च

प्रमाः— वतो रामस्येयमुक्तिः । अत्र वनसाहस्यान्बुद्धिबुधेषु घनसन्तानादिमृद्ध्यसमृद्धि-
विपर्यासं प्राप्तस्य ग्रामनगरादेशुतान्तस्य प्रतीतेः समागोक्तिः । इयं चाप्यम्यदीक्षितैरे-
वोक्ता नान्यैरिति संक्षेपः । अस्या च समागोक्तौ प्रकृतप्रतान्तोऽभिधेयैव प्रतीयते
अप्रस्तुतप्रतान्तस्तु व्यञ्जनया । प्रकरणेनाभिधाया नियमनात् । तस्य च तादृश्येन
प्रतीतावसंबन्धार्थकत्वप्रसङ्गाच्चमन्त्रानुपपत्तेर्यः । प्रकृते समागोक्तौ न त्वप्रवृत्तनाय-
कपदे प्रकृते राजादावारोपः । प्रमाणाभावात् । आरोपद्वयकल्पनगौरवाधेति शङ्कः ।

प्रदीपः—चोपलक्षणम् । औपम्यगर्भादीनामपि संभवात् । यथा 'विलिखति कुचौ' इत्यादाविति प्राचीनः पन्थाः । अत्र नव्या.—परोक्तिरिति परशब्देन सामान्यतः प्रकृतमप्रकृतं वा विवक्षितम् । तेन यन्नाप्रावरणिकविशेषणसामर्थ्यात्प्रावरणिरुच्यते तदपि संगृह्यते । तत्रापि वैचित्र्याविशेषात् अन्यत्रानन्तर्भावाच्च । यथा 'संप्राप्ते सकलाङ्ग'—

उ० :—व्यंजनया तत्प्रतीतिरस्त्येव, यस्मिन् यदभेदः तत्संबन्धिनि तत्संबन्ध्यभेद इति न्यायेन वा मानसी तत्प्रतीतिरतत एव चमत्कार इति वाच्यम् । तदपेक्षया साक्षाच्चमत्कारोपपादकवाच्यार्थबोधव्युत्पादनस्यैवौचित्यात् । ननु व्यंजनयाऽप्रकृतार्थबोधः । शक्तेः प्रकरणादिना नियंत्रणात् । ततो व्यंजनामाहात्म्यादेव प्रकृतवाक्यार्थतादात्म्येनावतिष्ठत इति चेत् । व्यांजनिकोऽप्रकृतार्थबोधो नायिकाद्यविशेषितो विशेषितो वा । नायः । रसानुगुणत्वात् । अंत्ये स्वपदोपस्थाप्य-लिंगाभ्यां नायिकाद्यभेदबोधो व्यर्थोऽसंभवी च । नायिकाविशेषणकव्यवहारबोध-नेन कृतार्थत्वात् । अपि च तथा सति जारकर्तृकसानुरागपरनायिकामुखचुंब-नाभिन्नप्राचीप्रारंभसंयोगाश्रयो जाराभिन्नश्चंद्र इति बोधकदर्थनमेव स्यात् । तस्माद्व्यंजनया शक्त्या वोपस्थिताप्रस्तुतवृत्तांतेन व्यंजनयोपस्थितनायिकादि-संबन्धित्वेन गृहीतेनाभेदमापन्नप्रस्तुतवृत्तांतारोपः प्रकृतविशेष्ये नव्यमते श्लेषस्थलेऽप्र-कृतोपस्थितेः शक्त्यैव सत्त्वेन तन्मते शक्त्यैवाप्रकृतार्थोपस्थितिः, प्राचां तु व्यं-जनयेत्येतावान्विशेषः । एवं च वाच्यार्थबोधोत्तरं यदि चंद्रादौ नायकत्वादि-प्रतीतिरपि सहृदयानुभवसाक्षिकी तदास्त्वित्युपपादितमेव प्राक् । अत एव समा-सोक्तौ साधारणविशेषणबलादेवोपमानप्रतीतौ तदुपादानवैयर्थ्यमिति शेषे वक्ष्यति प्रकाशकृत् । अनेन तत्सादृश्यप्रतीतिर्व्यंजनया न तु तदभेदप्रतीतिरि-ति लभ्यते । प्रस्तुतप्राचीवृत्तांते आरोप्यमाणाप्रस्तुतखडितनायिकाविशेषवृत्तां-तसमर्थनाय तस्यावश्यकत्वाच्च । एवं च सानुरागपरनायिकामुखचुंबनाभिन्न-

प्रमाः—अप्रस्तुतस्य नायिकादेर्वृत्तान्तविशेषणत्वमवश्यं वाच्यम् । केवलवृत्तान्तस्य चास्तत्वाभावात् । एवं चावश्यं व्यंजनयोपस्थितस्याभेदेन प्रकृतविशेषणत्वमेव युक्तं न तु वृत्तान्ते भेदेन । एवमप्रकृतवृत्तान्तस्यापि प्रकृतवृत्तान्त एव भेदेनारोप इति युक्तम् । वृत्तान्तद्वयस्यैकत्र द्वयमिति रीत्या बोधस्याननुभवपराहतत्वात् । तस्मादप्रकृतवृत्ता-न्ताभिन्नतयाभ्यवसितः प्रकृतवृत्तान्तः स्वविशेष्ये तद्विशेष्याभिन्नतयावगते भासत

(२५)

निदर्शना ।

अभवन् वस्तुसंबन्ध उपमापरिकल्पकः ॥ ११ ॥

निदर्शन दृष्टान्तकरणम् । उदाहरणम्—

10 NIDARŚANĀ

'Nidarśana consists in a connection between objects which is unlikely and (hence) tends to produce an idea of similarity (between them)

Gloss —Nidarśana : e giv ng an illustration (accounts for the name)
To illustrate —

प्रदीप - इत्यादि । अत्र सप्रवृत्तस्य मृदस्य विशेषणसामर्थ्या प्रवृत्तस्यासत्पुरुषस्य प्रतीतिरित्याहुः । तन्न युक्तम् । अप्रस्तुतप्रशंसयैव तत्सप्रवृत्तत्वात् । येनास्यभ्युदितेन इतिवत् । वृत्तौ चाप्रस्तुतप्रशंसाप्रकरणे तत्र समासोक्तिपदं श्लिष्टविशेषणवमानपरम् । निदर्शनेति ।

उ०:—प्राचीप्रारम्भयोगाश्रयश्चंद्र इत्येव बोधः । समासोक्तिर्गुणीभूतस्यग्येति व्यवहारस्तु प्रवृत्तव्यवहारेऽप्रवृत्तव्यवहारभेदस्य व्यजनया प्रतीतेर्निर्वाध एवेति दिक् । औपम्यगर्भादीनामिति । आदिना साधारणविशेषणसङ्ग्रहः । 'अचेन पातभीया सचरता मया विषमविषयेषु । दृढमिह मया गृहीता हिमगिरिशृङ्गादुपागता गंगा ॥' अत्र गिरिशृङ्गप्रभववेणुयष्टिव्यवहाराभिन्नव्यवहारयती गमेति प्रतीयते । इति समासोक्तिः । निदर्शनेति । अभवन् प्रतीतिविषयतामश्रममान वस्तुनोर्गोकार्थयोः पदार्थयोर्गो सन्धोऽन्वयः । अत एव प्रतीतिपर्यवसानामात्रादस्य दृष्टान्ततो भेदः । परस्परनिरपेक्षयोर्गोकार्थयोर्दृष्टान्ताशङ्कारः, इयं पुनः सापेक्षयोरिति भेद इत्यन्ये । तर्हि वाक्यमनन्तरं स्यादत आह । उपमापरिकल्पक इति । औपम्यमाक्षिप्य पर्यवस्यतीत्यर्थः । केति । (रघुकाव्ये प्रथमसर्गे स्याहकर परिहर्तुं कण्डिदासस्योक्तिः ।) उडुपं चर्मोन्नद्धप्रशपात्रम् । मोहात् दुस्तरं सागरमुडुपेन तितीर्णस्मीत्यर्थः । अत्र स्वमतिमूर्धप्रमत्तप्रशयोरत्यन्तानुरूपत्वं बोध्यते । तदनन्तरमुडुपप्रकरणसमागतरणोच्छाया अप्रवृत्ताया वयनेन सादृशमतिप्रकरणसत्यर्गनिच्छाया पुरार्थत आक्षेपः । तयोध परस्परानन्तरं

प्रमा - इति तु नान्याः । एवं च प्रवृत्तोदाहरणं नादसीदबहुसंख्यमप्रयुक्तोद्भववती अवलम्बीरित्यादिभ्यो बोधः । द्वितीये तु साप्रजायक्यादुस्वगत्यमप्रयुक्तोद्भववती अवलम्बीनविद्येतीति संक्षेपः । अत्र च बाहुसंख्येति साधारणं विदेशनं दृष्टव्यं इति

‘क सूर्यप्रभवो वश क चाल्पविषया मतिः ।

तितीर्षुर्दुस्तर मोहादुडुपेनास्मि सागरम् ॥ ४४ ॥ (रघुवश १२)

अत्र, उडुपेन सागरतरणमिव मन्मत्या सूर्यवशवर्णनमित्युपमायां पर्यवस्यति ।

What a far cry it is from the sun born race to my intelligence of petty sweep! I have, out of delusion, set about crossing the sea, hard to cross, in a canoe!

Here, there eventually results an idea of similarity, viz. that the description of the solar race with the help of my intellect would be tantamount to crossing the sea in a canoe

प्रदीपः—यथाश्रुतमात्रेणासम्भवी वस्तुसबन्धो यत्रोपमा कल्पयित्वा पर्यवस्यति सैका निदर्शना । दृष्टान्तकरणात्मकनिदर्शनरूपत्वात् । सा च द्विधा—अवान्तरवाक्यभेदे तदभेदे च । तयोराद्या यथा—क सूर्येति । अत्राह सागर तितीर्षुस्मीत्यस्यासबद्धार्थस्तथा उडुपेन सागरतरणवन्मदीयमत्या सूर्यवशवर्णनमसभावितमित्युपमाया कल्पनम् ।

उ०:—अस्य स्पष्टत्वादौपम्यमादाय पर्यवसानम् । तत्फलितमाह—उडुपेन सागरतरणवदिति । कल्पनम् व्यजनम् । प्रतीयमानाभेदरक्षणायेति भावः । एव चात्राऽऽर्थी निदर्शना । ‘त्वत्पादनखरत्नानि यो रजयति यावकैः । इन्दु चन्दनलेपेन पाण्डुरीकुस्ते हि सः ॥’ इत्यादौ तु शाब्दी बोध्या । वाक्यार्थगा चोभयत्रापि । एव ‘त्वत्पादनखरत्नानां यदलक्तकमार्जनम् । इदं श्रीखण्डलेपेन पाण्डुरीकरणं विधोः ॥’ इत्यत्राप्येवैव । न चेदं वाक्यार्थरूपकम् । लोकप्रसिद्धोपमानत्वोपमेयत्ववतोरभेदस्यैव रूपकत्वात् । किं च तत्र सादृश्यलक्षणामूलाऽभेदप्रतीतिः । इह तु प्रतीयमानाभेदानुपपत्त्या तत्त्वकरूपनेति भेदात् । ‘नितरा निर्गतिं नीरे सेतुमेषां चिकीर्षति’ इत्यादौ किञ्चिदाक्षिण्यसमागततत्कालोपेक्षितप्रतिनिवृत्तनायिकान्तरासक्तनायकानयनार्थं सखीं प्रेषयितुकामा नायिका मुद्दिश्य सख्या वचनेऽपि आर्थी निदर्शनैव । एतेनात्र ललितालकारवर्णनीयवाक्यार्थमनुक्तवैव वर्ण्ये धर्मिणि तत्स्वरूपस्य कस्यचिदप्रस्तु

प्रमाः—श्लिष्ट इति ज्ञेयम् । विशेषणसामर्थ्यात्तिन्दागमकविशेषणसामर्थ्यात् । सम्प्रसारोक्तिपदमिति । तुल्ये प्रस्तुते तुल्याभिधाने त्रय प्रकारा श्लेष समासोक्ति सादृश्य चेति प्रत्ये वक्ष्यमाणमित्यर्थः । इति समासोक्तिः ॥ वस्तुसबन्ध इति । वस्तुनो पूर्वार्थापरार्थयोरित्यर्थः । सबन्धोऽन्वयः । अनोदाहरणयोः प्रथमे उडुपेन सागरतरणरूप

यथा वा—

उदयति विततोर्ध्वरश्मिरज्जावहिमरचौ हिमधाम्नि याति चास्तम् ।
वहति गिरिरयं विलम्बिघण्टाद्वयपरिवारितवारणेन्द्रलीलाम् ॥ ४५ ॥ (—)
(शिशुपालवध ४.२०)

अत्र, कथमन्यस्य लीलामन्यो वहतीति तत्सदृशीमित्युपमायां पर्यव-
सानम् ।

Or as in,—

With their upward rays stretched out like ropes, when the sun rises (on it), and the moon sets, the mountain assumes the grace of a huge elephant decked (परिवारित) with two bells dangling (down the two sides) (45)

How could the grace belonging to one be assumed by another? There fore, it must be (only) similar to that of the other.—Thus there results eventually (an idea of) similarity here

प्रदीपः—अस्या यथा—उदयतीति । अत्रान्यलीलोद्ग्रहनस्यान्येनासुभवाद्धारणेन्द्रलीला सदृशी लीलामित्युपमाया पर्यवसानम् । एव च 'पूर्वोदाहरणे वाक्यार्थ उपमाक्षेपक इह तु पदार्थमात्रम्' इति व्याख्यानमनादेयम् । अत्रापि लीलापदार्थमात्रस्यानाक्षेपकत्वात् । एषा मालारूपापि दृश्यते ।

उ०ः—तत्राक्यार्थस्य वर्णनरूप इति अपास्तम् । नहि प्रस्तुताप्रस्तुतवृ-
त्तांतयो शब्दोपात्तयोरेव निदर्शनेत्यत्र मानमस्ति । न चैवमतिशयोक्तिविष-
यस्याप्यार्थरूपकेणापहार स्यादिति वाच्यम् । विषयताच्छेदकरूपेण भाते
विषये विषयिताच्छेदकराच्छिन्नविषयभेदस्य रूपकशरीरस्य विषयिना-
च्छेदकरूपेण भासमानविषयात्मकशक्तिशयोक्तिस्वरूपाद्विलक्षणत्वेन तयोरे-
क्यामंभवात् । न च निदर्शनाविषये व्यग्योपमयैवास्तु चमत्कार इति वाच्यम् ।
अत्राभेदप्रतीतिरुक्तचमत्कारस्यैव सत्त्वात् । कल्पितोपम्यमृडिकया पर्यव-
सानया तथैव चमत्कार इत्याशयात् । तदुक्तम् 'उपजीव्यथेन भेदात्'
इति । उदयतीति । भावे चतुर्पसर्गे रत्नमनाम्न परंतस्य वर्णनम् । वित-

प्रमाः—मुपमानमप्रतिदं द्विर्नाये तु वारणेन्द्रलीलारूपं तत्प्रतिदमित्यपि भेदो द्रष्टव्यः ।
लीलापदार्थमात्रस्येति । किं तु तद्ग्रहनरूपवाक्यार्थस्येत्यर्थः । त्रियदैवेदेव-

दोभ्यां तितोर्पति तरङ्गवतीभुजग-
 मादातुमिच्छति करे हरिणाङ्गनिम्बम् ।
 मेरुं लिलङ्घयिषति ध्रुवमेव देव
 यस्ते गुणान्गदितुमुद्यममादधाति ॥ ४६ ॥ (—)

इत्यादौ मालारूपाऽप्येषा द्रष्टव्या ।

(२६) स्वस्वहेत्वन्वयस्योक्तिः क्रियैव च साऽपरा ।

क्रियैव स्वस्वरूप—स्वकारणयो सवन्धो यदवगम्यते, सा अपरा
 निदर्शना । यथा—

He sets about crossing beyond the sea with the help of his arms, he
 aspires to catch the orb of the moon in his hand, he, in fact, seeks to stride
 O King, beyond the Meru,—whosoever makes an endeavour to describe
 your virtues ! (46)

In instances like these, one could come across it (i e Nidarśanā)
 in the Mala form too

While that is the other (variety of Nidarśana) in which there is an
 intimation, by an action itself, of the connection between itself and its
 cause.

Gloss—That is the other variety of Nidarśanā, in which the
 connection between itself and its cause is made to be intimated by the
 action itself

To illustrate —

प्रदीपः—यथा—दोभ्यामिति । स्वस्वेति । यत्र क्रियैव स्वस्य
 स्वहेतोश्चान्वयो हेतुहेतुमद्भावरूप ख्याप्यते साऽपरा निदर्शना । यथा—
 उन्नतमिति । अत्र पतेत्पदप्रतिपादस्य पातस्य कार्यस्य लाघवे सत्युन्नतपदप्राप्तिरूपस्य
 कारणस्य च तथासबन्ध पततिपदप्रतिपादया पातक्रियया प्रतिपाद्यते । तथा

उ०ः—ता विस्तीर्णा ऊर्ध्वा रश्मय एव रज्जो यस्य । इदं अहिमरुचौ इत्यस्य
 हिमधाम्नि इत्यस्य च विशेषणम् । अहिमरुचि सूर्य । हिमधामा चद्र ।
 विलब्धिघण्टाद्वयेन परिवारितो यो वारणेन्द्रस्तस्य लीलाऽभिन्ना लीलामित्य-
 न्वय । श्लेषेण लीलापदेन लीलाद्वयोपस्थिते । (पुष्पिताग्रा
 छन्द ।) श्लेषाश्रयणे बीजं दर्शयति—अत्रान्येति । अन्यलीलाता
 दात्म्यस्यान्यलीलायाममभवाच्चेत्यपि बोध्यम् । न चेदृशस्थलेऽन्वयानुपपत्त्या
 लीलापदस्य तत्सदृशलीलायां लक्षणैः स्यादिति वाच्यम् । आरोपेणाप्यन्व-

उन्नतं पदमवाप्य यो लघुर्हेल्यैव स पतेदिति घृचन् ।

शैलशेखरगतो दृपत्कणश्चारुमारुतधुतः पतत्यधः ॥ ४७ ॥ (—)

अत्र पातक्रियया पतनस्य, लाघवे सति उन्नतपदप्राप्तिरूपस्य च सवन्धः स्याप्यते ॥

“Whosoever is petty would, on attaining a position of eminence, topple down but easily -thus announcing does the particle of stone, that has got on the peak of a mountain, drop down when tilted (even) by a gentle breeze. (47)

Here the action of falling is made to communicate the relation between a fall and (its cause) viz. the attainment, when there is pettiness (in the party holding it,) of a position of eminence

प्रदीपः - च लाघवे सत्युन्नतपदप्राप्ति पाते हेतुर्यया दृपत्कणस्येति दृष्टान्तपर्यवसानाग्नि

उ०:- योपपत्ते । वस्तुमाहात्म्यादेव त्वस्या सादृश्यव्यजकत्वम् । तदाह—
उपमायां पर्यवसानमिति । अत्रोपमानोपमेयधर्मयोरभेदप्रतिपत्तिः । अत इय-
मेव पदार्थनिदर्शनेत्युच्यतेऽन्यै । तत्र पदार्थनिदर्शनात्वे कस्यचिदुक्तिः खड्ग-
यति-एवं चेति । समस्तत्वेनाक्षेपकस्यापि पदत्वादिदं चिन्त्यम् । दोर्म्या
मिति । (राजान प्रति कस्यचिदुक्तिः । दोर्म्याम् बाहुम्याम् ।) तरगन्तीमुजग-
समुद्रः । हरिणांमश्वद्रः । (गदितुम् वक्तुम् । उद्यमम् उद्योगम् । आदधा-
ति करोति । वसन्ततिटका छन्दः ।) अत्रैकस्य गुणगणनोद्यमस्य बहुन्यु-
पमानानीति माला । स्वस्य । कार्यस्य । ख्याप्यते । परान्प्रति बोध्यते । उन्न-
तमिति । उन्नत उन्नत ऊर्ध्वस्थानं च । लघुस्त्वमिति अपरुष्टगुल्बनाथः ।
पतनं पदभ्रंशः, अधःपयोगहेतुक्रिया च । (दृपत्कणः पात्राणामणः ।) चा-
रुमारुतो मदवातः न तु क्षशागतः । हेल्या पातोपपादकमिदम् । (रयोद्धता
छन्दः ।) तथासंश्लेषः । कार्यकारणभाररूपः । इयं सम्भवदस्तुनबंधनिर्वाणे
त्युच्यते । एतच्च त्रिययनेयेवकारेण दर्शितम् । अये तु ‘स्वहेत्वन्वयस्य’
इत्युपलक्षणं स्वक्रियया विचिदर्यबोधनस्य । एव च ‘चूडामणिपदे धत्ते यो

प्रभाः - धारेण इन्द्रव्यवच्छेदः । शुबन्त्यवतीति पातक्रियाया एव हेतुहेतुमद्भाषणमन्य-
स्योत्ते । तच्च दृष्टान्तपर्यवसानाद्—तथा चेति । इति निदर्शनाद्वारम् ।

(२७) अप्रस्तुतप्रशंसा या सा सैव प्रस्तुताश्रया ॥ १२ ॥

अप्राकरणिकस्याभिधानेन प्राकरणिकस्याक्षेपोऽप्रस्तुतप्रशंसा ।

(२८) कार्ये निमित्ते सामान्ये विशेषे प्रस्तुते सति ।

तदन्यस्य वचस्तुल्ये तुल्यस्येति च पञ्चधा ॥ १३ ॥

तदन्यस्य कारणादेः । क्रमेणोदाहरणानि—

11 APRASTUTA-PRAŚANSĀ

What is called 'Aprastuta prasansa' is literally so (i.e. statement of the thing not under consideration), on the basis of the thing under consideration

Gloss —The suggestion of the matter under consideration by stating the matter not under consideration, constitutes 'Aprastuta-prasansa'

The matter under consideration being (1) the effect, or (2) the cause, or (3) a general fact, or (4) a particular one, a statement of the other (correlate), and the statement (5) of an equal, the matter under consideration being its equal these would be the five varieties (of it)

Gloss —Of the other i.e. of the cause etc. Instances in order —

प्रदीप .— दर्शनात्वमिति । अप्रस्तुतेति । अप्रस्तुतस्य प्रशंसा वर्णनम् । सैव अप्रस्तुतप्रशंसा सैवेत्यर्थः । प्रस्तुताश्रया प्रकृतप्रतिपत्तिहेतुः । एतच्चालङ्कारत्वबीजमिति प्रसक्तमिति निवारयति । अप्राकरणिकेन प्राकरणिकाक्षेपोऽप्रस्तुतप्रशंसा प्राकरणिकेनाप्राकरणिकाक्षेपः समासोक्तिरिति विवेकः । ता विभजते—कार्ये इति । सेत्यनुवर्तते । कार्यादिपञ्चके प्रस्तुते तदन्यस्य कारणादिपञ्चकस्याप्रस्तुतस्य वर्णनमिति सा पञ्चधेत्यर्थः । तत्र कार्ये प्रस्तुते कारणस्य वर्णनं

उ० :— देव रविमागतम् । सता कार्याऽऽतिथेयीति बोधयन् गृहमेधिनः ॥' इत्यादावप्येवैवेत्याहुः । इति निदर्शना । अप्रस्तुतस्य । अप्रकृतस्य । अप्रस्तुतप्रशंसैवेति । तपदवाच्यैवेत्यर्थः । एतच्चेति । अप्रस्तुतप्रशंसनमात्रं समासोक्तव्यतिप्रसक्तमिति तद्वारणाय प्रस्तुताश्रयेयुक्तमित्यर्थः । तदेवोपपादयति—अप्राकरणिकेनेति । प्रस्तुतव्यजनं प्रस्तुताप्रस्तुतयोस्संबन्धे सति नेति तत्संबन्धदर्शनमुखेन

प्रभा .— अप्रस्तुतप्रशंसेति । अप्रस्तुतप्रशंसापदवाच्यैवेत्यर्थः । एतच्चेति । अन्यवृत्तान्तस्यान्यवृत्तान्ताक्षेपकत्वरूपमित्यर्थः । अतिप्रसक्तमिति । समासोक्तावपि सत्त्वादित्यर्थः । आक्षेपेणैवेत्येवकारेणाभिधाव्यवच्छेदः । ननु प्रकरणसहायस्य योगस्य

ताः किं न मिलन्ति सुन्दरि पुनश्चिन्ता त्वया मल्लते
। कार्या नितरां कृशासि कथयत्येवं सवाप्ये मयि ।
लज्जामन्यरत्नारकेण निपतत्पीताश्रुणा चक्षुषा
दृष्ट्वा मां हसितेन भाविमरणोत्साहस्तया सूचितः ॥ ४८ ॥

(अमरशतक १०)

अत्र-प्रस्थानात्किमिति निवृत्तोऽसीति कार्ये पृष्टे कारणमभिहितम् ।

राजन्राजसुता न पाठयति मां देव्योऽपि तूष्णीं स्थिताः
कुब्जे भोजय मां कुमारसचिवैर्नाद्यापि किं भुज्यते ।
इत्थं नाथ शुकस्तवारिमयने मुक्तोऽध्वगैः पञ्जरा-
च्चित्रस्थानवलोक्य शून्यवलम्बात्रैकैकमामापते ॥ ४९ ॥

(Cited in सरस्वतीकण्ठामरण ४.)

"Do they never meet again, O lovely lady, who go out? You need have no anxiety on my score! You are considerably reduced!"—with these words, as I, in tears, was addressing her, she glanced at me with an eye, the pupil whereof was dull with bashfulness, and which absorbed the tears as they issued forth, and suggested her eagerness for a death that was impending (48)

Here, the cause is stated, when the basis of the enquiry—What made you cancel your journey—was the effect

"O king, the princess does not give me lessons the queens too keep mum! I feed me, O hunchback! Why are not the prince and (his) companions yet taking their food?"—thus addresses, in the mansion of your foe, O lord, the parrot set free from the cage by the passers-by, each one (i. e. the king etc.) individually, looking at them as drawn in the picture on the deserted terrace. (49)

प्रदीपः—यथा—याता इति । अत्र प्रस्थानात्किं निवृत्तोऽसीति कार्ये पृष्टे कारणस्य प्रियाया भाविमरणोत्साहस्य वचनम् । किञ्च प्रधार्य इति न कारणप्रस्तावः । कारणप्रस्तावे कार्यवचनं यथा—राजमिति । अत्र प्रस्थानोद्यतं भवन्त इत्यादावस्य त्वदस्य प्रपलाप्य गता इति शत्रुपलापने कारणे प्रस्तुते तस्य भावविशेषणं वादमुच्यते ।

उ०:—तां विभजते । कार्येत्यादि । याता इति । (अमरशतके 'प्रस्थाना-
, निवृत्तोऽसीति, निवृ' इति, त्रिंशत् पृष्ठस्य अन्तर्निहितेन सप्रियावृत्तान्तं प्रत्ययत-
कस्यचिदुक्तिः । याता गता ।) न मिलन्ति नायाति । या वृत्ता सा वृत्तौ
पुनर्न कार्येत्याह—पुनरिति । (मरुते मर्यम् ।) नैव विता वृत्तं यस्यां

अत्र प्रस्थानोद्यतं भवन्तं ज्ञात्वा सहसैव त्वदरयः पलाय्य गताः—
इति कारणे प्रस्तुते कार्यमुक्तम् ।

एतत्तस्य मुखात्क्रियत्कमलिनीपत्रे कणं चारिणो
यन्मुक्तामणिरित्यमंस्त स जडः शृण्वन्यदस्मादपि ।
अङ्गुल्यग्रलघुक्रियाप्रविलयिन्यादीयमाने शनैः
कुत्रोद्गीय गतो ममेत्यनुदिनं निद्राति नान्तःशुचा ॥५०॥ (भट्टशतक. ९४.)

Here, while the matter under consideration is the cause; viz. Your enemies took to their heels at once as they got to know that you were about to start on an expedition, the effect is stated.

Is it too much that that blockhead took him at his word (तस्य मुखात्) and thought a drop of water, on the leaf of a lotus-plant, a pearl? Hear something more than this! When, owing to the light movement of the finger-tips, it vanished as it was being gently picked up, he, wondering, "Where might that (pearl) of mine have gone flying?",—has not been having sleep, day after day, with grief at his heart! (50)

प्रदीपः—सामान्ये प्रस्तुते विशेषवचनं यथा—एतदिति । अत्र जडानामस्थल एव ममत्वसंभावना भवतीति सामान्ये प्रस्तुते पुरुषविशेषस्य स ममत्वविशेषोऽभिहितः । विशेषे

उ० :—तत्कार्यमाह । नितरामिति । गमनानिच्छाज्ञानेन या लज्जा तया मंथरा निष्क्रिया तारका यत्र । लज्जया कस्याप्यनवलोकनात् । धारारूपमश्रु । पीता-श्रुणेति पाठे निपतदेव पीतं संवृतं अश्रु यत्रेत्यर्थः । चक्षुष्येकवचनं लज्जया सम्मुखदर्शनविच्छेदाय । हसितेन । मद्गमनेऽप्येतद्व्याणाः स्थास्यंतीति एवं प्रतारयतीति विस्मयप्रयुक्तेन । (शार्दूलविक्रीडितं छन्दः ।) कार्ये । निवृत्तिरूपे । अत्रेदमेव प्रस्तुतम् । वर्णनीयत्वात् । अत्राप्रस्तुतेन मरणेनाऽऽक्षिप्ताया गमननिवृत्तेरनु-रागोत्कर्षकत्वेनैतस्या अलंकारत्वम् । अत एवोत्तरेण प्रश्नोन्नयनेऽपि नोत्तरालंकारः । तस्य चमत्कारजनकत्वाभावात् । अन्ये द्वयोः समावेशमिच्छति । राजन्निति । (राजानं प्रति कवेरुक्तिः । कुब्जे इति भोजिकायाः सम्बोधनम् ।) कुमाराश्च तत्सावित्राश्च तैः । एषां भोजनसमये शुकस्थापि भोजनलाभात् । (शून्यायाम् । निर्जनायाम् । बलभौ उपरिगृहे सौधे । भित्तौ इति वाऽर्थः । शार्दूल-विक्रीडितं छन्दः ।) कार्यमुक्तमिति । तेन च कारणं व्यज्यते इत्यर्थः ।

अत्रास्थाने जडानां समत्वसंभाषना भवतीति सामान्ये प्रस्तुते विशेषः कथितः ।

सुहृदधृवाप्यजलप्रमार्जनं
करोति वैरप्रतियातनेन यः ।
स एव पूज्यः स पुमान्स नीतिमान्
सुजीवितं तस्य स भाजनं श्रियः ॥ ५१ ॥ (—)

अत्र 'कृष्णं निहत्य नरकासुरवधूनां यदि दुःखं प्रशमयसि, तत् त्वमेव श्लाघ्यः'—इति विशेषे प्रस्तुते सामान्यमुदितम् ।

Here, when the matter under consideration was the general fact, "The dull witted cherish an idea of attachment towards things unworthy," the particular one is stated

Whosoever wipes out the tears of the wives of his allies, by avenging the hostile acts, is alone adorable, he alone is manly; he alone is versed in statecraft, his is an exalted life, he is the sanctum of glory ! (51)

Here, the matter under consideration being a particular fact,— "If you put an end to the grief of the consorts of the demon Naraka by killing Kṛṣṇa, then you alone are praiseworthy,"—the general one is stated

प्रदीपः — प्रस्तुते सामान्यवचनं यथा—सुहृदिति । अत्र श्रीकृष्ण निहत्य नरकासुरवधूनां दुःखं यदि शमयसि तदा त्वमेव श्लाघ्य इति विशेषे प्रस्तुते सामान्यमुच्यम् । तुल्ये

उ०ः — अत्र व्यग्राद्वाच्यस्याधिकचमत्कारकारित्वेन न ध्वनिव्यञ्ज्यपदेशः । किं त्वत्कारव्यग्रहार एवेति बोध्यम् । एवमप्येऽपि । एतत्तस्येति । (भट्टकविप्रुते भट्ट-
टशतके कस्यचिन्मूर्त्यस्य वृत्तान्तं कुतश्चिदाकर्ण्य विस्मयेन भाषमाणं कचिदति-
कम्पचिदुक्तिः ।) मुखाप्रतारकस्य कस्यचिन्मुखादपगतं शृण्वन् स जड यन्मुक्ता-
मणिरित्यमस्त एतत्तस्य कियत् । यतोऽस्मादप्यधिकं किञ्चिज्जडत्वोपक्रमस्ति ।
तदाह—अगुल्यमेति । शनैरादीयमानेऽपि अगुल्यप्रस्य लघुक्रिययाऽत्यचा-
लनेन प्रविलयिनि अगुल्यमेव लप्ते इत्यर्थः । (शृणु अन्यन् इति वा पदच्छेदः ।
अस्मादपि अन्यन् अधिकं शृणु इत्यर्थः । शार्दूलविस्तीर्णितं छन्दः ।) सम-
त्वविशेष इति । भ्रमविशेष इत्यपि बोध्यम् । सुहृदिति । जटेनि बाहुल्यमू-
चयम् । वैरप्रतियातनं वृत्तापीडेषु पीडादानम् । विष्णुना नरकासुरे हते क-
थनं तन्मन्त्री नरकासुरसुहृदः (शाल्वं) प्रतीदमाह । (वंशस्य वृत्तम् ।)

तुल्ये प्रस्तुते तुल्याभिधाने त्रयः प्रकाराः—श्लेषः, समासोक्तिः, सादृश्यमात्रं वा तुल्यात् तुल्यस्य ह्याक्षेपे हेतुः । क्रमेणोदाहरणम्—

पुस्त्वादपि प्रविचलेद्यदि यद्यधोऽपि
यायाद्यदि प्रणयने नमहानपि स्यात् ।
अभ्युद्धरेत्तदपि विश्वमितीदृशीयं
केनापि दिक्प्रकटिता पुरुषोत्तमेन ॥ ५२ ॥ (भल्लशतक ७९)

An equal being the matter under consideration, when its equal happens to be stated, there are possible three varieties since, Śleṣa, Samaso-kti, or mere similarity could be the basis for one equal suggesting another. Instances, in due order —

Even if he has to lapse from the male sex (by Śleṣa, from manli-ness), even if he has to sink into the lower world (by Śleṣa, into poverty), even if in begging he has to become a dwarf (by Śleṣa, mean), he should still uplift the world (by Śleṣa, everyone) This policy (दिक्) has been brought into evidence by the ineffable (by Śleṣa, any), Viṣṇu (by Śleṣa, pre eminent person) (52)

प्रदीपः—प्रस्तुते तुल्याभिधाने त्रयः प्रकाराः । विशेषणविशेष्यवाचिना सर्वेषामपि श्लिष्टत्वस्य, विशेषणमात्रवाचिनो वा श्लिष्टत्वस्य, श्लेषाभावेऽपि सादृश्यमात्रस्यैव वा प्रकृताक्षेपहेतुत्वात् । आद्यो यथा—पुंस्त्वादिति । अत्र पुस्त्वादित्यादिविशेषणानां पुरुषोत्तमेनेति विशेष्यस्य च श्लेषात्सत्पुरुषप्रतिपत्तिः । न च श्लेष एवायम् ।

उ० :—श्लिष्टत्वस्येति । प्रकाशे श्लेषसमासोक्तिपदे श्लिष्टशब्दश्लिष्टविशेषणपरे । अप्रकृतात् प्रकृताक्षेपे तयोर्भावात् । द्वयोः प्रकृतत्वेऽप्रकृतत्वे वा श्लेषस्य, प्रकृतेऽप्रकृतव्यवहारारोपे च समासोक्ते स्वीकारादिति भावः । पुंस्त्वा-दिति । (भल्लशतकविकृते भल्लशतके ७९ पद्यमेतत् ।) पुस्त्व पौरुष पुन्य-जन च । नारीभूय अमृतहरणात् । अधः सपद्भ्रशः पातालः च । वराहाव-तारे पातालं गत्वा पृथिव्युद्धरणात् । प्रणयने याचने । नमहान् महत्वरहि-तोऽल्प इत्यर्थः । बलिप्रार्थने वामनत्वप्राप्त्या जगद्रक्षणात् । विश्वस्योद्ध-रणं विपद्दिनाशनेन रक्षणम् । दिक् प्रकारः । पुरुषोत्तमः पुरुषश्रेष्ठः श्रीकृ-ष्णश्च । (पुरुषश्रेष्ठपक्षे पुस्त्वात्प्रचलनं पुरुषार्थहानिः । अधोयानं स्वपद्भ्र-शः । अमहत्त्वं गौरवहानिः । विश्वं सर्वजनमित्यर्थः इत्युदाहरणचन्द्रिका । वस-

येनास्यभ्युदितेन चन्द्र गमितः क्लान्ति रवौ तत्र ते
युज्येत प्रतिकर्तुमेव न पुनस्तस्यैव पादग्रहः ।
क्षीणेनैतदनुष्ठितं यदि ततः किं लज्जसे नो मना-
गस्त्वेव जडधामता तु भवतो यद्वधोऽस्ति विस्फूर्जसे ॥ ५३ ॥ (—)

In regard to the Sun, who, as soon as he rose (by Śleṣa, prospered), sent you into obscurity (by Śleṣa, poverty), O Moon, it would have been proper for you to retaliate and not to absorb his rays (by Śleṣa, to cling to the feet) If (you plead) you did this when you had grown lean (by Śleṣa, impoverished), are you not a bit ashamed? Let that pass That you shine in the sky (by Śleṣa, parade yourself in a high position) betrays your trait of being cool lusted (by Śleṣa, of being the abode of stupidity) ! (53)

प्रदीपः—‘अवयवशक्ते समुदायशक्तिर्वलीयसी’ इति न्यायात्प्राग्विष्णुपस्थितौ सत्पुरुषस्याऽऽक्षेपेणैवोपस्थिते । श्लेषसत्त्वेऽप्यप्रस्तुतस्य प्रथमोपस्थित्यैवाप्रस्तुतप्रशंसात्वात् । द्वितीयो यथा—येनेति । अत्र विशेष्यवाचि चन्द्रपद न श्लिष्टम् । तृतीयो यथा—

उ० :—न्ततिलका छन्द ।) सत्पुरुषेति । अप्रकृतस्य श्रीकृष्णस्य प्रतीतौ जाताया पश्चात् प्रकृतेत्यादि । न च श्लेष एवेति । विशेषणविशेष्ययोरुभयोरपि श्लिष्टत्वादिति भावः । अवयवशक्तेरिति । न च प्रकरणसत्त्वे योग एव बलवान् । विश्वोद्धरणरूपपदार्थसामर्थ्यरूपलिंगस्य विष्णावपि सत्त्वात् । एतेन श्लेषमूलो ध्वनिरित्यपास्तम् । ये तु श्लेषस्थले उभयोरप्यर्थयो क्रमेण शक्तयैव प्रतिपादनमिच्छति, तन्मते कथमत्राप्रस्तुतप्रशंसा, अप्रस्तुतेन प्रस्तुतस्याव्यग्यत्वादत्त आह—श्लेषसत्त्वेऽपीति । अप्रस्तुतप्रतीत्युत्तरं तन्मूलिका तन्मूलमूलिका वा यत्र प्रस्तुतागतिस्तत्राप्रस्तुतप्रशंसेति । एकशब्दवत्प्रसाधर्म्यात्परं ‘तुल्ये तुल्यस्य’ इत्युदाहरणतेति बोध्यम् । येनासीति । क्षीणधन कश्चित् उपजीवनार्थमपकारिण सधनमनुसरन् केनचिदुपालभ्यते । येनाभ्युदितेन क्लान्ति गमितोऽसीति सवधः । उदितेनैव, न त्वपकृतेनापि । क्लान्तिस्तेजोहीनता ग्लानिश्च । प्रतिकर्तुं प्रत्यपकर्तुम् । पाद पद रश्मिश्च । क्षीणेन धनहीनेन कलाहीनेन च । मनागपिदपि किं न लज्जसे इत्यर्थः ।

प्रभाः—प्राबल्यादाक्षेपानुपयोग इत्यत आह—श्लेषसत्त्वेऽपीति । तथा चोभयत्राभिधाव्यापारसत्त्वेऽपि हृदयार्थस्याप्रस्तुतस्यापि प्रथमावगतिमात्रेणाप्रस्तुतप्रशंसात्वात्

१ आदाय चारि परितः सरितां मुखेभ्यः
किं तावदर्जितमनेन दुरर्णवेन ।
क्षारीकृत च वडवादहने हुतं च
पातालकुक्षिकुहरे विनिवेशितं च ॥ ५४ ॥ (भट्टेन्दुराज or शुक्कवि १)

What possibly could the vile Ocean have gained by appropriating the water from the mouths of rivers all around? It was turned saline, frittered away in submarine fire, and locked up in the abyss of the bowels of the nether world! (54)

प्रदीपः—आदायेति । अत्र श्लेषाभावेऽपि सादृश्यमानेणासत्पुरुषाक्षेप । यथा वा मम—
कौटिल्य नयने निवारयतरा शीघ्रा गतिं शील्य
व्यक्तार्थां कुरु भारतीं विहसितेऽप्यौद्धत्यमायोजय ।
कुग्रामप्रमदाविलासरसिक कातस्त्वयाऽऽसादितो
नाथ नन्दिनि नागरीजनसमाचारै समाकृष्यते ॥

उ०ः—अस्त्वेव लज्जाशून्यत्वमप्यस्तु । जडधामता हिमाधारता मूढता च ।
विस्कृर्जसे सगर्वमुदेषि । अग्राया सूर्येण सह सगत्य तत्तस्तेजोग्रहण चद्रस्येत्यागम-
सिद्ध पादग्रहणम् । (शार्दूलविक्रीडित छन्द ।) अत्र श्लिष्टविशेषणमा-
त्रमाहात्म्येन प्रस्तुतसधननिर्वहनवृत्तान्ताक्षेप । आदायेति । (शुकस्य कवे
पद्यमिदमिति शार्ङ्गधरपद्धतौ स्पष्टम् ।) मुख वदन नदीसगमस्थान च । (अर्जितम्
सपादितम् । दुरर्णवेन दुष्टेन समुद्रेण । वडवादहने वडवानले । पातालमेव कुक्षिकुहर
तस्मिन् । वसन्ततिलका छन्द ।) अत्र ग्रासकल्प परधनमपहृत्य विफलव्ययकर्तारि
दुरीश्वरे प्रकृते तत्सदृशस्याप्रकृतस्यार्णवस्य कथनम् । कौटिल्यमिति ।
(नायिका प्रति सख्या उक्ति । ‘नन्दिनि’ इति नायिकाया सम्बोधनम् । कौटि-
ल्यम् वक्रताम् । निवारयतराम् अतिशयेन निवारय । शील्य अभ्यस ।
अभ्यास विना स्याभाविकमन्दगमनस्यानिवर्तनात् । भारतीम् वाचम् ।
विहसिते मधुरस्वरसहितहासे । नागरीजनाना समाचारा व्यवहारा नेत्रकौ-
टिल्य—मन्दगमन—अस्पष्टार्थभाषण—अनौद्धत्यरूपा तै । न समाकृष्यते न

प्रभाः—मित्यर्थः । वस्तुतस्त्वत्राप्रवृत्तदृष्टान्तेनाप्रकृतावबोधन मुख्य कवेस्तात्पर्यविषय ।
श्लेषस्तु तदुपयोगितया गुण इति प्रधानेनैव व्यपदेशो युक्त इति ज्ञेयम् । कौटिल्य-

इयं च क्वचित् वाच्ये प्रतीयमानार्थानध्यारोपेणैव भवति । यथा—

अब्धेरम्भःस्थगितभुवनाभोगपातालकुक्षेः

पोतोपाया इह हि वहवो लङ्घनेऽपि क्षमन्ते ।

आहो रिक्तः कथमपि भवेदेव दैवात्तदानीं

को नाम स्यादवटकुहरालोकनेऽप्यस्य कल्पः ॥ ५५ ॥ (—)

And this (figure), in some cases, becomes plausible without having to super impose the suggested sense on the expressed one To illustrate —

Verily, numerous persons here are able, by means of boats, even to cross beyond the ocean, that has, with water, spanned the expanse of the earth and the bowels of the nether world If (आहो), by a turn of fate, it somehow becomes empty, who dare even so much as look at the abysmal hollow ! (55)

प्रदीपः—इयं च त्रिधा—क्वचिद्वाच्यार्थे प्रतीयमानार्थानध्यारोपमात्रेण । क्वचित्प्रतीयमानार्थानध्यारोपेण । क्वचित्त्वशभेदेन तदध्यारोपानारोपाभ्याम् । तत्राद्या यथा—अब्धेरिति ।

उ०ः—वशीक्रियते । शार्दूलविक्रीडित छन्द ।) अत्र दुष्प्रभुसङ्कवि-वृत्तान्ताक्षेप । अब्धेरिति । अणोऽम् । अम् इत्येव क्वचित्पाठ । तेन स्थगित-स्तिरस्कृतो भुवनस्य भूमेराभोग विस्तार पातालकुक्षिस्तन्मध्य च येन । सर्वपृथिव्या अब्धिप्रनिबन्धेनाग्रहणात् तिरस्कार । जलैर्व्यापनात्पातालकुक्षेरपि स । पोतोपाया समुद्रवणिज । पोतोऽब्धियानम् । क्रमन्ते उत्सहते । आहो इ-त्यव्यय यद्यर्थे । (रिक्त जलशून्य ।) अट खत । कुहर तस्यैव गभीर-भाग । कल्प समर्थ । (मन्दाक्रान्ता छन्द ।) अत्रोपमर्दनशीलस्य दुष्प्रभो पूर्ण-तैव वरम्, न रिक्तता, अत्यतोपमर्दनापत्तेरिति व्यग्य गुणीभूतमेव । अत्र समु-द्रेऽपीति पाठ । छानिच तु नात्र । इहात्यन्ताप्रस्तुतस्य तत्त्वादेव वर्णनमनु-चितमिति तत्रापर्यवसानात्तेन स्वस्योचितत्वसिद्धये व्यग्यार्थस्य बलादाकृष्टत्वेन

प्रभाः—मिति । नन्दिनीति सत्या नायिकाया संबोधनम् । निवारणप्रयत्नातिशयबोधनाय तरामिति । शीलयाभ्यस । अभ्यास विना नैसर्गिकमन्दगतेर्निवर्तनासम्भवात् । स्पष्टार्थो कुरु । वदेत्यर्थः । यत्नातिशयसूचनाय कुर्वित्युचम् । अत्र हेतुस्तरार्थम् । समाचारा व्यवहारा । समाकृत्यते वशीक्रियते । अत्रैव दृष्टान्तेन मूर्खप्रभुसङ्गत कविस्पदि-

कचिद्ध्यारोपेणैव । यथा—

कस्त्वं भोः कथयामि दैवहतकं मां विद्धि शाखोटकं
वैराग्यादिव वक्षि साधु विदितं कस्मादिदं कथ्यते ।
वामेनात्र वटस्तमध्वराजनः सर्वात्मना सेवते
न च्छायापि परोपकारकरणे मार्गस्थितस्यापि मे ॥ ५६ ॥

(Cited in ध्वन्यालोक. ३.)

Sometimes it becomes plausible only with super-imposition. To illustrate —

“Hullo! Who are you?” — “I tell. Know me to be ^{an unlucky} a tree on the burial ground.” — “You seem to speak in despair?” — “Judged aright!” — “What for?” — “Here I tell To the left of this place, there is the banian tree. To it resort, heart and soul, the travelling folk; while not even my shade, although I stand on the road, can be of use to others!” (56)

प्रदीपः — अत्रापुरुषेऽप्येतेऽर्था अबाधिता एवेति नेह प्रतीयमानार्थाध्यारोप ।
द्वितीया यथा—कस्त्वमिति । अत्र वाच्यशाखोटके संबोध्यत्वोच्चारयितृत्वा-

उ० : — वाच्यसिध्दगत्वात् । कस्त्वमिति । शाखोटकं भूताग्रासवृक्षः । कस्त्व
भोः इति वृक्षं प्रति प्रश्नः । कथयामीत्यादि तदुत्तरम् । वैराग्यादिवेति पुनः प्रश्नः ।
साधु विदितमित्युत्तरम् । पुनः प्रश्नः कस्मादिति । इदं वैराग्यम् । वामेन वामभा-
गेन वामाचरेण युक्तश्च । सर्वात्मना छायारोहणशयनादिना । न च्छायेति ।
भूताग्रासत्वेन शाखोटकच्छायानाश्रयणम् । (शार्दूलविक्रीडितं छन्दः ।)
प्रतीयमानोऽत्र प्रवृत्तासाधुपुरुषः । न चात्र रूपकम् । प्रवृत्तेऽप्रवृत्तारोपे एव
तत्स्वीकारात् । एतेन शाखोटकव्यपदाभ्यां साधुसाधुपुरुषौ निगीर्याव्यवसिता-
वित्यतिशयोक्तिरित्यपास्तम् । तत्रारोप्यस्यैव प्राधान्येन संबोध्यव्याधन-
न्वयतादवस्थ्याच्च । निधमानाया अप्यतिशयोक्तेरेतदंगत्वाच्च । अत्र सधनः
पूज्योऽधनो निन्द्य इति प्रस्तुतव्यञ्जनम् । नन्वत्राऽप्रस्तुतव्यग्रहारेण प्रस्तुतव्यग्रहारस्य
निगमणमेवास्तु । किम्नया । तात्पर्यानुपपत्तेरपि लक्षणाग्रीजवान् । बोध्य-
नन्वथ लक्षणा । वाच्यग्रहाराभेदेन च प्रस्तुतव्यग्रहाराग्रहण इति
चेन्न । वाच्यार्थतादृश्येनैव व्यंग्यप्रतीतेरत्र सहृदयसम्मतत्वात् । शक्यनन्व-

प्रमाः — स्वते । अत्र पुरुषेऽपीति । अव्यावृत्ति शेषः । प्रतीयमानस्य गम्यमानस्यार्थस्य

कचिदंशेष्वध्यारोपेण । यथा—

सोऽपूर्वो रसनाविपर्ययविधिस्तत्कर्णयोश्चापलं

दृष्टिः सा मदविस्मृतस्वपरदिक् किं भूयसोक्तेन वा ।

सर्वं विस्मृतवानसि भ्रमर हे यद्धारणोऽद्याप्यसा-

वन्तःशून्यकरो निषेव्यत इति श्रातः क एष ग्रहः ॥ ५७ ॥

(भट्टशतक १८.)

Sometimes it becomes plausible by super imposition in parts. To illustrate —

That unprecedented phenomenon of the inversion of the tongue (by Śleṣa, of perverseness of speech), that unsteadiness of ears (by Śleṣa, the flippancy of ears), that sight which in intoxication has become unmindful of the track, whether his own or that of others, (by Śleṣa, of the distinction between allies and aliens),—or rather, what use dilating upon it? You have forgotten it all, O bee! for, what sort of whim (ग्रह) it is on your part, O brother, that even now you resort to the elephant, when his trunk is hollow inside (by Śleṣa, when his hand is empty inside)? (57)

प्रदीपः—दिग्मनुपपन्नमिति प्रतीयमानाध्यारोप । तृतीया यथा—सोऽपूर्व इति । अत्र हस्तिनो रसनाविपर्यास शून्यकरत्व मदर्थ वाच्यस्य भ्रमरस्य सेवनाभावहेतुत्वेन वाच्यानि, न तद्धेतव । मदस्तु प्रत्युत सेवने हेतुरिति तदंशे प्रतीयमानपुर्याध्यारोपापेक्षा ।

उ० :—धस्यैव लक्षणात्वाच्च । सोऽपूर्व इति । (भट्टकविकृते भट्टशतके १८ पद्यमिदम् ।) रसनाविपर्ययो वचनाऽस्यैर्यं विपरीताग्रन्थ च । उपकृष्ट तद्रसनाग्रमिति प्रसिद्धे । कर्णचापल परवचनप्रतार्यत्व अनग्रतकर्णचापल च । मदो गर्वं दानजल च । स्वपरदिक् आक्षानासविभाग । एतसर्वं किं विस्मृतयान् । यत् यत इत्यर्थ । निश्चितयानसीति युक्तं पाठ । यत्सेव्यते एष इत्यन्वयः । धारणोऽनुगतगारको हरती च । अतःशून्यकरो निर्धनो मासादिशून्यमव्यशु-डादडथ । (शार्दूलविक्रीडित छन्द ।) मदर्थेति । चेन विस्मृतस्वपरदिक्त्वम् । एवं च रसनाविपर्ययादौ वचनास्यैर्यादिकमारोप्य भ्रमरे प्रपन्नरोमन्त्वमारोप्य धारणे निगारकप्रभुत्वमारोप्य वाक्यार्थोपपत्तिरिति भावः । कर्णेति । एव चैतदंशे

प्रमाः—पुरुषविशेषस्य नाध्यारोप इत्यर्थः । वाच्यानीति । 'नपुंसकमनपुसकेन' इत्येक-शेषः । इत्यप्रस्तुतप्रशंसाप्रवरणम् ॥ ११ ॥ समेनेति समभिव्याहारात्प्रकृतपदेनो-

अत्र रसनाविपर्यासः शून्यकरत्वं च भ्रमरस्य असेवने न हेतुः, कर्ण-
चापलं तु हेतुः, मदः प्रत्युत सेवने निमित्तम् ।

(२९) निगीर्याध्यवसानं तु प्रकृतस्य परेण यत् ।

प्रस्तुतस्य यदन्यत्वं यद्यर्थोक्तौ च कल्पनम् ॥ १४ ॥

Here the inversion of the tongue and the possession of a hollow trunk are no reason why the bee should *not* resort (to the elephant). The unsteadiness of ears, however, does constitute a reason. Intoxication is, on the contrary, a reason why the bee *should* resort (to the elephant).

12 ATISAYOKTI

(1) Where there is the supersession of the matter under consideration on its being eclipsed by the other, (2) where the matter under consideration is stated to be other (than its ordinary prototype), (3) where there is a conceit (as a sequel to an alternative) introduced by a word with the sense of 'if', (4) and where there occurs perversion of

प्रदीपः—कर्णचापलं तु भ्रमरस्यामेवने हेतुरेवेति तदशे नाध्यारोप इति । निगीर्येति । प्रकृतस्योपमेयस्य समेनोपमानेन निगीर्याध्यवसानं द्रढीयसी बुद्धिः सैकाऽतिशयोक्तिः । यच्च तदेव वस्त्वन्यत्वेन विविक्ताकारवस्त्वन्तरत्वेनाध्यवसीयते सा द्वितीया । यच्च

उ० :—भ्रमरपदं द्विरेफपरमेवेति भावः । ऐकरूप्यायैकत्वाक्यन्वाय वा तदशेऽ-
प्यारोप इत्यन्ये । अत्र श्लिष्टशब्दरूपसाधारणधर्मनिग्रधनं सादृश्यम् । अत्रेदं
बोध्यम् । अप्रस्तुतपदेन मुख्यतात्पर्यविषयीभूतार्थातिरिक्तोऽर्थो ग्राह्यः । एतेन
'किं भृगुः सत्या मालत्या वेतक्या कटकेन्द्या' इत्यत्र प्रियतमेन साक-
मुद्याने विहरती काचित् भृगुः प्रत्येवमाहेति प्रस्तुतेन प्रस्तुतातरघोतने प्रस्तुतानुरनामा
भिन्नोऽलङ्कार इत्यपास्तम् । मदुक्तरीत्याऽस्या एव समग्रात् । यदा मुख्यतात्पर्यवि-
षयः प्रस्तुतश्च नायिकानायकवृत्ताततदुत्कर्षरत्नया गुणीभूतव्यग्यस्तदाऽत्र सा-
दृश्यमूला समासोक्तिरेवेति केचित् । अन्ये तु अप्रस्तुतेन प्रशस्येयपि अप्रस्तु-
तप्रशसाशब्दार्थः । एव च वाच्येन व्यक्तेन वा अप्रस्तुतेन वाच्यं व्यक्तं वा
प्रस्तुतं यत्र सादृश्याद्यन्यतमप्रकारेण प्रशस्यते उच्यते इत्यर्थादप्रापीयमेवेत्या-
हुरिति दिक् । इत्यप्रस्तुतप्रशंसा । द्रढीयसीति । स्वासाधारणधर्मेणानुपादानादना-

प्रमाः—उपमेय व्याचष्टे—उपमेयस्येति । उपमानेन निगीर्य पृथगनिर्दिष्टाध्यवमानं स्वरूपेण

कार्यकारणयोर्यश्च पौर्वापर्यविपर्ययः ।

विज्ञेयाऽतिशयोक्तिः सा

उपमानेनान्तर्निर्णीतस्योपमेयस्य यदध्यवसानं सैका । यथा—

कमलमनम्भसि कमले च कुचलये तानि कनकलतिकायाम् ।

सा च सुकुमारसुभगेत्युत्पातपरम्परा केयम् ॥ ५८ ॥

(Cited in सरस्वतीकण्ठाभरण, ४.)

the sequence of the cause and the effect—that should be regarded as 'Atiśayokti'.

That is one variety where there is the supersession of the Upameya which is swallowed up by the Upamāna. To illustrate —

A lotus growing in a region without water, again two blue lotuses growing on (that) lotus, these on a golden creeper, and that too, tender and lovely — what an array of freaks it is ! (58)

प्रदीपः — चेच्छब्देन यदिशब्देन वा यदर्थोक्ती कल्पनमर्यादसमविनोऽर्थस्य सा तृतीया । यश्च कारणकार्ययोः प्रसिद्धस्य पौर्वापर्यस्य विपर्ययो वैपरीत्य कारणस्य शीघ्रकारिताप्रतीतये सा चतुर्थीति चतस्रोऽतिशयोक्तयः । तत्राद्या यथा—कमलमिति । अत्र मुखादि

उ० : — हार्याऽभेदधीरित्यर्थः । गौणसाध्यवसानमूलेयम् । तदेवेति । एतद्वारेण धर्मिभेदाभाव सूचितः । अन्यत्वेनेति । तच्चान्यादिशब्दैः । विविक्ताकारम् । अतिशयिताकारम् । कमलमिति । (प्रिया दृष्ट्वा तसखी प्रति नायकस्योक्तिः ।) कमलं काताम्रम् । अनम्भसि निर्जलदेशे । कुचलये नीलोत्पले नेत्ररूपे । तानि, कुचलये द्वे कमलं च । कनकलतिका कातातनुः । (सुकुमारा मृद्वी चासौ सुभगा सुदरी । आर्या छन्दः ।) अत्र प्रकरणलभ्यनायिकावक्रादीनां कमलादितादात्म्येनाध्यवसानान्मुखादेरतिशयः । अत्रोपमानतादात्म्यमुपमेये । अत्र केचित् । 'प्रकृतस्य परेण' इत्यत्र प्रकाशे पाठदर्शनात् तत्र च सामान्यतो निर्देशात् शुद्धसाध्यवसानलक्षणया धर्मधर्मिणोरेकव्याप्यवसायेऽप्येया । 'समेन' इति पाठेऽपि तदुपलक्षणम् । यथा 'कर्णलंबितमदवमजरीकेशराख्यकपोलभेडलम् । निर्मलं निगमसगणोच्चर नीलिमाननमयोक्त्याभेदे ॥' इत्यत्र नीलिमपदस्य तदाश्रये शुद्धसाध्यवसानलक्षणया नीलिमाऽभेदप्रतीतिः । एवं

प्रमाः — निधयः । स च द्वितीयसूत्रेनेनोक्तः । अर्थादिति । कल्पनपदसामान्यादित्यर्थः ।

‘यद्यर्थस्य’ यदिशब्देन चेच्छब्देन वा उक्तौ यत् कल्पनम् (अर्थात् असम्भविनोऽर्थस्य), सा तृतीया । यथा—

राकायामकलङ्क चेदमृतांशोर्भवेद्वपुः ।

तस्या मुखं तदा साम्यपराभवमवाप्नुयात् ॥ ६० ॥ (—)

That is the third variety where there is a conceit—of an improbable event, of course,—as a sequel to an alternative introduced by a word meaning “If” To illustrate —

If on the full moon night, the form of the moon were to be spotless, *then* would her face suffer the indignity of being (its) like. (60)

प्रदीपः—तृतीया यथा—राकायामिति ।

उ० :—कौतुकम् ॥’ इत्यत्र तु नायमलंकारः । अध्ययसानामावात् । न चैव कोऽलंकारः । न कोपि । किंतु तेषां तथाज्ञानानि भगवद्विषयकभावे उद्दीपनानीति बोध्यम् । न ह्युद्दीपनससारं सर्वोऽप्यलंकारेष्वेवेति नियमोऽस्ति । एवम् ‘अवृश कुचयो वृश वलमे’ इति पद्येऽपि बोध्यम् । राकायामिति । (अमृतांशो चन्द्रस्य । साम्यं सादृश्यमेव पराभवः । निरूप्यमानस्योपमानसंभव एव पराभवः ।) पूर्णार्धे पूर्णौ कलकाभावस्यामवधे सत्रयं कल्पितम् । उत्तरार्धे साम्यमवधसंभवेऽपि तदसंभवः पराभवपदेन सूचितः । एव चासत्रये सत्रय इति द्विविधेयम् । यद्यर्थोक्तावित्युपलक्षणमुक्तप्रकारद्वयस्य । एव च ‘सौधाग्रानि पुरस्यास्य स्पृशति विधुमडलम्’ इत्यत्राप्यसत्रये सत्रयरूपा इयमेव । यत्त्वत्र ‘स्पृशतीर्वेदुमडलम्’ इति कृते उत्प्रेक्षाप्रतीतेरिवाभावे गम्योत्प्रेक्षैवोचिता । अन्यथा ‘त्वत्कीर्तिर्भ्रमणश्राता विवेश स्वर्गनिम्नगाम्’ इति त्वदुक्तेऽपि गम्योत्प्रेक्षा न स्यात् इति तन्न । नूनं मुखं चन्द्र इत्यादौ नूनपदाभावे गम्योत्प्रेक्षायाः आपत्तेः । रूपकस्यानापत्तेश्च । त्वत्कीर्तिरित्यत्र बहुदूरगमने स्वर्गगमने वा स्वर्गगमप्रवेशतादात्म्योत्प्रेक्षायाः कीर्तौ स्वर्गगमप्रवेशकर्तृत्वोत्प्रेक्षायाः अनङ्गीकारे भ्रमणश्रातरूपविशेषणत्रैयर्थ्यत्र व्युत्पत्तेः उत्प्रेक्षासाधकभावाच्च । स्वर्गनिम्नगमनरूपानुपात्तप्रमर्शनिमित्तेयम् । अन्ये स्वर्गगमनरूपानुपात्तप्रमर्शनिमित्तेति दिक् । राकायामियुदाहरणे व्यतिरेकादङ्कारगर्भेयं एव ‘लावण्यद्रविणव्ययो न गणितः केशो महानर्जितः स्वच्छन्दः चरतो जनस्य हृदये धिताज्यो निर्मितः । एतापि स्वगुणानुस्मरणपरमणाभावा-

कारणस्य शीघ्रकारितां वक्तुं कार्यस्य पूर्वमुक्तौ चतुर्थी । यथा-

हृदयमधिष्ठितमादौ मालत्याः कुसुमचापवाणेन ।

चरमं रमणीवल्लभ लोचनविषय त्वया भजता ॥ ६१ ॥ (कुट्टनीमत ९६)

(३०)

प्रतिवस्तूपमा तु सा ॥ १५ ॥

सामान्यस्य द्विरेकस्य यत्र वाक्यद्वये स्थितिः ।

That is the fourth variety where, in order to express the quick-ness of action of the cause, the effect is stated as (taking place) prior to the cause.

To illustrate —

First it was by Cupid that the heart of Malati was possessed, later by you, O beloved of the lovely lady, as you came within her ken ! (61)

13 PRATIVASTŪPAMĀ.

While that is 'Prativastūpamā' where one and the same common attribute is present, in two forms, in two sentences

प्रदीपः — चतुर्थी यथा—हृदयमिति । प्रतिवस्तूपमेति । एकस्य सामान्यस्य साधारणधर्मस्य वाक्यद्वये उपमानोपमेयवाक्ययोर्यत्र द्विरवस्थितिः । अर्थाच्छब्दभेदेन ।

उ० : — द्वारावी हता कोऽर्थश्चेतसि वेगसा विनिहितस्तन्वीमिमा तन्यता ' इत्यत्रापि ' एवापि स्वगुणानुरूपरमणाभावात् ' इत्यत्रामनये सञ्चरस्तन्वीट्टावण्यप्रसर्यप्रतिपादनार्थं उक्तं । चतुर्थी । कार्यकारणयो र्पारस्पर्यविपर्ययरूपा । विपर्यय कार्यस्य प्रायम्येन सहभावेन च । तत्राद्यमाह । हृदयमिति । (दामोदरगुप्तवृत्ते कुट्टनीमते ९६ पद्यमिदम् ।) कुसुमान्येन चापो वाणाश्च यस्य तेन मदनेन मालिन्या मालतीनाम्न्या नायिकाया हृदयम् आदौ पूर्वं अधिष्ठितम् । चरमं पश्चात् । लोचनविषय नेत्रगोचरताम् । भजता प्राप्नुयता । दृष्टेनेति यावत् । त्वया आक्रान्तम् । (आर्या छन्दः ।) अत्र कारणस्य कृताधिष्ठानस्य शीघ्रकारित्वं वक्तुं कार्यस्य कर्तृधाधिष्ठानस्य प्रथममुक्तिः । अर्थः यथा—' सममेव समागतं द्वयं द्विरदगा-मिना । तेन सिंहासने पितृयं मण्डपं च महीभृताम् ॥ ' इत्यत्र सममेव न तु पूर्वपरभावेनेति प्रतीतिः । सिंहासनावनग्नं कारणम् । महीभृन्मण्डपानग्नं कार्यम् । इत्यतिशयोक्तिः । एकस्येति । तेन निदर्शनदृष्टातयोर्युक्तम् । तत्र विन-

प्रमाः — अभिप्रास्येति । वक्ष्यन्त्यर्थः । प्रतिवस्तु प्रतिवाक्यार्थमुपमा साधारणधर्म

अत्र मुखादि कमलादिरूपतयाऽध्यवसितम् ।

यच्च तदेवान्यत्वेनाध्यवसीयते, सा अपरा यथा—

अण्णं लडहत्तणअं अण्णा विअ का वि वत्तणच्छाआ ।

सामा सामण्णपआवइणो रेह चिअ ण होई ॥ ५९ ॥ (—)

Here, the face etc have been superseded by the idea of their being the lotus etc. in form

And that is another variety where the object itself comes to be determined as being different (from its ordinary prototype).

Of a *different* sort is (her) delicacy, likewise of a *different* sort altogether is the ineffable shade of her body (वर्न) That beauty (रयामा), again, could not at all be the make (रेखा) of a lay creator ' (59)

प्रदीपः — कमलादित्वेनाध्यवसितम् । यथा वा मम—

कलशे परममहत्त्व तिमिरस्तोमस्य सोमसहवास ।

वियति च शैवल्वने शिव शिव कुसुमेषुसर्गसौभाग्यम् ॥

द्वितीया यथा—अण्णमिति । स्पष्टम् ।

उ० : — हेतुफलयोरभेदाध्यवसायेऽप्येया । यथा ' वित्रासन समरसीमनि शात्र-
वाणामाजीवनं विबुधपर्पदि कोविदानाम् । समोहन सुरतसंसदि कामिनीना रूपं
तदीयमवलोक्यतोऽद्भुतं मे ॥ ' इत्यादौ वित्रासनादिपदस्य तद्धेतौ शुद्धसाध्यवसाना ।
एतेन ' हेतोर्हेतुमता सार्धमभेदो हेतुरुच्यते ' इति हेत्वलकारोऽयं पृथगित्यपास्तमित्या-
हु । अत्र भेदेऽभेद । अत्र कमलादिपदानां मुखत्र लक्ष्यताच्छेदकम् । तेन
रूपेण प्रथमतो बोधे तद्धर्माच्छिन्ने कमलाभेदप्रत्ययो व्यंजनया । बाधबुद्धेश्च
न व्याजनिष्ठे प्रतिबन्धकत्वमित्यनाहार्या धीरत्रेति केचित् । आह्लादयत्वेनैव
मुख लक्ष्य, शेष प्राग्वत्, इत्यपरे । अत्र पक्षे तद्धर्माच्छिन्ने कमलाभेद-
बाधस्यैवाभावादनाहार्यत्वं स्पष्टमेव । अन्ये तु शक्यताच्छेदकरूपेणैव
मुखादिभानं वदति । तन्मतेऽभेदप्रधानातिशयोक्तिरित्यस्य उपमानताच्छे-
दकस्यैव भेदाभावरूपतया निर्याह । एतदेव चात्र मने निगरणम्

प्रमाः — तेन आयुरेवेदमित्यादौ नानिशयोक्तिरित्याशयः । कलश इति । अत्र कलश-
त्वेन लज्जयोरप्यवसानं, तिमिरसप्तत्वेन केशपाशस्य, आघ्राशत्वेन मप्यस्य, वल्लीत्वेन
रोमावल्या इति हेयम् । अण्ण इति । ' अन्यन्मोक्षमार्गमन्यैव कावि वर्ननच्छादा ।

उ० : — यत्स्ववाचकपदेन शक्यतावच्छेदकरूपेणैवास्य बोधनम् । सादृश्याति-
शयमहिम्ना च बाधबुद्धे स्थगनादेतन्मतेऽप्यनाहार्यैव धीरिति दिक् ।
(कलशे इति । कलशे स्तने । तिमिरस्तोमस्य केशसत्रातस्य । सोम-
सहवास मुखसहवास । वियति मध्यदेशे । शैवलवल्ली रोमावली ।
कुसुमेषु मदन । गीतिशृन्द ।) अण्णामिति । ' अन्यसौकुमार्यमन्ये-
व च काऽपि वर्तनच्छाया । श्यामा सामान्यप्रजापते रेखे च न भवति ॥'
सुकुमारशब्दस्य लङ्हादेश । वर्तते जीवतीति वर्तन शरीरम् ।
छाया काति । श्यामा शीतोष्णकाले उष्णशीता । (शीतकाले भवेदुष्णा ग्रीष्मे
च सुखशीतला । सर्गमयशोभाढ्या सा श्यामा परिकीर्तिता ॥) सामान्य-
प्रजापते सर्वसाधारणप्रजापते । रेखा निर्मिति । (आर्या जघनविपुला ।)
अत्रान्यदेव सौकुमार्यमित्युक्त्याऽस्या सौंदर्ये सौंदर्यांतरादतिशय प्रतीयते । अत्र-
भेदे भेद । अत्रेद बोध्यम् । ' प्रस्तुतस्य यदन्यवम् ' इत्यस्य प्रस्तुतस्य अन्य-
वस्तुत्वेनाध्यवसाय इत्यप्यर्थः । यथा ' तस्या सखे नियतामिदुसुधामृणाल
ज्योत्स्नादि कारणमभून्मदनश्च वेधा ' इत्यत्र प्रवृत्तनायिकासवधिकारणस्य
निर्मातुश्च विविक्ताकारवस्वतररूपमृणालादित्वेनाध्यवसानम् । ' अस्या सर्ग-
विधौ ' इत्यादौ तु नैवम् । निश्चयाभावात् । यथा वा ' प्रयभो नयपुङ्गीकमु-
कुलश्रेणी प्रतिश्माधर पूर्णेदोस्दय प्रतिक्षितिर्ह महीप्रमूनोत्तर ।
किञ्चान्यत्कथयामि वीर जगतीराटिपति त्वद्यशोविस्तारे प्रतिदेशमेव दिविपत्नोतस्व-
तीनिर्झर ॥' अत्रैव कीर्तिस्तत्तत्स्थाने योग्यतावशात्तेन तेन रूपेणाध्यवसिता । यथा
वा ' लीभि कामोऽर्थिभि स्वर्द्रु काल शत्रुभिरैक्षि स ' इति । अत्र निमित्तभेदात्तत्त-
द्रूपेणाध्यवसायः । स च वविनिवद्धकर्तृक इत्यन्यत् । ' गुह्यं च स्पृजुनोऽय
कीर्तो भीष्म शरासने ' इत्यत्रापीयमेव । अत्र श्लेषमङ्गीर्णयमित्यन्यत् । एतेने
दृशेषु विषयेषु उल्लेखालकारोऽयमतिरिक्त इति केषाचिदुक्ति परास्ता । ' ग-
जरातेति वृद्धाभि श्रीकात इति यौवतै । यथास्थिनश्च बालाभिर्दृष्ट शौरि स-

प्रभा : — श्यामा सामान्यप्रजापते रेखैव न भवति ॥' वर्तन गमनोपवेशनभाषणा-
दिव्यवहार । छाया शोभा । सामान्य सर्वजनसाधारण । रेखा चित्रलेखनजातिरिव मनुष्य
निर्माणजाति । मालतीनाम काचिन्नायिका । इत्यतिशयोक्तिप्रसरणम् ॥ १२ ॥

साधारणो धर्मः उपमेयवाक्ये 'उपमानवाक्ये च (कथितपदत्वस्य दुष्टतयाऽभिहितत्वात्) शब्दभेदेन यत् उपादीयते, सा (वस्तुनो वाक्यार्थस्योपमानत्वात्) प्रतिवस्तूपमा । यथा—

*Gloss:—*Where the common property is stated, in the sentence embodying the Upameya and the one embodying the Upamāna, in different words, owing to a repeated word having been declared defective, that is 'Prativastūpamā,' so called because therein the Vastu i. e. the sense of one sentence becomes the Upamāna (in relation to that of the other). To illustrate:—

प्रदीपः — अभिन्नस्य पदस्य दुष्टत्वात् । सा प्रतिवस्तूपमा । वस्तुनो वाक्यार्थस्योपमानत्वात् । अत्र ' द्विः ' ' द्वये ' इत्यनेकोपलक्षके । मालानुरोधात् । सा च द्विधा-अमालारूपा

उ०ः — प्रतिविम्बभावेन निर्देशेनैकत्वविरहात् । अवस्थितिः । उपादानम् । प्रतिवस्तु प्रतिवाक्यार्थमुपमा समानधर्मोऽस्यामिति व्युत्पत्तेः । तदाह—वस्तुन इति । एवं चोपमेयत्वमपि वाक्यार्थस्येति ध्वनितम् । न च ' दिवि स्थितो भानुरिव भूस्थस्त्वं भ्राजसे नृप ' इति वाक्यार्थोपमायामतिव्याप्तिरिति वाच्यम् । वस्तुप्रतिवस्तुभावापन्नसाधारणधर्मकं वाक्यार्थयोर्गम्यमौपग्यमित्यस्य विवक्षितत्वात् । तत्र तु इवशब्देन वाच्यमेवेत्यदोषात् । ' निर्मलं वदनं कान्तिं विमलं कमलं मम ' इत्यादावतिप्रसंगवारणाय वाक्यार्थयोरिति । अत एव ' आननं मृगशावाक्ष्या वीक्ष्य लोलालकावृतम् । भ्रमद्भ्रमस्तंभारं स्मरामि सरसीरहम् ॥ ' इति स्मरणा-लंकारेऽपि नातिव्याप्तिः । पञ्चसदृशमाननमित्येव तत्र प्रतीतिः । ' आपद्रतः खट्व महाशयचक्रवर्ती विस्तारयन्पवृत्तपूर्वमुदारभाजम् । कलागुरुर्दहनमप्यग्नः समन्ताल्लोकोत्तरं परिमलं प्रकटीकरोति ॥ ' इत्यापद्रतत्वदहनमप्यगतत्वयोर्विव-प्रतिविम्बभावेऽपि उपमानोपमेयवृत्तिधर्मो वस्तुप्रतिवस्तुभावापन्न एव । दृष्टते तु साक्षात्तद्वृत्तिधर्मशिऽपि विम्बप्रतिविम्बभाव इति तन्नो विदेशः । एकरथैव धर्मस्य पृथक्पृथक्शब्दाभ्यामुपादानं वस्तुप्रतिवस्तुभावः । देवीति । राजानं प्रति देवीसत्त्वा

प्रमाः — यत्रेति व्युत्पत्तेः । वाक्यद्वय इत्यस्याभिप्रायमाह—यस्तुन इति । वाक्यार्थो हि वाक्यार्थं शब्दोपमानम् । अन्यो वाक्यद्वये समानधर्मोऽतिव्याप्यः । अत्रेति । परिवारः पदमाश्रयो दम्य यद्येष्टविनियोगयोग्यत्वम्य तत् । एवं परिवर्तितो भूयणविनिर्दिष्टो-स्तदोग्यमित्यर्थश्च निश्चयः । अथानौचित्यस्य धर्मम्योपादानादुदाहरणमिति

दशमोऽष्टासः

देवीभावं गमिता परिवारपदं कथं भजत्वेया ।

न खलु परिभोगयोग्यं दैवतरूपाङ्कितं रत्नम् ॥ ६२ ॥

(Cited in वामन's सूत्रवृत्ति ४ ३)

Raised to the status of a queen, how could she hold the position of an attendant? A jewel with the likeness of a deity carved in it does not indeed deserve to be trifled with (परिभोग ?) (62)

प्रदीपः—मालारूपा च । तत्राद्या यथा—देवीति । अत्र परिवारपदत्वपरिभोगयोग्यत्वयोरनर्थान्तरत्वादुदाहरणत्वमित्येके । ‘ कथं भजति ’ ‘ न खलु ’ इत्यनयोरेकार्थतया तथात्वमित्यपरे । अन्त्या यथा यदीति । अत्र निमद्भुतमित्यादिभिरद्भुताभावस्य वाक्य

उ०ः—उक्ति । देवीभावं देवीत्वम् । देवी कृताभिप्रेक्षा । (गमिता प्रापिता ।) परिवारपदमसाधारणकलत्रपदम् । परिभोगो भूषाद्यर्थमुपादानम् । दैवतेति । स्वर्णादिघटितप्रतिमेत्यर्थः । (आर्या छन्दः ।) इत्येके इति । अत्रारुचिस्तु तयोर्भक्त्यर्थगतसादृश्यरूपत्वाभावः । एकार्थतयेति । अनौचित्यरूपैकार्थतयेत्यर्थः । एव च दैवतरूपाङ्कितरत्नस्य भोगयोग्यत्वमनुचितमित्यौपम्ये पर्यवसानम् । ननु यथा ‘ पर्वत एतद्वहिमान् एतद्भूमात् ’ इत्यत्र महानसस्य दृष्टान्ताऽनुचिताः । एवम् ‘ एषा परिवारपदत्वायोग्या देवीत्वात् ’ इत्यत्र दैवतरूपाङ्कितरत्नस्य दृष्टान्ताऽनुचितेति चेन्न । तेन तद्वृत्तिसामान्यधर्मावच्छिन्नयोर्व्याप्तिसिद्धौ ‘ यत्सामान्यवोर्व्याप्तिरतद्विशेषयो ’ इति न्यायेनोक्तविशेषनियमसिद्धेरदोषात् । नियमविशेषरहितकेवलार्थमात्रस्य प्रकृतत्वे तु अप्रकृतवाक्यार्थनिरूपितमौपम्यमात्रं गम्यम् । यथा ‘ भैरवो भासते चन्द्रो भुवि भाति भवान्बुधै ’ इति दिक् । वैधर्म्येणाप्येषा दृश्यते । ‘ वरामवो गुणवानपि संगविशेषेण पूज्यते पुरः । न हि तुषीफलविकलो वीणादडः प्रयाति महिमानम् ॥ ’ इत्यादौ । यद्यपि अत्र पुरुष पूज्यव-

प्रमाः—मतान्तरमाह—कथमिति । एवं च भिन्नशब्दोपात्तैकधर्मके वाक्यार्थयो-
रार्थिकमौपम्यं प्रतिवस्तुमेति लक्षणं बोध्यम् । अत्र च दृष्टान्तालङ्कारे व्याप्तिवारणाय
विशेषणम् । ‘ दिवि भाति यथा भानुस्तथा त्वं भ्राजसे भुवि ’ इति वाच्यवाक्यार्थो
पमावारणायार्थमिति । ‘ आननं मृगशावाक्ष्या वीक्ष्य लोलालङ्कावृतम् । भ्रमद्भ्रमर-
सुभारे स्मरामि सरसीरुहम् ॥ ’ इत्यादौ स्मरणालङ्कारवारणाय वाक्यार्थत्युक्तमिति सङ्क्षेपः ।

यदि दहत्यनलोऽत्र किमद्भुतं यदि च गौरवमद्रिषु किं ततः ।
लवणमम्बु सदैव महोदधेः प्रकृतिरेव सतामविपादिता ॥ ६३ ॥ (—)

इत्यादिका मालाप्रतिवस्तूपमा द्रष्टव्या । एवमन्यत्राप्यनुसर्तव्यम् ॥

(३१) दृष्टान्तः पुनरेतेषां सर्वेषां प्रतिविम्बनम् ॥ १६ ॥

एतेषां साधारणधर्मादीनाम्, दृष्टोऽन्तः (निश्चयो) यत्र स दृष्टान्तः ।

Prativastūpamā in a Mālā form may be found in instances like—

If fire burns, what is there to be surprised at ? What of it, if again, hugeness is found in mountains ? The water of the great ocean is ever saline. Freedom from despondency is but the nature of the good. (63)

Similarly could the figure be traced elsewhere also.

14. DRṢṬĀNTA.

Whereas ' Drṣṭānta ' consists in the reflection of all of these.

Gloss —Of these, i. e. of the Common Property etc. Drṣṭānta is where the Anta i. e. decision is in sight.

प्रदीपः — चतुष्टयेऽप्युपादानान्मालात्वम् । चतुर्थवाक्य चोपमेयवाचि । दृष्टान्त इति ।
एतेषामुपमानोपमेयसाधर्म्याणां सर्वेषां प्रतिविम्बन दृष्टान्तः । दृष्टोऽन्तो निश्चय उपमा-
निर्वाहकोऽत्रालम्बारे इति व्युत्पत्तेः । स च द्विधा—साधर्म्यैधर्म्यरूपाभ्याम् । तत्र साधर्म्येण

उ० : — वान्संगविशेषतत्वादित्यर्थे तुषीफलत्रैकस्यप्रयुक्तमहिमाभावविशिष्टो
वीणादंडो 'न दृष्टान्तस्तथाप्यनेन दृष्टातेन संगविशेषाभावाप्रयोज्यपूज्यत्वाभावा-
निति तद्व्यतिरेक आक्षिप्यते । तत्र पूर्वोक्तरीत्या एकविशेषेऽपरविशेषस्य
दृष्टान्तत्वाभावात्तद्वत्तिसामान्यावच्छिन्नव्यतिरेक आक्षिप्यते । सिद्धे च तस्मि-
न्नुपात्तविपरीतदृष्टान्तेन तादृशसामान्यान्यनियमसिद्धौ य सामान्ययो-
रिति न्यायात्तादृशविशेषावच्छिन्नमाव्योक्तान्वयनियमसिद्धिः । एवं च तुषी-
फलराहित्यप्रदीणादंडसदृशः संगविशेषाभावात्पुण्य इति बोधः । तुषीफल-
प्रदीणादंडसदृशः संगविशेषात्पुण्य इति च बोधः । यदीति ।
निम्नदुतं स्वाभाविकत्वाद्भादुतमित्यर्थः । किं ततः, सदैवेत्यनयोरेष्येत् । सतामविपादिता
(निरादृशहिन्यं) अदृशितम् । स्वभाव एव नाद्वयमित्यर्थः । (द्रुतविशेषितं

प्रमा : — इति प्रतिवस्तूपमाद्वरणम् ॥ १३ ॥ प्रतिविम्बनमिति । विम्बप्रतिविम्बमावे-
नावस्यालमित्यर्थः । प्रतिवस्तूपमातो भेदद्वय—यमेति । यथा निर्गति विद्य-
मान-

त्वयि दृष्ट एव तस्या निर्वाति मनो मनोभवञ्चलितम्
आलोके हि हिमांशोर्विकसति कुसुमं कुमुद्वत्याः ॥ ६४ ॥

(Cited in रूद्रट's काव्यालंकार ८ ९५)

एव साधर्म्येण । वैधर्म्येण तु—

तवाहवे साहसकर्मशर्मणः करं कृपाणान्तिक्मानिनीपतः ।
भद्राः परेषां विशरास्तामगुर्दधत्यवाते स्थिरतां हि पांसवः ॥ ६५ ॥ (—)

No sooner are you seen, than her mind that is aflame with love cools down Verily, at the sight of the moon does the flower of the lotus plant expand. (64)

This, on the basis of similarity As for the one based on dissimilarity —

When you, who in battle take delight in acts of daring, intended to bring your hand near the sword, the warriors of the enemies fell into a rout For, particles of dust remain steady (only) in the absence of wind (65)

प्रदीपः — यथा—त्वयीति । अत्र साधर्म्यस्यापि प्रतिविम्ब एवेति प्रतिवस्तूपमाभेदः ।
वैधर्म्येण यथा—तवेति । वैधर्म्यविपर्यये साधर्म्यपर्यवसानमिति दृष्टान्तालंकारत्वम् ।

उ०: — वृत्तम् ।) इति प्रतिवस्तूपमा । प्रतिविम्बनम् । विम्बप्रतिविम्ब-
भावः । न त्वेकत्वमित्यर्थः । अत एव प्रतिवस्तूपमातो भेदः । न चात्रोपमा ।
यथेतादिशब्दाभावात् । नाप्यर्थांतरन्यासः । सामान्यविशेषभावाभावात् ।
दृष्टातपदयोगमाह—दृष्ट इति । गृहीतप्रामाण्यक इत्यर्थः । निश्चयः । दा-
र्ष्टातिरुक्ताकार्यनिश्चयः । दृष्टातवाक्यार्थे गृहीतसहचारेण दार्ष्टातिकार्य-
प्रामाण्यनिश्चयात् । त्वयीति । (नायिकासख्या नायक प्रयुक्तिः ।)
दृष्ट एव दृष्टमात्रे । तस्या भावविक्रया (१) । (निर्वाति उच्छ्वसिति ।
प्रसन्नं भवति । आर्या छन्दः ।) अत्र पदे त्वयीत्यत्र समीनिर्देशाद्धिमांशो-

प्रमाः — तीति निर्वाणविकसनयोर्भेदोऽपि सादृश्याद्विम्बप्रतिविम्बरूपता । प्रतिवस्तूपमाया
तु शुद्धममानधर्म एवेति भेदः । न च यथा हिमांशोरालोके कुमुद विकसति
तथा त्वयि दृष्टे तस्या मनः प्रसीदतीत्युपमां विना पूर्वातरार्थयोरसंबन्धाग्निदर्शनात्व-
माशङ्कनीयम् । निदर्शनायां समानधर्मानुपादानेनासंभवमात्रप्रयुक्तत्वादुपमाकल्पनाया
इह तु विम्बप्रतिविम्बभावापन्नधर्मवशेनेति भेदात् । विपर्यय इति । वाते तु नेति

(३२) सकृद्धृत्तिस्तु धर्मस्य प्रकृताप्रकृतात्मनाम् ।

सैव क्रियासु बह्वीषु कारकस्येति दीपकम् ॥ १७ ॥

प्राकरणिकाप्राकरणिकानाम् (अर्थात्) उपमानोपमेयानाम्, धर्मः—

15 DĪPAKA.

That is 'Dipaka' (1) where there is the presentment *once and once only* of the property of what in essence are the matter under consideration and matter not under consideration, (2) and where the same (1 e. presentment once) takes place in the case of a word standing in (identical) case-relation to many actions

Gloss —Where there is stated only once the property like action, of the matter on hand and of that not on hand—i. e. of course, of the

प्रदीपः—सकृदिति । प्रकृताप्रकृतात्मनामर्थोपमानोपमेयभूतानां धर्मिणां धर्मस्य क्रियादेः सकृद्धृत्तिरेकवारमेवोपादानं यत्तदेकम् । एकस्थस्यैव सर्ववाक्यदीपकत्वेन प्रदीपः

उ०ः—रित्यत्र पट्टीनिर्देशाच्च मनोभग्नज्वलितप्रतिनिर्देशस्य रविविरणज्वलितत्वस्यानुत्पत्त्या न्यूनत्वाच्चाप्युलमिदं पद्यम् । अत्र नृपचद्रयोर्नायिकाकुमुदत्वोर्मन कुसुमयोर्मनोभग्नज्वलितसूर्यगरज्वलितयो निर्गणप्रकाशयोश्च विप्रप्रतिविम्बभावः । कुमुदत्वा कुसुमस्य हिमाशुदर्शने विकास इव तस्या मनसस्त्वदर्शने उच्छ्वास इति प्रतीयमानोपमाया मन कुसुमयोर्विप्रप्रतिविम्बभावापन्नयो साधारणधर्मत्वम् । अत्र नृपदर्शनमनोभग्नज्वलितप्रकाशयो कार्यकारणभावनिश्चयो 'यद्यदन्वयानुविधायि तत्तज्जन्यम्' इति व्याप्त्या दृष्टातगृहीतसहचारनिश्चयप्रयुक्तया भवतीत्यर्थमगतिः । न च हिमाशोरालोके यथा कुमुदतीकुसुमं विकसति तथा त्वयि दृष्टे तस्या मनो दृष्यतीति उपमायिना पूर्वोत्तरार्थयोरसम्बन्धान्निदर्शनात्मकः । तत्र साधारणधर्मानुपन्यासात् । अत्र वाक्यार्थयो स्वस्वार्थे निरपेक्षत्वात् । निदर्शनाया तत्रापि सापेक्षत्वाच्च । चैधर्म्येण । विपर्यये साधर्म्यपर्ययसायिना । त्वेति । आहवे युद्धे । साहसकर्मणः सम्राज्ञात् शर्म यस्य । (कृपाण खड्ग । भयं योद्धार ।) निशरास्ताम्

प्रभाः—विपर्यय इत्यर्थः । इति दृष्टान्तप्रकरणम् ॥ १४ ॥ अर्थादिति । प्रकृताप्रकृताधर्मिक्ये प्रकृतिसामर्थ्यादित्यर्थः । प्रदीपसाम्यादिति । तथा च दीप इवेतीवाध

क्रियादिः, एकवारमेव यत् उपादीयते, तत् (एकस्थस्यैव समस्तवाक्यदी-
पनात्) दीपकम् । यथा—

किञ्चणार्णं धनं नागार्णं फणमणी केसराङ्गं सिंहाण ।

कुलपालिआर्णं त्यणआ कुत्तो छिप्पन्ति अमुआण ॥ ६६ ॥ (—)

कारकस्य च बह्वीषु क्रियासु सकृद्वृत्तिर्दीपकम् । यथा—

Upamana and the Upameya,—there results 'Dipaka,' so called because (the property) standing in one place illuminates the whole sentence

To illustrate —

The wealth of misers, the jewel in the hood of cobras, the mane of lions, the breasts of maidens of (good) family,—how can they be touched unless they (i e the possessors) are dead ? (66)

That is again Dipaka when there is presentment once of a word in a particular case relation to many actions To illustrate —

प्रदीपः—साम्यात् । कारकस्य च बह्वीषु क्रियासु सकृद्वृत्तिरेव द्वितीय दीपकम् । इतिशब्द प्रकारे । तेनोक्तप्रकारद्वयवदीपकमित्यर्थः । आद्यं यथा—किञ्चणार्णमिति । अत्र छिप्पन्तीति सकृदुपात्तम् । कुलपालिकानां स्तना उपमेया । अन्त्यं यथा—स्विद्यतीति । अत्र वधूरिति

उ०ः— इति न श्रुताम् । (अगु प्रापु । अवाते निर्वातदेशे । पासव रजासि । वशस्थ वृत्तम् ।) वैधर्म्यविपर्यये । वाते तु न तथेत्येतरूपे । अत्राऽऽहवशात्-सत्रधिभगुरत्वास्थिरत्वयोरुपमानोपमेयभाव इति दिक् । इति दृष्टान्तः । अर्था-दिति । प्रकृताप्रकृतयोः सजातीयधर्मसंबन्धस्योपमाया पर्यवसानात् । सा च व्यग्यैव प्राचकविरहात् । व्यग्याया अप्यस्या वाच्योपकारकत्वात् गुणीभूतव्यग्यत्वमेव । न तु धनित्वम् । अतोऽत्र नोपमाशङ्का । क्रियादेरिति । आदिना गुणादिसग्रहः । एक-स्थस्येति । एकत्र तिष्ठति तस्येत्यर्थः । साम्यादिति । दीप इव दीपकम् । सशपा कन् । प्रकृताप्रकृतप्रकाशकर्त्तृत्वेन च सादृश्यम् । किञ्चणार्णमिति ' कृपणानां धनं नागानां फणमणि केसराङ्गं सिंहाणम् । कुलपालिकानां च स्तना कुतः स्पृश्यन्तेऽमृतानां नाम् ॥ ' (कुलपालिकानाम् कुलवधूनाम् । अमृतानाम् । सचेतनानाम् । एतत् कृप-

प्रभाः—कन् । सैवेति व्याचष्टे—सकृद्वृत्तिरेवेति । किञ्चणार्णं इति ।

' कृपणानां धनं नागानां फणमणि केसराणि सिंहाणम् । कुलपालिकानां स्तना कुतः स्पृश्य-न्तेऽमृतानाम् ॥ ' स्पर्शाक्षमत्वं धर्मं सकृदुपात्त उपमाकल्पकः । चन्द्र इव मुखं मनोज्ञ-

स्विद्यति कुणति वेल्लति विचलति निमिषति विलोकयति तिर्यक् ।
अन्तर्नन्दति चुम्बितुमिच्छति नवपरिणया वधूः शयने ॥ ६७ ॥ (—)

(३३) मालादीपकमाद्यं चेद्यथोत्तरगुणावहम् ।

पूर्वेण पूर्वेण वस्तुना उत्तरमुत्तरं चेदुपक्रियते, तत् मालादीपकम् ।
यथा—

सङ्ग्रामाङ्गणमागतेन भवता चापे समारोपिते ।

देवाकर्णय येन येन सहसा यद्यत्समासादितम् ॥

The newly-marrned bride, while in bed, perspires, whimpers, rolls about, turns away, winks, looks obliquely, exults inwardly and (lastly) wishes to kiss. (67)

16. MĀLĀ-DĪPAKA.

If each preceding thing makes a contribution (गुणावह) to each succeeding one, it is 'Mālā-Dīpaka.'

Gloss.—That is 'Mālā-Dīpaka' if each succeeding thing is served by each preceding one. To illustrate.—

When you arriving on the arena of the battle strung the bow,
O king, hear what different things were at once got by what others.

प्रदीपः—वाक्स्य सकृद्वृत्तिः । मालेति । गुणावहमुपकारकम् । यथा—संग्रामेति ।

उ०ः—णानामित्यादिभिरन्वेति । गाथा मुखविपुला ।) उपमेया इति । प्रकृतत्वात् । अन्येषां तूपमानत्वम् । अत्र तत्तदुपमानैः प्रत्येकमौपम्यप्रतीतिः । अत्र क्रिया साधारणधर्मः । गुणो यथा । 'श्यामलाः प्रावृषेण्याभिर्दिशो जीमूतपंक्तिभिः । भुवश्च सुकुमाराभिर्नवशाद्वलपंक्तिभिः ॥' इति । यत्तु 'वर्षत्यंबुदमालेयं वर्षत्येया च शर्वरी । उन्मीलन्ति कदंबानि स्फुटन्ति कुटजोद्गमाः ॥ माद्यन्ति चातकास्तृप्ता माद्यन्ति च शिखावलाः ।' इत्यादावावृत्तिदीपकम् । क्वचिच्छब्दस्यार्थस्योभयोर्वा आवृत्तेरिति । तत्र । धर्मस्य सकृदुपादानाभावात् । प्रकृताप्रकृतोभयावृत्तिव्याच्च । एषु च वा-

प्रभाः—मित्यादावुपमावारणायोपमास्त्वक्त्वं धर्मविशेषण बोध्यम् । स्विद्यतीति । स्वेदः सात्विको भावः । कू (क) णत्यालिङ्गनोद्यते प्रिये मृदुशब्दविशेष करोति । वेल्लत्यङ्ग सक्रोचयति । विचलति परिवृन्त्य शेते । निमिषति मृषा नेत्रे मुद्रयति । इच्छति न तु करोतीत्यर्थः । अत्र यद्यपि सर्वक्रियाणां प्रकृतत्वमेव न वा तागामुपमानोपमेयत्वा-
वगमः । तदभ्युपगमे वा तुल्ययोगिनैर्बोचिता न तु दीपकं तदाप्येतद्विप्रमेय पूर्व-
स्मादीपकाद्विवक्षितम् । उभयानुगतमन्यतरत्वं चैकं लक्षणमिति तात्पर्यम् । केचित्तु—

उ० :- चकलसोपमैवेत्याहुः प्रकाशानुसारिण । अंत्यम् । बह्वीष्ट क्रियासु कार-
कस्य सकृद्भूतिरित्येतत् । 'कारकस्य क्रियासु' इत्युक्त्या क्रिया तिष्ठतादिवाच्याऽसत्त्व-
भूता गृह्यते । असत्त्वभूतायाश्चोपमानत्वाभावः सन्सूत्रे भाष्ये 'न वै तिष्ठन्तेनो-
पमानमस्ति' इति ग्रन्थेन प्रतिपादित इति । अत्रोपमानोपमेयभावाप्रतीतिः, पूर्व-
स्मिन्स्तु तद्व्यतीतिरिति भेदः । एककर्तृकत्वादिधर्मवृत्तसादृश्यस्याचमत्कारित्वाच्च ।
इदं च प्रकृतानामेव अप्रकृतानामेव प्रकृताप्रकृतानां च । अनेकचमत्कारि-
क्रियापैशिष्ट्येन वर्ण्यकारकोत्कर्षकतया चमत्कारित्वेनास्यालङ्कारत्वम् ।
एतेन दीपके सर्वत्रौपम्यस्य गम्यत्वादस्य दीपकत्वं चिंत्यम् । स्विद्यतीत्युदा-
हरणे क्रियाणां सादृश्यागतावपि सर्वासां प्रकृतत्वात्कारकतुल्ययोगितात्वमेवो-
चितमिति च परास्तम् । तुल्ययोगिता त्वौपम्यगर्भेति वक्ष्यते । स्विद्यतीति ।
स्वेदः सात्विको भावः । दयिते परिरम्भोद्यते कूणति मृदुशब्दं करोति । ततोऽप्य-
निवर्तिनि वेहति सकोचमालम्बते । विचलति परिवृत्य शेते । निमिषति मृषा नेत्रे
मुद्रयति । अतः नवोद्भावेन बहिरप्रकाशात् । चुञ्चितुमिच्छति न तु चुञ्चति । (गीति-
शब्दः ।) अत्र वधूरिति । शयने इत्यपि बोध्यम् । यथोत्तरेति । अस्य वी-
प्सितत्वादायमित्यत्रापि वीप्सा बोध्या । संग्रामेति । खण्डप्रशस्तौ पद्यमिदम् ।
संग्रामरूपागणगतेन । निर्भयसचरणीयत्वेनागणता । चापे समारोपिते
ज्याविशिष्टे कृते इत्यर्थः । (शार्दूलविक्रीडितः शब्दः) । अभ्यन्तयोगदोषपरिहा-
राय संग्रामे इत्यादि पाठान्तरकल्पनम् । आसादितमिति नपुसकानपुसकयोरेक-
शेषः एकत्वञ्च । अत्र कोदण्डेनारिशिरः प्रापयता शरा उपक्रियते, शरैरपि

प्रभा - प्रकृताप्रकृतानां सकृद्भूतिर्दीपकमित्येव लक्षणम् । क्रियाणां प्रकृताप्रकृतानां
यत्रैककारकान्वयस्तत्राप्येतल्लक्षणान्तर्गतत्वमेव । यथा—'वसु दातु यशो धातु विधातु-
मरिमर्दनम् । त्रातु च मादृशान् राजनतीव निपुणो भवान् ॥' अत्र वसुदानस्वत्राण
रूपयोः प्रकृतयोः क्रिययोररिमर्दनयशोआधानयोश्चाप्रकृतयोरेकस्य नृपरूपकारक-
स्यान्वयः इति पूर्वलक्षणाकान्तत्वेन दीपकान्तरमङ्गीकर्तव्यम् । स्विद्यतीत्यादौ सर्वक्रि-
याणां प्रकृतत्वे तु तुल्ययोगितेत्याहुः । संग्रामेति । संग्राम इत्यादिपाठान्तरकल्पन-
सप्तमोक्तदोषवारणाय । अत्र कोदण्डस्य प्रक्षेपणाख्यशरोपकारहेतुत्वं शराणां
चारिशिरसो भूमण्डलप्राप्तिरूपोपकारहेतुत्वं शिरसश्चोत्तमस्वामिलाभरूपभूमण्ड-
लोपकारहेतुत्वं भूमण्डलेन कीर्तिमासादयता नृपोपकारकरणं नृपेण च कीर्तलो-

कोदण्डेन शराः शरैररिशिरस्तेनापि भूमण्डलं
तेन त्वं भवता च कीर्तिरतुला कीर्त्या च लोकत्रयम् ॥ ६८ ॥ (—)
(Cited in सरस्वतीकण्ठाभरण. १.)

(३४) नियतानां सकृद्धर्मः सा पुनस्तुल्ययोगिता ॥ १८ ॥

नियतानां प्राकरणिकानामेव अप्राकरणिकानामेव चा । क्रमेणोदा-
हरणम्—

by the bow, the arrows; by the arrows, the head of the foe; by it (i. e. head) too, the globe of earth; by that (i. e. globe of earth), yourself, by yourself again, incomparable fame, and by fame, the three worlds. (68)

17. TULYAYOGITĀ.

While the property, (stated) once, of specific things, is what constitutes 'Tulyayogitā.'

Gloss:—Specific i. e. only such as are under consideration, or only such as are not so. Instances in order:—

प्रदीपः—स्पष्टम् । मालोपमादीनां बहुपमानसंबन्धापरो विशेष इति न ते लक्षिताः ।
इदं तु पृथग्लक्षितम् । उत्तरोत्तरमुपकार्योपकारकतया परस्परसंसर्गेण मालाभावमापन्नानां
सकृद्धर्मनिर्देशरूपत्वेनाधिकविशेषानुप्रवेशादिति । नियतानामिति । नियतानां प्राकरणिका-
नामेव अप्राकरणिकानामेव वा । धर्म इत्यनन्तर ' यदुपादीयते ' इति शेषः । सकृत्पदो-

उ०:—भूमण्डलं प्रापयद्विररिशिरः, शिरसाऽपि सन्नायकं त्वा लंभयता भूमण्डलं,
भूमण्डलेन च कीर्तिमासादयता नृपतिः, नृपेणाऽपि त्रैलोक्यं व्यापयता कीर्तिः, इति
पूर्वपूर्वभ्यः परस्य परस्योपकारः । एकस्या आसादनक्रियायाः संबन्धादीपकता ।
अत्र शरादीनामरिशिरप्रभृतीनां च सादृश्यमपि व्यंग्यम् । इति दीपकम् ।
प्राकरणिकानामेवेति । एवं च प्राकरणिकाप्राकरणिकोभयावृत्तित्वे सति औप-
म्याक्षेपकत्वं लक्षणम् । सत्यं तेन दीपकव्युदासः । न चाक्षेपलभ्यमानाम्ये व्यति-
रेकभेदेऽतिव्याप्तिः । तत्रोपमेयाधिक्यवृत्त एव चमकारः न तु साम्यप्रतीतिकृत
इति विशेषात् । उपमेयानाधिक्येन विशेषणान्न दोष इत्यन्ये । औपम्यं चात्र
गम्यम् । तत्रयोजकसमानधर्मोपादानान् । वाचकभावाच्च । धर्मवाचकपदैस्त-

प्रमाः—कत्रयव्यापनाद्योपकारजन(न) मित्यवगन्तव्यम् । इति दीपकप्रारणम् ॥ १५ ॥
नियतानामिति । प्राकरणिकाप्राकरणिकोभयावृत्तिधर्मस्य सकृदनेकान्वयित्वं
तुल्ययोगिनेत्यर्थः । प्रतिस्वं प्रत्येकम् । यथा मुनिं विदुषि तस्मिन्तमित्यादी ।

पाण्डु क्षामं वदनं हृदयं सरसं तवालसं च वपुः ।

आवेदयति नितान्तं क्षेत्रियरोगं सखि हृदन्तः ॥ ६९ ॥ (—)

कुमुदकमलनीलनीरजालिललितविलासजुषोर्दशोः पुरः का ।

अमृतममृतरश्मिरम्बुजन्म प्रतिहतमेकपदे तवाननस्य ॥ ७० ॥ (—)

(३५) उपमानाद्यदन्यस्य व्यतिरेकः स एव सः ।

अन्यस्योपमेयस्य व्यतिरेक आधिक्यम् ।

Your pale, lean face, your passionate heart, and your sluggish body, very much betray, O friend, the chronic (क्षेत्रिय) disease inside the heart (69)

Of what worth is a row of lotuses, white, red and blue, *vis a vis* your eyes possessing graceful charms? The nectar, the moon, and the lotus, *vis a vis* your face, get beaten at once (70)

18 VYATIREKA

Where there is the transcendence above the *Upamāna* of the other, the figure too is named as such (' *Vyatiṛeka* ' : e transcendence)

Gloss —Of the other, i e of the *Upameya* *Vyatiṛeka* : e trans cendence.

प्रदीपः — पादानाद्यत्र प्रतिस्व भिन्ना धर्मा एकस्यैव वा सर्वत्रोपादानं तत्र नातिप्रसङ्गः । तत्र प्राकरणिकानामेव यथा—पाण्डुविति । अत्र प्रकृतानां विरहिणीवदनादीनामेव धर्मत्वेनाऽऽवेदनाख्यो धर्म उपात्तः । न तूपमानरोगधर्मतया । अप्राकरणिकानामेव यथा—कुमुदेति । अत्र कामिन्यां वर्णनीयत्वादप्राकरणिकानां कुमुदादीनामेव धर्मतया पूर्वोक्तं कापदव्यङ्ग्योऽधिकक्षेप उत्तरार्धे प्रतिहतत्वं चोपात्तम् । उपमानादिति । अन्यस्योप-

उ०ः — तद्रूपेण धर्मभानेऽपि सादृश्यत्वरूपेणामानात् । पाण्डुविति । क्षामं वृक्ष सरसं सानुरागमनरससहितं च । अत एव अलसं बाह्यात्रियायामक्षमम् । नितान्तमित्यतिशयार्थकं सर्गान्वयि । क्षेत्रियो देहान्तरे चिकित्स्यो देहपर्यन्तस्थापीति फलति । (आर्या छन्दः ।) प्रकृतानामिति । विरहानुभावत्वेनेत्यर्थः । वदनादीनाम् । पाण्डुत्वादिविशिष्टानाम् । न तूपमानरोगेति । उपमानरोगज-

प्रमाः — एकस्यैव वेति । यथा—' दधि मधुरं मधु मधुरं द्राक्षा मधुरा सुधापि मधुरा । तस्य तदेव हि मधुरं यस्य मनो यत्र सलमम् ॥ ' इत्यादावित्यर्थः । रसः शृङ्गारोऽप्रसङ्गः । क्षेत्रियोऽचिकित्स्यो राजयश्माख्यः । न तूपमानेति । विप्रलम्भेऽपि (उप) भानभूतरोगधर्मतयेत्यर्थः । इति तुल्ययोगिताप्रकरणम् ॥ १६ ॥

क्षीण. क्षीणोऽपि शशी भूयो भूयो विवर्धते नित्यम् ।

विरम प्रसीद सुन्दरि यौवनमनिवर्ति यातं तु ॥ ७१ ॥

(Cited in खट्'s काव्यालंकार. ७९०)

After it has waned and waned, the moon still waxes time and again while youth, once past, never reverts Have done with it (i e. pride) Be reconciled, O beautiful lady ! (71)

प्रदीपः—मेयस्य । व्यतिरेको विशेषेणातिरेक आधिक्यम् । स एव । व्यतिरेक एव । कश्चित्तु—“यत्रोपमेयादुपमानस्य उपमानादुपमेयस्य वा आधिक्यं स व्यतिरेक इति

उ०ः—पाङ्गुतादीत्यर्थ । ‘ अत्रावेदनक्रियया विरहोरोगयोरौपम्यप्रतीति । वर्ण्यनायिकासन्नधित्वेन विरहोरोगयो प्राकरणिकत्वम् । अचिकित्स्यत्वरूप क्षेत्रियत्व साधारणो धर्म ’ इत्यन्ये । अत्र क्रियारूपधर्मैक्यम् । कुमुदेति । (कान्ता प्रति कस्यचिदुक्ति ।) प्रसादे कुमुदसाम्यम् । माने (रक्त) कमलसाम्यम् । प्रकृतदशाया नीलनीरजसाम्यम् । ललितो मनोहर । विलास कटाक्ष । प्रतिहत निर्जितम् । एकपदे युगपत् । आननस्येत्यस्य ‘ अग्रे ’ इति शेष । (पुष्पिताग्रा छन्द ।) अधिक्षिप्तत्वेन प्रतिहतत्वेन च तेषां परस्पर साम्यप्रतीति । अत्र साम्यप्रतीतापि तावन्मात्रकृतो न चमत्कार । किं त्वेकधर्मान्वयकृतोपि । अतो गम्योपमया न निर्गह । ‘ जगाल मानो हृदयादमुष्या विलोचनाम्यामिव वारिधारा ’ इत्यत्र न तुल्ययोगिता । सादृश्यप्रतीत्यैव चमत्कारात् । ‘ चद्र इव सुदर मुखम् ’ इत्यत्र च न दीपकम् । एवं ‘ प्रदीयते पराभूतिर्मित्रशात्रयोस्त्वया ’ इत्यत्रापीयमेव । प्रदीयते पराभूतिरिति शब्दस्य श्लेषमूलकाभेदाध्यवसायेनाभिन्नीकृततदर्थस्य वा धर्मस्यैक्यात् । तादृशधर्मेण तयो साम्यप्रतीतौ हिताहितविषयतुल्यकर्तृत्वरूप व्यग्यै वाच्यराजोत्कर्षकतया गुणीभूत प्रतीयते इत्यन्यत् । नैतावताऽस्य तुल्ययोगितातरत्नवक्तु युक्तम् । ‘ लोकपालो यम पाशी श्रीद शक्रो भवानपि ’ इत्यत्र तु उक्तं दीपकमेवेति दिक् । इति तुल्ययोगिता । आधिक्यम् । गुणविशेषकृत उच्चार्य । स एवेति । योगेनैव लक्षणजभात् स व्यतिरेकनामालंकार

प्रभाः—विशेषेणेति । तेन मुखमिव चन्द्र इति प्रतीपे उपमानीकरणप्रयुक्तस्याधिक्यस्य गम्यये विशेषतस्तद्बोधकशब्दाभावाभ्रानित्यामि । स एवेति । न तूपमेयादुपमा-

इत्यादौ उपमानस्योपमेयादाधिन्यमिति यत् केनचिदुक्तम्, तदयुक्तम् ।
अत्र यौवनगताऽस्यैर्याधिक्यं हि विवक्षितम् ।

(३६) हेत्वोरुक्तावनुक्तीनां त्रये, साम्ये निवेदिते ॥ १९ ॥
शब्दार्थाभ्यामथाक्षिप्ते, श्लिष्टे तद्वत् त्रिरष्ट तत् ।

In cases like this, some have asserted that there is the transcendence of the Upamana above the Upameya That is improper Since here what is intended to be driven at is the transcendence in the matter of the instability of youth.

It (i e. the figure) is possible in varieties numbering thrice eight (i e 24) 1 when the two reasons are stated 2-4 in three cases of non statement,—the similarity being conveyed (I) by Expression or (II) by Implication, or (III) being suggested ($4 \times 3 = 12$), likewise when it (i e similarity is based on Paronomasia ($4 \times 3 = 12$) ($12 + 12 = 24$)

प्रदीपः—लक्षणम् । कथमन्यथा—क्षीण इत्यादिसप्रह । अत्र ह्युपमानभूतस्य शशिन उत्कर्ष । क्षीण्येऽपि पुनर्वृद्धे ” इत्याह । तत्र युक्तम् । अस्यैर्यं हि तस्योपमानता । तदाधिन्य चोपमेये यौवन एवात्र विवक्षितम् । तस्मादुपमानस्योत्कर्षे व्यतिरेक इति रिक्तवच । एन विम-

उ०ः—इत्यर्थः । उपमानादित्युक्ते ‘कुमुदादतिरिच्यते मुखम्’ इत्यादौ नायमलकारः । (क्षीण इति । विरमः । ‘अभिमानात्’ इति शेषः । अभिमान त्यजेत्यर्थः । प्रसीद । प्रसन्ना भव । अनिवर्ति न प्रयावर्तते । यातम् गतम् । आर्या छन्दः ।) पुनर्वृद्धेरिति । यौवन तु न तथेति उपमेयस्य न्यूनतेत्यर्थः । अस्यैर्यं हीति । अयं भावः । न ह्यत्र चद्रयौवनयो सादृश्यम् । किं तु तत्क्षययोः । तत्र चद्रक्षयस्य वृद्धिबाध्यतया न्यूनत्वम् । यौवनक्षयस्य त्वबाध्यतयाधिक्यम् । मानप्रसादनानुगुणतया प्रवृत्तवाक्यार्थानुगुणत्वात् इति । अस्यैर्यं क्षयः । एव ह्यत्र वाक्यार्थः—चद्रो हि पुनः पुनरागमनेन लोके सुलभोऽतो न तादृशमाहात्म्यशाली । इदं पुनर्यौवनमपुनरागमेनातिदुर्लभमिति मानादिभिरतरार्यैर्विदग्धया भगव्या मुधा गमयितुं न साप्रतमिति । अन्यथा ‘कि-
मिति अस्य चद्रस्य यौवनस्य कृते मया मानादिरस्यते यातुं नाम यौवनम्’ इति

प्रमाः—नस्य व्यतिरेकोऽपीत्यर्थः । एतदेव दूषयितुमुपन्यस्यति—यच्चित्तिविति ।
अत्रानुपादानेति । श्लेषस्थलेऽनुपादानत्रयमित्यर्थः । साम्यस्य श्रौतत्वे आर्थवै आक्षि

व्यतिरेकस्य हेतुः उपमेयगतमुत्कर्षनिमित्तम्, उपमानगतमपकर्षकारणम्, तयोर्द्वयोरुक्तिः, एकतरस्य द्वयोर्वा अनुक्तिरित्यनुक्तित्रयम्, एतद्भेदचतुष्टयमुपमानोपमेयभावे शब्देन प्रतिपादितेः आर्थेन च क्रमेणोक्तश्चत्वार एव भेदाः, आक्षिप्ते चोपम्ये तावन्त एव; एवं द्वादश । एते श्लेषेऽपि भवन्तीति चतुर्विंशतिभेदाः । क्रमेणोदाहरणम्—

*Gloss:—*The reason of transcendence, i. e. (a) the cause of the superiority of the Upameya; & (b) the cause of the inferiority of the Upamāna : (1) the statement of them both; Three cases of non statement viz. (1-2) non-statement of either or (3) of both. These four varieties when the Upamāna-Upameya relation is conveyed by Expression. (5-8) By the process of Implication of similarity the same four varieties afore-mentioned. (9-12) And when the similarity, is suggested as many varieties. Thus twelve. (12-24) These become possible with Paronomasia also. Hence twenty four varieties in all Instances in order.—

प्रदीपः — जते-हेत्वोरिति । व्यतिरेकस्य द्वौ हेतू । उपमेयगतमुत्कर्षनिमित्तमुपमानगतमपकर्षनिमित्तं च; तयोर्द्वयोरप्युपादानमित्येकः प्रकारः । अनुपादाने तु त्रयो भेदा । प्रथमस्यैव द्वितीयस्यैव उभयोरपि वा हेत्वोरनुपादानात् । तदेव चत्वारो भेदाः । ते च प्रत्येकत्रिधा । साधर्म्यस्य क्वचिदिवादिना शब्दशक्तेः प्रतिपादनात् । क्वचित्तुल्यादिशब्देनार्थशयत्वा । क्वचिदुभयाभावेऽप्याक्षेपेणेति द्वादश भेदाः । ते च प्रत्येकमश्लिष्टे श्लिष्टे च शब्दे इति चतुर्विंशतिभेदः स इत्यर्थः । तत्राश्लिष्टभेदेषु हेत्वोरुक्तौ शब्दे साम्ये यथा—

उ०: — प्रतिकूलेनार्थेन प्रवृत्तार्थस्यापुष्टतापत्तेः । प्रियहितकारिण्या दूत्या हीदं वचनम् । एतेन ' रक्तस्त्वं नमपहृष्यैरहमपि श्रृण्व्यः प्रियाया गुणं स्त्वामायाति शिष्टी-मुखाः स्मरधनुर्मुक्ताः सखे मामपि । कांतापादतलाहतिस्तत्र मुदे तद्वन्ममाप्यारयो-सर्वे तुल्यमशोक केवलमहं धात्रा सशोकः वृत्तः ॥ ' इत्युपमेयन्यूनतापर्ययसार्थी व्यतिरेक इत्युपास्तम् । सशोकत्वेन तद्रम्यचेतनचसहृदयत्वादिभिर्गुणाधिक्यस्यैव सत्तात् । न च न्यूनत्वपदेनापकर्षो निश्चितः । स च शोकस्य स्वरूपेणापष्टत्वादस्यैव । वाच्यार्थबोधकालिकोकार्थपर्यायोरेव तदलंकाररूपत्वादिति वाच्यम् । प्रवृत्तार्थानुगुणमर्थत्वस्यैव श्राद्धिपदार्थत्वात् । ' परमचेतनत्वमेव सम्यक् न पुनः प्रियावियोगादिजन्यशोकस्य चैतन्यादि ' इति पर्यायज्ञानेन तस्य प्रवृत्तार्थार्थभूतनिर्देशानुगुणत्वात् । अत एव प्रियावियोग-

असिमात्रसहायस्य प्रभूतारिपरामर्शे ।

अन्यतुच्छजनस्येव न समयोऽस्य महाधृतेः ॥ ७२ ॥ (—)

अत्रैव तुच्छेति महाधृतेरित्यनयोः पर्यायेण युगपद्वाऽनुपादानेऽन्यत् भेदत्रयम् । एवमन्येष्वपि द्रष्टव्यम् । अत्र इवशब्दस्य सद्भावाच्छाब्दमौपम्यम् ।

असिमात्रसहायोऽपि प्रभूतारिपरामर्शे ।

नैवान्यतुच्छजनवत्सगर्वोऽय महाधृतिः ॥ ७३ ॥ (—)

In the event of the defeat of a host of enemies, hauteur does not affect this (king) of supreme courage, whose sole helper is his sword, as it does other lay persons (72)

In this very instance, three more varieties become possible, according as 'Tuccha' and 'Mahā-dhṛteḥ' are dropped, each one in turn or both simultaneously. The same holds good in other instances (i.e. of implied or suggested or paronomastic similarity) also. Here the similarity is expressed owing to the presence of the word 'Iva'.

Though, the sword be his sole helper, he, in the event of the defeat of a host of enemies is not affected by pride like other lay men, possessed of great courage as he is. (73)

प्रदीपः — असीति । अत्रोपमाने तुच्छत्वमुपमेये महाधृतित्वं च हेतुः । इवशब्दसत्त्वाच्च शाब्दमौपम्यम् । अत्रैव तुच्छत्वमात्रस्य महाधृतित्वमात्रस्य वा द्वयोरपि वा क्रमेणानुपादाने हेत्वनुपादानभेदत्रयेऽपि शाब्दमौपम्यभेदत्रयं द्रष्टव्यम् । हेतुद्वयोपादान एवाऽऽर्यसाम्ये यथा—
असिमात्रसहायोऽपीति ।

उ०ः — अपि तुल्यमित्यर्थकमावयो सर्वं तुल्यमिति वाक्यं चरितार्थम् । एतेनोपमालंकारेदूरीकरणमेवात्र चमत्कारि । रसाद्यनुकूलतया कुतश्चिदगात् भूषणापसरणमिव रसानुसारेण कविदलकारवियोगोऽपि शोभायह इति ध्वनिवृद्धुक्तमशस्तम् । एवं 'हनूमदाद्यैर्यशसा मया पुनर्द्रिशा हसैर्दूत्यपय सिनीवृत' (नैषधकाव्ये नयमसर्गे १२३ पद्यम्), इयत्र नलमहीपते स्वर्निदया लब्धनिर्देशानिशपरूपप्रवृत्तवाक्यार्थे दूत्यस्तन्यूनताया एतानुगुण्येनाक्रियमपत्वात् । एवं 'न कठोर न वा तीक्ष्णमायुधं पुष्पधन्वन । तथापि जितमेवासीदमुना भुवनत्रयम् ॥' इत्यादावपि कठोरतीक्ष्णाखरहितस्य भुवनत्रयनये

अत्र तुल्यार्थे वतिरित्यर्थमौपम्यम् ।

इय सुनयना दासीकृततामरसश्रिया ।

आननेनाकलङ्केन जयतीन्दुं कलङ्किनम् ॥ ७४ ॥ (—)

Here the affix 'Vat' is used in the sense of 'Tulya' Hence the similarity is implied

This lady possessing lovely eyes excels, with her spotless face that has vanquished (lit. enslaved) the beauty of the red lotus, the spotted moon. (74)

प्रदीपः—अत्र तुल्यार्थं वतिरित्यर्थमौपम्यम् । अत्र पूर्ववदनुपादानभेदत्रय द्रष्टव्यम् । हेत्वोरुक्तावेवाक्षिप्ते साम्ये यथा—इयमिति । अत्राकलङ्कित्वकलङ्कित्वे हेतू समुपात्तौ । इवादीना तुल्यादीना वाऽभावादाक्षिप्तमौपम्यम् । अत्रैव हेत्वनुपादाने भेदत्रय पूर्ववत् द्रष्टव्यम् । न चाक्षिप्तभेद उपमाया शङ्कनीय । जयत्यादिशब्दस्यावश्यकतया व्यतिरेकेण

उ० :—उत्कर्षातिशयप्राप्त्याऽभावरूपविशेषणस्याप्याधिक्यमात्रसंपादकत्वान्न दोष इत्यलम् । असीति । (असिरेव सहायो यस्य । प्रभूता येऽस्य तेषां परा भवे सति । स्मय गर्व ।) मात्रेण सहायातरव्यवच्छेद । स्मयाभावोऽत्रोत्कर्षपर्यवसायितयाधिक्यरूप । अत्र प्रतीयमानमपि सादृश्य गुणातरकृतस्वनिषेधोत्था पितेनोत्कर्षेण तिरस्कृतमिति तत्तिरस्कारकतयाऽस्य चमकारातिशयजनकत्वम् । तिरस्कार्यतयौपम्यगर्भन्वव्यग्रहारोऽत्रेति बोध्यम् । आधिक्यवर्णनाभावे सादृश्य पर्यवस्यतीत्येतावता तद्गर्भत्वव्यग्रहारात् । एतेनेकगुणपुरस्कारेण सादृश्य निषेधे गुणातरेण सादृश्यप्रत्ययस्य दुर्वारत्वादुपमागर्भत्वमस्येत्यपास्तम् । किं चान्यधर्मेण प्रसिद्धसादृश्यस्यैवेदशाधिक्यप्रतिपादनद्वाराऽभावस्याप्युत्कर्षस्य वा प्रतिपादनम् । स चाविशेषासर्वधर्मप्रयुक्त एवेति तदप्ररोहात् । 'वर्थं तुल्याम कलयाऽपि पक्वम्' इत्यादौ सर्वथैव सादृश्यनिषेधाच्च । 'देवदत्तेन सदृशो यज्ञ दत्त किं तु धनमस्याधिकम्' इत्यादौ उत्कटविषादित्वेन प्रसिद्धदेवदत्तेन विषादिश्रुतसादृश्यं प्रतीयमानमप्यपट्टमिति दिक् । क्रमेणेति । 'नूनमन्यजनस्येव' इति 'न स्मयोऽस्य महीपते' इति च पाठ इत्यर्थः । आक्षिप्ते इति । व्यंग्ये इत्यर्थः । (इयमिति ।) दासीकृता पद्मश्रीयेन तेनाकलङ्कित्वेनाननेनान्यन्यय । अत्रैवेति । 'आननेन मनोज्ञेन' इति 'जययमृतदीपिनिम्' इति च पाठे

अथेवादि-तुल्यादि-पदविरहे आक्षिप्तोपमा ।

जितेन्द्रियतया सम्यग्विद्यावृद्धनिषेविणः ।

अतिगाढगुणस्यास्य नाब्जचन्द्रद्गुरा गुणाः ॥ ७५ ॥ (—

अत्रेवार्थे वतिः । गुणशब्दः श्लिष्टः । शान्दमौपम्यम्

अरण्डमण्डलः श्रीमान्पश्यैव पृथिवीपतिः ।

न निशाकल्पजातु कलावैकल्यमागतः ॥ ७६ ॥ (—)

अत्र तुल्यार्थे वतिः, कलाशब्दः श्लिष्टः ।

Here, the Upamā is of course suggested in the absence of words such as 'Iva' or 'Tulya.'

The virtues (by Śleṣa, fibres) of this (king), who earnestly serves those advanced in learning owing to his having subdued the senses, and whose excellences are too profound, are not penshable like those (i. e. fibres) of the lotus. (75)

Here 'Vat' is used in the sense of 'Iva' The word 'Guna' is paronomastic. The similarity is 'Expressed'

Behold! This glorious king, the circle of whose allies is undisrupted (by Śleṣa, with the full orb), has never suffered a depletion of arts (by Śleṣa, digits) like the moon (76)

Here 'Vat' is used in the sense of 'Tulya' The word 'kala' is paronomastic

प्रदीपः - विद्यापद्वारात् । अथ श्लिष्टभेदेषु हेन्योरुक्तौ शान्दमौपम्यं यथा-जितेन्द्रियेति । अत्र श्लिष्टो गुणशब्दः । तदर्थस्यातिगाढत्वमद्गुरत्वे च हेतू समुपात्ते । इयार्थे वतिरिति शान्दमौपम्यम् । अत्रैव पूर्ववदनुपादाने भेदत्रयं द्रष्टव्यम् । तत्रैवाऽऽथे राम्ये यथा-अरण्डेति । अत्र कलाशब्दः श्लिष्टः । कलावैकल्यतदभावो हेतु इन्द्रोपानो । तुल्या

७५: - इत्यर्थः । जितेति । विद्यावृद्धा पंडिता । विद्या च वृद्धाश्चेति वा । अतिगाढो विरोधिसहसैरप्यनुच्छेद्य गुणो धैर्यादिर्यस्य । (भद्गुरा नम्ररा ।) गुणा पंडितत्वादयस्ततश्च । पूर्ववदिति । 'सत्त्वर्मानिरतस्यास्य' इति 'न तामरस-पटुणा' इति च पाठे इत्यर्थः । अरण्डेति । मण्डलं राजचक्रं यत्र च, श्रीसरति शोभा च, कला कौशलं चंद्रयोदशांशश्च । जातु कदापि । कलावैकल्येति । अरण्डमण्डलवत्कलावैकल्ये हेतु इत्यन्ये । चिन्वमिति । कलावैकल्यतदभावो हेतुर्न तदनुपादाने स्यात् विमात्रयः स्यात् । हेतुभूतसर्वत्रयस्य तदश्रयत्वस्य वा श्लिष्टे श्लिष्टभेद इति भवः । "बहुवचिनाऽप्येव श्रीमन्ननुदतविक्रमः ।

मालाप्रतिवस्तूपमावत् मालान्यतिरेकोऽपि संभवति, तस्यापि भेदाः
पञ्चमूल्याः, दिङ्मात्रं चोदाह्रियते, यथा—

हरवन्न विषमदृष्टिर्हरिवन्न विभो विधूतविततवृषः ।

रविवन्न चातिदुःसहकरतापितभूः कदाचिदसि ॥ ७७ ॥ (—)

अत्र तुल्यार्थे वतिः । विषमादयश्च शब्दाः श्लिष्टाः ।

नित्योदितप्रतापेन त्रियामामीलितप्रभः ।

भास्वताऽनेन भूपेन भास्वानेप विनिर्जितः ॥ ७८ ॥ (—)

अत्र ह्याक्षिसैवोपमा । भास्वतेति श्लिष्टः । यथा चा—

Vyatireka, like Prativastūpamā, is possible also in the Mala form. Its varieties too could be imagined likewise. It is illustrated only in a broad outline. For instance —

Your outlook (by Śleṣa, eyes) is not unjust (by Śleṣa, odd in number) like Hara's, nor have you, O mighty lord! like Hari, spurned the mighty Law (by Śleṣa, the demon Vṛṣa), nor have you, like the sun, ever oppressed the earth with extremely unbearable taxation (by Śleṣa, rays) (77)

Here 'Vat' is used in the sense of 'Tulya,' and the words 'Visama' etc. are used paronomastically

The sun there, whose light is rolled up at night, is outstripped by this glorious king whose prowess is ever on the rise (78)

For, here the Upamā is suggested. The word 'Bhāsvat' is used paronomastically. Or as in

प्रदीपः—यं वतिरित्यर्थमौपम्यम् । अत्रानुपादानत्रयं चिन्त्यम् । अयमेव मालारूपो यथा—हरवदिति । पूर्वम् । तत्रैवाक्षिप्ते साम्ये यथा—नित्योदितेति । अत्र भास्वतेति प्रतापेति च श्लिष्टं पूर्वाधोपात्तं हेतुद्वयम् । इवादिस्तुल्यादिशब्दानां चाभावादाक्षिसैवोपमा । अत्रैव पूर्ववदनुपादाने भेदत्रयं दृष्टव्यम् । निर्जितजयत्यादिशब्दाभा-

उ०ः—न निशान्तरनज्जातु दृश्यतां वसुधाधिप ॥' इति पाठेन बहुलशब्दे श्लेषस्तत्त्वात् अखडमडलत्वमल्ययैकत्वयोर्होत्रोऽनुपादानेऽपि समान्येऽनुपादानत्रयम् । बहुञ्च वृष्णपक्षं विपुलश्चेत्यन्ये । हरवदिति । वैषम्यं त्रिवं पारय्य च । विधूतं कपितं । वृषो वृषासुर वडीर्दश्च धर्मश्च । सत्यभामापरिणयने वृष्णेन सप्तवृषास्वदनात् । करं विरणं राजभागश्च । तापिता उद्वेजिता दाहं प्रापिता च । भूर्भरणिस्तस्यलोमश्च । (आर्या छंदः ।) अत्र विषमद-

स्वच्छात्मतागुणसमुल्लसितेन्दुविम्बं
विम्बप्रभाधरमकृत्रिमहृद्यगन्धम् ।

यूनामतीव पिबतां रजनीषु यत्र

तृष्णा जहार मधु नाननमङ्गनानाम् ॥ ७९ ॥ (—)

When (in spring), in the nights, wine—not the face(s) of women—would quench the thirst of youths drinking hard (the wine, and the faces by way of kissing) the wine and faces, in which the orb of the moon seemed to flash in virtue of their being clear by nature, which breathed alike unartificial and charming aroma, and of which wine possessed the bright hue (प्रभा) of the Bimba, and the face(s) possessed lower lips with the same hue ! (79)

प्रदीपः — वेऽपि श्लिष्टविशेषणेनौपम्याक्षेपादप्ययं भेदः सम्भवति । यथा—स्वच्छात्मतेति ।

उ० : — छित्त्वमपकर्षहेतुरुपात्त । समदृष्टित्वमुत्कर्षहेतुर्नोक्त । बहुपमानापेक्षया आधिक्यवर्णनान्मालाऽत्रेति बोध्यम् । नित्येति । प्रतापः पराक्रमः प्रवृष्टतापश्च । भास्यता कातिमता रविणा च । त्रियामा रात्रि । अक्षिप्तैवेति । विनिर्जित-पदाक्षिप्तैवेत्यर्थः । द्रष्टव्यमिति । ‘ समरासक्तमनसा ’ इति ‘ पक्वजा-वलिनदन ’ इति च पाठे इत्यर्थः । अत्रेदं चित्यम् । उपात्तवैधर्म्यांश्च श्लेषेणैव व्यतिरेकस्य श्लेषमूलकत्वमुचितम् । न तु यत्र कुत्रापि श्लेषेणेति कृतमेदत्रयं चित्यमेव । न च यत्र द्विजसुरालयमातरिश्वादिशब्दवेद्येषूपमानोपमेयेषु स्वशब्दोपात्त एव श्लेषो व्यतिरेकोत्थापकस्तत्रैतदुदाहरणं सूत्रपादम् । तत्र स्वशब्द-वेद्यस्यैव वैधर्म्यस्य सम्भवादिति । स्वच्छेति । स्वच्छात्मत्वं निर्मलत्वमेव गुणस्तेन समुल्लसितं प्रतिबिम्बितमिन्दुविम्बं यत्र । मुखेऽपि कपोले चन्द्रप्रतिबिम्बात् । मधुपक्षेऽप्येवमेव । यद्वा समुल्लसितेन्दुविम्बमिति रूपकम् । मुखपक्षे समुल्लसितत्वं पूर्णत्वम् । यद्वा—स्वच्छात्मता चिह्नणता सैव उत्कर्षकत्वेन गुणः । विम्बप्रभोऽधरो यत्रेति मुखपक्षे । मधुपक्षे विम्बप्रभां धरति तत् । (विम्बप्रभाया धर धारकम् ।) जीर्णमधुनो रक्तत्वात् । अकृत्रिमो मुखवासनादिकं विना गन्धातरयोगं विना च हृद्यो गन्धो यस्य । अतीव अतिशयेन । यूना मधु तृष्णा पानेच्छा जहार नाननम् । अधरपानेच्छया अनिवृत्तेरित्यन्वयः । (वसन्ततिलका छन्दः ।) अग्नानामाननं मधुसदृशं हृद्यगन्धादिमत्वादित्येव श्लिष्ट-

अत्रेवादीना तुल्यादीनां च पदानामभावेऽपि श्लिष्टविशेषणेरपि
सैवोपमा प्रतीयते । एवजातीयका श्लिष्टोक्तियोग्यस्य पदस्य पृथगु-
पादानेऽन्येऽपि भेदा सभवन्ति, तेऽपि अन्येव दिशा द्रष्टव्या ।

Here, even in the absence of words like 'Iva' and 'Tulya' there comes to be conveyed an Upama, of course one that is suggested by the paronomastic adjectives. Even other varieties of this type become possible if a word that could be used paronomastically (in two senses) happens to be used separately. They also might be conceived likewise.

प्रदीप. — स्पष्टम् । श्लिष्टोक्तियोग्यपदस्य पृथगुपादानेऽप्येवजातीयका भेदा सभवन्ति, तेऽन्यैव दिशा द्रष्टव्या ।

उ०: — विशेषणैरौपम्याक्षेपेऽपि तृष्णा जहार नाननमित्यतो वैलक्षण्यात् व्यतिरेक इति बोध्यम् । अत्र सर्वलोकलभ्यत्वपुण्यैकलभ्यत्वरूपौ तृष्णाहरणाहरणरूपोत्कर्षापर्यवर्तितौ नोक्तौ । उक्तेषूदाहरणेषु अयमस्मादधिक इति व्यतिरेकाकारो गम्य एव । 'इदो पद्माच्छाधिक मे प्रियाया वदन मतम् । विलासैर्हृद्यगधैश्च' इत्यादौ तु वाच्य एव । अयमेवानुभवरपर्यवसायी युच्यते । 'प्रियाया वदनेनेद पञ्ज सदृश न हि । विलासे शोभमानत्वाद्विकासित्वाद्विधूदये ॥' इति पद्ये प्रतीपालकारतिरस्कारको व्यतिरेक । 'निष्कलक निरातक चतुःपट्टिजलाधर । सदापूर्ण महीप त्व चद्रोऽसीति मृषा वच ॥' इत्यत्र रूपप्रतिरस्कारकोऽयम् । 'दृढतरनिबद्धमुष्टे कोशनिषण्णस्य सहजमलिनस्य । कृपणस्य वृषाणस्य च केवलमाकारतो भेद ॥' इति पद्ये केवलपदस्वारस्येन अन्यो केवल आश्रयपदवाच्यत्वतदभाववपदवाच्यत्वाभ्या आकृतेश्च भेद, गुणैस्तु साम्यमेव । दृढ तरेत्यादिविशेषणसाम्यादितरगुणैश्चेति प्रतीनेर्गम्योपमैरालङ्कारो न त्वयम् । आधिक्यस्याचमकारित्वात् । कृपणस्योपमेयवे तद्रतत्वाभावाच्च । औपम्यतिर-

प्रमा — सत्त्वे सत्त्वे सति श्लेषे कथमुभयानुपादानम् । वैधर्म्यानुक्तौ श्लेषस्य निरागम्यत्वापत्तेरित्याशयः । पृथगुपादानेऽपीति । उपमानोपमेययोर्विशेषणत्वेन पृथगुपादानेऽपीत्यर्थः । यथा— 'अमृतममृत क संदेहो मधून्यपि नाचया मधुरमधिकं चून स्यापि प्रसन्नरस पञ्चम् । सद्यपि पुनर्मध्वस्य सन्नरसान्तरविज्ञानो वदतु यन्निहान्य त्वाद्वा स्यात्प्रियादशनच्छदात् ॥' इत्यादौ । अत्र द्वितीयोऽमृतशब्दोऽनिमधुराय । नान्यथा किं त्वनिमधुराणि । अत्रोपमानभूतेष्वमृतादिपूज्ये चाधरेऽतिमधुरत्वं

(३७) निषेधो वक्तुमिष्टस्य यो विशेषाभिधित्तया ॥ २० ॥

वक्ष्यमाणोक्तविषयः स आक्षेपो द्विधा मतः ।

विवक्षितस्य प्राकरणिकत्वादनुरूपसर्जनीकार्यस्य अशक्यवक्तव्यत्व-
मतिप्रसिद्धत्वं वा विशेष वक्तुं निषेधो (निषेध इव) यः स वक्ष्यमाण-
विषय उक्तविषयश्चेति द्विधा आक्षेपः । क्रमेणोदाहरणम्—

ए एहि किंपि कीएवि कएण णिक्खिअ भणामि अलमह वा । ३
अविआरियकज्जारम्भआरिणी मरुड ण भणिस्स ॥ ८० ॥ (—)

19 ĀKṢEPA

Where, with a view to driving at a particular feature of the matter that needs to be stated, an exception is taken to a thing yet to be spoken or already spoken there results the figure Akṣepa which (thus) is regarded to be of *two* kinds.

Gloss —Where in order to hunt at the particular feature—viz either that it is difficult to describe it, or that it is too obvious,— of the matter intended to be stated, which since it is relevant cannot be held back, an exception (an exception in appearance) comes to be taken to it, there takes place 'Akṣepa, which is of two kinds according as it relates to the matter about to be spoken or already spoken Instances in order —

Come along O ruthless one, I speak something on behalf of some lady Or have done with it! Let her die who sets about doing things recklessly I would not speak' (80)

प्रदीप —निषेध इति । वक्तुमिष्टस्य प्राकरणिकत्वादनुरूपस्य यो निषेधः स आक्षेपः । निषेधो निषेध इवेत्यर्थः । शब्दगत्या निषेधेऽप्यर्थगत्या विधेरेव प्रतिपत्ते । तत्रयोजनमाह—विशेषाभिधित्तयेति । वक्ष्यमाणविषयेऽशक्यवक्तव्यत्वमुक्तविषयेऽतिप्रसिद्धत्वं चति विशेषः । विभजते—वक्ष्यमाणेति । तत्र वक्ष्यमाणविषयो यथा—ए

उ० : —स्काराभावाच्चेति दिक् । इति व्यतिरेकः । वक्तुमिष्टस्येति । अस्य व्याख्या वचनार्हस्येति । अवचनानर्हस्येति वा पाठः । निषेधः । अभिधाननिषेधः । अनपेक्षिताभिधाननिषेधस्य 'न पद्ममुखमेवैतत्' इत्यादेश्च वारणाय पृथक्तृतीयाते । निषेध इवेति । अभिधाननिषेधेऽप्यभिधेयानिषेधात् विशेषप्राप्त्यर्थमेवाभिधानस्यापि निषेधादिति भावः । अर्थगत्येति । तस्य प्रवृत्तत्वादेवाभिधातुं पतितस्य त्रियमाणो निषेधो बाधितः सन्नाभासवे पर्ययस्यन् विधेरक्षेपक इति भावः । केचित्तु व-

ज्योत्स्ना मौक्तिकदाम चन्दनरसः शीतांशुकान्तद्रवः
 कर्पूरं कदली मृणालवलयान्यम्भोजिनीपल्लवाः ।
 अन्तर्मानसमास्त्वया प्रभवता तस्याः स्फुलिङ्गोत्कर-
 व्यापाराय भवन्ति हन्त किमनेनोक्तेन न ब्रूमहे ॥ ८१ ॥ (—)

The moon light, the pearl-necklace, the sandal-paste, the molten moon-stone, the camphor, the plantain tree, the coils of lotus fibres, the leaves of the lotus-plant,—Ah ! these tend, due to you who dominate her mind from within, to produce the action of a heap of fiery sparks ! Alas ! What use talking about it ? We forbear speaking ! (81)

प्रदीपः—एहीति । अत्र विरहजनितदुर्दशातिशयो वक्ष्यमाणो निषिद्धः । उक्तविषयो

उ०ः—कुमित्युपलक्षणम् । करिष्यमाणस्यापि निषेधः आक्षेपः । ‘ तां सुंदरीं वर्णयितुं न मे वाणी प्रवर्तते ’ इत्यत्र करिष्यमाणवाणीप्रवृत्तेर्निषेधो वर्णनीयस्या-निर्वाच्यतां व्यनक्तीत्याहुः । (ए एहीति ।) ‘ ए एहि किमपि कस्या अपि कृते निष्कृप भणामि अलमथ वा । अविचारितकार्यारम्भकारिणी प्रियतां, न भणिष्यामि ॥ ’ किमपि तत्पीडातिशयरूपम् । ए इति सामर्थ्यं संबोधनम् । अलमथवेति पूर्वक्षेपे । अविचारितेत्यादि तु त्वत्प्रेम्णः स्थैर्यास्थैर्ये अविचार्येण प्रवृत्तेत्यर्थकम् । अलमित्यनेनैव निषेधलाभे ‘ न भणिष्यामि ’ इति पुनः कथनं खेदातिशयोक्तकम् । (आर्या जघनविपुला ।) अत्र नायिकासंतापातिशयोऽवश्यं वक्तुमिष्टः, न चासौ विशिष्य वक्तुं शक्य इति व्यञ्जयितुं निषिद्धः । नायकं प्रति दूत्युक्तिः । एवमप्रेऽपि । ज्योत्स्नेति । (ज्योत्स्ना चंद्रिका । मौक्तिकदाम मुक्ताहारः ।) शीतांशुकान्तद्रवः चंद्रकान्तमणिजलम् । आः इति खेदे । अन्तर्मानसम् मानस-मध्ये । प्रभवता दाहकरणसमर्थेन । प्रयसतेति वा पाठः । त्वया करणभूतेन । अतो दुःसमाधानत्वम् । प्रभवतेति पाठे प्रभोरनभियोज्यत्वम् । (स्फुलिङ्गोत्करः

प्रभाः—पृथगुपात्तम् । प्रियादशनच्छदादन्यत्त्वाद्दु स्यादिति भद्रपातस्यानिस्वादुत्वप्रत्य-यात् । इति व्यतिरेकप्रकरणम् ॥ १७ ॥ निषेध इवेति । निषेधाभास इत्यर्थः । ए एहीति । ‘ अये एहि किमपि कस्या अपि कृते निष्कृप भणाम्यलमथवा । अविचा-रितकार्यारम्भकारिणी प्रियतां न भणिष्ये ॥ ’ निषेधाभासवद्विष्याभागोऽप्यलंकारो-ऽयैरुक्तः । यथा—‘ गच्छ मच्छति चेतकान्त पन्थानः सन्तु ते शिवाः । ममापि जन्म तत्रैव भूयाद्यत्र गतो भवान् ॥ ’ इत्यादौ । इत्याक्षेपप्रकरणम् ॥ १८ ॥

(३८) क्रियायाः प्रतिषेधेऽपि फलव्यक्तिर्विभावना ॥ २१ ॥

हेतुरूपक्रियायाः निषेधेऽपि तत्फलप्रकाशनं विभावना । यथा—

20 VIBHĀVANĀ

Where the Effect is in evidence even when the cause (क्रिया) is denied, the figure resulting is 'Vibhavanā'

Gloss — Even when action which constitutes the cause is denied, if there is the manifestation of the effect of the same, the figure is 'Vibhavanā' To illustrate —

प्रदीपः — यथा—ज्योत्स्नेति । क्रियाया इति । वैयाकरणमते क्रियैव हेतुरिति क्रियेत्युक्तम् । वस्तुतस्तु कारणप्रतिषेधे कार्यवचनं विभावना । न च विरोधः । स्वाभाविकत्वस्य

उ० : — अग्निप्रणसमूहः तस्य व्यापारः दाहोत्पादनम् । तदर्थम् । शार्दूलविक्रीडित छन्दः ।) अत्र वियोगिनीनां ज्योत्स्नादि स्फुलिगायते इत्यत्रातिप्रसिद्धत्वविशेषं व्यजयितुं ज्योत्स्नादीन् युक्त्वा तत्कथनं प्रनिषिद्धम् । अत्र व्यग्येनाशक्यवक्तव्यत्वादिना व्यजकं वाच्यमेव चारुत्वमावहतीति गुणीभूतव्यग्यता । यत्तु वामनेन ' उपमेये सति विमुपमानेनेत्येवमुपमानाक्षेप आक्षेपः ' इत्युक्तम् । तत्तु चक्ष्यमाणप्रतीपरूपतया गतार्थम् । इत्याक्षेपः । कारणेति । प्रसिद्धकारणेत्यर्थः । सूत्रे क्रियतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या क्रियाशब्दः कारणपर इति भावः । एव च कारणव्यतिरेकसामानाधिकरण्येन प्रतीयमाना कार्योत्पत्तिर्विभावनेत्यर्थः । ' न कठोरं न वा तीक्ष्णम् ' इत्यादावपि कठोरत्वादिविशिष्टायुधस्य जयहेतोरभावेऽपि कार्यकथनाद्विभावनेव । अतिशयोक्तिस्तु तदगम् । कारणतावच्छेदकाग्रच्छिन्नकारणव्यतिरेकस्य विवक्षितत्वात् । ननु कारणाभावे कार्योपपत्तौ स्फुरितस्य विरोधस्य प्रसिद्धातिरिक्तेन कारणेन परिहाराद्विरोधाभास एवायमिति

प्रभाः — क्रियैवेति । द्रव्यगुणादेरप्यनभिव्यक्तस्याहेतुत्वादभिव्यक्तरूपक्रियायाः सर्वत्रापेक्षेति । क्रियैव हेतुरित्याशयः । आत्मादेरपि हेतुत्वादाह—वस्तुतस्तु चिति । तथा च क्रियतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या क्रियाशब्द उक्त इति भावः । स्वाभाविकत्वस्य स्वभावविशेषजन्यत्वस्य । कुमुभितेत्यादौ सौकुमार्यातिशयरूपस्वभावजन्यत्वविभावनम् । ' पुष्पोद्गमैराभरणप्रयोगं प्रारंभिते वामदशा युवान । ततो विना कामुककर्मसिद्धिं पुष्पायुधस्याभवदहमोक्षः ॥ ' इत्यादौ कारणान्तरं पुष्पाभरणमनुरागोद्दीपक

कुसुमितलताभिरहनाऽप्यधत्त रुजमलिकुलैरदृष्टाऽपि ।

परिवर्तते स्म नलिनीलहरीभिरलोलिताऽप्यघूर्णत सा ॥ ८२ ॥ (—)

She suffered d stress at (the s ght of) creepers n blossom though unsmitten by them she writhed (परिवर्तते स्म) at (the s ght of) swarms of bees though unstung by them she reeled at (the s ght of) the waves that passed over lotus plants though not tossed by them (i e waves) (82)

प्रदीप - कारणान्तरस्य वा विभावनात् । उदाहरणम्— कुसुमितेति ।

उ०:—चेन्न । समग्रल्यो परस्परविरोधे तत्स्वीकारात् । इह तु कारणविरहेण कार्यमेव बाध्यत्वेन गम्यते । न तु तेन कारणविरह इति विशेषात् । कुसुमितेति । (नायिकाया विरहावस्थावर्णनम् ।) लताहनन विरहिण्या रोगहेतु । सा नलिनीति रूपकम् । भ्रमरदश परिवर्तनहेतु । तरंगसबधो घूर्णनहेतु । नलिनी युक्ततरंगैरिति वार्थ । (‘नलिनी’ इति नायिकानाम वा । महता अताडिता । परिवर्तते परावृत्य वर्तते । अलोलिता अचालिता । गीतिरञ्जित ।) अत्र विहरूपहेत्वतरजनिताना रुजादीना अन्यवेऽप्येकत्वाध्यवसायो विभावनामूलम् । स च प्रकृतेऽनाहार्य । ‘निर्पादानसभारमभित्तावेव तन्वते । जगच्चित्र नमस्तस्मै कलाश्लाघ्याय शूलिने ॥’ इत्यग्राहार्यो रूपककृत । स तथा कार्यशोभे दबुद्धिर्विभावनाजीवितम् । सा च कचिदातशयोक्तया कचिद्रूपकेणेत्यन्यत् । ‘अप्यलाक्षारसासिक्त रक्त तच्चरणद्वयम्’ इयत्र स्वाभाविकवन परिहार । अत्र कारणव्यतिरेक प्रतिबन्धकसत्ताया अप्युपलक्षणम् । तेन ‘सातपत्र दहत्याशु प्रतापतपनस्तव’ इयत्राप्येषा । अत्रापि स्वभावादाय विरोधपरिहार । प्रतिबन्धकाभावास्यापि कारणत्वनादिना तु यथाश्रुतमेव सम्यक् । पर तु कारणव्यतिरेकप्रतीतिरार्थीति बोध्यम् । ‘शखाद्वीणानिनादोऽयमुदेति महदद्भुतम्’ इत्यत्र वीणा विनेति प्रतीतिरार्थी कारणभावप्रतीतिरस्त्येव । अत्र शङ्खवेन कान्ताफठस्तत्रीनिनादत्वेन तद्वीत चाध्ययसितम् । ‘शीताशुकिरणास्तन्वीं हन्त सतापयन्ति ताम्’ इत्यत्रापि दाहकारणताच्छेदकधर्माच्छिन्नाभावप्रतीतिरार्थस्त्येव । विरहकालिकदाहकारणताच्छेदकत्व शीताशुवेऽपीति विभावनाद्विरोधपरिहार । वस्तुतः ‘शखाद्वीणानिनादोऽयम्’ इत्याद्युदाहरणानि विरोधस्यैव । परस्परबाध्यत्वावगमात् । ‘यश पयोधिरभवत्परकल्पतरोस्तव’

(३९) विशेषोक्तिरखण्डेषु कारणेषु फलावचः ।

मिलितेष्वपि कारणेषु कार्यस्याकथन विशेषोक्तिः । अनुत्तनिमित्ता,
उत्तनिमित्ता, अचिन्त्यनिमित्ता च । क्रमेणोदाहरणम्—

निद्रानिवृत्ताद्युदिते चुरत्ने सखीजने द्वारपदं परासे

श्लथीरुताम्हेपरसे भुजंगे चचाल नालिङ्गनतोऽङ्गना सा ॥ ८३ ॥ (—)

21 VIŚEṢOKTI

'Viśeṣokti' occurs where the Effect is not presented, (even) when the Causes are intact

Gloss — 'Viśeṣokti' consists in the non presentment of the Effect even when the Causes have come together. It can be (1) one where the reason is not stated, (2) one where the reason is stated, and (3) one where the reason is inscrutable. Instances in order —

(Even) when sleep was over, the sun had risen, the circle of friends had arrived at the doorway and the lover had relaxed his ardour for embrace, that woman budged not from the embrace! (83)

प्रदीपः—विशेषोक्तिरिति—अखण्डेषु मिलितेषु प्रसिद्धकारणेषूक्तेषु कार्याभाववचन विशेषोक्तिः । अत्राप्यप्रसिद्ध कार्याभावहेतौ पर्यवसानाद्विरोधाभावः । सा च त्रिधा—अनुत्त-
निमित्ता उत्तनिमित्ता अचिन्त्यनिमित्ता च । तत्राद्या यथा—निद्रेति ।

उः० — इत्यत्रापि विरोधाभास एव । परस्परं विरोधागते । एतेन 'कार्या-
त्कारणजन्माऽपि विभावना' इत्यपास्तम् । कारणान्तरं विभावयतीत्यन्वयार्थाभावेन
तस्य विभावनात्वाभावात् । एव 'निमीलितादक्षियुगाच्च निद्रया हृदोऽपि बाह्ये-
न्द्रियमौनमुद्रितात् । अदर्शि सगोप्य कदाऽप्यवीक्षितो रहस्यमस्या स महन्म-
हीपति ॥' इत्यत्रापि एषा । अक्षियुगात् हृदोऽपि सगोप्य अत एव महत्
रहस्यं यथा स्यात्तथा स नृपतिर्निद्रयाऽदर्शि । निमीलितत्वेनाक्षिसन्नि-
कर्षराहित्येन गोपनम् । बाह्येन्द्रियसहकृतान्मनसश्च तद्बाह्येन्द्रिय-

प्रभा. — बोध्यम् । इति विभावनाप्रकरणम् ॥ १९ ॥ केचिदिहोक्तानुत्तनिमित्तभेदद्वयमाहुः
स्तन्मते उदाहृतपदेष्वनुत्तनिमित्तता द्वितीयोदाहरणे तूत्तनिमित्ततेति द्रष्टव्यम् । अचि-

कर्पूर इव दग्धोऽपि शक्तिमान्यो जने जने ।

नमोऽस्त्रचार्यवीर्याय तस्मै मकरकेतवे ॥ ८४ ॥ (बालरामायण ३ ११)

—Jutation to Cupid who though burnt down, continues, like camphor, to be potent in each and every man (84)

प्रदीपः—अत्रानुरागातिशयो निमित्त चलनाभावे । स च विशिष्य वक्तु शक्यत्वेऽपि नोक्त इत्यनुक्तनिमित्तेयम् । उक्तनिमित्ता यथा—कर्पूर इति । अत्र ‘कर्पूरो दाहमाने उपमान न तु शक्तिमत्त्वेऽपि’ इति भास्कर । शक्तिमत्त्वे इति परमार्थ । ईषद्गन्धस्य तस्य सौरभाद्यतिशयात् ।

उ०ः—व्यापाररहितात्ततोऽगोपने पर्यवस्यति । ‘सविशेषणे हि’ इति न्यायात् । काळातरीणदर्शनजनितस्मरणसहकृतमनसोपनीतमान स्यादत आह—कदाप्यवीक्षित इति । एव च योगजधर्मवददृष्टविशेषाद्विनैवोपनय नलत्वेन भानमभिमतम् । ‘अदृष्टमप्यर्थमदृष्ट्यैभवात्त्वरोति सुप्तिर्जनदर्शनातिथिम्’ इत्युक्ते । अत्र दृशिधातोर्ज्ञानसामान्ये लक्षणया तत्र दर्शनाभेदलाभात् कारणाभावे कार्यलाभेन विभावना । कुसुमितेत्युदाहरणेऽनुक्तनिमित्ता एषा । उक्तनिमित्ताऽप्येषा । यथा ‘यदवधि विलासभजन यौवनमुदियाय चद्रव-दनाया । दहन विनैत्र तदवधि यूना हृदयानि दहन्ते ॥’ अत्रोपात्ते यौवने दाहहेतुत्वं पर्यवस्यतीति दिक् । इति विभावना । विशेषोक्तिरिति । विशेष कचिद्व्यतिपादयितुमुक्तिरित्यर्थ । निद्रेति । दुरल सूर्य । (प्राप्ते प्राप्ते सति । भुजगे उपपत्तौ । श्लथीकृत शिथिलीकृत आश्लेषरस आलिङ्गनरसो येन तादृशे सति । उपजातिश्छन्द ।) कारणसत्त्वे कुत कार्यानुत्पत्तिरित्येव-मत्र विरोध । कार्यानुपत्ते कारणसमब्रधानवाच्यत्वात् । अत्र निमित्त व्यग्न-मपि न चार्थिति गुणीभूतव्यग्नता । कर्पूर इवेति । (बालरामायणे तृती-याङ्के पद्यमेतत् । अवार्थे अकुण्ठित वीर्ये यस्य तस्मै । मकरकेतवे मदनाय ।) अत्र शरीरदाह शक्तिर्ध्वंसे कारणम् । सत्यपि तदनुत्पत्तिकथनम् । (भ्रूभ्या

प्रभाः—न्यनिमित्ततो वैलक्ष्म्यमाह—स च विशिष्येति । दाहमात्र इति । यथा कर्पूरे निरवशेष दह्यते तथेत्येतावन्मात्र विवक्षित न तु तस्य शक्तिमत्त्वम् । अप्रसिद्धेरित्यर्थ । भ्रूभ्या भ्रूस्वरूपेण भवता । घनश्चासौ सारो दृढस्तत्ता कर्पूरता च ।

स एकस्त्रीणि जयति जगन्ति वसुमायुधः ।
हरताऽपि तनुं यस्य शम्भुना न हत बलम् ॥

(Cited in भामह's काव्यालंकार ३ २४)

All alone, that flower weaponed Cupid conquers the three worlds who, though deprived of his body by Śambhu, could not be (yet) deprived of his strength (85)

प्रदीपः—‘भ्रूम्या प्रियाया भवता मनोभूचापेन चापे धनसारभावः ।

निजा यदश्लेषदशामपेक्ष्य सप्रत्यनेनाधिकवीर्यताऽऽर्जि ॥’

इत्यादि नैषधदर्शनात् । अत्रावायवीर्यत्वं शक्तिमत्त्वे कार्याभावरूपे हेतुरुक्तः । अचिन्त्य-
निमित्ता यथा—स एक इति । अत्र तनुहरणेऽपि बलाहरणस्य हेतुर्विशिष्यं वक्तुं न

उ० :—मिति । नैषधीयशान्ते सप्तमे सर्गे २५ पद्यम् । ‘मनोभूचापेन मदन-
चापेन प्रियाया दमयन्त्या भ्रूम्या भ्रूयुगुलेन भवता भ्रूत्वं गच्छता सता धनो दृढो
सारो मज्जा यस्य तद्भावं अतिदृढत्वं च आपे प्रापे । यदैव च भ्रूत्वं तदैव
दृढत्वमिति चकारार्थः । पुष्पत्वदशायां निसारस्यापि धनुषो भैमीभ्रूवदशायां
ससारत्वं जातमित्यर्थः । कथं ससारत्वमित्यत आह—यद्यस्मात् निजा स्त्रीया
अश्लेषदशां अदाहावस्थां अपेक्ष्य सप्रति दग्धस्य भैमीभ्रूमवनसमयेऽनेन धनु-
षा अधिकवीर्यता अतिशयितपराक्रमत्वं आर्जि अर्जितम् । अदग्धपुष्परूपचा-
पापेक्षया दग्धस्य श्यामीभवत्केसरशेषस्य भैमीभ्रूमवतस्तस्यैव चापस्य जग
द्वशीकरणे अधिकसामर्थ्यदर्शनादेवमनुमीयते इति भावः । वनत्वं सारत्वं दृढत्वं
श्रेष्ठत्वं च प्रापे इति वा । अथ च धनसारभावः कर्पूरत्वं च । यतः कर्पूरोऽपि
निजागदाहात् स्त्रीयपक्वाग्रस्थामपेक्ष्यादाहावस्थायामधिकवीर्यतामतिशयितः सौ-
गन्ध्यं शीतलत्वं चार्जयति’ इति नैषधीयप्रकाशे स्पष्टम् ।) स इति ।

प्रभा :—अश्लेषदशामदहदशाम् । सप्रति दग्धदशायाम् । अत्राचिन्त्यत्वचिन्त्यत्वयोरनुक्त
निमित्तस्यैव भेदरूपत्वाद्भेदद्वयमेव प्राचीनैर्नवीनैश्च कैश्चिदुक्तं तदनुक्तम् । अनुक्तनिमि-
त्तायां निद्रेत्यादौ चिन्त्यस्य निमित्तस्यानुरागातिशयत्वेन विशिष्यं ज्ञानमचि-
न्त्यत्वमिति द्रष्टव्यम् । तद्यथा—‘ण हु ख ण अ ऋद्धी णेअ कुल ण अ गुणा ण
विण्णाणम् । एमे अ तद् वि कस्स वि कोवि जणो वल्लहो होइ ॥’ ‘न खलु रूपं न च
ऋद्धिर्नैव कुलं न च गुणा न विज्ञानम् । एवमेव तथापि कस्यचित्कोऽपि जनो
वल्लभो भवति ॥’ इति संस्कृतम् । अत्र रूपाद्यभावेऽपि वल्लभत्वस्य निमित्तमचि-

(४०) यथासंख्यं क्रमेणैव क्रमिकाणां समन्वयः ॥ २२ ॥

यथा—

एकस्त्रिधा वससि चेतसि चित्रमथ
देव द्विपां च विदुपां च मृगीदृशां च ।
तापं च समदरस च रतिं च पुष्पान्
शौर्योष्मणा च विनयेन च लीलया च ॥ ८६ ॥ (—)

22. YATHĀ-SANKHYA

'Yathā-sankhya consists in the connection, in the (same) order, of things standing in a (particular) order

Gloss —To illustrate —

Here lies the wonder, O king that one as you are, you abide trebly in the heart of the enemies, the learned and the doe-eyed ones, nourishing distress, a feeling (रस) of joy, and love, by the heat of your valour, by culture, and by grace (86)

प्रदीपः — शक्यत इत्यचिन्त्यनिमित्तेयम् । यथासंख्यमिति । यथा—एक इति ।

उ० : — एकोऽसहाय । कुसुमेत्यनेनायुधस्य नि सारता । न शक्यत इति । शास्त्रैकगम्यत्वादिति भावः । यद्यप्यनुक्तत्वाविशेषादेष्टुप्यनुक्तनिमित्तैः तथापि प्रकरणादिना ज्ञातस्य निमित्तस्यावचनेऽनुक्तनिमित्ता । अज्ञातस्यावचने एवेति भेदः । यत्तु “एकगुणहानिप्रकल्पनया साम्यदार्ढ्यं विशेषोक्तिः । यथा ‘ द्यूतं हि नाम पुरुषस्यासिंहासनं राज्यम् ’ ” इति । तन्न । अत्र द्यूते राज्यस्य तादात्म्येनारोपेण रूपकसत्त्वात् । तत्र सिंहासनरहिते द्यूते सिंहासनसहित-राज्यतादात्म्यं कथं सिध्येदिति आरोपोन्मूलकयुक्तिनिरासायारोप्यमाणराज्येऽपि सिंहासनराहित्यं कल्प्यते इति दृढारोपरूपकमिदम् । एव गुणाधिक्य-कल्पनायामप्येतदेव । यथा ‘ धर्मो वपुष्मान् भुवि कर्तृरीर्य ’ इत्यादाविति दिक् । इति विशेषोक्तिः । क्रमेण । उपदेशक्रमेण । पूर्वस्य पूर्वेण मध्यस्य मध्येनात्मस्यात्येतेत्येत्येत्यर्थः । अन्वगिरसमसस्यपदार्थज्ञानस्य गथान्—

प्रभा : — न्यमित्युद्धम् । इति विशेषोक्तिप्रकरणम् ॥ २० ॥ यथासंख्यमिति । अकलित-तपस्तेजोवीर्यप्रथिम्नीत्यादाविवानापि क्रमप्रक्रमभङ्गदोषात्तदभावरूपं यथासंख्यं नामा

(४१) सामान्यं वा विशेषो वा तदन्येन समर्थ्यते ।

यत्र सोऽर्थान्तरन्यासः साधर्म्येणेतरेण वा ॥ २३ ॥

साधर्म्येण वैधर्म्येण वा सामान्य विशेषेण यत् समर्थ्यते, विशेषो वा सामान्येन, सोऽर्थान्तरन्यासः । क्रमेणोदाहरणम्—

निजदोषावृतमनसामतिसुन्दरमेव भाति विपरीतम् ।

पश्यति पित्तोपहत शशि शुभ्र शङ्खमपि पीतम् ॥ ८७ ॥ (—)

23 ARTHĀNTARANYĀSA

Where a general fact or a particular one is corroborated, one by the other, the figure (that results) is 'Arthantaranyasa' based on similarity or its opposite.

Gloss —On the basis of similarity or dissimilarity, when a general fact is corroborated by a particular one, or vice versa, the resulting figure is 'Arthantaranyasa'. Instances in order —

To those whose minds are obsessed by their own defects, the extremely beautiful itself appears otherwise. One affected by (dis)urbance finds the conch to be yellow though it is white like the moon (87)

प्रदीप. — स्पष्टम् । सामान्यमिति । सामान्यं यद्विशेषेण समर्थ्यते विशेषो वा सामान्येन सोऽर्थान्तरन्यासः । द्वयोरपि प्रत्येकं समर्थनहेतुं साधर्म्यं वैधर्म्यं चेति चतुःप्रका

उ० : — ह्यन्यथबोध्यन्व कार्यताच्छेदकम् । यद्यपि कविप्रतिमानिर्मित्वस्यालङ्कार-
ताजीयातोर्लेशतोऽप्यभावादस्य नालङ्कारत्वम् तथापि एकत्र पद्ये ग्रहणा-
क्रमान्वये वैचित्र्यादलङ्कारत्वेनोक्तः । (एक इति । राजान प्रयुक्तिः । हे
देव राजन् एक त्वम् द्विषाम् शत्रूणाम्, विदुषाम् पंडितानाम्, मृगीदृ-
शाम् स्त्रीणां च चेतसि त्रिधा प्रकारत्रयेण वसति । अत्र एतद्विषये
चित्रम् आश्चर्यम् । शौयोष्मणा प्रतापाम्निना, विनयेन नम्रतया, लीलया विला-
सेन च क्रमेण तापम् सन्तापम्, सम्मदरसम् आनन्दरसम्, रतिं प्रीतिं च
पुष्पान् सन् इत्यर्थः । वसन्ततिलका छन्दः ।) इति यथासंख्यम् ।
सामान्यमिति । अनुपपद्यमानतया सम्भाव्यमानस्यार्थस्योपपादनार्थं यदर्थान्तर-

प्रभा : — लङ्कार इति नव्या । इति यथासंख्यालङ्कारप्रकरणम् ॥ २१ ॥ विशेषो वा सामान्येनेति । दृष्टान्तप्रतिवस्तूपमयोस्तु विशेषेण विशेषस्य समर्थनमिति ततो भेदः ।

सुसितवसनालकारायां कदाचन कौमुदी-
महसि सुदृशि स्वैरं यान्त्यां गतोऽस्तममृद्धिधु-
तदनु भवतः कीर्तिः केनाप्यगीयत, येन सा
प्रियगृहमगान्मुक्ताशका, क्व नासि शुभप्रदः ॥ ८
गुणानामेव दौरात्म्याद्गुरि धुर्यो नियुज्यते ।
असंजातकिणस्कन्धः सुख स्वपिति गोर्गलिः ॥

(Cited in सरस्वतीकण्ठाभरण ४)

“ अहो हि मे वहपराद्धमायुषा यदप्रियं वाच्यमिदं मयेदृशम् ।
त एव धन्याः सुहृदः पराभवं जगत्यदृष्ट्वेव हि ये क्षय गताः ॥९०॥(—)

When once, she with lovely eyes, and wearing garments and ornaments extremely white, was going wantonly in the splendour of the moon light, the moon set Thereupon, your glory happened to be sung by someone, in consequence of which, she could reach the beloved's home, free from fear Where have you not been a giver of blessings ? (88)

It is only through the vileness of excellences that the yoke-bearer is placed at the yoke The unruly bull dozes off at ease, without so much as sustaining a bruise on the nape of the neck ! (89)

Alas ! My (long) life is very much to blame since I have to report an unpleasant thing like this ! They alone are blessed who died without having to witness, in this world, the defeat of their ally ! (90)

प्रदीपः — रोऽयमित्यर्थे । तत्र विशेषेण सामान्यसमर्थन साधर्म्येण यथा—निजेति । सामान्येन विशेषसमर्थन साधर्म्येण यथा—‘ सुसितवसना ’—इत्यादि । विशेषेण सामान्यसमर्थन वैधर्म्येण यथा—गुणानामिति । अत्र धुर्य इत्यादि साधारण्यात्सामान्यम् । गोर्ग-

उ० : — न्यस्यते सोऽर्थान्तरन्यास । दृष्टान्ते तु सामान्य सामान्येन विशेषो विशेषेण समर्थ्यते इति ततो भेद । साक्षाद्व्याख्यादेरनभिधानादनुमानतो भेद । कविनिबद्धप्रमात्रन्तरनिष्ठानुमितेरेवानुमानालकारविषयत्वाच्च । निजदोषेति । सुदरमेव सुदरमपि । (पित्तेन उपहत व्याप्त । शशिवत् शुभ्रम् । आर्या छन्द ।) अत्र निजदोषेत्यादि सामान्य शङ्खपीतिम्ना विशेषेण समर्थितम् । यद्यपि दोषेण भ्रमो भवतीत्यर्थे पासस्याऽपि नानुपपत्तिसमावन्ता तथाप्याह-
र्या सा बोध्या । सुसितेति । राजान प्रति कव्युक्ति । कदाचन एकदा शुभ्र—

प्रभा : — काव्यलिङ्गे तु न सामान्यविशेषभाव इति तन्निरास । इत्यर्थान्तरन्यासप्रकरणम् ॥ २२ ॥

(४२) विरोधः सोऽविरोधेऽपि विरुद्धत्वेन यद्वचः ।

24 VIRODHA

The figure is 'Virodha', when there is a presentment (of things) as conflicting, although there is no (real) conflict between them

प्रदीपः—लिरिति विशेष । वैधर्म्यं च सुष्ठुम् । वैधर्म्येण विशेषस्य सामान्येन समर्थनं यथा—अहो इति । सामान्यविशेषभाव उपपादनीय । विरोध इति ।

उ० :- वज्रात्काराया कौमुदीमहसि स्वैर यान्तामस्त विधुर्गत । ततो भवन्कीर्ते-
गनि कौमुदीयदेव प्रकारो जाते सा मुक्ताशका पतिगृहमगादित्यन्वय । अतस्त्व
क शुभप्रदो नासि । सर्वत्रैव तथेयर्थ । मूर्तत्वं धवलतागुणाश्रयत्वम् । (हरिणी
छन्द ।) सुसितेयादिनाऽभिहितो विशेष क नासीत्यादिना सामान्येन सम-
र्थित । गुणानामिति । गुणरूपदोषादेव धुर्य श्रेष्ठ धुरि कार्यभारे
नियुज्यते । असजातत्रण रक्तयो यस्य । य आसजित युग बलात्पातयति स गौ-
र्गलि । अहो इति । (आपन्न) सुहृद प्रति (तदवस्थोचितम्) अप्रिय
वदत (खेदातिशयात् स्वजीवितं निदत वस्यचित्) उक्ति । ते इत्यनेन
सामान्यतो मत्पदार्थस्यापि ग्रहणात्सामान्यत्वम् । (सुहृद मित्रस्य । वशस्य
वृत्तम् ।) ते धन्या इति सामान्येनाहमधन्य इति वैधर्म्यद्वारा स्वायुरपराधरूपो
विशेष समर्थ्यते । अत्र हि यत् यत इत्यादे प्रतिपादकस्याभावे समर्थ्यस-
मर्थकभावा अर्थ । तत्सत्त्वे शब्द । ननु ' उपकारमेव तनुते विपद्रत स-
द्रुणो नितराम् । मूर्छो गतो मृतो वा निदर्शन पादोऽत्र रस ॥ ' इत्यत्र कोऽलकार
इति चेदयमेव । निदर्शनशब्दस्य समर्थकपरत्वात् । उपमाऽत्रालकार इति
कश्चित् । एतेनोदाहरणालकारोऽयमतिरिक्त इत्यपास्तम् । कारणेन कार्यस्य
कार्येण कारणस्य वा समर्थनं तु काव्यलिङ्गस्य विषय इति बोध्यम् । सम-
र्थ्यसमर्थकयो सामान्यविशेषभावमन्वयेऽय, तदितरसन्धे काव्यलिङ्गमियुपग-
मात् । ' अनतरत्नप्रभस्य यस्य हिम न सौभाग्यविलोपि जातम् । एको हि
दोषो गुणसंनिपाते निमज्जतीन्दो किरणेष्विवाङ्क ॥ ' इत्यत्र द्वयोरप्यर्थान्तरन्या-
सयो ससृष्ट्यादि बोध्यम् । एतेन ' यस्मिन्विशेषसामान्यविशेषा स विक-
स्वर । यथानतेति ' इति विकस्वरालकारोऽय पृथगित्यपास्तम् । इत्यर्थान्तर-

वस्तुवृत्तेनाविरोधेऽपि विरुद्धयोरिव यदभिधानं स विरोधः ।

(४३) जातिश्चतुर्भिर्जात्याद्यैर्विरुद्धा स्याद्गुणस्त्रिभिः ॥ २४ ॥

क्रिया द्वाभ्यामथ द्रव्यं द्रव्येणैवेति ते दश ।

क्रमेणोदाहरणम्—

अभिनवनलिनीकिसलयमृणालचलयादि दवदहनराशिः ।

सुभग कुरुङ्गदृशोऽस्या विधिवशतस्त्वद्वियोगविपत्ते ॥ ९१ ॥ (—)

Gloss —Where, although there is in fact no conflict (between them) there is a presentment of two things as seemingly conflicting, the figure is 'Virodha'

A Genus may be in conflict with the four, Genus etc. An Attribute with the three. An Action with the two. And a Substance with (another) Substance only thus they could be *ten* varieties.

Instances in order —

Gloss —Fresh leaves of the lotus plant, coils of lotus fibres etc become (like) a volume of conflagration, to this deer eyed one when, O blessed one! on her falls the bolt of separation from you, by force of fate (91)

प्रदीपः—वस्तुगत्या विरोधाभावेऽपि यद्द्वयोर्विरुद्धयोरिवाभिधानं स विरोधः । एन विभजते—जातिरिति । जात्याद्यैरिति जातिगुणक्रियाद्रव्यै । त्रिभिरिति गुणक्रियाद्रव्यै । द्वाभ्यामिति क्रियाद्रव्याभ्याम् । यद्यपि गुणानामपि जात्या विरोधः सम्भवत्येव तथापि जातेर्गुणविरोध एव प्रविष्टत्वाद्विभक्तिरित्युक्तम् । एव क्रिया द्वाभ्यामित्यपि द्रष्टव्यम् ।

उ० :—न्यासः । विरुद्धयोरिति । विरोधप्रतिभाप्रयोजकरूपेण यदभिधानमित्यर्थः । यथाश्रुतशब्दोपस्थितिमहिम्ना विरोधज्ञानेऽपि शब्दस्यान्यत्र तात्पर्यान्न विरोध इत्ययं विरोधाभास इत्युच्यते । विरोधश्चैकाधिकरणमवद्धत्वेन प्रसिद्धयोरर्थयोर्भासमानैकाधिकरणमवद्धत्वम् । एकाधिकरणासन्नद्धत्वेन प्रसिद्धयोरेकाधिकरणसवद्धत्वेन प्रतिपादनं वा । स च बाधबुद्ध्यनभिभूतो दोषस्य विषयः । तदभिभूतोऽलंकारस्येति बोध्यम् । क्रियेति । क्रियाशब्देनाऽत्र धातुग्राह्योऽर्थः । अभिनवेति । दवदहनो दवाग्निः । विधिवशतः

प्रभाः—वस्तुगत्या विरोधस्य दापत्वादविरोधेऽपीत्युक्तम् । तद्व्याचष्टे—वस्तुगत्येति । अभिनवेति । ननु जात्योर्द्रव्ययोश्च न विरोधालंकारो भवितुमर्हति रूपकाकान्तत्वात् । अन्यथा मुखं चन्द्र इत्यादावपि विरोधालंकारप्रसङ्गात् । न च

गिरयोऽप्यनुन्नतियुजो मरुदप्यचलोऽप्ययोऽप्यगस्मीरः ।

विश्वंभराऽप्यतिलघुर्नरनाथ तवान्तिके नियतम् ॥ ९२ ॥ (—)

Even mountains (appear to) possess no height, even the wind (seems to be) motionless, even the oceans (appear) shallow, (and) even the earth (seems) extremely petty beside you, O king, to be sure. (92)

प्रदीपः — तदयमर्थः — जातिनिरूपितो भेदश्चतुर्थः । गुणनिरूपितस्तु पूर्वभेदभिन्नस्त्रिधा । एवमग्रेऽपि । तत्र जात्या जातेर्विरोधो यथा — अभिनवेति । अत्र नलिनीत्वविसलयत्वादिजातीनां दहनत्वजात्या विरोधः । वियोगातिशयेन गौणत्वात्तदाभासता । एवमग्रेऽप्युक्तम् । जातेर्गुणेन

उ०ः — दैववशात् । त्वद्वियोग एव पविः वज्रम् । (गीतिश्छन्दः ।) गौण-
त्वादिति । वियोगजन्यसंतापातिशायके लाक्षणिकत्वादित्यर्थः । नन्वेवमत्रारोपमूलं
रूपकमेव । न विरोधः । अन्यथा मुखं चन्द्र इत्यत्रापि विरोध एव स्यादिति चेन्न ।
अत्र विरोधोत्थापनार्थमभेदस्य विवक्षितत्वेऽपि तस्यान्यार्थमुपादानेनाचमत्कारि-
त्वात् । विरहिण्यवस्थायामत्यद्भुतत्वस्याऽत्र प्रतिपिपादयिषितत्वेन तदनुगुणत-
यातर्गर्भितोऽप्यर्थो विरोध एव चमत्कारितया समुद्भूतस्तीति तस्यैवालंकारत्वात् ।
मुखं चन्द्र इत्यादौ तु चन्द्रनिष्ठाह्लादकत्वादिसकलगुणानां मुखे प्रतिपत्त्यर्थं
चन्द्रभेद एव चमत्कारी न तु सन्नपि विरोधः । विवक्षितार्थाननुगुणत्वात् ।
इति रूपकमेव न तु विरोधोऽलंकारः । यदि तु विरहिण्यवस्थाया अ-
त्यद्भुतत्वं न विवक्षितमप्यर्थश्च न गर्भीकृतः किं तु पीडाजनकत्वाद्यतिशयमात्रं
तदाऽत्र रूपकमेव । यदि वा नगरविशेषरिपतेरत्यद्भुतत्वविवक्षयाऽप्यर्थगर्भीकर-
णेन च ' यत्र नारीणां मुखं चन्द्र ' इत्युच्यते तदा तत्र विरोध एवेति दिक् ।

प्रभाः — निरवकाश रूपक गुणादौ सावकाशस्य विरोधस्य बाधकमिति वाच्यम् । तथा
सति मृणालवल्यादिदवदहनराशिरित्यादाविष्टस्य विरोधालंकारस्यासिद्धिप्रसङ्गादिति चेत्,
अह्ना । परं तु यत्र यस्य चमत्कारे प्राधान्यं स तत्रालंकार इत्युच्यते । एव च
मुखं चन्द्र इत्यादौ विद्यमानोऽपि विरोधो न चमत्कारितया विवक्षितः अपि तु
चन्द्रभेद एवेति रूपकमेव । दवदहनराशिरित्यादौ तु विरहिण्याद्यवस्थाया अद्भुत-
त्वविवक्षावशाद्विरोध एवेति व्यवस्था । न च रूपके विरोधाविवक्षायामपि विरोधे
स्यानुगुण्येनभेदस्य विवक्षितत्वादूपकारितिरिति शङ्क्यम् । विरोधविवक्षाविरहवैशि-
ष्ट्यस्य रूपवलक्षणे निवेशेनादोषात् । अभेदस्य विरोधाज्ञत्वेन प्राधान्येन विरोधस्यैव
व्यपदेशोचित्याद्वा । एवं च मुखं चन्द्र इत्यादावपि विरोधविवक्षायां स एवालंकार

येषां कण्ठपरिग्रहप्रणयितां सप्राप्य धाराधर-
स्तीक्ष्णः सोऽप्यनुरज्यते च कमपि स्नेह परामोति च ।
तेषां सगरसङ्गसक्तमनसां राक्षां त्वया भूपते
पांसूना पटलैः प्रसाधनविधिनिर्वर्त्यते कौतुकम् ॥ ९३ ॥ (—)

What a wonder! with volumes of dust is being accomplished by you, O king, the toilette of kings, whose minds are intent upon an encounter in battles, and growing ardent to hug whose necks your sword, sharp (by Śleṣa cruel) as it is becomes red (by Śleṣa sanguine) and attains a certain clamminess (by Śleṣa affection) (93)

प्रदीपः—यथा—गिरय इति । अत्र गिरित्वादिजातीनामनुनतत्वादिगुणैर्विरोध वर्णनीयातिशयविवक्षया तु परिहार । विश्वभरेति तु न जात्युदाहरणम् । जाते क्रियया यथा—येषामिति । अत्र धाराधरत्वजातेरनुरागस्नेहपराप्तिक्रियाभ्यां विरोध । लौहित्यचैक्यार्थकत्वादविरोध । एवमग्रेऽप्यविरोध उह्य । तीक्ष्णत्वस्यानुरागेण विरोध इत्यप्युच्यते ।

उ० :—गिरय इति । नञ्पूर्वार्थे । तेनाल्पोन्नतियुज अल्पवेग अल्पगभीरा इत्यर्थः । वायौ मदवेगत्वाद्युक्त्या वर्णनीये तदतिशयप्रतीते । अतिलघुत्वम् अपक्वृष्टगुरुत्वम् । (आर्या छन्दः ।) वर्णनीयातिशयेति । वर्णनीयौन्नत्याद्यतिशयेत्यर्थः । अत्राद्ये शुद्ध द्वितीये श्लेषमूलः । एवमग्रेऽप्युच्यते । येषामिति । कण्ठपरिग्रहप्रणयिताम् आलिंगनप्रेमवत्ताम् । (धाराधर खड्गः ।) तीक्ष्णदारुणः । अनुरज्यते रक्तवर्णः प्रीतिमाश्च । स्नेहश्चिक्कणता सौहार्दं च । सगरसंगो युद्धप्राप्तिः (तत्र सक्त मनो येषां तेषाम्) । प्रसाधनमलकरणम् । (निर्वर्त्यते क्रियते इति कौतुकम् । शार्दूलविक्रीडित छन्दः) लौहित्येति । रुधिरसपर्ककृतेत्यर्थः । अनुदाहरणत्वेति । तीक्ष्णवस्य जातित्वाभावादिति भावः ।

प्रभाः—इत्यवधेयम् । गिरय इति । अनुनतिरल्पोच्चता । अचलत्वमल्पवेगत्वम् । अगम्भीरा अल्पगम्भीरा । नञो ह्यल्पर्यथात्वात् । तथा चोक्तम्—‘तत्सादृश्यं तदल्पत्वतदन्यत्वविरोधिता । अप्राशस्त्यमभावश्च नञ्वा पदं प्रकीर्तिता ॥’ इति । तत्सादृश्यम्—अब्राह्मण इति । तदल्पत्वम्—अनुदरा वन्यति । तदन्यत्वम्—अघट पट इति । विरोधित्वम्—असुरा इति । अप्राशस्त्यम्—अप्रशस्तो ब्राह्मणोऽब्राह्मण इति । अभावः—भूतले घटो नास्तीति । तेन जातिगुणविरोधोदाहरणवसगतिरित्याहुः । वस्तुतस्त्वभावस्यापि जातिक्रियाद्रव्यातिरिक्तत्वेन गुणान्तभाव एवेति ग्रन्थकृद्वक्ष्यति । अतिलघुत्वमपक्वृष्टगुरुत्वम् । तस्य च विश्वभराद्रव्येण विरोधः । प्रकृते

सृजति च जगदिदमवति च सहरति च हेलयैव यो नियतम्
अवसरवशतः शफरो जनार्दनः सोऽपि विप्रमिदम् ॥ ९४ ॥

सततं मुसलासक्ता बहुतरगृहकर्मघटनया नृपते ।

द्विजपत्नीनां कठिनाः सति भवति कराः सरोजसुकुमारा ॥ ९५ ॥ (—)

पेशलमपि खलप्रचनं दहतितरां मानस सतत्वविदाम् ।

परपमपि सुजनवाक्य मलयजरसवत्प्रमोदयति ॥ ९६ ॥ (—)

Even that *Janārdana* who, to be sure, creates, protects and retracts this world but easily, (became) a *fish*, as the occasion demanded it it is miraculous ! (94)

When you are there, O king, the hands of the wives of the *Brāhma*nas, which (hands) being ever pressed against the pestles in the course of the performance of diverse household duties had grown *hard*, become *tender* like the lotus (95)

The words of the villain, howsoever *tender*, make the mind of those who have an insight into truth, *burn acutely* The words of the good person, howsoever *harsh*, *soothe* it like the sandal paste (96)

प्रदीपः—ख्यानम् । अनुदाहरणत्वप्रसङ्गात् । जातेर्द्रव्येण यथा—सृजतीति । अत्र शफरत्वजातेजनार्दनेन द्रव्येण विरोधः । गुणस्य गुणेन यथा—सततमिति । कठिनत्वसुकुमारत्वयोर्विरोधः । गुणस्य क्रियया यथा—पेशलमिति । अत्र पेशलत्वपरपमत्वयोर्गुणयोर्दाहप्रमोदक्रियाभ्यां विरोधः । यथा वा मद्भातु श्रीहर्षस्य—

सर्वतः पुरत एव दृश्यते पात्रता न पुनरेति चक्षुषो ।

हृदतोऽपि भुजयोर्न भाजन कोऽयमालि वनमालिन क्रमः ॥

अत्र दर्शनगमनक्रिययोर्गमनाभावभुजभाजनत्वाभावाभ्याम् । उक्तत्रयातिरिक्तस्यैव गुणशब्देन विवक्षणात् । 'गिरयः—' इत्यादि तथैवोदाहृतम् । गुणस्य द्रव्येण यथा—

उ०ः—तीक्ष्णस्यापि क्वचिदनुरागदर्शनाच्चेत्यपि बोध्यम् । (सृजतीति । हेलयैव लीलयैव । अवसरवशतः कालगते । शफर मत्स्यो जात इदं चित्रम् । आर्या छन्दः ।) अत्र शफरत्वेति । लील्या सर्गमभ्यात् मत्स्यशरीरपरिग्रहस्यागमसिद्धत्वादविरोधः । द्रव्येणेति । आमपरत्वाज्जनार्दनपदस्य द्रव्यपरत्वम् । (सततमिति । मुसलेषु आसक्ता । बहुतर यत् गृहकर्म गृहव्यापार तस्य

प्रमा —तु तस्य नोदाहरणम् । व्यपत्यभेदेन विश्वसत्त्वस्य जातित्वाभावादित्याह—विश्वभरेति । अनुदाहरणत्वेति । तीक्ष्णत्वस्य जातित्वाभावादिति भावः । जनार्दनस्य मत्स्यशरीरपरिग्रह आगमसिद्ध इति विरोधः । शराभिघाततीक्ष्णातिशय

क्रौञ्चाद्रिरुद्धामदृष्टद्वोऽसौ यन्मागर्णाऽनर्गलशातपाते ।
 अभून्नवाम्भोजदलाऽभिजातः स भार्गवः सत्यमपूर्वसर्गः ॥ ९७ ॥ (—)
 परिच्छेदातीतः सकलवचनानामविषयः
 पुनर्जन्मन्यस्मिन्ननुभवपथं यो न गतवान् ।
 विवेकप्रघ्नंसादुपचितमहामोहगहनो
 विकारः कोऽप्यन्तर्जडयति च तापं च कुरुते ॥ ९८ ॥ (मालतीमाधव १ ३३.)

That descendant of Bhrigu (viz. परशुराम)—at the unstemmed and sharp charge of whose arrows, the mount Krauñcha, solid as it was with massive rocks, became soft like a fresh lotus-petal—creates, in truth, things without a precedent ! (97)

Some inscrutable feeling that transcends measure, which could not be described by any word, which has never again repeated itself ^{in this life,} in the sphere of experience, and which is bewildering owing to the great infatuation deepened by the lapse of discernment, chills (me) from inside and causes worry ! (98)

प्रदीपः—क्रौञ्चेति । अत्राम्भोजदलाभिजातत्वस्य गुणस्य क्रौञ्चाद्रिणा द्रव्येण विरोधः । क्रियाया क्रियया यथा—परिच्छेदेति । अत्र जडयति च तापं च

उ० :—करणेन मयादनेन कठिणाः द्विजपत्नीनां कराः भवति दातारि सति सरोजवत् सुकुमारा जाताः । गीतिश्छन्दः ।) विरोध इति । भवदानवशात् गृहव्यापारनिवृत्त्या तत्परिहारः । पेशलमिति । पेशलम् कोमलम् । सतत्त्व तत्त्वमिति च पर्यायः । मलयरसध्वदनद्रवः । (आर्या छन्दः ।) विरोध इति । पेशलपर्यपदयोः सुश्रस्वदुःश्रस्वार्थकतया दहतिपदस्य सन्नापार्थकतया च तत्परिहारः । सर्वत इति । दृश्यते । शाखतो ज्ञायते इत्यर्थः । क्रौञ्चेति । अतिमहद्भिः पायार्णैर्द्वोऽपि यस्य (भार्गवस्य) बाणानामनर्गलं अप्रतिमं शातवत् वज्रपाते सति नवपत्रपत्रकोमल इत्यर्थः । (भार्गवः परशुराम । अपूर्वः सर्ग रचना यस्य । यचूर्तृकः यत्कर्मको वा । उपजातिश्छन्दः ।) विरोध इति । भार्गवमीहनाऽभिजातपदस्य सुखेनेष्यन्वपरतया परिहारः । यद्यपि

प्रभाः—विदलनस्यौपचारिकत्वेन नवाम्भोजदलमीकुमार्यस्य विरक्षितत्वात्परिहारः । अदीकरणतापक्रिययोः कालभेदेन वा क्रियाया जलनिधिना विरोधस्तत्रःप्रभावत्वात्प्रशयेन

अयं वारामेको निलय इति रत्नाकर इति
श्रितोऽस्माभिस्तृष्णातरलितमनोभिर्जलनिधिः ।

क एवं जानीते निजकरपुटीकोटरगतं
क्षणादेनं ताम्यत्तिमिमकरमापास्यति मुनिः ॥ ९९ ॥ (भल्लटशतक १०८)

With our minds unsettled by thirst (of water and jewels), we had recourse to the ocean, thinking "This is the sole abode of waters, this the mine of jewels." Who could foresee that the sage would in a moment quaff it off, held in the cavity of his folded hands, with its sharks and crocodiles in agony ? (99)

प्रदीपः—कुस्त इति क्रिययोर्विरोधः । क्रियाया इव्येण यथा—अयमिति । अत्र पानक्रियाया कर्माभूतेन जलनिधिना विरोधः । यद्यपि जलनिधीनां बहुत्वेन न इव्यविरोधोदाहरणत्वमुचितं तथाप्येकलवणाम्बुधिपरतया समर्थनीयम् । इव्यस्य

उ०ः—कुमार, कौचदारण इति कोशात्कदे तत्त्व प्रसिद्धम् । तथाऽपि स्कन्दसा-
हाय्यार्थं भार्गवोऽपि तत्तृत्वानिति पुराणे प्रसिद्धम् । परिच्छेदेति । मालतीमाधवे
मकरन्दं प्रति माधवस्य स्वावस्थाकथनमेतत् । परिच्छेद इयत्ता तमतीतस्तद्रहित
इत्यर्थः । सकलानां सामान्यविशेषशक्तलाक्षणिकव्याजनिकानां वचनानामविषयः ।
तैर्निर्वर्तुमशक्य इति भावः । पुनरन्यदा कालान्तरे अस्मिन् जन्मनि
अनुभवपथं तद्विषयत्वं यो न प्राप्त इत्यर्थः । विवेकप्रथसादिति । विवेको दोष-
गुणविभागः । प्रशब्देन समूलोन्मूलनलक्षणं प्रकर्षस्तेन मोहप्रकर्षस्तेन च रागा-
तिशयस्तेन च विप्रलम्भातिशयो व्यग्यः । तद्वेतुका उपचितिं वृद्धिं प्राप्तो यो
महामोहः सकलविषयाणामज्ञानं विपरीतज्ञानं वा यत्र तादृशश्वासौ गहनश्च
दुर्लभ इत्यर्थः । ईदृशः कोऽप्यनिर्चनीयः विकारः अन्तः अन्तःकरणं जडयति
विषयप्राप्तिवृत्तिविषये स्तब्धं करोतीत्यर्थः । (शिखरिणी छन्दः ।) विरोधः
इति । अत्र विरहवैचित्र्येण कालभेदात्तत्परिहारः । अयमिति । (भल्लटक-
विकृते भल्लटशतके प्रथमम् । अयं जलनिधिः समुद्रः वारा जलानां निलयः
स्थानम् । तृष्णाया तरलितं आक्रान्तं मनो येषां तैस्माभिः ।) स्वीयवरचुलु-
कगर्तगतः । कोटरो गर्तः । (ताम्यन्तः ग्लायन्तः तिमयः मत्स्या मकराश्च यत्र

समदमतङ्गजमदजलनिस्यन्दतरङ्गिणीपरिष्वङ्गात् ।

क्षितितिलक त्वयि तटजुपि शंकरचूडापगाऽपि कालिन्दी ॥ १०० ॥ (—)

(४४) स्वभावोक्तिस्तु डिम्भादेः स्वक्रियारूपवर्णनम् ॥ २५ ॥

स्वयोस्तदेकाश्रययोः । रूपं वर्णः संस्थानं च । उदाहरणम्—

In consequence of its contact with the river formed by the flow of the liquid ichor of (your) intoxicated elephants, even the river on the crown of Śankara (i. e. the Ganges) becomes, O crestmark of Earth, the Jumna, when you encamp on its (i. e. of the Ganges) bank. (100) !

25. SVABHĀVOKTI.

As for Svabhāvokti, it consists in the description of the action or form peculiar to the child etc.

Gloss :—स्व i. e. those (action and form) that are found solely in them (i. e. child etc.). Form i. e. Complexion and Posture. To illustrate.—

प्रदीपः — द्रव्येण यथा—समदेति । अत्र गङ्गायमुनयोर्विरोधः । स्वभावोक्तिरिति । स्वत्व च स्वमात्राश्रितत्वम् । न तु स्वाश्रितत्वमात्रम् । अतो न साधारणधर्मवर्णनेऽ-

उ० : — तादृशम् । शिखरिणी छन्दः ।) विरोध इति । अगस्त्यतपःप्रभावातिशयेन परिहारः । न द्रव्येति । किं तु जातीयर्थः । एतेन ‘असंभ्रमोऽर्थनिष्पत्तेरसंभाव्यत्ववर्णनम्’ इत्यसंभ्रमाऽलंकारोऽत्रेति परास्तम् । तदुक्तेर्विरोधपरिपोषकत्वात् । समदेति । मत्तगजमदजलप्रवाहनदीसंबन्धात् । शिवस्य जट् जट्टसमूहस्तत्संबन्धिनी आपगा गंगा, । कालिन्दी यमुना । (गीतिश्छन्दः ।) विरोध इति । कालिन्दीपदस्य श्यामाभामात्रपरत्वात्परिहारः । इति विरोधः । स्वमात्रेति । डिम्भादेरित्यनेनैव संबन्धावगतेः स्वशब्दोऽन्ययोगव्यवच्छेदक इति भावः । रूपशब्देनेति । अजहत्स्वार्थलक्षणयेति भावः । अत्र चमत्कृतिहेतुत्वं अलंकारसामान्यलक्षणप्राप्तम् । तेन ‘पश्य चापं बलीश्रदो घासमत्ति मुखेन तु’ इत्यादेर्निरासः । साधारणस्वभाववर्णनस्य स्पष्टत्वान्नालंकारत्वम् । असाधार-

प्रभाः — परिह्रियते । एवं कालिन्दीपदस्य श्यामत्वेनौपचारिकतया विरोधपरिहार इति दिक् । इति विरोधप्रकरणम् ॥ २३ ॥ वर्णस्वभावोक्तिः प्रथममरणच्छाया इत्यादौ बोध्या

पश्चादङ्घ्री प्रसार्य त्रिकनतिवित्तं द्राघयित्वाऽङ्गमुच्चै-
 रासज्याभुग्नकण्ठो मुखमुरसि सटां धूलिधूमां विधूय ।
 घासग्रासामिलापादनवरतचलत्प्रोथतुण्डस्तुरङ्गो
 मन्दं शब्दायमानो विलिखति शयनादुत्थितः क्षमां खुरेण ॥१०१॥

(हर्षचरित. ३)

(४५) व्याजस्तुतिर्मुखे निन्दा स्तुतिर्वा रूढिरन्यथा ।

व्याजेन व्याजरूपा वा स्तुतिः । क्रमेणोदाहरणम्—

His sleep over, the horse, stretching out his hind legs, drawing out his body that appears extensive owing to the arch of the spine, with (his) neck bent, pressing (his) mouth against the bosom, tossing his mane smudged with dust, with his nostrils and lips ceaselessly moving in his craving for a mouthful of fodder, and neighing gently, scratches the ground with the hoof' (101)

26. VYĀJASTUTI.

'Vyājastuti' is what is censure or praise on the face of it, but whose upshot is otherwise.

Gloss.—(The figure is so called because therein is found) either praise in disguise or pretended praise Instances in order —

प्रदीपः — तिब्यासिः । रूपशब्देन वर्णः सस्थान चोच्यते । उदाहरणम्—
 पश्चादिति । अत्राऽश्वमात्रगतयोः क्रियासस्थानयोर्वर्णनम् । व्याजस्तुतिरिति ।
 मुखे निन्दावर्गतां यस्तुलौ पर्यवसानं स्तुतेर्वा मुखेऽवगमो निन्दाया पर्यवसानं
 तद्व्याजस्तुतिपदवाच्यमित्यर्थः । कथमुभयोरनेनाभिधानमिति चेत्, आद्यस्य व्याजेन

उ० : — णस्तु लोकसिद्धोऽपि प्रतिभामात्रवेद्यत्वादलौकिकवद्भातीत्यलङ्कारः । डिम्भ
 शिशुः । आदिना युवतिमुग्धकातरतिर्यग्भ्रांतहीनपात्रादिसंग्रहः । एनामेव
 ' जाति. ' इति केचिद्वयवहरन्ति । पश्चादिति । पश्चादङ्घ्री पश्चिमपादौ प्रसार्य
 त्रिकं पृष्ठमंशः तस्य नम्रतया विस्तृतमङ्गं उच्चैरतिशयेन द्राघयित्वा दीर्घं कृत्वा
 आभुग्नकण्ठो वक्रग्रीवः उरसि मुखं संयोज्य सटा ग्रीवाकेशाः तान् विधूय कंपयित्वा
 तृणग्रासत्राह्या अनवरतं निरंतरं चलन्तौ प्रोथतुण्डावोष्ठाधरौ ओष्ठाग्रे वा यस्य
 (क्षमा भूमिम् । विलिखति उच्चिरति । समधरा छन्दः ।) अत्रेति । पश्चादि-

प्रभा : — पश्चादित्युदाहरणेऽहिम्नप्रसारणादिक्रियाप्रयुक्त सस्थान बोध्यम् । इति स्वभावोक्तिः
 ॥ २४ ॥ रूढिरिति । एतद्व्याचष्टे—पर्यवसानमिति । इति व्याजस्तुतिः ॥ २५ ॥

हित्वा त्वामुपरोधवन्ध्यमनसां मन्ये न मौलिः परो
 लज्जावर्जनमन्तरेण न रमामन्यत्र संदृश्यते ।
 यस्त्यागं तनुपेतरां मुखशतैरेत्याश्रितायाः श्रियः
 प्राप्य त्यागकृतावमाननमपि त्वय्येव यस्याः स्थितिः ॥ १०२ ॥ (—)
 हे हेलाजितबोधिसत्त्व वचसां किं विस्तरैस्तोयधे
 नास्ति त्वत्सदृशः परः परहिताधाने गृहीतव्रतः ।
 तूष्यत्पान्थजनोपकारघटनावैमुख्यलब्धायशो-
 भारप्रोद्धहने करोषि कृपया साहायकं यन्मरोः ॥ १०३ ॥ (—)

(Cited in पुञ्जराज's टीका on वाक्यपदीय २.२४९.)

Excepting yourself none else, I believe, is the foremost of those whose minds are void of complaisance: in none else but Ramā (i. e. लक्ष्मी) is found shamelessness (so flagrant). Since, you resolutely renounce Wealth that takes your shelter, coming to you through hundreds of openings; and since she (Wealth) abides only in you, even after having suffered the rebuff occasioned by renunciation ! (102)

O ocean, that have easily surpassed the Buddha, where is the need for prolixity of words ? There is none else that has, like you, taken the vow to bestow favour on others ! Since you, out of compassion, render help to the Desert in shouldering the burden of infamy fallen to (its) lot, owing to (its) being averse to do an obligation to the thirsty traveller ! (103)

प्रदीपः—स्तुतिरिति ग्रहणात्, अन्त्यस्य तु व्याजरूपा स्तुतिरिति । तत्राद्या यथा—
 हित्वेति । स्पष्टम् । अन्त्या यथा—हे इति । अत्रोपकारवैमुख्ये पर्यवसानम् ।

उ० :—त्यादिना सस्थानस्य, घासप्रासेयादिना क्रियाया इत्यर्थः । इति स्व-
 भावोक्तिः । रुढिः । पर्यवसानम् । अन्यथा । स्तुतौ निंदायां वा । मुते इत्यनेन
 पर्यवसानाभावः वदन् बाधितत्वमभिप्रेति । अत एव नास्या ध्वनिव्यम् । तत्र
 हि निर्वाधेन वाच्येन व्यञ्जनयुक्त्यन्तरावगतिः । न चैवं प्रवृत्ते । बाधेन लक्षणा-
 प्रसरात् । उपरुत बहु नामेत्यादिवत् इति बोध्यम् । हित्वेति । अनुरोधही-
 नमनसां मूर्धन्यस्त्वदपरो न । लज्जाशून्यत्वं च लक्ष्मीं विना नान्यत्र ।
 उभयत्र हेतुमाह—य इति । मुखशतैः युद्धादिप्रकारशतैः । (शार्दूलविक्रीडितं
 छन्दः ।) राज्ञ आश्रितत्यागरूपनिंदाव्याजेन महादातृत्वेऽपि लक्ष्मीरत्नाभिधा-
 नास्तुतिः । हे इति । हेतुया लीलया जिता बोधिसत्त्वा बौद्धा येन । अतिवगरणि-

(४६) सा सहोक्तिः सहार्थस्य बलादेकं द्विवाचकम् ॥२६॥

एकार्थाभिधायकमपि सहार्थबलात् यत् उभयस्यावमगकं सा सहोक्तिः । यथा—

सह दिवहणिसाहिं दीहरा सासदण्डा
सह मणिलपहिं वाप्यधारा गलन्ति ।
तुह सुहय विमोष तीव्र उन्विगिरीय
सह अ तणुलदाप दुव्वला जीविदासा ॥ १०४ ॥ (कर्पूरमञ्जरी. २.१.)

27. SAHOKTI

That is 'Sahokti' where one (expression), on the strength of a word signifying 'together with,' conveys two senses. significant for two अर्थान्तरं

Gloss:—That is 'Sahokti' where an expression, though expressing one sense, becomes the conveyer of two, on the strength of a word meaning 'together with.'

To illustrate:—

The heavy sighs grew long *along with* the days and nights; streams of tears slipped down *along with* the jewelled bracelets; and the hope of life grew feeble *along with* the creeper-like body of that lady who got depressed at (her) separation from you, O blessed one! (104)

प्रदीपः—सेति । शब्दशक्त्या एकार्थाभिधायक पद यत्सहार्थान्वयबलादनेकार्थाभिधायक सा सहोक्तिः । 'चैत्रमयौ गच्छत.' इत्यादी तु शब्दशक्त्यैवोभयाभिधानम् ।

उ० :—कानामपि जेतुरित्यर्थः । परहिताधाने परहितकरणे । (शार्दूलविक्रीडितं छन्दः ।) मरुदेशेन एकाकिना निर्जलत्वात् तृपितपांथोपकाराभावजन्याऽयशोमारो गृहीतः । त्वयाऽपि क्षारजलत्वात् त भारं गृह्णता तस्य साहायकेनोपकारः कृत इति स्तुत्या तृपितपाथाऽनुपकारेण निंदाया पर्यवसानम् । न चात्राऽप्रस्तुतप्रशंसैरास्तु । स्तुतिनिन्दात्मकतया विच्छित्तिविशेषात् । कार्यकारणमायादिसंबन्धाभावाच्च । शुद्धव्यजनाविषयत्वाभावाच्च । ननु स्तुत्या निन्दायाः कथमलङ्कारत्वम्, वाच्यानुकार्यत्वात् इति चेन्न । वीभत्सहास्यान्यतर-

प्रभाः—शब्दशक्त्येति । विशेषणपदस्य समानविभक्तिकनामार्थान्वयबोधकत्वसामर्थ्येन क्रियापदस्य च प्रयमान्तोपस्थाप्यान्यबोधकत्वसामर्थ्येन चेन्नर्थः ।

श्वासदण्डादिगत दीर्घत्वादि शाब्दम्, दिवस-निशादिगत तु सहा
र्थसामर्थ्यात्प्रतिपद्यते ।

The attribute of being long etc is expressed in so far as it pertains to the heavy sighs etc. As relating to the days and nights etc., however, it is conveyed on the strength of (the word) with the sense of 'together with'

प्रदीपः—यथा—सहेति । अत्र दीर्घत्वादीनां श्वासादिभिरन्वयः साक्षादेव शाब्दः, दिवसादिभिस्तु सहान्वयबलात् ।

उ० :—रसालवनत्वान्निवस्य तद्रसानुकूलोत्कर्षकत्वस्य सत्त्वात् इत्याहुः । अन्यस्तुत्याऽन्यस्तुतेरन्यनिन्दयाऽन्यनिंदाया अन्यनिन्दयाऽन्यस्तुतेर्गम्यत्वेऽप्येषा । स्तुतिपदेन बोधनस्य बोधनात् । निन्दादीनां व्यङ्ग्यत्वेऽप्यलङ्कारत्वमप्रस्तुतप्रशसावद्बोध्यम् । इति व्याजस्तुतिः । एकार्थाभिधायकम् । एकान्वय्यर्थाभिधायकम् । अनेकेति । अनेकान्वय्यर्थाभिधायकमित्यर्थः । अत्र सहशब्दार्थः साहित्यम् एकजातीयैककालिकक्रियाद्यन्वयित्वसमनियतम् । 'पुत्रेण सहागतः' इत्यत्र पुत्रप्रतियोगिकसाहित्यमनागत इति शाब्दबोधः । तेन पुत्रवृत्त्यागमनसमानकालिकसमानदेशागमनवान् पितेति मानसो बोधः । तत्र तृतीयान्तस्य विशेषणतया गुणत्वम् । प्रथमान्तस्य विशेष्यतया प्रधानत्वम् । एव च प्रथमाते आगमनस्य शब्दोऽन्वयः । तृतीयाते तु सहार्थसामर्थ्यादर्थः । एव च यत्र गुणप्रधानभावावच्छिन्नयोः शब्दार्थमर्यादया एकधर्ममन्वयस्तत्रायमलङ्कारः । समुच्चये तुभयत्र प्राधान्यः,

प्रभा.—एकार्थेति । उक्तैकार्थान्वयगमकमित्यर्थः । सहार्थेति । समानकालीनैकधर्मवत्त्वरूपसाहित्यान्वयबलादित्यर्थः । अनेकार्थेति । अनेकार्थाचितस्वार्थबोधकमित्यर्थः । एतच्चौदाहरणे स्पष्टीकरिष्यते । सहेति । 'सह दिवसनिशाभिर्दीर्घा श्वासदण्डा सह मणिवलयैर्बाष्पधारा गलन्ति । तव सुभग वियोगे तस्या उद्वेगशीलाया सह च तनुलतया दुर्बला जीविताशा ॥' अत्र यथा 'पुत्रेण सहागतः पिता' इत्यत्र पुत्रवृत्तिधर्मसमानकालीनधर्मवान्पिता । आगत इत्यागमनस्य पितर्येव शब्दोऽन्वयः । पुत्रे तु सहार्थसाहित्यबलादागमनबोधः । आगमनरूपधर्मस्यैवागतपदसमभिव्याहारेण धर्मत्वेन बोधात् । (विरोधात्) । एवमिहापि श्वासदण्डेषु दीर्घत्वान्वयः शब्दः विशेषतो

(४७) विनोक्तिः सा विनाऽन्येन यत्रान्यः सन्न नेतरः ।

एचिदशोभनः, कचिच्छोभनः । क्रमेणोदाहरणम्—

अरुचिर्निशया विना शशी शशिना साऽपि विना महत्तमः

उभयेन विना मनोभवस्फुरितं नैव चकास्ति कामिनोः ॥ १०५ ॥ (—)

28 VINOKTI

That is 'Vinokti' where *without* one thing another ceases to be good or ceases to be its contrary (i. e. non good)

Gloss —(The thing becomes) in some cases, bad, in some, good
Instances in order —

In the absence of the Night, the Moon becomes void of splendour; likewise, in the absence of the Moon, it (i. e. Night) becomes one patch of (महत्) of darkness. In the absence of both, the spark of love on the part of lovers does not flash at all ! (105)

प्रदीपः — विनोक्तिरिति । सन्न शोभनो न, नेतरो नाशोभन इत्यर्थः । तेन केनचिद्विना यस्यचिदशोभनत्व शोभनत्व वा प्रतिपाद्यते सा विनोक्तिः । तत्राशोभनत्व यथा—अरुचिरिति । शोभनत्व यथा—मृगेति । अत्र मृगलोचनया दुष्टसुहृद्विशेषेण च विना नरेन्द्रसूनोर्विचित्र-व्यवहारप्रगल्भत्वचन्द्रसुन्दराशयत्वस्य शोभनत्वमुक्तम् । परिवृत्तिरिति । परिवृत्तिरिति

उ०ः — शाब्द एव चैकान्वय इति ततो भेदः । ' चैत्रमैत्रौ सह गच्छत ' इत्यादावपि तथैवेति नायमलङ्कारः । हृद्यत्वं चालङ्कारसामान्यलक्षणप्राप्तम् । तेन ' अनेन सार्द्धं विहराबुराशे ' इत्यादौ नेयम् । हृद्यत्वं चास्या श्लेषभित्तिरुभेदाध्ययसा-नात्मकेन केयलाभेदाध्ययसानात्मकेन वाऽतिशयेनानुप्राणने भवतीति बोध्यम् । (सहेति ।) ' सह दिवसनिशादिदीर्घाश्वासदण्डा सह मणिकल्यैर्वाप्यधारा गल-न्ति । तत्र सुभग विद्योगे तस्या उद्विग्राया सह च तनुलतया दुर्बला जीवि-ताशा । ' (कर्पूरमजया द्वितीयजवनिकातरे नायिकाया विरहाप्रस्थानार्जनम् ।) द-ढाकाराश्वासाश्वासदण्डा । वाप्यो नेत्राबु । अत्र दिवसनिशादौ दीर्घत्वं दुःखदायित्वादौपचारिकम् । इयं धर्मयोरुभेदाध्ययसायमूला । इति सहोक्तिः । विनोक्तिरिति । अत्रापि विनाशब्दार्थ एव विवक्षितः । तेन नञ् निर्-वि-

प्रमाः — दिवसनिशादौ साहित्यप्रतीत्या आर्थ इति लक्षणसंगतिः । दीर्घादिपदं तु दिवसादी-नामपि धर्मत्वेन दीयत्वादिबोधे तात्पर्यमाह्वयतया हेतुरिति बोध्यम् । इति सहोक्तिप्रकरणम् ॥ २६ ॥

मृगलोचनया विना विचित्रव्यवहारप्रतिभाप्रभाप्रगल्भः ।

अमृतद्युतिसुन्दराशयोऽयं सुहृदा तेन विना नरेन्द्रसूनुः ॥१०६॥ (—)

(४८) परिवृत्तिर्विनिमयो योऽर्थानां स्यात्समासमैः ॥ २७ ॥

When *apart from* the deer-eyed one, this son of the king becomes bright with the flash of (his) genius for diverse affairs. He comes to possess a heart as lovely as the moon, *in the absence of* that friend! (106)

29. PARIVRTTI.

'Parivrtti' is an exchange that may take place of objects for (others) equal or unequal (to them).

प्रदीपः — लक्ष्यालङ्कारनिर्देशः । पूर्वाचार्याणां तथैवोद्देशदर्शनात् । अतो न लक्ष्यलक्षणसंदेहः । समासमैरिति विभागः । विनिमयो हि केनचिद्वस्तुना दत्तेन कस्यचिदादानम् । तच्च क्वचित्समेन समस्य । क्वचिदसमेनासमस्य । अन्त्यमपि द्विधा—क्वचिन्न्यूनेनोत्तमस्य, क्वचि-

उ० : — अंतरेण-कृते-रहित-विकलेत्यादिप्रयोगेऽपि इयमेव । अरुचिरिति । (अपरवक्त्रं छन्दः ।) न चात्र शशिसहितैव निशा रमणीयेति सहोक्तिध्वनिरेव युक्तः । तत्कृतस्यैव चमत्कारस्य सत्त्वादिति वाच्यम् । वाच्यार्थकृतस्य चमत्कारस्यानपलपनीयत्वात् । मृगेति । (विचित्रेषु व्यवहारेषु प्रतिभा ज्ञाप्यति स्फूर्तिः तस्याः प्रभया प्रकाशेन प्रगल्भः चतुरः । अमृतद्युतिः चन्द्रः तद्वत् सुन्दरः स्वच्छः आशयः अन्तःकरणं यस्य ।) य एव राजपुत्रः क्षीमोहितः कृत्यविकलः स एव तया विनाऽतिव्यवहाराभिज्ञः । य एव दुष्टसुहृदालिगितो विषमहृदयः स एव तेन विनाऽतिसदयहृदय इत्यर्थः । (मालभारिणी छन्दः ।) इति वि-

प्रभाः — विनोक्तिरित्यादि स्पष्टम् । इति विनोक्तिप्रकरणम् ॥ २७ ॥ न्यूनेनोत्तमस्येति । न्यूनेन दत्तेनोत्तमस्यादानमित्यर्थः । एवमुत्तमेन दत्तेन न्यूनस्योपादानमित्यर्थो ज्ञेयः । अत्र समेन समस्येत्यस्यानुपादेयत्वेन समत्वविवक्षायां चतुर्थोऽपि भेदः वैधिशुदाहृतः । यथा—'अस्त्यमालामयीं दत्त्वा मुण्डमालामयीं तनुम् । गृह्णतां त्वत्पुरस्थानां को लाभः स्मरशासन ॥' इति । एवं दानाद्यभावेऽपि धर्मि-धर्मभावव्यत्यासे वा विषयेयाख्योऽलङ्कार उक्तः । यथा—'काचो मणिर्मणिः काचो येषां तेऽन्ये हि देहिनः । सन्ति ते शुधियो येषां काचः काचो धनिर्मणिः ॥' अत्र काचस्य धर्मित्वं मणेर्धर्मत्वमुक्त्वा अनन्तरं मणेर्धर्मित्वं काचस्य धर्मत्वमुच्यमिति धर्मभावविपर्ययः । धर्मस्यार्था यथा—'यस्य न उचिधे दयिता'—

परिवृत्तिरलंकारः । उदाहरणम्—

लतानामेतासामुदितकुसुमानां मरुदयं
मतं लास्यं दत्त्वा श्रयति भृशमामोदमसमम् ।
लतास्त्वध्वन्यानामहह दशमादाय सहसा
ददस्याधियाधिभ्रमिरुदितमोहव्यतिकरम् ॥ १०७ ॥ (—)

अत्र प्रथमेऽर्धे समेन समस्य, द्वितीये उत्तमेन न्यूनस्य ।

नानाविधप्रहरणैर्नृप संप्रहारे
स्वीकृत्य दारुणनिनादवतः प्रहारान् ।

‘Parivṛtti’ is (the name of) the figure To illustrate.—

Bestowing graceful movements that are highly prized on those Creepers in blossom, this Wind accepts (from them) often unequalled fragrance, the Creepers, on the contrary, receiving at once the glance of the passers by, give (in return) a blend of anguish, disease, ^{giddiness} delusion, ^{by} sobs and swoons ! (107)

Here in the first half, there is an exchange of an equal for another equal, in the second half, of the superior for the inferior.

The host of haughty hostile warriors, having received, in the encounter, blows of terrific din, with a variety of weapons, made

प्रदीपः—दुत्तमेन न्यूनस्येति विविधेयमित्यर्थः । समासमत्वोपादेयत्वानुपादेयत्वाभ्याम् । तत्राद्यद्वयं यथा—लतानामिति । अत्र प्रथमार्धे लास्येनोपादेयतया समस्यामोदस्य,

उ० :—नोक्तिः । कस्यचिदादानमिति । परकीयस्य कस्यचिदादानमित्यर्थः । विनिमयपदस्य तत्रैव शक्तेः । एवमादाय दानमपि सा । दानादानव्यमहारः कविकल्पित एव न वास्तवस्तत्रालंकारत्वाभावात् । तेन ‘क्रीणन्ति यत्र मुक्ताभिर्बदराण्यपि वालिका.’ इत्यत्र नेयम् । परकीयस्येत्युक्तेः ‘किमित्यपास्याभरणानि यौवने धृतं त्वया वार्धक्यशोभि वल्कलम्’ इत्यत्र नेयम् । विनिमयाभावात् । लतानामिति । (अयं मरुदायुर्लतानाम् असमं अनुपमं आमोदं परिमलं श्रयतीत्यन्वयः । मतं मनोरमं लास्यं नृत्यं दत्त्वा । अर्थात्

प्रमाः—इति पद्ये । अत्र हि पूर्वार्धे तुहिनदीधितौ दग्धदहनत्वमुत्तरार्धे तु दग्धदहने तुहिनदीधितित्वमिति विपर्यासः । न तु धर्मधर्मविपर्यासः । तस्य यथास्थितत्वेनैव विवक्ष-

दृष्टारिवीरविसरेण वसुधरेय

निर्विप्रलम्भपरिरम्भविधिविंतीर्णा ॥ १०८ ॥ (—)

अत्र न्यूनेनोत्तमस्य ।

(४९) प्रत्यक्षा इव यद्भावाः व्रियन्ते भूतभाविनः ।

तद्भाविकम्

भूताश्च भाविनश्चेति द्वन्द्वः । भावः कवेरभिप्रायोऽत्रास्तीति भाविकम् । उदाहरणम्—

over to you, O king this Earth, whose act of embracing (you) was not to be intercepted by a separation (from you) ! (108)

Here is an exchange of the inferior for the superior

30 BHĀVIKA

That is 'Bhavika' where objects past or future, come to be visualised as though they were present

Gloss —भूतभाविन' is a Dvandva compound to be dissolved as भूताश्च भाविनश्च (past and future) It is called 'Bhavika' since therein is present the Bhāva : e vision (?) of the poet. To illustrate —

प्रदीपः—द्वितीयार्धे उपादेयतया उत्तमया दृशा आधिब्याधीनामतादृशतया न्यूनानां विनिमयः । अन्त्या यथा—नानेति । अत्रोत्तमया वसुधरया न्यूनानां प्रहाराणां विनिमयः । प्रत्यक्षा इति । भूतभाविन इति द्वन्द्वः न कर्मधारय इत्यविरोधः । भूता भा-

उ०ः—लताम्य । अध्वन्यानां पाथानाम् । अहह इति खेदे । आधि मनःपीडा, व्याधि कषयपीडा, भ्रमि दिग्भ्रमणदर्शको विकारः, रुदितम् रोदनम्, मोहो निश्चेष्टता, एषा व्यतिपरः समूहम् ।) मल्लसम्बन्धेन लतानां लास्यदर्शनात् लतादर्शनेन च पथिमानामाध्यादिदर्शनादातृत्वं कविकल्पितम् । (शिखरिणी छन्दः ।) नानेति । दृष्टारिवीरसमूहेन हे नृप युद्धे लज्जितप्रहारास्वीकृत्य तुभ्यं विरहशून्याऽऽलिङ्गयती वसुमती विंतीर्णैर्ययम् । (वसन्ततिग्वा छन्दः ।) इति परिवृत्तिः । प्रत्यक्षतयेति । अलौकिकप्रयत्नविषया अपि लौकिकप्रयत्नविषयतयेत्यर्थः । अभिप्रायो लौकिकप्रयत्नविषयत्वेन प्रतिपादनेऽर्थः । न

प्रमा — ज्ञान् । ददितविरहोपधिना परस्परधनविषयासह्यैव च विषयान्तरित्यवधेयम् । इति परिवृत्तप्रकरणम् ॥ २८ ॥ अविरोध इति । भूतानां भावित्वस्याप्रतीतारत्यर्थः ।

आसीदजनमत्वेति पश्यामि तव लोचने ।

भाविभूषणसंभारां साक्षात्कुर्वे तवाकृतिम् ॥ १०९ ॥ (—)

अत्र आद्ये भूतस्य, द्वितीये भाविनो दर्शनम् ।

(५०)

काव्यलिङ्गं हेतोर्वाक्यपदार्थता ॥ २८ ॥

I see (your) eyes as they were (इति) when the collyrium was in them, directly do I visualise your figure (as it would be) with the set of ornaments that will be there (109)

Here in the first half there is visualization of the past, in the second of the future

31 KĀVYALINGA.

'Kāvyalinga' occurs where the reason assumes the form of the sense of a sentence or a word

प्रदीपः — विनोभावा यत्प्रत्यक्षा इव क्रियन्ते प्रत्यक्षतयाऽभिधीयन्ते तद्भाविक्म् । भावकवेरभिप्रायो निश्चयादिप्रतीतिविषयसोऽनास्तीति व्युत्पत्तेरित्यर्थः । उदाहरणम्—आसीदिति । अत्र पूर्वार्धे भूतस्याजनस्य उत्तरार्धे भाविनो भूषणसंभारस्य प्रत्यक्षतयाऽभिधानम् ।

उ०ः—चेय भ्राति । भूतभावित्वेनैव निर्देशात् । अजनाद्यसत्त्वेऽपि तत्कृतशोभाद्यभिप्रायेण तथाप्रयोगाच्च । न चैव स्वभावेति । तत्र वस्तुधर्मो वैचित्र्याधायकः । इह तु कवेस्तन्निबद्धस्य वाऽभिप्राय इति विशेषात् । आसीदिति । अत्र यदजन दत्तमासीत् इति तद्युक्ते लोचने पश्यामीत्यर्थः । भाविभूषणैः सन्धियते सा । तद्युक्तमित्यर्थः । (भाविभूषणानां संभारः समूहो यत्र तादृशीम् इति वा) यथाश्रुते आसीदिति पश्यामीत्याद्यन्ये भूतादेर्लौकिकमाक्षान्कारविषयत्वं नोपपादितं स्यात् । अत्राजनभूषणादिकं विनाऽपि स्वरूपवैलक्षण्येनैव शोभातिशयात्तेषां वैयर्थ्यं घट्ट्यते । क्वचिद्भूतत्वादिनिर्देशः विनाप्येव दृश्यते । 'अहं विद्योऽयमेऽद्यापि युज्यतेऽत्र सुरासुरा' इत्यादौ । अत्रेदं चिन्त्यम् । अन्वये समर्थरूपातिशयोक्तयैः गतार्थोऽयम् । प्रत्यक्षान्वयेऽपि तन्मन्त्रवर्णनात् । भूतादिरस्त्वन्वयेऽपि तन्मन्त्रवर्णनाद्येति । साऽनुप्राणिकऽनेति वक्षितः । इति

प्रमाः — निश्चयादीति । अजनाद पूर्वकाजीनमस्तानिधयसूचनऽभिप्राय इत्यर्थः । आदिनाजनादि विनापि तत्कृतशोभासत्त्वादिकं गृह्यते । इति भाविप्रकरणम् ॥ २९ ॥

वाक्यार्थता यथा—

वपुःप्रादुर्भावादानुमितमिदं जन्मनि पुरा
पुरारे न प्रायः क्वचिदपि भवन्तं प्रणतवान् ।
नमन्मुक्तः संप्रत्यहमतनुरग्रेऽप्यनतिभाक्
महेश क्षन्तव्यं तदिदमपराधद्वयमपि ॥ ११० ॥ (—)

Gloss:— In the form of the sense of a sentence as in:—

That, in all probability, I never saluted you, O enemy of Pura (i. e. Śiva), in any of my former births was inferred (by me) from the manifestation of (my) body. Now, saluting (you) and (thereby) becoming emancipated, when I become bodiless, I shall fail to salute you, also in time to come. O great lord! pardon *both these lapses* (on my part)! (110)

प्रदीपः— काव्यलिङ्गमिति । अत्र विवक्षितविवेकेन हेतुवचन काव्यलिङ्गमिति लक्षणम् । वाक्यपदार्थतेति विभागः । वाक्यार्थता पदार्थता चेत्यर्थः । तत्र वाक्यार्थता यथा—वपुरिति । अत्र पुरा क्वचिदपि नाहं भवन्तं प्रणतवान् अग्रेऽप्यहमनतिभा-

उ०ः— भाविकम् । हेतोरिति । स्वतोऽनुपपद्यमानार्थोपपादकहेतोर्वचनमित्यर्थः । पदार्थतेति । पदमप्येकनेकं चेति बोध्यम् । व्यासयाद्यनिर्देशान्नानुमानसंकरः । श्रोतुर्यल्लिङ्गकानुमितिवुबोधयिषया कवेर्व्याख्यादिविशिष्टहेतुबोधककाव्यनिर्माणं तल्लिङ्गमनुमानविषयः । काव्यलिङ्गजानुमितेस्तु न कविना श्रोतुर्वुबोधयिषिता किं तु श्रोतुर्युत्पिपादयिषितेति भेद इत्यन्ये । वपुरिति । क्वचिन्कास्मिन्नपि जन्मनि । (पुरा प्रायः भवन्तं अहं न प्रणतवान् । इदं वपुः प्रादुर्भावादानुमितम् ।) त्वन्नतौ शरीरोत्पत्तेरभावात् । (संप्रति नमन्मुक्तः अतनुः शरीरशून्यः अहं अग्रेऽपि अनतिभाक् नतिरहितः । इदं अपराधद्वयं क्षन्तव्यम् । शिखरिणी छन्दः ।) अग्रेऽप्यनतौ अतनुत्वमेकपदार्थो हेतुः । अतनुत्वे च नमन्मुक्त इत्यनेकपदार्थो हेतुः । अनमनमपराधे इति । यद्यप्यनमनमेवापराधस्तयोध न हेतुहेतुमद्भावस्तथापि तदिदमित्यस्य सर्वनाम्ना बुद्धिस्थपरामर्शकत्वात् दुरितविशेषरूपमित्यर्थः । क्षन्तव्यमित्यस्य च लक्षणया नाशनीयमित्यर्थ इत्यदोः । प्रणयीति । (मातृतीमाधवे पंचमके) मातृतीवधोद्यतम-

प्रभाः— अनमनमपराध इति । अपराधोऽत्र दुरितं विवक्षितम् । तत्रानमनस्य हेतुत्वम् । अपराधस्य क्षमणं च तत्फलानुत्पादनं तत्राशनं वेति नानुपपत्तिः । तदिनि चानम-

अनेकपदार्थता यथा—

the.

प्रणयिसखीसलीलपरिहासरसाधिगतै—

ललितशिरीषपुष्पहननैरपि ताम्यति यत् ।

वपुषि वधाय तत्र तव शस्त्रमुपक्षिपतः

‘ पततु शिरस्यकाण्डयमदण्ड इवैव भुजः ॥१११॥ (मालतीमाधव. ५.३१.)

एकपदार्थता यथा—

भस्मोद्धूलन भद्रमस्तु भवते रुद्राक्षमाले शुभं

हा सोपानपरम्परां गिरिसुताकान्तालयालंकृतिम् ।

अद्याराधनतोषितेन विभुना युष्मत्सपर्यासुखा-

लोकोच्छेदिनि मोक्षनामनि महामोहे निधीयामहे ॥ ११२ ॥ (—)

In the form of the sense of words more than one, as in.—

Let this arm alight unawares, like the staff of Yama, on your head, when you are hurling your weapon, with the intent of killing, against that figure there, which gets distressed even with the ficks of the tender शिरीष blossoms, sustained, thanks to the fancy for sportive merriment on the part of (her) loving friends ! (111)

In the form of the sense of one word as in —

Farewell to thee, O Smearing of ashes ! O Rosary of Rudrākṣas, good bye ! Alas ! how I feel for the flight of steps, the ornament of the temple of Śiva, the beloved of Pārvatī ! This day, we are being plunged by Śiva, pleased with the worship, in the great *delusion* called Emancipation, that puts an end to the light (आलोक) of pleasure derived from treating you (viz भस्मोद्धूलन etc.) with esteem ! (112)

प्रदीपः— गित्यवान्तरवाक्ययोरर्थोऽनमनमपराधे हेतुः । अनेकपदार्थता यथा— प्रणयितीति । अत्र शस्त्रोपक्षेपो भुजपाते हेतुः । न चार्थवाक्यार्थः । ‘ शस्त्रमुपक्षिपतः ’ इत्येतावन्मानस्यावाक्यार्थत्वात् । तत्र वपुषि वधाय शस्त्रमुपक्षिपत इत्यस्यापि न वाक्यत्वम् । विशेषणत्वादिति

उ०ः— घोरघण्टं प्रति माधवस्येयमुक्तिः । प्रियसख्याः सलीलो यो हारहरसस्तेन प्राप्तैः । ललितम् मनोहरम् । (तत्र वपुषि वधाय शस्त्रं उपक्षिपतः तव शिरसि एष भुजः अकाडे अकाले यमदण्ड इव पततु इत्यन्वयः । नकुट्यं छन्दः ।) अवाक्यार्थत्वादिति । विशेषणीभूतार्थोपस्थापकत्वेन विशेष्यसाक्षात्कृत्यादिति भावः ।

प्रभाः— नद्वयजन्य दुरितद्वयपरामर्शकम् । न त्वनमनद्वयस्य । हेतुत्वस्य शाब्दत्वेऽलंकारत्वस्यानिष्टत्वात् । विशेषणत्वादिति । तत्रेति पष्ठ्यन्तार्थे विशेषणत्वादित्यर्थः ।

एषु अपराधद्वये पूर्वापरजन्मनोरनमनम्, भुजपाते शस्त्रोपक्षेपः, महामोहे सुखालोकोच्छेदित्वं च यथाक्रममुक्तरूपो हेतुः ।

In these instances, (1) in the matter of the two lapses, the failure to salute in the former and later births, (2) in the matter of the alighting of the arm, the hurling of the weapon, and (3) in the matter of the great delusion, the characteristic of putting an end to the light of pleasure, are respectively the reason of the nature specified (in the definition)

प्रदीपः — तदर्थस्यापि हेतुत्वे न वाक्यार्थस्य हेतुत्वमिति । एकपदार्थता यथा — भस्मेति । अत्र महामोहत्वे सुखालोकोच्छेदिता हेतुः । तच्च समासादेकपदार्थ एव । अर्थान्तरन्यासे तटस्थतयोपनिबद्धस्य हेतुत्वे पर्यवसानम्, इह तु साक्षादेव हेतुविभक्त्यादिना हेतुतयोपनिबद्ध

उ०ः — भस्मेति । शिवप्रसादेन जाततत्त्वज्ञानस्येयमुक्तिः । हा सोपानपरंपराम् । तस्याः शोच्यतेत्यर्थः । तत्सस्कारकर्त्रभावात् । (गिरिसुताकृतस्य शिवस्य आलयः प्रासादः तस्य अलङ्कृतिम् अलङ्कारभूताम् । युष्माकं भस्मोद्भूलनादीनां या सर्प्या पूजा तत्सुखस्य आलोकः प्रकाशः तदुच्छेदके तन्नाशके मोक्षसंज्ञके महामोहे निधीयामहे । 'वयम्' इति शेषः । शार्दूलविक्रीडित छन्दः ।) तटस्थतयेति । परस्परमनन्वितत्वेनेत्यर्थः । पर्यवसानमिति । सामान्याद्यर्थस्योक्तस्य प्रामाण्यग्रहहेतुत्वमित्यर्थः । इह तु साक्षादेवेति । तत्तत्पदार्थनिरूपितहेतुतयोपनिबद्ध इत्यर्थः । हेतुविभक्त्यादिनेति काचित्कोऽपपाठः । गम्यमानहेतुत्वकस्यैव हेतोः सुदरत्वेन प्राचीनैः काव्यलिङ्गाभ्युपगमात् । अत एव वपुः प्रादुर्भावादनुमितमित्यशेः नायमलङ्कार इत्याहुः । सामान्यविशेषभावनवधानालिङ्गितत्वेन ततो भेद इत्यन्ये । वेचित्तु निर्हेतुरूप-

प्रभाः — अर्थान्तरन्यास इति । अत्रेदं विचार्यम् — काव्यलिङ्गेऽपि सुखालोकोच्छेदित्वस्योक्तोदाहरणेऽन्यत्र च बहुशो हेतुविभक्तितच्छब्दादिहेतुवाचकपदाभावात्कथं काव्यलिङ्गता । अर्थान्तरन्यासे निजरोपावृत्तमनसामित्यादावतिमुन्दरस्य विपरीतत्वेन भाने तादृशजनवृत्तित्वेन साक्षात्पित्तोपहतत्वं हेतुर्नोच्यते किंतु शङ्खपीततादर्शनगतत्वेनेति तादृश्यम् । काव्यलिङ्गे तु मोक्षरूपे पक्षे साक्षादेव सुखालोकोच्छेदित्वमुच्यते इति भेद इत्युच्यते । तथापि हेतुविभक्त्यादिनेत्यसंगतमेव । उक्तोदाहरणे तदभावान् । प्रत्युत पञ्चम्या हेत्वभिधाने 'अलम्पतिचपलत्वात्' 'प्रजानां विनयाधानात्' इत्यादी काव्य-

(५१) पर्यायोक्तं विना वाच्यवाचकत्वेन यद्वचः ।

वाच्यवाचकभावव्यतिरिक्तेनावगमनव्यापारेण यत् प्रतिपादनम्, तत्
(पर्यायेण भङ्गयन्तरेण कथनात्) पर्यायोक्तम् । उदाहरणम्—

य प्रेक्ष्य चिररूढाऽपि निवासप्रीतिरज्जिता ।

मदेनैरावणमुखे मानेन हृदये हरेः ॥ ११३ ॥ (हयग्रीववध ?)

32 PARYĀYOKTA

'Paryāyokta' is that statement which is without the Expressed-Expresser relation

Gloss —The statement by the process of suggestion which is distinct from the Expressed-Expresser relation is called 'Paryāyokta' since it is based on a statement by Paryaya, i e a different mode

To illustrate —

At whose sight, was given up by Ichor and Prida their fancy to abide (respectively) in the face of Airavana and the mind of Hari (i e Indra)
(113)

प्रदीपः—इति ततो भेदः । पर्यायोक्तमिति । वाच्यवाचकभावभिन्नेनावगमनव्यापारेणार्थाद्वाच्यस्यैव यदभिधानं तत्परायोक्तम् । पर्यायेण भङ्गयन्तरेणाभिधानात् । ध्वनेस्तु न वाच्य एवार्था विषय इति ततो भेदः । उदाहरणम्—यमिति । अत्रैक एवार्थं ऐरावतशक्रौ मदमानविमुक्तौ आताविति व्यञ्जनया मदमानाभ्यां तयोरधिकरणयोर्निवासप्रीतिरज्जितेत्यभिधया च प्रतिपाद्यते । तेन च यदेवोच्यते तदेव व्यङ्ग्यम् । न चैव प्रतिपन्नस्यैव प्रति

उ०ः—दोषाभावात् काव्यलिङ्गम् । हेतुहेतुमद्भावस्य वस्तुसिद्धत्वेन कविप्रतिभा-निर्वर्त्यताभावात् । तत्प्रयुक्तचमत्काराभावेनार्यालंकारतायां दुस्संपादकत्वाच्च । श्लेषादिसमिश्रणेऽपि तत्कृत एव चमत्कारो नैतद्वृत्त इत्याहुः । इति काव्यलिङ्गम् । पर्यायोक्तमिति । वचः । प्रतिपादनम् । अवगमनव्यापारो व्यञ्जना । भग्यतर प्रकारभेदः । तेन न पौनस्त्यम् । ध्वनेस्त्विति । व्यङ्ग्यस्यागूढ-

प्रमाः—लिङ्गस्यानिष्टत्वात् । तस्मात्साक्षात्परम्परया वा यत्र कारकहेतुरर्थतोऽवगम्यते तत्काव्यलिङ्गम् । उक्तार्थद्वयप्रत्ययाय यत्रार्थान्तरन्यसनं तत्रार्थान्तरन्यासः । विविचर्यज्ञापकतया हेतुवचनमनुमानमित्येव व्यवस्था युक्ता । तथा हि काव्यलिङ्गोदाहरणे ध्वनमनस्यापराधे कारकहेतुत्वमेव । तथा भुजपाते शस्त्रोपश्लेषस्य, मुक्तेर्मोदरूपत्वे आलोकोच्छेदस्यापि कारणस्य योगक्षेमसाधारणं विवक्षितम् । एवं निजदोषेत्यादौ

अत्र ऐरावणशक्रौ मदमानमुक्तौ जाताविति व्यङ्ग्यमपि शब्देनोच्यते, तेन यदेवोच्यते तदेव व्यङ्ग्यम्, यथा तु व्यङ्ग्यं न तथोच्यते, यथा गवि शुक्ले चलति दृष्टे, 'गो' शुक्लश्चलति'—इति विकल्पः, यदेव दृष्टं तदेव

Here, the idea that ऐरावण and शक्र (i e इन्द्र) got purged of ichor and pride, though suggested, is yet expressed by words. Consequently, whatever is expressed, is itself suggested but it is not expressed in the way in which it is suggested. To illustrate. On the sight of a bull white

प्रदीपः—पत्तिरफलेति किं व्यापारद्वयेनेति वाच्यम् । यतो यथा व्यङ्ग्यं तथा नोच्यते । प्रकारयोभेदात् । एकरूप एव वस्तुनि प्रकारभेद एव कथं स्यादिति चेत्, यथा शुक्ले गवि चलति

उ०ः—त्वादिति भावः । (यमिति) यं रात्रणम् । हरे इन्द्रस्य । एक एवार्थ इति । विमोचननिवासप्रीतित्यागयोरेकत्र पर्यवसानादिति भावः । तेन चेति । तथा च लक्षणसंगतिः । पौनरुक्त्यं शक्तेः । न चेति । यथेति । येन प्रकारेण व्यङ्ग्यं तेन रूपेण शब्देन नोच्यत इत्यर्थः । एकस्यैव प्रकारभेदेन वाच्यत्वव्यङ्ग्यत्वयोरविरोधः । यथा यावककुसुमजपाकुसुमादिरूपाणां रक्तत्वादिना वाच्यत्वेऽपि तत्तद्वैजात्यरूपेण प्रत्यक्षत्वमेव न वाच्यत्वं तथेहापीति भावः । न पुनर्यथेति । निर्विकल्पके शुक्लतदाश्रयगोत्वतदाश्रयचलनतदाश्रया विशकलिता भासन्ते, सविकल्पके तु संसृष्टतयेत्यर्थः । निर्विकल्पकस्य विशिष्टधीहेतुत्वादिति भावः । भिन्नत्वेति । भेदोऽतद्व्यावृत्तिस्तच्छून्यत्वेन संसर्गराहित्येन च निर्विकल्पकविषयता । भेदोऽतद्व्यावृत्तिः परमये । तस्यां सविकल्पके विशेषणत्वं बाह्या मन्यते । अन्यमते संसृष्टत्वेति । प्रकारशब्दो विषयमात्रपरः । एव च यथा निर्विकल्पकस्य विशिष्टविज्ञानहेतुत्वात्ततो वैलक्षण्यं तथा निवासप्रीतित्यागरूपव्याप्यज्ञानस्य मदमुक्तत्वरूपव्याप्यज्ञानहेतुत्वाद्वैलक्षण्यमिति भावः । यद्वा निर्विकल्पके निश्चितत्वेन वस्तु भासते, सविकल्पके तु तत्त

प्रभाः—दोषस्य भ्रमः प्रति कारकहेतुत्वोक्तेः पूर्वार्थे काव्यलिङ्गम् । तस्य तु दृढप्रत्ययार्थं मुत्तरार्थं विशेषसहचारोपन्यासः । न तु विशेषरूपोऽर्थः । सामान्यार्थे कारकहेतुरिति न काव्यलिङ्गतेति । अनुमाने तु शापकहेतुपन्यासः । अस्मादिदं गम्यत इति । तेन यत्र शापकहेतुनानुमितिः कवितात्पयविषया तत्रानुमानालंकार इति दिक् । इति काव्यलिङ्गम् ॥ ३० ॥ अर्थादिति । पद्यायोक्तपदसामर्थ्यादित्यर्थः । यथा निर्विक

विकल्पयति, न तु यथा दृष्टं तथा । यतोऽभिन्नाऽसंसृष्टत्वेन दृष्टम्, भेदससर्गाभ्यां विकल्पयति ।

and moving we get the determinate idea, "There moves the white bull, there one cognises determinately the same object as was sighted, but not in the way in which it was sighted Since, one cognises determinately by way of exclusion or association what was seen as non-excluded or non-associated.

प्रदीपः - निर्विकल्पकसविकल्पकयो एक एव ह्यर्थस्ताभ्यां विषयीक्रियते । न पुनर्यथा निर्विकल्पकविषयस्तथैव सविकल्पकेनाऽपि विषयीक्रियते । भिन्नत्वसंसृष्टत्वाविषयक निर्वि-

उ० :- नामरूपजात्यादिप्रकारेणेति 'न पुनर्यथा' इत्यादेरर्थः । इदमेव भिन्न-
त्वाविषयकत्वादीति बोध्यम् । अत्र व्यग्यमगूढं वाच्यादचारु चेति न ध्वनित्वम् ।
'नमस्तस्मै कृतौ येन मुधा राहुवधूकुचौ' इत्यापि भगवान् वासुदेवो
राहुशिरश्छेदकारित्वरूपेण स्वासाधारणधर्मेण व्यग्यस्ततोऽपि चारुतरेण
राहुवधूकुचवैयर्थ्यकारित्वेन रूपान्तरेणाभिहितः । केनचिद्रूपेण व्यज-
नया लभ्यस्यार्थस्य ततोऽपि चारुतरेण रूपेण यत्र 'वाच्यतेति' लक्ष-
णतात्पर्यात् । यद्यपि भगवतः पूर्वप्रकृतान्तत्वावच्छब्देनाभिधानाच्च न
व्यग्यत्वम्, तथापि व्यग्यतावच्छेदकरूपेण वाच्यत्वाभावाद्व्यङ्ग्यत्वमेव । एव च
प्रकारभेदाद्व्यङ्ग्यस्यैवाभिधाविषयत्वमुक्तम् । न च प्राप्ताप्राप्तविवेकन्यायेन
धर्मोऽपि एव व्यग्यत्व न धर्म्योऽपि इति वाच्यम् । धर्मिणः स्वरूपतोऽवाच्यत्वात् ।
यदि धर्मो स्वरूपतः कस्यचिदवाच्यः स्यात्स्यादपि तथा । औपाधिकभेदेन घ-
टाकाशादिषु भेदप्रतीतिस्तु तत्तद्धर्मरूपोपाधिभेदेन धर्मिणोऽपि भेदेन धर्मि-
णोऽपि व्यग्यत्वाच्च । एतेन 'व्यग्यस्य प्रकारान्तरेणाभिधानासम्भवात् कार्य-
मुखेन कारणाभिधानं पर्यायोक्तम् । उदाहरणे राहुवधूकुचनैष्कल्यरूपेण का-
र्येण राहुशिरश्छेदः कारणरूपो गम्यते' इत्यलंकारसर्वस्योक्तमप्राप्तम् । प्रका-
शोदाहरणविरोधाच्च । यत्तु 'पर्यायोक्तं तदप्याहुर्न द्वयाजेनेष्टसाधनम् । शुक भो-

प्रमाः - रूपकविषय इति । निर्विकल्पकविषयो यथा केवलस्तथा सविकल्पकेन न
विषयीक्रियत इत्यर्थः । तथा चैकप्रकारत्वाभावेऽयं दृष्टान्त इति हेयम् । भिन्नप्रकारत्वे
तु निर्विकल्पके प्रकाराभावादसंगतिः स्यादिति । अत एव निर्विकल्पकसविकल्पक

(५२) उदात्तं वस्तुनः संपत्

संपत् समृद्धियोगः । यथा—

मुक्ताः केलिविसूत्रहारगलिताः संमार्जनीभिर्हृताः
 प्रातः प्राङ्गणसीमि मन्थरचलद्वालाद्बिलाक्षारणाः ।
 दूराद्वाडिमबीजशङ्कितधियः कर्पन्ति केलीशुकाः
 यद्विद्वद्भवनेषु भोजनृपतेस्तत्त्यागलीलायितम् ॥ ११४ ॥ (—)

33 A UDĀTTA

‘Udātta’ consists in the abundance of a thing

Gloss —Sampat means ‘possession of superabundance’.

To illustrate—

It is the play of the generosity of King Bhoja that, in the mansions of the learned, the parrots meant for amusement pick up the pearls, from a distance, suspecting in their minds that they are pomegranate seeds pearls that had slipped down the necklaces, the threads of which had given way in the course of dalliance (केलि), and which (pearls) on being swept off by brooms got tinged red in the morning with the lac-dye on the feet of the maidens as they trudged along the border of the front courtyard’ (114)

प्रदीपः—वस्तुनः, भिन्नत्वसमृद्धिप्रकारं तु सविशेष्यमिति । उदात्तमिति । संपत्समृद्धियोगः । न तु तस्यैवातिशयः । उदाहरणम्—मुक्ता इति । अत्र विद्वद्भवनस्य

उ०ः—जयितुं यामि युगाम्यामास्यतामिह ॥ अत्र नायिकां नायकेन सगमय्य शुक्लभोजनव्याजेन निर्गच्छन्त्या सान्या तस्माच्छून्यरूपेष्टसाधनं पर्यायोक्तम्’ इति । तत्तु ध्वनिमर्यादां नातिरेके इति दिक् । एव च ‘अनायि देशः यतमस्त्वयाऽद्य यस्तन्तमुक्तस्य दशां वनस्य’ (नैषधेऽष्टमस्कन्धे २५ पद्यम्) इत्यत्रापि अयमेव । ‘अयदेशोऽष्टवर्तव्य’ इत्यादां धेयम् । इति पर्यायोक्तम् । उदात्तमिति । मयता चोपश्लेषमिति वक्ष्यमाणतया नपुमस्वनपुमस्योरिवक्ष्यते । वस्तुनः । धनशौर्यादादीनि । एतेन ‘शौर्यादेस्तदुक्तं’ अयुक्तिनामा वृत्तमप्युक्तम् । अत्रानर्थे नान्यथाशयेतिरनुप्राणिकम् । मुक्ता इति । (केलिं श्रीदत्तां विमूढां

प्रमाः—प्रमाणवशेनाह—मिथ्ययेति । मिथ्यं विद्वद्भवनस्य भवत्येवम् । कर्णे वभिप्रायं गृह्यते न च तत्रापि शेषः । केचिन्नु निर्विषयकं यन्निर्विषयमिति विवि-

(५३)

महतां चोपलक्षणम् ॥ २९ ॥

उपलक्षणमङ्गभावः, अर्थादुपलक्षणीयेऽर्थे । उदाहरणम्—

तदिदमरण्य यस्मिन्दशरथवचनाऽनुपालनयसनी ।

निवसन्बाहुसहायश्चकार रक्ष क्षय रामः ॥ ११५ ॥ (—)

न चात्र वीरो रसः । तम्येहाङ्गत्वात् ।

33 B UDĀTTA

And it consists in the subservience of the great

Gloss —उपलक्षण । e Subservience, of course to the thing which is to be described To illustrate —

This is the same forest dwelling in which Rama who courted distress for upholding the word of Dasaratha exterminated the demons, with the arm for his helper (115)

It should not be urged that here the Heroic Sentiment (is prominent), since it is, in this case, subservient

प्रदीपः—मुक्तादिधनसमृद्धियोग । महतामिति । महता यदुपलक्षणमङ्गभावः अर्थादुपलक्षणीये, तदप्युदात्तमित्यर्थः । उदाहरणम्—तदिदमिति । अत्रैतादृशो महान् रामो दण्डकाया वर्णनीयाया अङ्गम् । नन्वत्र रामगत उत्साहातिशय एव चमत्कार-निदान, तस्य प्रधानत्वाद्विच्छित्त्यन्तराभावाच्च किंविषयोऽयमलङ्कारव्यपदेश इति

उ०ः—छिन्नमूत्रा ये हारा तेभ्य गलिता ।) बाल्य पोडशर्षा ।) त्यागलीला दानलीला सेन आचरितमित्यर्थः । शार्दूलविक्रीडित छन्द ।) समृद्धियोग इति । तेन वर्णनीयनृपते समृद्ध्यतिशय । 'सौधाग्राणि पुरस्यास्य स्पृशति विधु-मडलम्' इत्यादौ पौरसमृद्धिर्योग्येति व्यग्योऽयम् । वर्णनीये इति । अग्निनीत्यर्थः । तदिदमिति । पुष्पकविमानस्थस्य लक्ष्मणस्यागद् प्रतीयमुक्तिः । (आर्या छन्द ।) महत्त्वं च रामस्य दशरथाज्ञानशासाम्नायत्यागपूर्वकवनशासात् बाहुमा-त्रसाहाय्येन सकलरक्षक्षयकरणाच्च । अत्र दण्डकारण्यस्याऽङ्गित्वम्, रामस्यांग-त्वम् । ईदृशो रामो यत्र स्थित इत्यरण्यस्याप्रिक्रियम् । उत्साहातिशय ए-वेति । वीरप्रधानस्य रामस्य बाहुसहाय्येन तदतिशयप्रतीते रक्षक्षयस्यानु

अभाः—त्वेन वस्तु भासत इति यथाश्रुतोपपत्तिर्बाहुः । इति पदार्थोक्त्यलङ्कारम् ॥ ३९ ॥ न तु तस्यैवेति । वदरामलकाग्रदाडिमानामित्यादी पर्यायालङ्कारभेदेऽतिप्रसङ्गादिति भावः । उपलक्षणमिति भावप्रधानमित्याशयेनाह—अङ्गभाव इति । वर्णनीयाया

(५४) तत्सिद्धिहेतावेकस्मिन्यत्रान्यत्तत्करं भवेत् ।

समुच्चयोऽसौ

तस्य (प्रस्तुतस्य कार्यस्य) एकस्मिन् साधके स्थिते साधकान्तराणि यत्र संभवन्ति, स समुच्चयः । उदाहरणम्—

दुर्वाराः स्मरमार्गणाः प्रियतमो दूरे मनोऽत्युत्सुकं
गाढं प्रेम नवं वयोऽतिकठिनाः प्राणाः कुलं निर्मलम् ।

34 A. SAMUCCAYA.

That is 'Samuccaya' where one cause capable of achieving that (thing) being present, another achieving the same, presents itself.

Gloss —Where one circumstance, capable of bringing about that i. e. the effect under consideration, being present, other circumstances capable of achieving it present themselves, the figure is 'Samuccaya.' To illustrate—

Irresistible are Cupid's arrows; the beloved is away, the mind most uneasy; the passion vehement, the age in its prime, the life very tenacious, the family untainted, the feminine nature opposed to

प्रदीपः—वाच्यम् । नह्यत्र वीरो रसः प्रधानम् । तस्येहाह्नत्वात् । तत्सिद्धीति । तत्सिद्धिहेतौ तस्य प्रस्तुतस्य कार्यस्य साधके । समाधावतुल्यकक्षयोः कारणयोः पादानमत्र तु तुल्यकक्षयोरिति विशेषः । उदाहरणम्—दुर्वारा इति । अत्र स्मरमार्गणा एव

उ० :—भासस्य प्रतीतिश्च घनित्वं स्यादिति भावः । अंगत्वादिति । अंगोत्कर्षकत्वादित्यर्थः । अंगांगस्य चाप्राधान्यान्न घनित्वमिति भावः । रामविषयकरतिभावस्याप्यपरिपुष्टत्वात् भावघनित्वम् । इत्युदात्तम् । इति विशेष इति । समाधौ हि एकेन कार्ये निष्पाद्यमानेऽन्येनाकस्मादापतना सौकर्यादिरूपातिशयमपादनम् । (अत्र तु) एककार्यसंपत्तौ सर्वेषां स्वदेकाग्रोत्पत्त्यायेन पातः, कार्यस्य च न कोऽप्यतिशय इति भावः । काव्याङ्गो हेतुत्वमात्रे विरक्षितं न तु हेतूना गुणप्रधानभासस्यैकत्वानेकत्वस्य वा चिन्ता । अत्र तु एकस्यैव तत्कार्यकारित्वेऽन्येषां साहाय्यमात्रमिति ततो विशेषः । दुर्वारा इति (मयूरसूनोः शकुन्तलस्य पथमिति शार्ङ्गधरपद्धतौ स्पष्टम् ।) स्वं प्रति विधिं प्रति वा कचिद्वदति । (स्मरस्य मदनस्य मार्गणाः प्राणाः ।) दूरे प्रप्राप्तान् । गाढे अनिशयेनम् ।

प्रभाः—इति तस्याः प्राधान्यमूचनायोक्तम् । इत्युदात्तप्रकरणम् ॥ ३१ ॥ समाधाविति । 'समाधिः पुनरं कार्यं कारणान्तरयोगनः' इति लक्षणात्प्रमुखीयमानमर्थं कारण-

स्त्रीत्वं धैर्यविरोधि मन्मथसुहृत्कालः कृतान्तोऽक्षमो

नो सख्यश्चतुराः कथं नु विरहः सोढव्य इत्थं शठः ॥ ११६ ॥

(मयूरसूनोः शंकुकर्णस्य ?)

अत्र विरहासहत्वं स्मरमार्गणा एव कुर्वन्ति, तदुपरि प्रियतमदूर-
स्थित्यादि उपात्तम् । एष एव समुच्चयः सद्योगेऽसद्योगे सदसद्योगे च
पर्यवस्यतीति न पृथक् लक्ष्यते । तथाहि—

कुलममलिनं भद्रा मूर्तिर्मतिः श्रुतशालिनी

भुजवलमलं स्फीता लक्ष्मीः प्रभुत्वमखण्डितम्

प्रकृतिसुभगा ह्येते भावा अमीभिरयं जनो

व्रजति सुतरां दर्पं राजंस्त एव तवाङ्कुशाः ॥ ११७ ॥ (—)

equanimity; the season friendly to love, Death relentless; the friends not
at all tactful. How indeed could such roguish separation be borne ! (116).

Here, the arrows of Cupid by themselves render the separation
intolerable. Over and above that are stated (as being present) the stay
of the beloved in the distance etc. This very Samuccaya may take
place with the combination of circumstances that are (1) good, or
(2) bad, or (3) good and bad, hence it has not been defined separately
(for the different combinations) To illustrate —

A spotless family, a winning figure, an intellect equipped with
learning, enough strength of the arm, vast wealth, unimpaired sove-
reignty these things are naturally enviable, on the score of these, man
here gets a good deal affected by conceit. But they themselves are as
goads to you, O king ! (117).

प्रदीपः—विरहासहत्वं कुर्वन्ति ततोऽधिकं प्रियतमदूरस्थित्याद्युपात्तम् । एष
एवोक्तलक्षणः समुच्चयः सद्योगेऽसद्योगे सदसद्योगे च पर्यवस्यतीति यत्वेनचित्ते
पृथग्लक्षितास्तदुक्तम् । तथाहि—कुलमिति । अत्र कुलादीनां समीचीनानामेव

उ०ः—कुलनैर्मल्यात्स्वाच्छाभावात् । न चैवं धैर्यमेव कार्यमत आह—स्त्रीत्वमिति ।
मन्मथसुहृत् । विरहिणीपीडकत्वात् । कलः वसंतः । अक्षम, मारणे । शठिति नाशा-
कर्तृत्वात् । अचतुरा नायकादिघटनाऽसमर्थाः । शठः पीडादायीति विरहविशेष-
णम् । शठेति विधिसंबोधनं वा । (शार्दूलविक्रीडित छन्दः ।) पृथगिति ।
सद्योगसमुच्चयत्वादिनेत्यर्थः । कुलमिति । निर्मलं कुलम् । सुंदरता । वेदादि-

प्रभाः—न्तरं सौकुमार्यमात्रोपयोगि न त्वितरकारणतुल्यकक्षमित्यर्थः । चिन्त्यत्वे

अत्र सतां योगः । उक्तोदाहरणे त्वसतां योगः ।

शशी दिवसधूसरो गलितयौवना कामिनी

सरो विगतवारिज मुखमनक्षर स्वाकृतेः ।

प्रभुर्धनपरायणः सततदुर्गतः सज्जनो

नृपाङ्गणगतः खलो मनसि सप्त शल्यानि मे ॥ ११८ ॥

(भर्तृहरि, नीतिशतक ५६.)

अत्र शशिनि धूसरे शल्ये शल्यांतराणीति शोभनाऽशोभनयोगः ।

Herein there is the combination of good things, in the instance already cited, however, there is the combination of bad ones

The moon that becomes obscure by day, the passionate woman whose youth is lost, the lake destitute of lotuses, the mouth, void of syllables, of one of graceful form, the master given to (amassing) wealth, the virtuous person ever in distress, (and) the villain in the royal courtyard—these are the seven thorns (rankling) in my mind ! (118)

Here, when the thorn of the moon getting obscure is there, other thorns present themselves, thereby giving rise to a combination of the good and bad

प्रदीपः—योगः । दुर्वारा इत्याद्युक्तोदाहरणे स्मरमार्गणादीनामसमीचीनानाम् । शशीति । अत्र सदसतोर्योगः । दुर्जननस्यासत्त्वात् शश्यादीनां सत्त्वात् । एतच्चिन्त्यम् । पूर्वं दूरस्थित्यादिविशेषणेन, धूसरत्वादिनाऽप्राप्यसम्यक्त्वमिति । समुच्चयान्तरमाह—स

उ०ः—ज्ञानम् । अतिशयितं बलम् । लक्ष्मीवृद्धिः । अकुलः प्रभुत्वम् । (प्रकृत्या सुभगा सुदरा भाना पदार्थाः ।) दर्पोऽहकारोऽपथप्रवर्तकः । अबुशास्तप्रतिपन्नकाः । (हरिणी छन्दः ।) कुलादीनां प्रकृतिसुभगायेन समीचीनत्वम् । अत्र निर्मञ्कुले दर्पतदभावहेतोः सत्येव भद्रमूर्त्यादिकमपि तत्त्वेनोपात्तम् । एव स्मरमार्गणादिना विरहिणीदुःखदत्वादसमीचीनत्वम् । शशीति । (भर्तृहरि-कृते नीतिशतके पद्यम् । स्वाकृते शोभनाकृते । दुर्गतः दरिद्रः । शल्यानि बाणाग्रानि । पृथ्वी वृत्तम् ।) शशी स्वयमेव सज्जपि दिवसधूसरत्वेनासन् । एवम

प्रभा. — हेतुमाह—पूर्वमिति । दुर्वारा इत्याद्युदाहरण इत्यर्थः । विशेषतस्तान्मयस्त्वमित्यन्वयः । तत्रापि हि प्रियतमस्य सत्त्वमेव दूरस्थितिर्विशेषणेन परमगत्तम् । इहापि स्वतः सुन्दरस्य शशिनी दिवसधूसरत्वेनोदसयोगः गन्धर्वः । आदिपदेन गन्धर्व्यायनत्वादिपरिग्रहः । यस्तु तत्त्वमगदसयोग्यं न द्वन्द्वं किं तु कर्मधारयः । संज्ञातावसंघः सदसपि-

(५५) स त्वन्यो युगपद्या गुणक्रियाः ॥ ३० ॥

गुणौ च क्रिये च गुणक्रिये च गुणक्रियाः । क्रमेणोदाहरणम्—

विदलितसकलारिकुलं तत्र बलमिदमभवदाशु विमलं च ।

प्रयत्नमुखानि नराधिप मलिनानि च तानि जातानि ॥ ११९ ॥ (—)

34 B SAMUCCAYA

While it is another (variety of it) where Attributes and Actions are (described as being) simultaneous.

Gloss —Attribute and Actions may be two attributes, two actions, or one attribute and one action Instances in order —

No sooner did this army of yours that had annihilated the entire host of the enemies become *bright* all at once than those faces of the miscreants turned *gloomy* ! (119)

प्रदीपः—त्वन्य इति । अत्र गुणा क्रियाश्चेति विप्रहे सत्याविशेषस्याविवक्षणात् विशेष-विवक्षाविरहेण च सजातीयवद्विजातीयस्यापि यौगपदस्य लभात् गुणौ च क्रिये च गुणक्रिये च युगपद्भवतः, स निरूपः समुच्चयः । तत्र गुणयोर्यौगपदं यथा—विदलितेति ।

उ० :—श्रेयसि । एवमत्र सदसता शश्यादीनां योगः । अत्र सदसतोर्योगः दुर्जनस्यासत्त्वात् शश्यादीनां सत्त्वादिति । इदं चिन्त्यम् । एवं हि सहचरमिच्छता स्यात् । सर्वत्र विशेष्यस्य शोभनत्वं विशेषणस्याशोभनत्वं च प्रकाशमिति भग्नप्रक्रमता वा स्यात् । तस्मान्नृपागणमसद्युतमिति पाठो युक्तः । सदसदिति च कर्मधारयो युक्तः । अत्रैकैकमपि मानसशल्यभूतज्ञानजनने हेतुस्तत्रान्यदपि पट्कमुपात्तमिति लक्षणसमन्वयः । पूर्वमिति । प्रियतम शोभनोऽपि दूरस्थत्वदोषेणाशुभ इत्यर्थः । चिन्ताबीजं तु एकस्य तथात्वेऽपि मार्गणवयो-वसतानां केवलानामपि विरहिणीदुःखदानां सत्त्वमिति असद्योगोदाहरणमेव तदिति । उक्तोदाहरणेषु सता योगस्यासता योगस्य सदसद्योगस्य वा युक्तत्वं

प्रभाः—(दि) नि । तादृशानामनेकेषामेककार्यजनने समुच्चय इत्यर्थः । एवमपि दुर्वारा शशीत्यनयो यथं भेद इति चेत्, इत्यम्—दुर्वारा इत्यत्र विरहासहिष्णुतया प्रियतमादीनां सतामप्यसत्त्वेन विवक्षा । इह तु शोभनस्य सतो धूसरत्वादिना अशोभनत्वमपीति विवक्षा । अत एव पूर्वं कथं (नु) सोऽव्य इयुपसहारो दुष्टत्वाभिप्रायेण । अत्र तु मनसि सप्त शल्यानीत्युपसहृत सुन्दरत्वेनान्तःप्रविष्टानामपि व्यथा-

अयमेकपदे तथा वियोगः प्रियया चोपनतः सुदुःसहो मे ।

नववारिधरोदयादहोभिर्भवितव्यं च निरातपत्वरम्यैः ॥ १२० ॥

(विक्रमोर्वशीय ४.३.)

कलुषं च तवाहितेष्वकस्मात्सितपङ्केरुहसोदरश्चि चक्षुः ।

पतितं च महीपतीन्द्र तेषां वपुषि प्रस्फुटमापदां कटाक्षैः ॥ १२१ ॥ (—)

‘धुनोति चासिं तनुते च कीर्तिम्’—इत्यादेः, ‘कृपाणपाणिश्च भवान्
रणक्षितौ, ससाधुवादाश्च सुराः सुरालये’—इत्यादेश्च दर्शनात्, ‘व्यधि-
करणे’—इति ‘एकस्मिन् देशे’—इति च न वाच्यम् ।

Here has befallen me all of a sudden this extremely intolerable separation from that beloved at a time when the days are to become pleasant on account of their being free from heat, thanks to the advent of fresh clouds ! (120)

As soon as your eye whose grace is like that of a white lotus, fell on the enemy suddenly becoming grim, there also fell apparently on their person the oblique glances of Miseries, O pre-eminent king !

It should not be urged (that the figure takes place, only if the simultaneous attributes etc, abide) in the different abodes, or only if they abide in the same abode, as one comes across instances (to the contrary), like “He brandishes the sword and extends his fame,” and “You are armed with the sword on the battlefield when the gods acclaim you in heaven.”

प्रदीपः—अत्र विमलत्वमलिनत्वयो । क्रिययोर्यथा—अयमिति । अत्रोपगतो भवितव्य चेति क्रिययो । गुणक्रिययोर्यथा—कलुषमिति । अत्र कलुषत्वपतनयोर्युगक्रिययो । अत्र कश्चिद्वैयधिकरण्य एव समुच्चय इत्याह । तत्र युक्तम् । ‘धुनोति चासिं तनुते च

उ०ः—स्यायुक्तत्वस्य वाऽप्रतीतेर्न समस्य विषमस्य वाऽलङ्कारस्यात्र प्रसंग इति दिरु । विशेषविवक्षाविरहेणेति । गुणत्वक्रियात्वरूपविशेषेण्यर्थः । केचित्तु गुणौ च क्रिये च गुणक्रियाः, गुणश्च क्रिया च गुणक्रिये, तयोरेकशेषेण वक्ष्यमा-
णार्थलाभ इत्याहुः । युगपदिति क्रमव्यावृत्त्यर्थम् । (विदलितेति । विद-
लित नाशित सकलानां अरीणां कुलं येन तत् । बटम् सैन्यम् । प्रवृष्टाः खट्वाः

प्रभाः—हेतुत्वादित्यनवयम् । ननु गुणक्रिया इति बहुवचनाद्गुणा क्रियाश्चेति विग्रहे बहुना गुणानां योगपदमेव लभ्यते । एव बहूनां क्रियाणामेव तद्विभक्त्यते । न तु द्वयोर्युग-
योर्द्वयोश्च क्रिययोस्तथा द्वयोर्युगक्रिययोरतस्तद्विभक्त्यते—अथेति । सत्यम् ।

(५६) एकं क्रमेणानेकस्मिन्पर्यायः

एक वस्तु क्रमेणानेकस्मिन् भवति क्रियते वा, स पर्यायः ।

क्रमेणोदाहरणम्—

नन्वाश्रयस्थितिरियं तव कालकूट
केनोत्तरोत्तरविशिष्टपदोपदिष्टा ।

35A PARYĀYA

When one happens to be in many, in turn, the figure is 'Paryāya.'

Gloss.—When one object, in turn, abides or is made to abide in different places, the figure is 'Paryāya.'

Instances in order —

O Virulent Poison, who indeed taught you this manner of staying in abodes, in which the successive positions are more and more exalted ?

प्रदीपः—कीर्तिम् ' इत्यादौ सामानाधिकरण्येऽपि दर्शनात् । केचित्तु सामानाधिकरण्य एवाय-
मित्याहुस्तदपि न सम्यक् । 'कृपाणपाणिश्च भवान्तरणक्षितौ ससाधुवादाश्च सुरा सुरालये' इत्यादौ
वैयधिकरण्येऽपि तद्दर्शनात् । एकमिति । एकत्वेन विवक्षित वस्तु यत्र क्रमेणानेकस्मिन्भवति
क्रियते वा स एक पर्यायः । अत्र क्रमेणेति समुच्चयव्यावर्तनाय । प्रयोजकानिर्देशतन्निर्देशौ
भवतिकरोत्यर्थौ । न तु स्वाभाविकत्वात्स्वाभाविकत्वे । वृषलक्ष्मण कण्ठे कालकूटवासस्या-
स्वाभाविकत्वेन भवतीत्यत्रानुदाहरणत्वापत्तेः ।

उ०ः—दुष्टा । आर्या छन्दः ।) अत्रेति । तयोराश्रयभेदेन चाभ्या समुच्चय
इत्यर्थः । (अयमिति । विक्रमोर्वशीये चतुर्थीके पुरुवरस उक्तिः ।) एकपदे अक-
स्मात् । (प्रियया उर्देश्या । उपनत प्राप्तः । निरातपत्वेन आतपराहित्येन रम्यै ।
भवितव्यम् भूतम् । मालभारिणी छन्दः ।) अत्रेति । अत्राप्याश्रयभेदः ।
(कलुषमिति । स्वमायत सितपकेरुहसोदरा श्वेतकमलतुल्या श्री यस्य ता-
दृशं चक्षुः अहितेषु शत्रुषु विषये अकस्मात् कलुषं क्रोधात् रक्तं च । माल-
भारिणी छन्दः ।) वैयधिकरण्ये एवेति ।) आश्रयभेद एवेत्यर्थः । इति
समुच्चयः । समुच्चयेति । वक्ष्यमाणविशेषालङ्कारद्वितीयभेदवारणाय चेत्यपि
बोध्यम् । तत्र यौगपद्यसत्यादिति भावः । नन्विति । (भल्लकविकृते भल्लशतके
पद्यम् ।) आश्रयस्थितिः आश्रयणरीतिः । विशिष्टपदा विशिष्टाधिकरणाः ।

प्रागर्णवस्य हृदये वृषलक्ष्मणोऽथ

कण्ठेऽधुना वससि वाचि पुनः खलानाम् ॥ १२२ ॥ (भल्लशतक ४)

यथा वा—

विम्बोष्ठ एव रागस्ते तन्वि पूर्वमदृश्यत ।

अधुना हृदयेऽप्येष मृगशावाक्षि लक्ष्यते ॥ १२३ ॥

(नवसाहस्रकचरित ६६०)

First you dwelt in the heart of the Ocean then in the throat of the bull-signd Śiva and now you abide in the speech of the wicked! (122)

Or as, in

O slim lady, formerly the Raga (red hue) was to be seen only in your Bimba like lips. Now it (Raga, i. e. passion) is noticed O fawn-eyed one, even in the heart! (123)

प्रदीपः—तत्राद्यो यथा—नन्विति । अत्र कालकूटस्य वस्तुत एकस्थानेकत्र वामे प्रयोजकं किञ्चिदपि नोक्तम् । न केवलमय वास्तविक एवमे, किं त्वारोपितेऽपि । यथा—विम्बोष्ठ एवेति ।

उ० :—(वसन्ततिलका उन्द ।) अत्राधारभेदाद्भिन्न आधेय एकत्वेनाध्यवसित । *श्रोणीति । श्रोणीभागादीनां प्राथमिकाधारत्वमर्थम् । सेवते इत्यनेन मध्ये पूर्वमतनुतासत्ता बोधिता । एवमग्रेऽपि । अत एव विनिमयः सगच्छते । तनुता कार्यम् । तरलगतय चचलगतय चचलदर्शनं च । कुचसचिवताम् सद्वितीयताम् । धत्ते इत्यनेन तस्मिन्प्रागद्वितीयता या स्थिता सा वक्त्रेण गृहीतेति बोधितम् । मुखेऽद्वितीयत्वं निरपमत्वं, वक्षसि द्वितीयराहियम्, तयोश्चाभेदाध्यवसायः । कुचसचिववक्षस्त्वेनैव मुखस्य निरपमत्वं । अत्र तनुत्वान्यागादीनां तत्तदुत्कर्षो व्यजनया बोध्यते । विम्बोष्ठ एवेति । न चैकसमधनाशोत्तरमपरसमये सयेव लोके पर्यायप्रसिद्धे वयमिदमुदाहरणमिति वाच्यम् । एकमनेकस्मिन्क्रमेणेयेव लक्षणात् । शब्दसाम्यमात्रेण लौकिक-

*अयमपि श्लोकः काव्यप्रकाशस्य इति कचिन् पठ्यते—“श्रोणीभागस्यजति तनुतां सेवते मध्यभागः पद्भ्यां मुष्ठास्तरलगतयः संप्रिता लोचनाभ्याम् । धत्ते वक्षः कुचमचिवतामद्वितीयं च वक्ष्यम् तद्वाग्राणां गुणविनिमयः कल्पितो योजनेन ॥”

रागस्य वस्तुतो भेदेऽप्येकतयाऽध्यवसितत्वादेकत्वमविरुद्धम् ।

तं ताण सिरिसहोअररअणाहरणम्मि हिअअमेकरस ।

विम्बाहरे पिआणं निवेसिअ कुसुमवाणेण ॥ १२४ ॥ (—)

(आनन्दवर्धन s विषमवाणलाला)

Though, as a matter of fact, the Raga (abiding in the two things) is distinct, still, in so far as it is conceived to be identical its identity is not incongruous

That heart of theirs (i e demons), solely absorbed in Vīṣṇu (lit whose ornament is the jewel कौस्तुभ that sprang from the same source as Lakṣmī) was riveted by the flower-arrowed Cupid, on the Bimba like lower lips of beloveds ! (124)

प्रदीपः—अत्र प्रयोजकानिर्देशः स्फुटः एव । रागपदार्थस्य त्वोष्ठे लौहित्यात्मकतया हृदये तु स्नेहात्मकत्वेन भेदेऽप्येकत्वस्याध्यवसानानैकत्वविवक्षाविरोधः । द्वितीयो यथा—

उ० :—रथाविवक्षणात् । एतेनात्र वर्धमानालंकारः पृथगिति अपास्तम् । (तं ताणेति ।) ‘ तत्तेया श्रीसहोदररत्नाभरणे हृदयमेकरसम् । विम्बाधरे प्रियाणा निवेशित कुसुमवाणेन ॥ ’ श्रीसहोदर रत्न कौस्तुभस्तदाभरणे हरौ । एकरस तत्परम् । कामेन प्रियाविम्बाधरचुवनाद्यासक्तः कृतमित्यर्थः । केचित्तु यदसुराणां हृदयं विजिगीषाज्वलनजाज्वल्यमानं श्रीसहोदररत्नानामासमतात् हरणे तत्परमासीत्, तत्सुखमारतरोपकरणेनाऽपि कामेन प्रियाविम्बाधरे निवेशितः सकलरत्नसारतुल्यो विम्बाधर इति तेषामभिमानोत्पत्तेः । एव च व्यङ्ग्योपमाऽत्रेत्याहुः । तन्मतेऽपि हरणस्य वैषयिकाधारत्वात्पर्यायाक्षतिरेव । (गायिका छन्दः ।) अत्रोऽपि क्रमेणेति

प्रभाः—बहुत्वविवक्षायामुक्तदोषः स्यात् । न चेह सख्याविशेषविवक्षा । एव सजातीययौगपदस्यापि । एव च गुणयोः क्रिययोश्च यौगपदस्येव गुणक्रिययोर्यौगपदस्यापि सामादुत्तार्यलामो निरवयव इत्यर्थः । अन्ये तु गुणाश्च क्रियाश्चेति द्वन्द्वे बहुनामेव समुच्चयः स्यादतो गुणौ च क्रिये चति द्वन्द्वोत्तरं गुणक्रियाश्च गुणक्रिये चति गुणक्रिया इत्येकशेषाद्वयोद्वयोरेव समुच्चय इति निविधः समुच्चयोऽयमित्याहुः । एतन्मते द्विवचनान्तेनोत्सर्गतः समासाभावात्तत्त्वमनङ्गः । द्वयोरेव समुच्चय इत्यप्युक्तम् । ‘ प्रादुर्भवति पयोदे कज्जलमलिनं चमूव नमः । रक्तं च पथिकहृदयं कपोलपाली मृगीदृशं पाण्डु ॥ ’ इत्यादौ बहुनामपि गुणानां समुच्चयस्येष्टत्वात् । तथा—‘ रुदितं मण्डलमिन्द्रो रुदितः सरो वियोगिवरणः । रुदितं च सकलललनाचूडामभिशामनेन

(५७) अन्यस्ततोऽन्यथा ।

अनेकमेकस्मिन् क्रमेण भवति क्रियते वा, सोऽन्यः । क्रमेणोदाहरणम्—

मधुरिमरचिरं वचः खलानाममृतमहो प्रथमं पृथु व्यनक्ति ।
अथ कथयति मोहहेतुमन्तर्गतमिव हालहलं विषं तदेव ॥१२५॥ (—)
तद्ग्रेहं नतमिति मन्दिरमिदं लब्धावकाशं दिवः
सा धेनुर्जरती नदन्ति करिणामेता घनाभा घटाः ।

35 B PARYĀYA

The other (variety of it) is the reverse of it.

Gloss—That is the other (variety of पर्याय) where things more than one abide or are made to abide, in turn, in one and the same place.

Instances in order —

Pleasing on account of (their) sweetness, Oh ! the words of the wicked first hold out plenty of nectar ! Later, they themselves intimate the virulent poison, that was as though hiding in them, a source of stupefaction ! (125)

Where there was that house with drooping walls, there this mansion (now) invades the region of the sky ! Where there was that much-

प्रदीपः—तं ताणेति । अत्र 'कुसुमवाणेन' इति प्रयोजकनिर्देशः । अन्य इति । अनेकमेकस्मिन्क्रमेण यद्भवति क्रियते वा, सोऽन्य पर्याय इत्यर्थः । पूर्ववद्वाक्येयम् । तत्र भवत्यर्थे यथा—मधुरिमेति । अत्रैकस्मिन्खलवचसि क्रमेणामृतव्यग्रने विषव्यने च न प्रयोजकनिर्देशः । करोत्यर्थे यथा—तद्ग्रेहमिति ।

उ०ः—समुच्चयवारणाय । (मधुरिमेति ।) मधुरिण्या रचिरम् । अथ (विचारानंतरम्) मोहहेतुं तदेवातर्गतं विषं कथयतीत्येवम् । (पुष्पिताप्रा-
चन्द । तद्ग्रेहमिति ।) नतमिति गगम् । दिवः स्वर्गाद्व्यापकशाम् । मं-

प्रभाः—मदनेन ॥' इत्यर्थः षड्दीनां क्रियाणां समुच्चयस्यासंग्रहप्रसङ्गान् । अतः न यथोक्त एव प्रचारः समीचीन इति संक्षेपः । इति समुच्चयप्रहरणम् ॥ २२ ॥ मतान्तरीन-
रासायाह—प्रयोजयेति । तं इति । 'तत्तैषां धीराहोदररत्नाभरणे हृदयनेत्र-
णम् । विम्याधरे प्रियाणां निवेशितं कुसुमवाणेन ॥' इति संस्मृतम् । तेषामिति ।
दैत्यानामित्यर्थः । पूर्यपदिति । भवति क्रियते इत्येतदित्यर्थः । इति पदोदप्रह-

स क्षुद्रो मुसलध्वनिः कलमिदं संगीतकं योषिताम्
आश्चर्यं दिवसैर्द्विजोऽयमियतीं भूमिं समारोपितः ॥ १२६ ॥

(Cited in ध्वन्यालोक. ३)

अत्र एकस्यैव हानोपादानयोरविवक्षितत्वात् न परिवृत्तिः ।

(५८) अनुमानं तदुक्तं यत्साध्यसाधनयोर्वचः ॥ ३१ ॥

पक्षधर्माऽन्वयव्यतिरेकित्वेन त्रिरूपो हेतुः साधनम्, धर्मिणि अयोग-
व्यवच्छेदो व्यापकस्य साध्यम् । यथा—

cow grown old, there roar these cloud-like rows of elephants !
Where there was that low thud of pestles, there (is heard) this sweet
music of damsels ! O wonder ! This Brahman has been lifted to such a
position by days ! (126)

Here the figure is not *Parivṛtti* since it is not intended to convey
the giving and receiving by one and the same person

36 ANUMĀNA.

That is said to be 'Anumana' where we have the statement of the
deduction and the means thereto

Gloss — The means to deduction is a reason that is threefold, in so
far as it (1) must be the attribute of the particular case, (2) must be
present in a positive case, (3) and must be absent from a negative case
The deduction consists in the denial of absence of the more extensive in
the object qualified (by the means to deduction)

प्रदीपः — अत्रैकस्मिन्द्विजे तद्देहतन्मन्दिरयोरनेकै दिवसैरिति प्रयोजकनिर्देशः । न चेय
परिवृत्तिः हानोपादानयोरविवक्षितत्वात् । अनुमानमिति । पक्षे सवन्धः, सपक्षवृत्तित्वं,
विपक्षवृत्तित्वं चेति रूपत्रयवान्हेतुः साधनम् । व्यापकत्वाभिमतस्य पक्षेऽयोगव्यवच्छेदो
व्यापकसर्वधर्मवसन्नः साध्यम् । तदुभयवचनमनुमानालङ्कारः । यथा—

उ० : — द्रिः राजयोग्य गृहम् । (जरती जीर्णा । घनाभा । घनतुल्या । घटा-
श्रेणयः । कलम् मधुरस्वरम् ।) दिवसैर्न तु मासैर्वर्षैर्वा । (भूमिम् । अवस्थाम् ।
समारोपितः प्रापितः इत्याश्चर्यम् । शार्दूलवित्रीद्वितः छन्दः ।) हानम् । स्वीय
वस्तुसमर्पणम् । उपादानम् । परकीयवस्तुग्रहणम् । इति पर्यायः । साधनमिति ।

प्रभा : — रणम् ॥ ३४ ॥ पक्षे सवन्ध इति । पक्षधर्मतेत्यर्थः । सपक्षवृत्तित्वेनान्यथा

यत्रैता लहरीचलाचलदृशो व्यापारयन्ति मृग
यत्तत्रैव पतन्ति सततममी मर्मस्पृशो मार्गणा ।

Since these arrows piercing the vitals fall there only where these (women), whose eyes are extremely unsteady like waves, employ their eyebrow, therefore, Cupid, whose thrilling hand is set on the arrows that

प्रदीप. — यत्रेति । अत्र पूर्वार्धे साधनस्य उत्तरार्धे साध्यस्य वचनम् । प्रयोगश्चैवम्—
एताश्चक्रीकृतचाप सदा पुरोधावदधितशरत्वादिविशिष्टमनोभवा सततनिपतन्मर्मभेदिबाणकलस-
द्भ्रूव्यापारस्थानत्वादिति । नन्वत्र पूर्वं साधनवत्साध्यस्यापि वचनं सम्भवति । यथा—

उ०: — एतद्रूपत्रयविशिष्टो हेतुः साधनपदेनोच्यते इत्यर्थः । व्यापकत्वाभिमत-
स्येति । अस्य 'यस्य' इत्यादि । साध्यमिति । अस्य 'तत्' इत्यादि ।
व्यापकसंबन्धः । व्यापकार्त्तित्वम् । तदुभयेति । 'कविप्रतिभोलिखित'
इत्यादि । (यत्रेति ।) चलाचला अतिचचला । चलाचलेति पाठे चचलप्रात-
चक्षुष इत्यर्थः । व्यापारयन्ति क्रीकुर्यन्ति । यत्र पुंसि । (मर्मस्पृश मर्मभे-
दिन । चक्रीकृत कर्पणेन वर्तुलीकृत चापो यस्मिन्कर्मणि तथा । अचित्ते धनु-
षि योजिते शरे बाणे प्रेक्षन् चलन् कर यस्य । शासन आज्ञा तस्य धर ।)
अग्रतः । पुर । (शार्दूलविक्रीडित छन्दः ।) अत्र पूर्वार्धे सतत-
निपतन्मर्मभेदिबाणकलसद्भ्रूव्यापारस्थानकत्वं साधनपक्षवृत्तित्वेनोक्तम् । परार्धे
साध्यम् । यत्तद्व्याप्तिः सूचिता । तत्र वस्तुतो व्याप्यसत्त्वेऽपि कविप्रौढो-
क्त्या तथाभिधानम् । अत्रानुमानमित्यत्र भावे ल्युट् । तेन जायमानाऽनुमिति-
रालङ्कारः । सा च मन्ये शक्नेऽयमि जाने इत्यादिवाचकोपादाने वाच्या ।
यत्र लिङ्गलिङ्गिनो सत्त्वं तत्र तेषामनुमितिबोधकत्वात् । यत्र सादृश्यादिनिमित्त-
सद्भावास्तत्रोपेक्षाबोधकत्वम् । वक्ति कथयति इत्यादिलक्षणपदोपादाने
लक्ष्या । उभयानुपादाने साध्यसाधनाभ्यां तदाक्षेपे प्रतीयमानेति बोध्यम् । न-

प्रभा. — व्याप्तिप्रदर्शनं विपक्षवृत्तित्वेन व्यभिचारविरहप्रदर्शनम् । अयोगव्यवच्छेदोऽवश्य-
संबन्धः । व्याप्यस्य व्यापकं विनानुपपत्तेः । एतच्च हेतुप्रेक्षाव्यावृत्त्यधमुक्तम् । तत्र
योगस्याप्यनुकूलतया भावादिति । एता इति त्रियः पक्षभूता निर्दिष्टा । चक्री-
कृतचापं यथा स्यात्तथा सदा पुरोधावदधिते धनुषि योजिते शरे प्रेक्षन् चल-
करो यस्य सः । क्रोधन क्रोधशीलः । शासनमाज्ञा तद्वारको मनोभवो यागां तथा-
भूता इति साध्यम् । सतत निपतन्तो मर्मभेदिनो बाणा यत्र तादृशं तदाद्भ्रूव्यापारो

(५९) विशेषणैर्यत्साकूतैरुक्तिः परिकरस्तु सः ।

अर्थाद्विशेष्यस्य । उदाहरणम्—

महौजसो मानधना धनार्चिता
धनुर्भृतः संयति लब्धकीर्तयः ।

न सहतास्तस्य न भेदवृत्तयः

प्रियाणि वाञ्छन्त्यसुभिः समीहितुम् ॥ १२८ ॥

(किरातार्जुनीय १ १९.)

37. PARIKARA.

That is 'Parikara' where we have a statement with attributes that are pregnant with significance

Gloss —(Statement), of course of the thing qualified by the attributes To illustrate —

They, of mighty spirit, who cherish their honour as treasure^{honoured as}, archers, who have won fame in warfare, who do not enter into conspiracy (सहता) and are not inclined to discord, long to achieve things pleasing to him, with their lives ! (128)

प्रदीपः—साभिप्रायै । उक्तिः अर्थाद्विशेष्यस्य । उदाहरणम्—महौजस इति । अत्र महौजस्त्वादिविशेषणानि परानभिभवनीयत्वाद्यभिप्रायकाणि । न च वाच्यम्—अपुष्टार्थत्वस्य दोषत्वाभिधानादर्थसिद्धिः पुष्टार्थत्वमिति दोषाभावत्वमात्रतया कुतोऽलङ्कारमध्ये पठितोऽयमिति । एकनिष्ठत्वेन बहूनां विशेषणानामुक्तोदाहरणवदुपादाने वैचित्र्यमपि ह्यनुभवसिद्धं, न तु दोषाभावत्वमात्रमिति संप्रदायः । वयं त्वालोचयाम —तादृशैकवि

उ०ः—अन्यथा नोपपद्येत पयोधरभरस्थितिः ॥' इत्यर्थापत्तिस्त्वनुमानमेवेति दिक् । इत्यनुमानम् । उक्तिः परिपुष्टिः । अर्थाद्विशेष्यस्येति । विशेषणानां परस्परनिराकाङ्क्षत्वादिति भावः । साभिप्रायत्वं प्रकृतार्थोपपादकचमन्कारिव्यग्यकत्वम् । महौजस इति । (किरातार्जुनीये प्रथमसर्गे युधिष्ठिरं प्रति चारस्योक्तिः ।) तेजस्विनो मानिनः धनैः पूजिता रणे प्राप्तकीर्तयः न सहता न परैरुपजता परस्परमैकमन्यमाता इत्यर्थः । तस्य प्रियाणि प्राणैरपि कर्तुं वाञ्छन्तीत्यन्वयः । (वशस्य वृत्तम् ।) आदीति । मानमगभीरुत्वोपकृ-

प्रमाः—प्रहरणम् ॥ १५ ॥ संप्रदायपदसूचितमस्वरसं प्रकाशयन्स्वरं समाधत्ते—ययं

यद्यप्यपुष्टार्थस्य दोषताऽभिधानात्तन्निराकरणेन पुष्टार्थस्वीकारः कृतः, तथाऽप्येकनिष्ठत्वेन बहूनां विशेषणानामेवमुपन्यासे वैचित्र्यमित्यलंकार-मध्ये गणितः ।

Though by pronouncing an irrelevant thing to be a defect, a relevant one comes to be accepted (as a pre-requisite of Poetry), yet when many attributes are so stated as applying to one and the same thing, there arises a certain charm Hence has it been reckoned among Figures

प्रदीपः — शेषणोपन्यासेऽप्यलंकारत्वमुचितम् । अपुष्टार्थत्वविरहस्य निर्विशेषणतयाऽप्युप-पत्तेरर्थसिद्धत्वाभावाद्वैचित्र्यस्य चानुभवसिद्धत्वात् । यथा—‘शुद्धे सद्यनि पल्लविन्युपवने’

उ०: — तत्त्वयुद्धोत्सुक्यकार्यकारणतदेकप्रयोजनापेक्षित्वान्यादिपदार्थाः । तेनायं दुर्जय इति व्यग्यम् । बहूनामिति । विशेषणैरिति बहुत्व विरक्षितमित्यर्थः । तादृशैकेति । ‘अयि त्वय्यजलाशय तस्या हा हत भीननयनायाः । दूरस्थे त्वयि किं वा कथयामो विस्तरेणालम् ॥’ इत्यादौ । अनुभवसिद्धत्वादिति । यथा निये संख्यापदनादौ दोषाभावस्यांगवैयर्थ्येऽपि सिद्धौ सागतव्यकरणं फलान्तिश-यायैव । तथा दोषाभासस्य विशेषणानुपादानेऽपि समवेन स्वाभिप्रायैव विशेषणनिवृ-धनश्चमन्त्रो दुरपह्न इति भावः । किंच ‘सुधाशुकटितोत्तमस्तापं हरतु व’ शिरः’ इत्यादौ यत्र सुधाशुकटितोत्तंस इति विशेषणामावेऽपि तापहरणसामर्थ्यस्य सा-मर्थ्यातिशयेनाप्युपपत्तेस्तद्विशेषणानुपादानेऽपि न क्षतिस्तत्र तद्विशेषणोपादान-मधिकचमन्त्रायैवेति बोध्यम् । अत्र व्यग्य च कचिद्वाच्यसिद्धयग कचिदप-रांगमिति गुणीभूतव्यंग्यमेव । अत्र विशेषणैरित्युपलक्षण विशेष्यस्यापि । तेन साभिप्राये विशेष्येऽप्ययम् । यथा ‘चतुर्णां पुण्यार्षानां दाता देवश्चतुर्भुजः’ इत्यत्र । अत्र चतुर्भुज इति विशेष्यं पुण्यार्षचतुष्टयदानसामर्थ्याभिप्रायगर्भम् । बाहुल्यकल्प्यमर्मल्युद्धतकरणन्युद्धतविशेषणशब्दयोरेकदेशो वा । उत्तिरित्यस्यार्थप्रत्य-

प्रमाः — त्विति । अनुभवसिद्धत्वाभावादिति । पुष्टार्थत्वमेति शेषः । इत्यपत्तिनाम्नपाह—वैचित्र्यस्य चेति । ‘शुद्धे सद्यनि पल्लविन्युपवने वाच्यां नवा-म्भोरहे कौटुम्भी च सदादूले विगलितपीवैर्विमुक्ता इरा ।’ इत्यादौ चैव । तथा च दोषाभासस्य अपि पुष्टार्थत्वस्य चमन्त्रविशेषजनकस्वरूपमन्त्रास्त्वमुपपत्तेश्चरेऽप्यु-पादोपपत्तिरभिधानेति भावः । इति परिकरप्रकरणम् ॥ १६ ॥ साम्यसंमय

(६०) व्याजोक्तिश्छद्मनोद्भिन्नवस्तुरूपनिगूहनम् ॥ ३२ ॥

निगूढमपि वस्तुनो रूपं कथमपि प्रभिन्न केनापि व्यपदशेन यदपहूय-
ते, सा व्याजोक्तिः । न चेपाऽपहुतिः, प्रकृताप्रकृतोभयनिष्ठस्य सा-

38 VYĀJOKTI

'Vyājokti' consists in the concealment, under a pretext, of a thing that has betrayed itself

Gloss —When the form of a thing, which though secret is somehow betrayed, comes to be concealed under some pretext, there results the figure 'Vyājokti'. This is not Apahnuti, since here is no likelihood of similarity existing in the matter under consideration and in the matter

प्रदीपः — इत्यादौ । व्याजोक्तिरिति । उद्भिन्नत्वमस्फुटस्य प्रकाशः । तथा चास्फुटमपि वस्तुस्वरूपं कथंचिद्व्यक्तमथ केनापि यदपहूयते सा व्याजोक्तिः । न चेयमपहुतिः । प्रकृताप्रकृतयो साम्ये तत्स्वीकारात् । अत्र तु तदभावात् । न च प्रथमं गूढ-
स्यानन्तरं प्रकाशस्यापहव इति सामग्रीभेदादेवापहुतिभेद इति वाच्यम् । एवविधेऽपि विषये साम्यसमवेऽपहुतेरेवोपगमात् । ननु यत्रापहवार्थं सादृश्योपक्षेपः सा व्याजोक्तिः, सादृश्यार्थमेव तु यत्रापहवोपक्षेपः साऽपहुतिरिति चेत्, न । तत्रोभयत्राऽप्यपहुतेरेवोपगमात् । यदाहुः —

साम्यायापहवो यत्र सा विज्ञेया त्वपहुतिः ।

अपहवाय सादृश्यं यस्मिन्नेषाऽप्यपहुतिः ॥ इति ॥

उ०ः — नमित्येवार्थः । एतेन 'साभिप्राये विशेष्ये परिकरासुरनामा भिन्नोऽ-
स्कारः' इत्यपास्तम् । इति परिकरः । कथंचित् । छिगादिना । केनापि ।
कपटेन । प्रकृताप्रकृतयोरिति । इदमुपलक्षणम् । तत्रोपमेयनिषेधपूर्वकमुपमा-
नव्यप्रस्थापनम् । अत्र तु किंचिदनिषिध्यैव निमित्तान्तरप्रयुक्तत्वज्ञापनमित्यपि

प्रभाः — इति । (कुवल्यानन्दे पद्यमिदम् ।) यथा 'सीत्कारं शिक्षयति' इत्यादौ
गुप्तस्य नायकस्य सीत्कारेत्याद्युक्त्या व्यक्तस्य नहीत्यादिनापहवेऽप्यपहुतिरेवेत्यर्थः ।
नन्विति । उक्तोदाहरणे साम्यसत्त्वेऽपि तस्याङ्गत्वेनापहवप्राधान्याभावाद्वाचोक्ति-
रेव अपहवप्राधान्ये त्वपहुतिरिति व्यवस्थेयम् । यदाहुरिति । उद्गटादिमतानु-
सारिण इत्यर्थः । उभयमेति । अपहवप्राधान्येऽङ्गत्वे च सति साम्य इत्यर्थः । तथा

म्यस्येदासंभवात् । उदाहरणम्—

शैलेन्द्रप्रतिपाद्यमानगिरिजाहस्तोपगूढोल्लास-

द्रोमाञ्चादिरिसंपृलाऽपिलविधिन्यासङ्गमङ्गाकुलः ।

हा शैत्यं तुहिनाचलस्य करयोरित्यूचिवान्सस्मितं

शैलान्तपुरमातृमण्डलगणैर्दृष्टोऽवताद्वः दिवः ॥ १२९ ॥ (—)

not under consideration. To illustrate:—

May Śiva protect you!—Śiva who was smilingly looked at by the Mountain's harem, the circle of the Mothers and the attendant gods, as he said, "O how cold the hands of the Snowy Mountain!", when he was bewildered at the disruption of the performance (व्यासङ्ग) of the entire ceremony, (he) being upset (विस्तुब्ध) by the horripilation etc. that had sprung due to his clasping the hand of Pārvatī while she was being presented by the Premier of Mountains! (129)

प्रदीपः—उदाहरणम्—शैलेति । अत्र पुलकवेपथू सात्त्विकैरुत्पन्नया प्रसूनौ शैत्यकारणतया प्रकाशनादपलपितस्वरूपायिति व्याजोक्तिं प्रकाशयन् । यद्य तु—पुलकवेपथुभ्यां सात्त्विकाम्भ्यां प्रकाशिता गूढावगतिस्तयो शैत्यकारणनाप्रकाशनेनापहृतेति व्याजोक्तिरियम् ।

उ० :—बोध्यम् । शैलेन्द्रेति । प्रतिपाद्यमाना दीयमाना । उगूढ संव्रतः । रोमाञ्चादि । आदिना कप । विमृष्टो व्यग्रहस्त । स चासौ अग्नित्रैमाहिर-
क्रियाभेगाकुलः । हा इयाधये । शैलान्त पुरस्तस्त्रीजनैः । मातृमण्डल-
शय्यादिगणनेन, गणा नवाद्यस्तैश्चेत्यर्थः । (शार्दूलविक्रीडितं छन्दः ।)
अत्रेति । पार्वतीसरस्पर्शजन्यरोमाञ्चादे शैलेन्द्रस्पर्शजन्यप्रतिपादनादिति भावः ।
सात्त्विकाम्भ्याम् । रतिमानानुभासाम्भ्याम् । गूढा च रतिः । पार्वतीविषया ।
शैत्येति । शैलेन्द्रशैत्येत्यर्थः । गोपनपदेन गोपयत्यापारमात्र, न तूक्तिरेव । तेन
'आपातमात्रोऽस्य हरिं प्रतोन्व्यामत्या पुरस्तादनुगमनेन । रोमाञ्चकटादि-
भिर्दृश्यमानं भामा जुगूढं प्रगमयत्येवम् ॥' इत्याशयव्ययमेव । अत्र व्यस्यस्य
गुणीभूतये एवावमष्टमर । तेन 'सपि पत्य गूढासमवतागैरिति धूसर'
इत्यादौ परिग्रहे । एतेन 'गूढोक्तिरन्योद्देश्यं चेददन्तं प्रति कथ्यते । गूढोद्दि-

प्रभाः—य एव शैत्यकारणनादपलपितस्वरूपेति । प्रसूनप्रसूनगाम्भ्याम् तु व्याजोक्तिरिति
व्याख्येयम् । तथैवाहस्त्री—शैलेति । अत्र रतिं शैत्यानुभासजन्य-
भावः ।

अत्र पुलकवेपथू सात्विकरूपतया प्रसृतौ शैत्यकारणतया प्रकाशित-
त्वादपलपितस्वरूपौ व्याजोक्तिं प्रयोजयतः ।

(६१) किञ्चित्पृष्ठमपृष्ठं वा कथितं यत्प्रकल्पते ।

तादृगन्यव्यपोहाय परिसंख्या तु सा स्मृता ॥ ३३ ॥

प्रमाणान्तरावगतमपि वस्तु शब्देन प्रतिपादितं (प्रयोजनान्तराभा-
वात्) सदृशवस्त्वन्तरव्यवच्छेदाय यत् पर्यवस्यति, सा भवेत्परिसंख्या ।

Here the horripilation and tremor, though developed as an outcome of inward feelings, were given out as having been occasioned by cold. Thus owing to their (real) nature being concealed they bring about a Vyājokti.

39. PARISANKHYĀ

That is stated to be 'Parisankhyā,' where something stated, whether in response to a query or not, tends to exclude others akin to it.

Gloss — That is 'Parisankhyā' where a thing tends to exclude similar others, as it, even though understood from other means of knowledge, happens to be stated explicitly, and as there is no other reason (but that

प्रदीपः — किञ्चिदिति । तादृक् तुल्यम् । व्यपोहाय व्यवच्छेदाय । यत्किञ्चित्कथितं
सत्स्वतुल्यस्यान्यस्य व्यवच्छेदाय यत्कल्पते सा परिसंख्या मतेति लक्षणम् । अन्यस्य कथनमन्य-
व्यपोहाय कथं कल्पत इति चेत् । प्रमाणान्तरेणावगतस्यैव वस्तुन पुन शब्देन प्रतिपादनस्य

उ०ः — परक्षेत्रादायाति क्षेत्ररक्षकः ॥ ' इति गूढोक्त्यलङ्कारः परास्तः ।
तस्य घनित्वाकातत्वात् । क्वचित् गुणीभूतव्यग्यत्वात् । अलङ्कारत्वं तु नोचितम् ।
उपस्कारकत्वाभावात् । प्रवृत्ते शिवविषयकभानोपस्कारकत्वं स्पष्टमेव । एतेन
' गच्छाम्यधुत ' इत्यादौ विवृतोक्तिर्गुप्ताविश्वरणरूपेत्यपास्तम् । गुणीभूत-
व्यग्यमात्रत्वात् । वाच्यरसाद्युत्कर्षमत्वाभावाच्च । एतेन ' लोमप्रगदा-
नुवृत्तिर्लोकोक्तिरिति गण्यते । सहस्रं कतिचिन्मासान् भीत्रयित्वा विडोचने ॥'
इत्यपास्तम् । उपस्कारकत्वाभावात् । नन्वत्र कोऽलङ्कार इति चेन्न कोऽपि ।
एतेन ' छेदोक्तिर्यत्र लोकोक्तेः स्यादर्थांतरगर्भता । भुजंग एव जानीते भुजग-

प्रभाः — कयो कम्परोमाघयो शैत्यजन्यत्वप्रतिपादनेनापहवो व्याख्यातः । तत्र
कम्परोमाघयो पूर्वगूढत्वाभावाद्युद्भिमेत्यस्यासंगते स्वयमुदाहरणं संगमयति — ययं
त्विति । ' गूढा रति ' इत्येव पाठः । ' अवगति ' इति त्वपाठः । एवं च पूर्व

अत्र च कथन प्रश्नपूर्वक तदन्यथा च परिदृष्टम्, तथा उभयत्र व्यपोह-
मानस्य प्रतीयमानता वाच्यत्व चेति चत्वारो भेदाः ।

क्रमेणोदाहरणम्—

किमासेज्यं पुंसां सविधमनवद्य द्युसरितः

किमेकान्ते ध्येय चरणयुगलं कौस्तुभभूतः ।

किमाराध्य पुण्यं किमभिलषणीयं च करुणा

यदासक्त्या चेतो निरवधिविमुक्त्यै प्रभवति ॥ १३० ॥ (—)

of exclusion for its being so stated) Here the statement is found to be
either in sequel to a query or otherwise Likewise, in both cases, the
thing excluded may be suggested or expressed Thus *four* varieties in all
Instances in order —

What should men resort to ?—The irreproachable vicinity of the
heavenly river (i. e. the Ganges) What should one think of, in solitude ?
—The two feet of the wearer of the Kāustubha-jewel (i. e. Viṣṇu).
What should one strive for ?—Merit And what should one wish to
have ?—Compassion by an attachment to which (all), the heart becomes
able to win unbounded freedom ! (130)

प्रदीपः—प्रयोजनान्तराभावात् । पृष्टमपृष्ट चेति तु विभाग । कथन हि किञ्चित्प्रश्नपूर्वक
किञ्चिच्चातत्पूर्वकमिति द्वैविध्यमित्यर्थः । ते च द्वे अपि विधे व्यवच्छेदस्य प्रतीयमानत्ववाच्य

उ०ः—चरण सखे ॥' इति छेकोक्त्यलङ्कारोऽपि परास्त । उपस्कारकत्वाभावात् ।
कचिद्व्यनिव्य गुणीभूतव्याप्यत्व वा न निवारयाम । ' त्वामालिखती दृष्ट्वाऽन्य धनु
पौष्प करेऽलिखत्'—अत्रापि व्याजोक्तिरेव । उक्तिपदस्य व्यापारमात्रपरत्वात् ।
एतेन ' युक्ति परातिमन्वान क्रियया मर्मगुप्तये ' इति युक्तिनामाऽप्राप्त्यकार
इत्यपास्तम् । एवमुक्त्यपहितौ तद्धेतुत्वकल्पनारूपा औद्योक्तिरसत्रये सत्ररूप-
पाऽतिशयोक्त्या गतार्था । ' सभावन यदीय स्यादियहोऽन्यस्य सिद्धये ।
यदि शेषो भवेद्वक्ता कथिता स्युर्गुणास्तत्र ॥ ' इति सभावनालङ्कारो यथोक्तिं च
कल्पनमित्यतिशयोक्त्या गतार्थः । ' किञ्चिन्मिथ्यात्वसिद्धयर्थे मिथ्याऽर्थांतरक-
ल्पनम् । मिथ्याव्यवसितिर्वेश्या वशयेत् खमजं वहन् ॥ ' इति मिथ्याव्यवसि-

प्रभाः—गूढस्यानुभावाभिव्यक्तस्य रतिभावस्यान्यप्रयुक्तत्वकथनेन पद्धतिरिति लक्षणं
मति । इति अशोक्तिप्रकरणम् ॥ ३७ ॥ परिमल्येति । परिशब्दो वर्जनार्थः । संख्या

किं भूषणं सुदृढमत्र यशो न रत्नं
 किं कार्यमार्यचरितं सुकृतं न दोषः ।
 किं चक्षुरप्रतिहत धिषणा न नेत्रं
 जानाति कस्त्वदपरः सदसद्विवेकम् ॥ १३१ ॥ (—)
 कौटिल्य कचनिचये करचरणाधरदलेषु रागस्ते ।
 काठिन्यं कुचयुगले तरलत्वं नयनयोर्वसति ॥ १३२ ॥ (—)

What is the greatly enduring ornament in this world?—Fame, not a jewel. What is worth doing?—A pious deed, practised by the venerable ones, not a sin. Which is the unarrested sight?—Intellect not the eye. Who else but yourself knows the distinction between good and evil? (131)

Curliness (by Śleṣa crookedness) dwells in the tresses of your hair, the red hue (by Śleṣa passion) in your sproutlike hands, feet, and lower lip, hardness (by Śleṣa harshness) in the pair of (your) breasts, tremulousness (by Śleṣa fickleness) in your eyes' (132)

प्रदीपः—त्वाभ्या प्रत्येक द्विविधे । तत्र प्रश्नपूर्वके कथने व्यवच्छेद्यस्य प्रतीयमानता यथा—किमिति । अत्रान्यनदीसविधादि व्यवच्छेद्य प्रतीयमानम् । तत्रैव वाच्य व्यवच्छेद्य यथा—किं भूषणमिति । स्पष्टम् । अप्रश्नपूर्वके कथने व्यवच्छेद्य प्रतीयमान यथा—कौटिल्य-

उ०ः—तिरसवधे सबधातिशयोक्त्या गतार्थेति दिक् । इति व्याजोक्तिः । प्रयोजनांतराभावादिति । अनुवादस्य प्रयोजनसाक्षात्तयाऽन्यव्यावृत्तिरेव प्रयोजनमित्यर्थः । नियमोऽप्यत्र दर्शने उक्तलक्षणाक्रातत्वात्परिसख्यैव । किमिति । अत्र किमासेयमिति प्रश्नः । अर्निध गंगासमीप नान्यनदीसविध, नापि कान्तानितव्रादि । विष्णो पादयुग नान्यदेवस्य, नाप्यगनादि । पुण्य न पाप । दया न हिंसादि । (येषु गंगासमीपादिषु आसक्त्या । निरवधिर्या विमुक्ति सायुज्यरूपा तदर्थं चेत प्रभवति समर्थं भवति । शिखरिणी छन्दः ।) किं भूषणमिति । आर्यचरित शिष्टसेवितम् । (सुकृत पुण्यकर्म । दोषो व्यभिचारादि । धिषणा बुद्धिः । अभिमतोत्तरदानादाह—जानातीति । सदसद्विवेक उन्वृष्टानेकृष्टविभाग त्वदपर त्वदन्य क जानाति न कोऽपीत्यर्थः । वसन्ततिलका छन्दः ।) कौटिल्यमिति । (कौटिल्य वक्रता कपट च । कचनिचये केशसमूहे, न तु हृदये । राग रक्तिमा प्रीतिश्च । करादिषु, न परपु-

प्रभा.—बुद्धिः । तेन वर्जनबुद्धिरित्यन्वर्था सज्ञा । इति परिसख्याप्रकरणम् ॥ ३८ ॥

भक्तिर्भवे न विभवे व्यसनं शास्त्रे न युवतिकामास्त्रे
चिन्ता यशसि न वपुषि प्रायः परिदृश्यते महताम् ॥ १३३ ॥ (—)

(६२) यथोत्तरं चेत्पूर्वस्य पूर्वस्याऽर्थस्य हेतुता ।
तदा कारणमाला स्यात्

उत्तरमुत्तरं प्रति यथोत्तरम् । उदाहरणम्—

Devotion to Śiva—not to wealth; a *penchant* for scriptures, not for woman, the weapon of Love, (and) concern for fame—not for the body, are observed mostly in the case of the great ! (133)

40 KĀRANAMĀLĀ.

If each preceding thing becomes the cause of each succeeding one, then there results the 'Kāranamāla.'

Gloss —यथोत्तर means 'to each succeeding one.' To illustrate:—

प्रदीपः—मिति । अप्रश्नपूर्वक एव वक्ष्ये व्यवच्छेद्य वाच्य यथा—भक्तिरिति ।
श्लेषेणाप्येषा संभवति । यथा—'चित्रेषु वर्णसंस्कारः,' 'खलसयोग शालिपु' इत्यादि । यथो-
त्तरमिति । यथोत्तरमिति वीप्साया यथाशब्दः । तेनोत्तरोत्तर प्रतीत्यर्थः । उदाहरणम्—

उ० :—स्यादिपु । काठिन्य दाढ्य निर्दयत्वं च । कुचयुगले, न तु हृदये ।
तरलत्वं चंचलता अविचार्यकारित्वं च । नयनयोः, न मनसि । आर्या छन्दः ।)
अत्र कौटिल्यादेरितराधिकरणकत्वं व्यवच्छेद्य व्यग्यम् । प्रश्नश्च नास्ति ।
भक्तिरिति । युवतिरूपे कामास्त्रे । (आर्या छन्दः ।) अत्र यत्र कवि-
प्रतिमानिर्मिता इतरव्यावृत्तिस्तत्रालङ्कारता । यथा 'कौटिल्यं कचनिचये' इत्यत्र कौ-
टिल्यादिकं कविप्रतिभया एकीकृतमिति तद्वारा तत्प्रतियोगिकवृत्तिस्तन्नि-
मित्तेति बोध्यम् । इति परिसंख्या । यथोत्तरमिति । इदमुपलक्षणम् ।
यथापूर्वं परस्य परस्य कारणत्वे इत्यपि बोध्यम् । यथा 'भयति नरमाः पा-
पात्पाप दारिद्र्यमभयम् । दारिद्र्यमप्रदानेन तस्मादानपरो भय ॥' इति । अत्र
ययितपदत्वं न दोषः । प्रयुक्त पदातरेण तस्यार्थस्योक्तौ तत्त्वप्रतिमानाभावा-
द्विवक्षितार्थासिद्धेः । उपस्थितशब्दस्यापि विशेषणतया भानांगीकारात् ।

‘जितेन्द्रियत्वं विनयस्य कारणं गुणप्रकर्षो विनयादद्याप्यते ।
गुणप्रकर्षेण जनोऽनुरज्यते जनानुरागप्रभया हि संपदः ॥१३४॥—)

“हेतुमता सह हेतोरभिधानमभेदतो हेतुः”

(रुद्रट's काव्यालंकार. ७. ८२.)

इति हेत्वलंकारोऽत्र न लक्षितः । आयुर्धृतमित्यादिरूपो ह्येव न भूषणतां कदाचिदहति, वैचित्र्याभावात् ।

अविरलकमलविकासः सकलालिमदश्च कोकिलानन्दः ।

रम्योऽयमेति संप्रति लोकोत्कंठाकरः कालः ॥ १३५ ॥ (—)

(Cited in रुद्रट's काव्यालंकार. ७. ८३.)

To be of subdued senses constitutes the cause of humility; from humility is derived the height of virtues, by the height of virtues do the subjects grow loyal, verily from loyalty of the people springs wealth. (134)

The figure Hetu, which (by others) is defined as:

“Hetu consists in the statement of the cause as identical with the effect,”

has not been defined (by us). For, it being of the form “Life is ghee” etc never deserves to be looked upon as an embellishment (of a poem), for want of strikingness.

Here arrives now the pleasant season, the bloom of the thickly grown lotuses, the intoxication of all the bees, the delight of the cuckoos, that gives rise to yearnings on the part of the people! (135)

प्रदीपः — जितेन्द्रियत्वमिति । नन्वत्र कार्यकारणभावालंकृतिप्रपञ्चनप्रसङ्गेन हेत्वलंकारोऽपि लक्षणार्हः । उक्तश्चायं भट्टोज्झटेन—‘हेतुमता सह हेतोरभिधानमभेदतो हेतुः’ इति । तर्हि न लक्षित इति चेत्, आयुर्धृतमित्यादिरूपस्यास्य वैचित्र्याभावेनालंकारत्वस्यैवाभावात् । नन्वेवम्—‘अविरल’ इत्यादौ प्राचां काव्यरूपताऽभिधानं विरुध्येत

उः० — जितेन्द्रियत्वमिति । (वशस्थं वृत्तम् ।) अत्र पदे भग्नप्रक्रमत्वं दोषः । जितेन्द्रियत्वं विनयस्य कारणमित्युक्ते तत्त्वस्य कारणमित्युदिताकांक्षा यद्यपि उत्तरवाक्येन निवर्त्यते, तथापि न साक्षात् । एवमग्रेऽपि । अस्याः किमुपस्कारकतयाऽलंकारत्वं कया रीत्या चोपस्कारकत्वमिति चिन्त्यम् । उत्तरोत्तरोत्तमवस्तुकारणत्वात्सर्वे एते उपादेया इति ज्ञानं चमत्कारकारणमिति वदति । हेतुमतेति । कार्यकारणभावमबंधनिबन्धनशुद्धसारोपासाध्यप्रसन्नानामूलोऽयमिति बोध्यम् । वैचित्र्याभावेनेति । कार्यवाचकपदेन कारणाभिधाने वैचित्र्याभावे-

प्रभाः — हेतुमतेति । हेतुमता कार्येण सहाभेदहेतोरभिधानमित्यन्वयः । इति कारण-

इत्यत्र काव्यरूपतां कोमलानुप्रासमहिम्नैव समान्नासिपुर्न तु हेत्वलं
कारकल्पनयेति पूर्वोक्तं काव्यलिङ्गमेव हेतुः ।

(६३) क्रियया तु परस्परम् ॥ ३४ ॥

वस्तुनोर्जननेऽन्योन्यम्

अर्थयोरेकक्रियासुखेन परस्परं कारणत्वे सति अन्योन्यं नामालङ्कारः ।

उदाहरणम्—

हंसाणं सरोहिं सिरि सारिज्जइ अह सराण हंसेहिं । अन्ये च
अण्णोणं विअ एए अण्णणं णवर गरुअन्ति ॥ १३६ ॥

Here they by tradition acknowledged it to be Poetry, only in virtue of its soft alliteration, and not due to any idea of the figure Hetu. Thus Hetu is the same as the Kāvyaṅga referred to above.

41. ANYONYA.

Where by an action two things 'produce' each other mutually, the figure is 'Anyonya'

Gloss:—Where two objects, through the same action, become mutually the cause, one of the other, the figure is 'Anyonya.' To illustrate,—

The beauty of the swans is exalted by the lakes, and that of the lakes by the swans. Thus they only make each other sublime. (136)

प्रदीपः—अलङ्कारभावादिति चेत्, न । कोमलानुप्रासेनैव तत्समवात् । तर्हि हेत्वलङ्कारो नास्त्येव । क एवमाह । कीदृशस्तर्ह्यसाविति चेत्, पूर्वोक्तं काव्यलिङ्गमेवेति । क्रिययेति । वस्तुनो परस्परं जन्यजनकभावोऽसम्भवी । तस्य त प्रत्येव पौर्वापर्ययोर्द्वयोरसम्भवादित्यत उक्तं क्रिययेति । एकक्रियाजननद्वारेणेत्यर्थः । अविशिष्टं वस्तु तावदजातमल्पम् । तेन वैशिष्ट्यप्रयोजकक्रियाजनके जनकत्वोपचारः । तथा च मिथस्तादृशैकक्रियाजनकत्वमन्योन्यालङ्कार इति सारम् । उदाहरणम्—हंसाणेति ।

उ०:—नेत्यर्थः । अविरलेति । (वसंतवर्णनम् । आर्या छन्दः ।) अत्र विकासमदानदपदेषु तद्धेतौ लक्षणा । कोमलानुप्रासेति । कामोदीपकोऽयं

प्रभाः—मालाप्रकरणम् ॥ ३९ ॥ अविशिष्टं शोभारहितम् । निष्कृष्टं लक्षणमाह—तथा चेति । परस्परं वैशिष्ट्यजनकक्रियाजनकत्वमित्यर्थः । हंसाणं इति । 'हंसाणां सरोभिः श्रीः सार्यते (सारीक्रियते)' इति सरसा हंसैः । अन्योन्यमेवैते आत्मानं केवलं गुरुकुर्वन्ति ॥' इति । सार्यते प्रसार्यते । उत्कृष्टा क्रियत इति यावत् । इत्यन्योन्यालङ्कारः ॥४०॥

अत्रोभयेपामपि परस्परं जनकता, मिथः श्रीसारतासंपादनद्वारेण ।

(६४) उत्तरश्रुनिमात्रतः ।

प्रश्नस्योन्नयनं यत्र क्रियते तत्र वा सति ॥ ३५ ॥

असकृद्यदसंभाव्यमुत्तरं स्यात्तदुत्तरम् ।

प्रतिवचनोपलम्भादेव पूर्ववाक्यं यत्र कल्प्यते, तदेकं तावदुत्तरम् ।

उदाहरणम्—

Here both 'produce' each other in so far as they mutually bring about the exaltation of beauty

42 UTTARA

(1) Where by merely hearing the reply, the query can be guessed, or (2) where it (i e query) being present, there is (made) a reply such as is unexpected, more than once, the figure is 'Uttara.'

Gloss —Where the earlier remark can be guessed merely by the knowledge of the reply, that is the first variety of 'Uttara.'

To illustrate —

प्रदीपः—अत्र श्रीसारणेन सरोहसयोर्मिथोजनकता । उत्तरेति । यत्रोत्तरश्रवणमात्रेणानुपात्तमपि प्रश्नवाक्यं परिकल्प्यते तदेकमुत्तरम् । प्रश्ने सति लोकातिक्रान्तगोचरतयाऽसंभाव्यं यदसकृत्प्रतिवचनं तत्पुनरपरम् । अत्र प्रश्नोत्तरयोः सकृदुपादानं न चमत्करोतीत्यसकृदित्युक्तम् । असंभाव्यं तु चमत्कारित्वमिति मान्या । अप्रसिद्धत्वमिति तु

उ०ः—काल इति भाग्यतरेण प्रतिपादनेन पर्यायोक्तसत्त्वाच्च, प्रागुक्तरीत्याऽतिशयोक्ते सत्त्वाच्चेत्यपि बोध्यम् । इति कारणमाला । क्रिययेति । इदं गुणस्याप्युपलक्षणम् । (हंसाणेति ।) 'हंसानां सरोमि श्री सार्यतेऽथ सरसा हंसैः । अन्योन्यमेवैते आमानं केवलं गुरुकुर्वन्ति ।' सार्यते सारीक्रियते । (आर्या छन्दः ।) प्रकृते शोभाविशेषविशिष्टान्हसान्प्रति सरसा कारणत्वम्, शोभाविशेषविशिष्टसरसि प्रति हंसानां कारणत्वम्, परस्परशोभाजननद्वारेणैवेति भावः । परस्परक्रियया परस्परमुपकारजननज्ञानकृतोऽत्र चमत्कारः । इत्यन्योन्यालंकारः । उत्तरं नाम प्रश्नगम्यजिज्ञासानिर्वर्तकज्ञानविषयीभूतोऽर्थः । अत्र प्रश्नेति । उन्नीतप्रश्ने तु सकृदुत्तरस्यापि चाल्त्वमिति भावः । प्रश्नोत्तरयोरन्यतरस्याकूतगर्भत्वे बद्धप्रश्नेऽपि सकृदुपादानेन चमत्कारोऽस्येव ।

वाणिअअ हस्तिदन्ता कुत्तो अम्हाण वग्घकित्ती अ ।

जाव लुलिआलअमुही घरम्मि परिसङ्खए सोण्हा ॥ १३७ ॥

(Cited in ध्वन्यालोक ३.)

हस्तिदन्तव्याघ्रकृत्तीनामहमर्थी, ताः मूल्येन प्रयच्छेति केतुर्वचनं अमुना वाक्येन समुन्नीयते । न चैतत् कान्यलिङ्गम् । उत्तरस्य ताद्रूप्यानुपपत्तेः । न हि प्रश्नस्य प्रतिवचनं जनको हेतुः । नापीदमनुमानम् एकधर्मि-निष्ठतया साध्यसाधनयोरनिर्देशादित्यलंकारान्तरमेवोत्तरं साधीयः ।

O tradesman, how can we be in possession of ivory and tiger skins, so long as there flits about in the house (my) daughter in law with the locks dangling on her face ? (137)

"I am in need of ivory and tiger skins Give them to me for a price," —these words of the purchaser can be guessed from this remark. This is not Kāvyaṅga since the reply cannot be reasonably looked upon as being that For, the reply could not be looked upon as the *creative cause* of the query. Nor can this be looked upon as Anumāna. Since the deduction and the means thereto are *not stated* as abiding in the same thing Consequently, Uttara could be better taken as a separate figure

प्रदीपः—वयम् । तच्च प्रमाणान्तरागोचरविषयत्वात् । अत एव प्रश्नपरिसरव्याप्तौ भेदः । तत्र हि लोकप्रसिद्धविषयस्योत्तरस्य प्रयोजनान्तराभावेनान्यव्यपोहे तात्पर्यम् । अत्र तु निगूढविषयतया वाच्य एव तात्पर्यविश्रामः । तत्रायं यथा—वाणिअएति । हस्तिदन्तव्याघ्रकृत्तीनामहमर्थी, मूल्येन ता प्रयच्छेति केतुर्वचनमनेनोत्तरवाक्येनानुमीयते । सूत्रे च प्रश्नपद पूर्ववाक्यमात्रपरमिति प्रश्नाभावेऽप्यदोषः । यद्वा हस्तिदन्तव्याघ्र-

उ०ः—‘ किमिति कुशाऽसि कुशोदरि किं तत्र परकीयवृत्तान्तै ’ —अत्र प्रश्नेन प्रतीकारसामर्थ्यं व्याप्यम् । उत्तरेण स्वस्य पातिव्रत्यं व्याप्यम् । आकृतागर्भत्वे तु उत्तरमलंकार एव नेत्याहुर्नव्या । तात्पर्यमिति । वाच्यस्य प्रमाणा-तस्मात्त्वादिति भावः । वाच्य एवेति । लोकोत्तरत्वेन चमत्कारिणि वाच्य एव विषमत्वाद्यतिशयप्रतिपादने तात्पर्यादिति भावः । (वाणिअएति ।) ‘ वाणि-

प्रभाः—अत्रेति । द्वितीयभेद इत्यर्थः । वाणिअएति । ‘ वाणिजक हस्तिदन्ता कुतोऽस्माक व्याघ्रकृत्तयश्च । यावलुलितालकमुखी गृहे परिसर्पते स्तुपा ॥ ’ इति । उत्तरं कारकहेतुत्वेनाभिमतं शापकहेतुत्वेन वा । नाय इत्याह—उत्तरस्येति ।

प्रश्नादनन्तरं लोकातिक्रान्तगोचरतया यत् असंभाव्यरूपं प्रतिवचनं स्यात्, तत् अपरमुत्तरम् । अनयोश्च सकृदुपादाने न चार्त्ताप्रतीतिरित्यसकृदित्युक्तम् । उदाहरणम्—

का विसमा देवगई किं दुल्लह जं जणो गुणग्गाही ।

किं सोख्वं सुकलत्तं किं दुक्खं जं खलो लोभो ॥ १३८ ॥ (—)

That is the other variety of Uttara, where the reply appears unusual on account of its belonging to the province of the extraordinary. Since there is no charm if the two (i. e. Query and Reply) occur only once each, it is said (in the definition that they should occur) "more than once." To illustrate —

What is perverse?—The turn of fate. What is it that is worth finding out?—A person who appreciates merit. What is happiness?—A good wife. What is the misfortune?—That the world is wicked! (138)

प्रदीपः—कृत्यस्तव सन्तीति प्रश्नवाक्यमिदमेतदर्थम् । न च वाच्यमिदं काव्यलिङ्गविशेष एव । उत्तरस्य प्रश्न प्रति हेतुत्वाभावात् । उत्तरस्य तदनुत्पादकत्वात् । काव्यलिङ्गस्य तदात्मकत्वात् । तद्धि ज्ञापकतयाऽनुमानमेवेति चत्, न । एकधर्मगतत्वेन साध्यसाधननिर्देशो हि तत् । न चात्र तथा । तस्मादलकारान्तरमेवोत्तरम् । द्वितीयं यथा—का विसमेति । अत्र दैवगत्यादेर्वैषम्यादि लोकाप्रसिद्धमेव प्रकाशयते । 'किमासेव्यं पुसाम्' इत्यादिप्रश्नपरिसंख्यायामन्यव्यवच्छेदे तात्पर्यम् । अत्र तु वाच्य एवेति ततो भेदः ।

उ०:—जक हस्तिदंता कुतोऽस्माकं व्याघ्रकृतयश्च । यान्त् लुलितारकमुखी गृहे परिसक्रामति स्नुषा' । (लुलिता चंचला अल्का केशा यत्र तादृशं मुखं यस्या एतादृशी स्नुषा परिसक्रामति परिभ्रमति । गाथा छन्दः ।) अस्या मासक्तो मत्सुतो मृगयां न करोतीत्युत्तरं व्यग्यम् । (क्रेतारं वणिजं प्रति) वृद्ध-व्याधोक्तिरियम् । एकधर्मी । पक्षः । न च स्नुषागृहनिवासस्य हस्तिदंताद्यभावे निमित्तत्वेन काव्यलिङ्गमेवास्तु । तत्संभवेऽपि प्रश्नोत्तरयनद्वारेणैव चमत्कारादित्याशयः । (केति ।) 'का विसमा दैवगतिं किं दुर्लभं यजनो गुण-ग्गाही । किं सोख्यं सुकलत्तं किं दुःखं यत् खलो लोभः' (गाथा छन्दः ।) प्रश्नस्य सकृदुपादाने उत्तरस्यानेकत्वेऽप्ययम् । 'किं स्वर्गादधिकसुखं

प्रश्नाः—किमतो यथेव तत्राह—कान्येति । सदात्मकत्वात्कारकस्य हेतुत्वात् । तस्मादिति । अर्थादनुमानेऽपि साधननिर्देशादित्यर्थः । का इति । 'का विसमा दैव-

अथपरिसंख्यायामन्यव्यपोहे एव तात्पर्यम्, इह तु वाच्ये एव विथान्तिरित्यनयोर्विवेकः ।

(६५) कुतोऽपि लक्षितः सूक्ष्मोऽप्यर्थोऽन्यस्मै प्रकाशयते ॥३६॥
धर्मेण केनचिद्यत्र तत्सूक्ष्मं परिचक्षते ।

कुतोऽपि आकारादिङ्गिताद्वा । सूक्ष्मस्तीक्ष्णमतिसंवेद्यः । उदाहरणम्—

वक्त्रस्यन्दिस्वेदविन्दुप्रवन्धै-
र्दृष्ट्वा मित्रं कुङ्कुमं काऽपि कण्ठे ।
पुंस्त्वं तन्व्या व्यञ्जयन्ती वयस्या
स्मित्वा पाणौ खङ्गलेखां लिलेख ॥ १३९ ॥ (—)

In a *Parisaṅkhyā* with query, the purport lies solely in the exclusion of other (things); here, however, there is a consummation of the idea in the expressed sense itself. This is the difference between the two (figures).

43. SŪKṢMA.

Where on being somehow detected, a matter which though subtle comes to be disclosed to another (party), by some sign (धर्म), the figure they call 'Sūkṣma.'

Gloss.—Somehow i. e. from looks or gesture. subtle i. e. such as could be understood by a person of keen intellect. To illustrate.—

Seeing the saffron at the throat (of her friend) washed out by the streams of the drops of perspiration dripping down the face, a certain friend sketched, with a smile, the outline of a sword on her palm, suggesting manly cotton on the part of the slim lady' (139)

प्रदीपः—कुतोऽपीति । कुतोऽपीति आकारादिङ्गिताद्वा । सूक्ष्मस्तीक्ष्णमतिसंवेद्यः । तत्र रूपादेरन्यथात्वमाकारः । ततो यथा—वक्त्रेति । अत्र वक्त्रकुङ्कुमभेदलक्षणेनाकारेण लक्षितं पुरुषायित सत्या सखीहस्ते खङ्गलेखालिखनेन वैदग्ध्यदभिव्यञ्जितम् । पुत्रमेव

उ०ः—बंधुसुहृत्पंडितैः सम गोष्ठी । सौराज्यशुद्धवृत्ति सत्काव्यरसामृत स्वादु ॥' इति । एवं प्रश्नोत्तरयोरभिन्नवेऽप्ययम् । 'केदारपोषणरता' इत्यादौ । एवं प्रश्न-द्वयस्यैकोत्तरत्वादावपि । यथा "के खेऽयः किं चळ वयः" इत्यादौ । इत्यु-

प्रभाः—गतिः किं लब्धं यज्जनो गुणप्राप्ति । किं सौख्यं सुकलत्र किं दुःखं यत्तलो लोकः ॥' अत्र पूर्वं सामान्यत उक्तमपि उदाहरणगतत्वेन विशेषतः पुनराह—अत्रेति । एवं

अत्र आकृतिमालोक्य कयाऽपि चित्कृतं पुरुषायितम् असिलताले-
खनेन वैदग्ध्यादभिव्यक्तिमुपनीतम् । पुंसामेव कृपाणपाणिता, योग्यत्वात् ।
यथा वा—

संकेतकालमनसं विटं ज्ञात्वा विदग्धया ।

ईषन्नेत्रार्पिताकृतं लीलापद्मं निमीलितम् ॥ १४० ॥

(Cited in ध्वन्यालोक. २.)

अत्र जिज्ञासितः संकेतकालः कयाचिदिद्वितमात्रेण विदितो निशा-
समयशंसिना कमलनिमीलनेन लीलया प्रतिपादितः ।

Here, the manly coition guessed by some woman on seeing the
looks (of her friend) comes to be disclosed intelligently by sketching a
sword. It is males who, by their fitness, carry the sword in their hands.
Or as in,—

Recognising that the paramour, intimating (his) intent slyly (ईषत्)
with his eye, had a mind to know the time of appointment, the astute
lady closed the sport-lotus' (140)

Here, the time of appointment that was sought to be known (by
the paramour) and was understood (by the maiden), by mere gesture,
comes to be gracefully intimated by the maiden by closing the lotus,
(thereby) suggesting night time.

प्रदीपः—पाणौ कृपाणस्य योग्यत्वात् । चेष्टाविशेष इङ्गितम् । तेन यथा—
संकेतेति । अत्र नेत्रोत्साहरूपेणेङ्गितेन लक्षितः कामिनः संकेतकालाभिलाषः कामिन्या

उ०ः—तरम् । अन्यथात्वमिति । यत्नजन्यस्वेदादिनेत्यर्थः । (वक्त्रेति)
स्यन्दिभिः प्रस्राविभिः । पुरुषायिते श्रमाधिक्यात् स्वेदाधिक्यम् । पुंस्त्वं
पुरुषायितत्वम् । (शालिनी छन्दः ।) लक्षितम् । सख्या स्वयमुनीतम् । अभि-
व्यंजितम् । नायिकायां वयस्यांतरेषु च । अत्र स्वेदलिंगकस्यानुमितिवि-
षयस्य पुरुषायितत्वस्य खङ्गलेखादिलिखनेन व्यंजनम् । अत्र विद्यमानम-
प्यनुमानं सूक्ष्मांगम् । स्ववैदग्ध्यप्रकाशनद्वारा सूक्ष्मस्यैव चमत्कारित्वात् ।
संकेतेति । (संकेतकाले मनो यस्य ।) तज्जिज्ञासुमित्यर्थः । ईषत् नेत्राम्यां अर्पितं

प्रभाः—च लोकातिक्रान्तगोचरतयेत्यस्य वृत्तिग्रन्थस्य प्रमाणान्तराविषयागोचरतयेत्येवार्थः-
न तु लोकोत्तरचमत्कारितयेति । प्रश्नपरिसंख्यायामपि तत्सत्त्वेन भेदानुपपत्तेरिति ।
इत्युत्तरालंकारः ॥ ४१ ॥ कुङ्कुमेति । कुङ्कुमेन भेदो मिश्रणम् । इति सूक्ष्मम् ॥ ४२ ॥

(६६) उत्तरोत्तरमुत्कर्षो भवेत्सारः परावधिः ॥ ३७ ॥

परः पर्यन्तभागः अवधिर्यस्य, धाराधिरोहितया तत्रैवोत्कर्षस्य वि-
थान्तेः । उदाहरणम्—

राज्ये सार वसुधा वसुधरायां पुर पुरे सौधम् ।

सौधे तत्प तत्पे वराङ्गनाऽनङ्गसर्वस्वम् ॥ १४१ ॥

(Cited in रूढ's काव्यालङ्कार ७ ९७)

44 SĀRA

'Sara' is exaltation in a continuous gradation, with the highest for its limit

Gloss.—परावधि is that whose limit is the highest extreme, as exaltation comes to a halt only there rising by gradual ascent To illustrate —

The earth is the core of kingship, the capital that of the earth. The palace is the core of the capital, the bed that of the palace, and a lovely lady, the all in-all of Love, is the core of the bed ! (141)

प्रदीपः—निशासूचनेन पद्मसमीरनेन लीलया प्रकाशित । उत्तरोत्तरमिति । पराव-
धिरिति पर पर्यन्तभागो गद्यस्य पद्यस्य वा अवधिस्तर्पसीमा यस्य । तेन पर्यन्तभागो
यत्र सर्वात्कृष्ट इत्यर्थः । धाराधिरोहितया तत्रैवोत्कर्षविथान्ते । उदाहरणम्—राज्ये इति ।

उ०ः—सूचित आकृत येन । ईप्सन्नेवार्पिताकृतमिति विष्टविशेषणम् । अमु-
भायालङ्कारमाह रूढ । नव्योक्तपिहितालङ्कारोऽप्यत्रैवातर्भूत । इति सूक्ष्मम् ।
धाराधिरोहितयेति । ' जग्रीरथियमतिउष्य लीलयैत्र व्यानप्रीकृतमनी-
यहेमुरुभौ । नीलाम्मोरहनयनेऽधुना कुचौ ते स्पर्धते खट्व वनकाचटेन
सार्धम् ॥ ' इत्यत्रापि सार एव । एतेनेदृशे विषये वर्तमानालङ्कारोऽतिरिक्त
इत्यपास्तम् । ' मधुरविकसितोत्पलानतम शशिकरपटुवितं च हर्म्यभृष्टम् । म-
दनजननविभ्रमा च रामा सुखमिदमर्थयता निभति रम्यम् ॥ ' इत्यादौ तु नायम् ।
यत्र पर्यन्तभागस्य सर्वोत्कृष्टत्वाभावात् । अत्र कथितपदत्वं न दोषः । प्रत्युत
तेनैव सर्वनाम्ना वाऽनिर्देशे प्रतीतिस्यगन्तम् । उक्त्यर्थः श्रव्यगुणानामग्रप्य-
गुणानां च । तत्राद्य उदाहृत । अन्यो यथा—तृणाट्टपुतरस्तूस्त्रूगदपि च या-
चकः । यायुना किं न नीनोऽमौ मामय याचयिष्यति ॥ (राज्ये इति । अ-
नङ्गस्य मदनस्य सर्वस्वं सर्वस्वरूपा वराङ्गना । आर्या रूढ ।) इति सारः ।

(६७) भिन्नदेशतयाऽत्यन्तं कार्यकारणभूतयोः ।

युगपद्धर्मयोर्यत्र ख्यातिः सा स्यादसंगतिः ॥ ३८ ॥

इह यद्देश कारणम्, तद्देशमेव कार्यमुत्पद्यमान दृष्टम्, यथा धूमादि । यत्र तु हेतुफलरूपयोरपि धर्मयोः केनाप्यतिशयेन नानादेशतया युगपदवभासनम्, सा (तयोः स्वभावोत्पन्नपरस्परसंगतित्यागात्) असंगतिः । उदाहरणम्—

45 ASANGATI

That is 'Asangati' where there is the statement of two things (धर्मयोः) which, related as cause and effect show themselves simultaneously (but) in absolutely different places

Gloss —Here it is found that the effect like smoke takes place only in that abode where the cause abides. Where, however, due to some abnormal feature two things related as cause and effect present themselves simultaneously in different abodes, the figure is 'Asangati', so called because there is an abandonment of their mutual association that springs naturally To illustrate —

प्रदीप -भिन्नेति । अत्रात्यन्तमिति देशभेदस्यैवोपकारक, न तु पृथगपि विवक्षितार्थम् । युगपदिति स्वरूपनिर्वचनम्, न तु व्यावर्तकम् । तेन कार्यकारणभूतयोर्धर्मयोर्यत्र भिन्नदेशतया सप्रतिपादनं सा असंगतिः । हेतुफलयोरभिधूमाद्योरिव प्रसिद्धायाः समानदेशत्वरूपायाः संगते परित्यागात् । तथाप्रतिपादनं च कारणान्तरेभ्यो वैलक्षण्यात् ।

उ०:—स्वरूपनिर्वचनमिति । ' उद्विचमात्रे वयसि दृष्ट्वा प्रियतमाधरम् । भावी लाक्षारसोऽत्रेति कामिनो रज्यते मनः ॥' इत्यत्र कालभेदेऽपि असंगतेरिष्टत्वात् । कार्यकारणयोः पौर्णपर्यविपर्ययरूपातिशयोक्तेश्च पृथक् वैचित्र्यकारित्वेन समावेश एव युक्त इति भावः । प्रसिद्धायाः । कार्यकारणस्वभावसिद्धायाः । वैलक्षण्यादिति । कारणगतं कमप्यतिशयमभिसंधायेत्यर्थः ।

प्रभा -॥ ४२ ॥ सारथ्य ॥ ४३ ॥ अत्रात्यन्तमिति । देशभेदस्यात्यन्तिकत्वं चमत्कारोत्कर्षकृतयोपकारकत्वेनोक्तमित्यर्थः । स्वरूपेति । द्वयोः कथनस्यान्यथा योगादिति भावः । सज्ञायाः अन्वर्थता दर्शयति—हेतुफलयोरिति । वृत्तिस्थः केना

जस्सेअ घणो तस्सेअ वेअणा भणइ तं जणो अलिअं ।

दन्तफपअं कपोले बहूए वेअणा सवत्तीणं ॥ १४२ ॥ (—)

एषा च विरोधवादिनी न विरोधः । भिन्नाधारतयैव द्वयोरिह विरोधितायाः प्रतिभासात् । विरोधे तु विरोधित्वम् एकाश्रयनिष्ठमनुक्तमपि पर्यवसितम् । अपवादविषयपरिहारेणोत्सर्गस्य व्यवस्थितेः । तथा चैव निदर्शितम् ।

What the people say, "Who sustains the wound alone suffers the pang," is untrue. The tooth bite happens to be on the cheek of the (newly wed) bride, while the co wives suffer the pangs! (142)

This again is an exception to Virodha, not Virodha itself. Since here the conflict between the two is felt to be due to their being present in *different* abodes. In Virodha, however, the conflict subsists between things abiding in the *same* abode. This, though not specifically stated, follows (as a matter of course) Since the general rule applies to the exclusion of the province of the exception. And therefore has it (विरोध) been accordingly illustrated.

प्रदीपः — उदाहरणम् — जस्से इति । स्पष्टम् । नन्वयं विरोधात्कार एव । हेतुफल्यो-
र्वयधिकरणस्य विरोधरूपत्वादिति चेत्, न । वयधिकरण्यं ह्यसंगतिः । न च सैव विरोधः ।
किं तु तद्विधिना । वयधिकरण्येन तयोर्विरोधप्रतिभासनात् । नन्वेवमपि प्रतीयमानो
विरोध एवाङ्गारोऽस्तु, न तु तद्विधिनाऽसंगतिरपि साक्षात् । न च वाच्यं समानाधिकरण
एव विरोधो विरोधात्कारनिर्माहको न तु व्यधिकरणोऽपीति । लक्षणे सामान्यत एव

उ०ः — (जस्से इति ।) 'यस्यैव व्रणस्तस्यैव वेदना भणति जनस्तदलीकम् ।
दन्तक्षतं कपोले यज्या वेदना सपत्नीनाम् ॥' (गया उन्द ।) व्रणक्षतपदयोः प्रक्रम-
भेदश्चियः । विरोधरूपत्वादिति । विरोधोऽनुपपत्तिः । सा च सहानवस्थितयोः महा-
वस्थान इव सहस्थितयोः सहानवस्थानेऽपि तुन्या । तस्याथ प्ररोहे दोष एवेत्याभासना

प्रभाः — प्रतिशयनेति व्याचष्टे — तथेति । जस्सेति । 'यस्यैव व्रणस्तस्यैव वेदना
भणति तमनोऽलीकम् । दन्तक्षतं कपोले यज्या वेदना सपत्नीनाम् ॥' अत्र शरीरमा-
नस्योर्दन्तयोरेकस्याप्यवसायो मूलम् । ननु व्यधिकरण्येन नियतयोः समानाधिकर-
ण्यवसमानाधिकरण्येन नियतयोर्वयधिकरण्यस्यापि विरुद्ध्याद्विरुद्धाकार एवेति
इदमेव — नन्विति । असंगतेर्विरोधाद्भेदाय विरोधमन्तेऽप्यनन्यं समर्थनं —
वयधिकरण्यं इति । विरोधसूत्रं विना यमस्यताभावना एवमन्तरं समु-

(६८) समाधिः सुकरं कार्यं कारणांतरयोगतः ।

साधनान्तरोपकृतेन कर्त्रा यद् अक्लेशेन कार्यमारब्धमाधीयते, स समाधिर्नाम । उदाहरणम्—

46. SAMĀDHI.

'Samādhī' consists in an effect being rendered easy to accomplish by the occurrence of another cause.

Gloss:—Where by an agent, helped by an additional means, is accomplished, without difficulty, a mission he had embarked upon, there results a figure, 'Samādhī' by name. To illustrate:—

प्रदीपः—विरोधस्योक्तत्वादिति । भैवस् । सामान्येनोक्तस्यापि विशेष एव पर्यवसानात् । अपवादविनिर्मुक्त एव हि देशे उत्सर्गः प्रवर्तते । विरोधालङ्कारस्य चासंगत्यलङ्कारोऽपवाद इति व्यधिकरणविरोधस्यापवादाक्रान्ततया तद्विन्नविरोधे विरोधालङ्कार इति । अत एव तथैवादाहृतम् । समाधिरिति । इष्टात्कारणादन्येन कारणेनोपकृतः कर्ता यदक्लेशेन कार्यं

उ०ः—वाच्या । तथा च विरोधाभास एवेत्यर्थः । व्यधिकरणविरोधस्येति । कार्यकारणवैयधिकरण्यप्रयुक्तविरोधस्येत्यर्थः । अत्र येन केनापि प्रकारेण कार्योद्देशेऽभेदाव्यवसानमनुप्राणकम् । केचित्त लक्षणे कार्यकारणभूतयोरित्युपलक्षणम् । समानाधिकरणत्वेन प्रसिद्धयोर्वैयधिकरण्यनिबन्धोऽसंगतिः । 'नेत्रे निरंजने तस्याः शून्यास्तु वयमद्भुतम्' इत्यादौ निरंजनत्वशून्यत्वयोरकार्यहेत्वोरपि शुद्धसमानाधिकरणत्वेन प्रसिद्धयोरसंगतिरित्याहुः । एवमन्यत्र चिकीर्षितस्यान्यत्र करणे अन्यचिकीर्षावता तद्विरुद्धान्यकरणे चेत्यभेदासंगतिः । विषयताघटितसामानाधिकरण्येन चिकीर्षायाः कार्यमात्रं प्रति हेतुत्वात् । अधिकरणांतर्भावेनापि चिकीर्षायाः हेतुत्वाच्चेत्याहुः । इत्यसंगतिः । इष्टादिति । एककारणजन्यकार्यस्याकस्मिककारणांतरसमवधानाहितं सौकर्यं समाधिरित्यर्थः ।

प्रभाः—चित इति । पुनराशङ्कते—नन्वेवमपीति । असंगतिविरोधयोर्भेदेऽपीत्यर्थः । सिद्धान्त्यभिमतं व्यवस्था प्रमाणाभावेन दूषयितुं शङ्कते—न चेति । समानाधिकरण एव एकाधिकरणप्रतीयमान एव । व्यधिकरणः भिन्नाधिकरणः प्रतीयमानः । तथा च सामानाधिकरण्यकृतविरोधभावे विरोधालङ्कारः । समानाधिकरणयोर्भिन्नाधिकरणत्वनिबन्धनविरोधभावे त्वसंगतिरिति व्यवस्थेत्यर्थः । व्यधिकरणेति ।

मानमस्या निराकर्तुं पादयोर्मै पतिष्यतः ।

उपकाराय दिष्टयेदमुदीर्णं घनगर्जितम् ॥ १४३ ॥

(Cited in काव्यादर्श. २. २९९.)

(६९) समं योग्यतया योगो यदि संभावितः कश्चित् ॥ ३९ ॥

इदमनयोः श्लाघ्यमिति योग्यतया संबन्धस्य नित्यविषयमध्यवसानं चेत्तदा समम् । तत् सयोगेऽसयोगे च । उदाहरणम्—

As I was about to fall at her feet in order to dispel her huff, here has luckily appeared the rumble of clouds for obliging me ! (143)

47. SAMA.

That is the figure 'Sama' if the combination somewhere comes to be viewed as fitting.

Gloss.—If there be a determination, "This on the part of these two is admirable," in a particular case, as to the connection being fitting, then the figure is 'Sama.' It is possible with a combination of the good, and of the bad. To illustrate:—

प्रदीपः—करोति स समाधिः । सम्यगाधिः समाधिरिति व्युत्पत्तेः । उदाहरणम्—मानमिति । तयोस्तुल्यकक्षताविरहात् समुच्चयालकारान्तर्भावः । सममिति । योग्यता आनुक्यम् । संभावितः सर्वसम्मतः । तेनेदमनयो समुचितमिति योग्यतया संबन्धस्य

उ० :—सौकर्यं च कार्यस्यानायासेन सिद्ध्या सांगसिद्ध्या च बोध्यम् । (मानमिति ।) दिष्टया भाग्येन । उदीर्णम् उद्धतम् । तुल्यकक्षताविरहादिति । घनगर्जितस्याकस्मिन्त्वादिति भावः । अत्र कारणातरयोग इत्युपलक्षणम् । तेनाकस्मादीप्सितार्थग्रहस्य वाछितसिद्ध्यर्थयनात्तदधिकग्रहस्योपायसिद्ध्यर्थयनासाक्षात्फललाभार्जनस्य च समाधित्वमेव । सौकर्यस्य अनायासेन सिद्ध्यादिरूपस्येनाकस्मिन्त्वादिरूपस्यापि महात् । एतेनेदृशे विषये प्रहर्षणं भिन्नोऽलंकार इत्यस्ताम् । अन्यदीपगुणेनान्यत्र गुणवत्ताबुद्धिरूपः अन्यदोषेणान्यत्र दोषवत्ताबुद्धिरूपो बोध्यः । काव्यलिङ्गेन गतार्थ इत्याहुः । वक्ष्यमाणसममेवेत्यन्ये । एवं कार्यसद्वर्तितया निर्णीतकारणाभावेऽपि कार्यस्य स्थितिरपि सौकर्यम् । 'दीपे निर्वापितेऽप्यासीन्चीरन्मर्महन्महः' इति । एतेनात्र पूर्व-

प्रमाः—व्यधिरणत्प्रयुक्तस्येत्यर्थः । तथैव उक्तानाधिकरण्येनैव । उदाहरणं विरोधात्कार इति शेषः । इत्युक्तम् । ॥ ४४ ॥ सम्यगाधिरिति । सम्यगाधानादिति चर्चः ।

धातुः शिल्पातिशयनिकपस्थानमेवा मृगाक्षी
 रूपे देवोऽप्ययमनुपमो दत्तपत्रः स्मरस्य ।
 जातं दैवात्सदृशमनयोः संगतं यत्तदेत-
 च्छृङ्गारस्योपनतमधुना राज्यमेकातपत्रम् ॥ १४४ ॥ (—)

यथा वा—

चित्रं चित्रं यत यत महच्चित्रमेतद्विचित्रं
 जातो दैवादुचितरचनासंविधाता विधाता ।
 यन्निम्बानां परिणतफलस्फीतिरास्वादनीया
 यच्चैतस्याः कवलनकलाकोविदः काकलोकः ॥ १४५ ॥ (—)

This deer-eyed one is the touch stone of the supremacy of the Creator's skill, this king also is peerless in beauty, to whom Cupid has surrendered his charter. Since a worthy union of these two has luckily taken place, here is at hand the one umbrella *régime* of Romance! (145)

Or as in

Wonder! Oh wonder! Ah, how mightily wonderful and strange it is that fortunately the Creator has become the dispenser of a fitting arrangement! Since, on the one hand, the abundance of the ripe fruit of the Nimba trees has become worth tasting; and on the other, the crow-world has grown expert in the art of munching it! (146)

प्रदीपः—नियतविषयमध्यवसानं चेत्तदा समं नामालम्कारः । योग्यता च प्रकर्षेण निरर्थाभ्याम् । तत्र प्रकर्षेण यथा—धातुरिति । निरर्पेण यथा—चित्रमिति ।

उ०ः—रूपं नाम पृथगलम्कारः । विकृतेऽपि वस्तुनि पूर्वाप्रस्थाऽनुवृत्तिः पूर्वरूपमितीत्यपास्तम् । इति समाधिः । योगः । संयोगादिरूपः कार्यकारणभावश्च । आनुरूप्यमिति । तेन सता सतो योगोऽसता चासतो योग इति लब्धम् । तेन सदसतोयोगे नायम् । अनौचित्यात् । समुच्चये सतोरसतोर्वा कारणयोः समुच्चयः, अत्र त्वकारणयोरपि तयोर्योगस्यौचित्याभिधानमिति विशेषः । नियतविषयमध्यवसानम् । निश्चयः । धातुरिति । निकपस्थानं परीक्ष्योपलक्षणा । (अयं देवो राजा ।) स्मरस्य रूपे दत्तपत्रं कृतपत्रावलम्बन इत्यर्थः । (संगतं समागमः । मन्दाक्रान्ता छन्दः ।) चित्रमिति । फलस्फीतिः फलसंपत् । (एतस्याः फलसंपदः । कवलनकला भक्षणचातुरी तत्र कोविदः पंडितः । मन्दाक्रान्ता छन्दः ।) कार्यकारणभावसंसर्गस्यानुरूपत्वं कारणात्स्वसमानगुणकार्योत्पत्त्या । यथा 'मत्रार्पितहविर्दीप्तहुताशनतनूभुवः' । शिखास्पर्शेन पांचाल्याः

(७०) कचिच्चदतिचैधर्म्यान्न श्लेषो घटनामिधात् ।

कर्तुः क्रियाफलावासिर्नैवानर्थश्च यद्भवेत् ॥ ४० ॥

गुणक्रियाभ्यां कार्यस्य कारणस्य गुणक्रिये ।

प्रामेण च विरुद्धे यत्स एष विषमो मतः ॥ ४१ ॥

द्वयोरत्यन्तविलक्षणतया यत् अनुपपद्यमानतयैव योगः प्रतीयते
[१], यद्य किञ्चिदारम्भमाणः कर्ता क्रियायाः प्रणाशात् न केवलमभीष्टं

48. VIṢAMA.

(1) Where due to extreme disparity of nature, the association (between two things) may not attain congruity; (2) where an agent does not attain the fruit of his action, but is confronted by disaster; (3-4) and where the quality and action of the cause are respectively opposed to those of the effect,—that then is held to be the figure 'Viṣama.'

Gloss:—(1) Where the association of two things is felt to be incongruous due to their absolute disparity, (2) where an agent setting about doing something not only fails to attain, due to the frustration of the action, its desired fruit, but might encounter an ominous matter, though unsought for,

प्रदीपः—एचिदिति । द्वयोरत्यन्तविलक्षणतया यत्तच्चिद्योगो घटनां नोपैति, किं त्वनुप-
पद्यमानतयैव प्रतीयते स एषो विषमः । यद्य एचिद्विचार्यमारम्भमाणः कर्ता यत्त्वत्कारणान्तरेण

उ०:—स्थाने दग्धः सुयोधनः ॥ ' इति । यादृशगुणकरस्तुल्यसर्गस्नादृशगुणो-
त्तरस्याऽपि समम् । ' घट्यान्लङ्कालकूटलक्ष्मीगलव्यालङ्गोः सहैवितः ।
रजनीरमणो भवेन्नृणां न कथं प्राणवियोगपरणम् ॥ ' ॥ एचिदिष्टप्रा-
प्त्यर्थं प्रयुक्तप्रकरणान्तर्गताया च । यथा—' उच्चैर्गजैरटनमर्थयमान एव त्वा-
माश्रयन्निह चिरादुपितोऽस्मि राजन् । उच्चाटनं त्वमपि लभयमे तदेव मामद्य
नैव विपत्ता मृहतां हि सेवा ॥ ' इत्यत्र । यद्यपि रतुया निद्राऽभिव्यक्तौ तदुपस्वा-
रको विषमोऽप्यत्रास्ति । तथापि वाच्यस्तुतिवङ्गायां समालङ्कारो न वार्यते ।
लभयनेर्ष्यनस्य द्विवर्गत्वम् । न च लोभमिहोपा- कारणानुरूपकार्योत्पत्ते-
निर्बन्धने न चाग्नारहम् । वस्तुतोऽनुरूपपोरपि कार्यकरणयोः श्लेषादिना
धर्मस्पर्शनंशराऽनुरूपतार्क्यने वस्तुनोऽनिष्टस्यापि तेनैवयोगायेनेशभेदसंश-

यत् फलं न लभेत, यावदप्रार्थितमप्यनर्थं विषयमासादयेत् [२], तथा, सत्यपि कार्यस्य कारणरूपानुसारे यत् तयोर्गुणौ क्रिये च परस्पर-विरुद्धतां व्रजतः [३४], स समविपर्ययात्मा चतूरूपो विषमः । क्रमेणोदाहरणम्—

शिरीषादपि मृद्वङ्गी केयमायतलोचना ।

अयं क्व च कुक्कुलाग्निकर्कशो मदनानलः ॥ १४६ ॥

(नवसाहस्रकचरित १६-२८)

सिंहिकासुतसंत्रस्तः शशः शीतांशुमाश्रितः ।

जग्रसे साश्रयं तत्र तमन्यः सिंहिकासुतः ॥ १४७ ॥ (—)

(3) likewise, though, (as a rule), the effect bears resemblance to the nature of the cause, where their qualities and actions become mutually opposed, the figure is 'Viṣama' in four varieties, so called because of its being essentially the reverse of Sama.

Instances in order —

How wide the gulf between this lady with long eyes, whose limbs are more tender even than the Śrīṣa and this fire of love as tormenting as chaff fire ! (146)

The hare when scared by one son of सिंहिका (lioness) took shelter in the moon. There another son of सिंहिका (राहु) swallowed him up along with his shelter ! (147)

प्रदीपः—विष्टम्भात्क्रियाफल नामोति, प्रत्युतानिष्ट विषयमासादयेत्स द्वितीय । यच्च क्रियाफललभेऽपि कार्यकारणयोर्गुणौ क्रिये वा विरुद्धे भवतस्तौ तृतीयचतुर्थौ विषमौ । सर्वत्र समतायाः विपर्ययात् । तत्र प्रथमो यथा—शिरीषेति । द्वितीयो यथा—सिंहिकेति । अत्र त्राणरूपफलाभावेऽन्येन प्रासरूपोऽनर्थः । तृतीयो यथा—

उ० :—दनेनेष्टप्राप्तिर्णने चास्ताया अनुभनसिद्धत्वात् । इति समम् । (शिरीषादिति ।) कुक्कुलाग्निं करीषाग्निं । कुभस्वरूपचनान्निरित्यन्ये । अत्रान्यतर-गुणस्वरूपतिरस्कार्यन्यतरगुणस्वरूपत्वाद्वैषम्यम् । सिंहिकेति । राहुमाता सिंहि च । (सिंहिकासुतात् सिंहात् संत्रस्त भीतः । शीतांशुम् चन्द्रम् । अन्य सिंहिकासुतः राहुः ।) अत्रानयोर्योगोऽनुचितः इति व्यग्यम् ।

प्रभाः—इति समाधिः ॥ ४५ ॥ सममिति । स्पष्टम् । इति समम् ॥ ४६ ॥ विष्टम्भा-दिति । प्रतिबन्धादित्यर्थः । कुक्षिशरीरयोरेव्यवावयविनोर्वैषम्यं पानकर्तृत्वपानकर्मत्व-

सद्यः करस्पर्शमवाप्य चित्रं रणे रणे यस्य कृपाणलेखा ।

तमालनीला शरदिन्दुपाण्डु यशस्त्रिलोक्याभरण प्रसूते ॥ १४८ ॥

(नवसाहसार्चरित १६२)

आनन्दममन्दमिमं पुचलयदललोचने ददासि त्वम् ।

विरहस्त्ययैव जनितस्तापयतितरां शरीर मे ॥ १४९ ॥

(Cited in छट्ट's काव्याम्भार १४७)

Coming into contact with whose hand, in each and every battle, the sword *dark-blue* like the Tamala leaf immediately gives rise to glory *white* like the autumnal moon, the ornament of the three worlds! (148)

You give this unsubdued *delight*, O lady with eyes resembling lotus petals (But) the separation occasioned by yourself very much *afflicts* my body (149)

प्रदीपः - सद्य इति । चतुर्थां यथा—आनन्दमिति । अत्रानन्ददानशरीरतापक्रिये

उ० :- सद्यः करेति । करस्पर्शमात्रेणैव यशो न तु युद्धापेक्षेन्यर्थं । (उपजातिदुन्द ।) अत्र जन्यजनकनिष्ठयो पादुरनीलास्यगुणयोर्वैषम्यम् । अत्र श्यामत्वगुणविशिष्टात्कारणात्तद्विरुद्धगुणयुक्तयशस उपपत्तिः । अभेदाध्यवसाय-
लक्षणेनातिशयेन समवायिकरणरूपतया स्थिते निमित्तकारणे विषयाशमा-
लब्ध्य भातो विरोधो विषय्यशविमर्शनात्तिर्यक्ते इति । अत्राभेदाध्यवसायोऽनुप्रा-
णकः । तदुत्थापितविरोधश्च परिपोषकः । इदमेवात्रालङ्कारत्वमीजम् । द्वितीय-
भेदे इष्टानप्राप्त्यानिष्टासी मिलिते प्रयेकं च विषमवधार्यथकारणम् । इष्टं
च स्वस्य सुखसाधनप्राप्तिं दुःखसाधननिवृत्तिश्च, परस्य दुःखसाधनप्राप्तिं सुखसा-
धननिवृत्तिश्चेति चतुर्विधम् । अनिष्टं च स्वस्य दुःखसाधनप्राप्तिं परस्य सुखसाध-
नप्राप्तिं दुःखसाधननाशश्चेति त्रिविधम् । तत्राद्योदाहरणमिदमेतत्तुक्तम् । अ-
न्येतां पुनरुक्तानन्दार्थो द्रष्टव्यम् । आनन्दमिति । (अमन्दम् अनन्यम् । आ-
यो छट्ट ।) अत्र नायिकपिरहयोर्जन्यजनकयोराजजननतापविषयोर्वि-
रोधः । न चाग्रजगतिर्विरोधो वा । विरोधे विरोधिनी सम्प्रानाधिकरण्यमप्यार्थ-
गती कार्यकारणयोर्वैषम्यकारण्यस्य चमकारप्रयोजनता, अत्र तु कार्य-
कारण वृत्तिविजातीयवैषम्यगुणयोगस्य चमकारित्वेति विरोधान् ।

प्रभाः - इति पानादप्यभिप्रेत्यभेदोदत्तत्वेन बोध्यम् । इति विरमान्छात्रपरम् ॥ १७॥

अथानन्ददानं शरीरतापेन विरुध्यते । पद्यम्—

विपुलेन सागरशयस्य कुक्षिणा भुवनानि यस्य पपिरे युगक्षये ।

मदविभ्रमासकलया पपे पुनः स पुरस्त्रियैकतमयैकया दृशा ॥ १५० ॥

(शिशुपालवध. १३. ४०.)

इत्यादावपि विषमत्वं यथायोगमवगन्तव्यम् ।

Here the giving of delight is opposed to the affliction of the body. Similarly,

That Kṛṣṇa, however, by the belly of whom resting in the ocean the worlds were taken in at the time of dissolution, was taken in by one of the ladies of the city with one eye that was not fully opened due to the play of passion !

In instances like these also, there should be recognised traits of Viṣama, according to the particular occasion

प्रदीपः—विरुद्धे । सूत्रे विभाग उपलक्षणपरः । तेन सवन्विनोरानुरूप्याभावात्मकस्य विषमस्यान्येऽपि भेदा भवन्ति । तत्रावयवावयविनोर्वैषम्ये यथा—विपुलेनेति ।

उ० :—उपलक्षणपर इति । एवमन्यालङ्कारसूत्रेष्वपि विभागोपलक्षणमिति ध्वनितम् । भवंतीति । सवन्विनोर्योगवैषम्यमात्रस्यैव विवक्षितत्वमिति भावः । विपुलेनेति । (माघकाव्ये त्रयोदशसर्गे पद्यम् । सागरे शेते इति सागरशयः तादृशस्य । यस्य श्रीकृष्णस्य । कुक्षिणा उदरेण । युगक्षये प्रलये ।) पपिरे जगत्सिरे । मदविभ्रमापूर्णया चक्षुःकोणमात्रेणैव । पपे । सादरमवलोकनमत्र पानम् । (मञ्जुभाषिणी छन्दः ।) पानपदार्थयोर्भेदेऽप्यभेदवर्णनादुदाहरणमिदम् । अत्र सागरशयत्वं ससागरसकलभुवनप्रासश्चेत्येकं विषमम् । एव यस्य कुक्षिरेव सकलभुवनपानसमर्था तस्य सपूर्णस्याग्रयविनः स्त्रिया एकदृशा पानं चापरं विषमम् । योगवैषम्यादेव चमत्कारान्न विरोधाशङ्का । एव कस्यचिद्गुणेन कस्यचिद्दोषवर्णनं, कस्यचिद्दोषेण कस्यचिद्गुणवर्णनमपि विषममेव । एतेनात्रोद्भासोऽतिरिक्तः इत्यपास्तम् । एवमिष्यमाणलिखितार्थप्रतिरिपि विषममेव । सादृशेच्छया तादृशलभयोगस्य विषमत्वात् । एतेनेदृशस्थले विपादनामाऽलङ्कार इत्यपास्तम् ।

प्रभाः—वर्णनीयेति । वर्णनीयोत्कर्षविवक्षयेत्यर्थः । एतच्च महतीत्यत्रेव तनुर-

(७१) महत्तोर्यन्महीयांसावाभिताश्रययोः ब्रह्मात् ।

आश्रयाश्रयिणौ स्यातां तनुत्येऽप्यधिकं तु तत् ॥४२॥

आश्रितम् आधेयम्, आशयस्तदाधारः, त्रयोर्महत्तोरपि विषये तदपे- त
क्षया तनू अप्याश्रयाश्रयिणौ प्रस्तुतवस्तुप्रकर्षविचक्षया यथान्तमं यत्
अधिकतरतां प्रजतः, तदिदं द्विविध अधिक नाम । अमेणोदाहरणम्—

अहो विशाल मूपाल भुवनत्रितयोदरम् ।

माति मातुमशम्योऽपि यशोरक्षिर्यदत्र ते ॥ १५१ ॥

(Cited in काव्यादर्श २२१९)

49 ADHIKA

Where the thing abiding and the abode being great, the abode and the thing abiding respectively, though (really) small, might be (described as) greater, the figure is 'Adhika.'

Gloss—आश्रय is the thing abiding आश्रय is its abode. When in the case of both of them, though they are great, respectively the abode and the abiding thing, though small, are described as greater, in order to convey the eminence of the matter on hand, there results 'Adhika' of two varieties. Instances in order—

How vast, O king, is the bosom of the three worlds, since here can be held the volume of your glory though it is impossible to hold it! (151)

प्रदीपः - एवमन्यत्राप्युक्तम् । महतो रिति । वर्णनीयोत्पत्त्यपेक्षया यन्महयाश्रितं विषये तदपेक्षया तदुत्पत्त्याश्रयो महीयान्स्यात् महीयस्तथा वक्ष्यते, महत्याश्रये वा विषये आधेय एव तथा वक्ष्यते तदुभयमपिशङ्कम् । तत्रायं यथा—अहो इति । अत्राश्रयस्य

उः ० - एवमन्यदीयगुणेनान्यत्र गुणाभासस्य अन्यदोशेणान्यत्र दोषाभासस्य वर्णेनेऽपि नियमम् । एचिद्वक्ष्यमाणोऽनटुणो वा । एतेनैवविधे नियमेऽवदाऽऽवकाशान्तगमिष्यपास्तम् । कारणे सति कार्यानुपत्तिरूपविशेषोक्त्यैव गतायोऽप्यमिति तत्त्वम् । उदाहरणम्—‘ चिर जटनिर्वा मग्नो मैलाको नैने मर्दनम् । ’ इत्यादि । एयमिष्टमिव्यर्थमिष्टदिणा क्रियमाणमिष्टविपरीतयन्नाचरणमपि नियमोऽयम् । यथा ‘ नमन्ति सन्तरेडोक्तादरि लब्धु समुज्जिम् । ’ वाच्यप्रतीतिवैगवां योग्यैवम्यप्रतीति । एतेनात्र विचित्राटंकार पृथग्विषयास्तान् । इति विषयम् । वर्णनीयोत्कर्षापेक्षयेति । वर्णनीयोत्कर्ष बोधविशुनियर्थम् ।

प्रभाः - वंशदायके । शिष्ये प्रतिसारे । महत्प्रश्रये इत्यत्रापि वंशीदेसादेत्ययम् ।

युगान्तकालप्रतिसहृतात्मनो जगन्ति यस्यां सविकाशमासत ।
तनौ ममुस्तत्र न कैटभद्विपस्तपोधनाभ्यागमसंभवा मुदः ॥ १५२ ॥

(शिशुपालवध १ २३)

(७२) प्रतिपक्षमशक्तेन प्रतिकर्तुं तिरस्त्रिया ।
या तदीयस्य तत्स्तुत्यै प्रत्यनीकं तदुच्यते ॥ ४३ ॥

The raptures occasioned by the arrival of the sage could not be held in that body of Kṛṣṇa, the enemy of Kaitabha who had retracted (in himself) the beings (आमन) at the time of the con-end (i. e. world-dissolution) the body in which the worlds could rest roomily ! (152)

50 PRATYANĪKA.

Where by a party who is not able to counter his opponent is brought about the humiliation of one belonging to him (i. e. opponent) leading to his (i. e. opponent's) exaltation, the figure is 'Pratyanika'

प्रदीपः—भुवनत्रितयस्य महत्तया वर्णनम् । द्वितीयं यथा—युगान्तेति । अत्राधेयभूताया गुहो महीयस्त्व विवक्षितम् । प्रतिपक्षमिति । अपकारिणमपि विपक्षं साक्षादपकर्तुमशक्तेन केनापि तदीयस्य तिरस्करणं तमेवोत्कर्षयितु

उ० :—विषये । सवधे । महत्तया वर्णनमिति । अत्र मातुमशक्यतया महत्त्वेन विवक्षितस्य यशोराशेराश्रितस्य मानकर्तृत्वेन ततस्तनोरपि भुवनत्रयस्याधिक्यमभिधीयमानं वर्णनीययशोराशिप्रकर्षे विश्राम्यति । युगांतेति । (माघकाव्ये प्रथमसर्गे नारदागमने श्रीकृष्णवर्णनम् । युगांतकाले प्रतिसहृतात्मा स्वामभूतं प्रपद्यते येन तस्य कैटभद्विपः श्रीविष्णो यस्या तनौ जगति भुवनानि सविकाशं सावकाशं आसत उपविशति स्म, तत्र तस्या तनौ तपोधनस्य नारदस्य अभ्यागम आगमनं तत्सभवा तज्जन्या मुदः प्रीत्य न ममु न अवकाशं प्रापुः । वंशस्थं वृत्तम् ।) अत्र जगदाश्रयतया महत्त्वेन विवक्षितस्य भगवच्छरीररूपाश्रयस्य मानाभावरूपसवधात्ततोऽल्पस्याऽपि तपोधनागमजन्यहर्षस्य वर्णनीयस्याधिक्यं चास्ताहेतुः । अत्र महत्त्वशब्देन महत्परिमाणं अतिशयश्च । तेन यत्र सूक्ष्मत्वातिशयत आधा-

प्रभाः—आधेय एव तनुरपि तथा महीयस्तया वर्ण्यते इत्यर्थः । इत्यधिक्यप्रकरणम् ॥ ४८ ॥ उत्कर्षयितुमित्यनन्तरं यदिति शेषः । कथं तत्प्रत्यनीकमुच्यते तत्राह—अनी-

यथा वा—

यस्य किञ्चिदपकर्तुमक्षमः कायनिग्रहगृहीतविग्रहः ।

कान्तवक्त्रसदृशाकृतिं कृती राहुरिन्दुमधुनाऽपि बाधते ॥ १५४ ॥

(शिशुपालवध. १४.७८.)

इन्दोरत्र तदीयता संबन्धिमुखसंबन्धात् ।

(७३) समेन लक्ष्मणा वस्तु वस्तुना यन्निगूह्यते ।

निजेनागन्तुना वाऽपि तन्मीलितमिति स्मृतम् ॥ ४४ ॥

Or as in

Powerless to do any harm to whom (i. e. कृष्ण), Rāhu who has been nursing hostility, due to the mutilation of his body, still harasses the moon whose form is similar to his (कृष्ण's) lovely face! (154)

Here the moon becomes one belonging to him (i. e. the enemy: Kṛṣṇa) owing to her connection with the face that bears relation (of resemblance to the face of Kṛṣṇa).

51. MĪLITA.

Where a thing comes to be concealed by another, due to a similar feature, intrinsic or extrinsic, the figure is 'Mīlita.'

प्रदीपः—तत्राय यथा—स्वमिति । अत्र कामिन्या कामिनश्च साक्षादेव स्वस्वामिभाव संबन्धः । द्वितीयं यथा—यस्येति । अत्र यत्पदार्थेन मुखस्यावयवावयविभाव संबन्धस्तेन चन्द्रस्य सादृश्यलक्षण इति परम्परासंबन्धः । समेनेति ।

उ०ः—सूचकत्वेन बोध्यम् । अनीकैः । सैन्ये । अभियोज्ये । पीडनीये । स्वमिति । (नायक प्रति नायिकासख्या उक्तिः ।) जितकाम-सौंदर्यः । अनुशयः आक्रोशः । (स्वागता छन्दः ।) यस्येति । माघकाव्ये चतुर्दशसर्गे पद्यम् ।) कायस्य शरीरस्य यो निग्रहः शिर-श्छेदस्तेन गृहीतोऽङ्गीकृतो विरोधो येन । यस्य कृष्णस्य । रमणी-यकृष्णवक्त्रसदृशाकृतिम् । (रघोद्धता छन्दः ।) न च भगवद्वैरानुबन्धा-दिव भगवद्वक्त्रसदृशमिन्दुं राहुर्बाधत इति प्रतीतेर्गम्योद्भेदेवात्रास्तु, आद्ये तु शाब्दपि सेति किमनेनालङ्कारेणेति वाच्यम् । तदपकारासमर्थस्तदीयं पीडय-तीति प्रतीयैवात्र चमत्कारादित्याहुः । इति प्रत्यनीकम् । समेनेति । अस्य व्याख्या निगूहनीयसाधारणेति । स्पृष्टमुपलभ्यामानस्य कस्यचिद्वस्तुनो लिंगैरतिसा-

सद्वजं आगन्तुकं वा किमपि साधारणं यत् लक्षणम्, तद्द्वारेण यत् किञ्चित् केनचित् वस्तुस्थित्यैव बलीयस्तया तिरोधीयते, तत् मीलितमिति द्विधा स्मरन्ति । प्रमेणोदाहरणम्—

अपाङ्गतरले दृशी मधुकरचक्रवर्णा गिरो
विलासमरमन्थरा गतिरतीव कान्तं मुग्धम् ।
इति स्फुरितमद्भुते मृगदृशः स्वतो लीलया
तदत्र न मदोदयः कृतपदोऽपि संलक्ष्यते ॥ १५५ ॥ (—)

अत्र दृक्तरलतादिकमद्भुतस्य लिङ्गं स्वामात्रिकम् साधारणं च मदोदयेन, तत्राप्येतस्य दर्शनात् ।

When through a common feature, intrinsic or extrinsic, something comes to be obscured in-fact by another due to the latter being the stronger, that they hold to be 'Milita,' which, (accordingly), is of two kinds. Instances in order :—

The eyes have become fickle at the corners; the words consist of syllables sweet and ornate; the gut is heavy with the pressure of amours; the face is lovely in the extreme : thus Grace itself has been active in the person of the deer eyed one. Consequently, the advent of intoxication though it has secured a footing here is not yet detected ! (155)

Here the fickleness of the eye etc. is a feature intrinsic to the body, and it is common to the advent of intoxication, since there also it is to be found.

प्रदीपः—निजं स्वाभाविकं लक्ष्यं निगूढनीयमाधारणं विद्धं द्वारेण केनचिद्वस्तुना बलवता वा किञ्चिद्वस्तु वस्तुगन्धैव तिरोधीयते तन्नीतिरिति चार. । तत्र द्विधा—लक्षण-
वन्निस्सामान्यवस्तुविशङ्कानुसङ्गाद्यर्थः । तत्र स्वाभाविकेन लक्षणेन मीलितं यथा—
—अपाङ्गति । अत्र तरलतादि भङ्गस्य स्वाभाविकं लिङ्गं, गमनं च तिरोधेयेन मदेन ।

उ०ः—म्यात् भित्तयेन गूढानुगानां वस्तुतराङ्गिणानां स्वसङ्गणानुमादयन्तं मीलितम् । ' हिमन्ति स्वपशोन्ता मुग शीतेन जानते । इत्यादावसीदमेव । शीतेन तच्छनेऽपि यदा आधारणादित्थं श्वेददिभिन्नदनुमनाभावात् । शीतेन जानत इत्यनेन मीलनस्यैव दादर्थं न नन्देनेति प्रतीते । एतन्मये मीलितं मृगदृशस्य इत्यस्यम् । अपाङ्गिति । (अपाङ्गं तम्रं यमोम्ने, अपाङ्गदो तात्रे चंचरे इति

प्रभाः—मुनते । वाच्यं लक्ष्यं । इति प्रदर्शयितुं चारत्नम् ॥ ४० ॥ वस्तुगन्धैवेति ।
लक्षणाङ्गीकृत्यैव लक्ष्यं नुमदयेत् । तत्र वस्तुगन्धैव तिरोधेयेन मदेन । इति प्रदीपः.

ये कंदरासु निवसन्ति सदा हिमाद्रे-
स्वत्पातशङ्कितधियो विवशा द्विपस्ते ।

अप्यङ्गमुत्पुलकमुद्रहतां सकम्पं

तेषामहो वत भियां न बुधोऽप्यभिज्ञः ॥ १५६ ॥ (—)

अत्र तु सामर्थ्यादवसितस्य शैत्यस्य आगन्तुकत्वात्तत्प्रभवयोरपि कम्प-
पुलकयोस्तादृष्यं समानता च, भयेष्वपि तयोरुपलक्षितत्वात् ।

(७४) स्थाप्यतेऽपोह्यते वाऽपि यथापूर्वं परं परम् ।

विशेषणतया यत्र वस्तु सैकावली द्विधा ॥ ४५ ॥

Oh ! Even the astute person fails to see through the fright of those enemies of yours, though they possess bodies in a state of horripilation and shudder : enemies who being in their minds afraid of your onslaught always dwell in the caves of the Himālaya, quite helpless ! (156)

Here the cold that is determined (to be the reason of the horripilation and shudder) on the strength (of probability) is extrinsic. Therefore, the horripilation and shudder arising therefrom are also similar in nature. Further they are common, since they are observed even in cases of fright.

52 EKĀVALĪ.

It is Ekāvalī of two varieties where each succeeding thing is established or denied as being an attribute of each preceding one.

प्रदीपः—तत्राऽप्येतदुपलम्भात् । आगन्तुकेन लक्षणा यथा—ये इति । अत्र कम्पपुलके अङ्गस्य लिङ्गे, हिमाद्रिऋदरानिवाससामर्थ्याधिगतशीतरूपकारणस्यागन्तुक्त्वेन तत्कार्यभूतयोस्तयोरप्यागन्तुक्त्व भवैः समानता च । तेष्वपि तयोरुपलम्भात् । स्थाप्यते इति ।

उ० :—वा । मधुराः वक्त्राः वक्रोक्तिसमर्पकाः वर्णाः यासु । मृगदृशः अंगके कोमलशरीरे लीलया स्वतः स्वभावतः स्फुरितम् । मदोदयः मधुपानजन्यमदस्य उदयः । कृतपदोऽपि कृतस्थानोऽपि । (पृथ्वी छन्दः ।) अत्र स्वाभाविकेन दृक्ता-
रल्यादिना निगूहनीयमदसमानधर्मेण बलवता मदोऽभिभूयते । (ये इति । त्व-
त्पाते त्वदागमने शक्तिता धीः येषाम् । विवशाः विह्वलाः । वमंततिलका छन्दः ।)
इति मीलितम् । विशेषणतयेति । विशेष्यतयेत्यपि बोध्यम् । यथा—‘धर्मेण बुद्धिस्तव देव शुद्धा बुद्ध्या निबद्धा सहसैव लक्ष्मीः । लक्ष्म्या च तुष्टा भुवि सर्वलोक

प्रभाः—प्रकरणम् ॥ ५० ॥ बाहुल्येनेति । सकृत्तथोक्तौ चमत्काराभावात् । तथा

पूर्वं पूर्वं प्रति यत्रोत्तरोत्तरस्य वस्तुनो वीप्सया विशेषणभावेन यत्
स्थापनं निषेधो वा सम्भवति, सा द्विधा बुधैरेकावली भण्यते । क्रमेणो-
दाहरणम्—

पुराणि यस्यां सवराङ्गानि वराङ्गानां रूपपुरस्कृताङ्गयः ।

रूपं समुन्मीलितसद्विलासमस्त्र विलासाः कुसुमायुधस्य ॥ १५७ ॥

(नवसाहसार्चरित १)

Gloss —Where in relation to each preceding thing, each succeeding thing is repeatedly established or denied as being an attribute (of the former) that figure, in two varieties, is called Ekavali by the learned

Instances in order —

Where (in Ujjain), the houses (पुर) have in them lovely women, the lovely women have their bodies exalted by beauty, the beauty is such as unfolds exquisite amours, the amours are the missile of Cupid ! (157)

प्रदीपः—स्थापन विधि । अपोहो निषेध । यथापूर्वमिति वीप्सायामव्ययीभाव । तेन पूर्वं पूर्वं वस्तु प्रति उत्तरस्य वस्तुनो यत्र विशेषणतया बाहुल्येन विधि, यत्र वा तथा निषेध, सा द्विधैकावली । विशेषणतया विधिरित्यस्य विधेर्विशेषणत्वमित्यर्थः । एवं विशेषणतया निषेधोऽपि । कश्चित्तु 'पूर्वकालविशेषणतया स्थित वस्तु पर विशेष्य कृत्वा यत्र स्थाप्यतेऽपोह्यते वा सैकावलीति सूत्रार्थः' इत्याह । तत्तु पूर्वं प्रति यत्रोत्तरस्य वस्तुन इत्यादिप्रकाशविस्मयम् । तत्र विधौ यथा—पुराणीति । अत्र पुराणामङ्गनास्तासामङ्गविशेषणक्रिया-

उ०ः—लोत्रैश्च नीता भुज्जेषु कीर्ति ॥' इति । अत्रोत्तरोत्तरविशेषण पूर्णपूर्व प्रति विशेष्यम् । अत्रैव पूर्णपूर्वं परस्य परस्योत्तर क्रियमाणो यद्येकरूपस्तदा मालादीपकमुक्तं प्राक् । स्थापनमिति । स्थापनत्वं च स्वमन्त्रेण विशेष्य-

प्रभाः—बाहुल्ये तद्विशेषणतयेति । उत्तरोत्तरस्य विधिः सवन्धबोधनम् । तथा निषेधोऽभावबोधनम् । तत्र विशेषणतयेति तृतीयायां प्रकारार्थत्वे विशेषणत्वप्रकारेण विधिनिषेधो वेत्यर्थः स्यात् । न चासौ सम्भवति । प्रकारत्वे प्रकारेण बोधस्योदाहरणेष्वभावात् । अतः उपलक्षणे तृतीयेति विशेषणभूतयोर्विधिनिषेधयोरवगतिरित्याशयः । कश्चित्त्विति । परमनन्तरं विशेष्य कृत्वा यत्र स्थाप्यते अथाविशेषणेन स्वधर्मवैशिष्ट्यमुपपाद्यत इत्यर्थः । अथवा अपोह्यते स्वव्यतिरेकेण विशेष्यतवच्छेदकनिषेधबुद्धिविषयीक्रियत इत्यर्थः । अत्रोदाहरणम्—'स पण्डितो यः स्वहितार्थदर्शी हिनः न तद्यत्र परानपक्रिया । परे च ते ये श्रितसाधुभावाः सा साधुना यत्र चकारि केशवः ॥' अत्र

न तज्जल यत्र सुचारुपङ्कजं
 न पङ्कजं तद्यदलीनपद्मपदम् ।
 न पद्मपदोऽसौ कलगुञ्जितो न यो
 न गुञ्जितं तत्र जट्टार यन्मनः ॥ १५८ ॥ (भट्टिकाव्य. २ १९)

पूर्वत्र पुराणां वराङ्गनाः, तासामङ्गविशेषणमुखेन रूपम्, तस्य विलासाः, तेषामप्यस्त्रमित्यमुना क्रमेण विशेषणं विधीयते । उत्तरत्र प्रतिषेधेऽप्येवं योज्यम् ।

That is no water where does not grow the extremely charming lotus, that is no lotus in which the bee has not nestled, that is no bee which has not got the sweet hum, that is no hum that has not ravished the mind! (158)

In the former instance, an attribute is established in the order, viz lovely women the attribute of the houses, beauty (attribute) of them (i e lovely women), through the former being the attribute of their bodies, of that the amours are the attribute, of those (amours) again (being) a missile is the attribute. In the latter instance which embodies a denial similar should be the way of construing

प्रदीपः—मुखेन रूपं तस्य विलासास्तेषामङ्गत्वमिति क्रमेण विशेषणतया विधि । निषेधे यथा—न तदिति । अत्र जले पङ्कजस्य, तत्र पद्मदानां, तत्र गुञ्जितस्य, तत्रापि मनोहारिताया विशेषणतया निषेधः । यथेति । अत्रार्थस्य स्मृति स्मरणालंकारः

उ०:—ताऽवच्छेदकनियामकत्वम् । अपोहकत्वं च स्वव्यतिरेकेण विशेष्यताऽवच्छेदकव्यतिरेकबुद्धिजनकत्वम् । बाहुल्येनेति । तत्रैव चमत्कारादिति भावः । (पुराणीति ।) पुराणि गृहाणि । यस्या नगर्याम् । (रूपेण परिष्कृतं मूषितं अङ्गं यासां ताः । विलासाः कुसुमायुधस्यास्त्रमिति रूपकम् । उपजातिश्छन्दः) न तदिति । भट्टिकाव्ये द्वितीयसर्गे शरत्कालवर्णनम् । न लीनं पद्मपदो भ्र-

प्रभाः—तच्छब्दार्थं विशेषणं पण्डितं पश्चात्स्वहितार्थदर्शित्वं प्रति विशेष्यस्तेन विशेषणेन पण्डितत्वेनोपपाद्यते । द्वितीयभेदस्य तु 'न तज्जलं यत्र सुचारुपङ्कजं' इति वक्ष्यमाणम् । अत्र हि सुचारुवित्यादिविशेषणेन स्वव्यतिरेकेण विशेष्यतावच्छेदकजलत्वनिषेधबुद्धिरिति । अत्र पुराणि यस्यामित्युदाहरणावाप्तिः सूत्राक्षराननुसारतश्चेति दोषः स्फुटः एव । दोषान्तरमप्याह—प्रकाशेति । इत्येकावलीप्रसरणम् ॥ ५१ ॥

(७५) यथाऽनुभवमर्थस्य दृष्टे तत्सदृशे स्मृतिः ।

स्मरणम्

य. पदार्थः केनचिदाकारेण नियतः यदा कदाचित् अनुभूतोऽभूत्, स कालान्तरे स्मृतिप्रतिबोधाधायिनि तत्समाने वस्तुनि दृष्टे सति, यत् तथैव स्मर्यते, तत् भवेत् स्मरणम् । उदाहरणम्—

• निम्ननामिषु हरेषु यदम्भः प्राचितं चलदृशां लहरीभिः ।
तद्भवैः पुद्गरैः सुरनार्यः स्मारिताः सुरतकण्ठस्तानाम् ॥ १५९ ॥ (—)

53 SMARANA

When there results the remembrance of a thing as it was experienced, on the sight of something similar to it, the figure is 'Smarana.'

Gloss — When a particular object, defined by some form, was at some time experienced, and when, at some other time, it happens to be remembered in the same form, at the sight of another object similar to it, which brings about an awakening of the memory, the figure is 'Smarana.' To illustrate —

By the gurgles produced by the water impinging on the hollows of the navels of the fickle-eyed ones, the divine damsels were put in mind of the trill in the throat at the time of dalliance' (159)

प्रदीपः — इति लक्षणम् । यथाऽनुभवमिति स्मृत्याकारदर्शनम् । दृष्टे तत्सदृश इति तदेतुसंस्कारोद्बोधहेतुर्निर्देशः । अदृष्टादेरप्युपलक्षणात् । यद्वा अन्यादृशस्मृतेर्यादृशत्वाभावेनालंकारत्वाभावाद्यवच्छेदकतया लक्षणान्तर्गतमेवेतत् । तदयं वाक्यार्थः — केनचिदाकारेण नियतो यदा कदाचित् केनचित्प्रमाणेन अनुभूतः स कालान्तरे संस्कारोद्बोधहेतौ तत्समानधर्मदर्शने सति यदनुभूतेन प्रकारेण स्मर्यते तस्मरणालंकारः । स द्विधा — एतज्जन्मनि जन्मान्तरे वाऽनुभूतस्य स्मृतेः । कमेणोदाहरणे । निम्नेति ।

उ० : — मरो यत्र । कल कलस्वरयुतम् । वंशस्य वृत्तम् ।) इत्येकाग्रली । अन्यादृशस्मृतेरिति । अदृष्टोद्बुद्धजमान्तरीणसंस्कारजन्यस्मृते, चिन्ताद्युद्बुद्धमरकारजन्यस्मृते, तावद्विभ्रदिमां स्मृतस्तत्र भुज इत्यादिभूतारणमवधज्ञानजन्यस्मृतेष्वेत्यर्थः । अन्याया अपि स्मृते संचारितया भूभृद्विषयकस्मृतिमात्रांगतया प्रेयोऽदृशस्मृतेः चमत्कारित्वेनैतदलंकारत्वाभावात् । सादृश्यमूलस्मृतेरेव चमत्कारित-

प्रमाः — अन्यादृशेति । सादृश्यमूलत्वेत्यर्थः । 'स लयति प्रविशति विमृज्य कथमप्यु-
माम् । ऋषीप्रोक्तिर्मयान्तात्तस्मात् स्मरशब्देन ॥' इत्यादौ हि न स्मृतेर्गल्वनिनि नाङ्-

यथा वा—

करजुमगहिअजसोआत्थणमुहविणिवेसिआहरपुडस्स ।

संमरिअपञ्चजणस्स णमह कण्हस्स रोमञ्चं ॥ १६० ॥ (—)

(७६) भ्रान्तिमानन्यसंवित्तुल्यदर्शने ॥ ४६ ॥

तदिति अन्यत् अप्राकरणिक निर्दिश्यते, तेन समानम् (अर्थादिह) प्राकरणिकम् (आश्रीयते), तस्य तथाविधस्य दृष्टौ सत्यां, यत् अप्राकर-

Or as in

Do homage to the horripilation of Kṛṣṇa who remembered the Pāñchajanya as he applied his tight lower lip to the nipple of Yaśoda's breast which he held between his hands' (160)

54 BHRĀNTIMĀN

Where there is a cognition of something else, at the sight of one similar to it, the figure is 'Bhrantimān'

Gloss —By तत् is signified अन्य i. e. the thing other than the one under consideration as similar to it, is assumed, in the present case, of course, the matter under consideration. At the sight of it (i. e. matter under consideration) which is of that description (i. e. similar), when there arises a cognition of its being the thing other than the one under consideration, the figure

प्रदीपः—स्पष्टम् । भ्रान्तिमानिति । अत्रान्यन्यसविदिति लक्षणम् । तत्तुल्यदर्शन इति हेतुनिर्देशः । अन्येति पदार्थं परामृशता तदित्यनेनाप्राकरणिक निर्दिश्यते । तथा च तेन तुल्यमथादिह प्राकरणिक लभ्यते । तेन प्राकरणिकस्याप्राकरणिकतुल्यस्य दर्शने सति

उ० :—याऽलङ्कारत्वमिति भावः । (निम्नेति । अप्सरसा जलक्रीडावर्णनम् ।) लहरीभिस्तरगैश्चलदृशा नायिकाना निम्ननाभिकुहरेषु यदम प्लावित तद्वै सुरतकालिककठव्यनिसदृशं कुहकुडैति ध्वनिविशेषैरित्यन्वयः । कठो यो- निरूपो गर्तः । 'कठायटश्चभ्रगर्ता' इति कोशात् । रतानामिति कर्मणि षष्ठी । (स्वागता छन्दः ।) करेति । 'करयुगगृहीतयशोदास्तनमुखविनिवेशिताधरपु- टस्य । सस्मृतपाचजन्यस्य नमतः कृष्णस्य रोमाचम्' ॥ (आर्या जघनविपुला ।) इति स्मरणम् । दर्शने सतीति । प्राकरणिकार्थदर्शनेदुद्धसत्कारजन्याप्राकर-

प्रभाः—कारत्वम् । करजुष्यति । 'करयुगगृहीतयशोदास्तनमुखविनिवेशिताधरपु- टस्य । सस्मृतपाचजन्यस्य नमतः कृष्णस्य रोमाचम् ॥' इति स्मृतिप्रकरणम् ॥ ५२ ॥

णिकृतया संवेदनम्, स भ्रान्तिमान् । न चैष रूपकं प्रथमातिशयोक्तिर्या ।
तत्र वस्तुतो भ्रमस्याभावात् । इह च (अर्थानुगमनेन सज्ञायाः प्रवृत्तेः)
तस्य स्पष्टमेव प्रतिपन्नत्वात् ।

उदाहरणम्—

कपाले मार्जारः पय इति करोल्लेदि शशिन-
स्तरच्छिद्रप्रोतान्विसमिति करो सकलयति
रतान्ते तल्पस्थान्दरति चनिताऽप्यशुकमिति
प्रभामत्तश्चन्द्रो जगदिदमहो विस्लयति ॥ १६१ ॥

(Cited in सरस्वतीरुणभरण ३)

as 'Bhramantiman' This is not the same as Rūpaka or Atiśayokti of the
first variety. Since there is no real error in them. Here, on the other
hand, it (real error) is obviously assumed as the name (of the figure)
gets currency due to its being in agreement with the tenor (of the figure)

To illustrate —

The cat licks the rays of the moon (fallen) in the jug taking them
for milk, the elephant grips them as they shoot through the interstices
of trees thinking them to be lotus fibres, the woman, at the end of
dalliance, snatches at them that are spread on the bed mistaking them
for her silken garment. Oh! the Moon maddened by his glory plunges
this world in confusion! (161)

प्रदीपः — यदप्राकरणिकत्वेन ज्ञान स. भ्रान्तिमानित्यर्थः । न च रूपके निगोर्थाध्यवसा
नरूपायामतिशयोक्ती चातिव्याप्तिः । तत्र वस्तुतो भ्रमाभावेऽप्यध्यवसानमा-
त्रस्वीकारात् । इह त्वर्थानुगमेन सज्ञाप्रवृत्तेर्भ्रमोपगमस्य स्पष्टमेवोपगमात् ।

उ०ः — णिरस्मृतिजन्यमित्यर्थः । अप्राकरणिकत्वेनेति । अप्राकरणिकतादा-
त्म्येनेत्यर्थः । ज्ञानम् । निश्चयामकम् । तेन 'काते तत्र मुख पद्म चद्रो वेति न
निर्णयः ।' इति सदिहे नातिव्याप्तिः । तत्र सयत्तेनानुभूयमानारोपस्य चिन्तादिजन्य-
स्मृतिजन्यारोपस्य च व्युदासः । अप्राकरणिकतादात्म्येनेत्युक्तेर्मीलितसामान्य-
तद्गुणधारणम् । भ्रान्तिमात्रमालङ्कारः । सा च कविप्रतिभानिर्मितैव । तेन
रगे रजतमिति बुद्धेर्नालङ्कारत्वम् । रूपकवित्तौ च नातिव्याप्तिः । मर्मप्रहार-
वृत्तचित्तविक्षेपविरहादिवृत्तोन्मादादिजन्यभ्रान्तेश्च नालङ्कारत्वम् । सादृश्यप्रयो

प्रभाः — वस्तुत इति । अनाहार्यत्वमित्यर्थः । अध्यवसानमात्रेति । मात्रेत्यना-
हार्यत्वव्यवच्छेदः । अर्थानुगमेनेति । अर्थानुगमादाय एवोत्सर्गसिद्धोऽत्र सज्ञाघटक
इति भावः । यत्र भ्रमादिशब्देनेतिशब्दादिना वा भ्रमोपनिबन्धस्तत्र भ्रान्तिमानलङ्कार

(७७) आक्षेप उपमानस्य प्रतीपमुपमेयता ।

तस्यैव यदि वा कल्प्या तिरस्कारनिबन्धना ॥ ४७ ॥

अस्य धुरं सुतरामुपमेयमेव वोढुं प्रौढमिति कैमर्थ्येन यत् उपमानमाक्षिप्यते, यदपि तस्यैवोपमानतया प्रसिद्धस्य उपमानान्तरविवक्षयाऽनादरार्थमुपमेयभावः कल्प्यते, तत् (उपमेयस्योपमानप्रतिकूलवर्तित्वात्) उभयरूपं प्रतीपम् । क्रमेणोदाहरणम्—

55. PRATĪPA.

(1) Where an exception is taken to the Upamāna, or (2) if to the same (i. e. Upamāna) is assigned the status of an Upameya, based on contempt, the figure is 'Pratīpa.'

Gloss:—(1) Where an exception is taken on the ground of futility to the Upamāna under the notion that the Upameya itself is capable of fulfilling the function of the former; (2) where again the same that has become established as an Upamāna is conceived to be Upameya as a matter of contempt, with a view to driving at another Upamāna, that is 'Pratīpa' in two forms, so called because therein the Upameya stands *pitted against* the Upamāna. Instances in order:—

प्रतीपः—उदाहरणम्—कपाले इति । आक्षेप इति । अस्य प्रयोजन निर्वाहयितुमुपमेयमेवालमित्यप्रयोजकतयोपमानं यदाक्षिप्यते, यच्चोपमानतया प्रसिद्धस्योपमेये तस्माद्विशेषविवक्षया अनादरार्थमुपमेयभावः कल्प्यते, तदुभयरूपं प्रतीपम् । उपमेयस्योपमाने

उ०:—ज्यत्वाभावात् । वस्तुतो भ्रमाभावेऽपीति । स्वारसिकभ्रमाभावेऽपीत्यर्थः । अत्र च प्रवृत्तिनिवृत्तिकारिस्वारसिकभ्रमो विवक्षित इति भावः । तयोस्तु शब्दाधीनो व्यांजनिको भ्रम इति तात्पर्यम् । वस्तुतो यत्र ' इति ' इत्यादिपदेन भ्रमत्वेन निबद्धो व्यंग्यो वा तत्रायमलकार इति नातिप्रसंगशङ्केति बोध्यम् । कपाले इति । (भासकवेः पद्यमिति शार्ङ्गधरपद्धतौ स्पष्टम् ।) पय इति । पयोभ्रांत्येत्यर्थः । (लेढि आस्वादयति । तरूणां छिद्रेषु प्रोतान्प्रविष्टान् । संकलयति गृह्णाति । प्रभया मत्तः तदतिशयशाली । विभ्रमयति भ्रममुत्पादयति । मत्तो हि स्वत एव भ्रमति न तु परस्य भ्रममुत्पादयतीत्याश्वर्यं अहोशब्देन बोध्यते । शिखरिणी छन्दः ।) इति भ्रान्तिमान् । अप्रयोजकतया । कैमर्थ्येन । तिरस्कारफलकोपमानव्यर्थतोक्तिरेकं प्रतीपमित्यर्थः ।

प्रभाः—इति नातिप्रसङ्ग इत्यप्याहुः । इति भ्रान्तिप्रकरणम् ॥ ५३ ॥ प्रतीपपदप्रवृत्ति-

लावण्यौकसि सप्रतापगरिमण्यग्रेसरे त्यागितां
 देव त्वय्यवनीभरक्षमभुजे निष्पादिते वेधसा ।
 इन्दुः किं घटितः किमेव विहितः पूषा किमुत्पादितं
 चिन्तारत्नमदो मुधैव किममी सृष्टाः कुलश्माभृतः ॥ १६२ ॥ (—)
 ए एहि दाव सुन्दरि कर्णं दाऊण सुणसु वअणिज्जं ।
 तुज्झ मुद्देण किसोअरि चन्दो उअमिज्जइ जणेण ॥ १६३ ॥ (—)

When, O King, the Creator had created you, the sanctum of charm, endowed with the height of prowess, the foremost of the generous, with arms capable of sustaining the burden of the earth, why was the moon shaped? Why was this sun created? Why was that gem fulfilling longings produced? Why were the Kulaparvatas created in vain? (162)

O lovely woman! come along Lend your ear and listen to the scandal the people are comparing the moon with your face, O lady of slim waist! (163)

प्रदीपः—प्रतिकूलवर्तित्वात् । तत्राय यथा—लावण्येति । अत्र यथासत्यसत्त्वेऽपि आक्षेप एव चमत्कारमारीत्याक्षेपोदाहरणता । द्वितीये तु वचिदुपमित्यनिष्पत्त्या तिरस्कार, वचितु निष्पत्ता सैव तद्धेतुः । क्रमेणोदाहरणम्—ए एहीति । अत्र मुखोपमानस्य शशिने स्वल्पगुणत्वादुपमित्यनिष्पत्तिर्वअणिज्जमिति पदेन व्येत्यते ।

उ०ः—प्रतीपयोगार्थमाह—उपमेयस्येति । लावण्येति । लावण्याश्रये, प्रतापातिशयसहिते, दातृमुख्ये, भूभरणसमर्थभुजे । पूषा सूर्यः । चिन्तारत्न चिन्तामणि । (कुलश्माभृत—‘महेन्द्रो मउय सह्य शक्तिमान् ऋक्षपर्वत । विंध्यश्च पारियात्रश्च सप्तैते कुलपर्वताः’ ॥ शार्दूलविक्रीडित छन्दः ।) अत्र निषिध्यमानस्तुगतसकलगुणप्रतीतिर्व्यग्या प्रयोजनम् । द्वितीये त्विति । तिरस्कारार्थमुपमानस्योपमेयत्वकल्पनरूपे इत्यर्थः । (ए एहीति ।) ‘अयि एहि तावत् सुन्दरि कर्णं दत्वा शृणुष्व वचनीयम् । तत्र मुखेन वृशोदारे चन्द्र उपमीयते जनेन ॥’ वचनीय निदाम् । (आर्या छन्दः ।) उपमित्यनिष्पत्तिरिति । अत एव व्यतिरेकाद्भेदः । तत्रोपमितिनिष्पत्तायुपमेयाविक्यप्रतीतेः । अत्र वर्ण्यमुख-

प्रभाः—निमित्तमाह—उपमेयस्येति । ए एहीति । ‘अये एहि तावत् सुन्दरि कर्णं दत्वा शृणुष्व वचनीयम् । तत्र मुखेन वृशोदारे चन्द्र उपमीयते जनेन ॥’ इति । सैव चेति । व्यतिरेके तुपमितिनिष्पत्तिरस्तीति वैलक्षण्यमिति भावः । न्यूनगुणत्वेति । यस्तुतस्तूपमाने साधारणधर्मसम्बन्धोऽभूयते उपमेये तु विधीयते । तेन प्रतिद्वगा-

अत्र मुपेनोपमीयमानस्य शशिनः स्वल्पतर णत्वात् उपमित्यनिष्परया
“वअणिज्जम्”—इति वचनीयपदाभिध्यङ्गधस्तिरस्कारः ।

क्वचित्तु निष्पन्नैवोपमिति क्रिया अनादरनिबन्धनम् । यथा—

गर्वमसंवाह्यमिमं लोचनयुगलेन किं वहसि मुग्धे ।

सन्तीदृशानि दिशि दिशि सरःसु ननु नीलनलिनानि ॥ १६४ ॥

(Cited in सरस्वतीकण्ठाभरण ४)

इहोपमेयीकरणमेवोत्पलानामनादरः ।

अनयैव रीत्या यत् असामान्यगुणयोगात् नोपमानभावमपि अनुभूत-

Here the comparison does not materialise owing to the moon, that is being compared with the face, possessing lesser excellence. Thus there is contempt suggested by the word वअणिज्जम् (वचनीय)

In some cases, however, the comparison though it has materialised is the basis of contempt To illustrate —

Why do you cherish, O simple maid ! so unbearable a vanity on the score of the pair of your eyes ? Indeed on every side there do exist in the lakes blue lotuses similar to these ! (164)

Here that the lotuses are reduced to the position of the Upameya is itself a contempt of them

Likewise, when an object, which on account of its possessing extraordinary qualities, has never before experienced so much as the

प्रदीपः—सैव च तिरस्कारहेतुः । गर्वमिति । अत्र नलिनाना लोचनोपमेयीकरणमेवानादरहेतुः । उपमेयस्य न्यूनगुणत्वस्थिते । अनयैव रीत्या तदपि प्रतीप द्रष्टव्य यत्सामान्यगुणयोगाभावेनोपमानत्वाननुभवेऽप्यर्थस्योपमानत्वकल्पना । कथमिति चेत् । उपमानतिरस्कारस्यालंकारताबीजत्वात् । तच्च द्विधा सम्भवति । उपमानत्वेनैव प्रसिद्धस्योपमेयत्वकल्पनया, असदृशत्वेन प्रसिद्धस्योपमानत्वकल्पनया वा । सूत्र चोपलक्षणतया

उ० :—स्याधिक्य व्यग्यम् । (गर्वमिति । असंवाह्य सग्रहनायोग्यम् । अपरिमितमिति यावत् । आर्या छन्दः ।) अत्र नलिनानामिति । उपमानत्वेन प्रसिद्धानामित्यर्थः । अत्र नेत्रयोरुपमानत्वेनाधिक्य फलति । अत्रोपमिति निष्पत्ताप्रप्युपमेयाधिक्याप्रतीतेर्व्यतिरेकतो भेदः । ‘त्वद्लोचनसमं पद्मं त्वद्वक्त्रसदृशो विधुः ।’ इत्यप्यत्रोदाहरणम् । असदृशत्वेनेति । उपमेयामभावितस्वनिष्ठासाधारण-

प्रभा :—दृश्यतयोपमानस्याधिक्य साध्यसादृश्यतया चोपमेयस्य न्यूनत्व बोध्यम् । सामान्यगुणयोगाभावेनेति । स्वभिन्न इति शेषः । इति प्रतीपप्रकरणम् ॥ ५४ ॥

‘पूर्वि, तस्य तत्कल्पनायामपि भवति प्रतीपमिति प्रत्येतद्व्यम् । यथा—

अहमेव गुरुः सुदारुणानामिति हालाहल मा स्म तात हृष्यः ।^३

ननु सन्ति भवादृशानि भूयो भुवनेऽस्मिन्वचनानि दुर्जनानाम् ॥१६५॥

(—)

अत्र हालाहलस्योपमानत्वमसंभाव्यमेवोपनिबद्धम् ।

(७८) प्रस्तुतस्य यदन्येन गुणसाम्यविवक्षया ।

ऐकात्म्यं वध्यते योगात्तत्सामान्यमिति स्मृतम् ॥४८॥

status of the Upamāna, comes to be so conceived, it should be recognised also as being ‘Pratīpa.’ To illustrate:—

O deadly poison, do not be conceited with the idea that you alone are the premier of the extremely dire things. Indeed there exist, in abundance, in this world, the words of the wicked that are like yourself ! (165)

Here, though it was quite unlikely (before), the deadly poison has (now) been stated to be the Upamāna.

56. SĀMĀNYA.

Where, with a view to conveying the similarity of attributes, the matter under consideration is described as becoming one with another due to their coming together, the figure is ‘Sāmānya.’

प्रतीपः — योज्यम् । उदाहरणम्—अहमेवेति । अत्र हालाहलस्य गलपचनोपमानत्वमसंभाव्यमानमेवोपनिबद्धं निरुद्धारहेतु । प्रस्तुतस्येति । अतादृशान्वेऽपि विवक्षितगुणसाम्यस्य प्रस्तुतस्यान्येनाप्रस्तुतेन गुणसाम्यविवक्षया ऐकात्म्यं वध्यते तत्सामान्यम् । समानगुणयोगात् । अत्रापरित्यक्तनिजगुणस्ये यपि विजेयं विवक्षितम् । अन्यथा तद्गुणान्वारेऽनिव्यासेः ।

उ०: — धर्मयोगादसंभावितोपमानभारस्योपमानव्यपत्त्यनयेयर्थः । (अहमिति । तातेति तानुसृतनबोधनम् । मा स्म हृष्य । मरे मा कृत्याः । माउमारिणी रुन्दः ।) हालाहलस्येति । अयुक्तदुःखहेतोरियर्थः । अस्योपमातो मेद उपमाप्रकरण एवोक्तः । इति प्रतीपम् । अतादृशान्वेऽपि । असमानगुणान्वेऽपि ।

प्रमाः — ऐकात्म्यमिति । अभेद इत्यर्थः । मीलितेऽप्रहणमेव अत्र तु भिन्नत्वेनापह-
जनिमि भेदः । तद्गुणेति । स्वपि तद्गुणाद्वारेऽन्यगुणप्रदणनाथं न तु धर्मितोभेदो-
परिवन्धः प्रतीतिरा । ‘विभिन्नवर्णं वरदापजेन—’ इत्यादावदप्यस्य सूर्याधाना
वामेदप्यनामप्रतीत्योरभावत्वात् तपानि तद्गुणविद्यमाना इह निरालं तादर्थ्यं बोध्यम् । तद्गुण-

अतादृशमपि तादृशतया विवक्षितुं यत् अप्रस्तुतार्थेन संपृक्तमपरित्य-
क्तनिजगुणमेव तदेकात्मतया निबध्यते, तत् (समानगुणनिबन्धनात्)
सामान्यम्, उदाहरणम्—

मलयजरसविलिप्ततनवो नवहारलताविभूषिताः
सिततरदन्तपत्रकृतवक्त्ररुचो रुचिरामलांशुकाः ।
शशभृति विततधाम्नि धवलयति धरामविभाव्यतां गताः
प्रियवसर्ति प्रयांति सुखमेव निरस्तभियोऽभिसारिकाः ॥ १६६ ॥
(Cited in वामन's काव्यालंकारसूत्रवृत्ति ४.३.)

Gloss —Where a thing when it comes in contact with the matter not under consideration, though not similar to the latter, is sought to be described as similar, and is therefore described as being one with it, even when it has not abandoned its own attribute, the figure is 'Sāmānya', so called because it is based on similar attributes To illustrate —

With their bodies besmeared with sandal paste, adorned with new pearl necklaces, with their faces lit up by ivory pendants extremely white, clad in gay immaculate silk, the Abhisārikās, who have become imperceptible, when the moon with lustre diffused is making the earth white, are proceeding at ease to the abodes of the beloveds, free from concern ! (166)

प्रदीपः — 'बध्यते' इत्यस्य प्रत्यायनमात्रमर्थो न तु शब्द प्रतिपादनम् । उदाहरणे 'अविभाव्यता गता' इत्यादावैकात्म्यस्याशब्दत्वात् । उदाहरणम्—मलयजेति । अत्राभिसारिका-

उ० : — प्रस्तुतस्य । प्राधान्येन वर्णनीयस्य । गुणसाम्यविवक्षया । गुणसाम्य प्रतिपादयितुम् । ऐकात्म्यम् । पृथक्त्वेनाप्रतीयमानत्वम् । तेन मीलिताद्भेदः । तत्र बलप्रत्युत्पत्तिप्रहणवृत्ताप्रहणम्, अत्र तु पृथक्त्वेनाप्रहणमिति विशेषात् । न च भ्रातिमता सकारः । तत्र स्मर्यमाणस्यारोपोऽत्रानुभूयमानस्येति विशेषात् । नापि रूपकप्रथमातिशयोक्तिभ्याम् । उपमेये उपमानतादात्म्यस्य शब्दादप्रतीते रूपकाभावात् । उपमानताच्छेदकरूपेण अप्रतीयमानत्वान्नातिशयोक्तिः । (मलयजेति ।) दन्तपत्र दन्तनिर्मितताटकम् । (वितत विस्तृत धाम तेजो यस्य तस्मिन् शशभृति चन्द्रे धरा पृथ्वी धवलयति सति । अविभाव्यतां

प्रभा : — लकारे सति तल्लक्षणस्यात्रातिव्याप्तेरिति च ग्रन्थार्थः । इति सामान्यप्रकरणम् ॥५५॥

अत्र प्रस्तुततदन्ययोरन्यूनानतिरिक्ततया निबद्ध धवलत्वमेकात्मताहेतुः,
अत एव पृथग्भावेन न तयोरुपलक्षणम् ।

यथा वा—

वेत्रत्वचा तुल्यरक्षां यधूना वर्णाग्रतो गण्डतलागतानि ।

भृङ्गा सहेल यदि नापतिप्यन्कोऽवेदयिप्यध्वचम्पकानि ॥ १६७ ॥

(一)

अत्र निमित्तान्तरजनिताऽपि नानात्वप्रतीतिः. प्रथमप्रतिपक्षमभेदं न व्युद-
सितुमुत्सहते, प्रतीतत्याचक्ष्य । प्रतीतिश्च बाधायोगात् ।

Here the whiteness of the matter under consideration and of its correlate, which is stated be neither less nor more, is the occasion for their becoming one. Hence they are not noticed to be distinct.

Or as in

Who could have detected the fresh *campaka* flowers that had come down to the surface of the cheeks, from above the tops of the ears of the women, whose complexion was like the caneskin, if the bees had not gaily alighted on them ! (167)

Here ^{even} the apprehension of distinctness though produced by another circumstance is not capable of making null and void the identity that was felt earlier, since it was apprehended and since it is not possible to repudiate an apprehension

प्रदीपः—चन्द्रिकयोरेकामत्वप्रतीतिः । अचिप्रस्तुताप्रस्तुतयोश्चरकागीनविवेकादिना
तदुपपन्नम् । यथा—द्येनेति । अथ गृहपातानन्तरं भेदप्रत्ययो न तु पूर्वमेव प्रतीतिः ।
ननु भूतपातन भेदप्रत्ययाक्यमेकामन्यप्रतीतिरिति चेत् अमे तथावपि प्रायमिदमभेदप्र

उ० :- अलक्ष्यताम् । अभिसारिका - 'कान्तर्पिनी तु या यानि मरितं साऽभि-
सारिका' इत्यमर । पादाबुल्लक छन्द ।) तदुन्नयनम् । पूर्वपञ्चाङ्गातैराम्य-
प्रत्ययनिवेदनम् । चेन्नेति । (वेत्रस्य त्वचा तुल्या रक्ष यामाम् । गौरवर्णाणा
मिति यास्म् । वर्णाप्रत वर्णाप्रात् । गडतडे आग्नानि ।) यदि भृगु सहेलं
नपविथ्या तदा नत्रचपकानि कोऽवेदयिषदित्यन्वयः । (इन्द्रयज्ञा छन्दः ।)
अत्र गडचम्पकयेर्गौरव्याद्देदाप्रनीतिः । अग्रे इति । एवं चाग्नेन विशेषदर्श-
नजन्यभेदश्चानुत्तरकाटिकः न पूर्वोन्नततद्ग्रहं निरामितुमुसहते । अयं नञात्तस्ये-

(७९) विना प्रसिद्धमाधारमाधेयस्य व्यवस्थितिः ।

एकात्मा युगपद्वृत्तिरेकस्यानेकगोचरा ॥ ४९ ॥

अन्यत्प्रकुर्वतः कार्यमशक्यस्यान्यवस्तुनः ।

तथैव करणं चेति विशेषस्त्रिविधः स्मृतः ॥ ५० ॥

प्रसिद्धाधारपरिहारेण यत् आधेयस्य विशिष्टा स्थितिरभिधीयते, स प्रथमो विशेषः । उदाहरणम्—

दिवमप्युपयातानामाकल्पमनल्पगुणगणा येषाम् ।

रमयन्ति जगन्ति गिरः कथमिह कवयो न ते वन्द्याः ॥१६८॥ (—)

57. VIŚEṢA.

(1) The presence of the abiding object, in the absence of the recognised abode; (2) the presence at one and the same time, of one and the same thing, in many (abodes), in the same form; and (3) the achievement, in the same stroke, of a different thing that is impossible, by one who is performing some other act: this is ' Viśeṣa ' in three varieties.

Gloss —Where the peculiar presence of an abiding object in the absence of its recognised abode happens to be described, that is the first variety of Viśeṣa. To illustrate:—

How, in this world, can one help paying homage to the poets, whose words possessed of no small number of merits delight the worlds, till the time of world dissolution, even when the poets have passed away unto heaven ? (168)

प्रदीपः —त्ययस्यानिरासात् । तस्य वृत्तत्वात् । विनेति । स एष त्रिधा । तत्र प्रसिद्धमाधारं विनाऽऽधेयस्य विशिष्टावस्थितिर्यदभिधीयते स एको विशेषः । तत्र प्रसिद्धमित्यनेनेदमुक्तं यदत्र वास्तवमाधारत्वं न विवक्षितं किं तु कविप्रसिद्धिमात्रसिद्धमिति । अत एव तथैवोदाहरणम्—दिवमपीति । अत्र कविरूपं प्रसिद्धमाधारे विना गिरां

उ०: —त्यर्थः । तत्फलीभूतगण्डचपकयोरत्यन्तसमानगुणत्वप्रत्ययस्यातिरस्कार इति तात्पर्यम् । एतेनेदृशे विषये विशेषालंकारः पृथगित्यपास्तम् । इति सामान्यम् । ननु गिरामाकाश आधारः प्रसिद्धो न कविरत आह—किं त्विति । सिद्धमिति । सिद्धमपीत्यर्थः । (दिवमिति । आकल्पं आप्रलयम् ।) गुण-

एकमपि वस्तु यत् एकेनैव स्वभावेन युगपदनेकत्र वर्तते, स द्वितीयः ।

उदाहरणम्—

सा वसइ तुज्ज हिअए स च्चिअ अच्छीसु सा अ वअणेसु
अहारिसाण सुन्दर ओआसो णत्थि पायाणं ॥ १६९ ॥ (—)

यदपि किञ्चिद्रमसेन आरम्भमाणस्तेनैव यत्नेनाशक्यमपि कार्यान्तरमार-
भते, सोऽपरो विशेषः । उदाहरणम्—

स्फुरदद्भुतरूपमुत्प्रतापज्वलन त्वां सृजतानवद्यविद्यः

That is the second variety where one and the same thing happens to be simultaneously in many places in one and the same form. To illustrate —

She dwells in your heart, the same in your eyes, and in your words, again, the same O beautiful one, how can there be room for wretches like ourselves ? (169)

That is another variety of Viseṣa where one setting about doing a thing vehemently, achieves in the same effort another result though it be impossible To illustrate —

In creating you whose beauty is sparkling and striking, whose fire

प्रदीपः—विशिष्टावस्थितिः । अस्य वस्तुनो युगपद्या एकात्मा अनेकवृत्तिः स द्वितीयो विशेषः । एकात्म्येनैव स्वभावेनेत्यर्थः । एतच्च विशेषण 'एक-
स्त्रिधा वससि—' इत्यादियथासख्यव्यावर्तनाय । युगपदिति पर्यायनिवारणाय ।
उदाहरणम्—सा वसइ इति । स्पष्टम् । रमसेनान्यत्कार्यं कुर्वत कतुयदशक्यस्या-
न्यस्यापि कार्यस्य तथैव करणं स तृतीयो विशेषः । अत्र तथैवेति तेनैव प्रकारेणेत्यर्थः ।
एतच्च 'धुनोति चासिं तनुते च कीर्तिम्' इत्यादिसमुच्चयव्यावर्तनाय । उदाहरणम्—स्फुर-

उ०ः—गणा गिर । जगति कर्म (आर्या छन्दः ।) विशिष्टावस्थितिः ।
निराधारैव । एवमाधारातरगतत्वेनाऽधेयवर्णनेऽप्ययम् । यथा 'गतेऽपि सूर्ये
दीपस्थास्तमश्छिन्दन्ति तत्करा' इति । (सेति ।) 'सा वसति तव हृदये सैवाक्ष्णो
सैव वचनेषु । अस्मादृशीना सुदर अवकाशो नास्ति पापानाम् ॥' (आर्या छन्दः)
स्फुरदिति । स्फुरत् प्रकाशमान अद्भुत रूप यस्य । उद्भूत प्रतापाम्नि

प्रभाः—सेति । 'सा वसति तव हृदये सैवाक्ष्णो सा च वचनेषु । अस्मादृशीना
सुन्दर अवकाशो नास्ति पापानाम् ॥' इति । रमसेनेति । एतच्चैकैव यत्नेन

विधिना ससृजे नवो मनोभूर्भुवि सत्य सविता बृहस्पतिश्च ॥१७०॥(—)

यथा वा—

गृहिणी सचिवः सखी मिथः प्रियशिष्या ललिते कलाविधौ ।

करणाविमुखेन मृत्युना हरता त्वा चद किं न मे हृतम् ॥ १७१ ॥

(रघुवश ८ ६७.)

सर्वत्र एवंविधविषयेऽतिशयोक्तिरेव प्राणत्वेनावतिष्ठते, तां विना प्राये-
णालङ्कारत्वायोगात् । अत एवोक्तम्—

सैषा सर्वत्र वक्तोक्तिरनयाऽर्थो विभाव्यते ।

of prowess is aglow, and whose learning is faultless, the Creator has created on earth, a new Cupid, a new sun, and a new Bṛhaspati, to be sure! (170)

Or as in

(You were to me) a wife, an adviser, a friend in confidence, a favourite pupil in the practice of fine arts Say, alas! what has not the unrelenting Death robbed me of when it has taken you away? (171)

Everywhere in matters like this, it is Atiśayokti that stands as the life, since, in its absence there could not be, generally speaking, the status of a figure Hence has it been said—

This ornate way of expression is found everywhere, an idea gets

प्रदीपः—दिति । अत्रान्यस्य करण शब्दम् । वचितु व्यङ्ग्यम् । यथा—
गृहिणीति । अत्र किं न मे हृतमिति सचिवादिसर्वहरणरूपकार्यकरण व्यज्यते ।
नन्वाधार विना वास्तवस्याधेयस्य व्यवस्थितिरनुपपन्नैव, एवमन्ययोरप्यनुप-
पत्तिरिति चेत्, न । अतिशयोक्तिमालम्ब्य तथाभिधानात् । सर्वत्रैवविधे विषयेऽ-
तिशयोक्तिरेव प्राणयिता । ता विना प्रायशोऽलङ्कारत्वाभावात् । अत एवाहु-

उ०ः—यस्य । अनवद्या शुद्धा विद्या यस्य । एतादृश त्वा सृजता ब्रह्मणा नव
मनोभू मदन , सविता, बृहस्पतिश्च ससृजे उत्पादित इति सयम् । मालभारिणी
छन्द । गृहिणीति । (रघुनाव्ये अष्टमसर्गे इदुमतीं शोचत अजराजस्योक्ति ।
अपरवक्त्र छन्द ।) अतिशयोक्तिमिति । अतिशयेनोक्तिमित्यर्थः ।
आधुनिकोक्तेरपि वक्तुत्वोपचारेण हृदयादौ भावनादेव सत्त्वोपचारेण राज-
स्ताद्रूपेण मनोमूलाद्युपचारेण च तथोक्तिरिति भावः । न त्वतिशयोक्त्यलङ्कारोऽत्र

प्रभाः—काव्यद्वय करिष्यामीत्यभिसन्धिब्यावृत्त्यर्थम् । स्फुरदित्यादौ यथासत्यसत्त्वेऽपि

यत्नोऽस्यां कविना कार्यः कोऽलङ्कारोऽनया विना ॥ इति ।

(भामह's काव्यालङ्कार. २८५)

(८०) स्वमुत्सृज्य गुणं योगादत्युज्ज्वलगुणस्य यत् ।

वस्तु तद्गुणतामेति भण्यते स तु तद्गुणः ॥ ५१ ॥

वस्तु तिरस्कृतनिजरूपं केनापि समीपगतेन प्रगुणया स्वगुणसपदो-

embellished with it A poet should strive after it What figure could there be in its absence ?

58 TADGUNA

That, however, is said to be 'Tadguna' where a thing giving up its own attribute, due to the contact of something else that possesses an extremely brilliant attribute, assumes the attribute of the other

Gloss.—That is 'Tadguna' where a thing whose own hue is obscured, assumes the likeness of something else which, as it comes close to the former,

प्रदीपः—संपेति । विभाव्यत इति । विशिष्टो भाव्यते । चमत्कारविशेषविषयं कियत् इत्यर्थः । स्वमिति । अत्युत्कृष्टगुणस्याप्रस्तुतस्य योगात्तद्गुणसपदुपरागात्स्वमीय रूपं तिरस्कृत्य प्रस्तुत वस्तु यत्तदनुकारमेवासादयति स तद्गुणो भण्यते । तस्याप्रस्तुतस्य गुणोऽनेति व्युत्पत्तेः । मीलिते वस्त्वन्तरेणाच्छादितस्य तस्यैव वस्तुन प्रतीतिः, अत्र त्वनाच्छादि-

उ० :—विप्रक्षित । तस्यात्रामभवात् । वक्रोक्तिः । वक्रतया गौणतयोक्तिः । त्रिविध इत्युपलक्षणम् । दोषेऽपि गुणं दृष्ट्वा तदभ्यर्थनायामप्ययम् । ' विपदं स तु न शश्वधासु सकीर्त्यते हरिः ' । एतेनानुज्ञा नामात्र पृथगलङ्कार इत्यपास्तम् । एष गुणो दोषं दृष्ट्वा तदभ्यर्थनायामप्ययम् । एष किञ्चिन्नौकर्यं दृष्ट्वा दोषस्य गुणव्यवस्थानं, गुणस्य वा दोषव्यवस्थानमपि स । यथा ' नैर्गुण्यमेव साधीयो धिगस्तु गुणगोरवम् । शश्विनोऽन्ये विराजन्ते खड्गन्ते चन्दनद्रुमा ॥ ' एतेनैतादृशविषये लेशनामा पृथगलङ्कार इत्यपास्तम् । एष ' सूच्यार्थमूचनमुद्रा प्राकृतार्थपरे पदैः । ' यथा—नाटकादौ, इत्युक्तमुद्रायास्त्वलङ्कारत्वमेव न । प्रहृनोपस्कारकत्वाभावात् । यत्तु ' क्रमिकं प्रकृतार्थानां न्यास रत्नावलीं विदुः । चतुरास्य पतिर्लक्ष्म्याः सर्वज्ञस्त्वं महीपते ॥ ' इति । तत्र । रूपरेणौशत्रु वर्य-

प्रभा.—विशेषालङ्कारस्यैव चमत्कारे प्राधान्यात्तदुदाहरणत्वम् । यदाहुरिति । काव्यादर्शकृतो दण्डगुणाध्याया इत्यर्थः । इति विशेषप्रकरणम् ॥ ५६ ॥ स्वमुत्सृज्य गुणमिति ।

परक्तं तत्प्रतिभासमेव यत्समासादयति, स तद्गुणः (तस्याप्रकृतस्य गुणोऽत्रास्तीति ।)

उदाहरणम्—

विभिन्नवर्णा गच्छाग्रजेन सूर्यस्य रथ्याः परितः स्फुरन्त्या ।
रत्नैः पुनर्यत्र रचा रुचं स्वामानिग्नियरे वशकरीरनीलेः ॥ १७२ ॥
(शिशुपालवध ४ १४)

अत्र रवितुरगापेक्षया गच्छाग्रजस्य, तदपेक्षया च हरिन्मणीनां प्रगुणवर्णता ।

tinges the former with its own rich attribute, on account of its possessing the attribute in a powerful form. It is so called because the attribute of 'that' i. e. of the matter not under consideration is (assumed) in this case (by the matter under consideration)

To illustrate —

Where (i. e. on the Rāvataka) the coursers of the sun, whose hue was altered by Aruna, the elder brother of Garuda, with (his) splendour gleaming all around, were restored to their own hue by the jewels green like the shoots of the bamboo with (their) splendour gleaming all around' (172)

Here the elder brother of Garuda, in comparison with the sun's horses, and in comparison with it, the green jewels possess the colour in an intense form

प्रदीपः — तत्स्वरूपस्यैव वस्त्वन्तरगुणापत्तिरिति ततो भेदः । उदाहरणम्—विभिन्नेति । अत्र तद्गुणद्वयम् । रवितुरगापेक्षया गच्छाग्रजस्य तदपेक्षया च हरिन्मणीनां प्रकृष्टगुणत्वात्तद्रूपतया प्रतीतेः । एतेन यत्केनचिद्वाख्यातम् 'स्वगुणत्यागानन्तरं पुनस्तत्प्राप्तिस्तद्गुणः' इति, तदनादित्यम् । तस्याप्रस्तुतस्य गुणोऽत्रास्तीति व्युत्पत्तिरन्धनप्रकाशविरोधात् । तत्र गुणद्वयकथनेन च तद्गुणद्वयव्युत्पादनात् । 'आत्ते सीमन्तरत्ने—' इत्यादौ

उ० — स्योपस्वारो न तु क्रमवृत्तोऽपीति तस्यालकारत्वाभावात् । इति विशेषः । उत्सृज्येति । व्याचष्टे—तिरस्कृत्येति । अभिभवे वस्तुतः स्वगुणत्यागाभावादिति भावः । ततो भेदः इति । नीलिते धर्मिण रजाग्रह, सामान्येऽपरित्यक्तगुणस्यैव अपृथक्प्रतिभासः, इह तु गुणमात्रस्यैवाभिभवं धर्मिण पृथग्

प्रभाः — स्पष्टम् । इति तद्गुणः ॥५७॥ स्व (तद्) रूपाननुद्धारश्चेदिति । धवल्लोऽ-

(८१) तद्रूपाननुहारश्चेदस्य तत्स्यादतद्गुणः ।

यदि तु तदीय वर्णं सभवन्त्यामपि योग्यतायाम् इदं न्यूनगुणं न गृही-
यात्, तदा भवेदतद्गुणो नाम । उदाहरणम्—

धवलोऽसि जह वि सुन्दर तह वि तुप मज्झ रज्जिअं द्विअअं ।
राअभरिण वि द्विअप सुदअ णिदित्तो ण रत्तोऽसि ॥ १७३ ॥ । ^{३-२}
(हाल's गायसप्तशती ७ ६५)

59. ATADGUNA

If there is non assumption of the colour of if (i. e. the other), the figure is 'Atadguna'.

Gloss —If, however, this one (i. e. matter not under consideration) of inferior attribute does not assume its (i. e. of the other of superior attribute) colour even though there was a propriety in it, the figure would be 'Atadguna' in name To illustrate —

White as you are, O graceful one, you have rendered my heart passionate (by Śleṣa red) Though enshrined in (my) heart filled with passion (by Śleṣa redness), O lovely one, you have not grown passio-
nate (by Śleṣa red) ! (173)

प्रदीपः—वक्ष्यमाणे सक्रोदाहरणे तद्गुणत्वाभावप्रसंगाच्च । न हि तत्र त्यक्तस्य स्वकीयरू-
पस्यावाप्तिः । तद्रूपेति । तदिति प्रकृतेत्यर्थः । अस्याप्रस्तुतस्य । अत्युज्ज्वलगुणयोगेऽपि
यदि न्यूनगुणोऽप्रकृत प्रकृतस्य गुणं नानुहरति तदा अतद्गुणः । उदाहरणम्—
धवलोऽसीति । अत्रानिरक्ते मनसि धृतस्याप्यरक्षत्ववचनादुत्तरार्धमेवोदाहरणम् । तत्र
प्रकृत हृदयम्, संधीष्यस्त्वप्रकृत । खहृदयश्रुतान्तनिवेदनस्यैव विवक्षितत्वान् । किं चात्र सूत्रे
तत्पदेन प्रकृतमिवाप्रकृतमप्युच्यते । तथाऽस्येत्यनेनाप्रकृतमिव प्रकृतमप्युपस्थाप्यते ।

उ०ः—भास्येति भेद इत्यर्थः । भ्रान्तिमति स्मर्यमाणस्यारोपोऽत्र गृह्यमाण-
स्येति भेदः । भ्रान्तेर्निबद्धत्वाभागाच्च । विभिन्नेति । (मायकाव्ये चतुर्थसर्गे रयनक-
परंतपर्यनम् । गरुडाप्रजेन अरण्येन विभिन्नपर्णा । रथ्या अम्बा ।) सुरत्या
रुचा इति सर्वान्वयि । वशवर्तीर कोमलप्रशाप्रभाग । (उपजातिरुन्द ।)
अत्र द्वितीय तद्गुणं पूर्वरूपमिति व्यग्रहरन्ति वेचित् । ' पद्मरागायने नासा-
मौक्तिकं तंऽधरन्विता ' इत्युदाहरणम् । एव परस्मिन्शनेन प्राशसिद्धस्व-

प्रमाः—सीति । ' धवलोऽसि यद्यपि सुन्दर तथापि त्वया मम रक्षितं हृदयम् ।

अत्रातिरक्तेनापि मनसा संयुक्तो न रक्तामुपगत इत्यतद्गुणः । किं च तदिति अप्रकृतं अस्येति च प्रकृतमत्र निर्दिश्यते । तेन यत् अप्रकृतस्य रूपं प्रकृतेन कुतोऽपि निमित्तात् नानुविधीयते, सोऽतद्गुण इत्यपि प्रतिपत्तव्यम् । यथा—

गाङ्गमम्बु सितमम्बु यामुनं कज्जलाम्बुभयत्र मज्जतः ।

राजहंस तव सैव शुभ्रता चीयते न च न चापचीयते ॥ १७४ ॥

(—)

Here the figure is Atadguna since he, though connected with the extremely '*rakta*' mind, did not become '*rakta*'. Or again, '*tad*' shows the matter not under consideration '*asya*' the matter under consideration. Therefore, (the Definition) may be also taken to mean: That is 'Atadguna' where the colour of the matter not under consideration is not assumed by the matter under consideration, due to some circumstance. To illustrate —

The water of the Ganges is white, that of the Jumna collyrium like Your whiteness, O swan! continues to be the same (even) when you plunge in both Neither is it heightened nor lessened! (174)

प्रदीपः — सामान्यमुखप्रवृत्तत्वात् । तथा चाप्रस्तुतेन प्रस्तुतरूपाननुहरणवत्प्रस्तुतेनाप्रस्तुतरूपाननुहारोऽन्य प्रकारः । यथा—गांगमिति । अत्रान्यापदेशपक्षे राजहंसस्याप्राकरणिवत् प्राकरणिवत्सुख्योपमानतयोपपादनीयम् । वाच्यमात्रविभ्रान्तौ तु न काचिदनु-

उ० :— गुणोक्त्योऽपि तद्गुणविशेष एवेयपि बोध्यम् । यथा ' नीलोत्पलानि दधते कट्यक्षैरतिनीज्जताम् ' इति । एतेनात्रानुगुणनामा पृथगलङ्कार इत्यपास्तम् । इति तद्गुणः । अत्युज्ज्वलगुणयोगेऽपीति । पूर्वाश्रयस्थयोगादित्यस्यानुपगादिद लब्धम् । (धवलोऽमीति ।) ' धवलोऽसि यद्यपि सुदर तथापि त्वया मम रंजितं हृदयम् । रागभरितेऽपि हृदये सुमग निहितो न रक्तोऽसि ॥ ' निहित इत्यनेन रजनयोग्यता । (गाथा छन्दः ।) गांगमिति । यामुनं यमुनासं-
वधि । अम्बु जलम् । चीयते वर्धते । अपचीयते अपक्षीयते । (रपोद्धता छन्दः ।)
न काचिदनुपपत्तिरिति । गङ्गायमुनयोरप्रवृत्तयोर्गुणस्य दर्शयतया प्रवृत्तेन राजहंसेनाग्रहणादिति भावः । अमु विशेषोक्तप्रवृत्तयोर्गुणस्य परे । इत्यतद्गुणः ।

प्रभा :— रागभरितेऽपि हृदये सुमग निहितो न रक्तोऽसि ॥' इति । इत्यतद्गुणप्रहरणम् ॥५८॥

(८२) यद्यथा साधितं केनाप्यपरेण तदन्यथा ॥ ५२ ॥

तथैव यद्विधीयेत स व्याघात इति स्मृतः ।

येनोपायेन यत् एकेनोपकल्पितम्, तस्यान्येन जिगीषुतया तदु-
पायकमेव यत् अन्यथाकरणम्, स (साधितवस्तुव्याहतिहेतुत्वात्)
व्याघातः । उदाहरणम्—

दृशा दग्धं मनसिजं जीवयन्ति दृशैव याः ।

विरूपाक्षस्य जयिनीस्ताः स्तुवे वामलोचनाः ॥ १७५ ॥

(विद्वशालभषिका. १.२.)

60 VYĀGHĀTA.

That is stated to be 'Vyāghāta' where whatever thing has been done by someone by whatever means, is undone by another by the same means.

Gloss —When what has been accomplished by one is upset by another by the same means, with a view to surpassing (the former), the figure is 'Vyāghāta,' so called because it is occasioned by the undoing of an accomplished thing To illustrate —

I praise those women of charming eyes, the conquerors of Śiva, who restore to life, with but the glance, Love that was burnt down with a glance ! (175)

प्रदीपः—पपत्ति । यद्यथेति । यथा येनोपायेन तथा तेनोपायेनेत्यर्थः । तथा च केनापि कर्त्रा यद्वस्तु येनोपायेन यथा साधितं तदन्येन कर्त्रा जिगीषुतया तद्वस्तु तेनैवोपायेन ततोऽन्यथा चेत्साध्यते स व्याघात इत्यर्थः । प्रथमसाधितस्य वस्तुनो व्याहतिहेतुत्वात् । उदाहरणम्—दृशेति । अत्र दृशैव दाहो जीवनं च ।

उ०ः—तेनैवोपायेनेति । तज्जातीयैर्नैवेत्यर्थः । (दृशेति । विद्वशालभंजिकाया प्रथमकि मंगलाचरणम् । विरूपाक्ष. शिव. ।) अत्र दृशेति । तथा च कार्यवैजात्ये कारणवैजात्य प्रयोजकमित्यस्य व्याघात इति भावः । इदमुपलक्षणम् । अन्यकारणेन प्रसिद्धात्तदन्यकार्येनिष्पादनेऽप्ययम् । 'वैर्जगप्रीयते हन्ति तैरेव कुसुमायुधः' इत्यत्र योग्यसत्त्वात् । अत्र सर्वत्र कारणयोरेकव्याप्यसत्त्वानापुर सुरुचिबोध प्रातिस्मिकरूपेण तत्तत्कार्यहेतुताभिर्नानानिर्गते इति बोध्यम् । यदा त्वाथपभेदेनैकस्यैव कारणस्य विरुद्धकार्यद्वयजनकत्वं निरूप्यते तत्र नायम् । व्याहतेरिरोधगर्भाया अभावात् । यथा एकस्यैव पाण्डि-

प्रभाः—यद्यथा साधितमिति । स्मृतम् । इति व्याघातप्रकरणम् ॥५९॥ इति दृष्टसंस्कार-

(८३) सेष्टा संसृष्टिरेतेषां भेदेन यदिह स्थितिः ॥ ५३ ॥

एतेषां समनन्तरमेवोक्तस्वरूपाणामलंकाराणां यथासंभवमन्योन्यनि-

61 SAMSRSTI

That is held to 'Samsrṣṭi' when here they stand exclusive'y

Gloss — Where these i. e. the figures whose natures have just been stated occur together, according to the occasion, one independent of the

प्रदीपः—एव शुद्धालंकारा दर्शिता । अस्ति पुन कश्चिद्विषयो यत्राज्ञादादिसबद्ध-
पञ्चरागप्रमुखमणिमेलकवत्प्रोक्तानामलंकाराणां सबलन एव चमत्कारः । तस्मात्सोऽप्यलंकारः ।
तत्र द्वयी गतिः । परस्परमनपेक्ष्य व्यवस्थितेस्तदभावाच्च । तत्र प्रथमा संसृष्टिरुच्यते,
द्वितीया तु सकारः । स च त्रिधेति प्रकारचतुष्टयं लक्षयति—सेष्टेति । भेदः स्वरूपतो
विषयतो वा परस्परमनपेक्षत्वम् । यद्वा विषयभेदे सति परस्परानपेक्षत्वम् । स्थितिर्व्यवस्थितिः ।

उ० :—त्यस्य खलवृत्तिमदजनकत्वं सुजनवृत्तिशान्तिजनकत्वं च । एवमेकेन
कर्त्रा येन कारणेन यत्कार्यं निष्पिपादयिषितं तदन्येन कर्त्रा तेनैव कारणेन
तद्विरुद्धकार्यं निष्पिपादयिषितं चेत्तदाऽप्ययम् । यथा 'विमुञ्चसि यदि प्रिया
प्रियतमेति मा मन्दिरे तदा सह नयस्व मा प्रणययत्रणायत्रितः । अथ प्रकृति-
भीरुरित्यखिलभीतिरक्षाक्षमान्न जातु भुजमडलादवहितो बहिर्भीतयः ॥' इति वन-
प्रतिप्रस्थितः रामः प्रतिजानक्या वाक्यमिदम् । यत्तु 'निरक्तियोगतो नाम्नामन्या-
र्थत्वप्रकल्पनम् । इदंशैथरितैजनिः सत्यदोषाकरो भवान् ॥' इति निरुक्तयल-
ंकारः । स श्लेषविशेष एव । यदपि सिद्धस्यैव विधानं विध्यलंकारः । 'पञ्चमो-
दचने काले कोकिलः कोकिलोऽभवत् ।' अत्र द्वितीयकोकिलपदमधुरध्वनि-
शालित्वं लक्षयत् सकलजनहृदयत्रयनक्तिः । तदपि ध्वनिना गतार्थम् । षचि-
द्रुणीभूतव्यग्येन वा । न हि सर्वोऽपि गुणीभूतव्यग्यप्रपञ्चोऽलंकारगोप्यदेऽन्तर्भा-
वयितुं शक्यते चेन्नसाऽपि । एव सिद्धनिर्गोप्यनुमीर्तनमपि । एवमष्टौ प्रमाणालंकाराः
अन्यैर्दर्शिताः । तत्र प्रत्यक्षभाविकतया निवद्धम् । अन्यादृशं तु न चमत्कारि ।
अनुमानं तु साक्षादेवोक्तम् । अन्येषां तु नालंकारत्वम् । तत्तत्प्रमाणजन्यप्रमि-
तिविषयचतुष्टयचमत्काराभावात् । तत्तद्रूपेणोपस्कारवत्त्वाभावात् । उपमानं तु उपमयैव

प्रमाः—प्रकरणानि । विषय इति । काव्यविशेष इत्यर्थः । विषयस्तु इति । विषयोऽ-
लंकारप्रतिपादक आश्रयो वा शब्दः । एवमाचराप्रवेशेन संसृष्टे स्पष्टोद्गादिन्यासे

रपेक्षतया यत् एकत्र (शब्दभागे एव, अर्थविषये एव, उभयत्रापि वा)
अवस्थानम्, सा एकार्थसमन्वयस्वभावा ससृष्टिः ।

तत्र शब्दालंकारससृष्टिर्यथा—

वदनसीरमलोमपरिधमद्भ्रमरसंघमसंभृतशोभया ।

चलितया विदधे फलमेखलाकलकलोऽलकलोलदशाऽन्यया ॥ १७६ ॥

(शिशुपालवध ६१४)

other, (either in the word portion or sense portion or in both), the figure is ' Samsrṣṭi,' so called because in essence it embodies a grouping (of figures) in (the frame of) the same idea

Of them, the Samsrṣṭi of figures of sound as in —

Another lady whose eyes were unsteady owing to the hair (falling on them) sent forth a tumult of the tinkling girdle as she moved, with her beauty heightened by the bustle of the bees that were hovering in their craving for the fragrance of the mouth! (176)

प्रदीपः — एतेषां समनन्तरमेवोक्तानामलंकाराणां भेदेन यत्स्थितिः सा ससृष्टिरिति । सं-
भेदास्तु नवम् । अत्रादिभावे स्वरूपतः सापेक्षत्वात् । अनिधये व्यवस्थितेरेवाभावात् ।
व्यवस्थिते विषये परापेक्षत्वाद्विषयाभेदाच्च । तेन शब्दाकारमात्रस्यार्थालंकारमात्रस्य
शब्दार्थालंकारयोरेति विप्रकृता । तत्राद्या यथा—वदनेति । अत्रानुप्रासयमयो परस्परमन-

उ०ः — गतार्थमियायूक्षम् । चमत्कारः । अधिकश्चमत्कारः । ननु ससृष्टिर्न पृथक्
यथा कामिनीशरीरे कुण्डलारकेयूरकरणादीनां लट्ठकालोत्तिकया शोभाजनने
न विशेषार्थः । समुदायिभ्यः समुदायस्य भेदाभावात् । अन्यथा लोकेऽपि
भेदावति । तदृष्ट्यैव काव्ये गुणालंकाररक्त्यनादिति चेत् । तत्र स्वाश्रयमित्त-
भिन्नाङ्गोकाराधानपूर्वकं शरीरेऽव्यभिचिन्ना आर्धं शोभानिर्णयः, इह त्वेकाङ्गो-
त्कर्षस्तथा ससृष्टिरेव । यथा द्वितीयादौ उन्नेक्षया तममं प्रसृतं प्रति-
पाद्योरमयाऽतिगन्धर्वोपपादनेन ससृष्टिव्यवहारात् । लोकेऽपि वृक्षां कट्यभ-
रणानामेवोत्कर्षस्तत्र न ससृष्टिर्वर्णनीयता । परस्परमपेक्षेति ।
परस्परनैर्लक्षणेन द्वाभ्यामविधत्तीनामिदं । एतेषामिति । चतुर्विध-
श्रितम् । तेन द्वयोःपि न प्रह । भेदेनेति । अनेन न संसृष्ट्युदात्तम् । व्यवस्थित-
भावगुणसादर्यम्—व्यवस्थितेति । यथा द्वितीयादौ उन्नेक्षया त्वेव निर्विषया ।

अत्राद्या — एतेषां समनन्तरमेवोक्तानामलंकाराणां भेदेन यत्स्थितिः सा ससृष्टिरिति ।

अर्थालंकारसंसृष्टिस्तु—

लिम्पतीव तमोऽङ्गानि वर्पतीवाञ्जनं नभः ।

असत्पुरुषसेवेव दृष्टिर्विफलतां गता ॥ १७७ ॥ (मृच्छकटिक. १.३४.)

पूर्वत्र परस्परनिरपेक्षौ यमकानुप्रासौ संसृष्टिं प्रयोजयतः । उत्तरत्र
तु तथाविधे उपमोत्प्रेक्षे । शब्दार्थालंकारयोस्तु संसृष्टिः—

सो णत्थि एत्थ गामे जो एअं महमहन्तलाअण्णं ।

तरुणाण ह्विअअलूडिं परिसक्कन्ति णिवारेइ ॥ १७८ ॥ (—)

That of figures of sense as in —

(See St. 26) (177)

In the former instance, Yamaka and Anuprāsa mutually independent bring about a Samsrṣṭi. In the latter, however, Upamā and Utprekṣā just like them (i. e. mutually independent) (bring about Samsrṣṭi.) As for the Samsrṣṭi of figures of sound and sense, it is as in

Such a person is not to be found in this place (ग्राम) as would restrain this (lady) gadding about, whose beauty is being made much of and who is the robber of the hearts of youths! (178)

प्रदीपः—पेक्ष्य व्यवस्थितिः । द्वितीया यथा—लिम्पतीति । अत्रोत्प्रेक्षोपमे परस्पर-
मनपेक्ष्य व्यवस्थिते संसृष्टिं प्रयोजयत । अन्त्या यथा—सो णत्थीति । अत्रानुप्रासरूपके
शब्दार्थालंकारौ । नन्वनयोः शब्दार्थरूपाश्रयभेदेन वधमेकार्थसम्भवायलक्षणा संसृष्टिरिति चेत्,

उ०ः—उपमा असत्पुरुषसेवाविषया । विषयाभेदादिति । अनिश्चयेति शेषः ।
वदनेति । (माधकाव्ये पटुसर्गे कस्याश्चिन्नायिकाया वर्णनम् ।) मुखसौगंध्य-
लोभेन भ्रमता भृंगाणां यः सभ्रमो भ्रमणं तेन पूर्णशोभया चूर्णकुंतलैश्चञ्चल-
दृशा मधुरो मेखलाशब्दो विदध इत्यर्थः । (द्रुतविलंबितं वृत्तम् ।) लिम्पतीवेति ।
पूर्वाद्धे उव्वेक्षा उत्तरार्धे उपमा । (सो णत्थीति ।) ‘स नास्त्यत्र
ग्रामे य एतां महमहत्प्रप्याम् । तरुणानां हृदयदुष्टाकीं परिष्वकतीं निवारय-
ति ॥’ महमहत्प्रप्याम् नवनयीभयत्प्रप्याम् । परिष्वकंतीम् स्वानुरूपपरमणा-
भावादितस्ततो गच्छंतीम् । (गच्छा छन्दः ।) अत्र पूर्वार्धे छेदः । उ-

प्रमाः—एव च तत्र विषयभेदाभावात्तानिर्व्याप्तिरिति भावः । सो णत्थीति । ‘स नास्त्यत्र
ग्रामे य एतां स्फुरलावप्याम् । तरुणानां हृदयदुष्टनं परिष्वकंतीं निवारयति ॥’ अत्र
पूर्वार्धेनुप्रास उत्तरार्धे हृदयदुष्टनमिति रूपम् । इति संसृष्टिः ॥ १० ॥ चारु-

अनुप्रासो रूपकं चान्योन्यानपेक्षे । ससर्गश्च तयोरेकत्र वाक्ये
छन्दसि वा समवेतत्वात् ।

(८४) अविश्रान्तिरुपामात्मन्यङ्गाङ्गित्वं तु संकरः ।

एते एव यदात्मनि अनासादितस्वतन्त्रभावाः परस्परं अनुप्राह्यानु-
प्राहकतां दधति, स (एषां संकीर्यमाणस्वरूपत्वात्) संकरः । उदा-
हरणम्—

आत्ते सीमन्तरत्ने मरकतिनि हृते हेमताटङ्कपत्रे
लुसायां मेखलायां झटिति मणिलुलाकोटियुग्मे गृहीते ।

Here the Anuprasa and the Rūpaka are mutually independent
Their contact is due to their being embodied in one and the same
sentence or verse

62 SAṆKARA

But 'Sankara' consists in their being related as the Principal and
Subsidiary, when they (i. e. figures) do not rest in themselves

Gloss.—When these very (figures), not having attained an
independent status, are mutually related as the Principal and Subservient,
that is the figure 'Sankara' so called because their forms are intermingled
(therein) To illustrate —

When their crest jewel of emerald is appropriated and the golden
ear ring removed, when the girdle is pilfered and the pair of jewelled
anklets suddenly seized, the Śabarās do not so much as remove the pearl

प्रदीपः—एकवाक्ये छन्दसि वा समवेतत्वात् । अविश्रान्तीति । तेषामेवाङ्काराणां
चारुत्वार्थं स्वरूपनिष्पत्तये वाऽन्यापेक्षणादात्मन्यनासादितस्वतन्त्रभावानां परस्परमनुप्राह्या-
नुप्राहकत्वं स तु संकरः । संकीर्यमाणस्वरूपत्वात् । उदाहरणम्—आत्ते इति । अत्र

उ०ः—त्तरार्धे हृदयद्वयमीमिति रूपकम् । एकवाक्येति । 'क्रिया वा कारका-
न्विता' इति उक्तेरर्थानिच्छितशब्दस्यैव वाक्यत्वम् । तथा चैक वाक्यमिति प्रतीति-
सिद्धमेकत्वमादाय तयोरेकार्थसमागम इत्यर्थः । वाक्यभेदेऽप्याह—छन्दसि
वेति । चतुष्पादामके इत्यर्थः । अर्थाङ्काराणामप्यत्र परपरया स्थितिः ।
समवेतत्वम् । समद्वयम् । आत्मनि । आममात्रे । परस्परमिति । क-

प्रमाः—त्वार्थमिति । चमत्कृतिजनकत्वं रूपमादेरङ्कारत्वम् । अतो विशेषणांशे

शोण विम्बोष्ठकान्त्या त्वदस्मिन्गृहशामित्वरीणामरण्ये
राजन्गुञ्जाफलानां स्रज इति शवरा नैव हारं हरन्ति ॥१७९॥ (—)

अत्र तद्गुणमपेक्ष्य भ्रान्तिमता प्रार्दुभूतम्, तदाश्रयेण च तद्गुणः स-
प्रभूतचमत्कृतिनिमित्तमित्यनयोरङ्गाङ्गिभावः । यथा वा—

जटाभाभिर्भाभिः करधृतकलङ्काक्षचलयो
वियोगिव्यापत्तेरिव कलितवैराग्यविशदः ।

necklace tinged red by the shade of the Bimba-like lips of the deer-
eyed women of your foes, that were in flight in the forest, thinking them
(the pearl necklaces), O king, to be strings of Guñja berries ! (179)

Here, the Bhrantimān manifests itself depending on the Tadguṇa,
and Tadguṇa becomes the source of great charm to men of taste in so
far as the Bhrantiman is based on it. Thus they are related as the
Subsidiary and Principal. Or as in

With splendour like matted hair, holding with the ray (by Śleṣa
hand) the rosary of the spot, and white (by Śleṣa pure) due to the
loss of redness (by Śleṣa due to dispassionateness) preferred, it seems,
owing to the mishap to the separated lovers (by Śleṣa owing to the

प्रदीपः—विम्बोष्ठकान्त्या शोणमिति तद्गुणमपेक्ष्य गुञ्जाफलानां स्रज इति भ्रान्तिमानात्मानं
लभते । तद्गुणोऽप्यत्र न स्वातन्त्र्येण चमत्कारविशेषं करोति किं तु भ्रान्तिमदपेक्षयैवेति
परस्परमनुग्राह्यानुग्राहकभावः । अत्र द्वयोरलकारयोः स्रजः । बहुनामपि यथा—जट्टेति ।
अत्र जटाभाभिर्भाभिरिति पितृवन इव व्योम्नीति चोपमा । कलङ्काक्षचलयेति तारापरिवरकपालेति
च रूपरुम् । वियोगिव्यापत्तेरित्युत्प्रेक्षा । वैराग्यविशद इति श्लेषः । चत्वारोऽप्येते परस्परमङ्गा-
ङ्गिभावेन प्रतीयन्ते । तत्रोत्प्रेक्षा श्लेषाङ्गम् । तद्वशादेव वैराग्यविशद इत्यत्र द्वितीयार्थानुसंधानात् ।

उ० :—स्यचिदनुग्राह्यत्वं कस्यचिदनुग्राहकत्वमित्यर्थः । योगार्थमाह—संकीर्यमा-
णेति । (आत्ते इति ।) आत्ते गृहीते सीमतरत्ने, प्रथमं तत्र दृष्टिपातात् ।
मरुतिनीत्यनेन शटिति विवेचनम् । शुद्धहेम्ना देहकान्त्याऽभिभवनमयात् । ताड-
कापत्र कर्णालिकारः । लुप्ताया छिन्नायाम् । मणितुलाकोटियुग्मे नूपुरे । इ-
त्वरीणां गतिशीलानाम् । विम्बोष्ठकान्त्येति । मुखस्य नम्रयात् । हारमु-

प्रभाः—विशेष्याशे वान्यापेक्षेति भावः । संकीर्यमाणेति । परस्परतापेक्षेत्यर्थः ।

परिप्रेक्ष्यतारापरिकरकपालाङ्किततले

शशी भस्मापाण्डुः पितृवन इव व्योम्नि चरति ॥ १८० ॥ (—)

उपमा रूपकम् उत्प्रेक्षा श्लेषश्चेति चत्वारोऽत्र पूर्ववत् अङ्गाङ्कितया प्रतीयन्ते । कलङ्क एवाक्षवलयमिति रूपकपरिग्रहे करधृतत्वमेव साधक-प्रमाणतां प्रतिपद्यते । अस्य हि रूपकत्वे तिरोहितकलङ्करूपं अक्ष-वलयमेव मुख्यतयाऽवगम्यते । तस्यैव च करग्रहणयोग्यतायां सा-

perishability of the fleeting objects of sense—वियोगि), the moon who is white like ashes (otherwise white with ashes) is tramping in the sky as on the burial ground whose surface is dotted with the skulls in the shape of the host of stars that are hanging about! (180)

Here, the four viz Upamā, Rūpaka, Utprekṣā and Śleṣa are, as above, apprehended as being related as the Subservient and the Principal. The attribute of being held in the hand happens to be the probative ground favouring the assumption of the Rūpaka. Rosary in the form of the spot. For, if this be a Rūpaka, Rosary only is felt as being prominent, the aspect of spot being rendered obscure. And that is universally

प्रदीपः—श्लेषश्च रूपकोपमयोरङ्गम् । तद्वशादवगतनिर्वेदमहिम्नैव जटाया अक्षवलयधारणस्य च संगते । तारापरिकरकपालेति रूपक पितृवन इवेत्युपमाया अङ्गम् । तद्वीजं हि सादृश्यम् । न च इमशाने व्योम्ना सह तत्सादृजिकं किं तु रूपितकपालाश्रयत्वेनैवेति । सर्वत्र चाङ्गानां चास्तुत्वार्थमङ्गपेक्षा पूर्ववद्दहनीया । सर्वथा चैषां पार्यन्तिकचास्तुत्वहेतुरङ्गिभूता च समासोक्तिः । चरगतत्वेन महाप्रतिश्रुतान्तप्रतीते । सा च व्यर्त्ततेति प्रकाशकृता नोक्तेत्यवधेयम् । ननु कलकाक्षवलयेति कथमेकान्ततो रूपकमुच्यते । उपमाया अपि समवेन संदेहस-करोचित्यादिति चेत्, न । रूपकपरिग्रहे करधृतत्वमेव साधक प्रमाणमत संदेह-स्याभावात् । कथमस्य साधकत्वमिति चेत्, इत्थम्—करधृतत्वरूपविशेषणस्याक्षवलय एव सार्वत्रिकी प्रसिद्धिः, न तु कलङ्के । अतः प्राधान्येनाक्षवलयप्रतीतिरेवोद्देश्या । सा च रूपक परिग्रहेणैव सम्भवति । तत्र तिरोहितकलङ्करूपमक्षवलयत्वमेव मुख्यतयावगम्यते । नन्वेवमपि

उ०ः—कानिर्मितम् । (सङ्घरा छन्दः) आत्मानं लभते इति । अधर-सान्निव्यासादिताण्यविशिष्टमुक्ताफलानां दर्शनेन गुजास्मरणाद् भ्रान्तिर्भवतीति भावः । भ्रान्तिमदपेक्षयेति । तन्निर्गहकत्वेनेति भावः । एतच्च प्रकृताभिप्रा-येण । अन्यत्र तस्य स्वातन्त्र्येणापि चमकारित्वात् । जटोति । जटालुल्याभि पिङ्गाभि

प्रभाः—एकान्तत इति । निश्चित इत्यर्थः । अमुख्योपचार एवेति । गुणे त्वन्याय्य-

वन्निकी प्रसिद्धिः । श्लेषच्छायया तु कलङ्कस्य करधारणम् असदेव प्रत्यासन्त्या उपचर्य योज्यते । शशाङ्केन केवलं कलङ्कस्य मूर्त्यैव उद्वहनात् ।

कलङ्कोऽक्षवलयमिवेति तु उपमायां कलङ्कस्य उत्कटतया प्रतिपत्तिः । न चास्य करधृतत्व तत्त्वतोऽस्तीति मुख्येऽप्युपचार एव शरणं स्यात् ।

एवरूपश्च सकरः शब्दालंकारयोरपि परिदृश्यते । यथा—

accepted as being fit for being held in the hand The spot being held in the *kara* though unreal, is made figuratively possible owing to proximity, by the shade of Ślesa Since, the moon holds the spot merely on its body

If, on the other hand, it were an Upamā—the Spot like the rosary—the spot would be apprehended as being prominent And the attribute of being held in the *kara* does not pertain to it in fact Thus in the matter of the prominent one itself a figurative mode shall have to be resorted to

Sankara like this could be seen even of two figures of sound To illustrate —

प्रदीपः — विशेषणमिदमसम्यगेव । चन्द्रपक्षे विरणेन कलङ्कधारणस्याभावात् । मूर्त्यैव तेन तद्धारणादिति चेत्, न । श्लेषच्छायया हि कलङ्कस्याप्रधानस्य करधारणमसदेव प्रत्यासन्नत योपचर्य योज्यते । तथा सत्युपमापरिग्रहे को दोष इति चेत्, कलङ्कोऽक्षवलयमिवेत्युपमाया कलङ्कस्य प्रधानत्वेन प्रतीतिः । न चास्य करधृतत्व मुख्यतोऽस्तीति मुख्येऽप्युपचार एव शरणं स्यात् । मुख्यविषयोपचारापेक्षया चामुख्योपचार एव श्रेयानिति रूपमेवाश्रीयते । शब्दालंकारयोरप्येव सकरो दृश्यत इति प्राञ्च । उदाहरन्ति च—

उ०ः — कान्तिमिस्पलक्षित । करो हस्त किरणश्च तेन धृत कलक एव वज्र्याकारस्त्राक्षमाला येन । विरहिपीडयेन्नागीकृत यद्वैराग्य विगतरक्तता विषय व्यावृत्तिश्च । वियोक्तु शीलं येषां ते वियोगिनो विषयास्तेषां व्यापत्तिर्नाशश्च । विशद पादुर शुद्धचित्तश्च । उदयकालिकलौहित्ययागात्तथात्वम् । प्रेक्षत्ता-
रासमृहरूपकपालविहितस्वरूपे । भस्मना पादुर्भस्मेन पादुश्च । पितृजन श्मशानम् । (शिखरिणी छन्दः ।) घृत्तान्तप्रतीतेरिति । तदघृत्ताताप्यारोपे एव धृतकलकाक्षवलयान्वयादिति भावः । शशिवर्णनस्यैव प्रकृतत्वादत्रैव विश्रातिः । प्राधान्येनेति । कलकत्वाच्छादनेनेत्यर्थः । मुख्यतयेति । रूपके वलयना-
द्रूपस्योद्धृततया प्रतीतेरिति भावः । श्लेषच्छाययेति । करपदश्लेषेण विरणे पाण्यभेदाप्यवसायादित्यर्थः । उपचर्य प्रत्यासन्नतया इत्यन्वयः । सादृश्यमन्वयः—

राजति तट्टीयमभिहत-

दानव-रासाऽतिपाति-साराव-नदा ।

गजता च यूथमविरत-

दान-चरा साऽतिपाति सारा वनदा ॥ १८१ ॥

(हरविजय. ५. १३७.)

अत्र यमकमनुलोमप्रतिलोमश्च चित्रभेदः पादद्वयगते परस्परपेक्षे ।

Here looks splendid the slope that has got a noisy, rapidly flowing river that (i. e. river) has beaten the revels of the demons, while, supreme with unceasing iver, the powerful (सारा) group of bull—elephants, felling the tree, sedulously protects the herd ! (181)

Hers, Yamaka and Anulom-Pratiloma, varieties of the Striking, are mutually dependent

प्रदीपः - राजतीति । तत्र यद्यपि यमसानुलोमविलोमचित्रभेदयोर्न स्फुट परस्परापेक्षित्वं, तथापि यमकनिर्वाहप्रवृत्तस्य कचेरपृथक्प्रयत्ननिर्वृत्ततयानुलोमविलोमस्योत्पत्तौ यमकापेक्षा, यमकस्य तु चास्ताऽतिशये तदपेक्षता । तदाश्रयेणातिशुन्दरतयाऽतिशयेन विदग्धमनोऽनुरञ्जकत्वादिति तेषामाशयः । वस्तुतस्तु यमकनिर्वाह एव कविप्रवृत्तिरिति निश्चायनास्ति । अस्तु वा तथा । तथापि यमकं न चित्रहेतुः । किं तु तत्प्रयत्नः । तस्मादेकाग्रया-

उ०ः - मूलकलक्षणापूर्वकमक्षयल्यतादात्म्यप्राप्त्या । तथा सति । उपमायामप्यसदेव करधृतत्वमुपचर्यतामिति भावः । प्रधानत्वेनेति । इतरस्वरूपानाञ्छादित्वे सति विशेष्यतयेत्यर्थः । मुख्येति । विशेष्यभूतेत्यर्थः । अमुख्यम् । विशेषणम् । उपमा पूर्वपदार्थप्रधाना रूपमनुत्तरपदार्थप्रधानमिति भावः । वस्तुतस्तु रूपके अक्षयल्यतादात्म्यापन्ने कलके पाण्यभिन्नत्वेनाव्यवसितविरणधृतत्वान्वययोग्यताऽस्ति उपमाया तु तत्सदृशत्वेन प्रतीतिविषये कलकत्वविशिष्टे पाण्यभिन्नत्वेनाव्यवसितेनापि विरणेन धृतत्वान्वययोग्यता नास्तीति रूपकमेश्वरः । एव च रूपके पूर्वपदार्थप्राधान्येऽपि न दोष इत्यप्रवेयम् । राजतीति । (हरविजयकाव्ये पञ्चमसर्गे परेतर्पणनम् ।) इयं तट्टी राजति । वीट्टशी । अभिहतो दानवना रासः श्रीडा शब्दो वा यस्यां सा । अतिपाती शीघ्रगामी साराव-

प्रमाः - ल्यनेति न्यायादिति भावः । तदाश्रयेणेति । अनुगेमविगेमाश्रयेणेत्यर्थः । न चित्रहेतुरिति । नानुगेमविलोमरूपशब्दार्थमारहेतुरित्यर्थः । किं त्विति । यमकप्रय-

(८५) एकस्य च ग्रहे न्यायदोषाभावादनिश्चयः ॥ ५४ ॥

द्वयोर्बहूनां वा अलकाराणामेकत्र समावेशेऽपि विरोधात् न यत्र यु-
गपदवस्थानम्, न चेकतरस्य परिग्रहे साधकम्, तदितरस्य वा परिहारे
बाधकमस्ति, येनेकतर एव परिगृह्येत, स निश्चयाभावरूपो द्वितीयः. सकरः।
समुच्चयेन सकरस्यैवाक्षेपात् । उदाहरणम्—

And (Sankara occurs) where there is absence of determination,
owing to the lack of a favourable or unfavourable circumstance for the
assumption of one (figure)

Gloss —Where, though two or more figures are (felt to be) present
in one place, they could not be so present *simultaneously* owing to
conflict, and where neither a circumstance favourable for the acceptance
of one of the two, nor another unfavourable, tending to leave out the other
(figure) so that only one could be accepted is present, it is Sankara of
the second variety, which consists in the absence of determination. The
copulative (ca) suggests that Sankara itself (is being continued in
this definition) To illustrate —

प्रदीपः — नुप्रवेशेनैवाय सकरो न त्वनुग्राह्यानुग्राह्यतयेत्येव युक्तम् । एकस्य चेति ।
न्याय साधकप्रमाणसत्ता । दोषः प्रतिकूलसत्ता । ग्रहो व्यवस्थिति । यत्र
द्वयोर्बहूना वाऽलकाराणामेकत्र योग्यत्वेऽपि विरोधानैकदा व्यवस्थिति, न चैकतरपरिग्रहे
साधकं तदितरपरिग्रहे बाधकं येन तदेव व्यवतिष्ठेत, सोऽप्यनिश्चयरूपो द्वितीयः सकरः ।
सूत्रस्थचकारेण सकरस्यैवाक्षेपात् । उदाहरणम्—जह्वेति । अत्र किं समुद्रे प्रस्तुते श्लिष्टविशे-

उ० : — सशब्दो नदो यस्यां सा । गजता गजयूथं अतिशयेन पाति रक्षति ।
किंभूता । अविरतेन दानेन मदेन वरा श्रेष्ठा । सारा स्थिरा । वनदा वनखडिका ।
(आर्यागीतिशुद्धिः ।) चित्रभेदः । चित्रनामालकारः । स चात्रानुलोमप्रतिलोम-
रूपः । तेषामाशय इति । एव चानुग्राह्यानुग्राह्यस्मर इति भावः । एतेन
शब्दालकारयोरप्य नास्ति शब्दस्वरूपतयोपकार्योपकारकत्वाभावात्, किं तु
तत्सृष्टिरेवेत्यलकारसर्वस्योक्तमपास्तम् । तस्मादेकेति । मिथश्चास्तातिशये
परस्परापेक्षयादनुग्राह्यानुग्राह्यभावोऽपीत्यन्ये । एकस्य एकतरस्य ।

प्रमाः — ज्ञादि तदुत्पत्तिरिति नोत्पत्तौ यमसापेक्षेत्यर्थः । 'साधकप्रमाणसत्ता' इति पाठः ।
'साधकप्रमाणता' इत्यपपाठ एव । एव 'प्रतिकूलसत्ता' इत्येव पाठ इति हेयम् ।

जह गहिरो जह रक्खणिम्मरो जह अ णिम्मलच्छायो ।

तह किं विहिणा पसो सुरसत्राणीओ जलणिही ण किओ ॥ १८२ ॥

अथ समुद्रे प्रस्तुते (विशेषणसाम्यादप्रस्तुतार्थप्रतीतेः) किमसौ समासोक्तिः, किं (अन्येऽप्रस्तुतस्य भूमेन कस्यापि तत्समगुणतया प्रस्तुतस्य प्रतीतेः) इयमप्रस्तुतप्रशसा इति संदेहः । यथा वा—

नयनानन्ददायीन्द्रोर्विम्यमेतत्प्रसीदति ।

अधुनाऽपि निरुद्धाशमविशीर्णमिदं तमः ॥ १८३ ॥ (—)

As it is deep, as it abounds in jewels, and as it is clear in hue, why did not the Creator likewise make the ocean sweet watered? (182)

Here arises the doubt Is it Samāsokti if there is the suggestion of the matter not under consideration, due to similarity of attributes, the matter under consideration being the sea or is this an Aprastutaprasamsā, if there is the suggestion of some matter under consideration, through the sea, the matter not under consideration owing to similarity with the latter's attributes?

Or as in —

Here becomes clear the moon orb, giving delight to the eyes
Even now the darkness that has enveloped the quarters remains
undispelled ! (183)

प्रदीपः — यन्महिमाऽप्रस्तुतपुरुषविशेषप्रतीतेरियं समासोक्तिः, किं वाऽन्येऽप्रस्तुताऽप्रस्तुतस्य पुरुषविशेषस्य तत्समानगुणतया प्रतिपत्तेरप्रस्तुतप्रशसेति संदेहः । एकस्यैवदा प्रस्तुताप्रस्तुतोभयरूपत्वाभावादसद्व्युत्पत्तिरसंगतः, न्यायदोषयोरसंगतश्च । अयं द्वयोः संहरः । यदुना यथा—नयनेति । अथ किं कसोदीपकं कसो घात इति भक्तपन्नरेणानिपन्नान्यर्थायोरुचम् । किं वा एतदित्यस्य विम्यरसामग्नतया वदनस्येन्दुविम्वेनाप्यवगन्नादतिशयोक्तिः । किं

अत्र किं (कामस्योद्दीपकः कालो वर्तते इति भङ्गघन्तरेणाभिधानात्) पर्यायोक्तम्, उत (चन्दनस्येन्दुबिम्बतया अध्यवसानात्) अतिशयोक्तिः, किं वा (एतदिति वक्त्रं निर्दिश्य तद्रूपारोपवशात्) रूपकम्, अथवा (तयोः समुच्चयविवक्षायां) दीपकम्, अथवा तुल्ययोगिता, किमु (प्रदोषसमये विशेषणसाम्यादाननस्यावगतौ) समासोक्तिः, आहोस्वित् (मुखनैर्मल्यप्रस्तावात्) अप्रस्तुतप्रशंसा इति यद्गुणं सदेहादयमेव संकरः ।

यत्र तु न्यायदोषयोरन्यतरस्यावतारः, तत्र एकतरस्य निश्चयात् न

Is this Paryāyokta if the idea "This time stimulates passion" is expressed in a different mode? Or, is it Atiśayokti owing to supersession of the 'face' by the idea of its being the moon-orb? Or, is it Rūpaka if mentioning the face with 'etad' there is superimposed on it the nature of that (i.e. moon-orb)? Or is it Dipaka supposing that both are sought to be stated collectively? Or, is it Tulyayogitā? Or is it Samāsokti owing to the 'Face' being suggested by the similarity of attributes in eventide? Or, is it Aprastutapraśamsā, the matter under consideration being the clearness of the face? Owing to the doubt of many figures like these, it is this very Sankara

Where, however, either a favourable or an unfavourable circumstance presents itself, there can be no doubt since there is the determi-

प्रदीपः — वा एतदिति वक्त्रं निर्दिश्येन्दुबिम्बरूपणवशाद्रूपकम् । अथ प्रसीदतीत्यस्योभयत्रान्वयविवक्षायामेतरस्य प्रकृतत्वादीपकम् । द्वयोरपि प्रकृतत्वेऽप्रकृतत्वे वा तुल्ययोगिता वा । किं वा प्रदोषवर्णने चन्द्रबिम्बस्य प्रकृतत्वे विशेषणसाम्यादाननप्रतीतौ समासोक्तिः । आहोस्विन्मुखनैर्मल्यवर्णनप्रस्तावाच्चन्द्रस्याप्रस्तुतत्वेनाप्रस्तुतप्रशंसेति सदेहः । न्यायदोषयो रभावात् । यत्र तु तयोरन्यतरस्यावतारस्तत्रैकतरनिश्चयान्न संशयस्तत्र 'सौभाग्यं वितनोति वक्त्रशशिनो ज्योत्स्नेव हासद्युतिः ।' इत्यत्र मुख्यत्वेन प्रतीयमाना हासितद्युतिर्वक्त्र एवा नुकूल्य भजते । तत्रैव मुख्यतस्तत्सम्भवात् । वक्त्रस्य प्राधान्येन स्थितिरपमायामेवेत्युपमा साधिका । शशिनि तु नानुकूला । मुख्यतस्तत्र हासद्युतेरभावात् । नापि प्रतिकूला । गौणत्वे-

उ० : — मोहश्च । अतिशयोक्तिः । निगीर्याध्यवसानरूपा । रूपकमिति । निगणनाभावादित्यर्थः । दीपकमिति । चक्षुषि प्रसीदति एतन्मुखं च प्रसीदतीत्यन्यत्रादिति भावः । तुल्ययोगितेति । द्वयोरप्यस्योपलब्ध्यन्वात् । मुख्यत्वेनेति । ज्योत्स्नासादस्याश्रयतयेत्यर्थः । वक्त्रे एवेति । इतरूपानाच्छादिते वक्त्रे इत्यर्थः । प्राधान्येन । इतरूपानाच्छादितत्वेन । शशिनि त्विति । श-

संशयः । न्यायश्च साधकत्वम् (अनुकूलता) दोषोऽपि बाधकत्वं (प्रतिकूलता) । तत्र

सौभाग्यं वितनोति वक्त्रशशिनो ज्योत्स्नेव हासयुतिः । '

इत्यत्र मुख्यतया अवगम्यमाना हासयुतिर्वक्त्रे एवानुकूल्यं भजते इत्युपमायाः साधकम्, शशिनि तु न तथा प्रतिकूलेति रूपकं प्रति तस्या अबाधकता ।

' वक्त्रेन्दो तव सत्यं यदपरः शीतांशुरभ्युद्यतः । ' (रत्नावली. ३. १३.)

इत्यत्रापरत्वमिन्द्रोरनुगुणं न तु वक्त्रस्य प्रतिकूलमिति रूपकस्य साधकतां प्रतिपद्यते, न तूपमाया बाधकताम् ।

nation of one of the two (figures). A favourable circumstance is one that proves or is agreeable to (the particular figure). An unfavourable circumstance is one that disproves or is disagreeable to (the particular figure). Thus, in

"The brilliance of *smile* like moon light heightens the beauty of the face moon."

'The brilliance of smile' which is being felt as the prominent thing is agreeable to the 'face' So it is favourable to Upamā; but then it is not so disagreeable to the 'moon,' and, therefore, it is not unfavourable to the Rūpaka.

In

"Since, when there was your face-moon, this other moon has arisen !"

the attribute 'other' is agreeable to 'the moon;' but not disagreeable to 'the face.' Therefore, it is favourable to the Rūpaka, but not unfavourable to the Upamā.

प्रदीपः - नायुषस्तेति न रूपकं प्रति साधिका बाधिका वा । ' वक्त्रेन्दो तव सत्यं यदपरः शीतांशुरभ्युद्यतः ' इत्यत्रापरत्वमिन्द्रोरनुगुणम् । सुराहणेन्दो इति निमारेणेन्दुमेति श्रुतिः । तथाप्रतीतिरूपेण विना नेति स्वर प्रति साधिकां प्रतिपद्यते । न पुनर्वक्त्रस्य

उ० : - शितादाम्येन प्रतीतिं विन्यर्थः । रूपकम् । वक्त्रेण शशीत्याकारम् । सायनापि न मदीहे निराम (सन्देहमंतरः !) । दुतिरदस्य दोषास्त्वनुम्याय-
त्वानौदिकानि भूतः । ज्योत्स्ना यदा शशिजः सौभाग्यं वितनोति एव
दानुर्गः शशिमहाराजप्रतीभाम्यं वितनोतीति बाधार्थः । इन्द्राविति ।

प्रमा : - अर्थनाथनृपः ॥ ' एतौ पराजन् । न पुनर्वक्त्रस्य प्रतिकूलमिन्द्रोरनुगुण-
त्वमिन्द्रोरनुगुणम् ।

‘राजनारायणं लक्ष्मीस्त्वामालिङ्गति निर्भरम् ।’ (—)

इत्यत्र पुनरालिङ्गनमुपमां निरस्यति, सदृशं प्रति परप्रेयसीप्रयुक्तस्यालिङ्गनस्यासम्भवात् ।

‘पादाम्बुजं भवतु नो विजयाय मञ्जु-

मञ्जीरशिञ्जितमनोहरमम्बिकायाः । (पञ्चस्तवी ३१)

इत्यत्र मञ्जीरशिञ्जितम् अम्बुजे प्रतिकूलम् असंभवादिति रूपकस्य बाधकम्, न तु पादेऽनुकूलमित्युपमायाः साधकमभिधीयते । विध्युप-

In

“Lakṣmī closely embraces you, the King-Narayana,” however, ‘embraces’ leaves out Upamā, since it is unlikely that there could be an embrace of one who is similar (to her husband) on the part of the beloved of another

“May the foot lotus of Ambikā, which is charming with the sweet tinkle of the anklets, lead to our success —

Here ‘the tinkle of the anklets’ is disagreeable to the lotus owing to improbability so it is described as unfavourable to the Rūpaka, but not as favourable to the Upama owing to its being agreeable to ‘the

प्रदीपः — प्रतिकूलम् । इन्दुसमानगुणे वक्त्रे सति विमपर इन्दुदित इति प्रतीतावना संगत्यभावात् । अतो नोपमाबाधकम् । ‘राजनारायणं लक्ष्मीस्त्वामालिङ्गति निर्भरम् ।’ इत्यत्रालिङ्गनमुपमाया बाधकम् । स्वामिसदृशं प्रति प्रेयसीप्रयुक्तस्यालिङ्गनस्यानौचित्यात् । न तु रूपके साधकम् । ‘पादाम्बुजं भवतु नो विजयाय मञ्जुमञ्जीरशिञ्जितमनोहरमम्बिकायाः ।’ इत्यत्र मञ्जीरशिञ्जितमम्बुजे प्रतिकूलम् । तत्रासम्भवात् । अतो रूपके बाधकम् । नन्वेतदुपमासाधकमपि भवति । पादेऽनुकूलत्वात् । तत्कथं रूपकबाधकतामात्रत्वमस्योच्यते, न तूपमासाधकत्वमपीति । एवमन्यत्रापि यदेकप्रानुकूलं तद्बाहुल्येन परत्र प्रतिकूलम्, यच्चैकत्र प्रतिकूलं तत्तत्र एवान्यत्रानुकूलम् । अन्यथा तथान्वस्यैवासम्भवादिति चेत्, सत्यम् । किं तु यस्य

उ०ः — इन्दुतादात्म्यप्रतीताविन्यर्थः । साधकतामिति । अपरत्वस्य पूर्वापेक्षित्यात् प्रथमेन्दोरायस्यकत्वेन रूपकसाधकत्वम् । ननु उपमायां वक्त्रत्वेनैव मुखप्रत्यये शीताशावपरत्वं व्याहन्येत । इदतरस्याप्रतीतेरत आह—इन्दुसमानगुणे इति । कथंचिदेवमर्थघटनामसरेण वक्त्रप्राधान्ये प्रतिकूलप्राभावात् उपमायां

प्रमाः — स्यानुपमा । न तु रूपके साधकमिति । उपमाबाधकमुक्तेन साधकत्वं तूपमा बाधकत्वं एव पर्यवस्यतीति भावः । विध्युपमर्दीति । स्वविरोधिकोऽप्युपमर्दीत्यर्थः ।

मर्दिनो बाधकस्य तदपेक्षयोत्कटत्वेन प्रतिपत्तेः । एवमन्यत्रापि सुधीभिः परीक्ष्यम् ।

(८६) स्फुटमेकत्र विषये शब्दार्थालङ्कृतिद्वयम् ।

व्यवस्थितं च

अभिन्ने एव पदे स्फुटतया यत् उभावपि शब्दार्थालङ्कारौ व्यवस्थां समासादयतः, सोऽप्यपरः संकरः । उदाहरणम्—

foot.' Since in comparison with the latter, the unfavourable circumstance that sets at naught the positive assertion, is felt to be more prominent. The intelligent ones should scrutinise, in this way, in other cases also.

And where in one place are present two figures, one of sound and the other of sense, (it is Saṅkara).

Gloss:—That again is another variety of Saṅkara where in one and the same word, both figures, one of sound and the other of sense, happen to be clearly present To illustrate:—

प्रदीपः—यथात्वमुत्कट प्रतीयते तत्र तस्य तथात्वव्यपदेशः । अत्र तु विध्युपमर्दि बाधक साधकापेक्षयोत्कटत्वेन प्रतीयत इति तेनैव व्यपदेशो युक्तः । तदेतदुक्त विध्युपमर्दिबाधकस्य तदपेक्षयोत्कटत्वेन प्रतिपत्तेरिति । अन्ये तु तदन्यथा व्याचक्षते-विधीयतेऽनेनेति विधिः साधकं, तदुपमर्दि तस्माद्वलीयः । एतदुक्तं भवति—मञ्जीरशिञ्जितस्य पदे सभवमात्रेण न तावदुपमासाधकत्वं निर्वहति यावदम्बुजे तद्विरहो न निधीयते । तथा च तद्बाधकस्यैव प्राथमिकत्वात्तन्मुनेनैव व्यपदेशः । एवमन्यत्रापि साधकबाधकमत्त्व सुधीभिः परिभावनीयम् । स्फुटमिति । विषयः पदम् । तेनैकत्र पदे यदुभौ शब्दार्थालङ्कारौ स्फुट व्यवस्थितौ भवतः,

उ०:—न बाधकमित्यर्थः । एव चानयोस्त्राहरणयोर्वक्तोटेः साधकमस्ति तत्कोट्यंशो मंशयस्योत्कटत्वाभ्यन्तरलक्षणे च तुल्यकोटिकमंशयस्य विवक्षणात्तात्र संसर इत्याशयः । न तु रूपके इति । एतद्वीजमप्रे सुदम् । अंबुजे । तत्त्वेन प्रतीनेः । विध्युपमर्दीति । स्वविरोधिकोटिमूतविध्युपमर्दीत्यर्थः । उपमासाधकमित्युक्ते किंचिद्रूपकस्यापि साधकं स्यादिति संदिहो नापैति, बाधके त्वमिहिते तद्वय-यच्छेदप्रतीनेः संदिहोच्छेद इत्याशयः । एवमिति । ' यस्यानिशं दिविपदधर-णारविन्दमुत्तसयन्त्यमितभक्तिमरावनद्याः । ' इत्यादौ उत्तंसनमुपमासाधकमिति

प्रमाः—साधकापेक्षयेति । साधकं हि यथोपमायां तथा रूपकेऽपि किंचिद्रूपेति

स्पष्टोल्लसत्किरणकेसरसूर्यविम्ब-
विस्तीर्णकर्णिकमथो दिवसारविन्दम् ।
श्लिष्टाष्टदिग्दलकलापमुखावतार-
बद्धान्धकारमधुपावलि संचुकोच ॥ १८४ ॥ (हरविजय १९१)

अत्र एकपदानुप्रविष्टो रूपकानुप्रासौ ।

Then closed the *lotus of day*, having the ample pericarp of the sun orb, with the filaments of rays shooting up conspicuously, that enclosed the swarm of bees in the form of darknesss, on its (i.e. of the swarm) descent into its opening, and whose petal row of the eight quarters was close knit ! (184)

Here Rūpaka and Anuprasa are embodied in one word

प्रदीपः—सोऽप्यपर सकर । उदाहरणम्—स्पष्टोल्लसदिति । अत्र पादत्रये प्रत्येक रूपकानुप्रासौ प्रविष्टौ । शब्दार्थालङ्घनीति प्रायोवाद । शब्दालकारयोरप्येतद्दर्शनात् । यथा—‘कलकलोऽलकलोलदृशाऽन्यया’ इत्यादावनुप्रासयमकयो । तेनेति । तस्मादनुप्रासानुप्राहकतया सदेहेनैकपदप्रतिपाद्यतया व्यवस्थितत्वाच्च त्रिप्रकारोऽयं सकरं कथित । प्रकारान्तरेण तु न शक्यो व्यावर्तुम् । भेदानामनन्तत्वात् । इति प्रतिपादिता शब्दार्थतदुभयगतत्वेन त्रिविधा अलङ्कारा । ननु त्रिविधानामप्येषा काव्यशोभातिशय हेतुत्वस्य तुल्यत्वेऽपि कुत एव प्रतिनियम यत्कश्चिच्छब्दस्य कश्चिदर्थस्य कश्चिच्छब्दार्थयोरिति चेत् । उक्तमत्र प्रागेव दोषगुणालङ्काराणां शब्दार्थोभयगतत्वव्यवस्थायाम्

उ० :—बोध्यम् । तृतीयमकरमाह—स्फुटमिति । स्फुटमिन्वनेनास्फुटालङ्कार-द्वयमसर्गस्य नालङ्कारत्व वैचित्र्यानाधायकत्वादिति सूचितम् । (स्पष्टेति । हरविजये १९ सर्गे सध्याकालवर्णनम् ।) स्पष्टमुल्लसत किरणा एव केसर यस्य तादृशं सूर्यविम्बमेव विस्तीर्णा कर्णिका यस्य, मिथ सम्पन्ना अष्टौ दिश एव दलसमूहा यस्य तच्च तन्मुखं रात्रेसारमस्तदवतारेण बद्धा अन्धकारमधुपावलि र्यत्र तत् । (वसन्ततिलका छन्द ।) प्रत्येकम् । समस्तपदे । किरणकेसरसूर्यविम्बविस्तीर्णकर्णिकादिग्दलकलापेत्यत्र । अनन्तत्वादिति । शब्दगतत्वेन अर्थगतत्वेन शब्दार्थोभयगतत्वेन चानुगतीकृत्योक्तम् । उपमारूपकादीन् विशिष्योपादाय त्वनन्तत्वात्तन्मनसो वक्तुं न शक्यत इत्यर्थः । तदाह—शब्दार्थेत्यादि ।

प्रश्नाः—शङ्कया नेतरव्यवच्छेदसिद्धिं साधनेन तु राद्यस्तत्तिदिरिति तदेव बल्यदित्याशयः । अन्ये त्विति मतमुक्तार्थम् । एकपदप्रतिपाद्यतयेति । एकपदाश्रितत्वेन गम्यमानतयेत्यर्थः । यथाश्रुते शब्दागारे पदप्रतिपाद्यत्वस्यासंभवात् । प्रकारान्तरे-

(८७) तेनासौ त्रिरूपः परिकीर्तितः ॥ ५५ ॥

तदयमनुग्राह्यानुग्राहकतया संदेहेन एकपदप्रतिपाद्यतया च व्यवस्थितत्वात् त्रिप्रकार एव संकरो व्याकृतः । प्रकारान्तरेण तु न शक्यो व्याकर्तुम्, आनन्त्यात्तत्प्रभेदानाम् ।

इति प्रतिपादिताः शब्दार्थोभयगतत्वेन त्रैविध्यजुषोऽलंकाराः ।

कुतः पुनरेव नियमो यदेतेषां तुल्येऽपि काव्यशोभाऽतिशयहेतुत्वे कश्चिदलंकारः शब्दस्य, कश्चिदर्थस्य, कश्चिद्योभयस्येति चेत् । उक्तमत्र, यथा काव्ये दोषगुणालंकाराणां शब्दार्थोभयगतत्वेन व्यव-

Therefore it is declared to be threefold.

Gloss —Therefore this Sankara has been sub-divided as being only of three varieties owing to its presenting itself (I) either as based on figures related as the Principal and the Subservient, or (II) as based on figures that arouse a doubt, or (III) as based on figures that are conveyed by the same word. It cannot be sub-divided any other way, since the varieties resulting therefrom would be infinite.

Thus have been stated the figures of three kinds, according as they are present in the Sound, Sense or both.

If it be urged Why this restriction that even when these are equally responsible for heightening the charm of Poetry, a particular figure is stated to be of Sound, another of Sense, and some other of both?

We reply In this matter it has been said (already) that in Poetry, in the matter of the classification of Defects, Excellences and

प्रदीपः — न्वयव्यतिरेकावेव प्रभवत । निमित्तान्तराभावात् । ततश्च योऽलंकारः शब्दार्थयोर्मध्ये यस्यान्वयव्यतिरेकावनुविधत्ते स तदलंकार इति व्यवस्थाप्यते । शब्दान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वं चैतदेव, यच्छब्दपरिवृत्त्यसहत्वम् । नन्वेवं यथा पुनरुक्तवदाभासपरम्परितरुणं योभयभावाभावानुविधायि चोभयालंकारस्तथाऽर्थशब्दहेतुकार्यान्तरन्याम-

उ०: — पूर्वं ' व्यतिरिक्तत्वाच्च ' इत्यस्याप्ययमेवार्थः । प्रागेवेति । नवमोऽष्टासे इत्यर्थः । परिवृत्त्यसहत्वमिति । तत्त्वं शब्दगतत्वम्, शब्दस्य तसहत्वेऽर्थगतत्वम्,

प्रमाः — णेति । तत्तदलंकारगतत्वेनेत्यर्थः । नन्वेवेमिति । योऽलंकार इत्याद्युक्तीत्या शब्दार्थोभयगतत्वव्यवस्थाभ्युपगम इत्यर्थः । तनुवपुरित्यादिपुनरुक्तवदाभासे तनुवृत्त्यसहत्वाच्चच्छब्दान्वयव्यतिरेकौ येषु शब्दस्य परिवृत्तिगत्तया चार्थान्वय-

स्थायामन्वयव्यतिरेकावेव प्रभवतः । निमित्तान्तरस्याभावात् । ततश्च योऽलंकारो यदीयान्वयव्यतिरेकावनुविधत्ते, स तदलंकारो व्यवस्थाप्यते इति । एवं च यथा पुनरुक्तवदाभासः परम्परितरूपकं चोभयोर्भावाभावानुविधायितया उभयालंकारौ, तथा शब्दहेतुकार्यन्तरन्यासप्रभृतयोऽपि द्रष्टव्याः । अर्थस्य तु तत्र वैचित्र्यम् उत्कटतया प्रतिभासते इति वाच्यालंकारमध्ये वस्तुस्थितिमनपेक्ष्यैव लक्षिताः ।

योऽलंकारो यदाश्रितः स तदलंकार इत्यपि कल्पनायाम् अन्वयव्यतिरेकावेव समाश्रयितव्यौ, तदाश्रयणमंतरेण विशिष्टस्याश्रयाश्र-

Figures as being present in Sound, Sense or both, it is Presence and Absence principle that carries weight. Consequently a figure is classified as belonging to that whose Presence or Absence it depends on. Thus just as Punaruktavādābhāsa and Paramparita Rūpaka are figures of both owing to their depending on the Presence or Absence of both, similarly, Arthāntaranyāsa based on Sound and others like it should be looked upon (as figures of both). But they have been defined, without regard for actual facts, among the figures of sense since in them the strikingness of Sense appeals as being more prominent.

Even in the matter of the assumption that a Figure belongs to that in which it *abides*, it is the *Presence-Absence principle* that one has to fall back upon. Since without resorting to it, there could not be the

प्रदीपः — प्रभृतयोऽप्युभयालंकारा भवेयुरिति चेत्, न । इष्टापत्तेः । एवं तर्हि कथमुभयालंकारप्रस्तावमुल्लङ्घ्यार्थमात्रालंकारप्रस्तावे पठिता इति चेत्, तत्रार्थवैचित्र्यस्य प्रकटतया प्रतिभासात् । अथ योऽलंकारो यदाश्रितः स तदीय इत्येव किं न विभाग इति चेत्, तथा कल्पनायामप्यन्वयव्यतिरेकावेव समाश्रयितव्यौ । तद्व्यतिरेकेण विशिष्टस्याश्रयाश्रयिभावस्याभावान् । तस्मादलंका-

उ०ः — कस्यचिच्च तत्सहत्वे उभयगतत्वमिति भावः । अर्थशब्दहेतुकेति । क्षणदासानक्षणेदेत्यादौ शब्दशक्तिमूलविरोधालंकारांगभूतार्थांतरन्यास इत्यर्थः । प्रभृतिपदात् ‘सकलकल पुरमेतत्’ इति शब्दसाम्यनिबन्धनोपमादयः । प्रकटतयेति । साध्यसाधनभावादीनामर्थधर्मत्वादिति भावः । अत एव शब्दवै-

प्रमाः — व्यतिरेकावित्युभयालंकारत्वम् । तथा विद्वन्मानसेत्यादिपरम्परितरूपके मानसपदस्य श्रुततया परिवृत्त्यसहत्वादादिसापदानां च तत्सहत्वादुभयालंकारता । एवं क्षणदासा च क्षणदा इत्यर्थान्तरन्यासेऽपि श्लेषमूलकतया शब्दान्वयव्यतिरेकानुविधानम्, उत्तार्थं त्वर्थस्येत्युभयालंकारत्वस्यादियर्थः । नेति । इदमनिष्टापादनं नेत्यर्थः । अलंकारसर्वस्वरूपमतमाशङ्कते—अथेति । इत्यपि—तथेति । तथा हि अवि-

विभावस्याभावादित्यलंकाराणां यथोक्तनिमित्त एव - परस्परव्यतिरेको ज्यायान् ।

(८८) एषां दोषा यथायोगं संभवन्तोऽपि केचन ।

उक्तेष्वन्तर्भवन्तीति न पृथक्प्रतिपादिताः ॥ ५६ ॥

तथा हि अनुप्रासस्य प्रसिद्धिभावो वैफल्यं वृत्तिविरोध इति ये त्रयो दोषाः, ते प्रसिद्धिविस्तृता अपुष्टार्थत्वं प्रतिकूलवर्णतां च यथाक्रमं न व्यतिक्रामन्ति, तत्स्वभावत्वात् । क्रमेणोदाहरणम्—

particular Abode-Abiding principle. Therefore it is more cogent to hold that the mutual differentiation between figures is due to the circumstance as specified.

DEFECTS OF FIGURES.

Though there are possible certain defects of these, they have not been separately stated since each one of them comes, as the case may be, under those (already) stated

Gloss:—To explain:—The three defects of Anuprāsa, viz. Absence of established usage, Futility and Stylistic disharmony, do not respectively go beyond (a) Being in conflict with established usage, (b) Redundancy, and (c) Discordance of syllables, as they are identical with them in nature. Instances in order:—

प्रदीपः—राणामन्वयव्यतिरेकनिबन्धन एव परस्परं भेद इत्येव ज्यायः । नन्वलंकाराणां दोषाः प्राचीनैरभिहितास्ते किं न सन्त्येव, आहोस्वित्संभविनोऽप्युपेक्षिताः । भावेऽनुभवविरोधः अन्त्ये न्यूनतेत्यत आह—एषामिति । तथा हि अनुप्रासस्य तावत् त्रयो

उ०ः—चित्रस्योच्यतया पुनरुक्त्यदामासः शब्दालंकारमन्ये गणितः । कस्तां सिद्धांतसिद्धं तु सर्वेषामुभयाटंकरत्वमिति बोध्यम् । अलंकार-सर्वस्वोक्तं युक्ति शक्यते—अथेति । विशिष्टस्य । तत्तदाश्रयविशिष्टस्य । ज्याय इति । साक्षाच्छब्दाश्रितत्वस्य यमस्त्यद्वयं प्रादौ साक्षादर्थाश्रितत्वस्योपेक्षासमासोक्त्यादावनंभवात् कथंचित्तदाश्रितत्वस्यानिप्रसक्तत्वात्परि-वृत्त्यसदृशशब्दाश्रितत्वं तसदृशशब्दाश्रितत्वं वाच्यम् । तथा च कार्य-

प्रभाः—दूषे पदे वा मयस्त्वन्तरनिस्सिद्धोरभासो शब्दाश्रितत्वेन शब्दालंकारत्वापत्तिः । न चेष्टमिति । अस्तिद्वयान्तरेण । एषमन्वयान्तराणामपि शब्दाश्रितत्वसंभवात्तदा-पत्तिरग्राह्येति । विशिष्टस्येति । उच्यतेद्वयान्तरेण । अलंकाराणां

चक्री चक्रारपङ्क्तिं हरिरपि च हरीन्धूर्जटिर्धूर्ध्वजान्तान्
 अक्षं नक्षत्रनाथोऽरणमपि चरणः कूधराग्र कुबेरः ।
 रंहः संघः सुराणां जगदुपकृतये नित्ययुक्तस्य यस्य
 स्तौति प्रीतिप्रसन्नोऽन्वहमहिमरुचेः सोऽवतात्स्यन्दनो वः ॥ १८५ ॥
 (मयूर's सूर्यशतक १७)

अत्र कर्तृकर्मप्रतिनियमेन स्तुतिः अनुप्रासानुरोधेनैव कृता, न पुराणे-
 तिहासादिषु तथा प्रतीतेति प्रसिद्धिविरोधः ।

May that chariot of the sun of hot lustre grown propitious in
 pleasure protect you the chariot ever ready to oblige the world, the series
 of the spokes in whose wheels Viṣṇu, the bearer of the discus, praises,
 whose bay steeds Indra (Hari) himself (praises), the tops of whose yoke-
 banners, Śiva (praises), whose axle the moon (praises), also Aruna
 connected with which Varuna (praises), the end of whose pole Kubera
 (praises), whose speed the host of gods (praises), day after day! (185)

Here the praise with a definite subject for a definite object, is
 effected only with an eye upon the Anuprāsa. It is not found to be so in
 the Puranas, Itihāsa etc Therefore the defect is Conflict-with-establi-
 shed-usage

अदीपः — दोषा, प्रसिद्धभावो वैफल्यवृत्तिविरोधश्च । ते च यथाक्रमं प्रसिद्धिविरोधापुष्टार्थ-
 त्वप्रतिकूलवर्णत्वेभ्यो नातिरिच्यन्ते । तत्स्वभावत्वात् । तत्र प्रसिद्धभावो यथा—चक्रीति ।
 अत्र च निप्रभृतीनां कर्तृणां चक्रारपङ्क्त्यादीनां कर्मणा प्रतिनियमेन स्तुतिरनुप्रासानुरो-

उ० : — चिदाश्रितत्वाश्रयप्रवेशो विफल इत्याशयः । वैफल्यम् ।
 चमत्कारजनकत्वम् । वृत्तिविरोधः । उपनागरिकादिवृत्तिविरोधः ।
 प्रतिकूलेति । माधुर्यव्यजिज्ञाया वृत्तौ शब्दत एव ट्यर्गदि-
 रोजोव्यजिज्ञायाभृद्धतगुम्फविधानमुखेन शिथिलग्रन्थस्यार्थन पर्युदासादिति
 भावः । तत्स्वभावत्वादिति । तत्तद्दृष्ट्याक्रान्तत्वादित्यर्थः । चक्रीति ।
 (मयूरकविकृते सूर्यशतके सूर्यरथवर्णनम् ।) अहिमरुचे सूर्यस्य स रयदनो
 वोऽवतादिति सन्धः । जगदुपकरणार्थं नियमवृत्तस्य यस्य चक्रकीलकपङ्क्तिं चक्री

प्रभाः — मिति । शब्दार्थालङ्काराणामित्यर्थः । इति संकरप्रकरणम् ॥ ६१ ॥ चक्रीति ।
 अत्र स्तोत्रस्तुत्युपन्यासे न किञ्चिदनाचित्यम् । अन्यत्र कवेरनुप्रासकुतूहलभङ्गादि-
 त्याह—अग्रेति । चक्री कर्ता चक्रारपङ्क्तिमेव कर्मभृता स्तौति नान्यत्र इत्येव रूपेण

भग तरुणि रमणमन्दिरमानन्दस्यन्दिसुन्दरेन्दुमुखि ।

यदि सलीलोऽपिनि गच्छसि तर्हि त्वदीयं मे ॥ १८६ ॥ (—)

अनणुरणन्मणिमेखलमविरतशिञ्जानमञ्जुमञ्जीरम् । *Collected in रुद्रट's काव्य*

परिसरणमरुणचरणे रणरणकमकारणं कुरुते ॥ १८७ ॥ (—) २ २२-

अत्र वाच्यस्य विचिन्त्यमानं न किञ्चिदपि चारुत्वं प्रतीयते इत्य-
पुष्टार्थत्वानुप्रासस्य वैफल्यम् ।

अकुण्डोत्कण्डया पूर्णमाकण्डं कलकण्ठि माम् ।

कम्बुकण्ठ्याः क्षणं कण्ठे कुरु कण्ठार्तिमुद्धर ॥ १८८ ॥ (—)

O youthful lady, whose face is like the moon shedding delight and lovely, whose eloquence possesses fine grace, if you proceed to your beloved's house, say, O red footed one, why your movement, with the jewelled girdle jingling in no small measure and the sweet anklets tinkling without a pause, occasions annoyance to me, for no reason ! (186-7)

Here no imaginable charm of the expressed sense could be felt and hence the Futility-of Alliteration is the same as Redundancy.

O lady of sweet voice, put for a moment in (an embrace of) the neck of the lady with conch-like throat, me who am filled to the brim with an irresistible yearning ! Spare me this neck malaise ! (188)

प्रदीप — धेनैव निबद्धा न पुनरितिहासादिषु तथा प्रसिद्धेति प्रसिद्धभावः । सोऽयं प्रतिदि-
विरोध एव । वैफल्यं यथा—भणोति । अत्र वाच्यस्यार्थस्य विचिन्त्यमानं न किञ्चिच्चारुत्व
प्रतीयत इत्यपुष्टार्थत्वमेवानुप्रासस्य वैफल्यमुच्यते । वृत्तिविरोधो यथा—‘अकुण्डोत्कण्डया’ इ-

उ०ः—विष्णुः, हरीनन्दान् हरिर्दिः, धूर्जनिमुखम् तत्रत्यव्यजानामग्रान्
धूर्जटिः शिवः, नक्षत्रनाथः चन्द्रः अक्षम् युगम्, अरण्यं सारथिं वरुणः, कूयराग्र युग-
बन्धनाग्रं कुबेरः, रंहो वेगं सुरणां समूहः, स्तौतीति सरान्वयि । (सम्भरा
छन्दः ।) भणोति । हे तरुणि आनन्दस्यरी सुन्दरश्च यः इन्दुस्तन्मुखि ।
सलीलमुद्रासयुक्ते । उद्रासो गमनरचनादिप्रकारः । यदि रमणमन्दिरं गच्छसि तदा

प्रमाः—स्मृतिरनुप्रासानुगोधेनैव कृता न पुराणाद्यनुप्रासान्तराद्यर्थोऽप्युच्यतेः प्रतिदिविरोधो
दोष इत्यर्थः । द्वितीयमुदाहरति—भणोति । अत्र यदनुप्रासस्य वैफल्यं तदर्थस्या-
परिणोये निश्चयः । तादृगनुप्रासप्रग्राधिनवाचननिवेदोऽपि वाच्यस्य तद्वारा वाक्यार्थ-
भूतस्य वाच्यत्वनिर्देशेतिहा—अत्र वाच्यस्येति । तृतीयमुदाहरति—अकु-

अत्र शृङ्गारे परुषवर्णाडम्बरः पूर्वोक्तरीत्या विरुध्यते इति परुषानु-
प्रासोऽत्र प्रतिकूलवर्णतैव घृत्तिविरोधः ।

यमकस्य पादत्रयगतत्वेन यमनमप्रयुक्तत्वं दोषः । यथा—

भुजगमस्येव मणिः सदम्भा ग्राहावकीर्णैव नदी सदम्भाः ।

दुरन्ततां निर्णयतोऽपि जन्तोः कर्पन्ति चेतः प्रसभ सदम्भाः ॥ १८९ ॥

(—)

Here, in the manner stated above (Ullāsa VII), the pompous use of jarring syllables is inharmonious with Love Therefore jarring alliteration is, in this case, which is called Stylistic disharmony, the same as Discordance-of syllables.

The embodiment of Rhyme in three quarters is the same as Being out of vogue To illustrate —

Like a snake's jewel of the first water, like a clear-watered river infested by sharks, the wily ones irresistibly attract the heart of a creature even when he has ascertained them as being of sinister aims! (189)

प्रदीपः—त्यादि । अत्र शृङ्गारे परुषवर्णाडम्बरो गुणविवेचनप्रस्तावोक्तरीत्या विरुद्ध इति प्रतिकूलवर्णतैव घृत्तिविरोध इत्युच्यते । यमकस्य तु पादत्रयगतत्वेन यमनमप्रयुक्तत्वमेव । कविभिस्तथाऽप्रयोगात् । यथा—भुजगमेति । उपमाया तु यौ न्यूनाधिकोपमानत्वे दोषौ तत्रोपमाने उपमेयापेक्षया जातिगत प्रमाणगत वा यन्न्यूनत्वमधिकता वा तदनुचितार्थम् । धर्मगते न्यूनत्वाधिकत्वे यथाक्रम न्यूनपदत्वाधिकपदत्वे । तत्र जातिगत न्यूनत्व यथा—

उ० :— त्वदीयमेकप्रयोजनमणेत्यर्थ । श्वोभाविगमना प्रति जारस्य वच । अन-
नुरणदिति । शब्दरहितमणिमेखलम् । तत्स्थानस्य गुरुत्वेन लघुमचारात् । अविर-
तसिजानमजुमजीरम् इति च परिसरणविशेषणम् । परिसरण गमनम् ।
भूषणानां च शिजितम् । रणरणकमुत्कठाम् । ईदृश तव परिसरणं दृष्ट्वा मम
चेतोऽकारणमुत्कठा कुल्ले इत्यर्थः । तवोल्लासात् इतः परं भर्तृगृहगमनाच्चेति
भावः । (आर्या छन्दः ।) उच्यते इति । शब्दानुरूपार्थविरहेणानुप्रासस-
त्वेऽपि नास्वादोत्कर्षः । शब्दालकाराणामप्यर्थातिशयाधानद्वारेणैव चमत्कारि-

प्रभाः—ण्डेति । अत्रोपनागरिका विमुच्य परुषाया अङ्गीकारादो घृत्तिविरोधः स वर्ण-
प्रातिकूल्यान्नातिरिच्यत इत्याह—शृङ्गारे इति । यमकविषय दोष दोषप्रयुक्तत्वेऽन्त-

उपमायाम् उपमानस्य जातिप्रमाणगतन्यूनत्वम् अधिकता वा ता-
दृशी अनुचितार्थत्व दोषः । धर्माश्रये तु न्यूनाधिकत्वे यथाश्रम हीनपदत्व
मधिकपदत्व च न व्यभिचरतः । क्रमेणोदाहरणम्—

‘चण्डालैरिव युष्माभिः साहसं परमं कृतम्’

(Cited in वामन's सूत्रवृत्ति ४२)

‘वह्निस्फुलिङ्ग इव मानुरयं चक्रास्ति’

(Cited in वामन's सूत्रवृत्ति ४२)

अयं पद्मासनासीनश्चक्रवाको विराजते ।

युगादौ भगवान्वेधा विनिर्मित्सुरिव प्रजा ॥ १९० ॥

(Cited in भामह's काव्यालंकार २५५)

In an Upamā, the inferiority, in the matter of the class or size, of
the Upamāna, or its superiority in the same is (the same as) the defect
Impropriety ^{So far as the excess or deficiency of attributes (धर्मत्व)}
~~So far as the inferiority or superiority abiding in the Common~~
^{is concerned} Property is concerned, they respectively do not fall outside Being
deficient-in-(descriptive)-words, or Being-superfluous-in-descriptive-
words Instances in order

Like the Candalas you have performed an eminent act of daring !

Here shines the sun like a spark of fire !

Here looks splendid the Cakravaka perched on the seat of the
lotus, like the Lord, the Creator, intending to create the creatures, at the
beginning of the aeon (i. e. creation) ! (190)

प्रदीपः—‘चण्डालैरिव युष्माभिः साहसं परमं कृतम्’ । अत्र चण्डालन्वजातेन्यूनतया
दुष्कर्म्मभारित्वव्यक्तेरनुचितार्थत्वम् । प्रमाणगत यथा—‘वह्निस्फुलिङ्ग इव मानुरयं
चक्रास्ति’ इति । जानिगतमधिकत्व यथा—अयमिति ।

उ०ः—त्यात् । शब्दानां परिवृत्त्यसहत्वमात्रेण दा दालकारव्यपदेशः । (भुजंगम-
स्येति ।) सदभा दभसहिता । दुरततां दुःखप्राप्तात् करणताम् । निर्णयतोऽपि
निधिन्वतोऽपि । प्रसभे बडात् । प्रमुखे इति पाठे आपातत । वर्णनि ।
सच्यतिसर्वमणिरिव माहयुक्तसजला नदीम् । वतिरमपदयाव्यन्तात् ।
(उपजातिश्छन्दः ।) धर्मगते । साधारणधर्मगते । अनुचितार्थत्वमिति ।
तद्व्यक्तिविकल्पायां तु न दोषमिति बोध्यम् । (अयमिति । पद्मेशसनं तत्र

प्रमाः—भांदयति-यमकस्य त्यति । उदाहरति—यथेति । अथ प्रतीयमानेति ।
इति बोधेनेत्यर्थः । तथापीति । इति बोधेनोपमातिवादेऽपीत्यर्थः । एवमुपातधर्म

पातालमिव नाभिस्ते स्तनौ क्षितिधरोपमौ ।

वेणीदण्डः पुनरयं कालिन्दीपातसन्निभः ॥ १९१ ॥

(Cited in वामन's सूत्रवृत्ति. ४.२.)

अत्र चण्डालादिभिरुपमानैः प्रस्तुतोऽर्थोऽत्यर्थमेव कदर्थित इत्यनुचितार्थता ।

स मुनिर्लाञ्छितो मौञ्ज्या कृष्णाजिनपटं वहन् ।

व्यराजन्नीलजीमूतभागाश्लिष्ट इवांशुमान् ॥ १९२ ॥

(Cited in वामन's सूत्रवृत्ति. ४.२.)

अत्रोपमानस्य मौञ्जीस्थानीयस्तडिल्लक्षणो धर्मः केनापि पदेन न प्रतिपादित इति हीनपदत्वम् ।

Your navel is like the Nether World, your breasts like mountains; while this massive braid of your hair is like the cataract of the Jumna ! (191)

Here, owing to the Upamānas, Candāla etc., the matter under consideration happens to be very much brought into contempt, therefore it is Impropropriety.

That sage, marked by the girdle of Muñja grass and wearing the hide of a black antelope for a garment, looked splendid like the sun wrapped in a fragment of a dark cloud ! (192)

Here since the attribute of Lightning relating to the Upamāna and corresponding to the Girdle of Muñja grass (relating to the Upameya) has not been stated by any word, the defect is the same as Deficiency-of-words

प्रदीपः — ब्रह्मण कल्पभेदेन भेदाद्ब्रह्मत्व जातिः । प्रमाणगतमधिकत्व यथा—पातालमिति । एषु चण्डालादिभिरुपमानैरुपमेयभूता अर्था अत्यन्तमेव कदर्थिताः । निन्दोपहासादिप्रतीतेरित्यनुचितार्थता । धर्मगत न्यूनत्व यथा—स मुनिरिति । अत्रोपमेयमौञ्जीस्थानीयस्तडिल्लक्षणो धर्मो न केनापि पदेन प्रतिपादितः । न चाक्षेपादिनाऽपि स्पष्ट प्रतीयते

उ०ः — आसीनः । विनिर्मित्सु विनिर्मातुमिच्छुः । स्रष्टा ब्रह्मा । पातालमिति । कालिन्दीपातसन्निभः यमुनाप्रवाहतुल्यः ।) उपहासेति । अत्युत्कृष्टब्रह्माद्युपमानकत्वम् अपकृष्टोपमेयस्य असत्यतापर्ययसायितयोपहासाय भयतीति भावः । स मुनिरिति । (मौञ्ज्या मुंजाख्यतृणनिर्मितमेखलया । लाञ्छितः चिह्नितः ।

प्रभाः — विशिष्टत्वमुपमानोपमेययोरन्यतरस्य भवेत्, तथा च प्रक्रमभङ्ग इत्याह—न च

स पीतवासा. प्रगृहीतशार्ङ्गो मनोज्ञभीम वपुःप कृष्णः ।

शतहृदेन्द्रायुधवान्निशायां ससृज्यमानः शशिनेव मेघः ॥ १९३ ॥

(Cited in भामह's काव्यालङ्कार २५८)

There Kṛṣṇa clad in a yellow garment and clutching the Śaṅga bow assumed a form both charming and awful, like a cloud, with a streak of lightning and rainbow across it, as it comes in contact with the moon, at night ! (193)

प्रदीपः—अविनाभावाद्यभावादिति न्यूनपदत्वमेवैतत् । धर्मगतमधिकत्व यथा—स पीतेति । अत्रोपमेये शङ्खायनिर्देशादुपमाने तत्तुल्यस्य शशिनो ग्रहणमतिरिच्यते इत्यधिकपदत्वमेवैतत् । भिन्नलिङ्गत्वभिन्नवचनत्वे अप्युपमादोषो नोपदोषातिरेकिणौ । तथा हि । लिङ्गवचनयोर्भेदे यद्युपमानोपमेययो साधारणधर्मवाचकं पदमन्यतरघटितं कुर्यात्, तदैकतरस्यैव तद्धर्ममन्वयावगते कथमुपमानिर्वाहः । अथ प्रतीयमान साधर्म्यमाश्रित्येय स्यात्, तथाप्युपात्तधर्मविशिष्टस्यैवोपमानत्वमुपमेयत्व वा प्रतीयेत । न च तथा प्रस्तुतम् । अतः

उ०ः—कृष्णाजिनरूप पट वस्त्रम् ।) जीमूतो मेघः । अशुमान्सूर्यः । अविनेति । व्यास्यभावादित्यर्थः । त विना सादृश्याप्रतीतेर्दोषत्वम् । (स पीतेति । पीतवर्णं वासो वस्त्र यस्य, प्रगृहीत शार्ङ्गं धनु येन, स श्रीकृष्णो मनोज्ञ सुन्दर च तद्भीम वपुः, आप प्राप । क इव । शतहृदा विद्युन् इन्द्रायुधं इन्द्रधनुश्च तद्वान् निशाया शशिना ससृज्यमानो मेघ इव । उपजातिश्छन्दः) अधिकपदत्वमेवैतदिति । उपमानन्यूनाधिकधर्मत्वमेवोपमेयाभिन्नन्यूनधर्मत्वमिति पृथङ्गोक्तम् । प्रतीयमानमिति । उपात्तधर्मातिरिक्तधर्ममित्यर्थः । न च तथेति । किं तु उपमाप्रस्तुतेरित्यर्थः । प्रक्रांतस्य । उपमान्कारस्य । अभावात् । असमयात् । इवादिना धर्मेनेनापि उपात्तधर्म एव बोध्यते तस्य निरक्तोभयनिष्ठवे उपमानिर्वाहो नान्यथेति भावः । अपरत्र लिङ्गविपरिणामेन यथावयविद्वयस्येऽपि स्फुटत्वाभावेन चमत्कारापकार्य इति तत्त्वम् । मात्रेणेति । पुस्त्यान्वितच्युतत्वस्य नपुंसकविशिष्टोपमानधर्मत्वाभावादिति भावः । अत एव यत्रानुपात्तसाधारणधर्मस्तत्र न दोषः । कल्प्यमानस्य लिङ्गरहितस्यैव कल्पनेन उभयसाधारणत्वात् ।

प्रभाः—तथेति । अन्यतरस्य सविशेषगत्वं प्रकान्तविस्मयित्यर्थः । पुलिङ्गत्वादिति । पुस्त्यान्वितत्वादित्यर्थः । तथा चोपमाने चिन्तारत्ने बाधेनान्वयादिति भावः । न चैवशब्देनोपमाने साधारणधर्मबोधे बाधघातभाव इति शङ्कनीयम् । उपात्तधर्मस्यैव

अधोपमेयस्य शङ्खादेरनिर्देशे शशिनो ग्रहणमतिरिच्यते इत्यधिक-
पदत्वम् ।

लिङ्गवचनभेदोऽपि उपमानोपमेययोः साधारणं चेत् धर्ममन्यरूपं
कुर्यात्, तदा एकतरस्यैव तद्धर्मसमन्वयावगतेः सविशेषणस्यैव तस्योप-
मानत्वमुपमेयत्वं वा प्रतीयमानेन धर्मेण प्रतीयते इति प्रकान्तस्यार्थस्य
स्फुटमनिर्वाहादस्य भग्नप्रक्रमरूपत्वम् । यथा—

Here, when the conch etc as relating to the Upameya are not
stated, the mention of the moon is in excess so the defect is the same
as Superfluity-of words

If the divergence of Gender and Number tends to make what is a
common property otherwise, then the common property is found to be
in connection only with one of the two Therefore it (i. e the other)
will be apprehended as an Upamāna or Upameya only in so far as
qualified by the attribute that is understood So the fault is the same
as Breach-of Motif since the matter sought to be stated is not clearly
brought out To illustrate —

प्रदीप .— प्रकान्तस्याभावाद्भग्नप्रक्रमत्वमेव दोषः । यथा—‘चिन्तारत्नमिव च्युतोऽसि
करतो धिङ् मन्दभाग्यस्य मे’ । अत्र च्युत इत्युपमेयमात्रेणान्वीयते । पुल्लिङ्गत्वात् । वचन
भेदे यथा—‘सक्तवो भक्षिता देव शुद्धा कुलवधूरिव ।’ अत्र शुद्धा इत्युपमेयमात्रे-
णान्वीयते । लिङ्गभेदोऽत्र विद्यमानोऽप्यप्रधानम् । उपमानस्य बहुत्वे लिङ्गभेदेऽप्युभयान्वय-
समवात् । यत्र तु लिङ्गवचनयोर्भेदेऽपि सामान्याभिधायि पदमुपात्तरूपभेद नापद्यते, किं
तूपात्तेनैव रूपेणोभयत्रान्वेति, तत्र दोषत्वमेव नास्ति । उभयत्राप्यस्यानुगमयोग्यस्वभावत्वात् ।

उ० :— एष यत्र लिंगरहितार्थोपस्थापकतिङन्तेन साधारणधर्मोपस्थितिस्तत्रापि
न दोषः । यथा ‘स्त्री गच्छति पट्टोऽयम्’ इत्यादौ । एष च ‘चन्द्र इव सुदर
मुखम्’ इत्यादौ दोष एवेति बोध्यम् । अत्र शुद्धा इति बहुत्वविशिष्टशुद्धत्वसाधा-
रणधर्मस्य बहुत्वावरुद्धसक्तुष्वेयान्वयो न त्वेकत्वावरुद्धवधूरूपे उपमाने इति
भायः । संभवादिति । उभयत्रापि उपात्तरूपामेदात् । तदाह—यत्र त्विति ।
रूपभेदम् । आनुपूर्वीभेदम् । उपात्तेनैव रूपेणेति । उपस्थितोऽर्थ इति शेषः ।
आनुपूर्वीसाम्येनोभयत्रान्वयमभयदिति भायः । अनुगमः । अन्वयः । अत्र लिंगेति ।

प्रभाः— तेन बोधनस्य व्युत्पत्तेः । तस्य च पुस्त्वान्वितस्योपमाने बाधस्योक्तत्वात् ।
लिङ्गभेद इति । सक्तुशब्दस्य पुल्लिङ्गत्वादित्यर्थः । लिङ्गभेदेऽपीति । पुस्त्वस्यैव स्त्रीत्व-

‘चिन्तारत्नमिव च्युतोऽसि करतो धिङ् मन्दभाग्यस्य मे’ (—)

‘सक्तयो भक्षिता देव शुद्धाः कुलचधूरिव ।’ (मेधाविन् ?)

यत्र तु नानात्वेऽपि लिङ्गवचनयोः सामान्याभिधायि पदं स्वरूपभेदं नापद्यते, न तत्रैतद्दूषणावतारः, उभयथाऽपि अस्य अनुगमक्षमस्वभाव-
त्वात् । यथा—

‘गुणैरनर्घ्यैः प्रथितो रत्नैरिव महार्णवः ।’ (—)

तद्वेषोऽसदृशोऽन्याभिः स्त्रीभिर्मधुरताभृतः ।

दधते स्म परां शोभां तदीया विभ्रमा इव ॥ १९४ ॥ (—)

You, like a talisman, have slipped from my hand ! Fie upon me who am hapless !

O king, barley-meal pure like a wife of good family, has been eaten !

Where, however, even with the divergence of Gender and Number the word expressing the common property does not undergo a change of form, this defect does not present itself, since that (i. e. the common property) possesses the characteristic of agreeing both ways. To illustrate:—

Made famous by priceless virtues, like the great ocean by priceless jewels !

Her costume, full of elegance and unlike that of other women, possessed an exquisite grace like her charms ! (194)

प्रदीपः—तत्र लिङ्गभेदे यथा—‘गुणैरनर्घ्यैः प्रथितो रत्नैरिव महार्णवः ।’ अत्र लिङ्गभेदेऽपि विशेषणान्वयस्याविशेषादोपन्याभावः । वचनभेदे यथा—तद्वेष इति । अत्र वचनभेदेऽपि मधुरताभृत इत्यस्योभयान्वयाविशेषात् दोषत्वम् । एव कालपुरुषविष्यादिभेदेऽपि भागप्रथम एव दोषः । तथाप्रतीतेरस्याद्वितिरूपतया

उ० :—गुणरत्नशब्दयोर्लिङ्गभेदेऽपि अनर्घ्यैरिति धर्मशचकस्य लिङ्गद्वयेऽपि तुल्यरूपत्वात् दोष इति भावः । तद्वेष इति । तदीयो वेत्त उपमेयम् । विभ्रमा उपमानम् । असदृश इति मधुरताभृत इति दधत इति च धर्मशचकान्युभयत्रान्वय-
समर्थानि । असदृश इति कर्तृत्ववचन विवन्तवद्वचनं च । भृत इति तन्तृत्ववचनं विवन्तवद्वचनं च । दधत इति दध धारणे इत्यस्यैकवचनं धात्रो वद्वचनं च । अत्र लेशोऽप्युपमोपपत्तौ एवं विवन्तवचनं । अन्याभिः

प्रमाः—इति प्रतीति यथायोग्यन्यदर्थमव इत्यर्थः । उभयत्रापीति । विशेषणवचन-
विज्ञातिरूपमिति । वचनभेदेऽपीति । प्रथमवचनतद्गुणवचनयोरेकवचन-

कालपुरुषविध्यादिभेदेऽपि न तथा प्रतीतिरस्वलितरूपतया वि-
श्रान्तिमासादयतीत्यसावपि भग्नप्रक्रमतयैव व्याप्तः । यथा—

अतिथिं नाम काकुत्स्थात्पुत्रमाप कुमुद्वती ।

पश्चिमाद्यामिनीयामात्प्रसादमिव चेतना ॥ १९५ ॥ (रघुवश. १७.१.)

अत्र चेतना प्रसादमाप्नोति न पुनरापेति कालभेदः ।

प्रत्यग्रमज्जनविशेषविविक्तमूर्तिः

कौसुम्भरागरुचिरस्फुरदंशुकान्ता ।

विभ्राजसे मकरकेतनमर्चयन्ती

बालप्रवालविटपप्रभवा लतेव ॥ १९६ ॥ (रत्नावली. १. २०.)

Even in case of the divergence in Tense, Person, Mood etc. the apprehension does not so much as attain completeness as being free from abruptness. So the same also is comprehended by the Breach-of-Motif. To illustrate:—

Kumudvati got a son named Atithi from Kākutstha as intellect gets vividness from the last watch of the night ! (195)

Here there is the divergence of Tense. Intellect *gets*—not *got*—clarity.

With your figure immaculate, thanks to the special bath taken recently, and with the skirt of your silken garment shining bright with the red hue of saffron, you while worshipping Cupid look splendid like a creeper from which shoot forth tendrils with tender leaves, whose form is clean with the special watering done recently and which is lovely with the ^{filaments} ~~petals~~ (*Āmśu*) glistening bright with the red hue like that of saffron ! (196)

प्रदीपः—विश्रान्त्यभावात् । तत्र कालभेदे यथा—अतिथिमिति । अत्र चेतना प्रसादमाप्नोतीति प्रकृतं न तु तमापेति कालभेदे प्रक्रमभेद एव । पुरुषभेदे यथा—प्रत्यग्रेति । अत्र लता विभ्राजत इति प्रस्तुतं न तु सा विभ्राजस इति तस्मात्पुरुषभेदः । संबोध्यनिष्ठस्य

उ०ः—स्त्रीभिः अन्यस्त्रीवैपैः । कालः । वर्तमानादिः । पुरुषः । प्रथममध्य-
मोत्तमरूपः । विधिः । अप्रवृत्तप्रवर्तनम् । स्वलितत्वम् । विजातीयविषय-
त्वम् । विश्रान्तिः । चमत्कारः । (अतिथिमिति ।) काकुत्स्थात् । कुशात् ।
कुमुद्वती । कुमुदनागकन्या । (पश्चिमात् चरमान् यामिन्याः निशायाः यामात्
चेतना चैतन्यं प्रसाद उद्बोधमिव ।) अत्रेति । यद्यप्यतीतपश्चिमरात्रियामा-

प्रमाः—त्वाभ्यां भेदेऽपीत्यर्थः । अतिथिं नामेति । अत्र यथा चेतना प्रसादं प्राप्नोति

अत्र लता विभ्राजते न तु विभ्राजसे इति संबोध्यमाननिष्ठस्य पर-
भागस्य असंबोध्यमानविषयतया व्यत्यासात् पुरुषभेदः ।

‘गङ्गेव प्रवहतु ते सदैव कीर्तिः’ (—)

—इत्यादौ च गङ्गा प्रवहति न तु प्रवहतु इति अप्रवृत्तप्रवर्तनात्मनो विधेः ।
पञ्चजातीयकस्य चान्यस्यार्थस्य उपमानगतस्यासंभवाद्धिभ्यादिभेदः ।

ननु समानम् उच्चारितं प्रतीयमानं वा धर्मान्तरमुपादाय पर्यवसि-
तायाम् उपमायाम् उपमेयस्य प्रकृतधर्माभिसंबंधान्न कश्चित्कालादि-

Here, it is the third person “looks splendid,” not the second “look splendid,” which applies to the creeper. Therefore, since the latter part (i. e. termination) applying to the thing addressed has to be modified so as to apply to the thing not addressed, the defect is that of Divergence-of-Person.

‘Let your glory ever flow forth like the Ganges!’

Here there is the divergence of mood in so far as it consists in making an inactive thing active. Inasmuch as, (the Indicative mood in) “The Ganges flows” (applies to the Ganges) but not (the Imperative) in “Let the Ganges flow” Owing to other things like this not applying to the Upamāna, there results the Divergence-of-Mood etc.

It might be urged. When an Upamā is concluded by admitting another common property whether stated or implied, as the Upameya

प्रदीपः—आजनस्यासंबोध्यविषयतया अप्रतीते । विधिभेदे यथा—‘गङ्गेव प्रवहतु ते सदैव कीर्तिः ॥ इत्यादावप्रवृत्तप्रवर्तनात्मनो विधेभेदः । यतो गङ्गा प्रवहतीति विरक्षितं न तु सा प्रवहन्वि-

उ०ः—चेतना प्रसादमाप्नोति न कालभेदस्तथापि पश्चिमरात्रियामजातीयादद्यापि प्रसादमाप्नोतीति कालभेद इति भावः । प्रत्यग्रेति । (रत्नाकर्यां प्रथमकिं वासप्रदत्ता प्रति वसराजस्योक्तिः ।) अभिनवज्ञानविशेषेण शुद्धा मूर्तिः शरीरं यस्याः । कौमुभरागेण रुचिरं सुवर्णं अंशुकप्राप्तो यस्याः । नूतनविसृज्युक्तशाखा-
प्रमदा लनेव । (यस्यन्ततिद्वयं छन्दः ।) अत्रेति । तस्मात् विभ्राजते इति पाठो युक्तः । न च देवी संबोध्योक्तेः तत्र प्रथमपुरुषार्थान्वयः । हे देवि भव-
ती भ्राजते इत्यन्यथानभवात् । संबोध्यनिष्ठस्येति । मय्यमुपमयाव्यस्य

प्रसाः—तथा सा पुत्रमाप्नोति कालभेदोपः । विध्यदीप्यारित्यर्थमाह—पञ्च-
विधस्येति । अन्यस्य प्रार्थनार्थस्येदर्थः । ‘इन्द्रस्येव प्रियो इन्द्रिस्तव संप्रार्थने

भेदोऽस्ति । यत्राप्युपात्तेनैव सामान्यधर्मेण उपमा अवगम्यते, यथा—
‘युधिष्ठिर इवायं सत्यं वदतीति’—तत्र युधिष्ठिर इव सत्यवाचयं सत्यं
वदतीति प्रतिपत्स्यामहे । सत्यवादी सत्यं वदतीति च न पौनरुक्त्यम्
आशङ्कनीयम् । रैपोपं पुष्पातीतिवत् युधिष्ठिर इव सत्यवदनेन सत्य-
वाचयमित्यर्थोपगमात् ।

gets connected with the attribute under consideration, there cannot be any divergence of tense etc. Even in cases where the Upamā is apprehended only on the basis of a common property that is stated, e. g. ‘He speaks truth like Yudhiṣṭhira,’ we get the idea : ‘He, truth speaking like Yudhiṣṭhira, speaks the truth’ Nor should it be suspected that it is tautology to say “Truth-speaking like Yudhiṣṭhira, he speaks the truth”, for we get the (particular) sense “He, like Yudhiṣṭhira, is truth speaking by his habit of truth speaking”, as we get it in “He preserves it as he would preserve wealth”

प्रदीपः — ति । एवविधस्यान्यस्यार्थस्योपमानगतस्यासंभवाद्विध्यादिभेदो द्रष्टव्यः । ननुदाहृतेषु
कथं दुष्टता । भिन्नकालसंभिन्नाद्धर्मादतिरिक्तमुपात्तं प्रतीतं वा कचित्साधारण धर्ममुपादायोपमाप-
र्यवसाने पश्चाद्विन्नमालादिसंभिन्नधर्मान्वयात् । तथा हि—विभ्राजस इत्यत्र विविक्तमूर्तत्वादिना
लतानायायिकयोः पर्यवसाने पश्चाद्विभ्राजस इत्यस्य नायिकामात्रान्वयेऽपि को दोषः । अथ यत्रो-
पात्तेनैव धर्मेणोपमानिर्वाहः स च धर्मभेदः कालभेदासंभिन्न एव, तत्र का गतिः । यथा—
‘युधिष्ठिर इवायं सत्यवादी’ इति । युधिष्ठिरो हि सत्यमवादीत्, न तु वदतीति चेत् । उच्यते ।
तत्रापि सत्यवादीति प्रतीतधर्मणैवोपमित्यव्याघातः । न च तथा सति सत्यवाचयं सत्यं

उ० : — सत्रोऽप्यर्थेनैवान्वयादिति भावः । भेद इति । आशीर्निहितलोदप्रत्यय-
स्यानागतेष्टविषयार्थमन्त्रात्कीर्तनेरान्वयो न तु विद्यमाने गगाप्रवाहे । एव यथा
गगा प्रवहति तथा कीर्तिः प्रवहत्वित्यर्थे विधेर्भेद इति भावः । ननु प्रवहणस्य
सिद्धत्वेऽपि कस्यचिदनागतार्थस्य गगानिष्टस्य विधिविषयत्वं स्यादत आह—
एवंविधस्येति । असंभवादिति । उपमेयेऽसंभवादित्यर्थः । वस्तुतस्तद्दश-
धर्मांतरस्य सत्त्वेऽपि तस्य प्रवृत्त्यर्थत्वाभावात् तत्र विव्यर्थान्वयसंभव इति बोध्यम् ।
विध्यादिभेद इति । यद्यपि विधेरेकमात्रान्वयिनो न भेदस्तथाऽपि व्यत्यास
एवात्र भेदपदार्थः । नन्विपपदेन धर्मान्तरेणैव साम्यं बोध्यतामुपात्तधर्मस्तूपमेय
एवान्वेत्विति कथं लिंगादिभेदो दोष इति शक्ते—नन्विति । अतिरिक्तम् ।

प्रभा : — जनैः ’ इत्यादौ प्रार्थ्यमानताविशिष्टा श्रीगृहिर्नोपमानमिति द्रष्टव्यम् । केचित्तु विधीय-
मानधर्मान्तरमेवोपमाने गङ्गायाः स्यादत आह—एवजातीयकस्येति । तथा च तदसंभव

सत्यमेवैतत् । किं तु स्थितेषु प्रयोगेषु समर्थनमिदं न तु सर्वथा निरवयम् प्रस्तुतचस्तुप्रतीतिव्याघातादिति सचेतस एवात्र प्रमाणम् ।

असादृश्यासंभवावप्युपमायाम् अनुचितार्थतायामेव पर्यवस्यतः ।
यथा—

‘अग्नौ काव्यशशिनं विततार्थरश्मिम्’ (वामन’s सूत्रवृत्ति २४.)

अत्र काव्यस्य शशिना अर्थानां च रश्मिभिः साधर्म्यं कुत्रापि न प्रतीतमित्यनुचितार्थत्वम् ।

(We reply) It is quite correct But this sort of explanation is with regard to usages that have come to stay It is not, however, completely faultless, as there does occur a marring of the understanding of the matter under consideration Men of taste alone are the authority in this matter

Dissimilarity and Improbability also resolve into Impropropriety
To illustrate

I compose this moon of the poem from which spread out the rays of meaning !

Here as the similarity of poem to the moon, and that of meaning to rays, is nowhere felt, the defect is Impropropriety

प्रदीपः — वदतीति पर्याप्तौ सत्यं वदतीति पुनरुक्तमिति वाच्यम् । ‘रूपोप पुष्पाति’ इत्याद्यनुप्रयोगवददोषत्वात् । रूपोपमित्यन्वार्थव्ययेन पोषणस्येवात्राप्याजानिकसत्यवादित्वस्य प्रतीतेरिति । सत्यमात्रम् । किं तु स्थितेष्वनुप्रयोगेषु क्वचित्तथा पुनरुक्तिमात्रसमर्थनं न तु सर्वधैव तन्निरवयम् । प्रस्तुतस्य रसादे प्रतीतिस्खलनात् । न च तदसिद्धम् । सहृदयसत्वे-

उ० : — कालविशेषाद्यनरुद्धम् । उपात्तम् । उच्चारितपदगोच्यम् । प्रतीयमानम् । अध्याहारलभ्यम् । न दोष इति । एवं काम इत्याय राजा भातीत्यादौ सौंदर्यादिनाऽनुपात्तेन साम्यप्रतीतौ पश्चात् क्रियालभ्यमालम्बेदो यथा कामोऽभात् एवमय भातीत्याकारो न दोषः । कामसदृशसुदरोऽयं भातीति प्रतीतेः । यथेति । यथोपात्तसत्यमादित्वमेव साधर्म्यं, तच्च भिन्नमालम्बेन, युधिष्ठिरे वर्तमानसत्यवचनाभावात्, धर्मोत्तरं तु नास्त्येवेत्यभिमानः । सत्य-

प्रमाः — इति व्याचक्षुः । उपात्तधर्मस्यैवेवादिना बोधनं प्रथममङ्गं चानाहत्य दृढते—
नन्विति । रूपोपमित्यनुप्रयोगेऽपि कथं पुनरुक्तताया अशेषत्वं तत्राह—अर्थव्ययेनेति ।

निपेतुरास्यादिव तस्य दीप्ताः शरा धनुर्मण्डलमध्यभाजः ।

जाज्वल्यमाना इव वारिधारा दिनार्धभाजः परिवेपिणोऽर्कात् ॥१९७॥ (—)

(Cited in भामह's काव्यालंकार २ ४७)

अत्रापि ज्वलन्त्योऽभ्युधाराः सूर्यमण्डलात् निष्पतन्त्यो न संभवन्ती-
त्युपनिबध्यमानोऽर्थोऽनौचित्यमेव पुष्पाति ।

There seemed to pour forth from his mouth, as he stood amidst the circle of the bow, dazzling arrows like burning streams of water from the sun with the halo, at mid day ! (197)

Here burning streams of water as emerging from the sun are improbable Thus the matter which is being described fosters Impropriety itself

प्रदीपः — दत्त्वात् । किं च उपात्तमनादृत्य प्रतीतेनोपमा इति तुच्छम् । उपात्तक्रियैव तद्विवक्षणात् । असादृश्यासम्भावप्युपमादूषणे अनुचितार्थतायामेव पर्यवस्यत । यथा—
' अग्नौ शशिना विततार्थरश्मिम् । ' अत्र काव्यस्य शशिनाऽर्थानां च रश्मिभिः साधर्म्यं न क्वापि प्रसिद्धमिति तत्रोपमानिबन्धनमनुचितार्थमिति । निपेतुरिति ।

उ० : — वादीति । सत्यवदनशीलत्वं धर्मांतरमिवार्थ इति भावः । अर्थव्ययेनेति । न तु कार्पण्येन यथाकथंचिदित्यर्थः । धनकृत पोषणमित्यर्थलाभाय रैपोषमित्यु-
क्तेर्न वैयर्थ्यम् । रैपोषमित्यत्र पुषे प्रयोगः साधुत्वार्थ एव । आजानिकेति । स्वाभाविकेत्यर्थः । यथा युधिष्ठिरो लोभादिना न सत्यवक्ति किं तु ताच्छील्यात्, तथाऽयमपीत्यर्थलाभान्न वैयर्थ्यमिति भावः । एव गगोवेत्यादावत्युज्ज्वलेत्या-
दिपदाध्याहारेण दोषोद्धार इत्याशयः । एतादृशान्वयाध्याहारादिकल्पनमानुभविक-
मित्याशयगनाह—सत्यमिति । स्थितेति । रैपोषमित्यादिषु साधुत्वार्थ-
नियमितेषु कथंचित्समर्थनमित्यर्थः । उपात्तमिति । उपात्तधर्ममित्यर्थः । तुच्छमिति ।
श्रुतहान्यश्रुतकल्पनाभ्यामास्वादप्रकर्षप्रतिबन्धादिति भावः । तदाह—उपात्तेति ।
(निपेतुरिति ।) आस्यादिवेत्युत्प्रेक्षा । तूणाद्वाणाकर्षणे विलम्बः स्यादिति

प्रभा : — पोषणसामान्ये धनव्ययकृतपोषणाभेदबोधार्थतया नानुप्रयोगे पौनरुक्त्यदोषः ।
एव सत्यवदनसामान्यस्य स्वाभाविकयुधिष्ठिरसंबन्धिसत्यवदनरूपताबोधरूपप्रयोजनसत्त्वाच्च
पुनरुक्तदोष इत्यर्थः । असम्भवमुदाहरति—निपेतुरिति । दृशो वारिधारा उपमान-

उत्प्रेक्षायामपि, संभावने ध्रुवेवादय एव शब्दा वक्तुं सद्बन्ते, न यथा-
शब्दोऽपि । केवलस्यास्य साधर्म्यमेव प्रतिपादयितुं पर्याप्तत्वात् तस्य
चास्यामविवक्षितत्वादिति तत्राशक्तिरस्यावाचकत्वं दोषः । यथा—

उद्ययौ दीर्घिकागर्भान्मुकुलं मेचकोत्पलम् ।

नारीलोचनचातुर्यशङ्कासकुचितं यथा ॥ १९८ ॥ (—)

उत्प्रेक्षितमपि तार्त्त्विकेन रूपेण परिवर्जितत्वात् निरुपाख्यप्रख्यम्,

Even in *Utprekṣā*, it is only the words *dhruva*, *eva* etc that are capable of expressing the fancying—not the word *yathā* also. For the latter is adequate to express only similarity. And as similarity is not sought to be expressed here (in *Utprekṣā*), its incapacity there is the Defect of Non-expressiveness. To illustrate —

From inside the pond there shot forth a blue lotus that was (yet) a bud, as if due to its having shrunk in fear of the charm (चातुर्य) of the eye of the lady ! (198)

Also a matter that is fancied is akin to things that are non-substantial owing to its being destitute of a real form. When, for the

प्रदीपः - अत्रापि ज्वलदम्बुधारायाः सूर्यमण्डलाग्निपतनमसंभवीति तद्विवन्धनमनौचित्यं पुष्पाति । उत्प्रेक्षायामपि ध्रुवेवादय एव शब्दा व्यक्तमुत्सद्बन्ते, न तु यथाशब्दोऽपि । केवलस्यास्य साधर्म्यमेव प्रतिपादयितुं समर्थत्वात् । अत उत्प्रेक्षायामयथाशब्दोपादानेऽवाचकत्वमेव । यथा—उद्ययाविति । निर्विषयत्वमप्युत्प्रेक्षादूषणमनुचिनार्थत्वमेव । यत्तार्त्त्विकस्याभावात्त्रिरुपाख्यप्रख्य तन्ममर्थनाय यदर्शान्तर

उ० : - भाव । धनुर्मण्डलं परिवेषथ धिप्रप्रनिधिप्रभावापन्ने । (उपजातिशब्द ।) अनौचित्यमिति । अप्रयुक्तत्वसाकार्यमप्यत्रेति बोध्यम् । (उद्ययाविति । दीर्घिका वापी ।) मुकुलं मुकुटभावापन्नम् । मेचक नीलम् । उत्प्रेक्षादूषणम् । उत्प्रेक्षाविषयसमर्थसमर्थतरन्यासदूषणम् । निरुपाख्यम् । अलीक-शशविषाणादि । तत्राख्यं तत्तुल्यम् । तत्र हेतुत्प्रेक्षाविषयस्य तार्त्त्विकरूपा-

प्रमा : - तथा नोपपद्यन्ते इत्यनुचिनार्थत्वदोष इत्याह—अत्रापीति । उत्प्रेक्षदोषमप्यवाचकत्वेऽन्तर्भावयति—उत्प्रेक्षायामपीति । केवलस्येति । प्रायःपदापठमभिव्याहृतम्येत्यर्थः । उत्प्रेक्षारोपमुदाहरति—यथेति । ‘नारीलोचनचातुर्यशङ्कासकुचितं ध्रुवम्’ इति मुक्ता पाठः । निरुपाख्येति । भगवद्विषयः ।

तत्समर्थनाय यत् अर्थान्तरन्यासोपादानम् तत् आलेख्यमिव गगन-
तलेऽत्यन्तमसमीचीनमिति निर्विषयत्वमेतस्य अनुचितार्थतेव दोषः ।
यथा—

दिवाकराद्रक्षति यो गुहासु लीन दिवाभीतमिवान्धकारम् ।

धुद्रेपि नूनं शरणं प्रपन्ने ममत्वमुच्चैः शिरसामतीव ॥ १९९ ॥

(कुमारसम्भव ११२)

अत्राचेतनस्य तमसो दिवाकरात् त्रास एव न सम्भवतीति कुत एव
तत्प्रयोजितमद्विणा परित्राणम् । सभावितेन तु रूपेण प्रतिभासमानस्यास्य
न काचिदनुपपत्तिरवतरतीति व्यर्थ एव तत्समर्थनार्थां यत्नः ।

साधारणविशेषणप्रशादेव समासोक्तिरनुक्तमपि उपमानविशेष प्रका

substantiation thereof, an Arthantara nyasa is used, it is extremely ill
suited, like sketching in air Thus Absence-of-scope for it is the same
as Impropriety To illustrate —

Which (Himalaya) shelters from the Sun the Darkness lurking
in its caves by daytime, becoming frightened as though Indeed towards
one who howsoever petty takes refuge (with them), those with heads
aloft very much cherish a feeling of kinship ! (199)

Here, as the fear itself of the Sun, on the part of the inanimate
Darkness is improbable, how at all could there be the sheltering by
the mountain! ^{as a sequel to (198 मङ्ग)} But when it is apprehended in its imaginary form, no
impropriety regarding it presents itself Thus an attempt to substantiate
it is nothing short of futile

A Samasokti suggests the particular Upamana verily in virtue of
the attributes applicable in common So when on its (i e. of the
Upamana) being stated here (i e. in Samasokti) over again, there
results the defect of Peing-ill-suited-for-statement, for want of

प्रदीपः—न्यासोपादानं तद्वत् हि तत् यथा—दिवाकरादिति । अत्र तमसग्रासः
एवासंभवी । तमसोऽचेतनत्वात् । तत्कथं तत्प्रयुक्तमद्विणा तत्परित्राणम् । उग्रप्रक्षितग्राणवत्तया
प्रणीतस्यस्य न काचिदनुपपत्तिरवतरतीति व्यर्थ एव तत्समर्थनार्थां यत्नः । यस्तु समागोष्ठी

उ०ः—भाष । तत् । निर्विषयत्वम् । अभित्तिचित्रस्पर्धाभावात्तदुदाहरणम् ।
दिवाकरादिति । (कुमारसम्भवे प्रथममर्गे हिमाडयवर्गनम् ।) भीतं प्रस्तम् ।
(उपजतिः ७८८ ।) तत्परित्राणमिति । अद्वेष्ट्यचेतनं यदिदमप्युपश्लेषः ।
शस्त्रस्य चित्तवृत्तिविशेषणस्य तत्राग्राणस्य च चेतनधर्मत्वात् तदाह—उत्प्रे-

शयतीति तस्याग्र पुनरुपादाने प्रयोजनाभावात् अनुपादेयता यत्, तत् अपुष्टार्थत्वं पुनरुक्ता वा दोषः । यथा—

स्पृशति तिग्मरुचौ ककुभः करैर्दयितयेव विजृम्भिततापया ।

अतनुमानपरिग्रहया स्थितं रचिरया चिरयाऽपि दिनश्रिया ॥२००॥

(हरविजय ३.३७)

अत्र तिग्मरुचेः ककुभां च यथा सदृशविशेषणवशेन व्यक्तिविशेष-

purpose it is the same as Redundancy or Tautology To illustrate:—

As the sun touched the Quarters with the rays (by śleṣa with the hands), the Glory of Day, bright and of long standing, with the heat (by śleṣa torments) augmented, came to assume a size (by śleṣa: huffiness) none small, like a beloved ! (200)

Here, the Sun and the Quarters suggest themselves as being the Hero and the Heroines, due to the simlanty of attributes and owing to

प्रदीपः - साधारणविशेषणबलादेवोपमानप्रतीती प्रयोजनाभावेन तदुपादानवैयर्थ्यं तदपुष्टार्थत्वं पुनरुक्ता वा दोषः । यथा—स्पृशतीति । अत्र सदृशविशेषणबलेन तिग्मरुचेर्नायकतया ककुभां तु नायिकात्वेन व्यक्तिः । तथा श्रीमदिवमश्रियोऽपि तत् एव प्रतिनायिकात्वेन भविष्यतीति दयितयेव्यपुष्टार्थम् । अर्थात् प्रतीतस्योपादाने यदि पुनरुक्तिस्तदाऽर्थपुनरुक्तत्वं दोषः । अन्यस्यापुष्टत्वे

उ०:- क्षितत्राणवत्तयेति । स्पृशतीति । तिग्मरुचौ सूर्ये ककुभो दिशः करैः स्पृशति सति दिनश्रिया श्रीमदिवमश्रिया अतनुमानपरिग्रहया स्थितम् । करैर्हस्तै रस्मिभिः । तापो ज्वाला खेदश्च । मानं परिमाणं कोपश्च । चिरया दीर्घया चिरकाशीनया च । (हरविजये तृतीयमर्गे) श्रीमद्वर्णनमिदम् । (द्रुत-विलम्बिता वृत्ताः ।) अत्रेति । सूर्यकणेन स्तीम्पर्शकारित्वेन नायकोचित विशेषणम्, दिशां च वरेण पुष्टरपुष्टयश्च नायिकायोश्च विशेषणम्, (तेन) सूर्ये पुष्टिगतं प्रह दिशां स्तीम्पर्शपरिग्रहः । तत् एवेति । अतनुमानपरिग्रहयेति विशेषणम् स्तीम्पर्शपरिग्रहः । नन्विति । यथा दयिते दयिता करैः स्पृशति सति दयितान्तरस्य तापस्तथा रसो वरीदिशः स्पृशति श्रीमदिवमश्रियोऽपि ताप

प्रमाः - स्पृशति तिग्मरुचायिति । अत्र तदुपादाने विशिष्टविशेषणबलादेवोपमानप्रतीती प्रयोजनाभावेन तदुपादानवैयर्थ्यं तदपुष्टार्थत्वं पुनरुक्ता वा दोषः । यथा—स्पृशतीति । अत्र सदृशविशेषणबलेन तिग्मरुचेर्नायकतया ककुभां तु नायिकात्वेन व्यक्तिः । तथा श्रीमदिवमश्रियोऽपि तत् एव प्रतिनायिकात्वेन भविष्यतीति दयितयेव्यपुष्टार्थम् । अर्थात् प्रतीतस्योपादाने यदि पुनरुक्तिस्तदाऽर्थपुनरुक्तत्वं दोषः । अन्यस्यापुष्टत्वे

परिग्रहेण च नायकतया नायिकात्वेन च व्यक्तिः, तथा ग्रीष्मदिवसश्चिह्नोऽपि प्रतिनायिकात्वेन भविष्यतीति किं दयितयेति स्वशब्दोपादानेन ।

श्लेषोपमायास्तु स विषयः, यत्रोपमानस्योपादानमन्तरेण साधारणेष्वपि विशेषणेषु न तथा प्रतीतिः । यथा—

स्वयं च पल्लवाताम्रभास्वत्करविराजिनी ।

प्रभातसंध्यायास्वापफललुब्धेहितप्रदा ॥ २०१ ॥ (—)

the use of the particular gender (i. e. Fem.). So would the Glory-of-Summer-day suggest itself as being the counter-heroine. Then where is the need of the specific mention of the word "Beloved" for it ?

That is, however, the province of Upamā based on Ślesa, where, unless it (i. e. Upamāna) is stated, there cannot be a suggestion of the Upamāna, like that, even though the attributes are applicable in common. To illustrate :—

And as for herself, bright with her hands ruddy like leaves and lustrous, she fulfilled the desires of those who coveted the fruit not easy to attain (i. e. Mokṣa), like Morning Twilight which looks splendid with the rays of the sun ruddy like leaves, and fulfils the desires of those who longed for the fruit meant for such as are free from sleepiness ! (201)

प्रदीपः—श्लेषोपमा निर्विषया स्यादिति चेत् । न । स हि तस्या विषयो यत्रोपमानोपादानं विना श्लिष्टेष्वपि विशेषणेषु न स्फुटा प्रतिपत्तिः । यथा—स्वयं चेति । अत्र प्रभातसंध्याया अनुपादाने न स्फुटा प्रतीतिः । अप्रस्तुतप्रशंसायामप्युपमेयस्योपादानवैयर्थ्यं यत्तदपुष्टार्थत्वमेव दोषः । तत्राप्युपमेयमनयैव रीत्याऽवगन्तव्यं न पुनः शब्दप्रयोगेण

उ०ः—इत्येवमत्रापि श्लेषोऽस्त्विति भावः । न स्फुटेति । अयमाशयः । यत्रोपमानस्य स्वपदोपादानेऽपि न समासोक्तित्यागस्तत्रावश्यकसमासोक्त्यैव निवहि उपमानपदोपादानं व्यर्थम् । यथा स्पृशतीत्यादौ । अत्र दयितयेत्युपादानेऽपि रवेर्नायकत्वं ककुभां नायिकात्वं च समासोक्त्यैवेति तस्या आवश्यकत्वम् । यत्र तूपमानपदोपादाने समासोक्तिनिवृत्तिस्तदनुपादाने च यत्रोपमानाप्रतीतिः उपात्तसाधारणधर्माणामुपमेयमात्रान्विततयैव प्रतीतेः, तत्रोपमाया एव चमत्कारित्वाय देयं तत्पदम् । यथा—स्वयं चेत्यादौ । गौरीपक्षे पल्लववदाताम्रौ भास्वन्तौ च यौ करौ ताम्बां विराजिनी । सुखेनाप्यते इति स्वापं, खलू प्रत्ययः । न

प्रभाः—संभावनादयितयेत्यपुष्टार्थम् । श्लेषोपमेति । श्लेषमूलिकोपमेत्यर्थः । स्वयं चेति । अत्र तु प्रभातसंध्याया अनुक्तौ न स्फुटा प्रतीतिरित्यदोषः । अनयैवेति ।

अप्रस्तुतप्रशंसायामपि उपमेयम् अनयैव रीत्या प्रतीत न पुनः प्रयोगेण कदर्थतां नेयम् । यथा—

आहूतेषु विहगमेषु मशको नायान्तपुरो वार्यते
मध्येवारिधि वा वसस्तृणमणिर्घत्ते मणीनां रुचम् ।
खद्योतोऽपि न कम्पते प्रचलितु मध्येऽपि तेजस्विना
धिकसामान्यमचतेन प्रभुमित्रानामृष्टतत्त्वान्तरम् ॥ २०२ ॥

(भट्टशतक ६९)

अत्र अचेतनस्य प्रभोरप्रस्तुतविशिष्टसामान्यद्वारेणाभिन्वयकेरयुक्तमेव पुनः कथनम् ।

In Aprastuta praśamsa also, the Upameya which is suggested in this very manner, should not be rendered nugatory by being mentioned over again To illustrate —

The fly, if it comes forward on the winged creatures being summoned, cannot be resisted. The coral glistening amidst the ocean (pretends that it) possesses the splendour of jewels Nor does the fire-fly tremble to parade in the very midst of the luminous bodies Fie upon the dead Universal which is like the master by whom no cognizance is taken of the difference between one object and another ! (202)

Here, since the indiscreet master is suggested by the Universal as qualified by the attributes, which is the matter not under consideration, its mention over again is surely improper

प्रदीपः—दुष्टता नेयम् । यथा—आहूतेष्विति । अत्राचेतसः प्रभोरुपमेयस्याप्रस्तुत-निष्ठसामान्यद्वारेणाभिन्वयकिसमवादयुक्तमेव शब्देन कथनमित्यपुष्टार्थत्वं पुनरुक्तता वेति ।

उ०ः—स्वापमस्वापं दुःखप्रापतादृशं यफलं मोक्षादि तत्र ये लुब्धास्तेषामीहितप्रदा इष्टदात्री । प्रभातसव्यापक्षे तु पल्लवताम्रैर्भास्वत्करैः सूर्यकिरणैर्विराजिनी । अरवापो निद्राभावः तद्रूपफललुब्धे जने हितप्रदा इष्टदात्री । अत्रोपमानपदोपादाने समासोक्त्यागादिति । उपमेयस्य । प्रस्तुतस्य । (आहूतेष्विति । भट्टशतके ६९ पद्यम् ।) विहगमेषु पक्षिषु आहूतेषु पुरः अग्रे आयान् आगच्छन् मशको न वार्यते । तृणमणिः काचादिमणिः प्रवालः वा । मणीनां

प्रभाः—श्रुष्टसाधारणादिविशेषणसामान्यनेयम् । आहूतेषु विहगमेष्विति । अत्र तादृशं सामान्यं धित्येतावतैवाविवक्षितप्रभोरवगतिरसमवात्युनरुद्धदुत्तरयुक्तेत्यपुष्टार्थत्वमप्रस्तुतप्रशंसाया दोषः । उपसहरति—तदेत इति । श्लोकजात्यतमाविता उक्तदोषसामान्यधर्मा

तदेतेऽलंकारदोषाः यथासमन्विनोऽन्येऽप्येवजातीयकाः पूर्वोक्तयैव दोष-
जात्या अन्तर्भाविताः न पृथक् प्रतिपादनमर्हन्तीति ।

Thus these defects of figures and also others like these, occurring according to the nature of the case, are comprehended by the class of defects already specified Hence they require no separate mention

प्रदीपः — तदेतेऽलंकारदोषा यथासमन्विनोऽन्येऽप्येवजातीयकाः प्रोक्तजात्यन्तर्भाविता इति
पृथक् प्रतिपादनमर्हन्तीति कल्याणमास्ताम् ॥

सम्पूर्णं काव्यलक्षणम् ।

ज्येष्ठे सर्वगुणै कनीयसि वयोमात्रेण पात्रे धिया
गात्रेण स्मरगर्वखर्वणपरे निष्ठाप्रतिष्ठाश्रये ।

उ० : — मध्ये धुरि अते वा वसन् मणीना रत्नाना रुच कान्ति धत्ते ।
स्वद्योतोऽपि तेजस्विनामग्निसूर्यादीना मध्ये अपिशब्दादग्रे वा प्रचलितु गतु न कम्पते
न बिभेति । एतत्सामान्य अचेतन अविचारितपदार्थगतविशेष प्रभुमिव धिक् ।
(शार्दूलविक्रीडित छन्द ।) अत्र । आद्यपादत्रयेऽपि । अप्रस्तुतनिष्ठसा-
मान्येति । अनाकलितविशेषत्वरूपेत्यर्थः । तत् तस्मात् । एते उक्ता ।
एवंजातीयका इति । यथा समासोक्तौ नपुसके नायकव्यवहारसमारोपः ।
'दिलीप इति राजेंदुरिन्दु क्षीरनिधावित्र ।' इत्यत्र राजनि इदुतादात्म्यारोपः
उपमाविरुद्धस्तदेतदनुचितार्थमेव । यथा वा, भिन्नाश्रययोर्विरोधवर्णनम् । यथो-
ष्णभासस्तनयाया अपि जल शीतलमियादौ । एकाश्रयत्वेनैव विरोधस्योक्ते-
रिदमनभिहितवाच्यमेव । प्रोक्तजातीति । सप्तमोक्तदोषजातीत्यर्थः ।
संपूर्णमिति । लेशतोऽपि न्यूनताविहात् । काव्यलक्षणम् । काव्य लक्ष्यते
स्वरूपतो विशेषतश्च ज्ञाप्यतेऽनेनेति प्रकृतग्रन्थरूपमिति शिवम् ॥

प्रभा : — (न^२) तिक्कान्ता । एव च पृथक्प्रतिपादने पुनरुक्ततादोषात्तदभावो गुण एवेति
तात्पर्यम् ॥

संपूर्णमिदं काव्यलक्षणम् ।

इत्येष मार्गो विदुषां विमित्रोऽप्यभिन्नरूपः प्रतिभासते यत् ।
न तद्विचित्रं यदमुत्र सम्यग्निर्मिता सद्यनैव हेतुः ॥ १ ॥

इति काव्यप्रकाशेऽर्थालंकारनिर्णयो नाम दशम उऽङ्कासः ।

॥ समाप्तश्चायं काव्यप्रकाशः ॥

Thus is complete this Definition of Poetry

That this path of the learned, though varied, appears unvaried like this, is not to be wondered at Since the well-effected fusion is responsible for it.

Thus ends the Tenth Flash, named as "the Determination of the Figures of Sense" in the "Light of Poetry".

FINISHED IS THIS KĀVYA-PRAKĀSA.

प्रदीपः - श्रीहृष त्रिदिव गते मयि मनोहीने च क शोधये
दनाशुद्धमहो महत्सु विधिना भारोऽयमारोपित ॥ १ ॥
परिशीलयन्तु सन्तो मनसा सतोषशीलेन ।
इममद्भुत प्रदीपं प्रकाशमपि य प्रकाशयति ॥ २ ॥
दीपिकाद्वितय कन्ये प्रदीपद्वितय सुतौ ।
स्वमतौ सम्यगुत्पाद्य गोविन्द शर्म विन्दति ॥ ३ ॥

उ०ः - ' शृगणैरपराधीशसमप्रेरणया दृढम् ।
सद्युक्तिमुक्तामदर्भैर्नैद्वच्छ्रुतिमनोहरै ॥ १ ॥
सेतौ नागेशमद्वेऽस्मिन्नलङ्कारमहोदधे ।
सता मति सचरता यावच्चद्रदिनाकरौ ॥ २ ॥
काव्यप्रदीपकोद्योत शिष्ययोरर्पितो मया ।
यन्निर्मितौ सहायो मे जाता सा प्रतिभा सखी ॥ ३ ॥

प्रभाः - काव्यप्रकाशगम्भीरभावबोधो न चान्यत्र ।
इति प्रदीपगम्भीरभावार्थयोतन कृतम् ॥
अनेन प्रीयतां देवो नृसिंहो रमया युत ।
कुलदेवतमस्माक सर्वभूतात्मना स्थित ॥

प्रदीपः — इति श्रीमद्दामोपाध्यायश्रीगोविन्दविरचिते काव्यप्रदीपेऽर्थालंकारनिर्णयो नाम
दशम उद्गमः ।

॥ समाप्तोऽयं ग्रन्थः ॥

उ० : — इति श्रीमदुपाध्यायोपनामकशिवभट्टसुतसतीगर्भजनागोजीभट्टकृते
लघुकाव्यप्रदीपोद्योते दशम उद्गमः ।

प्रभा : — इति श्रीमत्पदवान्यप्रमाणाभिज्ञतत्सदुपाख्यश्रीविह्वलसूरिसूनुसाम्भट्टात्मजवैद्य-
नाथरचितायां प्रदीपव्याख्यायां प्रभाख्यायां समाप्तः ।

समाप्तोऽयं ग्रन्थः ।

॥ शुभं भूयात् ॥

APPENDIX A

रुचकृते सङ्केते

॥ अथ दशम उल्लासः ॥

उपमानस्य चद्रादेर्विशेषणान्युपमानस्य विशेष(? व्य)रूपतया व्यवस्थापका । पृष्ठीयदिति । यथा पृष्ठी यदुत्तरा तदेव विशिनष्टि । श्रुत्यैव च सवधमुभयाधारमभिधत्ते तथैवाय यथेवादि । सममेव साम्य साधारणो धर्म । तुल्यता द्विष्टरूप सादृश्यम् । भुनक्तु वामुक अवररत्न सूर्य । अलंकारांतर चेति । तद्ध्यनुप्रासादि श्लिष्टतरमपि । काव्ये यद्यव्यभिचारितयैव तद्व्यवहारो गण्यते तदा तेन सहोपमादीना सकरससृष्टी स्यातामिति केवलतयैषा विषयो नावकल्पते । तदिति-स च स्फुटतरो रसादिरर्थं तथालंकारांतर मिति । नपुसकमनपुसकेनेति नपुसकैकशेष । अस्फुटश्च रसादिर्गुणीभूतव्यग्रे गृहीत इत्यस्फुटतरोत्र गृह्यते इति सस्पर्शपदेन ध्वनितम् । मनो विषकल्प विषसदृशमित्यर्थः । न तु विषमेवेति । प्रकृत्यर्थसदृशे कल्पवादीना स्मरणात् । उपमाया एव हीदमुदाहरणं न तु रूपकस्य । प्रत्ययादमुत समारोपाप्रतिपत्तेः । सकलकरणपरविश्राम श्रीवितरणं न सरसकाव्यस्य । दृश्यते अथवा श्रूयते सदृशमशाशमात्रेण ॥ सरसकाव्यस्य सदृशमिन्द्रियाणां परनिर्गतिप्रदं नोपलभ्यते न वा श्रूयत इत्यर्थः । असितेति-अत्रोपमानोपमेययोरेकपदानुप्रवेशः । पूर्वत्र वतते पृथक् निदिष्ट इति विशेषापुनरुदाहरणम् । अतः पुरश्वाचरत्यतः पुरीयति अधिकरणाच्चेति वक्तव्यमिति क्यच । क्यच्क्यज्वाच्यमाचरणमत्र साधारणो धर्मः । विधवति विधुरिवाचरति सर्वप्रातिपदिकेभ्यः क्विवित्याचारे इति क्विप् । कुडुणन्तो परिभ्रमन्मरिष्यसि कण्टककलितानि केतकीवनानि । मालतीकुसुमसदृशं भ्रमर भ्रमन् प्राप्स्यसि ॥ यद्यपि तेन तुल्यमित्यादौ तुल्यादिपदानामुपमेय एव विश्रातिरित्युक्तं तथापीह कुसुमेन सदृशमिति सदृशशब्दामिधेयस्योत्कृष्टतरगुणत्वेनाप्राप्यता प्रतिपादनादुपमानत्वबलादायात तस्य च साक्षादनिर्देशादुपमानस्यैव लोपः । मृगनयनेति । मृगनयने इव नयने यस्याः । अत्र गुणद्योतकोपमानशब्दानां त्रयाणां लोपः । सप्तम्युपमानपूर्वपदस्येत्यादिना हि प्रकरणेन यदुत्तरपदं लुप्यते तत् कठेकाल इत्यादाविव सर्वत्र प्रथमोत्पादितसमासस्थमेव समाससन्निधौ योगेनोत्तरपदलोपविधानात् । तदानीं च तस्यैवोत्तरपदत्वात् । बहुव्रीहौ तु विहिते द्वितीयस्योत्तरपदत्वमिति कुत तस्योपमेयभूतस्य लोपः । यदानु मृगशब्द एव लक्षणया मृगनयनश्रुतिस्तदा मृग एव नयने यस्याः इत्युष्ट्रमुखवद्रूपसमासस्यैव विषयो न त्वस्योपमा

समासस्येति नास्ति स्थानमुपमाया त्रिलोपिन्या । अतएवोक्तं यदेति । उपमेयेनोपमान
धुराधिरूढेन करणात्मना उपमा उपमानस्योपमेयतापादना उपमेयोपमा । सशयस्तु
ससदेहो यदि सशय्यमानस्य तदितरस्मादुत्तरकाल भेदं प्रतिपादितं स्यात् । न वा ।
शुद्धस्यैव तस्य विच्छिद्यता प्रतिपादितत्वात् । अनपहुतेति । अनयोपहुतभेदत्वे
अतिशयोक्तेर्भावात् । आरोपितधर्म एव तस्य प्रसिद्धतरत्वेनानुकूल्यात् । यस्य
रणान्तं पुरे करे कुर्वन्तो मङ्गलाप्रलताम् । रससमुत्थमपि सहसा पराद्मुखीभवति रिपुसेना ।
सांगमिति । न यत्र तस्यैव रूपणमपि तु तदगस्यापि । अगमत्रोपकरणमात्रं न
त्वारंभमेव लक्ष्याव्याप्तिप्रसगात् । रहासि रहस्यानि । दक्ष प्रजापति । भीमो भीम
सेन । सन् वशोन्वयः स एव सदृशः शोभनो वेणुः । एवमिति यथा—विलसदमरना
रीनेत्रनीलाब्जपद्मान्यधिवसति सदा यः सयमाध कृतानि । न तु ललितकलापे वर्तते यो
मयूरे वितरतुः स कुमारो ब्रह्मचर्यश्रियः व ॥ तथाचोक्तं—इदं ते केनोक्तमित्यादि । श्लिष्टै
समानैः । लब्ध्वा तव बाहुस्पर्शं यस्याः स कोप्युन्मसः । जयलक्ष्मीस्तव विरहे न भवतु
सा दुर्वला ननु सा ॥ साशब्दस्त्वत्र दौर्बलस्याविप्रतिपत्तिं व्यनक्ति । तत्सदृशीमित्यत्र बहुतीत्य
पेक्षणीयम् । यो लघुः स पदमवाप्य पतेदिति सवधः । शैखरः शृङ्गम् । राजशुकः कञ्चिदुत्कृ
ष्टजातिशाली शुकः । मुख्यादिति लोकप्रसिद्धम् । अत्र मुखमाकृतिः अपेक्षितक्रिय
चैतदपादानम् । जात्या वेदकमेतच्छरीरादेतदल्पतरं जातमित्यर्थः । प्रतियातन
सशोधनम् । श्लेष इति विशेष्यपदस्यापि श्लिष्टता । समासोक्तिरिति
समानविशेषणत्वम् । सादृश्यमात्रमिति । प्रतीयमानेनापि केनचित्
धर्मणानुगुण्यम् । पुस्त्वः पुस्त्वस्य भावः । तस्यैव चास्कृत्य च अधः पातालं निवृष्टा गतिश्च ।
प्रणयने याच्यनिमित्तम् । न महानपि स्वल्पोपि । पुरुषोत्तमो विष्णुः सत्पुरुषश्च । एष न
शब्दश्लेषोभिधाया एव नियमानियतत्वात् । नापि विशेष्यपदस्य श्लिष्टत्वे शब्दशक्तिमूल
ध्वनिर्भगवद्वृत्तान्तस्यात्र वाच्यत्वात् । तस्य चाप्रस्तुतत्वात् । प्रस्तुतार्थमुखेन यत्राप्रस्तुतो
र्थः विशेष्यद्वारेणावगम्यते स तस्य ध्वनेर्विषय इत्युक्तम् । सत्पुरुषचरितमेवात्र वाच्यं
प्रस्तुतं च तन्मुखेन चेत्यर्थप्रतिपत्तिः । ततः शब्दशक्त्युद्भव एवायमिति चेत् । न ।
तस्य वाच्यत्वासंभवात् । नह्यन्कृष्टतमस्यापि पुरुषस्य सत्यत एवास्ति शक्तिर्विश्वमभ्युद्धर्तुमा
क्षिप्यमाणस्य तु तस्य गुणवृत्त्या तद्वर्णनमविरुद्धं गुणभूतत्वादित्यप्रस्तुतप्रशंसैवैषा । पादा
रश्मयः पादौ चरणौ । जडधामता शीतलतेजस्व मूर्खास्पदता च । अहो इति यद्यथः ।
कल्पः प्रौढः । रसनाविपर्ययः असत्यभाषित्वमपि । चापलमश्रोतव्यश्रवणमपि । मदो
गर्वोपि । शून्यकरत्वमदातृत्वमपि । अन्यलटभत्वमपि अन्या कापि वर्तनच्छाया । सामा शकं
यदि वा श्यामा सामान्यप्रजापते रेखैव न भवति ॥ श्यामा योषित् । रेखा मर्यादा ।
एवमिति यथा व्यतिरेके । तत्र हि एकस्य बहुभ्यो व्यतिरेकमाला । व्यतिरेकतो यथा
हरवन् विषमदृष्टिर्हरिवन् विभो विधूतविततशृषः । रविवन् चातिदुःसहकरतापितभूः
कदाचिदसीति ॥ साधारणधर्मादीनां साधारणधर्माणामुपमानोपमेयानाम् । साधारणधर्माणां

प्रतिबिंबत्वेन नियतनिष्ठतया कथं साधारणधर्मतेति चेत् न वस्तुतो हि तेषां धर्माणामभेद इति साधारणता शब्दान्तरेण प्रतिपादितत्वात् तु प्रतिबिंबन इति नास्ति कश्चिद्विरोधः । कृपणानां धनं नागानां फणमणि केसराणि सिंहानाम् । कुलबालिकानां स्तना कुत स्पृश्यन्ते अमृतानाम् ॥ श्लेषोपीति । यद्यपि श्लेषोपकृतत्वे व्यतिरेकस्यागागिभावसम्भरत्वं तथापीदृशं विषये श्लेषे व्यतिरेक इत्येषा प्रसिद्धिर्न तु सक्तर इति । ततस्तदनुसरणार्थं एवैष प्रभेदो व्यतिरेकप्रकारतया व्यवस्थाप्यते । विषमादयश्च शब्दाः श्लिष्टा इति अतः परम् । अखण्डमण्डलं ध्रीमान् पश्यैष पृथिवीपतिः । न निशाकरवज्जातु कलावैकल्यमागतः ॥ अत्र तुल्यार्थं वति कलाशब्दः श्लिष्ट इति पाठः । ततो “ नित्योदितप्रतापेन नियामामीलितप्रभः । भास्वतानेन भूपेन भास्वानेष विनिर्जितः ॥ अत्र ह्याक्षिप्तैवोपमाः । भास्वतेति श्लिष्ट इति पाठः । तस्य च श्लिष्टत्वभास्वरत्वस्य समारोपात् रवित्वस्य प्रतिपादनात् । निषेध इवेति पाठः । न तु निषेध एव । प्रधानस्य निषेधमुखेन विशेष एव तात्पर्यात् । अन्यत्र चोक्तम् । प्रतिषेध इवेष्टस्य यो विशेषाभिधित्सयेति । अन्येहि किमपि कस्या अपि कृते निष्कृप भणाम्यहममथवा । अविचारितकार्यारंभिणी प्रियता न भणिष्यामि ॥ तस्या फलमस्य काव्यस्य प्रकाशनं कविना प्रतिपादनं न तु भावनम् । कारणमतरेण कार्यात्पत्तरेसम्भवात् । प्रसिद्धतरकारणानुपलब्धेस्तु कार्यात्पत्तिरन्यहेतुकेति निबध्यते । तावन्मात्रलक्षणत्वाद्विभावनायाः । अस्याश्च न विरोधरूपत्वम् । विरोधे द्वयोरपि परस्पर बाधात् । अत्र तु कार्यात्पत्तिरेव कारणप्रतिषेधेन बाध्यमाना प्रतिभाति । न तु विषययेणापि बाधः । कारणप्रतिषेधस्य हि बाधः प्रतिभासमानोपि हृदयपेक्षः ज्ञप्तिश्चोपत्यपेक्षया दवीयसी न विभावना प्रयोजयति । भवतु वात्रापि सामान्येन परस्परं बाधः । तथापि न विरोधरूपत्वम् । हेतुफलभावविशेषमाश्रित्य प्रवर्तनादस्या तदपवादत्वात् । विशेषोक्तिरिति । लक्षणारम्भः प्रयोजयति-निन्देति । अत्र चलनाभावस्य निमित्तं मन्मथोन्माथः । गुणानामित्यत्र सिद्धेऽपि हेतुना नियोगे सहेतुसौ न सिद्ध इति तत्सिद्धयेऽथान्तरन्यासः । गन्त्री कर्मण्यकुशलो त्यन्तमलीमसः । पविर्वज्रम् । बलं जवं सैन्यं च । धाराधरः खड्गः । अनुरज्यत इत्यनुरागः शोणितकृतः शोणत्वमपि । स्नेहो रुधिरार्द्रत्वमपि । जडयति शीतलयति व्यामोहयति च । कश्चिदिह प्रभेदः श्लेषवशादेव समासादितस्वभावः श्लेषात्मक एव । ततः श्लेषेण सदास्य सक्तरत्वशक्ता न कार्या भेदाभावात् । एवमन्यत्रापि परीक्ष्यम् । डिम्भो बालः । तद्विषया स्वभावोक्तिः यथा-धूलिधूसरतनवो राज्यस्थितिरचनाकल्पितैकनृपाः । कृतमुखवाद्याविष्काराः क्रीडन्ति सुनिर्भरं डिम्भा ॥ इति । द्राघयित्वा दीर्घाकृत्यः । प्रियस्थिरेत्यादिना द्राघादेशः । प्रोथोऽश्वस्य मुखमग्रं तुण्डं मुखम् । सह दिवसनिशाभिर्दीर्घाः श्वासदडा सह मणिवलयैर्बाष्पधारा गलति । तव सुभग वियोगे तस्या उद्वेजनशीलाया सह च तनुलतया दुर्बला जीविताशा ॥ अलङ्कार इत्यनेन परिश्रुतिशब्दो क्रियामात्रमभिधत्त इति शक्तिं निराकरोति । विप्रलम्भो भ्रान्तिरपायो वा । घण्टादुपमावादिता । अत्रानुमानसदभावोऽपि न तेन सह वाक्यार्थान् भूतस्य हेतोः संश्लिष्टव्यवहारः । उभयोरपि भिन्नदेशत्वाभावात् । अनुमानं तु हेतोः स्थापकः

तयोपकारकमिति भवत्यङ्गागिसर । किंतु हेतुलक्षणमत्रास्तीत्येतावदभिसंधाय
हेतोरिदमुदाहृतम् । प्रणयिन्य अस्वस्था । तदेवेति । पत्नीयत्वादनुभावस्य तदाकारत
यैव तस्योत्पत्ते । अभिघ्नेति । निरंशस्य वस्तुनो भेदससर्गयोरभावात् । तौ हि विक्ल्प
स्यैव व्यापार । स ह्यभिघ्नमपि वस्तु गौ शुक्लश्चल इति एव भिनत्ति । भिन्नमपि पदार्थजा
तमय गौरयमपि गौरित्येव सृजति । तस्येहांगत्वादिति-अगत्वेपि न रसवदलम् ।
अस्योदात्तस्य तदपवादत्वात् । तस्मिन् हीति । यद्यपि समाधेरपि वक्ष्यमाणस्य विषयं
लक्षणमेतदास्मदयति तथापि समुच्चय इत्यन्वर्थसंज्ञाविज्ञानादिहान्यस्य तुल्यकक्षतयै
वोपादानमाश्रीयते न च तत्तत्रास्तीति भिन्न एवासौ । न पृथगिति । रुद्रटोपि-
त्रेधान्य सदसतोयाम इति सद्योगादिना रूपातरेणामु पृथगलक्षयत् । असता-
मिति-तत्र नववय प्रभृते सत्यपि सत्त्वे सर्वेषामपि सत्त्वाकथनमसत्त्वेनैव विरहिष्या
भावितत्वात् । तत्रेति-तत्र शशिन शोभनत्व प्रकृतिसौंदर्यादशोभनत्व च धूसरत्वो
पादानात् । एव चास्य सदसद्रूपस्य तादृशेनैव व्यापारेण योगादिह सदसद्योगः ।
शशिनि धूसर इति च शोभनाशोभनत्वमुपदर्शितम् । शल्ये शल्यान्तराणीति शोभना
शोभनस्य तादृशेनैव योगः । कमलवनेषु तुषारो रूपविलासादिशालिनीषु जरा ।
रमणीष्वतिदुश्चरित धातुलक्ष्मीश्च नीचेषु ॥ इत्यत्रापि कमलवनस्थस्य तुषारस्य सदसतस्तादृश्यैव
तरुणीतरया समुच्चय न तु कमलवनानां सतामसता तुषारेण तेषां तुल्यकक्षताविरहात् ।
गुणाश्च क्रिये चेति । अत्र गुणस्य क्रियायाश्च युगपदुपपत्तिमुदाहर्तुं पठनीयम् ।
कलुष च तवाहितेष्वक्स्मात्सितपक्वेरुहसुदरश्चि चक्षुः । पतित च महीपतीन्द्र तेषां वपुषि
प्रस्फुटमापदा कटाक्षैः ॥ इति । न चाच्यमिति । रुद्रटेण ह्युक्त व्यधिकरणे वा
यस्मिन् गुणक्रिये चैकफलमेस्मिन् । उपजायते देशे समुच्चय स्यात्तदन्योसाविति ॥ क्रमे
णेति प्रतीकादनन्तर-श्रोणीवधस्त्यनति तनुता सेवते मध्यभागः । पद्भ्यां मुक्तास्तर
लगतय सञ्चिता लोचनाभ्याम् ॥ धत्ते वक्षः कुचसचिवतामद्वितीयं तु वक्त्रं तद्गान्गाणां
गुणविनिमय कल्पितो यौवनेन ॥ इति पाठः । आद्याधमेव श्लोकस्योदाहरणम् । तत्तेषां
श्रीसहोदररत्नाभरणे हृदयमेकरसम् ॥ बिंबाधरे प्रियाणां निवेशितं कुसुमबाणेन ॥ तेषां
मसुराणां श्रीसहोदर रत्न कौस्तुभः । निवेशितं चुबनैकसक्तं कृतम् । पुनः क्रमेणेत्या
दिप्रतीकात्पर-मधुरमरुचिरं वचः खलानां अमृतमहो प्रथमं पृथु व्यनक्ति । अथ
कथयति मोहहेतुमर्गतमिव हालहलं विषं तदेव ॥ तद्देहं नतमिति मदिरमिदं लब्धावकाश
दिवः । सा धेनुर्जरती नदन्ति करिणामेता घनाभा घटाः ॥ स क्षुद्रो मुसलध्वनि
कलमिदं संगीतकं योषितामाश्चर्यं दिवसैर्द्विजोयमियतीं भूमिं समारोपितं ॥ अत्रैकस्यैव
हानोपादानयोरविवक्षितत्वात् परिवृत्तिरिति पाठः । अञ्चित आकृष्टः । न दर्शितमिति-
रुद्रटेन तु दर्शितम् । प्रकृतेति । क्वचित्प्रकृतनिष्ठं साम्यं यथा-सदयं बुभुजे
महाभुजं सहोसोद्वेगमियं व्रजेदिति । अचिरोपनता स मेदिनी नवपाणिग्रहणा वधूमिव ॥ इति ।
समुचितोपमायाम् । क्वचिदप्रकृतनिष्ठं यथा कस्याचित्तुल्ययोगितायाम् । क्वचिच्च

तदुभयनिष्ठं यथापहृत्याम् । तच्चेह नास्ति प्रकृतस्यैव सद्भावात् । व्यासगो निरोध-
 स्तस्मात् भगो भयम् । अवगतं प्रतिपाद्येन ज्ञातम् । आर्यचरितं शिष्टैरनुष्ठितम् ।
 धिपणा प्रज्ञा । युवतिरेव कामस्यास्त्र आयुधम् । वैचित्र्याभावात् इति । गौणे ह्युपचारे-
 सादृश्यसप्रत्ययाद्वैचित्र्यं न तु शुद्धे तद्विपर्ययात् । कोमलेति । यद्यप्यव्यभिचरित-
 यैव विकाशादीना नैरन्तर्येण जननमिहोपचारप्रयोजनव्यायं तदसुदरमपि गुणीभूतं
 व्यग्ननिबन्धनं भवतीति च प्रतिपादितमेव तथाप्यलंकारचिन्ताया प्रकान्तत्वात् तदपहृ-
 त्यैवावधारणगर्भमिदमभिहितमत एव तस्यैवोक्तम् । **समाम्नासिपुरिति**
 उद्भटादयः प्रत्यपादयनिति ह्यनर्थः । हसानां सरोभि श्री सार्यते सारीक्रियते अथ
 सरसा हसै अन्योन्यमेवैते आत्मानं केवलं गरयन्ति गुरुकुर्वन्ति ॥ वाणिजकं हस्तिदन्ता
 कुतोस्माकं व्याघ्रकृत्तयश्च । यावद्विलुलितालकमुखी गृहे परिप्लव्यते विलसति स्तुषा ॥
 का विपमा दैवगति - किं लब्धं यज्जनो गुणप्राप्ती । किं सौख्यं सुकल्त्रं किं दुप्राह्यं खलो
 लोकः ॥ अतिशयेनेति । अतिशयं कारणस्य कारणान्तरतो विलक्षणता यस्यैव
 व्रणस्तस्यैव वेदना भणति तज्जनोलीकम् । दन्तक्षतं कपोले बध्वा वेदना सपत्नीनाम् ॥
 उदीर्णमुद्गतम् । कुबूलं तुषाग्निः । सिंहिकासुतः सिंहो राहुश्च । अत्र न परं शशेनात्मरक्षा
 समासादिता यावदेव स्वयमेवाधिगतमहाबाधः स्वाश्रयबाधेनाश्रयणक्रियाप्यसात् । विपु-
 लेति । अत्र हीनेन गुरुकार्यं कृतमिति विपमत्वम् । एवमधिगोपि यः स्वल्पमपि प्रयोजन-
 नं विदधाति तदपि विपमं यथा - किं ददातु किमध्यातु भर्तव्यभरणाकुलः । उदारमतिराप्तोपि
 जगत्प्रितयमात्रके ॥ इति । मातिं वर्तते । अनेनाश्रयस्य महीयस्त्वमुक्तमन्यथा
 मानस्यासंभवात् । सवधीति । सवधिं वक्त्रं तेनेदो सवधः समत्वात् । अर्पांगेति ।
 अत्रागवेन मदोदयस्य न धर्मसाम्यादैकात्म्यमतिशयाय विवक्षितमिति त्वनासादि-
 ततत्त्वभावमिदं वस्तुत एव वलीयस्त्वात् तस्य तिरोधानहेतुः । सामान्ये तु
 यदैकात्म्यं तदसदेव प्रस्तुततिरोधानयातिशयोक्त्या विवक्षितमिति सिद्धोऽस्य
 ततो व्यतिरेकः । दृष्ट इति । दृशिरनोपलब्धिमात्रवचनः । स्मारिता इति घटादिषु
 पठितस्य स्मरतेर्मित्वेऽपि मिता ह्रस्व इति न ह्रस्वः तद्विधौ केत्यस्यानुगृत्यस्य
 व्यवस्थितविभाषात्वात् । करयुगगृहीतयशोदास्तनमुखविनिवेशिताधरपुनस्य । सस्मृतपाच-
 जन्यस्य नमतं कृष्णस्य रोमाश्चम् । अनयैव रीत्येति । अनेन बहुप्रकारं वैचित्र्यमस्य
 दर्शितम् । तेनोपमानस्योपमेयतानुकूप्यतामात्रप्रतिपादनमपि प्रतीपम् । यथा वदनमिदं
 समभिदो सुदरमपि ते क्रियच्चिरं न भवेत् । मलिनावधः कपोलौ लोचनसलिलं हि
 कजलवदिति ॥ गुरुः प्रधानगुणः शुभादिको धर्मः । अपरित्यक्तेति । तद्गुणादस्य विशेष-
 दशयति । तत्रैरस्य गुणपरिहारात् । प्रतीतेश्चेति । न हि भातमभातं भवतीति । सा वसति
 तव हृदये सैवाक्ष्णो सा च श्रवणयोः । अस्मादृशीनां सुदरं अवकाशं कुत्र पापानाम् ॥
 गरुडाग्रजः अरुणः । करीरमकुरः । धवलोऽसि यद्यपि सुदरः तथापि त्वया मम रंजितं हृदयम् ।
 रागमृतेऽपि हृदये सुभगं निहितो न रत्तोऽसि ॥ धवलः कामुकोऽपि रंजितः जनिताभियगमपि ।

राग प्रसक्तिरपि । अत्र पूर्वार्धे विरोधो न तूत्तरत्र मिनाधारतयैव रक्ता
रक्तत्वयो प्रतीते । किंचेति । स्फीततमेपि गुणो गुणातरसपर्येण विचिदन्यथात्व गतो दृष्ट ।
यदा तु न गच्छति तदाप्यतद्गुण इति प्रकारातराश्रयणम् । अंगेत्यभीष्टामत्रणे ।
सैवेनान्यादृशी या न चीयत इत्यध्याहृतेन यदा समन्वय । यथासंभवमिति । न सर्वेषामेव
लक्षितानामपि तु केषाचित् । तत्रापि तेषा मध्ये क्वचिद्द्वयो क्वचित्त्रिचतुराणामिति यथा
योगम् । ससृष्टेः विषयभेदेन त्रिरूपाया अपि ससृष्ट्या चैकरूपयेति प्रागुक्तमभिधान न
विह्वल्यते नैरपेक्ष्यलक्षणस्य रूपस्याभिन्नत्वात् । सकरस्तु स्वरूपेणैव नानात्वेनावभासत
इति युक्तस्तत्र त्रिरूपतया व्यवहार । स नास्त्यत्र ग्रामे य एता सर्वतः प्रसरन्नाव
प्याम् । तरुणाना हृदयलुठि परिध्वस्कमाना निवारयति ॥ न विश्रातिजुष
अविश्रातिजुष । ताटक कर्णाभरणभेद । तुलाकोटिर्नूपुरम् । लुप्तायामिति-लुप्ल
छेदने । छिन्नायामित्यर्थ । गुजा रक्तिका । करा रश्मय करश्च पाणि ।
वैराग्य लौहित्यापगम विषयवैतृण्य च । पूर्ववदिति । तथाह्युपमा श्ले-
षस्योत्थापकतयोपकारिणी । श्लेषोपि तथैव । रूपकोत्प्रेक्षयो तैस्तु समस्तै
साक्षात्सारपर्यञ्च च यथासंभवमुपमोपकृता तदुपकृताया एव तस्या सचेतसा प्रचुर
चमत्कृतिहेतुत्वात् । मुख्येपीति । उपमापक्षे कलके उपचार एवेति । न च
तदाश्रयणं युक्तम् । तस्यागतिकगतित्वात् । अतिपातिनो जवेन व्रजन्त साराचाः
सशब्दा नदा यत्र तादृशीय तटी भ्राजते । अभिहतो दानवानां रास सिंहनादो येनेति
शम्भो संबोधनम् । सा चेय गजसहति यूथमतिपाति विशेषेण परित्रायते । अविरतेन सततेन
दानेन मदेन वरा श्रेष्ठा सारा स्थिरा वन दयते रक्षति । यदा देह रक्षणे । अवन वा
रक्षण ददाति या । परस्परापेक्षे इति इतरेतरविवेकेन द्वयोरिह वृत्तेरसम्भवात् ।
अपेक्षैव च परस्परमनुग्राह्यानुग्राहकभाव तद्वशेन तयोर्विदग्धाना चेतसि परं चमत्करणात् ।
द्वितीय सकर इति न त्वनिश्चयाख्य पृथगलकार । समुच्चयेन समुच्चयद्योतिना च शब्देन ।
यथा गभीरो यथा रत्ननिर्भरो यथा च निर्मलच्छाय । तथा किं विधिना सरसपानीय
सरसवाणीकश्च जलनिधिर्न कृत ॥ तह इति तथेत्यस्यार्थे निपात । आशा दिश आस्थाश्च
तमस्तिमिर मोहश्च । दीपकमिति-यद्येकस्य प्रकृतत्वमपरस्य चाप्रकृतत्वम् ।
तुल्ययोगितेति । यदि द्वयोरपि प्राकरणिकत्वमप्राकरणिकत्व वा । अभिधीयत इति ।
यद्यपि साधकत्व बाधकत्व चोभयमस्यास्ति तथापि प्रधानेन व्यपदेशा भवन्तीति
न्यायाद्बाधकत्वेनैवास्य व्यपदेशो न्याय्यो बाधकस्य बलीयस्त्वेनोत्कटतया प्रतीते ।
प्राधान्यात् रूपक प्रति च बाधक यत्तदेवोपमाविषयमिह साधकत्व पर्यवस्यति प्रकरणा
न्तराभावात् । स्पष्टेति । यद्यपि सागमिद रूपकमखिलवाक्यव्यापि तथापि प्रत्यवयव
रूपकस्य सद्भावात्तथा व्यपदेश इत्येक पदानुप्रवेशोऽस्य न विह्वल्यते । तत्प्रभेदेति । तस्य
प्रभेदा त्रय प्रकारा तेषा भेदा तत्तदलकारयोगेनावतरविशेषा उत्प्रेक्षावयवादय । विशिष्ट
स्येति । यत्राश्रयस्य नित्यता नास्ति नित्यत्वेपि तस्य न तस्यान्वयव्यतिरेकी निवधन

नित्यस्य व्यतिरेकाभावात् । रमणमदिरं रतिवेद्यम् । रमणस्य प्रेयसो मदिरमिति तु व्याख्यायामकारणमित्यसंगतं स्यात् । सदम्भा सत्प्रभ । ये च दमेन सह वर्तन्ते । पात प्रवाह एकतरस्येति । यदि तु विपरिणामेन लिंगवचसो परस्याभिसवध तदाभ्या सलक्षणो वाक्यभेद स्यात् । एव चाव्यवधानेन प्रकृताया न प्रतीयते । असदृश इति वचनत्वादेकवचनान्तं लिंगं द्विवचनत्वाद्वहुवचनान्तं च । मधुरतया भृतो धृत ता च विभ्रति । दधत इति दध धारणे इत्यस्य च दधातेश्च यथाक्रममात्मनेपदैकवचनबहुवचनरूपम् । मञ्जन स्नान वृडन च । स्फुरन्शुक्लस्यान्तो यस्या स्फुरद्भि अशुभिश्च वान्ता । मकर केतन काम समुद्रश्च । उच्चारितमिति । शब्दतः प्रादुर्भूतं यथा प्रत्ययैत्यत्र विविक्त वान्तत्वादि । केवलस्येति असमासस्थस्य । समासत्वेसौ योग्यताद्यपि प्रतिपादयति । करा पाणयोपि । ताप खेदोपि । मान परिमाणमभिमानश्च । चिरयायिदिनो दीर्घाहो क्रा पाणयोपि । ताप खेदोपि । मान परिमाणमभिमानश्च । चिरयायिदिनो दीर्घाहो निदाघ । व्यक्तेर्लिंगस्य विशेषः पुस्त्व स्त्रीत्व च । नायकनायिकतयेति नायकश्च नायिकाचेत्येकशेषः । भास्वन्तौ करौ दीप्यमानौ पाणी भास्वतश्च करा घृणय । अस्वाप दुर्लभ यत्फलं तत्र लुब्धानामीहितं प्रददाति । स्वापस्य फले विप्रातौ यो न लुब्धः तत्र हितं प्रददाति च । न कपते न विभेतीत्यर्थः । अन्येपीति । तद्यथा विरोधस्यासम्भवः यथा । या धर्मभासस्तनयापि शीतलैः स्वसा यमस्यापि जनस्य जीवने । कृष्णापि शुद्धैरधिक विधातृभिः विहृतुमहासि जलैः पटीयसी ॥ इति । अत्र धर्मभासस्तनयात्वादीनां शीतलत्वादीनां च धर्माणां भिन्नाधारतया विरोध उक्तः स च न सम्भवतीत्येकाश्रयतयैव तस्योपपत्तेः अन्यथातिप्रसङ्गः स्यात् । यद्यपि च तस्याः सरितो जलानां च तात्त्विकमेकत्वं तथापि शब्दसमपितमेपा नानात्वमनुभूयते । अयं च विरोधः शब्द एवेष्यते । तथा च तेषां भिन्नाश्रयतया तदवस्थस्य एव तस्यासम्भवात् स चाभिहितवाच्यत्व एव पर्यवस्यति । एकाश्रयतया विवक्षितानां तेषाममुना वाक्येनाभिधानादिति । इतीति । विदुषा ध्वनिवृत्त्यभूतीनां य एवैष मार्गः स्वसिद्धान्तस्तत्तदग्रगण्यत्वेन पृथक् पृथक्वस्थितोप्येकरूपतया प्रतिभाति तत्र सघटना एव निमित्तम् । विक्षिप्तस्य सुरावबोधायैकत्र समग्रहणं या सघटना तद्वशादेवैकान्तताप्रतिभासात् । एतेन च महामतीनां प्रसरणहेतुरेषः प्रयोः प्रयुक्तानेन कथमप्यसमासत्वात् परेण च पूरितावशेषत्वाद्विखण्डोप्यखण्डतया यदवभासते तत्र सघटनैव साध्वी हेतुः । न हि सुषट्ति तस्य संदिग्धत्वं कदाचिद्वक्ष्यत इत्यर्थशक्त्या ध्वन्यते ॥ इति काव्यप्रकाशसंकेते दशमः उद्भासः ॥ समासश्चायं काव्यप्रकाशसंकेतः ॥ पृथो राजानकचक्रस्य ॥ इति समाप्तं काव्यप्रकाशसंकेतम् ॥

बालचित्तानुरञ्जनी of नरहरि सरस्वतीतीर्थ

अथ शाब्दानलकारानुक्त्वा आर्थान्वक्तुमुपक्रमत इत्युक्तस्यो सगतिमाह-अर्थेति । तत्रापि अनेकालमारबीजभूतत्वात्पूर्वमुपमालकारलक्षणमिति भावः । ननु किं-सर्वविमेतत्साधर्म्यमित्यपेक्षायामाह-उपमानेति । एवमारव्यावर्त्यमाह-नेति । साधर्म्यस्वभावादेव उपमानोपमेयभावयो सिद्धत्वादुपमानोपमेययो साधर्म्यमुपमेत्यर्थः । साधर्म्यस्य अनेकविषयत्वात् भेदग्रहणमतिरिच्यत इत्याशक्याह-भेदेति । विभागमाह-पूर्णैति । उपमान उपमेयसाधारणो धर्म उपमाप्रतिपादका इवादयथेति चतुर्णां कठोक्तौ पूर्णोपमा । तेषां एकद्व्यादेः शास्त्रीये स्वारसिके वा लोपे लुप्तोपमेत्यर्थः । पूर्णाया पुनरपि द्वैविध्यमाह-साग्रिमेति । ननु यथेववादिशब्दानां तुल्यादिशब्दानां च उपमानविशेषणत्वस्य अविशिष्टत्वादियं श्रौती इयमार्थातिव्यवस्था कथमित्याशक्याह-यथेति । यथेववादिशब्दानामौभयिः सवधप्रत्यायरुत्वे दृष्टातमाह-पृष्ठीयदिति । यथा राज्ञः पुरुष इति राज्ञि तिष्ठती पृष्ठी पुरुषमप्याक्षिपती तदुभयनिष्ठ सवधसमर्पयति एव यथेववादयोपि । यथा च तत्र शब्दशक्तेर्महिमा न पर्यनुयोगमर्हति एवमत्रापि पीत्यर्थः । एव वाक्ये श्रौतीमभिधाय तद्वितेपि तां योजयति तथैवेति । यथा इवप्रयोगे वाक्ये श्रौती उपमा तथैव इवादर्थे तत्र तस्येवेत्यनेन सूत्रेण विहितस्य वतिप्रत्ययस्य तद्वितस्य उपादानेऽविशेषात् श्रौती उपमेत्यर्थः । तुल्यादिशब्दोपादाने आर्थी प्रतिपादयितुमाह-तेनेति । तुल्यादिशब्दानां तेन तुल्यमित्यादौ उपमेय एव विधायति तत्तुल्यमस्येत्यादौ उपमान एव इदं तच्च तुल्यमित्युभयत्रापि विधायतिरिति सवधः । इवादीनामेव श्रूयमाणत्वेऽपि न तत्रैव विधायति किं तु प्रतियोगिगतसवधाभिधाने । तुल्यादीनां तु न तथा किं तु तुल्यत्वनिर्वाहाय साम्यमपेक्षणीयमित्यार्थी उपमेत्यर्थः । एव तद्वितेऽप्यार्थमाह तद्वदिति । स्थितावित्यत्र आर्थीत्यनुपज्यते । समाने श्रौतीमाह-इवेनेति । अत्र आर्थाः प्रसिद्धाः । तथा च वाक्येण समासगा तद्वितगा चति श्रौती त्रेधा । एवमार्थेऽपि त्रेधेति पूर्णं षड्विधा भवति । तत्र वाक्ये श्रौतीमुदाहरति-चकितेति । चकितहरिणलोललोचनायास्तस्या नारिकाराया कुक्षिकोपे सति तरुणाण्यवत् तारा निर्मला हारिणी कातिर्यस्य तत् इदमानन सरोजं च सममिति नायक समश्च विधत्ते । अत्र समशब्दप्रयोगाद्वान्वय एवार्थी उपमा । समासे श्रौतीमुदाहरति-अत्यायतैरिति । शौरि कृष्ण चतुर्भिर्भुजैरिव यो राजा अत्यायत उद्धतानां नियमगारिभिर्दिव्यै प्रभाभिः अनपायमयै लक्ष्मीविलासस्थानैः चतुर्भिराग्नयै सामादिभिः सदा भुवनं यमारः ।

अत्र भुजैरिवेति समासे श्रौती उपमा । विभक्त्यलोप इत्यनेन विशेषणविशेष्यभावस
 बधक्षमत्वस्य ज्ञापितत्वात् । समासे आर्थमुदाहरति-अवितथेति । हे क्षितीश्वर
 सफलमनोरथमागप्रसिद्धिषु गुणगरिष्णा गीता श्री यस्य । कल्पवृक्षसदृश स प्रसिद्धो भवान्कस्य
 नाभिलषणीय अपि तु सर्वस्य (अपि) । अत्र सुरतरुसदृश इति समासे आर्थो
 उपमा । तद्धिते श्रौतीमार्थी च उदाहरति-गांभीर्येति । तस्य राज्ञो गांभीर्यगरिमा गगा
 भुजंगवत् समुद्रवत् । सप्रामे निराधावरत्नवत् श्रीष्मकालतरणिजत् दुरालोक । अत्र गगा
 भुजगवदिति श्रौती तद्धितगा । अवररत्नवदित्यत्रार्थो तद्धितगा । नन्वेतत्पूर्वापरप्रथविरुद्ध
 यदुत पचमादौ व्यग्यस्योदाहृतमेव इदानीमलङ्कारस्य उदाह्रियते । येन व्यजनाभिधयोरलङ्का
 र्यालङ्कारयो व्यापार्यव्यापारयो ध्वनिवाच्यालङ्कारेभ्योश्च स्पष्टो विरोधश्चमत्कारश्चात्र ध्वनिना
 गुणीभूतव्यग्येन वा प्रयुज्यते । तदधीनत्वादुक्तिवैचित्र्यस्य तत्क्षणत्वाच्चालङ्काराणामित्या
 शक्याह-स्वाधीनेति । वैचित्र्य चेति । उक्तिवैचित्र्यमलङ्कार इति निश्चयात् । तदुक्तं
 “रसस्याग विभावाद्या साक्षान्निष्पादकत्वत । तद्वैचित्र्योक्तवपुपोलङ्कारास्तु तदाश्रया” इति ।
 ध्वनीति शृङ्गारादिरसापेक्षया । गुणीभूतव्यग्येति अवातरवस्तुध्वन्यपेक्षया । न खलु इति ।
 निरलङ्कारे व्यग्ये तस्य व्यग्यत्वादेव चाहता । निर्व्यग्ये चालङ्कारे चाहत्व नास्ति । रसध्वनिर्न यत्रास्ति
 तत्र वध्य विभूषणम् । मृतायामेणशावाक्ष्या नि फलं हारसपदेत्युक्तत्वात् । अत्र तु व्यग्यालङ्कार
 युगल्लङ्कारातराले व्यग्योल्लेखात् न चाहत्वप्रतीक्षा । यावदुक्तिद्वारा वाच्यवैचित्र्यरूपस्यालङ्कार
 स्यात्स्फुरणात् । नन्वत्र रसादिलक्षणो व्यग्य विमसत्कल्प नेत्याह-रसेति । सर्वत्राव्य-
 भिचारि सर्वकाव्यार्थानुवृत्तम् । अलङ्कारातर चेत्यनेन दृष्टात उत्थाप्यते । यथा बह्वलङ्कारे
 काव्ये कस्यचिदलङ्कारस्योद्रेक एव व्यग्यालङ्कारोभयशालिनि अलङ्कारस्योद्रेक इत्यर्थः ।
 तस्मान्न केवल एतद्व्यग्ये यावदलङ्कारे समानपातायेपि क्वचित्स्यचिदुद्रिक्ततया विवक्षा
 यामन्यस्मिन्नन्यस्यानौत्वण्यात् । तर्हि तादृग्व्यग्यप्रयुक्तोप्यस्ति चमत्कार इत्यत्राह-अगण
 यित्वेति । अगणनमुपेक्षा न त्वनवधानम् । व्यग्यस्याप्यत्र सद्भावात् उदाहृता इति सामान्येन
 उल्लासार्थं सिद्धप्राय इत्याशयनोक्तम् । ननु व्यग्यरहिता उदाह्रियतामलङ्कारा येन विषयविवेक
 इत्यत आह-तद्रहितत्वेनेति । विषयविभागमात्रलोभात् उदाह्रियमाण न चमत्काराय ।
 यथा गौरिव गवय इत्युपमा, खलेवाली द्विज (व १ यूष) इति रूपक, स्थाणु पुरुषो
 वेति सदेह, नेद रजतामित्यपहृति, पीनो दिवा न भुक्ते इति पर्यायोक्ति, समुद्रा (व १ द)
 कुडिकेत्यतिशयोक्ति, अद्रिरभिमानित्यनुमान, आद्यतौ टिक्तितामिति यथासख्य, पुत्रेण सहागत
 पितेति सहोक्ति, श्वेतो धावतीति श्लेष इत्यादावित्यर्थः । यद्यपि पचमादावव्यग्य चित्रामि
 त्युक्त तथापि स्वाधीनभर्तृकेत्यादौ विद्यमानमपि व्यग्य उपेक्ष्य उदाहृत इति न पूर्वोत्तर
 विरोध इति पूर्वापरविरुद्धाभिधानमिति न शक्नीयमित्युपसहरति-इतीति । एव पूर्णापमा
 मभिधाय लुप्तोपमा विभजते-तद्वदिति । तद्वत् पूर्णोपमावत् । वाक्यगा समासगा तद्धितगा
 च । तत्र श्रौतार्थभेदेन द्वैविध्यम् । तद्धिते (आर्थो) न सम्भवतीति पचप्रकारेत्याह-तद्धित इति ।
 आदिशब्देन देश्यदशीयवद्वचोप्राह्या । वाक्ये श्रौतीमुदाहरति-ध्वन्यस्येति । हे चेत,

धन्यस्य अनन्यसामान्यो यः सौजन्योत्कर्षं तेन शङ्कते तस्य राज्ञः अमृतं यथा अमृत-
 वन्मधुरं सत्यं वचः करणीयम् । अत्र माधुर्यस्य साधारण्यमेव लोपे यथाश्रुत्या ध्रौतत्वम् ।
 वाक्ये आर्थोमुदाहरति-आकृष्टकरवाल्लेति । अग्नौ प्रभुः सरसायै युद्धे आकृष्टकरवाल
 भ्रमन् शत्रुसेनया दृष्टः सन् कृतान्तेन यमेन समः । कृतान्तेन गमः इत्यत्र कौर्यादः साधारण-
 धर्मस्थानुपादानात्तोपमा । तथा कृतान्तेन समः इत्यत्र प्रभुरूपे उपमेय एव सदृशत्वलक्षण-
 स्यार्थस्य श्रुत्या विवृतिरिति समसद्भावात् आर्थः । न च करवाल्लोकटिः समानधर्मः इति
 वाच्यम् । गमस्य दृढाश्रयध्वनेन करवाल्लभुत्वाभावान् । समामे ध्रौतामुदाहरति-करवाल्ल
 इति । हे सखे, तस्य प्रकृतस्य आचारः करवाल्ल (इव ?) वाक् अमृतोपमा मनो विपक्वत्वं तदेतत्
 वेत्ति यदि जीवति । तत्समीपायस्थाने तव जीवनमेव दुर्भममिति भावः । अत्र करवाल्ल
 इवाचारः इत्यत्र इवशब्दयोगे नित्यसमासे इवश्रुत्या ध्रौतत्वम् । अमृतोपमेति समासे आर्थः ।
 विपक्वमिति तद्विते आर्थः । वाक्ये समासे च उपमितिस्मरणस्थानुपादाने ध्रौती नास्तीत्याह-
 उपमानेति । यथेववादिशब्दानां तदर्थं विहितस्य वतेश्च उपमानोपादानमन्तरेण प्रयोगा-
 भावात् ध्रौती न सम्भवति । आर्थेवेति भावः । वाक्यगामुदाहरति-सअल्लेति । सरसः
 कव्यस्स सरसकव्यस्य सअल्लकरणपरवीसामक्षिरिविभरणः सअल्लकरणपरमविधामध्रीवितरणः
 सरिसिअः सदृशं वस्तु असासमेतेण अशाशमानेण ण दीरइ न दृश्यते अहवा अथवा
 ण मुम्मइ न ध्रूयते । सरसकव्यमेवैवविधं नान्यदित्यर्थः । अत्र उपमानस्य कस्यचिद्विशिष्ट-
 स्थानुपादानाद्वाक्ये आर्थः उपमा । एतदेव समासगोदाहरणत्वेनोदाहार्यमित्याह कव्यस्सेति ।
 कव्यस्सेत्यत्र कव्यस्सममिति पाठे आर्थेव समासगाः । नन्वस्मिन् पादे सरिसिअमित्यनेन
 पौनःपुन्यं स्यादित्यत आह-णूणमिति । सरिसिअमिति पदं दूरीकृत्य णूणपदप्रयोगात्
 दोष इत्यर्थः । अपरा पदप्रकारमाह-वादेरिति । वा इव इत्यादेरुपमाद्योतकस्य लोपे
 सा आर्थः उपमा समासे । उपमानादाचारे अधिकरणाच्चेति कर्माधिकरणयोर्विहिते
 क्यचि । क्तु क्यइ सत्येवश्चति कर्तरि विहिते क्यचि । उपमाने कर्मणि
 च चकारात्कर्तरिचेति कर्मकर्तावहिते णमुल्लिचति पट् प्रफारा भवतीति श्लोक-
 व्याचष्टे-वादेरिति । समास उदाहरति-तत इति । ततः कुमुदप्रमाशकेन कामिनी
 कपोलवत्पाङ्गुवर्णेन नेत्रानन्दकरेण चद्रेण एवा दिद् अलकृता । अत्र कामिनीगङ्गापाङ्गु-
 नेत्यत्र उपमाद्योतकइवशब्दलोपात् समासगा आर्थः उपमा । तत्रैवोदाहरणात्तरमाह-
 अस्तितेति । प्रतिभन्विक्रमदर्शनेऽय एवविध आसीत् कृष्णसर्पवत् भीषणखड्गपत्र-
 सहस्रहिक्या उत्कट्या आहितः स्थापितः चित्ते तूष्णचारः शीघ्रगमनस्य सः रोमाञ्चितशरीर-
 उद्गता कपोलकालिर्यस्य सः । अत्र अक्षितसुजगन्भीषणासिपत्र इत्यत्र इवशब्दलोपात् समासगा आर्थः
 उपमा । कर्माधिकरणयोः क्यचि कर्तारि क्यइ चार्थोमुदाहरति-पौरमिति । अयं पौरजनः
 सुतीर्यति सुतमिवाचरति । कर्मणि क्यच् । विचित्रचरित्रेण प्रसिद्धः असौ समामे अतः पुरीयति
 अतः पुर इवाचरति । अधिकरणे क्यच् । सपत्नसेना समामे खड्गहस्तस्य तस्य लसितानि विलोक्य
 नारीयसे नारीव आचरति । कर्तारि क्यइ । कर्मणि कर्तारि च णमुलि आर्थोमुदाहरति-मृध

इति । परे शत्रव त राजान युद्धे ग्रीष्मर्तुसूर्यमिव पश्यति । दर्शमिति कर्मणि णमुल् । स राजा पुन पार्थ अर्जुन इव सचरति अत्र कर्तरि णमुल् । उभयत्र क्यच्चादिषु यथाविध्यनु प्रयोग इत्यनुप्रयोग । पुनरपि द्वैविध्य पद्याशमुपादाय व्याकरोति-एतद्विति । क्तिप्-गा समासगाचेति आर्थो द्विधैत्यर्थः । तत्र धर्मलोपे क्तिप्-गामुदाहरति-सचितेति । सविता सूर्यः , विधुवति चद्र इवाचरति चद्रोपि सवितरति सवितेवाचरति । तथा यामिन्यो दिनति दिनानी वाचरति दिनानि च यामिनयति यामिन्य इवाचरति । कस्मिन्सति । मनसि सुखदुःखवशीकृते सति । अत्र सर्वत्र सर्वप्रातिपदिकेभ्यः क्तिप् वा वक्तव्य इति आचारे क्तिप् । अत्र शीतलत्वादिभ्यो न समानधर्मः न च द्योतकः इति द्विलोप(क) । ननु आचारे क्तिपो विधाना-दाचाररूपस्य समानधर्मस्य सद्भावात्कथं धर्मलोप इत्युच्यते इति चेन्मैवम् । लुप्तप्रत्यया प्रकृति प्रत्ययार्थमपि यद्यपि ब्रूते तथापि वाचकप्रत्ययलोपाद्वाच्यलोप इत्युच्यते । यद्वा प्रकृतिव्यतिरिक्तस्य धर्मवाचकस्याप्रयोगाद्धर्मलोप इत्युच्यते इत्यदोषः । वादिलोपे समास गामुदाहरति परिपथीति । परिपथिना शत्रूणा मनोराज्यशतैरपि दुरतिक्रम युद्धप्रवृत्त-असौ राजश्रेष्ठ राजते । अत्र राजा कुजर इव राजत इति उपमित व्याघ्रादिभिः सामान्या प्रयोग इति सामान्यम् । अत्र इवलोपे समासगा । अपमानासहत्वादिसाधर्म्यात् । पुनरपि द्वैविध्य प्रतिपादयति धर्मेति । वृत्तौ समासे । दृश्यते आर्थोति शेषः । धर्मलोपवती उपमानस्य लोपवती चेति द्विविधा इत्यर्थः । धर्मलोपे उपमानलोपे च समासे उदाहरणमाह-दुदुह्येति । पुष्पोपचये भ्रमरमालोक्य कस्यचिदुक्तिः । भ्रमन्मारेष्यसि कटककलितानि केतकीवनानि मालतीकुसुमसदृश भ्रमर भ्रमन् प्राप्स्यसि । अत्र मालनीत्यादि-समासे सौरभादिधर्मस्य तदुपमानस्य अन्यस्योत्कृष्टतरस्य वाऽदर्शने आर्थो उपमा । समासोदाहरणमेव पाठातरे वाक्योदाहरण स्यादित्याह कुसुमेन सममिति । प्रकारातरप्रतिपादक पद्याशमुपादाय अप्रतिद्ध व्याकरोति-क्यच्चीति । व्यजने(क्) वादेर्द्योतकस्य उपमेयस्य च लोपे आर्थो उपमेत्यर्थः । तामुदाहरति-अरा-तीति । शत्रुपराक्रमदर्शनेन विम्वसनशीले लोचने यस्य । कृपाणेन उदग्ग्री दोर्दङ्गो यस्य । स राजा सहस्रायुधीयति सहस्रायुन कात्तरीयानुनमिव आत्मान आचरति । उपमानादाचार इति वा क्यच् । वादयो न सति । उपमेय आत्मापि नास्ति । आचारो नाम साधारणो धर्मास्ति इति आर्थो उपमेयाह-अत्रेति । उपमानसाधारणधर्मवादीनां लोपे समासगा आर्थोति प्रकारातरमाह-त्रिलोपेति । तामुदाहरति-तरुणिमनीति । तरुणव्यपिषये कृतमरलोचनं यस्याः । रज्जिविलासं स्वीकृतं विग्रहो यस्याः । कामशरं दूरीकृतं तारतम्यं यस्याः । मृगनयना काना मुनेमन हरति । ननु मृगनयनेन्यथ भवदवावयविनोरभेदविवक्षया यदा मृग एव नयनतया उपचर्यते तदा रूपरानुगुणं समासा-न्तरमिति क्यमियं त्रिलोपेत्याह-स्याह-अत्रेति । सप्तम्यन्तोपमानवाचिनी पूर्वपदे यस्य तस्य बहुव्रीहि उत्तरपदस्य च लोप इति येषां पक्षः तेषां मते मृगस्य नयने इव नयने यस्या इति विग्रहः । तत्र नयने इव विशाण्डे इति उपमानेवशब्दविशालशब्दानां लोप इति

त्रिलोपा उपमेत्यर्थः । अन्येषा मते त्रिलोपा माभूदित्यत्र तात्पर्यम् । केचिदाय-
 श्लेष इत्युपमेयसाधारणधर्मवाचकगोपे त्रिलोपवतीमुपमा मुदाहरति तन्मत
 दूषयितुमाह -कूरस्येति । अयं श्लेनान्विच्छतीत्यत्राथ अयं शूलदंष्ट्राजिनीभ्या
 दृष्टेनाविति टक । अर्थार्जनोपायस्य कूराचारस्य उपमेयस्य अयं शूललक्षणेनोप-
 मानेन निर्गीर्याध्ययसनादतिशयोक्तिरुत्कार । नतु कूराचारस्योपमेयस्य तैक्ष्ण्यलक्षणस्य धर्मस्य
 वाद्ये लोपे इति चिरंतनविधक्षिता त्रिलोपवती उपमेत्यर्थः । उक्तमुपमाप्रपञ्च सफल्य
 दर्शयति-एवमिति । धर्मलोपे यच्च उपमानानुपादाने वाच्यता समासगा चेति द्वे इति
 सप्त । वादेलोपे समासे धर्मस्यचि आधारव्यचि क्यट्टि कुर्तृणमुलि कर्मणमुलिचेति षट् । इति
 प्रयोदश । धर्मवाद्येलोपे द्विधा समासगाचेति द्वे इति पचदश । धर्मोपमानद्येलोपे समासगा
 वाच्यता चेति सप्तदश । क्यचि वाद्युपमेयलोपे एकेत्यष्टादश । त्रिलोपे च समासगा एकेति
 एकोनविंशतिर्लसाभेदा । पूर्णाभेदा षडिति पंचविंशतिरुपमाभेदा इत्यर्थः । मालोपमा दर्शयति-
 अनेयति । अनीत्या रात्रश्रीरिव दैन्येन मनस्वितेव हिमाभस्ता पद्मिनीय सा कामिनी विषादेन
 मम्लै । अत्र सर्वत्र म्लानिलक्षणो धर्मो न भिद्यत इत्यभिन्न इति । धर्मभेदे मालोपमा-
 मुदाहरति-ज्योस्नेति । नितत्रिनी नारी चद्रिवेव नयनानदभूता । सुरेव मदकारणम् । प्रभु-
 तेव समावृष्ट सर्गलोपो यथा । अत्र नयनानदभूत्वमदकारणात्वादिधर्मं प्रत्येकं भिद्यत इत्याह-
 भिन्ने वा तस्मिन्निति । साधारणे धर्मः । मागेपमाया लक्षणमाह-एवस्येति । एकस्यै-
 वोपमेयस्य बहुपमेयोपादाने मागेपमेत्यर्थः । धर्मभेदे रानोपमाया लक्षणमाह-यथोत्तर-
 मिति । पूर्वपूर्ववर्गेण उपमेयभूतस्योत्तररोत्तरक्षया उपमानतया उपादाने पूर्ववत् मालोप-
 मावत् अभिन्नधर्मत्वे रानोपमा भवतीत्यर्थः । तामुदाहरति अनवरतेति । हे राजन् अनवरत
 यत्ननरवितरण सुवर्णदानं तत्र ये जलमिदं तेभृतो यं करं तेन तरेगता अर्थिततिर्येन तस्य
 तव भणतिरिव मति मतिरिव चेष्टा चष्टेव कीर्तिरतिविमला । अत्र चैवत्य सर्वत्र समानो धर्मः ।
 धर्मभेदेन चैवामुदाहरति-मतिरिवेति । तस्य नृपस्य मतिरिव मधुरा मूति मूतिरिव प्रभाव-
 चिता सभा समेव जयत्री परेषा जेतुं शक्या न । अत्र प्रत्येकं माधुर्यादिनो धर्मो भिद्यते ।
 कारिकाया इत्यादिका न लक्षितेत्याह इत्यादिकेति । मिमिति न लक्षितेन्यत आह-
 एवमिति । दंडिभोजादिप्रक्रियायां अपरिमितस्य वैचित्र्यस्य प्रमाशयितुमश-
 क्यत्वादित्यर्थः । तर्हि कथं न न्यूनत्वदोषश्चेत्यत्राह-उक्तभेदेति । सामान्यलक्षणेन
 मोडीमारादिति भावः । एवमुपमात्कारं लक्षयित्वा अनन्वयारंकारं लक्षयति-उपमानेति ।
 एवस्येति उक्ताया उपमाया व्यपोहः । एववास्मिन् इति वक्ष्यमाणाया उपमेयोपमाया ध्यातृत्तः ।
 व्याख्येति-उपमेति । तथा चोक्तं 'यत्र तेनैव तस्य स्यादुपमानोपमेयता । अशाक्यविवक्षान्
 तमित्याहुरनन्वयमिति' । उदाहरति-न पेचलमिति । नितांतकाति सैव नितांतिनी केव
 नितांतिनीय न भाति मारु विगगायुषं काम तस्य लास्यं नृत्यं तस्य वाग्मा नितामभूता
 ते प्रणिद्धा तस्या मितगा तद्वितगा इव भाति । नितांतिनी नितांतिनीव तद्विगगास्तद्वितगा
 इवेति एकस्यैव द्वितीयराज्यस्तुनिराकरणेन चमारातिशयस्त्वयोर्धामुमुभयया विगगा

यतो न विरुद्धधर्माशङ्का । श्रौतश्चायमनन्वयः । गगनं गगनाकारं सागरः सागरोपम इत्यर्थो द्रष्टव्यः । उपमेयोपमा लक्षयति-त्रिपर्यास इत्यादि । तयोरित्यस्य व्याख्यान-उपमेति । त्रिपर्यास इत्यस्य व्याख्यान परिचृत्तिरिति । अनन्वयत्वस्य व्यावृत्त्यर्थमाह-अर्थात्तिति । महत्या सज्ञायाः फलमाह-इतरेति । अथाहुः 'अन्योन्यमेव यत्र स्यादुपमानोपमेयता । उपमेयोपमामाहुस्ता पक्षान्तरहानिगमिति । साधारणधर्मोपादाने वस्तुप्रतिवस्तुनिर्देशे च द्विप्रकारेयम् । तत्राद्यामुदाहरति-कमलेति । हे रात्रन् यस्य तव मतिः कमला लक्ष्मीरिव सापि कमला मतिरेव भाति विभा काति तनुरिव तनुर्विभेव भाति । धृति धरणीव धरणी धृतिरिव सतत विभाति वत । द्वितीयोदाहरणं यथा-सच्छायाभोजवदना स च्छायवदनावुजो-वाप्योगना इवाभाति यत्र वाप्यगना इव इति । उत्प्रेक्षा लक्षयति-सभावनमित्यादि । सभावन अध्यवसाय अभिमानं तर्क ऊह उत्प्रेक्षेति नार्थांतरम् । प्रकृतस्य उपमेयस्य असतो ये धर्मा गुणक्रियारूपास्तेषां प्रत्येक भावाभावाभ्यां सभावनयोत्प्रेक्षणमुत्प्रेक्षा । सा च मन्ये प्रभृतिना द्योत्यते । तथा चोक्तं मन्ये शके ध्रुवः प्राथो-नूनमित्येवमादिभिः । उत्प्रेक्षा व्यज्यते शब्दैरिवशब्दोपि तादृशः । सा च वाच्या इवादिभिः प्रदृश्यते । प्रतीयमानायां पुनरिवाद्यनुपयोगः । सा च जातिगुणक्रियाद्रव्याणामप्रकृतानामध्यवसायत्वेन चतुर्थी । प्रत्येक विधिनिषेधाध्यवसायरूपतयाष्टधा । भेदाष्टकस्य च प्रत्येकनिमित्तस्य गुणक्रियारूपत्वे षोडशः । तेषां च निमित्तस्योपादानानुपादानाभ्यां ३२ भेदाः । तेषु च प्रत्येक हेतुस्वरूपक लोत्प्रेक्षारूपत्वे (भेदाः) पणवति वाच्योत्प्रेक्षायाः । प्रतीयमानाया अपि भेदा ज्ञातव्याः । इति दिग्मात्रम् उदाहरति-उन्मेपमिति । हे ललिततनु सुदारि कमलशोभा इति हर्षात् ते पादयोः लप्तेति मन्ये । इतीति किम् । जातिवैरी यः चद्र रात्रौ मम उन्मेपः न सहते, तस्य इदो सौन्दर्यदर्प इदीवरदलदृशा अनया प्रसभं शांतिं नीतः । अत्र पादशोभाया उपमेयभूताया उपमानभूतपद्मसौन्दर्यात्मना सभावनम् । सौन्दर्यं च गुणः । तत्र हर्षादित्युक्तो गुण एव निमित्तम् । क्रियामुदाहरति-लिपतीति । अत्र तमोविषयतया लेपनं नभोवर्षणं च उत्प्रेक्ष्यत इत्याह-व्यापनादीति । आद्यस्य श्लक्ष्णता द्वितीयस्य नीलिमाधिक्यं गुणो निमित्तम् । एवं जायुत्प्रेक्षादिस्मुदाहर्तव्यम् । सदेहालकारं लक्षयति-स सदेहस्तिरिति । भेदो व्यावर्तको धर्मः तत्सहितस्तदहितध्वेति द्विविध इत्यर्थः । आद्यमुदाहरति-अयमिति । अयं सूर्यः किं स सूर्यः खलु सप्तभिः तुरगैरेन । एकेनाश्वेन युक्तन्वासूर्या न भवतीत्यर्थः । तर्हि वृशानु किम् । एष वृशानुः सप्त दिशो नियतः न प्रसरति । सर्वदिक्प्रसरणशीलत्वादयं धमिर्न भवतीत्यर्थः तर्हि साधायकं किम् । असौ यमः महिषवाहनः । महिषवाहनत्वाभावादयं यमोऽपि न भवति । इति प्रतिभगः युद्धे त्वां चिरं समालोक्य विकल्पान् सशयान् कुर्वति । अत्र वर्णनीयस्य मार्तण्डादीनां च संशये सति सप्तवसपन्नन्वादिर्भेदः उत्कृष्यते । कविप्रन्निभोत्थापितसशयप्रहणात् स्थाणुव्यपुरुषन्वादित्वारतिवसंशयस्यानलकारतेति द्रष्टव्यम् । भेदोक्ताविन्यत्र विवक्षितमथमाह-भेदोक्तायिति । आद्यंतयो संशयप्रहणं मध्ये निश्चय इत्येव कोटिः । आदिमध्ययोः संशयः अतो च निश्चयः

इत्यन्या । तदुभयमपि विवक्षितमित्यर्थः । निश्चयात्तमुदाहरति-यथेति । हे हरिणाञ्छि
एतत् ईदु किं कल्कः क । कल्कमावाच्यो न भवतीत्यर्थः । सरसि च
किं उदरं कुत्र गतः । उदरमावाच्यं सरसि नम् । लज्जितानि मनोहराणि सखिलासानि वचनानि
तैः परतः पश्चात् मुखमिति निश्चितम् । अत्र कल्मादिभ्यो भेदो धर्मः । पर्यङ्गे
मुखमिति निश्चितमित्युक्तत्वाग्रिप्रयातरव च । रुद्रटेनोक्तोयं विभागः कस्मादुद्गटेनोपेक्षित
इत्याह-किंत्विति । व्यज्यमानव्यतिरेकादुच्यमाने निश्चये कश्चमत्कारातिशय इत्युद्गटाभि
प्राय इति यावत् । भेदस्यार्थानुक्तानुदाहरति-तदिति । अस्याः छष्टिनिधौ कातिप्रदत्तदो नु ।
प्रभूतगुणैरकरसः स्वयं मदनी नु । पुष्पाकरो मासो नु । वेदाभ्यासजडः विषयव्यापृत्तकौतूहल-
पुराणो मुनि इदं मनोहरं रूपं कथं नु निर्मातुं प्रभवेत् । न प्रभवेदित्यर्थः ।
अत्र नायिकारूपस्यैव ब्रह्मत्वं चद्रस्य मन्मथस्य मधुमासस्य वेति सदेहे भेदको न
कश्चिदुक्तः । वेदाभ्यासजाड्यादिभ्यः नु चद्रमदनमधुमासभ्यः प्रसिद्धब्रह्मणो वैलक्षण्यम् ।
न पुनरेतेषामन्योन्यामिति ध्रामितव्यम् । अतश्च सशयावस्थैवात्र चास्तामुत्थापयति ।
इतरथा नायिकारूपवर्णने कातिप्रभा(द^१)त्वाद्येस्तमविषयसापत्तेः । रूपमलंकारं लक्ष
यति-तद्रूपकमिति । नन्वपहुत्यलंकारे अतिव्याप्तिरित्यत आह-अतीति । मुखं चद्र
इति सहप्रयुज्यमानयोरनपहुतभेदयोः साम्योत्कर्षात् अभेदो रूपमिति विवक्षितत्वात्काति-
व्याप्तिरित्यर्थः । एतन्निरवयवः सावयवः परपरितः चति त्रिधाः । आद्यः केवलं मालालंकारः चेति
द्विधा । द्वितीयः च समस्तवस्तुविषयः एकदेशविवर्तयति द्विधैव । तृतीयः च श्लिष्टभिनशब्द-
निबन्धनत्वेन द्विविधः सत् केवलं मालालंकारः चेति चतुर्विधम् । तदवमष्टावेतद्भेदाः । तत्र
द्वितीये आद्यभेदप्रतिपादकः भेदमुपादाय व्याकरोति-समस्तेति । समस्तवस्तुविषय
रूपमिति भेदः (७ / शेषः) । द्विवचनस्याप्यगीकार्यत्वाद्बहुवचनमविवक्षितम् ।
तेन आरोपितौ आरोपिता इति च द्रष्टव्य इत्याह-आरोपिता इति । उदाहरति-यथेति ।
ज्योत्स्नैव भस्म तच्छ्रुणधवलतारका एवास्थीनि तानि मिश्रती अतर्धानव्यसनानुरक्ता ।
मुद्राशब्दः प्रशंसार्थः । चद्रमुदैव कपालं तस्मिन् लाहन् व्याजेन न्यस्तम् ।
परिमलशब्दः प्रशंसार्थः । सिद्धाजनपरिमलं दधती इयं रात्रिरेव कापालिकी
योगिनी द्वीपाद् द्वीपात्तरं भ्रमति । अत्र आरोप्यमाणा भस्मादयः आरोपविषया
ज्योत्स्नादयः लाहन्च्छलेनेत्य-पहुतेर्विद्यमानत्वात्पादत्रयमेवोदाहरणमित्याह-अत्रेति । ननु
ज्योत्स्ना भस्मेवेत्युपमीयते उत ज्योत्स्नैव भस्मेति निरूप्यते । व्याघ्रादिवेन वा
मयूरव्यसनादिवेन वा समास उभयोरप्याकृतिगणत्वादिति सदेहसम्भारः न शुद्ध रूपमिति
अत आह-अतर्धानेति । अतर्धानरसिकत्वं चेतनधर्मत्वात्कापालिक्यामेव मुख्यं
न रात्रौ । रात्राविवेत्युपमासदेहाभावान्न शका कार्यति निगमयति-तदिति । अथवा
पाठातराश्रयेण सर्वत्र रूपकेणैव निर्वाहः कार्य इत्याह-अथवेति । द्वितीये द्वितीयभेदोपपादकः
सूत्रमुपादाय व्याकरोति-श्रौता इति । आरोप्यमाणः । एकदेशे चलनात् । उदाहरति-
रिडसेणा रिपुसेना । रणतेजरे रणात्तपुरे । मङ्गलगलभः मङ्गलाप्रलता करे वृणतस्त

कुर्वत । जस्स यस्य । रससमुहीवि रससामुख्येपि । सहसा परमुही पराङ्मुखी होइ भवति ।
 अत्र सर्वविषयत्वप्रतीतिरेकदेशवर्तित्वं कथमित्यत आह-अत्रेति । सप्रामात पुररूपणेन
 नायिकात्वप्रतिनायिकात्वप्रतीतिरेकदेशवर्तित्वमित्यर्थः । इतोपि विभाग वक्तुकाम उक्तमेव
 सकलयति-सांगमिति । व्याकरोति-उक्तमिति । द्विभेद समस्तवस्तुविषयैकदेशवर्तिरूपम् ।
 निरवयवमाह-निरंगं त्विति । अगविमल तावत् शुद्ध तदुदाहरति-कुरंगीति । अहो
 सखि यत् इय गीतध्वनिषु कुरगीव अगानि स्तिमितयति यच्च सखीश्रुतमपि कातोदत सखी
 पुन प्रश्नयति । प्रश्नवत् करोति । चिन्मतोर्लुगितिमतुपो लुक् । कृतपूर्वकट इति न्यायेन
 द्वितीया । यच्च अनिद्र यथा भवति तथा अत स्वपिति तत् तस्मात्कारणात् अस्या हृदि
 अभिनवा प्रेमैव लतिका ता प्रेमलतिका सेक्तु मनसिज प्रवृत्त इति वेद्मि । अत्र लतिमालक्षण
 अवयवी निरूपितो नत्वन्यत्किमपि विशेषणमुक्तमिति निरवयवमिदं रूपकम् । आद्यस्य द्वितीय
 भेदमाह-माल्लेति । यद्यपि कारिकाकारेण मालोपमा पृथङ्नोक्ता तथापि कारिकाश्रुत्योरेकवर्तुस्तथा
 अभेदविवक्षया उक्त पूर्ववदिति । उदाहरति-सौदर्येति । सौदर्यस्य तरणिणी नदी ।
 तरणिमोत्कर्षस्य हर्षोद्गम काते कर्मणकर्म । नर्मरहसामुल्लासनावासभू । विद्या वक्रगिराम् ।
 विधे अनवधिप्रावीण्यसाक्षात्क्रिया । पचशिलीमुखस्य वाणा । ललनाचूडामणि सा
 प्रिया वर्तत इत्यर्थः । अत्रैकस्या प्रियाया तरणिणीत्वादयो बहव आरोप्यते ।
 [अत्र मुखाद्यवयवानिरूपणानिरवयव(व)त्वम् ।] तृतीयस्य लक्षणमाह-नियतेति ।
 नियत व्यवस्थितमारोपणमुपायो यस्यारोपस्य एवविध परस्य उत्तरस्य य आरोप
 तत्परपरित, तद्विविध वाचके श्लिष्टे वाचके भेदभाजि वा । तत्रायमुदाहरति-चिद्वन्मान-
 सेति । चिद्वन्मानसहस वैरिक्मलासमोचदीप्तद्युते दुर्गामार्गेणनीललोहित समित्स्वीकार-
 वैश्वानर । सत्यप्रीतिविधानदक्ष विजयप्राग्भावभीम प्रभो । प्राग्भाव पूर्वभाव ।
 वरवीर वैरिच वत्सरशत उच्चै राज्य क्रिया । अत्र मानसमेव चित्तमेव सरोविशेष इत्यारापो
 हसारोपे निमित्तम् । एवमुत्तरप्राप्ति वैरिणा कमलाया लक्ष्म्या समोच एव पद्माना असमोच
 तत्र सूर्यः । दुर्गाणां नगराणाममागण तिद्धत्वमेव दुर्गाया देव्या अन्वेपण तत्र महेश ।
 समिता युद्धानां स्वीकार एव समिधा ईधनाना स्वीकार तत्र बहे । सत्ये वचने प्रीतिरेव सत्या
 गौर्ग्या अप्रीति तद्विधान दक्षप्रजापते । विजयस्य युद्धोत्कर्षस्य प्राग्भाव प्रायमिद्वत्त्वमेव विजयात्
 अर्जुनान्पूर्ववत् तादृश । ननूभयात्कारोय श्लिष्टपरपरित नाम । कथमयमर्थालकारेषु गण्यते इत्यत
 आह-यद्यपीति । मानसशब्दस्य पर्याये निक्षिप्ते न भवत्येव रूपप्रतीतिरिति शब्दालकारता
 हसशब्दस्य पर्यायेपि क्षिप्ते भवति रूपमितिर्थात्कारता । अत शब्दार्थालकाररूपमिदं
 रूपं स्यान्नत्वयात्कार इत्यत्र कथन उचित न भवति यद्यपि तथापि प्रसिध्युरोधादत्रो-
 क्तमिति भावः । अथ न केनचिदेतत्परपरितसद्वत्मुक्तमित्यत आह-एकदेशेति । अन्यै-
 रुक्त्यादिभिरेकदेशविवर्तित्वेनतदभिधीयते । द्वितीयं प्रसारमुदाहरति-भेदभाजीति । हे
 राजन् जय एव कुजर तस्य आलान गजवधनस्थानम् । विषदेव वारिधि तस्य दृषदां
 सेतु । करवा एव चडमहा सूर्य तस्य पूर्वाद्रि । श्रिय लालोपधानम् । सप्राम एवामृतसागर

तस्य प्रमथनमेव क्रीडाविधिः तस्मिन्मदरः । वीरवैरिवनितावैधव्यदः ते भुजः राजति ।
 (जय एव कुजरः) नतु मानसशब्दवत् एकशब्दोऽत्र उभयार्थोऽस्तीति भेदभावत्वम् । लीलोप-
 धानमित्यत्र उपधानपदे श्लिष्टो वाचक इत्यनन्तरोक्तमेव रूपकमत्र नतु यदि प्रस्तुत-
 थियो वनितात्वमपि निरूप्यत इत्याह-अत्रेति । श्लिष्टमालारूपकमुदाहरति-अलौकिकेति ।
 हे देव अलौकिकश्चासौ महाश्वासावालोकश्च ज्ञान तेन प्रकाशित जगत्त्रय येन । सद्गुरुस्य
 मुक्तारत्न भवान् कैर्न स्तूयते । सर्वे स्तूयत इत्यर्थः । अत्र वशोऽन्वय एव चेष्टा तस्य मुक्ता-
 रत्नमिति श्लेषः । कुलस्य वेणुत्वरोपः वर्णनीयस्य मुक्तामणित्वारोपे निमित्तम् । अश्लिष्ट-
 मालारूपकमुदाहरति-निरवधीति । अनिवर्तित कौतुकप्रपञ्चो येन एवविधं यस्य स्थित स्थिति-
 निरवधि निराश्रयः च । इह प्रथमं कूर्ममूर्तिं चतुर्दशलोका एव बल्लय तासां कदः स भवान्
 जयति । आदिकमठस्य कदत्वे लोफाना वरीत्व हेतुः । वाचकश्चात्र न श्लिष्टः । मालाप्रस्तावा-
 दशनामुदाहरति-किसलयेति । मदन लताना विसलयकरैः कामिनीवरकमलैः कमलिनीनां
 कमलमुखैः योषिता मुखेन्दुभिः जगताः स्रग्धिमनोजयति । किसलयान्येव कराः करा एव कमलानि
 कमलान्येव मुखानि मुखान्येव इदं इति सर्वेषां परस्परसघटनाद्रसना । कारिकायामेवैविधस्य
 लक्षणं किमिति नोक्तमित्यत आह-नेति । उद्विक्तस्य वैचित्र्यस्याभावात् एवविधं न लक्षितमि-
 त्यर्थः । अपहृतिं लक्षयति-प्रवृत्तमिति । प्रवृत्तस्य उपमेयतायाः । अन्यत् उपमानं ।
 निषेधशब्दार्थमाह-उपमेयमस्य वृत्तेति । अपहृतिद्विधा अपहृत्वपूर्वं आरोपः आरोपपूर्वा-
 पहृत्वः छलादिशब्दप्रयोगश्चेति । तत्रायमुदाहरति । हे शैलस्तनये पार्वति । परिणतकाते
 ध्वंसस्य वपुषि प्रागल्भ्यं अवाप्तं अयं कलङ्को न विरसति । विगलदमृतस्यन्दशिशिरे
 असुष्य उरसि गाढ रतिधान्ता यामिनीयामिनी शेते इति मन्ये । अत्र वाक्यद्वयेन
 चांद्रमसः कठमः मुख्यया निषेधवृत्त्या मिथ्यात्वेनावस्थाप्य तत्प्रतिवस्तुभूता हृदयाधि-
 शायिनी निशीथिनी नितम्बिनी सत्यतया अवस्थाप्यते । अथ चापहृत्वपूर्वं आरोपः ।
 पूर्वोऽपहृत्वो यथा-विरसदमरनारीनेत्रनीलाब्जराजान्यधिवसति सदा यः सयमाध कृतानि ।
 न तु लङ्घितरलापे घर्तते यो मयूरे वितरतु स कुमारो ब्रह्मचर्यधियः व-इति । अत्र
 स्मृदेनाध क्रियमाणानि नास्ति नितम्बिनीनेत्रनीलोत्पलानि न पुनरौपवाद्यर्वाह्वर्हानि इति
 आरोपोत्तरकालोऽपहृत्वः । नमरप्रवणान्निषेधस्य मुख्यत्वम् । छलादिप्रयोग उदाहरत-वतेति ।
 हे सखि प्रियविरहकृशे अस्मिन् रागिलोके स्मरस्य क्रियदेतत् वैरं पश्य । वतेति दुःखे ।
 तथाहि । उपवनेषु ये रसाला तेषु उद्गासिनो ये मधुरा तव्यानां कामेन प्रतिगर्ण-
 कालमूढं उद्विक्तम् । अत्र छलप्रयोगस्य निषेधपर्यवसायितामाह-न सभृगाणिति ।
 एकवाक्यं च स्पष्टम् । प्रतीतिरिति । नाभिधेति यावत् । वैचित्र्यान्तरप्रदर्शनाय
 पुनरुदाहरति-अमुष्मिन्निति । शिवदग्धं कामं पुरंगाश्यां प्रयुज्यमानं अमुष्मिन्
 लापप्यामृतगरासं मृतं निपातितं । यस्य कामस्य अगाधारकणां प्रशमादिभिरनामिभ्यो
 रोमायन्विषु इयं धूमस्य शिवा परिणमति । अत्र प्रवृत्तस्वतरस्यामिधायिशब्द-
 निवधनोऽपहृत्व इति पूर्वस्मात् विशेषः । अथ श्लेषं लक्षयति-श्लेष इति । एषस्यार्थः-

स्योक्तौ सामान्यसिद्धाया सयोगादिव्यवस्थापकाभावात् उत्तेरनियत्रणात् अनेकस्यार्थस्याभिधान
 अभिधासामर्थ्यं आर्थोपश्लेष इति व्याकरोति—एकार्थेति प्रत्यर्थं शब्दनिवेश इति मतमा-
 धित्य शब्दश्लेष उक्त । अयं तु एकस्यैव शब्दस्य बहुवचनत्वमस्तीति मतमाधित्योच्यते
 इति भेदः । उदाहरति—उदयमिति । विमाना कातीना अधिपो राजा उदयं समृद्धिं
 अयते प्राप्नोति । दिक् अन्यायमार्गस्तस्य मालिन्यं निराकुरुते । निद्रामुद्रां आलस्यस्य प्रकर्षं
 निधनं नाशं प्रापयति । क्रिया धर्मक्रिया प्रवर्तयति । स्वैरा अनीतिकारिणः । तेषामाचारप्र-
 वृत्ते कर्तनं छेदनं रचयति । लसत्तेजःपुञ्जो विभाति विभाकरः सूर्यः । अयं पक्षः स्पष्टः ।
 नन्वेकस्य शब्दस्य अर्थद्वयवाचकत्वं कथमित्याशङ्क्य आह—अत्रेति । प्रकरणादेर्नियामस्यात्रा-
 भावात् उभयोर्वाच्यत्वमुचितमिति भावः । समासोक्तिं लभ्यति—परोक्तिरिति । श्रुष्टैः समानै-
 र्भेदकैर्विशेषणैः परस्य अप्रस्तुतस्योक्तिः प्रतिपादनं समासोक्तिरित्यर्थः । व्याकरोति—प्रवृत्तेति ।
 विशेष्यस्य उपमेयस्य । उदाहरति—लह्वीति । हे राजन् तुह तव । बाहुपस बाहुस्पर्शम् ।
 लहिऊण लब्ध्वा । जीये यस्याः । स कोऽप्युद्धारः । सा जयलच्छी जयलक्ष्मी । तुह तव ।
 विरहे । ण होतु न भवेत् । सा दुर्बला ननु । बाहुस्पर्शेन पाणिपीडनेन वा दुर्बला निष्प्रभा
 वृशा च इत्येतानि विशेषणानि कातया समानानि । जयलक्ष्मीति विशेष्यं तु न सममित्याह—
 अत्रेति । निदर्शनालङ्कारलक्षकं सूत्रमुपादाय व्याकरोति—निदर्शनेति । उपमाया
 पर्यवसितं सन् स्वार्थनिर्वाहकं असम्भवद्वस्तुसम्बन्धं निदर्शनालङ्कारः । उदाहरति—ह
 सूर्येति । अत्र वाक्ययोः अनुपपद्यमान एव सम्बन्धः । उपमायाः पर्यवसितत्वात्
 उदुपेन सागरतरणमिवेयमर्थः । लभ्यते इत्याह—अत्रेति । उदाहरणान्तरमाह—यथेति ।
 वितनोर्ध्वरश्मिरज्जावाहिमरुचौ उदयति सति हिमवान्नि चास्त याति सति अयं गिरिः
 विलविषटाद्वयपरिवारितवारणेंद्रलीलां वहति । अत्र वारणेंद्रलीलां पर्वतं कथं वहतीति
 अनुपपद्यमान एव सम्बन्ध इति उपमायाः पर्यवसानमाह—अत्रेति । मालारूपा निदर्शनामुद्रा
 हरति—दोभ्यामिति । भो देव यस्तव गुणान् गदितुमुद्यममादधानि एष पुरुष दोभ्यां
 तरणवतीभुजगं तिनीर्यति । करेण हरिणमधियमादातुमिच्छति । मेरुं ग्लिषयिषति । अत्रापि
 तत्र तत्रानुपपद्यमान एव सम्बन्ध इति उपमापर्यवसितत्वात्निदर्शनमालायोगान्मालानिदर्शनालङ्कारः
 इत्यर्थः । सम्भवद्वस्तुसम्बन्धानिदर्शनमाह—स्वस्वेति । व्याकरोति—क्रिययैवेति । अवगम्यत
 इति यत् सा निदर्शनेन सम्बन्धः । उदाहरति—उन्नतमिति । यो लघु पुरुषः स उन्नतं
 पदमवाप्य हेतुयैव पतेदिति मुरन् पर्वताग्रगतं पादाङ्गणं वायुना क्षपितं सन् चारं अप
 पतति । पततीति या पतनक्रिया सा स्व तस्य हेतुलाघवे सति उन्नतपदप्राप्तिं तयोरन्यथ
 भूतं पदमवाप्य यो लघु स पतेदिति विधिक्रिययैव शुद्धयाम्याना इत्याह—अत्रेति ।
 भूवमिति त (१ ग) तस्यैव प्रयोगेऽस्ति यन्नुत्प्रेषः । एषाणाम् इव सता लोफं पतन्तीति
 उपमाविधिरिति । उक्तं च—अनन्यस्तु गच्छते गच्छन्त्या यत्र कल्पयेत् । उपमानोपमेयस्य
 सम्बन्धे सा निदर्शना—इति । अत्रानुपपत्त्यालङ्कारं लभ्यति—अप्रस्तुतेति । व्याकरोति—
 अप्राकरणीयस्येति । अस्याः प्रथमं पञ्चमं विभागमाह—कार्यं इति । कार्यं प्रवृत्ते तदन्वयः

कारणस्य वच । निमित्ते प्रस्तुते तदन्यस्य कार्यस्य । सामान्ये प्रस्तुते तदन्यस्य विशेषस्य
वच । विशेषे प्रस्तुते तदन्यस्य सामान्यस्य वच । तुल्ये प्रस्तुते तदन्यस्य तत्तुल्यस्य वच इति
पंचधा विभाग इत्यर्थः । आद्यमुदाहरति-याता इति । हे मुदरी देशान्तगता पुरुषा पुन किं
न मिलन्ति । अतः मत्कृते त्वया चिन्ता न कार्या । सुतरा वृशासि । स्वभावत एव त्वं वृशा चिन्तया
तु सुतरा वृशा भविष्यसि । अतो मुच्य चिन्तामित्यर्थः । एव समाप्ये मयि कथयति सति
रज्जामधरतारकेण निपतत्पीताश्रुणा चक्षुषा मा दृष्ट्वा तया नायिकया हसितेन भाविमरणोत्साह
सूचितः । यदि मां त्यक्त्वा यास्यसि (गमिष्यसि) तदाह मरिष्य इति सूचितमित्यर्थः ।
प्रश्नद्वारा कार्यप्रस्तावे प्रस्थानस्य निर्णीतत्वात्कारण मरणोपक्रमसूचनास्वरूपमभिहितमित्यर्थः ।
द्वितीयमुदाहरति-राजन्निति । राजन् राजमुता मा न पाठयति । देव्योपि तूष्णीं स्थिता ।
हे कुब्जे मा भोनय । कुमारसचिवे अद्यापि किं इत्थं न मुज्यते । इत्थं तवारिभजने पञ्जरा-
दध्यगैर्मुक्त राजपुरुष शून्यगलभौ चित्रस्थानवगेभ्य एवैक आभापते । अनुपलायनरूपकारणे
प्रस्तुते पञ्जरशुभ्रवृत्तातलक्षणं कायमुच्यमित्याह-अत्रेति । तृतीयमुदाहरति-पतदिति ।
तस्य पुरुषस्य एतत्स्त्रियज्जाड्यं यत्स जडः मुखान् वाङ्मात्रेणैव कमलिनीपत्रे वारिणः कण
मुच्यमानिरित्यमस्त । अस्मात् अन्यदपि शृणु । शनैः आदीयमाने तत्र अगुल्यप्रलपुत्रिन्यया
प्रविलयिनि सति अयं मणिः क्व उद्गीय गत इति अतः शुचा अनुदिनं न निद्रति । अत्र
जडानां स्वल्पेपि महत्त्वसंभावना भवतीति सामान्ये प्रस्तुते मुच्यमानातिमत्त्वलक्षणे
विशेष उक्त इत्याह-अत्रेति । चतुर्थमुदाहरति । विष्णुना नरमासुरे द्वे कोपि तन्मन्त्री
कचन नरमासुरमुद्दद प्रनीदमाह । यः वैरनियातनेन मुद्ददधूवाप्यन्तःप्रमार्जनं करोति स
एव पूज्यः स पुमान् स एव नीतिमान् । तस्य मुनीवित स धियो भावनम् । विशेषे वक्तव्ये
सामान्यमुच्यमित्याह-अत्रेति । पञ्चमस्य प्रविष्यमाह-तुल्य इति । आद्यमुदाहरति-
पुंस्त्वेति । अयं पुरुषः यदि पुरुषादपि प्रविवरेत् यदि अधोपि यायान् यदि प्रणयने याचने
एतन्नि महानपि न स्यान् एषुरपि स्यादित्यर्थः । तदपि तथापि विश्वमुद्धरन् । वेनापि पुरुषप्रेष्टेन
इति ईदृशी इयं दिक् प्रसदिता । कृष्णपद्मे पौष्पान् प्रचलन् अमुरैरगृतापद्मे रौप्येणालम्बनान्
आदिवमग्रदाकारेण अधोयानं यन्त्रिषधनोपक्रमे धामनत्वम् । विश्वाम्युद्धरणं वराहादिना
पृथिव्यायभ्युज्जीवनम् । अत्र कस्मिंश्चित्पुरुषे प्रस्तुतं तत्तुल्यस्वभावस्य भगवतः परमपुरुषस्य
प्रशङ्गा श्लेषेण गृह्यते । विश्वे पुण्योत्तमपदपि श्लेषेण श्लेषः । द्वितीयमुदाहरति-
येनेति । हे चन्द्र या अभ्युदितेन ह्यति गन्धिताति तत्र रयी ते त्वया प्रतिष्ठितमेव युज्यते ।
तस्यैव पादप्रहं पुनर्गं युज्यते । पादप्रहं चरणेषुप्रहं निरणप्रहं च । यदि
शीर्णेनैतदुच्छ्रिता तन्महितामानो गायनं मनागपि किं न लक्ष्यते इत्यर्थः । एवमस्तु
यद्यस्मात्तारणान् भवन्ते जडधामना व्यभिन्नि स्मृत्यति । जडधामना सिद्धिरभिरण्णा
मदोत्तमत्वं च । हे चन्द्र पादप्रहं चरणेषुप्रहं निरणप्रहं च । यदि शीर्णेनैतदुच्छ्रिता
तन्महितामानो गायनं मनागपि किं न लक्ष्यते इत्यर्थः । एवमस्तु यद्यस्मात्तारणान्
भवन्ते जडधामना व्यभिन्नि स्मृत्यति । जडधामना सिद्धिरभिरण्णा मदोत्तमत्वं च ।
विश्वाम्युद्धरणं वराहादिना पृथिव्यायभ्युज्जीवनम् । अत्र कस्मिंश्चित्पुरुषे प्रस्तुतं तत्तुल्यस्वभावस्य
भगवतः परमपुरुषस्य प्रशङ्गा श्लेषेण गृह्यते । विश्वे पुण्योत्तमपदपि श्लेषेण श्लेषः ।
द्वितीयमुदाहरति-येनेति । हे चन्द्र या अभ्युदितेन ह्यति गन्धिताति तत्र रयी ते त्वया प्रतिष्ठितमेव
युज्यते । तस्यैव पादप्रहं पुनर्गं युज्यते । पादप्रहं चरणेषुप्रहं निरणप्रहं च । यदि
शीर्णेनैतदुच्छ्रिता तन्महितामानो गायनं मनागपि किं न लक्ष्यते इत्यर्थः । एवमस्तु
यद्यस्मात्तारणान् भवन्ते जडधामना व्यभिन्नि स्मृत्यति । जडधामना सिद्धिरभिरण्णा
मदोत्तमत्वं च । हे चन्द्र पादप्रहं चरणेषुप्रहं निरणप्रहं च । यदि शीर्णेनैतदुच्छ्रिता
तन्महितामानो गायनं मनागपि किं न लक्ष्यते इत्यर्थः । एवमस्तु यद्यस्मात्तारणान्
भवन्ते जडधामना व्यभिन्नि स्मृत्यति । जडधामना सिद्धिरभिरण्णा मदोत्तमत्वं च ।

वारि क्षारीकृत वडवानले हुत च पातालकुक्षिमध्ये विनिवेशितम् । आयव्ययकारिणि पुरुषे
 प्रस्तुते तत्सदृश समुद्रो वर्ण्यते । एव सादृश्यमात्ररूपामुपमामुदाहृत्य वाच्यस्य सभवासभवा-
 चुदाहरिष्यन् सभव तावदाह-इय चेति । वाच्ये सभवति प्रतीयमानस्यार्थस्यानध्यारोपेण
 अध्यारोपानपेक्षयेत्यर्थः । जलाच्छादितभुवनविस्तारपातालमध्यस्य समुद्रस्य लघनेपि इह
 हि लोके पोतसाधना बहव पुरुष क्रमन्ते प्रवर्तन्ते । आहो उत दैवात् एष कथमपि रिक्तो
 भवेत् तदानीं अस्य अवटकुहरालोकनेपि को नाम समर्थः स्यात् । अधृष्यस्यापि प्रभो वरं
 पूर्णत्वमेव । रिक्तत्वं महतो नर्थायेति तात्पर्यम् । अत्र वाच्ये समुद्रे सर्वाप्युक्तरूपा प्रक्रिया
 सगच्छते । वाच्यस्यासभवस्थानमुदाहरति-क्वचिदिति । भो वस्त्व कथयामि दैवहतक
 मा शाखोटक विद्धि । वैराग्यादिव वदसि । साधु ज्ञात इदम् । कस्मात् । कथ्यते । अत्र वामेन
 वटोस्ति । अध्वगजन सर्वात्मना तं सेवते । मार्गस्थितस्यापि मे परोपकारकरणे छायापि न ।
 अत्र अचेतनेन सह प्रश्नोत्तरयोरसभवाद्वाच्यस्यासभवः । सभवासभवमुदाहरति-क्वचिदिति ।
 अपूर्वं रसनाविपर्ययो जिह्वापरिश्रुति तस्य विधिः प्रमारः । तस्य गजस्य कर्णयोश्चापल
 चपलता । सा दृष्टिः विस्मृता स्वपरयो दिक् यया । अथवा भूयसा उक्तेन किम् । हे भ्रात
 भ्रमर सर्वं विस्मृतवानसि । अतः शून्यकरः सरध्रशुङ्गा वारणो गज अद्यापि त्वया
 निषेव्यते इति यत् एष ग्रहः आग्रहः कः । अन्यत्र रसनाविपर्ययः पेशून्यम् । कर्णचापलः
 कर्णजापोपजापशुश्रूपाः । मदः दपः । वारयतीति वारणो निषेधकः । अतः शून्यकरः
 रिक्तहस्तः । अत्र असभवतमशमाह-अत्रेति । रसनाविपर्ययादेरध्यारोपशरणत्वाद्वाच्यत्वा
 सभवेन हेतुर्न भवतीत्यर्थः । सभवतमशमाह-कर्णेति । कर्णचापलरूपो हेतुरनध्यारोपितः ।
 तत्र वाच्यः सभवतीति यावत् । प्रसगात्सभवतीत्यशो अनौचित्यलेशमुत्थियति-मदः
 इति । मदविस्मृतेत्यादि विरुद्धमित्याकृतम् । उक्तवैपरीत्येन भ्रमरसेवने तस्य निमित्तत्वात् ।
 इदानीमतिशयोक्त्यलंकारः लक्षयति-निगीर्येति । अत्र पञ्चधा बधच्छायाः । भेदे
 अभेदे अभेदे भेदः सन्धेः असन्धेः असंबन्धेः संबन्धः कार्यकारणपौत्रापर्यविपर्ययश्चेति ।
 तत्र निगीर्येत्यादिना प्रथमो लक्ष्यते । प्रस्तुत्येत्यादिना द्वितीयः । तृतीयो बहिरनुहनीयः ।
 यद्यर्थात्तावित्यनेन चतुर्थो लक्ष्यते । कार्यकारणयोरित्यादिना पञ्चमः । तत्राद्यं प्रकरणं व्याकृ-
 रेति-उपमानेति । प्रकृतस्य तदन्येन उपमानेन विपर्यया क्वचित्स्य विपर्ययरूपतया
 अध्यवसानं एका अतिशयोक्तिरित्यर्थः । तामुदाहरति-कमलमिति । स्त्री वर्ण्यते । अनंभति
 कमलं कमले च कुवलयौ नीलोत्पले तानि कमलकुवल्यानि कमलतिशया सा च कमलतिशया
 मृदुमुभगा इतीय उत्पातपरपरा वा । अत्र मुरादीनां कमलादिभिर्भेदेषु अभेदाध्यवसायः
 इत्याह-अत्रेति । द्वितीयमाह-यश्चेति । तच्छब्देन प्रस्तुतमुच्यते । सापरा अभेदः भेदरूपा
 अतिशयोक्तिरित्यर्थः । तामुदाहरति-अण्णमिति । सामा श्यामा । सामण्ययावदणो सामा यः
 प्रजापते रेहृष्विअ रेखैव न होद न भवति । यतः अस्या अणं अयत् लङ्ङत्ता लट्(र)भत्वं
 विनासः अणादिअ अन्यैव वस्तुगच्छाया वस्तुनच्छाया । अत्र लट्(र)भत्वादीनां अभेदपि अयं
 नाध्यवसानाद् भेद इत्यर्थः । संबन्धेऽप्यसंबन्धा बहिरनुहनीयो यथा-अस्यास्तर्गविधौ प्रजापतिरभू-

चद्रो नु कातिप्रद शृंगारैकरस स्वय नु मदनो मासो नु पुष्पाकर । वेदाभ्यासजड कथं नु विषयव्यावृत्तकौतूहलो निर्मातु प्रभवेन्मनोहरमिदं रूपं पुराणो मुनि ॥ अत्र पुराणत्रयानिर्माणसंबन्धेऽप्यसंबन्ध उक्त इति पुरा (७ / चिर) तना । अस्य तु तदप्यभेद एवातर्भूतमित्याशयः । असंबन्धेऽपि संबन्धमाह—यदीति । अर्थात्सामर्थ्यादसंबन्धिनो यत्कल्पनमिति संबन्धः । उदाहरति—राकेति । रामाया पूर्णिमाया अमृताशोथद्रस्य वपुरकल्कं चेत् तदा तस्या मुखं साम्यपरा-भवं वामुयात् । अत्र वास्तव्यसंबन्धे संभावनया संबन्धः । अतिमभेदमाह—कारणस्येति । उदाहरति—हृदयमिति । आदौ प्रथमं मालत्या हृदयं कुसुमचापवाणेन अधिष्ठितम् । भो रमणी-वल्लभ चरमं पद्मालोचनविषयं भजता त्वयाधिष्ठितम् । कारणस्य कातेनाधिष्ठितत्वस्य शीघ्र-कारित्वं वक्तुं कार्यस्य कदर्पाधिष्ठितत्वस्य प्रथममुक्तिरित्यर्थः । प्रतिवस्तूपमालंकारं लक्षयति—प्रतीतिः । नैकं पदं द्वि-प्रयोक्तव्यमिति कथितपदत्वस्य दुष्टतयाभिहितत्वात् शब्दभेदेन साधारणो धर्मो उपमेयवाक्ये उपमानवाक्ये च उपादीयते । वस्तुनो वाक्यार्थस्य उपमान-त्वात् सा प्रतिवस्तूपमेत्यन्वयः । उदाहरति—यथेति । देवीभावगमिता देवतात्वं प्रापिता एषा परिवारपदं कुटुम्बत्वं कथं भजति सल्लु । यतः दैवतरूपांकितं रत्नं परिभोगयोग्यं न भवति । अत्र परिवारपदयोग्यत्वानौचित्यं परिभोगयोग्यत्वाभावश्चेत्येकमेव सामान्यं वाक्यद्वयेऽपि पृथक् निर्दिश्यते । अस्यैव मालामुदाहरति—यदीति । अनलो यदि दहति अत्र किमद्भुतम् । अद्रिषु यदि गौरवं तत् किम् । महोदधेरु व सदैव त्वणम् । सत्ता प्रकृतिरेवाविपादिता दुःखरहितता । अत्र पर्यायातरेण अद्भुताभाव एव प्रतिपाद्यत इति साधारणधर्मोक्तिरिति मालारूपत्वम् । एवमन्यत्रापि मालावैचित्र्यमूह्यमित्याह—यथमिति । दृष्टतालंकारं लक्षयति—दृष्टान्त इति । साधारणधर्मादीनामित्यत्रादिशब्देनोपमानोपमेययोर्महणम् । उदाहरति—स्वयीति । मनोभवज्वलितं तस्या मनः त्वयि दृष्ट एव निर्वाति निर्वृतं भवति । हि यतः कुमुद्वत्या कुसुद हिमाशो आलोके विस्सति । अत्र निर्वाणस्य विक्वमात्मना प्रतिबिम्बनम् । न केवलमेव साधर्म्येणैव यावद्वैधर्म्येणापीत्याह—वैधर्म्येणेति । उदाहरति—तथेति । साहसकर्मणि शर्मं सुखं यस्य तस्य करं कृपाणातिकं आनिनीयत तव आहवे परेषा शत्रूणां भटा योद्धारं विशरास्ता अहिंसकत्वं अगु । हि यतः । पासव अवाते स्थिरता दधति । उक्तदार्ष्टान्तिकवैलक्षण्येन दृष्टान्ताभिधानाद्वैधर्म्यादाहरणम् । दीपकालंकारं लक्षयति—सकृदिति । प्रकृताप्रकृतात्मना उपमानोपमेयानां धर्मस्य क्रियादेः बहुषु कारकेषु सकृद्वृत्तिः क्रियादीपकम् । कारकस्य च बह्वीषु क्रियासु सैव सकृद्वृत्तिः कारकदीपकमित्यर्थः । क्रियादिरित्यादिशब्दाद्गुणस्वीकारः । तत्रायमुदाहरति—यथेति । किवणाण कृपणानां धणं धनं णायणं नागानां फणाणि सीहाणं सिंहानां केसरा इ केसरा । कुलबालिआणं कुलपा (वा) लिक्कानां च यणां स्तना अमुआणं अमृतानां कुदो कुत्तं छिप्पति स्पृशति । अस्या गथाया छिप्पति इति क्रिया बहुषु कर्मकारकेषु धनमणिवेसरस्तन-लक्षणेषु वृत्ता दीप्यत इति क्रियादीपकम् । तच्चादिमध्यातभेदात् त्रिविधम् । तत्रातविषयमुदाहृतम् । चरति चतुरभोधिवेलोद्यानेषु इत्यादिकमादिविषयम् । सचारपूतानि दिगतराणीत्यादिकं मध्यवि-

षय च स्वयमूहनीयम् । द्वितीयमुदाहरति—स्विद्यतीति । नवविवाहा वधू शयने स्विद्यति
 कूणति वेष्टति विचलति निमिषति तिर्थग्विलोकयति अतर्नदति चुबितुमिच्छति । एतासु
 चह्येषु क्रियासु वधूलक्षणकर्तृकारस्यवृत्तिरिति कारकदीपकमित्यर्थः । मालदीपकं लक्षयति—
 मालेति । गुणावहमुत्कर्षहेतुः । व्याकरोति—पूर्वेति । उदाहरति—संग्रामेति । भो राजन्
 संग्रामागणमागतेन भवता चापे समारोपिते सति परिपथियोधनिवहे सामुख्य संग्रामे सति
 त्वया एतै एतत्समासादितम् । कै किम् । कोदडेन शरा शरैः अरिशिरस्तेनापि भूमडल
 तेन त्वं त्वयापि यशोराशि तेनापि लोकत्रयम् । अत्र कोदडादिना पूर्वेण क्रमात्
 शरादीनामुत्तरेषामुत्कर्षो विहितः । सामुख्यासादनक्रियानिवधनं च दीपनं द्वितीयपादस्य
 पृथक्क्रियायामनौचित्यात् । तुल्ययोगितामाह—नियतानामिति । प्रस्तुताप्रस्तुतानां स-
 मासे दीपकं व्यासे तुल्ययोगितेत्यभिप्रेत्य व्याकरोति—नियतानामिति । प्राकरणिकानामेव
 तुल्ययोगितामुदाहरति—पाङ्क्तिरिति । हे सखि तव पाङ्क्तु क्षाम वदनं सरसं हृदयं अलसं
 वपुश्च हृदयमध्ये नितातं क्षेत्रियरोगं आवेदयति । क्षेत्रे परशरीरे चिह्नितस्य असाध्य इत्यर्थः ।
 अत्र वदनहृदयवपुषि प्राकरणिकानि । नायिकावयवभूतत्वात् । तेषां रोगावेदनरूपो धर्मः
 सकृदुपादीयत इति तुल्ययोगितालङ्कार इत्यर्थः । अप्राकरणिकानां तुल्ययोगितामुदाहरति—
 कुमुदेति । तस्यां कातायां ललितविलासजुषो दृशो पुरं कुमुदकमलनीलोत्पलावली वा ।
 तदाननस्य पुरं अमृतं चन्द्रकमलं च युगपत्प्रतिहतम् । अत्र कुमुदादीन्यप्राकरणिकानि नायिका-
 लोचनाद्युपमानत्वात्सर्वेषां तेषां च निवृत्तेन क्षिप्यमाणत्वं धर्मः सकृदुपादीयते । कुमुदस्य
 लोचनोपमानत्वमन्यैर्दूषितमपि प्रसिध्यनुरोधादुक्तम् । एवममृतादीनां तन्मुखोपमानभूतानां
 प्रतिहतत्वं नाम धर्मः सकृन्निर्दिष्ट इत्येव तुल्ययोगितेत्यर्थः । व्यतिरेकालङ्कारं लक्षयति—
 उपमानादिति । स एव इति व्यतिरेक इत्येव व्यग्रद्वियते । न्यूनताया अपि व्यतिरेकत्वात्
 तद्व्यावृत्त्यर्थमाह—आधिक्यमिति । चिरतनां खलु भेदप्राधान्ये उपमानादुपमेयस्याधिक्ये
 विपर्यये वा व्यतिरेक इत्यसूत्रयन् । आधिक्यमधिगुण (त्व) लक्षणं यथायोगमुदाहृत्य न्यूनगु-
 णत्वरूपं विपर्ययं क्षीण इत्यादौ उदाजहुः । व्याचक्ष्वक्षिरं चद्रापेक्षया यौवनस्य क्षीणगुणत्वं शशिवै-
 लक्ष्येन तस्य अपुनरागमनादिति । तत्र विप्रतिपद्यमानमाह—क्षीणक्षीण इति । हे सुन्दरि
 क्षीण क्षीणश्च भूयो भूयोभिवर्धत इति (सयानं) यात यौवनं अनिशृत्तिं तु अतो विरम कोपं श्रुय
 प्रसीद । केनचित् गतनिमीयिताशालिनेत्यर्थः । वाक्यार्थस्य यावत्तान्पर्यन्तपर्यालोचनत्वादित्याह—
 तदयुक्तमिति । यतोऽपि उपमानादुपमेयस्याधिक्यं न विपर्यय इत्याह—यौवनेति । चन्द्रा-
 पेक्षया तारुण्यस्य गुणो यदस्थैयं तस्याधिक्यं अन्यथा वाक्यार्थशक्तिव्याकोपः स्यादिति भावः ।
 इत्थं विप्रतिपत्तिं निराकृत्य विभागमाह—हेत्योरिति । त्रिरष्टेति चतुर्विंशतिः । उपमेयविपर्यय
 उत्कर्षेणेति न विपर्ययः । उपमानविपर्ययं तु निरूपणकारणं न विपर्ययः । एषतरस्येति हेत्वो-
 रनुष्ठी द्वे हेतुद्वयस्य अनुतिरेकेति अनुस्मिन्नयम् । एतदुक्तं भवति । आधिक्यस्य हेतुरप-
 मेयगतमुत्कर्षेण निमित्तं उपमानगतं निरूपणकारणं अनयोर्हेत्वोरनुष्ठापवेगो भेदः । द्वयोर्हेत्वोरनुष्ठापवेगः ।
 उत्कर्षहेतोरनुष्ठी अपकर्षहेतोरनुष्ठापपरः । उत्कर्षहेतोरनुष्ठी अपकर्षहेतोरनुष्ठापवेगः एवं चत्वारो

भेदा । एत एव शब्देन इवादिना अर्थेन तुल्यादिना आक्षेपेण च साम्ये प्रतिपादिते द्वादश भेदा । एते द्वादशभेदा श्लेषेणापि भवन्तीति चतुर्विंशति भेदा इति । आद्यमुदाहरति-असीति । बहूनां शत्रूणां निराकरणे खड्गमात्रसहायस्य महाधृते अस्य राक्ष अन्यतुच्छजनस्येव (वि) स्मयो न । अत्र उपमाने तुच्छत्वमपकर्षनिमित्त उपमेये महाधृतित्वमुत्कर्षहेतु अतो हेत्वोरुक्ति । अन्यदप्यनोदाहर्तुं शक्यमित्याह-अत्रैवेति । पर्यायेण व्यत्ययेन कदाचिदेकस्य अनुक्ति कदाचिदपरस्येत्यर्थः । नूनमन्यजनस्येव न स्मयोस्य महाधृते-इति पाठे उपमानापकर्ष-हेतोरनुक्ति । अन्यतुच्छजनस्येव न स्मयोस्य महीपतेरिति पाठे उपमेयोत्कर्षहेतोरनुक्ति । नूनमन्यजनस्येव न स्मयोस्य महीपतेरिति पाठे युगपद्धेतोरनुक्ति । उत्तरनाप्यपारीति-रनुपसरणीयेत्याह-एवमिति । उक्तसाम्यस्य शब्दत्वमाह-अत्रेति । एव श (? शा) ब्देन साम्येन चतुरो भेदानिभिधाय पाठभेदेन आर्थेनापि चतुरो भेदानाह-असीति । तेन तुल्य क्रिया चेद्वतिरिति तुल्यार्थे वतिविधानादार्थमौपम्यमित्याह-तुल्येति । वतिप्रयोगे हेत्वोरुक्तिरेक तुच्छपदानुपादानेऽपर धृतिपदानुपादानेऽन्य उभयानुपादाने एक इति चत्वारो भेदा इत्यर्थः । आक्षेपे अपरान् चतुरो भेदानुदाहरति-इयमिति । सुनयना इय दासीकृततामरसत्रिया अक्ल-केन आननेन कलकिनर्मिदु जयति । अक्लकेनेति उत्कर्षहेतु । कलकिनमित्यपकर्षहेतु । उभयोरुक्तौ एव । आननेन मनोज्ञेन जयतीन्दु कलकिन इति पाठे (?) उत्कर्षहेत्वनुक्तौ द्वितीय । आननेनाक्लकेन जयत्यमृतदीधितिमिति पाठे उत्कर्षहेत्वनुक्तौ तृतीय । आननेन मनोज्ञेन जयत्यमृतदीधितिमित्युभयानुक्तौ चतुर्थ । एव द्वादशभेदानुदाहृत्य शब्देन श्लिष्टा-नपरान् चतुरो भेदानुदाहरति-जितेति जितेन्द्रियतया सम्यक् विद्यावृद्धनिषेविण अतिगा-ढगुणस्यास्य गुणा अज्जवद्भगुरा न भवति । अत्र तत्र तस्येवेति इवार्थ वतिविधानात् शब्दमौ-पम्यम् । गुणा सौजन्यादय मृणालसूत्राणि वेति गुणशब्द श्लिष्टः । विद्यावृद्धनिषेवण गाढगु-णोत्कर्षहेतु । भगुरगुणनिकर्षहेतुर्नोपात्त इति उपमानगतनिकर्षहेत्वनुपादाने शब्दौपम्ये श्लेष-व्यतिरेकस्य तृतीयो भेदो दर्शितः । अवशिष्टं त्रयं स्वयमूह्यम् । तुल्यादिना अर्थेनापि चतुरो भेदानुदाहरति-अखण्डेति । पश्य श्रीमानखड्गमण्डल एव पृथिवीपति जातु कदा चित् निशाकरवत् कलवैकल्य नागतः । अत्र तुल्यार्थे वति तेन तुल्यक्रियाचेद्वति-रित्यनेन । कला विद्याभागश्च । अत्र उपमेये अखडमण्डलत्वे श्रीमत्त्व हेतु । कलवैकल्यहेतु-र्नोक्त इति उपमानगतनिकर्षकारणानुपादाने आर्थौपम्ये श्लेषव्यतिरेकस्य तृतीयो भेदो दर्शितः । उभयानुक्तामुदाहरणमाह-हरचिदिति । भो विभो त्वं कदाचित् हरवत् विषमदृष्टि-र्नासि । हरिर्वद्विधूतपित्ततृपथनासि । रविस्त्रि दुःसहकरतापित्तभू कदापि नासि । हरेण तुल्यं वर्तत इत्यादि तुल्यार्थं वतिविधानादार्थौपम्यम् । विषमादयः श्लिष्टा इति उपमानोपमेयगतत्वषापकर्षहेत्वोरनुपादाने आर्थौपम्ये श्लेषव्यतिरेकस्य चतुर्थो भेदो दर्शितः । उत्कर्षापकर्षहेत्वोरन्यतरस्यानुक्तौ उदाहरणद्वयं स्वयमूह्यम् श्लेषव्यतिरेकस्याक्षेपे उभयोपादानरूपं प्रथमं भेदमाह-नित्योदितेति । नित्योदितप्रतापेन भास्वत्तानेन भूपेन नियामामीहितप्रभ एव भास्वान्विनिर्जितः । अत्र वर्णनीये भास्वत्त्व परपरिभगासद्वत् अन्यत्र

सूर्यत्वमिति श्लिष्ट इति उपमेयोपमानोत्कर्षेनिकर्षहेत्वोरुपादाने आक्षेपौपम्ये श्लेषव्यतिरेकस्य प्रथमो भेदो दर्शितः । हेत्वोरुपादाने चतुर्थे भेदमुदाहरति-यथेति । यत्र नगर्यां स्वच्छात्मतागुणसमुल्लसितेदुर्विंब विंबप्रभाधर अकृत्रिमहृद्यगध अगनानामानन रजनीषु अतीव पिवता यूना तृष्णा जहार मधु न हार । अत्र मधुपक्षे आननशब्दे च समुल्लसितशब्द प्रतिविंबार्थः । अत्राक्षिप्तोपमात्व कथमित्यत्राह-अत्रेति । अत्र तृष्णायां हरणे हेतुर्नापात्त इति आक्षेपौपम्ये श्लेषव्यतिरेकस्य चतुर्था भेदो दर्शितः । द्वितीयतृतीयौ स्वयमूहनीयौ । एव श्लिष्टभेदेषु द्वादशेषु श्लिष्टोक्तियोग्यस्य पदस्य पृथगुपादाने अन्ये द्वादश भेदा भवति तेषुदाहार्या इत्याह-इत्येवमिति । या शैशिरी श्रीस्तपसा मासनेनैकेन विश्रुता । तपसा ता सुदीर्घा दूराद्विदधतीमध ॥ एकत्र तपो माघमास अन्यत्र कृच्छ्रादि अभ्युदयहेतुः । इवादयश्चानुपात्ता अपि सामर्थ्यगम्याः । अत्र तप इति श्लिष्टोक्तियोग्य पद पृथगुपात्त अतोयमपि श्लेषव्यतिरेकः । आक्षिप्तौपम्ये उभयोपादाने सति एवमन्येप्येकादशोप्यूहनीयाः । आक्षेपालङ्कारं लक्षयति-निषेध इति । व्याकरोति-विधक्षितस्येति । वक्ष्यमाणविषयमुदाहरति-एषहीति । एअयि ससि एहि गच्छाव कीयेवि वस्या अपि कए कृते किं किमपि निवि निष्कृष ण भणामि न भणामि । अहवा अथवा अल अविआरेअकज्जारेअआरिणी अविचारित-कायारंभिणी मरउ म्रियता न भणिस्स न भणिप्यामि । अत्र नि कृप न भणामीत्युक्ते अर्थात्सम्यग्भणामीति प्रविज्ञा । न भणिप्यामीति निषेधात् वक्ष्यमाणविषयोयमाक्षेपः । उक्तविषयो मुदाहरति-ज्योत्स्नेति । भो विभो । आ खेदे । तस्या अतर्मानस प्रभवता त्वया ज्योत्स्ना मोक्तिरुदाम चदनरस शीतागुकातद्रव कर्पूर कदली मृणालवल्यानि अमोजिनीपल्लवा स्फुल्लिगोत्तरव्याधाराय भवति । हत इति खेदे । अनेनोक्तेन किम् । न द्रूमहे । अत्र ज्योत्स्नादीनि तस्यास्तापाय भवतीति सामान्येन्योक्तस्य क्वचिदशे निषेध इति उक्तविषयो यमाक्षेपः । विभावनालङ्कारं लक्षयति-क्रियाया इति । व्याकरोति-हेत्विति । उदाहरति-यथेति । सा नलिनी कुसुमितल्लाभिरहतापि रुजमधत्त । अङ्गिकुल्लैरदृष्टापि परिवर्तत स्म । लहरीभिरलोन्तिताप्यधूर्णत । अत्र ल्लाहननादिरूपे हेतुक्रियानिषेधेपि रगादिसार्यस्य विशेषेणाभिव्यक्तिर्विभावना । विशेषोक्तिं लक्षयति-विशेषोक्तिरिति । व्याकरोति-मिलितेष्विति । अपुक्तोपाधिव्यनिमित्तभेदान्ना त्रिविधेत्याह-अनुक्तेति । आयामुदाहरति-निष्टेति । निद्रानिरुनो दुरत्ने उदिते सार्वजने द्वारपदं पराप्ते भुजगे अर्घ्यावृत्ताश्लेषरगे सत्यपि सा स्वमना आग्निननो न चचात् । अत्र निद्रानाश्रादिवारणगामम्या सायामपि आग्निनपरित्यागश्चकार्यं न लक्ष्यत इति विशेषोक्तिः । अत्र सुभोगांतुस्यश्राणं निमित्तं नोक्तमित्यर्थः । उक्तनिमित्तमुदाहरति-कर्पूर इयेति । कर्पूर इव दग्धोपि य काम जन जने शक्तिमात् अत्रायार्याय तस्मै मरुवेगव नमोस्तु । दाहलक्षणं कारणे गम्यपि अशाश्वतस्य कादस्याभावः । अवापरीयव न विमिन मुपं । अत्रियनिमित्तमुदाहरति-अ एव इति । एव पुण्यपुप स श्रीनि कर्त्तुं ययी । सम्यक्तुं हरतापि शंभुता यत्र न हतम् । अत्र तपुहरणे गच्छपि बलहरस्य कादस्यागुक्तिः । तत्र

च निमित्तमचित्य पारमेश्वरस्य प्रभावस्य पर्यनुयोगानर्हत्वात् । यथासत्यालङ्कार लक्षयति-
यथासंख्यमिति । प्रथमनिर्दिष्टा पञ्चानिर्दिष्टाश्चेति द्विविधा । तेषां मध्ये आद्यै पञ्चानिर्दि-
ष्टानां क्रमेणान्वयो यथासत्यालङ्कार इत्यर्थः । तमुदाहरति-एक इति । हे देव एकस्त्व द्विषा
विदुषा मृगीदृशा चेतसि क्रमेण शौर्यौघेणा ताप च प्रियेण समदरस च लीलया रति च पुष्पान्
त्रिधा वससि । चित्रम् । अर्थान्तरन्यासालङ्कार लक्षयति-सामान्यमिति । यत्र सामान्य विशेषेण
समर्थ्यते विशेषो वा सामान्येनेति भेदद्वयम् । तदपि साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां द्विविधमिति
चत्वारो भेदा इत्याह-साधर्म्येणेति । साधर्म्येणायमुदाहरति-निजेति । निजदोषेण
आच्छादितचेनसां पुरुषाणां सुदरमेव वस्तु विपरीत भाति । पित्तोपहतं पुरुषं शशिशुभ्रमपि
शखं पीतं पश्यति । अत्र दुष्टचित्तलक्षणं सामान्यं पित्तोपहतत्वेन विशेषेण समर्थ्यते । सुसितेति ।
सुसिते कौमुदीमहसि कदाचन सुसितवसनालङ्काराया स्त्वेर यात्या सुहृदि चद्रो अस्तगतोभूत् ।
तदनु भवत कीर्तिं केनापि अमीयत येन यशोगानेन मुक्ताशरा सती गृहं अगत् अतस्त्व क
शुभप्रदो नास्ति । अपि तु सर्वत्र । अभिसारिकारो विशेषः वेति सवाक्षेपिणा सामान्येन साधर्म्य-
द्वारा समर्थ्यते । वैधर्म्येणायमुदाहरति-गुणानामिति । धुर्यं पुरुषं गुणानामेव दौरात्म्यात्
धुरि नियुज्यते । अनुपजातविणस्कथो गली कुत्सितो गलोस्यास्तीति गली यो बलीवर्दं गले
बलादासजितं युगं पातयति स गली गौ सुखं स्वपिति । अत्र गुणानामिति सामान्यं
गलीति विशेषेण सुखमिति वैधर्म्यद्वारा समर्थ्यते । वैधर्म्येण द्वितीयमुदाहरति-अहो हि
मे इति । कश्चिदप्रियं दैवोन्नतं विवक्षन्नाह-म आयुषा बहुपराद्धं अहो यद्यस्मान्मया
ईदृशमप्रियं वाच्यम् । ये पुरुषा सुहृदः पराभवमदृष्ट्वैव विनाशं गता त एव जगति
धन्याः । अत्र सुहृदः प्रति अप्रियं विवक्षन् विशेषस्य धन्या इति सामान्येन अहमधन्य इति
वैधर्म्येण समर्थ्यते । विरोधालङ्कारं लक्षयति-विरोध इति । जातेर्जात्यादिभि
सह चत्वारो विरोधाः । गुणस्य गुणादिभिश्च । क्रियायां क्रियाद्रव्याभ्यां
द्वौ । द्रव्यस्य द्रव्येणैकः । इति दश भेदा इत्याह-जातिरिति । जान्या विरुद्धा
जातिमुदाहरति-अभिनवेति । हे सुमगं विधिवशतः त्वद्विरहाशनिपाते अस्या गृह-
दृशं नूतनकमग्निनीपद्ममृणालवल्यादिकं दावानलराशिः । अत्र नग्निनीपिमल्यादि-
जात्या दवदहनजातिर्विरुद्धा विरुद्धगुणकृत्यान् । सा च विरहवेदनया परिह्रियते । जान्या विरुद्ध
गुणमुदाहरति-गिरय इति । हे नरनाथ तव समीपे गिरयोपि नियतं अनुन्नतियुक्ता ।
महदपि च बलरहितः । अन्धयोपि अगभीरा । भूनिरप्यनित्यः । अत्र अनैतत्वादिगुणो गिर्यादि
जान्या विरुध्यते । स वर्णनीयस्य महाप्रभावतया परिह्रियते । जान्या विरुद्धा क्रियामुदाहरति-
येयामिति । हे राजन् तीक्ष्णं स प्रविद्धं राज्ञोपि येयां राज्ञं कठोरप्रदप्रणयिनां प्रप्य
अपुरज्यते अनुरक्तो भवति संगरसम्पन्नमनसां तेषां रिपूणां पांशूनां पटलं त्वया प्रगाधन
विधिनिष्पाद्यते पातुम् । अत्र तीक्ष्णया सन्नजन्त्या समनुरंजनक्रिया विरुध्यते । पांशुचक्रजन्त्या
मैठनक्रिया विरुध्यते सान्नायिनिनयेन सन्नापीयते । श्लेषच्छाया वा (१) वा)भ्य उदाहरिणी ।
जान्या विरुद्धा द्रव्यमुदाहरति-सृजतीति । य इदं जगद्धेतुर्देव यत्र नि अयति च सृहरति च

सोपि जनार्दन अवसरवशान्मत्स्यो जात इदं चित्रम् । अत्र शफरत्वजातेर्भगवता जनार्दनद्रव्येण सह विरोधः । स जगद्रक्षणेन परिद्वियते । गुणेन विरुद्धं गुणमुदाहरति-सततमिति । हे नृपते त्वयि सति द्विजपत्नीनां सरोजसुकुमारा करा सततमुसलासगात् बहुतरगृहकार्यघटनया कठिना भवति । अत्र सौकुमार्यस्य गुणस्य काठिन्यगुणेन विरोधः । स राजौदार्योत्समाधीयते । गुणेन विरुद्धा क्रियामुदाहरति-पेशलमिति । कोमलमपि दुर्जनवचनसतत्त्वविदा तत्त्वज्ञाना पुरुषाणां मानसदहतितराम् । कर्कशमपि सुजनवाक्यस्य चदनरसवत्प्रमोदयति । अत्र पेशलत्वस्य गुणस्य दाहलक्षणक्रियया पारुष्यस्य प्रमोदरूपया च विरोधः । स ग्वलवचनस्य दुःसहत्वात् सुजनवाक्यस्य हृद्यत्वाच्च परिहरणीयः । गुणेन विरुद्धं द्रव्यमुदाहरति-क्रोशेति । यन्मार्गणानर्गलशातपाते सति उद्दामदृढदृढ असौ क्रौंचाद्रि नवाभोजदलाभिजात अभूत् स भार्गव अपूर्वसृष्टिः सत्यम् । शातो वज्रम् । अत्र कमलदलवत्सौकुमार्यस्य गुणस्य पर्वतविशेषरूपद्रव्येण विरोधः स च भार्गवस्य गाढप्रहारितया समाधीयते । क्रियया विरुद्धा क्रियामुदाहरति-परिच्छेदेति । परिच्छेदरहितं सरलवचनानामगोचरः । पुनः अस्मिन् जन्मनि यः अनुभवपथं न गतवान् । विवेकनाशात् उपचितमहामोहगहनं कोपि विमारः अतर्जडयति च तापं च कुरुते । अत्र जडीकरणतापकरणयोः क्रिययोर्विरोधः । औत्सुक्योत्कर्षात् परिद्वियते । क्रियाविरुद्धं द्रव्यमुदाहरति-अयमिति । तृष्णातरलितमनोभिः अस्माभिरयमेवो जलनिधिः वारा उदकानां निलयः रत्नाम्बर इति च श्रुतः । निजकरपुटीकोटरगतं ताम्रयुतं तिमिरं मत्स्यामकराश्च यस्मिन् । एनं समुद्रं मुनिः अगस्त्यमुनिः आपास्यतीति कः एवं जानीते । अत्र जलधिपानक्रियायाः अगस्त्यरूपद्रव्येण सह विरोधः । स अगस्त्यमहिम्ना परिद्वियते । द्रव्येण विरुद्धं द्रव्यमुदाहरति-समदेति । हे क्षितितिलक राजन् त्वयि तटजुषि सति शकरचूडापगापि समदमनगजमदजलनिष्यदतरंगिणीपरिष्वगात् कालिंदी भवति । अत्र गङ्गाकालिंदीद्रव्ययोर्विरोधः मदजलकृतनीलिममत्त्वेन परिद्वियते । स्वभावोक्त्यलङ्कारं लक्षयति-स्वभावोक्तिरिति । द्वयोः क्रियारूपयोर्वर्णनं स्वभावोक्तिः । रूपं च द्विधा वर्णं सत्त्वात् च । ननु डिभादेरिति पृष्ठैव क्रियारूपयोस्तत्संबधित्वावगमात्किं स्वशब्दोपादानेनेत्याशङ्क्याह-स्वयोरिति । उदाहरति-पश्चादिति । शयनादुत्थितः अश्वः पश्चादग्नौ प्रसार्य त्रिभुजतिवितनः अग्रे उच्चं द्राघयित्वा दीर्घोऽव्ययः आभुमकठं सन् उरसि सुसमासज्य धूलिधूमां सगं विधूय घासप्रासाभिलाषादनवरतचलप्रोषतुंडो मंदं शब्दायमानः खुरेण स्मां गिरति । अत्राग्निप्रसरणाददीर्घाकरणमुत्पन्नक्षोलग्नानि सत्त्वा-नोच्चयः धूलिधूमां इति वर्णस्योक्तिः चलप्रोषतुंड इति सत्त्वानोक्तिः शब्दायमानो विलिखतीति च पदद्वये क्रियाया उक्तिः । व्याजस्तुत्यलङ्कारं लक्षयति-व्याजस्तुतिरिति । मुखे प्रारंभे निंदा धूयमाणा निंदेयार्थः । रुद्धिः अन्यथा स्तुती वाक्यतात्पर्यमित्यर्थः । प्रारंभे स्तुतिः धूयमाणा स्तुतिः रुद्धिः अन्यथा निंदायामेव तात्पर्यमित्यर्थः । यत्र स्तुतिरभिधायमाना प्रमणातराद्वाधितस्वरूपा निंदायां पयवस्यति तत्र व्याजरूपा स्तुतिः । यत्र गु

निंदा अभिधीयमाना पूर्ववद्वाधितस्वरूपा स्तुतौ पर्यवस्यति तत्र व्याजेन स्तुति ।
 व्याजनिंदामुदाहरति—हत्वेति । उपरोधेन दाक्षिण्येन वक्ष्य मनो येषा तेषा मौलि
 अग्रणी त्वा हित्वा पर अन्यो न । हे राजन् त्वद्विध कोपि निर्दाक्षिण्यो नास्तीत्यर्थः ।
 लज्जावर्जनेन रमामतरेणान्यत्र न दृश्यते । लक्ष्मीसदृश निर्जन्त्र किमपि नास्तीत्यर्थः । यो
 भवान्मुसशतैरेत्याधिताया प्रिय त्याग तनुते त्यागकृतावमानन प्राप्यापि यस्या रमाया-
 स्थितिस्त्वय्येव । व्याजस्तुतिमुदाहरति—हे इति । हेलाजितबोधिसत्त्व हे तोयधे वचसा
 निस्तारि किम् । परहिताधाने गृहीतत्रत त्वत्सदृश परो नास्ति । यत् यस्मात्कारणात्
 तृष्यत पाथस्य जनस्य या सलिलप्रदानरूपोपमरघटना तत्र वैमुच्यमनादर तेन लब्धस्य
 दुर्धीर्निपुणस्य प्रोद्धने मस्त्यलस्य साहायक करोषि क्षारोदम्वात् । सहोत्थलमार लक्षयति—
 सा सहोक्तिरित्यादि । अर्थग्रहण पर्यायस्वीकाराय । यलादित्यनुच्यमाने कस्यचिदेव
 वाचकत्वादिवाचकत्वसिद्धे । वाचकत्वं च विविच्यमान क्वचिदभिधायकत्वं क्वचिदवबोधकत्वं-
 मित्याह—उभयस्येति । उदाहरति—सहेति हे सुदध सुभग तुह तव विरए विद्योगे
 उज्वेरीए (७. १ उज्वेरीए) उद्वेजनशीलान्या तीए तस्या सासदडा धासदंडा
 दिअदणिसाहि दिवसनिशामि सह दीहरा दीर्घा वाहधारा वाप्यधारा मणिवलएहि
 मणियल्लयै सह गलति, तणुलदाए चसह तनुल्लवया च सह जीविदासा जीयिताशा दुर्गला ।
 अत्र धासदडादेविषयस्य दैर्घ्यादे शब्दत्वम् । यत्र 'सह युक्ते प्रधान' इति तृतीया
 तत्र नियमेन गुणभावाद्यर्थत्वमित्याह—ध्यासेति । औपम्यविषयक्षयतिरेकेण सहोक्तिमात्र
 नालंकार । यथा अनेन सार्धं विरहावुराशेदीप्तीरेषु तालोवनमर्मरेष्विति । अस्या माला
 चैचित्र्य यथा, उत्क्षिप्त सह कौशिकस्य पुलकै सार्धं मुखैर्नामित, भूपाना जनस्य सशय
 धिया साक समास्फालित, वैदेह्या मनसा सम तदधुनाकृष्ट ततो भार्गवप्रौढाहकृतिक् दलेन
 च सम भग्न तदैश धनुरिति । अत्र कार्मुक (२ वमं) साहित्यात् सहोक्तिः पूर्वत्र कर्तृसा-
 हित्यादित्यपि भेद उन्नेय ॥ विनोत्थलकार लक्षयति—विनोक्तिरिति । यत्र अन्येन विना
 वन्य मनू न भवति अशोभन इत्यर्थः । इतर अशोभन इत्यर्थः । आद्यमुदाहरति—अरु-
 चिरिति । शशी निशया विना अरुचि रुचिरहित अशोभन इत्यर्थः । महत्तम इति रूपक
 समोक्षा सा निशा सापि शशिना विना अरुचि । उभयेन विना कामिनो मनो-
 भवस्फुरित नैव चरास्ति । द्वितीयमुदाहरति—मृगेति । अयं राजसूनु मृगलोचनया
 विना विचित्रव्यवहारप्रतिभाप्रभाप्रगल्भ । पूर्वं स्त्रीमोहितो व्यवहारज्ञो नासीत् इदानीं
 तथा विना व्यवहारज्ञ शोभन इत्यर्थः । अयं तेन दुष्टमुहदा विना अमृतपुतिमुदराशय ।
 पूर्वं दुष्टमुहदा दुष्टबुद्धि इदानीं तद्विरहित (१ त) शोभनचित्त ॥ परिगृह्यलकार लक्षयति—
 परिगृह्यल्लिखति । अर्थात्ता समैरसमैश्च वस्तुभिर्विनिमय परिगृति । न्यूनाधिकभावे
 द्विविधमसम एव द्विधा परिगृति । अत्र किं लक्ष्य किं लक्षणमिति सदेहे निर्णयायमाह—
 परिगृतिरिति । आद्य प्रसारद्वयमुदाहरति । अयं मरुत् उदितकुमुमाना ताला क्ताना
 मत अभिमत तस्य नृत्य दत्वा असम अधिक आमोद आश्रयति आश्रयते क्तास्तु

अध्वन्याना पाथाना दश सहस्रा आशाय अधिव्याधिभ्रमिरदितमोहव्यतिकर ददति । अहह !
 अत्र प्रमारद्वय कथमुक्तमित्यत आह-अत्रेति । समेन लास्येन समस्य परिमलस्यादान
 परिवृत्ति । उत्तमेन दृग्दादानलक्षणेन व्याध्यादे न्यूनस्य परिवृत्ति । तृतीयमुदाहरति-
 नानेति । हे नृप सप्रहारे युद्धे दत्तशत्रुसमूहेन कर्त्रा नानाविधै शस्त्रै कृतान्
 प्रहारान् स्वीकृत्यापीय भू निर्विप्रलभ विगतविरह परिरमविधिर्यस्या तथा वितीर्णा
 दत्ता । यथा भूमिस्त्वा न मुचति तथा दत्तेत्यर्थ । अत्र न्यूनेन प्रहाररूपेण उत्तमभूताया
 वसुधराया परिवृत्तिरित्याह-अत्रेति ॥ भाविमालकार लक्षयति-प्रत्यक्षा इति ।
 लोकोत्तरतया अत्यद्भुततया वास्तवसन्नधव्यतिरेकेण शब्दसंबधसमयितत्वाच्च प्रत्यक्षा इवे-
 त्युक्तम् । समासातरव्यावृत्त्यर्थमाह-द्वर्द्ध इति । भावश्च भावना पुन पुन चेतसि
 निवेशनम् । उदाहरति-आसीदिति । कोऽपि पुरुष स्वनायिका प्रति कथयति ।
 हे कामिनि अत्र ते लोचन अजनमासीत् इति पद्यासि स्वभावेनैव नीलयोस्तव
 लोचनयो किमजनेन । क्षिप्ताजने इव लोचने प्रतिभासेते इत्यर्थ । तवाकृतिं भाविभूषण-
 संभारा साक्षात्कुर्वे । तवाकृतिरपि भूषणाभावेपि रामणीयक पुष्पाति अतो भूषणमपि न
 धारणीयमिति भाव । अत्र पूर्वार्धे भूतस्य लोचनाजनस्य प्रत्यक्षतया प्रतिभास उत्तरत्र भवि-
 ष्यतो भूषणसंभारस्येत्याह-अत्रेति । काव्यलिङ्गालकारं लक्षयति-काव्येति । यत्र काव्य
 (७. १. व्योपाय)रूपो हेतु वाक्यार्थस्थित्या विशेषणद्वारेण पदार्थस्थित्या वा लिङ्गत्वेन निबध्यते
 तत्काव्यलिङ्गमित्यर्थ । वाक्यार्थता अनेकपदार्थता एकपदार्थता चेति त्रैविध्यम् । तत्रायमुदाहरति-
 चपुरिति । हे पुरारे पूर्वस्मिन् जन्मनि भवत क्षणमपि न प्रणतवानस्मि इतीदं वपु शत्रुर्भावान्मया
 अनुमितं अन्यथा शरीरोत्पत्तिर्न स्यादित्यर्थ । सप्रति नमन्मुक्तः अतनुरह अग्रेष्यनतिभाक् । हे
 महेश तदिदमपराधद्वयमपि क्षतव्यम् । द्वितीयमुदाहरति-प्रणयीति । अधोरघटो मात्स्नीं घ्नन्
 माधवेन संबोधित , हे दुरात्मन् यद्वपु प्रियसखीसलीलपरिहासरसाधिगतै लङ्घितशिरीषपुष्प
 हननैरपि ताम्यति तत्र वपुषि शस्त्रमुपक्षिपतस्तव शिरसि अकांड्यमदण्ड इव मदीय एष भुज
 पततु । तृतीयमुदाहरति-भस्मेति । समुत्पन्नशिखप्रसादस्य कस्यचिन्महापुरुषस्य
 वचनम् । हे भस्मोद्भूत भवते भद्रमस्तु । हे रक्षाक्षमाले ते शुभमस्तु । महेशगृहालंकारभूतां
 सोपानपरंपरा हा कथम् । अमित इत्यादिना प्रयोगे द्वितीया । हे सोपानपरंपरे त्वमपि त्यक्ष्यस
 इति कथम् । अद्य आराधननोपितेन विभुना महेशेन युष्मन्ममपर्यामुत्तालोमोच्छेदिनि
 मोक्षनामनि महामोहे निधीयामहे । वपु शत्रुर्भावादिनि प्रथम श्लोके पूर्वस्मिन्नप्ये च जन्मनि
 यदनमनलक्षणमपराधद्वयकारण तदेवापराधनया परिणत वाक्याथा जान अतो (१५) नमन
 लक्षणे अपराधहेतुरेव वाक्यार्थ । प्रणयि इत्यादिद्वितीयश्लोके शत्रोपक्षेपलक्षणे हेतु
 पततु भुज इत्येतत्पदद्वयार्थतया परिणत । भस्मोद्भूतो यदितृतीयश्लोके सुप्तागोमोच्छेदित्व
 लक्षणे हेतुर्नहामोहश्चात्रैकपदार्थतया परिणत इत्याह-पच्यिनि । कारकोऽयं हेतु । इत्यह
 हेतु पुनरनुमानाकारे । अत्र हेतुर्नोपनिबद्धस्य हेतुर्न वर्तव्ये अन्वयाऽर्थान्तरागमरा
 पत्तेरिति द्रष्टव्यम् । पर्यायोक्तं लक्षयति-पर्यायेति । अभिधावकाभिधेयभावव्यतिरेकद्वयमन-

व्यापारेण यत्प्रतिपादनमभिधानरूपं तत्पर्यायोक्तमित्याह-वाच्येति । निर्वक्ति-तदिति । उदाहरति-यमिति । य रावणं प्रेक्ष्य मदेन रावणमुखे ऐचिरारूढापि निवासप्रीतिरुज्जिता । अत्र कार्यमुखेन रावणस्य स्वर्गजयलक्षणं प्रभावो वर्णितः । अत्र भग्यतरेण कथनं कथमित्यत आह-अत्रेति । ननु व्यग्यमपि शब्देनोच्यत इति व्याहृतमित्यत आह-तेनेति । व्यग्यापेक्षया प्रकारातरेणाभिधानसम्भवात् । न हि तस्यैव तदैव तथैव विच्छित्त्वा गम्यत्वं वा वाच्यत्वं चेत्याचक्ष्महे । किं तर्हि कार्यादिद्वारेण वाच्यत्वं स्वसामान्या व्यग्यत्वमित्यभिधानात् व्याहृतिरिति भावः । एतद्वृथातेन प्रतिपादयति-यथेति । दृष्ट इति निर्विकल्पकतथेति शेषः । अविकल्पकतया यदेव गवादिकं दृष्टं तदेव चैत्रादि प्रमाता विस्मयति न पुनर्यथा दृष्टं तथैव विस्मयितुमर्हति विक्ल्याविकल्पयोरवैलक्षण्यप्रसंगादित्यर्थः । ननु विस्मयमानत्वमविकल्पमानत्वं च कथमेवस्येत्यत आह-अभिन्नेति । अविकल्पावस्थायां जात्यादिना यदभिन्नमसमृष्टं विक्ल्पानुत्प्रेक्षाद्विन्नं च तस्मादेव तद्विकल्पवेलायामभेदेन ससर्गेण च विस्मययतीति प्रकारभेदात् तत्रापि न व्याहृतिरित्यर्थः । उदात्तालंकारं लक्षयति-उदात्तमिति । कविवर्णनोद्रेचिता समृद्धिरस्य लक्षणमित्याह संपदिति । उदाहरति-मुक्तेति । केलिविसूनहारगलिता समाजनीभिर्हता प्रातः प्रागणसीन्निमयरचलद्वालाघ्रिलाक्षारणा मुक्ता दूराद्वाडिमबीजशक्तिधियः केलीशुभा यत्कर्षन्ति तत् भोजनपते त्यागलीलायितम् । अत्रासभाव्यमानविभूतिर्युक्तस्य वस्तुनो वर्णनं कविप्रतिभोत्थापितं मनुभूयते । उदात्तस्यैव लक्षणान्तरमाह-महतामिति । उपलक्षणपदं व्याकरोति-उपलक्षणमिति । विविचयमेतदुपलक्षणमित्यत आह-अर्थादिति । अथादिति अर्थप्राप्तौ अनर्थपरिहारे च प्रवृत्ता पुरुषा महान्तः तेषां रामादीनां वर्णनीयेऽर्थे ह्यगभाव उदात्तालंकार इत्यर्थः । उदाहरति तदिदमिति । इदं तद्वृण्मरण्यं यस्मिन् दशरथवचनानुपालनव्यसनी रामः बाहुसहायः एकाकी निवसन् रक्षक्षयं चकार । अत्र अरण्ये वर्णनीये राघवचरिते अगत्वेन वर्णितम् । नत्वन वीररसप्रयुक्तश्चमत्कारोस्तीत्यत आह-न चेति । अत्र वीररसाश्रयस्य रामस्याप्यंगत्वं किं पुनः रसस्यातः न चमत्कार इति भावः । न चास्यागत्वेऽपि रसवदलंकारत्वं अस्योपात्तस्य तदपवादत्वात् । समुच्चयालंकारं लक्षयति-तत्सिद्धिहेताविति । व्याकरोति-तस्येति । उदाहरति-दुर्वारा इति । दुर्वारा स्मरमागणाः । प्रियतमो दूरे । मनः अत्युत्सुकम् । गाढः प्रेमः । नवः वयः । अतिकठिनाः प्राणाः । निर्मलकुलम् । धैर्यविरोधिनी स्त्रीत्वम् । मन्मथमुहूर्त्कालं वसतः । कृतातो यमः अक्षमः मारणे समर्थः । सत्यं चतुरा नो भवति । इत्थं एव सति विरहः कथं नु सोढव्यः । अत्र भ्रमोपात्ता स्मरमार्गणा एव विरहवैकल्यं उद्भावयितुं प्रगल्भते । तदुपरि वल्लभप्रवासादाय समुच्चीयत इत्याह-अत्रेति । अनान्यैः समुच्चयस्यैव सद्योगे असद्योगे सदसद्योगे च अन्यदन्यलक्षणं कृतं तदसंगतं एतदुपजीवनेनैव तत्समूहस्य कर्तुं सुकरत्वात् इत्याह-पप पचेति । सद्योगे उदाहरति-कुलमिति । जन्मालिप्तकुलं भद्रा मूर्तिः श्रुतज्ञाञ्जिनी सति अलः भुजबलः स्फीता लक्ष्मीः अखण्डितप्रभुत्वम् । एते उक्ता भावाः प्रकृतिसुभगा स्वभावसुदराः । अयं भवलक्षणो जनधर्मीभिरेव भावैः सुतरां दर्पं व्रजति । हे राजन् तव त एव अकुशा अपथप्रवृत्तिं न कारयन्तीत्यर्थः ।

अत्र निष्कलकत्वेन शोभनस्य कुलस्य भद्रमूर्त्यादिभिः शोभनातैर्योगः सद्योग इत्याह-
 अत्रेति । असद्योगस्य दुर्वारा इत्युक्तमेवोदाहरणमित्याह-उक्तेति । तत्र तु सहत्वादशोभ-
 नाना स्मरमार्गणानां अशोभनातैः प्रियप्रवासादिभिर्योगः असद्योग इत्यर्थः । सदसद्योग
 उदाहरति-शशीति । शशी दिवसधूसर गलितयौवना कामिनी सरो विगतवारिज
 स्वाकृतेर्मुखमनक्षर प्रभुर्धनपरायण सज्जन सततदुर्गत नृपागणगत खल मे
 मनसि सप्त शल्यानि । अत्र शोभनस्य शशिनः अशोभनेन दिवसधूसरत्वेन
 योगः । एव पदातराणां शोभनानां पदातरेणाशोभनेन योगो द्रष्टव्यः । नच
 दुर्वारा इत्यादावपि सदसद्योगत्वप्रसङ्ग इति वाच्यम् । शश्यादिवत् स्मरमार्गणादिना स्वतः
 शोभनत्वस्य प्रसिध्यभावात् । समुच्चयस्यैव लक्षणांतरमाह-स त्वन्य इति । अत्र
 गुणाश्च क्रियाश्चेति द्वे गुणयोः गुणानां क्रिययोः क्रियाणां च समुच्चयो न स्यादिति
 कृतैः शेषाणां द्वे इत्याह-गुणौ च क्रिये च गुणक्रिये चेति । तत्रेणोक्तिरिति
 यावत् । गुणयोर्यौगपद्यमुदाहरति-विदलितेति । भो राजन् विदलितसमलारिकुल
 इदं बल आशु विमलं चाभवत् । तानि प्रसलानां मुखानि मलिनानि च जातानि ।
 अत्र वैमल्यमालिन्ययोर्यौगपद्यम् । क्रिययोर्यौगपद्यमुदाहरति-अयमिति । एकपदे
 तया प्रियया सुदुःसह अयं वियोगश्चोपनतं नववारिधरोदयात् अहोभिश्च निरातपत्व-
 रम्यैर्भवितव्यम् । अत्र वियोगोपनतिक्रियायां अहामुक्तविशेषणतया भयनक्रियायाश्च
 योगः । गुणक्रियायोगमुदाहरति-कलुषमिति । भो महीपतीन्द्र सितपक्वेरुहमोदराश्रि-
 तव चक्षुः अहितेषु अस्मान्कलुषं च तेषां वपुषि आपदां कटाक्षैः पतितं च ।
 अत्र कलुषगुणस्य आपत्कटाक्षपातक्रियायाश्च यौगपद्यम् । अत्र वैयधिकरण्येनैव एकस्मिन्नेव
 देशे समुच्चयो नान्यत्रेति कश्चिन् तदसंगतमित्याह-धुनोतीति । अत्र क्रिययोरेकाधिक-
 रणयोः समुच्चयदर्शनादसंगतमित्यर्थः । पर्यायात्कारं लक्षयति-एकमिति । व्याकरोति-
 एकं वस्त्विति । स्वतः सिद्धिरिति भावः । अन्येन प्रयोजनेनोपादनं वरणम् । एव च
 यदेकं तद्भवति क्रियते चेति द्विधा । तत्राद्यमुदाहरति-श्रोणीति । श्रोणीरधस्तनुना त्यजति
 मध्यभागं सेवते, पदभ्यां तरलगतयः मुक्ता लोचनाभ्यां सश्रिताः, वक्षः कुचसचिवतां
 घटे वरुत्र तु अद्वितीयम् । यौगनेन तद्गानाणां गुणविनिमयः कल्पितः । अत्रैकस्य तनुनादे-
 रुभयत्र भवनम् । एकस्य वटुषु भयनमुदाहरति-नन्विति । ननु भो कालहूट उत्तरोत्तरां
 विविष्टपदा इयं स्थितिस्तव केनोपादिता । प्राक् अर्णवस्य हृदये अयं अनन्तरं गृध्रलक्ष्मणे
 हरस्य कटे, अधुना पुनः खलानां वचनि वसति । अत्र एकस्य कालहूटस्य हृदादिष्वनेकेषु
 भवनम् । एकस्य पूर्याश्रयमन्यजत एवानेकत्र भयनमुदाहरति-विद्योष्ठ इति । हे तन्व पूर्वं
 विद्योष्ठ एव रागं अदृश्यत । हे मृगशायसि अधुना एव रागं हृदयेऽपि लक्ष्यते । अत्र एकस्य
 रागस्य पूर्याश्रयं विद्योष्ठमन्यत एव हृदये भयनं प्रदर्शितम् । ननु राग एव रागस्य मध्यमं
 भावविशेष इति कथमेकत्वमियं आह-रागस्येति । एवंलक्षणं अवान्तरभेदमन्यत्र
 एकस्यानेकत्र भवने उदाहरणप्रपञ्चम् । इदानीं द्वितीयं उदाहरति-तंताणेति । ताय

तेषां सुराणां तं तत् हिअअ हृदय सिरिसहोअररअणाहरणास्मि श्रीसहोदररत्नाभरणे श्रीकृष्णे
 एकरस एकरस कुसुमवाणेण कुसुमवाणेण पिआण प्रियाणा विंवाधरे निवेसिअ निवेशितम् ।
 अत्र एकस्य हृदयस्य यथोक्तरत्नाभरणविंवाधरयो असहतयो वित्ते कुसुमवाणेनेत्युक्तत्वा-
 त्करणरूपत्वम् । पर्यायस्यैव लक्षणातरमाह-अन्य इति । व्याकरोति-अनेकमिति । तत्राद्य-
 मुदाहरति-मधुरिमेति । अहो आश्चर्यं यलाना मधुरिमहचिर वच प्रथमं पृथु अमृत
 व्यनक्ति । अथ मोहहेतु तदेव अतगतं हालाहलं विषमिव कथयति । अत्रानेकममृतं विषं च
 एकस्मिन्नाधारभूते खल्वचसि भवति । द्वितीयमुदाहरति-तद्वेहमिति । नतमिति
 तद्वेहं दिवं हेतोर्लब्धावकाश इदं मदिरं, जरती सा धेनु एता घनाभा करिणा घटाश्चरति ।
 क्षुद्रं स मुसलध्वनि इदं योपिता कलं संगीतकम् । आश्चर्यं अयं द्विजं दिवसै
 श्यतीं परा भूमिं प्रापित । अत्र एकस्मिन् द्विजे दिवसैः अनेकं गेहादिकं कृतम् । अस्य
 परिवृत्त्यलंभारभ्रमं निरस्यस्यति-अत्रेति । एकस्यैव वक्तुरिति यावत् ।
 अनुमानालंकारं लक्षयति-अनुमानमिति । व्याकरोति-पक्षेति । पक्षधर्मत्वपक्षे
 व्याप्यगृहित्वेऽन्वयसंपक्षे सत्त्वव्यतिरेको विपक्षादव्यावृत्तिः । अबाधतविषयवादे
 पक्षधर्मत्वादावतर्भावात् त्रैलोक्यमुक्तम् । अयोगव्यवच्छेद इति अन्यव्यवच्छेदे पक्षादपि
 व्यावृत्त्यापत्तेरुक्तम् । उदाहरति-यत्रेति । यत् लहरीचलाचलदृश एता यत्र
 भुवं व्यापारयति तत्रैव मर्मस्पृशं अमी मार्गेणा सततं पतति तत्तस्मात्कारणात्
 चक्रीकृतचापं यथा तथा अचितशरप्रेखत्करं क्रोधेन आसां शासनधरं स्मरं
 सत्यं सदा अग्रत एव धावति । अत्र मागणपतनं साधनं स्मरस्य शासनधरत्वं
 साध्यं भ्रूव्यापारो वा साधनं स्मरशासनधरत्वं साध्यम् । एतदुभयमेकत्रैव धर्मिणि योषि-
 वत्तते । अत्र साध्यसाधननिर्देशादेवालंकारत्वम् । ननु क्रमोच्चारणे व्युत्क्रमोच्चारणे
 वैचित्र्याभावादित्याह-साध्येति । परिकरालंकारं लक्षयति विशेषणैरिति ।
 व्याकरोति-अर्थादिति । उदाहरति-महौजस इति । महौजसं मानधना धनार्चिता
 सयति लब्धरीतयं न सहता न भिन्नवृत्तयं धनुभृतं असुखं तस्य प्रियाणि समीहितुं
 वाच्छति । महौजसं बलिष्ठत्वे सति प्रभोर्वाञ्छितं पूरयितुं शक्यमिति आवृतमस्य विशेषणस्य ।
 एवमन्यविशेषणेष्वपि साकूतत्वं विचार्यम् । विशेष्यपदं तत्र धनुभृतं इति । नत्वपुष्टार्थं पदं
 प्रयोक्तव्यं इति वचनात् अत्र पुष्टार्थानि विशेषणान्युपात्तानि अतो दोषयागमानमेतत् कथं
 मलकारत्वमियाशक्याह-यद्यपीति । व्याजोऽयं यस्मात् लक्षयति-व्याजोक्तिरिति । व्याज-
 रोति-निगूढमिति । अस्यापह्लातवमाशक्यं परिहरात-न चैवेति । अपह्लातौ हि उभयनिष्ठौ
 साम्यं न तथात्रेति भद इति भावः । उदाहरति-शैलेंद्रेति । शैलेंद्रप्रतिपाद्यमानमि-
 रिजाहस्तोपगूतोऽराद्रोमाद्यादिविसृष्टलाखलविधिव्यासगमगाकुलं हा तुहिनाचलस्य करयो
 शैत्यं इत्युचिवान् शैलात् पुरमातृमण्डलगणैः सस्मितं दृष्टं शिवं व अवतात् । तस्य
 ध्याजोक्तित्वं प्रकटयति-अत्रेति । परिसख्यां लक्षयति-किञ्चिदिति । चतुर्धा
 परिसख्यां प्रश्नस्य वाच्यत्वमुन्नीयमानत्वं च अपोह्यस्य वाच्यत्वमुन्नीयमानत्वं चति । ननु

शब्दानां स्वार्थाभिधानमात्रव्यापृतानां कथमन्यव्यपोहे तात्पर्यमित्यत आह-प्रमाणा-
तरति । प्रयोजनातराभावात् सदशवस्त्वतरव्यवच्छेदलक्षणं यत्प्रयोजनं तद्विहाय
यत्प्रयोजनातरं तदभावादित्यर्थः । अस्याश्चातुर्विध्यमाह-अत्रचेति । प्रश्नपूर्वक्येन अप्रश्नपूर्वकं
चेति द्वौ भेदौ । उभयत्र वर्जनीयस्य प्रतीयमानता वाच्यता चेति द्वे इति चत्वारो भेदाः । तत्र
प्रश्नपूर्वकत्वे वर्जनीयस्य प्रतीयमानतामुदाहरति-किमिति । पुसामासेव्यं किं इति पृष्टे उत्तरं
गंगासरित्तट, एकाते किं ध्येयं विष्णोश्चरणयुगलं, आराध्य किं पुण्यं, अभिलषणीयं किं करुणा ।
तेषु सरित्तटादिषु आसक्त्या चेतो निरवधि यथा तथा मुक्त्यै प्रभवति । अत्र किमिति प्रश्नान-
तर आगमप्रमाणावगतं गंगातटं सेव्यमित्युपनिबद्धं तेन कामिनी न सेव्येत्यर्थः प्रतीयते ।
चरणयुगलमिति नत्वगनेति । पुण्यमिति न पापमिति प्रतीयते । करुणेति न हिंसेति
प्रतीयते । प्रश्नपूर्वकत्वे वर्जनीयस्य प्रतीयमानतामुदाहरति-कौटिल्यमिति । कचनिचये
कौटिल्यं वसति करचरणाधरपङ्क्तयेषु रागस्तनयुगले काठिन्यं चपलत्वं लोचनयोर्वसति ।
अत्र कुचनिचय इति नतु वाचि हृदये वा कौटिल्यमिति प्रतीयते करचरणाधरदले
ष्विति न तु परपुरुषे । कुचयुगले इति नादयवातरे मानसे च । नयनयोरिति न तु
स्वभावे इति वर्जनीयस्य प्रतीयमानत्वम् । प्रश्नव्यतिरेके वर्जनीयस्य वाच्यतामुदाहरति-
भक्तिरिति । भक्तिर्भवे न विभवे व्यसनं शास्त्रे युवतिरेव काम(शा)स्त्रे यशसि चिंता । व-
पुषि न । महता प्रायः परिहृत्यते । अत्र अपोद्यमानस्य वाच्यत्वं न भय इत्याद्युक्तत्वात् । कार-
णमालालङ्कारं लक्षयति-यथोत्तरमिति । उदाहरति-जितेति । जितेन्द्रियत्वं विनयस्य कारणं
विनयात् गुणप्रकर्षं अवाप्यते । गुणप्रकर्षेण जनः अनुरज्यते सपदं जनानुरागप्रभया हि ।
अत्र इन्द्रियव्याद्विनयं विनयाद्गुणोत्कर्षं तस्मात् जनानुरागं तस्मात्सपदभाग इति हेतुमात्रम् ।
हेतुहेतुमतौ अभेदाभिधानं हेत्वलङ्कार इति रुद्रादिभिरुक्तं किमिति त्वया
न लक्षितमित्यत आह-हेतुमतेति । कारणं सह कारणस्य अभेदाभिधानं हि हेतु-
संज्ञायुक्तमित्यादिवत् उपचारव्यतिरेकेण वैचित्र्याय न पश्यते अतो नात्र सारतया
लक्षित इति भावः । ननु हेतोरनलङ्कारत्वे अविरहेत्याह कथं वाच्यत्वं
त्वमित्यत आह-अविरलेति । अविरत् कमलविक्रमो यत्र सारता ये अरुद-
तेषां भरो यत्र (१३) कोमलानन्दकरं लोकांश्रयकरं रम्योद्भवं यत्र संप्रतिष्ठति ।
समान्तादिषु प्रयगादयन् आचारा इति शेषः । केवलाप्रागभावादत्र कथ्यन्तं
नत्वंलङ्कारादिभिर्भावं । नन्वेव तर्हि हेतुः पुत्रान्तरादयं न स्यादित्याह-पूर्वोक्त-
मिति । अन्योपाङ्गारं लक्षयति-प्रिययेति । क्रिययेत्येकवचनं विवक्षितमित्यभिप्रेत्य
व्याख्येति-अर्थयोरिति । उदाहरति-हृसेति । मरेद्दिं सरोभिर्हृगानां हृगानां विरा-
धी सारिच्चक्षुः गायते क्रियते अहं अथ मरणां मरणां हृगेदिहृगे । अन्तर्गतं विभक्तं अन्त्योन्त्यमेव
एतत् एतत् एतत् केवलं अन्त्यानां आन्त्यानां मरणां गुस्तु । नन्वेव हृगमरणां निधो जन्मप्रकार-
भावाच्चयमन्त्योन्त्यामर इत्याह-अत्रेति । हृगा धीमन्तं सरोभिर्हृगानां क्रियते तेषां
मरणां च अन्त्योन्त्यामर इति भावः । उत्तमङ्गारं लक्षयति-उत्तरेति । अन्त्योन्त्या-

प्रतीति । अत्र प्रथे असति उत्तरश्रुतिमात्रेण प्रतिवचनोपलभेनैव यत्र प्रश्लोक्यन पूर्ववाच्य
परिकल्पन तदेकमुत्तरं एक उत्तरालकार प्रथमार्थे उक्त । तमुदाहरति-वाणिनेति । हे
वाणिनअ हे वाणिजक हस्तिदत्ता वग्धकितीअ व्याघ्रवृत्तयश्च आद्याण अस्माक कुतो कुत ,
जावि आवत् छुलिआलअमुही छुलितालरुमुही मुण्हा स्तुपा घरमि गृहे परिसक्कए परिसका
मति । जरदव्याधस्योक्तिरेषा । जरद्व्याधपुत्रस्य स्वमातायामतिसत्तनया क्षीणत्वेन हस्तिव्याघ्र-
हनने शक्यभावान्स्वगृहे दत्तवृत्त्यमात्र इति भाव । अत्र हस्तिदत्तादेरसपत्न्यभिधानेन तदर्थिनो
वणिज तत्सद्भावप्रश्न परिकल्प्यते इत्याह-हस्तीति । नवेतत्काव्यलिङ्गमस्त्वित्यत आह-
न चेति । तादृष्य प्रश्नस्पृष्ट प्रश्नोन्नायकस्य तादृष्य काव्यलिङ्गकरण (७ / लक्ष्म) नैतत्तादृश
मिति भेद इति भाव । भेदे हेत्वतरमाह-नहीति । जनरो हि हेतु काव्यलिङ्ग नैवमुत्तरालकार
ज्ञापकत्वादिति भाव । तर्हि अनुमानालङ्कारोऽस्त्वत आह-नापीति । अनुमानलक्षणाभावादिति
भाव । उपसहरति-इतीति । उत्तरालकारभेदप्रतिपादनं द्वितीयमर्थं व्याकरोति-प्रश्नादिति ।
तत्र प्रथे सति प्रस्तुताभिप्रायानुगुण्येन लोकातिशायितया यदनन्यसभाव्य प्रतिवचन तद्
द्वितीयमुत्तरमित्यर्थः । असकृदप्रहणस्य प्रयोजनमाह-अनयोश्चेति । उदाहरति-केति । का
विसमा का विपमा, दिव्यगर्दं दैवमति किं लद् किं लर्च जणो जन गुणगही गुणग्राही किं
सोक्ख किं सौख्य सुक्कल्ल सुक्कल्ल किं दु खं ज यन् खलो खल लोरो लोक । अस्य प्रश्न
परिसाध्या-अभेदमाशङ्क्याह-प्रश्नेति । अत्र (७ / अ) सभाव्योत्तरे वाच्य एव तात्पर्यात्
नान्यव्यपोह इति ततोस्य भेद इति भाव । सूक्ष्मालकार लक्षयति-कुतोपीति । कुतोपीत्यस्या-
र्थमाह-आकारादिति । सूक्ष्मशब्दार्थमाह-तीक्ष्णेति । तीक्ष्णमतिभिः कुशाग्रमतिभिः सलक्ष्य
स्थूलबुद्धिभिरसलक्ष्यश्च । उदाहरति-वक्क्रेति । कापि वयस्या तन्व्या वटे वक्कनस्यदिस्वेद-
विंदुप्रवर्धेभिर्न कुवुम दृष्ट्वा तस्या पुस्त्व व्यजयती सती स्थित्वा पाणौ खन्नलेखा लिखेख ।
लिङ्गेन उपरिसुरतमनया कृतमिति ज्ञात्वा तज्ज्ञापनार्थं पुरुषयोग्यखन्नलेखा लिखेखेत्यभिप्रायः ।
अत्र वदनस्वेदप्रवृत्तकठुकुकुमभेदलक्षणामाकृतिमवलोक्य सत्या परिज्ञात पुरुषाग्रित पाणौ
पुरुषैकयोग्यखन्नलेखनलक्षणेन धर्मेण प्रकाशितमित्याह-अत्रेति । अत्रैवोदाहरणातरमाह
सकेतेति । विदग्धया कयाचित् सकेतकाले ज्ञातव्ये मनो यस्य विरसद्गन्धेनाभ्यामर्पितमाकूत
येन, तादृश विष्ट ज्ञात्वा लीलापद्म निमीलितम् । अत्र विष्टस्य सकेतकालजिज्ञासा तदीयधूम्रभगा-
दिना इगितेनोपलक्ष्य प्रगल्भया कयाचित् सायसमयोचितेन लीलाङ्गमलनिमीलनेन
सकेतसमयोभिव्यज्यत इत्याह-अत्रेति । सारालकार लक्षयति-उत्तरति ।
पूर्वपूर्वापेक्षया उत्तरोत्तरस्य प्रकर्षकल्पन सार इत्यर्थः । उदाहरति-राज्य इति । राज्ये भूमि
सारभूता भूमौ पुर पुरे सौधं सौधे तल्प तल्पे अनगसर्वस्व वरागना । अत्र राज्यापेक्षया
भूमे साधुत्व तदपेक्षया पुरस्येत्यादि परिपाठ्या वरागनायामुत्कर्षा विधायति । असगत्यल्कार
लक्षयति-भिन्नेति । व्याकरोति-इहेति । उदाहरति-जस्सेति । जस्सेअ यस्यैव वणो
व्रण तस्सेअ तस्यैव वेअणा वेदना तत् जणो जन अलिअ अलीक भणइ भणति ।
बहूये वध्वा ववोले वपोले दत्तखद दत्तक्षत सवत्तीण सपत्नीना वेअणा वेदना । अत्र

अणनिमित्तरापत्त्यनिमित्तप्रेदनयोध (७ / अ) भेदाध्यवसाय । नन्विद्य विरोधभेदेषु कश्चिदित्या-
 शक्याह-एवेति । इय विरोधस्यापवादिका न विरोध इत्यत्र हेतुमाह-भिन्नेति । एतदेकत्व
 भिन्नदेशत्व च विरोधात्कारस्य विषय आसीत् सामान्येनोक्तत्वात् । कार्यकारणयोर्भिन्नदेशतये
 त्युक्तत्वात् असंगतिर्विरोधस्यापवादिका अतोस्या विरोधाद्भेद इत्यर्थः । समाध्यलंकारं लक्षयति-
 समाधिरिति । हेत्वतरानुदये सौकर्याभाव तदुदये तु कर्तुं कार्यं प्रति सौकर्यमित्याह-साधनां
 तरेति । उदाहरति-मानमिति । अस्या मान निराकर्तुं पादयो पतिष्यत मे उपकाराय दिष्ट्या
 इदं धनगर्जित उदीर्णम् । अत्रापराद्धेन यूना माननिराकरणलक्षणे कार्ये पादाग्रतमात्रादारब्धे
 दैवयोगात् धनगर्जितप्रक्षेपस्तत्सौकर्यायोपकल्पते । समालंकारं लक्षयति-सममिति ।
 व्याकरोति-इदमनयोरेति । इदं सवधिरूप वस्तु उत्तमविषय सम अधमविषय चेति सम
 द्विविधम् । तत्रायमुदाहरति-धातुरिति । एषा मृगाक्षी धातु शिल्पातिशयनिकपस्थानम् । अनुप
 मे रूपे अयं देवोपि स्मरस्य दत्तपत्र । अनयो दैवात् यत्सदृश सगत मेलन जात तदेतत्
 अधुना शृंगारस्य एकातपत्र राज्यमुपनतम् । द्वितीयमुदाहरति-चित्रमिति । विधाता उचितरचना
 सविधाता दैवाज्जात यत् निवाना परिणतफलस्फीति आस्वादनीया चित्र चित्र वत ।
 एतस्याश्च कुवलयललाकोविद काकलोः एतन्महच्चित्रम् । विषमालंकारं लक्षयति-वृच्चि
 दिति । अतिवैधर्म्यात् विस्पष्टाद्वैलक्षण्यात् श्लेषो घटना न गत तदेक विषमम् क्रियाया
 सत्यामपि तत्फलानवाप्तौ वैषम्यमात्रस्य प्रादुर्भाव उपर्यनर्थातिपाते तस्योत्कर्ष इति द्वितीयम् ।
 कारणगुणक्रमेण कार्यारम्भ इति स्थित्या कार्यस्य कारणस्वभावानुकार शास्त्रसिद्ध अथापि
 हेतुनिष्ठाभ्यां गुणक्रियाभ्यां हेतुमनिष्ठयोस्तयोर्विरोध इति तृतीयम् । तस्यैव गुणक्रियाभेदात्
 तृतीयस्य द्वैविध्याच्चातुरूप्यमित्याह-द्वयोरित्यादिना । अथमुदाहरति-शिरीषादिति ।
 शिरीषादपि सुकुमारागी इमायतलोचना क । कुकूलाभिवर्णेशोऽयं मदनानलश्च क । अत्रात्यत-
 कोमलाग्या अतिकूर कामानलो नोपपद्यते । द्वितीयमुदाहरति । सिंहिकासुतसत्रस्त शश
 शीताशु आश्रित । तत्र अन्य सिंहिकासुत साश्रय तं प्रसते । सिंही राहुमाता च तदपत्ययो
 मध्ये पूर्वस्मात् सत्रस्तस्य प्रतीयमानोत्प्रेक्षास्पर्शेन शीतकिरणाश्रयणे क्रियाफलस्य निस्पन्दव
 त्वस्य प्राप्तावतरायभूतेन राहुणा तस्य स्वाश्रयेण चद्रेण सह यद्ग्रसन तन्महदनर्थरूपं सपद्यते ।
 तृतायमुदाहरति-सद्य इति । यस्य वृषाणलेखा रणेरणे यस्य करस्पर्शं अवाप्य तमालनी
 लपि सती त्रिलोकामरण शरदिदुपाडु यशं प्रसूत इति चित्रम् । अत्र करस्पर्शसभोगस्या
 ग्राम्यतया उपलक्षणम् । नीलत्कारणात् धवलमायोदयोऽपि विरुध्यत इति गुणविरोधः ।
 चतुर्थमुदाहरति-अनिदेति । हे कुवलयदललोचने त्वं अमदमिमं आनन्दं ददासि । त्वयैव
 जनित विरह मे शरीरं तापयतितराम् । अत्र कारणनिष्ठानन्दनक्रियया कार्यनिष्ठविरहक्रियाया
 विरोध इति क्रियाविरोधः । अथ कर्तृकर्मभावेपि इदमुदाहर्तव्यमित्याह-एवमिति ।
 यस्य सागरशयस्य विपुलेन कुक्षिणा युगक्षये भुवनानि पपिरे पीतानि स पुन एकतमया
 क्षिया मदविध्रमासकलया एकया दशा पपे । सादरमवलोकित इत्यर्थः । एकस्या
 क्षिया एकत्वादेव परिमितत्वयोगिन्या कर्तृभूताया दृष्ट्या सकलभुवनपानक्षमकुक्षि

बुद्धस्य हरे कर्मभूतस्य पीयमानताया पारिमित्यपारिमित्यलक्षणौ गुणौ विरुद्धाविति विधमत्वम् । अथायोग योगो युक्तिः कार्यकारणभावस्य कर्मकर्तृभावपर्यवसानलक्षण-
तामनतिकम्प्येत्यर्थः । अधिनालकारं लक्षयति-महतीरिति । व्याकरोति-आश्रयमिति ।
अनन्यत्रभावो विपर्ययार्थः (१) । महत् कस्यचिदाधेयस्य विषयेषु तदपेक्षया तनुरपि
आधारो महत्त्वमध्यास्ते यत् तदेक अधिकम् । महत् कस्याचिदाधारस्य विषये तदपेक्षया
तनुरपि आधेयं महत्त्वमध्यास्ते तद्वितीयमधिकम् । तत्रायमुदाहरति-अहो इति । अहो
आश्चर्यं भूपाल भुवनत्रितयोदरं विशालं यत् मातुमशक्योपि ते यशोराशिरत्र माति अत्र
यशोलक्षणस्य महत् आधेयस्यापेक्षया अतन्वपि भुवनत्रितयोदरं यदा प्रत्येविवक्षणादाधिक्यो-
त्कर्षमनुप्राप्यते । द्वितीयमुदाहरति-युगांतेति । युगातकालप्रतिसंहतात्मनः कैटभद्विषो
यस्या तनौ जगति सविकाशमासत तत्र तनौ तपोधनाभ्यागमसमवा नारदागमनसमूहा
मुदो न ममु । अत्र महतीं भगवत्तनु आधारं प्रति नारदागमप्रभोदलक्षणस्याधेयस्य
तनोरपि आधिक्योत्कर्षः । प्रत्यनीमालकारं लक्षयति-प्रतिपक्षेति । व्याकरोति-
न्यकृतीति । अनीकस्य कटकस्य प्रतिनिधिः प्रत्यनीकं तत्सादृश्यादलङ्कारोपि प्रतिपक्षः
सवधिविषयः प्रत्यनीकम् । उदाहरति-यस्येति । कायनिग्रहगृहीतविग्रहं कृती राहुर्यस्य
विष्णोः किञ्चिदपकर्तुमक्षमं कातवक्त्रसदृशाकृतिमिदुमधुनापि बाधते । अत्र भगवान्प्रति
पक्षं तमपहर्तुमक्षमेण राहुणा तदीयश्चदं तिरस्क्रियते तत्त्वथ इदोभगवत्सवधित्वमित्यतः
आह-इदोरिति । भगवत्सवद्धं मुखं तत्सवद्धं सादृश्याच्च यदुक्तं कातवक्त्र-
सदृशाकृतीति । मीलितालकारं लक्षयति-समेनेति । समेन निगूह्यसाधारणेन लक्षणेन
कृत्या कस्यचिद्वस्तुनो निगूह्यस्य केनचिद्वस्त्वन्तरेण निगूह्यं मीलितम् । तच्च साधारणं
लक्षणं सहजमागतुकमिति द्विधेत्याह-सहजमिति । आद्यमुदाहरति-अपांगेति । लोचने
अपागचंचले गिरो मधुरवक्त्रवर्णा गतिः विलासभरमथरा मुखं अतीव कान्तं इति मृगश
अगके लीलया स्वतः स्फुरितं तत्तस्मात्कारणाच्च अत्र कृतपदोपि मदोदयो न सलक्ष्यते । अत्र
अगनया कत्र्यां सहजेन दृष्टितारल्यादिना लिंगभूतेन करणेन स (१ स्व) मदोदयो निगूह्यते ।
केचित्तु समेन लक्ष्मणा वस्तुनेति सामानाधिकरण्यात् अन्वयमचक्षाणां अगनालक्ष्मणा दृष्टं
तारल्यादिना मदोदयसाधारणेन मदोदयवर्तिं तदेव तिरस्क्रियत इत्याहुः । द्वितीयमुदाहरति-
यइति । हे राजन् त्वत्पातं शरितधियं विवशा ये ते द्विषः सदा हिमाद्रेः कदरामु निवसति
अहो वत आश्चर्यं सपुष्कं सक्पं अग्रे उद्भूतामपि तेषां सवधिनीनां भिया अभिज्ञं युधोपि
न । अत्र वर्णनीयविद्विषा हिमवत्कंदरानिवाससंस्त्यसमुद्भाविताभ्यां उभयसाधारणाभ्यां
आगन्तुकाभ्यां कपरोमाद्याभ्यां तिरोधीयते । एवमुत्तरे हिमवति वा संप्रयुक्ताभ्यां कपरो
माचाभ्यां भयसाधारणाभ्यां तावेव भयवर्तिनौ कपरोमाचौ तिरस्क्रियेते । एकावलीमलकारं
लक्षयति-स्थान्यत इति । व्याकरोति-पूर्वमिति । स्थापनां विधिः अपादे निषेधः ।
तत्रायमुदाहरति-पुराणीति । यस्यां पुराणि सवरागनानि वरांगना रूपपुरस्कृतांग्यं रूपं
समुन्मीलितसद्विलासं विलासां पुमुमायुधस्य अक्षम् । द्वितीयमुदाहरति-नतदिति । तत्रलं

न यत् चारुपङ्कजं न । तत्पङ्कजं न यत् अलीनपद्मदम् । असौ पद्मदो न यं कल्युजितो
न । तद्भुजितं न यन्मनो न जहार । क्रमेण विधायकत्वं निषेधकत्वं चा-पूर्वञ्चेति ।
स्मरणालंकारं लक्षयति यथेति । व्याकरोति य इति । उदाहरति-निम्नेति । लहरीभि
चलद्दशा निम्ननाभिविवरेषु यदभः स्रवितं सुरनार्यं तद्भवैः कुहस्तैः कुहकुहशब्दैः सुरतर्क
ठस्तानां स्मारिता । अत्र तत्सदृशं इत्युक्तत्वात् सादृश्यनिग्रहना स्मृतिरलंकारः न स्मरणमात्रम् ।
अतः पूर्वांशुभूतसुरतशब्दानां तत्सदृशशब्दस्मरणेन स्मृतिरलंकारः । अत्रैवोदाहर
णांतरमाह-करेति । करजुअगहिअजसोआथणमुहविणिवेसिआहरपुडस्य करयुग
गृहीतयशोदास्तनमुखविनिवेशिताधरपुटस्य । समरिअपच्चजण्णस्स सस्मृतपाचजन्यस्य
क्कण्हस्स कृष्णस्य रोमच रोमाच णमहं नमत । पूर्वत्र श्रावणं ज्ञानं अत्र चाक्षुषं
इति भेदः । आतिमदलंकारं लक्षयति-भ्रातीति । व्याकरोति तदिति । तस्यालंकारातरा
व्यावृत्तिमाशङ्क्य परिहरति-न चेति । भ्रातिश्चित्तधर्मः स चमत्काराय विद्यते यत्र स भ्रातिमद
लंकार इति स्फुटत्वेन प्रतीतेस्ततो भेदः स्फुट इत्यर्थः । उदाहरति-कपाल इति । मार्जार
कपाले पतितान् शशिकरान् पय इति लेडि । करो घृक्षातरस्थितान् मृणालमिति आस्वाद-
यति । वनिता रतान्ते तल्पस्थान् तान् अशुकमिति हरति । प्रभामत्तश्चद्र इदं जगत् विद्मव
यति अहो आश्चर्यम् । अत्र शशिकराणां प्राकरणिकानामुपलभे तत्सदृशपयः प्रभृत्यप्राकरणिक
प्रतीयते । इतिशब्दस्तु तत्तदपारमाध्यद्योतनाय । एष च मालारूपः । अमालारूपस्तु-अवतसप्र
वालानामादाने यत्र सुभ्रुवः । पाणीनपि मिथः स्पृष्ट्वा त्रपते धवलैः स्मितैः ॥ अयमपि
सादृश्यव्यातिरिक्तो नालंकारः यथा-दामोदरकराघातविह्वलीकृतचेतसा । दृष्टं चाणूरमलेन शतचद्रं
नभस्तलम् । प्रतीपालंकारं लक्षयति-आक्षेप इति । व्याकरोति-अस्येति । उपमेयमेव उपमा
नकार्यं कर्तुं क्षमं किमुपमानेनेति एक उपमानस्याक्षेपः । उपमानतया प्रसिद्धस्यापि उपमे
यतया परिकल्पनं द्वितीयम् । तत्रायमुदाहरति-लावण्येति । भो देव लावण्यौकसि
सप्रतापगारिमणिः त्यागिनामग्रेसरे अवनीभरक्षमभुजे त्वयि निष्पादिते सति वेधसा इदुः किं घटितं
एष पूषा सूर्य किं विहितं चिन्तारत्नं किं उत्पादितं अमी कुलक्षमाभृतं मुधैव किं सृष्टा ।
अत्रोपमानानामिन्द्रादीनां कायमाहादनादिक उपमेयभूतो राजैव कर्तुं क्षम इति तेषां
नैरर्थक्येन विधानमाक्षिप्यते । द्वितीयमुदाहरति-ए पद्मीति । ए अयि सुदरि एहि
दाव तावत् कण (? ण) दाउणं वर्णं दत्त्वा वअणिज्जं वचनीयं श (? सु) णु शणु ।
किसोअरि कृशोदरि जणेण जनेन तुहं मुहेण तव मुखेन चद्रो चद्र उपमिज्जइ उपमीयते ।
अत्र चद्रस्योपमानस्य उपमेयतया परिकल्पनमाक्षेप इत्याह-अत्रेति । क्वचित्तु उपमितौ
निष्पन्नयामप्यनादरं समतीत्याह-क्वचिदिति । उदाहरति-गर्वमिति हे मुग्धे पराजिते
लोचनयुगलेन असुवाद्यमपरिमितमिमं गर्वं किं वहसि । दिशि दिशि सरस्सु ईदृशानि
नलिनानि सति ननु । अत्र लोचनयुगं प्रति उत्पलानां उपमेयीकरणमेव तिरस्कार इत्याह-इहेति ।
अस्तु उपमितेर्निष्पत्तिरनिष्पत्तिर्वा यत्र पुनरुपमानत्वसंभावनैव नास्ति तत्राप्यनादरणो
चरतया प्रतीपमेवेत्याह-अनयैवेति । रीतिः तिरस्कारनिबधनत्वकल्पनाकारिणी युक्तिः

तया । यदसामान्यगुणयोगात् अन्यसदृशगुणसवधाभावात् उपमानत्वभावमपि नानुभूतचरं
वस्तु (१ तस्य) तत्कल्पनायामपि अलङ्कार प्रतीपपमेवेत्यर्थः । उदाहरति-अहमिति ।
हे तात हलाहल अहमेव सुदारुणानां गुरु इति मास्म दृष्य सर्वं मा कृथा । अस्मिन् भुवने
भवादृशानि दुर्जनानां वचनानि भूय सति ननु । अत्र दुर्जनवचनानि प्रति हलाहलस्य
उपमानत्व असंभवदेवोपनिबद्धमित्याक्षेप इत्याह-अत्रेति । उपमानत्वस्य कथञ्चिन्निष्पत्तौ
तदनिष्पत्तौ च द्विधा द्वितीय प्रतीपमुत्पाद्यत इति भावः । सामान्यालङ्कारमाह-प्रस्तुतेति ।
प्रस्तुतस्याप्रस्तुतेन वस्तुनासाधारण गुणयोगात् ऐक्यस्य सामान्यमित्याह-अतादृश-
मपीति । न्यूनगुणमपि उत्कृष्टगुणेनैवात्मतया विवक्षितम् । वक्ष्यमाणतद्गुणनिराकरणार्थमाह-
अपरित्यजेति । तदेकात्मतया अप्रस्तुतैकरूपेणापि । व्युत्पादयति-तदिति । उदाहरति
-मलयजेति । मलयजरसविलिप्ततनव नवहारलताविभूषिता सिततरदतपत्रकृतवक्त्र
प्रसूच रुचिरामलांशुका । विततधाम्नि शशभृति धरा धवल्यति अविभाव्यता गता ।
अत एव निरस्तामय अभिसारिका सुखमेव प्रियवसतिं प्रयाति । अत्र प्रस्तुतस्य
चन्दनलैपादे अप्रस्तुतया चद्रिकया समं अविभाव्यता गता इति अभेदप्रतीतिरलङ्कारस्य
मूलमित्याह-अत्र प्रस्तुतेति । अभिसारिकाया भयनिरासार्थं उच्यते नेत्युक्तम् ।
अर्थवैचित्र्यार्थमुदाहरणांतरमाह-चेन्नेति । चेन्नत्वचा तुल्यरुचा बधूनां कर्णाग्रतो
गडतलागतानि नवचपकानि भृगा सहेल यदि नापतिष्यन् तर्हि तानि कः अवेदयिष्यत् ।
अत्र प्रस्तुततदन्ययो चपगण्डस्थलयो अन्यूनानतिरिक्त गौरत्वमैकरूप्ये हेतुः । ननु
चपकादीनां समृगताया भेदप्रतीतेः कथमैकात्म्यमित्याह-अत्रेति । निमित्तांतरं भृगपतनम् ।
ऐक्यस्य प्रत्यक्षेणोपलब्धत्वात् । भृगपतनेनानुमितभेदज्ञानेन बाधः । दिङ्मोहादौ
तथा दर्शनादिति भावः । विशेषालङ्कारं लक्षयति-विनेति । व्याकरोति-प्रसिद्धेति ।
आधेयोपस्थितिरनाधारतया निबध्यमाना प्रथमो विशेषः । एक स्वलक्षणकमेव वस्तु युग-
पदनेकत्र वत्तमान द्वितीयो विशेषः । यस्यचिदुत्साहोत्कर्षात्वायमारभमाणस्य तेनैवारंभेण
पृथक् प्रवृत्तावशम्यमपि कायान्तरमारभ्यमाणं तृतीयो विशेषः । तत्रायमुद्धाव्य उदाहरति-
द्विचमिति । दिवमुपयातानामपि येषां अनल्पगुणा गिर आकल्पं जगति रमयन्ति ते
क्वय केषां न वशाः । अत्र कवीनां वागाधारभूतानामभावेऽपि आधेयानां वाचां
ऐहिकी श्रुतिर्विशेषः । द्वितीयमुद्धाव्य उदाहरति-सेति । सपत्न्यनुरचनायं कचनोप-
लभते । सा वसतः तुज्ज हिअए सा वसति तव हृदये स चिअ अच्छीसु सैव अक्षणे
सा अ वअणेषु सा च वचनेषु । भो सुदर अद्धारिसाणं अस्मादृशानां पावानं पापानां
ओआसो अवकाश कुत्त कुत्र । अत्र एकस्या एव तस्या युगपदनेकत्र हृदयादिषु वास विशेषः ।
तृतीयमुद्धाव्य उदाहरति-स्फुरदिति । नव सविता च समुजे नव बृहस्पतिश्च समुजे ।
अत्र वर्णनविशेषमापि तावत् (१ तत्त्वं) भुरवि स्फुरन्नुत्फुरन्त्य स्फुरन्नेनैवारंभेण अष्टयङ्-
सामग्रीसाध्यजन्मनां अशक्यनिर्माणानां मनोमवादीनां श्रुतिर्विशेषः । श्रुतिसंज्ञाद्वारा विधिनेये-
ष्वप्रदर्शनार्थमुदाहरणांतरमाह-श्रुतिणीति । हे इंदुमनि त्वं श्रुतिणी सचिव मिय शरीर सन्ति

कलाविधौ प्रियशिष्या एवविधा त्वा हरता कृष्णा विमुखेनमृत्युना मे किं न हत वद । अत्र
 एकस्या इदुमत्या सहारादेव गृहिणीसचिवादिकमनेक हतम् । ननु भामहादिप्रक्रियाया सर्वमि
 दमतिशयोक्तावत् पातीत्याशक्य तदभ्युपगतप्रायमित्याह-सर्वत्र चेति । प्राणत्वेन जीविततया
 सारभावेनेत्यर्थ । अत्र भामहप्रथ सवादयति-सैपेति । वक्रोक्ति अतिशयोक्ति वक्रिमातिश-
 ययोरेकत्वात् । अनया वक्रोक्तया विभाव्यते विचित्रतया प्राप्यते । तद्गुणालंकारं लक्षयति-
 स्वमिति । अत्युज्ज्वलगुणस्य वस्तुन इति शेष । योगात्सन्धात् । तस्य गुणो यत्र स
 तद्गुण । व्याकरोति-वस्त्विति । स्वगुणसपदेत्यत्र स्वपदेन समीपगतपरामर्शप्रतियागित्व प्रका-
 श्यते । तस्य गुणस्यापरव्ययकस्य प्रतिभासत्वं (? प्रतिभान) अल्पगुणस्य प्रचुरगुणेन कवली
 कारात् । तद्गुणशब्द व्युत्पादयति-तस्येति । उदाहरति-विभिन्नेति । यत्र रैवतकपर्वते
 वशकरीरनीलै रत्नै परित स्फुरत्या रुचा गरुडाग्रजेन विभिन्नवर्णा सूर्यस्य रथ्या पुन
 स्वां रुचिमानिन्यिरे । अत्र सूर्यस्यदनाद्वाना अरुणवर्णस्वीकार तस्यापि
 गरुडाग्रजकिरणकवलीकरणमिति तद्गुणद्वयम् । यत उक्त स्वा रुच पुनरानिन्यिरे
 इत्याह-अत्रेति । न चेद मीलितमेवेति वाच्यम् । मीलिते प्रकृत वस्तु वस्त्वतरेणाच्छादि
 तत्त्वेन प्रतीयते । इह तु अनपहतस्वरूपमेव प्रकृत वस्तु वस्त्वतरगुणाक्ताततया प्रतीयते
 इत्यनयोर्भेदात् । अतद्गुण लक्षयति-तद्रूपेति । रूप वर्ण अननुहार अननुवर्तन अभ्रहण
 मिति यावत् । व्याकरोति-यदि त्विति । तदीय उत्कृष्टगुणसर्वाधि । न्यूनगुणस्य
 प्रगुणगुणस्वीकारो न्याय्य । अन्यथाभावश्चेत्तदानीमतद्गुण तस्य उत्कृष्टस्य गुणा न सतीति
 ग्रहणम् । अतद्गुण उदाहरति-धवल इति । हे सुदर प्रिय जहवि यद्यपि धवलोसि
 तहवि तथापि तुए त्वया मज्ज मम हिअअ हृदय रजिअ रजितम् । राअभरिए वि राग-
 भरितेपि हिअए हृदये सुहअ सुभग णिहितो निहित ण रत्तोसि न रत्तोसि । अत्र पूर्वार्धे
 धवलिमासणिमार्गुणयोर्विरोध उत्तरार्धे त्वतद्गुण इत्याह-अतिरिक्तेनापीति । अतद्गुण इत्ये-
 तत्प्रकारातरेण व्याकरोति-किंचेति । अस्मिन्नपि व्याख्याने उदाहरणमाह-गांगमिति ।
 गगानल सितम् । यामुन कज्जलाभम् । हे राजहस उभयत्र मज्जनस्तव सैव शुभ्रता न चीयते
 नाप्यपचीयते । अत्र प्रकृतस्य हसस्य शुभ्रता सत्यामपि योग्यताया गगाया
 मुनोदकगुणौ नानुविधत्ते । व्याघातालंकार लक्षयति-यद्यथेति । व्याकरोति-येनेति । कत्रा
 केनचिदुपायविशेषेण निष्पादित वस्तु अन्येन प्रतिद्वद्धिना तस्मादुपायविशेषादन्यथा
 क्रियते यत्र स व्याघात इत्यर्थ । व्याघात निर्वक्ति-स् इति । उदाहरति-दृशेति । या दृशा
 दग्ध मनसिज दृशैव जीवयन्ति विरुपाक्षस्य जयिनीस्ता वामलोचना स्तुवे । अत्र विरुपाक्षेण
 कर्त्ता दृष्टिरूपेणोपायेन स्मरस्य दाह साधित । तज्जिगीषुभि स्त्रीभिस्तेनैव दृष्टिरूपेण तस्य जी-
 वित साधितम् । ससृष्ट्यलंकारं लक्षयति-सेति । व्याकरोति-पतेयामिति । तिल्लतुलन्यायेन
 मिश्रत्वे ससृष्टि । क्षीरनीरन्यायेन मिश्रत्वे तु सकर । तत्र ससृष्टि शब्दालंकारससृष्टि अथाल
 कारससृष्टि उभयालंकारससृष्टिश्चेति त्रिविधा । तत्राद्यामुदाहरति-कुसुमेति । कुसुमसौरभ
 लोभपरिभ्रमद्भ्रमरसभ्रमसभृतशोभया चलितया अलकलोलदृशा अन्यया वनितया कलमेखला

कलमल विदधे । अत्र पूर्वार्द्धे अनुप्रासात्कार उत्तरार्धे यममालकार उभयो शब्दालकारयो
समृष्टि । द्वितीयमुदाहरति-लिपतीति । तम अगानि लिपतीव नभ अजन वपेतीव
असत्पुष्पमेवैव सृष्टि निष्पल्ला गता । अत्र पूर्वार्द्धे उत्प्रेक्षात्कार असत्पुष्पसेवेत्युत्तरार्धे
उपमालकार अनयोरर्थालकारयो समृष्टि । पूर्वोत्तरश्लोकयो वय समृष्टिरित्या-
काक्षाया क्रमेणाह-पूर्वमेत्यादिना । पूर्वत्र कुसुमेत्यादौ यममानुप्रासा छन्दोल्क्षणैकार्यसमवाय
व्यतिरेकेण मिथो निरपेक्षौ समृष्टिलक्षण वैशिष्ट्य प्रयोजयत उत्तरत्र तु लिपतीत्यादौ
परस्परनिरपेक्षे उपमोपेक्षे अर्थालकारौ समृष्टिलक्षण वैशिष्ट्य प्रयोजयत ।
तृतीयमुदाहरति-सो गेति । हे सखि एतत् अत्र गाने ग्रामे सो गत्य स नास्ति जो य
तस्माद्विअलुडि तरुणाना हृदयोल्मुक् महमहन्तलाअण मह लावण्य (?) निवारइ
निवारयति । स्वायत्तीकृत्य पुष्पातरप्रसगादव्यावर्तयति । अत्र गत्य एत्येन्यादावनु
ग्रामशब्दालकार । विअलुडिमिति तु रूपकालकार अनयो समृष्टिरित्याह अत्रेति ।
नन्वत्रालकारयोर्मिथविषयत्वान्कथ समृष्टिरित्यत आह-संसर्गस्येति । गद्यविषक्षायां
वाक्ये पद्यविषक्षाया छदति । सुकरालकारं लक्षयति-अधिथांतीति । व्याकरोति-एत इति ।
अगमनुप्राहक अनुप्राह्यमणि । संसीर्यमाणेत्यादि सामान्यलक्षण उदाहरति-आत्ते सीमंतचिह्न
इति । हे राजन् अरण्ये इत्थरीणा त्वदरिमृगदृशां सीमंतचिह्ने मरुतिनि हेमताटकपत्रे हते
मेखलाया लुप्ताया मणितुलाकोटियुग्मे क्षटिति गृहीते सति विबोष्ठकाल्या शीण हार गुजाफलाना
द्यन इति भ्रात्या नैव हरंति । अत्र हारस्य शुक्तिमपरित्यागात् शोणिमस्वीकारात् तद्गुणालकार
राद्वा गुजाफलानां स्रज इति वाक्ये भ्रातिमानलकार । अत्र तद्गुणमगमपेक्ष्य भ्रातिमानगी
प्रादुरभूत् तदाश्रयेण च तद्गुण सचेतसा चमत्कारनिमित्तमिति तयोरगाग्निभाव इत्याह-अत्रेति ।
उदाहरणात्तरमाह-जटेति । जगभाभि जटातुल्यैर्भाभि निरणै उपभृता करधृतकलकाक्षवलय
करो रश्म पाणिश्च वियोगिव्यापत्तेरिव कलितवैराग्यविषद विषयव्यावृत्तता विरागताशच भस्मा
पाडु शशी पितृवन इव परिप्रेक्षत्तारापरिवरकपालाकिततले व्योम्नि चलति । अत्र जटाभाभि
रित्यर्थी उपमा करवैराग्यशब्दश्लेषस्यागता भजते । अयं श्लेषालंकारोपि कलक एवाक्षवलय
इति रूपकस्यागता भजते । अय रूपकालकार वियोगिव्यापत्तेरित्युत्प्रेक्षायाश्चागम् । पितृवन इवेति
तु शाब्दी उपमा सर्वत्रोपकरोति इति चतुर्णामगाग्निभाव इत्याह-उपमेति । ननु कलकोक्षवलय
इवेत्युपमितसमास किमिति न भवति व्याघ्रादीनामाकृतिगणत्वादित्याशङ्क्याह-कलंकोक्ष
वलय इवेति । समासोपमाया कलकस्य प्राधान्येन प्रतीयमानत्वात् तस्य करधृतत्वयोग्यता न
स्यात् रूपके तु अक्षवलयस्य प्राधान्यात्तस्य करधृतत्व घटत इति रूपकमेवागीकर्तव्यमिति
भाव । ननु करै रश्मिभि धृतकलकश्च इति शेषच्छायासमाश्रयणे कलकस्य
करधारण भवद्विरपि स्वीकृतमेवेत्याशङ्क्याह-श्लेषेति । शशाकतनौ करा कलकश्चेति
प्रत्यासत्ते करचरणोपचार इति भाव । उपमितसमासे तु उपचार एव शरणमिति प्रतिपा
दयितुमाह-कलंक इति । न केवलमार्येष्वेवालकारेष्वय सकर यावत् । अर्थशाब्देष्वपीत्याह
एवमिति । उदाहरति-राजतीति । अभिहृत दानवाना रास सिंहनादो येन शम्भुना तस्य

सयोधन हे अभिहतदानवराम अतिपातिन जवेन व्रजत सारावा सशब्दा नदा यत्र सा इयं तटी राजते । अविरतेन सततेन दानेन मदेन वरा श्रेष्ठा सारा स्थिरा वन दयते रक्षति । वनदा सा च गजता गजसमूहश्च यूथमतिपाति रक्षतिअत्र । यमक अनुलोम-प्रतिलोमलक्षणश्चित्रभेदश्चेति द्वावलकारौ मिथ सापेक्षौ अगाभिभावरूप सक्करमनुभवत इत्याह अत्रेति । अलङ्कारयो परस्परापेक्षां कथामित्यागम्याह-पदद्वयेति अपेक्षा परस्परानुप्राध्या-नुप्राहकभाव इत्यर्थः । नच शब्दालङ्कारयो शब्दवत् परस्परोपकार्योपकारकभावाभावेन नागाभिभाव इति वाच्यम् । शब्दालङ्कारसमष्टिस्तत्र श्रेयसीति अलङ्कारसर्वस्वकारेणोक्तत्वात् । शब्दालङ्कारसकरभेदातरमाह-एकेति । व्याकरोति-द्वयोरिति । एकस्यालङ्कारस्य ग्रहे स्वीकारे न्यायस्य साधकप्रमाणस्याभावात् तदितरस्यालङ्कारस्य वा परिग्रहे दोषस्य बाधकप्रमाणस्याभावादित्यर्थः । तर्ह्यलङ्कारद्वय निश्चितमेवास्त्वित्याह-द्वयोर्वहूनामित्यादि । नन्वेकस्य च ग्रहे इत्यादिनापि कथं सक्कर एव प्रतिपाद्यत इत्याशक्याह-समुच्चयेनेत्यादि । एकस्य च ग्रह इत्यादिसूत्रे सक्करसमुच्चयार्थश्चकार क्रियते तेन समुच्चयेन समुच्चयद्योतकेन चशब्देन सक्कर आक्षिप्यते । उदाहरति-जहति । जह गभीरो यथा गभीर जह अ रणणिच्चरो यथा रत्ननिर्भरो जह अ णिम्मलच्छाओ यथा च निर्मलच्छाय ता किं तर्हि विहिणा विधिना स जलनिही स जलनिधि सरसवाणीओ सरसपानीयो ण किओ न कृत । अत्र समासोक्तिरप्रस्तुतप्रशसाचेत्याह-अत्रेति । विशेषणसाम्यादित्यनेन समासोक्तेर्लक्षणमनुस्मार्यते तत्समानगुणतयेत्यनेन अप्रस्तुतप्रशसाया एवं द्वयोः सदेहमुदाहृत्य बहूनामुदाहरति-यथा चेति । नयनानददायि इदो एतद्विब प्रसीदति । अधुना निरुद्धाशमपि इदं तम शीर्णम् । अत्र पर्यायोक्त्यतिशयोक्तिरूपकदीपकतुल्ययोगितासमत्सोक्त्यप्रस्तुतप्रशसोक्तीना शक्या सदेहलक्षण सक्कर इत्याह-किमितीति । भङ्ग्यंतरेण प्रकारातरेण अथैतयोरिति मुखेदु विम्बयो समुच्चयविवक्षाया विब प्रसीदति एतच्च मुख प्रसीदति इति गामश्च च पुरुषपशुवत् समुच्चयप्रतीतिसद्भावात् प्रस्तुताप्रस्तुतयोश्चदमुखयोर्दीपकम् । मुखनैर्मल्यप्रस्तावादिति । मुखनैर्मल्ये प्रस्तुते चद्रप्रशसेति अप्रस्तुतप्रशसेत्यर्थः । अयमेवति । अनिश्चयात्मक इत्यर्थः । न्यायदोषयो सभवे अयं सक्करो न सभवतीत्याह-यत्र त्विति । न्यायशब्दार्थमाह-न्यायश्चेति । मुख्यतया घटितत्वमनुकूलता साधक प्रमाण बाधक तु दोष इति भावः । तत्रोपमारूपकयो प्रत्येक साधनदूषणद्वारा चत्वारो दोषा उपमाया साधनं न रूपकस्य दूषणं किं तु ताटस्थ्यमित्येक रूपकस्य साधनं नोपमाया दूषणं किं तु ताटस्थ्यमिति द्वितीय उपमाया दूषणं रूपकताटस्थ्यमिति तृतीय रूपकस्य दूषणं उपमाया ताटस्थ्यमिति तुरीयः । हासयुक्तेर्मुख्यया वृत्त्या वक्त्र एवावस्थानात् शशिनिस्तिरोधानं वक्त्रस्याविर्भाव इति तस्य आनुकूल्यं भजत इत्युपमाया साधनमित्यर्थः । ननु शशिनि तस्या प्रातिकूल्यात्कोव्यतरस्य रूपकलक्षणस्य दूषणमेवास्तीत्यत आह-शशिनि त्विति । तथेति गुणवृत्त्या । द्वितीयमुदाहरति-चक्त्रेन्द्राविति । अत्र चद्रस्यानुकूलमपरत्वं न वक्त्रस्य प्रतिकूलमिति रूपकं साध्यते नोपमा दूष्यत इत्यर्थः । तृतीयमुदाहरति-राजेति । अप्रालिङ्गनमुपमाया प्रतिकूलम् । तदेवोपपादयति-सदृशमिति ।

चतुर्थमुदाहरति-पादानुजमिति । पादानुजमिवेन्युपमा । अत्र मजीरसिंजित अबुजे
 प्रतिकूलमिति रूपक दूष्यत इत्यर्थः । ननु यत्र रूपस्य दूषणं तत्र तत् एवोपमासिद्धिरिति
 कथं नोपमा साध्यत इत्यत आह-विध्युपमर्दिन इति । विधिबाधयोर्व्यपदेशाप्रित्ये
 बाध एव प्रगल्भत इति न्यायेन रूपविध्युपमर्दिनो मजीरसिंजितप्रतिकूललक्षणस्य बाधस्य
 तदपेक्षया तदनुकूलतालक्षणसाधकापेक्षया उत्कटत्वेन विध्युपमदितत्वननिताधिक्येन
 पारङ्गनादित्यर्थः । साधकबाधकविषये अतिदेशमाह-एवमिति । शरदीय प्रसर्पत्या तस्य
 कोदन्सत्कृतौ । विनिद्रनृभितहरिर्विध्योदाधिरजायतत्यत्र विनिद्रनृभितहरिरिति नरसिंहद्वयविषय
 यत्साधारण्येन विशेषणं तत्त्रिंध्य उदाधिरिवत्युपमा बाधितेन (१ त्वा) रूपक साधयति ।
 सामान्याप्रयोग इत्युक्तत्वात् इत्यादि स्वयमेवोक्तमित्यर्थः । एकपादानुप्रवेशस्वभाव
 तृतायसरमाह-स्फुटमिति । यः कौमारहर इत्यादौ विभावनाविशेषोक्तयो अस्फुटतया
 सकर इति तदपोद्गार्थं स्फुटमित्युक्तम् । अभिन्नपदताभावात्स्फुट निश्चितमित्यर्थः ।
 व्याकरोति-अभिन्नेति । उदाहरति-स्पष्टेति । अथो स्पष्टमुत्सत्किरणा एव केशरा
 यस्य तच्च तत् सूयविवमेव विस्तीर्णा कणिका यस्य तच्चाश्लिष्टाष्टदिश एव दलानि तेषां
 कलापं मुखं अवतारो यस्य स चासौ बद्धाधकारश्च स एव मधुर्णवञ्चियत्र एवविधं दिवस
 एव अरविदं सचुभोचं सकुचितवान् । अत्र कयोः सान्ध्यमित्यत आह-अत्रेति । निगमयति-
 तेनेति । तद्व्याकरोति-तदिति । सवालकारोदाहरणानि सकरे दार्शयितु न शक्यत इत्याह
 प्रकारातरेण त्विति । तत्र हेतुमाह-आनत्यादिति । तस्य सकरस्य प्रभेदा अगागिभाव
 सद्वहैस्वाचकानुप्रवेशरूपा तेषां भेदा तदलकारसकररूपा तेषामानत्यात् त्रिप्रकारतैव
 न्यायेति भावः । नवमदशमोष्ठासद्वयसमर्थितं परमं प्रकरणार्थमुपसहरति-इति प्रतिपादिता
 इति । अलकाराणां शब्दार्थनैयत्यमन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रतिसमाधातुमाक्षिपति-युत इति ।
 प्रतिष्ठितो नियमः प्रतिनियमः आश्रयाश्रयिभावरस्वीकारधेदभ्युपगम्यत इति भावः । समाधत्ते-
 उक्तमत्रेति । प्रागप्युक्तप्रायमेतत्प्रतिपात्तसौकर्यात्प्रपच्यत इत्यर्थः । शब्द आश्रयौ भयिक
 इति अलकारविवेके प्रमाणमन्वयव्यतिरेकावित्याह-यथेति । किमलकारैकचित्तया दोषगुणावप्येव
 मित्याह-दोषेति । आश्रयाश्रयिभावस्य निमित्तातरस्य नियामकतायामनुपपत्तेरित्यर्थः ।
 फलितमाह-ततश्चेति । उभयालकारान् दगयति-एव चेति । एवमेव अन्यानप्युभयाल
 कारानाह-तथेति । नन्यथान्तरन्यासादयो यद्युभयालकाराः तर्हि ते अथालकारेषु कथं लक्षिता
 इत्याशक्याह-अर्थस्य इति । वाच्यालकार अथालकारः । तर्हि कथं विवेचयितव्यं तन्माह-
 वस्त्विति । तदनुसारणे पुनः उभयिका एवेति भावः । आश्रयाश्रयिभावेन शब्दार्था
 भयालकारस्य व्यवस्थानान्नत्वमन्वयव्यतिरेकाभ्यामित्यलकारसर्वस्वकारादीनां मतं दूषयि
 तुमनुवदति-योलकार इति । आश्रयाश्रयिभावस्य अव्यभिचारे प्रमाणमन्वेष्टनीयं तच्चान्वय
 व्यतिरेकरूपमेव प्रमाणमणीकतव्यमिति भावः । विदिष्टस्य व्यवस्थितरूपस्य । यथोक्तमन्वयव्य
 तिरेकौ निमित्तं यस्येति विग्रहः । एषामलकाराणां दोषा उक्तेष्वेव दोषेषु अतर्भूतत्वात्पृथङ्मो-
 च्यत इत्याह-एवमिति । तत्रादौ शब्दालकारेषु अनुप्राणदोषान् आद्योक्तेषु दापेयतभाव-

यति-अनुप्रासस्येति । अनया दोषा (१ अनुप्रासदोषा) तत्र प्रसिध्यभाव प्रसिद्धिविरोधे
 अतभवति । वैफल्यमपुष्टार्थताया वृत्तिविरोधो वर्णप्रतिकूल्य इत्यर्थः । तत्स्वभावात् तेषां प्रसि
 द्यभावादीनां प्रसिद्धिविरोधादिलक्षणत्वादित्यर्थः । आद्यमुदाहरति-चक्रीति । जगदुपकृतये नित्य
 युक्तस्य अहिमरुचः सूर्यस्य यस्य स्यदनस्य चकारपक्तिं चक्री स्तौति । हरिरिन्द्रोपि हरीन् अश्वान्
 स्तौति । धूजटि शिव रथस्य धू अगविशेष तद्ध्वजातान् स्तौति । नक्षत्रनाथश्चन्द्रोपि अरुण
 अनूह स्तौति कुबेर कूवराग्र स्तौति प्रसन्न स स्यदन व अवतात् । अत्र स्तोतृस्तुत्यु
 (१ त्यो) पन्यासेपि किञ्चिदनौचित्य अन्यत्र (१ था) कवेरनुप्रासकुतूहलभगादित्याह-अत्रैति ।
 चक्री कर्ता चकारपक्तिमेव कर्मभूता स्तौति नान्यत इत्येवरूपेण स्तुतिरनुप्रासानुरोधेनैव
 कृता न पुराणाद्यनुरोधात् नाप्यर्थौचित्यादतः प्रसिद्धिविरोधो दोष इत्यर्थः । द्वितीयमुदाहरति-
 भणेति । आनदस्यदिसुदेरन्दुमुखि सगोलोत्पिनि अरुणचरणे तरुणि यदि मे
 रमणमदिरं रतिवेश्म गच्छसि तत्तर्हि अनणुरन्मणिमेखल अविरतसिंजानमजुमजीर
 ते परिसरण अकारण रणरणः किं कुरुते, इत्यत्र यदनुप्रासस्य वैफल्यं तत् अर्थस्थापरिपोषे
 पातप्यति । तादगनुप्रासप्रसाधतवाचननिवेशेपि वाच्यस्य तद्द्वारा वाक्यार्थभूतपरस्य
 वाच्यत्वासिद्धेरित्याह-वाच्यस्येति । तृतीयमुदाहरति अकुठेति-अकुठोत्कठया आकठ पूर्ण
 मा हे कलककुठ्यास्तव कठे क्षण कुरु । कठार्तिमुद्धर । अत्र उपनागरिका विमुच्य परुषाया
 अगीकारात् यो वृत्तिविरोधः स वर्णप्रातिकूल्यानातिरिच्यत इत्याह-शृगार इति । यमकविषय
 दोषमप्रयुक्तत्वेन्तभायति यमकस्येति । उदाहरति यथेति । सदम सदमा कान्ति
 र्यस्या सा भुजगमस्य मणिरिव ग्राहैतलग्राहै अवकीर्णा व्याप्ता सत् अभो यस्या स नदीव
 प्रमुखे आदौ दमेन सह वर्तत इति सदमा खला जतोश्चेत निणयतोपि दुरतता कर्षति । पादद्वये
 पादचतुष्टये क्वचिदेकत्र पादे वा यमकस्य प्रयोगः । ननु पादत्रये पादत्रययमनत्वप्रयुक्तानान्यद्
 दूषणमित्यर्थः । लिंगवचनभेदलक्षण उपमादोषोपि अत्रान्तर्भवतीति अथालङ्कारेषु भट्टवामना
 द्युदाहृतानुपमादोषानन्यत्र सकामयति-उपमायामिति । जातिर्नाह्मणत्वादि प्रमाणपरिणाहादि
 प्रमाणवैशिष्ट्यं तद्वर्ति न्यूनत्व आधिक्यता वा तादृशी अनुचितार्थान्न पृथग्दोषावित्यर्थः । उपमा
 नस्य धर्म साधारण तद्वतन्यूनत्व आधिक्यं च पृथग्दोषतया अन्यैरभिमन्यमान क्रमेण
 न्यूनपदत्वमधिकपदत्व च न व्यभिचरत किं तु तदतरनुप्रविशत इत्याह-धर्माश्रये रिविति ।
 जातिन्यूनत्वमुदाहरति-चंडालैरिति । युष्मद्वृत्तिसभाष्या पुरुषान् प्रति चंडालानामुपमानी
 करणे जातिन्यूनत्वम् । परिमाणन्यूनमुदाहरति-बह्वीति । भगवत सहस्रधाम्नो ज्वलन
 स्फुल्लिगलक्षणमुपमान परिमाणन्यूनम् । जात्यधिकमुदाहरति-अयमिति । चक्रवाको भगवान्
 पितामहो जात्यधिक उपमानम् । परिमाणाधिकमुदाहरति-पातालमिति । अत्र नायिकाया
 नाभिस्तनवेणीदण्डानां पातालक्षितिधरकालिंदीप्रवाहा परिमाणाधिरा । अत्र एषामनुचितार्थ
 त्वमाह-अत्रैति । प्रस्तुत इति साधर्म्येण चमत्काराय विवक्षितोर्थ इत्यर्थः । कदर्थित
 इति प्रतिपत्तिपरिहारक्षोभेण खलीकृत अर्थमेवति यथा यत्रोद्वेगो न धीमतामिति न्यायेन
 स्वीकृतुमनौचित्यं तथा विरसीकृत इत्यर्थः । धर्माश्रयन्यूनत्वमुदाहरति-स इति । अत्र मौजीला

छित्तस्य कृष्णाजिनधारिणो मुने उपमेयस्य नीलनीमूतभागाश्लेषिणि सूर्ये उपमाने मौनीस-
 दशविद्युतो नोत्तिरस्तीति धर्मन्यूनत्वमित्याह-अत्रेति । धर्माश्रयाधिक्यमुदाहरति-स इति ।
 पीतवासस शार्ङ्गधरस्य चोपमेयोरुपरि शतद्वन्द्वद्राघुधत्वमत्र समुचितं न पुन शशिनो ग्रहण
 पाचजन्यानिर्देशादतो धर्माधिक्यमित्याह-अत्रेति । इदानीं लिंगवचनभेदस्वप्राप्तौ दोष
 क्रमभोगेन्तर्भवतीत्याह-लिंगवचनेति । लिंगभेदेन वा वचनभेदेन वा अन्यरूपमित्यर्थः । सवि
 शेषणस्यैवेति वक्ष्यमाणच्युतादिविशेषणकस्येत्यर्थः । आद्यमुदाहरति-चित्तेति । अत्रोपमेये
 पुंसि च्युत इति उपमाने तु चित्तारत्ने च्युतमिति लिंगविकारेण पुंसि चित्तारत्नस्य वा कस्य-
 चिदेव च्युतलक्षणधर्ममयागते च्युतत्वरूपविशेषणशून्यस्य उपमानत्वं उपमेयत्वं वा न घटत
 इति तस्य उभयत्रान्वयेन भाव्यं तच्च क्वचिदुच्यते पुंसि चित्तारत्ने तु केवलं प्रतीयत इति लिंग
 वैषम्यं यत् तत्क्रमभोगेन्तर्भवतीति भावः । (वचनभिन)तामुदाहरति-सक्तव इति । अत्रोपमेयेषु
 सक्तुषु शुद्धा इति बहुवचन उपमाने कुलवध्या शुद्धेति एकवचनमिति वचनवैकृतेन सक्तूना
 कुलवध्या वा कस्यचिदेव शुद्धिलक्षणधर्मसमन्वयावगते शुद्धत्वरूपविशेषणशून्यस्य उपमेयत्वं
 उपमानत्वं वा न घटत इति तस्य उभयत्रान्वयेन भाव्यं तच्च क्वचिदुच्यते सत्कुलवध्या तु
 प्रतीतिपरिस्पन्दनात् वचनभेदः क्रमभग एवांतर्भवतीति भावः । असाधारणधर्मस्य
 अनन्यथाकरणे निर्दायत्वमाह-यत्र त्विति । उपमानोपमेययोरवैषम्यप्रतीत्या प्रवर्तमानत्वादिति
 हेतुमाह-उभयथेति । उदाहरति-यथेति । अत्र गुणानां रत्नानां च तत्त्वतो लिंगभेदेषु तृती
 याततया तिरोधानात् लिंगभेदरूपः प्रक्रमभगो न भवतीति भावः । वचनभेदस्यादोषत्वमुदाहरति-
 तद्वेप इति । तस्या वैप आकार असदृश इति कञ्प्रत्ययांतमैकवचनं कित्प्रत्ययात्
 बहुवचनम् मधुरतया भृतं युक्तं इत्येकवचनात् मधुरता विभ्रतीति बहुवचनम् दधूधारणे
 इत्यस्मादेकवचनं दधत इति दधातेर्बहुवचनम् । अत्र वैपस्य विभ्रमाणां वचनभेदेऽपि श्लेषवत्वात्
 प्रतीतिः (न) स्थगते तद्वेदरूपो न प्रक्रमभग इति भावः । अन्यानप्युपमादोषान् प्रक्रमभोगेन्तर्भाव
 यति-कालेति । आदिशब्दादामत्रणकालभेदमुदाहरति-यथेति । सर्वेषां चेतना अद्यापि प्रसाद
 माप्नोतीति वर्तमानकाल एव न्याय्य इति कालभेद इत्याह-अत्रेति । विधिभेदमुदाहरति-
 गगेति । गगा प्रवहत्विति लोडत एव भवतु को दोष इत्यत्राह-अप्रवृत्तेति । अप्रवृत्तप्रवृत्तेनात्मा
 विधि विधिरत्यंतमप्राप्तौ इत्युक्तत्वात् गगाया न संभवति नित्यप्राप्तत्वात्तस्याः । एवञ्च कालपुरुष
 विध्यादीनामुपमेये केवलमौचित्यं नोपमाने इति तद्वेदस्य प्रक्रमभोगेन्तर्भाव इति भावः ।
 नन्वेव सर्वेऽपि सगंधादिव्यवहार उत्सन्नं स्यादित्यालंकारिकं प्रति कविराक्षिपति-नन्विति ।
 साक्षादुच्चरितस्य प्रतीयमानस्य वा धर्मस्य न वैषम्यं तन्मात्रोपादानेऽपि उपमाया
 प्रसपणात् । ततश्च सामान्येनोपमाया परिपूर्णाया यथोचितमलान्वय इति कोऽयं कालभेद
 इत्याक्षेपार्थः । साक्षादुच्चरितेऽपि धर्मे तदभिसंबध उपमेये पार्ष्ट्वसंबधलक्षणात्प्रयत्नभेदा
 देवेति सर्वत्र उपमाया स्वभाव इत्याह-यत्रापीति । उपात्तेन साक्षादुच्चरितेन
 युधिष्ठिर इवायं पुरुष सत्यं वदतीत्यत्रापि प्रयत्नरत्नात्सत्यवादीव सत्यं
 वदतीत्यर्थः पर्यवस्यति । सामान्यविशेषभावसमिधोयमन्वय उपमाया सार्वत्रिक

॥ श्रीशान्ता विजयतेतराम् ॥

Notes: Exegetical and Critical

अथार्थालंकारानाहः—मम्मट has defined and illustrated शब्दालंकारs in उल्लास IX. Now he proceeds to define and illustrate अर्थालंकारs—61 or 62 (if मालादीपक is regarded as an independent figure) in number. They are called अर्थालंकारs because they depend for their निश्चिति (also termed वैचित्र्य or चमत्कारित्व) on the अर्थ i. e. the sense of the काव्य. The काव्य again which depends on अलंकारs for its charm is the lowest type of काव्य (शबर or अधम)

According to a tradition vouched for by the author of the commentary निदर्शना, मम्मट's contribution to this उल्लास extends up to the figure परिकर, the remaining portion beginning with व्याजोक्ति is, they say, the work of one अलंक also styled as अलङ्क or अलङ्क. The closing stanza of this उल्लास, इत्येष मार्गो etc., it may be noted, has been interpreted by माणिक्यचन्द्र in the light of this tradition. After dealing with अर्थालंकारs, and after cursorily dealing with उभयालंकारs, अलङ्क (not मम्मट) will deal with the question of अलंकारदोषs, in his own way

The text, which we shall have to deal with, consists of three parts कारिकाs—split into सूत्रs, वृत्ति and उदाहरणs, all the work of one writer, मम्मट possibly. The closing portion, from व्याजोक्ति onwards, with the कारिकाs, वृत्ति and उदाहरणs may similarly be taken to be the work of अलङ्क

१—उपमा

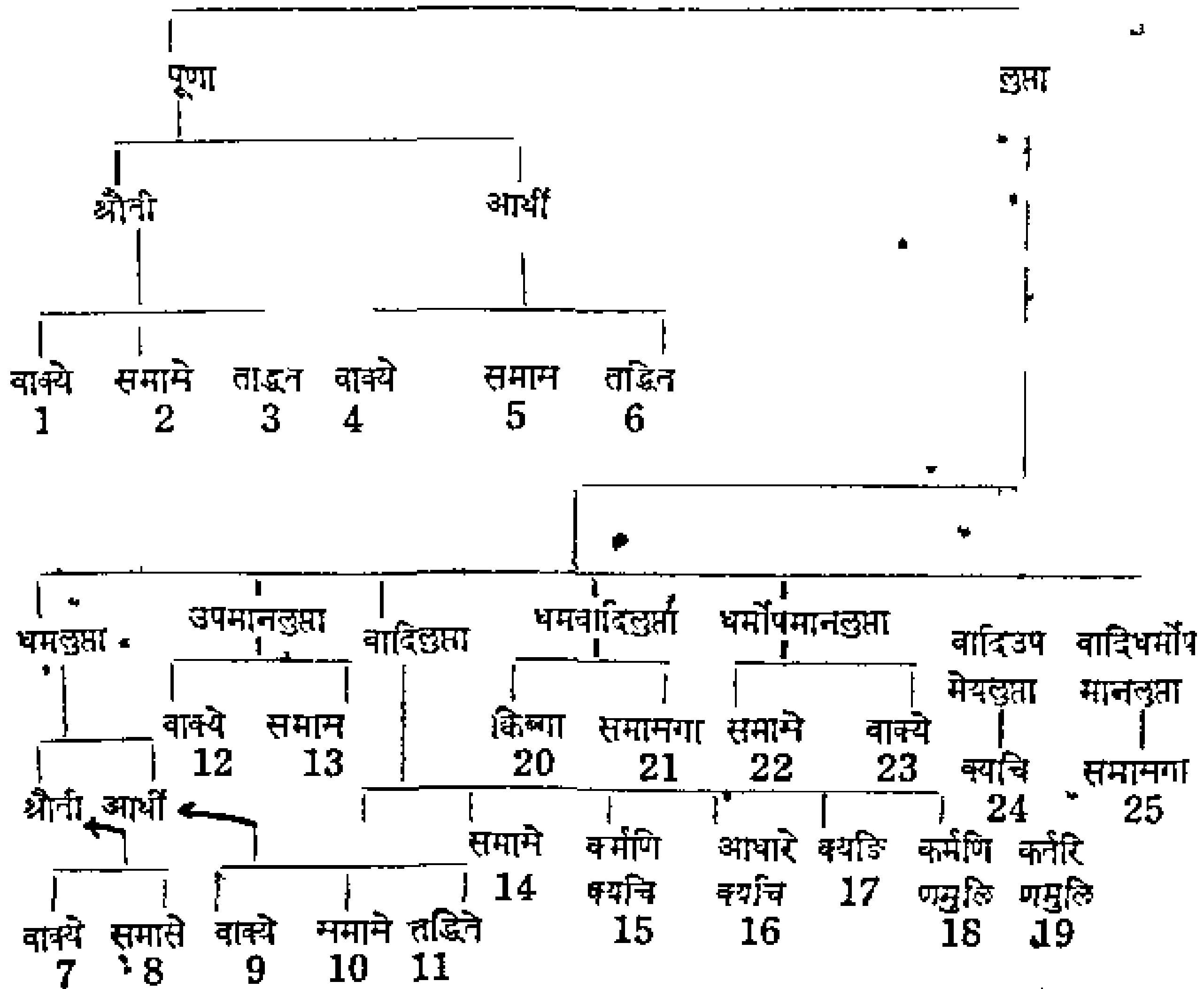
The आलंकारिकs are generally unanimous in commencing the treatment of अर्थालंकारs with उपमा which, they say, deserves this pride of place due to its being the basis of several other figures. अपह्नुति, ससन्देह, उन्प्रेक्षा, रूपक—not to mention others—are essentially based on औपम्य, albeit with specific modifications

इति प्रतिपत्स्यामह इति प्रयत्नभेदमवलम्बमानानस्मान् प्रति न कालादिभेदोद्भावनौचित्यमिति भावः । सत्यवादी सत्यं वदतीति पौनरुक्त्यमित्याशङ्क्याह-सत्येति । अर्धाङ्गीकारेण परिहरति-सत्यमिति । यद्यपि चिरत्नप्रयोगेषु कालभेदादि दृश्यते तथापि तन्मात्रमेव समर्थनीयं नतु तद्वदन्येन प्रयोक्तव्यं प्रस्तुतप्रतीतिविधातात् । तथा चोक्त-पूर्वं विशृङ्खलनिरवयव प्राप्तकीर्तयः । तत्समाश्रित्य न त्याज्या इति रेपा (१ रीतिरेपा) मनीषिणामिति । दोषा इति शेषः । इति परिहारग्रथार्थः । असादृश्यमसम्भवश्चेति उपमादोषानुचितार्थतायामतर्भूतावित्याह-असादृश्येति । असादृश्यमुदाहरति-यथेति । असादृश्यस्यानुचितार्थत्वमाह-अत्रेति । ननु अर्था रश्मय इव प्रीतिदायिन इति साधर्म्यसिद्धे काव्यशशिनोऽपि तत्सिद्धिरिति चेत् भव इतरेतराश्रयपराहतत्वात् । तथा च चामनः-तदेवमितरेतराश्रयदोषो दुरुत्तर इति । असम्भवमुदाहरति-निपेतुरिति । तादृशो वारिधारा उपमानतया नोपपद्यत इत्यनुचितार्थत्व दोष इत्याह-अत्रापीति । उत्प्रेक्षादोषानप्यवाचकत्वेन्तर्भावयति-उत्प्रेक्षायामपीति । इवादय इव यथाशब्दोपि सभावनाया द्योतयितुमयुक्तं तस्य तथाशक्त्यभावात् क्वचित्समर्थस्यापि अन्यत्रा सामर्थ्यदर्शनात् । यथा उत्प्रेक्षाया द्योतयितुं समर्थस्यापि मन्ये शके इत्यादेरुपमायामसामर्थ्यम् । केवलस्य समासरहितस्येत्यर्थः । अस्यामित्युत्प्रेक्षायाम् । अत्रेति सामर्थ्यप्रतिपादने । शक्ति सामर्थ्यम् । अत्रेत्युत्प्रेक्षाया अवाचकत्वं दोष इव-शब्दस्य साधर्म्यं सभावना च प्रकटयितुं पादवमस्ति यथाशब्दस्य तु साधर्म्यमेवेति भावः । उत्प्रेक्षादोषमुदाहरति-यथेति । नारीलोचनचातुर्यशकासकुचित ध्रुवमिति युक्तं पाठः । इदानीमुत्प्रेक्षामूलस्य अथान्तरन्यासस्यापि अनुचितार्थत्वमेवेत्याह-उत्प्रेक्षितमिति । निरुपाख्यप्रत्यमित्यसत्यप्रायत्वात्तत्समर्थनाय उत्प्रेक्षितस्यार्थस्य समर्थनाय । गगनतल इति । समर्थनीयस्य वास्तवस्याभावादित्यर्थः । उदाहरति-यथेति । अत्रासम्भावनैरुशरणत्व परिशेषयति-अत्राचेतनस्येति । तदेकशरणताया नार्थान्तरन्यासापेक्षा निर्विपर्ययत्वात् । एव चोत्प्रेक्षेवे दुर्लक्ष्येत्याह-संभावितेनेति । अथ समासोक्तावुपमानविशेषप्रकाशनप्रभवमपुष्टार्थत्व पुनरुक्तत्वं वा स्यादिति समर्थयते-साधारणेति । एवकार उपमापेक्षामपहस्तयति । अनुक्तमपीति । तादृक्स्वभाववत्त्वात्तस्या तस्योपमानस्य प्रयोजनाभावादपुष्टार्थता अनुपादेयत्वात्पौनरुक्त्य वा दोष इत्यर्थः । उदाहरति-यथेति । तिग्मरुचौ सूर्ये करैः प्रिरणैः ककुभ दिशः स्पृशति सति दयितयेव जृम्भिततापया अतनुमानपरिग्रहया रुचिरयापि दिनश्रीष्मादिन तस्य श्रिया स्थितम् । करा रश्मयः पाणयोपि ताप उष्णानुभूतिरनुतापश्च मान अभिमान मान नाडिकाधिक्यम् । अत्र समासोक्तेरपुष्टार्थत्वमाह-अत्रेति । सदृशविशेषण अनुकूलविशेषणं तच्च रवौ करैः स्पृशतीति दिनश्रिया विजृम्भिततापयेति विशेषणम् । व्यक्ति-विशेषेति । व्यक्तिर्लिङ्गं तिग्मरुचावित्यत्र पुल्लिङ्गं ककुभ इति दिनश्रियेति स्त्रीलिङ्गम् । नायकतयेति । नायकश्च नायिका चेति पुमास्त्रियेति कृतकशेषो नायकशब्दः । अन्यथा तिग्मरुचे ककुभा चेति वक्तुमयुक्तत्वात् । अतः किमिति । कृतं अपुष्टार्थेन पुनरु-

तेन दयितयेति स्वशब्दप्रयोगेनेत्यर्थः । ननु यथा दयिते दयिता करैः सृजति
 दयितान्तरस्य तापो भवति तथा रवौ करैः ककुभः सृशति तथाविधसमये
 दिनत्रयोपि तापः इति श्रेयोयमित्युपादेयमेव दयितेति पदमित्याशङ्क्याह-श्लेषेति ।
 उदाहरति-यथेति । भास्वतौ करौ दीप्यमानौ पाणी भास्वतश्च करा रश्मयः । अस्वाप
 दुर्लभः यत्फलं तत्र लुप्तानां इहाहं प्रददाति । स्वापस्य फले विभ्रातौ यो लुब्धः तत्र
 हितं न प्रददाति च । अत्र गौर्या उपमेयत्वम् । अप्रस्तुतप्रशसायामुपमेयस्य उपमानीकरण
 अपुग्रथत्वं पौनरुक्त्यं वा दोषः इत्याह-प्रस्तुतेति । अनयैव च समासोक्तयुक्तीत्यैव
 अप्रस्तुतप्रस्तुतयोस्तुल्यनिबन्धनत्वादुपमानानां तदा उपमेयप्रतीतौ किं तत्पदप्रयोगेण पुनरुप
 मेयस्योपमानीकरणेनेत्यर्थः । उदाहरति-यथेति । विहगमेषु आहूतेषु पुर आया-मशसो न
 वायते । तृणमणि अप्रधानमणि काचादि मणीनां मध्यं धुरि वा विशन् रुचं धत्ते ।
 तेनास्वना मध्यं खद्योतोपि प्रचक्षितुं न कपते न विभेति । तत्त्वानां क्षुद्रमहता यदंतरं
 विशेषः अनामृष्टः अपरामृष्टः येन तत् अचतनं प्रभुमिव सामान्यं धिक् । अस्याप्यपुग्राथत्व
 पुनरुक्त्यं चेत्याह-अत्रेति । अचेतनत्वेन विशिष्टं सामान्यम् । अवान्तरप्रकरणमुपसहरति-
 तदिति । यथासमविन इति । उद्भटादिभिरुपमादौ लक्षितपरीक्षिता । अन्य इति ।
 व्यक्तिविधेः साद्रियुक्त्या समासोक्त्यादौ परिकल्पताश्च । एव जातीयका इति । तत्तुल्योद्
 तदीयं च योचनं विषयातरे यथा ते संप्राप्त्या । पूर्वोक्त्यैव सप्तमसमर्थित्यैव दोषः
 नात्या अतभावयोग्यतायां पृथक् प्रपचनमनौचियायेति भावः । उक्तमग्नौ प्रकरणाधमुप
 सहरति-इति संपूर्णमिति । ननु प्राचीनाचायमतोन्धनेन विरचितमिदमप्रमाणमेव
 स्यादित्याशङ्क्याह-इत्येष इति । त्रिदुषा ध्वनिकारादीनां य एष मार्गः स्वसिद्धात्
 विभिन्नविप्रकीर्णोपि अभिन्नस्य एकत्र संकलितः प्रतिभासत इति यत् तत् न विचित्रं यत्
 यस्मात्कारणमुत्र प्रथे सम्यग्विनिर्मिता सद्यन्वैव हेतुः । येन ग्रथसदर्मणः विकीर्णं प्रमेयजान
 सद्यस्य प्रतिपाद्यते स ग्रथसदर्मः कृत इति नाप्रामाणिक इति भावः । एव सरस्वतीतीर्थं
 यतिनाम्नेन निर्मिता टीका काव्यप्रकाशस्य मुदे स्याद्विदुषा चिरम् । पचकेशान-
 जैर्गुर्जगति मुकृतिनो दुश्चरैर्ये तपोभयैषा चतोरविंद स किल पुरहरो वासमंगीचकार । येषां
 पाशरविंदस्मृतिरपि जडताहारिणी देहभाना तैष्टीवेय सरस्वत्युपपदविश्रुतीथसङ्गैरकारि ॥ २ ॥
 ग्राह्यमुमुदमाननं निद्राविद्राणयामिनीनाथा । काव्यप्रकाशनीका व्यतीरचस्त सरस्वती
 तीर्था ॥ ३ ॥ इति श्रीमत्परमहंस (परिव्राजकाचार्य) श्रीसरस्वतीतीर्थ
 गिरिस्ताया काव्यप्रकाशटीकायामर्थालंकारनिर्णयो नाम दशमोऽध्यायः ।

उपमा is possibly the oldest figure. The different वेदs made use of the word उपम to convey an idea of similarity. But the earliest recognition of its status as an अल्कार is possibly the one in मैत्रुपनिषद् where different varieties of उपमा are referred to. It may be noted in passing that, as in several other matters here also the आल्कारिक was indebted to the वैयाकरणs for the word उपमा. And the boringly minute divisions and sub-divisions of उपमा are a standing testimony to the influence that the वैयाकरणs exercised on the आल्कारिकs. यास्क, भरत, अग्निपुराण, भामह and दण्डिन्, उद्भट, वामन all recognised उपमा as an अल्कार. मम्मट recognised 25 divisions of उपमा —

उपमा (25 divisions in all)

These divisions and sub-divisions which have been admitted by others besides मम्मट e.g. विश्वनाथ (with certain modifications) and जगन्नाथ, are essentially grammatical in their significance. So grammatical are they in their bearing that उद्योत was tempted to remark

वस्तुतोऽयं पूर्णाहुताविभागो वाक्यममामविशेषगोचरतया शब्दशास्त्रव्युपतिप्रदर्शनपरत्वादयं शास्त्रे न व्युपायतामहति । There are others like ह्यक who make no scruples to ignore these divisions

An उपमा to be complete requires four constituents (1) उपमेय, (2) उपमान, (3) साधारणधर्म (sometimes simply called धर्म), & (4) उपमाप्रतिपादक शब्द also called द्योतक or वादि (i.e. words like वा = इव) In some उपमाs all of these are stated, giving rise to पूर्ण उपमा In others some of these constituents may be dropped—1, 2, 3—not 4 of course since that would mean the total elimination of the figure Where one or more constituents are dropped, the उपमा is called लुप्तोपमा

Essentials of the figure —In उपमा [उप (उपमानस्य) समीपे मीयते उपमेय यत्र], the central interest lies in comparing one object with another due to both possessing a common characteristic Such a comparison may tend to exalt or degrade an object To compare the मुख with the चंद्र may be a compliment to compare दुर्जनवत् with हान्महत् is a way of degrading the former

In साम्यं, i.e. connection with the same property, of two objects, lies the charm (विश्रुति or वैचित्र्य) of the figure The object which the poet by association of ideas compares with another is called the उपमेय or object of comparison, the object with which it is compared is called the उपमान, the standard of comparison, the word expressive of the similitude such as इव, यथा, वा (= इव), सदृश, तुल्य and the affix वत् are called उपमाप्रतिपादक, the common property is called साधारणधर्म In मुख चंद्र इव रम्यम्, मुख is उपमेय, चंद्र उपमान, रम्यम् साधारणधर्म and इव उपमाप्रतिपादक

When I compare मुख with चंद्र, I am as much conscious of the difference between the two as of their similarity That is why उपमा is based on भेदाभेद unlike other figures Then when I compare मुख with चंद्र, मुख is in my mind the प्रधान theme चंद्र is गौण How there is प्राधान्य of उपमेय in उपमा is well borne out by the grammatical phenomenon of उपमितममास standing in sharp contrast to the रूपकममास (otherwise called ययूरव्यसक ममास) [See below] It is further evidenced by the well known rule of the वैयाकरणs that there should be सामानाधिकरण्य (the sameness of case relation or grammatical co ordination) between the उपमेय and उपमान in other words that the case of the उपमान should be determined by that of the उपमेय

When I say मुख चंद्र इव रमणीयम्, I acknowledge *perfect equality* between चंद्र and मुख so far as रमणीयवत् is concerned If there is the

slightest consciousness of inequality in respect of रमणीयत्व, there cannot be उपमा चन्द्र may surpass मुख in other respects but it must be on all fours with the उपमेय so far as रमणीयत्व is concerned. The figures व्यतिरेक and प्रतीप are cases where this balance between the उपमान and उपमेय is disturbed.

सूत्र १ साधर्म्यमुपमा भेदे — This embodies मम्मट's definition of उपमा. To make the सूत्र quite explicit construe (उपमानोपमेययो) भेदे (सति) साधर्म्य उपमा. उपमा consists in the similarity of attributes between the उपमान and the उपमेय, provided they (i.e. the उपमान and the उपमेय) are distinct. This definition lays down two essentials of उपमा (1) that there should be साधर्म्य and (2) that it should be between two distinct entities.

साधर्म्य is समानेन धर्मैर्ग सम्बन्ध. As such it conveys the similarity between two things. Why then talk of the things being भिन्न (भेदे सति) when साधर्म्य itself presupposes भेद? मम्मट himself will say later that भेद has been inserted in the definition to exclude अनन्वय.

नगनाथ in his रसगणधर (162) criticises the definition for failing to embody दृढत्व or charmingness as an essential of a good उपमा, मम्मट it may be seen does not specify दृढत्व in the definition of any अलङ्कार indicating thereby that he tacitly admits it as a necessary prerequisite of all figures whatsoever.

उपमानोपमेययो न तु *etc*. As seen above, to make the definition explicit we have to amplify it as उपमानोपमेययो भेदे सति साधर्म्य उपमा (by adding उपमानोपमेययो) साधर्म्य is समानेन धर्मैर्ग सम्बन्ध. सम्बन्ध requires सम्बन्धिन्स or correlates and मम्मट does not mention them. So one might just find fault with the definition for being incomplete.

मम्मट says. Though it is true that there are so many correlates like कार्य and कारण, शब्द and दास, साधर्म्य subsists only between one pair of correlates viz. उपमान and उपमेय. Hence when one speaks of साधर्म्य, the correlates concerned can be none else than उपमान and उपमेय. Therefore the bare mention of साधर्म्य is enough to make one conscious of its subsisting between उपमान उपमेय only and no other pair. The definition by using the word साधर्म्य does though tacitly refer to उपमान उपमेय only and as such does not drop the vital constituents as one is likely to think. So वचना is the connection of no other pair but उपमान उपमेय with the same common property.

भेदप्रदण्डनान्वयस्यवच्छेदः — Why is the word भेदे inserted in the definition? In order to exclude (व्यतिरेक) the figure भनन्वय, says मम्मट. In भनन्वय as we shall see later a thing is compared with itself. In

उपमा, however, one thing is compared with another; in other words, the उपमान and उपमेय are अभिन्न in अनन्वय, while they are भिन्न in उपमा. तस्याः मुखं तस्या मुखमिव is अनन्वय; तस्याः मुखं चन्द्र इव is उपमा.

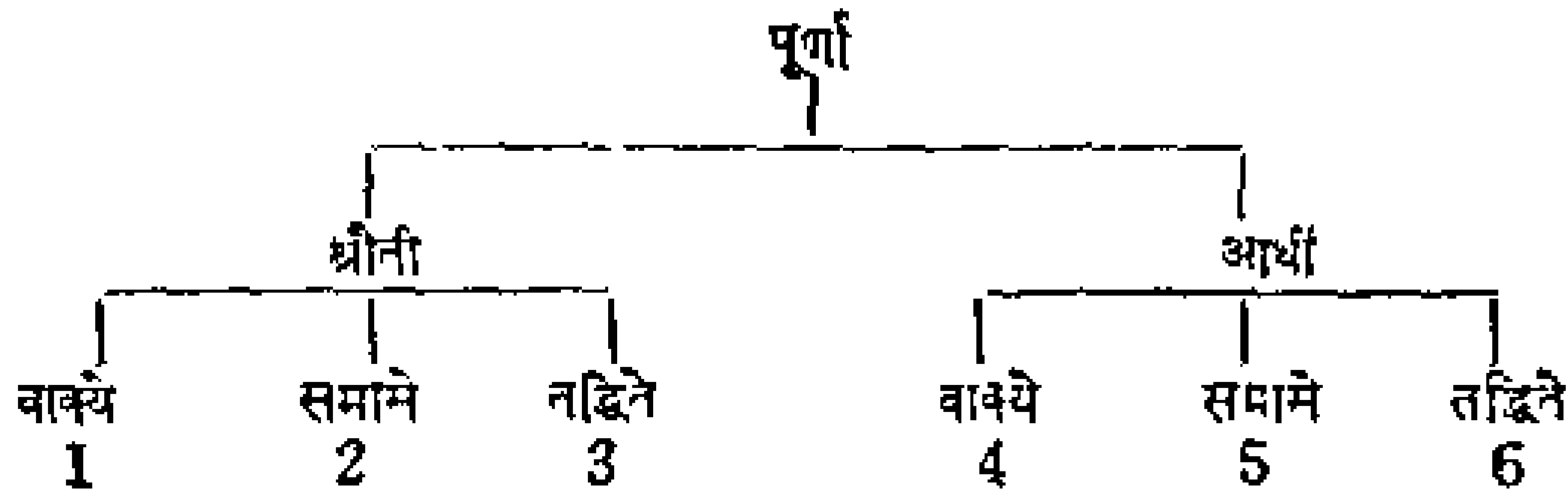
§ सूत्र २

पूर्ण and लुप्ता उपमा

Where all the four constituents of an उपमा—उपमान, उपमेय, साधारणधर्म and उपमाप्रतिपादक—are stated the उपमा is called पूर्णा. Where one or two or three happen to be dropped it is called लुप्ता उपमा.

मम्मट recognises 6 sub-divisions of पूर्णा and 19 of लुप्ता.

The six sub-divisions of पूर्णा are as follows:

उपमानोपमेय... .. लुप्ता:—The वृत्ति supplements the 2nd सूत्र: पूर्णा लुप्ता च. For it is the वृत्ति which explains पूर्णा and लुप्ता that the सूत्र leaves undefined.

एकस्य द्वयोस्त्रयाणां वा लोपे लुप्ता:—For reasons too obvious, all the four could not be dropped, for then there will be no constituent of the उपमा which hence would cease to exist. The आल्कारिक did not regard the उपमा as defective though it lacked one or more constituents. एकस्य द्वयोस्त्रयाणां वा लुप्ता:—एकलुप्ता is possible only in *three* cases viz., धर्मलुप्ता, उपमानलुप्ता, and वादिलुप्ता (वादि = उपमाप्रतिपादक). उपमेयलुप्ता is not possible, for the absence of उपमेय knocks out the bottom of the figure itself.

त्रिलुप्ता is possible only in *three* cases viz. धर्मवादिलुप्ता, धर्मोपमानलुप्ता and वादि-उपमेयलुप्ता. No धर्म-उपमेयलुप्ता, वादि-उपमानलुप्ता or उपमान-उपमेयलुप्ता is possible. No धर्म-उपमेयलुप्ता or उपमान-उपमेयलुप्ता is possible, for only in one case of doubtful rhetorical value, can उपमेय be eliminated. No वादि-उपमानलुप्ता is possible, (though त्रिलोपा, वादि-धर्म उपमानलुप्ता is possible due to grammatical technicalities), as absence of वादि-उपमान means the elimination of a vital constituent of उपमा viz. उपमान.

त्रिलुप्ता is possible only in *one* case viz. वादि-धर्मोपमानलुप्ता, due to a certain grammatical technicality.

comprehend the उपमेय also In मुख चंद्र इव, though इव appears to go with the उपमान चंद्र alone, still it has a peculiar power, due to which it comprehends मुख also And thus comprehending both, it becomes expressive of the connection of साधर्म्य *between two* It is just like the genitive In राज्ञः पुरुष, though the genitive is affixed to the word राजन्, still it is comprehensive enough to convey the connection of राजन् to पुरुष

As opposed to these, words like तुल्य, सदृश and the affix च् (तेन तुल्य क्रिया च् वने) are regarded as merely *implying* साधर्म्य. When I say चन्द्रेण तुल्य or चन्द्रसदृश मुखम्, the word तुल्य goes only with the उपमेय, it fails to comprehend the उपमान In चन्द्रः मुखस्य तुल्य, तुल्य goes only with उपमान, and does not comprehend the उपमेय In चन्द्रः मुखं च तुल्य, तुल्य *alternately* (क्रमेण adds मा च) goes with the उपमान and उपमेय, but does not simultaneously comprehend both Thus these words and the affix are supposed to imply साधर्म्य, as they fail to comprehend both the उपमान and उपमेय

There are some who explain away this fact as being due to the fundamental difference between साधर्म्य and सादृश्य सादृश्य, they say, is a धर्माविशेष, produced by साधर्म्य and as such distinct from the latter Thus इव, यथा etc though they express साधर्म्य, yet imply सादृश्य, while तुल्य etc though they express सादृश्य, imply साधर्म्य And as उपमा is साधर्म्य, इव etc are supposed to be expressive of it, while तुल्य etc are said to imply it, according to this view

This view is not shared by others who look upon साधर्म्य and सादृश्य as identical मम्मट, in all probability did not share it for he is found using साम्य, साधर्म्य सादृश्य etc as if they were synonyms.

To judge from मम्मट's वृत्ति, he seems to distinguish between the powers of इव etc, on the one hand and सदृश etc, on the other, on a different principle When we convey साधर्म्य by the use of इव etc, we can do it only in *one* way We can have no alternative to मुख चंद्र इव, since इव follows the उपमान only In other words, इव etc are only उपमानविशेषणस and nothing else In contrast to this तुल्य, सदृश etc, are sometimes उपमानविशेषणस, sometimes उपमेयविशेषणस and sometimes उपमाविशेषणस Thus we see that in the case of इव the idea is conveyed only in one way which therefore, must be the *direct* way In the case of सदृश etc, on the other hand, the idea, if it were directly conveyed, would have left no scope for alternative syntactical positions of सदृश etc. Therefore we have to conclude that with सदृश etc. साधर्म्य is not directly conveyed but is *implied* only मुख

चन्द्रेण तुल्य, चद्र मुखस्य तुल्य and चद्र मुख च तुल्य are all *variations* that *imply* a particular idea. Read स ग्र —अतो नियमनैकतरविशेषणत्वाभावात् साम्यपर्यालोचनमुखनैव तुल्यप्रतीतिर्व्यवतिष्ठते ।

सा द which in this matter, almost reproduces मम्मट's वृत्ति, seems also to hold the same view

§ सूत्र ४. श्रौत्यार्थी च भवेद्वाक्ये समासे तद्धिते तथा ।

पूर्ण is subdivided into श्रौती and आर्थी. Both are possible in a वाक्य समास or तद्धित. मम्मट will illustrate all these cases.

वाक्यगा उपमा —Where the उपमा is embodied in a वाक्य, it is called वाक्यगा. A clearer way to understand वाक्यगा would be to note that it is one which is neither embodied in a compound nor in a तद्धित derivative. वाक्यगा should not be mistaken for वाक्यार्थोपमा such as is implied in प्रतिवस्तूपमा, दृष्टान्त or निदर्शना where two वाक्यस are related by औपम्य. In वाक्यगा उपमा the औपम्य is in the body of one sentence only. In वाक्यार्थोपमा two वाक्यार्थस are related by साधर्म्य, in वाक्यगा two पदार्थस are so related.

A श्रौती वाक्यगा उपमा is always one in which the word यथा is used. An आर्थी वाक्यगा उपमा is one in which सदृश, तुल्य etc are used, but without being compounded. मुख चद्रो यथा रमणीयम् is श्रौता वाक्यगा पूर्णा, मुखं चन्द्रेण सदृशम् रम्यम् is आर्थी वाक्यगा पूर्णा.

समासगा उपमा —Had it not been for a particular technicality of grammar, समासगा श्रौती would not have been there. By a वार्तिक of कात्यायन, इव is supposed to form a compound with the word which precedes it. Thus in मुख चद्र इव, चद्र इव is a compound—though to us it appears not to be so. And श्रौती समासगा is always one where इव is used. It should not be taken for a वाक्यगा, as one is apt to do.

समासगा आर्थी —How their tendency to follow the Grammarians has made the Rhetoricians admit divisions that have no rhetorical value will be clear by comparing समासगा आर्थी with वाक्यगा आर्थी. चद्रमदृश मुख becomes आर्थी समासगा, while चन्द्रेण मदृश becomes आर्थी वाक्यगा.

तद्धितगा श्रौती —तद्धित—Sanskrit Grammar recognises two kinds of affixes कृत् and तद्धित कृत्—affixes are those which are added to verbs to form what are called कृदन्तस or primary nominal bases e.g कर्तृ, कुर्वन्, वरा, कारक. तद्धितस, with which we are concerned in उपमा, are secondary affixes that are *added to substantives*, thus रामवन्, अयोध्यावन्, वैयाकरण पीरश्च etc. are all formed by तद्धित affixes from different substantives, and are themselves called तद्धितस or nominal derivatives. When मम्मट uses the word तद्धितगा, he does not so much refer to the affix as to the derivative formed by the affix.

तद्धितगा श्रौती पूर्णा occurs when the affix वृ is added to nouns according to the सूत्र, तत्र तस्येव नद्धितगा आर्थी occurs when the affix वृ is added to nouns acc to the सूत्र, तेन तुल्य क्रिया चेदिति (See below)

Note that श्रौती नद्धितगा is possible only in पूर्णा variety and only with the affix वृ आर्थी तद्धितगा is possible in पूर्णा and लुप्ता both But in पूर्णा it is only with the affix वृ, in लुप्ता, other affixes such as कल्प, देशीय etc are possible (See below)

यथेववादिशब्दाः श्रौती उपमा — मम्मट shows how यथा, इव etc give rise to श्रौती or Direct or Explicit उपमा That उपमा will be explicit which *directly states* the connection of साधर्म्य, between the उपमान and उपमेय The words यथा, इव, वा etc are admitted to directly state this connection

One might urge यथा etc follow *only* the उपमान, in fact, those words are decided to be उपमानस which are followed by (यत्परा) यथा, इव, वा etc. To that extent, यथा etc are उपमानविशेषणानि (उपमान उपमाननया विशिषन्ति व्यवच्छिन्दन्ति—साहित्यचूडामणि) or words which mark off the उपमान by their presence How could such words be looked upon as conveying the connection with the उपमेय also? In short, an objector might say that इव etc comprehend the उपमान which they follow and mark off, they do not comprehend the उपमेय, and therefore they cannot *express* the connection of साधर्म्य between them

The objection is refuted in this way Though इव, यथा etc follow only the उपमान, still, due to a peculiar power present in words (शब्दशक्तिमहिम्ना) they are in a position to convey the connection of the उपमान with the उपमेय An analogous case is that of the Genitive termination In राज्ञः पुरुषः, the Genitive termination is applied to the word राजन् But then is not the Genitive comprehensive enough to bring पुरुष within its scope and express the relation between राजन् and पुरुष? Similarly though following the उपमान only, इव, यथा etc possess a power to convey its connection with the उपमेय also

Therefore wherever इव, यथा, वा are used, we get श्रौती or शब्दो or direct or expressed (श्रुति = शब्द) उपमा, due to साधर्म्य or the relation between the उपमान and उपमेय being expressed — Read साहित्यचूडामणि — यथा राज्ञः पुरुष इति राजनिष्ठा यथा पुरुषमप्याश्रितान्, तदुभयनिष्ठ सम्बन्धं समपयति ।

यथेववादि यथा इव वा (or according to some व) The आदि has no force For these are the only three particles that express साधर्म्य In fact, the त्रिवेदम् edition reads यथेववादिशब्दाः dropping आदि altogether

With आदि, वादे may be split up as व आदि or वा आदि वा in the sense of इव is used by कात्यायन, for instance, in मालविकाग्निमित्रः प्रेम्णमावेन

नामेय देवीशब्दक्षमा सता । खानायवस्त्रक्रियया पत्रोर्णं वोपयुज्यते । व in the sense of इव is illustrated in नारिकेलसव योधा शात्रव व (व / च) पपुर्येत् । रघुवश IV 42 आदि is explained by some commentators as including वत् used according to the सूत्र, तत्र तस्येव । But वत् is *not* a शब्द to be included among यथेववादिशब्दा

तथैव etc मम्मट here states तद्धितगा श्रौती पूर्णा which is formed when the affix वत् is used according to पाणिनि's सूत्र, तत्र तस्येव । The सूत्र means that वत् is sometimes affixed to nouns which without it would have been in the Locative or Genitive with इव, in other words वत् conveys the idea of Locative (तत्र) + इव or Genitive (तस्य) + इव e g. in मथुरावत् सुप्ते प्राप्ताद्, मथुरावत् = मथुरा (या इव) । In रामवत् गोपालस्य गाव, रामवत् = रामा (स्य इव)

इति विहितस्य वतेरुपादाने श्रौती उपमा So also श्रौती उपमा (of course in तद्धित) results when वत् is used (उपादाने = सद्भावे) as equal to तत्र इव or तस्य इव as laid down (विहित) in पाणिनि's सूत्र । Since वत् according to this सूत्र possesses the sense of इव, it gives rise to तद्धितगा श्रौती, as इव gives rise to श्रौती उपमा

आर्थी उपमा

तेन तुल्यं मुख्यं आर्थी — This portion of the कृति may be interpreted in two ways, so as to account for तुल्य etc. giving rise to आर्थी उपमा

(i) One may suppose, that herein मम्मट wants to show that with तुल्य etc. we do not get *the* direct way to convey औपम्य । For if it were *the* way, we would not have got the varying positions of तुल्य etc., all yielding the same sense viz. औपम्य between the उपमान and उपमेय । Of इव, यथा etc., for instance, the syntactical position is one and one only proving that they convey औपम्य in the most direct way

(ii) Or one may suppose that herein मम्मट wants to show how तुल्यच is विभ्रान्त with the उपमान only, or उपाय only and thus is incapable of comprehending both उपमान and उपमेय as इव etc., do । Therefore तुल्य etc., are to be taken as giving rise to implied उपमा only

There is one difficulty if the second way of interpretation were admitted. It becomes difficult to account for how तुल्य being विभ्रान्त on both (इदं च तच्च तुल्य) in some cases still gives rise to आर्थी औपम्य । मम्मट attempts to get over this hurdle by inserting a very vital word viz. उपमा । e. g. in इदं च तच्च तुल्य, the word is विभ्रान्त on इदं and तच्च in turn रामदरण नखगर्भदा (on सद्दिव्यददा), on the other hand waxes a bit apologetic and says that though there is उन्नावि लक्ष्मि here, still तुल्य etc. are said to give rise to आर्थी because *generally* they do so ! Read

तुल्यादिपदानामपि क्वचित् पष्ठर्थानुसंधानं विनाप्युभयसंबन्धसाम्यबोधकत्वस्य समवेऽपीवादिवत्सर्वत्र तदभावात्तत्सद्भावेन श्रौता उपमेति भावः ।

The explanation, according to the first view, will be in तेन (कमलेन) तुल्यं मुखं the word तुल्यं comprehends only मुखं the उपमेय, in तत् (कमलं) तुल्यं अस्य (मुखस्य) तुल्यं comprehends the उपमान only; in इदं (मुखं) तच्च (कमलं च) तुल्यं, तुल्यं comprehends both. But all these variations convey one idea of साम्यं. Since all of them vary from each other, and yet convey the same idea of साम्यं, साम्यं is implied by them. To put it in मम्मट's way, the तुल्यत्वं in whatever form it may be put is felt in the same way due to our recalling (पर्यालोचनया) साम्यं or साम्यं which therefore is implicit in such cases. सम्प्रदायप्रकाशिनी—अतो नियमेनैकत्र विशेषणत्वाभावात् साम्यपयालोचनमुपेनैव तुल्यप्रतीतिर्व्यवनिष्ठे । अतः साम्यमर्थादायातमिति तुल्यादिपदोपादाने आर्थैव ।

The explanation, according to the second view, will be In तेन तुल्यं मुखं the word तुल्यं comprehends the उपमेय, मुखं (not तुल्यं), in तत् (कमलं) तुल्यं अस्य (मुखस्य) तुल्यं comprehends the उपमानं तत् (कमलं) and in इदं च तच्च तुल्यं, तुल्यं comprehends both in turn (क्रमेणेति शेषः—मा च) In all these variations therefore तुल्यं is विश्रान्त on only one of the two correlates उपमानं and उपमेय. And yet in effect, तुल्यं comprehends both. How then to reconcile the एकतरविश्रान्ति with उभयसम्बन्धप्रतीति? The gulf is bridged by assuming साम्यं as implied by तुल्यं.

What is meant is तुल्यत्वं is used to convey साम्यं between two उपमानं and उपमेय, but the word तुल्यं is विश्रान्त on one only. How then can the other correlate be comprehended unless on an assumption that तुल्यं implies साम्यं and this in effect comprehends both?

Well might one ask does not शब्दशक्तिमहिमा operate here as it did in the case of इव etc? (See above) The reply seems to be something like this if a guess were to be ventured इव, यथा वा are all indeclinables whose contribution to the sentence is unrestricted while सदृशं तुल्यं etc are adjectives and hence their scope cannot extend further than the विशेष्यस्य which they qualify.

तद्वत् तेन तुल्यं etc This accounts for आर्थी तद्धितगा पूर्णा which as seen above, only takes the form of a तद्धित in वत्, used according to the सूत्र तेन तुल्यं क्रिया चेदिति (and not तत्र तस्येव as above) वत् is affixed to nouns whose action क्रिया is similar (तुल्यं adverb) to that of the उपमेय. Thus ब्राह्मणवत् अधीने क्षत्रियः is ब्राह्मणतुल्यं अधीने क्षत्रियः. Since here वत् has the sense of तुल्यं the resulting उपमा is आर्थी तद्धितगा.

It is easy to distinguish between the two uses of वत्. शब्द आर्थः Where the उपमेय is in the Locative or Genitive and वत् is affixed

to the उपमान, the वत् is शब्द, where the उपमेय is in the Nominative and वत् is affixed to the उपमान, the वत् is अर्थ Thus,—

रामवत् गोपालस्य गावः	} are श्रौत	
and मोहमयीवत् कवीरे महाविद्यान्यानि		
महाविद्यान्ये ब्राह्मणवत् सूत्रोऽर्थानि		
		or शब्द
		is अर्थ

इवेन समासगा—मन्मत् citing a वार्तिक of कात्यायन, gives the circumstance under which we can get श्रौती समासगा As seen above, this is possible only on account of इव being supposed to form a compound with the preceding member Thus चन्द्र इव is supposed to be a compound.

According to the वार्तिक of कात्यायन (*circa* 500-350 B C.), a वैयाकरण, इव forms a compound with the word which precedes it But when it does so, it allows the preceding word to retain all the features of a non-compounded word

Firstly, in the case of a compounded word, normally, the case-termination is dropped ब्रह्मणि विज्ञाना becomes ब्रह्मनिज्ञाना But in the case of a compound with इव, the case-termination is not dropped. Thus in रामस्येव the case termination in रामस्य is retained

The second feature in a compound, which¹ is present in Vedic words only, is that the original accent (प्रकृतिस्वर) of the word normally undergoes a change as it (word) comes to be compounded with another word [Every Vedic word is, as a rule, accented. This is called its प्रकृतिस्वर Three types of accents are recognised उदात्त, अनुदात्त and स्वरित] Thus निहा has its accent changed in हिरण्यनिहा But in the case of a compound with इव, the original accent is retained

It seems anomalous that when both the features that characterize a compound are absent we should look upon the word with इव following as a compound But the पदपाठ it should be noted, always treats a word with इव as if it were a compound word, only splitting it with an अवग्रह (ऽ) as in other compounds Further, grammarians say that अग्नि इव राजा will be अग्निरिवराज due to the word being looked upon as a compound at the end of which राजन् becomes राज

It is noteworthy that all are not unanimous in accepting the compound with इव The बह्वृचस (Vedic school of the ऋग्वेद) admit it, the तैत्तिरीयस do not admit it

Further, the compound is not नञ् as stated by मन्मत् It is optional So उद्योत says that the insertion of the adjective नञ् is unauthorized व्याकरणे वैकल्पिकवाणीकाराद्वार्तिके तथाऽप्याठाच्च नित्यपदप्रक्षेपाऽप्याभावात्

Again, माणिक्यचन्द्र in his सूक्त (on the stanza अत्यायतै etc) says इवेन समासपक्षे समासे श्रौती पूर्णोपमेयम्, ये तु इवन समास नेच्छन्ति तन्मते वाक्योपमेयम् । क्रमेणोदाहरणानि ।

N B —For a detailed elucidation of the stanzas given as उदाहरणः, see the commentaries, particularly उच्यते

St. 1 स्वमेऽपि etc. Illustrates पूर्ण वाक्यगा श्रौती Glorification of a king who is ever victorious स्वमेऽपि विजयश्रीस्त्वा न मुञ्चति उच्यते says वैरिभिः स्वमेऽपि तव विजयानुमवादित्यर्थं प्रभावप्रभवः (1) The source of prowess as applied to the king, (2) the inspirer of powerful love (प्रभावः प्रकृष्टः भावः) स्वाधीनपतिका is a type of नायिका defined in सरस्वतीकण्ठाभरण as स्वाधीनपतिका सा तु यस्या पार्श्वे न मुञ्चति । पतिश्चिवरतक्रीडारसास्वादनलोडुप ॥

Here विजयश्री is उपमेय, स्वाधीनपतिका उपमान, न मुञ्चति the साधारणधर्म, and यथा उपमाप्रतिपादक Due to all the four constituents being stated the उपमा is पूर्ण, because स्वाधीनपतिका यथा विजयश्रीस्त्वा न मुञ्चति is not in a compound or तद्धित, it is वाक्यगा, due to यथा being used it is श्रौती

St 2 चकितहरिण etc. Illustrates पूर्ण वाक्यगा अर्थी. The description of the face of a lady, which grows red like a lotus in a fit of anger, causing joy to the नायक Construe (स) चकितहरिणलोल्लोचनाया नस्या रुधि तरुणारुणतारहारिकान्ति आनन मुखं च सममिति चेतसि समद विधत्ते तरुणं य अरुणं तद्वत् तारा (bright) हरिणी च कान्तिर्यस्य

Here तस्या आनन is उपमेय, सरसिज उपमान, तरुणारुणतारहारिकान्ति साधारणधर्म, सम उपमाप्रतिपादक The उपमा is पूर्ण since all four are stated, it is वाक्यगा since no समास or तद्धित is involved in it, and अर्थी because सम is the उपमाप्रतिपादक

St 3 अत्यायतै etc Illustrates पूर्ण समासगा श्रौती Description of a king who governed his kingdom by the application of the five expedients of statecraft (साम, दान, दण्ड, भेद) which are compared to विष्णु's four arms अत्यायतै far reaching in their effects, as applied to the उपायः, very long, as applied to the भुजः उद्धतः as applied to the king, are the unruly elements in the kingdom, as applied to विष्णु, the turbulent demons etc नियमकारिभिः that bring the उद्धतः under control दिव्यै miraculous, as applied to the उपायः, divine as applied to the arms प्रभाभिः sc उपेतैः possessed of glory Some construe प्रभाभिः दिव्यै अनपायमयै unimpaired as applied to उपायै, uninjured as applied to भुजै उपायै viz साम दान, दण्ड, भेद the four expedients of statecraft. शौरिः कृष्ण = विष्णु भद्रः adj of भुवन this world यः नृपः लक्ष्मीविलासमयनैः लक्ष्मीविलास the amours of लक्ष्मी, as applied to भुज विष्णु's

arms are the place where लक्ष्मी's amours show themselves As applied to the उपायै, they are the abode of the free play of wealth i.e. bringing about a rise in wealth

Here उपायै, is the उपमेय, भुनै उपमान, अत्यायनै, उद्धताना नियमवारिभि, प्रभाभिर्दिब्यै, अनपायमयै are साधारणधर्म, इव the 'उपमाप्रतिपादक' Since all the four are stated it is पूर्णा, since इव is used it is श्रौती समासगा.

St 4 अवितथ *etc.* Illustrates पूर्णा समासगा अर्थी Description of the generosity of a king अवितथ . श्री whose wealth is praised (गीत) owing to its greatness of capacity (प्रगुणगरिम) to enlarge (प्रथन) the range of expectations (मनोरथपथ) which never remain unfulfilled i.e. whose wealth is utilised in gifts that always raise the expectations of the needy persons अवितथ *etc.* is as much an adjective of सुरतरु as of the king

Here भवान् is the उपमेय, सुरतरु the उपमान, अवितथमनोरथपथप्रयनेषु प्रगुणगरिमगीतश्रवणं or अभिलषणीयत्व is the साधारणधर्म, सदृश is the उपमाप्रतिपादक

Since all the four are mentioned it is पूर्णा, since सुरतरुसदृश is a compound, it is समासगा, since सदृश is the उपमाप्रतिपादक, it is अर्थी

St 5 गाम्भीर्यगरिमा *etc.* The first half illustrates पूर्णा तद्धितगा श्रौती, the second half पूर्णा तद्धितगा अर्थी Description of the depth and prowess of a king • तस्य (adv) indeed गङ्गाभुजङ्ग = the ocean भुजङ्ग = उषसि paramour निदाघाम्बररत्न-निदाघसूर्य summer sun

Here in the first half, म (तस्य) is उपमेय, गङ्गाभुजङ्ग उपमान, गाम्भीर्यगरिमा साधारणधर्म, चत् उपमाप्रतिपादक Since all four are mentioned it is पूर्णा, since गङ्गाभुजङ्गवत् is तद्धित it is तद्धितगा, since चत् is used according to तस्य (here गङ्गाभुजङ्गस्य) इव it is श्रौती,

In the second half, स is the उपमेय, निदाघाम्बररत्न the उपमान, दुरालोक the साधारणधर्म, चत् the उपमाप्रतिपादक Since all four are mentioned, it is पूर्णा, since निदाघाम्बररत्नवत् is तद्धित, it is तद्धितगा, since चत् is used according to तेन तुल्य क्रिया चेदिति, it is अर्थी [That चत् is used according to this सूत्र is clear by the उपमेय, स being in the nominative and not genitive or locative.]

स्वाधीनपतिका *etc.* मम्मट here clarifies his standpoint in the matter of his choice of the illustrations

An objector might urge --In उद्भास X, we deal with अर्थचित्र काव्य or poetry that is striking due to figures of sense अर्थचित्र, like शब्दचित्र, belongs to the अवर or अग्रिम class of poetry, (शब्दचित्र वाच्यचित्र अव्यङ्ग्य त्वर स्तम्भ—मम्मट in उ I) which must be *without* a व्यङ्ग्य or suggestion

In the instance स्वप्नेऽपि etc whose वाच्यार्थ is that जयश्री does not leave you even in dream, however, we do not get a striking sense, says the objector, unless we call to our mind the *suggestion viz* * that जयश्री is a source of extraordinary wonder, since even when you are obedient to her wishes, still she dances attendance on you, just as a स्वाधीनपत्निका is a source of astonishment when she is found to dote upon her lover. And what embellishes (अलङ्कार) a poem is strikingness (वैचित्र्य) of sense. The objector might urge, therefore, that here the काव्य is not अधम but ध्वनि (or उत्तम काव्य where suggestion is more prominent) or at least गुणीभूतव्यङ्ग्य (मध्यम-काव्य where suggestion is subservient to the वाच्य)

मम्मट says No. The काव्य should not be styled (व्यवहार) as ध्वनि or गुणीभूतव्यङ्ग्य. For, it does not depend for its charm on the touch (संस्पर्श) of the suggested sense, as alleged by the objector, but on the perception of the strikingness of the expressed sense itself (वाच्यवैचित्र्यप्रतिभामादेव)

But that does not mean, मम्मट continues, that in his choice of instances he will give such as rigorously banish suggestion say, of a sentiment or that he will give instances illustrative *exclusively* of the figure in question. For suggestions and figures other than the one it is intended to illustrate, are bound to be there in all cases of अवरकाव्य. He has ignored says मम्मट, their presence though strictly speaking अधमकाव्य ought to be void of व्यङ्ग्य and an instance must illustrate only the figure in question. For if he were to be meticulously strict in his choice of instances, he would have to give only such as are insipid due to the restricted scope. Thus though he has given instances that *do have* some sort of व्यङ्ग्य in them and those that also embody other figures besides मम्मट pleads that he should not be supposed as indulging in contradictions, for in his choice he has taken certain liberties lest his instances should be insipid pieces of poetry.

प्रतीयमानेन विना न वैचित्र्य, वैचित्र्य चालङ्कार. The प्रतीयमान or suggested sense lends charm. And charm is what embellishes a poem as it does here. The objector possibly alludes to the suggestion of विरोध involved in स्वाधीनपत्निकापि कान्ति भजमाना

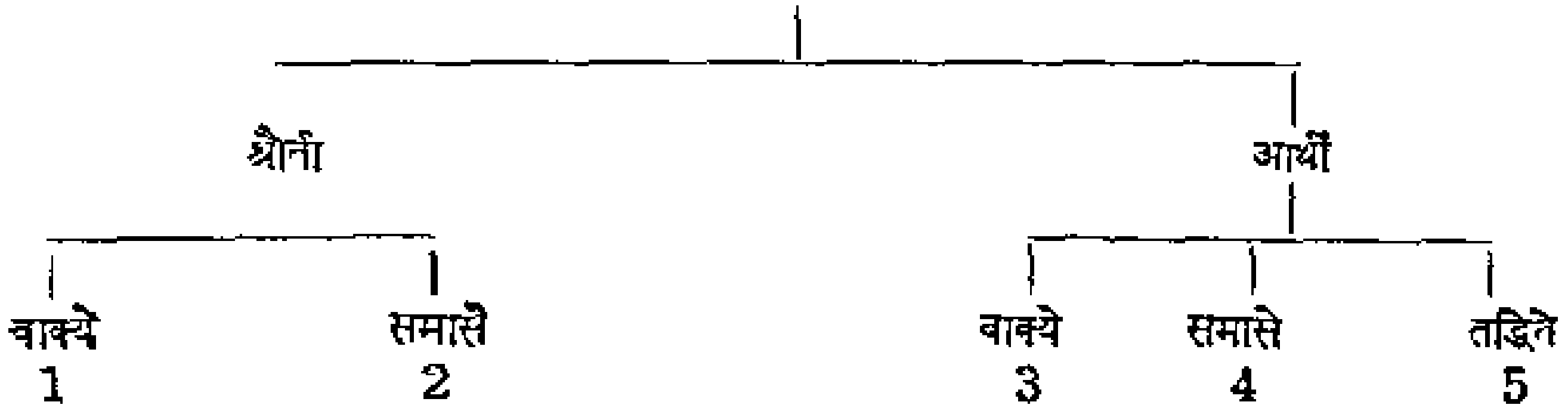
पूर्वापरविहताभिधान in so far as अधमकाव्य is अव्यङ्ग्य as defined before (पूर्व) while his instances now (अपर) are सव्यङ्ग्य, and in so far as the stanza was intended to illustrate a particular figure, but embodied another too न चोदनीयम्. An objector should not urge against him (मम्मट)

लुप्ता उपमा

Now the author proceeds to divide the लुप्तोपमाs 19 in all. Though in लुप्तोपमा, one or more constituents of the उपमा are dropped still the उपमा does not become defective due to it. Thus in धर्मलुप्ता for instance though apparently the धर्म is लुप्त or not stated still it is too well known or प्रसिद्ध and as such even when unmentioned it can be easily guessed. We merely say मुखचन्द्र इव but the साधारणधर्म viz रम्यत्व is easily made out.

§ सूत्र ४ In this सूत्र धर्मलुप्ता which is subdivided into 5 varieties is stated to have the same sub-divisions (तद्वत्) as पूर्णा excepting one viz तद्धितगा श्रीती. तद्धितगा श्रीती is not possible in धर्मलुप्ता for the affix वत् (here used according to तत्र तस्येव) necessarily requires the statement of the साधारणधर्म e.g. रामवत् गणपतस्य makes no sense as the धर्म गण is dropped. आर्थी तद्धितगा धर्मलुप्ता also would have been impossible had it not been for certain affixes (but not वत्) which can be used even without धर्म e.g. विषकल्प मन ।

धर्मलुप्ता (5 sub-divisions)

तद्धिते कल्पवादौ etc With कल्प (grammatically termed कल्पः) देश्य देशाय we get तद्धितः that give rise to आर्थी उपमा for they do not possess the sense of इव and yet convey साधर्म्यं of course by implication.

St 6 धन्यस्या etc Illustrates धर्मलुप्ता वाक्यगा श्रीती. A piece of advice to the heart to do whatever is said by some blessed or exalted person. चेतः voc सत्य adv indeed.

Here वच is उपमेय अमृत उपमान, साधारणधर्म viz हितत्व, स्वादुत्व etc is not mentioned because it is too well known. यथा is the उपमाप्रतिपादक. Not being in a compound or तद्धित the उपमा is वाक्यगा.

St 7 आहृष्टकरवालः etc Illustrates धर्मलुप्ता वाक्यगा आर्थी. Description of the appearance of a king on the battlefield. करवालः sword सपराय battle प्रत्यर्षिसेना hostile army कृतान्त = यम.

Here प्रभु is the उपमेय, कृतान्त उपमान, यम उपमाप्रतिपादक, धर्म, कूरत्व is well known and hence dropped. Note that आहृष्टकरवालत्व cannot be a

साधारण धर्म since यम is known to carry a दण्ड, not a करवाल. It is neither समासगा (कृतान्तसम- would be समासगा) nor तद्धितगा, hence it is वाक्यगा. Due to सम being used, it is आर्थी.

St. 8. करवालइव *etc.*, Illustrates (1) धर्मलुप्ता समासगा श्रौती; (2) धर्मलुप्ता समासगा आर्थी; and (3) धर्मलुप्ता तद्धितगा आर्थी. Description of the behaviour, speech and mind of a person, against whom one is warned, on peril of losing one's life. Construe: इति यदि वेत्सि तर्हि सखे जीवसि: If you know this then you will survive. तस्य goes with आचार, वाक् and मन.

In करवाल इवाचार. we have धर्मलुप्ता समासगा श्रौती. आचार is उपमेय; करवाल: उपमान; इव उपमाप्रतिपादक. The साधारणधर्म, तीक्ष्णत्व being too well-known, is dropped. It is धर्मलुप्ता and, due to इव being used, समासगा श्रौती.

In तस्य वाक् अमृतोपमा we have धर्मलुप्ता समासगा आर्थी. वाक् is उपमेय; अमृत: उपमान, उपम उपमाप्रतिपादक, (अमृत उपमा यस्याः), साधारणधर्म, स्वादुत्व being too well known, is dropped. Because अमृतोपमा is a समास, therefore समासगा; due to उपम being used, it is आर्थी.

विषकल्प मन illustrates धर्मलुप्ता तद्धितगा आर्थी. मन is उपमेय; विष उपमान, कल्प (almost like) उपमाप्रतिपादक. The साधारणधर्म *viz.* दारुणत्व being too well-known is not mentioned. Due to विषकल्प being a तद्धित, it is तद्धितगा आर्थी.

§ सूत्र ५. Gives उपमानलुप्ता. It appears very anomalous, that we should get an उपमा even without an उपमान. And to say the least, the instances given here and elsewhere (in the case of धर्मोपमानलुप्ता) leave a strong impression that they are cases of उपमानाभाव. जगन्नाथ, in his रसगगाधर, while discussing the figure असम does draw attention to this view on the part of some, though along with मम्मट, he holds that what is meant in these instances is not that the उपमान is *not* there; but that it *may be somewhere*, though unknown to us!

उपमानलुप्ता can only be आर्थी. Since इव, यथा *etc.* can be used only with उपमान, they cannot find room in उपमानलुप्ता. तद्धितगा also is impossible for तद्धित affixes are applied to the उपमानस.

उपमानलुप्ता (2) [only आर्थी]

St. 9. सखल *etc.* Illustrates उपमानलुप्ता वाक्यगा which can be आर्थी only for reasons given above. Exaltation of काव्य as being a supreme source of joy. सखल छाया —सकलकरणपरविश्रामश्रीवितरण न सरसकाव्यस्य ।

दृश्यतेऽथवा निशम्यते सदृशमशाशमात्रेण ॥ सकलकरण वितरण that which imparts (वितरण) wealth of supreme relief (परविश्राम) to all senses (सकलकरण)

The sentence is सरसकाव्यस्य अशाशमात्रेण सदृश न दृश्यते न वा निशम्यते । सरस काव्य is उपमेय , सकलकरणपरविश्रामश्रीवितरण —साधारणधर्म, सदृश उपमाप्रतिपादक The उपमान, *which may be somewhere* is not mentioned Hence उपमानलुप्ता Since काव्यस्य सदृश is neither समासगा nor तद्धितगा, it is वाक्यगा

कव्यस्सेत्यत्र *etc* मम्मट shows how the same instance can with slight modifications be turned into one of उपमानलुप्ता समासगा (अर्थी, of course) The modifications suggested are to substitute काव्यसम for काव्यस्य and नून for सदृश सम takes the place of सदृश of the second line नून is substituted for सदृश there to leave the metre intact

Thus the st would read

सकलकरणपरविश्रामश्रीवितरण न सरसकाव्यसमम् । दृश्यतेऽथवा निशम्यते नूनमशाशमात्रेण ॥

Here only in place of काव्यस्य सदृश we get काव्यसम which therefore gives rise to उपमानलुप्ता समासगा, since काव्यसमम् is a समास This once more shows how there is no rhetorical difference involved in समासगा and वाक्यगा

§ सूत्र ६ वादेलापे *etc*

It will be convenient to take note of the following grammatical forms which figure in वादिलुप्ता and the following sub-divisions —

३	कर्मणि क्यच्—e g सुनायति = सुत इव आचरति आधारे (= अधिकरणे) क्यच्—e g अन्तपुरायति = अन्त पुरे इव आचरति क्यङ्—e g नारीयति = नारी इव आचरति क्विप्—e g विधवति = विधु इव आचरति कर्मणि णमुल्—e g धर्माशुन्दी = धर्माशु पश्यन्ति यथा कर्तरि णमुल्—e g पार्थमचार = पार्थ सचरति यथा	

क्यच्, क्यङ् and क्विप् are affixes applied to nouns to form denominatives or nominal verbs क्यच्—When य is affixed to a nominal stem we get a क्यच् form to be conjugated in परस्मैपद only e g सुनायति अन्तपुरायति etc.

क्यङ्—When य is affixed to a nominal stem we get a क्यङ् form to be conjugated in आत्मनेपद only e g नारीयते.

क्विप्.—When nominal bases are formed without the addition of any affix Grammarians put it thus क्विप् is affixed and dropped Conjugated in परस्मैपद e g विधवति सवितरति etc from विधु सवितृ etc

णमुल्.—It is an Indeclinable Participle formed with the affix अम् having the same sense as that with त्वा This Participle is generally used at the end of a compound e g पार्थमचार धर्माशुदर्शम् etc.

वादेर्लोपे etc वादिलुप्ता is again आर्थी in the broader sense, since here neither of the two kinds (श्रौत and आर्थ) of उपमाद्योतक is stated, the उपमा is implied only It is possible only in a समास, कर्मणि क्यच्, आधारे क्यच्, क्यङ्, कर्मणि णमुल्, कर्तरि णमुल् In समास and णमुल् there is real वादिलोप But as regards वादिलोप in क्यच् and क्यङ्, there is a difference of opinion among अल्कारिकाs e g साहित्यदर्पण —इह च यथादितुल्यादिविरहाच्छ्रौत्यादि विशेषचिन्ता नास्ति । इह च केचिदौपम्यप्रतिपादकस्येवादेर्लोपमुदाहरन्ति । तदयुक्तम् । क्यङादेरपि तदर्थविहितत्वेन औपम्यप्रतिपादकत्वाद् । ननु क्यङादिषु सम्यगौपम्यप्रतीतिर्नास्ति । प्रत्ययेन अस्वनन्त्रत्वादिवादिप्रयोगाभावाच्च, इति न वाच्यम् । कल्पवादावपि तथा प्रमगात् ।

वादिलुप्ता (6) [आर्थी only]

समासे	कर्मणि क्यचि	आधारे क्यचि	क्यङि	कर्मणि णमुलि	कर्तरि णमुलि
1	2	3	4	5	6

वादे gen sing वादि : e उपमाप्रतिपादकs like वा (= इव), यथा, इव, मदृश etc

वाशब्द etc वाशब्द उपमाद्योतक We have already given an instance of वा used as उपमाद्योतक Another instance from the रामायण सिंह कुञ्जरसङ्घो वा आस्थित (उत्तरकाण्ड 36 42)

वादे = उपमाप्रतिपादकस्य पद viz (1) समामेन, (2-3) कर्मण उत्पन्नेन क्यचा and अधिकरणात् उपन्नेन क्यचा, (4) कर्तु क्यङा, (5-6) कर्मण उपपदस्य णमुला and कर्तु उपपदस्य णमुला क्यचा, क्यङा, णमुला are instr. sings of क्यच्, क्यङ् and णमुल्, कर्मण अधिकरणाच्च उपन्नेन क्यचा —The सूत्र in question is उपमानादाचारे, (३-९-९०) उपमानात्कर्मण सुबन्तादाचारार्थे क्यच् स्यात् । पुत्रमिवाचरति पुत्रीयति छत्रम्, (कौ) क्यच् is affixed to a noun which is an उपमान in the accusative, like which the उपमान is treated अधिकरणाच्चेति घक्तव्यम्, is a² वार्तिक which means क्यच् is also affixed to a noun which is an उपमान in the locative, like which the उपमेय is treated e g प्रासादीयति कुट्या भिक्षु (कौ) कर्तु क्यङा —The सूत्र in question कर्तु क्यङ् (सुत्रोपश्र) (३-१-११) उपमानात्कर्तु सुबन्तादाचारे क्यङ् (वा) स्यात् (कौ) क्यङ् is applied to a noun which is an उपमान, like which the उपमेय (in the nom.) behaves e g कृष्ण इव आचरति कृष्णायने [Nouns ending in य् like यशस् drop their final य् before it, e g यशायने, ओनायने] कर्मकर्त्रोरपपदयोर्णमुला The सूत्र in question is उपमाने कर्मणि च (३-४-४५) चाकर्तरि । प्रविधाय निहित जलम् ।

वृत्तमिव सुरक्षितमित्यर्थः । अजकनाश नष्टः अजक इव नष्ट इत्यर्थः । णमुल् is added to an उपमान, in the accu or nom which therefore is the object or subject of the action embodied in the णमुल्. कर्मकर्त्रोः उपपदयोः Loc Absolute कर्मकर्त्रोः उपपदयोः सतो when कर्मन् and कर्तृ are the उपपदs or the words prefixed to the णमुल्.

St. 10 ततः कुसुदनाथेन *etc* Illustrates वादिलुप्ता समासगा (आर्थी, of course) where the साधारणधर्म and उपमान are compounded Description of moon rise कुसुदनाथेन in apposition to चन्द्रेण (कुसुद = the moon lotus.) माहेन्द्री दिक् = the East. कामिनीगण्ड the cheek of a lovely lady चन्द्रेण कामिनीगण्डपाण्डुना embodies the उपमा

Here चन्द्र is the उपमेय, कामिनीगण्ड the उपमान, पाण्डुना the साधारणधर्म The वादि is dropped Since कामिनीगण्डपाण्डु is a समास, [formed according to the सूत्र — उपमानानि सामान्यवचनै २-१-५५], therefore वादिलुप्ता समासगा Note that in नेत्रानन्देन we have अतिशयोक्ति.

St. 11 असित *etc* Illustrates again वादिलुप्ता समासगा but where the उपमान and उपमेय along with the साधारणधर्म are compounded Description of a king getting fierce when confronted by enemies असित पत्र whose sword (असिपत्र) became fierce like a black (असित) cobra The black sword resembles the black cobra रुद्ररुहिका *etc* रुद्ररुहिकया (cf मराठी — रुखरुख) उत्पठ्या आहित (seized) चित्त तेन तूर्ण (quick) चार (movements) यस्य उत्कपोलकान्तिः — उद्गता कपोल्यो कान्ति यस्य प्रति भटविक्रम Valour of the hostile warriors

Here असिपत्र is उपमेय, असितभुजग उपमान, भीषणत्व साधारणधर्म उपमाप्रतिपादक is dropped उपमेय, उपमान and साधारणधर्म being in a compound the उपमा is वादिलुप्ता समासगा

St 12 पौर सुतीयति *etc* Illustrates वादिलुप्ता कर्मणि क्यचि in the first पाद वादिलुप्ता आधारे क्यचि in the second पाद and वादिलुप्ता क्यङि in the third पाद Description of the love of a king for his subjects, his bravery and its effect on his enemies पौर सुतीयति — He treats the citizen(s) as if they were his sons [सुत इव आचरति]

Here पौर is उपमेय सुत उपमान, आचार (expressed by क्यच्) साधारणधर्म, the उपमाप्रतिपादक is dropped Since सुतीयति is a क्यच् formation with सुत as उपमान in the accusative (सुत इव आचरति) it is वादिलुप्ता कर्मणि क्यचि उपमा

अन्तःपुरीयति—Construe असौ समरान्तरे अन्तःपुरीयति He behaves in the midst of a battle as in a harem Here समरान्तर is उपमेय अन्तःपुर the उपमान आचार expressed by क्यच् (=freedom of movement) साधारणधर्म वाङि is dropped अन्तःपुरीयति is अधिकरणे क्यच् from अन्तःपुर अन्तःपुरे इव आचरति इति अन्तःपुरीयति; therefore वादिलुप्ता अधिकरणे क्यचि विचित्रचरित्रचुञ्चु (v 1)

विचित्रचरित्रचर्च चुञ्चु an affix conveying the sense of 'well known for, reputed for. नारीयते *etc* Construe तस्य कृपाणपाणे समरसीम्नि चरितानि आलोक्य सपत्नसेना नारीयते सपत्नसेना नारीयते—the hostile army becomes (as nervous) as a woman. नारीयते = नारी इव आचरति is क्यङ् from नारी. The उपमेय is सपत्नसेना; उपमान नारी, साधारणधर्म आचार (मीनत्व) वादि is dropped. Therefore वादिलुप्ता कर्तरि क्यङि. चरितानि *v* लसितानि

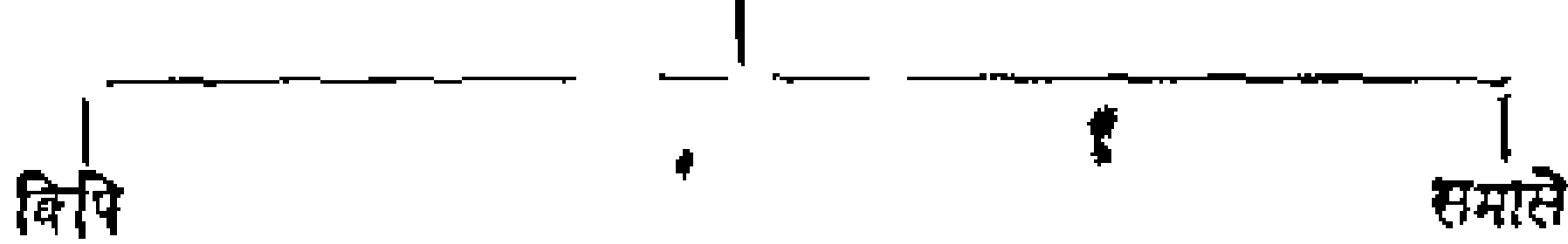
St 13 मृधे निदाघ *etc* Illustrates वादिलुप्ता कर्मणि उपपदे णमुलि, and वादिलुप्ता कर्तरि उपपदे णमुलि Description of the terrifying influence of a king on the battle-field and his free movements there. मृधे (मृध n) in the battle परे enemies. निदाघधर्मांशुदर्श is णमुल् gerund As they would look at the sun (धर्मांशु) in summer

Here न is उपमेय, निदाघधर्मांशु उपमान, दर्शन साधारणधर्म, both embodied in णमुल्, वादि is dropped. Therefore वादिलुप्ता कर्मणि उपपदे णमुलि (णमुल् with the object निदाघधर्मांशु as the prefixed word) स पुनः पार्थसचारं सचरति—Illustrates वादिलुप्ता कर्तरि उपपदे णमुलि पार्थसचार—पार्थ सचरति तथा is णमुल् with कर्तृ prefixed in other words कर्तरि उपपदे णमुल्. Here स is उपमेय, पार्थ उपमान, सचार साधारणधर्म, वादि is dropped. Therefore वादिलुप्ता कर्तरि उपपदे णमुलि

As said above, there is a controversy among rhetoricians as to whether in such cases we have real वादिलोप. Are not these affixes by themselves taking the place, partly at least of the वादि? सा द fully recapitulates the position in इह च *etc* cited above

Really speaking वादिलोप takes place only in the compound and the णमुल् which also practically amounts to being a compound.

धर्मवादिलुप्ता (२)

द्वि/ § सूत्र ७ एतद्विलोपे *etc* This gives धर्मवादिलुप्ता which is of 2 kinds एतयो द्वयो लोपे एतयो according to वृत्ति, धर्मवाच्यो Note, however, that if एतयो were to refer to the two that have immediately preceded they are उपमान and वादि of सूत्र ५ and ६. But we are to take them as the वृत्ति explains. The fault lies not in the वृत्ति but in the क्यङिका

धर्मवादिलुप्ता is possible in विप् and समासे विप् is just like क्यच्, क्यङ्. But, by a technicality of grammar, this affix is supposed to be elided according to the सूत्र—वेरपूजस्य—(६-१-६७) The simple fact is that विप् represents those denominative forms where the usual वाय is absent. *e.g.* विषयति *etc* Read रामशरण तर्कवागीश,—यत्र कान्तादिभिः

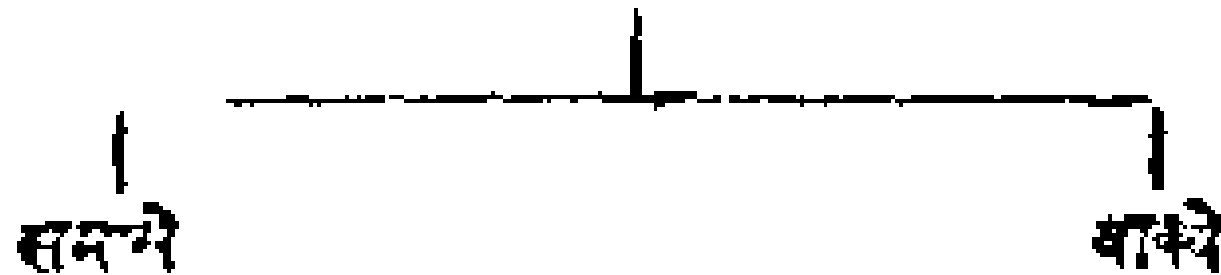
उपमितसमास *and* रूपकसमास—This leads us to the question of उपमितसमास and रूपकसमास मुखचन्द्र may be dissolved in two ways (1) as an उपमा, (2) as a रूपक. As an उपमा, it will be dissolved as मुख चन्द्र इव in which मुख : ए उपमेय is प्रधान. As a रूपक, it will be dissolved as मुख एव चन्द्र where चन्द्र : ए उपमान is प्रधान. उपमासमास is formed as seen above, according to the सूत्र 'उपमित व्याघ्रादिभि सामान्याप्रयोगे' (२-१-५५). A noun denoting the उपमेय is compounded with the उपमान such as व्याघ्र, सिंह *etc* the common property not being stated.

रूपकसमास also called मयूरव्यमवादिसमास is formed according to the सूत्र 'मयूरव्यमवादिवक्ष' २-१-७२ (मयूरो व्यमव = घूर्ण) which gives us some irregular कर्मधारयस. Whether a compound like मुखचन्द्र should be dissolved as उपमा or रूपक depends on context. If the context does not decide either way, then the आलम्बारिक्स would give it as an instance of संदेहसवर of उपमा and रूपक. [See further]

§ सूत्र ८ Gives धर्मोपमाननुज्ञा. It is possible in two sub-divisions (1) in a compound (वृत्तौ), (2) and in a sentence. It will be अर्थो since in the absence of the उपमा इव, यथा *etc* cannot be used. We can understand the dropping of धर्मे, which when it is well known can be dropped. But the remarks made above in relation to उपमाननुज्ञा apply equally to this present case.

वृत्तौ मन्थट uses the word here in the sense of 'compound' though compound is only one of the five वृत्तिस or complex formations. [११२ वृद्धवृत्ति, भद्रवृत्ति, धातुवृत्ति समासवृत्ति and एकश्लोकवृत्ति,]

धर्मोपमाननुज्ञा (२) (अर्थो)

St 16 दुण्डुलपमान्तो *etc* illustrates धर्मोपमाननुज्ञा समासगा. सं ज्ञया—दुण्डुलायमानो हरिश्चमि बण्टवदन्ति ते वैतसीरनो । मन्थीपुष्पमसदृशं भ्रमरं भ्रमरं न मन्थयामि ॥ A piece of advice to the Bee, not to hover about the वैतसी, leaving the मन्थी blossom. दुण्डुलायमान or दुण्डुलायमान may refer to the sound of the bee or mean merely परिभ्रमन् वैतसीवनसः bristle with thorns. The सं may also be an मन्थेति for a lover, not to carry on with one who may land him into trouble. He should lavish his love on मन्थी (possibly a मन्थिनी)

and wherever it may be—are not stated Hence धर्मोपमानलुप्ता समासगा
[See उपमानलुप्ता above]

मालता कुसुमेन सम (सदृश) will give धर्मोपमानलुप्ता वाक्यगा So the वृत्ति
कुसुमेण सममिति *etc* The author suggests सम which is as good as सदृश
(सरिच्छ) only for keeping the metre unimpaired

§ सूत्र ९ क्यचि *etc* आमे = निरासे = लोपे This gives वादि-उपमेयलुप्ता
which is possible only in क्यच् We saw above that had it not been
for a grammatical technicality this sub division had no justification
To drop the उपमेय in an उपमा is to knock out the very bottom of an
उपमा

St 17 अराति *etc* Illustrates क्यचि वाद्युपमेयलुप्ता Description of
the bravery of a king in the battle अराति विलोचन whose eyes
are dilated (विकस्वर) at the sight (आलोक) of the valour of the
enemies वृषाणेन उदग्र भीषण दौर्दण्ड दण्डसदृशो बाहुर्यस्य सहस्रायुधीयति—
सहस्रयुध इव आमान आचरति । सहस्रायुध is कर्तव्यं अर्जुन of a thousand (arms
and) weapons

Here सहस्रायुध is the उपमान, आचार, as in वादिलुप्ता, is the साधारणधर्म
वादि is dropped, and the उपमेय too स cannot be *grammatically* the
उपमेय For सहस्रायुधीयति is a क्यच् which has to be dissolved as सहस्रायुध इव
आचरति (not सहस्रायुध इव आचरति when it will be सहस्रायुधावने a क्यङ्)
सहस्रायुध, the उपमान, has no उपमेय mentioned स cannot be उपमेय,
because स is in the nom while सहस्रायुध is in the accu—the rule being
that उपमान and उपमेय must be in the same case : e सामानाधिकरण्य)
Therefore we have to fill in the gap by inserting आत्मानम् स (आमान)
सहस्रायुध (इव) आचरति Thus we get वादि-उपमेयलुप्ता

वृत्ति—अत्रात्मा उपमेय ,As seen above आमान has to be supplied
to ensure सामानाधिकरण्य between स and सहस्रायुधम् Thus आमा (आमान)
is the उपमेय, not स Grammatically स may be different from आमा
But from a practical stand point are they not the same? Some
read ससहस्रायुधीयति and thus explain it as वाद्युपमेयलुप्ता, since the उपमेय is
dropped Read however सा द —अत्र सहस्रायुधमिव आमानमाचरति इति वाक्ये
उपमेयस्यामनो लोपः । अत्र केचिदाहुः । सहस्रायुधेन सह वर्तते इति ससहस्रायुध स इव
आचरति इति वाक्याससहस्रायुधीयतीति पत्तिरसिद्धी विशेष्य शब्दानुपात्तत्वादिहोपमेयलोप इति
तत्र विचारासहम् । कर्तार क्यच अनुशासनविरुद्धत्वात् ।

§ सूत्र १० त्रिलोपे च *etc* When three *viz* वादि, धर्म and उपमान are
dropped there can be समासगा उपमा only Note that this is also a gram
matical possibility, not a rhetorical one The लोप of वादि and धर्म can

be well imagined as taking place in a compound; but the लोप of उपमान is a grammatical fiction, pure and simple. In fact, the उपमान—at least a trace of it—is present in this variety.

St. 18. तरुणिमनि *etc.* Illustrates वादिधर्मोपमानलुप्ता. Description of a youthful maiden that ravished the mind of a sage. तरुणिमनि कृतावलोकना who had just glanced at youth i. e. was on the threshold of youth. ललित.....विग्रहा who had given (विनीर्ण) her person (विग्रह) to graceful charms i.e. who exhibited graceful charms in her person, स्मर.....अन्तरा whose heart was bristling with showers of arrows of Cupid.

Here the word मृगनयना illustrates वादिधर्मोपमानलुप्ता नयन is the उपमेय; मृगनयन the उपमान, but it is dropped—though in part—(मृगनयन being reduced to मृग in the compound). The वादि is dropped; the साधारणधर्म viz. चञ्चलत्व is also dropped being well known. Thus it is वादिधर्मोपमानलुप्ता.

अथ सप्तम्युपमान *etc.* मृगनयना has to be dissolved as मृगनयने इव नयने यस्याः सा. Normally we would have expected मृगनयननयना. But due to a वार्तिक of काव्यायनः—सप्तम्युपमानपूर्वपदस्य बहुव्रीहिरुत्तरपदलोपश्च, मृगनयना is reduced to मृग and thus we get the compound मृगनयना.

But there are some, who explain मृगनयना in another way. They say, मृग stands for मृगनयन by the process of स्थाना. Therefore we have no उपमानलोप, they argue. According to them this will be merely an instance of वादिधर्मलुप्ता. रं रां thinks otherwise. He maintains that even supposing that मृग by स्थाना stands for मृगनयन the compound मृगनयना continues to be त्रिलोपा उपमा—मृगपदस्य मृगचक्षुस्मदृश्याश्चणिकत्वपक्षे वृत्तेर्वि शिष्टार्थवाचकपक्षेऽपि स्वस्वमात्ररोधकपदामात्रात् त्रयाणां लोपः।

मृगनयना will be an instance of वादिधर्मोपमानलुप्ता only if we looked at it as compound formed according to the वार्तिक—सप्तम्युपमान *etc.* That is why मम्मट says 'तदा इदं उदाहरणम्', not if we explain मृग as मृगनयन by स्थाना, the whole standing for a part.

The वार्तिक means, a compound word, the first member of which is a noun in the locative or an उपमान, forms a बहुव्रीहि with another compound word. But in doing so, its (of the compound word) latter constituent is dropped.

वाटेत्य' वाः (नीलवाः) यस्य becomes वाटेवाः (= दिव), एव which is the latter part of वाटेत्य being dropped, since वाटे is locative. Thus illustrates सप्तमीपूर्वपदस्य बहुव्रीहिरुत्तरपदलोपश्च.

मृगनयने इव नयने यस्या becomes मृगनयना Of मृगनयने, नयने which is the latter part is dropped, since मृग (though roughly speaking) is the उपमान This illustrates उपमानपूर्वपदस्य बहुव्रीहिरुत्तरपदलोपश्च

क्रूरस्याचारस्य etc We have seen one variety of त्रिलोपा, where उपमान, साधारणधर्म and वादि are dropped मम्मट refers to and refutes the view of some who give another त्रिलोपा wherein the उपमेय, साधारणधर्म and वादि are dropped मम्मट shows that what they give as वादि धर्म उपमेयलुप्ता is no more than अतिशयोक्ति There is a word अयं शूलिक (one who is cruel in his behaviour) which is explained as अयं शूलेन अन्विच्छति (स्वीय) हितम् असौ Here अयं शूल is recognised to stand for cruel conduct Therefore some look upon अयं शूल—from which अयं-शूलिक is derived as an instance of उपमेय साधारणधर्म-वादिलुप्ता उपमा अयं शूल which is उपमान is stated while क्रूर आचार the उपमेय, तैक्ष्ण्य the साधारणधर्म and वादि are dropped they argue

मम्मट says that here we have no उपमा as such It is a case of अध्यवसान (=अध्यवसाय) i.e. supersession of the उपमेय by the उपमान which gives rise to अतिशयोक्ति To put it technically क्रूर आचार is अध्यवसित as अयं-शूल, in this case In fact मम्मट seems to say that if this त्रिलोपा were admitted, no field will be left for the figure अतिशयोक्ति

As we saw earlier, to deny उपमेय in an उपमा is self contradictory Whatever pseudo instance is given has only a grammatical value not rhetorical Where the उपमेय is not there, but the उपमान is there, as in चन्द्रोऽयम्, we get अतिशयोक्ति due to the उपमेय being अध्यवसित as the उपमान

एवमेकोनविंशतिर्लुप्ता पूर्णाभि सह पञ्चविंशतिः ।

- पूर्णा 6 { 3 श्रौती पूर्णा (वाक्यगा, समासगा, तद्वितगा)
3 आर्थी पूर्णा (वाक्यगा, समासगा, तद्वितगा)
- लुप्ता 19 { 2 श्रौती धर्मलुप्ता (वाक्यगा, समासगा)
3 आर्थी धर्मलुप्ता (वाक्यगा, समासगा, तद्वितगा)
2 उपमानलुप्ता (वाक्यगा, समासगा)—आर्थी only
6 वादिलुप्ता (1 समासे, 2 क्यचि, 1 क्यङि, 2 णसुडि)—आर्थी only
2 धर्मवादिलुप्ता (क्विपि, समासे)—आर्थी only
2 धर्मोपमानलुप्ता (ममापे, वाक्ये)—आर्थी only
1 बाहुपमेयलुप्ता (क्यचि)—आर्थी only
1 त्रिलोपा : e वादिधर्मोपमानलुप्ता (समासे)—आर्थी only.

मम्मट now proceeds to draw attention to मालोपमा and रश्नोपमा. In मालोपमा, one उपमेय comes to be compared with several उपमानस (एकस्यैव बहुपमानोपादाने); while in रश्नोपमा, we have a string of उपमास, wherein the उपमेय in each preceding उपमा becomes the उपमान in the following one, the scheme being a: b; b: c; c: d; and so on. Each उपमा here is thus like a link interconnected with another in a chain or girdle, hence the name रश्नोपमा. [आल्कारिक्स do not admit a रश्नोपमा where the उपमान of each preceding उपमा becomes उपमेय of each succeeding one, presumably because to turn an उपमान into उपमेय means lowering its status. Otherwise there is no reason why such a रश्नोपमा should not be admitted.]

मालोपमा is possible in two ways. When the साधारणधर्म between the उपमेय and the different उपमानस is the same, or when the साधारणधर्मस are भिन्न, in the case of the different उपमानस. Similarly, रश्नोपमा is possible when the साधारणधर्म is the same or different in the different constituent उपमास

मम्मट says he has not taken the trouble to define (न हस्तिता) these, because it is possible to have a thousand and one variations (वैचित्र्यसहस्र) like these, though fundamentally they do not go beyond the varieties specified (उक्तभेदानतिक्रमाच्च)

St. 19. अनयेनेव अभिन्ने साधारणे धर्मे मालोपमा. Description of a maiden who grew pale in sadness. दैन्येनेव मनस्विता—as high spirit gets cooled by poverty or helplessness. Here the same उपमेय viz. मा comes to be compared with several उपमानस viz. राज्यश्री, मनस्विता and पद्मिनी; hence मालोपमा. The साधारणधर्म is रुग्णता which is अभिन्न in the different उपमास.

St. 20. ज्योत्स्नेव etc. Illustrates भिन्ने साधारणे धर्मे मालोपमा. Description of a charming lady. प्रभुत्वेव समाकृष्टसर्गलोका who has drawn the whole world towards herself as sovereignty takes the whole world under its sway. नितम्बिनी beautiful lady. Here नितम्बिनी is उपमेय; ज्योत्स्ना, सुरा, प्रभुता: the उपमानस. The साधारणधर्मस are different for the different उपमानस. viz. नयनानन्दत्व, मदकाण्ठत्व, and समाकृष्टसर्गलोकत्व respectively.

यथोत्तरमुपमानस्य etc. This explains रश्नोपमा where the उपमेय of the preceding उपमा becomes उपमान of the following one (यथोत्तर = उत्तरोत्तरम्). पूर्ववदभिसम्बन्धधर्मेभ्यो = पूर्ववत् i. e. as in मालोपमा, here also the धर्म i. e. साधारणधर्म may be अभिन्न or भिन्न.

St. 21. अनवरत etc. Illustrates अभिन्ने साधारणधर्मे रश्नोपमा. Description of a king who is distinguished by his generosity, eloquence, intelli-

gence etc अनवरत यत् कनकवितरणं सुवर्णदानं तदर्थं जललवभृते जलविन्दुपूर्णे वरे हस्ते तरङ्गिता तरङ्गमिलिता अधिनति याचकगणं यस्य नृपस्य Note the रशना —मणति-मति-मनि-चेष्टा-चेष्टा-कीर्ति Each उपमेय of the preceding उपमा becomes उपमान in the following उपमा The साधारणधर्म अनिविमला is the same for all उपमाs : e मणतिरिव मनिरतिविमला, मतिरिव चेष्टा अनिविमला, चेष्टेव कीर्तिरतिविमला

St 22 मतिरिव etc Illustrates भिन्ने साधारणधर्मे रशनोपमा Description of the king continued तस्य नृपस्य goes with मति, मूर्ति, ममा and जयश्री - Note the रशना—मति—मूर्ति—मूर्ति—सभा—मभा—जयश्री The साधारणधर्म for the different उपमाs are respectively मधुरत्व प्रभावचितत्व and परेषां जेतुमशक्यत्व

इत्यादिका रशनोपमा च — Note how the वृत्ति reads

अनयेन इत्याभिन्ने साधारणे धर्मे, ज्योत्स्नेव इति भिन्ने च तस्मिन् (: e साधारणधर्मे), एकस्यैव बहुपमानोपादाने मालोपमा, यथोत्तरं उपमेयस्योपमानत्वे पूर्वपदभिन्नभिन्नधर्मत्वे अनवरत इत्यादिका रशनोपमा च न लक्षिता

एवविधवैचित्र्य etc One may just take note of एकदेशविवर्ति उपमा In this, we have the उपमा explicit in some parts, implicit in others. Read मा च and also ह्य्यक् (अलंकारसर्वस्व P 92) मा च—एवविधेति मणनात् एकदेश-विवर्तिनी उपमा । यथा—नेत्रैर्गिवोत्पलै पद्मै मुखैरिव सरःश्रिय । पदे पदे विभ्रान्ति स्म चक्रत्वाकैः स्तनैरिव ॥ अत्र सरःश्रीणा नायिकात्व न समासोक्त्या विशेषणसाम्याभावात् । तस्मात् उपमैकदेशविवर्तिनी वाच्यैव । यथा अन्यै उक्ता ।

Regarding these माला and रशना forms मम्मट seems to have scant respect. He relegates them to the वृत्ति (e g मालारूपक, मालाप्रतिवस्तूपमा, मालानिदर्शना, मालादृष्टान्त) and does not define them except in the case of मालादीपक which, as we shall see, is not दीपक in माला form but a separate figure altogether Note how he brusquely brushes aside रशनारूपक (under रूपक) as having no charm भामह also says once —मालोपमादि सर्वोऽपि न ज्यायान् विस्तरो मुधा । वा (२ ३८)

उक्तभेदानतिक्रमाच्च—मम्मट is right in holding that in मालोपमा or रशनोपमा we have merely a combination of different उपमाs already dealt with Therefore, there is no point in separately defining मालोपमा and रशनोपमा, he argues

२—अनन्वय

The name अनन्वय—absence of connection—gives but remotely an idea of the figure The figure consists in comparing a thing with itself, it is Self comparison. One thing can be compared with another To compare a thing with itself appears, therefore, anomalous. But it is exactly in this anomaly that the essence of the figure lies When a thing is compared with itself, the natural conclusion one draws is that there is nothing else with which it can be compared In other words it is unparalleled. The name अनन्वय is

explained in two slightly different ways मम्मट himself in the वृत्ति says that it is so called because it involves the negation of connection (सम्बन्धभावः) with any उपमान excepting itself Others like रुय्यक (अल्कारसर्वस्व), अप्पय्य दीक्षित (कुवल्यानन्द) explain the name as referring to the incongruity (अननितत्व) inherent in comparing a thing with itself The word अनन्विन, in Marathi, does still convey this idea of 'un matched,' 'unequalled' (e g अनन्विन छळ, अनन्विन कृत्ये)

भरत and दण्डिन् admitted the figure in substance, if not in name, when they respectively recognised सदृशी उपमा and असाधारणोपमा भामह was the first to recognise the name उद्भट admitted it while रुद्र listed it as a variety of उपमा Later अल्कारिकs uniformly admit it.

Essentials — अनन्वय requires the following things (1) The उपमान and उपमेय will be one and the same, (2) and that too in the same sentence e g रामरावणयोर्युद्धं रामरावणयोरिव In उपमेयोपमा, which follows this figure we have the same thing as उपमान and उपमेय but not in *one* वाक्य as here but in *two* (3) Again the उपमान and उपमेय should be in the same words, as far as possible Synonyms, though not forbidden, detract from the charm of the figure Cf सा द किन्तु अत्र उचितत्वात् एकशब्दप्रयोग एव श्रेयान् । He cites अनन्वये च शब्दैक्यमौचित्या दानुषगिकम् ।

It would thus seem that अनन्वय which, in fact, was a development of the उपमा, (See जगन्नाथ's treatment of the classified figure), must be put in the form of an उपमा — तस्या मुखं तस्या मुखमिव This औपम्य may be आर्थे also as in मुखं आत्मनैव तुल्यमभवत्. But it should not be put as स न केनापि अन्येन तुल्यं Though in essence अनन्वय, implies the status without parallel, of a thing, स न केनापि तुल्यं will be relegated to the figure असम by some (मम्मट does not admit it), while others will bring it under उपमानलुप्ता उपमा

अनन्वय and उपमा — Though in both of them comparison is there, in उपमा, there is real comparison, for one thing is compared with other e g मुखं चन्द्र इव In अनन्वय on the other hand, मुखं मुखं इव, there is merely a semblance of comparison for to compare a thing with itself is unnatural in the extreme Thus in उपमा is admitted the comparability of a thing with another, while in अनन्वय is implied the *incomparability* of the thing in question

अनन्वय and उपमेयोपमा—See under उपमेयोपमा

वृत्ति—उपमानान्तर etc This explains the name of the figure. अन् + अन्वय implies the negation (अभाव) of connection (अन्वय = सम्बन्ध)

with any other उपमान, excepting itself We have already seen how रुच्यक and अप्यय दीक्षित explain the name in a slightly different manner

§ सूत्र ११ Construe एकस्यैव एकवाक्यगे उपमानोपमेयत्वे अनन्वय भवति ।

एकवाक्यगे उपमानोपमेयत्वे may be taken as Loc Sing meaning when the same thing is उपमान and उपमेय both, in one sentence the figure is अनन्वय Or एकवाक्यगे उपमानोपमेयत्वे may be Nom Dual standing in apposition to अनन्वय अनन्वय consists in the उपमानत्व and उपमेयत्व of one and the same thing in a sentence In whatever way we construe, the sense is the same

St 23 न केवल etc Illustrates अनन्वय Description of a lady of unrivalled beauty and grace The अनन्वय consists in नितम्बिनी नितम्बिनीव भानि । तद्विलासा तद्विलासा इव (भानि) Here the same thing नितम्बिनी is उपमान and उपमेय both Also the same thing तद्विलासा is उपमान and उपमेय both This naturally results in conveying the idea that the नितम्बिनी is matchless and so the विलास also Cf मा च—अत्र नितम्बिनी नितम्बिनीव इति विलासा विलासा इव इति भेदाभावात् उपमानतया अनुपपद्यमान अव्यवहारी लक्षणाया अवनिष्ठते ।

३-उपमेयोपमा

In उपमेयोपमा, we have two things compared one with the other, each in turn being उपमान and उपमेय like कमलेव मति मति इव कमला, with the ultimate purpose of showing that they cannot be compared with any *third* thing If I say तस्या मुखं तद्र इव चन्द्रस्तस्या मुख इव, I imply thereby, generally speaking, that there is no third thing with which they can be compared—Read मा च अत्र पूर्ववाक्यात्मादृशयावयवी पुनरिह सादृश्यमुच्यमाना अनन्यार्थत्वे सति अन्यव्यावृत्तिं लक्षयति । अत्र पूर्व च प्तयो सदृश नान्यदर्शनेति भावः ।

In a normal उपमा we have उपमानेन उपमा Here we have उपमेयेन उपमा, as मम्मट himself says in the वृत्ति Due to this extraordinary feature it is called उपमेयोपमा In कमलेव मति मति इव कमला, what was उपमेय in the first उपमा तत्र मति becomes उपमान in the following

दण्डिन् accepted a division of उपमा called अयोपमा which approximates to उपमेयोपमा मम्मट admitted उपमेयोपमा for the first time in name and substance उद्भट, वसना and रुद्रट have all admitted it

Essentials —(उपमेयेन उपमा) In उपमेयोपमा, (1) there are two उपमा's, (2) in these two the उपमान and उपमेय exchange places the उपमान in one being the उपमेय in the other and vice versa, (3) the purpose underlying this exchange of places of the उपमान and उपमेय

is to exclude any third thing as being similar to them अस्याश्च उपमानान्तरतिरस्कार एव फलम्, says जयरथ This requirement results in excluding सविता विधवति विधुरपि सवितरति from the scope of this figure For there though उपमान and उपमेय exchange places, it is not to exclude a third उपमान but only to show the perverse effect of सवितृ and विधु on one who is सुखदुःखवशीकृतमनसः (4) Since there are two उपमाs two वाक्यs are necessary But the two वाक्यs may be explicit or implicit Read जयरथ ।

स च वाक्यभेद शाब्द आर्थश्च । तत्र शाब्दो यथा—रनोभि स्यदनोद्धूतै गजैश्च घनसनिभै । भुवस्तलमिव न्योम कुर्वन्व्योमेव भूतलम् ॥ आर्थो यथा—भवपादाश्रयादेव गया भक्तिश्च शाश्वता । श्लोरेतरसादृश्यमुभयमेति वन्द्यताम् ॥ अत्र सुदृष्टेऽपि शाब्दे एकवाक्यत्वे गया भक्तिवत् भक्तिश्च गयावत् वन्द्या इति अस्ति एव आर्थो वाक्यभेद । अस्याश्च उपमानान्तरतिरस्कार एव फलम् । अत एव उपमेयेन उपमा इति अस्या अन्वयाभिधानम् । यत्र पुन उपमानान्तरतिरस्कारो न प्रतीयते तत्र नायमल्वार यथा सविता विधवति विधुरपि सवितरति इत्यत्र । रं ग illustrates आर्थ वाक्यद्वय with नयनद्वय परस्परात्मना तुलनामुदञ्चति ।

(5) The *sameness* of words will indeed heighten its charm तस्या मुखं तस्या मति इव तस्या मति तस्या मुखमिव is better than तस्या मुख तस्या मति इव तस्या मति तस्या मुख इव or तस्या मति तस्या वदनमिव (6) The figure must tend to exalt an object Read रं ग—इयं च उपमेयोपमा यदि कस्यापि अर्थस्य उत्कर्षाधिकारिका तदा अल्वार ।

उपमेयोपमा and अनन्वय

अनन्वय—तस्या मुखं तस्या मति इव ।

उपमेयोपमा—तस्या मुख तस्या मति इव तस्या मति तस्या मुखमिव ।

In both no doubt the same thing is उपमान and उपमेय But while in अनन्वय, the same thing is उपमान and उपमेय in *one* वाक्य in उपमेयोपमा the same thing is उपमान and उपमेय in turn in *two* वाक्यs In अनन्वय the effect is द्वितीयसदृशव्यवच्छेद In उपमेयोपमा the effect is तृतीयसदृशव्यवच्छेद

§ सूत्र १२ विपर्यास etc Construe तयो (उपमानोपमेययो) विपर्यास उपमेयोपमा विपर्यास is परिवृत्ति exchange of places The same thing becomes उपमान and उपमेय both

वृत्ति—परिवृत्ति अथात् वाक्यद्वये —The exchange of places of उपमान and उपमेय naturally presupposes *two* वाक्यs. In one and the same वाक्य, भिन्न उपमान and उपमेय cannot exchange places जयरथ (and जगन्नाथ also) say that the वाक्यद्वय may be explicit or implicit

इतरोपमानव्यवच्छेदपरा—This is the very life of the figure As we saw above, mere exchange of places will not suffice as in सविता विधवति etc The exchange of places must be with the intent of excluding a third thing as उपमान Read मा च cited above

रं ग says एकेन धर्मेण एकप्रतियोगिके परानुयोगिके सादृश्ये निरूपिते अपरप्रतियोगि-
कस्य एकानुयोगिकस्यापि तेन धर्मेण सादृश्यस्य अर्थेन सिद्धतया शब्देन पुन तदुक्तिः स्वनैरर्थक्य
परिहाराय तृतीयसदृशव्यवच्छेदमाक्षिपति ।

उपमेयेन उपमा—As seen above, this is the distinctive feature of
this figure

St 24 कमलेव *etc* Illustrates उपमेयोपमा Description of the
wealth *etc* of a king (यस्य) यस्य to be construed with all कमला
wealth विभा splendour कमला comes to be compared with मणि and
vice versa Similarly and with similar effect, तनु comes to be
compared with विभा and *vice versa* धरणी with धृति and *vice versa*
This tends to show that they cannot be compared with a third
thing. Construe यस्य कमलेव मणि मणिरिव कमल, and so on.

४-उत्प्रेक्षा

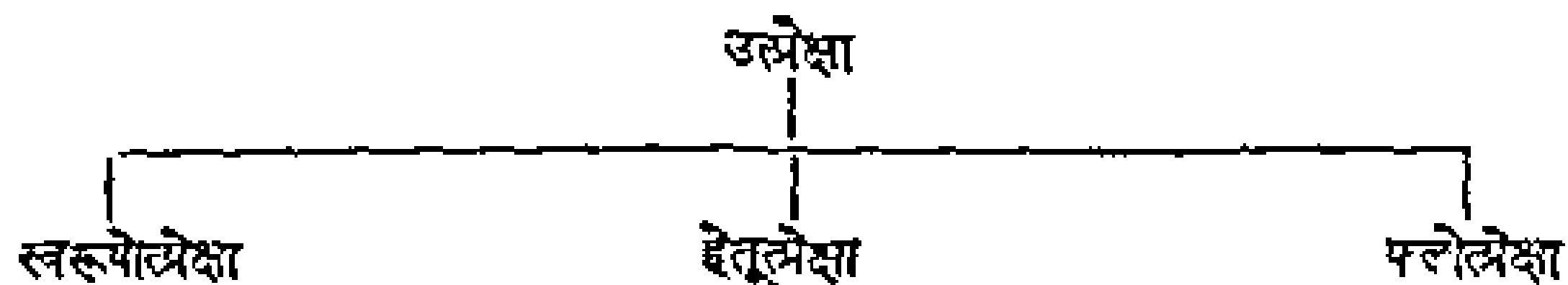
All the three figures dealt with until now were उपमाs, if not
in substance at least in form In fact, as we said earlier, Rhetoricians
like दण्डिन् looked upon them as varieties of उपमा With उत्प्रेक्षा, we
pass on to a figure which has the element of उपमा in it, no doubt, but
which is highly more poetical than उपमा.

Its higher poetical effect is to be explained thus उपमा, अनन्वय
and उपमेयोपमा are all भेदाभेदप्रधान. We have seen how उपमा is such,
and as the other two also are उपमाs in form, they too show the same
feature In उत्प्रेक्षा, we get a figure which is अभेदप्रधान and if अतिशयोक्ति,
in which the उपमेय is swallowed up by the उपमान, be taken to be the
height of poetical effect in the direction of अभेद, then उत्प्रेक्षा is indeed,
a milestone on the way and, therefore, is to be assessed at a higher
poetical value than उपमा In fact रघुक says that in उत्प्रेक्षा we have साध्य
अभ्यवसाय, while in अतिशयोक्ति it is सिद्ध.

Rhetoricians say that in उत्प्रेक्षा, the poet makes a headway
towards अभेद, in so far as उत्प्रेक्षा is based on सम्भावन : a poetical fancy
In सम्भावन, say the आल्कारिकs, the poet's mind is in a state of suspense
or incertitude of course आह्वय or intentional and not स्वारमिक (or
वास्तविक or actual) wavering between the उपमान and the उपमेय but
with a greater bias towards the उपमान In other words in उत्प्रेक्षा the
poet seems to say It *may* be the उपमान मुख चन्द्र मन्ये This state of
incertitude of the mind may be conveyed by नून, मन्ये, शङ्के, भुव, प्राय
etc The majority of such words are given by दण्डिन् and others —

मन्ये-उद्धे-ध्रुव-प्रायो-नूनमित्येवमादिभि । उत्प्रेक्षा व्यज्यते शब्दैरिवशब्दोऽपि तादृशः ॥ The name is explained as उत्कटा प्रकृतस्य (= उपमानस्य) ईक्षा शानमुत्प्रेक्षा

Rhetoricians generally classify उत्प्रेक्षा as —

In स्वरूपोत्प्रेक्षा, as in मुख चन्द्र मन्ये, one thing comes to be fancied as another, in हेतूत्प्रेक्षा, the cause of a particular fact comes to be fancied as something other than the real one, in फलोत्प्रेक्षा, the effect of something comes to be fancied as other than the real one. So many rhetoricians multiply these divisions by basing them on the classification into जाति, गुण, क्रिया, and द्रव्य सा ६ gives 96

स्वरूपोत्प्रेक्षा is illustrated by लिम्पनीव *etc.*, हेतूत्प्रेक्षा by उन्मेषं यो *etc.* फलोत्प्रेक्षा may be illustrated by प्रायोऽब्ज त्वत्पदेनैक्य प्राप्तुं तोये तपस्यति । where the फल, कामिनीचरणप्राप्ति is उत्प्रेक्षित

But, as र ग says, the charm lies only in these three divisions चमत्कारवैलक्षण्यं पुनर्हेतुफलस्वरूपसंवासा त्रयाणां प्रकाराणामेवेति । मम्मट does not enter into these divisions at all. Nonetheless his definition 'प्रकृतस्य समेन सम्भावन' is comprehensive and yet precise enough to include all these divisions. For, is it not सम्भावन or poetical fancy that plays part in all of these ?

उत्प्रेक्षा and उपमा —As we saw above, उपमा is भेदाभेदसंवादन, while उत्प्रेक्षा is अभेदसंवादन. In one resides औपम्य, in the other सम्भावन. In उपमा like मुखं चन्द्र इव we have a certain knowledge that मुख and चन्द्र are भिन्न, while in उत्प्रेक्षा there is a certain uncertainty (of course, intentional or अहर्ष्य). This uncertainty might be conveyed by the use of verbs like मन्ये, उद्धे, तर्कयामि, उद्धे, or particles like ध्रुव, नूनं, प्रायः. It may also be conveyed by इव used after verbs. For, the Grammarians have laid it down that इव used after verbs e.g. लिप्यति इव conveys सम्भावन and not औपम्य. नोपमानं निङ्गनेन they say. Read हम्बिन् वा II 227 ff.

But there are so many उत्प्रेक्षा's where इव is used after nouns. How are such cases to be distinguished from उपमा ? There is a safe criterion. When the उपमान is such as subsists only in the poet's fancy, in other words, is ऐकान्तिकान्तर्गोचर, we should decide the figure to be उत्प्रेक्षा. When कश्चित् describes the दिग्दण्ड as पृथिव्या इव मानदण्डः i.e. 'measuring rod of the earth, as though,' we can see that he refers to

a possibility of the poetic realm, when अग्निमित्र, at the end of Act I of the मालविकाग्निमित्र, describes the मुरजवायनाद as स्वमनोरथस्य शब्द इव, we have again an instance of उत्प्रेक्षा For, none but a poet can fancy a measuring rod of earth, and none but a poet can fancy a 'call' of aspirations We know of measuring rods but not of earth, we know of calls but not of aspirations To put it otherwise, when इव has to be interpreted as 'as if' and not 'like' the figure is उत्प्रेक्षा So पावशासन इव is उपमा, but अपर पावशासन इव is उत्प्रेक्षा, for अपर पावशासन- is possible only in कविसृष्टि

Like उपमा, उत्प्रेक्षा has been recognised by all ancient Rhetoricians, except भरत भामह and दण्डिन् admitted it and so did the rhetoricians that followed them भामह, possibly by the presence of इव etc in उत्प्रेक्षा, was led to describe it as 'उपमया सह' It may be stated in passing that the word सम्भावन which मम्मट uses was first used in that sense by उद्भट (circa 800 A D) 'सम्भावनेयमुप्रेक्षा'

For उत्प्रेक्षा vs भ्रान्तिमत् see under भ्रान्तिमत् For उत्प्रेक्षा vs ससन्देह see under ससन्देह For उत्प्रेक्षा vs अतिशयोक्ति see under अतिशयोक्ति For उत्प्रेक्षा vs अनुमान see under अनुमान

Essentials — [उक्त्या प्रकृतस्य (उपमानस्य) ईक्षा ज्ञानमुख्यक्षा] (1) As we saw above, in उत्प्रेक्षा, the स्वरूप, हेतु or कार्य may be *fancied* to be other than the actual one, (2) being a fancy the idea is आहार्य or intentional (3) The fancy may be expressed by इव used after verbs, by इव used after उपमानस that are possible in the realm of the poet, by words like मन्ये, शङ्के, ऊहे, तर्कयामि. In the case of these words मन्ये etc however, one must be cautious Read रुय्यक — किन्तु उत्प्रेक्षासामान्यभावे मन्येशब्दप्रयोगो वितर्कमेव प्रतिपादयति । : e मन्ये must be used to convey poetical fancy and not mere conjecture (4) In some cases e.g. त्वत्कीर्तिर्भ्रमण भ्रान्ता विवेश स्वर्गनिम्नगाम् । none of the words may be there, and yet we get उत्प्रेक्षा which is, therefore, गम्या as distinct from the वाच्या where these words are used See below

§ सूत्र १३ Construe अथ प्रकृतस्य समेन यन् सम्भावन सा उत्प्रेक्षा

In उत्प्रेक्षा, प्रकृत or matter under description is fancied as being something else similar to it

अथ—Until now the three figures dealt with were based on साधर्म्य which is भेदाभेदप्रधान Now the author proceeds to deal with figures that are अभेदप्रधान Hence the use of अथ समेन : e अप्रकृत

सम्भावन—As we saw above, it involves a state of suspense, with a greater bias towards the उपमान जयरथ in his gloss on रुय्यक's

अल्ङ्कारसर्वेभ्यः explains it as follows : सभावना हि एकतरपक्षशिथिलीकारेण पक्षान्तरदाहर्षेण च प्रादुर्भवतीत्यस्यां साध्याभ्यवसायतुल्यवक्ष्यत्वम् ।

St. 25 उन्मेषं *etc.* Illustrates उपप्रेक्षा (हेतूपप्रेक्षा). A poetical fancy about the lotus like grace of the feet of a maiden. The poet imagines that पद्मश्री is clinging to the feet of the नायिका, because the नायिका has vanquished the moon—a born enemy of the day lotus—by the beauty of her face. Construe : य (इन्दुः) मम (पद्मस्य) जानिवीरी (मन्) निशाया उन्मेषं (= विनाशम्) न सहते, तस्य (इन्दोः) सौन्दर्यदर्पः इन्दीवरदलदृशा (कमलपद्मदृशा) धनया (नायिकया) वक्त्रवान्त्या प्रसभ शान्ति नीन इति हर्षात् ते (नायिकाया) पादयोः पद्मश्रीः हन्ता इति मन्ये । उन्मेषं bloom. प्रसभं शान्ति नीनः was at once quelled, or suppressed.

Thus is an उपप्रेक्षा (to be more precise हेतूपप्रेक्षा) where the lotus-like beauty of the feet of the lady, though *due to nature*, comes to be fancied as being *due to joy* on the part of the lotus. The real हेतु for the beauty is Nature. The poet fancies (*cp.* the word मन्ये) it to be joy of the lotus due to the नायिका defeating the moon

St 26 लिम्पतीव *etc.* Another illustration of उपप्रेक्षा (स्वरूपोपप्रेक्षा)—in the second line, however, we have an उपमा. One fails to see why मम्मट, who does not bother about the divisions of उपप्रेक्षा, should give one more instance. Possibly, the instance that received so much attention at the hands of earlier Rhetoricians—particularly दण्डिन्—could not be well ignored by मम्मट.

Description from the गृह्यसूत्रिक, of the dark night when वयन्नमेना was, as an अभिगता, moving towards चन्द्रस्य's abode. तमः अह्नानि लिम्पतीवः—So pitchy dark it was that the limbs seemed to get coated with it नमः अक्ष्णुर्न वर्यतीव—the sky seemed to shower collyrium—such was the all pervading darkness. दृष्टिर्विपर्यता गता *i. e.* one cannot see with one's eyes due to darkness.

The उपप्रेक्षा is present in the first half; in the second, we have उपमा. एव following a verb, as we have already seen, gives rise to उपप्रेक्षा. Here व्यन and अभ्यगता of तमः come to be fancied as अक्ष्णुर्न or अक्ष्णुता. This seems to be the उपप्रेक्षा, according to मम्मट, to judge from his वृत्ति

But there are others who say that the उपप्रेक्षा lies, not in looking upon व्यन *etc.* as व्यन and so on, but in attributing वर्यतीव to the inanimate तमः and नमः. They say तमः and नमः being inanimate cannot be वर्यतीव of acts. Here they are so described, and

there lies the उत्प्रेक्षा मा च seems to be of this view, which he justifies But कुवल्यानदकार seems to favour the former view, though he refers to the latter in passing

अत्र व्यापनादि *etc* आदि includes अधप्रसरण व्यापन comes to be looked upon as लेपन, अधप्रसरण as (अजन) वर्णन But कुवल्यानन्द seems to take व्यापन *alone* fancied in two ways as लेपन and वर्णन As we saw above, मा च does not agree with मम्मट in his estimate of the उत्प्रेक्षा in this stanza

Here it may be noted that in both these instances the matter under consideration, the प्रकृत thing, is not stated स्वभावलक्षण and तमोव्यापन both of which are प्रकृत are not stated in these particular stanzas Later we shall come to the figure अतिशयोक्ति of the first variety where also the प्रकृत thing is अन्तर्निर्गण by the अप्रकृत What then, is the difference between the two ?

We have already seen that in उत्प्रेक्षा and अनिशयोक्ति (I), we have अध्यवसान, but whereas in अतिशयोक्ति it is accomplished (सिद्ध), in उत्प्रेक्षा it is in the making (साध्य) This साध्यत्व is conveyed by words like इव, मन्ये, घ्रुव *etc* all of which equally hint at the hesitating tone of the poet which, is conspicuously absent in अतिशयोक्ति (I) Thus even where the प्रकृत is not mentioned the bare presence of words like इव *etc* is enough to distinguish the figure in question from अतिशयोक्ति

Thus though in the norm मुख चन्द्र मन्ये, the प्रकृत is mentioned it may be dropped in cases where it can be easily imagined To be more categorical, in स्वरूपोत्प्रेक्षा, the प्रकृत may or may not be stated, as in मुख चन्द्र मन्ये and लिप्यतीव तमोऽङ्गानि respectively In हेतूत्प्रेक्षा and फलोत्प्रेक्षा the प्रकृत is not stated at all To state the real हेतु or फल will detract from the poetical effect But then the words like इव *etc* are enough to convey the उत्प्रेक्षा

This brings us to the so-called गम्या उत्प्रेक्षा admitted by र ग and कुवल्यानन्द *e g* त्वकीर्तिर्भ्रमणश्रान्ता विवेश स्वर्गनिम्नगाम् When इव *etc.* are not there when the प्रकृत is not there, one may venture to say that here we have, for all practical purposes cases of अतिशयोक्ति, for the case becomes one of अध्यवसान and not सभावन

५-ससन्देह

We have already seen that in मालोपमा one and the same उपमेय comes to be compared with several उपमानसः ससन्देह is, in essence, मालोपमा Therein the उपमेय comes to be compared with several उपमानसः But whereas in मालोपमा the poet straightway compares the

उपमेय with several उपमानs, in ससन्देह the transition from one उपमान to another is rendered more poetical by being put in the form of a doubt, the different उपमानs being merely the various alternatives between which and the उपमेय the poet's mind wavers

It is true that मुख वा चन्द्रो वा is an instance of ससन्देह But an effective ससन्देह arises only when we have the उपमेय doubted as being one उपमान after another Note that the आल्म्बारिक्स do not, as a rule, recognise मालामसन्देह indicating thereby that *several* उपमानs form but the essence of ससन्देह

But it is to भिन्ने साधारणे धर्मे मालोपमा, that ससन्देह bears close affinity and for obvious reasons. The very purpose of ससन्देह is to focus our attention to the *different* facets of the उपमेय The उपमेय may be exalted from various angles. From each angle it comes to be compared with a different उपमान The comparisons are set forth in the form of doubts with the sole purpose of facilitating transition from one उपमान to another, र ग however, admits ससन्देह where the same साधारणधर्म may be present in the different alternatives, Read र ग — अस्मिन् सशये नानाकोटिषु कचिदेक एव समानो धर्मः ।

Thus the instance of भिन्ने साधारणे धर्मे मालोपमा —

ज्योत्स्नैव नयनानन्द सुरैव मदकारणम् ।

प्रभुनेव समाकृष्टसर्वलोका नितम्बिनी ॥

may be put in the ससन्देह form as —

इयं ज्योत्स्ना किम् इयं सुरा किम्, इयं प्रभुता किम्

When विक्रम (विक्रमोर्वशीय IV 62) finds the सगमनीयमणि what arrests his attention is the extreme red colour and extreme refulgence So he doubts in his mind as to whether it is a morsel of flesh (well known for its redness) or a spark of fire (well known for its refulgence) प्रमत्तेपी नाय हरिद्वतमृगस्यामिषन्वः, सुर्लभं स्यादमेर्गगनमभिवृष्टं पुनरिदम् । In this way an *effective* ससन्देह aims at drawing our attention to the different traits present in the मृग thing

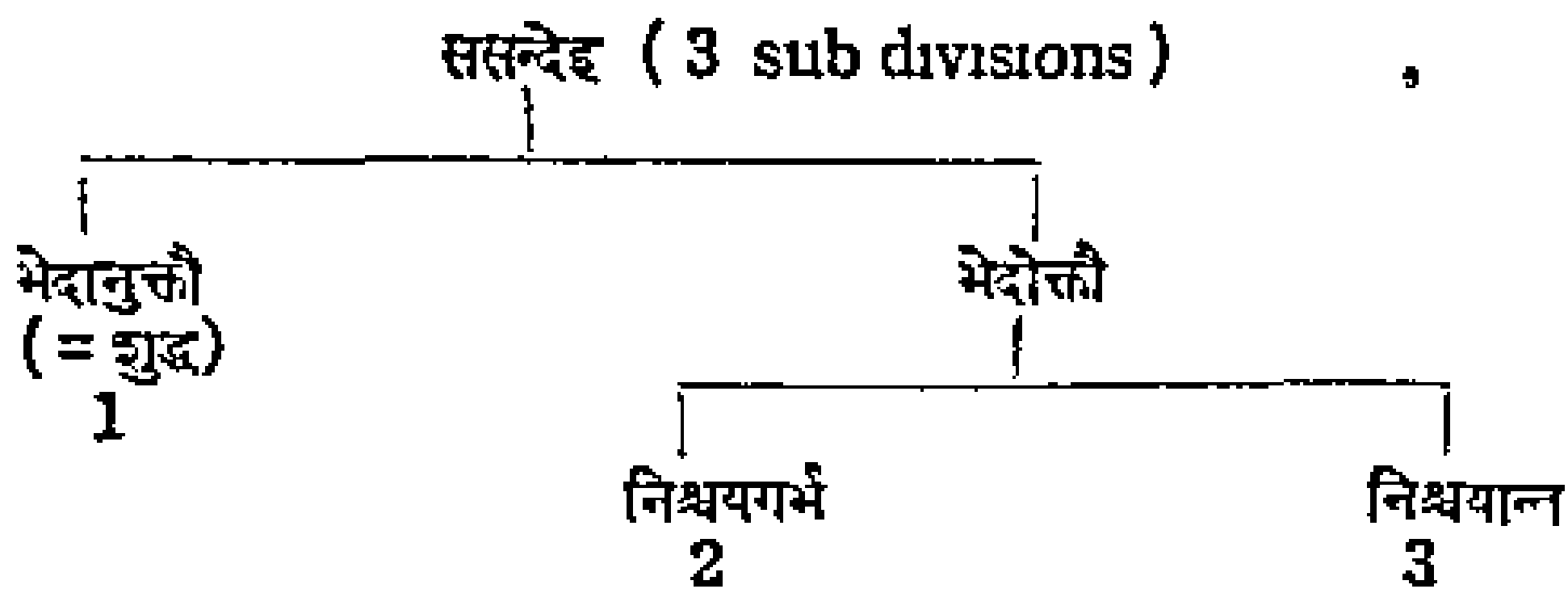
We see that there is doubt in ससन्देह But the question arises is the doubt genuine or simulated? To put it in आल्म्बारिक्स terminology is it आहार्य or स्वारसिक (= वास्तविक)? र ग is specific when he says अयं च कविनाहार्यं कविदाहार्यं । यत्र हि कविना परनिष्ठमनसो निबध्यते प्रायस्तत्रानाहार्यं ।

यत्र च स्वगत एव तत्राहार्यं । What is meant is that the poet may *pretend* that he is in doubt, or he may describe another party like विक्रम, in the above instance as being in *genuine* doubt. In both

cases the result secured is the same, viz. drawing the reader's attention to the various facets of the उपमेय

Essentials :—(सन्देहेन = संशयेन सह वन्ते इति) (1) There must be a doubt, genuine (स्वारसिक) or simulated (आहार्य), with the mind wavering between the different alternatives (2) It must be poetical; mere स्थाणुर्वा पुरषो वा cannot enjoy the status of an अलंकार (3) The प्रकृत or उपमेय must, as far as possible, be one as possesses different angles on account of which it is suspected to be this उपमान and that. (4) While passing from one उपमान to another, the reason why the उपमेय is not the उपमान as it was suspected to be (or differentiating circumstance) may or may not be given. Thus in the above instance प्रमालेपी *etc*, प्रमालेपी gives the reason why the प्रकृत is not आमिषल्व (Flesh is always dull red) अभिवृष्ट वनमिदं gives the reason why it is not वह्ने स्फुट्मि, (which cannot burn when it is raining) In अस्या सर्गविधौ *etc*, no reason is given, the poet's mind only 'wavering between one possibility and another चन्द्र, मदन and पुष्पाकरमास

Divisions of ससन्देह—This brings us to the divisions of ससन्देह In some cases there may be mere transition from one उपमान to another without a statement of the difference (भेद), this is शुद्ध variety where no निश्चय as to the identity of the प्रकृत is arrived at In this absence of निश्चय, शुद्ध resembles निश्चयगर्भ In some cases the transition may be accompanied and accounted for by the difference (भेद) between उपमेय and उपमान (भेदोक्तौ) When this भेद is stated, sometimes the poet may go on indulging in doubts one after another, without coming to a *final* decision as to the identity of the उपमेय (निश्चयगर्भ) Sometimes, he may come to such a decision as to the identity (निश्चयान्त) This gives us the following scheme —

रुय्यक, in his अलंकारसर्वस्व, is explicit on these divisions Read —स च त्रिविधः । शुद्धो निश्चयगर्भो निश्चयान्तश्च । शुद्धो यस्य संशये एव पर्यवसानम् । निश्चयगर्भे यः संशयोपक्रमः निश्चयमध्यः संशयान्तश्च ।

मम्मट, unlike उद्भट, seems to be for admitting निश्चयान्त उद्भट holds, according to the वृत्ति, that in निश्चयान्त the identity of the उपमेय being established, nothing is left to our suggestion निश्चयान्त, therefore, is less poetical than निश्चयगर्भ, argues उद्भट—so the वृत्ति says

The term निश्चयगर्भ requires elucidation निश्चय गर्भे मध्ये यस्य सा द् calls it निश्चयमध्य When passing from one उपमान to another, the poet arrives at a निश्चय, that the, उपमेय is not the first उपमान and so proceeds to a second and so on In this way, निश्चय—negative though it be that it is not the first उपमान second उपमान and so on—lies sandwiched between two सशयस Hence it is called निश्चयगर्भ Read सा द्—यत्र आदौ अन्ते च सशय एव, मध्ये निश्चय स निश्चयमध्य । Really speaking, निश्चयगर्भ, if interpreted in this way, is not exclusive of निश्चयान्त For in निश्चयान्त also do we not get निश्चय sandwiched between two सशयस ? Thus just as in अय मार्वण्ड etc there is निश्चय between the two सशयस viz अय मार्वण्ड किं and अय वृशानु किम्, so in इन्दु किं etc there is निश्चय between इन्दु किं and सरसिजे किम् Will it not be proper, therefore to take—though against accepted tradition—निश्चयगर्भ as व्यह्वयनिश्चय and निश्चयान्त as वाच्यनिश्चय, निश्चय being final decision?

ससन्देह and उत्प्रेक्षा —We have seen that in संभावन which forms the basis of उत्प्रेक्षा, there is a state of incertitude, with a greater leaning towards the उपमान To put it in तार्किक terminology, we have there an उद्भट which is described as उत्कटैकैके (wherein one extremity is felt more prominently) In ससन्देह, on the other hand, we have a state of incertitude wherein the mind wavers equally between the उपमान and the उपमेय, without a special leaning towards either If the poet were imagined as marching towards अच्यवसाय (or अभ्यवमान) that is reached in the figure अनिशयोक्ति, then ससन्देह marks a stage earlier than उत्प्रेक्षा Since the mind wavers equally between the उपमान and the उपमेय in ससन्देह, whereas it leans more towards the उपमान in उत्प्रेक्षा, ससन्देह is one stage earlier than उत्प्रेक्षा This difference manifests itself in the different modes of expression While in ससन्देह, the suspense is expressed in the form of a doubt इह किं, इह किं, in उत्प्रेक्षा it is put in the form of a fancy expressed by means of words like इव, ध्रुव, तु etc It must be confessed, however that in certain cases—even with these words we get ससन्देह e g अस्या सर्वविधौ etc where we find तु is used to express doubt रय्यक does refer to a view according to which these also are taken as instances of उत्प्रेक्षा —अन्ये तु तुशब्दस्य संभावनाद्योतकमत्त्वादुत्प्रेक्षाप्रकारमिवमाचक्षते ।

ससन्देह *and* उपमा —As we saw at the outset, ससन्देह is *the essence* मालोपमा itself. But whereas in मालोपमा, there is no element of uncertainty or doubt, in ससन्देह we have doubt. मुख चन्द्र इव has no element of doubt therein, while in मुख वा चन्द्रो वा we have doubt. Again ससन्देह is अभेदप्रधान for संशय itself is an outcome of अभेदबुद्धि, while उपमा is भेदाभेदप्रधान.

भामह first recognised the figure ससन्देह दण्डिन् has no figure ससन्देह, but has संशयोपमा instead. उद्धट, रुद्धट, रुय्यक, विश्वनाथ, जगन्नाथ, and others recognise the figure. Some styling it ससन्देह, others सन्देह. रुद्धट alone names it संशय. According to the Trivendrum edition which reads स सन्देहस्तु *etc*, भामह himself, it seems, recognised the figure under the name सन्देह.

§ सूत्र १४ —ससन्देहस्तु . संशय । (Trivendrum edition reads स सन्देहस्तु *etc*) ससन्देह means doubt with or without the statement of difference. तु —merely introduces a new figure. भेदोक्तौ तदनुक्तौ—the भेद between the उपमान and उपमेय is mentioned in some cases while in others it is not stated. It must be borne in mind that if the poet once gives भेद while passing from one उपमान to another, it is necessary that he should consistently do so in the case of all the different उपमानs. If he does not give the भेद in one case, he should not give it in others.*

भेद *e.g.* in इन्दु किं क कलङ्क, कलङ्क is the भेद between इन्दु and मुख. In अयं मार्तण्ड किं स खलु तुरगैः सप्तभिरिति, स खलु तुरगैः सप्तभिरिति gives the भेद between मार्तण्ड and प्रस्तुत नायक.

St 27 अयं मार्तण्ड किं *etc* Illustrates निश्चयगर्भं ससन्देह. It describes the doubts on the part of the enemy at the sight of the prowess, lustre and deadliness of a king on the battlefield. मार्तण्ड *or* मार्तण्ड the sun. स खलु *etc*. The sun is possessed (इत) of seven horses, whereas the प्रकृत नायक possesses *one* horse only. Thus the sun's dependence on the horse is more than that of the king who therefore, is superior to the sun. Some commentators interpret in a different way. The sun possesses seven horses only whereas this king possesses innumerable horses—hardly convincing. कृशानु fire प्रसरति *etc*—The fire does not advance in all directions since it flares up only in the direction of the wind. The king, on the other hand, advances in *all* directions. कृतान्त God of Death Yama. Construe साक्षात् कृतान्त किम्. महिषवहनोऽसि—Buffalo is the mount of यम, whereas the प्रकृत नायक has a horse—a superior animal, for his mount. Con

strue* त्वां आजौ (समरे) समालोक्य प्रतिभया चिर इति विकल्पान् विदधति । विकल्प
doubt इति thus, as described in the earlier lines.

Herein we have different doubts regarding the particular नायक, viz whether he is the Sun, or Fire, or Yama Each doubt is set aside by the statement of a distinguishing circumstance. Thus that he is not the Sun is decided by his not having the seven horses, that he is not the Fire is decided by his flaring in all directions, that he is not Yama is decided by his mount being other than a buffalo In this way, one doubt after another is dispelled, but the question of his identity is left to our suggestion Thus it is निश्चयगर्भ भेदोक्तौ ससन्देह. प्रताप, तेजस् and क्रूरत्व are the three aspects of the king that the poet wants to bring out.

Though undeniably there is a vein of व्यतिरेक running through the stanza in so far as the उपमेय is described as being superior to the several उपमानs, the statement is yet in the form of doubts and hence the figure is ससन्देह

भेदोक्तावित्यनेन etc In the सूत्र, ससन्देहस्तु भेदोक्तौ तदनुक्तौ च मशय, the word भेदोक्तौ indicates that the author admits (स्वीकृत) not only the निश्चयगर्भ but also the निश्चयान्त variety of the figure For, भेदोक्ति or statement of the differentiating circumstance is present in both We have already seen how भेदोक्ति is present in निश्चयगर्भ variety illustrated by अयं मार्तण्ड किम् etc That भेदोक्ति can be present in निश्चयान्त also is borne out by the instance इन्दु किं क कलङ्क etc.

The वृत्ति wants to lay emphasis on मम्मट's admitting the निश्चयान्त variety which उद्भट, as the वृत्तिकार (मम्मट?) says later, did not admit This threefold division it may be noted, has been admitted by उद्भट's काव्यालंकार, हय्यक s अञ्जनासर्पस्व, साहित्यदर्पण, रसगङ्गाधर As to उद्भट's own view point see further

St 28 इन्दु किं etc Illustrates निश्चयान्त ससन्देह Different doubts regarding the face of a नायिका, whose real identity is ultimately ascertained इन्दु किम् means अयं इन्दु विम् अम्बु कुत्र गतम् where is water, a necessary circumstance for lotus Construe हरिणाक्षि परत (अन्ततः) हस्तिमविलासवचनैर्मुग्धमिति निश्चितम् ।

Here the नायिकामुख is doubted, in turn to be इन्दु and सरसिज, both these doubts are discarded, in turn, owing to the distinguishing circumstances viz the absence of वल्गु and अम्बु which are invariably associated with इन्दु and सरसिज respectively, but are conspicuously absent in the case of the मृगत In fine, the मृगत is ascertained to be

मुख due to the elegant and amorous words proceeding therefrom. Thus here we have निश्चयान्त ससन्देह

किन्तु निश्चयगर्भ इव *etc* —The वृत्तिभार (मम्मट?) claims to give the attitude of उद्भट (*circa* 800 A D) towards निश्चयान्त ससन्देह. In निश्चयान्त ससन्देह the identity of the प्रकृत thing is ascertained at the close. As this identity is *stated* in this variety and not left *to be guessed* (प्रतीयमान) as in निश्चयगर्भ, निश्चयान्त variety appears less poetical than निश्चयगर्भ and hence, says मम्मट, it has been ignored by उद्भट. Poetical taste values suggestion more than expression.

Does उद्भट really assume this attitude? Looking to his extant work, काव्यालङ्कारसारसंग्रह, it may be said that therein he does not *specifically* condemn निश्चयान्त. Nay, his definition of ससन्देह does refer to भेदोक्ति, just like मम्मट's, and as such might comprehend निश्चयान्त variety also. He defines it as उपमानेन तत्र च भेद च वदत पुन । ससन्देह वच स्तुत्यै ससन्देह विदुर्बुधा ॥ Only the instance that उद्भट gives is of निश्चयगर्भ and not निश्चयान्त. To that extent only, मम्मट's statement may be said to correctly set forth उद्भट's view. It is significant that there are views attributed to उद्भट by आलङ्कारिकs like आनन्दवर्धन and रुय्यक which find no place in his काव्यालङ्कारसारसंग्रह. There is a possibility, therefore, of some other work of उद्भट on अलङ्कार which is no more extant and on which मम्मट and others base their views (read Prof Banhatti's Introduction to का सा सं p, xiii)

तदनुक्तौ यथा तदनुक्तौ = भेदानुक्तौ अस्या *etc* Illustrates शुद्ध or भेदानुक्तौ ससन्देह. Poetical doubts regarding the identity of the creator of उर्वशी, the heroine of the विक्रमोर्वशीय अस्या सर्गविधौ चन्द्र प्रजापति अभूत् नु : *e* was it the moon that played the creator's rôle in creating उर्वशी? कान्तिप्रद चन्द्र hints at उर्वशी's कान्ति or elegance शृंगारैकरस मदन नु : *e* was it Cupid who takes delight solely in romance who created her? This hints at उर्वशी's fitness for शृंगार पुष्पाकर मास नु was it the Vernal Season who played the part of the creator? This hints at उर्वशी being as delicate as a flower वेदाभ्यासजड विषयव्यावृत्तकौतूहल adj of पुराणो मुनि : *e* नारायण, the creator of उर्वशी. °जड grown cold (नट) owing to the study of the Vedas. The study of the Vedas makes one staid unemotional, unimpulsive विषयव्यावृत्तकौतूहल whose curiosity has turned away from objects of sense. Construe पुराण मुनि °जट °कौतूहल सन् इद मनोहर रूप निर्मातु कथ प्रभवेत्

In the first two lines alone is the figure शुद्धससन्देह present. Is the creator of उर्वशी the Moon, or is it Cupid, or is it the Vernal

Season? Such are the different doubts raised, in view of उर्वशी being exquisitely elegant (like the moon), suited for romance (like Cupid), beautiful (like the vernal season). While passing from one उपमान to another, no भेद is mentioned as in the instances अयं मार्तण्ड *etc.* and इन्दु किं *etc.* Thus the first half of the stanza illustrates भेदानुक्तौ समन्देह otherwise called शुद्ध In शुद्ध समन्देह as in निश्चयगर्भे, no निश्चय is arrived at. Read रुच्यक's quotation given above The second half of the stanza embodies अनिशयोक्ति. Hence रुच्यक cites the stanza to illustrate अनिशयोक्ति (सम्बन्धेऽप्यसम्बन्धे) रुच्यक adverts to a view already cited, according to which, due to the use of नु (surely) these instances will come under उत्प्रेक्षा

६-रूपक

In उद्घात II we have dealt with a division of लक्षणा, viz गौणी सारोप illustrated by गौर्वाहीक. Vāhika, the bull. Here वाहीक (some person) is identified with गौ on account of the सादृश्य, in point of stupidity *etc.* between the two - वाहीक being dull like the bull It is this variety of लक्षणा based on सादृश्य, that lies at the bottom of रूपक But not each and every गौणी सारोप can be रूपक रूपक, enjoying the status of an अलङ्कार, demands that गौणी सारोप must also be वैचित्र्यवत्

What about शुद्ध सारोप लक्षणा of the type आयुर्धनम् wherein there is आरोप based on सम्बन्ध other than सादृश्य? In आयुर्धनम्, for instance, it is based on कार्यकारणभाव, आयु being the कार्य of धन It is easy to lapse into the error of looking upon it as a case of रूपक But मम्मट categorically repudiates its claim to be looked upon as an अलङ्कार while discussing the impropriety of accepting हेत्वलङ्कार, in the course of his वृत्ति on कारणमात्र (p. १६४)

Like उत्प्रेक्षा and समन्देह, रूपक is अभेदप्रधान For the poet, when he remarks मुखं चन्द्र, wants to drive at the अभेद or identity between the two In उपमा *e g* मुखं चन्द्र इव, on the other hand, the poet while showing the अभेद is also conscious of the भेद, as we have already seen माणिक्यचन्द्र says साम्यमात्रे उपमा। अनिसाम्ये तु रूपम्। What is the exact stage that रूपक represents in the poet's progress towards अव्यवमान, the last stage of अभेद? We have seen how समन्देह and उत्प्रेक्षा mark two successive stages leading to अव्यवमान रूपक marks a stage further Inasmuch as, in समन्देह and उत्प्रेक्षा there is an element of uncertainty, while, in रूपक, that element is conspicuously absent. There is a definiteness in रूपक.

It is equally easy to mistake what are acknowledged to be

cases of अतिशयोक्ति for रूपक Note the following description of श्रीकृष्ण:—
 महानामशनिर्नृणां नरवरः स्त्रीणां स्मरः मूर्तिमान्, गोपानां स्वजनोऽसता क्षिप्रमुखां शस्त्रा स्वपित्रोः
 शिशुः । मृत्युर्भोजनेर्विराजन्विदुषा तत्र परं योगिना वृष्णीनां परदेवेति विदितो रङ्ग गतः साम्रजः ।
 Here, to take one unit from the series, साम्रजः (= वल्लभसहितः श्रीकृष्णः)
 महानामशनिः इति विदितः : e. श्रीकृष्ण who was regarded as 'thunderbolt'
 to themselves by the wrestlers, we have a case of अतिशयोक्ति,
 for महानामशनिः इति विदितः makes this a case of अध्यवसान, so far
 as the महः's are concerned The महःs think अशनिरेव (अशनिः not standing
 for श्रीकृष्णः) where the उपमेय is निर्गोर्ण by the उपमान It may be noted,
 however, that with a slight modification, this itself will be a case of
 रूपक. Let the poet *himself* think : श्रीकृष्ण महानामशनिः and it becomes
 a case of रूपक, for here there is आरोप on श्रीकृष्ण of being महानामशनिः,
 the उपमेय is not निर्गोर्ण and hence there is no अध्यवसान

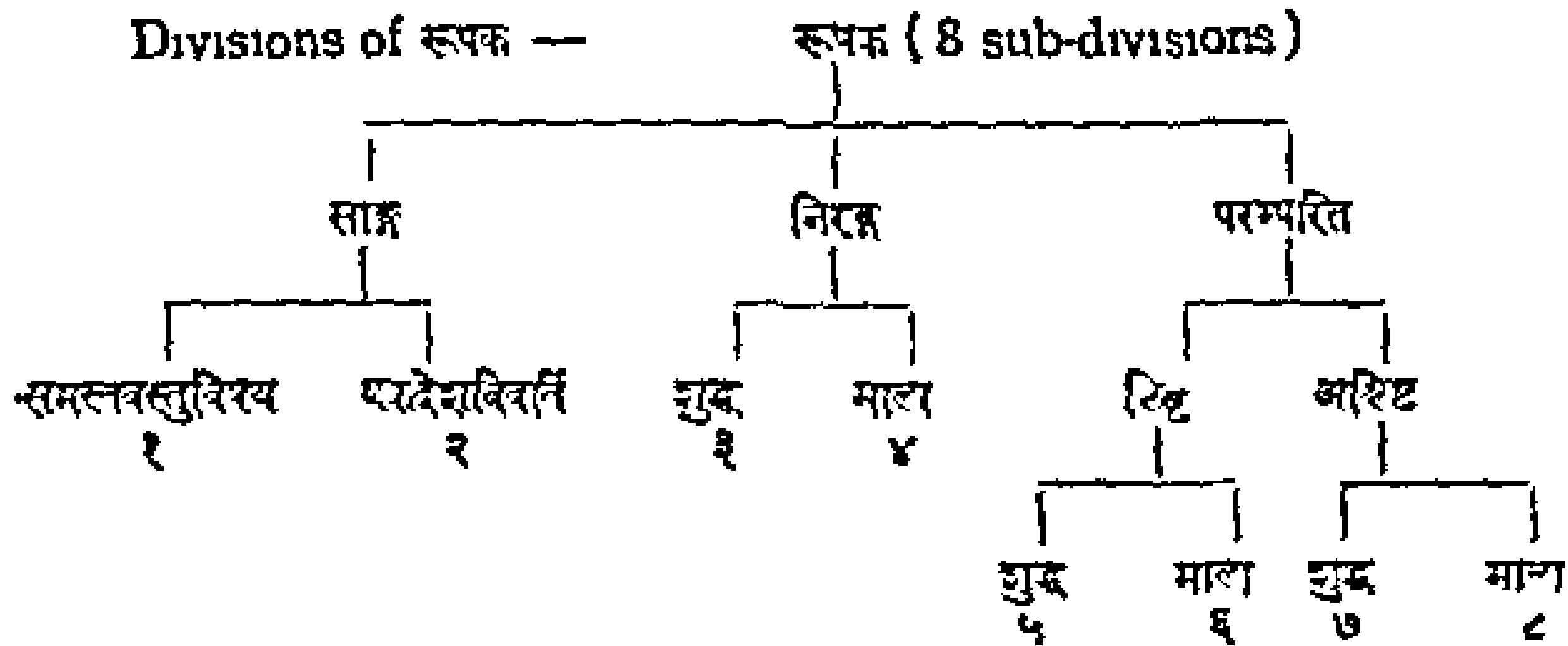
There is another case of अतिशयोक्ति—likely to be mistaken for
 रूपक Describing the रूप of a king, a poet says तदीय रूपं शत्रूणां वित्रासनम्.
 रूपं वित्रासनम्, one might suggest, is a case of रूपक, since here is आरोप,
 he might urge, of वित्रासन on रूप But, on a closer scrutiny, it will
 be seen that the case is of अध्यवसान and not of आरोप The रूप is
 really speaking वित्रासनहेतु (the source of terror) not वित्रासन. So the
 हेतु is, in effect, निर्गोर्ण by the कार्य Instead of saying रूपं वित्रासनहेतु the
 poet says रूपं वित्रासनम् That the अध्यवसान is based on सादृश्येनरसम्बन्ध
 (here कार्यकारणभावः) is another circumstance to mark the case off
 from a रूपक based on सादृश्य only.

While discussing उपमितममास, we have already drawn attention
 to the point of contact between उपमा and रूपक It is too easy to
 mistake मुखचन्द्रः as a case of वादिधर्मलुप्ता उपमा But, fortunately for us,
 the Grammarians have laid down that where the साधारणधर्मः is dropped
 in an उपमा, the उपमान and उपमेय are necessarily compounded (उपमित-
 नामान्याप्रयोगे) If it were a case of वादिधर्मलुप्ता उपमा, we would have got
 मुखचन्द्रः and not मुखचन्द्रः That मुखचन्द्रः may be, according to the particular
 circumstances, रूपक or उपमा is a different matter. One thing is certain
 and that is मुखचन्द्रः can never be an उपमा

It is interesting to note that रूपक is confined to the आरोप of one
 शब्दार्थः over another In मुखचन्द्रः, the शब्दार्थः of चन्द्रः is आरोपित on the शब्दार्थः
 of मुखः What about the आरोप of one वाक्यार्थः over another? It has
 crystallised into a separate figure viz वाक्यार्थनिदर्शना यः ते गुणान्
 यदितुमुद्यममादधति स मेरुः लिङ्गविषयिणी is, essentially, वाक्यार्थ रूपक, one वाक्यार्थः
 being आरोपित on another But now who dare call it रूपक? वाक्यार्थः

निदर्शना, though a scion of रूपक, has carved out a separate kingdom for itself! Incidentally, it may be noticed that there is an analagous case of वाक्यार्थोपमास crystallising into independent figures like दृष्टान्त, प्रतिवस्तूपमा, अर्थान्तरन्यास

रूपक is a figure of great antiquity. भरत includes it in the four figures he recognised. After him भासह, दण्डिन्, उद्भट, वामन, रुद्रट all recognised the figure. दण्डिन् understands the figure in a far wider sense than other rhetoricians, bringing figures like अपहृति, आक्षेप, and व्यतिरेक within its scope

A रूपक may be detached (निरङ्ग) or sustained. A sustained रूपक again may be such as is made up of constituent रूपकs either inter-related as cause and effect (परम्परित) or not so related (साङ्ग). In the case of साङ्गरूपक all the constituent units may be expressly stated (समस्तवस्तुविरय) or one alone might be so stated, the others being implied (एवदेशविवर्ति). The परम्परित may or may not be based on रूप (रिष्ट or अरिष्ट). The शुद्ध subdivision occurs where the प्रकृत or उपमेय is identified with one उपमान only. In माला one उपमेय comes to be identified with several उपमानs.

Essentials — [विनयिता विनयस्य रूपकतः कदाचद् रूपकम्—रूप्यकम्. अन्यरूपेण रूपकतः कदाचद्—वृत्तान्तानन्द रूपकम्. उपमानोपमेययोरभेदारोपेयतां नयन्तीति रूपकम्]
 (1) There must be the आरोप of the उपमान on the उपमेय, based on सम्यक् and no other सम्बन्ध. In other words, there must be गौरी सरोवर स्मरण of the type सुग चंद्र. (2) The अनारोप must be अहर्ष intentional or simulated and not स्वरहित or genuine. The poet must indulge therein with a full consciousness that really सुग is भिन्न from चंद्र. (3) The आरोप of course must be striking (वेदित्यवकाश) enough to be poetical. गौरीसरोवर, (Gaurisarovar is a bull) though सरोवर गौरी cannot

enjoy the status of a रूपक as it lacks वैचित्र्य (4) The आरोप must be शब्दगत and not वाक्यगत In मुख चंद्र the आरोपिन and आरोपविषय are शब्दs only आरोप of one वाक्यार्थ over another will be निदर्शना (5) As there is आरोप, no उपमाप्रतिपादकs like इव, यथा, वा are present (6) The साधारणधर्म between the प्रकृत and अप्रकृत must be obvious enough making it unnecessary to mention it In मुख चन्द्र the साम्य in point of रम्यत्व, etc is too obvious Sometimes however the साधारणधर्म may be mentioned as in नरानन्व ग्रातु त्वमिह परमं भेषजमसि 'O Mother Ganges you are a supreme remedy to save men' Here नरान् ग्रातु is the साधारणधर्म

रूपक and उपमा —As seen above, माणिक्यचन्द्र says that if in उपमा we have साम्य, in रूपक we have अतिसाम्य Thus former is based on अभेदाभेद, the latter on अभेद If in उपमा it is the साधर्म्य that charms us, in रूपक it is अभेदारोप, one step further than साधर्म्य, that becomes the source of charm If उपमा becomes the starting point of the poet's march towards अव्यवसान, in अतिशयोक्ति, to wit, चन्द्रोऽयम्, रूपक, aiming at अभेदारोप, marks an advanced stage in that march This eventually results in the distinct forms assumed by the two In मुख चन्द्र इव we have the उपमाप्रतिपादक mentioned, in मुख चन्द्र as there is अभेदारोप, no room is left for an उपमाप्रतिपादक That रूपक cannot be mistaken for वादिधर्मलुप्ता we have already seen

रूपक and ससन्देह and उत्प्रेक्षा —We have seen that in ससन्देह there is सशय, the mind wavering equally between the different alternatives In उत्प्रेक्षा, there is ऊह, the mind wavering with a greater bias towards the उपमान In the case of रूपक, on the other hand, such an incertitude and wavering of the mind is conspicuously absent There is no अनिश्चितता whatsoever

रूपक and स्मरण —See under स्मरण

§ सूत्र १५. Construe उपमानोपमेययो य अभेद तद्रूपकम्. As we have already seen, उपमा is based on भेदाभेद रूपक, however, is based on अभेद between the उपमान and उपमेय In मुख चन्द्र इव we take the उपमान and उपमेय to be भिन्न in so far as there is comparison which requires two objects while we look upon them as अभिन्न in so far as they have the same common property In a रूपक like मुख चन्द्र, on the other hand there is no consciousness of भेद due to the absence of comparison. For here we progress to superimposition (आरोप), a step further than comparison But there is still a consciousness of distinctness as is presupposed by superimposition itself Superimposition re-

quires two objects a thing superimposed and another superimposed upon To that extent, in रूप, there is a consciousness of distinctness Even this distinctness vanishes in अनिशयोक्ति चन्द्रोऽयम् In short, in रूप we have not the extreme भेद of an उपमा nor the extreme अभेद of अनिशयोक्ति [See the वृत्ति].

अतिसाम्यात् अभेदः अनिसाम्यात् goes with अभेदः The अभेदः is due to extreme similarity. अनिसाम्य —अनि is inserted to show that the साम्य in रूप is more than that in उपमा

अनपह्नतभेदयो उपमान and उपमेय whose distinctness is not disguised (अपह्नत) Though there is अभेद it is not of that absolute type which presents itself in अनिशयोक्ति चन्द्रोऽयम् In अनिशयोक्ति चन्द्रोऽयम्, the उपमान swallows up the उपमेय, in रूप 'सुग चन्द्र' both are intact Read मा घः—अपह्नतभेदयोग्यमानोपमेययोस्तु अपह्नतप्रशमनशुचयोत्ती खान्ति । Further, तथा सुग चन्द्र इदरिरूपक चन्द्रेण स्वगुणा लक्ष्यते । तैसुगुणा । तैरि सुगम् । ततश्च सामानाधिकरण्यं सुगचन्द्रयोर्गुणादरेण लक्ष्यादिप्रतीत्योपपत्तेः । अत एव च भेदोऽयमभेदप्रतीतिः

सूत्र १६ & १७ define समन्वयसुविशय and पञ्चदेहविवर्ति, two sub-divisions of साह रूप

§ सूत्र १६ समन्वयसु पदा Construe यदा आसिन् धीना (सा) समन्वयसुविशये रूपं (मति) । Wherever in a complex रूप, all the उपमानसः (=अवयवाः) are explicitly stated (धेना) like the उपमेयः, we get समन्वयसुविशय रूप This is the definition of समन्वयसुविशय रूप which, as we saw above forms a sub-division of साह रूप. साह रूप is one which consists of parts, all together forming a complex or sustained रूप Here we have a set of उपमेयः and a corresponding set of उपमानः In समन्वयसुविशय all the उपमानः are explicitly mentioned This is in contrast to पञ्चदेहविवर्ति where only some उपमान or उपमेयः are directly stated the others being inferable That all the उपमेयः are directly stated in both the varieties goes without saying

ed (विषय) : e expressly stated in this variety All वस्तुs : e components उपमानs & उपमेयs of the रूपक are expressly stated.

वृत्ति —आरोपविषया समस्तवस्तुविषयम् । This elucidates the सूत्र समस्तवस्तुविषय etc आरोपविषया इव शब्दोपात्ता when the उपमानs (आरोप्यमाणा) are explicitly stated (शब्दोपात्ता) like the उपमेयs (आरोपविषया) शब्दोपात्त explains श्रैता of the सूत्र आरोप्यमाणा the आरोपिता of the सूत्र समस्तानि वस्तूनि .समस्तवस्तुविषयम् । This explains the name समस्तवस्तुविषय It is so called because all constituents (वस्तु) are encompassed by it (विषय) Encompassed in so far as they are directly stated In this variety no उपमान nor उपमेय is left unexpressed In एकदेशविवर्ति, on the other hand some उपमान or उपमानs are implied and not expressed आरोपिता इति etc This defines the scope of the word आरोपिता in the सूत्र If the सूत्र were rigorously interpreted it would mean 'where three or more than three आरोपितs are expressly stated the रूपक is समस्तवस्तुविषय' For the plural of आरोपिता stands for 'three or more than three' as all plurals do If the plural were rigorously interpreted it will result in excluding cases of two आरोपितas or उपमानs It may just happen that in a complex रूपक only two component रूपकs may exist with two उपमान and two उपमेयs Such cases might not be embraced by the definition with the आरोपिता in plural To avert such a contingency the वृत्ति says that the plural number of आरोपिता should not be taken too rigorously, it is of no consequence it is not meant (अविवक्षित) to be taken too strictly It comprehends dual also

St 30 Illustrates समस्तवस्तुविषयरूपक Description of रात्रि with its attendant circumstances as a कापालिकी with the appurtenances peculiar to the sect कापालिक a kind of Śaiva ascetic who carries a human skull and uses it as a receptacle for his food Here रात्रि is conceived as a nun belonging to this order Construe इय रात्रिकापालिकी ज्योत्स्ना धवला तारकास्थीनि विभ्रती अन्तर्धानव्यसनरसिका, चन्द्रमुद्राकपाले लालनस्य छेदेन न्यस्ता सिद्धाजनपरिमल दधती, द्वापाद् दीप भ्रमति । ज्योत्स्ना etc White as she is besmeared with the ashes in the form of moonlight The कापालिकs smear their bodies with ashes तारका etc The stars are thought to be the bones (अस्थीनि) that the कापालिकs carry for purposes of magic अन्तर्धानव्यसनरसिका The कापालिकs were credited with powers to conceal themselves it had become a hobby with them (व्यसन) The night also was अन्त रसिका in so far as it concealed other objects Objects become invisible during night time Acc to सम्प्रदायप्रकाशिनी, अन्तर्धान as applied to कापालिकी means 'death (अवसान)' The कापालिकs

indulged in the pastime of bringing about (?) deaths द्वीपाद्वीप
 भ्रमति Ref to the night passing swiftly from one territory to
 another. The वापारि's also were notorious tramps. चन्द्रमुद्रा etc
 The spot on the moon is conceived to be the magic collyrium ~
 (सिद्धाञ्जन) carried by the वापारिकी in the skull bowl (मुद्रावपाळ) in the
 shape of the moon The चन्द्र is the मुद्रावपाळ लक्षण or spot is the
 सिद्धाञ्जन अस्य स्मृतेन in the form of, in the guise of. मुद्रावपाळ has been
 differently explained.. मुद्रेव हस्तमाग्नमित्यर्थ (स प्र) skull as handy as a
 seal Some take the word मुद्रा, as signifying objects assumed
 after the initiation of the heretics Thus मुद्राकुण्डल means a कुण्डल
 assumed on initiation सिद्धाञ्जनपरिमल परिमल only signifies the
 scent of the अञ्जन Acc. to स प्र it signified 'sign' (चिह्न),
 the mark of collyrium * सिद्धाञ्जन Collyrium with magic (सिद्ध)
 powers.

One is reminded of the वक्ता of मित्रगुप्त in दशकुमारचरिते ३ VI. where
 an भगवत makes a beautiful lady look like a monkey.

Here (1) जोरुना एव भग्नः (2) तारका एव अस्थीनि, (3) एषि एव वापारिणी,
 and चन्द्र एव मुद्रावपाळ are the different रूपरस Since in each one of
 them the उपमान and उपमेय are explicitly stated, together, they form
 a complex or भाग रूप of the समन्वयस्तुतिरूप variety. लक्षणम् स्मृतेन,
 it may be noted, embodies an अवदुति to which we shall come later.
 In fact this stanza is given to illustrate भागोपसृष्ट अवदुति by स्वयम्, the
 मन्त्रारम्भम्भार

One question presents itself to our minds as we think of
 complex रूपरस like these. We easily lapse into a belief that there
 is a central रूपरस of which the other different रूपरस are limbs or भाग
 Is this belief justified? In other words, can we look upon one
 of these रूपरस as प्रधान and the other भाग, or subservient to it?
 To revert to our instance, the temptation is too strong to
 look upon एषि एव वापारिणी as the प्रधान रूपरस to which all the
 other three are subservient (or, is it not the रूपरस that possesses
 रूप, मति etc?

But, on a closer scrutiny, it will be realised that in a complex
 रूपरस like this, all the component भागरस enjoy the same status.
 Together they form the total रूपरस which, therefore, is no more than

an aggregate of the different components Thus रात्रि एव वापालिङ्गी is on no higher level than ज्योत्स्ना एव भस्म or other रूपः. That वापालिङ्गी possesses भस्म etc. has nothing to do with its status. Even without रात्रिवापालिङ्गी, the other रूपः could have remained—giving rise to एकदशविधे रूपः.

अत्र पादत्रये न कार्यो —We have already seen how a compound like मुखचन्द्र can be dissolved in two ways मुखचन्द्र इव or मुखमेव चन्द्र, the former being an उपमा, the latter रूपः. Unless there is some conclusive circumstance (साधक), confining us definitely either to रूपः or उपमा, a compound like मुखचन्द्र may, with equal justice, be interpreted alternately as उपमा, or रूपः. This gives rise to मन्देहमकर, a complex figure dealt with at the close of the Ullasa, which arises when there is absence of certainty of one figure due to the absence of a circumstance favourable (न्याय, साधक), for the acceptance of one figure, or unfavourable, (बाधक) for another figure, leading to its rejection (एकस्य च ग्रहे न्यायद्राष्टमावादनिश्चयः).

One might just suspect that in the stanza ज्योत्स्नाभस्म etc. which is given to illustrate समस्तवस्तुविषयरूपः, we have a case of मन्देहमकर rather than of रूपः exclusively. The four compounds embodied in the first three quarters (पादत्रये) of the stanza,—ज्योत्स्नाभस्म, तारकास्थीनि, रात्रिवापालिङ्गी and चन्द्रमुद्राङ्गार—may be dissolved either as उपमाः or रूपः and not exclusively as रूपः. Thus, to take one instance, ज्योत्स्नाभस्म may be dissolved either as ज्योत्स्ना एव भस्म (रूपः) or ज्योत्स्ना भस्म इव (उपमा) [Trvm Edition reads अत्र पादत्रयम् । sc. रूपकात्मकम्]

✓ मम्मट, however, justifies the instance as one exclusively of रूपः and not उपमा. There is a circumstance, he argues, which makes out a case (साधक) for रूपः, ruling out thereby the possibility of उपमा. That circumstance is the epithet अन्तर्धानव्यमनरमिव, taking delight in अन्तर्धान. रमिकत्व pertains more appropriately to the वापालिङ्गी, whose hobby it is to vanish, who is the आरोपित or उपमान in the present case. So, to suit the धर्म of अन्तर्धानव्यमनरमिव, वापालिङ्गी becomes the प्रधान member in the compound. And वापालिङ्गी is the प्रधान member of the compound it is a रूपः, रात्रिरेव वापालिङ्गी, and not an उपमा. There is no room, therefore, for a doubt that herein we have a case of मकर of रूपः (तत्र) with उपमा.

Since in रात्रिकालिकी वायव्यी is the प्रधान member, it naturally follows that in ज्योत्स्नाभस्म, हारवास्तीति and चन्द्रमुद्राभस्म, the 2nd member of each is प्रधान, for भस्म, अभि and मुद्राभस्म pertain to a वायव्यी. All these compounds also therefore become रूपक.

One might just pose मम्मट with the question Is not अनिधानव्यसन-रसिच रात्रिभस्म also? Because, रात्रि covers up or obscures things. There are two objections to this view. First, अनिधान stands primarily for mysterious disappearance which is solely the feature of a वायव्यी, and secondly, रसिच is चैतन्यभस्म, more properly connected with the चैतन वायव्यी than the अचेतन रात्रि.

एकदेशविधि रूपक

एकदेशविधि which dates back from आनन्द is another sub-division of the साह रूपक. Whereas in समस्तसुविध the उमान्स one and all, are expressly stated in एकदेशविधि, some उमान्स are merely suggested on the strength of others that are expressed. That is to say, the उमान्स or उमान्स that are expressed may just hint at others, which thus are suggested and as such poetically, more effective. Thus in एकदेशविधि रूपक, which like समस्तसुविध consists of several रूपक, all the उमान्स are expressed and so some उमान्स or उमान्स. Other उमान्स are left to our suggestion. The name एकदेशविधि is explained by मम्मट as एकदेश विधानम् which subsists more apparently in one portion (where the उमान्स or उमान्स are expressed) than in others.

For एकदेशविधि रूपक rs परिचय रूपक see below

§ सू १३ Construe ते (अरोच्यमाना) परिचय इति अर्थश्च तद् एकदेशविधि. That is एकदेशविधि where the उमान्स (अरोच्यमाना = अरुचि) are some of them expressed (ईति) others implied (अर्थ) ते refers to the अरोच्यमाना mentioned in the preceding line. अरोच्यमाना इति अर्थश्च तद् एकदेशविधि इति।

pedantry than accuracy: एकंदा एकरिम्न् काले ईशः शब्दत्वात् समर्थं विवर्त-
रूपविधियनेति व्युत्पत्ति Compare प्रतीहारेन्दुराज on काव्याल्लकारसारसंग्रह. १. १४.
for a similar derivation.

St 31. जस्स *etc* Illustrates एकदेशविवर्ति रूपक Description of a
king whose enemies used to take to their heels when he put his
hand on his sword. सः छाया — यस्य रणान्तपुरे करे कुर्वतो मण्डलाग्रलताम् ।
रसममुरयपि सहसा पराङ्मुखीभवति रिपुसेना ॥ यस्य *sc* राज रणान्तपुरे In the
harem of battle मण्डलाग्रलता करे कुर्वत as soon as he handled the
sword (मण्डल गोलाकार अग्र यस्य मण्डलाग्र, a kind of sword with arched
tip) लता only hints at the length रससमुखी : *e* वीररससमुखी *adj* of
रिपुसेना that was prone to the heroic sentiment पराङ्मुखीभवति flees
away.

Here रणान्तपुर is a रूपक wherein रण comes to be identified with
अन्तपुर. In this रूपक, the आरोपित (अन्तपुर) is expressed and enables us
to guess other आरोपितs *viz* नायिका in relation to मण्डलाग्रलता and प्रति
नायिका in relation to रिपुसेना What is meant is As soon as we
find रण identified with अन्तपुर, by an easy surmise we identify
मण्डलाग्रलता with नायिका and रिपुसेना with प्रतिनायिका For is it not usual
with a king, in the harem, to take up the hand of one consort,
the sight of which becomes repugnant to another? This understanding
is facilitated by the feminine gender of रिपुसेना and मण्डलाग्रलता as also by
the word रससमुखी hinting at शृंगारसामुख्य

Thus in this complex रूपक, the आरोपित *viz* अन्तपुर is expressed
The others *viz* नायिका and प्रतिनायिका are implied Hence it is
एकदेशविवर्ति. Note that, viewed from a different angle, this instance
can, with justice, be one of समासोक्ति See under समासोक्ति.

वृत्ति — अत्र *etc* शब्दोपात्तम् : *e* explicitly mentioned in the com-
pound रणान्तपुर अर्थसामर्थ्यादवसीयते Because, the आरोप of अन्तपुर on रण
at once puts us in mind of the scene in a royal harem, where the king
takes (करेकृ) the नायिका by the hand, thereby making the प्रतिनायिका turn
away in huff । एकदेशो विशेषेण *etc* Explanation of the name एकदेशविवर्ति
विशेषेण वक्तव्यं is, in रसगंगाधरकार's words, स्फुटतया, because the उपमान *viz*
अन्तपुर is expressly stated.

§ सू १८ साङ्गमेतत् एतत् : *e* the one of which समस्तवस्तुविषय and
एकदेशविवर्ति are sub-divisions

Here an interesting question presents itself to our minds We
have seen above that what is साङ्ग रूपक is no more than an *aggregate*

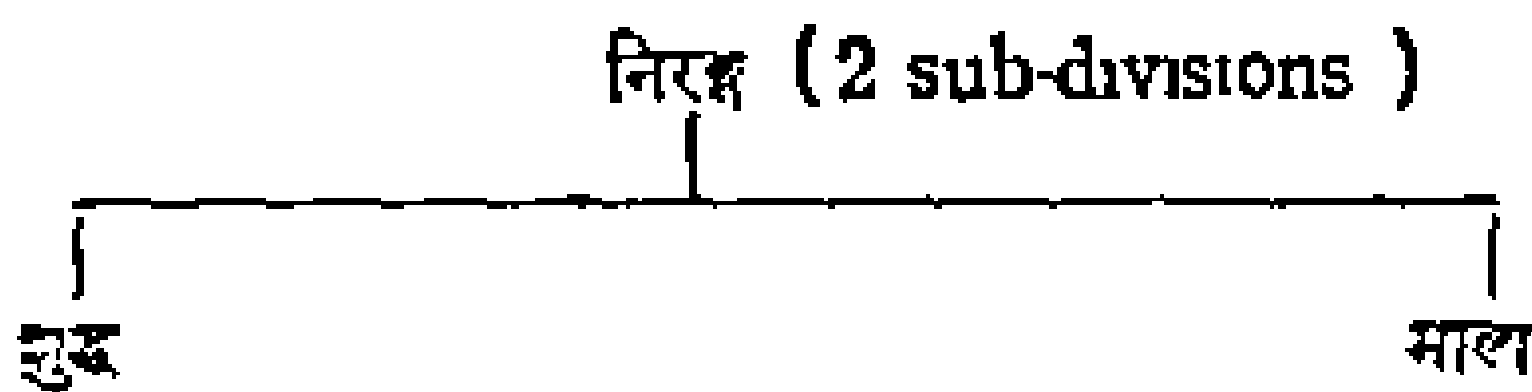
of several constituent रूपकs. If it is an 'aggregate, are we justified in looking upon साङ्ग रूपक as a sub-division of रूपक? For, sub-divisions of figures must be based on a higher principle than mere aggregation जगन्नाथ, in his र गं, does refer to such a view. But he takes pains to contradict it by saying that aggregation also is sometimes charming Read. अत्र च चमत्कारविशेषजनकतया रूपकमधातात्मकमपि सावयवरूपक रूपकालङ्कृतिभेदगणनायां गण्यन्ते । यथा मौक्तिकालङ्कृतिभेदगणनायामेक नासामौक्तिकमिव सधातात्मक-मौक्तिकमभर्यादयोऽपि गण्यन्ते । अन्य {था?} मालारूपस्योपमादेस्तद्भेदगणनेऽगणनप्रसङ्गात् । एतेन गवा सधातो गोभेदाना कपिलादीना गणनाया यथा न गण्यन्ते तथा रूपकभेदगणनाप्रस्तुती न तत्सधातात्मक सावयव गणनीय इति परास्तम् ।

We have already seen how अलङ्कारिकs like रूपक and the commen-
tator माणिक्यचन्द्र are inclined to admit एकदेशविवर्तिनी उपमा, a counterpart
of एकदेशविवर्ति रूपक.

* वृत्तिः उत्तद्विभेद सावयवम् । साङ्ग is सावयव रमणेश्वर calls it such
उत्तद्विभेद The two sub-divisions of which (समस्तवस्तुविषय and एकदेशविवर्ति)
are stated just now.

निरङ्ग रूपक

निरङ्ग रूपक is one which, unlike साङ्ग, does not consist of parts
or constituent रूपकs It has two sub-divisions शुद्ध and माला शुद्ध
occurs where there is one रूपक, absolute and unrelated to another
माला occurs where on one आरोपविषय several आरोपितs are superimposed
Note that माला is consistent with निरङ्गत्व Because, in माला, though
we have several रूपकs, yet the उपमेय or आरोपविषय is the same in all

§ सू १२. निरङ्गं तु शुद्ध Correct Translation — 'What is known as
शुद्ध is a sub-division of the निरङ्ग रूपक' शुद्ध रूपक is one where we have one
simple रूपक, not forming part of an aggregate It is an absolute
unit The epithet शुद्ध (opposed to माला) as applied to figures (cp
शुद्धा निदर्शना, शुद्धा प्रतिवस्तूपमा, शुद्ध दृष्टान्त, शुद्ध दीपक, शुद्ध व्यतिरेक) conveys the
idea of an absolute unit, not related to another.

Let us not forget that it is an easy transition from शुद्ध to साङ्ग
मुकुन्द may be शुद्ध. But मुकुन्दर हामज्योत्स्ना तनोति will be साङ्ग (समस्तवस्तु-
विषय).

सा प्रिया सौन्दर्यस्य तरङ्गिणी *etc* ललनाचूडामणि The crest jewel of women
: & pre-eminent amongst them

Here the उपमेय or आरोपविषय is सा प्रिया She comes to be identified with the eight उपमानस or आरोपितस *viz* °तरङ्गिणी, °हर्षोद्गम, °कर्मणकर्म, °उद्दाम नावासभू, °विद्या, °प्रावीण्यमाक्षात्रिया, °काणा and ललनाचूडामणि

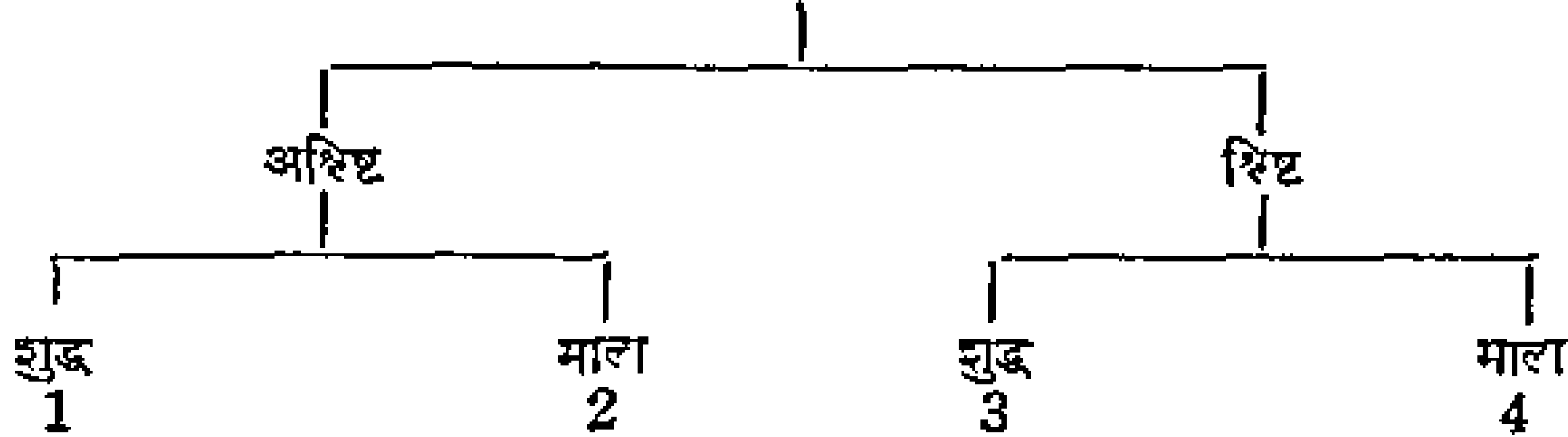
परम्परित रूपक

After having dealt with साङ्ग and निरङ्ग रूपक, मम्मट now proceeds to another sub-division of रूपक *viz* परम्परित The term परम्परित is given to this sub-division owing to the presence here of the परम्परा of कार्यरूपक and कारणरूपक In other words here the superimposition of one thing upon another becomes the occasion for the superimposition of something else on a third thing Thus we have here two or more रूपक one of which is responsible for others Thus परम्परित रूपक is made up of a set of रूपक related as कार्यरूपक and कारणरूपक While describing a king's powerful arm I say तव भुज जयकुञ्जरस्य आलानम् Your arm is the tying post of the elephant of triumph Here I could identify भुज with आलान only because I had identified जय (Victory or triumph) with कुञ्जर For an आलान cannot be thought of unless there is an elephant to be tied thereto That is why the name परम्परित, which as explained by प्रदीप means कार्यकारणभावरूपा परम्परासञ्ज्ञा अत्र is given to this variety काव्यालङ्कारकार रुद्रट (*circa* 850 A D) seems to have been the first to give the name परम्परित to this variety रुद्रट the author of काव्यालङ्कारसारसंयह (*circa* 800 A D) recognised the variety for the first time but had given the name एकदेशवृत्ति (different from एकदेशविवर्ति)

Above we saw that the आरोप of कुञ्जरत्व on जय was the cause of the आरोप of आलानत्व on भुज Here in the कारणरूपक कुञ्जर and जय are two distinct words But there can be cases where instead of two words in the कारणरूपक we may have one word with a double significance so that one sense of it can be आरोपित on another Thus if I use मानस with a double significance (1) mind and (2) the मानस lake it will enable me to identify a king with a swan the king enshrined in the mind being identified with the swan in the मानस lake I can then talk of विद्वमानमे हस नृप Here the आरोप on मानस the mind of मानस in the sense of the lake मानस is the cause which has made possible the आरोप of हसत्व on the नृप Thus परम्परित रूपक can be possible with शेष in the कारणरूपक This means that परम्परित रूपक can be one which is not based on शेष or one which is based on शेष In other

words it may be अश्लिष्ट or श्लिष्ट It is easy to imagine how each one of these can be शुद्ध or मारारूप So we get the following scheme —

परम्परित (4 sub-divisions)

In a परम्परितरूपक how are we to decide a रूपक as कारणरूपक or कार्यरूपक ? It is easy to do so The poet's intention is to exalt (maybe, also to run down in some cases) a particular object which is the प्रकृत thing In order to exalt it he identifies it with some उपमान This is the कार्यरूपक to justify which कारणरूपक are resorted to In भास's (?) प्रतिमानाटक (१२८) राम wants to exalt वल्कल's in the eyes of लक्ष्मण with the words तपसप्रामकवच नियमदिरदाकुश । खलीनमिन्द्रियाश्चानां गृह्णता धर्मसारथि ॥ Here since वल्कल is the प्रकृत thing वल्कल कवच, वल्कल अकुश, वल्कल खलीन, वल्कल सारथि are कार्यरूपक to justify which the poet resorts to the कारणरूपक viz तप एव सप्राम, नियम एव दिरद, इन्द्रियाणि एव अश्वा and धर्म एव (रथी)—the last being also एकदेशविवर्ति

§ सू २१ नियतारोपणो *etc* Defines and divides परम्परित रूपक Con-
strue य परस्य आरोप नियतारोपणोपाय स्यात् तत् परम्परितम् । (तत्) वाचके श्लिष्ट
भेदभाजि वा (भवेत्) । Where the आरोप (on one thing) of something else
is occasioned by a specific superimposition the figure is परम्परित रूपक
It may occur either when the word expressive (of the thing super-
imposed in the कारणरूपक) is distinct or paronomastic (श्लिष्ट)

To apply the definition to the above instances the आरोप of अज्ञान
नव on बाहु is caused by the नियतारोपण viz of कुञ्जरत्व on जय So the
आरोप of हसत्व on the king is caused by the नियतारोपण viz. of मानस the
lake, on मानस the mind In the former the वाचक of the thing super-
imposed viz. कुञ्जर in the कारणरूपक is भिन्न In the latter मानस the वाचक
of the thing superimposed in the कारणरूपक is श्लिष्ट i. e. punningly used

Thus—

	कारणरूपक	कार्यरूपक
(कुञ्जर is अश्लिष्ट)	जय एव कुञ्जर	भुज एव अज्ञानम्
(मानस is श्लिष्ट)	मानस (mind) एव मानस (lake)	राज एव हंस

नियतारोपणोपायः, to judge from मम्मट's वृत्ति is a बहुव्रीहि compound
विधर्म आरोपण उपाय यस्य of एवमारोपणनिमित्त इत्येतदुक्तं of the वृत्ति on p. ५४

which makes out a case for बहुव्रीहि. What is meant is that some specific (नियत) आरोप like that of कुञ्जरत्व on जय becomes the उपाय or cause of the आरोप of something else (परस्य) like आलानत्व on भुज. In plain words, where a certain superimposition is responsible for some other superimposition प्रदीप refers to an explanation of नियतारोणोपाय as a वधीनत्पुत्र्य [नियतस्य मुख्यस्य आरोपणस्य उपाय (e.g. of आलानत्व on भुज) यः परस्य अमुख्यस्य आरोप (e.g. of कुञ्जरत्व on जय) तत् परम्परितम्] which is far fetched, unnatural and not in keeping with the वृत्ति. Though the resultant sense is the same, the interpretation that is put on नियत and पर seems to be unnatural. नियतारोण is taken to refer to the वाच्यरूपक and परस्य आरोप to कारणरूपक. प्रदीप rightly ignores this view वाचके. Read प्रदीप उपायभूतरूपके आरोप्यारोपविषययो वाचकस्य स्थित्वादिभिरूपत्वाच्चेत्यर्थः । वाचके, in plain words, means शब्दे. When the शब्द expressive of the उपमान and उपमेय in the कारणरूपक is स्थि or when the शब्दs are भिन्न भेदभाजि Loc. sing. भेदभाज् (= भिन्न). Note that प्रदीप takes वाचके as आरोप्यस्य वाचक and आरोपविषयस्य वाचक. We have taken it as आरोप्यस्य वाचक only. For, firstly, in the preceding line of the वारिका, we have परस्य (आरोप्यस्य) आरोप and secondly, वाचके (singular) can with propriety be taken with this आरोप्य.

परम्परित रूपक and एकदेशविवर्ति रूपक —The question arises. As in परम्परित रूपक one आरोप is responsible for another so in एकदेशविवर्ति also one आरोप is responsible for another. Thus, to revert to our instance of रणान्तपुर, the आरोप of अन्तपुरत्व on रण is responsible for the आरोप of नायिकात्व and प्रतिनायिकात्व on मण्डलाग्रलता and रिपुसेना respectively. What, then is the dividing line between the two varieties of रूपक?

Firstly in परम्परित रूपक the आरोपितs are all expressed, while in एकदेशविवर्ति some are expressed and others implied. Thus कुञ्जरत्व is as much expressed as आलानत्व in आलान जयकुञ्जरस्य. Whereas in यस्य रणान्तपुरे etc, अन्तपुरत्व alone is expressed while नायिकात्व and प्रतिनायिकात्व are implied. Secondly, in परम्परित रूपक, one रूपक is *exclusively* the cause of another. So much so that in the absence of one, the other could not be there. If there were not the आरोप of कुञ्जरत्व on जय, there could not have been the आरोप of आलानत्व on भुज. Whereas in यस्य रणान्तपुरे etc even supposing there were not the आरोप of अन्तपुरत्व on रण, we could have guessed that there is the आरोप of नायिकात्व etc, on the strength of the feminine gender and the words रत्नमुखी and पराङ्मुखी. Only the figure would have turned into a समासोक्ति. Thus in यस्य रणे करे कुर्वतो मण्डलाग्रलताम् । रत्नमुख्यपि सहसा पराङ्मुखीभवति रिपुसेना ॥ even in the absence of the आरोप of अन्तपुर we get the idea of नायिका and प्रतिनायिका. Read जगन्नाथ (रसगगा

धर) :—यद्यपि सावयवेऽप्यारोपे (प ?) आरोपान्तरस्योपायस्तथापि तत्रापात्तिरिक्तेन कविममय निदसाद्भयेनाप्यारोपान्तरमिद्धि समवति । *

परस्परिरूपक and समस्तवस्तुविषय —It is not so easy to distinguish between the two. For in both, all the आरोपितs are expressed. But whereas in परस्परिरूपक one रूपक is necessarily the cause of another, in समस्तवस्तुविषय it may not be necessarily so. The आरोप of कुशरत्व is necessarily *the* cause of the आरोप of आलम्बनत्व on भुज, but the आरोप of कापालिकात्व on रात्रि is not the *exclusive* cause of the आरोप of भस्मत्व on ज्योत्स्ना *etc.* For who knows that *also* the white colour of the moon light was not responsible for the आरोप of भस्मत्व or that the round shape of the moon was also not responsible for the आरोप of मुद्राकपालत्व on it? Read र ग cited above.

This gives us a clue to a further point of distinction. Whereas in परस्परिरूपक, the कार्यरूपक enjoys a comparatively higher status than the कारणरूपक, in समस्तवस्तुविषय all constituents of the aggregate enjoy the same status.

It cannot be gainsaid, however, that the line of demarcation between the two varieties is too faint. For instance, one might, without fear of serious contradiction, say that the आरोप of कापालिकात्व on रात्रि is responsible for the आरोप of अस्थित्व on तारका *etc.* And one cannot resist the temptation to look upon समस्तवस्तुविषय as the broader class, from which परस्परिरूपक, though a sub-division of it, has developed into a separate figure. That मामह has समस्तवस्तुविषय but no परस्परिरूपक is a case in point.

St 34 विद्वन्मानसहस *etc.* Illustrates छिष्ट परस्परिरूपक. Vocatives addressed to a king. Description of the different excellences of a king. विद्वन्मानसहस. विदुषा मानस (mind) एव मानस (Lake) तस्मिन् हस वैरि *etc.* वैरिणि कमलाया (wealth) सकोच (shrinking) एव कमलाना असकोच (blooming) तस्मिन् दीप्तयुनि (Sun). He makes enemy's wealth shrink, the sun makes the lotuses bloom. कमलासकोच is split in two ways. कमलाया सकोच as applied to the king, कमलाना असकोच as applied to the sun (दीप्तयुनि). So in the following epithets. दुर्गामार्गणनीललोहित दुर्गाणा अमार्गणमेव दुर्गाया मार्गण तस्मिन् नीललोहित (= शिव). The king was so powerful that he never sought refuge (अमार्गण) behind forts. शिव has occasions to go in quest (मार्गण) of दुर्गा or पार्वती. नीललोहित = शिव is नील at his कण्ठ due to हलाहल and लोहित with his hair. समिन्स्वीकारवैश्वानर समिन्ना (सम्राजणा) स्वीकार एव समिन्ना (इधनस्य) स्वीकार तस्मिन् वैश्वानर (अग्नि). The king had no difficulty in accepting a challenge for battle. The

fire also eats up the fuel सत्यप्रीतिविधानदक्ष सत्ये प्रीति एव सत्या (पार्वत्या) अप्रीति तस्य विधाने दक्ष (प्रजापति) The king inculcated a love for truth (among his subjects?) दक्ष, as the purāṇas aver, treated his daughter पार्वती (the same as सती) with disfavour (अप्रीति) विजयप्राग्भावभीम विजय परप्राग्भाव एव विजयो अर्जुन तस्य प्राग्भाव तस्मिन् भीम The king is the prime origin of victory भीम was born earlier (प्राग्भाव) than अर्जुन साम्राज्यं etc construe वरवीर वैरिञ्च वत्सरशतं साम्राज्य उच्चै क्रिया O pre eminent hero! May you rule sublimely for a hundred years of ब्रह्मा (विरिञ्चि) A day of ब्रह्मा = 1000 युगसः Note that दक्ष and भीम are not to be interpreted as 'clever' and 'fierce' but as proper nouns

Here (1) मानसमेव मानसं, (2) कमलाया संकोच एव कमलानां असंकोच, (3) दुर्गामार्गमेव दुर्गाया मार्गणम्, (4) समिता स्वीकार एव समिधा स्वीकार, (5) सत्ये प्रीतिरेव सत्या अप्रीति, (6) विजय (victory) एव विजय (अर्जुन) are the कारणरूपकs responsible for the कार्यरूपकs viz राजा एव हस, राजा एव दीप्तद्युति, राजा एव नीललोहित, राजा एव वैश्वानर, राजा एव दक्ष and राजा एव भीम respectively Since there is श्लेष in the कारणरूपकs viz in मानस, कमलामकोच, दुर्गामार्गण समितस्वीकार, सत्यप्रीति and विजयप्राग्भाव, it is श्लिष्ट परपरित Since there is आरोप of many e g हस, दीप्तद्युति etc on one viz the king it is मालारूपक So the figure here is श्लिष्ट परपरित मालारूपक

वृत्ति This requires no further elucidation एव आरोपणनिमित्त = एव आरोपण निमित्त यस्य Paraphrase of नियतारोपणोपाय which thus is a बहुव्रीहि The आरोप of हस etc on the king is rendered possible by the आरोप of मानस (the lake) on मानस (the mind) and so on

यद्यपि etc मम्मट is explaining why श्लिष्ट परपरित is finding a place in the midst of अर्थोत्कार In so far as this variety is based on श्लेष, it is a शब्दालंकार For, the charm depends on the presence of particular words like मानस, दुर्गामार्गण etc How vitally necessary these words are becomes clear from the fact that we could not replace them by their synonyms (परिवृत्त्यसङ्ग) For instance if we were to use चित्त instead of मानस, the कारणरूपक, viz मानसमेव मानस, will disappear altogether Thus these words are vital to the figure To that extent it is शब्दालंकार It is also अर्थोत्कार in so far as there is आरोप of one अर्थ over another In the कार्यरूपक राजा एव हस, we have आरोप of हस on राजन् This depends on अर्थ, for one अर्थ is आरोपित on another To that extent we have in परपरित रूपक an अर्थोत्कार also Taken together therefore, परपरितरूपक embodies in it a शब्दार्थोत्कार : e it is an उभयालंकार

मम्मट had occasion to discuss in general the question of उभयालंकारs in the 9th Ullāsa in the course of his treatment of शब्दश्लेष [It

must be admitted, however, that he does not specifically refer to शिष्ट परंपरिरूपक there, as one is likely to believe, due to his words, शब्दार्थालंकारोप्यमित्युक्तम्] मम्मट will again revert (वश्यमेव च) to the topic of उभयालंकार at the close of this उद्घाटन (see p २२२) where he will state that (शिष्ट) परंपरिरूपक is an उभयालंकार. If शिष्ट परंपरिरूपक is thus an उभयालंकार, it ought not to have found a place here in the midst of अर्थालंकारs, one might argue मम्मट replies —Though its right place should have been in the midst of उभयालंकारs, it comes to be dealt with here, owing to the usage (प्रसिद्धि) of Rhetoricians to assign it a place among अर्थालंकारs. For शिष्ट परंपरि of ours is none else than what is styled as एकदेशवृत्ति (not एकदेशविवर्ति) by others like उद्भट who assign it a place among अर्थालंकारs

It is difficult to say whether it is corrupt mss tradition or inaccuracy on the part of मम्मट that is responsible for the reading एकदेशविवर्ति. But one thing is certain that उद्भट was the first to refer to एकदेशवृत्ति which is the same as परंपरि रूपक. He defines it with the words एकदेशवृत्ति स्थात्पररूपेण रूपणान् where पररूपेण रूपणान् refers to one रूपक being responsible for another. मम्मट seems to argue that शिष्ट variety, pertaining as it does to परंपरि class, will come under its prototype viz the एकदेशवृत्ति of उद्भट. And since एकदेशवृत्ति is assigned a place among अर्थालंकारs, to शिष्ट परंपरि also has been conceded a like position

There is also another inaccuracy in the statement. To judge from उद्भट's उदाहरण आसारधाराविशिशौ etc., which is an अशिष्ट परंपरि, it is evident that शिष्ट परंपरि was not being considered by him under एकदेशवृत्ति. So मम्मट's 'इद अन्यै अभिधीयते' does not give us a correct picture of उद्भट's view point, if अन्यै refers to उद्भट as in all probability it does

It may be noted that एकदेशविवर्ति of others like उद्भट is the same as मम्मट's एकदेशविवर्ति and, therefore, the reading एकदेशविवर्ति is incorrect

अन्यै. It is उद्भट only, so far as we know, who first recognised the परंपरि variety though under the style of एकदेशवृत्ति भेदभाजि यथा भेदभाजि वाचके : e भिन्ने वाचके

St. 35 आलयन etc Illustrates अशिष्ट परंपरि मालारूपक Eulogy of the arm of a powerful king जयकुञ्जरस्य आलयन Victory never slips from the arm as an elephant can never slip away from the tying post विषद्वारिधे दृषदा सेतु A stone embankment to hold back the ocean of adversity करवालचण्डमहसः पूर्वादि The rising mountain of the Sun (चण्डमहसः) in the form of sword (करवाल) The sword grows more

and more triumphant as it comes into the hand ध्रिय लीलोपधान The pleasure-cushion of Wealth The royal glory of the king derives comfort from the arm समाम मन्दर the मन्दर mountain in the अमृतमथन in the form of battle मन्दर played a prominent part in the अमृतमथन The arm plays a prominent part in the battle. व्रीडाविधि hunts at the ease and facility with which the king fights. धीरवैरिवनिता वैधव्यद् The arm reduces to widow-hood the wives of the heroic enemies who are slain on the battle field

Here the आरोप of कुञ्जरत्व on जय of वारिधत्व on विषद् of चण्डमहस्त्व on वरकल and of सागरप्रमथनत्व on समाम is responsible for the आरोप of आलानत्व, मेलुत्व पूर्वादित्व and मन्दरत्व on the भुज Since some रूपकs are कारणs of certain others this is परस्परित रूपक Since there is no श्रेय जय being भिन्न from कुञ्जर, विषद् from वारिधि etc it is अश्लिष्ट Since the same भुज is आरोपविषय of आलानत्व मेलुत्व etc the रूपक is मालारूपक Thus we have अश्लिष्ट परस्परित मालारूपक Note that लीलोपधानं ध्रिय is rather पञ्चेशविबर्ति रूपक Read मा चं लीलोपधानं ध्रिय इति परम्परितमप्येकेशविबर्ति । ध्रिय स्तौत्वानुच्चे ।

अग्र etc जय etc are मिश्रशब्दवाच्य from कुञ्जर etc They are not अभिन्नशब्दवाच्य or श्लिष्टशब्दवाच्य as in मानस दुर्गमर्गण etc Only when on जय etc कुञ्जरत्व etc are superimposed does the superimposition of आलानत्व etc on भुज become plausible In plain words the आरोप of कुञ्जरत्व etc on जय etc is the कारण of the आरोप of आलानत्व etc on भुज

St 36 अलौकिक etc Illustrates श्लिष्ट परम्परित तुद्ध रूपक Pra se of a king अलौकिक etc अभिषेक य महान् आलोक (प्रकाश) तेन प्रकाशित जगत्त्रय येन adj of रत्न स्तूयते etc Construe कैर्महान् न स्तूयते, सदृशमुत्तम रत्न in apposition to महान् Pearl of the excellent bamboo in the form of eminent family Bamboos are supposed to have pearls in them

Here the रूपक सदृश (eminent family) एव सदृश (excellent bamboo) is responsible for the कार्यरूपक देव एव मुक्तारत्नम् Both form परस्परित रूपक Since सदृश is श्लिष्ट it is श्लिष्ट परस्परित रूपक Since there is आरोप of one thing only एव मुक्तारत्न on देव it is तुद्ध Thus this illustrates श्लिष्ट परस्परित तुद्धरूपक.

St. 37 निरवधि etc Illustrates अश्लिष्ट परम्परित तुद्ध रूपक विष्णु praised as the origin of the world Construe निरवधि निराश्रय च यस्य स्थितं अनिवर्तितादुत्पत्त्या स ईशमूर्तिः पशुमन्त्राणां च त्रैलोक्यं सह प्रथमं भवन् ऊचति । निरवधि निराश्रयं च स्थितं whose presence is (स्थितं) infinite and unsupported विष्णु the अश्रय of all does not require the support of anything else. अनिवर्तित etc. अनिवर्तिता ईशमूर्त्य प्रथमं देव who has not ceased causing a

maze of wonder or continued surprise. इह प्रथम The first in this world, chronologically or influentially कूर्ममूर्ति ref to कूर्मवतर. चतुर्दशलोक *etc* चतुर्दशलोका (भूर्भुवरादयः) एव बलिः (लता) तस्याः कन्दः (मूलम्) For चतुर्दशलोक read उद्योत The bulbous root of the creeper in the form of the fourteen worlds, & e the origin of the fourteen worlds

Here चतुर्दशलोका एव बलिः is the कारणरूपक which accounts for the आरोप of कन्दत्व on विष्णु For विष्णु could not be identified with a कन्द unless there were the आरोप of बलित्व on °लोकः This illustrates परस्परित रूपक It is अक्षिप्त for °लोका एव बलिः has got no शेष It is दुद्ध for on विष्णु is superimposed only one thing viz कन्दत्व Thus here we have अक्षिप्त परस्परित दुद्ध रूपक

इति च *etc* अनालारूपक & e दुद्ध रूपक

St. 38 किसल्य *etc* Illustrates रशनारूपक which variety मम्मट condemns as void of वैचित्र्य Description of the different agencies that मदन employs to win the hearts of lovers. They are ललाना किमल्यकरः, (योषिता) करकमलः नलिनाना कमलमुखः and योषिता मुखेन्दुः Construe योषिता with करकमलैः and मुखेन्दुभिः both

Here there is रशना viz किमलया एव करा—करा एव कमलानि—कमलानि एव मुखानि—मुखानि एव इन्द्रवः Thus here we have a set of रूपकः knit together like a girdle the आरोपित of each preceding रूपक becoming the आरोपविषय of each following one

इत्यादि रशनारूपक न वैचित्र्यवद् We have already seen at the close of उपमा, that मम्मट is intolerant of figures in रशना forms One fails to see what consideration weighed with मम्मट in his condemnation of रशनाः Is it, as is suggested, the lowering of the उपमान to the status of उपमेय that he disliked or is he perturbed over the inability of poets to give as रशनाः anything more than a clumsy patch work? That the very form of रशना imposed handicaps on the free play of the poet's genius goes without saying It is again significant that किमल्यकरे *etc* is given in the काव्यालङ्कार of रुद्रट from whom मम्मट has the honour to differ sometimes [Cp pp १०० १६४] सम्प्रदायप्रकाशिनी finds fault with किसल्य *etc* because here we have a series of things rather hanging loose—अत्र किसल्यत्वादयः भिन्नमन्दिनः करत्वादिरूपेण स्थितिप्रतीत्यश्च इति रशनात्वेनोपनिबद्धा अपि न वैचित्र्याय कल्पन्ते But this is finding fault with the particular stanza, not the figure! विश्वनाथ and जगन्नाथ, it may be noted have not recognised रशनारूपक See भानुदत्त cited at p 28 on मारोपना इति न लक्षितम् So a separate definition of रशनारूपक is not given

७—अपहृति

Like रूप which we have just dealt with, अपहृति is a figure based on अमे. In fact, it is रूपक supplemented by an अपहृति or denial. मुग चद्र is रूपक, नेद मुग, चन्द्रोऽयम् becomes अपहृति. If in रूपक we have आरोप of one thing over another, in अपहृति we have आरोप backed by अपहृति to the effect that the प्रकृत is not what it is. To adopt मामांश terminology here we have विधि supported by प्रतिषेध. Needless to say that such a प्रतिषेध gives emphasis to the विधि. चन्द्रोऽयम् is not as emphatic as नेद मुग चन्द्रोऽयम्. That way, it could be said that, in अपहृति the poet goes one step farther, in his progress towards the goal of अभ्यवसान reached in the figure अनिश्चयार्ति.

Scope of the figure —(1) Primarily the figure is based on सादृश्य and ममाद, to judge from his वृत्ति उपमेय अमत्य वृत्त्वा etc (p ५९), seems to recognise the figure only as सादृश्यमूल. In नेद मुग, चन्द्रोऽयम् the सादृश्य between मुग and चद्र is निवृत्ति. In fact the earliest concept of the figure as given by मामांश is based on सादृश्य or औपम्य (cp अपहृतिरमीष्ट च विविचिदन्तर्गतोऽस्मा)

(2) But rhetoricians were not to remain contented with such a restricted scope of the figure. In शिष्ट परंपरित रूपक typified by चिदम्बानस हस (p ५१) we saw how the poet superimposed मानस (the lake) on मानस (the mind) even when strictly speaking there is no सादृश्य between the lake and the mind. That both are conveyed by the same word मानस was enough for the poet to superimpose one on the other. In other words एकशब्दप्रतिपत्ति was the bare modicum of सादृश्य between मानस (the lake) and मानस (the mind) with which the poet was satisfied and which he appreciated as highly as the सादृश्य between मुग and चद्र. It mattered very little if in the former pair the सादृश्य was शब्दगत : c रूपमूलक while in the latter it was अर्थगत.

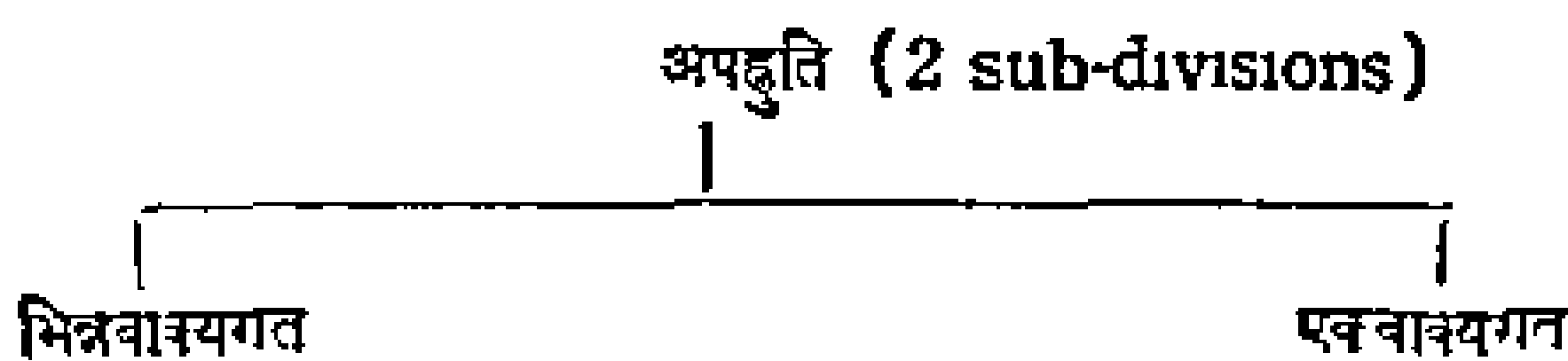
different senses] Similarly, तापं करानि सोत्कप, ज्वरं किं, न सखि स्मर ["It causes me fever with shiver " "Is it fever?" "No, it is love, O friend!"] is another case of अपहृति, for तापं करोति सोत्कप is denied of fever, but asserted of love, though in a different sense

(3) Another extension of the figure is found illustrated by नाय सुधाशु, किं तर्हि सुधाशु प्रेयसीमुखम् [This is not the moon; rather the face of my beloved is the moon!] where the उपमान (सुधाशु) is denied as being what it in fact is and the उपमेय (प्रेयसीमुख) is looked upon as being the same as उपमान (सुधाशु) This does hint at सादृश्य

दण्डिन् has a definition comprehensive enough to include all such cases He defines the figure as अपहृतिरपहृत्य किंचिदन्यार्थवचनम् । 'न पद्मेषु स्मरस्तस्य सहस्रं पत्रिणामिति' [Cupid is not five arrowed, his arrows number a thousand'] is an अपहृति according to him.

मम्मट's definition of the figure is strictly confined to (1) viz to those cases of सादृश्य, where the उपमेय is denied and उपमान is established instead The वृत्ति उपमेय असत्यकृत्वा उपमान सत्यतया यत् स्थाप्यते bears this out Case (3) though based on सादृश्य falls outside the scope of मम्मट's definition Case (2) based on शब्दसादृश्य only cannot be embraced by the definition in the light of मम्मट's वृत्ति

Divisions —To judge from मम्मट's वृत्ति and उदाहरण, he seems to have adopted divisions of अपहृति as follows —The निषेध and आरोप may be embodied in *two* वाक्यस नेद मुखं चन्द्रोऽयम् (or even more than two when the denial assumes the form of opinions of others from whom the poet differs as in अकं वेपि शशङ्किरे *etc*) This results in भिन्नवाक्यगत अपहृति Sometimes the निषेध and आरोप may be put in nutshell by the use of words like छल, छद्म, कपट, व्याज, वपु, परिणाम, वैतव, मिथ, आत्मा, नाम, which are embodied in *one* वाक्य only. मुसच्छन्नं चन्द्रोऽयम् means, in effect नेद मुखं चन्द्रोऽयम्, भृङ्गच्छलेन कालकूटमिदं means नेमे भृङ्गा कालकूटमिदम्. This gives rise to एकवाक्यगता अपहृति Thus we get the following scheme —

Read चित्रमीमांसा —इयं च साक्षान्निषेधकनञ्जादियोगे परपक्षत्वाद्युपन्यासे निषेधसामर्थ्यादगम्यत्वे च वाक्यभेदेन प्रवृत्तं, विषयासत्यत्वप्रतिपादकछद्म-निभ-कपट-व्याज-दिशब्दप्रयोगे

विषयासत्यत्वर्यवमायिरूप-चपु-र्नाम-भङ्गादिशब्दप्रयोगे च तदभेदेन । Again र ग.—अस्यां च नञादिभिः साक्षात्परमसिद्धत्वाद्युपन्यासीत्य किंचिद् व्यवधानेन विषयस्य निषेधे बोध्यमाने प्रायशो वाक्यस्य भेदः । मिष-छल-छद्म-कषट्-व्याज-चपु-भ्रामादिशब्दैस्तु तस्मिन्स्वैक्यम् ।

कुवलयानन्द gives as many as six sub-divisions of the figure — (1) शुद्धा where the उपमेय is denied or उपमान established instead, नाय मुपांशु, किं तर्हि व्यामगङ्गासरोरुहम् [This is not the moon, but it is a lotus in the heavenly Ganges!] (2) हेत्यपह्नुति where the reason is given for denying the उपमेय नेन्दुस्तीव्रो न निश्यन् मिथोतौर्वोयमुत्थित [It is not the moon, for it is not hot, nor is it the sun, for it is not found at night time, it is the sub-marine fire (और्व) that has shot up from the ocean!—said about the moon by a विरहिजन] (3) पर्यस्तापह्नुति where उपमान is denied as उपमान and the उपमेय is established as उपमान. नाय मुपांशु किं तर्हि मुपांशु मेघमीमुखम् । (4) भ्रान्तापह्नुति where delusion of another party is removed ताव करोति सौलम्प ऊर किं न मत्ति रमर । Here a विरहिणी नायिका says, ताव करोति सौलम्पम्. Another is misled into thinking that it is ऊर that does it. The first speaker corrects saying that it is रमर, not ऊर that is responsible! (5) छेसापह्नुति (छेस = विदग्ध an astute person) is the exact reverse of भ्रान्तापह्नुति. Here in order to put a person off the scent, an irrelevant thing is asserted and the relevant thing denied प्रकल्पन् मन्त्रदे रम, कान किं न हि नूपुर । Here नायिका says to her friend प्रकल्पन् मन्त्रदे रम. The सखी asks कान किम्. The नायिका replies न हि नूपुर । Here कान was relevant to the mind of the नायिका, but to put her friend off the scent, she referred to नूपुर the irrelevant. (6) रेतसापह्नुति where words like व्याज, छद्म, मिष, कषट् etc are used मुकटम् कम्पमिदं is रेतसापह्नुति.

भरद्वाज was first recognised by मन्त्रदे । As said above, मन्त्रदे looked upon it as a मन्त्रदेनून अन्तर. दण्डिन् widened its scope to include all cases of denial with assertion, irrespective of सद्दय उद्ध, वचना, रट्ट understood the figure to be मन्त्रदेनून. That मन्त्रदे also held the same view has been made clear व्यसक, विद्याधर, मन्त्रदेनून (कुवलयानन्द) seemed like दण्डिन् to take a broader view of the figure. मन्त्रदे based it on सद्दय.

अपहृति *and* व्याजोक्ति See व्याजोक्ति

Essentials — [विच्छिदपहृयते अत्र] In अपहृति (1) one thing must be denied and another established instead In other words there must be निषेध and आरोप (2) The denial must be आहार्य or intentional and not स्वारसिक In नेदं मुखं चन्द्रोऽयम्, the poet *purposely* denies that it is not मुख when he is fully conscious that it is मुख (3) The aim of the denial and assertion may be to convey सादृश्य The सादृश्य may be अर्थगत or even शब्दगत as we saw above (4) The निषेध may be (a) in the form of a simple negation नेदं मुखं, or (b) may be given in the form of an opinion of some, which the poet finds unacceptable, as in अङ्गं केऽपि शशाङ्किरे, जलनिधं पङ्क परे मोनरे wherein the different views re the spot on the moon are given by the poet only to refute them with his own view तत्साम्प्रतं निशि पीतमधनमम कुक्षिस्थमाचक्ष्महे ॥, or (c) may be *expressed* by words like छल, छद्म, कैतव, वपट, व्याज which are विषयान्त्यत्व प्रतिपादकः *i.e.* which directly convey the असत्यत्व of the प्रकृत thing, *e.g.* मुखच्छद्मा चन्द्रोऽयम्, or it may be *indicated* by words like रूप, वपु, नाम, परिणाम *etc.* which are, in the words of चित्रमीमांसा, विषयास्त्यत्वपर्यवसायि *i.e.* whose upshot is that the प्रकृत is असत्य (5) This results in the अपहृति being embodied in two वाक्यसु if the निषेध and आरोप are explicitly given as in नेदम् मुखम्, चन्द्रोऽयम्, or in वाक्यसु two or more than two, if the निषेध is given in the form of different views as in अङ्गं केऽपि *etc.* [If only one view is given, one वाक्य for निषेध, one for आरोप, if more than one view are given, as many वाक्यसु for निषेध as the views, and one वाक्य for आरोप], or in *one* वाक्य like रामाभिधानं शशाङ्कं प्रतिमानाटक I. 4 where words like रूप, वपु *etc.* are used (6) The निषेध may precede the आरोप or *vice versa* Read रघुक —अपहृत्पूर्वम् आरोप, आरोपपूर्वम् अपहृत्वाद्यादिशब्दैरसत्यं प्रतिपादकेष्वपहृत्वादिनिर्देशः । पूर्वोक्तभेदद्वये वाक्यभेदः । तृतीयभेदे (वेकवाक्यम्) ।

§ सू २२ Construe. प्रकृत निषिध्य अन्यत् यत् साध्यते सा तु अपहृतिः.

१५

प्रकृत is the उपमेय, as the वृत्ति says. It is significant that the सूत्र is sufficiently vague to comprehend अपहृति whether सादृश्यमूल्य or otherwise. And had it not been for the वृत्ति and उदाहरण one could have claimed मम्मट as one among the followers of दण्डि's wider view on अपहृति निषिध्य *after* denying. But as we saw above (Essential 6), the denial may either follow or precede. So निषिध्य need not be taken too strictly as implying that it *precedes* आरोप. Read मरिचतूरम्भम् for a justification of मम्मट's indifference on this point. —अपहृत्पूर्वम्

भारपस्य आरोपपूर्वकत्वं चापह्नवस्येति द्वैविध्यं चमत्कारविशेषासिद्धेरवधीरितं ग्रन्थकारेण । निषेध also called निह्नव or अपह्नव in the form नेद मुख is आहार्य अन्यत् - प्रवृत्तात् अन्यत् = अप्रवृत्त = उपमान as the वृत्ति says साध्यते is established in the form चन्द्रोऽयम् तु marks the transition to a new figure from the one preceding

वृत्ति —उपमेय असत्य कृत्वा *etc* Note how the वृत्ति has narrowed down the scope of the सूत्र by making it refer to सादृश्यमूल figure only असत्य कृत्वा explains निषेध of the सूत्र The उपमेय is denied (intentionally of course)

उपमान सत्यतया स्थाप्यते *e g* चन्द्रोऽयं where the उपमान is established as the real thing : *e* there is आरोप of उपमान on the उपमेय which also is आहार्य intentional Note that चन्द्रोऽयं is a case of आरोप it should not be mistaken for अव्यवसान of अनिशयोक्ति which also assumes the form चन्द्रोऽयं but is different from the former In चन्द्रोऽयं in the अपह्नुति, the उपमेय is not lost sight of it is not निर्गीर्ण In चन्द्रोऽयं in the अनिशयोक्ति the उपमेय is lost sight of, it is निर्गीर्ण by the उपमान Note that मम्मट does not refer to the divisions of अपह्नुति though his उदाहरण take note of them

St 39 अवाप्त *etc* Illustrates भिन्नवाक्यगत अपह्नुत The कलङ्क on the moon is denied as being कलङ्क and established as रजनिरमणी resting on the person of her lover the Moon after dalliance' Addressed by शिव, in one of his *happy* moments to पार्वती Construe —शैलतनये परिणत रुच शशाङ्कस्य वपुषि प्रागल्भ्य अवाप्तं नाय कलङ्कः । अवसति । अमुष्य (चन्द्रस्य) विगल्दमृतस्यन् शिनिरे उरसि रतिश्रान्ता रजनिरमणी गाढ शैले (हनि) मन्ये । परिणतरुच शशाङ्कस्य of the moon whose splendour is at its height. प्रागल्भ्य अवाप्तं that has attained such prominence or conspicuousness 'शिशिरे उरसि on the bosom cool with the trickle of ambrosia that is dripping रजनि after her fatigue due to dalliance derives comfort from the cool touch of the bosom The Moon is अमृतमय, hence the coolness रजनिरमणी रजनि एव रमणी (a case of रूपक.)

Here there is अपह्नव of the उपमेय 112 नाय कलङ्क and आरोप of the उपमान 112 एव रजनिरमणी The अपह्नव and आरोप are embodied in different वाक्यस Hence भिन्नवाक्यगता अपह्नुति Is *cd* a case of उत्प्रेक्षा? The word मन्ये points to its presence. But the उत्प्रेक्षा is only confined to रतिश्रान्ता शैले हनि मन्ये It is not रजनिरमणी हनि मन्ये If it were so it would be a case of सम्भावन and not आरोप that is necessary for अपह्नुति So the आरोप is रजनिरमणी रूपम्.

St 40 वत सखि *etc* Illustrates एकवाक्यगा अपहृति The grievance that a विराहिणी makes of the tantalizing effects of the sight of a mango blossom and bees Construe —स्मरस्य अस्मिन् रागिलोके कियद् वैर पश्य । अमुष्मिन् रागिलोके typified by herself वत Alas' *cd* Construe अनेन 'छलेन प्रतिविशिख कालकूट उद्धृकितम् । उपवने यानि सहकाराणि तेषु उद्भासन ये भृङ्गा तेषां छलेन In the deceptive form (छल) of the glistening bees on the mango blossoms in the garden प्रतिविशिख on every arrow (in the form of the mango blossom) सहकार or चूत is one of the five arrows of स्मर उद्धृकितम् - विनिहितम् टक् (10th *conj*) to cover The idea is Not only has Cupid kept his arrows ready he has also made them deadly by tipping them with poison in the form of the black bees'

Here उपवनसहकारोद्भासिभृङ्गच्छलेन pithily conveys the double idea of अपहृव and आरोप For it means न इमानि सहकाराणि विशिखा इमे । न इमे भृङ्गा कालकूटमिदम् । The word छल (like छद्म व्याज *etc*) can concentrate so much meaning in itself As the अपहृति is thus in one वाक्य (*viz* उपवनसहकारोद्भासिभृङ्गच्छलेन प्रतिविशिख कालकूट उद्धृकित) this is एकवाक्यगा अपहृति As seen above चित्रमीमांसाकार looks upon छल and similar words as विषयामत्यत्वप्रतिपादक because by them is *expressed* the idea of निथ owing to the shade of deception implicit in their meaning वपु अभिधान रूप *etc* on the other hand are विषयामत्यत्वपर्यवसायि ; *e* they do not express अपहृव but imply it, as there is no shade of deception in their meaning

वृत्ति अव हि *etc* unfolds the अपहृति that is tersely condensed in the word छल

St 41 अमुष्मिन् *etc* Gives another instance of एकवाक्यगा अपहृति The line of hair at the navel of a lovely lady is denied as being such and established as a line of smoke coming out of the charred remains of Cupid who when burnt by Śiva must have in utter agony taken a plunge in the region of her hips Construe नूनं शर्वस्य स्मरं पृथुजघनस्य अमुष्मिन् लावण्यामृतसरानि पृथुजघनभागे निपतित (भवेत्) यद् (अस्या) नामिकुहरे अद्भुताङ्गाणां मदनमपिशुना इव भूमस्य शिखा रोमावन्निव पश्यमनि । शर्वस्य burnt by शिव (= शव) स्मरसि पृथुजघनभागे A compliment to the beauty of the hips which are in fact a lake of ambrosia of beauty स्मर must have taken a plunge therein to get relief from the acute agony of his burning body अद्भुताङ्गाणां मदनमपिशुना *adj* of भूमस्य शिखा Indicating (पिशुन) the extinction of the embers of the charred body The embers got extinguished as मदन plunged in the lake. When

embers are extinguished they send forth a line of smoke रोमावलिषु
परिणमति assumes the form of the line of hair at the navel (नाभिकुहरे)

Here धूमस्य शिखा रोमावलिषु परिणमति embodies अपह्नुति. For, it means,
as the वृत्ति says न रोमावलि, धूमशिखा इयम् As the अपह्नुति is in the body
of a वाक्य, it is एकवाक्यगा वपु condenses in itself both निषेध and आरोप
Acc to चित्रमीमांसा, it belongs to the असत्यत्वपर्यवसायि class

सम्प्रदायप्रकाशिनी calls अपह्नुतिस that are condensed in words like
छद्म, वपु etc as प्रतीयमान as distinct from वाच्य अपह्नुतिस where denial and
assertion are explicitly stated. अपह्नुतिस assuming the form of
opinions of others may come under प्रतीयमान division, though the Com.
does not specifically say so

एवमिय etc On these very lines (एव), this figure (इय = अपह्नुति)
is conceivable (उच्यते = तवयो ✓ उद् 1 P A to conceive) in other modes
(सङ्गि or मङ्गी) also The other modes may refer to the use of other
similar words छद्म, कैतव, अभिधान, etc or, it may just comprehend
that mode of अपह्नुति where the denial assumes the form of परमन as
in अङ्ग केऽपि etc But it can be said with certainty that the
महयन्त्रस cannot refer to the varieties (as in the कुक्क्यानद), not based on
सादृश्य For मन्मथ's वृत्ति उपमेयममत्य मत्यनया यन् स्थाप्यते सा अपह्नुति has,
once for all narrowed down the scope of the figure to सादृश्य

८-श्लेष

With श्लेष we pass on to a figure the विच्छित्ति (= वैचित्र्य) of which
lies in one and the same statement conveying senses more than one
That way it is fundamentally different from the figures that have
preceded At best it may be said that while the preceding figures
were based on अर्थगत सादृश्य in श्लेष we come to a figure based on
शब्दगत्सादृश्य Languages generally speaking, uniformly present the
phenomenon of fluidity of meaning Words originally meant strictly
to convey a particular idea happen later to be used in a different
connotation As we saw in उद्गम II, रुडि स्थाप्य typifies a tendency
similar in nature कुशुभ that meant one thing ("handler of kuśa
grass") when the word was first used, came to acquire another
meaning ("expert") at a later stage. In the Rgveda रुड् meant to
stop (cf रु रुडिन् प्रुभिन् अरुन्), in classical Sanskrit, the word came
to mean 'to amuse' 'to sport'—an easy transition from the physical

domain to the psychical one 'Ardent' (etymologically 'burning') represents a similar transfer from the physical to the psychical sphere. But, in all these cases, the *original* meaning, in course of time, is lost sight of. Who but an etymologist is today aware of the original signification of कुशल, रक्त, 'Ardent', 'Camouflage' 'Boy cott' ?

But many words, even when they are adopted in other spheres, still continue to hold on to their original meaning. Though today we never talk of 'ardent' fire as we talk of 'ardent' love we can yet speak of 'burning fire' and 'burning love' or 'burning question'. So रक्त may mean 'passionate' and 'red' both अम्बर may mean 'sky' and 'garment' both उदय may mean 'rise' and 'prosperity' both. It is precisely such words that lie at the root of the figure श्लेष. श्लेष word, in fact, means one where two meanings cling together (द्विष्यत अर्थौ अस्मिन्). Though every language in general, possesses such cases of *double entendre*, it may be justifiably claimed for Sanskrit that it of all languages, has explored and exploited its possibilities best. Sanskrit Subhāṣitas regale us with श्लेष and so do the writers of Sanskrit romances, like सुवधु and बाणभट्ट.

From the position assumed above it would seem that the *same* word comes to convey a double meaning. The word उदय meaning 'sunrise' is the *same* as the one meaning prosperity. Sanskrit Rhetoricians even admit this to be the view of 'some' (?) As against this there is another view according to which a word like उदय meaning 'sunrise' is only *similar* to—and *not* the *same* as—another, meaning 'prosperity'. प्रतिप्रवृत्तिनिमित्तं शब्दभेदः (for every different meaning, a different word is used), they argue. Thus प्रतीहारेन्दुराज on वा सा सं ४ ९ states अर्थभेदेन तावच्छब्दा भिद्यन्त इति भट्टोज्झटस्य निदानम् मम्मट, to judge from the वृत्ति एकार्थं etc, seems to hold the same view.

✓ समद्वन्द्वश्लेष and भेदद्वन्द्वश्लेष —Until now we saw how a word like उदय is capable of conveying two meanings. Here the two meanings are to be had from the same word without splitting it which, therefore, is called समद्वन्द्वश्लेष. But sometimes we find the poets making use of the same set of syllables which when split up differently resolve into different component words yielding different meanings. We have already seen (St. 34) how दुर्गमार्ग can be split up as दुर्ग + मार्ग or दुर्ग + मर्ग, the meaning varying in the two cases. So, in the same

Is शेष an independent अलङ्कार? Wherever शेष (शब्द or अर्थ) occurs it is found accompanied by some other figure like उपमा, रूपक, दीपक, तुल्ययोगिना etc. [In the instance स्तवेन etc given above we have उपमा along with शेष] This has tended to give rise to three schools of thought re the status of शेष (1) Some say that its presence annuls the other co-existing figure (2) Some others say that शेष can subsist as an independent अङ्कार along with another (3) Others hold that it is itself annulled by the other figure र ग thus sets forth these views —अयं च अङ्कार प्रायेणालङ्कारान्तरस्य विषयमभिनिविशेन तत्र किमन्य बाधकत्वं स्यात् आहोस्वित् मर्कण्डव उताहो बाध्यत्वम् सा द अलङ्कारसर्वस्व and र ग hold that शेष can claim an independent status Others (?) believe that it is annulled by the other co-existing figure while उद्भट is of opinion that it annuls the other co-existing figure मम्मट apparently admits शेष as an independent figure

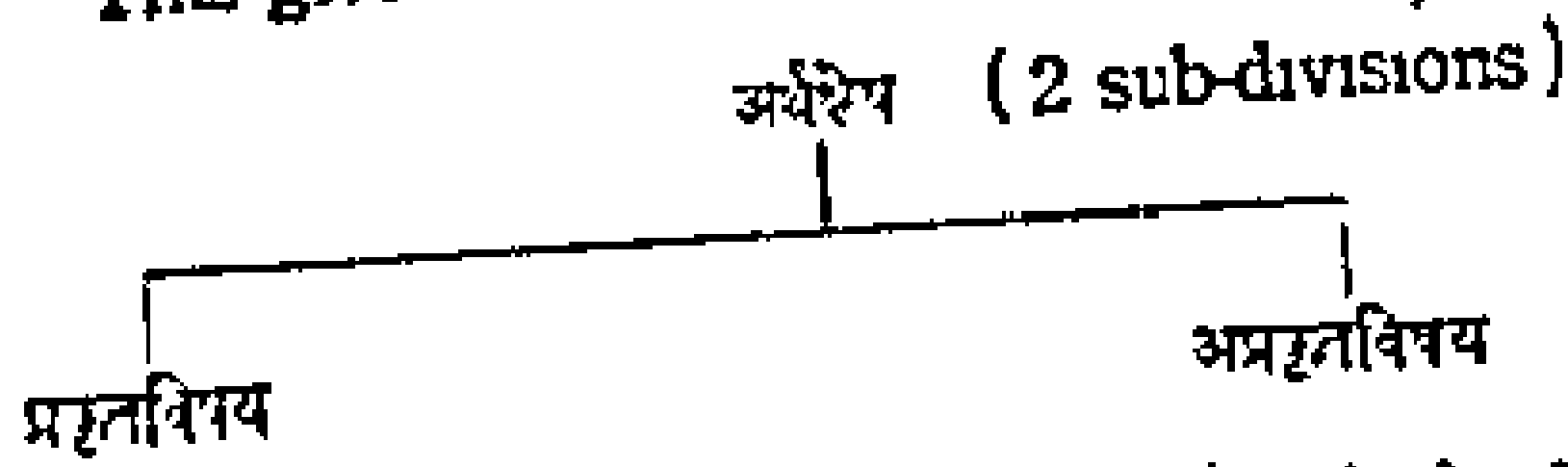
भामह recognised though faintly शेष under the name शिष्ट. After him दण्डिन् treated शिष्ट as a काव्यगुण and also as an अङ्कार उद्भट also recognised the figure as शिष्ट वामन was the first to use the term शेष After him रुद्रट, हय्यक मम्मट, विषनाथ and others admitted the figure

The scope of the figure —मम्मट in his treatment of व्यञ्जना (उ II) had occasion to touch upon the topic of अभिधामूलव्यञ्जना, where a statement having a double significance had one meaning वाच्य and other व्यङ्ग्य due to one thing being प्रकृत and another अप्रकृत In शेषान्वार on the other hand both the meanings are वाच्य and refer to things which are both प्रकृत or both अप्रकृत It is easy to understand how both the meanings may be प्रकृतविषय In उद्यमयने etc. (St. 42) we have a statement with two meanings one applying to the sun another to a king निम्नकर by name Both the sun and the king are प्रकृत as the poet intends to describe both Hence it is an instance of शेष

But how can we have both meanings अप्रकृतविषय? Is it not self contradictory to say that a poet describes something अप्रकृत? For do we not think that whatever the poet describes is प्रकृत? This difficulty is obviated when we understand that in अप्रकृतविषय शेष both the meanings apply to things that are both उपमानस So अप्रकृतविषय is precisely speaking उपमानविषय. The प्रकृत may be there and is there but the statement with double significance does not refer to it. It refers to two उपमानस with which the उपमेय is compared Thus in अग्नेन त्वनुगं तुल्य हरिः—हृत्कतिना । [Your face is similar (1) to the moon (अम्बु) with which the deer (spot) has established contact, and (2) to the lotus

(अम्ब) with which the sun (हरि) has established contact] We have अप्रकृतविषयक शेष, because अम्ब, the lotus and the moon, are both उपमानस in relation to तन्मुप which does not come within the purview of the शेष अम्बेन हरिणादित्यकिना to which the figure is confined refers with its two meanings exclusively to the two उपमानस That this is शब्दशेष is a different matter Later when we come to the figure तुल्ययोगिता, we shall get another case of an अप्रकृतविषयक figure

This gives us the following divisions of अर्थशेष —

Essentials — [रिच्यत अर्थो अस्मिन्] (1) The statement must be such as has a double significance, applying to two things. (ii) Both the things must be प्रकृत or both अप्रकृत (iii) Both the meanings must be वाच्य otherwise it becomes a case of अभिधामूलव्यञ्जना (iv) In the statement, the विशेषण and विशेष्य must both be लिट् That is to say, the attributes and the thing qualified by them must be conveyed by words having a double significance. In विभक्त उदयमयने, the विशेषण उदयमयने means (1) rises (2) prospers, the विशेष्य विभक्त means (1) the sun (2) king Vibhākara. (v) The words in the statement must be पर्यायपरिवृत्तिमद् : i.e. they must be such as could be replaced by their synonyms

अर्थशेष : समायेति See under समामिति

§ मू २३ शेष स etc Construe यत्र द्वयमिन् वचनं प्रत्येकार्थता अत्र स शब्द । where, in one statement, we have senses more than one, the figure is शेष वाक्य statement अनेकार्थता capacity to yield senses more than one.

वृत्ति — एवमेव निरुद्धमेव नाम्ना यत्र अनेकार्थता To judge from this वृत्ति म म seems to belong to that school which held that a word can convey one and one meaning alone. प्रतिवृत्तिनिमित्तं नाम्नेर was the guiding principle of this school The question arises as to how to reconcile एवमेव निरुद्धमेव with प्रत्येकार्थता The reply seems to lie in the fact that though a word conveys only one meaning still there may be another word just similar to it which possesses a different meaning Thus two words just similar conveying two meanings seem to be one word conveying two meanings उदय prosperity is different from उदय rise. But the two words being quite similar, we are lulled into believing

that one word उदय conveys a double sense, while, as a matter of fact, here are two words conveying two meanings. The wording एकार्थ प्रतिपादकानामेव शब्दानां यत्र अनेकोऽर्थः can well exclude सम्झशेष, a शब्दाल्कार, from the scope of अर्थशेष, but it cannot exclude a word like, मानस used in a double sense (1) mind (2) the Mānasa lake, which is also a शब्दाल्कार as we said above. सम्झशेष is excluded because therein we have *two* sets of words not at all similar, one to the other. दुर्गायाः मार्गण is not at all similar to दुर्गणाः अमार्गण, in the sense in which उदय 'prosperity' is similar to उदय 'rise'. But a case like the use of मानस in a double sense though it is शब्दशेष is not excluded because here we have two similar words, मानस-mind, मानस-Manasa lake, conveying two meanings. To that extent सम्प्र's वृत्ति seems to suffer from अनिव्याप्तिदोष.

St 42 उदयमयते *etc* Illustrates अर्थशेष. Description of the meritorious excellence of the Sun and a king named विभाकर. उदय (1) rise, (2) prosperity दिङ्मालिन्य (1) The gloom of the quarters, (2) the sullenness of quarters due to misery prevailing therein.

निद्रामुद्रा निधन नयति (1) Puts an end to the seal of sleep (2) Puts an end to languid looks. प्रवर्तयति क्रिया (1) Enables the activities of creatures to proceed, (2) Sets afoot the different activities, religious or otherwise, in the kingdom.

तरा in निराकुलेतरा and स्वयतिरा expresses the effectiveness of the actions. स्वैराचारप्रवर्तनकर्तृन (1) The स्वैराचार of night is put an end to by the Sun, (2) the king puts a stop to all frivolous acts. विभाकर (1) the Sun, (2) King विभाकर.

Here one statement yields a double sense, one applying to the sun, another to a king named विभाकर. Both the sun and विभाकर are equally प्रकृत and, therefore, both the meanings are वाच्य (not one वाच्य and another व्यग्र when one thing is प्रकृत and another अप्रकृत as in अभिधामूल व्यञ्जना also called शब्दशक्तिमूलवृत्ति). The words उदयमयते *etc.* are परिवृत्तिसह. i. e. the meaning does not suffer if we use their synonyms. This, therefore, is an instance of अर्थशेष. There is one word, however, which is परिवृत्त्यमद and it is विभाकर. विभाकर, the name of a particular king, can not be replaced by any other word and, to that extent, in the श्लोक we have शब्दशेष. To tide over this drawback, some (e. g. Jhalkikar) interpret विभाकर as meaning a king in general (विना नान्या राज्यस्य प्रसङ्गं करोतीति विभाकर).

It should be borne in mind, however, that this same instance will cease to be one of शेष, if there were the least indication that one of

the two—the sun or the king—alone is प्रकृत and the other अप्रकृत. It will then be a case of अभिधामूलव्यञ्जना. If one were to assert that here king विभावर is प्रकृत and the sun is अप्रकृत or *vice versa* it would become a case of अभिधामूलव्यञ्जना.

अत्राभिधाया वाच्यौ —मम्मट says that in the instance उदयमयने etc. both the senses are equally वाच्य for the expressive power of the words (अभिधा) is unrestricted. In शब्दशक्तिमूलादिति (= अभिधामूलव्यञ्जना), illustrated by भद्रामनो etc. (उ II), one meaning is वाच्य another व्यग्य due to the अभिधा of the words being restricted by either of the circumstances enumerated in the कश्चित्-संयोगो विनियोगश्च etc. (Vide उ II p 65). Here there is none of these restrictive circumstances operating and therefore both the meanings applying to the sun and the king are वाच्य. That is why this becomes an instance of श्लेष.

अभिधाया अनियन्त्रणं अभिधा is the power of a word by which the word conveys its primary or direct sense. It is one of the three powers the other two being लक्षणा & व्यञ्जना (Vide उ II). अनियन्त्रण. Circumstances like संयोग etc. restrict the अभिधा of a word. As soon as अभिधा is restricted one sense alone is वाच्य while the other becomes व्यग्य. If in our instance उदयमयने etc., one say king विभावर, were प्रकृत then the meanings of the words उदय etc., as applying to king विभावर will be वाच्य while as applying to the sun they would become व्यग्य. Here none of these circumstances is operating and therefore both the meanings are वाच्य as they should be in श्लेष. It may be noted in passing that शब्दशक्तिमूलादिति is not admitted by the दुवन्व्यानन्दकर who says that even with these circumstances operating both the अर्थे are वाच्य. द्वौ अपि अर्थभूतौ वाच्यौ : i.e. the meanings as applying to the sun (अर्थ) and the king are both वाच्य. We are to suppose that when the poet uttered this stanza he was thinking equally of both the sun and the king विभावर.

९-समासोक्ति

In समासोक्ति we come to a figure based on शब्दगन्तव्यद्वय like श्लेष. In रूपक, गुण चन्द्र there is the अन्वेष of the रूप or *form* of चन्द्र on गुण. In समभेक्ति, on the other hand, there is the अन्वेष of the व्यवहार or *behaviour* of one thing over another. It is customary with poets to see in the action of a particular thing the striking reflection of the action of something else. When the king clutches the sword in his hand and makes the hostile army flee, the poet is put in mind of the action of a नरपुंसक who as soon as he holds the नरिण्ड makes the मन्त्रिण्डिया turn away in huff. And as soon as the poet remembers this, he

describes the king's action of clutching the sword and the consequent flight of the enemy's army with such ingenious transparency that the behaviour of the नायक, नायिका and प्रतिनायिका happens to be suggested thereby. This is the achievement of समामोक्ति. As कुवल्यानन्द says समामोक्तावप्रस्तुतव्यवहारसमारोपश्चास्नाहेतुः । न तु रूपक इव प्रस्तुतेऽप्रस्तुतरूपसमारोपोऽस्ति । Again हर्यकः—अवच्छेदकत्वं च व्यवहारसमारोपो न रूपसमारोपः । रूपसमारोपे त्वच्छादितत्वेन प्रकृतस्य तद्रूपरूपित्वान्वे रूपकम् ।

So what the poet does in समामोक्ति is this. He describes a particular action of the प्रकृत thing in such a way that the सहज्य is at once reminded of the corresponding action of the अप्रकृत thing even when the अप्रकृत thing is not mentioned in so many words. In fact the charm of the figure lies in the poet so describing the action of the प्रकृत that the अप्रकृत is at once *suggested*. In यस्य रणवद्रे कुर्वतो मण्डलाग्रस्ताम् । रमममुख्यपि महमा पराङ्मुखीभवति रिपुसेना ॥ that नायिका and प्रतिनायिका are the अप्रकृत is quite transparent. In अयमैन्द्रीमुखं पश्य रक्तक्षुम्बति चन्द्रमा, we at once see how the व्यवहार (or वृत्तान्त to use the word of कुवल्यानन्द) of the नायक is attributed to the moon. This is as the आचार्यारिक्स describe the आरोप of the व्यवहार of the अप्रकृत on the प्रकृत.

Can we set our finger on the mainspring of the poet's technique that enables him to make us conscious of the अप्रकृत, though it is unspecified? To begin with the poet is careful in the choice of the विशेष of the प्रकृत, so as to make it correspond to that of the अप्रकृत. In अयमैन्द्रीमुखं पश्य रक्तक्षुम्बति चन्द्रमा, the चन्द्रमा is masculine like the नायक, ऐन्द्री is feminine like the नायिका. Then the poet attributes such transparent qualifications (विशेषण) to the प्रकृत as can easily suggest the अप्रकृत. रक्त in the instance is such a विशेषण, it applies to the ruddy (रक्त) moon it also applies to the sanguine (रक्त) नायक. The qualifications stated are therefore, such as apply to the प्रकृत as well as the अप्रकृत. They may apply to the प्रकृत and the अप्रकृत in the same sense that is the विशेषण may be साधारण as in अथेन पात्नीत्या संचरता विमविषयेषु । दृष्टमिह मया गृहीता विमगिरिगृहादुपगता गङ्गा ॥ Where the विशेषण apply to the प्रकृत गङ्गा and the अप्रकृत यष्टि almost in the same sense. Or they may apply to the प्रकृत and the अप्रकृत in different senses that is the विशेषण may be स्थित रक्त in अयमैन्द्रीमुखः etc. is स्थित. This gives us the following scheme —

समामोक्ति (2 sub-divisions)

|

विश्वनाथ, the author of the साहित्यदर्पण, describes समामोक्ति as सर्वे वयलिङ्ग विशेषणै व्यवहारमात्रेण, meaning thereby that there can be समामोक्ति based on लिङ्गमात्र, वयस्यमात्र and विशेषणमात्र. On a closer scrutiny, it will be found that these classes are not mutually exclusive and boil down to one class viz. विशेषणमात्र. We cannot have a समामोक्ति based on mere लिङ्गमात्र without विशेषणमात्र also we cannot have a समामोक्ति of वयस्यमात्र which is not also one of विशेषणमात्र, if we understand the word विशेषण in its wider meaning of words giving attributes—and not its strictly grammatical sense of an adjective.

समामोक्ति is a figure dating as far back as भारद्वाज दण्डिन् recognised it, though his definition of it was far from precise. वामन, रुद्रट, उद्भट, सम्भट, विश्वनाथ, जगन्नाथ admitted it. दण्डिन्, वामन, and रुद्रट, however, seem to look upon समामोक्ति as अवस्तुप्रदर्शना of a more suggestive type.

समामोक्ति is essentially based on गम्य औपम्य. The विशेषण by their transparency suggest the अवस्तु and the सदृश्य is led to guess the likeness between the प्रस्तुत and the अवस्तु. The उपमान is never mentioned, nor is there any word like इव or यथा to convey औपम्य. The औपम्य in समामोक्ति being thus suggested becomes more effective than expressed औपम्य. अयं ऐन्द्रीसुतः पश्य रक्तशुम्भानि चन्द्रमा is more effective than अयं ऐन्द्रीसुतः पश्य रक्तशुम्भानि चन्द्रमा नाथर इव.

Essentials — [समामोक्ति प्रस्तुतप्रस्तुतवृत्तान्तया उक्तिः अथ समामोक्तिः समामोक्तिः अथ समामोक्तिः अथ समामोक्तिः] रामचरण कर्तव्यादीश gives a fantastic explanation. समामोक्तिः कार्यदे-
भासन उपमानेन चित्रितस्तुतावस्थाव्यञ्जनम्. (1) There must be the statement of some व्यवहार or वृत्तान्त (behaviour action) of something which is प्रस्तुत; (2) This statement must be so transparent that it must at once put us in mind of the behaviour of the अवस्तु, (3) this transparency should be the result of लिङ्गमात्र and विशेषणमात्र, (4) the विशेषण may be छिष्ट or गुह्य. (5) The विशेषण alone must be applicable to the प्रस्तुत and the अवस्तु both the विशेषण referring to the प्रस्तुत only. (6) The व्यवहारमात्र must be only suggested and must in its turn, suggest the different corresponding अवस्तु. [अयं ऐन्द्रीसुतः पश्य रक्तशुम्भानि चन्द्रमा suggests to us that action of the चन्द्रमा is similar to that of a passionate lover. This in its turn, suggests that चन्द्रमा is compared to a lover and ऐन्द्री to his beloved]

समामोक्ति रस-अर्थसूत्र — (i) In समामोक्ति, there is a statement of the प्रस्तुत suggesting an अवस्तु. In रस the statement relates to two things both प्रस्तुत or both अवस्तु. (ii) In समामोक्ति, only the विशेषण or words expressive of attributes have a double significance, in रस, the विशेषण

drive at their transparency? परोक्ति used roughly for पराक्षेप: the suggestion of the पर (i. e. अप्रकृत). The पर is only hinted at, never mentioned. The word उक्ति, that way, is misleading.

The definition, as it is, is none too precise. The word शिष्ट, strictly interpreted, would leave out शुद्धसाधारणविशेषण which also, as seen above, may give us समासोक्ति. Read कुवलयानन्दः अत एव शिष्टविशेषणायामिव साधारणविशेषणायामप्यप्रस्तुतव्यवहारसमारोप इत्येव प्राचीनानां प्रवादः । The word परोक्ति, as seen above, is a bit misleading. But the flagrant drawback of the definition seems to lie in its failure to indicate that it is व्यवहार or वृत्तान्त of the पर—not the पर itself—that should be suggested, in the figure. परोक्ति has to be interpreted, therefore, as परवृत्तान्ताक्षेपः.

वृत्तिः—प्रकृतार्थ etc. प्रकृतार्थ = प्रकृतवृत्तान्त. शिष्टविशेषणमाहात्म्यात्—needless to say that the माहात्म्य refers to the transparency of the epithets. न तु विशेष्यस्य सामर्थ्यादपि means that the विशेष्य, not being शिष्ट, is not समर्थ for अप्रकृतार्थप्रतिपादन. As seen above, if the विशेष्य were also शिष्ट, the figure will be श्लेष, not समासोक्ति. शिष्ट विशेषण should comprehend शुद्ध साधारणविशेषण also. अप्रकृतस्यार्थस्य अभिधानं : अभिधान means suggestion here. सा समासेन etc. The name समासोक्ति is explained. समासेन संक्षेपेण i. e. in brief. In one statement are concentrated two meanings (अर्थद्वय) : one applicable to the प्रकृत, the other to the अप्रकृत. Note the fantastic explanation of the name by रामचरण तर्कवागीश, given above.

St. 43. लङ्घिऊण etc. Illustrates समासोक्ति. The laments, on the death of her heroic husband, of a widow, who pictures to herself the consequent sad plight of जयलक्ष्मी (Glory-of-Victory, personified). संस्कृत छाया : लङ्घ्या तव नाहुस्पर्शं यस्याः स कोऽप्युल्लासः । जयलक्ष्मीमिव विरहे न सलङ्घ्यन्ता, दुर्बला ननु सा ॥

तव नाहुस्पर्शं लङ्घ्या refers to victory (जयलक्ष्मी) being embraced by the hero. तव विरहे now that the hero is dead. न सलङ्घ्यन्ता दुर्बला ननु सा when the hero has ceased to live, not only has जयलक्ष्मी ceased to be gay (उज्ज्वला) but she has also grown feeble—a widow's plight. The idea is: With your death, my beloved, chances for victories in battles have become precarious!

Here the description primarily referring to the sad plight of जयलक्ष्मी becomes suggestive of the sad plight of a नायिका due to (1) The Feminine gender of जयलक्ष्मी (2) the phrases नाहुस्पर्शं लङ्घ्या कोऽप्युल्लासः and तव विरहे न सलङ्घ्यन्ता दुर्बला ननु सा । These two phrases are applicable to जयलक्ष्मी and नायिका though in slightly varying senses. Victory became effective (उल्लास) with the help of the hero's arm : a नायिका becomes

sprightly with the touch of the arm of the नायक The chances of victory faded when the hero ceased to live the नायिका grows sullen when separated from the नायक The chances of victory became precarious when the hero was dead, the नायिका grows feeble when the नायक ceases to live

Thus the feminine gender of जयलक्ष्मी which is प्रकृत and the transparent phrases, बाहुस्पर्श लब्ध्वा etc, mentioned above convey to us the behaviour and plight of a नायिका on the death of the heroic नायक Thus we have here a समासोक्ति

अत्र जयलक्ष्मी etc Here all the descriptive phrases (विशेषण) viz तव बाहुस्पर्श लब्ध्वा etc have a double meaning one applying to the प्रकृत (जयलक्ष्मी), the other to the अप्रकृत (viz नायिका or कान्ता) Only the प्रकृत विशेष्य (जयलक्ष्मी) conveys one meaning (viz Victory) the अप्रकृत viz कान्ता being only suggested, not expressed In short, the विशेषण have a double meaning, the विशेष्य a single one That is why it is समासोक्ति If the विशेष्य also, as in उदयमयते etc (St 42), had a double significance, the figure would have been रेष

आल्कारिक्स, like विश्वनाथ नगनाथ, have made an attempt to classify the व्यवहारसमारोप, i e to classify broadly the प्रस्तुत and अप्रस्तुत in समासोक्ति विश्वनाथ for instance says (1) वचनैकैकिके वस्तुनि लैकिकवस्तुव्यवहारसमारोप (2) शास्त्रीये वस्तुनि शास्त्रीयवस्तुव्यवहारसमारोप (3) लौकिके वस्तुनि शास्त्रीयवस्तुव्यवहारसमारोप (4) शास्त्रीये वस्तुनि लैकिकवस्तुव्यवहारसमारोप इति चतुर्विध They support this classification with instances that are striking no doubt But it must be admitted that barring लैकिके वस्तुनि लैकिकवस्तुव्यवहारसमारोप other व्यवहारसमारोप have a smack of pedantry and not poetry about them शास्त्रीये लैकिकस्य व्यवहारसमारोप illustrated (र ग) by कृत्वा सूत्रे सुगूढार्थे प्रकृते प्रत्यय परम् । आगमान् भावयन् भाति वैयाकरणपुंगव (आरोप of राजव्यवहार which is लैकिक on the व्याकरणशास्त्र) may be pedantically a success Assessed poetically is it worth anything?

१०—निदर्शना

In समासोक्ति, we saw how औपम्य was conveyed by the use of विशेषण with double significance In निदर्शना, we come to a figure wherein औपम्य between two things is conveyed, in a veiled manner, by one thing being described as being the same as the other When दुष्यन्त, at the sight of शकुन्तला's superb beauty, exclaims—'शुद्धान्तदुर्लभमिदं वपुःश्रमवासिनो यदि जनस्य । दूरीकृता खलु गुणैरुद्यानरत्ना वनलताभिः' ॥, we find him identifying one fact viz, आश्रमवासिनः वपुःसम्पन्नत्वं with another viz, उद्यानलताना वनलताभिः अभिमव One is *as good as* the other, says दुष्यन्त Thus

two sentences connected by correlatives (here यदि) are used, each containing an idea apparently *unconnected* with the idea in the other, but, for that very reason, suggesting the similarity between the two ideas. What has वपु मय्यन्नत्वं to do with वनलताभिः अभिभूय, we ask ourselves. And our आकांक्षा is satisfied when we conclude that the two apparently unconnected facts are juxtaposed only with a view to driving at their similarity. Rustic beauty outstripping sophisticated refinement is *tantamount* to a wild creeper eclipsing the artificially cultivated garden creeper. we conclude. Another striking instance of निदर्शना embodied in two वाक्यस will be इह किमव्याजमनाहरं वपुः तपक्षमं साधयितुं य इच्छति । ध्रुवः स नीलोत्पलपत्रलेखया समिलना दृष्टुमृषिर्व्यवस्यति ॥, said by दुष्यन्त again.

The same effect may be produced in the body of a *single* sentence also. दोभ्योऽभ्यर्णितोर्मन्तं तुष्टुवस्ते गुणार्णवम्. Seeking to cross the ocean with the help of their arms, they praised thy ocean of merits—says a poet. Here the attempt to enumerate the hero's merits is described as being as rashly ridiculous as an attempt to cross the ocean with nothing more than the two arms. Thus गुणार्णवस्तुति and दोभ्योऽभ्यर्णण, both apparently *unconnected*, are here juxtaposed in the body of a single sentence, with the eventual result that one thing comes to be looked upon as being tantamount to the other.

The same effect may be produced in the body of a *single word* also. Admiring a lovely face the poet is found saying मुखं पद्मरोभा विभति. Looking to a lordly elephant the poet says गजं गिरिलीनं बहति. Scanning the gait of a lady the poet says कमलिनोपदस्यां रानहस्य गतिं स्वीकृता. We ask ourselves. How can मुख assume the charm of a lotus, the elephant the charm of the mountain, the human feet the gait of a swan? And we conclude that these convey similarity. To put it in the words of the साहित्यदर्पण अत्र अन्यन्य धर्मं कथमन्यो बहति इति निष्प्रतिस्तिम्भत्वं बोधयति. In short, when we attribute to one thing the characteristics of another apparently unconnected with it, there results the निदर्शना in the body of a word. Here too, it may be noted, that the juxtaposition of two apparently unconnected things like मुख-पद्म, गज-गिरि etc., by the employment of such words as स्वीय, वपुः, रोभा, results eventually in the similarity between the two being conveyed. मा इ called this variety पञ्चकस्या, the remaining two being अनेकस्या. In भादुति, it should be clearly borne in mind, we use words like एष, एष, एष with the shade of *denial* in them and compounded with the उपसर्ग C/ मूलशब्देन, ऐवम्-इति. In निदर्शना the words

शोभा etc., have no trace of denial and are further compounded with the उपमान पद्मशोभा, गिरिलीला etc. Further, अश्रुनि appears as भृङ्गच्छन्नेन कल-
कृतमिदम् । निदर्शना will appear as भृङ्गा कलकृतशोभा दधने ।

One feature, it may be seen, is shared in common by all these three varieties viz therein facts apparently unconnected happen to be juxtaposed and this results in the साम्य between them being conveyed. That is why these varieties of निदर्शना are called असम्बद्धस्तु-
मवधा, i.e. those in which there is no apparently possible connection between the things stated.

These varieties may be possible in शुद्ध or मान्य form. In शुद्ध we have one प्रकृत juxtaposed with one अप्रकृत. In मान्य we have one प्रकृत juxtaposed with several अप्रकृतसः.

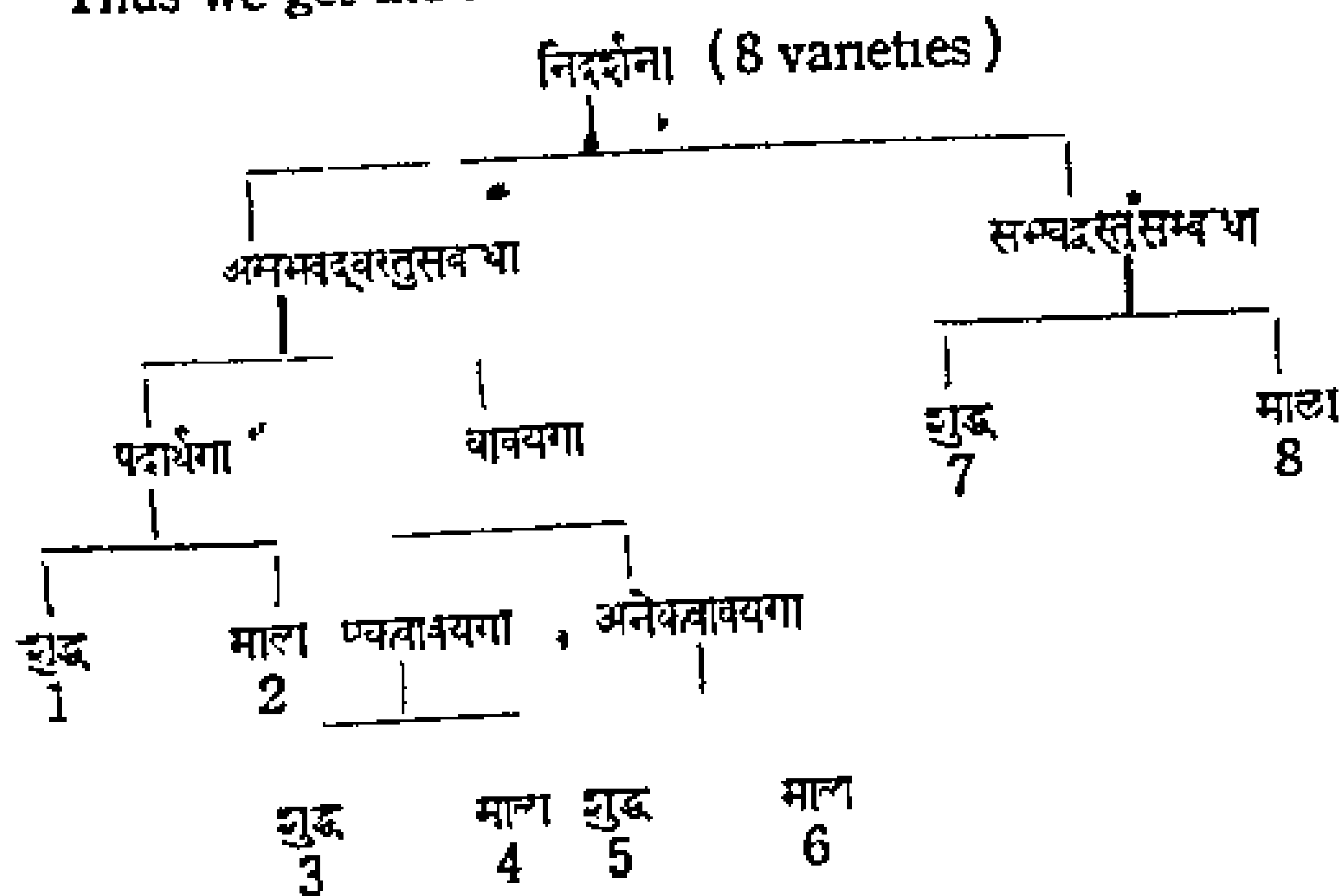
Again, though it is normal for the poet to attribute to the उपमेय the उपमानधर्म, मुख पद्मशोभा विमर्शि, the poet sometimes produces the same poetical effect, possibly with a greater emphasis, by attributing to the उपमान the उपमेयधर्म. Thus in वियोगे गौडनरीगा यो गण्डतल्पगणिमा । अदृश्यत सा स्वर्जरीमन्तरागर्भरेणुषु ॥ or in योऽनुभूत कुरङ्गाक्ष्यास्तस्या मधुरिमाधरे । समात्वादि स मृदीकरसे रसविशारदे ॥, the tables are turned and to the उपमानसः viz, स्वर्जरीगर्भरेणुसः and मृदीकरसः, are attributed the characteristics of the respective उपमेयसः viz, गण्डतल्प and अदृश. साहित्यदर्पणकार admits this possibility. As जयरथ says in his विमर्शिनी यथोपमानसम्बन्धी धर्म उपमेयगतत्वेनैव सम्भवति तथोपमेय सम्बन्धी धर्म कश्चिदुपमानेऽपि । रस्यक (अ सर्वसः) —इय सामान्येनैव असम्बद्धात् प्रतिपादित उपमेयवृत्तस्योपमाने सम्बद्धादपि भवति । उभयत्रापि सम्बन्धविग्रहस्य विद्यमानत्वात् ।

If in the 3 varieties given above, we have असम्बद्धस्तुसम्बन्धत्व as the common feature there is a fourth variety of निदर्शना based, as the आल्फारिक्स say, on सम्बद्धस्तुसम्बन्ध. The सम्बन्ध in question to judge from what the आल्फारिक्स say is none other than बोधकसम्बन्ध. Nay, रसगगाधर goes to the extent of styling this variety as बोधननिदर्शना कुबलयानन्द defines it as अपरा बोधन प्राहुः.

In this variety, the poet describes some *particular* fact as illustrative of a *general* truth. In चूनामणिन्दे धत्ते योज्यरे रविमग्नम् । सता कायानिधेर्यति बोधयन् गृहमेधिन ॥, the action of the उदयाचल in supporting the sun on its top is described as illustrative of the general rule that a householder should accord hospitality to the good. See again उदयत्रैव सविना पद्मेऽर्पयति श्रियम् । विभावयन् समृद्धीना फल सुहृदनुग्रह ॥ That the particular fact is illustrative is conveyed, sometimes by the use of words like इति बोधयन्, निदर्शयन्, कथयन् etc. or sometimes by the use of इति only tacitly conveying the idea of इति बोधयन् etc.

It will not be wide of the mark if one were to say that असम्बद्धस्तुम्बधा वाक्यगा निदर्शना bears to दृष्टान्त the same relation that सम्बद्धस्तुम्बधा does to अर्थान्तरयास. See under दृष्टान्त and अर्थान्तरन्यास

Thus we get the following Scheme —

For निदर्शना vs दृष्टान्त, see दृष्टान्त For निदर्शना vs अर्थान्तरन्यास, see अर्थान्तरन्यास

निदर्शना vs रूपक — There is no occasion for the पदार्थरूपक like मुरा च द being mistaken for निदर्शना. But निदर्शना is likely to be confused with वाक्यारूपक admitted particularly by जगन्नाथ. जगन्नाथ is at pains to prove that स्वपादनखरतानि यदहं कृतमार्जनम् । इदं श्रीगणेशेन पादुरीवरणविधौ ॥ is a वाक्यार्थरूपक, because acc to him, there is an आरोप of पादुरीवरण on अशुक्तमार्जनम्. But the same idea put in the form of a निदर्शना will appear as स्वपादनखरतानि या रजयति यावदे । इन्दु चन्दनमेवेन पादुरीमुखे हि स ॥ (यावदे. = अशुक्ते) जगन्नाथ contends that in रूपक we are concerned with आरोप while in निदर्शना, we have भाष्य अमेद which is quite exclusive of आरोप or अभ्यवसान. [Read र ग — एवं चारोपाभ्यवसानमार्गद्विभूत अर्थ एवमेवे निदर्शनाशीलम्] Judged by this standard, राजमेव मनुष्यादमनिषात्वेद्वेदनम् । यज्ञाननपरिषद् व्याख्यानमुक्तम् is just to be appraised as a वाक्यार्थरूपक, though the बुद्धयानन्दकर says it is वाक्यार्थकृतिनिदर्शना.

Is जगन्नाथ justified in his view point? It seems he is not. वाक्यार्थरूपक itself, for that matter, seems anomalous. So far as one can see, no other अर्थरूपक recognises it. In a वाक्य, क्रिया is प्रधान क्रिया is always in the making (गम्य) and, as such, it seems well nigh impossible for one वाक्य representing something in the making to be आरोपित on another also representing something else in the

making here one is put in mind of the reason why we cannot have उपमा when इव etc is put after a verb like लिप्यति in लिप्यतीव etc When जगन्नाथ talks of आरोप of वाक्यार्थs and वाक्यार्थरूपकs, really speaking, he denies all scope to निदर्शना त्वत्पादनसरनाना यदलक्तकमार्जन is taken to be a निदर्शना by रुच्यक the अन्वयारसर्वस्वकार.

निदर्शना is a figure dating back from भामह whose definition only embraces the सम्भवद्वस्तुसम्बन्ध variety After him, दण्डिन् referred to निदर्शना in terms sufficiently vague to comprehend सम्भवद्—as also असम्भवद्वस्तुसम्बन्ध-उद्भट, of all आन्वयारिक्s, names the figure as विदर्शना but explicitly talks of the two सम्बन्धs अमवत् and भवत् वामन seems to revert to भामह's narrow view about निदर्शना रुच्यक, विश्वनाथ, अप्पय्यदीक्षित and जगन्नाथ give definitions and corollaries wide enough to comprehend both types of सम्बन्ध

Essentials —[निदर्शनं दृष्टान्तकरणम्—मम्मट]. (1) It, in असम्भवद्वस्तुसम्बन्ध variety, is a figure based on सादृश्य between two things or sets of things which have विस्मयप्रतिविम्बभाव between them [जयरथः—एव चात्र निदर्शनाया सादृश्या विनाभाव । र ग —अस्या च घटकपदार्थानां विस्मयप्रतिविम्बभाव आवश्यक ।] (2) The सादृश्य must be गम्य only, not वाच्य [Cf भामह.—क्षेया निदर्शना नाम यथेववतिभिर्विना ।] This makes particles like इव etc and other औपम्यप्रतिपादक words and affixes conspicuously absent from निदर्शना (3) In असम्भवद्वस्तुसम्बन्ध-अनेकवाक्यगा, we have two (in माला form, more than two) sentences connected by correlatives like यदन्तद् यदि-तर्हि, generally expressed but sometimes implied also (4) Correlatives introduce facts which apparently are unrelated but for that very reason, become औपम्यपर्यवसायि (5) In एकवाक्यगा (असम्भवद्वस्तुसम्बन्ध) we have the contents of अनेकवाक्यगा compressed in one वाक्य by an adjustment of syntax The एकवाक्यगा दोभ्यां अन्वि तृतीयेनस्तुष्टुवुस्ते गुणार्णवम् will be अनेकवाक्यगा ये ते गुणार्णवस्तुवन्ति ते दोभ्यां अन्वि तृतीयेन । (6) In पदार्थगा the attribute of the उपमान is assigned to the उपमेय by the use of words (like लीला, शोभा) with the tenor the उपमेय assumes the grace (or disgrace when औपम्य relates to an अमत् thing) of the उपमान (7) In सम्भवद्वस्तुसम्बन्ध, some particular fact is stated to typify some general truth by the use of words like इति बोधयन्, इति निदर्शयन्, इति कथयन्, इति विभावयन् or by mere इति which tacitly means इति बाधयन् etc. (8) In सम्भवद्वस्तुसम्बन्ध, we have one वाक्य with the tenor typifying the general truth, here is a particular fact

For मात्रा and other instances see Appendix C

§सू २५ Construe —(य) वस्तुसम्बन्ध अमवन् (सन्) उपमापरिकल्पको (भवति) स निदर्शना भवति । निदर्शना is the connection between things which, because

both for (नव्याः) and against (प्राञ्च ?) assuming निदर्शना in the stanza He, however, justifies it as निदर्शना (Read his remarks under निदर्शना) इति उपमायाः e इति औपम्ये, not actual उपमा इति i e taking the तात्पर्य into consideration

St 45 उदयति etc Illustrates पदार्थगा असम्बद्धस्तुसम्बन्धा निदर्शना Description of the रैवतक mountain (near कुशस्थली, the capital of the आनर्तस, North Kathiawar) at sunrise Construe अहिमरुचौ उदयति हिमधाम्नि च अस्तयति अथ गिरि वारणेन्द्रलीला वहति When the sun (अहिमरुचि hot lustred) rises and the moon (हिमधामन् cool lustred) sets this mountain wears the grace (लीला) of an elephant (वारणेन्द्र) embellished (परिवारित) with two bells dangling from its two sides. विततोर्ध्वरश्मिरनौ (with their upward rays stretched out like ropes) adj of अहिमरुचौ and हिमधाम्नि both Then only will विलम्बिष्यद्वय have its counterpart उदयति and यति are Loc. sing Pres Part Masc √उदि and √या

Here to the गिरि is attributed the लीला (grace) of an elephant How can one wear the grace of another, we ask ourselves And we are satisfied when we interpret this juxtaposition as driving at the similarity of the गिरि to the वारणेन्द्र Thus as गिरि (लला) and वारणेन्द्रलीला though apparently unconnected are juxtaposed in so far as गिरि वारणेन्द्रलीला is attributed we have असम्बद्धस्तुसम्बन्धा निदर्शना As the निदर्शना occurs in the body of a पद viz वारणेन्द्रलीला, it is पदार्थनिदर्शना As the प्रकृत, गिरि, is identified only with one उपमान viz वारणेन्द्र, it is शुद्धा Thus this is असम्बद्धस्तुसम्बन्धा शुद्धा पदार्थनिदर्शना Note, however, सा द acc to whom these are एकवाक्यार्थनिदर्शनाः

अत्र कथमन्यस्य etc अयस्य लीलाः e वारणेन्द्रस्य लीलाम् अन्यो वहति e गिरि वहति तसदृशी i e वारणेन्द्रलीलासदृशीम् उपमाया = औपम्ये likeness

St 46 दोभ्यां etc Illustrates माला form of अनेकवाक्यगा असम्बद्धस्तुसम्बन्धा निदर्शना The poet aims at showing by three analogies that his patron's virtues are too vast to be narrated तरङ्गवतीभुजङ्ग the ocean (the lover of rivers)

Here, with गुणानां गदनोद्यम are juxtaposed the three facts apparently unconnected with it They are तरङ्गवतीभुजङ्गतितीर्था, हरिणाङ्गविम्बमाशुमिच्छा and मेरुल्लिङ्गिषा So in the result गुणानां गदनोद्यम, the same प्रकृत becomes compared or identified with the three अप्रकृतस or, roughly speaking उपमानस That is why it is माला in form Being embodied in वाक्यस, more than one it is अनेकवाक्यगा Since the प्रकृत is apparently unconnected with the अप्रकृतस, it is असम्बद्धस्तुसम्बन्धा निदर्शना Note that it is not an

उत्प्रेक्षा though the word भ्रुव is there, for ममवन or poetical fancy is absent

इत्यादी we have already seen how there can be माल्यरूप also in पञ्चाक्षर्या, पत्न्यर्था and समवदस्तुमन्वधा

§ सू २६ स्वस्वहेतु *etc* Construe (या) क्रियैव स्व-स्वहेतु-अन्वयस्य उत्ति-सा अपरा (निदर्शना) । That is the other variety of निदर्शना, wherein a particular action itself declares the relation (अन्वय) between its cause and itself. This purports to mean. Some particular act in the world is traced back by the poet to some general truth. In other words here a particular fact as it occurs is described as typifying some general truth. The definition is very much reminiscent of कामन's क्रियैव स्वतर्धान्वयख्यापन निदर्शनम्,

वृत्ति-क्रियैव *etc.* The एव possibly means —The thing only *as it occurs* declares its relation. साहित्यचूडामणि gives an explanation of एव which is too fantastic to be cogent. क्रियान्वतो सम्बधनीतावपि यत्र सहकारिनेत्येव तत्र चमत्सारानिश्चय इत्याह—क्रियैवेति । अत्रगम्यते is passive of the *causal* of गम् with अव. Note कामन's word ख्यापन and मम्मट's वृत्ति on St 47 where he uses ग्यायने. The poet *makes* the particular निया announce or convey the relation that subsists between itself (स्वम्बन्ध) and its cause (स्वकारण). Read नागेश्वरी अवाय्यने जितन्मतेन । ख्यायने इत्यथ । अपरा i e समवदस्तुमन्वधा as distinct from the अयमवदस्तुमन्वधा detailed above

St 47 उत्तत *etc* Illustrates समवदस्तुमन्वधा गुह्य. The toppling down of a light stone from the hill top with a gentle breeze is given as typical of the fall from eminence of a man of levity. Construe य एतु स उन्नतं परमवाप्य हेन्दैव पतेति भुवन् शैलशेखरगत इवतण चाम्पास्तुत (मन्) भव पति । य एतु पतेत्. Whosoever suffers from levity will suffer a fall easily (हेन्दैव) if he were to be raised to eminence. इत्यमरः कुयल्लयानन्द reads वृद्धण. In place of इति भुवन् र गं reads इति भुवं and remarks इति एवे इतिगोष्ठं वेधयन् वधयितु का इत्यदाम्बरदुयेगादा अयमने वेधनेनिदर्शना गुह्य ॥

Here the fact that the light particle is unseated with the slightest jerk of the wind is stated to account for itself as being *due* to the general truth. Undeserved eminence precariously held succumbs to the slightest disturbance. In other words दर्शना—more accurately इत्यमरः—*is* made to convey the relation between fall and its

cause viz attainment of eminence on the part of one that is लघु (light or frivolous)

Here the दृष्टान्तक्रिया is capable of *intimating* the general truth of the cause effect relation between undeserved eminence and fall. That is why it is समवस्तुसम्बन्ध कुवलयानन्द and र ग are more categorical and, for that matter, helpful also, when they call it बोधननिदर्शना That the समवस्तुसम्बन्ध is बोधनसम्बन्ध can be clearly made out from the words of र ग on the stanza चूनामणिषदे etc. cited above —गिरेश्व सूर्योदयदेशावच्छिन्न शिरस्कनारूपस्य गृहमेधिगतमद्रानिध्यकरणविययवत्ताधानुकूलाचरणस्य समवात् समवस्तुसम्बन्ध मूलापि निदर्शना सम्भवति । Again read जयरथ —अभ्यागतस्य रवेर्गिरिणा शिरसा धारण तत्त्वमर्थोचरणम् । अत एवान् बोधयन्निति निचस्ममर्थोचरणे प्रयोगान्मयेव भवन्निरपि अतिथिमपया कार्यो इति समवस्तुसम्बन्धमूलमत्रार्थमौपम्यम् ॥ मम्मट's definition स्वस्वहेत्वन्वयम्योक्ति क्रियैव, is too vague to bring out the essential feature of the figure which, as seen above, consists in making a particular fact typify some general truth In fact, मम्मट, to judge from his वृत्ति, seems to take समवस्तुसम्बन्ध as referring to two facts *being related* as cause and effect The क्रिया is the effect of some cause, to that extent there is सम्बन्ध The क्रिया itself intimates (or, is made to intimate) this सम्बन्ध This seems मम्मट's view point about this variety.

There arises a question due to the occurrence of words like इति बोधयन् etc. in this variety of निदर्शना. When the poet attaches to the प्रकृत like उदयाचल, in the instance given above, the attribute of being बोधक etc., is he not indulging in an implied उत्प्रेक्षा? For उदयाचल- सना अतिथेया कार्यो इति बोधयन् (इव) देव रविं चूनामणिषदे धत्ते, which is गम्य (इव being understood) उत्प्रेक्षा, seems to be the tenor There are two schools among आल्ङ्कारिकs that answer the question differently जयरथ, for instance says there is no उत्प्रेक्षा here, for बोधयन् does not mean बोधयन् इव but simply बोधयन् The rule being that the causal formation clearly indicates the *capacity* of the agent to carry out the action in question (तत्त्वमर्थोचरणे प्रयोगात्) र ग also subscribes to this view but thinks it just possible that it may be a case of गम्य उत्प्रेक्षा, acc to the view by which a कर्तृ of क्रिया is यनाश्रय, while here the उदयाचल, say, makes no यत्न and is still *fancied* as making the यत्न in so far as it is a कर्तृ.

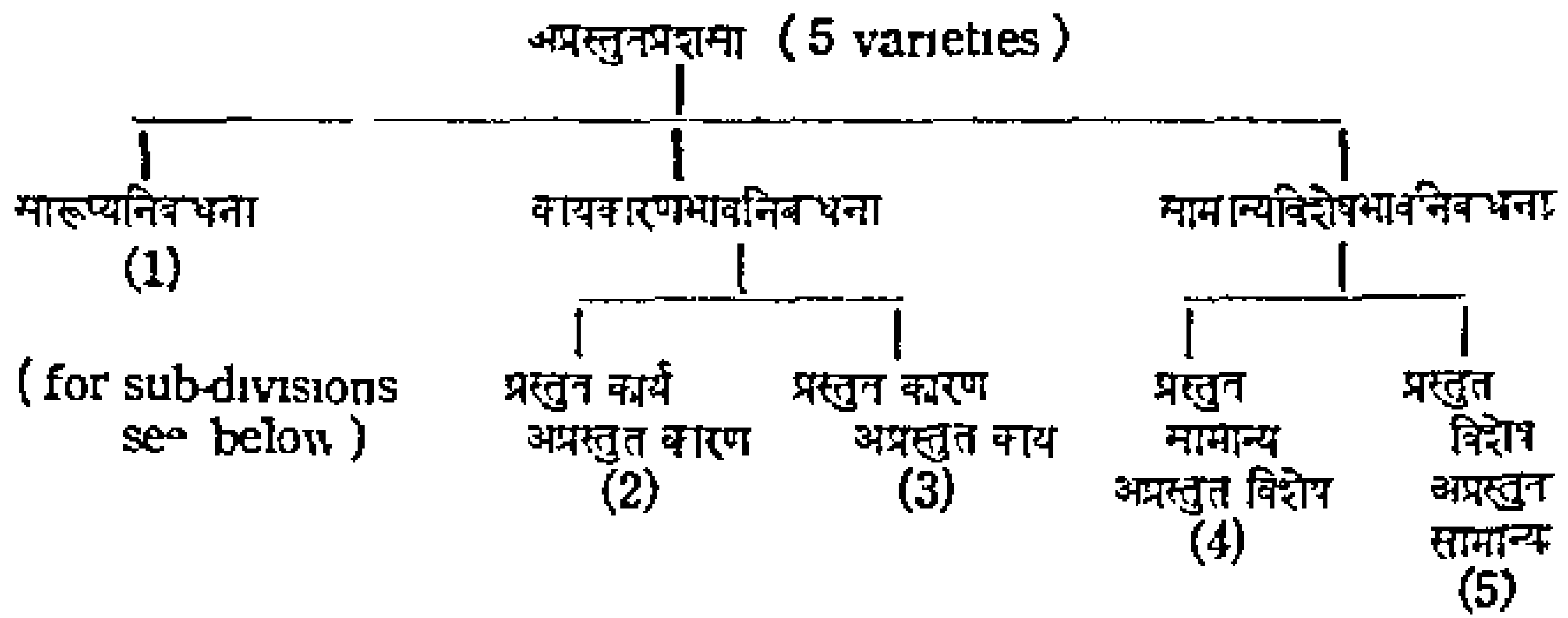
वृत्ति—अत्र पानक्रियया etc. पानक्रियया to be accurate दृष्टलक्षणपानक्रियया Here the action of the stone's fall is made to intimate (ख्यायते causal ✓ख्या) the relation (cause-effect) subsisting between fall and attainment of eminence (उन्नतपदप्राप्ति) by one suffering from levity (लघवे सति) लघवे सति उन्नतपदप्राप्ति is the कारण, पान is the कार्य As said above, मम्मट seems to

have in view the मन्त्र of का-कारणम् as lying at the root of this variety. That is why it is मन्त्रस्तुमन्त्रा acc to him. That this is not the view of other आन्तरिकस will be gathered from the remarks of र ग and नदयः cited above. In fact वामन, from whose definition मन्त्र seems to have partly borrowed also does not hold this view about मन्त्र. त्रितयेव स्वतर्धान्वयव्यापन निदर्शनम् is his definition which he explains in his वृत्ति thus अत्युच्यताम्यास पतनावेत्यर्थशान्तिना शमद् । आयादु कति यत् तत्परिद वधनमन्ये ॥ पतनीति त्रिया । तस्या स्व पतनम् । तदर्थोऽत्युच्यताम्यास पतनावेति दासनम् । Thus, acc to वामन also, the मन्त्र is बोधनमन्त्र—*not* कार्यकारणमन्त्र

११—अप्रस्तुतप्रामा

In समामोक्ति, we saw how the अप्रस्तुत was suggested by the use of transparent विशेष्य applied to the प्रस्तुत. In अप्रस्तुतप्रामा, [statement (प्रामा) of the अप्रस्तुत] to be precise, in one variety (सादृश्यनिबधना) of it, we have an exact antithesis of समामोक्ति. That is to say, we have such विशेष्य applied to the अप्रस्तुत in अप्रस्तुतप्रामा, that they by their transparency produce in us a consciousness of the प्रस्तुत. The poet, here, instead of making a direct statement about the प्रस्तुत, depends on the power of suggestion—not very powerful though—and makes the अप्रस्तुत suggest by its similarity the प्रस्तुत. Thus in one variety of it, अप्रस्तुतप्रामा is based on गद्य शैली. Between the अप्रस्तुत and प्रस्तुत there is revealed सादृश्य in this variety.

But sometimes the relation between the अप्रस्तुत and प्रस्तुत may be one of कार्य-कारण or कारण-कार्य also. अप्रस्तुत being कारण or कार्य and the प्रस्तुत, कार्य or कारण respectively. So when the poet wants to hint at the कारण which therefore is the प्रस्तुत he may describe the कार्य or vice versa.

Are सारूप्य कायकारणभाव and सामान्यविशेषभाव the only possible relations between अप्रस्तुत and प्रस्तुत ? Read कुवलयानन्द — नह्यप्रस्तुतप्रशमाया प्रस्तुता प्रस्तुतयो पञ्चविध एव सवध इति नियन्तु शक्यते । सम्बन्धान्तरेष्वपि दशनात् । सहोपत्त्या त्रिकमपि सम्बन्धान्तरमाश्रयणीयमव ।

One might naturally ask why the poet takes a fancy to the description of the अप्रस्तुत, when he is primarily concerned with the प्रस्तुत. The answer lies in the fact that in this figure the poet wants to be suggestive and at the same time regale us with a picturesque description of the अप्रस्तुत. Thus when the poet describes the सदृश or काय or कारण or सामान्य or विशेष all अप्रस्तुत, he means to suggest to us the प्रस्तुत सदृश or कारण or कार्य or विशेष or सामान्य respectively and, at the same time give the अप्रस्तुत in a picturesque setting. Nay we may go a step further and say that in the last four varieties (based on कार्यकारणभाव or सामान्यविशेषभाव) he finds the अप्रस्तुत more picturesque and therefore describes it the suggestion of the प्रस्तुत being its natural sequel. When र ग is inclined to look upon these cases as belonging to the गुणभूतव्यङ्ग्य class he means as much. In the case of सदृश प्रस्तुत and अप्रस्तुत (i.e. the first variety) however as both the प्रस्तुत and अप्रस्तुत are equally picturesque the poet's aim in describing the अप्रस्तुत seems to lie only in the suggestive effect. Read र ग — एव मादृश्यमूलप्रकारे द्वैतम् (i.e. ध्वनित्वं वा न वा) । कायकारणभाव सामान्यविशेषभावमूलास्तु चत्वारः प्रकाराः गुणभूतव्यङ्ग्यस्यैव भेदाः ।

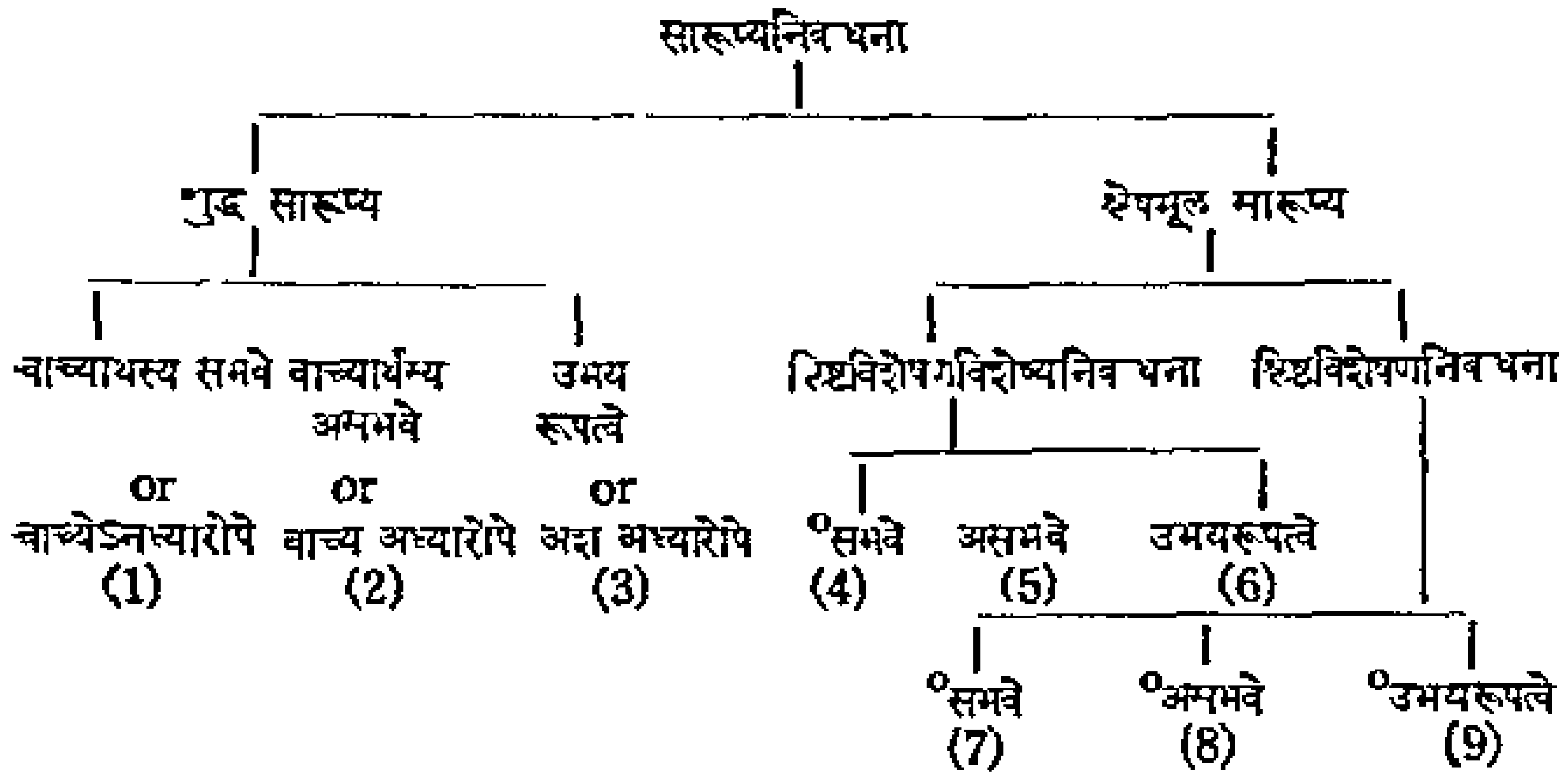
The first variety based on सारूप्य deserves a closer study particularly in the light of its wider implications assumed by र ग. A stanza like मलिनऽपि रागपूर्णा विसितवन्नामनपतत्पेऽपि । त्वदि चपऽपि च सरमा भ्रमर कथं वा सरोतिनीं त्यजामि ॥ apparently addressed to a भ्रमर, may be construed in two contexts. (1) It might be taken as addressed primarily to भ्रमर the प्रकृत suggesting the behaviour of अप्रकृत नायक—

when it becomes a case of समामोक्ति, or (2) it might be *apparently* addressed to the भ्रमर, the अप्रस्तुत, when actually the नायक is प्रस्तुत;—
 * when it becomes a case of अप्रस्तुतप्रशंसा, or (3) it may be addressed to the भ्रमर who is as much प्रस्तुत as the नायक. For it may be just the remark of a सखी who actually sees before her the भ्रमरवृत्तान्त and नायकवृत्तान्त both and describing भ्रमरवृत्तान्त hints at the नायकवृत्तान्त both being प्रस्तुत. Even in this case, it is अप्रस्तुतप्रशंसा, acc to र ग. अप्रस्तुत, acc to र ग, connotes here whatever is मुख्यतात्पर्यविषयानिरिक्त—whatever is not primarily aimed at by the poet [अप्रस्तुतशब्दन हि मुख्यतात्पर्यविषयीभूताथानिरिक्तोऽर्थो विवक्षितः ।] स च कचिदत्यन्ताप्रस्तुत कचित्प्रस्तुतश्चेति न कोऽपि दोषः । Thus भ्रमरवृत्तान्त, though occurring before the सखी, is not तात्पर्यविषय, her primary aim being to refer to the नायकवृत्तान्त. Thus भ्रमरवृत्तान्त is अप्रस्तुत acc to र ग the नायकवृत्तान्त प्रस्तुत. This also is, therefore, a case of अप्रस्तुतप्रशंसा, acc to him कुबलयानन्द takes it as a separate figure, प्रस्तुताकुर

We have seen above that the varieties based on वाच्य-रूपभाव and सामान्यविशेषभाव are, in essence of गुणीभूतव्यङ्ग्य class. The variety based on सादृश्य, however, will be ध्वनि if both are प्रस्तुत, as seen above in the third interpretation of मलिनेऽपि etc. If one is प्रस्तुत and another अप्रस्तुत as in the second interpretation it becomes, in all probability a case of गुणीभूतव्यङ्ग्य. Read र ग —इदं तु वाच्यम्—अत्यन्ताप्रस्तुतस्य वाच्यताया तस्मिन्नप्रवृत्तितया अभिधेया प्रतीयमानार्थस्य वग्रादावृत्तेन ध्वनित्वं न निर्वाहम् । द्वयोः प्रस्तुतत्वे तु ध्वनिव निर्विवादमेव । एव सादृश्यमूलप्रकारे द्वैतम् । One thing is clear viz, in अप्रस्तुतप्रशंसा we have a वाच्य which is higher than an अधमवाच्य—शब्दचित्र or अर्थचित्र

सादृश्यान्वय-ध्वना variety interests us also because of its numerous forms. The सादृश्य between the अप्रस्तुत and प्रस्तुत may be शुद्ध or शिष्ट (i.e. based on शेष). The शेषमूल सादृश्य may be again of two kinds. (1) The शेष embracing the विशेषण and विशेष्य both, or only (2) the विशेषण. As the अप्रस्तुतप्रशंसा purports to hint at the प्रस्तुत that being the poet's main concern, the poet does not wait to see if the अप्रस्तुत वर्णन is plausible or otherwise. The अप्रस्तुतवर्णन plausible or otherwise must bring the प्रस्तुत to our mind. This is the poet's sole aim. Thus the poet will make a tree speak and hint at the प्रस्तुत. Is it not implausible (असम्भवं) on the face of it that a tree should speak? Sometimes the अप्रस्तुतवर्णन may not be such an implausible thing but a plausible (सम्भवं) one which may be अप्रस्तुत. Occasionally, again the अप्रस्तुतवर्णन may be a combination of plausible and implausible things. These varieties could be

described, to adopt रयक's nomenclature, as वाच्यार्थस्य असमवे, वाच्यार्थस्य समवे and वाच्यार्थस्य उभयरूपत्वे. As what appears implausible when viewed in itself appears plausible when viewed in relation to the प्रस्तुत, वाच्यार्थस्य असमवे, ^०समवे and ^०उभयरूपत्वे could be respectively described as वाच्येऽनभ्यारोपे, वाच्येऽनभ्यारोपे and भरो अभ्यारोपे अप्रस्तुतप्रशसा as मम्मट does. Thus we get the following sub-divisions of the सारूप्यनिवधना (the same as सादृश्यनिवधना) अप्रस्तुतप्रशसा —

Read र ग —अस्या च वाक्या (? च्या) र्थं क्वचित् प्रतीयमानार्थतादृश्येनैवावतिष्ठते । क्वचिच्च स्वगतविशेषणान्वययोग्यतामाप्नोति प्रतीयमानाभेदमपेक्षते । क्वचिच्च प्रतीयमानमपि किंचिदशे वाच्यतादात्म्य, वाच्य च किंचिदशे प्रतीयमानतादात्म्यमपेक्षते । मम्मट gives illustrations not of each and every one of these varieties but numerous enough to illustrate the underlying principle

अप्रस्तुतप्रशसा more popularly known as अन्योक्ति, a name dating from रुद्रट, has made rich contributions to the Sanskrit Literature. Didactic writers have found therein an effective medium to give instruction and advice. Seen in a clear perspective, what are the stories in the हितोपदेश and पंचतन्त्र, if not so many अप्रस्तुतप्रशसा's ? कुवलयानन्दकार says एव बृहत्कथादिषु सामान्यतः क्वचित् प्रस्तुत्य तद्विवरणार्थमप्रस्तुतकथा विशेषोदाहरणेषु इयमेवाप्रस्तुतप्रशसा द्रष्टव्या । A classical example of अप्रस्तुतप्रशसा is Aesop's Fables. The कार्य-कारणभावमूला variety is least useful that way the सादृश्यमूल and सामान्य विशेषभावमूला figure prominently in didactic Sanskrit literature.

It may be noted incidentally, that it is not always easy to detect the figure अप्रस्तुतप्रशसा. The difficulty arises due to uncertainty as to whether what is stated is प्रस्तुत or अप्रस्तुत. When on the face

of it we have a wholly implausible or partly implausible thing as the वाच्यार्थ we are certain that it is अप्रस्तुतप्रशसा for unless we think of it in the light of the प्रस्तुत, it will make no sense. But where no implausibility is involved nothing else but the knowledge of context would decide प्रस्तुतत्व or अप्रस्तुतत्व. We have seen above how मन्त्रिणैःपि रागपूर्णैः etc. becomes a case of समामोक्ति or अप्रस्तुतप्रशसा acc to the view we take of the प्रस्तुत therein. The task of detecting the figure becomes much more difficult in the variety where कार्य or कारण or विशेष or सामान्य is अप्रस्तुत and the other correlate प्रस्तुत. For who can be sure that the statement made is in the light of something *else* viz its cause or effect or सामा्य or विशेष ?

For अप्रस्तुतप्रशसा vs पर्यायोक्त see पर्यायोक्त.

For अप्रस्तुतप्रशसा vs दृष्टान्त see दृष्टान्त

For अ प्र vs अर्थान्तरन्यास see अर्थान्तरन्यास

अप्रस्तुतप्रशसा vs समामोक्ति — The variety of अप्रस्तुतप्रशसा which is likely to be mistaken for समामोक्ति is रिष्टविशेषणमूलकसादृश्यनिबन्धना i.e. the one in which the अप्रस्तुत विशेष्य is qualified by विशेषण with two meanings one applying to the अप्रस्तुत the other to the प्रस्तुत. In समामोक्ति also as we saw the विशेषण have a double significance. And the obvious point of difference between अ प्र of this variety and समामोक्ति is that whereas in the अ प्र the वाच्य is अप्रस्तुत and व्यङ्ग्य प्रस्तुत in समामोक्ति the वाच्य is प्रस्तुत and the व्यङ्ग्य अप्रस्तुत. Thus makes it possible for one and the same stanza to be अप्रस्तुतप्रशसा or समामोक्ति acc as we take the वाच्य as अप्रस्तुत or प्रस्तुत respectively. In other words difference of context will turn a stanza into a case of अ प्र or समामोक्ति. Thus in appraising the instance मन्त्रिणैःपि रागपूर्णैः etc. र ग says इत्याद्यप्रस्तुतप्रशसायामप्रकृतव्यवहार साक्षादुपात्तत्वादिशेधेणापि उपस्थापितं पदं यदि तु नलक्रीणानी भ्रमरवृत्तान्तं पदं प्रस्तुतस्तत्र भवत्येवेयं समामोक्तिः । Read माणिक्यचन्द्र विशेषणानां रिष्टत्वे प्रस्तुतस्य वाच्यत्वे अन्यस्य तु गम्यत्वे समामोक्तिः । अप्रस्तुतस्य वाच्यत्वे प्रस्तुतस्य गम्यत्वे अप्रस्तुतप्रशसामेति विवेकः ।

अप्रस्तुतप्रशसा vs श्लेष — Here again that variety of अप्रस्तुतप्रशसा wherein both the विशेषण and विशेष्य are रिष्ट is likely to be mistaken for श्लेष. Because as we saw earlier in श्लेष also both विशेषण and विशेष्य are रिष्ट. What distinguishes अ प्र of this class from श्लेष is that while in अ प्र the वाच्य is अप्रस्तुत and the गम्य प्रस्तुत in श्लेष the वाच्य and the गम्य are *both* प्रस्तुत or अप्रस्तुत. Here again context alone could show us what is प्रस्तुत or अप्रस्तुत मा च — प्रस्तुताप्रस्तुतयो (? = प्रस्तुतयो अप्रस्तुतयो वा) वाच्यत्वे विशेष्यस्यापि रिष्टत्वेऽर्थश्लेषः ।

अप्रस्तुतप्रशसा is a figure dating back from भामह भामह and दण्डिन, however, confined its scope to अप्रस्तुतस्तुति only उद्भट followed suit वामन first broadened its scope to include any statement whether स्तुति or otherwise (विचिदुक्तौ अप्रस्तुतप्रशसा) रुद्र was more explicit when he named the figure as अन्योक्ति But for reasons unknown, the name अन्योक्ति could not grow popular and we find successive writers मम्मट, रुच्यक, विश्वनाथ, अप्पय्यदीक्षित (कुवल्यानद) and जगन्नाथ sticking to the name अप्रस्तुतप्रशसा, though in the broad sense of a statement of the अप्रस्तुत

Essentials — [अप्रस्तुतस्य प्रशसा Read कुवल्यानद for the significance of प्रशसा — प्रशसाशब्द स्तुतिनिदास्वरूपाख्यानमाधारणकीर्तनमात्रपरो द्रष्टव्य इति र ग explains the name as अप्रस्तुतेन प्रशसा] The statement need not be necessarily in the nature of praise प्रशसा means कीर्तन, statement, only It may be praise censure or neither of the two (i) The statement (प्रशसा) must relate to the अप्रस्तुत and must be transparent enough to suggest the प्रस्तुत (ii) The प्रस्तुतत्व or अप्रस्तुतत्व will be determined by our knowledge of the context or by the statement being wholly or partly implausible (असम्भव) on the face of it. (iv) As the suggestion of the प्रस्तुत is the poet's primary concern the poet does not bother about the plausibility or otherwise of the वाच्यार्थ He will make a tree speak; he will make a fox converse with a lion, [It should be noted however, that when the speaker himself, in an abnormal state of mind addresses an object not normally addressed by us the case need not necessarily be of असम्भव] Read कुवल्यानद (under प्रस्तुताङ्कुरान्धार) — न चानामग्रणीयामन्यणेन वाच्यामभवादप्रस्तुतमेव वाच्य मौग्ध्यादिना भृङ्गादावप्यामन्यणस्य लोके प्रशसात् (v) The statement, if based on सादृश्य will convey the सादृश्य with or without the help of श्रेय If श्रेय is used, it may embrace the विशेष only or विशेष and विशेष both (vi) If the statement is based on कथ्यस्मरणम्भूत on some occasions, the कथ्य-स्मरण relation may be ascertained without external help But a knowledge of the context may be necessary otherwise to ascertain that the particular कथ्य (अप्रस्तुत) is the outcome of some (प्रस्तुत) कारण, or that the particular thing is कारण (अप्रस्तुत), in relation to something else कथ्य (प्रस्तुत) (vii) When the statement is based on सामान्य-विशेषत्व, व्यवहारजन मास, generally speaking suffice to determine the प्रस्तुत

§ सू २० अप्रस्तुत etc Construe वा अप्रस्तुतार्थेना सा प्रस्तुतप्रशसा मा
२० Whatever is known as the figure अप्रस्तुतप्रशसा is literally २०,

bearing on the प्रस्तुत. सा प्रस्तुताश्रया सा एव : It (i. e. figure) is literally that, based on प्रस्तुत. Literally that i. e. literally अप्रस्तुतप्रशसा, i. e. the figure consists in the statement (प्रशसा = वर्णन) relating to the अप्रस्तुत and is therefore true to its name. The definition is taken as a pattern by चन्द्रालोक of जयदेव (13th cent.) अप्रस्तुतप्रशसा स्यात्सा यत्र प्रस्तुताश्रया Cf. मम्मट's definition of व्यतिरेक : स एव स. प्रस्तुताश्रया based on प्रस्तुत i. e. suggesting it.

वृत्ति —अप्राकरणिक etc. अप्राकरणिक = अप्रस्तुत. अभिधानेन : Explains the significance of the word प्रशसा प्रशसा need not be praise only though this was the meaning in the early stages of the development of the figure. Any statement is प्रशसा here Read माणिक्यचन्द्र : स्तुतिनिन्दामान्यैर्धर्मेणादृष्टौ प्रशसा । अत्र वर्णना न स्तुति । साहित्यचूडामणि :—प्रशसा इति वर्णनोपलक्षणं निन्दाया अपि वर्ण्यमानत्वात् । प्राकरणिकस्य आक्षेपः The suggestion of the matter under description. Why is the प्राकरणिक suggested ? Read मा च —तच्च अप्रस्तुत अप्रस्तुतत्वादेव वक्तुमयुक्तं सत् प्रस्तुतपरतया उच्यमानं युक्तं स्यात्. Again सा —अयुक्तं खलु अप्रस्तुतस्य वर्णनमप्रस्तुतत्वादेव । तत् प्रस्तुततात्पर्यं कदाचित् युक्तं स्यात् ।

§ सू २८. कार्ये निमित्ते etc Construe (1) कार्यं प्रस्तुते सति तदन्यस्य (i. e. कारणस्य) वचः, (2) निमित्ते प्रस्तुते सति तदन्यस्य (i. e. कार्यस्य) वचः, (3) सामान्ये प्रस्तुते सति तदन्यस्य (विशेषस्य) वचः, (4) विशेषे प्रस्तुते सति तदन्यस्य (सामान्यस्य) वचः ; (5) तुल्ये प्रस्तुते तुल्यस्य वचः च इति पञ्चधा.

Note the word वच meaning statement in general ' प्रशसा ' in the name of the figure means mere statement as seen above

वृत्ति —तदन्यस्य i. e. of the other correlate, viz कार्यादन्यस्य कारणस्य, निमित्तादन्यस्य कार्यस्य, सामान्यादन्यस्य विशेषस्य, विशेषादन्यस्य सामान्यस्य. तुल्ये प्रस्तुते तुल्यस्य वचः, says मम्मट Why does he not say तुल्ये प्रस्तुते तदन्यस्य वचः ? Possibly because we might mistake तदन्य for अतुल्य. प्रस्तुते तदन्यस्य वचः shows that whatever is described is the अप्रस्तुत, the प्रस्तुत being suggested. सामान्य-विशेष a general truth and a particular fact bearing out the general truth तुल्य-तुल्य i. e. सदृश things

St 48 याता etc Illustrates कार्ये प्रस्तुते कारणस्य अप्रस्तुतस्य वचः. A lover describes how he was made to abandon his idea of going on travel by the soft but cynical smile of his beloved, which indicated that she would die if he were to leave her. याता किं न मिलन्ति etc. words of the lover about to depart. याताः किं न पुनः मिलन्ति i. e. they do not part company for good. नितरां कृशासि possibly due to the prospects of impending separation लज्जामन्धरतारकेण

Her pupils (तारका) appeared slovenly as she felt abashed to confess her nervousness निपतत्पीताश्रु (चक्षुः) : i.e. she controlled her tears as they were about to fall. Again due to bashfulness हसितेन etc. she indicated to me by her (cynical) smile how eager she was to meet death that was imminent. 'If we part company, I die' was her suggestion.

The stanza gives the कारण why the speaker dropped his idea of departure. This must have been occasioned by somebody having referred to his abandonment of the projected trip (प्रस्थाननिवृत्ति) which therefore is the प्रस्तुत in relation to which the कारण given in the stanza is अप्रस्तुत. This therefore is कार्ये प्रस्तुते कारणस्य अप्रस्तुतस्य प्रशमा. It may be noted that here one could easily judge even without the knowledge of context that since the speaker is giving the reasons why he deferred his departure the occasion (प्रस्तुत) must have been a reference to his प्रस्थाननिवृत्ति.

अत्र प्रस्थानात् etc. इति कार्ये पृष्टं sc. अत एव प्रस्तुते. The काय viz. प्रस्थाननिवृत्ति was the occasion (प्रस्तुत) for a query प्रस्थानात् किमिति निवृत्तासि? i.e. someone asked him the question referring to his प्रस्थाननिवृत्ति. Thus प्रस्थाननिवृत्ति was प्रस्तुत. किमिति निवृत्तोसि should not lead us to think that since the reason was asked the reason is प्रस्तुत and hence याता etc. is प्रस्तुतप्रशसा, not अ प्र. For the reason itself comes to be asked in the light of the काय प्रस्थानात् निवृत्ति which is, therefore, the प्रस्तुत. Lest किमिति निवृत्तोऽसि might lead us to think that the कारण is प्रस्तुत प्रदीप proposes निवृत्तोऽसि विम्. Unnecessary. Read सा द '—अत्र कस्यचिदगमनरूप काय कारणमभिहितम्.

St 49 राजन् etc. Illustrates कारण प्रस्तुते कार्यस्य अप्रस्तुतस्य प्रशमा. Pathetic description of a parrot addressing different portraits in the palace deserted by the enemy at the news of an imminent invasion by the king (नाथ) who is being addressed by the poet. राजसुता मा न पाठयति the princess used to give lessons to the parrot. कुमारसचिवे the friends of the prince. नाद्यापि किं भुज्यते the parrot possibly took his grub in their company इत्येव etc. Construe नाथ, तव अरिभवने अध्वगैः पञ्जरात् मुक्तः पुनः शून्यबलभौ चित्रस्थान् (राजसुतान्) अवलोक्य एकैक इव आभाषते अध्वगैः पञ्जरात् मुक्तः Passers-by took pity on the parrot left all alone by the enemy that had fled in panic. They set it free from the cage where else it would have starved शून्यबलभौ चित्रस्थान् अवलोक्य. It looked at their paintings on the terrace that was deserted एकैकः i.e. first he addressed the राजसुता then the देवी, कुब्जा and कुमारसचिवः.

'Here the poet wants to drive at the panic (काय) that seized the enemies when the king (addressed by the poet) started on his expedition. This he does by graphically describing the effect of the panic, in so far as it was typified in the parrot's case. Thus कारण being प्रस्तुत काय is stated

अत्र etc. कारणे प्रस्तुत कारण of the शुक's plight. The शुक's pathetic plight was the result (काय) of the sudden flight of your enemies, the कारण which is प्रस्तुत प्रस्थानोद्यत भवन्त ज्ञात्वा when the enemies came to know that you were about to start on an expedition against them. Since the नय is addressed and his enemy's flight is referred to it is evident that the poet wants to pay a compliment to the king. As soon as we know this we can guess that शुकवर्णन is not an end in itself but a means to an end and thus अप्रस्तुतप्रशमा. Some आलंकारिकs like रुय्यक give this as an instance of पद्यायुक्त

St 50 एतत्तस्य etc Illustrates सामान्ये प्रस्तुते विशेषस्य अप्रस्तुतस्य प्रशमा. Description of the folly of a fool who not only mistook a drop of water on a कमलिनीपत्र for a pearl but passed sleepless nights when the drop vanished as he tried to snatch it. तस्य मुखात् कियत् may be construed in two ways (1) तस्य चनस्य मुखात् वारिण कण मुक्तामणि इति अमस्त एतत् कियत् or (2) तस्य चडस्य मुखात् एतत् कियत् यत् स कण मुक्तामणि इति अमस्त. In the first some one fools the stupid fellow that the drop was a pearl. In the second the stupid fellow himself declares (मुखन वाङ्मात्र लक्ष्यते—सा चू) that he thought the drop to be a pearl. अस्मादपि अन्यत् शृणु Listen something further. Construe शनैः आदीयमाने अङ्गुल्यग्रलघुक्रियाप्रविलयिनि कणे मम (मुक्तामणि) कुत्र उड्डीय गत इति अल्लशुचा अनुन्नि न निद्रानि। अङ्गुल्यग्रलघुक्रियाप्रविलयिनि when the drop vanished due to the light movement (क्रिया) of the finger tips. मम sc मुक्तामणि. कुत्र उड्डीय गत where did it go flying?

Here the poet wants to impress on his reader the general truth that fools lay claim to things they ought not to. Thus he does by describing a particular fact viz fools behaviour. Thus सामान्य being प्रस्तुत a विशेष is described

अग्रास्थाने etc. जडानां अस्थाने ममत्वमभावना भवति the indiscreet cherish as their own what is not properly so (अस्थाने) अस्थाने i.e. when the object is not really their own

St 51. सुहृद्वधू etc Illustrates विशेषे प्रस्तुते सामान्यस्य अप्रस्तुतस्य प्रशमा. Acc to उद्योत these are the words of a minister of नरकामुर ad

addressed to his friend शल्व The minister incites शल्व to take vengeance on कृष्ण for killing नखासुर by telling him (शल्व) how only the persons that avenge their friend's death are esteemed highly. ab Construe य वैःप्रनियातनेन सुहृद्भूवाष्पनलप्रमार्जनं करोति Whosoever wipes out the tears of the widows of his friend by avenging the hostile acts The widows feel relief when they find the culprit brought to book by the friend of their deceased husband स पुमान् : He is manly स नानिमान् i e he knows right policy. श्रिय भाजनः i e. he wins glory

Here, in order to convey the particular fact that शल्व should wreak vengeance on कृष्ण, the speaker states the general truth viz that a person who avenges his friend's death covers himself with glory Thus here we have विशेषे प्रस्तुते सामान्यस्य अप्रस्तुतस्य प्रशंसा.

अत्र कृष्ण etc त्वमेव श्रेष्ठः You alone will be praiseworthy. None else could stand comparison with you

तुल्ये प्रस्तुते etc See the divisions given above of मारुष्यमूला अप्रस्तुतप्रशंसा श्लेष समासोक्तिः मम्मट is using the term श्लेष merely to indicate cases of अ प्र where the विशेषण and विशेष्य are both रिष्ट Similarly, he uses the term समासोक्ति, to indicate cases of अप्रस्तुतप्रशंसा where the विशेषण alone are रिष्ट Strictly speaking, the term श्लेष indicates the figure where both the वाच्यार्थे are प्रकृत or both अप्रकृत So also समासोक्ति indicates the figure where the वाच्यार्थे refers to प्रकृत and गम्यार्थे to अप्रकृत So both श्लेष and समासोक्ति, strictly taken, cannot well go hand in hand with अप्रस्तुतप्रशंसा, where the वाच्यार्थे refers to the अप्रस्तुत That is why मम्मट's use of the words श्लेष and समासोक्ति, in the present case, is unscientific though, what he means is clear सादृश्यमात्रं वा . मम्मट refers to सादृश्य not based on श्लेष तुल्यात् etc. are responsible for one thing suggesting another, similar to it

St 52 पुस्त्वादपि etc Illustrates अप्रस्तुतप्रशंसा based on श्रेष्ठमूर्त्युः सादृश्य, the श्लेष embracing the विशेषण and विशेष्य both विष्णु's (पुण्योत्तम) glorious example (अप्रस्तुत) described driving at the प्रस्तुत viz the glorious example of a Superman (पुरुषोत्तम) पुस्त्वादपि प्रविचलेत्, ref to विष्णु's assumption of a feminine role in the अतृणहरण episode For the double meanings of the different phrases, see the English Translation and उदात्त अजोऽपि यायात् Ref. to वराहमवार as applied to विष्णु विष्णु as a boar went to पतान and rescued the earth. प्रणयने नमहान् नमहान् dwarf (बामनादर) applied to विष्णु:

'mean', as applied to the Superman नमहान् a compound with न as the first member Trvm Edition reads प्रणयनेन महान् विष्णु became 'great' by making a request to बलि पुरुषोत्तम (the Superman) will make himself great though he has to pray for it Not a happy reading For, all other विशेषणस्य imply some sacrifice by विष्णु and Superman Only the reading नमहान् is in tune with them Construe यदि पुस्त्यादपि प्रविचलेत् तदपि विश्वमभ्युदरेत् & construe केनापि पुरुषोत्तमेन इव दिक् प्रकटिता केनापि By the inscrutable (विष्णु) By any (Superman) दिक् प्रकटिता Has shown the way, set an example The idea is विष्णु has set the example of surrendering his own interests to save the world The Superman sets the example of surrendering his own interests to save all

Here the stanza describes पुरुषोत्तम विष्णु, the अप्रस्तुत, with विशेषणस्य that apply also to the Superman (पुरुषोत्तम) who is प्रस्तुत As पुरुषोत्तम primarily signifies विष्णु the वाच्यार्थ relates to विष्णु Since विष्णु is ordinarily an उद्यमान, he must be अप्रस्तुत in relation to the Superman the प्रस्तुत, who is similar to him Here we have शेष not only in the विशेषणस्य viz पुस्त्यादपि प्रविचलेत्, अधोऽपि चायात्, प्रणयने नमहानपि स्यात्, तदपि विश्वमभ्युदरेत् but also in the विशेष्य केनापि पुरुषोत्तमेन Thus here सादृश्य between प्रस्तुत and अप्रस्तुत is conveyed by शेष of विशेषणस्य and विशेष्य both

St 53 येनास्यभ्युदितेन etc Illustrates to adopt मम्मट's misleading terminology, समासोक्तिमूलक अप्रस्तुतप्रशंसा to describe it correctly, it is सादृश्यमूला अप्रस्तुतप्रशंसा, based on शेष that embraces the विशेषणस्य only A rebuke administered to the Moon who though obscured by the Sun (during day time), clings to his पादस (rays) and is जड (cool) enough to parade himself on high (at night time) & construe येन (रविणा) अभ्युदितेन चन्द्र इहान्ति गमितोऽसि तत्र रवौ प्रतिकर्तुमेव युज्येत, न पुन तस्यैव (रेवेरेव) पादग्रह (कार्य) । रेवे पादग्रह Play on the word पाद (1) rays, (2) foot The moon, it is believed, takes in the rays of the sun which it diffuses during night time क्षीणेनैतद् etc. Construe यदि क्षीणेन (रेवे पुरत तेजक्षीणेन) पतत् (पादग्रहण) कृत तत (= तर्हि) मनाक् नो लज्जसे किम् । The idea is Though you had grown क्षीण that was no reason why you should debase yourself by पादग्रह & Construe एव अस्तु । Let that pass यदयोऽग्निं विस्फूर्जसे सा तु मवा जड भामता The idea is It is the height of जडभामता (cool lustedness : stupidity) that you parade on high with your borrowed lustre

Here, the transparent epithets इहान्ति गमित (sent into obscurity), पादग्रह कृ (to cling to the feet), क्षीण (impoverished), जडभामता

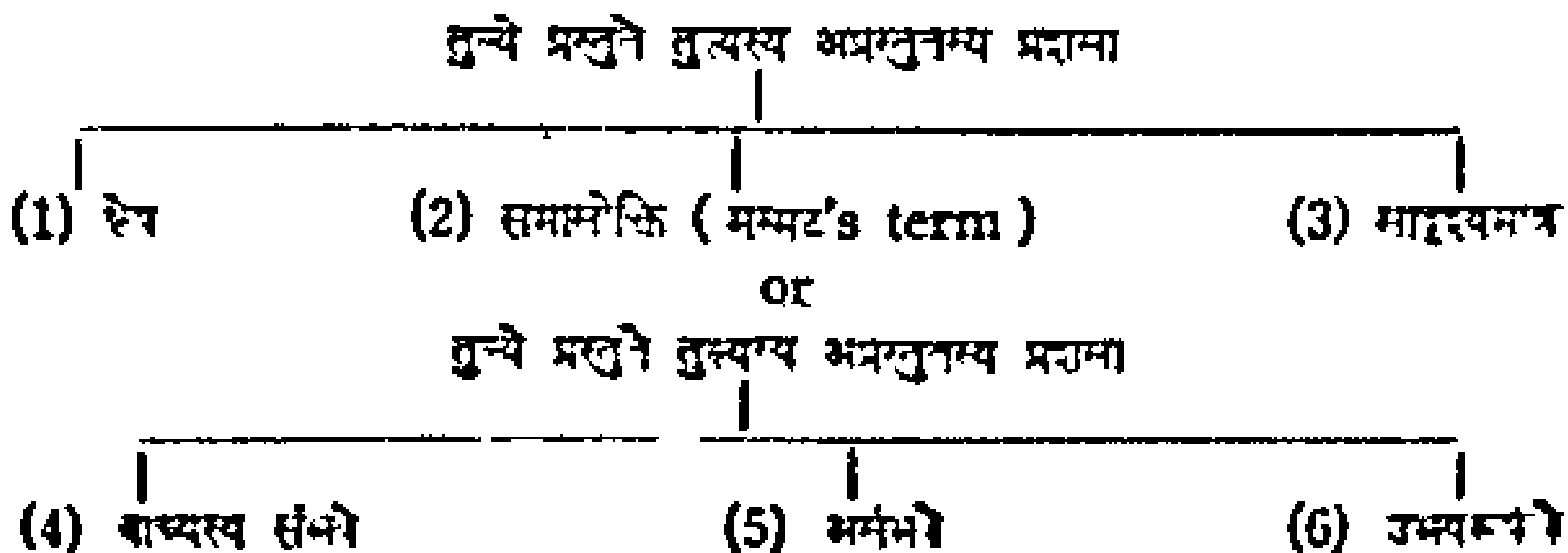
(stupidity), व्योम्नि विस्फूर्जसे (parade on high) apply to a person who not only clings to the feet that kicked him into obscurity, but pleads that he did the abject act in poverty. Nay, he has the stupid effrontery to parade himself in the borrowed feathers (that he earned with the पादग्रह) Thus the विशेषण are श्लिष्ट applying to the अप्रस्तुत चन्द्र and प्रस्तुत जन्म पुरुष (कापुरुष—र ग) The विशेष्य viz चन्द्र is not श्लिष्ट Thus here we have सादृश्यमूला अप्रस्तुतप्रशमा based on श्लेष embracing the विशेषण only

The inaccuracy of मम्मट in styling this variety as समासोक्तिमूला is criticized by जगन्नाथ in the following terms —यत्तु 'येनास्यभ्युदितेन तस्यैव पादग्रहः' इत्यत्र समासात्तिरनुमाहिका इति मम्मटमट्टैरुक्तं तत्र विचार्यते—अत्र विशेषण साम्यमहिम्ना प्रतीयमानं कापुरुषवृत्तान्तं किं प्रस्तुतं आहोस्विदप्रस्तुतं । आद्ये समासोक्तेर्विषय एव नास्ति । द्वितीयेऽप्रस्तुतप्रशमाया नास्ति विषयः । तस्माच्छ्लिष्टविशेषणोपक्षिप्तद्वितीयार्थमात्रं समासोक्तिरित्यभिप्रायेण यथाकथञ्चित्सङ्गमनीयम् ।

St 54 आशय वारि etc. Illustrates अप्रस्तुतप्रशमा based on शुद्ध सादृश्य, not श्लिष्ट The vile ocean receives the fresh water of the rivers only to turn it into brine बहवाद्दहने हुतः The ebb of the ocean is mythucally explained as due to the water being consumed in the submarine fire (वडवानल)

Here वारिविवृत्तान्त, which is अप्रस्तुत as any shrewd सदृश्य can see, puts us in mind of the प्रस्तुत viz the कापुरुष who has good things lavished on him only to be misused The सादृश्य is not based on श्लेष and hence शुद्ध. Thus this illustrates तुल्ये प्रस्तुते तुल्यस्य अप्रस्तुतस्य प्रशमा शुद्धः .

इयं च काचित् etc. मम्मट proceeds to illustrate वाच्यस्य संभवः अर्थभेदः and उभयरूपत्व इयं च etc. इयं : e. अप्रस्तुतप्रशमा based on सादृश्य Read 'variety' in place of 'figure' in the translation मम्मट seems to take वाच्यस्य संभवमर्थभेदः as another independent principle of division giving 3 varieties more of सादृश्यमूला अ प्र, making a total of 6 varieties. Thus his classification would be

But as seen above समवासमव principle could be applied to each one of the three श्लेष, समाप्ति and सदृश्यमात्र, giving 9 varieties (3×3) of सादृश्यनिबधना अ प्र

वाच्ये प्रतीयमानार्थान्वयारोप = वाच्यस्य समव वाच्ये प्रतीयमानार्थान्वयारोप = वाच्यस्य असमव अशेषु अन्वयारोप = वाच्यशेषु प्रतीयमानार्थान्वयारोप = वाच्यस्य अशत समवासमवौ

वाच्ये प्रतीयमानार्थान्वयारोप —Here the वाच्यार्थ describing the अप्रस्तुत is *in itself* plausible (समव) and does not stand in need of being construed in the light of (अरोप) the गन्वार्थ (=प्रतीयमानार्थ) applying to the प्रस्तुत प्रतीयमानार्थ = व्यङ्ग्यार्थ applying to the प्रस्तुत

* St 55 अन्धेरम्म etc Illustrates वाच्ये प्रतीयमानार्थान्वयारोपे सादृश्यमूला अ प्र A poetic conceit as to how dire the ocean would look if it were to be drained dry—the same ocean which it is child's play to cross when it is full ab Construe बहव पोतोपाया अम्भस्थगितमुबनाभोगपानात्कुशे अन्धे लङ्घनेऽपि क्षमन्ते । पोतोपाया (v / Trvm Ed पोतोपायाद्) persons using boats अम्भस्थगित (covered) मुबनाभोग पानात्कुशिश्व येन cd Construe आहो (=यदि) ण्य दैवान् कथमपि रिक्त भवेत् तदानीं अस्य (उदधे) अवबुद्धलोकनेऽपि व कल्प (=शक्त) स्यात् । अम v / अर्गे Trvm अव (ट m) pit आलोकनेऽपि in contrast to लङ्घनेऽपि of ab Now they are able even to transgress it, then they will be unable even to glance at it

Here the अप्रस्तुत is the उदधिवृत्तान्त that suggests by सादृश्य the वृत्तान्त of the प्रस्तुत viz. the person who when full is tractable, but would become a deadly problem with his cupidity, if he were to be reduced to penury The उदधिवृत्तान्त is *in itself* plausible that is to say, has योग्यता It, therefore does not stand in need of being viewed in the light of (अरोप) of the suggested meaning though it is there viz सपन्नपुरुषवृत्तान्त Thus this is वाच्ये प्रतीयमानार्थान्वयारोपे सादृश्यमूला अ प्र

वचिन्तु अन्वयारोपेणैव —In some cases of सादृश्यमूला अप्रस्तुतप्रशमा the वाच्यार्थ appears plausible only when viewed in the light of (अन्वयारोप) the व्यङ्ग्यार्थ In other words the वाच्यार्थ has no योग्यता in itself It gets योग्यता when viewed in relation to the व्यङ्ग्यार्थ The story of the lion and the mouse is implausible on the face of it. But it gets plausibility when viewed in the light of the व्यङ्ग्यार्थ viz एतेन कार्यं भवतीत्यराणाम् Thus in रव्यर's terms, is वाच्यार्थस्य अममवे

. St 56 कश्चिद् etc. Illustrates वाच्ये प्रतीयमानार्थान्वयारोपे सादृश्यमूला अ प्र Dialogue (प्रभोत्तरिणा) between the poet and a शालोदक tree (haunted by ghosts), wherein the tree dwells on the futility of its life.

शाखोटकः (m.) A tree, haunted by ghosts (भूतावासं), growing on the burial ground acc. to commentaries. मा. चं.:—रमशानाग्निदग्धपल्लवादिः तद्विशेषो हि शाखोटकः। To judge from भावप्रकाश cited in शब्दकल्पद्रुम, it is a particular tree having brown berries: शाखोटः पीतफलको भूतावासः खरच्छदः। शाखोटो रक्तपित्ताशौवानशेषानिसारजित् ॥ Tvm. edition reads शाकोटकः. Will it be too fantastic, in the light of this reading, to suggest that शाखोटक (=शाकोट, संप्रदायप्रकाशिनी) is really शाक-वट; शाक being “witch-craft” (cp. शक्ति, शक्त), the very word that is the basis of the word शाकिनी—a witch. (Cp. दशकुमारचरित उ. ६) Not that it was a वट (in c वट is separately mentioned); but a tree resembling वट well-known as the haunt of ghosts. वैराग्यादिव वक्षि said by the poet because the शाखोटक described himself as दैवहतक. [In the translation read ‘an unlucky tree’ in place of ‘a tree’.] साधु विदितं Well hit: said by the tree. कस्मात् sc. वैराग्यम्—asked by the poet. इदं कथ्यते said by the tree. The कथन is embodied in *cd* वामेनात्र etc. वामेन, acc. to मा. चं., shows contempt and hints at the वट being of a lower class than himself. छायापि: The word अपि hints at the idea: “I can give berries (फल) and shade. The banian has only shade to give. But even my shade is not of service to the मयिक्स, (it being a भूतावास).

Here we have a प्रश्नोत्तरिका between the कवि and the शाखोटक. As it is impossible for the tree to speak, it is implausible on the face of it. But it comes to have significance when viewed in the light of the व्यङ्ग्यार्थ viz. the truth: a serviceable अधम counts for nought to the people who prefer an उत्तम though less serviceable. cp. याचना मोक्ष वरमधिगुणे नाथमे लब्धकामा—मेघदूत. Read रुय्यकः अधाचेतनेन सह प्रश्नोत्तरिका नोपपन्नेति वाच्यस्यासंभव एव ।

कचिदंशेषु etc. In some cases the वाच्यार्थ is partly plausible, partly not so. That is, in some portions one has to read it in the light of the suggested meaning to see its plausibility, in others it is plausible in itself. अंशेषु अव्यारोप is वाच्यारो व्यङ्ग्यार्थस्य अव्यारोप.

St. 57. सोऽश्विनो etc. Illustrates अंशेषु अव्यारोपे सादृश्यमूल अ. प्र. The bee asked to desist from hovering about the elephant in rut, for the reasons viz. (1) रसनाविपर्यय, (2) वर्णयोश्चापङ्ग, (3) मदविस्मृतस्वपरदिकु इष्टि, (5) अन्तःशून्यकृत्व. All these have a double significance one applying to the मत्त गज and the other to मत्तस्वामिन् (an insolent master). रसनाविपर्यय (1) The ‘inversion’ of the elephant’s tongue due to a curse of अग्नि. [The विपर्यय here only means the loss of the power

of speech So far as is known the elephant's tongue is normal.]
 (2) The tendency to go back upon what he has said कर्णचोपल
 (1) The unsteadiness of the ears (2) The tendency to lend
 ear to whatever is reported without waiting to sift truth from
 untruth मदविस्मृतस्वपरदिहृ दृष्टिः (1) The sight that is blurred enough
 due to ichor to make the elephant oblivious of his own track
 and that of others (2) The outlook that in insolence fails
 to discriminate between kinsmen and strangers अन्तःशून्यकरत्व
 (1) Having a trunk hollow from inside (2) Having the hand empty
 from inside—we are not inclined to give. कः ग्रहः What sort of whim
 is it ?

Here as the वृत्ति points out, so far as the भ्रमर is concerned,
 it is only one reason viz कर्णचोपल that should persuade it to leave
 the elephant रसनाविषयस्य (tongue growing defunct) and शून्यकरत्व
 (hollowness of trunk) affect the भ्रमर least and are therefore,
 no reason why it should leave the elephant. मद (indicated by
 मदविस्मृतस्वपरदिहृ) is actually the reason why the bee should *not* leave
 the elephant but should resort to it

Thus कर्णचोपल alone is *in tune with* the वाच्यार्थे viz. वारणस्य
 असेवनीयत्व रसनाविषयस्य and शून्यकरत्व are in no way helpful to it, and
 appear cogent only when viewed in the light of the व्यङ्ग्यार्थे That
 is, to भ्रमर, रसनाविषयस्य and शून्यकरत्व may be a matter of no con-
 cern, but to a सेवक the रसनाविषयस्य and शून्यकरत्व of his master
 are of consequence He should leave a master who goes back
 upon what he says and who is not inclined to give anything
 Thus here the वाच्यार्थे relating to भ्रमर assumes plausibility only
 when understood in the light of the व्यङ्ग्यार्थे So also in the case of
 मद It ill suits the वाच्यार्थे Who will advise the bee not to resort
 to the elephant because of its ichor when we know that the
 ichor is the reason why the भ्रमर hovers about the elephant? But
 मद becomes a plausible reason when viewed in the light of the
 व्यङ्ग्यार्थे A सेवक should leave a स्वमिन् who is मत्त (insolent)
 Thus आरोप of व्यङ्ग्यार्थे becomes necessary for रसनाविषयस्य, शून्यकरत्व
 and मद It is not necessary only in the case of कर्णचोपल That
 is why this is an instance of भेदेन अभ्यासोऽपि

अत्र रसना etc. भ्रमरस्य असेवने the वाच्यार्थे न हेतु and hence
 assume योग्यता by व्यङ्ग्यार्थे आरोप कर्णचोपलं तु हेतु and hence व्यङ्ग्यार्थे

धारोप is not called for मद प्रत्युत सेवने निमित्तम् and hence requires व्यङ्ग्यार्था धारोप

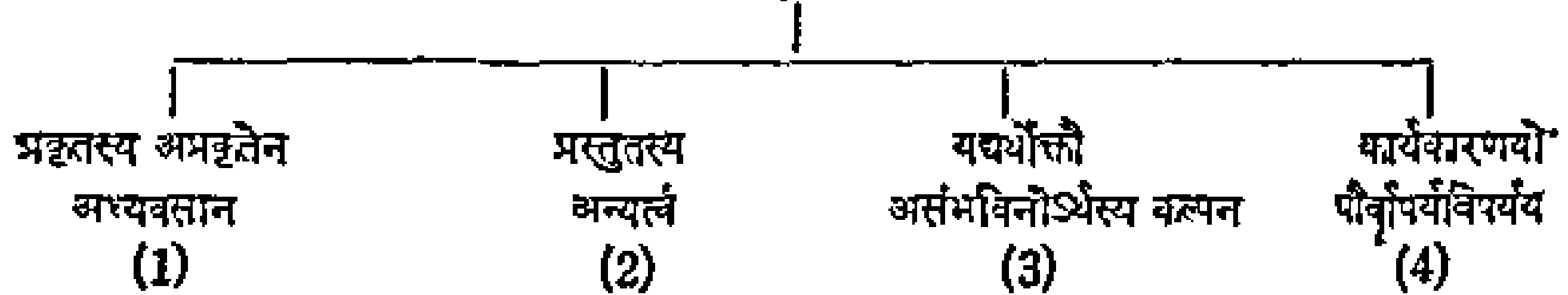
१२—अतिशयोक्ति

In the मङ्गलश्लोक to his काव्यप्रकाश, मम्मटभट्ट describes the कविभारती to be नियतिकृतनियमरहिता i.e. transcending the laws of the world And this feature of कविभारती (Poet's Speech) is nowhere else so conspicuous as in the figure अतिशयोक्ति As the name itself bears out, in अतिशयोक्ति we have a statement of something abnormal It is a statement hyperbolical enough to justify the verdict निरङ्कुशा कवयः passed on poets When rhetoricians like भामह and दण्डिन् describe the उक्ति to be लोकातिक्रान्तगोचर or लोकमीमातिवर्तिनी or अतिलोक (रुद्रट), it is not difficult to understand, though vaguely, the keynote of the figure

This लोकातिक्रान्तगोचर च characterizes practically every figure जयरथ cites (?) —एकैवातिशयोक्तिश्च काव्यस्यालङ्कृतिर्मता । भामह says —सैषा सर्वत्र चक्रोक्तिः (=अतिशयोक्तिः) । This indicates how the different figures are but the various keys of the gamut of अतिशयोक्ति. This is अतिशयोक्ति in its broader sense.

The figure अतिशयोक्ति, however, is limited in its scope According to मम्मट, it is limited to the four varieties he mentions —

अतिशयोक्ति

That these varieties with slight modifications, are admitted by a good many rhetoricians shows how there is a certain unanimity among them as to the scope of the figure The following scheme will make this clear —

उद्भट	मम्मट	रघुनाथ, विश्वनाथ, जगन्नाथ	अप्परयदीक्षित
भेदेऽभेद (only speaking)	= I उपमानेन	= (1) भेदेऽभेद	= रूपकान्तिशयोक्ति
अभेदे भेद	= II प्रस्तुतस्य अन्यत्वं	(2) अभेदे भेद	= भेदकान्तिशयोक्ति
!	!	(3) सम्बन्धेऽसम्बन्ध	= सम्बन्धान्तिशयोक्ति
समाख्यमानार्थाश्रया	= III यद्यर्थोक्तौ कल्पनम्	(4) असम्बन्धे संबंध	= ..

सद्यकारणपौवापर्य = IV वायवकारणपौवापर्य विपर्यय (5) वायवकारणपौवापर्यविपर्यय =

$$\left\{ \begin{array}{l} \text{अप्रमानिदायोक्ति} \\ \text{(वद्वयकारणयो सहत्ये)} \\ \text{चयनान्निदायोक्ति} \\ \text{(कार्यस्य प्रगृह्ये)} \\ \text{अत्यन्तान्निदायोक्ति} \\ \text{(पौवापर्यविपर्यये)} \end{array} \right.$$
 सापद्धवा

Are the divisions heterogeneous? — उद्भूत, so far as one can see, was the first आन्वयिक to give us the divisions of अनिशयेति which were accepted without or with a few additions by his successors. Looking at the divisions themselves one almost feels that they present a heterogeneous sorting. To wit, सम्प्रदाय (I) is based on सादृश्य, or some such relation between प्रज्ञा and अज्ञान, (II) on denial of the actual nature of a thing; (III) on a hypothetical relation, (IV) on कार्यकारणभाव. That this grouping had baffled even the आन्वयिक is clearly borne out by the difficulties they encounter in giving a comprehensive definition of the figure. सम्प्रदाय for instance is content merely with giving us an enumeration of the varieties, without attempting to define it comprehensively. चण्डिका says that the neo-आन्वयिक (नव्या) take exception to these divisions. नव्यास्तु त्रिणीयां यत्प्रमाणमेवातिशयोक्तिः । प्रमेयान्तं त्वनुगतरूपमवदन्त्याऽन्तरमेव । It seems, however, that these divisions

[illegible]

which dated back from 1884 and 1885, though neither of them gave any directions thereof but first gave the directions, four

in number, practically the same as मम्मट's. His भेदेऽभेद division is a bit vague in the light of the instance he gives वामन did not specify any divisions, nor did रुद्र who, however, made an attempt to define अतिशय comprehensively यत्रार्थधर्मनियमः प्रसिद्धिबाधाद विपर्यय याति । कश्चित् कचिदनिलोक स स्यादित्यातिशयस्तस्य मम्मट practically followed उद्भट. रय्यक, विश्वनाथ, नगनाथ gave 5 divisions in place of मम्मट's four. अप्यव्यदीक्षित, with his characteristic tendency for elaboration, gave 7 divisions.

* मम्मट's four divisions of अतिशयोक्ति.—In the first, the उपमान swallows up the उपमेय, e g in चन्द्रोऽयम् the उपमान, चन्द्र, swallows up the उपमेय मुख We have seen, in उ II, that this is गौणी साध्यवसाना लक्षणा, (गौणी सारोपा मुख चन्द्र, forming the basis of रूपक) This is one step further than रूपक where we are conscious of both उपमान and उपमेय It is even a step in advance of उत्प्रेक्षा, where we have साध्य अव्यवसान while here it is सिद्ध. As we saw earlier, it is the farthest limit to which the poet marches, in the field of सादृश्य

What about शुद्ध साध्यवसाना, like नीलिमा अयं for नीलं राम, where the relation between the प्रकृत and अप्रकृत is गुण-गुणिन्, or like तदीय रूप कमिनीना समोहन where the relation is हेतु-कार्य (समोहन actually meaning समोहनहेतु her beauty hypnotises)? मम्मट's करिका is comprehensive enough to include these owing to the use of प्रकृतस्य परेण निगीर्याध्यवसानम् But his वृत्ति उपमानेन etc. narrows possibly through oversight, the scope to गौणी साध्यवसाना, where alone between the प्रकृत and अप्रकृत there is उपमेय-उपमान relation The tendency of the आलम्कारिक is, however, to comprehend साध्यवसाना, whether गौणी or शुद्ध, within the scope of this division of अतिशयोक्ति

In the second division, a thing is described as being *other* than the norm. There is the normal beauty but this beauty is quite different—this is an instance of the tenor of this variety [Cp मराठा त्याचें सगळें वेगळेंच ! or गुजराती એનું બધું જુદું !] In the third division, (यद्यर्थोक्तौ वरूपन), the impossibility of a thing is conveyed by stating that it would occur only in case something else, which is impossible, occurs. This division, it may be noted, is utilised to convey the उत्कर्ष (or अस्पर्श) of the प्रकृत over अप्रकृत It is significant that रुद्र calls it उपपन्ना उपमा, दाण्डिन्, अद्भुतोपमा In the fourth division which is based on causation, the effect is described as occurring even *prior* to the cause, in order to drive at the swiftness of action of the cause. अलम्कारिक like रय्यक,

विश्राय and जगन्नाथ give as instances of अनिशयोक्ति even those cases where effect is described as occurring simultaneously with the cause *रूपक कार्यकारणयो समकाल्यत्वे पौर्वापर्यविर्यये चातिशयोक्तिः । वायस्य चाशुभावाख्य विराय प्रतिपाद्यते ।* जयरथ speaks of another variety where the normal कारण and कार्य are described as कार्य and कारण respectively. Here we have कारणकार्यविर्यय while above we had कारणकार्यपौर्वापर्यविर्यय

अतिशयोक्ति and रूपक —The first variety of अनिशयोक्ति, if based on सादृश्य, can be compared with रूपक as both are based on आहार्यज्ञान. But thus अनिशयोक्ति takes the form चन्द्रोऽय while the रूपक takes the form गुण चन्द्र. In रूपक we have गौणी सादृश्य while in अनिशयोक्ति we have गौणी सायवसाना. That is to say, the poet is conscious of the distinctness of the two उपमेय मुख and उपमान चन्द्र, in रूपक, while in अनिशयोक्ति, the उपमान चन्द्र swallows up the उपमेय मुखम्. That way अनिशयोक्ति goes ahead of रूपक

अतिशयोक्ति and उद्योता —As we saw under उद्योता, रूपक holds that in both we have अभ्यवमान. But while in उद्योता, the अभ्यवमान is in the making (साय), in अनिशयोक्ति (I) it is consummated (सिद्ध) मुख चन्द्र मन्वे is on its way to अभ्यवमान चन्द्रोऽय is अभ्यवमान itself. To put it otherwise, in उद्योता, we have समावन, in अनिशयोक्ति, निश्चय—both, however, आहार्य

Essentials —[अनिशयिता प्रतिदिमनिकान्ता शेवतीना उक्तिः ।—इत्युक्तेर, or अनिशयस्य उक्तिः For the significance of अनिशय, see १० and १२ cited above.] (i) All divisions are based on आहार्यज्ञान and not वास्तवज्ञान. (ii) The first division is based on सादृश्य (गौणी सायवसाना) (or सादृश्येतरसंरूप, शुद्ध सायवसाना, acc. to other आन्वयवित्ति) (iii) There in the उपमान swallows up the उपमेय, or if based on सादृश्येतर संरूप, the अपमान swallows up the प्रान (iv) In the second division, the प्रस्तुत is described as pertaining to a class different from (अन्य) the ordinary (v) In the third, the form is यदि न्वममविष्यत् तर्हि तदमप्यमविष्यत्, or its equivalent, and it aims at showing the impossibility of a thing by stating that it would occur if another impossible thing occurs. (vi) The third variety is utilized by the poet to drive at the उत्तर (or असत्) of the प्रान over the अपमान which he puts thus If the अपमान were to be thus, then the प्रान would be like it and so on. (vii) In the fourth variety the कार्य is described as occurring prior to the कारण or simultaneously with it. This is a poetical way of expressing the prompt effectiveness of the कारण. (viii) The division which दण्ड does not refer to

but which is of usual occurrence viz स्वधेऽप्यमबन्ध consists in denying a connection which is there e.g वदाम्यामनङ् कथं नु विषय पुराणे मुनि We know that the पुराण मुनि is the creator of उर्वशी but this is questioned अत्र पुराणप्रजापतिनिर्माणसम्बन्धेऽप्यमबन्ध उक्तः ।—रुद्रक

§ सू २९ Construe —(१) प्रकृतस्य परेण यत् निगीयाध्यवमान, (२) प्रस्तुतस्य यदन्यत्व (३) 'यदि'-अर्थोक्ते (यत्) कल्पन, (४) कार्यकारणयोश्च (य) पौर्वापर्यविपर्यय सा अनिशयोक्तिः विज्ञेया ।

(१) प्रकृतस्य परेण (= अप्रकृतेन) as seen above, is more comprehensive and consistent with the usage of आन्कारिकः, than उपमेयस्य उपमानेन of the वृत्ति For, प्रकृतस्य परेण can comprehend गौणी साध्यवमाना as also गुढा साध्यवमाना, that is to say, between the प्रकृत and अप्रकृत the relation may be सादृश्य or other स्वधस like कार्यकारणभाव, गुण-गुणीभाव निगीर्य अध्यवसान supersession on being eclipsed or swallowed 'मुख' is 'swallowed up' by चन्द्र and results in the अध्यवमान चन्द्रोऽयम् अध्यवसान is determination in a particular form स्वरूपेण निश्चयः, says प्रभा प्रदीप —द्रवीयमी बुद्धिः । (२) प्रस्तुतस्य यदन्यत्व अन्यत्व from the norm. The प्रस्तुत is other (अन्य) than the ordinary or normal—implies the poet. (३) यद्यर्थोक्ते कल्पनम् Imagining a thing as contingent upon (the hypothetical occurrence of a thing 'stated by') an expression having the meaning (अर्थ) of यदि (in the event of) यद्यर्थोक्ते is an elliptical way of saying 'यदि'-अर्थोक्ति-उपन्यस्त-वृत्तान्ते सति It takes the form If the अप्रकृत were thus the प्रकृत would have been thus यद्यर्थ the words यदि-तर्हि, or चेद् कल्पन असम्भविन अर्थस्य says the वृत्ति दण्डिन् calls this अद्भुतोपमा रुद्रक calls this उत्पादा उपमा, making it clear that its charm lies in उत्कर्ष of the उपमेय over the, उपमान Cp रुद्रक's definition viii 15 अनुपममेतदस्तु श्लुपमान तद्विशेषण चामद् । संभाव्य सयर्थं या क्रियते सोपमेत्यादा ॥ कुवलयानन्द, who calls this सम्भावनाव्यञ्ज, widens its scope to include things not related as प्रकृत-अप्रकृत e.g यदि शोभे भवेद्भक्ता कथिता सुरुणास्तत्र । (४) कार्यकारणयो पौर्वापर्यविपर्यय पौर्वापर्य is पूर्वपरीभाव i.e. natural sequence. Normally the sequence is कारण first कार्य next. This sequence is upset in this variety It may be upset in two ways कार्य may be described for showing the prompt effectiveness of कारण, as taking place *prior* to the कारण or simultaneously with it. मम्मट takes note of the former only

वृत्ति—उपमानेन etc. वृत्ति has unnecessarily limited the scope of the प्रकृत and पर of the सूत्र, as seen above.

St. 58 कमलप्रानग्मसि etc. Illustrates अनिशयोक्ति—I Description of the superb beauty of a lady's face her eyes, her figure. अनग्मसि

कमलं viz the face, the मुखमल Ordinary कमल grows only in water
(अब्ज) कमले च कुवलये viz the pair of blue eyes (कुवले Nom
Dual) set in the lotus of the face (कमले Loc. Sing.) तानि मुखमल
नेत्रोत्पले च कनकलतिका viz the blond figure frame of the body
उत्पातपरपरा viz array of freaks lotus growing on a dry spot two
smaller lotuses growing on the lotus, the creeper of gold and
yet velvet soft

Here the उपमेय, मुख, नेत्रे and तनु are eclipsed (अन्निर्णीत) by
the उपमान viz कमल, कुवले and कनकलतिका Thus this is an instance
of निर्णीयाध्यवमानं अनिशयोक्ति. माणिक्यचन्द्र rightly draws attention to the
विशेष present in the stanza, विशेष implicit in अन्ममि कमल, कमले कुवले,
तानि कनकलतिका, and कनकलता सुकुमारसुभागा र ग sees विभावना in the
figure — एव कमलमनम्ममिनि परकीयपदेऽनिशयोक्त्युदाहरणेऽपि अस्त्येव विभावना । परं तु
कमलमनम्ममि इत्येव शाब्दी । कमले च इत्यादौ आर्षो इति संक्षेपः ।

अत्र मुखेति etc मुखेति । e मुख, नेत्रे and तनु कमलादि । e
कमल, कुवले and कनकलतिका अध्यवमितम् । e निश्चितम् The face etc
are determined, of course poetically, to be कमल etc.

यद्य etc. तदेव । e प्रकृतमेव—not उपमेयमेव अन्यत्वेन अध्यवसीयते is
determined to be different (from the ordinary, normal) अन्यत्वेन
। e. सर्वत्रतीतान् अन्यत्वेन अध्यवसीयते note how अध्यवसीय (or न) is
present in this variety also See the remarks made above about
the common feature of the divisions of अनिशयोक्ति.

St. 59 अर्णो ललितगर्भे etc. Illustrates प्रभुत्वस्य अन्यत्वेन अध्यवसीयते
अनिशयोक्ति. Description of the superb charm and exquisite figure of
a lady. संभृत लया —अन्यत्वेन (इ) च अन्यत्वे यन्निर्णीतम् । इदमा मनन्दप्रवर्तने
रेते न भवति ॥ अन्यत् । e of a different sort from the normal.
ललितगर्भे (१ । ६) ललितगर्भे = ललितगर्भे —dignified bearing—सं प्र = ललितगर्भे—उद्योग.
ललितगर्भे ललितगर्भे = ललितगर्भे ललितगर्भे—उद्योग ललितगर्भे—सं प्र, मा च ललितगर्भे
ललितगर्भे (१ । ६) ललितगर्भे (conduct) ललितगर्भे । इयमा a lovely lady Cp. उद्योग
सामान्यप्रवर्तने l. e. the creator who made the creatures. रेता creation,
delineation रेता = ललितगर्भे—सा च 'She is not the limit (i.e. not
beyond the limit) of the lay creator'.

Here in the first half we have अनिशयोक्ति based on प्रभुत्वस्य अन्यत्वेन
अध्यवसीयते The second half could well illustrate ललितगर्भे, a
variety omitted by मम्मट. She is ललितगर्भे रेता but is stated as
not being so. As said above अन्यत्वेन अध्यवसीयते comes under ललितगर्भे
of ललितगर्भे, इत्येव शाब्दी calls this अनिशयोक्ति.

यद्यर्थस्य etc. Explanation of यद्यर्थोक्तौ of the सूत्र "When the sense of the word यदि happens to be conveyed by the use of the word यदि or चेत्" 'यद्यर्थ'—रुद्रट्ट uses the same term in the same sense कल्पनः अर्थात् असम्भविनः अर्थस्य Conceit of a matter of course, improbable अर्थात् असम्भविनः Conceit can be apparently of a matter that appears unlikely As we saw above, generally the आल्कारिक्स make use of this variety to convey the उत्कर्ष of the उपमेय over the उपमान Its form is If the उपमान were to be thus, then there would be resemblance between it and उपमेय दण्डिन् calls it अद्भुतोपमा, रुद्रट्ट उत्पाद्या उपमा That way, it agrees with व्यतिरेक or प्रतीप in spirit, though not in form (See under व्यतिरेक). कुवञ्ज्यान्न्द, however, extends its scope in the figure सम्भविना where the occurrence of anything made contingent upon the occurrence of something else—of course poetical—is enough to constitute the figure Thus यदि शेषो भवेदक्का कथिता स्युर्गुणास्त्रि, —the idea being your excellences are so numerous that they could be adequately expressed only if शेष with his thousand hoods were to speak—becomes an instance of it, though here there is no idea of the उत्कर्ष of उपमेय over उपमान मम्मट's definition is vague enough to comprehend such cases also

St 60 राक्षसां etc. Illustrates यद्यर्थोक्तौ कल्पने अनिशयोक्ति Description of the surpassing charm of the face of some lovely woman राक्षसः पूर्णिमा The face is like the resplendent orb of the full moon But the orb is marred by कल्दु, not so the face! तस्याः प्रकृताया नायिकया साम्यपरामव अवामुयात् That the full moon should be like the face is itself an indignity to the face which is so exalted !

Here साम्यपरामव is the असम्भवः अर्थ which is imagined as contingent on the occurring of राक्षसा इन्दो अलङ्कृत, a fact introduced by the word चेत् ('यद्यर्थ') This illustration indicates how, in this variety, we have the उत्कर्ष of the उपमेय over उपमान The moon has a spot, the face has none! Here, the अभ्यवमान consists in thinking of a hypothetical fact.

कारणस्य etc. Here कार्य is described as occurring even prior to (or simultaneously with) the कारण, with a view to indicating how the कारण is quick in its action (दीप्तिरिति) This is कार्यकारणयोः पीनस्यमित्यर्थः [रुद्रट्ट calls this पीनस्यमित्यर्थवद्विचित्रं, to comprehend कार्य कारणयोः पीनस्य also] कार्यस्य पूर्वमुक्तं i. e. when the कार्य is described as (occurring) prior to the कारण चतुर्थी sc. अनिशयोक्तिः अनिशयोक्ति (iv)

St 61 हृदयमधिष्ठित etc Illustrates कार्यकारणपौर्वापर्यविपर्यये अतिशयोक्ति
The words of a दूती to a नायक. No sooner did मालती a नायिका, see
the नायक than she fell in love with him *Construe* हे रमणीवल्लभ,
मालत्या हृदय आदौ कुसुमचापबाणेन अधिष्ठितम् । लोचनविषय भजता त्वया चरम (पश्चात्)
अधिष्ठितम् । कुसुमचापबाणेन हृदय अधिष्ठित । e she fell in love लोचनविषय
भजता त्वया । e when you were seen by her

Here, नायकदर्शन, which actually preceded मदनवेश is poetically
described as following मदनवेश This is to suggest that the नायक-
दर्शन was so quick in its action. रुय्यक — कार्यस्य आशुमावारय विशेष-
प्रतिपादने । Vide जयरथ cited above to ascertain how there is अव्यवसाय
here also रुद्रट calls this पूर्वाल्कार कुचलयानंद calls this अत्यन्तातिशयोक्ति
कार्यकारणयो समकालत्वं will be aptly illustrated by the well known stanza
from the रघुवंश — सममेव समाक्रान्त द्वय दिग्दगमिना । तेन सिंहासनं पितृ मण्डल
च महीभृताम् ॥ where रघु's coming to the throne is described as
simultaneous with his achievement of establishing paramountcy-
while, in fact रघु first came to the throne and then established
his paramountcy

१३—प्रतिवस्तूपमा

निदर्शना (one variety of it) प्रतिवस्तूपमा and दृष्टान्त, are figures
based on अनेकवाक्यगत सादृश्य In other words in these figures we
have सादृश्य between one वाक्यार्थ and another That वाक्यगत सादृश्य
which requires two or more वाक्यस is different from वाक्यगत उपमा
embodied in a single वाक्य has been already made clear Further,
this वाक्यगत सादृश्य must be only suggested (गम्य or आर्थ) and never
expressed by any उपमाप्रतिपादक like इव, यथा, सदृश etc. See how आमद
lays stress on this absence of वदि in the definition of प्रतिवस्तूपमा
यथेवानभिधानेऽपि गुणमाग्यप्रतीति । रुद्रट also refers to उपमावाचिरूपत्वं of
प्रतिवस्तूपमा

And yet what distinguishes these three figures one from the
other, is the particular mode employed by each to convey सादृश्य
even in the absence of सादृश्यवाक्यस. Thus, as we saw, निदर्शना
employs the expedient of juxtaposing two unrelated facts which
become शैवम्यसर्वस्मादि दृष्टान्त as we shall see later, suggests सादृश्य
by pitting one against the other, वदस that are different but
correspond प्रतिवस्तूपमा has a naiver method It gives us the same
वदस in the different sentences, thus driving at their similarity
But, to avoid the दोष of repeating the same word or words,

(कथितपददोष viz. नैक पद द्वि प्रयोज्य प्रायेण—चामन), the धर्म, though one and the same, happens here to be stated in different words. This is what is meant when we say that, in प्रतिवस्तूपमा, we have वस्तुप्रतिवस्तुभाव, वस्तु-प्रतिवस्तु referring to the recurrence of the same वस्तु viz धर्म, though in different words. Here the same वस्तु viz धर्म stands *vis a vis* itself though in a different form (प्रतिवस्तु)

५ वस्तु-प्रतिवस्तुभाव and विम्बप्रतिविम्बभाव —As seen above, वस्तु प्रतिवस्तुभाव, so far as it applies to प्रतिवस्तूपमा, means the relation of the धर्म in one वाक्य to the धर्म in another, when the धर्म is the *same*, though couched in different words. This is to be distinguished from विम्बप्रतिविम्बभाव lying at the back of दृष्टान्त, the figure that follows. In विम्बप्रतिविम्बभाव, the धर्म in one वाक्य is *different* from that in the other, but still *corresponds* to it, just as the thing reflected is different from the reflection, though one corresponds to the other.

Thus in स्थिरा शैली गुणवता खल्वुध्वा न बाध्यते । रत्नदीपस्य हि शिखा वात्ययापि न नाश्यते ॥ the धर्म न बाध्यते is the *same* as न नाश्यते, though differently worded. Between न बाध्यते and न नाश्यते there is वस्तुप्रतिवस्तुभाव. In काम नृपा सन्तु सहस्रशोऽन्ये राजन्वतीमाहुरनेन भूमिम् । नक्षत्रताराग्रहमकुलापि ज्योतिष्मती चन्द्रमसैव रात्रि, ज्योतिष्मतीत्व is a *different* धर्म from राजन्वतीत्व, and yet they correspond, one to the other. There is thus विम्बप्रतिविम्बभाव between the two.

It must be conceded, however, that in some cases, it becomes difficult to judge precisely whether it is विम्बप्रतिविम्बभाव or वस्तुप्रतिवस्तुभाव that prevails. The same धर्म stated in different words is likely to be mistaken for two corresponding धर्म्स or *vice versa*. Thus आपद्रुत सत्तु महाशयचक्रवर्ती विस्तारयत्यस्तपूर्वमुदारभावम् । कालागुरुर्देहनमध्यगतं समन्ताद्भोकोत्तरं परिमलं प्रकटीकरोति ॥, which is given as an instance of प्रतिवस्तूपमा by र ग, may justifiably be taken by another as a case of दृष्टान्त. विस्तारयति only *corresponds* to, and is not the same as, प्रकटीकरोति, he may argue. In such dubious cases, there is bound to be divergence of opinions and one has only to justify his particular view point by proving the धर्म to be same, in the case of प्रतिवस्तूपमा, or धर्म्स to be distinct, in case of दृष्टान्त.

Nay, in the earliest stages of their growth, दृष्टान्त and प्रतिवस्तूपमा were looked upon as identical. मामह and दण्डिन् did not admit दृष्टान्त as a separate figure. They admitted प्रतिवस्तूपमा, as a variety of उपमा. This variety was broad enough to comprehend दृष्टान्त also. It was

रुद्र who first marked off the two figures one from the other
His name for दृष्टान्त was वाच्यदृष्टान्त वामन admitted प्रतिवस्तु as a variety
of उपमा, but did not admit 'दृष्टान्त रुद्र admitted उभयवाच्य in place
of प्रतिवस्तुमा He also admitted दृष्टान्त रय्यक, विधनाथ, नगनाथ, अप्ययदीभिन
' (कुवल्यानद) • all admitted the two figures मम्मट also admits them
as separate figures

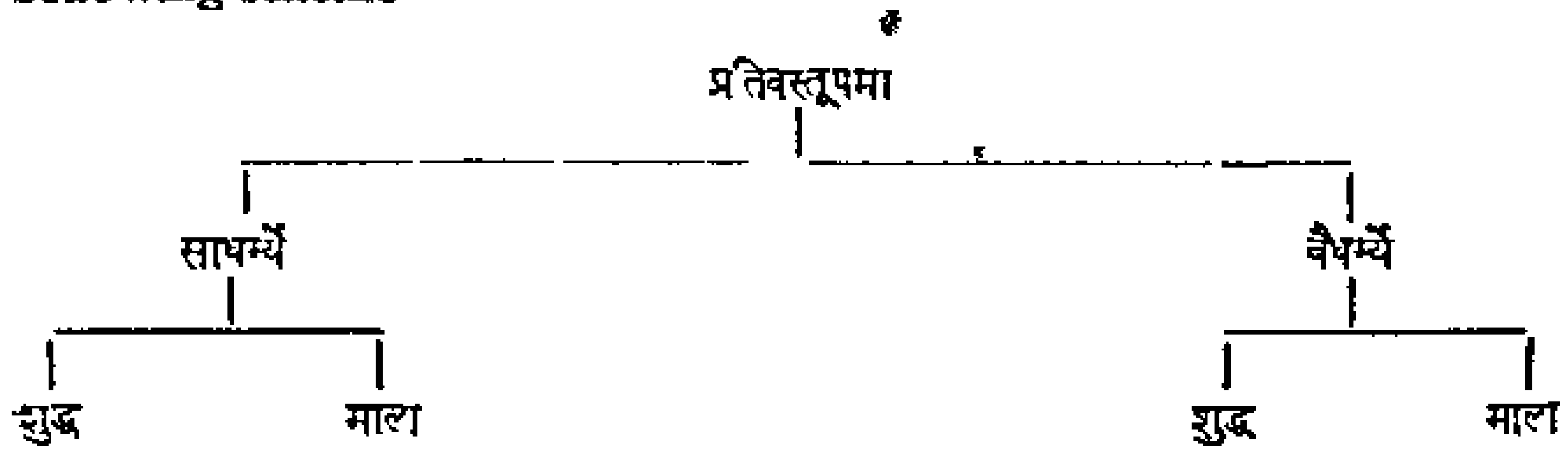
The name प्रतिवस्तुमा is explained by रय्यक (अ स) as based
upon the presence of the same धर्म in every वाक्य — प्रतिवाक्यार्थ उपमा
साम्यमित्यन्वयार्थयणात् ! So he takes प्रतिवस्तु to mean प्रतिवाक्य, वस्तु being
the same as वाक्यार्थ The word उपमा, he takes to mean साम्य : e
भौसम्य Some like कुवल्यानद take उपमा to stand for साधारणधर्म प्रतिवाक्यार्थ
मुष्मा समानधर्मोऽस्यामिति व्युत्पत्ते — कुवल्यानद मम्मट, to judge from his कृति,
seems to take उपमा to mean उपमान Where प्रतिवस्तु viz a वाक्याथ
is उपमान in relation to another' But, as we saw above, the
word उपमा in the name is reminiscent of the days when प्रतिवस्तुमा
was looked upon as a variety of उपमा

प्रतिवस्तुमा vs वाक्यार्थनिदर्शना — As we saw at the outset in
both we have सादृश्य between one वाक्यार्थ and another, both are
based on sameness of धर्म, and that in both the सादृश्य is गन्ध only
But, (1) whereas in निदर्शना the वाक्यस्य are syntactically related
व अत्यन्तप्रियया मत्या सूर्यवशवर्गन विरिषति स उदुपेन सगर निर्वापति : e they are
परस्परसापेक्ष, in प्रतिवस्तुमा, each one is independent of the other : e
they are परस्परनिरपेक्ष (2) In निदर्शना the साधारणधर्म is not mentioned
and has to be guessed on the strength of apparently unrelated
facts being juxtaposed. In प्रतिवस्तुमा, the साधारणधर्म is mentioned in
each वाक्य, though in varying terms.

For प्रतिवस्तुमा vs दृष्टान्त, see दृष्टान्त For प्रतिवस्तुमा vs
अर्थान्तरन्यास, see अर्थान्तरन्यास

From the very fact that the figure is based on वाक्यार्थगत सादृश्य
it is easy to conclude that there must be one वाक्यार्थ प्राप्त in relation
to another which is अप्राप्त This will be गुण variety with one
प्राप्त वाक्यार्थ and one अप्राप्त But it is possible to have the figure
in the मन्त्र form also where there is one प्राप्त वाक्यार्थ compared
with several अप्राप्त वाक्यार्थ The सम्बन्ध between the वाक्यार्थ may be
conveyed negatively also : e. by वैधर्म्य e. g. वज्रमर्दं गुणद्वये सहस्रैरन
वृक्षैः पुनः । न हि गुणद्वय-विधौ वज्र-प्रवर्ति मरिचनम् ॥ where वृक्ष of
the उद्देशक is negatively put as मरिचानं न प्रवर्ति in the उद्देशक
Though मम्मट does not talk of वैधर्म्य मन्त्रभूत, अर्थान्तरन्यास like रय्यक,

विश्वनाथ जगन्नाथ, अप्पय्यदीक्षित have admitted it Thus we get the following scheme —

Essentials — [प्रतिवस्तु प्रतिवाक्यार्थ उपमा समानधर्मो अस्याम्—कुवलयानन्द वस्तुन वाक्यार्थस्य उपमानत्वात्—मम्मट who possibly sees in the prefix प्रति an indication of something pitted *against* the उपमेय] (1) There must be at least two वाक्यस mutually independent (2) In माला form, naturally, there will be more than two वाक्यस (3) Each वाक्य must embody the साधारणधर्म (4) The साधारणधर्म though same must be stated in different words in the different वाक्यस. i.e. the साधारणधर्मस must be related by वस्तुप्रतिवस्तुभाव (5) One वाक्य must embody the प्रकृत, the other being अप्रकृत in relation thereto (6) The सादृश्य between the वाक्यार्थस must be implied only, never expressed (7) The सादृश्य may be stated positively (साधर्म्येण) or negatively (वैधर्म्येण) e.g. चक्रोऽयं एव चतुरा चन्द्रिकषणकर्मणि । विनावन्तीर्न निपुणा सुहृदो रतनमोऽपि ॥ where the first वाक्य is positive in aspect, the second, negative But both have the same import viz कस्यचिदेव कश्चिन्नपि विषये नैपुण्यम्

§ सू ३० प्रतिवस्तूपमा etc Construe —सा तु प्रतिवस्तूपमा, यत्र एकस्य सामान्यस्य वाक्यद्वये द्वि स्थितिः । एकस्य सामान्यस्य द्वि स्थितिः i.e. where one and the same साधारणधर्म is stated twice. द्वि=द्विवारम् Read 'twice' instead of 'in two forms' in the translation द्वि and वाक्यद्वये apply to शुद्ध प्रतिवस्तूपमा In माला, there will be three or more वाक्यस and the साधारणधर्म will be stated thrice or more Note that the सूत्र does not mention an important feature of प्रतिवस्तूपमा viz. that the साधारणधर्म must be conveyed by different modes of expression in the different वाक्यस. वाक्यद्वये one of the वाक्यस will be प्रकृतविषयक, the other अप्रकृतविषयक. तु marks transition to a new figure.

युक्तिः—साधारणधर्म mentioned as सामान्य in the सूत्र Where in the उपमेयवाक्य and the उपमानवाक्य, the साधारणधर्म is stated (उपलब्धते) in *different* terms (शब्दभेदेन), the figure is प्रतिवस्तूपमा Why the same साधारणधर्म should be stated in different terms is explained in

the वृत्ति कथितपदस्य दुष्टतयाभिहितत्वात्—since a word repeated over again (कथितपद) is declared to be defective. If the same word or words were used over again to convey the साधारणधर्म, as it occurs in the different वाक्यस there will arise the defect or दोष of a कथितपद. To avoid it the साधारणधर्म is expressed in different words in the different sentences. Note that the सूत्र overlooks this vital aspect of the figure कथितपद. Repetition of word or words, पीनरुक्त्य मम्मट does not define this दोष. Vide उ VII मा च explains it एवस्यैव पदस्य द्वि प्रयोग कथितत्वम्. See वामन cited above कथितपदस्य दुष्टतया अभिहितत्वात् —मम्मट like other आल्कारिकs has already (उ VII) averred that a कथितपद involves a poetical flaw सा वस्तुन वाक्यार्थस्य उपमानत्वात् मम्मट's own attempt to explain the propriety of the name प्रतिवस्तूपमा. Therein one वाक्यार्थ is उपमान in relation to another which is उपमेय. मम्मट does not seem to see an अव्ययीभाव in प्रतिवस्तु as seen by रुय्यक or कुवल्यानद. प्रतिवस्तु = वाक्यार्थ, उपमा = उपमान acc. to him. Does he count on प्रति when he refers to उपमान only since उपमान is what is set *against* (प्रति) the उपमेय?

St 62 देवीभाषा etc. Illustrates गुह्य साधर्म्ये प्रतिवस्तूपमा. By a question of appeal is brought out the indignity inherent in a queen being reduced to the status of an attendant. Construe देवीभव गमिना एषा कथं परिवारपदं भजतु। देवतरूपाङ्कितं रत्नं a piece of jewellery with the figures of deities carved therein न परिभोगयोग्यं does it mean. Is not to be toyed with or trifled with? Since we hardly look upon it as a sacrilege to wear (normal sense of परिभोग) jewellery with divine figures engraved therein Icons do figure in our jewellery.

Here the same साधारणधर्म अव्ययीत्व is driven at, in the उपमेयवाक्य देवीभवे एषा, by कथं in the उपमावाक्य, न सतु रत्नम्, by न सतु. That is why it is प्रतिवस्तूपमा. It should not be mistaken for वैधर्म्ये, since कथं and न सतु are identical. मा च says परिवारपदत्वं is the साधारणधर्म—अत्र परिवारपदत्वं साधारणो धर्मः परिभोगयोग्यमिति पर्यायेन निरुद्धोक्तः परिवारपरिभोग्यत्वयोरेकमेवास्ति। साहित्यचूडामणि also is of the same view. मं प्र says महात्म्ये is the साधारणधर्म. It is conveyed by देवीभवं and देवतरूपाङ्कितं in the two वाक्यस.

St 63 यदि दहत्यनलो etc. Illustrates मल्लरूप साधर्म्ये प्रतिवस्तूपमा. It is the nature of the good ones not to get disparted as it is the nature of fire to burn, of hills to be bulky, of the brine to be saline.

Here as प्रकृतिरेव सतामविषादिता is the प्रकृतवाक्य or उपमेयवाक्य in relation to which the rest are अप्रकृतवाक्यस or उपमानवाक्यस, we have माला. The words प्रकृतिरेव in the उपमेयवाक्य and किमद्भुत, किं तत्, सदैव (एव) convey the same साधारणधर्म viz स्वाभाविकत्व. As all are stated in the same positive mode, the प्रतिवस्तूपमा is साधर्म्ये. Thus this is मालारूपा साधर्म्ये प्रतिवस्तूपमा. One should not suppose that, owing to प्रकृतिरेव सतामविषादिता we have an अर्थान्तरन्यास. For प्रकृतिरेव etc is *not* generality or सामान्य of which अनलस्य दहनक्षमत्व, अद्रीणा गौरव and उदधिजलस्य लवणत्व are particular cases or विशेष. For, as we shall see later, in अर्थान्तरन्यास, between the प्रकृत and अप्रकृत the relation is that of सामान्य विशेष or *vice versa*.

एवमन्यत्रापि etc. This principle of प्रतिवस्तूपमा viz. धर्मस्य शब्दभेदेन उपादान may be adopted *elsewhere* also. What is the significance of अन्यत्र or elsewhere? Acc to some like Jhalkar, अन्यत्र अपि means वैधर्म्यस्थलेऽपि, as the instances given heretofore embrace साधर्म्ये प्रतिवस्तूपमा. Acc to सै प्र, it means in the complex formation of शृङ्खला प्रतिवस्तूपमा (? = रचना) मा च takes अन्यत्रापि to mean माला. forms like this are possible in other figures like व्यतिरेक also. He says —यथा हरवत्तु विषमदृष्टि (St 77) इत्यादौ व्यतिरेके व्यतिरेकमाला. Of all, the interpretation वैधर्म्यस्थलेऽपि is helpful as it tends to make मम्मट's दृष्टि embrace वैधर्म्ये प्रतिवस्तूपमा also, admitted by other आचार्याः like हयक. Still one wonders if this was the idea of मम्मट himself, for if it were so, मम्मट certainly would have given us an instance of वैधर्म्ये प्रतिवस्तूपमा also.

१४—दृष्टान्त

After whatever has been said above in reference to प्रतिवस्तूपमा, it will not be difficult to form an idea about the nature of this figure. दृष्टान्त, like प्रतिवस्तूपमा and वाक्यार्थनिर्दर्शना, is based on वाक्यार्थमादृश्य. Thus सादृश्य must be गम्य, not वाच्य. Further, what is most important the धर्म in the प्रकृतविषयक वाक्य must be only *similar to*, and not the *same* as, that in the अप्रकृतविषयक वाक्य. To put it otherwise, one धर्म must correspond to the other. This is what the आचार्याः mean when they say that in दृष्टान्त we have निम्नप्रतिनिम्नभाव between the धर्म in the प्रकृतविषयक and अप्रकृतविषयक वाक्यस.

निम्नप्रतिनिम्नभाव —As seen above, when the धर्म are भिन्न and yet correspond one to the other, the relation between them is निम्नप्रतिनिम्नभाव as distinct from वस्तुप्रतिवस्तुभाव present in प्रतिवस्तूपमा, where the धर्म is the same, though couched in different words in different

sentences Read कुञ्जलयानद.—यत्रोपमानोपमेयवाक्ययोर्मित्रावेव धर्मौ विम्बप्रतिविम्बभावेन निर्दिष्टौ तत्र दृष्टान्तः । In त्वमेव कीर्तिमान् राजन् विधुरेव हि कान्तिमान्, we have the धर्मः कीर्तिमान् and कान्तिमान् in the उपमेय and उपमानवाक्यः, respectively. Both are different and yet *correspond*, one to the other, in the way in which a reflection (प्रतिविम्ब) corresponds to the object reflected (विम्ब) though both are distinct Read जयरथ —लोके हि दर्पणादौ विम्बात् प्रतिविम्बस्य भेदेऽपि मदीयमेवान्न वदनं सक्वान्तमित्यभिमन्यन्ते । अन्यथा हि प्रतिविम्बदर्शने कृशो ह स्थूलोऽहमित्याद्यभिमानो नोदियात् भूषणविन्यासादौ च नायिका नदियेरन् । Acc to him, विम्बप्रतिविम्बभाव is the same as भेदेऽभेदः .

But it will be a mistake to suppose that विम्बप्रतिविम्बभाव in a दृष्टान्त is present only between the धर्मः. To judge from the definitions of the figure given by different आलम्कारिकः it is clear that, in दृष्टान्त, there is as much विम्बप्रतिविम्बभाव between the धर्मः as between the धर्मिन्स also i. e. the objects in relation to which the धर्मः are given. Read जयरथ —अतश्च धर्माणां धर्मिणा च विम्बप्रतिविम्बभावेन निर्देशेऽयमलम्कारः । मा च — न तु प्रतिवस्तूपमायामिव साधारणधर्मस्यैव हि प्रयोगः किं तु उपमेयादेरपि । मम्मटः is specific on this point See his definition of the figure • दृष्टान्तं पुनरेतेषां सर्वेषां प्रतिविम्बनम् । जगन्नाथ also lays stress on this point रुद्रयक and अप्परयदोक्षित (कु), however, insist on the विम्बप्रतिविम्बभाव between धर्मः only

दृष्टान्त and प्रतिवस्तूपमा —This brings us to the main point of distinction between the two figures Though both are based on वाक्यार्थमादृश्य, though in both the वाक्यः are independent (unlike those in निदर्शना) though in both the सादृश्य is गम्य or tacit and not explicit still (1) in दृष्टान्त the धर्मः in the उपमेयवाक्य is only similar to and not the same as that in the उपमानवाक्य That is there is between one धर्मः and another the correspondence that is present between the विम्ब and its प्रतिविम्ब In प्रतिवस्तूपमा, on the other hand, the धर्मः in both उपमेय- and उपमान-वाक्य is the same, and thus there is वस्तु-प्रतिवस्तुभाव between the धर्मः in the उपमेयवाक्य and that in the उपमानवाक्य (2) In दृष्टान्त, the charm lies not only in the धर्मः corresponding one to the other but also the धर्मिन्स corresponding one to the other, while in प्रतिवस्तूपमा, the charm lies solely in the same धर्मः presenting itself in one case and another Not that in प्रतिवस्तूपमा, we do not come across corresponding धर्मिन्स. They may occur, but the poet does not stress them Thus in चकोर्य एव चतुराश्रयद्विवापानमर्मणि । आकृत्य एव निपुणा सुदृशो रत्नमर्मणि stress is laid by the poet on the साधारणधर्मः viz वस्तुचिदेव परिमलपि निरये वैदग्ध्यं The correspondence between चकोर्य and आकृत्य is hardly of any consequence to him In दृष्टान्त like

त्वमव कीर्तिमान् राजन् विधुरेव हि कान्तिमान् the poet lays as much emphasis on the correspondence between the धर्म's, कीर्तिमान् and कान्तिमान्, as on that between the धर्मिन्'s त्व and विधु

But, as it has been already pointed out under प्रतिवस्तूपमा, not in all cases is it so easy to decide whether the धर्म's are same or only similar. Further, one must not judge a case to be दृष्टान्त merely because to us a दृष्टान्त is any similar case. He must decide whether the धर्म is भिन्न or अभिन्न and accordingly ascertain whether it is दृष्टान्त or प्रतिवस्तूपमा respectively. To a superficial observer चक्रोर्ध्व एव etc. or वशमवो गुणवानपि etc. may appear like दृष्टान्त's when they are really cases of प्रतिवस्तूपमा

दृष्टान्त and निदर्शना —Though in both, the सादृश्य is वाक्यार्थगत, though in both there are वाक्य's more than one though in both the सादृश्य is implicit (गम्य), still (1) in दृष्टान्त, the two (or more in माला) वाक्य's are grammatically independent. In निदर्शना, they are dependent (य ते गुणान् वदति स मेरु लिलङ्घयिषति) (2) In दृष्टान्त, the धर्म's are भिन्न and mentioned, in निदर्शना the धर्म is अभिन्न and is implied. That the धर्म is अभिन्न follows from the very fact that one thing is described as being tantamount to the other. (3) In दृष्टान्त, the charm lies in the बिम्ब प्रतिबिम्बभाव, persisting in the धर्म and धर्मिन्'s also. In निदर्शना, the charm lies in juxtaposing two (or more, in माला) facts having no apparent connection between them. Read रघुकः—निरपेक्षयोर्हि वाक्यार्थयोर्विम्बप्रतिबिम्बभावो दृष्टान्तः । यत्र च प्रकृते वाक्यार्थे वाक्याधान्तरमारोप्यते सामानाधिकरण्येन तत्र सम्बन्धानुपपत्तिमूला निदर्शनव युक्ता । Read सा दू.—इह (निदर्शनाया) बिम्बप्रतिबिम्बाशेषे विना वाक्यार्थपर्यवसानम् । दृष्टान्ते तु पर्यवसिनेन वाक्यार्थेन सामर्थ्यात् बिम्बप्रतिबिम्बाप्रत्यायनम् । It may be noted in passing that बिम्बप्रतिबिम्बभाव is first hinted at by उद्भट, the originator of the figure. He talks of विम्पष्टप्रतिबिम्बनिदर्शनम्

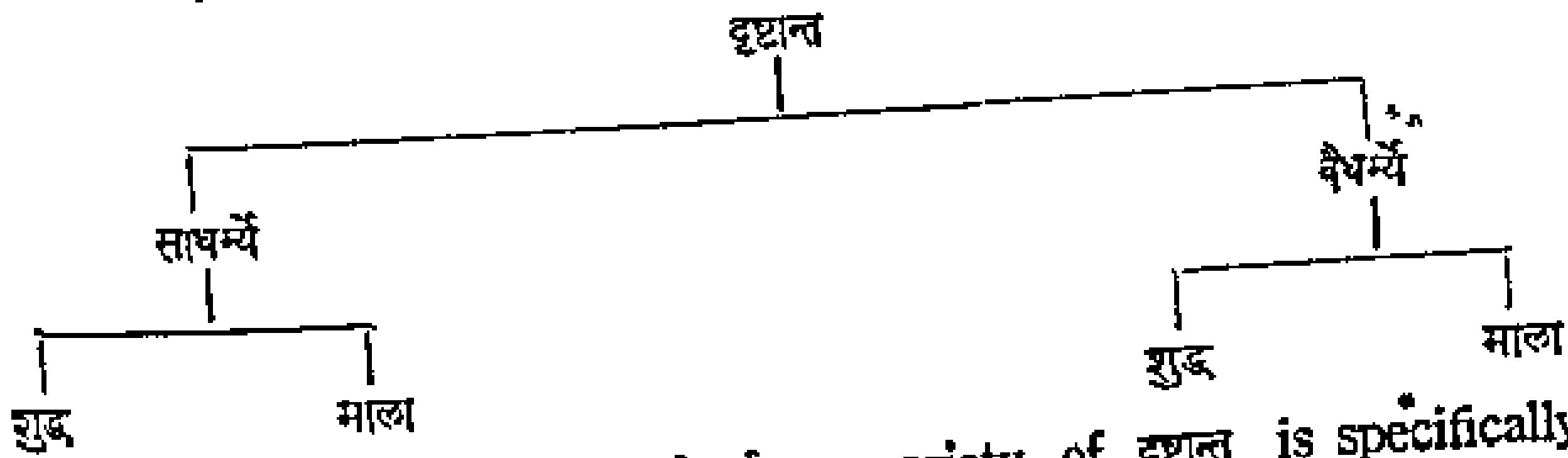
दृष्टान्त, as we saw under प्रतिवस्तूपमा, is a younger figure than प्रतिवस्तूपमा. It was उद्भट who first admitted दृष्टान्त but under the significant name कव्यदृष्टान्त. The name clearly suggests that the admission of this figure was in imitation of the दृष्टान्त that plays an important part in the Sanskrit syllogism. After उद्भट, all rhetoricians except वामन admitted the figure.

For दृष्टान्त vs अर्थान्तरन्यास, see अर्थान्तरन्यास

दृष्टान्त vs. अपस्तुतप्रशसा —Though in both the अपस्तुत is stated to bear out the प्रस्तुत in दृष्टान्त, प्रस्तुत and अपस्तुत are both stated or वाच्य, while in अपस्तुतप्रशसा only the अपस्तुत is stated, the प्रस्तुत being

गम्य. This naturally results in a second point of difference viz. in अ. प्र. the धर्म is stated once; in दृष्टान्त, the धर्म is stated both in the उपमेयवाक्य and the उपमानवाक्य. Read सूत्रकः—सरूपयोस्तु वाच्यत्वे दृष्टान्तः । अप्रस्तुतस्य वाच्यत्वे प्रस्तुतस्य गम्यत्वे सर्वथा अप्रस्तुतप्रशंसेति निर्णयः ।

Divisions of the figure : As the figure is practically analogous to प्रतिवस्तूपमा, the divisions of दृष्टान्त are the same as those of प्रतिवस्तूपमा. Thus we get the following scheme :—

It is to be noted that the वैधर्म्यमूला variety of दृष्टान्त is specifically stated and illustrated by मम्मट, though he did not mention a corresponding variety of प्रतिवस्तूपमा.

Essentials :—[दृष्टः अन्तः निश्चयः यत्र — मम्मट. On the statement of which instance, a definite idea (अन्त) of the matter under consideration can be had] (1) There must be सादृश्य between वाक्यार्थs. (2) This सादृश्य must be गम्य (यथेवादिपदैः शून्यं बुधैर्दृष्टान्त उच्यते—उद्भट) and hence उपमाप्रतिपादक like इव etc. must not be used. (3) There must be a प्रकृतविषयक वाक्य that bears सादृश्य to another अप्रकृतविषयक वाक्य. (4) These वाक्यs must be grammatically independent. (5) In माला the अप्रकृतविषयक वाक्यs are more than one. (6) The धर्म in अप्रकृतविषयक वाक्य must be distinct from that in the प्रकृतविषयक but yet must correspond to it by विम्ब-प्रतिविम्बभाव. (7) This विम्ब-प्रतिविम्बभाव must be apparent also between the धर्मिन्s. (8) In वैधर्म्ये दृष्टान्त, the सादृश्य must be conveyed negatively. That is, if the उपमेयवाक्य is positive the उपमानवाक्य must be negative and *vice versa*.. (9) सा. द. insists, rather justifiably, on the instance being one which is well-known. For this reason, सगिर्यं यदि जीविनापहा हृदये किं निहिता न हन्ति माम् । विषम-प्यमृतं कचिद् भवेदमृतं वा विषमीश्वरेच्छया ॥ is not दृष्टान्त, acc. to him. He says : इह तु विषमपृतयोऽमृतविशीभावस्याप्रतिदेर्न तस्य (दृष्टान्तस्य) सद्भावः ।

§ सू. ३१. दृष्टान्तः पुनरेतेषां etc. दृष्टान्त consists in the reflection of all these. एतेषां सर्वेषां i. e. not only must the धर्मs correspond, but also the धर्मिन्s. The charm of the figure lies in the correspondence between all units of the उपमेय- and उपमान-वाक्यs. प्रतिविम्बनं

1 e correspondence, as seen above. Read कुवलयानदः—वस्तुनो मित्रं
योरप्युपमानोपमेयधर्मयोः परस्परसादृश्यादभिन्नयोः पृथगुपादानं विम्बप्रतिविम्बभाव इत्यालंकारिक
समयः । र ग, also insists upon the correspondence between *all*
units —प्रकृतवाक्यार्थघटनानामुपमा (?) ना दीना साधारणधर्मस्य च विम्बप्रतिविम्बभावे दृष्टान्तः ।
सा द —भिन्ने विम्बानुविम्बत्वम् ।

वृत्तिः—एतेषां etc. साधारणधर्मादीनाम् आदि includes, as seen above,
the धर्मिन् also in the उपमेयवाक्य and the उपमानवाक्य In त्वमेव कीर्तिमान्
राजन् विधुरेव हि कान्तिमान्, just as there is correspondence between the
धर्मसः कान्तिमत्त्व and कान्तिमत्त्व, so there is correspondence between त्व
and विधुः, the धर्मिन्स

दृष्टोऽन्तः etc Explanation of the name दृष्टः अन्तः निश्चयः यत्र
means On the statement of which (यत्र = यस्मिन् उपादीयमाने) the
matter on hand is decided with certainty An ambiguous thing
becomes clear as soon as we get an instance to corroborate it.
It is for this reason that सा द insists upon a प्रख्यात instance.
In Sanskrit syllogism दृष्टान्तः plays an important part in deciding
an obscure fact. Read जयस्य —दृष्टान्ते पुनरेतादृशो वृत्तान्तोऽन्यत्रापि स्थित इति
प्रकृतस्य अर्थस्य अविस्पष्टं प्रतीतिर्मा भूदिति प्रतीतिविशदीकरणार्थमर्थान्तरमुपादीयते ।

St 64 त्वयि दृष्ट एव etc Illustrates साधर्म्यं शुद्ध दृष्टान्तः A दूती
pleads with the नायक as to how the नायिका's mind gets soothed
at the sight of him निर्वाति is soothed derives comfort कुमुदस्या
कुसुम = कुमुदम् आलोके = At the sight

Here त्वयि मनोभवजन्त्रिन् is the उपमेयवाक्य, आलोके कुमुदस्या is the
उपमानवाक्य The धर्मसः conveyed by निर्वाति and विकल्पति are not the
same. They are only similar and hence correspond Thus there
is विम्बप्रतिविम्बभाव between the धर्मसः. This correspondence also extends
to the other units *vis a vis viz* त्व—हिमागु तस्या—कुमुदस्या, मनःकुसुम
(=कुमुद) As there is only one उपमानवाक्य, it is शुद्ध (not मान्य)
As both वाक्यसः are positive, it is साधर्म्यं दृष्टान्तः

St 65 तवाहवे etc Illustrates as the वृत्ति says, वैधर्म्यं दृष्टान्तः of
the शुद्ध variety Someone (possibly the poet) describes to the
king how the hostile warriors were put to rout as he (the king)
was about to draw his sword Construe आहव इराणान्तिर वरं अनिनीयत
माहमवमदामणः तव परेषां मया विरारुत्तामगु । पामव हि अवाते विररुतां दधति ।
वरं अनिनीयत तव may be taken either as a Gen Absolute or
may be construed with तव परेषां (of your enemies) The first
seems preferable. साहसकर्मदामन् Who takes delight in acts of daring

विशरस्ता (वि + शृ) = विशीर्णः A formation like वन्दार from वन्द
(शृङ्खोराह १३२ १७३) पासव स्थिता दधत (3rd plu Pres धा) Particles
of dust remain steady अवाते when there is no wind

Here विशरस्ता and स्थिता are in exact antithesis That is why
one वाक्य (उपमेयवाक्य) is positive and another (उपमानवाक्य) negative
(अवाते) विशरस्ता गच्छति put negatively will correspond to स्थिता
गच्छति That is why it is वैधर्म्यं दृष्टान्त There is again correspondence
between त्व and बाल, मया and पामव As there is only one उपमानवाक्य
the दृष्टान्त is शुद्ध not माला Positively stated it would have been
मरुद्विजसे तरला हि रेणव —सा चू

Will it be wrong if this were taken to illustrate वैधर्म्यं प्रतिवस्तूपमा ?
Possibly not Above we assessed स्थिता as negatively corresponding
to विशरस्ता But we could as well take it as negatively the same
(वस्तुप्रतिवस्तु) as विशरस्ता and then the figure will be प्रतिवस्तूपमा

The following remark of र ग will be helpful in understanding
the significance of वैधर्म्यं दृष्टान्त (or प्रतिवस्तूपमा) —वैधर्म्योऽनहरणं हि प्रस्तुत
धर्मिविरोधोपाख्यानार्थं स्वाक्षिप्तस्वव्यतिरेकत्वमानजातायस्य धर्म्यन्तराख्यानं अप्रकृतार्थस्य वचनम् ।
It consists in the mention of an अप्रकृतार्थ in relation to some object,
which (अप्रकृतार्थ) belongs to a class antithetical to the class to
which प्रकृतार्थ belongs This is done to corroborate the fact stated
in relation to the object under consideration See अर्थान्तरन्यास

१५—दीपक

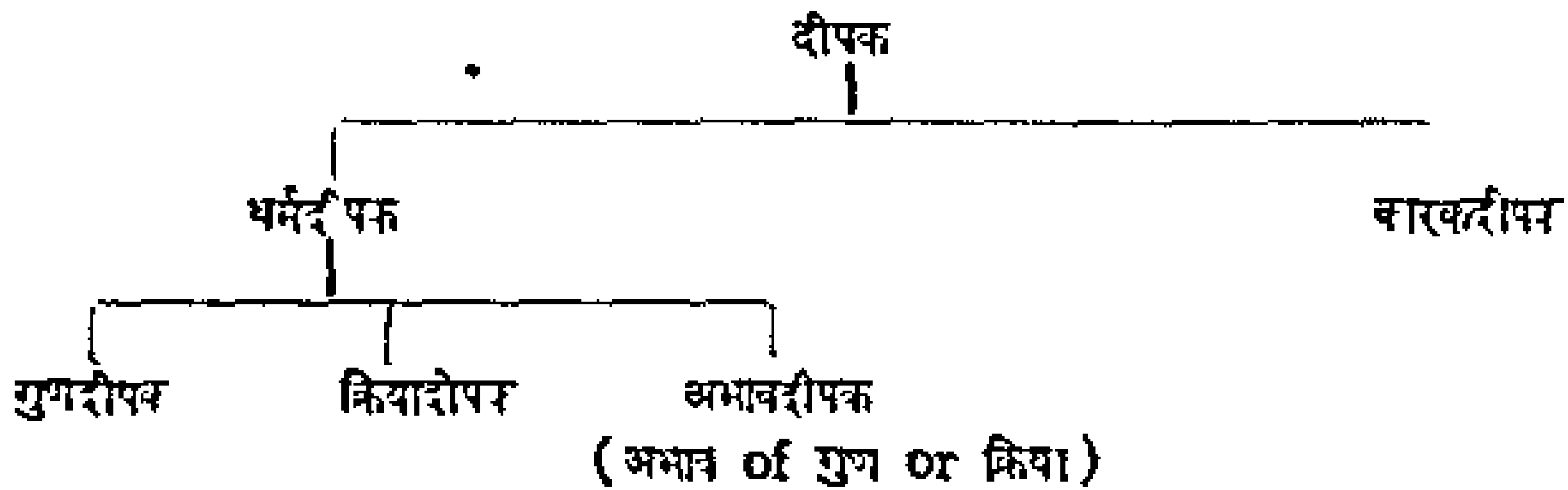
In प्रतिवस्तूपमा and दृष्टान्त we saw that the interest centred round
one and the same धर्म or corresponding धर्म being stated in the
प्रकृतवाक्य and the अप्रकृतवाक्य, leading to गम्य औपम्य In दीपक and तुल्य
योगिता that follows the central interest lies in several things being
connected with the same धर्म in one and the same वाक्य and thus
suggesting mutual similarity To put it otherwise while प्रतिवस्तूपमा
and दृष्टान्त are based on वाक्यौपम्य, तुल्ययोगिता and दीपक are based on
पदौपम्य That is why प्रतिवस्तूपमा and दृष्टान्त require अनेकवाक्य while
तुल्ययोगिता and दीपक are embodied in one वाक्य only

It is not difficult to understand how there results औपम्य by
several पदार्थ being connected with the same धर्म in the body of
a single sentence When a poet while describing a season says
दिनानि पद्मानि च वृद्धिसौख्यं, we get the idea that he wants to suggest औपम्य
between दिनानि and पद्मानि by connecting both with the same धर्म
च ४८ वृद्धिरामन When कालिदास says in रघुवंश सचारपूतानि दिग्गजराणि कृत्वा

दिनान्ते निर्याय गन्तुम् । प्रचक्रमे पल्लवरागताम्रा प्रभा पतङ्गस्य मुनेश्च धेनु ॥, he connects धेनु and प्रभा with the same धर्म viz, निर्याय गन्तु प्रचक्रमे and thus drives at their similarity

दीपक and its divisions —

Coming to दीपक, in particular, we find that therein the poet connects two or more पदार्थs with the same धर्म, but of these पदार्थs one is उपमेय or प्रकृत, the other or others being उपमान or अप्रकृत. The धर्म may be a गुण or a क्रिया [or a negative statement cp न मनागपि निश्चिन्त मण्डले शत्रुमित्रयोः] As the same धर्म *illuminates* प्रकृत and अप्रकृत, the figure is called दीपक. Sometimes, however, one and the same पदार्थ is made to stand in the same case relation (कारकमन्वय) to different क्रियाs. This is what is known as the वारक दीपक. In वसु दातु यशो धातु विधातुमरिमर्दनम् । नातु च मादृशान् राजन्नवीव निपुणो भवान् ॥ (जयरथ), we have भवान् as the कर्तृ (one of the वारक relations) of the different क्रियाs वसु दातु यशो धातु, अरिमर्दन विधातु and मादृशान् नातुम्. Thus we get the following scheme,—

Many आत्यक्षरिक्स from भामह onwards have divided धर्मदीपक also on another principle viz according to the position of the धर्म, at the beginning, or in the middle or at the end of the वाक्य. But some like विश्वनाथ and जगन्नाथ quite justifiably saw no special charm in this principle of place shifting. जगन्नाथ, for instance, observes—वस्तुतस्तु धर्मस्यादिमध्यानगतत्वेऽपि चमत्कारवेत्तुश्यामन्वात् त्रैविध्योक्तिरापत्तमप्याह । अन्यथा धर्मयोपाद्युपमाभ्योरन्त्यगतत्वे तत्वेऽपि विविच्युतापिरेतद्वृत्तित्वं चानन्तमेतदपमप्याह । मम्मट does not refer to this principle of division at all, nor does he go into the subdivision of धर्म into गुण, क्रिया or अभाव. Some आत्यक्षरिक्स like दण्डि and भण्डवर्णन speak of आशुचिदीपक where a पद or अर्थ or both are repeated. This repetition, it may be seen, is against the very nature of दीपक.

वारकदीपक—This deserves a closer study owing to some controversial issues raised by it. To begin with, वारकदीपक is a corollary

to क्रियादीपक. If in क्रियादीपक, two or more पदार्थs are related to the same क्रिया, in कारकदीपक, several क्रियाs are related to the same पदार्थ. [अत्र च यथा अनेककारकागतत्वेनैकक्रियादीपक तथानेकक्रियागतत्वेन एककारकमपि दीपकम् ।-रय्यक.] But the question arises : should a कारकदीपक, like other दीपकs, suggest औपम्य between the different क्रियाs ? That all the क्रियाs are related to the same कारक is a *superficial* similarity. Some आलंकारिकs are content with this semblance of similarity. मम्मट, for instance, has given an instance : स्विद्यति कूणति etc. where the various क्रियाs have no better साधर्म्य than एककारकत्व (here the कारक being subject). विश्वनाथ, in his साहित्यदर्पण, gives an instance.....तपस्विनी सा । उत्तिष्ठति स्वपिति वासगृहं त्वदीयमायाति याति श्वसिति क्षणेन ॥ where also the similarity between the क्रियाs is only to the extent of एककर्तृकत्व. दण्डिन् also, though he does not specify कारकदीपक, has given instances of दीपक wherein सादृश्य is no more than this i e. एककारकत्व. Cp. नृत्यन्ति निचुलोत्सरे गायन्ति च कलापिनः । बध्नन्ति च पयोदेषु दृशो हर्षाश्रुगर्भिणीः ॥ Where कलापिनः is the subject of the various क्रियाs. Cp. again another instance given by दण्डिन् : हरत्याभोगमाशाना गृह्णाति ज्योतिषा गणम् । आदत्ते चाद्य मे प्राणानसौ जलधरावली ॥ These instances show that here was a variety of दीपक depending upon कारकैकत्व only and did not require any further औपम्य between the क्रियाs. रुद्रट, who was the first to admit कारकदीपक also, it may be noted, only insists on कारकैकत्व and nothing further. (Cp. यत्रैकमनेकेषां वाक्यार्थानां क्रियापदं भवति । तद्वत्कारकपदमपि तदेतदिति दीपकं द्वेषा ॥).

All these references make it clear that कारकदीपक as envisaged by दण्डिन् (though he does not name it) or रुद्रट was not based on *real* औपम्य between the क्रियाs at all. मम्मट, therefore, is quite justified in looking upon it as a separate variety of दीपक. भण्डार्यदीक्षित treated it as a separate figure. That is why the criticism of मम्मट's instance स्विद्यति कूणति etc by जयरथ in his विमर्शिनी or by जगन्नाथ in his र. गं. seems to miss the mark. (See St. 67.) Also जगन्नाथ's suggestion that कारकदीपक should *not* form a separate class, but be identical with धर्मदीपक, seems inapt. He says - यत्तु 'समृद्धिस्तु धर्मस्य...दीपकम्' इति लक्षणमुक्त्वा 'स्विद्यति कूणति . शयने' ॥ इति द्वितीय दीपकमुदाहृत्य काव्यप्रकाशकृद्भिः तत्र विचार्यते-प्रथमार्थगतलक्षणेनैव दीपकद्वयस्यापि सम्प्रदाद् द्वितीय लक्षणं व्यर्थम् । गुणिना कारकाणां च गुणक्रियारूपधर्मस्यैव क्रियाणामपि कारकरूपधर्मस्य समृद्धौ साम्राज्यान् । But is not कारकरूपधर्म superficial as compared to the normal धर्मs ? And again if he holds this धर्म to be on a footing with other धर्मs, there is no reason why जगन्नाथ should object, as he does, to the validity of the instance स्विद्यति कूणति etc

When we have thus seen that in a कारकदीपक, the charm does not go further than कारकैकत्व, it is easy to understand why in a चारकदीपक, unlike धर्मदीपक, all the पदार्थs should be प्रकृत or all अप्रकृत. When *real* औपम्य is not the issue, there is no necessity as in धर्मदीपक for some पदार्थ to be प्रकृत and others to be अप्रकृत. All can be equally प्रकृत or all equally अप्रकृत. This explains why मम्मट does not admit a कारकतुल्ययोगिता, as रुय्यक and जगन्नाथ do. And this will again show why जगन्नाथ misses the point when he invalidates खिद्यति etc. with the words: यदि तु स्वेदनादीनामौपम्य प्रतीयत एवेत्याग्रहस्तथापि क्रियाणां शुद्धप्रकृतत्वात्तुल्ययोगिता स्यादपि, न तु दीपकम्! Though it is true that in तुल्ययोगिता all things are प्रकृत or all अप्रकृत, कारकदीपक from its inception was envisaged as formed of all प्रकृतs or all अप्रकृतs. There may be cases, of course, where some क्रियाs are प्रकृत, others अप्रकृत, and there is real गम्य औपम्य. In आलिङ्गितु शशिमुखीं च सुधा च पातु, कीर्तिं च साधयितुमर्जयितु च लक्ष्मीम् । त्वद्भक्तिमद्भुतरसा हृदये च कर्तुं मन्दारर जनमह पशुमेव जाने ॥, we have प्रकृत in *c*; अप्रकृतs in *ab*, and there is गम्यौपम्य between the प्रकृत and अप्रकृत. But such cases are not the rule. मम्मट is here faithful to tradition.

For दीपक *vs* मालादीपक, see मालादीपक. For दीपक *vs*. तुल्ययोगिता, see तुल्ययोगिता.

दीपक *and* वादिलुसा उपमा:—We have already seen that वादिलुसा takes the form of a समास, क्यच्, क्यद् or णमुल्. दीपक is embodied in one complete वाक्य. Further, in दीपक, the charm lies in प्रकृत and अप्रकृत *being connected* with the same धर्म. In उपमा, the charm lies in सादृश्य resulting from such connection. Read र ग:—यत्र यथोक्तानां धर्मिणां यथोक्तधर्मान्वय एव चमत्कारी तत्र तुल्ययोगिता दीपक वा । यत्र तादृशधर्मान्वयप्रयुक्त सादृश्य तत्र उपमालङ्कारताप्रयोजकम् ।

दीपक with उपमा is a figure of great antiquity dating from भरत. भामह and दण्डिन् admitted it, the latter in greater detail. वामन, उद्भट and रुद्र also did likewise. रुद्र was the first to lay stress on कारकदीपक, though दण्डिन्'s instances of दीपक (e.g. एकधर्मदीपक) include such as would pertain to चारकदीपक. मम्मट admitted (धर्म) दीपक as also कारकदीपक. रुय्यक, विशनाथ, जगन्नाथ, also admitted it in both forms. अण्ण्यदीक्षित (कु) looked upon कारकदीपक as a separate figure altogether.

Essentials.—[एकधर्म्यैव मनस्तत्त्वदीपकानां दीपकम्—मम्मट. प्रकृतार्थगुणतो धर्मं प्रसङ्गादप्रकृतमपि दीपयति प्रसङ्गयति सुन्दरीयस्तोत्रोऽपि दीपकम् । यदा दीप इव दीपकम् । सहायं कर्तुं ।—र ग] In (धर्मदीपक) (1) There must be one वक्ष्य,

in which two or more things (पदार्थs) are connected with the same धर्म (2) Of these पदार्थs, some must be प्रकृत others अप्रकृत (3) The धर्म may be a गुण, क्रिया or अभाव of either and must be stated *once only* (4) There must be गन्ध औषध्य, and so no औषध्यप्रतिपादक must be there Cp रुच्यक —नत्र स्वाद्यप्रयोगादुपमानोपमेयभावो गन्धमानः । (5) In कारकीपक, one कारक must be related to different क्रियाs (6) All these क्रियाs may be प्रकृत or all अप्रकृत, or both (7) There may or may not be औषध्य (8) In कारकीपक, no धर्म is mentioned at all

§ सू ३२ सङ्ख्येतिस्तु etc Construe.—प्रकृताप्रकृतात्मना धर्मस्य सङ्ख्येति कारकस्य बह्वीषु क्रियासु सैव (1 e सङ्ख्येति) इति (च) दीपकम् । प्रकृताप्रकृतात्मना धर्मस्य 1 e of the धर्म pertaining to the उपमेय (प्रकृत) and उपमान (अप्रकृत) In प्रकृताप्रकृतात्मना, आत्मन् means 'essence' That are in essence प्रकृत and अप्रकृत सङ्ख्येति Statement only once This implies that the figure is एकवाक्यगत In प्रतिवस्तूपमा we have seen, the धर्म is mentioned द्वि at least प्रकृताप्रकृतात्मना धर्मस्य सङ्ख्येति is the definition of धर्मदीपक कारकस्य बह्वीषु क्रियासु सैव सङ्ख्येति कारकीपक defined सैव 1 e सङ्ख्येति कारकीपक results where one कारक is mentioned in relation to many क्रियाs कारक a term from grammar It is a substantive standing in a particular relation to the क्रिया The relation may be a कर्तृ, कर्मन्, करण सप्रदान अपादान and अधिकरण, respectively conveyed by the Nom, Accu, Inst., Dat, Abl, and Locative cases Note that Gen case is not a कारक case For a substantive in the Gen is not directly connected with the verb but is connected with some other substantive e g कवे यश The कारकs are given in the following lines कर्ता कर्म च करण सप्रदान तथैव च । अपादानाधिकरणमित्याहुः कारकाणि पद ॥ It is called कारक because it does the action, करोति क्रिया निर्वर्तयति इति though in different relations बह्वीषु क्रियासु — The word बह्वी is significant To be striking the क्रियाs must not be less than three (बहु = more than two) On this point मम्मट is more explicit than रुद्रट् who makes use of the word अनेकेषा Later, in his treatment of the figure परिकर (Fig 36) मम्मट similarly lays stress on बहुत्व of विशेषणs as contributing to वैचित्र्य सङ्ख्येति, The कारक must be mentioned only once though related to several क्रियाs

धृति —प्राकरणिकाप्राकरणिकानां explains प्रकृताप्रकृतात्मनाम् of the सूत्र अर्थात् उपमानोपमेयानाम् shows how औषध्य underlies this variety धर्म क्रियादि आदि includes गुण and as जगन्नाथ is careful to point out अभाव of गुण or क्रिया एकवारमेव explains 'सङ्ख्येति' in the सूत्र 'एकस्य स्यैव समस्तवाक्यदीपनात् explains the name दीपक मम्मट seems to derive

the name from दीप a lamp and not from √दीप् to illumine, to embellish Read र ग's explanation given above. Read कुवल्यानद प्रस्तुतैकनिष्ठ समानो धर्म प्रमद्वादव्ययोपररोति प्राप्तार्थमारोपित दीप इव रथ्यायामिति दीपताम्या-दीपकम् । 'सज्ञाया च' इति इवार्थे कन्प्रत्यय ।

St. 66 क्विण्णाणं etc Illustrates धर्मदीपक कुल्वालिकास्तनस are sacro sanct and as inaccessible as कृष्णधन नागफणमणि, सिंहकेसर Sk rendering —कृष्णाना धनं नागाना फणमणि केसरा सिंहानाम् । कुल्वालिकाना (or °पालिकाना) स्तना कुतः स्मृयन्ते अमृतानाम् ॥ Construe अमृताना with कृष्णाना, नागाना, सिंहाना and कुल्वालिकानाम् So long as they are not dead these will not be accessible at all

Here it is not difficult to guess that कुल्वालिकाना स्तना must be the प्रकृत as there is greater likelihood of their being the question at issue The प्रकृत could have been कृष्णाना धन also but then it would be a poetic blasphemy to drag कुल्वालिकाना स्तना in the picture where they are not primarily concerned ! Thus कुल्वालिकाना स्तना, the प्रकृत, and कृष्णाना धन नागाना फणमणि and सिंहाना केसरा, the अप्रकृतस are related to the same धर्म, कुतः स्मृयन्ते mentioned once only This is therefore धर्मदीपक. Why not धर्मदीपक in माला form ? See below

कारकस्य etc सकृद्वृत्ति explains सैव of the सूत्र Note how मम्मट, faithful to tradition does not insist upon औपम्य here The charm lies only in कारकैकत्व here

St 67 स्विद्यति etc Illustrates कारकदीपक The diverse acts suggestive of eagerness on the part of the newly wedded wife while in her bed कूणति Acc to स प्र, कूणन नेत्रयो भागत्रयसक्तेच contracting the eyes partly मृदुशब्द करोति—उद्योत Read उद्योत for the full significance of the order of क्रियासः वेहति Rolls about (√वेह 1 P)

Here the different क्रियासः स्विद्यति, कूणति etc have the same कारकः viz वर्तु, नवपरिणया वधू Therefore it is कारकदीपक All क्रियासः are प्रस्तुत equally There is no गम्य औपम्य between the क्रियासः nor is it necessary The criticism of the instance by जयरथ and जगन्नाथ is quite uncalled for Read जयरथ —स्विद्यति इत्यत्र तु स्वेदनादिक्रियाणां प्रस्तुतानामेसाधारणतत्वेन समुच्चीयमानत्वाच्च समुच्चयाल्लकारो न तु कारकदीपकम् । तद्धि प्रस्तुता प्रस्तुताना क्रियाणामौपम्यसद्भाव भवति । जगन्नाथ (र ग) says —स्विद्यति कूणति इत्याद्युदाहरणमपि न सगच्छते । क्रियाणां शुद्धप्रकृतत्वात् । किंच दीपकतुल्ययोगित्वादौ गम्यमान औपम्य जीवातुरिति सर्वेषां समतम् । न चात्र स्वेदनकूणनादीनामेवकारकान्वितानामप्यौपम्य ववि-सरम्भगोचर । तस्मात्समुच्चयाल्लकारच्ययात्रोचिता ।

It is rather curious that the principle of माला was not applied to दीपक. If one प्रकृत and one अप्रकृत are related to the same धर्म, it is दीपक. If one प्रकृत and two or more अप्रकृत (as in वृष्णाना धन etc) are related to the same धर्म, that also is दीपक when, more properly, it ought to have been styled मालादीपक. But this anomaly is due to the name मालादीपक having been assigned by rhetoricians beginning with दण्डिन् to a figure that had only a trace of दीपक therein, as we shall see later, in our treatment of the figure मालादीपक.

१६—मालादीपक

In मालादीपक, we come to a figure which is not to be mistaken for a दीपक in माला form. For, up till now, we have been accustomed to look upon the माला form as based upon the presentation of several उपमानस in relation to the same उपमेय. Cp मालोपमा, मालारूपक, मालाप्रतिवस्तूपमा etc. And if मालादीपक were to be in tune with other माला figures, we would have expected to find therein one उपमेय and several उपमानस connected with one धर्म. And then वृष्णाना धन etc ought to have been a मालादीपक wherein कुलदालिकाना रत्ना are compared to वृष्णाना धन, बागाना फलमणि and सिंहाना केमरा. But, as we saw, it is given as an instance of simple दीपक.

Thus is due to the fact that the name is given to a figure in which we have a chain of पदार्थस wherein each preceding unit bestows some धर्म, good or bad, on each succeeding unit, the धर्म being common to all units and mentioned only once. Thus in मालादीपक we get the following scheme. A bestows on B, B bestows on C, C bestows on D. *this* (धर्म). In स्मरेण हृदये तस्यास्तेन त्वयि कृता स्थितिः (कु), स्थितिः कृता is the धर्म mentioned once only and yet common to the different units, to wit स्मरेण तस्या हृदये स्थितिः कृता । हृदयेन (तेन) त्वयि स्थितिः कृता ।

Is मालादीपक a दीपक? —Before we answer this question, we must first get rid of one or two misconceptions that are prevalent among आलम्कारिकस about दीपक. The आलम्कारिकस in general, even जयरथ and जगन्नाथ included, hold that दीपक must convey औपम्य and as such must have प्रकृत and अप्रकृत things embodied therein. जयरथ says अत्र औपम्यमेव नास्ति । अत एवास्य दीपकमेतत् न वाच्यम् । औपम्यजीविन हि तत् । प्राच्यै पुनरेतदीपनमात्रानुगुण्यात्तदनन्तर लक्षितम् । We have already seen while dealing with वारकदीपक how tradition does not vouch for these requirements. The same is true of मालादीपक also. Its charm, as

envisaged by दण्डिन्, भोज (सरस्वतीकण्ठाभरण) and मम्मट, does not lie in औपम्य between प्रकृत and अप्रकृत things. It lies in *one* धर्म being posited of several units arrayed chainwise. The units may all be प्रकृत or all अप्रकृत. It is a दीपक to the extent that there is धर्मस्य सकृद्वृत्तिः.

Could it not have been properly speaking तुल्ययोगिता where as we shall see all things are प्रकृत or all अप्रकृत? Today, when figures have attained their full development, it must be admitted that मालादीपक, with all units प्रकृत or all अप्रकृत is more allied to तुल्ययोगिता than दीपक. But, in the days of भामह and दण्डिन्, तुल्ययोगिता was very narrow in its scope (see तुल्ययोगिता) and thus could not comprehend मालादीपक nor वारकदीपक which also with pure प्रकृत or pure अप्रकृत things, is more allied to *today's* तुल्ययोगिता than दीपक.

The significance of the term माला in मालादीपक —As seen at the outset, the word माला in मालादीपक is not the same as the one in मालोपमा, मालारूपक etc. It means रशना here and मालादीपक is in fact रशनादीपक. Today we differentiate between रशना and माला. रशना is to us today, a b, b c, c d etc. and माला consists of one उपमेय in relation to several उपमानस. But it should be clearly borne in mind that to दण्डिन्, माला meant रशना. Cp his मालोपमा (II 42) — आनप पूष्णि इव, पूषा अद्भि इव अह व्योम्नि इव, विक्रम त्वयि लक्ष्मीमदधात् । Again he has no separate रशनोपमा. So it is not, at all events extravagant to suggest that मालादीपक as conceived by दण्डिन् is in fact रशनादीपक and as such we are not to judge the name in the light of the sense which we *now* attach to माला. Read जयरथ —मालाशब्देनात्र शङ्क्यं लक्ष्यते । तस्या एवोपमानत्वात् । च चात्र मालोपमावमालाशब्दो द्वेयः । एकस्य उपमेयस्य बहुपमानोपादानाभावात् ।

मालादीपक vs दीपक —It is to धर्मदीपक, that मालादीपक bears some similarity, for in both there is धर्मस्य सकृद्वृत्तिः. (1) But while in धर्मदीपक the charm lies in isolated पदार्थs being connected with the same धर्म in मालादीपक, it lies in *interlinked* पदार्थs being so connected. (2) In धर्मदीपक some पदार्थs are प्रकृत others अप्रकृत while in मालादीपक all are प्रकृत or all अप्रकृत. (3) In धर्मदीपक, there is a suggestion of real औपम्य. In मालादीपक, there is no real औपम्य suggested.

For मालादीपक vs पञ्चावली, see पञ्चावली

Essentials —[For an explanation of माला, see the preceding para. For an explanation of दीपक, see दीपक.] (1) There must be a

chain of पदार्थs interlinked as a b, b c, c d . . . (2) Each preceding पदार्थ must bestow the धर्म on each succeeding one (3) The धर्म must be the same and stated once only for all the interlinked पदार्थs e g शुक्लपक्ष चन्द्रमस , चद्रमा पञ्चशरस्य, पञ्चशर रागस्य, राग रत्युत्तवश्रिय वृष्ट्यै भवति । (दण्डिन्) (4) This means that several वाक्यs have each the same धर्म tacitly understood, (Note that दण्डिन् called these वाक्यमाला). (5) There is no mutual औपम्य between these वाक्यs (6) The charm lies in the same धर्म going with the interlinked वाक्यs and the resultant superficial likeness (7) As in दीपक the धर्म may be a गुण or क्रिया or अभाव

§ सू ३३ मालादीपक etc Construe —आद्य यथोत्तरगुणावह चेत् माला दीपक (भवति) । आद्य यथोत्तरगुणावह Refers to each (अद्य = अद्य आद्य) preceding thing bestowing some धर्म on each succeeding one यथोत्तर (उत्तर उत्तर प्रति) गुणावह चेत् गुणावह गुण should be understood as comprehending क्रियाs also Thus गुणावह = धर्मावहम् The धर्म may be good or bad [not necessarily उत्कर्षावह as सा चू- or रय्यक (अ स) says]. Even the word उपश्रियते with which वृत्ति explains गुणावह is misleading Note that the definition fails to bring out a vital requisite viz धर्मस्य सद्द वृत्ति सा द's definition is far more helpful — धर्मिणामेव धर्मेण सर्वं यो यद् यथोत्तरम् ।

St 68 समामाहण etc Illustrates मालादीपक. Compliment paid to a king for the chain of acts commencing with the arrow being fixed on the bow and culminating in his glory spreading to the three worlds For b Tvm edition reads —सम्प्राप्ते परिपन्थियोधनिवदे सामुख्यमामादिनम् । For d तेन त्व नृप त्वया मितयशस्मेनपि लोचयम् ॥

Construe कोण्डेन शूरा (समामादिता), शूरे अरिशिर (समामादिन), अरिशिरसा भूमण्डल (समामादिता) भूमण्डलेन त्व (समामादिता) त्वया कीर्ति (समामादिता), कीर्त्या च लोचयम् समामादिनम् ।

अरिशिरसा भूमण्डल समामादिता : e the enemy got decapitated with the charge of the arrow भूमण्डलेन त्व : e you became the king कीर्त्या लोचयम् : e it spread in the three worlds.

As we study the development of the figure, we find that in its earliest stages तुल्ययोगिता was a figure which consisted in looking upon the उपमेय as *equal* to an उपमान or उपमानस, with the intent of स्तुति or निन्दा . भामह says न्यूनस्यापि विशिष्टेन गुणसाम्यविवक्षया । तुल्यकार्य-विषयायोगादियुक्ता तुल्ययोगिता ॥ दण्डिन् defines the figure thus विवक्षित-गुणोत्प्रेक्ष्य समीकृत्य कस्यचित् । वार्तेन स्तुतिनिन्दार्थं सा मता तुल्ययोगिता ॥ भामह's instance is शेषो हिमगिरिस्त्व च महान्तो गुरव स्थिरा । दण्डिन्'s is यम कुबेरो वरुण सहस्राक्षो भवानपि । विप्रत्यनन्यविषया लोकपाल इति श्रुतिम् ॥ . Looking to these definitions and instances, one is forced to conclude that भामह दण्डिन्'s तुल्ययोगिता is our present दीपक embodying प्रकृत and अप्रकृत . They too had their दीपक, wherein they insisted only on धर्मस्य सद्बुद्धि, whether the things were प्रकृत or अप्रकृत or both mattered little to them . Thus इयामला प्राकृष्येभ्यामिदिशो जीमूतपत्तिभिः । सुवश्च सुकुमाराभिर्नवरा द्यराजिभिः ॥ given as a दीपक by दण्डिन् is our present तुल्ययोगिता as both दिश and भुव are प्रकृत . In short, their तुल्ययोगिता depended for its charm on establishing the प्रकृत and अप्रकृत to be equal . Their दीपक consisted only in धर्मस्य सद्बुद्धि . That way, their तुल्ययोगिता could come under their दीपक . The present day distinction between the figures that दीपक is प्रकृत-अप्रकृतविषय and that तुल्ययोगिता is शुद्धप्रकृतविषय or शुद्धप्रकृतविषय was not yet evolved . Neither वामन nor भोज also was very positive about the distinction between them . रघु thought both to be one and the same and hence dropped तुल्ययोगिता . उद्भट seems to have been the first to evolve the present-day distinction between the figures . After him मम्मट and others down to जगन्नाथ admitted the figure in its present implications . जगन्नाथ, however, was not inclined to take दीपक and तुल्ययोगिता as separate figures and would rather subsume the former under the latter, as seen already . अण्णय दीक्षित speaks of two additional varieties, (i) द्विजादिने वृत्तिर्न समेनेस of behaviour to friends and foes, and (ii) गुणोत्प्रेक्ष्य समीकृत्य वच . The former of these, which is in imitation of भोज (सं. क.), can very well come under तुल्ययोगिता in general . The latter, which is on the pattern of दण्डिन्, comes under present दीपक . As all पदार्थ are प्राण or all अप्रकृत, मत्त form of तुल्ययोगिता was out of question .

Note the following scheme —

‘ शुद्ध प्रकृतविषयक—शुद्ध अप्रकृतविषयक तुल्ययोगिताः Their significances ’—

In शुद्धप्रकृतविषयक तुल्ययोगिता, we have both the things प्रकृत and they are connected with the same धर्म In सचारपूतानि etc, मुनिधेनु and सूर्यप्रभा are both प्रकृत and connected with the धर्म : निलयाय गन्तु प्रचक्रमे The poet (कालिदास) is describing how the cow was returning home, what time the sun's light also was returning to its 'post' after its diurnal round Similarly, in दण्डिन्'s श्यामला प्रावृषेय्यामि etc, both दिश and भुव are प्रकृत and connected with the धर्म . श्यामलत्व That the poet aims at suggesting औपम्य in cases like these is obvious

When both the things are प्रकृत, and when औपम्य is suggested between them, which is उपमेय and which उपमान ? आल्फारिकs say that it is ऐच्छिक or optional Read कुवल्यानन्दः—तुल्ययोगिताया तु एक प्रस्तुत मन्वदप्रस्तुत इति विशेषाग्रहणात् सर्वोद्देशेनैव धर्मान्वय इति विशेष । उपमानोपमेयभाव तत्र (तुल्ययोगिताया) तु विशेषाग्रहणादैच्छिक । Again रुद्रक—पूर्वत्र (तुल्ययोगिताया) शुद्धप्रावरणिकत्वे शुद्धप्रावरणिकत्वे वा वैवक्षिक (उपमानोपमेयभाव) This shows how a thing may be प्रस्तुत and yet not उपमेय

One has to recall the remarks made about अप्रकृतविषयक श्लेष (Notes, p 72) to understand the precise significance of अप्रकृतविषय तुल्ययोगिता Here we have nothing more than all उपमानs connected with the same धर्म That this statement about उपमानs ultimately bears on the उपमेय is a different matter Thus in त्वरङ्गमार्दव द्रष्टु कस्य चित्ते न भासते । मान्ती-शशमृहेखा-कदलीना कठोरता ॥ (कु.), the उपमानs, मान्ती, शशिन् and कदली, are connected with the same धर्म : ' कठोरता कस्य चित्ते न भासते This is अप्रकृतविषयक तुल्ययोगिता. That the entire statement is made about the प्रकृत त्वरङ्ग has no relevancy to the figure

We have already seen that ancient tradition did not vouch for वारकतुल्ययोगिता on the analogy of वारकदोषक A वारकदोषक though consisting of शुद्धप्रवरणिक क्रियाs, was still looked upon as a दोषक, for as seen above, the line of demarcation between the figures दीप्त and तु यो was faint in the beginning and तु यो was narrow in its scope रुद्रक, जयरथ and जगन्नाथ would suggest the innovation of a वारक तु. यो where all क्रियाs are प्रवरणिक, as distinct from a वारक दोषक where, acc. to them, some क्रियाs are प्रावरणिक, others not so, as illustrated in अग्निहोत्र etc. The innovation is indeed a logical

sequel to our assumption that in तुल्ययोगिता we have शुद्ध प्राकरणिक or शुद्ध अप्राकरणिक things

तुल्ययोगिता vs दीपक—In their present crystallised forms, दीपक and शुद्धप्राकरणिकनिबधना तु यो have a good deal of similarity between them Both depend for their charm on suggestion of औपम्य In both different पदार्थs are connected with the same धर्म, stated once only Both are एकवाक्यगत. But (1) while in दीपक some पदार्थs are प्रकृत and others अप्रकृत, in तु यो all are प्रकृत in the 1st variety, and all अप्रकृत in the 2nd variety (2) while in दीपक, there is real औपम्य, in तु यो (of the 2nd variety), there is only superficial likeness due to all पदार्थs (here अप्रकृत) being related to the same धर्म

For तुल्ययोगिता vs सहोक्ति, see सहोक्ति

Essentials —[Acc to भामह तुल्यकार्यक्रियायोगात् (due to different things doing similar actions). रस्यक —तुल्य गुणक्रियायोग अस्यां (रु's actual words समानगुणक्रियासम्बन्धे wherein different पदार्थs are related alike to the same गुण or क्रिया), गुणक्रियारूपैकधर्मान्वयस्तुल्ययोगिता—कुवल्यानद] (i) There must be one वाक्य in which different पदार्थs are related to the same धर्म (ii) The धर्म must be stated once only. (iii) All the पदार्थs must be प्रकृत or all अप्रकृत (iv) There is genuine औपम्य suggested when all पदार्थs are प्रकृत (v) There is only superficial likeness due to एकधर्मान्वय when all पदार्थs are अप्रकृत (vi) अप्रकृत पदार्थs are no more than an array of उपमानs about which some general remark is made in relation to the उपमेय e g in त्वदगमार्त्वं etc कठोरता वस्य चित्ते न भासते is the statement made about मालती, शशी and बदली in relation to the उपमेय or प्रकृत त्वदग

इ सू ३४ नियताना etc पुन while, marks transition from दीपक to तुल्ययोगिता नियतानां सकृद्धर्म The धर्म (i e गुण or क्रिया or अभाव) of नियत things mentioned once only नियतानां नियत means specific, exclusive That is to say exclusively प्रस्तुत or exclusively अप्रस्तुत

श्रुति —प्राकरणिकनामेव : e. शुद्धप्राकरणिकना. अप्राकरणिकनामेव : e. शुद्धा प्राकरणिकनाम् Note that the plural comprehends dual also There can be a तुल्ययोगिता (and दीपक) of *two* पदार्थs also Read जयस्य on अ स —प्राकरणिकनामिति द्वयो समानधर्मसम्बन्धस्य समवाये प्रहणमिदं बहुवचननिर्देशो बहुना प्रहणार्थम् । अत एव च बहुनामेवौपम्यप्रहणयेति न वाच्यम् । वक्ष्यमाणोदाहरणेषु द्वयोरौपम्यस्योद्गममानत्वात् । एव दीपकेऽपि हेयम् ।

St. 69 पाण्डु क्षामं etc. Illustrates तुल्ययोगिता of शुद्ध प्राकरणिक. A सखी tells the नायिका how there are visible symptoms of a lingering malady in her (नायिका) तव goes with वदन, हृदय and वपुः सरस हृदयं a heart grown sentimental हृदन्तः क्षेत्रियरोगः—The chronic ailment at the heart viz. yearning of love. क्षेत्रियरोगः परक्षेत्रे (शरीरे) चिकित्स्य क्षेत्रियो रोग —स प्र Acc. to मा. च :—क्षेत्रियरोगो राजयक्ष्मा अन्यस्मिन् क्षेत्रे देहान्तरे चिकित्स्य *। It seems both स. प्र and मा. च. refer to the incurability of the disease like consumption which can be cured only in the life to come (? परक्षेत्रे). मा. चं. suggests the veiled meaning:—यक्षे तु उपपतिविषयोऽनुराग । Love for the paramour.

Here वदन, हृदय and वपुः are all connected with the धर्म, रोग आवेदयति. All being the theme under description are प्रकृत. There is a suggestion of mutual similarity. All *alike* intimate the रोग. Hence this is तुल्ययोगिता of शुद्ध प्राकरणिक things

St. 70 कुमुदकमल etc Illustrates तुल्ययोगिता of शुद्ध अप्राकरणिक. The poet scoffs at the उपमानs viz white, red and blue lotuses as looking contemptible before the नायिका's eyes. Nectar, moon and lotus are nothing as compared to the नायिका's face. Read उद्योत for a full significance of the उपमानs. आलि (or ली f.) Row. अमृतरश्मि = चन्द्र अम्बुजन्म = कमल आननस्य sc. अग्रे before your face

Here we have two तुल्ययोगिताs both of अप्रकृत पदार्थs For कुमुद, कमल and नीलनीरजs which are all उपमानs, in relation to दृशौ are connected with the same धर्म अधिक्षित्व (condemnation) suggested by वा So अमृत, अमृतरश्मि and अम्बुजन्म which are all उपमानs in relation to the उपमेय, आनन, are connected with the same धर्म : प्रनिहतत्व. Thus these are अप्रकृतविषयक तुल्ययोगिताs. Note that in these cases, we have a vein of व्यतिरेक.

१८—व्यतिरेक

व्यतिरेक means 'excelling', 'surpassing' and, true to its name, the figure व्यतिरेक consists in the उपमेय excelling the उपमान In उपमा and kindred figures, it is the poet's aim to exalt the प्रकृत by comparing it or identifying it with the उपमान. In व्यतिरेक, he goes a step further and sets the उपमेय on a higher pedestal than the उपमान itself. What greater compliment could be paid to the उपमेय than to describe it as surpassing the उपमान ?

The उपमान which normally is given the pride of place is, in this figure, shoved down and the उपमेय set above it. We have already seen how in अनिशयोक्ति (यद्यर्थोक्तौ कल्पन) the poet aims at securing a like result in a different way. We have again seen how the instances of अप्रकृतनिवधना तुल्ययोगिता may have a vein of व्यतिरेक running through them. And when we come to the figure प्रतीप, we shall see, in a more pronounced form, how the उपमान is practically brought into 'disgrace'. These are the different modes adopted by the poet to exalt the उपमेय over the उपमान. If in अनिशयोक्ति, चन्द्रोऽयं the poet exalts the object by lifting it to the apex of अभेद, in व्यतिरेक he goes one better by setting the उपमेय above the उपमान.

The poet does this by spotting out some point wherein the उपमेय excels the उपमान. The moon has a spot, the face has none. Who will not then join hands with the poet and say कथमिन्दुरिवानन त्वदीयं सकलङ्कं स कलङ्कहीनमेतत् । (र ग) . तमसः is dispelled by रत्नप्रभा and सूर्यरश्मिः यौवनतमः (The indiscrimination of youth) is insusceptible to both and hence stands higher अरत्नालोकमहार्यमवार्यं सूर्यरश्मिभिः । इष्टिोषकरं यूना यौवनप्रभव तमः ॥ (दण्डिन्) While driving at excellence, the poet may adopt any of the three forms of statement —(1) He may explicitly deny सादृश्य between the उपमेय and उपमान, and suggest thereby उपमेयोत्कर्ष and उपमानापकर्ष, or (ii) he may explicitly state the उपमेयोत्कर्ष and suggest उपमानापकर्ष and सादृश्याभाव, or (iii) he may explicitly state the उपमानापकर्ष and suggest उपमेयोत्कर्ष and सादृश्याभाव न मुखं चन्द्रवत् चन्द्रान्मुखं गुणाधिकं, चन्द्रं मुखं परिदीयते गुणैः —will respectively illustrate the three forms. In short, in व्यतिरेक the questions at issue are three (1) सादृश्यनिषेध (2) उपमेयोत्कर्ष, (3) उपमानापकर्ष. One of these is expressed in words and the remaining two are suggested. Read र ग. —अत्र चाल्वारे वन्यचित्रं शाब्दसादृश्यनिषेधाक्षितौ उपमेयोत्कर्षोपमानापकर्षौ, क्वचिच्च शाब्देनोपमेयात्कर्षेणाक्षितादुपमानापकर्षसादृश्याभावौ, क्वचित्सादृशेनोपमानापकर्षेणाक्षितादुपमेयोत्कर्षनदभावौ । We may have combinations of two or three of these, but they have no especial charm, says र ग :—एव च क्वचिद् द्वयोर्व्याख्या वा शाब्दत्वं समवदपि नातीव हृद्यम् ।

In each one of the three forms, the उपमेयोत्कर्षनिमित्त or उपमानापकर्ष निमित्त may be stated, or both may be stated or both may be dropped. Both are dropped, where the excellence (व्यतिरेक) of the उपमेय over the उपमान is too well known and can be easily guessed. Read र ग. —हेतुद्वये हि यस्यैवानुपादानं तस्यैवाभेदेणावगतिः । उपमेयोरप्यनुपादाने तथैव ।

न त्वनवगति । The following instances may just give an idea of the possible variations —

Form	उभयनिमित्तानुपादाने	उभयोपादाने	एकजरोपादाने
1 सादृश्यनिषेध	न मुख चन्द्रवत्	निष्कलक मुख न सकलकचन्द्रवत्	निष्कलक मुख न मुख न सकलक चन्द्रवत्
2 उपमेयोत्तर्प	मुख चन्द्रादतिरिच्यते	निष्कलक मुख सकलकात् चन्द्रादतिरिच्यते	निष्कलक मुख मुख सकलकात् चन्द्रादतिरिच्यते
3 उपमानापकर्ष	चन्द्र मुखात् परिहीयते	सकलक चन्द्र निष्कलकात् मुखात् परिहीयते ।	सकलक चन्द्र चन्द्र निष्कलकात् मुखात् परिहीयते ।

सादृश्यनिषेधरूप व्यतिरेक and its varieties — Though there are three modes as given above in which व्यतिरेक could be conveyed, the आन्वयिकs generally adopt the first (सादृश्यनिषेध) as their basis of divisions. As the first is in the form of an उपमा, though negatively stated, it was easy for the आन्वयिकs to draw freely upon the divisions of उपमा viz. धीन and अर्थ and apply them to the present figure. No wonder then, that the divisions of व्यतिरेक given below remind us strongly of the उपमा divisions already considered.

Note the following scheme —

व्यतिरेक (सादृश्यनिषेधरूप—रूपमात्रे) = 12 divisions

धौने औपम्ये	अर्थे औपम्ये	अस्तित्वे औपम्ये
4 sub-divisions —	4 sub-divisions	4 sub-divisions
{ १ उपर्यनिमित्त-अपर्यनिमित्तोपादाने { २-३ अन्यतोपादाने { ४ उभयानुपादाने		

This gives 12 divisions without र्हेन. The औपम्य may be based on र्हेन and thus yield, acc. to मन्त्र, 12 more divisions. This brings the total to 24 र ग, however, rightly points out that in द्वि व्यतिरेक, उभयानुपादान, (धौन, अर्थ, अस्तित्व) is not possible, since र्हेन is employed in the body of the उपर्यनिमित्त or अपर्यनिमित्त. If both are not there how can we talk of द्वि व्यतिरेक? So, in र्हेन,

rightly speaking, there can be 9 sub-divisions only * thus making 21 (12+9) in all * हयक and अप्परयदीक्षित do not take note of these divisions. सा द admits 24 like मम्मट.

Exact place of श्लेष in व्यतिरेक:—It is just possible that of the two meanings that a word possesses, one may apply to the उपमेय and the other to the उपमान and thus may be the ground for व्यतिरेक. Consequently, श्लेष enters into the figure embodied in the उत्कर्षनिमित्त or अपकर्षनिमित्त. The poet says सदैव वल्गुपूर्णोऽयं नृपः कलावैकल्याभानं चन्द्रात् अतिरिच्यते । Here नृप is established as superior to चन्द्र, because the कलाः (Fine Arts) of the नृप are *always* complete, while the कलाः (digits) of the moon are occasionally incomplete. This shows how श्लेष is embodied in उत्कर्ष-अपकर्ष-निमित्त. This is real श्लिष्ट व्यतिरेक. If the उपमेय or उपमान itself is श्लिष्ट, one sense being उपमेय, the other उपमान, that is not श्लिष्ट व्यतिरेक in the true sense of the term.

What is आक्षिप्त औपम्य —आक्षिप्त औपम्य is not to be mistaken for आर्थ औपम्य which as we saw under उपमा, results from the use of तु य, सदृश, सन्निधेय etc. In आक्षिप्त औपम्य, there is a *suggestion* that two things are compared due to the use of words that have the idea of comparison implicit in them. Thus in मुखं इन्दुं जयति, इन्दुं मुखेन निरस्त्रियते, मुखं इन्दुं अवरीकरोति, इन्दुं मुखस्य तुल्यं वयं समारोहत्, मुखं इन्दुं सर्वं यति—अव करोति are just a few instances illustrating how औपम्य can be suggested.

व्यतिरेक and औपम्य,—Though in व्यतिरेक, the poet apparently sets his finger on the point of difference between the उपमान and उपमेय, it should not be forgotten that there is an undertone of औपम्य always present in the figure. In fact, the charm of the figure lies in the point of excellence *expressed* and also to *some* extent in the points of resemblance *implied*. When the poet says निष्कन्क मुखं न चन्द्रवत्, though there is a stress on the निष्कन्कत्व, the suggestion of resemblance in *other* respects हृद्यत्व, उत्कण्ठाजनकत्व etc. Read र ग —यद्गुणपुरस्कारेण यस्य यत्सादृश्यनिषेध उत्कर्षपर्यवसायी तस्य तद्गुणपुरस्कारेण तत्सादृश्यस्याप्रतिष्ठानेऽपि गुणान्तरेण सादृश्यप्रत्ययस्य दुर्वरत्वात् । यदि च तस्यादृश्यमामन्यनिषेधो विवक्षितः स्यात् गुणविशेषपुरस्कारोऽनर्थकः स्यात् । धनेनायमस्मादधिक इत्युक्ते विद्यया रूपेण कुष्ठेन च सम इति सर्वत्र नोत्पत्त्ययात् । एवं च प्रतीयमानमपि सादृश्यं गुणान्तरानुनिषेधो व्यतिरेकनिमित्तकं हनप्रभमिव न चमत्कारविशेषमाधातुं प्रभवतीति प्राचामाशयः । दण्डिर्नरसंज्ञायाः व्यतिरेकं *clearly* brings out this गन्धमादृश्यं in व्यतिरेक — शब्दोपात्ते प्रतीते वा सादृश्ये वस्तुनोद्देश्ये । यत्र यद्वेदकथन व्यतिरेकः स वक्ष्यते ॥

What is उपमेयोत्कर्ष ? —It is necessary to understand what is exactly meant by उपमेयोत्कर्ष (= उपमेयाधिक्य) which forms the back bone of व्यतिरेक. This question has acquired special importance on account of the controversy which it has given rise to among आलंकारिकs आञ्कारिकs are divided on the question whether उपमेयोत्कर्ष *alone* results in व्यतिरेक. Some like भामह, दण्डिन्, (to judge from their instances) मम्मट and जगन्नाथ hold that व्यतिरेक is possible only where उपमेयोत्कर्ष is in evidence. That is, they insist on उपमेयाधिक्य only.

As against these, there are others like उद्भट, रुद्रट, रुय्यक with जयरथ, साहित्यदर्पणकार, विधनाथ and अप्पय्यदीक्षित who say that व्यतिरेक is possible not only where उपमेयोत्कर्ष is evident, but also where उपमानोत्कर्ष presents itself. According to them, therefore, व्यतिरेक occurs where उपमेय is described as superior to the उपमान or उपमान is described as being superior to the उपमेय. That is व्यतिरेक occurs where there is either उपमानाधिक्य or उपमेयाधिक्य, according to this view.

That उपमेयाधिक्य necessarily results in व्यतिरेक goes without saying. But does उपमानाधिक्य also produce a like effect? Possibly not. For उपमान, normally speaking being the standard is admittedly superior to the उपमेय. The विच्छिन्ति of व्यतिरेक, therefore, would seem to lie only in the आधिक्य of उपमेय.

That this is the essence of the figure is also borne out by a close scrutiny of the उदाहरणs of the so believed उपमानाधिक्य. For these are found to boil down to nothing else than उपमेयाधिक्य itself. Take रुद्रट's instance क्षाण क्षाणोऽपि etc (St 71) which he gives to illustrate उपमानाधिक्य. The gallant in his cajolery of the नायिका in huff says 'Enough of this anger! The moon wanes to wax again! Youth on the contrary once past never reverts! Here it is argued we have उपमानाधिक्य. For the moon the उपमान possesses the redeeming feature of waxing. Youth, the उपमेय, on the other hand is irretrievable. Once lost it is always lost! But is this real उपमानाधिक्य? For the gallant what is *pertinent* is to impress on the भानिनी how youth is *more ephemeral* (अस्थिर) than the moon. Thus only can he succeed in weaning her from her huffy attitude. Here then we have उपमेयाधिक्य and not उपमानाधिक्य. नल, in नैषधीय १२२३ says हनूमदाद्यैर्यशसा मया पुनर्दिशा हसद्भूत्यपथ सितीकृत! 'The emissary's role that has been covered with glory by Hanumat and others has got covered with ridicule at my hands!' says

Nala in a moment of despair सा द gives this as an instance of उपमानाधिक्य - हनुमत् etc., the उपमान, being described as superior to the उपमेय, नल himself. But as we recall the context, it becomes clear to us that what was pertinent to नल, in his frame of mind then, was to prove how he was a colossal *failure* as compared to others like हनुमत् etc. This also, therefore, becomes a case of उपमेयाधिक्य.

Nor is it difficult to explain this divergence between the आश्रयवित्स. Those who talk of उपमानाधिक्य (or उपमानोत्कर्ष) take too narrow a view of अधिक्य or उत्कर्ष. To them उत्कर्ष conveys the idea of उपदेयत्व only. Whatever is worth having is उत्कर्ष according to them. As against these the others look upon उत्कर्ष as something that has to be decided by the context. To them a thing is अष्ट or अष्ट relative and not absolutely. अष्ट things may not be liked by us and may be अनुपदेय, but when the gallant pleads to the मनिनी that she should get reconciled because youth is ephemeral it is easy to see that to him अष्ट is pertinent. So to नल also what is of consequence is to show that he is an abject *failure*, though failure is what we abhor. That is why these instances claimed as illustrative of उपमानाधिक्य virtually illustrate उपमेयाधिक्य. Read ८ ग.—किं च यत्र क्वपि शब्द उपमेयस्यापकर्षत्वान्न स तस्य अपकर्षार्थवत्तादितया उत्कर्षमना परिणमति । तन्मादुपमानात्, उपमेयस्य उत्कर्षे एव अतिरेकश्च नास्ति इति शिष्यम् ।

अतिरेक dates back from भामह and दण्डिन्. भामह seems to be specific in insisting on उपमेयाधिक्य only, for his उपमानाधिक्य is the same as उपमेयस्य (विशेषनिर्देशनम्). दण्डिन्'s definition is vague but his instances bear out उपमेयाधिक्य only. He gives divisions not very scientific. उद्भट's definition is vague but इदुत्तरा construes it as implying both उपमेयाधिक्य and उपमानाधिक्य. भोज (म क) almost imitates दण्डिन् and is equally vague. रामन speaks of उपमेयाधिक्य अतिरेक only. इदं and अष्ट with जयस्य will have अतिरेक with उपमेयाधिक्य or उपमानाधिक्य. भामह categorically repudiates उपमानाधिक्ये अतिरेक. मा द, बुध्यानद admit अतिरेक, उपमेयाधिक्ये and उपमानाधिक्य ८ ग., as seen above, emphatically repudiates उपमानाधिक्य अतिरेक.

अतिरेक is यद्यप्येवमिति निरापेक्ष — We saw under अतिरेक, how in one variety of it viz. दण्डिन्, as it was originally conceived, there is an element of अतिरेक. For therein the tenor is if the उपमान were to possess this attribute, then it would be similar to उपमेय. If the moon were to be spotless, it would be similar to

the face hints at the उत्कर्ष of the उपमेय And to that extent there is resemblance between this division of अनिशयोक्ति and व्यतिरेक where the उपमेयोत्कर्षनिमित्त or उपमानात्कर्षनिमित्ते is given But in form they differ The अनिशयोक्ति assumes the form of a hypothetical statement यदि तर्हि, based on अध्यवसाय In व्यतिरेक, there is no अध्यवसाय and no hypothetical statement Secondly in व्यतिरेक, the उपमान retains its status In अनिशयोक्ति the form being यदि उपमान एवरूप स्यात् तर्हि उपमेयसदृश भवेत्, the उपमेय seems to usurp the place of the उपमान That way यदर्थोक्ती अनिशयोक्ति has greater affinities with प्रतीप See प्रतीप

Essentials —[व्यतिरेक Excelling, Surpassing उपमेयस्य उपमानाद् व्यतिरेकोऽत्र] (1) The उपमेय must be described as being superior to the उपमान and not *vice versa* (2) The उत्कर्ष or आधिक्य is not the same as उपादेयतरत्वं Even अनुपादेयतरत्वं may constitute आधिक्य or उत्कर्ष in particular contexts (3) व्यतिरेक has two sides The उत्कर्ष of उपमेय and अपकर्ष (or निम्नर्ष) of the उपमान It is easy to see that उत्कर्ष and अपकर्ष must relate to the *same* feature † That is the उपमेय must be उत्कृष्ट in the same feature in which the उपमान is अवकृष्ट (4) The उत्कर्षहेतु and अपकर्षहेतु may both be mentioned or *either* of them may be mentioned or neither may be mentioned due to their being well known (5) The उत्कर्ष-अपकर्ष हेतुs may be conveyed by शेष one meaning applying to the उपमेय the other to the उपमान (6) The figure may actually take either of these three shapes (a) The उपमेय *unlike* the उपमान is this, (b) the उपमेय is superior to the उपमान and (c) the उपमान is inferior to the उपमेय (7) Though व्यतिरेक describes the भेद between उपमेय and उपमान still there is a veiled suggestion of सदृश्य Thus it is सदृश्य with the veneer of भेद

§ सू ३५ उपमानात् etc. Construe —यद् उपमानात् अन्यस्य (= उपमेयस्य) व्यतिरेकः स एव स (= व्यतिरेकनामा अल्कारः)

अन्यस्य 1 e. उपमानाद् अन्यस्य = उपमेयस्य व्यतिरेकः = आधिक्यम् स एव स That itself is the व्यतिरेके अल्कार In other words the name of the figure is true to its essential feature. One is reminded of मम्मट's definition of अप्रस्तुतप्रशमा सा सैव Note that मम्मट's व्यतिरेक consists only in उपमेयस्य व्यतिरेक or आधिक्य उपमानस्य आधिक्य is no figure as उपमान by its very status is normally अधिक

St 71 क्षीण क्षीणोऽपि etc. Given by रुद्रट (काव्याल्कार) to illustrate how उपमानाधिक्य also may lead to व्यतिरेक मम्मट proves

how here we have उपमेयाधिक्य itself Addressed by a gallant to a नायिका in huff See above d Construe —यौवनं तु यत् अनिवर्ति । Youth once past never reverts

हस्यादौ etc Some (i e रुद्र) have said that in this stanza we have उपमानाधिक्य owing to उपमान शरी, being described as less अस्थिर than उपमेय, यौवन But, says मम्मट, here the poet wants to stress the अस्थिर्य of यौवन and thus this becomes a case of उपमेयाधिक्य itself, यौवन being उपमेय केनचित् = रुद्रेण as मा च aptly says रुद्र also gives the instance evidently borrowed from रुद्र

After रुद्र रुयक and विश्वनाथ have given this stanza to illustrate उपमानाधिक्ये व्यतिरेक विश्वनाथ and जयरथ (विमर्दिनी) take cognizance of मम्मट's criticism and repudiate it जगन्नाथ vindicates मम्मट According to the उपमानाधिक्यवादिन्, शरी being less अस्थिर than यौवन is उत्कृष्ट Acc to the उपमेयाधिक्यवादिन्, यौवन being more अस्थिर than शरी is उत्कृष्ट See above *

§ सू ३६ हेत्वोक्तौ etc हेत्वो उक्तौ i e when both the हेतुs viz उपमेयोत्पत्तिहेतु and उपमानापत्तिहेतु are stated अनुत्ताना त्रये In three cases of non mention to wit (1) When उपमेयाधिक्यहेतु is not mentioned, or (2) When उपमानान्यूनत्वहेतु is not mentioned or (3) When neither is mentioned Construe शब्दार्थस्या साम्ये निवेदिने, अथ साम्ये आक्षिप्ते When the साम्य is श्रौत (शब्दन निवेदिने), when it is अर्थ (अर्थेन निवेदिने) or when it is suggested (आक्षिप्त) So it means when the औपम्य is श्रौत, अर्थ or आक्षिप्त

Thus there will be four classes of व्यतिरेक 1 हेत्वोक्तौ + 3 अनुत्ताना त्रये These four are possible in each of the 3 ways of औपम्य viz श्रौत, अर्थ or आक्षिप्त That gives $4 \times 3 = 12$ divisions

क्षिप्ते तद्वत् औपम्ये क्षिप्तं तदा भेदः The three kinds of औपम्य viz श्रौत, अर्थ or आक्षिप्त may be based on हेतु (i e as we saw, हेतु may be embodied in the व्यतिरेकहेतुs viz उपमेयोत्पत्तिहेतु or उपमानापत्तिहेतु) So with हेतु we get 12 more varieties These with the preceding 12, make a total of 24 (वि अ of the शब्द) For illustrations, see below

But, as said above र न quite justifiably says that there cannot be क्षिप्त divisions where both हेतुs are dropped as १४ is and ought to be embodied in the हेतुs. So we get 3 divisions less viz. no उपमेयाधिक्ये क्षिप्ते औपम्ये उपमानान्यूनत्वक्षिप्ते औपम्ये उपमानाधिक्ये क्षिप्ते औपम्ये This reduces the number to 21 (12 अक्षिप्त + 9 क्षिप्त)

Then, though these are given as the divisions of व्यतिरेक in general, still, as र. गं says, these properly refer to only one of the three forms in which व्यतिरेक can be stated viz. the form of सादृश्यनिषेध. The two other forms viz. the form of उपमेयाधिक्य or of उपमान-यूनत्व may practically claim almost the same number of divisions, says he —द्वितीयतृतीयावपि प्रायशस्तावद्भेदावेव ।

त्रिष्ट तत् तत् therefore, त्रि. अष्ट 1. e. twenty-four.

वृत्तिः—व्यतिरेकस्य हेतुः etc. हेत्वोः उक्तौ of the सूत्र explained हेत्वोः 1 e. व्यतिरेकहेत्वोः viz उपमेयोत्कर्षहेतु and उपमानापकर्षहेतु. एकतरस्य etc. explains अनुक्तीना त्रये of the सूत्र. उपमानोपमेयभावे etc. explains शब्दार्थभ्या साम्ये निवेदितेऽथ आक्षिप्ते of the सूत्र. शब्देन प्रतिपादिते i. e शब्द, श्रौत-आर्थेन क्रमेण 1. e by आर्थ manner of औपम्य. आक्षिप्ते औपम्ये : see above for आक्षिप्ता उपमा.

St. 72. असिमात्रसहायस्य etc Illustrates हेत्वो उक्तौ आक्षिप्ते शब्दे औपम्ये व्यतिरेके Description of a hero who is not vain of his victory. Construe • प्रभूतारिपराभवे अस्य न रम्यः. रम्यः vanity, haughtiness. अन्य-तुच्छजनस्येव like other riff raff.

Here the नायक is उपमेय, जन, उपमान. महाधृति, उपमेयोत्कर्षनिमित्त and तुच्छ, उपमानोत्कर्षनिमित्त are both stated. [Note that महाधृति and तुच्छ are contraries and thus उत्कर्ष and अपकर्ष are in relation to one and the same thing That is to say in व्यतिरेके, the उपमेय must be rich in that very thing in which the उपमान is poor.] As इव is used, the औपम्य is श्रौत or शब्द There is no शेष. Hence this is हेत्वो उक्तौ, आक्षिप्ते, शब्दे औपम्ये व्यतिरेके

If we drop only तुच्छ, we shall get उपमेयोत्कर्षहेतो उक्तौ व्यतिरेके of the same class of औपम्य If we drop only महाधृते we get उपमानापकर्षहेतोः उक्तौ व्यतिरेके If we drop both तुच्छ and महाधृते we get हेत्वोः अनुक्तौ व्यतिरेके When we drop both, it is easy to imagine them. if the king does not get swollen-headed it is due to his balanced mind (धृति). As soon as we guess this, its contrary धृतिरहितत्व can be guessed easily.

One cannot resist the conclusion that the वृत्ति, if anything, is misleading here For, rightly appreciated, the उपमेयोत्कर्षहेतु is रम्यरहितत्व and उपमानापकर्षहेतु रम्यसहितत्व. When these are the correct हेतुs, it is difficult to see how there could be अनुक्ति of either or both जगन्नाथ's is a better instance, where अनुक्तिव्यव could be easily imagined His instance is कथमिन्दुरिवानन त्वरीय सकलङ्क स कल्यहीनमेतत् ।-

* Note that here अनुक्तिः could be safely given effect to because the हेतुः stand outside the framework of उपमा viz. इन्दुरिवाननम्.

Technically perfect as the instance is, poetically it leaves much to be desired. What is there poetical in comparing the नायक with a man in the street? The उपमान must have a dignity about it.

अथैव etc. पर्यायेण युगपदा अनुपादाने. पर्यायेण in turn. अन्यत् भेदत्रयम् viz. उपमेयोत्कर्षहेतोः अनुपादाने, उपमानापकर्षहेतोः अनुपादाने and उभयोः अनुपादाने. एवमन्येष्वपि द्रष्टव्यम् i. e. in other instances that follow, we may drop either of the हेतुः or both and get the अनुपादाने व्यतिरेकः. Note that this अनिर्देश does not apply to cases of शेष where both हेतुः cannot be dropped for reasons given above.

St. 73. अस्मिन्मात्रसहायोपि etc. Illustrates हेतोः उक्ती अश्लिष्टे आर्थे औपम्ये व्यतिरेकः. Contents similar to St. 72.

Here नायक is उपमेयः जन उपमान. महाधुनि उपमेयोत्कर्षहेतु. तुच्छ उपमानापकर्षहेतु. वद् in जनवद् used acc. to तेन तुल्यं क्रिया चेदिति. Hence आर्थ औपम्य. No शेष present. Here also we can get 3 अनुपादाने व्यतिरेकः by dropping तुच्छ or महाधुनि or both. About the validity of these हेतुः, see notes on the preceding stanza.

St. 74. इयं etc. Illustrates हेतोः उक्ती अश्लिष्टे आश्लिष्टे औपम्ये व्यतिरेकः. Compliment paid to a lovely face. Construe : मुनयना. इयं दासीकृत-तामरसश्रिया अवलम्बेन आननेन कल्पितं इन्दुं जयति । दासीकृत etc. दासीकृता (reduced to serfdom) तामरसश्रीः येन (आननेन). तामरसं (from तामर i.e. water) lotus.

Here आनन is उपमेयः इन्दुः उपमानः अवलम्बः उपमेयोत्कर्षनिमित्तः; कल्पितः उपमानापकर्षनिमित्तः. Both हेतुः are stated. जयति suggests comparison. Hence आश्लिष्ट औपम्य. No शेष. Here also we can get 3 अनुपादाने व्यतिरेकः by dropping कल्पितम् or अवलम्बेन or both. When both are dropped, a सहृदय helped by poetical convention may just spot out the हेतुः to be अवलम्बकत्व and तत्त्वकाव.

Note that with the use of जयति, the व्यतिरेक assumes the form of उपमेयोत्कर्ष and not सादृश्यनिर्देश to which the divisions, as said above, generally apply. तुल्यं नान्निष्ठ्येन instead of जयति may illustrate अश्लिष्ट औपम्य in सादृश्यनिर्देश frame.

अश्लिष्टादि-तुल्यसादृश्ये etc. औपम्य is अश्लिष्ट. For there is neither the उपमानापकर्ष of the स्वयम्वा class giving rise to औपम्य औपम्य nor of the तुल्य-सादृश्य class giving rise to अर्थ औपम्य. औपम्य is thus suggested here by the word जयति.

St 75 जितेन्द्रियतया etc Illustrates हेत्वो उक्तौ श्लिष्टे श्रौते आप्त्ये व्यतिरेक The enduring excellences of someone (possibly a patron) praised सम्यक् to be construed with निष्पेक्षि who serves well विद्यावृद्ध = ज्ञानवृद्ध. नाब्जवत् etc His गुण (excellences) are not short-lived as the गुण (fibres) of a lotus The lotus-fibres are short-lived His virtues are enduring

Here अय is उपमेय, अब्ज उपमान अतिगाढगुणत्व (possession of deep imbedded virtues) is उपमेयोत्कर्षनिमित्त मङ्गुरगुणत्व is उपमानापकर्षनिमित्त. The word गुण embodied in them is श्लिष्ट meaning 'virtues' as applied to the उपमेय, and 'fibres' as applied to the उपमान As वत् in अब्जवत् is used according to तत्र तस्येव, the औपम्य is शाब्द or श्रौत

Of these हेतुs we could drop either, but *not both* For if अतिगाढगुणत्व and मङ्गुरगुणत्व were both dropped where could शेष remain? Thus with शेष, we get अनुक्तिद्वय, when either of the हेतुs is dropped, not अनुक्तित्रय

इदार्थे वति hence शाब्दमौपम्यम् इदार्थे because used as per तत्र तस्येव

St 76 अखण्डमण्डल etc Illustrates हेत्वो उक्तौ श्लिष्टे आर्थे औपम्ये व्यतिरेक Compliment paid to a king who is अखण्डमण्डल i. e. whose circle of confederates is undisrupted मण्डल is circle of states owning allegiance to him कलावैकल्य the digits of the moon get depleted in कृष्णपक्ष

Here पृथिवीपति is उपमेय, निशाचर उपमान अखण्डमण्डलत्व or कलावैकल्याभाव is उपमेयोत्कर्षनिमित्त, कलावैकल्य = विकलमण्डलत्व is उपमानापकर्षनिमित्त It may be also put as कलासाकल्य (= अखण्डमण्डलत्व) is उपमेयोत्कर्षनिमित्त and कलावैकल्य उपमानापकर्षनिमित्त We may take मण्डल as श्लिष्ट—(1) The circle of states, (2) Orb of the moon Or we may take कला as श्लिष्ट—(1) Part of the circle of states or fraction of fine arts (2) digit of the moon वत् being used as equivalent of तुल्य the औपम्य is आर्थ Of these हेतुs, either could be dropped but not both, for reasons given above

आलोक्यतिवस्तुपमावत् etc This is a digression in a way After श्लिष्ट आर्थ औपम्य we expect श्लिष्ट आक्षिप्त औपम्य as illustrated in St 78 The digression can be explained as being due to the श्लिष्ट औपम्य in St 77 being आर्थ as in St. 76 Some commentators put this portion after श्लिष्टविशेषणैराक्षिप्ता एव उपमा प्रतीयते on p 108

मालाव्यतिरेक is where the same उपमेय is established as superior to several उपमानस तस्यापि भेदा etc The divisions given heretofore (24 or, more accurately, 21) apply to मालाव्यतिरेक also Thus we may have an impressive grand total of 48 or 42 divisions of व्यतिरेक ! एवमूहा Can be conjectured in the same way दिङ्मात्र that is only by taking some type, not all

St 77 हरवन्न etc. Illustrates मालाव्यतिरेक Description of a king who is impartial who has regard for justice, and whose taxes are light and bearable हर is विषमदृष्टि because त्रिलोचन The king is not विषमदृष्टि i.e. partial हरि (= कृष्ण) overpowered the mighty वृषासुर This king does not show contempt for the elaborate (विन) Law (वृष). The sun oppresses the earth with its unbearable rays (कर) This king does not oppress it with unbearable taxes (कर)

Here the same उपमेय viz king is established, on the basis of श्लेष, as being superior to the three उपमानस viz. हर, हरि and रवि Hence this is मालाव्यतिरेक based on श्लेष वत् being equivalent of तुल्य (तेन तुल्य क्रिया चेदति) the औपम्य is आर्थ उपमानापकर्षहेतुस are विषमदृष्टित्व, विभूतविततवृषत्व and वस्तापितभूत्व उपमेयोत्कर्षहेतुस being विषमदृष्टित्वाभाव etc

St 78 नित्योदित etc Illustrates हत्वो उक्ती श्लिष्टे आक्षिप्ते औपम्ये व्यतिरेक A king described as superior to the sun The king's prowess (प्रताप) is ever on the rise The sun's lustre (प्रभा = प्रताप) is obscured (मीलित) during the night (त्रियामा)

Here, भूय is उपमेय भास्वान् (सूर्य) the उपमान नित्योदितप्रतापेन gives उपमेयोत्कर्षनिमित्त त्रियामामीलितप्रभा is उपमानापकर्षनिमित्त The श्लेष is on the words प्रभा and प्रताप one meaning Glory, applying to the उपमेय, the other 'lustre' to the उपमान The श्लेष would have been more effective if instead of प्रभा and प्रताप one word were used Then only it will be real श्लिष्ट व्यतिरेक. The वृत्ति says that भास्वता is श्लिष्ट But this is quite wide of the mark As seen above the श्लेष should be embodied in the व्यतिरेकनिमित्त itself विनिमित्त gives rise to आक्षिप्त औपम्य

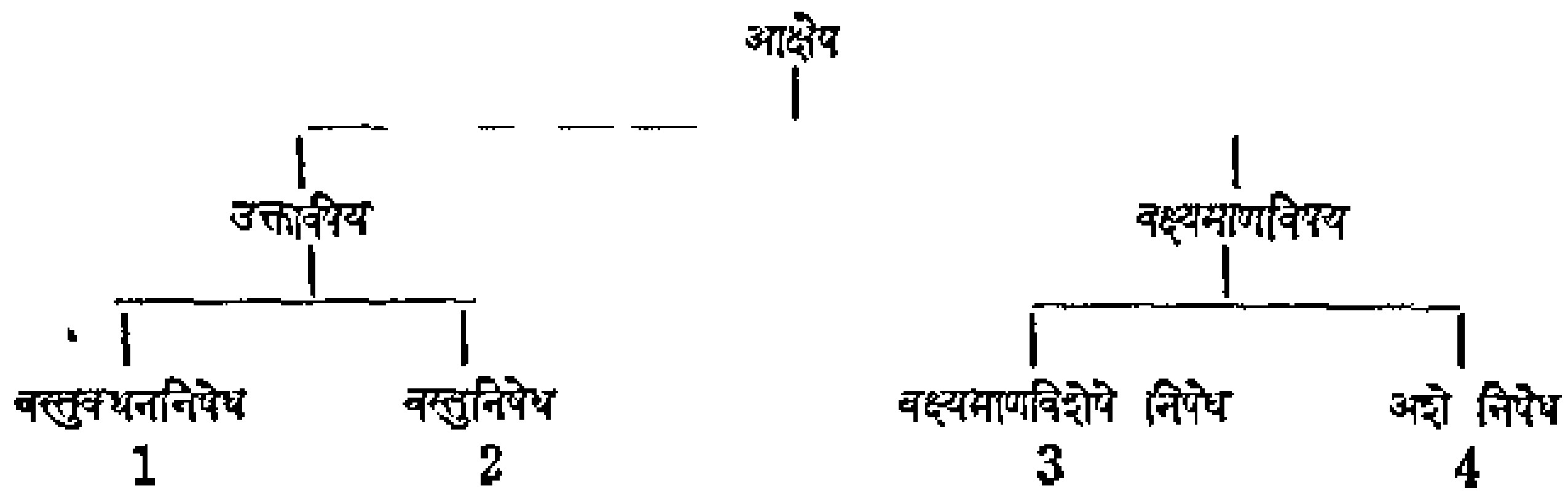
By dropping either of the two नित्योदितप्रतापेन and त्रियामामीलितप्रभा we get अनुक्तिद्वय We cannot drop both without losing श्लेष The श्लेष in भास्वता is not relevant to our purpose

St 79 स्वच्छारमता etc. Illustrates how औपम्य may be suggested (आक्षिप्त) not by the use of words like अयनि तुलामारौहनि, but by the same श्लिष्ट विशेषणस applying to the उपमेय and उपमान Description of bacchanalian carouses during vernal nights when youths relished

There is just another way in which उक्तविषय आक्षेप may show itself. Instead of pretending to recant the statement itself the speaker may pretend to recant some circumstance relating to the statement. For instance a दूती having gone through the narration may pretend to recant that she is a दूती 'नाह दूती तनोस्तापस्तस्या कालानलोपमः ।' (कु) The person addressed knows too well that she is a दूती so when she pretends that she is not he understands the vehemence of her appeal. Sometimes the दूती may pretend that it was a folly to address the words to the person in question or to address them at a particular place or time. To all these cases, one feature is common and it is that the statement is already made and so the simulated recantation has the effect of stressing it from one point or another. This is उक्तविषये वस्तुनिषेध.

Sometimes however the speaker may leave the statement itself incomplete and then recant. This is वक्ष्यमाणनिषेध. The statement may be left incomplete in two ways. (1) The speaker may just state a thing in general terms and then refuse to state the *particular* errand he or she is on. Thus a दूती says स्मरशरशतविधुराया भणामि सख्या कृते किमपि । क्षणमिह विमम सखे निर्णयहृत्पथस्य किं वगम्यथवा ॥ Here she narrates the fact that her friend has been pining for love. But then she cuts short her narration and pretends that she does not want to communicate the particular errand of love on which she has come to the नायक. This is सामान्यतः सूचनस्य वक्ष्यमाणविषये निषेध. (ii) The speaker may sometimes begin making the statement and then abruptly stop pretending that he or she does not want to go to the end of the narration. A दूती says तव विरहे हरिणाक्षी निरीक्ष्य नवमालिका दलिताम् हन्त नितान्तमिष्टानीं आ किं हतजल्पितैरथवा ॥ Here the दूती does not even finish the sentence तव विरहे दलिता (विममिता) नवमालिका निरीक्ष्य हरिणाक्षी नितान्त. She leaves unsaid the word मरिष्यति and then pretends to call into question the utility of narration किं हतजल्पित अथवा. This is वक्ष्यमाणविषये अगोक्तं अगान्तरे निषेध. In both these cases of incomplete statements the purpose underlying the pretence of recantation is to stress the matter on hand. Things unsaid are said better ! Read रुच्यक —स चाभासमानोऽपि निषेधः तत्र उक्तस्य वा स्यात् वक्ष्यमाणस्य वा स्यात् इत्याक्षेपस्य द्वयी गतिः । तत्रोक्तविषये आक्षेपे कचिद्वस्तु निषिध्यते, कचिद्वस्तुमथनमिति द्वौ भेदौ । वक्ष्यमाणविषये तु वस्तुकथनमेव निषिध्यते । तच्च सामान्यप्रतिज्ञाया कचिद् विशेषनिष्ठत्वेन निषिध्यते कचिद् पुनः अगोक्तौ अगान्तरगतत्वेनत्यत्रापि द्वौ भेदौ । तन्वेमस्य चत्वारो भेदाः ।

Thus we get the following scheme :

सा द also gives the same divisions, possibly following रुय्यक, but with greater lucidity than रुय्यक मम्मट's divisions following भामह and उद्भट do not go further than उक्तविषय and वक्ष्यमाणविषय, so the credit for sub-dividing them, each into two, goes to रुय्यक. As we survey all these divisions, two features strike us as common (1) There is an apparent or pretended recantation, (2) This recantation is intended to serve the purpose of suggesting stress on the matter on hand. That is how आक्षेप is present in the figure in the twofold sense of the word (1) Recantation and (2) Suggestion.

Extension of the figure —In all the divisions given above there is a recantation or निषेध, only apparent or simulated. In other words, there we have no real निषेध but निषेधामात्र. But some rhetoricians also include real or वास्तवनिषेध under this figure. दण्डिन्, for instance, gives अर्थो न समृत कश्चिन्न विद्या वाचिदजिना । न तप सचिन्न विचिद्वत् च सकल वय ॥ as an instance of आक्षेप. रुद्रट, to judge from his instances seems to think of the figure as based on real निषेध only. अप्ययदीक्षित also includes वास्तवनिषेध under आक्षेप—of course in addition to निषेधामात्र. जगन्नाथ also, in his defence of भवनिर्ग, includes वास्तवनिषेध. Reader ग.—नह्यमामरूप एव निषेध आक्षेप इत्यग्नि वेदस्याज्ञा । नापि प्राचामाचार्याणाम् । मम्मट in his definition speaks of निषेध only, but in the वृत्ति he interprets the word as meaning निषेधामात्र. It must be conceded however, that the figure आक्षेप should be wide enough to include निषेध as well as निषेधामात्र. Otherwise, there will be no room among अल्वारा for some good poetry like चंद्र सदशंयत्मानमथवास्ति प्रियामुखम् । (कु) That आक्षेप based on निषेधामात्र, is suggestive, and hence more poetical than the one based on genuine निषेध where there is no suggestion, is a different matter.

Another extension of the figure, conceived first by दण्डिन्, then taken up by उद्भट, भोज रुय्यक, विष्णनाथ and अप्ययदीक्षित, consists

kisses more than drinks ! Construe : यत्र (वमने) रजनीषु, मधु अगनाना आनन च अनीव पिबतां यूना मधु तृष्णा जहार । अगनाना आनन तु न । Their मधुतृष्णा could be quenched, their आननतृष्णा (a euphemism for चुम्बन) could not be quenched ! The विशेषण स्वच्छामतागुणममुल्लसितेन्दुबिम्ब, बिम्बप्रभाधरं and अदृत्रिमहृद्यगन्ध apply both to the मधु and आनन स्वच्छामता etc. The wine owing its clarity had the orb of the moon reflected therein. The faces were so bright that the moon seemed to be flashing in them (or was actually reflected ?) बिम्बप्रभाधर the wine possessed the (red) hue of a bimba fruit The lower lips of the faces possessed the (red) hue of a bimba fruit अदृत्रिमहृद्यगन्ध The wine possessed natural and charming aroma The faces (properly, mouths) breathed a natural and charming smell

Here the different श्लिष्ट विशेषण, because they apply to the two, मधु and अगनाना आननम्, clearly suggest that the poet compares the two Of the two, it is easy to decide आननम् as the उपमेय and मधु as the उपमान The उपमेयोत्कर्ष consists in तृष्णा न जहार, उपमानात्कर्ष in तृष्णा जहार Thus here we have श्लिष्ट व्यतिरेक where औपम्य is आक्षिप्त by the use of श्लिष्ट विशेषण Note that this stanza and the वृत्ति up to उपमा प्रतीयते is not read by Tvm. Edition

श्लिष्टविशेषणे. आक्षिप्ता एव उपमा * उपमा as much (एव) आक्षिप्ता as in the earlier instances एवजातीयका etc It is possible to have other varieties where, instead of using the word *once* as श्लिष्ट, the poet *repeats* it, of course as applying to the उपमान and उपमेय To illustrate — या शैशिरी श्रोस्तपसा मासेनैकेन विश्रुता । तपसा ता सुतीर्क्षेण दूरादिदधतीमध ॥ “ Who with her long penance (तपस्) threw far into the back ground the glory of शिशिर that was renowned due to that one month of माघ (तपस्) ” Here तपसा which could have been used once only as श्लिष्ट, applying to penance and माघ, is repeated twice by the poet. Note that this reference to श्लिष्टोक्तियोग्यस्य पदस्य पृथगुपादान is possibly borrowed from उद्भट whose instance या शैशिरी etc is cited above He says श्लिष्टोक्तियोग्यशब्दस्य पृथक् पृथगुदाहृतौ । विशेषापादनं यत् स्याद् व्यतिरेकं स च स्मृतं अन्येऽपि भेदाः । e 24 (or 21) more ! अनयैव दिशा द्रष्टव्या ! They also can be imagined on the lines of the divisions detailed heretofore.

१९—आक्षेप

It is difficult to decide what made मम्मट pass on rather abruptly to a figure which stands altogether on a different footing from the preceding ones. The preceding figures are connected

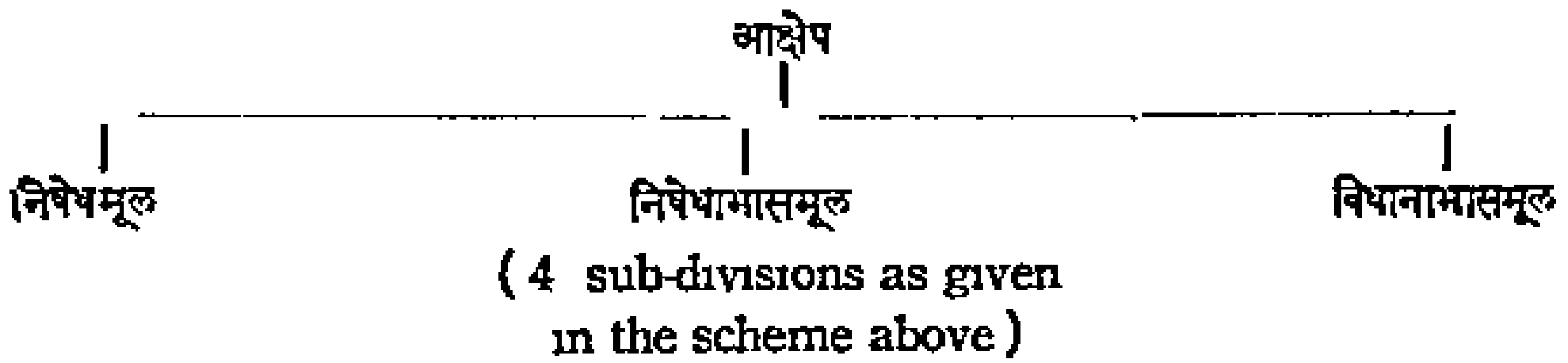
in one way or another with सादृश्य, while आक्षेप, as conceived by मम्मट, has nothing to do with सादृश्य. The transition to this figure from व्यतिरेक may be possibly explained as due to the influence of the groupings made by उद्भट. उद्भट gives the following group—not governed by any specific principle—आक्षेपोऽर्थान्तरन्यासो व्यतिरेको विभावना । ममासान्निशयोक्ती चेत्यल्लवणोऽपरा ॥ And as we delve into the past in search of these परे, we find that this grouping is an heirloom received by उद्भट from भामहः आक्षेपोऽर्थान्तरन्यासो व्यतिरेको विभावना । ममासान्निशयोक्ती च षडल्लवणोऽपरा ॥ So we get a plausible reason why मम्मट proceeds to आक्षेप after व्यतिरेक and it is that आक्षेप was included by his worthy predecessors in a group with व्यतिरेक. A less possible reason would be the fact that one variety of आक्षेप, as treated by इण्डिन्, consisted in taking exception to the उपमान. But as मम्मट has relegated this variety to the figure प्रतीप (1) आक्षेप. उपमानस्य प्रतीपमुपमेयता, it seems hardly possible that this one-time connection of आक्षेप with सादृश्य induced मम्मट to pass on from व्यतिरेक to आक्षेप.

आक्षेप, as we have seen so many times, means 'suggestion' something less than खनि. It also means 'Recantation', 'Retraction', 'Revoking', 'Withdrawing a statement'. And looking to the essential features of this figure, we find that therein are present both these elements suggestion and recantation. Perhaps it will be more to the point if we say that, in this figure, we have recantation leading to suggestion.

For, as we scrutinise this figure, we find that, broadly speaking, it presents itself in either of the two contexts. We find sometimes a speaker narrating what he wants to say, and then suddenly *pretending* that it was improper or indiscreet on his part to have gone through the narration. Why should he fall back upon this pretence of recantation? It has a purpose to serve and therein lies the element of suggestion. Anomalous as it may seem the recantation is resorted to to lay stress on the matter narrated. A दूती, for instance, is found saying at the end of a long-winded statement relating to a नायिक's woeful plight. Why should I have said this? निमनेनोक्तेन? And this is just calculated to lay emphasis on the statement made. This is आक्षेप relating to a statement already made, in other words, it is उक्तविषये वस्तुवचननिषेध.

in a statement apparently positive but negative in effect. As the lover is about to bid good bye, the नायिका says गच्छ गच्छमि चेत्तान् पन्थान सन्तु ते शिवा । ममापि जन्म तत्रैव भूयाद्यत्र गतो भवान् ॥ (दण्डिन्) Here apparently the नायिका permits the lover to go on travel, but in effect wants to dissuade him from doing so. This is अनिष्टस्य विधानाभास, as distinct from the दृष्टस्य निषेधाभास seen already. Yet another extension, acc to दण्डिन्, consisted in taking exception to उपमान in order to exalt the उपमेय वामन, in fact, understands आक्षेप only in this sense. र ग also refers to this view. But आल्कारिक्स, मम्मट included, have brought this variety under प्रतीप e g तस्याश्चे मुखमस्ति किं पार्वणेनेन्दुना ।

So a comprehensive scheme of divisions of the figure will be —

The significance of आक्षेप —As we said above, in cases of वास्तवनिषेध, there is a genuine denial of a thing and as such there is no trace of suggestion. In cases of निषेधाभास (and even so in विधानाभास) on the other hand there is a suggestion of stress or emphasis. The speaker ostensibly denies a thing or asserts it with the intent of stressing it as we have seen. This is exactly what the आल्कारिक्स imply when they say that in आक्षेप there is a suggestion of विशेष (विशेषश्चात्र शब्दानुपात्तत्वात् गम्य* ।—मा च)

What is विशेष ? It means the distinctive nature whether of the matter on hand or of the speaker विक्षितवस्तुनो वक्तुर्वा वैलक्षण्य is विशेष, says रामचरण तर्कवागीश (on सा द) It has been further elucidated by मम्मट when he says in the वृत्ति that the निषेधाभास in आक्षेप is in order to suggest either of the two (1) that the thing is too well known or (2) that the thing is too pathetic to bear narration (अतिप्रसिद्धत्वं अशक्यवक्तव्यत्वं वा) When the speaker recants *after narrating* it is to suggest that the thing is too well known, and when the recantation is resorted to even *before narrating*, it is to suggest that it is too pathetic or so to bear narration. This elucidation by मम्मट is comprehensive enough to explain even the आक्षेप when a दूती, for instance, says that she is not a दूती

There the suggestion is that the speaker is a दूती with vengeance she is अनिप्रसिद्ध that way [Commentators like सर्वज्ञागीश (सा द) and वैद्यनाथ तत्सत् (कु), however, explain this आक्षेप as implying Other दूतīs are given to lying, I am not Hardly convincing as then we get a real निषेध and not the more poetical निषेधाभास] Rhetoricians like जगन्नाथ, while appraising the विशेषs in different उदाहरणs, have tried to be more specific, but the numerous विशेषs that they detect in this instance and that could be more or less made to fit into the two अनिप्रसिद्धत्व or अशक्यवक्तव्यत्व, given by मम्मट

आक्षेप is a figure dating back from भामह, who speaks of उक्तविषय and वक्ष्यमाणविषय divisions. His आक्षेप is based on निषेधाभास दण्डिन् gives a wide assortment of आक्षेपs, including निषेधाभास as well as निषेध, very elaborate but not very scientific Further दण्डिन् has one variety आशीर्वचनाक्षेप which becomes the विधानाभासाक्षेप of later आल्कारिकs like उद्भट, मोन, रय्यक, विश्वनाथ अपर्यायदक्षिण उद्भट and मम्मट practically reproduce भामह रुद्रट's आक्षेप seems to be based on genuine निषेध वामन's आक्षेप is उपमानाक्षेप only which is मम्मट's प्रतीप (1) रय्यक and विश्वनाथ have आक्षेप based on निषेधाभास and विध्याभास both जगन्नाथ supports आक्षेप based on निषेध and निषेधाभास as also विध्याभास

Essentials — [आक्षिप्यते निषिध्यते उक्तं वक्ष्यमाणा वा अर्थे अत्र आक्षिप्यते ध्वन्यते विशेषे अत्र] (1) There must be a speaker who makes a statement or is about to make one (2) After making the statement (उक्तविषय), or before it is complete (वक्ष्यमाणविषय) he (or she) must recant (3) The recantation may refer to the matter narrated, or yet to be narrated, or to some circumstance (like दूतीत्व etc) connected with narration (4) The recantation or निषेध must be apparent only i.e. it must be निषेधाभास (5) This निषेधाभास must suggest some distinctive feature (विशेष) of the matter communicated or about to be communicated (6) The विशेष is, broadly speaking अनिप्रसिद्धत्व in उक्तविषयआक्षेप and अशक्यवक्तव्यत्व in वक्ष्यमाणविषय आक्षेप (7) The recantation is generally (not invariably) introduced by अथवा meaning 'Or rather' showing पक्षान्तरानुवृत्ति (8) Sometimes there may be वास्तवनिषेध which however is not as poetical as निषेधाभास because in वास्तवनिषेध there is no suggestion (9) Some times there may be a विधानाभास (= विध्याभास) as in गच्छ गच्छसि त्रेकान्न etc.

§ सू ३७ निषेधो etc Construe —य वक्तुमिष्टस्य विशेषाभिधित्वा वक्ष्यमाणोक्तविषय निषेध म द्विधा आक्षेप मत । The definition closely follows

भामह's and उद्भट's But while भामह and उद्भट speak of प्रतिषेध इव : e. निषेधाभास मम्मट speaks of निषेध In the वृत्ति मम्मट removed this discrepancy by interpreting निषेध as निषेध इव विशेषाभिधित्तया —To convey some distinctive aspect of the thing communicated or about to be communicated This word is borrowed straight from भामह and उद्भट. For विशेष, see above वक्ष्यमाणोक्तविषय निषेध The matter yet to be related (वक्ष्यमाण) may be recanted or the matter already told (उक्त) may be recanted द्विधा आक्षेप —वक्ष्यमाणनिषेधविषय and उक्त निषेधविषय भामह and उद्भट also admit these very divisions

वृत्ति —विवर्तितस्य प्राकरणिकत्वात् अनुपसर्जनीकार्यस्य explains वक्तुमिष्टस्य of the सूत्र The matter sought to be communicated to the hearer is a matter on hand and as such must be given enough prominence (अनुपसर्जनीकार्य) उपसर्जनीकृ or उपसृज् is to relegate to an inconspicuous position So अनुपसर्जनीकृ means to make conspicuous to give prominence to Commentators generally seem to take अनुपसर्जनीकार्य = अनुपसृज्य = अनुसृज्य (That cannot be thrown out) = वचनार्ह But उपसृज् has a different shade of meaning from उत्सृज् अशक्य etc. मम्मट details out the विशेष (1) अशक्यवक्तव्यत्वं when the matter is yet to be communicated (वक्ष्यमाण) (2) अतिप्रसिद्धत्वं where the matter is already communicated (उक्त) अशक्यवक्तव्यत्वं — Due to the extremely pathetic nature of the matter It is too pathetic to bear narration अतिप्रसिद्धत्वं The matter is too obvious too patent and hence the speaker pretends that it was superfluous on his or her part to have communicated the same. निषेध in the सूत्र is explained as निषेध इव Thus मम्मट brings his definition in line with those of भामह and उद्भट There should be only निषेधाभास not real निषेध Read सा चू —प्राकरणिकस्य विधानार्हतया निषेध कर्तुं न युज्यते । स क्रियमाणं बाधितस्वरूपत्वात् निषेधायत इति निषेधाभास संपद्यते । While discussing extensions of the figure we have already seen how even वास्तवनिषेध was taken by some आल्कारिक्स to constitute आक्षेप

SL 80 ए एहि etc Illustrates वक्ष्यमाणविषय आक्षेप A दूती's desperate appeal to a नायक on behalf of a नायिका that is languishing with love. Sanskrit rendering —ए एहि किमपि कस्या अपि कृते निष्कृपं भणामि अलम्भया अविचारितकार्यारम्भकारिणी प्रियता न भाणिष्यामि । अविचारित etc The rash act of loving referred to

Here the दूती having commenced her discourse in vague and general terms abruptly restrains herself She *wants to plead* in effect, that the नायक should fulfil the नायिका's प्रणय to him अस्या

प्रणयं सक्तविरुह. But she forbears to do so with the simulated निषेध, न भणिष्यामि. This has the expected result viz. of stress i. e. suggesting that the matter is too pathetic and hence वक्तुं अशक्य. It is, therefore, वक्ष्यमाणविषय आक्षेप (and, more particularly, वक्ष्यमाणविशेषे आक्षेप, the सामान्य being fully stated. It is not अग्रे आक्षेप where the statement is abruptly broken.)

St. 81. ज्योत्स्ना etc. Illustrates उक्तविषय आक्षेप. Again a दूती dilates upon the sad plight of a नायिका who is in that stage of acute passion where soothing things aggravate the malady instead of allaying it. *Construe* : आ तस्याः अन्तर्मानस प्रवृत्ता त्वया ज्योत्स्नाभौतिकदाम... पङ्क्ताः सुनिश्चितव्यापाराय भवन्ति । हन्त अनेन उक्तेन किम् । न ब्रूमहे । The idea is : Because her mind is absolutely under the sway of passion for you, the cooling things only tend to be as tantalizing as a heap of fire-sparks

Here the दूती has gone to the end of what she wants to say. But then she pretends to recant and thus suggests that whatever has been said is too well known (किमनेनोक्तेन). This lends an additional emphasis to her message of love This is उक्तविषय आक्षेप (more particularly वस्तुकथनाक्षेप) Note that in ज्योत्स्नाअम्भोजिनीपङ्क्ता सुनिश्चितव्यापाराय भवन्ति we have विरोध.

२०—विभावना

Between आक्षेप that has preceded and विभावना that follows there is hardly anything in common that could explain the logic of their sequence. The most plausible reason why this figure follows आक्षेप seems to be, as we saw in the case of आक्षेप, that they are grouped together by भाग्य and उद्भट—of course not from any consideration of principle.

Coming to the figure विभावना, we find that it is based on an altogether different principle from all the figures that have preceded excepting अनिश्चयोक्ति (IV) Whereas all the rest were based on similitude or सादृश्य, tuned to different pitches, अनिश्चयोक्ति (IV) was based on the apparent paradox or विरोधाभास of effect preceding cause. And it is to this class of figures based on विरोधाभास that विभावना belongs.

Figures based on विरोधाभास are (1) विरोध, (2) विभावना, (3) विरोधोक्ति, (4) कार्यकारणयोः पूर्वोपर्य्यो अनिश्चयोक्ति, (5) अमगति, (6) विषम, (7) अधिक, (8) अन्योन्य, (9) विशेष, (10) व्यर्थज्ञ—to follow the order of रस्यक.

Of these विभावना, विशेषोक्ति, अनिशयोक्ति (IV), अमगति, one variety of विषम, अन्योन्य and व्याधान are more or less, based on विरोधाभास in the particular sphere of कार्य कारणभाव. The rest are based on विरोधाभास in general. Read र ग.—कार्यकारणादिबुद्ध्यनार्थो विरोधाभासो विरोधान्कारः । तदार्थद्वस्तु विभावनादि ।

In विभावना, the poet describes a particular effect being there even when the cause is not there कारणभाव वायस्यात्पत्तिविभावना । How does this come about? The poet, in this figure, takes a particular effect, which has its cause, no doubt, but which is just similar to another effect produced by a different cause. As the effects are similar, the poet gets an opportunity to indulge in an apparent paradox. He takes the effect of one cause and connects it with the absence of another cause and thereby creates an *illusion* of an effect coming into being in the absence of the cause. The fact is that the effect has its cause, to be easily imagined, the cause denied is the cause of another effect similar to the one in question. अपीतमत्ता=शिखिन (भा), says the poet. The peacocks are intoxicated even when they are *not* drunk! Here the apparent paradox is explained when we recall that just as there is an intoxication due to drink so there is an intoxication due to the bracing season. The peacocks are really intoxicated with the season. That way, विभावना has to depend on अहार्य अमेदबुद्धि (in the form of an अनिशयोक्ति or रूपक) in so far as one effect has to be identified with another. The मत्तत्व which is due to the season in our instance is identified with the मत्तत्व due to drinking and the poet is able to say अपीतमत्ता. Read र ग :—आहायाभेदबुद्धिमात्रमेवानुप्राणवम् । तच्च कचिदतिशयोक्त्या कचिद्रूपवेणेति न दोषः । अपीतमत्ता etc illustrates अतिशयोक्तिमूलक विभावना. रूपकमूलक is illustrated by निरुपादानसमारमभित्तावेव तन्वते । जगच्चित्र नमस्तस्मै कलाश्रव्याय शूलिने ॥ (र ग) where जगच्चित्र is a रूपक.

Even the name draws attention to this central feature of the figure. The significance of the word विभावना is ingeniously given by दण्डिन् in his definition of the figure. प्रसिद्धहेतुव्यावृत्त्या यत्किंचित्कारणान्तरम् । यत्र स्वाभाविकत्वं वा विभाव्य सा विभावना ॥ The idea is विभाव्यते कारणान्तरा अस्याम्. In this figure we can conceive or imagine (विभाव्य) some cause other than the one denied as being *really* responsible for the effect in question. Both भामह and उद्भट bring out this very feature of the real cause being easily imaginable in this figure when they say समाधौ सुरुभे सति :—“it being easy to reconcile the paradox.” रुय्यक explains the name in a rather fantastic way :

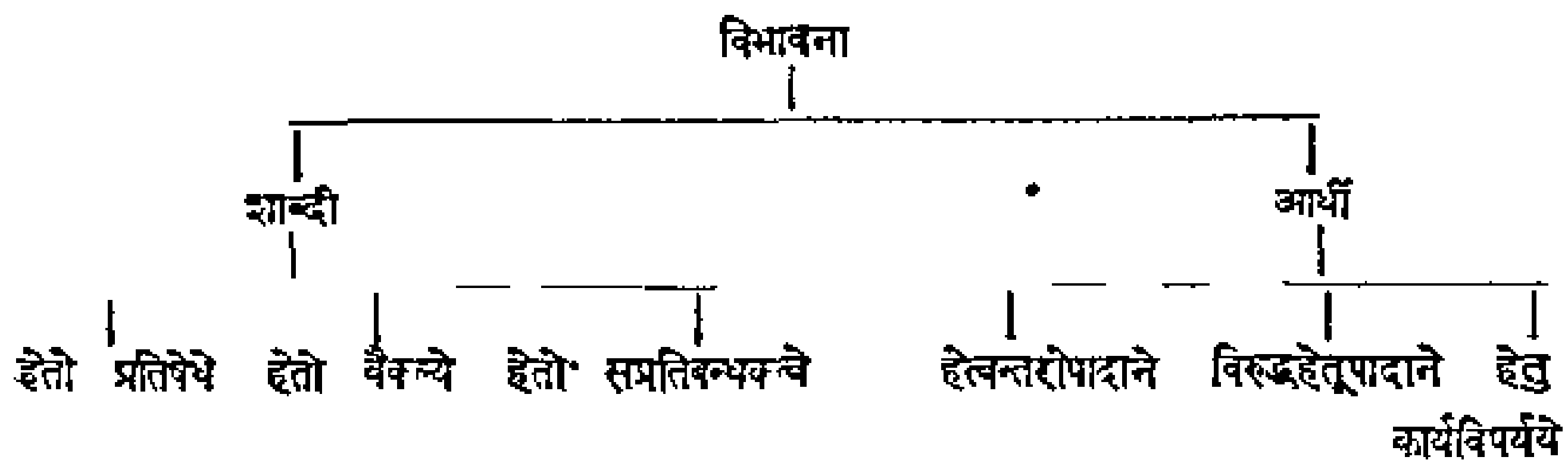
विशङ्क्या कथमप्य भवनात् । When the कथ is produced in a peculiar way (विशिष्ट) i. e. without a कारण प्रतीकारेन्दुरात्र explains विद्वाभवा भवना विभावना—Where we have creation (of the effect) in an apparently paradoxical manner दशरु's explanation is very apt and seems to have the sanction of tradition behind it.

Scope of the figure —In its purest form a विभावना must embody *denial* of the cause and presence of the effect e g ल्यामि अहंमि रुजं कथं She suffered pain though unsmitten by creepers But कुवलयानन्द has widened the scope of the figure and made it broad enough to include even those cases where instead of the cause being denied there is a contrary of the cause or some similar circumstance present Though जगन्नाथ has succeeded in proving that all these boil down to कारणस्य प्रतिषेधेऽपि फलव्यति a knowledge of them is bound to be helpful in realising how the figure may present itself in varied forms कुवलयानन्द gives six varieties of which the first is the same as मम्मट's The remaining five and their illustrations are as follows —हेतूनामसमग्रत्वे कार्योत्पत्तिश्च सा मता । अन्वर्तीक्ष्णकटिनैर्नगजयानि ममथ । Here the cause is defective and yet the effect follows (3) कार्योत्पत्तिः तृतीया स्याद सत्यपि प्रतिषेधे । नरेन्द्रानेव ते राजन् दशत्यसिभुजङ्गम ॥ Here the effect takes place even when there is a neutralising circumstance The अनिभुजङ्गम (sword-cobra) of the king bites the नरेन्द्रs (kings) themselves Normally भुजङ्गमs do not bite the नरेन्द्रs (i e charmers magicians) (4) अकारणकार्येण चतुर्थी स्याद्विभावना । गङ्गादीणामिनामोऽप्यमुनेति महदद्भुतम् ॥ Here an effect is produced from an unusual cause From the conch (viz throat of a lovely lady कथवगटी) come the notes of a lute (5) विरुद्धान् कार्यमप्यसिद्धं वाचिद्विभावना । गीतागुक्तिणास्त्वं हन्त सन्तापयन्ति ताम् । Here an effect is produced from a cause quite opposed In (4) the cause was भिन्न from सामान्यकारण, thus is विरुद्ध to सामान्यकारण (6) कार्यान् कारणेनैव दृष्टं कश्चिद्विभावना यशःपयोराशिरभूत् करकल्पनरोस्त्व The कथकर has come out from पयोराशि In the case of the king however the यशःपयोराशि has come out from his करकल्पन A compliment to the glory won by his generosity

On a closer scrutiny it is felt that 4 5 and 6 could be better subsumed under विरोध than विभावना For here as in विरोध both the things strike us as incompatible In विभावना, however what we find incompatible is कार्योत्पत्ति कारणभाव does not perturb us because we do not feel it to be incompatible Read रघुक —कारणभावेन चोपपन्नत्वा कल्पना वायमेव बाध्यमानत्वेन प्रतीयते । न तु तेन कारणभाव । Thus

though coming under कार्य-कारणभाव these varieties have a strong smack of विरोध about them Or, as र ग proposes, the first three may be taken as शब्दी and these last three as आर्थी विभावना As we shall see under विशेषोक्ति, आर्थी विभावना can hardly be distinguished from आर्थी विशेषोक्ति and thus gives rise to सदेहसम

Divisions of विभावना —आन्कारिकs like रुय्यक, विश्वनाथ and जगन्नाथ have admitted two sub-divisions of the figure, according as the हेतु for कारणाभावे कार्योपत्ति is or is not given The हेतु given is exactly the one responsible for the particular कार्य हेतुक्तौ विभावना is illustrated by यदवधि विगसमवन यौवनमुदियाय चन्द्रवदनाया । दहन विनैव तदवधि यूना हृदयानि न्यूनैः ॥ (र ग) where in the first line is given the हेतु यौवन due to which the youths' hearts get withered without fire हेतुनुक्तौ विभावना is illustrated by अप्यन्नाधारमाहित रक्त नव्या पदाम्बुजम् (कु) where the real निमित्त of रक्तत्व viz स्वभाविकत्व is not given मम्मट does not refer to these divisions Thus we get the following scheme —

Each of these six will have two sub-divisions viz वास्तवनिमित्तोक्तौ and वास्तवनिमित्तानुक्तौ, giving us 12 divisions in all Note that अचिन्त्य निमित्ता विभावना is not possible like अचिन्त्यनिमित्ता विशेषोक्ति Because by its very nature, in विभावना the real हेतु must be easy to guess

विभावना is a figure dating from भामह. दण्डिन् has two divisions of the figure according as the real हेतु is स्वाभाविक (1 e too patent) or otherwise (1 e subtle) उद्भट's definition is borrowed *verbatim* from भामह वामन recognised the figure रुद्रट has three varieties of this figure रुय्यक, विश्वनाथ and जगन्नाथ admit विभावना in two divisions उक्तनिमित्ता, अनुक्तनिमित्ता अप्पय्यनीक्षिन has 6 specified above मम्मट accepted the figure without specifying any divisions

For विभावना vs विरोध, see विरोध

For विभावना vs विशेषोक्ति, see विशेषोक्ति

Essentials —[विभाव्यते कारणान्तर अस्याम्-वैद्यनाथ तत्त्वम् on कुवल्यानद
For other derivations suggested, see above] (1) There must be some phenomenon described as taking place even when the कारण is not there. This is its purest form (2) This कारणमात्रे कार्योत्पत्ति is poetical and based on विरोधानाम (3) The कारण denied is one with which the particular phenomenon is generally associated (4) The phenomenon must be due to some other cause that could be guessed by the सहृदय Here one सहृदय may differ from another in guessing the real cause (5) Sometimes the real हेतु of the phenomenon may be stated sometimes not (6) Instead of the कारण being denied, the poet may adopt any of the other alternatives viz हेतो वैफल्य, हेतो सप्रतिबन्धकत्व, हेत्वन्तरोपादान, विरुद्धहेतूपदान—all illustrated above (7) Sometimes the poet may describe the कार्य as कारण and *vice versa* See above.

§ सूत्र ३८ क्रियाया etc. Cf भामह's and उद्भट's definition क्रियाया प्रतिषेधे वा तत्फलस्य विभावना । ज्ञेया विभावनैवासी समाधौ मुन्ये सति ॥ क्रियाया प्रतिषेधेऽपि Even when the cause is denied भामह uses क्रिया in the sense of कारण In the choice of the word क्रिया in this particular sense he follows उद्भट and भामह क्रिया means action and in the field of causation it refers to the action of the कारण resulting in the कार्य e g तुरीयेमक्रिया results in पट The वैयाकरण looked upon this action as the कारण of the कार्य So to a वैयाकरण, क्रिया meant कारण भामह and उद्भट and भामह that followed him use the word here in the same sense, Read हर्यक —इह च लक्षणे यद्यप्यन्ये कारणपदस्थाने क्रियाग्रहणं कृतं तथापीह कारणपदमेव विहितम् । नहि सर्वं क्रियाफलमेव कार्यमभ्युपगम्यते । वैयाकरणैरेव तथाऽभ्युपगमात्) Again मा च —हेतवोऽपि क्रियासुरूपेण कार्यं कुर्वन्ति इति सैव अव्यवहितो हेतुः । कार्यं क्रियाया फलमिति वैयाकरणा एव मन्यन्ते नान्ये । फलव्यक्तिः appearance of the effect This corresponds to तत्फलस्य विभावना of भामह and enables us to see how भामह understood the name विभावना simply as भावना Production

वृत्तिः—हेतुरूपक्रियाया निषेधेऽपि —Even when there is a denial of क्रिया which is हेतु (acc to वैयाकरण) So it amounts to Even when there is no हेतु मा च rightly points out that the हेतु denied in विभावना is प्रमिदतर The हेतु to be guessed is तीक्ष्णमतिमवेप Read अत्र प्रमिदतरहेत्वनुपलब्धिः हत्वभाव । अप्रमिदस्तु हेतु वस्तुनो अस्त्येव । तत्फलप्रकाशन Explanation of 'फलव्यक्ति' of the सूत्र As भामह has no separate explanation of the name 'विभावना', it may be presumed that he like भामह and उद्भट, bases it on भावना—Creation production, प्रकाशन Note that, like भामह and उद्भट, भामह has no divisions of the figure

St 82 कुसुमित etc Illustrates विभावना Description of a विरहिणी Construe —कुसुमितलताभिः अहता अपि सा रुज अधत् । अलिकुलैः अदृष्टापि सा परिवर्तने स्म । नलिनीलहरीभिः अलोलिता अपि सा अवूर्णत ।

Here the effects रुज अधत्, परिवर्तने स्म and अवूर्णत present themselves even when the कारणs लताहनन, अलिदश and नलिनीलहरीलोलन (i.e. चालन) were not there Why should the creepers plunge her into agony when she was not struck by them? Why should the bees make her writhe with pain when she was not stung by them? Why should the breezes (better than 'waves' in the Translation) travelling over lotus plants make her reel when she was not tossed by them? The answer to all these questions is मदनव्यथा हनन दश etc, that occur to a layman as causes of the particular effects are denied Their real and yet rather subtle cause viz मदनव्यथा can be guessed by the सहृदय, without any great effort In passing it may be added that St 58 कमलमनम्भासि etc 'given by मम्मट to illustrate अतिशयोक्ति (I) has been taken by चण्नाथ as already stated, to embody विभावना Says he एव 'कमलमनम्भामि' इति परकीयपद्ये अतिशयाक्तयुदाहरणे अपि अस्त्येव विभावना । परं तु 'कमलमनम्भामि' इत्यश गान्धी । 'कमलं च' इत्यादौ तु आर्थी इति संक्षेपः ।

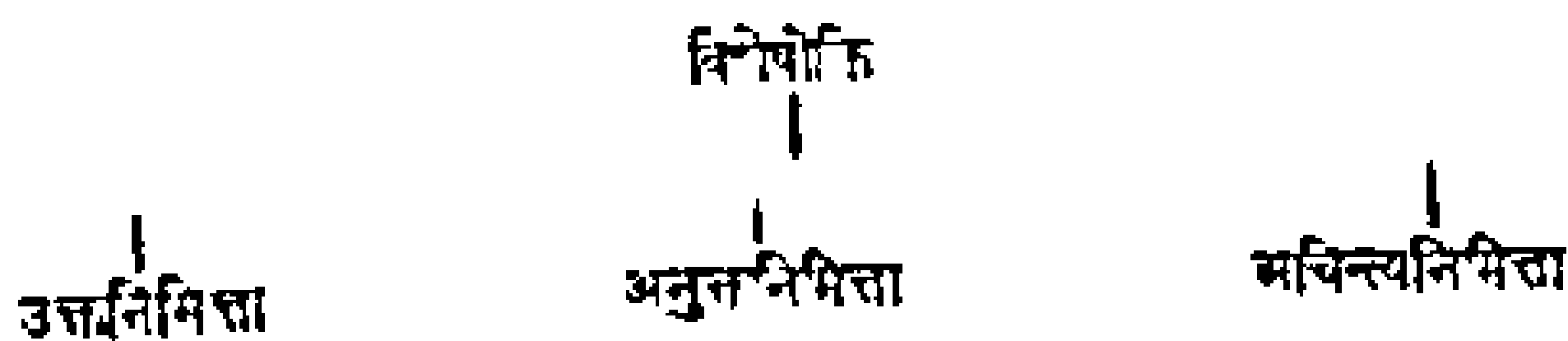
२१-विशेषोक्ति

विशेषोक्ति like विभावना is a figure based on विरोधाभास in the field of कार्यकारणभाव If in विभावना, the effect is described as occurring even when the cause is denied in विशेषोक्ति the effect is denied even when the cause is there potent enough to produce the effect What is it that comes in the way of the effect coming into being? More often than not, it is some other circumstance that makes it impossible for the effect to make its appearance This circumstance is striking enough and it is the poet's aim to draw our attention to it It is this विशेष to suggest (उक्ति = प्रतीति) which the poet resorts to the figure विशेषस्यानुत्पत्तिनिमित्तस्य उक्ति अवगतिर्यत्र—वैद्यनाथ तत्सत् (कु) The विशेष may be explicitly stated or it may be left to be guessed by the सहृदय The poet says धनिनाऽपि अनुमादास्ते महामहिमशालिनः । (सा द) Here even when धन the cause of उन्माद, is there उन्माद does not make its appearance Why? Because the persons are महामहिमशालिनः This is therefore उक्तनिमित्ता विशेषोक्ति In आहूतोऽपि महायैरेभीत्युक्त्वा विमुक्तनिद्रोऽपि । गन्तुमना अपि पथिकः सकोचं नैव शिथिलयति ॥ (अ स) the पथिक who had closed his eyes (सकोच) did not open them even when his sleep was over

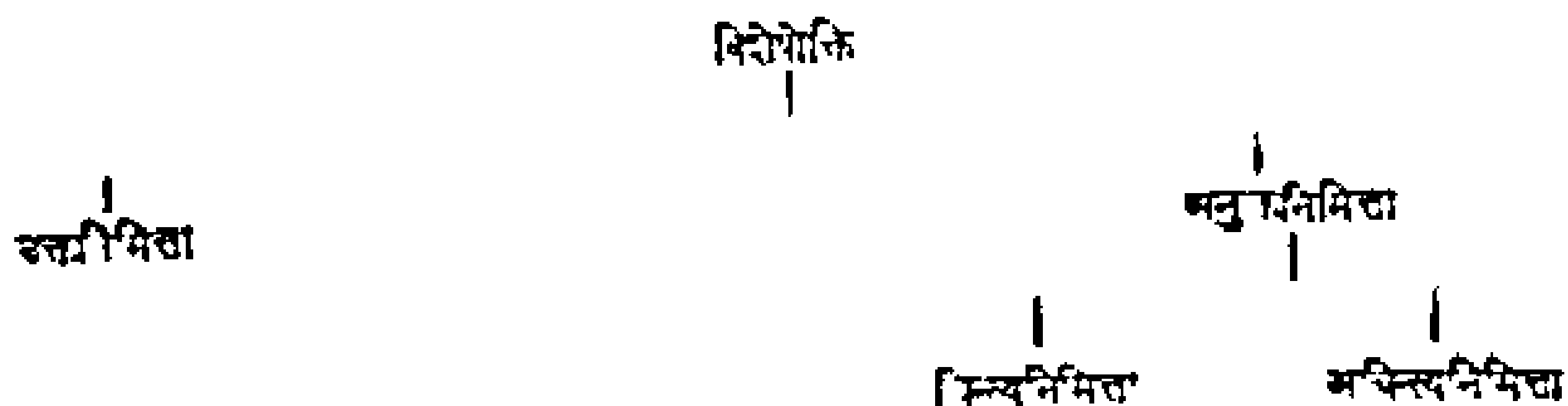
This was due to his expecting a vision of his beloved when his eyes were closed (प्रियतमाम्बुप्रसमागम) The poet does not mention this निमित्त or विरोध which we are left to guess. This is अनुक्तनिमित्ता विरोधोक्ति

But there are cases where the poet himself is not in a position to assign any reason why the effect does not take place even when the cause is there. In such cases the sense of wonder, the inscrutability of the reason itself constitutes the विरोध. In इरतापि तनु यस्य (= स्मरस्य) संमुत्ता न हन बल the बलहरण does not follow तनुहरण its normal cause. How this comes about the poet himself is not in a position to judge. To him as to the general reader the reason is incomprehensible. Hence this is अचिन्त्यनिमित्ता विरोधोक्ति

Thus we get the following scheme which is adopted by मम्म —

Some like हयक and विश्वनाथ support the following scheme —

Read हयक — अचिन्त्यनिमित्ता तु अनुक्तनिमित्तेषु । अनुक्तस्य च कित्वाचिन्त्यत्वेन द्वैतियम् । But there seems to be greater justice in मम्म's classification. Because अचिन्त्यनिमित्ता deserves to form a separate class by itself.

Scope of the figure — In विरोधोक्ति normally the form is The cause being there the effect is not there. But, as in विज्ञान अनुक्तनिमित्त have widened its scope also to include cases where a cause is followed by a phenomenon contrary to its normal effect. Instead of बलहरण we have बलसिद्धिरुद्भावा in this case. Read मा. २ — बल च बलमय बलसिद्धि गतास्तु केन विरोधो । विज्ञानाच्चोत्तनिमित्तक इत्यसिद्धिरुद्भावात् । This is what विरोधोक्ति really being that where बलसिद्धिरुद्भावा with बलसिद्धि is related to adopt जगन्नाथ's classification. The stanza in ३ । बलसिद्धिरुद्भावा इत्येवम् etc. well illustrates such अचिन्त्य विरोधोक्ति. Here we have all the elements

viz स एव वर , ना एव क्षपा etc., and instead of कार्यभाव, viz. अनुत्पत्ता न उत्पद्यते we have the कार्यविरुद्धमद्भाव viz उत्पत्ता नयते

Such आर्थी विशेषोक्ति, it should be seen, cannot be distinguished from आर्थी विभावना (one variety) where instead of the cause being denied, the contrary of the cause happens to be stated, e g शितागु विरणास्तवीं हन्त मन्तापयन्ति ताम् Here one may argue with perfect justice, that we have आर्थी विशेषोक्ति also, the cause, शितागुविरणा, is there, but instead of कार्यभाव, say, सुप्त न आवहन्ति we have the कार्यविरुद्ध viz सन्तापयन्ति Similarly, in य कौमारहर etc., which, as said above, illustrates आर्थी विशेषोक्ति, one may find आर्थी विभावना also चेत् समुत्पत्तये the कार्य is there, with the कारणविरोधिन्s viz स एव वर etc In short, आर्थी विभावना and आर्थी विशेषोक्ति cannot be distinguished one from the other. Read रुदयक —तथा दुत्पत्ताकारणाभावे उत्पत्ताया उपत्तौ विभावना स च कारणाभावो “य कौमारहर ” इत्यादिना कारणविरुद्धमुखेन प्रतिपादित । तथा च “य कौमारहर ” इत्यादुत्पत्ता कारणसद्भावेऽपि अनुत्पत्ताया अनुत्पत्तौ विशेषोक्ति । सा चानुत्पत्ति “समुत्पत्तये” इति विरोधोपत्तिमुखेनोक्ता ।

आल्कारिकs like रुय्यक, विश्वनाथ and जगन्नाथ give these cases as सदेह मकर of विभावना and विशेषोक्ति. मम्मट means as much when he says on य कौमारहर etc —अत्र सुप्तो न कश्चिदल्वार Properly speaking these cases ought to have come under विरोध because, as we shall see later, there *both* the conflicting things surprise us or to put it in आल्कारिक's words, are बाध्य, while in विभावना the फलभाव only surprises us, not कारणाभाव. And, in विशेषोक्ति फलभाव only and not कारणमाकल्य causes surprise In these figures we have एकतोबाध, in विरोध मिथोबाध But when the entire field of कार्य-कारणभाव was taken out of the sphere of विरोध, the आल्कारिकs were compelled to subsume such cases under विभावना or विशेषोक्ति This confusion would not have arisen if विभावना were strictly taken as embodying कारणाभाव—कार्यभाव, and विशेषोक्ति as embodying कारणसाकल्य—कार्यभाव

विशेषोक्ति is a figure dating back from भामह and दण्डिन् Both, however, were not explicit in their definitions An effect presenting itself despite a defective cause is विशेषोक्ति in their view, and one can easily see how it borders on our विभावना उद्भट's is an explicit definition embodying the figure as later आल्कारिकs like मम्मट conceive it He talks of उक्तनिमित्ता and अनुक्तनिमित्ता varieties वामन understood the figure in a different light altogether To him it was based on औपम्य where the उपमेय is lacking in some feature of the उपमान दूत नाम पुरुषस्य असिंहासन राज्य or अचतुर्वदनो ब्रह्मा is a विशेषोक्ति acc to

him He himself admits in his कृति that this has features of a रूपक - रूपक चेद प्रायेण, and रूयक and विश्वनाथ also criticise him showing that his विशेषोक्ति is really a रूपक रूढ, of all आल्त्रारिक्स, did not admit विशेषोक्ति but his व्याघात corresponds to विशेषोक्ति रूयक, विश्वनाथ, जगन्नाथ, अप्ययदीक्षिन all admitted the figure मम्मट admitted it and was the first to give the three divisions उक्तनिमित्ता, अनुक्तनिमित्ता and अचिन्त्यनिमित्ता.

विशेषोक्ति vs. विभावना :—Both the figures are based on विरोधाभास in the field of causation. But (i) while in विशेषोक्ति, the causes being there, the effect does not follow, in विभावना, the effect follows even when the cause is not there (ii) In विशेषोक्ति, the कार्यानुत्पत्ति surprises us, in विभावना, the कार्यात्पत्ति does so But, as seen above, अर्था विभावना cannot be distinguished from अर्था विशेषोक्ति.

Essentials —[विशेष अभिव्यङ्ग्यु प्रयुज्यमाना उक्ति —रूयक or विशपस्य अनुत्पत्तिनिमित्तस्य उक्ति. अवगति यत्र—वैयनाथ तत्सत् (कु)]. (1) The purest form will be . Even when the causes are present, the effect does not follow. (2) This violation of causation draws our attention to the circumstance that prevents the effect from taking place (3) This circumstance is the विशेष or निमित्त (4) This विशेष or निमित्त may or may not be mentioned When not mentioned, it is certainly more poetical (5) Sometimes the विशेष or निमित्त may be incomprehensible or mysterious, to the poet as to the reader In such cases the poet's aim is merely to present us with a mystery (6) Instead of फलभाव, the poet may give विरुद्धफल which, as seen above gives rise to सदेहसकर of विभावना and विशेषोक्ति

For विशेषोक्ति vs विरोध, see विरोध.

§ सू ३९ विशेषोक्ति etc Construe —अखण्डेषु कारणेषु फलवच्च विशेषोक्ति . अखण्डेषु कारणेषु 1 e even when the causes are present in their entirety This corresponds to उद्धट's शक्तीनां सामग्र्येऽपि. This does not mean that there must be a plurality of causes mentioned Even a single cause without the effect following may give rise to this figure. फलवच्च literally, non mention (अवचस्) of the effect, 1 e non production of the effect.

वृत्ति :—मिलितेष्वपि कारणेषु. The कार्य is produced as a result of a number of causes operating together 1 e concomitance of causes This need not be taken too literally. There may be the mention of one cause even by the poet कार्यस्य अकथनं is कार्यानुत्पत्तिकथन. अनुक्तनिमित्ता, उक्तनिमित्ता and अचिन्त्यनिमित्ता are its sub-divisions first conceived by

मम्म In अनुक्तनिमित्ता, the निमित्त though conceivable is not stated. In अचिन्त्यनिमित्ता the निमित्त is inconceivable and hence not stated. Some rhetoricians would bring these under one head अनुक्तनिमित्ता with two sub-divisions —चिन्त्यनिमित्ता and अचिन्त्यनिमित्ता (See above)

St 83 निद्रानिवृत्तौ etc Illustrates अनुक्तनिमित्ता विशेषोक्ति Description of a नायिका reluctant to move away from the नायक's embrace निद्रानिवृत्ति End of sleep द्युरत्न the sun पराप्त = प्राप्त An अपि is to be understood after all Locatives निद्रानिवृत्तौ अपि, द्युरत्ने उदिते अपि मलीजने दारपद पराप्ते अपि, स्थीकृताश्लेषरमे भुजगे अपि धृथीकृताश्लेषरसे भुजगे — Even when the paramour's interest in embrace had grown slack भुजग Paramour

Here the causes, निद्रानिवृत्ति, द्युरनोदय मलीजनप्राप्ति भुजगमस्य आश्लेषरमस्थौ वरण, being there, the effect, viz आलिंगनत चलन does *not* follow (न चचल) This is due to the नायिका's ardent passion for the भुजग—a circumstance not stated. Hence this is अनुक्तनिमित्ता विशेषोक्ति. Note that though here several causes are given as being present even one cause would have been enough to produce विशेषोक्ति. For instance the poet could have said निद्रानिवृत्तौ अपि आलिंगनत न चचल and given us विशेषोक्ति though not as emphatic as the one under consideration

St 84 कर्पूर इव etc Illustrates उक्तनिमित्ता विशेषोक्ति Tribute to Cupid कर्पूर इव दग्ध Not कर्पूर इव शक्तिमान् Cupid though burnt by Śiva continues to be powerful in every man

Here दाह is the कारण its कार्य should be शक्तिनाश That there is no कार्य viz शक्तिनाश is *indirectly* conveyed by saying that Cupid is शक्तिमान् [The direct form would have been दग्धोऽपि न अशक्तः] Why there is no शक्तिनाश is made clear by the epithet अवायवीर्य—irresistible in vigour. Therefore this is उक्तनिमित्ता विशेषोक्ति (अर्था) Read रुच्यक —अत्र सत्यपि नाहलभणोऽविकले कारणेऽशक्तत्वाख्यस्य कार्यस्यानुपपत्ति शक्तिस्वरूपेण विरुद्धेन धर्मेणोपानबद्धा ।

St 85 स एकः etc Illustrates अचिन्त्यनिमित्ता विशेषोक्ति Tribute to Cupid Construe —एकः श्रीणि जगन्ति जयति ।

Here तनुहरण the cause, is there still the effect does not follow —कल न हतम् Why कुसुमायुध even when deprived of the body does not lose his strength is a mystery as much to the poet as to the reader. This is therefore, अचिन्त्यनिमित्ता विशेषोक्ति. Note that in एकः श्रीणि जगन्ति जयति we have विशेष

२२—यथार्थग्य

It is difficult to decide what made मम्मट place this figure after विभावना and विशेषोक्ति both based on कार्य-कारण-भाव. The groupings by उद्भट also do not appear to have influenced him in the matter of the order of this figure. उद्भट takes यथार्थग्य, उत्प्रेक्षा and स्वभावोक्ति together and सर्वान्तरन्यास from his preceding group is yet to be dealt with by मम्मट. It seems, therefore, that यथार्थग्य is put in this place only arbitrarily. Its proper place would have been with the नृमल figures like कारणमात्र and एकावली

The figure does not possess any great poetical charm. It consists in the members of one series being related, in the order in which they are mentioned, with the members of other series—one or more. Thus in शत्रु मित्र विपत्ति च जय रजय भय, (कु.) शत्रु मित्र and विपत्ति are *respectively* connected with जय, रजय and भय. The figure becomes more telling when there are several series, the order of whose members is governed by the order of the members in the principal series.

The figure, therefore, possesses no more charm than what pertains to uniformity of arrangement of the members of different series. And this, in itself, does not require poetry of any high order. That is why there was a school of neo-rhetoricians who refused to allow it the status of an अङ्गार. जगन्नाथ refers to this school. Read र. ग. —यथार्थग्यमव्यारण्यवर्धमानं सवर्णमारीतु प्रभवतीति विचारणीयम् । नदि भरिन् लोममिदं वविप्रनिर्मातवस्य अन्वयगतीकता भेदानेऽप्युपलब्धिगमि । येन अन्वय-व्यवस्था मनगवि स्थाने स्यात् । इति तु नव्या । जयस्य in his विमर्शिनी also refuses to look upon यथार्थग्य as a figure. It is, says he, merely the negation of the दोष-अवयव. Read विमर्शिनी :—न चास्य अन्वयार्थं युक्तम् । दोषभावमवयवरूपत्वं । उद्दिष्टानां क्रमण अनुविर्देशो हि अत्रियमो अपक्रमाच्यो दोष प्रस-येत् । .. दोषान्वयमयं न नास्तिरूपम् । अस्य वविप्रनिर्मातवविच्छित्तिविशेषत्वेनेत्येवम् । But it must be conceded that when we come across a number of series with a certain uniformity running through them, we do feel a charm akin to that of mosaic work

विश्वनाथ, जगन्नाथ, अप्यव्यदाशिन recognised it as यथामख्य रुच्यव and जगन्नाथ speak of शब्द and अर्थ varieties, according as the units of the series are uncompounded (असमन्) or compounded (समन्) मम्मट does recognise the figure but gives no divisions

Essentials [सत्या अनतिक्रम्य वर्तते इति यथामख्यम् । र ग explains as follows — मख्याया अनतिक्रम्य प्रथमस्य प्रथमेनैव, द्वितीयस्य द्वितीयेनैव इत्यादि क्रमेण सम्बन्धे भवति ।] (1) There must be a poetically charming statement about two or more things, standing in a series (2) These things in the series must be connected, in the same order, with other, equal in number standing in a different series. (3) The other series may be one or more Thus *a, b* may be *respectively* connected with *c, d* of a second series with *e, f* of a third series, with *g, h* of a fourth and so on Or *a, b, c* of the first series may be respectively connected with *d, e, f* of a second series and with *g, h, i* of a third and so on (4) The more numerous the members of the series or the series themselves the more charming becomes the figure, with its mosaic effect. That is why रुद्रट् says तद् द्विगुण त्रिगुण वा बहुषुद्दिष्टु नायने रम्यम् । (5) There is one principal series on which the rest are pivoted

§ सू ४० यथासख्य etc. Construe क्रमिकाणा (तेन) क्रमेणैव (अन्ये) समन्वय यथासख्यम् Where things standing in a particular order (क्रमिक) are connected (with others) in the same order (क्रमेणैव), we get the figure यथामख्य The plural of क्रमिकाणा should also comprehend dual That is to say, we may have a series of two things also But, as said above, the more numerous the members the more charming the figure Read मा च — बहुवचन अन्वयम् । तेन द्वयोरप्यर्थयोर्यथासख्यम् ।

St 86 एकस्त्रिधा etc Illustrates यथामख्य A compliment paid to a patron king showing how he is cherished by maidens with love, by the learned with delight, (समद) and by the foes with annoyance, due to his grace, culture (विनय) and prowess

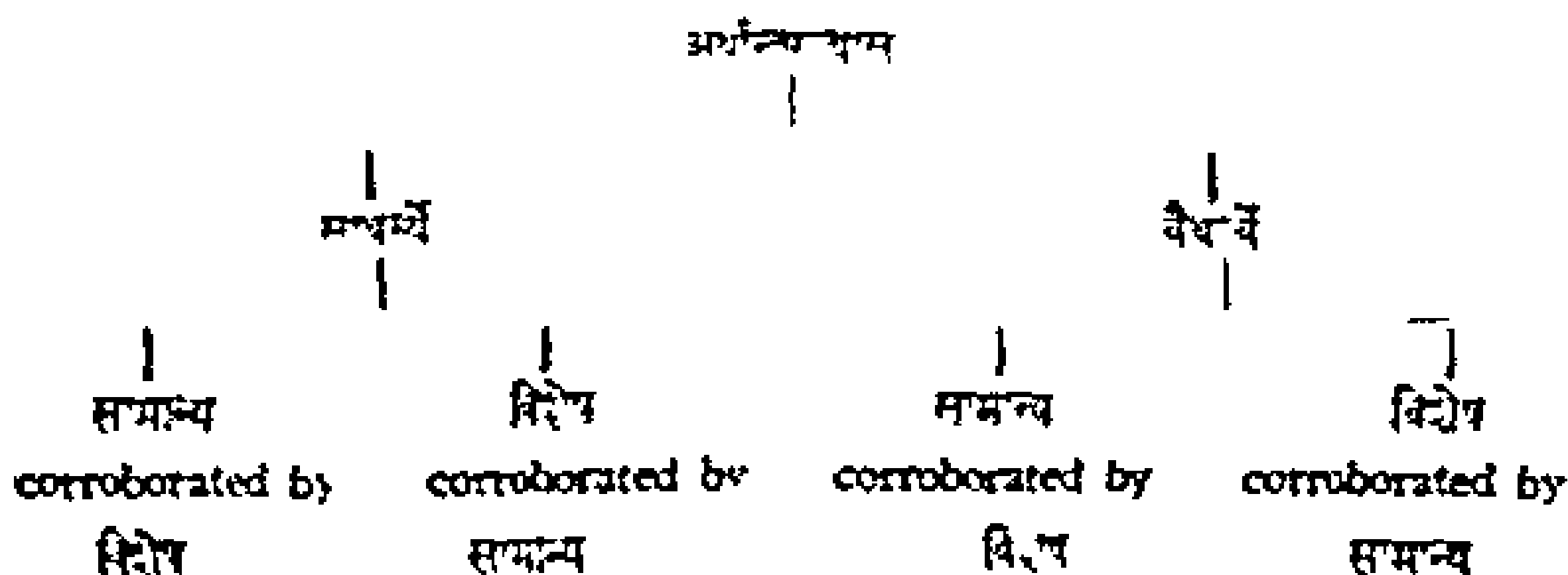
Here the units of the series शौर्योष्मणा, विनयेन, लील्या are, in this very order, connected with the units, ताप, समदरस and रति of a second series, and also with the units, दिशा, विदुषा, मृगीदृशा of a third series. Thus the connection is दिशा चेतसि शौर्योष्मणा ताप पुष्पान्, विदुषा चेतसि विनयेन समदरस पुष्पान् and मृगीदृशा चेतसि लील्या रति पुष्पान् (त्रिधा वसति) । This is, therefore, यथासख्य दिशा विदुषा मृगीदृशा is the pivotal series Note that in एकस्त्रिधा वसति, there is विरोध

Why is it that one particular unit gets connected only with some other particular unit and not with any and every other unit ? The reply is simple It is योग्यता that determines this connection Thus in the instance given above there is परस्परयोग्यता between द्विषा चेतमि, शौर्योष्मणा and ताप, between विदुषा चेतमि विनयेन and ममदरसं and between मृगीदृशा चेतमि, लीळ्या and रति

२३—अर्थान्तरन्यास

अर्थान्तरन्यास finds its place here because with विभावना, व्यतिरेक, आश्लेष समापेक्षि and अनिशयाक्षि it formed a group both according to भामह and उद्भट It is a figure embodied like प्रतिवस्तूपमा and दृष्टान्त, in वाक्यस mutually independent by syntax But whereas in those two figures, it is the poet's aim to point out the सादृश्य between two वाक्यार्थस based on वस्तु-प्रतिवस्तुभाव or बिम्ब-प्रतिबिम्बभाव here, in अर्थान्तरन्यास, it is the poet's intention to corroborate some particular fact (विशेष) by citing the general truth or vice versa Thus while it is वस्तु-प्रतिवस्तुभाव and बिम्ब-प्रतिबिम्बभाव that are respectively in evidence in प्रतिवस्तूपमा and दृष्टान्त, in अर्थान्तरन्यास it is समर्थ्य-समर्थ्यभाव Says a poet हनुमानश्चिमतर् दुष्कर वि महामनाम् । (कु) Here in order to corroborate the particular fact that Hanūmat could cross the ocean has been adduced the general truth Nothing will be difficult for the great to achieve

Corroboration or समर्थन being the poet's motive in this figure he avails himself of the expedient of citing a general truth to corroborate a particular fact or vice versa That is a विशेष he supports by a सामान्य or a सामान्य by a विशेष Sometimes as in दृष्टान्त, he will produce the same result by वैधर्म्य i. e. by giving the विशेष positively and the सामान्य negatively or vice versa Thus we get the following scheme —

समर्थ्य is the thing corroborated, समर्थक is the thing that corroborates or bears out the समर्थ्य. Rhetoricians like उद्भट, make divisions based on the position of समर्थ्य-समर्थक, whether one or the other is stated first. [समर्थनस्य पूर्वं यद्वचोऽन्यस्य च पृष्ठतः । विपर्ययेण वा .. उद्भट] There is yet another principle of division adopted by some like उद्भट, जगन्नाथ. If the समर्थकवाक्य expresses its समर्थन by words like हि यत्, यत् etc, it is शाब्द अर्थान्तरन्यास. It becomes आर्थ if such words are absent. Read र ग —अस्मिन्नल्कारे समर्थ्यसमर्थकभाव आर्थ शाब्दश्चाल्कारता प्रयोजकः । हि, यत्, यत् इत्यादि प्रतिपादकस्याभावे आर्थः । तत्सत्त्वे शाब्दः । उद्भटः—हिशब्दोक्त्या अन्यथापि वा. About such divisions रयकः seems to be the correct attitude. He sees nothing striking in them. Read अ स —हिशब्दामिधान-अनमिधानाभ्यां समर्थकपूर्वोपन्यास-उत्तरोपन्यासाभ्यां च भेदान्नरसम्भवेऽपि न तद्गणना सहृदयहृदयहारिणी ।

अर्थान्तरन्यास vs समवद्वस्तुसम्बन्धा निदर्शना —We have already seen how, in this variety of निदर्शना, some particular fact is taken to convey some general truth. It, therefore, has very close affinities with अर्थान्तरन्यास, particularly where a general truth is corroborated by a particular fact. The one could, in fact, be reduced to the other and *vice versa*. Thus चूडामणिपदे धत्ते यो देव रविमागतम् । मता कार्यातिथेयीति बोधयन् गृहमेधिना might become an अर्थान्तरन्यास if put as सता आतिथेयी काया । उदयाचल आगत रवि चूडामणिपदे धत्ते ।

But there is a difference of form between the two. While in निदर्शना, the सामान्य and विशेष are welded together in *one sentence* in अर्थान्तरन्यास the two are embodied in two वाक्याः mutually independent by syntax.

अर्थान्तरन्यास vs दृष्टान्त and प्रतिवस्तूपमा —All of them are अनेक-वाक्यगत and these वाक्याः are grammatically independent. But (1) while in दृष्टान्त and प्रतिवस्तूपमा, there is औपम्य between the two वाक्याः in अर्थान्तरन्यास there is समर्थ्यसमर्थकभाव between them. (2) While in दृष्टान्त and प्रतिवस्तूपमा, औपम्य being the *motif*, both the वाक्याः refer to particular facts (विशेष) or both to generalities (सामान्य), in अर्थान्तरन्यास, समर्थन being the *motif* one वाक्य refers to the सामान्य, the other to the विशेष. The reason is plain. Corroboration requires a particularity for a generality and *vice versa*. (3) Therefore while in प्रतिवस्तूपमा there is वस्तु-प्रतिवस्तुभाव owing to the same धर्म being stated differently, while in दृष्टान्त, there is विम्ब-प्रतिविम्बभाव owing to the धर्मे (and धर्मिन्स also) corresponding one to the other in अर्थान्तरन्यास there is सामान्य-विशेषभाव between one वाक्य and the other. Read सा द —समर्थ्यसमर्थकवाक्ययोः सामान्यविशेषभावोऽर्थान्तरन्यासः । प्रतिवस्तूपमा-दृष्टान्तयोस्तु न तथेति भेदः ।

Is there no समर्थन in प्रतिवस्तूपमा and दृष्टान्त? It is there but not as conclusive as in अर्थान्तरन्यास. One can *decisively* corroborate a particular case by a generality or a generality by a particular case (न निविशेष मामान्यम्). But an analogous case as in दृष्टान्त or प्रतिवस्तूपमा cannot corroborate as conclusively. It has a probative value only in so far as it tends to make us aware of another similar case.

अर्थान्तरन्यास vs. अप्रस्तुतप्रशंसा :—अप्रस्तुतप्रशंसा based on सामान्य-विशेष-भाव bears resemblance to अर्थान्तरन्यास which also, as we saw, is based on सामान्य-विशेषभाव. But (1) while in अप्रस्तुतप्रशंसा, only the अप्रस्तुत is mentioned, the प्रस्तुत being suggested, in अर्थान्तरन्यास, both the अप्रस्तुत and प्रस्तुत, are mentioned. To put it otherwise, in अप्रस्तुतप्रशंसा, only the समर्थक is वाच्य, the समर्थ्य being गम्य; in अर्थान्तरन्यास, both समर्थ्य and समर्थक are वाच्य. Read रुच्यकः—द्वयोः सामान्यविशेषयोः यदा वाच्यत्वं भवति तदा अर्थान्तरन्यासाभिर्भावः । अप्रस्तुतस्य वाच्यत्वे प्रस्तुतस्य गम्यत्वे सर्वथाप्रस्तुतप्रशंसेति निर्णयः । (2) This entails a further point of difference between the two figures. In अप्रस्तुतप्रशंसा, we have a single statement pertaining to the अप्रस्तुत. In अर्थान्तरन्यास we have a double statement, one relating to the अप्रस्तुत, other to the प्रस्तुत.

Can there be अर्थान्तरन्यास based on कार्य-कारणभाव? :—आचार्यजिनस like रुच्यक and विश्वनाथ hold the view that, for समर्थन such as is aimed at in अर्थान्तरन्यास, like सामान्य-विशेषभाव, कार्य-कारणभाव also is useful. In other words, according to them, we get अर्थान्तरन्यास not only where the two वाक्यस are related as सामान्य-विशेष but also where they are related as कार्य-कारण. Thus the समर्थ्य वाक्य being कार्य, the समर्थक may be कारण, and *vice versa*. In पृथिवि स्थिता भव मुजगस्य भारयैनाम् .. देव वरोति हरकामुंरान्तान्यम्, देव etc. is the कारण of पृथिवि स्थिता भव etc. This, therefore, is an instance of अर्थान्तरन्यास, acc. to this view. [अत्र कारण-भूत हरकामुंरान्तान्याकरणं पृथिवीस्थितौ कार्यस्य समर्थकत्वेनोक्तम्—रुच्यक.] As against this, there is the view of जयरथ and जगन्नाथ, both of whom say that समर्थन can be effected only on the basis of सामान्य-विशेषभाव and not कार्य-कारणभाव. Where the two वाक्यस are related as कार्य-कारण, the figure becomes स्वयार्थगत वाक्यद्वयम्, according to them. Read जयरथः—कार्यकारणान्तरात्मन्यस्य भेदस्यैव वाक्यद्वयं प्रत्यहरेव वदन्ति इति सामान्य-विशेषभावप्रयत्नेन भेदसमाप्त्यर्थात् । सम्मतः also confines his अर्थान्तरन्यास to सामान्य-विशेषभाव.

For अर्थान्तरन्यास vs. अनुमान, see अनुमान

अर्थान्तरन्यास is a figure dating back from अजय and दर्शन. The definitions of both are vague in so far as they fail to bring out the महत्त्व-विशेष that figures in the अर्थान्तरन्यास. Neither उक्त nor स्वयं

refers to this essential feature रूद्र appears to have been the first to point out how सामान्य-विशेषभाव operates in the figure. मम्मट and the later आल्कारिकs admitted the figure as based on सामान्य-विशेषभाव. Some like रुय्यक and विश्वनाथ spoke of अर्थान्तरन्यास also based on कार्यकारणभाव.

Essentials — [प्रस्तुतमाधनममर्थस्य अर्थान्तरस्य न्यास अत्र] (1) There must be two वाक्यs, grammatically independent (2) One of them must embody a सामान्य and the other a विशेष (3) One of the two is प्रकृत the other अप्रकृत. (4) The प्रकृत is समर्थ because it is to be corroborated, the अप्रकृत is समर्थक because it corroborates. (5) If a सामान्य is प्रकृत, a विशेष will be अप्रकृत and *vice versa* (6) There may be cases, acc to र ग, where both, the समर्थ and समर्थक, are प्रकृत. In कृतृष्येन्मामिस्तन्वि रमण्यपु वस्तुपु । हित्वान्वि सरोनिन्द्या पश्य याति न पश्यद् ॥ (र ग), both are प्रकृत (7) The समर्थकवाक्य may or may not have a word like हि, यत्, यत् connoting समर्थन. (8) If an उपमाप्रतिपादक like इव occurs, as in एको हि दाशो गुणमन्त्रिपते निमज्जनीन्दो विरणोधिवाक् (कु स), though we have सामान्य-विशेषभाव, it is a case of उपमा (or, acc. to some, of उदाहरणाल्कार)

२ सू ४१ सामान्य वा etc Construe —यत्र सामान्य वा विशेषो वा साधर्म्येण द्विरेण वा तदन्येन समर्थ्यते स अर्थान्तरन्यास । सामान्य विशेष Generality, General truth विशेष a particular fact coming under the सामान्य सामान्य Truth triumphs—will be a सामान्य, युधिष्ठिर, the truthful, triumphed—will be a विशेष coming under it. तदन्येन i e सामान्य by विशेष, विशेष by सामान्य समर्थ्यते is corroborated, is borne out. साधर्म्येण द्विरेण वा i e साधर्म्येण वैधर्म्येण वा । वैधर्म्येण निरुक्तसाधर्म्यविमोक्षधर्म —रामचरण तर्कवागीश See notes on वैधर्म्ये दृष्टान्त under दृष्टान्त We can have साधर्म्ये अर्थान्तरन्यास and वैधर्म्ये अर्थान्तरन्यास Each again will have two divisions —With सामान्य as the समर्थ, विशेष as समर्थक and *vice versa* This gives us *four* divisions in all. Note that the rhetoricians do not speak of माला अर्थान्तरन्यास When a विशेष is समर्थ and सामान्य, समर्थक we cannot have माला Because we cannot state any more than one सामान्य. But when a सामान्य is समर्थ and विशेष, समर्थक, it is possible to have a माला inasmuch as we could cite one विशेष after another as the समर्थक. Could I not say, for instance, “Overweening ambition comes to grief. Napoleon came to grief Kaiser came to grief ”?

St 87 निजदोषावृत्त etc Illustrates साधर्म्ये अर्थान्तरन्यास where सामान्य is समर्थ, विशेष समर्थक. It is our defective vision that makes us see things in other than their true colours अतिसुन्दरमेव एव emphasises मोदय विपरीत भवति appears otherwise i e ugly

Here the general truth (सामान्य) viz गोपद्वयमनसां सुन्दर विपरीत भाति is समर्थं पिच्छोरन्त नारमवि फन पर्यति which is a particular fact coming under the सामान्य—पिच्छोपहत्य being a शब्द—is समर्थः. Both are positive assertions. Hence it is माध्यमे अर्थान्तरन्यास with सामान्य as समर्थ्य and शब्द as समर्थः.

St 88 सुमित्रवसना etc Illustrates माध्यमे अर्थान्तरन्यास where विशेष is समर्थ्य सामान्य समर्थः. An अभिचारिका stranded in pitch dark is able to resume her course and reach her destination when her path is lit up by the king's glory sung by coincidence. *ab* Construe चन्द्रान सुमिति वसनाश्रवणां सुमिति वसुमिति मन्त्रे यन्त्या विषु अन्त गत अभूत् । When a lovely lady (सुमति) was moving wantonly in moonlight सुमित्रवसनाल्लकाराया The white colour of ornaments and apparel was in order to make the party inconspicuous in the moonlight. किंति केनापि अगाधन —The fame was so bright that it lit up the quarters सुमित्रवसना प्रियगृह अगान् सुमित्रवसना because in the pitch dark she was becoming conspicuous. The अगान् was not because she would lose her way in darkness but because she might be made out clearly with her white ornaments and clothing standing in sharp relief against the background of darkness.

Here the particular incident of the अभिचारिका being obliged though indirectly by the king (because his glory was of service to her) is समर्थ्य. The general truth that the king was a source of happiness everywhere is समर्थः. इति सुन्दर is a शब्द meaning मन्त्र सुन्दर भवि. Therefore विशेष being in effect अभिचारिका प्रीति सुन्दर भवि, and सामान्य मन्त्र सुन्दर भवि we have माध्यमे अर्थान्तरन्यास.

Here the समथ्य is the सामान्य or general truth the virtuous have to *suffer* for their virtues The समथक is the विशेष. The naughty bull *enjoys* a life of ease It is easy to see how this समथक negative ly (enjoyment being the negation of suffering) bears out the general truth This is therefore वैधव्य अर्थान्तरन्यास with a सामान्य as समथ्य and विशेष समथक

St. 90 अहो हि etc Illustrates वैधव्ये अर्थान्तरन्यास with विशेष as समथ्य and सामान्य समथक Someone breaking some sad news to his friend Some say that it is युधिष्ठिर breaking the sad news of अभिमन्यु's death to अर्जुन म आशुषा बहु अपराद्ध i e it is my misfortune that I continue to live since I have to report such a sorry thing

Here the अधन्यत्व of the particular individual who is reporting the sad news is the समथ्य and is a विशेष The समथक is the सामान्य viz धन्यत्व of those who have not to report a sad news अधन्यत्व being the negation of धन्यत्व we have वैधव्ये अर्थान्तरन्यास in which the समथ्य is a विशेष and समथक सामान्य

How are we to decide that a particular वाक्य is समथ्य or समथक? Whatever is put first is not necessarily समथ्य because it is equally permissible to place समथ्य *after* समथक It is easy to decide this matter where हि यन् यत are used as they introduce a समथक But where they are not used each case will have to be judged on its own merits. Thus in निन्तापावृत्तमनसा etc one may justifiably argue पश्यन् पितापहता etc is समथ्य and निन्दोपा विभ्रान्त the समथक In मस्तिवमन्ता etc on the other hand the case of the अभिमारिका alone would seem to be समथ्य as it forms the प्रकृत But if we picture to ourselves a poet lavishing praise on his patron क नामि शुभप्रभ becomes a समथ्य and the particular incident of the अभिमारिका समथक The same applies to गुणानामेव etc But in अहो हि मे etc the particular thing alone is समथ्य because it is the matter under consideration. In short for deciding समथ्य—समथक no hard and fast rules could be laid down. It has to be decided by taking into consideration the context etc

२४—विरोध

विरोध is really speaking विरोधभ्रम semblance of conflict Genuine विरोध being negation of योग्यता and therefore of fact has no place in poetry and one indulging therein will produce not real poetry but a travesty of it For poetic licence also has its limits The poet in all his peregrinations must not deviate from योग्यता and genuine विरोध does involve such deviation

In विरधाभास the poet gives us a truth but by paradox or contradictory statement Is it not paradoxical and yet true that इन्मर्त्य should lose her life due to the garland of flowers falling on her? Is it not paradoxical and yet true that the tender flower the arrow of Cupid should prove deadly to the lover—मृत् सीष्णतर यदुच्यते तस्मिन् ममथ दृश्यते त्वयि? Is not दुष्यन्त telling us a truth though involving a semblance of contradiction when he says विमृशति हिमगर्भैरग्निमिन्दुर्मयूयैस्त्वमपि (1 e स्मरोऽपि) कुमुदवाणान् वज्रमारीवरोपि । ? In short in विरधाभास we have a truth set forth as a paradox And because it is truth an explanation (समाधान) can be given for the paradox. Read रघुक —स च समाधानं विना प्ररुद्धो नोप । सति तु समाधाने प्रमुखा एवाभासमानत्वात् विरधाभास । भामह's words समाधौ मरौ सति relating to विभावना also apply here

We have already seen how there is paradox at the root of the figure विभावना and विरोधोक्ति To have an effect in the absence of a cause and to have no effect when the cause is potent enough are paradoxical indeed That way विभावना and विरोधोक्ति are aspects of विरोध But as we saw विरोध in the field of causation has crystalised into विभावना and विरोधोक्ति and a few other figures which enjoy a status independent of विरोध Read र म —कथकारणाद्विबुधनात् विरोधोक्तिः विरधाभास तन्मालीनस्तु विभावनाः

क्रिया, or (3) गुण and द्रव्य. There may be विरोधाभास also between (1) क्रिया and क्रिया or (2) क्रिया and द्रव्य. Lastly, there may be विरोधाभास between (1) द्रव्य and द्रव्य. This gives ten (4+3+2+1) divisions in all मम्मट admits this principle of division. रुद्र, विश्वनाथ and जगन्नाथ admitted it. जगन्नाथ however is critical of it. See below.

Before रुद्र, neither भामह nor दण्डिन् nor उद्भट, nor वामन had adopted this principle of division. After रुद्र, अप्पल्लवीक्षित did not adopt it. जयरथ is critical of it and sees no charm in the divisions. Says he अनेन एषा लक्ष्ये तथा वैचित्र्याभावात् अनववृत्तिर्ध्वनिता । अत एव अस्माभिरप्येते नोदाहृता । He would himself propose the following divisions —अनेनेह चिह्ननैरनुक्ता अपि वैचित्र्याधायिनो भेदा अनुमर्तव्या इत्यपि सूचितम् । तेन (1) भावयो (2) अभावयो (3) भावाभावयोश्च विरुद्धोपनिबन्धे विरोधो ज्ञेय इति । जगन्नाथ also is equally critical of divisions based on तानि etc. He would rather adopt a twofold division based on the presence or absence of शेष. Read र ग —वस्तुतो तान्यादिभेदानामह्यत्वात् शुद्धत्वशेषमूलत्वाभ्यां द्विविधा ज्ञेय । Further, जगन्नाथ would divide it as शाब्द and आध. If words like अपि are present, it is शाब्द. Otherwise आध. Read यत्र अपि शब्दादिर्विरोधस्य घातस्तत्र विरोधः शाब्दः, अन्यत्र त्वार्थ इति तावत् प्राचा मिद्वान्तः ।

शेष and विरोध —This brings us to the part played by शेष in विरोध. Though it is possible to have विरोधाभास without शेष, e.g., तस्या मृणालवल्यानि दवरहनराशि भवति still, in Sanskrit literature, शेषमूलक विरोध is of frequent occurrence. Writers like बाणभट्ट have made a profuse use of it in their writings. बाणभट्ट, in particular, makes it a point to round off his elaborate descriptions with शेषमूलक विरोधाभास.

It is not difficult to understand why शेष should bulk large in विरोधाभास. As a लिङ्ग word possesses two meanings, the poet finds it easy to effect विरोधाभास therewith. Take, for instance, बाण's विरोधाभास used in the राजकुञ्जर्णने in the कादम्बरी. He says that the राजकुल (palace) was अवतिविषयगतमपि मागधतनाधिष्ठितम्. How can the palace in अवति have people from मागध? To say so is contradictory, paradoxical. But that the contradiction is only apparent (विरोधाभास) becomes clear as we recall the other sense of 'मागध' viz. bards. The palace had so many bards therein. Thus the विरोधाभास is rendered possible by the double meaning of the word मागध. With one meaning —inhabitants of मागध, there is real विरोध as that meaning does not apply to the राजकुल. With the other meaning —bards, there is no विरोध as it applies to the palace. Thus it is a विरोधाभास. Some आल्कारिक्स like उद्भट call these cases of रूप. Others hold them as cases of मकर of शेष and

विरोध Read रूपक — हेयगमत्वे विरोधप्रतिभोत्पत्तिहेतु रथ औद्भटनान् । दर्शनान्तरे तु भङ्गाकार ।

विरोध vs विभावना and विशेषोक्ति — Just as in विरोध there is only semblance of conflict so in विभावना and विशेषोक्ति, there is only a semblance of conflict. Again in both the conflicting things are present in the same abode. But (1) While in विभावना — विशेषोक्ति the विरोध is in other field of कार्य-कारणभाव in विरोध it is in other fields (2) While in विभावना-विशेषोक्ति only one of the विद्द things strikes us as wonderful to wit कर्मत्व in विभावना and कलभाव in विशेषोक्ति in विरोध both the विद्द things strike us. To put it otherwise in विभावना-विशेषोक्ति we have पञ्चाशद्वय while in विरोध we have मियोवाध. Read सा ६ — विभावनाया कारणभावेन उपनिबध्यमानत्वात् कार्यमेव बाध्यत्वेन प्रतीयते । विशेषोक्तौ च कार्यभावान कारणमेव । इह त्वन्यन्य द्वयोरपि बाध्यत्वमिति भेदः । This is also the view of रूपक. But see how र गे corrects it in the matter of विशेषोक्ति — वस्तुनस्तु कार्यानुत्पत्तिरेव अस्मिन्नन्वारे (1 e in विशेषोक्ति) बाध्या ।

But in अर्थ विभावना — अर्थ विशेषोक्ति which give rise to सहेयमर we get मियोवाध and therefore there will be justification in looking upon them as cases of विरोध. When अस्मिन्निव addresses his sore afflicted heart प्रमत्त निर्वाणे हृदय परिहाये वह मे मिम् or when the poet says राजाडीणानिनाशयम् we get अर्थ विभावना or अर्थ विशेषोक्ति. But it will not be quite wide of the mark if we say that it is a case of विरोध — though when we do so we just allow विरोध to trespass on the field of कार्य-कारणभाव.

विरोध vs रूपक — If मृगान्वय्यानि स्वहृन्तराणि or चन्द्र वचनम् is a विरोध why should not मुर चन्द्र also be a case of विरोध since in both one thing is superimposed on another? The answer lies in the fact that in the former the poet wants to stress the विरोध between मृगान्वय्यानि and स्वहृन्तराणि while in the latter though there is विरोध between मुर and चन्द्र still the poet wants to stress the सादृश्य between the two in order to attribute to मुर the परमे of चन्द्र such as अश्वत्थ etc. To put it otherwise in मृगान्वय्यानि स्वहृन्तराणि there is implicit the force of अपि मृगान्वय्यानि (अपि) स्वहृन्तराणि भवन while in मुर चन्द्र this force is absent. Read र ग — एव न रूपदे मुर चन्द्र 'त्वमी मयि आत्म विरोध क्यति न म मत्र प्रतिविम्बविहित भव तु क्यनिष्ठतामवपि मयमन्तना मुर प्रविशय्य क्यमे एवेति म चमकरी न विरोध प्रयुज मत्रवि विरोधो विविधायाननुगुणानुदिति इति नात्यम् । विमननया आरक्षितत्वात् कुमुदनि गता 'स्वामी तु किदियार्गनामाधया अवदुक्तव्य विव त्वत्तनुगुणाय अन्वयिनी अयर्थे विरोध समुत्पत्ति इति स एव अर्थः ।

For विरोध vs अयगति see अयगति

विरोध is a figure dating back from भामह and दण्डिन् Both of them give definitions that fail to bring out the fact that the विरोध must be apparent only All the same, the instances given by them are of विरोधाभास उद्भट also gives a definition equally vague on the point of आभास since he reproduces भामह *verbatim* वामन was the first to state categorically that विरोध is really विरोधाभास रुद्रट is silent over आभासत्व but gives divisions based on the fourfold सकेत of words. मम्मट is explicit in the matter of आभास and adopts रुद्रट's principle of division based on सकेत कव्यक, विश्वनाथ and जगन्नाथ follow मम्मट both in emphasizing आभासत्व and in giving the सकेतमूल divisions जगन्नाथ, however, is loth to admit the divisions as poetical अप्पय्यदीक्षित ignores the divisions Some आल्यारिक्स style the figure as विरोध, others as विरोधाभास

Essentials —[आभासते इत्याभास । विरोधश्चासौ आभासश्च ।—वैद्यनाथ तत्सत् on कुवलयानन्द. आभास is further explained by र ग —आ ईषद् भासन इत्याभास] (1) Two mutually conflicting things must be set forth as abiding in *one* abode (2) The conflict must be in a field other than that of कथनारणभाव (3) The conflict must not be genuine but apparent that is to say, we should have only विरोधाभास and not real विरोध (4) Since the विरोध is only apparent, it must be easily explicable—समाधौ सुकरे मति-भामह (on विभावना) (5) The विरोधाभास may or may not be based on श्लेष (6) The idea of conflict is explicit when अपि is used and implicit when it is not used but implied

§ सू ४२ विरोध' etc. Construe अविरोधेऽपि यत् विरुद्धत्वेन वच म विरोध । अविरोधेऽपि । e. there must not be real conflict Real conflict is not permissible as it violates the requirement of योग्यता Thus the अल्वार विरोध is in effect विरोधाभास

वृत्ति वस्तुवृत्तेन अविरोधेऽपि । e. वास्तविके अविरोधेऽपि —Even when there is no real conflict विरुद्धयोरिव अभिधानम्. The two things are set forth as if (इव) they are mutually conflicting, incompatible इव emphasizes the आभासत्व the aspect of being a semblance

§ सू ४३ जातिश्चतुर्भिः etc Construe जाति जात्याद्यै चतुर्भिः विरुद्धा स्यात् । गुण त्रिभिः विरुद्ध स्यात् । क्रिया द्वाभ्यां विरुद्धा स्यात् । द्रव्यं द्रव्येणैव (विरुद्ध) स्यात् । इति ते (विरोधा) दश भवन्ति ।

There are *four* जातिविरोधs viz (1) जाति vs जाति (2) जाति vs गुण (3) जाति vs क्रिया, (4) जाति vs द्रव्य रुद्रट does not admit the last viz जाति vs द्रव्य मा च rightly criticises this view —नित्यमेव द्रव्यान्वितत्वात्

जातर्तं जातिद्रव्ययोर्विरोध इति भवन् रदय नवभेदी मन्यन्ते । नदार्तम् । तानेर्गुणाद्याश्रितत्वस्यापि भावात् ।

Three गुणविरोधs are possible (1) गुण vs गुण (2) गुण vs क्रिया (3) गुण vs द्रव्य [One more viz गुण vs जाति is जातिविरोध (2)]

Two क्रियाविरोधs are possible (1) क्रिया vs गुण, (2) क्रिया vs द्रव्य [Two more viz क्रिया vs जाति is जातिविरोध (3) क्रिया vs गुण is गुणविरोध (2)]

One द्रव्यविरोध is possible द्रव्य vs द्रव्य [Three more द्रव्य vs जाति is जातिविरोध (4) द्रव्य vs गुण is गुणविरोध (3) द्रव्य vs क्रिया is क्रियाविरोध (2)] The terms जातिविरोध, गुणविरोध क्रियाविरोध and द्रव्यविरोध here respectively connote a विरोध in which one of the विरुद्ध things is जाति गुण or द्रव्य इति ते दश — ते : १० विरोधा दश 4+3+2+1=10

जाति गुण क्रिया and द्रव्य is the fourfold स्रोत of दश as admitted by the वैयस्यरत्न See उपाख II for मयेन रदय was the first to adopt this principle of division for विरोध भामह and उद्भट only talked of गुण and क्रिया

St 91 अभिनव etc Illustrates जाति जाति विरोध A दूरी intimates to a नायक how the नायिका has been so stricken with the grief of separation that soothing remedies like the lotus leaves only tend to make her agony more acute Construe मया विधिवान् त्ववियोगविषादो मया दुरङ्गुणा कथानि दवन्दनरुदि भवति । पविषाते when there has fallen on her the bolt (पवि) of separation Dissolve नन्विनीकिसल्यश्च मृगान्धन्यानि च । दवन्दन = दवानां (दुनानि पीडयन्तानि च)

Here the विरोधभास lies in नन्विनीकिसल्य and मृगान्धन्यानि being दवन्दन How can tender sprouts and fibre-coils become दवानां we ask ourselves. The explanation (समाधेय) lies in the fact that due to विरहवेग्ना soothing remedies aggravate the agony Since किसल्य and धन्यानि which represent particular जातिस stand here in antithesis to दवन्दन also a जाति we have जाति जाति विरोध Note that there is implicit the idea of अपि in मृगान्धन्यानि (अपि) दवन्दनरुदि भवति ।

St. 92. गिरयोऽपि etc Illustrates जा न गुणविरोध A compliment paid to a king's eminence agility depth and forbearance त्वं अन्विरे beside you as compared to you To be taken with गिर्य मरुत्, अभि and विधमरा त्वं अन्विरे गिरयोऽपि अनुमनियुग and so on विधमरा अपि अनि मरुत् Compliment to the forbearance of the king Earth is generally taken as representing the height of forbearance.

Here the विशेषात्म consists in associating गिरि's with अनुमन्य, मरुत् with मरुत्त्व अभि with अगम्यत्व and विधमरा with अनिम्यत्व. It can be

explained away as due to the extraordinary eminence, agility, depth and forbearance of the king before whom these things are dwarfed into insignificance

As गिरिः, मरुः, अग्निः and विश्वभरा which are जातिः here stand in antithesis to गुणः viz. अनुव्रतत्व, अचलत्व, अगम्भीरत्व and अनिलयुत्व, we have जाति-गुण विरोधः. The antithesis is expressly conveyed by the word अदि used with all the four. Is विश्वभरा (Earth) जनिवाचकः? Strictly speaking it is not जनिवाचकः as earth is one only and जनि presupposes individuals more than one. Nor can it be taken as द्रव्य, as प्रभा does. For द्रव्य, as the वैशारण्याः conceived it, was मज्ञः, proper noun. The difficulty could be possibly removed by taking जनि as conveying the notion implicit in the Common Noun of Grammar and none can deny that 'Earth', though one, is still a common noun. To that extent, the word may be taken as जनिवाचकः. Some think of a class of विश्वभराः as due to there being an earth in every सर्ग and सर्गः being infinite in number. At any rate कमुभरा cannot be द्रव्य which term the वैशारण्याः apply strictly to proper nouns. Is the difficulty due to our judging वैशारण्याः terminology by नैयायिक standards?

St 93 येषां etc. Illustrates जनि क्रिया विरोधः. The poet eulogises the valour of a king, thanks to which the hostile heroes suffer decapitation and are covered with dust. Construe येषां कण्टपरिमृष्टप्रगविता सप्राप्य स धाराधरः तीक्ष्णः अपि अनुरज्यते, यमपि च स्नेहं परमाप्ति, तां सगरसंगमस्तमनसा राज्ञां प्रसाधनविधिं त्वया पादुना पटलैः निर्गन्धेने इति कौतुकम् । धाराधरः sword. कण्टपरिमृष्टप्रगविता सप्राप्य Literally when it develops a liking (प्रगद) for the embrace of the necks of the enemies. Euphuistic expression for decapitation of the enemy अनुरज्यते becomes red (with blood) स्नेहं परमाप्ति becomes clammy (with blood) पादुना पटलैः प्रसाधनविधिः The enemies are covered over with dust as they fall प्रसाधनः Decoration

Here the विरोधः is between राज्ञां and पादुनां पटलैः प्रसाधनं, as सा चूडामणिः understands. The जनि of kings stands in antithesis to the क्रिया of dust toilette. The explanation lies in the fact that due to the prowess of the king they are covered over with the dust of the battle field. Some commentators like माणिक्यचन्द्र see the विरोधः between अनुव्रतः and प्रसाधनविधिः. Some others think that the विरोधः is between the जनि, धाराधरः and the क्रिया, अनुरज्यते and स्नेहं परमाप्ति. Of all these seems the best appreciation. Note that there is गुण विरोधः

St 94 सृजति च etc Illustrates तानि-द्रव्य विरोध The eminent विष्णु has to become a fish (मत्स्यावतार) by force of circumstances
 Construe य नियत हेतुर्नैव इदं तगात् सृजति अस्ति सहरति च सोऽपि तनादन अवसरवशात् शफर* (अभूत्) इदं चित्रम् । हेतुर्नैव = लील्यैव अवसरवशात् When the earth was submerged under water, मनु's ark with the creatures aboard was tied to the horn of this मत्स्य Thus the living creation could be saved from the प्रलय शफर* fish

Here अनात्म which is मज्ञा or द्रव्य stands in antithesis to शफर, a तानि The explanation lies in the miracle worked by विष्णु

St 95 सतत सुखलायुक्ता etc Illustrates गुण-गुण विरोध Descrip-
 tion of the change made in the life of the wives of poor Brahmins by a king, a patron of learning coming into power सति भवति when you are there (on the throne) Construe —बहुतगृहकमप्यनया सतत सुखलायुक्ता (अथ एव) कठिना कदा

Here there is विरोधभङ्ग between the गुण कठिन्त्व and सुखमत्त्व The explanation lies in the fact that the women were spared the hard work of the household due to fortune smiling on them as a result of the king's munificence

St 96 पेदालमपि etc Illustrates गुणक्रिया विरोध The delicate words of a villain touch to the quick The harsh words of the good prove soothing सतत्स्वरिदां मानस object of रहितस्य and प्रमान्यनि सतत्स्वरिदो = तत्त्वविदा [सतत्स्व तत्त्वं इति च पक्षे —उद्योतः । १ । सुतत्त्वविदां

* Here there is विरोधभङ्ग between the गुण पदस्त्व and the क्रिया दान and again between the गुण पदस्त्व and the क्रिया प्रवेद The explanation is to be sought in the fact that the words of the wicked are mischievous and those of the good salutary

St 97 शैल्यदि etc Illustrates गुण-द्रव्य विरोध The well known miracle wrought by परशुराम when he pierced mount शैल with his arrow
 Construe नय स भगवन् भूयसा यद् उग्रमहद्गुह्यं भयं शैल्यदि (तस्य) मागन्मगन्-
 दानात्ते नवाभ्योऽन्निवन् अभूत् । मार्गानामर्कटातपात्ते At the unstemmed (भारतः) and sharp (शार्प) shower of his arrows उग्रमहद्गुह्यं Solid with massive (उग्र) boulders. भूयसम् Creating unprecedented things.

Here the विरोधभङ्ग lies between the द्रव्य (मज्ञा) भूयसम् and the गुण दृढमिदम् The explanation is to be found in the Herculean strength of परशुराम

St 98 परिच्छेदातीत etc Illustrates क्रिया क्रिया विरोध माधव narrating the state of his mind to मकरन्द परिच्छेदातीत (विकार) A feeling that is beyond (अतीत) measure b Construe य अस्मिन् नमनि पुन अनुभवपथ न गतवान्. Add *in this life* after '*repeated itself*' in the Translation विवेक etc i.e the power of discernment is lost and in consequence profound infatuation has set in अन्त जडयति Makes me chill at heart

✓ Here the विरोधभास is between the क्रियाऽ नश्यति—ताप कुरते जडयति has two meanings (1) नश्यति cools down (2) paralyses ताप कुरते also has two meanings (1) Makes hot (2) torments How can a विकार which cools one down make him hot we ask And we are satisfied when we recall the other meaning of each of the two words It is common experience that a thing which paralyses also torments So what is felt as विरोध in the light of the first meaning of each of the two नश्यति and ताप कुरते proves to be mere विरोधभास when we recall the other meaning

St 99 अय वारामेको etc Illustrates क्रिया—द्रव्य विरोध The legend of अगस्त्य who gulped down the vast ocean in the space of a moment नृणां तरलितमनोभि with our minds disconcerted by thirst नृणां for water and also for the jewels ताम्रपत्तिमिमकरम् (उत्पत्ति) with the sharks (निमि) and crocodiles in agony (as their native element was being gulped down by the sage) मुनि अगस्त्य

Here there is विरोधभास between अगस्त्य (the meaning of मुनि) a द्रव्य (~ सज्ञा) and the क्रिया of quaffing the ocean It is explained as being due to the supreme eminence of अगस्त्य Note that मुनि has to be taken in the sense of अगम्य and then it becomes a द्रव्य or सज्ञा Some like प्रदीप take the विरोध to be between जलनिधि and वनक्रिया जलनिधि being one is द्रव्य they argue That this view about द्रव्य is not correct we have seen at St 92 while discussing whether विश्वरूपा is ननि or द्रव्य Note that this stanza could be also an अवस्तुनश्रवणा, the वस्तुनश्रवण being मन्त्रमदि अविपरत्वम्

St 100 समदमतगज etc Illustrates द्रव्य द्रव्य विरोध The white Ganges becomes dark like the Jumna owing to the ichor of a king's elephants being washed therein. चित्तिनिलक addressed to the king तटपुरि स्वयि The king was camping on the bank of the Ganges. शङ्करचूडापगा The river (ज्योत्स्ना) on the head of शिव i.e गंगा समद etc ममता ये ममतायां तेषां यद् ममजल, तस्य द निष्पन्न तन दा ममद्वि (river) ममता परिष्ठा (contact)

Here the विरोधभाव lies between the द्रव्य गंगा and यमुना (कालिन्दी) How can गंगा become यमुना, we ask ourselves. The explanation lies in the fact that the flow of black ichor was copious enough to turn the white current of the Ganges black like that of the Jumna

२५—स्वभावोक्तिः

स्वभावोक्ति means literally the description of some trait of an object, and the figure consists in the *faithful* portrayal of some object bringing into prominence traits that are charming enough in the poet's eye. The poet aims at giving us a vivid pen picture, maybe, of some landscape, sun rise sun-set, some animal while it is stationary or in action, the innocent activities of a child, the amorous acts of a romantic maiden, and such other themes. What the artist does with the brush, the poet succeeds in achieving with the pen.

Realism, not idealism, is the keynote of the figure. The poet's attention is arrested by some striking fact in nature and he sets about describing it as it is, without the slightest touch of idealism. That way, in स्वभावोक्ति we get the measure of the poet's power of observation. कालिदास's graphic description of the वृष्णमृग in ग्रीवामङ्गलितम् etc (शाकुन्तल १ ७), his portrayal of the actions of सर्वदमन who is yet a small boy (शाकुन्तल ७), भवभूति's description of the horse as put in the mouth of the unsophisticated वट्ट (उत्तररामचरित ४ २६) पश्चाद् पुच्छ वहति etc., his description of सीता when she was yet a small girl in प्रतनुविरले प्रान्तेमौल्य etc (उ १ १ २०), कण्व's description of the horse इन्द्रायुध and the elephant गधमादन at the palace (राजकुल) of तारामण्ड, his description of the चण्डालकन्या, the parrot, the sage नागार्जुन, the शाक्यमलि तर, the evenings and mornings—these are some of the best specimens of स्वभावोक्ति.

Is स्वभावोक्ति an भट्टकार? —Since in स्वभावोक्ति, there is only a realistic delineation of objects, some भट्टकारिणः are loth to concede to it the status of an भट्टकार. भट्टकार, for instance does not seem to be very enthusiastic about its claim to be an भट्टकार, to judge from his words इति वेचिद् प्रवक्षते [स्वभावोक्तिरुत्कार इति वेचिद् प्रवक्षते । २ १३], and if this evidence is not conclusive, one has only to see भट्टकार's attitude towards कर्तृ, another figure closely akin to स्वभावोक्ति. Says भट्टकार — मनेसमयो भवन्त्युपनि वसथ परिण । इत्येवमदि वि वाक्य, कर्तृदेनां प्रवक्षते ॥ (२ ८७) In short, भट्टकार, a sponsor of वसति (वेष्टनान्त्या रिता) appears reluctant to admit कर्तृ, स्वभावोक्ति etc. based on realism as भट्टकार's कर्तृ's. 'one is apologetic when he talks of this figure सम्बन्धेवैव मया च

वाच्येष्वप्येतदीक्षितम् ।—says he He means in effect Though the proper sphere of realism is science it may play part in poetry also This implies that दण्डिन् also felt that स्वभावोक्ति due to its realism was not in tune with the rest of the figures वामन did not admit the figure नमन्नाथ does not refer to it but this may be due to his work र ग , having come to an abrupt end That he appreciated स्वभावोक्ति could be inferred from his remarks in his criticism of सा द's definition of काव्य —वस्तुस्वरूपप्रधानानां काव्यानामकाव्यत्वापत्तेः । न चक्षुषा पत्तिः । महाकवि संप्रदायस्याकुलीभावप्रसङ्गात् । तथा च चक्षुषवाहवेगनिषेधनात्पतनभ्रमणानि कविभिर्वर्णितानि । कविबालानि विलसितानि च ।

As against these those that admit स्वभावोक्ति as a figure justify it by pointing out that though the figure is based on realism yet none but a poet could have effected it The matter delineated is सूक्ष्म which रघुपति explains as कवित्वमात्रस्य गम्य It requires a poet's genius to choose one out of the thousand things that exist or occur in the world outside It requires a poet's observation to observe it in every detail small or big And further it requires the poet's power of expression to present the object with perfect vividness Read रघुपति —इह वस्तुस्वभाववर्णनमात्रं नाल्पकारः । तत्त्वे सति सर्वं काव्यमल्पकारं स्यात् । तदर्थं सूक्ष्मग्रहणम् । सूक्ष्मं कवित्वमात्रस्य गम्य सा द also describes the matter as दुरूह which it explains as कविमात्रवेद्य Read व्यक्तित्वविवेक cited by साहित्यचूडामणि —कथं तर्हि स्वभावोक्तेरल्पकारत्वमिष्यते नहि स्वभावमात्रोक्तौ विशेषः कश्चनानयो ॥ उच्यते वस्तुनस्तावद्दुरूहमिह विद्यते । तत्रैकमस्य सामान्यं यद् विकल्पैकगोचरं । स एव मत्त्वविगिरा गोचरं प्रतिभाभुवाम् । रसानुगुणशब्दार्थचिन्तास्तिमितचेतसः । क्षणं स्वरूपं स्पर्शोऽथ प्रज्ञैव प्रतिभा कते ॥

स्वभावोक्ति to judge from भामह's wording is more ancient than भामह भामह defines and illustrates स्वभावोक्ति but appears to have no high opinion of the figure दण्डिन् defines it and refers to its other name चानि He gives instances based on the fourfold significance of word चानि गुण क्रिया and द्रव्य उद्भट admits the figure वामन is silent over it. रघुपति admits it under the name चानि रघुपति विश्वनाथ अप्यव्यर्थं चिन्तितं (कु) admit the figure In the extant portion of the र ग the figure is not to be found

Essentials —[अथमस्य नवस्थितं स्वभावः तस्य रक्तिः ।—भामह] (i) There must be a faithful representation of a matter like a landscape an animal at rest or in action a child etc. (ii) The representation may relate to the complexion disposition of limbs etc which must be characteristic of the object (iii) The theme must be poetically

striking (iv) The description must be graphic and bear testimony to the poet's power of minute observation. It must be detailed enough to be a Pen Picture. Read *व्यक्तिविवेक* — अथैवभावम्यातित्या सात्-
कारतया मता । यत् सात्कारिकमस्ति तत्रार्था प्रतिभाषिता ॥

§ सू ४४ स्वभावोक्तिस्तु etc तु marks transition from the earlier figure to the new one *दिग्भादे* of child and such other objects 'भाद' comprehends such objects as animals inanimate things etc *उद्भट* attempts to make a list of some of these *शिपु-मुग्धयुवनि-चातुर-
निर्यकु-संभ्रान्त-ईनपात्राणाम् । सा कान्धर्वयोचितचक्षुषु विशेषता रम्या ॥* (हीनपात्र = abhor-
rent characters like ghosts) Note that *उद्भट* has *मृगदिम्भा* in his definition and *भामह*'s instance of the figure is *गा वारयति दण्डेन दिम्भा-
सुगन्धवारणी* । Not unlikely, therefore, that *उद्भट*'s definition was influenced by *भामह*'s instance, and *रम्म*'s reference to *दिम्भा* seems to have been induced by *उद्भट*'s definition. Child has always been a source of abiding interest to the poet. *स्वक्रिया-रूपवर्णनं* Description of an action or feature (रूप) that are peculiar (स्व) to the object. The action etc. must be characteristic of the object. This is what makes the figure striking. It gives us the measure of the poet's power of observation. *क्रिया* action. The *कृष्णमृग* in the *राजकुमार* casts suspicious glances at the chariot contracts his limbs and skips in the air. *रूप* Feature. Comprehends as the *वृत्ति* says *वा सस्यर्न च वरु* Complexion hue *संस्थान* posture of the limbs *क्रियावर्णन* gives us a verbal study of an object in action, *रूपवर्णन* gives one of an object at rest.

समदायप्रकाशिनो aims at giving the divisions comprehensively, 7 in number — क्रिया-वर्ण-संस्थानाना व्यस्तत्वे त्रय, क्रिया-वर्गयो, क्रिया-संस्थानयो, वर्ण-संस्थानयो, त्रयाणा च समस्तत्वेन चत्वार इति सप्त अस्य भेदा । दण्डिन् gives divisions based on the fourfold संगत of शब्द viz चानि, गुण, क्रिया and द्रव्य

St 101 पश्चादघो etc Illustrates स्वभावोक्ति The characteristic pose and action of a horse just awakened from sleep Construe — शयनात् उत्थितो तुरङ्ग —(१) पश्चादघो प्रसार्य—(२) विकनतिवितत अङ्ग उच्चैः द्राघयित्वा—(३) आभुम्वक्त्रो मुख उरसि आमज्य—(४) धूलिधूमा मग निधूय—(५) घासग्रामामिलापात् अनवरतचन्द्रोद्यतुण्ड—(६) मन्द शब्दायमान—(७) ह्मा खुरेण लिखति । पश्चादघो The hind legs. विकनतिवितत (अङ्ग)—The body which appears extensive owing to the arch of the विक 1 e spine विक (क) spine or hips or loins उच्चैः द्राघयित्वा Drawing out a good deal Add 'a good deal' after 'drawing out' in the Translation. आभुम्व bent प्रोथ (य—य) Nostrils.

Here १-७ give us क्रियाs of the horse ४ (धूलिधूमा) gives us वर्ण-संस्थान if interpreted as a pose' is illustrated by all except ६ संस्थान in the sense of 'configuration' is present in विकनतिवितत अङ्ग All these details are characteristic of a horse and none but a poet could have observed and delineated them That is why we appreciate the stanza as a vivid pen picture, a स्वभावोक्ति

२६—व्यानस्तुति

व्यानस्तुति was placed by उद्भट in the same group as विरोध and it is not unlikely that मम्मट's treatment of the figure at this place might have been influenced by that grouping For reasons unknown and perhaps arbitrarily, he interposed स्वभावोक्ति that उद्भट had placed in a different group between विरोध and व्यानस्तुति

In व्यानस्तुति, the poet's aim is either to praise an object or to denigrate it. But the device he employs to effect it is ingenious. In order to make the स्तुति or निन्दा more striking the poet adopts an *ironical mode* of expression. When he aims at praise, he puts it in the setting of censure. And when he wants to censure he gives it the garb of praise. The poet wants to praise the Ganges that is so sacred that it redeems even the sinners. He says How *indiscreet* you are O divine river that you lift the sinner unto heaven!—न स्वर्गं विवेकमेव नो नयति विन (कु) The नन्दिय wants to rebuke the दूरी that was

treacherous enough to dally with the नायक She says 'Well done ! O go between, well done There could not be any *higher service* than what you have done me How, for my sake, you got mauled with teeth and nails'—साधु दूति पुन साधु कर्तव्य किमिदं परम् । यन्मदर्थे विव्रतामि न्तैरपि नटैरपि ॥ (कु.) In both cases we find the poet resorting to irony. In the former case, it is sympathetic or appreciatory, in the latter, satiric or denunciatory. In one case, it is Praise by irony, in the other, Ironical Praise. व्याजेन स्तुति, व्याजरूपा वा स्तुति—as the आलङ्कारिक्स explain the name In the former, we have स्तुतिपर्यवसायिनी निन्दा, in the latter, निन्दापर्यवसायिनी स्तुति

In the early stages of its growth, व्याजस्तुति was designed to be only व्याजेन स्तुति i. e. (निन्दा)व्याजेन स्तुति, praise in the guise of censure. It was a figure purely eulogistic in purpose. भामह, दण्डिन्, उद्भट and वामन all conceived it as such. उद्भट was the first to think of the extension of निन्दापर्यवसायिनी स्तुति (cf. यस्मिन्निन्दा स्तुतिनो निन्दाया वा स्तुतिः प्रतीयेत ।) His name for the figure was व्याजशेष, a variety of अर्थशेष, according to him. उद्भट was followed by मम्मट, रुच्यक, विश्वनाथ, जगन्नाथ, अप्पय्यदीक्षित (कु), all understanding व्याजस्तुति as स्तुतिपर्यवसायिनी निन्दा and निन्दापर्यवसायिनी स्तुति. अप्पय्यदीक्षित wants to make a departure from tradition in his divisions of the figure. According to him, the figure is present not only where स्तुति or निन्दा amount to निन्दा or स्तुति of the same party, (निन्दास्तुत्योरेकविषयत्वे), but also where स्तुति of one results into निन्दा of another, or निन्दा of one results into स्तुति of another, or where स्तुति of one results into स्तुति of another, (भिन्नविषयत्वे). (Where निन्दा of one results into निन्दा of another, he has a separate figure व्याजनिन्दा, as it could not come under व्याजस्तुति.) जगन्नाथ passes severe strictures on this departure on the part of the द्रविडमुंदाव (अप्पय्यदीक्षित) and says—इयं च व्याजस्तुतिर्यस्यैव वस्तुनः स्तुतिनिन्दे प्रथमं मुषकम्येने तस्यैव चेन्निन्दास्तुत्यो पर्यवसानं भवेत्तदा भवति । वैयधिकरण्ये तु न इति प्राचामलङ्कारशास्त्रं प्रवर्तमानं ममय । तथा अन्यस्य स्तुत्या अन्यस्तुती अन्यनिन्दया वा अन्यनिन्दाया गम्यमानाया नास्या अन्तर्कृत्यविषयः । पूर्वोक्तादेव हेतोः । जगन्नाथ's criticism is justifiable, not only because it upholds tradition, but also because the extensions of the figure as proposed by अप्पय्यदीक्षित are most apt to shade off into other figures like अपस्तुतप्रशंसा. In fact, one instance given by बुवःश्यामद as one of व्याजस्तुति was looked upon as अपस्तुतप्रशंसा by दण्डिन्. [See बुवःश्यामद—व्याजस्तुति.]

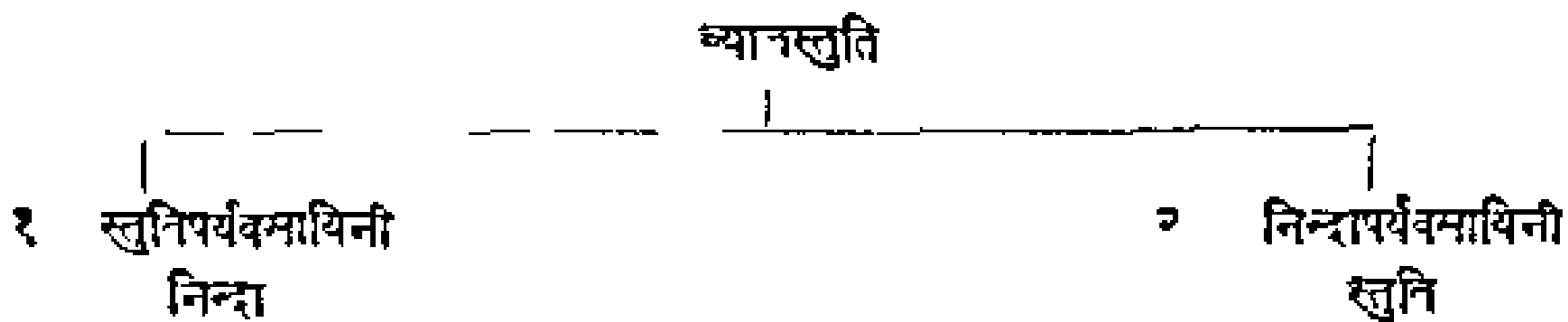
व्याजस्तुति vs अपस्तुतप्रशंसा—Since in अपस्तुतप्रशंसा, there is the mention of one correlate like वार्य, सामान्य etc, culminating in the suggestion of the other, the temptation is too strong to look upon व्याजस्तुति also as coming within the purview of that figure, because in व्याजस्तुति, we get

स्तुति culminating in निन्दा and *vice versa* And to follow the trend of the arguments of आलंकारिकs, it seems that they looked upon it as differing from अप्रस्तुतप्रशंसा only because it is confined to स्तुति-निन्दा Read रुय्यक, for instance — स्तुतिनिन्दारूपत्वस्य विच्छित्तिविशेषस्य भावादप्रस्तुतप्रशंसानो भेदः । जयरथ's comments are — एव स्तुतिनिन्दाम्यामप्रस्तुताभ्या निन्दास्तुत्यो प्रस्तुतयोर्गम्यत्वमित्यत्र सिद्धम् । यद्येव तत्किमियमप्रस्तुतप्रशंसैव न भवतीत्याशङ्क्य आह—स्तुतीत्यादि । तत्र हि सामान्यविशेषादीना गम्यत्वमुक्तम् । Again read कुवल्यानद — इयमेव अप्रस्तुतप्रशंसा न कार्यकारणनिवधनेति दग्धी । . . वस्तुतस्तु अत्र व्यानस्तुतिरित्येव युक्त, स्तुत्या निन्दाभिव्यक्तिरित्यप्रस्तुतप्रशंसानो वैचित्र्यविशेषसद्भावात् । अन्यथा प्रमिद्व्यानस्तुत्युदाहरणेष्वपि अप्रस्तुताभ्या निन्दास्तुतिभ्या प्रस्तुते स्तुतिनिन्दे गम्येते इत्येतावता व्यानस्तुतिमात्रमप्रस्तुतप्रशंसा स्यात् ।

But, on a closer examination, it would be found that the difference between the two figures is more fundamental than that To say that in व्यानस्तुति, the वाच्य स्तुति or निन्दा is अप्रस्तुत and that it suggests the प्रस्तुत is not very correct The वाच्य, स्तुति निन्दा and the गम्य, निन्दा-स्तुति are not related as अप्रस्तुत प्रस्तुत If स्तुति is given in the *form* of निन्दा, we are not justified in looking upon one as प्रस्तुत and the other as अप्रस्तुत It is merely a difference in form, much the same as we find in पर्यायोक्त (Fig 32) To say that व स्वर्धुनि विवेकस्ते षापिनो नयसे दिवम् । is अप्रस्तुत and that गगाया महिमन् is प्रस्तुत is inaccurate Both निन्दा and स्तुति are here equally प्रस्तुत, since what is स्तुति in *essence* is put in the *form* of निन्दा How can this be on a par with कार्य-कारण सामान्य विशेष, where the two correlates are distinct enough to be अप्रस्तुत प्रस्तुत ?

For व्यानस्तुति *vs* पर्यायोक्त, see पर्यायोक्त.

Note the following scheme —

जयरथ is inclined to look upon these two not as sub-divisions of one figure but two independent व्यानस्तुतिस. Says he द्वे एवात्र व्यानस्तुती न पुनरेवैव द्विविधा व्यानस्तुतिरिति सूचितम् । प्रकारप्रकारिभावो हि सामान्यलक्षणसद्भावे न भवति ॥ His viewpoint is scientific no doubt, but it sets aside the conventional divisions As we said above, कुवल्यानद admits 3 additional varieties. (1) अन्यस्य निन्दाया अन्यस्य स्तुती पर्यवमानम्, (2) अन्यस्य स्तुत्या अन्यस्य निन्दाया पर्यवमानम्, and (3) अन्यस्य स्तुत्या अन्यस्य स्तुती पर्यवमानम् [अन्यस्य निन्दया अन्यस्य निन्दाया पर्यवमान has been taken as a separate figure by him]. We saw how जयरथ rules these out as being against आलंकारिकमय

Essentials —[व्यानेन स्तुति, व्यानरूपा वा स्तुतिः—मम्मट रच्यक, विश्वनाथ जगन्नाथ also is for this explanation of the name —तृतीयानुरूप कर्मधारयाभ्या योगार्थद्वयेन द्वयोरपि शब्दार्थत्वम् ।] (1) There must be the denunciation or appreciation of an object (2) This denunciation or appreciation must be only apparent or simulated and must at once culminate in appreciation or denunciation respectively i. e. निन्दा must be स्तुतिपर्यवसायिनी and स्तुति निन्दापर्यवसायिनी (3) That the निन्दा or स्तुति is only superficial can be gathered by its being बाधित for want of योग्यता Whoever will condemn गणा? And we at once see the स्तुति cloaked as निन्दा in क. स्वर्धुनि निवेद etc रच्यक—यत्र स्तुतिरभिधीयमानापि प्रमाणान्तराद् बाधितस्वरूपा निन्दाया पर्यवस्यति यत्रापि निन्दाशब्देन प्रतिपाद्यमाना पूर्ववद् बाधितरूपा स्तुति पर्यवस्यति भवति सा व्यानस्तुति । (4) That there is no योग्यता for स्तुति or निन्दा can be gathered from context the speaker, the party addressed etc Read जयरथ—प्रमाणान्तराद् (इति) कृत्वाच्य प्रकरणादिषयालोचनामनः (5) The निन्दा or स्तुति must be transparent and one must be able to see through it the underlying स्तुति or निन्दा (6) Because it is transparent, it is less subtle than भवति, which is सदृश्यमात्रगम्य भवति is felt without वाच्यार्थबाध while in व्यानस्तुति we have वाच्यार्थबाध Cp र रः —ध्वनी हि निर्वाधेन वाच्येन आगूढमहिम्ना अर्थान्तरमवगम्यते । न चेदं प्रकृते ।

§ सू ४१ व्यानस्तुतिर्मुखा etc Construe (यत्र) मुखा निन्दा स्तुतिर्वा रुढि (च) अन्यथा (भवति सा) व्यानस्तुति । रुढि = पयवमानम्, शर्यन्त्रिकी प्रतिष्ठा—सा च अन्यथा i. e. निन्दा becomes स्तुतिपर्यवसायिनी and स्तुति निन्दापर्यवसायिनी In short, in व्याजोक्ति what appears as निन्दा on the surface culminates in स्तुति and vice versa As seen already, one results into the other owing to the वाच्यार्थ being बाधित for want of योग्यता रच्यक and after him मा चं supposed that it is by विस्तीर्णभङ्गा, that स्तुति becomes निन्दापर्यवसायिनी and निन्दा स्तुतिपर्यवसायिनी The definition which seems somewhat laboured is entirely of the making of मम्मट No predecessor of his has anything like it.

धृतिः—व्यानेन व्यानरूपा वा स्तुति । The mss. generally read व्यानरूप व्यानेन वा and commentators justify this order, which is against the order in the सूत्र by falling back upon the निष्पन्नशब्दनिव्यय, according to which, कर्मधारय gets the precedence. व्यानरूपा स्तुति is the विग्रह of व्यानस्तुति taken as a कर्मधारय, and is hence given first they say We have preferred the reading व्यानेन व्यानरूपा वा because it agrees with the order of the उदाहरण, of which the first is of व्यानेन स्तुति, and the second of व्यानरूपा स्तुति

व्याजेन व्याजरूपा वा स्तुति The name explained so as to be applicable to the two divisions व्याजेन स्तुति is निन्दाव्याजेन स्तुति—where we have स्तुति given in the guise (व्याज) of निन्दा As we saw above भामह, दण्डिन्, उद्भट, वामन, thought of व्याजस्तुति *only* as व्याजेन स्तुति i e स्तुतिपर्यवसायिनी निन्दा व्याज is guise cloak, appearance

व्याजरूपा स्तुति is निन्दापर्यवसायिनी स्तुति, whatever is स्तुति in appearance but boils down to निन्दा Here the compound is dissolved as a कर्मधारय-व्याजश्चास्ती स्तुतिश्च This was a later development, रुद्रट possibly being its originator जयरथ as we saw above, looks upon this as a second and independent व्याजस्तुति Evidently he is reluctant to look upon these varieties as one figure as they are so opposed in nature, one being स्तुतिपर्यवसायिनी and the other निन्दापर्यवसायिनी

मागिक्यचन्द्र adopts the reading व्याजरूपा व्याजेन वा and explains व्याजरूप as निन्दादारिका and व्याजेन as वस्तुवृत्त्या (') निन्दैवेत्यर्थ Obviously incorrect. The order of उदाहरण has misled मा च

क्रमेण उदाहरणम् क्रमेण only if we read व्याजेन व्याजरूपा वा With the other reading व्याजरूपा व्याजेन वा, it becomes व्युत्क्रम Or is it the क्रम in the सूत्र where मुखे निन्दा stands first and मुखे स्तुति second that the वृत्ति has got in view ?

St 102. हित्वा स्वा etc Illustrates स्तुतिपर्यवसायिनी निन्दा The generosity of a king put in the form of निन्दा, to wit The king renounces लक्ष्मी and yet लक्ष्मी comes to him a Construe—स्वा हित्वा पर उपरोधकव्यमनसा मौलिः न। मौलिः foremost स्वा हित्वा except yourself उपरोधेन (अनुरूपया) वध्य (रुत्य) मन यथा whose mind is void of pity Thus a means You are the most heartless person going b means none else is so shameless as रमा i e लक्ष्मी cd Explain the allegations contained in ab c You renounce wealth that comes to you by hundreds of channels d And yet Wealth resorts to you even though you insult her by renouncing her मुखरातै एष्य आश्रिता coming by hundreds of ways and taking resort मुखरात refers to the numerous sources of revenue

Here the king is described as heartless in his treatment of लक्ष्मी and लक्ष्मी is described as shameless in her madness for the king This is निन्दा in appearance and results in स्तुति as it drives at the generosity of the king who is free with his purse Thus it is व्याजस्तुति or, more explicitly, निन्दाव्याजेन स्तुति

SL 103 हे महाप्रलम्भोदियम्य etc Illustrates निन्दापर्यवसायिनी स्तुति A lampoon on the Ocean that shares with the desert the odium for

failing to quench the thirst of the thirsty traveller हृष्या (easily) जित बोधिमत्त्व (or त्वा) येन Adj of तोयधे बोधिसत्त्व (बोधि बोधवन् सत्त्व यस्य) of enlightened intelligence—A Buddhist saint that has approximated to a Supreme Buddha and has to pass through one birth only before he becomes one Typifies the highest degree of दया The Ocean by its 'charity' has eclipsed even the बाधिमत्त्व—the charity as given in *cd b* Construe —परहिताधाने तृहीनत्र त्वसदृश पर नास्ति परहिताधानं Doing good to others *cd* वृष्यन्त ये पाथवना तेषा उपकार, तस्य धर्मा तस्या वैमुख्यं, तेन लब्ध अवश तस्य भार, तस्य प्राद्वहन The मरु or desert has to bear the burden of the odium due to its aversion (वैमुख्य) to do (धर्मा) an obligation to the thirsty traveller It fails to quench his thirst and has therefore become infamous कृपया भारप्रोद्वहने साहायक करोषि Out of pity you share the burden of infamy with the मरु or desert i e the Ocean also is infamous like the desert

Here there is an apparent praise of the Ocean to the effect that it obliges the Desert by sharing with it the burden of infamy This praise boils down to denunciation viz the ocean is as infamous as the desert, as both fail to quench the thirst of the thirsty Thus this is व्याजस्तुति, or more explicitly निन्दापर्यवसायिनी स्तुति

This cannot be taken as अप्रस्तुतप्रशंसा, since it does not suggest anything else as प्रस्तुत What could the behaviour of the ocean typify? मा च is therefore not justified in seeing अप्रस्तुतप्रशंसा here (अप्रस्तुतप्रशंसामप्यवेक्षति says he) It is व्याजस्तुति pure and simple

२७—सहोक्ति

सहोक्ति was placed by उद्भट in the same group as व्याजस्तुति and possibly for that reason सम्यट deals with it after व्याजस्तुति Though some आचार्या like रुष्यव and विधनाथ view the figure as of wider implications comprehending not only गम्य औषध्य but also कार्यकारणसाहित्य, the figure as conceived by a majority of them is strictly confined to गम्य औषध्य That way it is akin to दीपक-तुल्ययोगिता

If, in दीपक-तुल्ययोगिता the poet drives at अंगन्य between two धर्मिण्ड by mentioning the धर्म once only in direct relation to both in सहोक्ति he achieves similar result by mentioning the धर्म once only, but owing to the use of सह or its equivalent the relation is direct in the case of one धर्मिण्ड and indirect in the case of the other In मंजुवर्णि सरोजनि सैलोज्ज्वलनि च, given by बुद्धज्योतिष to illustrate तुल्ययोगिता, the धर्मिण्ड सरोजनि and सैलोज्ज्वलनि are both directly connected with

सकुचन्ति. But were it to be put as मरोजानि स्वैरिणीवदनै सह मकुचन्ति, it would become a सहोक्ति, सरोजानि being directly connected with सकुचन्ति, and स्वैरिणीवदनानि indirectly, owing to the use of सह and the Instrumental. This is no more than a difference of form. The upshot of both is the same viz, औपम्य. Read र ग —एषूदाहरणेषु सहयोगनृतीयाप्रयुक्ती गुणप्रधानभाव । प्राधायेन त्रियान्वये तु यथायथ तुल्ययोगिता दीपक वा भवति ।

सहोक्ति or तुल्ययोगिता —Though the figure is thus in a class with दीपक-तुल्ययोगिता, it is more closely related to तुल्ययोगिता than to दीपक. This is due to the fact that in दीपक the धर्मिन्s are प्रकृत and अप्रकृत both while in सहोक्ति we have only प्रकृत धर्मिन्s. That way तुल्ययोगिता of the first variety where all the धर्मिन्s are प्रकृत is more akin to सहोक्ति. And, as seen above in मकुचन्ति सरोजानि etc., one can be easily reduced to the other. This is due to both being similar in essence, though they are divergent in form. And the divergence is due to the use of सह (or its equivalent) in सहोक्ति which results, as seen above, in making the धर्मधर्मिमन्वध direct in the case of one धर्मिन् and indirect in the case of the other. In तुल्ययोगिता, on the other hand the धर्मधर्मिमन्वध is direct for both धर्मिन्s.

As we can have a तुल्ययोगिता of शुद्ध अप्रकृत धर्मिन्s, can we not have a सहोक्ति of all अप्रकृतस? Probably not. अप्रकृतविषयक तुल्ययोगिता, as we saw, amounts to no more than उपमानविषयक तुल्ययोगिता, where some statement is made in common to all the उपमानs in their relation to the उपमेय. As the उपमानs alone feature therein, and the उपमेय stands outside the pale of the figure, अप्रकृतविषयक तुल्ययोगिता does not suggest genuine औपम्य and therefore stands on a different footing from सहोक्ति, where there is a suggestion of genuine औपम्य. Let us take the instance त्वदगमार्दवे etc. given to illustrate अप्रकृतविषयक तुल्ययोगिता. We may be able to put it in सहोक्ति form. त्वदगमार्दवे इष्टं वस्य चित्ते न भासते । माल्नी शशिरेषाम्या (सह) रम्भाया सुकडोरता, but that is no poetical सहोक्ति, as here सह only tends to bring the things together. There is no room for its more important function of औपम्यावगति. So when गत्यक says द्वयोः प्राकरणित्वाद् अप्राकरणिकत्वाद् वा सहार्थमामर्थाद् द्वयोः तुल्यकक्षत्वम्, his reference to द्वयोः अप्राकरणिकत्वाद् appears not quite correct. Note that आमह, दीदन्, उद्धट वमन clearly indicate that the धर्मिन्s are प्रकृत in महाक्ति when they all refer to तुल्यगान्त्य of the क्रियाs in सहोक्ति.

If both the धर्मिन्s in महाक्ति are प्रकृत, which is the उपमान and which उपमेय? To a casual observer, the धर्मिन् in the Instrumental may seem to be उपमान, and that in the nominative उपमेय, nominative

showing that the धर्मिन् is प्रभुत. But on a closer scrutiny it will be found that, as in तुल्ययोनिः, both the things being प्रभुत, either may be taken as उपमान or उपमेय. In other words, their औपम्य is optional. The धर्मिन् in the instrumental, though appearing as उपमान may be उपमेय and that in the nominative though appearing as उपमेय may be in fact उपमान. Read रट्यक — उपमानोपमेयत्व चात्र वैवक्षिक्म् । तत्र तुल्ययान्तरस्य गुणत्वादुपमानत्वम् । अर्थाच्च परिशिष्टस्य प्रधानत्वादुपमेयत्वम् । शाब्दश्चात्र गुणप्रधानभावः । वस्तुतस्तु विपर्ययोऽपि स्यात् । Thus in सङ्कुचन्ति मरोजानि स्वैरिणीवदनैः सह, though judged grammatically, स्वैरिणीवदनः appear as उपमान and मरोजः as उपमेय still it may be the other way also स्वैरिणीवदनः उपमेय and मरोजः उपमान. Because both are equally प्रभुत.

सहोक्ति and its relation to अनिशयोक्ति — We have seen that in सहोक्ति the poet by employing सह or its synonym (सहार्थ) associates the same धर्म with two धर्मिन्s and thus hints at औपम्य between them. In associating the same धर्म with the two धर्मिन्s the poet may give an *additional* poetical touch, by making the धर्म applicable in one sense to one धर्मिन् and in a different sense to the other. Thus in दिगन्तमगमत्तस्य कीर्तिः प्रयथिभिः सह (कु), दिगन्तमगमत् as applied to कीर्ति means spreading to the farthest end of the quarters as applied to प्रत्यर्थिन्s (enemies) it means 'Fleeing to the farthest end'. This means that two दिगन्तगमनः are presented as if they were one and the same by the use of सह. This amounts to अभ्यवमान and therefore this is अनिशयोक्ति where, for instance the two मुख and चद्र, are presented by अभ्यवमान as one, चद्रोऽयम्.

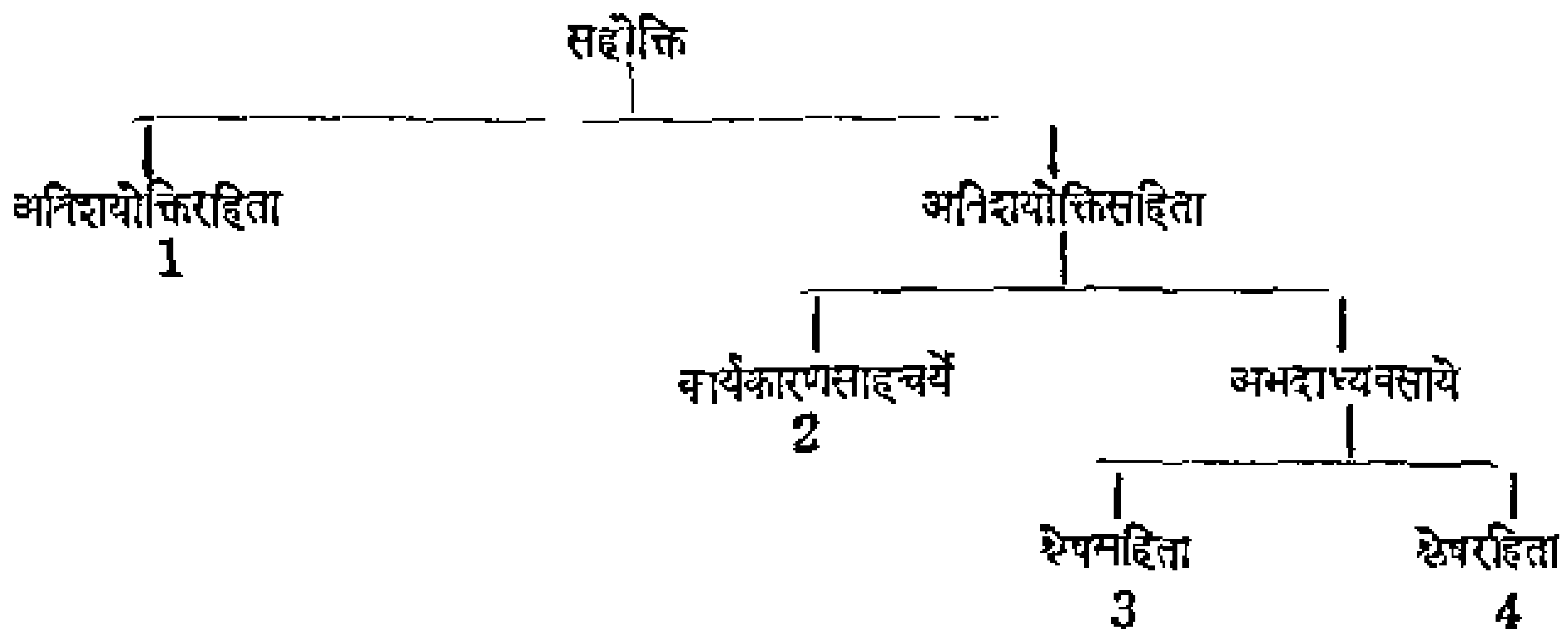
Here दिगन्तमगमत् was not शिष्ट and yet could apply in two slightly varying senses to the two कीर्ति and प्रत्यर्थिन्s. But the poet may secure an identical effect by making use of a धर्म which is शिष्ट. In महाभरतलेनाम्बा धीवने रागमाह प्रिय । (सा ६) रागमाह means 'red' as applied to अमरम्भ and 'passionate' as applied to प्रिय. As above, here also we have one राग अभ्यवमान as another and hence अनिशयोक्ति based on शेष.

रट्यक and विश्वनाथ thought of yet another form in which अनिशयोक्ति may lie at the root of सहोक्ति. If कार्य and कारण are presented as occurring simultaneously it becomes अनिशयोक्ति as we saw under अनिशयः क. This variety is easily reducible to सहोक्ति. Thus, in समनः समवदन्तं etc., if we alter the second line to तेन सिद्धमनं सित्य मन्दयेन (मह) मदीयताम्, it becomes a case of सहोक्ति acc to रट्यक. Here समवदन्तं applies to सिद्धमनं and मन्दयेन both due to the use of सह (or its equivalent)

तत्र नियमेन अतिशयोक्तिमूलत्वमस्या । सा च कार्य-कारण प्रतिनियमविपर्ययरूपा अमेदाध्यवसायरूपा च । अमेदाध्यवसायश्च शेषभित्तिकोऽन्यथा वा । —रुच्यक

जगन्नाथ is loth to admit this कार्य-कारणसाहचर्ये सहोक्ति because acc. to him, its charm is not different from that of the corresponding अनिशयोक्ति But this argument would also apply to प्रकृतविषयिका सहोक्ति where the charm is the same as that in तुल्ययोगिता Then why should जगन्नाथ recognise प्रकृतविषयिका सहाक्ति if he is reluctant to admit कार्य-कारणसाहचर्ये सहोक्ति ? It would be more logical to admit both

In the light of the quotation of रुच्यक (नियमेन अतिशयोक्तिमूलत्व) it would appear that अतिशयोक्ति is essential for सहोक्ति मा द also means as much when he says 'लभ्यमेन सह राम वानन ययौ' इत्यादौ च अनिशयोक्तिमूलत्वाभावात्तायमलकार But this is not a correct position In सह मणिवलयैर्बाष्पधारा गलन्ति (St 104) we have no अनिशयोक्ति as गलन्ति applies in the same sense to मणिवल्यस and बाष्पधारास and still it is striking enough to be सहाक्ति Read रा तर्कवागीश cited below मम्मट to judge from his instance does not insist upon अतिशयोक्तिमूलत्व His definition is vague on the point Thus we get the following scheme —

मम्मट's definition excludes the second Some आल्वारिक's like रुद्रट admit further divisions such as वर्णो साहचर्ये वर्मणो साहचर्ये, क्रियाया साधारणधर्मत्व गुणस्य साधारणधर्मत्वे etc But as they involve no striking principle of division, they may be ignored Note that we can have a सहोक्ति in माला form where round one thing there centre several सहोक्तिस Read जगन्नाथ — यत्रैकमेवोपमेयं विलक्षणमहोक्त्यालम्बन सा मालामादृश्या मालामहोक्ति । Thus in उक्षिप्त सह वीक्षितस्य पुलकै सार्धं मुखैर्नामित भूपाना जनकस्य संशयधिया साक समास्फालितम् । वैदेह्या मनसा सम च सहसाकृष्ट ततो भार्गवप्रौढाहवृत्तिकल्पेन च सम तद्भ्रममैश धनु ॥ (अ स) धनु is the centre of several सहोक्तिस to wit पुलकै सार्धं उक्षिप्त मुखै सार्धं नामित संशयधिया साक समास्फालित मनसा मम आकृष्ट The सहोक्ति कन्दलेन सम भग has nothing to do with the माला It should be noted that in a मालामहोक्ति we require

several सहोक्तis only If several धर्मिन्s in the instrumental are related to one धर्म only that cannot be माला सहोक्ति. Thus कैनेर्वधूना सर्वत्राप प्राणैश्च साक त्वया ज्या चकृषे will not be माला but गुह्य सहोक्ति

महोक्ति is a figure that dates from भामह and दण्डिन् उद्धट वामन, रुद्रट all admitted it The last speaks of सहोक्ति based on वास्तव and औपम्य But his instance of वास्तव is clearly one of औपम्य proving how औपम्य alone is the विच्छित्ति of the figure मम्मट रघुवक् विश्वनाथ जगन्नाथ अप्पय्यनीमित all admit the figure रघुवक् विश्वनाथ recognise the additional variety based on कार्यकारणसादृश्य of which जगन्नाथ is critical

Essentials — [सह उक्तिः सहोक्ति — नमिसाधु or सहार्थेन उक्ति , or सह (भावस्य) उक्ति — हेमचन्द्र cited by शब्दार्थकार] (1) Its object is to suggest औपम्य between two or more things नमिसाधु — एववचनमिह अन्वयम् । तेन बहुनामर्थयोना सहोक्तिर्भवति । (2) This is achieved by stating the धर्म once only in direct connection with one धर्मिन् and in indirect connection with the other or others (3) The connection is direct with the धर्मिन् in the Nominative and indirect as regards the धर्मिन् that is in the Instrumental e.g. भामहः स वृद्धिमायान्ति यामिन्य कामिना प्रीतिमि सह Here यामिन्य is directly connected with वृद्धिमायान्ति while प्रीतिमि is indirectly connected therewith owing to the use of सह and the Instrumental (4) Though apparently the धर्मिन् in the Nom is उपमेय and that in the Instru the उपमान actually it may be otherwise also the one in the Nom being उपमान that in the Instru उपमय (5) The धर्मिन् in the Instrumental will generally have सह or its equivalent with it [Some of the equivalents साव सार्धं सम सजु etc — रा तर्कवागीश] (6) Sometimes mere Instrumental may be used to convey सादृश्य e.g. यामिनीमि प्रीतय वृद्धिमायान्ति सा द एव सहोक्तिरपि सहस्रप्रयागाभावेऽपि महार्थ विवक्षया भवति इति बोध्यम् । (7) All cases where सह is used are not सहोक्तis पुत्रेण सह पिता गच्छति is no सहोक्ति (8) There must be औपम्य and added thereto the poetical charm due to the same धर्म being applicable to the धर्मिन्s in varying meanings or due to the सादृश्य between वाय-कारण (9) The औपम्य when based on अन्विशयोक्ति is more or less verbal as it consists in the same word going with the two धर्मिन्s in different meanings. वृद्धि of यामिनीः and प्रीति is not the same to be real साधारणधर्म (10) The धर्मिन्s in सहोक्ति are both प्रकृत, as in प्रकृतविषय तुल्ययोजना (11) In माला form round one धर्मिन् several सहोक्तis must be woven

ई सू ४६ सा सहान्ति etc Construe — सहार्थस्य क्त्वात् द्विवाचक दय भवति सा सहोक्तिः सहार्थस्य यत्नः Due to the use of a word meaning

'together with'; i. e. सह or its equivalents like सम, साथ, सजु, साथ. These convey साहचर्य or साहित्य. As seen above, sometimes mere Instrumental may convey साहित्य एव sc. पर्द. One word, evidently that which conveys the धर्म द्विवाचक means 'significant for two धर्मिन्स' and not 'conveying two senses' as stated in the Translation. That is, the same word applies to two, maybe in the same sense (as in सह मणिवल्यैर्वाष्पधारा गलन्ति) or in different senses द्विवाचक when interpreted as 'significant for two' gives scope to शुद्ध as well as अनिशयोक्तिमहिता सहोक्ति. दि need not be taken strictly. There may be more than two धर्मिन्स also. See नमिसाधु quoted at Essential 1.

वृत्ति —एकार्थोभिधायक is in effect एवमेव धर्मिणे अर्थोभिधायक applying to one धर्मिन्. उभयस्यावगमक Significant for two धर्मिन्स due to सहार्थ. Here also उभयस्य stands for two or more. Note that the interpretation in the वृत्ति एवस्य अर्थस्य अभिधायक and उभयस्य अर्थस्य अवगमक—where the word on the face of it expresses one meaning but actually conveys two—unnecessarily restricts the scope of the figure to अतिशयोक्तिमूल्य सहोक्ति. Hence the modification of the translation, which however agrees with the वृत्ति.

St 104. सह दिवह etc Illustrates सहोक्ति. A दृती gives a vivid picture of the नायिका's sad plight due to विरह. Sanskrit rendering सह दिवमनिशाभिर्दीर्घा श्वासदण्डा, सह मणिवल्यैर्वाष्पधारा गलन्ति । तत्र सुभा विद्योते तस्या उद्विग्नया सह च तनुल्लया दुर्बला जीविताशा ॥ दिवसनिशाभि सह श्वासदण्डा दीर्घा । e. The sighs became long. The days and nights also appeared long to her, as time hung heavily. Cf दण्डिन्'s सह दीर्घा मम श्वासरिमा सप्रति रात्रय ।

Here दीर्घत्व is directly connected with श्वासदण्ड and means long. It is also indirectly connected with दिवमनिशाभि, owing to the use of सह and the Instrumental and means 'prolonged'. Thus the same word दीर्घ applies in slightly varying meanings to the two. In the same way, दुर्बला applies directly to जीविताशा and indirectly to तनुल्लया. दुर्बलत्व of जीविताशा is not the same as that of तनुल्लया. As regards गलन्ति, it applies in the same sense to वाष्पधारा and मणिवल्यानि. Hence रामचरण तर्कवागीश (सा ६) says —वस्तुतस्तु यत्र वैचित्र्यमनुभूयते तत्रैवास्याल्लवारत्व मङ्गीकरणीयम् । अन्यथा 'सह मणिवल्येर्हि वाष्पधारा गलन्ति' इति काव्यप्रकाशकारदत्तोदाहरण ममगत स्यात् । अत्र स्वस्थानाच्चवनरूप गमनमेवमेव ।. This means that अतिशयोक्ति need not always be present in सहोक्ति. Here गलन्ति applies in the same sense to both, मणिवल्यस and वाष्पधारास, and hence no अभेदाध्यवसाय is necessary. Hence the सहोक्ति is अनिशयोक्तिमूला in a and d, it is with—

out अनिशान्ति in *b* मणिक्यचन्द्र mistakes this for मालामहोक्ति while it is merely सहातिसमुच्चय आसदण्डादिगत etc शब्द । e directly conveyed due to आसदण्ड etc being in the Nom दिवसनिशादिगत etc सामर्थ्यात् प्रविशते । e is indirectly conveyed on the strength of the words like सह or its equivalents As the आलम्बकारिणः put it otherwise with the धर्मिन् in the Instrumental the मन्त्रय is गौण , with that in the Nomina- tive it is प्रधान

२८—विनोक्ति

The figure विनोक्ति was devised as a sequel to महोक्ति. If, in सहोक्ति, the use of सह or its equivalent is at the root of the figure, in विनोक्ति, it is the use of विना or its equivalent that occasions it. If साहचर्य connoted by सह or its equivalent plays part in सहोक्ति, वियोग connoted by विना or its equivalent features in विनोक्ति.

Though thus विनोक्ति is a sequel to सहोक्ति, it can hardly claim the poetical worth of the latter. Because, in सहोक्ति, there is the sugges- tion of औपम्य which makes it poetical while in विनोक्ति there is no trace of suggestion. The figure derives only that much charm as would attach to one thing being described as good or bad *in the absence* of some other. In fact मणिक्यचन्द्र draws attention to the fact that some do not accept the figure at all while they admit सहोक्ति. Read विनोक्ति कृतैरिचित्राभावाच्छब्दमात्रयागगर्हकारव्यवने हा विगाद्युक्तावप्यव्यारत्वप्रतिषेध विनोक्तयव्यकार न मन्यन्तेऽप्ये । सहार्थकत्वात् साम्यप्रतीते सहोक्तिस्तु युक्तैव । र ग refers to a view acc. to which it is charming only when blended with some other figure, not otherwise. Read अन्वयान्तरममाश्रितानाकिर्भूतमेवास्या दृष्टत्वं, न स्वतः । तेन अन्वयान्तरत्वमपि निमित्तमेवेत्यपि क्वन्ति ।

And as we trace the history of the figure we find that neither भामह nor दण्डिन् had admitted it उद्भूत, वामन, रुद्र are all silent over it मम्मट was probably the first to conceive it After him रुच्यक, विघनथ, जगन्नाथ अपथ्यगर्जित all accorded recognition to the figure जगन्नाथ widens its scope in his definition.

In विनोक्ति, the poet describes how a thing becomes good or bad *when detached* from some other thing. In विन दण्डि सावजा विना विनय सारम् (कु) विन *rod of* विनय is stated to be faulty. In विन रुद्रैर्यदयेन सरोद्ध भवत् सजा । (कु), the सजा is described as being glorious because of the absence of the wicked. It is not that विन alone can convey the idea of विना implicit in विनोक्ति. There are other equivalents of it which may also produce a kindred result. Read र. ग. —इयं च न कृत

विनाशब्दस्य सत्त्वं एव भवति । अपि तु विनाशब्दार्थवाचकमात्रस्य । तेन नन् निर् वि अन्तरेण ऋते-
रहितं विकल इत्यादिप्रयोगे इयमेव ।

Note the following scheme —

Essentials — [विनार्थेन उक्तिः] (1) Its aim is to describe the effect of one thing being separated from another (2) The effect may be either good or bad, i.e. one object detached from another may turn out good or bad (3) To convey detachment, विना or its equivalents are used For equivalents see the quotation from र ग given above Read सा द — विना शब्दप्रयोगमात्रेऽपि विनार्थविवक्षाया विनोक्तिरेव इयम् । (4) The figure may sometimes present itself in a subtle form e.g. निरर्थकं च न नलिन्या यया न दृष्टं तुहिनाशुबिम्बम् । उत्पत्तिरिन्दोरपि निश्चलैव कृता विनिद्रा नलिनी न येन ॥ (रु) Here यया न दृष्टं and विनिद्रा न कृता both have the force of विनाभाव This र ग calls विनोक्तिध्वनि or suggested विनोक्ति (5) It may sometime be blended with other figures e.g. रागं विना विराजन्ते मुनयो प्रणयस्तु न । कौटिल्येन विना भानि नरा न कवरीभर ॥ (र ग) where it is blended with प्रतिवस्तूपमा.

§ सू ४७ विनोक्तिः सा etc Construe — यत्र अन्येन विना अन्यः न सत्त्वं विनोक्तिः । यत्र अन्येन विना अन्यः न इतरः (i.e. न असत्) सा च विनोक्तिः । न सत्त्वं = असत् Where in the absence of one, another becomes असत् that is one variety of विनोक्तिः न इतरः = न सदितरः = न असत् = सत् Where in the absence of one, another becomes सत्, that is the other variety The definition is clumsy indeed सा च द्र refers to a reading which is definitely more convenient यथान्योऽसत्त्रयेण [यत्र अन्यः असत्, अथ इतरः (i.e. सत्)]

वृत्तिः.—अचिद् in some cases अशोभनः = असत्, न सत् of the सूत्र शोभनः = सत्, न इतर of the सूत्र

St. 105 अरुचिनिशया etc Illustrates असत्त्वपर्यवसायिनी विनोक्तिः Without the night, the moon, and both together, there is no charm respectively in the moon, the night, and love निशया विना अरुचि The moon becomes obscure during the day. महत्तमः one stretch of darkness

Here, without the निशा, the राशिन् becomes void of splendour. Without the राशिन्, the निशा becomes one stretch of darkness.

Without both, शशिन् and निशा, there is no glamour in love. Thus all निशा, शशिन् and मनोमवस्फुरित are stated to fare ill *in the absence of* शशिन्, निशा and both together. Hence this is अमत्त्वपर्यवसायिनी विनोक्ति. Note that there is a particular charm in the मिथोविनोक्ति's or reciprocal विनोक्ति's like अमचिर्निशया विना गद्गी, शशिना मापि विना महत्तम । रुय्यक aptly remarks about this source of charm —इयं च (विनोक्ति) परस्परविनोक्ति भङ्ग्या चमत्कारानिशयहृत् ।

St 106 मृगलोचना etc Illustrates सत्त्वपर्यवसायिनी विनोक्ति. A prince when away from a particular lovely lady proves his competence for diverse affairs. Without a certain companion, he becomes a prince charming प्रतिभाप्रभाप्रगल्भ. He becomes conspicuous with the flash of his genius.

Here the prince is described as proving competent and generous when detached from the मृगलोचना and मुहूर्त. Hence it is सत्त्वपर्यवसायिनी विनोक्ति.

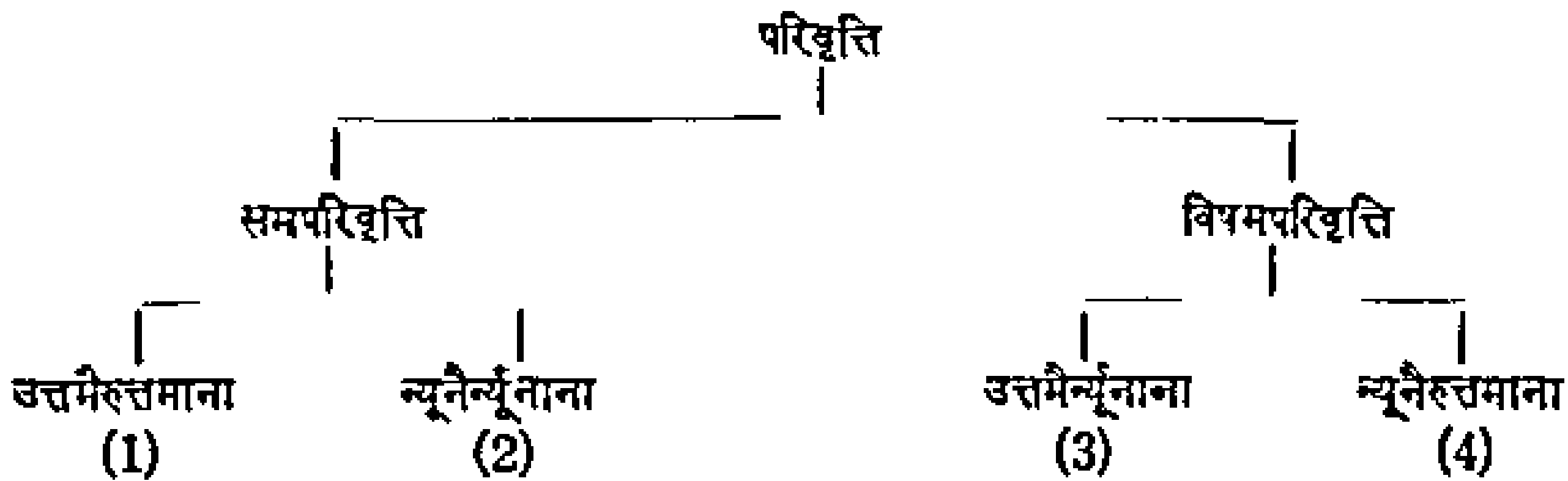
२९—परिवृत्ति

Both भामह and उद्भट deal with परिवृत्ति immediately after महोक्ति. भामह likewise discusses it after महोक्ति but between them he treats of विनोक्ति, a sequel to महोक्ति. परिवृत्ति means Exchange, Barter, and in the figure the poet is found describing some select facts in life as if they were some barter or deals. मारविस, before giving a kick to the तपनीयाशोक, has plucked a sprout from it. The poet imagines it as a barter and says आदाय वर्णवैसन्यनियमस्यै चरण-मरणमर्पयति । In return for the वर्णवैसन्य, she gives a kick to the अशोक. The generous giver has given wealth to the needy and has thus made a name for himself. The poet conceives it as a bargain प्रदाय वित्तमर्थिभ्यः स यशोधनमादित । (भामह) The शविक's chance upon creepers in blossom, the sight of which makes them uneasy. The poet describes it as a deal व्यास्वस्वन्यानामहह दुःखप्रदाय महता मृत्याधिम् ।—The creepers receive the glances in return for the agony they give ।

Thus in परिवृत्ति, we have a poetical bargain, a विनिमय. An actual bargain is poetically worthless. Read र ग. —एषु दानदानव्यवहार-विकल्पित एव न तु वास्तव । यत्र वास्तव तत्र नान्यतर । And subtler the fact, depicted as a bargain, the more poetical it is. Thus in the instances given above, the विनिमय between मारविस and the अशोक is not as poetical as that between the शविक and व्यास, or that between the दाय and the अर्थेय.

As they are poetical bargains, more often than not, the poet takes delight in describing such as appear inequitable कुवलयानंद in fact recognises these alone as परिवृत्ति, ignoring those that are square deals. Thus a party may give a good thing in return for another that is bad This is न्यूनैर् उत्तमस्य परिवृत्ति. रुय्यक calls it अधिकपरिवृत्ति When the enemies receive blows and give the earth, it is परिवृत्ति of this sort Sometimes it may be the other way viz उत्तमेन न्यूनस्य परिवृत्ति or न्यूनपरिवृत्ति acc. to रुय्यक When जटायु gives up his crippled body and wins glory, he illustrates this type of परिवृत्ति Sometimes however, it may be a square deal, good things being exchanged for good, bad things for bad This is समेन समस्य परिवृत्ति or समपरिवृत्ति as रुय्यक calls it In अस्थिमालामयीं दत्त्वा मुण्डमालामयीं तनुम् । गृह्णता त्वत्पुरस्थाना की लाम स्मरशासन ॥ (र ग), bad things are exchanged for bad, in प्रदाय वित्त etc. a good thing (वित्त) is exchanged for another good one (यशोधन)

This gives us the following scheme —

The goodness or badness of the things consists in their being उपादेय or अनुपादेय Those we like to have are good, those we abhor are bad Read जयरथः—अधिकत्वं न्यूनत्वं च उत्कृष्टानुत्कृष्टत्वयोगात् They are good or bad absolutely, objectively, not relatively or subjectively as in व्यक्तिरेक In the case of unequal deals, how are we to judge that it is न्यूनैर् उत्तमस्य or उत्तमेन न्यूनस्य? The point requires elucidation since there are two parties to a bargain, and so whatever is न्यूनैर् उत्तमस्य to one party becomes उत्तमेन न्यूनस्य to the other Thus to revert to the instance of the पथिक्स and स्त्रास, the पथिक्स receive agony in return for glances i. e. in relation to them it is न्यूनैर् उत्तमस्य परिवृत्ति And in relation to the स्त्रास, it becomes उत्तमेन न्यूनस्य परिवृत्ति, as they receive glances and give agony. In the case of such परिवृत्तिस, to judge whether it is उत्तमेन न्यूनस्य or otherwise we have to take into consideration the subject of the sentence. Thus if स्त्रास are the subject,

the परिवृत्ति is उत्तमेन न्यूनस्य. If पथिक्स are the subject it is न्यूनेन उत्तमस्य [Note that in the terminology न्यूनेन उत्तमस्य or उत्तमेन न्यूनस्य, as used by मम्मट, the Instrumental indicates the thing received and the genitive the thing given. रुय्यक, however, uses the cases just the other way. The Instrumental indicates the thing given and Gen the thing taken, according to him. प्रदीप understands these cases like रुय्यकः—विनिमयो हि केनचिद् वस्तुना दत्तेन कस्यचिदादानम् । So वैद्यनाथ तस्मै also. We have, of course, adopted मम्मट's standard.]

Should there be two parties to the bargain?—जगन्नाथ, of all आल्कारिक्स, is very positive in demanding that in this figure, as there is an exchange there should be *two* parties thereto. If the poet describes a party as giving up something and receiving something else, without mentioning the other party to the bargain, it is not परिवृत्ति according to him. Thus in किमित्यपास्याभरणानि यौवने धृतं त्वया वार्धक्यशोभि वल्कलम् (कुमारसम्भव ५ ४४), which is given by रुय्यक to illustrate परिवृत्ति, there is no other party to *receive* the आभरणानि and *give* the वल्कल. For that reason, it is not an instance of परिवृत्ति, says जगन्नाथ — अथ परस्मै स्वकीययत्किंचिद्वस्तुममर्पणमित्यनावतर्यन्त लक्षणे विवक्षितं, न तु स्वकीययत्किंचिद् वस्तुत्यागमात्रम् । [His definition —परकीययत्किंचिद्वस्त्वादानविशिष्ट परस्मै स्वकीय यत्किंचिद्वस्तुममर्पणं परिवृत्ति .]

There is much to be said for this view of जगन्नाथ. The majority of आल्कारिक्स imply as much when they refer to परिवृत्ति as विनिमय, because विनिमय requires two parties. But in some of the उदाहरणस, they appear to overlook this requirement and remain content with किंचिद् त्यक्त्वा वस्तुचिदादानम्. Thus घामन gives the instance विहाय सा हारे . . . । बन्धु बालरुणवधु वल्कलम् ॥ (कु स ५ ८), which, judged by जगन्नाथ's standard, does not embody a परिवृत्ति.

But it must not be forgotten that too rigorous an application of जगन्नाथ's standard will deprive us of some good specimens of काव्य which are definitely परिवृत्तिस in every respect save the form demanded by जगन्नाथ. Thus in अत्य दि प्रथमो जययुग स्वर्णिग निमिव शोच्यते कुरु । येन जर्जरकलेवरव्याघ्र क्रोतस्मिन्दुविरगोऽभवत् यदा ॥ (रु) जययु is described as striking a bargain in that he exchanges glory for a decrepit body. Here we have a परिवृत्ति, even without the mention of the other party to the bargain.

It will be safest, therefore, to conclude that in परिवृत्ति, in its normal form there should be two parties. But in case the other party is not mentioned, the statement should clearly suggest that it

refers to a poetical deal (cp व्ययात् येन क्रीत in अस्य हि etc.) Mere assumption of one thing after parting with another is no परिवृत्ति It may be पर्याय (2)

For परिवृत्ति vs पर्याय (2), see पर्याय.

परिवृत्ति dates from भामह and दण्डिन् Their instances refer to a two party deal, though their definitions are vague on the point of two parties उद्भट draws attention to the three varieties सम, न्यून, विशिष्ट. His instance refers to two parties वामन's definition is vague and his instance refers to a one-party bargain रघु possibly conceives of two parties (cp अन्योन्य) in his definition His illustration refers to a two-party exchange रघुक, विश्वनाथ, जगन्नाथ, अप्पय्यदीक्षित all recognise the figure All of these, except जगन्नाथ are vague on the point of reference to the second party जगन्नाथ, as we saw above, insists on it. अप्पय्यदीक्षित speaks only of न्यून-अभ्यधिमयो परिवृत्ति समयो परिवृत्ति possibly had no attraction for him

Essentials —[परिवृत्ति = परिवर्तन = विनिमय] (1) There must be दान of one thing and आदान of another (2) The दान and आदान must be such as involve no *real* barter, but a poetical one मुक्ताभि बाला बदरीफलानि क्रीणन्ति (र ग) is not परिवृत्ति because there the barter is real (3) The subtler the दान-आदान, the more poetical becomes the figure (4) Strictly speaking there should be a second party to the deal, expressed or implied (5) Where the second party is neither expressed nor implied, the statement should *clearly indicate* that the fact described is in the nature of a deal (6) The exchange may be of good-good, bad-bad, good-bad or bad-good things. (7) A square deal (समपरिवृत्ति) is not poetically as striking as an inequitable one (8) The goodness or otherwise consists in the thing being acceptable (उपादेय) or unacceptable

§ सू ४८ परिवृत्ति etc. Construe अर्थाना समासमे य विनिमय सा परिवृत्ति । That is परिवृत्ति which consists in the exchange of objects for others that are equal or unequal to them. विनिमय . (वि + नि + √मे 1A. to exchange, barter) Barter, exchange. अर्थाना comprehends objects two or more. Read मा च :—अथ बहुवचनमत्रम् । तत्रैक द्वे बहुनि वा दत्त्वा व्युत्क्रमेण विनिमयमर्थस्वानामादान यत्र तत्रैव स्यात् ।

वृत्ति.—परिवृत्तिरलङ्कार Lest one might mistake विनिमय for the name of the figure, the author tells us that the name of the figure is परिवृत्ति and not विनिमय As परिवृत्ति and विनिमय are synonyms, this indication of the name was necessary

St 107 लतानां etc Illustrates समेन समस्य परिवृत्ति The breeze that makes the creepers move becomes fragrant The creepers make the passers by that look at them break into sobs etc These facts are described as exchanges Construe उदितकुसुमानां लतानां मतं लस्य दत्त्वा अयं मरुद् अमम आमोदं मृशं श्रयति । उदितकुसुमं That are in blossom मतं लस्य highly prized graceful movements आमोदं श्रयति accepts their fragrance अध्वन्यः a traveller आधिश्च न्याधिश्च भ्रमिश्च रुन्ति च मोहश्च तेषां व्यतिकरः (combination blend) भ्रमिः Giddiness Not 'delusion' as given in Translation

Here in *ab* the exchange is between मरुद् and लताः मरुद् gives लस्य to the लताः and receives आमोदं (fragrance) in return Since लस्य and आमोद are both उपात्तेय this is समेन समस्य परिवृत्ति or समपरिवृत्ति as रस्यक styles it

In *cd* the लताः receive the glances of the travellers and give in exchange a blend of agony disease giddiness etc Glances being उपादेय and the blend of agony etc being अनुपादेय this is उत्तमेन न्यूनस्य परिवृत्ति, from the standpoint of the लताः the subject [In relation to the अध्वन्य it would have become न्यूनेन उत्तमस्य परिवृत्ति]

प्रथमेऽर्धे in *ab* द्वितीये in *cd*

St 108 नानाविधप्रहरणैः etc Illustrates न्यूनेन उत्तमस्य परिवृत्ति The king's enemies received terrific blows at the hands of the king and surrendered for good their kingdoms सप्रहारः (m) battle ह्यारिविसर विसर host, multitude वसुधया निर्विप्रलम्भपरिरम्भविधिं वितीर्णः The enemy surrendered the Earth whose act (विधि) of embracing you (परिरम्भ) was not to be marred by separation (निर्विप्रलम्भ) निर्विप्रलम्भ निर्गत विप्रलम्भ यस्मात् स (परिरम्भविधिः) The idea is The enemy parted with the earth for good

Here the अरिविसर the subject in the Instrumental receives blows and gives the earth in return Blows being अनुपादेय and the earth उपादेय this is न्यूनेन उत्तमस्य परिवृत्ति [If the king were the subject it would have become उत्तमेन न्यूनस्य परिवृत्ति]

३०—भाविक

The figure भाविक is a tangible result of the poet's power of visualising things of the past or the future Sometimes the poet takes delight in recalling the vivid memories of the past and setting them forth before the reader as though they were events of the

present under his very nose. On occasions, a prophet that he is, the poet is found projecting his imagination into the future and giving us a vivid picture of the 'shape of things to come'. In short, the poet, in this figure, presents the past or the future *as though it were the present*. A historian unfolds to us the past, no doubt, but he treats of it as no more than past. A prophet gives us glimpses of the future but is too matter-of-fact to picture them as things of the present. Sometimes the poet may give us a भाविक also by describing something in the nature of a miracle which he does not pretend to be a *vision* but which is presented in such lucid words that the सहृदय feels it as a thing of the present e.g. मुनिर्जयति योगीन्द्रा महात्मा कुम्भसमव । येनैकचुलुके दृष्टी दिव्यी तौ मत्स्य-कच्छपौ ॥ where the miracle of अगस्त्य witnessing मत्स्यावनार and कूर्मावनार in his act of drinking the ocean is described so effectively that the सहृदय feels the episode as being प्रत्यक्ष. Read तर्कवागीश — मुनि वर्णनाविशेषवशेन श्रोतॄणां सन्निरृष्टवदवभासते ।

The figure भाविक not only typifies the power of the poet to visualise the past or the future but something more. Like स्वभावोक्ति, it demands a perspicuity of expression failing which the figure loses its force. The vision may be there perfect in every detail, but if the poet is unable to reflect it in his words, it is still born. There must be a happy balance between idea and expression. That is why आल्फारिकस like रुय्यक and नयरथ insist upon प्रसाद as a vital pre-requisite of भाविक. जयरथ, for instance, says — यद्यपि वाचामा कुलत्वं सर्वत्रैव वर्जनीयं तथापि तत्तत्र वैषम्येणार्थविशेषाप्रतीतिर्विघ्नमात्रफलम् । इह तु तदालुल्यत्वे नातीतानागतयोः प्रत्यक्षायमाणत्वमेव न स्यादिति प्राधान्येनैतदुक्तम् । . इह हि केचिदर्थो कविवचसि सुस्पष्टमधिरूढा अपि निजमौमाम्याभावात् तृणशर्करावद् सहृदयानामवशास्पदतया नावधानार्हा । केचिच्च सुमगा अपि दुर्भेदादन्धोपारोहितया सहृदयानामावर्णक एवेत्युभयमपीहावश्यमाश्रयणीयम् ।

In fact, like शेष, भाविक was a वाच्यगुण, not an अन्वय, in the opinion of मामद and दण्डिन्. दण्डिन् for instance, says तद्भाविमिति प्रादु-प्रवधविषय गुणम् । उद्भट was the first to assign to it the status of an अन्वय. Neither वामन nor रुद्र recognised the figure. भोज recognised it. रुय्यक, विश्वनाथ, अप्पय्यनीश्वर all admitted it. रुय्यक and विश्वनाथ make an effort to prove that it is not a गुण, but an अन्वय. It is unfortunate that in the र ग in its extant portion, the figure is not to be found, nor does जगन्नाथ reveal his attitude thereto while discussing मन्द as a शब्दगुण and अर्थगुण.

भाविक vs स्वभावोक्ति:—As in स्वभावोक्ति, in भाविक we get a faithful portrayal of a theme which is arresting enough. But whereas, in

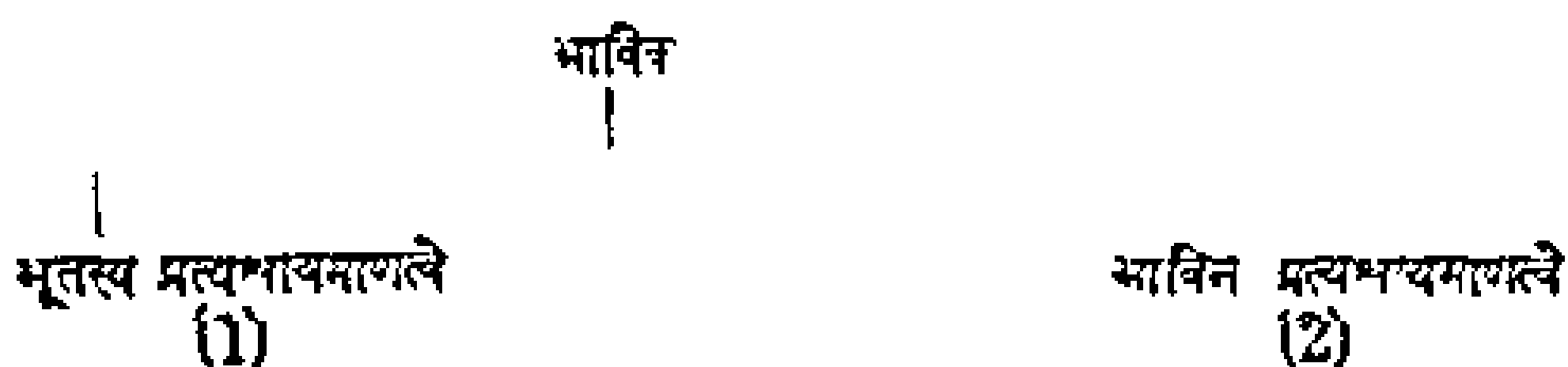
भाविक, the charm consists in *visualising* a past or a future event as a fact of the present, in स्वभावोक्ति, this element of visualization is conspicuously absent. The poet is content, in स्वभावोक्ति, with giving us a graphic study of an object, without attempting to transfer it from the past or future to the present. Read सा द — न च स्वभावोक्ति । तस्य लौकिकवस्तुगतसूक्ष्मधर्मस्वभावस्यैव यथावद् वर्णन स्वरूपम् । अन्य तु वस्तुन प्रत्यक्षायमाणत्वरूपो विच्छित्तिविशेषोऽस्तीति । But it has to be recognised that the two figures are closely allied and not unfrequently is भाविक found blended with स्वभावोक्ति giving rise to सकर.

भाविक vs उल्लेखा and अतिशयोक्ति — When the poet in भाविक, presents to us a भूत or भाविन् thing *as though* it were present one is likely to mistake it for उल्लेखा, गम्य of course, due to the absence of सभावनप्रतिपादकs like इव, मन्ये etc. But there is a fundamental difference, between the two. Whereas in उल्लेखा, there is (भाव्य) अध्यवसाय, connoted by 'as if' 'as though', in भाविक, there is no अध्यवसाय at all. Because when the poet transfers the past or the future to the present *he and the reader both forget that it is a thing not of the present*. Both look upon it as a thing of the present, *ipso facto*, due to the high pitch of emotion. Read रुस्यक — नापि भूतभाविनामप्रत्यक्षाणां प्रत्यक्षतयैव प्रतीति स्वार्थगर्भाकारेणाय प्रतीयमानोल्लेखा । तस्या अभिमानरूपाख्याध्यवसायस्वभावत्वात् । न ह्यप्रत्यक्ष प्रत्यक्षत्वेनाध्यवसीयते । किं तर्हि काव्यार्थविद्धि प्रत्यक्षत्वेन दृश्यत इति ।

Nor is भाविक अतिशयोक्ति. In अतिशयोक्ति, there is (मिद्ध) अध्यवसाय, here there is none. Read रुस्यक — नहि भूतभावि अभूतभावित्वेन अध्यवसीयते, अभूतभावि भूतभाविचेनापि, प्रत्यक्षमप्रत्यक्षगतत्वेन, अप्रत्यक्षमपि प्रत्यक्षत्वेन. It is not अध्यवसाय when the अप्रत्यक्ष is visualised as the प्रत्यक्ष. Because when the thing is *visualised* there is no element of आहार्यत्व therein, whereas अध्यवसाय is always आहार्य or intentional. Like a योगिन्, the कवि *actually* gets the vision of the past or the future. Read जयरथ — योगिना अतीन्द्रियार्थदर्शने यथा भावना निमित्त तथैव काव्यार्थविदामपीत्यर्थः ।

For भाविक vs भ्रान्तिमान् See भ्रान्तिमान्

Note the following scheme —

Essentials — [भाव (= क्लेशभियां) अत्र अभ्यनीति—सम्मत, acc. to whom in the figure is embodied a *cherished* intention of the poet.

मम्मट's explanation reminds one of दण्डिन्'s explanation भव क्वैरभिप्राय काव्येष्वामिद्धि मस्थित । रुयक attempts two explanations (1) कविगतो भाव आदाय श्रोतरि प्रतिबिम्बत्वेन अस्तीति, or (ii) भावो भावना वा पुन पुन चेतसि निवेशन सोऽस्तीति । The first explanation is based upon प्रमाद which, as we saw is necessary for the figure The second draws attention to the play of भावना or mental impression in the figure and is akin to मम्मट's explanation] (1) The poet like a mystic *visualises* as actually present before him a thing of the past or the future (2) This is due to the thing being striking (अत्यद्भुत) enough to leave an impression (भावना) on his mind (3) There cannot be a भाविक with a thing of the present (4) The poet's diction ought to be perspicuous (प्रमादयुक्त) Otherwise his own vision will not be communicated to the reader or श्रुतु Read प्रतीहारेन्दुराज —नन वाचामनाकुलता ज्ञानिति अर्थप्रतीतिकारिता । तस्या हि मत्या कले सम्बन्धी यो भाव स सहृदये श्रोतुमिन्वाभिप्रायाभेदेन तत्तत्काव्यप्रतिबिम्बिनरूपतया साक्षात्क्रियते । (5) The poet and the reader actually feel the thing as one of the present There is no आहायत्व It is as much real to them as योगिप्रत्यक्ष is to the योगिन्. (6) Just as it is not आहाय it is not आन also In आनि one gets perverted knowledge due to delusion though the experience is not आहाय In भाविक, there is no perverted knowledge at all Read रुयकः—न चैव आनि । भूतभाविन भूतभावितयैव प्रकाशनात् । (7) Or sometimes as in मुनिर्नयति etc the poet merely describes a wonderful thing of the past without claiming it to be a vision but so lucidly that it appeal to the सहृदय as if it were a thing of the present

§ सू ४९ प्रत्यक्षा इव etc प्रत्यक्षा इव As we saw above भाविक should not be mistaken for गम्या उत्पत्त्या with इव etc. understood Possibly the definition would have become more precise with प्रत्यक्षा एव The भावस *actually* become प्रत्यक्ष to the poet (and the सहृदय) Note that मम्मट overlooks प्रमाद on which earlier अलङ्कारिकs like उद्भट had laid so much stress. Or, is प्रमाद presupposed in प्रत्यक्षा क्रियते ? रुयक, विश्वनाथ, अपरयदीक्षित, for that matter, do not refer to प्रमाद, in their definitions of the figure स प्रकाशिनी says that this omission has broadened the scope of the figure अन गम्यानाकुलत्व विरासमतयेभ्य स्वमेनेषमग्रहाय प्रत्यक्षा 'भूतभाविन' इत्यत्रैव न्यायः कृतम् । भावा facts. भूतभाविन Belonging to the past or the future There cannot be a भाविक with वर्तमान things Note that the भावस must be poetically striking (विचित्रविशेषवन्)

वृत्ति —भूताश्च etc This is to guard against भूतभाविन being interpreted as a कर्मधर्म If interpreted as a कर्मधर्म (भूतस्य मे भाविनश्च)

it would mean those that occurred in the past and are again to occur in the future. This is not the intended meaning which is भूतश्च भाविनश्च—a द्वा—things of the past and the future भावः कवेरभिप्रायः etc. The name explained. The figure is so called because therein is embodied the cherished intention (अभिप्राय) of the poet, which is to visualise the भूत or भाविन् as प्रत्यक्ष and to communicate the same to the सहृदय. Some explain this clause differently क्वर्भाव श्रोतरि प्रति विम्वत्वेन अस्ति इति. In this figure, the भाव (= भावना) of the poet is reflected also in the सहृदय, of course due to प्रमाद or perspicuity of expression भाव ममय interprets as अभिप्राय, others as भावना, the mental impression left by an अद्भुत पदार्थ which (impression) is responsible for its being recalled to mind again.

St 109 आसीदञ्जनं etc. Illustrates भाविक. *a* illustrates भूतस्य प्रत्यक्षायमाणत्व, *b* भाविनः प्रत्यक्षायमाणत्वम्. The eyes of a beautiful lady that had once collyrium in them and her figure that has prospects of wearing ornaments in future are visualised as being in that state *at present* आसीदञ्जनमत्रेति *as they were* when they had the अञ्जन in them भाविभूषणसभारा आकृति. Your figure decked with *prospective* ornaments. Add "Here, in the first half there is a visualization of the past, in the second, of the future" in the Translation.

Here अञ्जनवत्त्व of the past and भूषणसभारवत्त्व of the future are visualised as प्रत्यक्ष. Hence the stanza embodies two भाविकs, भूतस्य प्रत्यक्षायमाणत्व and भाविनः प्रत्यक्षायमाणत्वम्. रा तर्कवागीश (सा द) gives a picturesque context for the stanza —नयनशोभाविशेषकशेन अञ्जनम् । सौन्दर्या निश्चयवशीरुतस्य धनिनः पत्युरादरातिशयेन भूषणसभारमनुमाय मख्या तथा अभिहितं यथा भूत भाविनाकपि अञ्जनभूषणसंभारी सन्निवृत्त्यनुष्ठा प्रत्यक्षवद् भावेने । केचित्तु यौवनोद्भेदादञ्जनं विनापि चक्षुषि तच्छोभा । भूषणाभावेऽपि वपुषि तच्छोभारम्भ इति व्याचक्षते तत्र । तादृशार्थस्य व्यञ्जनाभावेनाप्रतीते ।

३१—काव्यलिङ्ग

काव्यलिङ्ग or, simpler still काव्यहेतु is put by उद्भट in the same group as भाविक and thus explains the sequence of the two figures in the काव्यप्रकाश. The essence of the figure is better understood with the name काव्यहेतु, than काव्यलिङ्ग. In fact उद्भट in his enumeration of the group uses the name काव्यहेतु, though, in the definition, he uses the subtler, and yet more popular name काव्यलिङ्ग—लिङ्ग being a probative हेतु in the तार्किक terminology लिङ्गयने गम्यते अनेन अर्थ इति लिङ्ग हेतु. धूम is लिङ्ग in relation to वद्विशन.

काव्यलिङ्ग or काव्यहेतु is a poetical cause. What is meant by the cause being poetical is that it is not the *formal*, dryas dust probative cause like धूम, familiar to the तार्किक but has to be poetically charming. This poetical charm when analysed still further resolves into two factors (i) the charm inherent in the theme itself, and (ii) the charm due to its हेतुत्व being suggested, and not expressed.

इरावती, in the मालविकाग्निमित्र ३ २३ slights अग्निमित्र by ignoring his प्रणिपात (प्रणिपातलङ्घन) अग्निमित्र, at the end of the affair, says मन्ये प्रिया हृतमना तस्या प्रणिपातलङ्घनं सेवाम्—I look upon the प्रणिपातलङ्घन as an obligation (सेवा) done to me'. We feel puzzled to know how प्रणिपातलङ्घन, which is normally an insult, could be an obligation? But our doubts are set at rest as we scan the word प्रियाहृतमना. What in ordinary circumstances, would have proved to be an insult becomes सेवा, *because* अग्निमित्र is for the nonce involved in a love-intrigue with मालविका and to that intrigue प्रणिपातलङ्घन will be of utmost service. So प्रियाहृतमना embodies a हेतु that explains why प्रणिपातलङ्घन is a सेवा. And further, that it is a हेतु has to be guessed only, there is no Ablative like प्रियाहृतमनात्, nor any word *explicitly* stating it to be a हेतु. The हेतुत्व प्रियाहृतमना is therefore suggested, व्यङ्ग्य. Thus, in effect, प्रियाहृतमना gives us a काव्यलिङ्ग for two reasons (1) because it is poetically striking, and (2) because its हेतुत्व is a matter for suggestion. Whoever denies that suggestion is always at a premium in poetry? Read २ ग —गम्यमानहेतुत्वस्त्यैव हेतो सुन्दरत्वेनाल्कारिके काव्यलिङ्गान्मुपगमात् ।

The illustration above gives us a काव्यलिङ्ग of a forceful character because it is employed in accounting for a paradox (विरोध) viz. प्रणिपातलङ्घनस्य सेवात्वम्. And one must admit that the most pronounced काव्यलिङ्गs are those that feature with paradoxes and seek to explain them. That way, उक्तनिमित्ता विभावना and उक्तनिमित्ता निरोधोक्ति must always embody a काव्यलिङ्ग, provided, of course, the fact that the particular thing is the निमित्त is implied (गम्य) and not expressed. Thus in the instance —वर्षं स्व दम्भोऽपि शक्तिमान् यो नने जने । नमोऽस्त्वकार्यवीर्याय नमो मकरदेतवे ॥ given to illustrate उक्तनिमित्ता निरोधोक्ति, we have a काव्यलिङ्ग. Because, श्रवणवीर्याय, which is the निमित्त for कारणभावे कार्यभाव, is a गम्य निमित्त. If it were a वाच्य निमित्त like श्रवणवीर्यात्, there would not have resulted any काव्यलिङ्ग.

But काव्यलिङ्ग may appear even in less pronounced forms. Thus it does when it features as an adjunct not of any विरोध, but of some other fact, poetically striking. When वाच्य says (शाकुन्तल ४ २०.)—शममेष्यति मम

There is much to be said for this view. काव्यलिङ्ग is no doubt in a large number of cases of its occurrence too colourless to deserve the distinction of an अलंकार. That commentators like महिनाथ, while commenting on the काव्य, should stumble upon this figure in every nook and corner of the काव्य, shows its cheapness. But with all that, it can not be gainsaid that sometimes the figure does present itself in a striking form indeed as in the stanza from the राकुन्तल, राममेयति etc. cited above. Even such a stalwart आल्कारिक as दण्डिन् had to concede that there is an अलंकार in such हेतुs [दण्डिन् had no काव्यलिङ्ग, but हेतुs of a wide range] अयमान्दोन्निप्रौढचन्द्रनद्रुमपल्लव । उत्पादयति सर्वस्य प्रीतिं मलयमारुत ॥ प्रीत्युत्पादनयोग्यस्य रूपस्यात्रोपबृंहणम् । अलंकारतयोद्दिष्टम्: . . । (का द २.२३६-२३७) Earlier दण्डिन् had said हेतुश्च सूक्ष्मलेशौ च वाचामुत्तमभूषणम् । (का द २.२३५)

Though the name काव्यलिङ्ग was first introduced by उद्भट, who also gives it the other name काव्यहेतु, still the figure in essence goes back to the days of दण्डिन् who, as seen above, names it हेतु. भामह did not recognise हेतु [हेतुश्च सूक्ष्मो लेशोऽथ नालंकारतया मन । २. ८६] वामन has neither हेतु nor काव्यलिङ्ग. रुद्र has हेतु but it is different in essence from काव्यलिङ्ग, as it is based on अव्यवधान of कारण as वायु, मय्यह, विश्वनाथ, जगन्नाथ, अप्यव्यदीक्षित all admit the figure काव्यलिङ्ग. विश्वनाथ admits हेतु besides which is the same as रुद्र's.

काव्यलिङ्ग i.e. अर्थान्तरन्यास—वाक्यार्थगत काव्यलिङ्ग bears a slight resemblance to अर्थान्तरन्यास, in view of the fact that, in both one वाक्य is adduced to explain a fact embodied in the other. Just as मच्चित्तेऽस्ति विलोचन explains निनोऽस्मि मन्द बंदर्प, so दुष्कर किं महात्मनाम् explains हनूमान्निभमवरत्न. That way, in both the figures, the poet aims at समर्थन. But (1) whereas in काव्यलिङ्ग, the समर्थन takes the form of a fact being *due to* some circumstance in अर्थान्तरन्यास, the समर्थन takes the form of a particular fact being *typical of* some general truth, or a general maxim being *illustrated by* a particular fact. (2) This results in the two वाक्यs being related as कार्य-कारण in काव्यलिङ्ग, and सामान्य-विशेष in अर्थान्तरन्यास. How कार्य-कारणभाव is absolutely different from सामान्य-विशेषभाव needs no elaboration. Read कुवलयार्नव—समर्थ्य समर्थयितव्येऽर्थान्तरन्यासः । तदितरसम्बन्धे काव्यलिङ्गम्. When विश्वनाथ says: निष्पादकः हेतुः काव्यलिङ्गस्य समर्थकः अर्थान्तरन्यासस्य, he seems to take an unjustifiably narrow view of समर्थन, which is equally present in काव्यलिङ्ग. जगन्नाथ, while criticising अप्यव्यदीक्षित, does appear to concede that in काव्यलिङ्ग also we have समर्थन, but without सामान्य-विशेषभाव. (3) In काव्यलिङ्ग both the वाक्यs relate to the प्रस्तुत. For, the कार्य is as much प्रस्तुत as the कारण. In अर्थान्तरन्यास, one वाक्य relates to the

प्रस्तुत, the other to the अप्रस्तुत If the सामान्य is प्रस्तुत, the विशेष is अप्रस्तुत and *vice versa*

For काव्यलिङ्ग vs परिकर, see परिकर

For काव्यलिङ्ग vs अनुमान, see अनुमान

Essentials —[काव्याभिमत लिङ्गम्—A cause poetically conceived लिङ्ग्यते गम्यते अनेन अर्थ इति लिङ्ग हेतु ।] (1) Here the poet aims at elucidating some fact and thereby removing the lacuna in our understanding of it by assigning some cause for it (2) Though this is the aim, the poet will never declare *openly*, nor formally, (न ह्यत्र व्याप्तिपक्ष धर्मतोषमहारादयः क्रियन्ते ।—रुल्यक) that a particular thing is occasioned by some other thing In other words the cause will not be put in the Instr or Abl, nor will the poet use words like हि यत् etc. Thus in अनुमतयमना शकुन्तला, तमभिरिव वनवास्तवधुभिः । परमृतविस्त कल यत् , प्रतिवचनीकृतमेभिरीदृशम् ॥—शकुन्तला ४ ९, owing to the use of यत् in c, there is no काव्यलिङ्ग Read सा द —न धत्ते शिरसा गङ्गा भूरिमारभिया हर । त्वदाजिराजिनिर्धूतधूलिभिः पङ्क्तिरा हि सा ॥ इत्यत्र हि—शब्दोपादानेन पङ्क्तिरित्यादितिवद्देतुत्वस्य स्फुटतया नायमलङ्कारः । वैचित्र्यस्यैवालङ्कारत्वात् । Similarly, २ ग. —पञ्चम्यादिशब्दप्रतिपादितहेतुत्वस्य हेतोरेव वारणायोपपादकत्वेन विवक्षित इति । न तु शब्दात्तेन रूपेण बोधित इत्येतदर्थफलकम् । तेन ‘मयानकत्वात् परिवर्तनीयो, दयाश्रयत्वादसि देव सेव्य’ इत्यादौ नायमलङ्कारः । गम्यमानहेतुकत्वस्यैव हेतोः सुन्दरत्वेन आल्कारिकैः काव्यलिङ्गान्धुपगमात् । (3) When हेतुत्व is thus implied it becomes poetical (4) Also the हेतु must be striking in itself (5) This means that the हेतु becomes poetical for two reasons (a) because it is striking in itself, and (b) because its हेतुत्व is suggested (6) When the हेतु explains a विरोध or paradox it is more striking than when it merely accounts for a simple thing (उपबृहण—as दण्डिन् says) (7) The हेतु may be embodied in a पद (simple or compounded) in a group of पदs or in a वाक्य (8) When embodied in a वाक्य there are bound to be at least two वाक्यs, for हेतु one, for कार्य the other (9) The way in which हेतुत्व is suggested by the poet is In the case of पदs he reduces the हेतु to adjectives, which may sometimes take the form of locative and genitive absolutes In the case of वाक्यs, he studiously omits particles like हि, यत्, and words like यस्मात् etc. Cp प्रियाहृतमना, नीवारवर्णि विलोभयन्, मञ्चितेऽस्ति विलोचन, in the उदाहरणs above

§ सू ५० काव्यलिङ्ग हेतोः etc. Construe हेतो वाक्य-पदार्थता काव्य लिङ्गम् । काव्यलिङ्ग occurs where a cause is embodied in a वाक्यार्थे or पदार्थे In the definition मम्मट overlooks the requirement of the हेतुत्व being गम्य

St 110 वपुःप्रादुर्भावात् etc Illustrates वाक्यार्थगत काव्यलिङ्ग A devotee of शिव sings in praise of a प्रणति to शिव He failed to make a bow to शिव, and became a ससारिन् Later he saluted शिव and became मुक्त *ab* Construe —पुरारे, वपुःप्रादुर्भावाद् इदं अनुमिति (यत्) प्रायः पुरा जमनि क्वचिन्पि भवन् न प्रणतवान् ! वपुःप्रादुर्भावः The fact that I have a body i. e. I am a ससारिन् I became a समारिन् because, in all probability, I did not salute you in my births past *cd* Construe सप्रति नमन् मुक्त अहं अतनु सन् अग्रे अपि अनतिभाक् (मविष्यामि) । महेश, तदिदं अपराधद्वयं अपि क्षन्तव्यम् । The idea is Now that I salute you I shall become मुक्त in the future (अग्रे) And once I become मुक्त, I shall be unable, in the absence of a body, to salute you मुक्त persons have no body अनतिभाक् failing to salute तदिदं अपराधद्वयं viz. the अपराध of अनमन in the past lives due to which I became a ससारिन् and the अपराध of अनमन (=अ-नति) in future due to my being bodiless in my state of मुक्ति

Here अपराधद्वयं mentioned in *d* calls for an explanation and it is given in the two वाक्यसु पुरा भवन् न प्रणतवान् and अग्रेऽपि अनतिभाक् (मविष्यामि) Had this explanation not been given we would have been puzzled to know what the two अपराधसु were But even when the explanation is given the poet nowhere says openly that it is owing to the facts in *abc* that the अपराधसु were committed That is why it is a काव्यलिङ्ग embodied in the वाक्यार्थसु in *abc* Note that मोक्षनामनि महामोहे embodies an अपहृति मा च calls it रूपक. Incorrect

St. 111 प्रणयिसखी etc. Illustrates अनेकपदार्थगत काव्यलिङ्ग माधव deals a deadly blow to अशोरपण्ट who is about to slay माय्ती Construe*—यत् (माय्तीया वपुः) प्रणयिसखीसखीन्परिहासमाभिगतैः शिरीषपुष्पजनैरपि तास्यति तत्र वपुषि वधाय शस्त्रमुपक्षिपन् तव शिरसि अकण्ठ्यमदण्ड इव एव भुजं पतन् । *ab* माय्ती's figure is so tender that even when struck by the delicate शिरीष flowers it used to get hurt प्रणयिसखी etc. The strokes of शिरीष flowers which she got (अभिगत) owing to the love for jokes (परिहास) on the part of her loving friends They in their merriment threw flowers at her प्रणयिसखी indicates that their floral attack could not have been harmful अकण्ठ्यमदण्ड The Death's Rod suddenly brought into use

Here तव शिरसि एव भुजं पतन् is accounted for by तत्र वपुषि वधाय शस्त्रमुपक्षिपन् I ply this arm against you because you are killing her—is the idea. The हेतुश्च in तत्र वपुषि etc. is only suggested. [It would have been expressed if the words were something like वन

शस्त्रमुपक्षिपति तस्मात् . . .]. Thus the हेतु, which is suggested as such, being present in तत्र वपुषि वधाय शस्त्रमुपक्षिपत, we get अनेकपदार्थगत काव्यलिङ्ग. Note that the अनेकपदस are not a वाक्य for want of a finite verb

St. 112 भस्मोद्धूलन etc Illustrates एकपदार्थगत काव्यलिङ्ग. A मुक्त person bids farewell to all the appurtenances of भक्ति which are no more useful to him. When a person has attained मोक्ष, the highest goal, the साधनस have no use for him. भस्मोद्धूलन (उद्धूलन from the Denom. धूल्य from धूलि) besmearing of ashes शुभ = भद्र farewell to thee ! b The idea is I shall no more make use of the flight of steps leading to the temple of शिव. cd Construe —अद्य आराधनं तोषितेन विभुना युष्मत्सपर्यासुखालोकोच्छेदिनि मोक्षनामनि महामोहे निधीयामहे । Today, we (1 e I) are being placed in that great delusion named मोक्ष, which puts an end to the light of pleasure due to our attending on you (1 e भस्मोद्धूलन, रुद्राक्षमाला and सोपानपरपरा), by शिव (=विभु) who is pleased with the worship. युष्मत् etc when in the stage of a मुमुक्षु, yet to become मुक्त, a person gets pleasure from a devoted attention (सपर्यास) to the साधनस like भस्मोद्धूलन, रुद्राक्षमाला etc. This pleasure is conceived as अलोक, light मोक्षनामनि महामोहे मोक्ष is ironically conceived as a serious delusion, or better still, a serious swoon because, as in a swoon, the मुक्त gets blinded for want of the light (आलोक) of सपर्यासुख ।

Here, when we are perplexed at the exalted मोक्ष being described as महामोह, युष्मत्सपर्यासुखालोकोच्छेदिनि explains the propriety, as seen above. That युष्मत्सपर्यासुखालोकोच्छेद is the cause of महामोह is only suggested. Hence this is एकपदार्थगत काव्यलिङ्ग, युष्मत्सपर्यासुखालोकोच्छेदिनि being one पद, albeit compounded. Note that here काव्यलिङ्ग explains the विरोध between मोक्ष and महामोहत्व.

एषु अपराधद्वये etc—एषु sc उदाहरणेषु Construe —अपराधद्वये पूर्वोपरजन्मनो अनमन उक्तरूप (1 e वाक्यार्थात्मक) हेतु । मुनपाते शस्त्रोपक्षेप उक्तरूप (1 e अनेकपदार्थात्मक) हेतु । महामोहे च सुखालोकोच्छेदित्वं उक्तरूप (1 e एकपदार्थात्मक) हेतु । For explanation see the appraisal of the उदाहरणस given above. पूर्वोपरजन्मनो अनमनम् In former births he failed to salute, hence he became a सत्सरिन्. Later (अपरजन्मन्) when he became मुक्त, he could not salute for want of a शरीर अपरजन्मन् 1 e the one in which he became मुक्त. उक्तरूप 1 e वाक्यार्थरूप, अनेकपदार्थरूप and एकपदार्थरूप.

३२—पर्यायोक्त

पर्यायोक्त is circumlocution, a euphuistic expression. It consists in the poet's conveying his message not by direct mention, but by

resorting to an indirect mode of expression which he does to secure a greater poetical effect रघु was victorious against the हूणः. A historian would have said रघु won a victory over the हूणः. कालिदास means to convey the same idea. But a poet that he is, he is not to remain content with so bleak an expression as that. Rather, would he say रघु's exploit ordered a ruddy tinge (of sorrow) to appear on the cheeks of the हूण beauties तत्र हूणावराथाना मर्त्येषु व्यक्तविक्रमम् । कपोलपाटलादेशि बभूव रघुचेष्टितम् ॥ रघुवश ४ ६८. So when the poet मेघ (?) wants to refer to the conquest of स्वर्ग by हयग्रीव, he says स्मृतास्ता नन्दने शच्या देशमभोगलालिता । मावश परिजातस्य मञ्जरी यस्य सैनिके ॥ (अ स) His warriors handled the परिजात blossoms which until now only went to adorn शची's hair. It has almost become a mannerism with the Sanskrit कविः to drive at the prowess of their heroes by dilating upon its consequences such as the sad plight of the enemies' widows (cp St 179)

This makes it clear how a poet can adopt a picturesque mode of expression to convey some simple message of his. This picturesque mode is पर्याय, which as दण्डिन् explains is प्रसरन्तर, भङ्ग्यन्तर a high flown style different (अन्तर) from the direct expression. And the statement employing this mode is therefore called पर्यायोक्त. Some like अभिनवगुप्त interpret the word पर्याय as व्यङ्ग्य — पर्यायेण वाच्यादनिरुक्तिप्रसारेण व्यङ्ग्येनोपश्लिप्तमुक्त अभिहित पर्यायोक्तम् । (Cited in र ग) They explain the name in the light of the message which the poet *suggests* in the figure.

The व्यङ्ग्य in पर्यायोक्त — This brings us to the question of व्यङ्ग्य in पर्यायोक्त. The message the poet wants to give is the व्यङ्ग्य, in the figure. Normally we have seen that the वाच्यार्थ and व्यङ्ग्यार्थ of a वाक्य stand wide apart. But in the case of पर्यायोक्त, वाच्यार्थ and व्यङ्ग्यार्थ are almost *identical*. This seems peculiar enough, but आचार्यरिजः explain it by saying that here we get the identity of वाच्यार्थ and व्यङ्ग्यार्थ due to the poet adopting a mode for the वाक्य which is different from that of the व्यङ्ग्य. Read र ग — तेन पर्यायेण भङ्ग्यन्तरेण उक्तं अभिहितं व्यङ्ग्यं यदपि प्राचीनैर्निर्मितं लक्षणं व्यङ्ग्यत्वं वाच्यतयोर्विषयसमगमनिति नादाहर्तव्यम् । एतद्वैव प्रसरभेदेन वाच्यत्वव्यङ्ग्यत्वयोरुपविराधम् ।

What is meant by वाच्यव्यङ्ग्ययोरेक्य in पर्यायोक्त is that the two do not stand wide apart. One is *practically the same* as the other. Since there is no rule defining the scope of व्यङ्ग्य within particular limits, we get व्यङ्ग्य and व्यङ्ग्य, some nearer the वाक्य than others.

Thus in तत्र हृणावरोधाना etc., the वाच्य (that रघु by his exploit brought a ruddy hue to the cheeks of the हूण women) and the व्यङ्ग्य (that रघु vanquished the हूण) are not as wide apart as the वाच्य and व्यङ्ग्य in निःशेषच्युतचन्दन स्नानम् etc. (उ 1 2)

वाच्य-व्यङ्ग्य सम्बन्ध in पर्यायोक्त आल्कारिकs have attempted to analyse this identity in diversity As seen above they account for वाच्य and व्यङ्ग्य being (practically) the same as a result of प्रकारान्तराश्रयण And what is meant by प्रकारान्तराश्रयण will be clear if we recall the heads to which जगन्नाथ reduces all the प्रकारs He says (1) The वाच्य may be कार्य, the व्यङ्ग्य कारण, (2) The वाच्य may be कारण, the व्यङ्ग्य कार्य, or (3) The वाच्य may be in some other relation like साहचर्य with the व्यङ्ग्य Read अथ चाल्कार क्वचित् कारणेन वाच्येन कार्यस्य गम्यत्वे, क्वचित् कार्येण कारणस्य, क्वचित् उभयोदासीनेन सबधिमात्रेण सबधिमात्रस्य च इति विपुलविषय । Of these the first is of frequent occurrence तत्र हूणावरोधाना illustrates it because therein the कार्य viz हूणसुदरीनपेल पायलिमा is वाच्य and the कारण viz हूणपराजय is व्यङ्ग्य The second is illustrated by अपकुर्वद्भिरनिश धृतराष्ट्र तवामनै । उष्यन्ते मृत्युवीनानि पाण्डुपुत्रेषु निश्चिनम् ॥ (र ग) Here the कारण, कौरवनाशवीनानाश is वाच्य the कार्य, कौरवनाश is गम्य The third is illustrated by सूर्याचन्द्रमसौ यस्य वासो रज्जयत करै । अङ्गरागं सुनत्यग्निस्त वन्द परमेश्वरम् । Here सूर्याचन्द्रमसौ यस्य वासो रज्जयत have the वाच्यार्थ one whose garment is tinged by the Sun and the Moon and the व्यङ्ग्यार्थ one whose garment is sky and still these are not related by कार्य-कारण स्वयं, but by साहचर्य the sun and the moon with आकाश

As said above of these the first is of usual occurrence In fact आल्कारिकs like रुच्यक जयरथ seem to refer to it *alone* as playing part in पर्यायोक्त Says रुच्यक —नहि तस्यैव तदैव तस्यैव विच्छित्या गम्यत्व वाच्यत्व च सम्भवति । अतः कार्यमुखद्वारेणाभिधानम् । In fact जगन्नाथ refers to a view according to which the second कारण वाच्य and कार्य व्यङ्ग्य is thrown out for want of वैचित्र्य —एतेन कार्यात् कारणप्रतीतिवत् कारणान् कार्यप्रतीतेर्वैचित्र्याभावात्—इति दीप्तमारोक्तमपास्तम् The third head, though mentioned by र ग does not seem to be much in vogue among आल्कारिकs

The question arises if वाच्य-व्यङ्ग्य are related as कार्य-कारण etc how are they regarded as अभिन्न in पर्यायोक्त? The answer lies in the fact that though the two are related as कार्य-कारण etc both are *equally prominent* in the poet's eye In other words to the poet the वाच्य कार्य is as much प्रस्तुत as the व्यङ्ग्य कारण, to speak of one of the three प्रकारs Both are equally प्रतिष्ठादयिषित by him, so much so that there is no risk of one becoming अप्रस्तुत and the other प्रस्तुत It

would be helpful to recall in this connection the analogous case of व्याजस्तुति, where, as we pointed out, though the वाच्यार्थ and व्यङ्ग्यार्थ are स्तुति and निन्दा or *vice versa*, both are equally प्रकृत Read २ ग*—अप्रस्तुतेन कार्येण प्रस्तुतकारणावगमने अप्रस्तुतप्रशमैव । प्रस्तुतेन कार्येण प्रस्तुतस्यैव कारणस्यावगमनं तु पर्यायोक्तस्य विषय इति अलङ्कारसर्वस्वकारादिभिः प्राचीनैः कृतं विषयविभागः ।

पर्यायोक्त vs व्याजस्तुति—This brings us to the distinction between the two figures Though in both there is व्यङ्ग्यार्थ not too sharply divided from the वाच्यार्थ, though in both there is मङ्गयन्तरसमाश्रय in the matter of the वाच्य, still (i) whereas in पर्यायोक्त, the वाच्य-व्यङ्ग्य are related as कार्य-कारण, कारण-कार्य, or by some other संबन्ध in व्याजस्तुति, the वाच्य-व्यङ्ग्य are related as निन्दा-स्तुति, or स्तुति-निन्दा (ii) That way पर्यायोक्त may be taken as a broader class, from which व्याजस्तुति, a smaller class developed into a separate figure.

पर्यायोक्त vs अप्रस्तुतप्रशंसा—Though in पर्यायोक्त, the वाच्य and व्यङ्ग्य are related as कार्य-कारण or कारण-कार्य, as in अप्रस्तुतप्रशंसा in two varieties of which कार्य-कारण and कारण-कार्य are related as अप्रस्तुत-प्रस्तुत, still, as seen above, (i) in पर्यायोक्त, both वाच्य and व्यङ्ग्य are प्रस्तुत, while in अप्रस्तुतप्रशंसा वाच्य is अप्रस्तुत व्यङ्ग्य प्रस्तुत Read स्यक —अत्र कार्यमुखदारेणाभिधानम् । वाया देरपि तत्र प्रस्तुतत्वेन वर्णनार्हत्वत् । अत्र एव अप्रस्तुतप्रशंसानो भेदः । See २ ग cited above सा द —इह तु वर्णनीयस्य प्रभावनिशयबोधकत्वेन कार्यमपि कारणवत् प्रस्तुतम् । (ii) According to the followers of the ध्वनि-school, in पर्यायोक्त, व्यङ्ग्य is वाच्यपर, i. e. the व्यङ्ग्य is subservient to the वाच्य while in अ. प्र, the वाच्य is व्यङ्ग्यपर, i. e., the वाच्य is subservient to the व्यङ्ग्य Read २ ग —अस्मिन्वाच्यकारे व्यङ्ग्य वाच्यपरम् । अप्रस्तुतप्रशंसायां तु वाच्यं व्यङ्ग्यपरम्, इति ध्वनिकारानुयायिनः ।

Though thus the two figures are differentiated, occasionally it is possible for one and the same stanza being assessed with equal justice, by one as पर्यायोक्त and by another as अप्रस्तुतप्रशंसा Thus we find राजन् राजसुता etc. (St. 49) given by some आन्वयिकरिक्स like स्यक to illustrate पर्यायोक्त, while मम्मट gives it as an instance of अ. प्र In such doubtful cases, one has only to justify one's view point One making a plea for पर्यायोक्त must show that both वाच्य-व्यङ्ग्य are equally प्रस्तुत and that वाच्य is merely a मङ्गयन्तर of the व्यङ्ग्य and more striking than it. And one who claims it to be अ. प्र must prove that the वाच्य is अप्रस्तुत व्यङ्ग्य प्रस्तुत due to there being a wide gulf between the वाच्य and व्यङ्ग्य Read मा च कारणवत् कार्यस्यपि कर्तृत्वेन प्रस्तुतत्वे, कार्यरता आत्मभक्त्येन कारणस्योक्तवत् पर्यवेत्तव्यम् । कारणप्रेषणं कार्यस्य अतिव्यक्तमिति कार्यमतिरिच्येत । कारणवदददो प्रस्तुतप्रस्तुतत्वे अप्रस्तुतप्रशंसा ।

पर्यायोक्त dates back from मामह and दण्डिन् मामह conceived it on lines adopted by later आल्कारिः. दण्डिन्'s पर्यायोक्त is different from that of others. It consists in the employment of a pretext to achieve one's aim. उद्भट's definition is like मामह's with slight new additions वामन did not admit the figure रुद्रट admitted it under the name पर्याय (१) ह्यक, विधनाथ, जगन्नाथ, अप्ययदीक्षित all admit it अप्ययदीक्षित admits, in addition, a second variety on the pattern of दण्डिन्'s पर्यायोक्त

Essentials —[पर्यायेण (=भङ्ग्यन्तरेण) कथनात् पर्यायोक्तम्—मम्मट] (1) The poet must resort to a वाच्य which, though circumlocutory, is more picturesque than the व्यङ्ग्य (2) The वाच्य-व्यङ्ग्य are generally related as कार्य-कारण (3) In some cases, they may be related by कारण-कार्य संबन्ध or even by some other संबन्ध like साहचर्य. (4) In the poet's eye and to the सहृदय both वाच्य-व्यङ्ग्य must be almost identical and both प्रतिपिपादयिषित i.e. sought to be conveyed (5) Both must therefore be प्रस्तुत

§ सू ५१ पर्यायोक्त *etc* Construe —पर्यायोक्त *etc* वाच्य-वाचकत्वेन विना यद्वाच i.e. A statement not by a direct mode of expression (वाच्य-वाचकत्व), but by suggestion (अवगमनव्यापार—as the वृत्ति says)

वृत्ति —वाच्यवाचकभावव्यतिरिक्तेन अवगमनव्यापारेण By the process of suggestion which is distinct from straightforward expression वाच्य-वाचकभाव operates where the matter sought to be conveyed is conveyed directly पर्यायेण भङ्ग्यन्तरेण कथनात् पर्यायोक्तम् The name explained पर्याय is भङ्ग्यन्तरन्मरान्तर a different mode, a stylistic variant र ग explains—येन रूपेण विवक्षितोऽर्थस्तदतिरिक्त प्रकारो भङ्ग्यन्तरम् । आक्षेपो वा । We have already seen how this भङ्ग्यन्तर amounts to (1) कारणे प्रतिपिपादयिषिते कार्यप्रतिपादन, or (2) कार्ये प्रतिपिपादयिषिते कारणप्रतिपादन, or (3) सम्बन्धन्तरे प्रतिपिपादयिषिते सम्बन्धन्तरप्रतिपादन Of these the first प्रकार is the most often referred to, as shown already. Read जयरथ—अभिधीयमान हि कार्यं तदविनाभावित्वात् स्वमिह्दये कारणमाक्षिपति इति गम्यमपि तदाच्यायमान इति यदेव गम्यते तस्यैव भङ्ग्यन्तरेणाभिधानम् भाङ्गि (or झी) is प्रकार a roundabout way of expression Note that acc. to the आल्कारिः the वाच्यार्थ is more striking than व्यङ्ग्य, in this figure कु. —यदेव गम्य विवक्षित तस्यैव भङ्ग्यन्तरेण विवक्षितरूपादपि चारुतरेण वेनचिद् रूपान्तरेण अभिधान पर्यायोक्तम् Again ह्यक (at अप्रस्तुतप्रशमा)—तत्र (पर्यायोक्ते) हि कारणपेक्षया कार्यस्यातिशयेन सौन्दर्यमिति तदेव वर्णितम् ।

St. 113 य प्रेक्ष्य *etc* Illustrates पर्यायोक्त Description of the plight of ऐरावत and हरि (इन्द्र) who at the sight of हयग्रीव (or रावण ?) were weaned of ichor and pride respectively Construe —यं प्रेक्ष्य मदेन ऐरावत

मुखे चिररूढापि निवासप्रीतिरुज्जिता । मानेन हरे (= इन्द्रस्य) हृदये चिररूढापि निवासप्रीतिरुज्जिता । य इयमीव or रावण चिररूढापि निवासप्रीतिः । e. ऐरावण's मद had never subsided upto now, for want of one who could tame him इन्द्र continued to be vain until now for want of a match हरि = इन्द्र ऐरावण or ऐरावत—Indra's elephant So called because he was churned out of the ocean (= रावत्)

Here the व्यङ्ग्य as the वृत्ति says is that ऐरावण and इन्द्र were respectively weaned of ichor and vanity But it is conveyed by the words, मदमानाभ्या निवासप्रीतिरुज्जिता, which are indeed more charming than the व्यङ्ग्य Note that here the वाच्य is कारण, व्यङ्ग्य कार्य, निवासप्रीतित्वात् being responsible for मदमानमुक्ति This is therefore पर्यायोक्त

But if the व्यङ्ग्य were viewed as conquest of स्वर्ग by इयमीव, the वाच्यार्थ will be the कार्य, the *effect* of स्वर्गजय, the कारण In other words, the stanza will describe the *effects* on ऐरावण and इन्द्र of the conquest of heaven by इयमीव This indeed would be a better appreciation But the वृत्ति appreciates it in the way given in the preceding para

वृत्ति—अत्र ऐरावणदाक्षौ etc. व्यङ्ग्यमपि शब्देनोच्यते Though suggested is yet expressed by the words : c the व्यङ्ग्य is almost the same as वाच्य अपि shows that normally व्यङ्ग्य and वाच्य stand wide apart, but here they are almost identical. तेन यदेव उच्यते तदेव व्यङ्ग्यम् Note that वाच्य and व्यङ्ग्य, even in पर्यायोक्त, are not absolutely one, but *almost* one This is due to the gulf between them being narrowed down to its minimum in this figure यथा तु व्यङ्ग्यं न तथा उच्यते । e. because वाच्य is expressed in a different mode, प्रकार, मति In simple words, वाच्य is presented in the उदाहरण, as कारण of the व्यङ्ग्य which is कार्य Thus यथा etc., so far as the instance goes, means यथा कार्यरूपं व्यङ्ग्यं न तथा उच्यते, कारणरूपेण उच्यमानत्वात् In short there is अर्थाभेद but प्रकारभेद

यथा गौ etc. If anyone asks how we can have the same अर्थ as both वाच्य and व्यङ्ग्य the reply is that it is possible owing to प्रकारभेद i. e. वाच्य being expressed in a different way from the one in which the व्यङ्ग्य is felt. To show how प्रकारभेद can lead to the same अर्थ, मम्मट adduces the instance of निर्दिष्टम्ब and सन्निव्यम्ब प्रपञ्च in the field of रत्न Just as we apprehend the *same* cow, in two ways in the form of निर्दिष्टम्ब and सन्निव्यम्ब प्रपञ्च, so the same अर्थ may be conveyed by adopting different प्रकारs i. e. वाच्य may be कार्य, the व्यङ्ग्य कर्ता, and so on.

निर्दिष्टम्ब and सन्निव्यम्ब प्रपञ्च.—These are two successive stages of प्रत्यक्ष or direct perception Before we get a determinate cognition (निर्दिष्टम्ब) like गौर्द, wherein we associate with the particular object

attributes like गोलं शुक्लं चलत्वं we must have passed through a stage wherein the object is comprehended merely as existing (किमपि इ) unrelated to any distinctive attributes like गोलं etc. That is why निर्विकल्पकज्ञान is defined as विशेषण-विशेष्यसम्बन्धानवगाहि ज्ञानम् विकल्प being the distinctive attributes.

सविकल्पक प्रत्यक्ष follows निर्विकल्पक and consists in the particular object being viewed in relation to particular attributes like गोलं etc. That is why it is defined as विशेषण विशेष्यसंबन्धानवगाहि ज्ञानम्. Read साख्यतत्त्वकौमुदी — समुद्यं वस्तुमात्रं तु प्राग्वृत्त्यविकल्पकम् । तत्सामान्यविशेषाभ्यां कल्पयन्ति मनीषिणः ॥

गौ शुक्लश्चलति इति विकल्पः Referring to सविकल्पक stage विकल्प is प्रकारः यदेव दृष्टं तदेव विकल्पयति । i.e. यदेव निर्विकल्पकत्वेन दृष्टं तदेव सविकल्पकत्वेन पश्यति । i.e. the same object is विषय for both निर्विकल्पक and सविकल्पक

न तु यथा दृष्टं तथा In निर्विकल्पक stage it is perceived unrelated to any attributes. In सविकल्पक it is perceived as related to them. The wording is apt to mislead one into thinking that in सविकल्पक one apprehends the object not exactly as it is seen. But the meaning actually sought to be conveyed is येन प्रकारेण निर्विकल्पकज्ञानविषयीक्रियते न तेनैव प्रकारेण सविकल्पकज्ञानविषयीक्रियते ।

यत अभिन्न-असृष्टत्वेन दृष्टं भेद-समगाभ्यां विकल्पयति — In निर्विकल्पक stage the object is perceived as undistinguished (अभिन्न) by जाति or गुण and unconnected (असृष्ट) with क्रिया. In सविकल्पक stage it is perceived as distinguished (विकल्पयति) by distinctions (भेद) like जाति or गुण (गौ शुक्लं) and connection (समर्ग) with क्रिया (चलत्वं).

This interpretation is based on सम्प्रदायप्रकाशिनी with slight modifications. The modifications were necessary as regards जाति. It seems that acc. to the Commentary जाति is perceived in the निर्विकल्पक stage. But this is unwarranted. Read गौ शुक्लत्वे चलत्वेऽपि प्रथमाक्षमनिपाते सामान्यावगतिः । भेदो व्यावृत्तिः गुणकृता । समर्गोऽन्वयः क्रियाकृतः । क्रोधाद्वृत्तिविशेषः सामान्यः अभिन्नः—असृष्टत्वेन पश्यति । अथ विकल्पस्य शब्दोल्लेखनियतत्वाद् भेद-समर्गाभ्यां विकल्पयति ।

There is another interpretation which seems too laboured to be true. According to it the author gives the views of the Buddhists and Grammarians both regarding निर्विकल्पक and सविकल्पक. According to the former in निर्विकल्पक stage, the object is apprehended not as marked off (अभिन्न-अव्यावृत्त) from others. In सविकल्पक the object is perceived as marked off (भिन्न) from others. Acc. to them when we get the सविकल्पक गौ अयम् we have reached a stage where the object is marked off from others i.e. we realise नायं अयं, नायं महिष इति etc.

This stage of marking off is not reached in निर्विकल्पक. Acc. to the वैयाकरणस, on the other hand, in निर्विकल्पक stage, the object is unconnected (असंयुक्त) with जाति, गुण or क्रिया. In सविकल्पक stage it is so connected (संयुक्त).

३३ A—उदात्त (१)

मम्मट and दण्डिन् place समाहित between पर्यायोक्त and उदात्त and so does उद्भट also. It could be safely concluded therefore that मम्मट was following his predecessors in placing उदात्त after पर्यायोक्त. He treats of समाधि, which corresponds roughly to the समाहित of his predecessors, later (Fig. 46)

उदात्त (१) is exuberance, superabundance. The poet, the प्रजापति of अपार काव्यससार, (अपारे काव्यससारे कविरक्तः प्रजापतिः) has always taken delight in regaling the सहृदय with *exaggerated* descriptions of the superabundance of things, maybe wealth, flora and fauna, virtues or penance. The descriptions of pearls and diamonds galore in the Arabian Nights, extravagantly fabulous as they are, have never ceased to charm the young and old alike. How we like the description of his mansion by the यक्ष (मेघदूत, उत्तरमेघ, १३, १४, १६) with its well of emeralds, its lotuses with stalks of *lapis lazuli*, its मीडरौल made of sapphires, and its hedge of plantain trees of gold! The description of the कुमारीपुर (Princess' Chamber) in बाण's वादम्बरी particularly where directions are given to the परिचर, is another case in point. One servant is ordered to spread रत्नवातुका! Another is asked to protect दाक्षिणीफल from the parrots by covering them with pearl nets! A third is ordered to sweep a dais of emerald with a broom of gold! These descriptions have for the सहृदय the same lure as the buccaneers of the Spanish main had for the wealth of El Dorado!

But as said above, उदात्त (१) is not confined only to gold and jewels. The poet may sometimes give a less glamorous description of the superabundance of other things also. Wealth of virtues, wealth of penance wealth of flowers, fruits, animals, etc. when described *hyperbolically* result in this figure. One feature is common to all these cases and it is that the poet *exaggerates* things therein. That is what distinguishes उदात्त of this variety from स्वभावोक्ति and भाविक where, as in उदात्त we get descriptions, but such as are वास्तविक, never अतिशयोक्तिमूल्क. Read हयक—स्वभावेत्तौ भविके च यथावरं वस्तुवर्गनम् । तद्विशेषत्वेन आरोहितवस्त्वत्मन उदात्तस्य अवसरः । अत्रामन्यमाननिमित्तियुक्तस्य वस्तुनो वर्गनं कविमतिनोत्पादिन ऐश्वर्यश्रुण उदात्तम् । Note that the superabundance

should be of good things only It will be a misnomer if superabundance of bad things is called उदात्त

उदात्त (१) vs अतिशयोक्ति — This brings us to the question of the relation between these figures उदात्त (१) does necessarily depend upon अतिशयोक्ति, and to be more specific, अतिशयोक्ति of असंबधे संबध class, for it is असंबधे संबध when the poet credits one with wealth etc not *really* possessed by one It will be proper, therefore to conclude that अतिशयोक्ति that has superabundance of good things for its विषय is necessarily उदात्त (१) In other words उदात्त (१) is अतिशयोक्ति, that has developed into a separate figure

उदात्त (१) is a figure dating from भामह and दण्डिन् भामह, however, seems to attribute it to others (एतदेवापरेऽन्येन व्याख्यानेनाव्यथा विदुः । नानारत्नादियुक्तं सत्तत् किलोदात्तमुच्यते ॥) उद्भट recognised it Neither वामन nor रुद्रट recognised it—possibly thinking it to be अतिशयोक्ति रुय्यक, विश्वनाथ, and अप्पय्यदीक्षित recognised it The figure is not to be found in the extant portion of जयनाथ's रसगंगाधर मम्मट admitted it.

Essentials — [उदात्त adj full of exuberance Used as noun A figure based on exuberance उत्कर्षेण आदीयते गृह्यते स इत्युदात्तम् झञ्झकीकर, (उत् + आत्)] (i) The poet must describe the superabundance of things (ii) The superabundance must be exaggerated (अतिशयोक्ति मूल्य), and not वास्तविक cp जयराथ —समाव्यमानविभूतियुक्तस्य तु वर्णनं नैतदङ्गम् । (iii) The things whose exuberance is described must be good or noble or dignified Thus a poet may give an exaggerated description of a forest teeming with lions or tigers or deer, but the description of a mosquito ridden pool would become ludicrous (iv) The theme for उदात्त may be riches virtues, flora and fauna etc (cp दण्डिन् आशयस्य विभूतेर्वा यमहत्त्वमनुत्तमम् । आशय = मनोव्यापारविशेष)

§ सू ५२ वस्तुन सपत् Superabundance of a thing As seen above, the things must be good noble सपत् means here सपद्वर्णनम्

वृत्ति समृद्धियोगः सपत् explained Possession of superabundance, by a party, an object etc

St 114 मुक्ता केलिविसृज etc. Illustrates उदात्त (१) Description of the fabulous wealth that the learned possessed thanks to the generosity of that patron of learning भोः केलिविसृजहारगलिता The pearls that had dropped down due to the threads of necklaces snapping by the violent jerks of dalliance The pearls that fell down were later swept into the courtyard There they got coloured with the

red lac-dye of the maidens' feet and were mistaken therefore for pomegranate seeds by the parrots! Construe यद् विद्वद्भवेणु सुक्ता केलीशुभा कर्षन्ति तद् भोजनृषोस्त्यागलीलायितम् । त्यागलीलायितम् Play of the generosity भोज (1010-1055 A. D.) of the Parmar family. A famous patron of learning and author of सरस्वतीकण्ठाभरण, a work on Rhetorics.

Here we have the wealth of the learned given in such colours, that it is too good to be true. Hence it is उदात्त (१)

३३ B—उदात्त (२)

The second variety of उदात्त consists in the poet's attempt to exalt the matter under consideration by making some eminent person an adjunct to it "This is the place where Tānaji died fighting"—says the guide to a visitor to Sinhagad, and we have an उदात्त. 'This is the spot where Columbus first set his foot on American soil, says the guide to the tourist, and we get an उदात्त. In such cases, the object under consideration happens to be exalted by its lofty associations with some eminent personality. When in the opening stanza of the मेघदूत the रामगिर्याश्रम is described as जनकतनयास्नानपुण्योदय, we get a like effect owing to जानकी being presented as an adjunct to the रामगिर्याश्रम. In the विक्रमोर्वशीय, the सगमनीय मणि certainly looks sublime when described as शैलसुताचरणरागयोनिः [सगमनीयो मणिरिह शैलसुताचरणरागयोनिरयम्।]. How lofty does the lion कुम्भोद्भव look when he describes himself as being in the service of शिव! [कैलासगौर वृषमारुहः पदारपणानुग्रहपूतदृष्टम्। अवेदि मां विक्तरमष्टमूर्ते . . . (रघुवंश २३५)] बाण while describing the शाल्मलीवृक्ष refers to a तम्रसृण्ड which was shattered by the arrows of राम (रावकदारप्रहारजनेरिनीर्णेतान् तम्रसृण्ड) His description of the अगस्त्याश्रम is bristling with such august associations.

In short, in this variety of उदात्त, the प्रवृत्त is presented with some eminent person as its adjunct. To put it otherwise, in such cases the प्रवृत्त being the theme of description is the भगिन् or उपभूय, and the eminent personality (उदात्तपुरुष) is its अंग or उपभूय. And that explains the name उदात्त. Read रुच्यकः—महापुरुषाणां उदात्तचरिणां बन्धनराजभावेन उपनिषद्यमानं चरितं उदात्तम् । महापुरुषचरितस्य उदात्तत्वम् ।

उदात्त (१) vs. उदात्त (२) —उदात्त (१), as we saw, is essentially based on भविष्योक्ति. उदात्त (२), on the other hand, may or may not be based on भविष्योक्ति. When the poet describes an historical fact, there will be no भविष्योक्ति. But when the fact is not historical, who can say that

there is no अतिशयोक्ति involved? Thus शैलसुताचरणरागयोनि, as applied to भगमनीय, is likely to involve an अतिशयोक्ति, though there may be none in वनकलनयास्नानगुण्योदकेषु as applied to रामगिर्योश्रम. But one thing is clear that while उदात्त (१) depends on अतिशयोक्ति for its charm, उदात्त (२) derives it from महता अगमाव .

That way they are two distinct figures Even मामह admitted उदात्त (१) but was non-committal as regards उदात्त (२) दण्डिन्, उद्भट admitted both वामन did not admit it रुद्रट like मामह admitted उदात्त (२) but not उदात्त (१) रुय्यक seems to take it as a separate figure when he says: उदात्तशब्दसाम्यादिह अभिधानम् । विश्वनाथ and अण्व्यदीक्षिन admitted both उदात्त (१) and उदात्त (२) जगन्नाथ's र. गं, as said above, has no उदात्त मम्मट admitted both

Essentials :—[उदात्तचरिताना अङ्गत्वात् उदात्तम्—रुय्यक] (i) The poet must sublime an object by recalling its associations with lofty persons (ii) This may or may not involve अतिशयोक्ति. (iii) When the fact is historical, or vouched for by tradition or other authority, there will be no अतिशयोक्ति But अतिशयोक्ति is sure to be there when no authority is available for the fact mentioned (iv) The object described is the अग्निन् and the great person an अग thereto

§ सू ५३. महता etc Construe महता उपलक्षण च (उदात्ता-महते भवति) । उपलक्षण = अङ्गभाव as the वृत्ति says It consists in presenting the great as adjuncts to the प्रकृत

वृत्ति —अर्थादुपलक्षणीये अर्थः—1 e प्रकृते, the matter to be described If the great are to be उपलक्षण, naturally (अर्थात्) they are to be उपलक्षण to the प्रकृत, which is उपलक्षणीय.

St 115 तदिदमरण्य etc Illustrates उदात्त (२) A forest has its associations with राम recalled दशरथ etc राम who courted distress (व्यमन) in order to enable his father to keep his word (viz. promise to केकेयी) बाहुसहाय 1 e there was none else to help him

Here the forest in question happens to be exalted as the poet recalls its associations with राम, who therefore becomes an अग thereto Note that the stanza is taken from रुद्रट's काव्याल्लार (७ १०४) Was रुद्रट indebted to मामह for the idea? Cp मामह's उदाहरण —उदात्तशक्तिमान् रामो गुल्माक्यानुरोधकः । विहायोपनत रात्र्य यथा वनमुपागमत् ॥

न चाग्र बीरो रम्य etc. As the stanza embodies a reference to the extirpation of the demons by राम single-handed, one is likely to suppose that here we have a कव्य wherein नीरम is suggested promi

nently. And if रस becomes प्रधान, the काव्य will belong to ध्वनि class, while it is given here to illustrate an अर्थलङ्कार which means that the काव्य is taken to be अवर (or अधम *cp* शब्दचित्र काव्यचित्र अव्यङ्ग्य त्वर स्तम् । उ 1) So मम्मट is nodding here, one might feel

But मम्मट justifies the instance as one of अधमकाव्य. He says In the stanza वीररस is not conspicuous, but holds only a secondary position. This is due to the fact that the प्रकृत, अरण्य, is in the forefront in the stanza, and whatever reference to वीररस is there is naturally subservient to it.

And if रस is only subservient well can the काव्य be अधम, as it is claimed to be by मम्मट.

रस and अलङ्कार.—There is a controversy as to the status of रस as an अलङ्कार. One school led by उद्भट says that when रस is prominent the figure is रसवत्, when रस is subservient the figure is उदात्त (२). As against this the ध्वनि-school holds that रसवत् अलङ्कार occurs only where रस is subservient. This is उदात्त (२), they suggest. Read स प्र.—येषा उद्भटादीना प्रधानभूतो रस एव रसवान्, तन्मते अङ्गभूतो रसो द्वितीयोदात्तत्वेन समवति । ध्वनिदर्शने तु प्रधानभूतस्य रसस्य अलङ्कार्यत्वात् अगभूतो रसो रसवान् । स एव द्वितीयोदात्तत्वेन व्यवहियते । मम्मट does not recognise रसवत् अलङ्कार at all. विश्वनाथ gives in detail different views re रस and अलङ्कार, while treating of भावोदय, भावसधि and भावशवल अलङ्कारs. One thing is clear that in उदात्त (२), the recalling of the associations results in रसोत्पत्ति, maybe of a mild type.

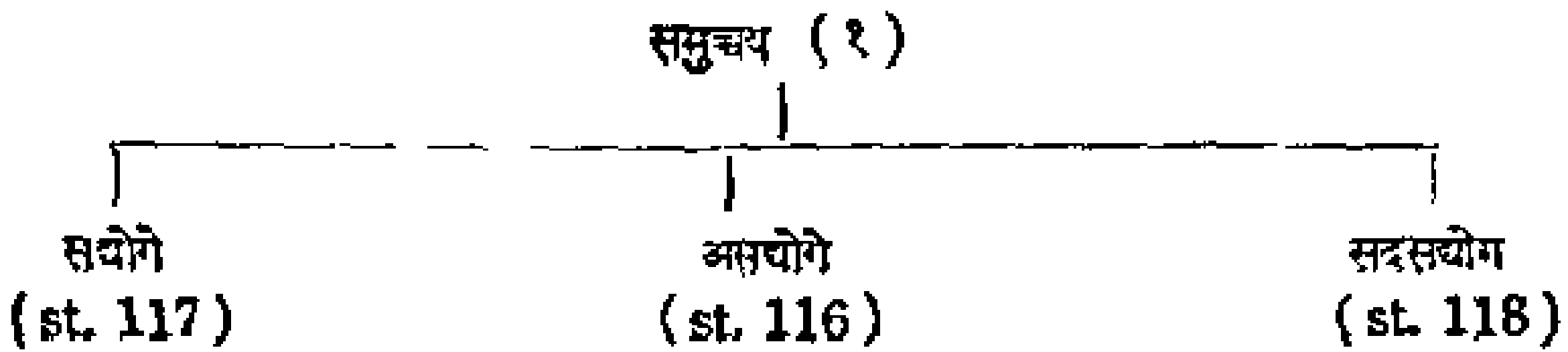
३४A—समुच्चय (१)

समुच्चय is combination and the first variety of the figure does indeed consist in a combination of causes acting in concert. When we speak of combination of causes in समुच्चय we must not suppose that they together form the सामग्री or totality of causes necessary to produce the effect. Because here each कारण is by itself capable of producing the कार्य. They are placed in a combination by the poet only to heighten the poetical effect. The poet never means nor says that by their coming together the effect is hastened or expedited as in the figure समाधि. आलङ्कारिकs say that the causes come together in समुच्चय in the same way in which pigeons swarm together on the threshing floor (खलेकपोतिकान्याय). Read र ग—अस्मिन्स्तु समुच्चयप्रभेदे यत्र एककार्यं संपादयितुं युगपदनेके सखे कपोता इव अहमहमिकया सपतन्ति कार्यस्य च न कोऽपि अतिशयः ।

गुणनाम says to चन्द्रापीड (कादम्बरी) गर्भेश्वरत्व-अभिनवयौवनत्व अप्रतिमरूपत्व-अमानुषशक्तित्व चेति महती इयं सखु अनर्थपरपरा । सर्वोक्तिनयानामेकैकमपि एषा आद्यतन विमुक्त

समवाय । Here we have समुच्चय, as so many causes, each equally potent to produce the effect, are described as acting in concert कुल रूप वयो विधा धन च मदयन्त्यमुम् । (कु) embodies a समुच्चय, as each one, कुल etc., is equally potent enough to produce मद In राज्यभ्रशो, वनेवामो, दूरे माता, पिता मृत । एवैकमपि तदुख यदग्न्यपि शोषयेत् ॥ (cited by नमिसाधु on अ स ७२३) we get a very effective समुच्चय, describing राम's lot when he was exiled into the forest. When the ऋषिः in कुमारसम्भव (६८२) say उमा वधूर्भवान् दाता याचितार श्वे वयम् । वर शशुरल ह्ये त्वत्कुलोद्भूतये विधि ॥ we get another happy समुच्चय

These causes may be all good सत् or रम्य, all bad, असत् or अरम्य, or each one of them may be good and bad from different angles, सदसत् or रम्यारम्य Thus we get सयोग असयोग or सदसयोग in समुच्चय (१) A good thing is such as is उपादेय, a bad one is such as is अनुपादेय Sometimes, however, सत् is whatever is helpful to the particular matter in hand Whatever thwarts it is bad Thus नव वय though not bad in itself is bad indeed for the विरहिणी Thus we get the following scheme —

२ ग gives another division also, असत्सत्ता or अरमणीयरमणीयानां योगे e g शरीर शानजनन, रोगा विष्णुस्मृतिश्च । विषद् वैराग्यजननी त्रय सुखकर्तृ सताम् ॥ In सदसयोग, we have a set of things each one of which is normally good, but bad under certain conditions In असत्सयोग, on the other hand, we have things normally bad becoming good under certain conditions.

For समुच्चय (१) vs समाधि see समाधि

हदर was possibly the first to conceive this variety of the figure. After him मम्मट, रघुवर, विश्वनाथ, नगनाथ, अप्पय्यदीक्षित all admitted it practically on the same lines with सयोग, असयोग and सदसयोग as the basis.

Essentials — [हेतूनां (रस्येवैकिकान्वयत्वेन) समुच्चय अत्र] (i) There must be circumstances, two or more in number, all equally potent to produce the effect in question (ii) The more the circumstances the better the poetical charm. (iii) The circumstances may all of them be good or all bad or each one good and bad under different

aspects (iv) Good circumstances should not be mixed up with bad ones, lest there might result क्रमभेददोष—violation of harmony (v) The poet gives such an array of हेतुs, when even one is able to produce the effect, in order to lend colour to the statement (vi) The poet will *not* say or suggest that the कारणमुच्चय hastens the कार्य

§ सू ५४ तत्सिद्धि etc Construe —यत्र एकस्मिन् तत्सिद्धिहेतौ अन्यत् तत्त्वर हेतुनर भवेत् असौ समुच्चय । एकस्मिन् तत्सिद्धिहेतौ This makes it clear that all the हेतुs *together* are not the मामयी or totality of causes In मामयी, all the कारणs must come together and then only will the कार्य be produced, while here each हेतु is कार्यसाधनमर्थ तत् = कार्य अन्यत् (साधकान्तर or हेतुनर) Note that the singular should not be taken as strictly indicating the presence of *one* other cause As said above, the more numerous the हेतुs, the better So, in all there may be two or more हेतुs See how the वृत्ति, interprets अन्यत् as साधकान्तराणि (Plural)

वृत्ति —साधकान्तराणि Note how the singular अन्यत् of the सूत्र is interpreted as plural As said above *numerous* हेतुनरs lend charm to the figure

St 116 दुर्वारा etc Illustrates अमद्योगे समुच्चय The plight of a विरहिणी when all circumstances conspire to make विरह unbearable कुल निर्मलम् that comes in the way of wanton behaviour स्त्रीत्व धैर्य विरोधि । e a female cannot remain patient काल वसन्त कृतान्त अक्षम Because he does not hasten her death which would have spared her this worry चतुरा like बकुलावलि in मालविकाग्निमित्र, managing to bring about the union

Here स्मरमार्गणा दूरत्व of प्रियतम अत्युत्सुकत्व of मनस् etc are all हेतुs acting in concert to make विरह unbearable when each one was enough to produce the same result Note that नव वय, निर्मल कुल are असत् in the particular context Read रुयक —नववयप्रभृतीना च यद्यपि स्वशोभनत्व, तथापि विरहविषयत्वेन अत्र अशोभनत्व चेयम् । This is therefore अमद्योगे समुच्चय

अत्र विरहासहत्व etc । e each हेतु like स्मरमार्गणा is enough to make विरह unbearable तदुपरि over and above that By giving such an array of हेतुs the poet shows how desperate the case is एव एव etc मम्मट means to say that the very समुच्चय embraced by the definition (एव एव) may turn out to be सद्योगे, अमद्योगे and सदसद्योगे in specific cases These three do not call for separate definitions (न पृथक् लक्ष्यते) because they fit into the definition already given मा च says

रुद्रवत् न लक्ष्यते । But रुद्रः does not define them separately. He only enumerates these as standing exclusive of सुगान्, दुःस्वभावः समुच्चयः.

St 117 कुलममलिर्न etc Illustrates सयोगे समुच्चयः A poet's compliment to a king that enviable circumstances like nobility etc. that would have made another person insolent make him a man of restraint अलं नुनक्त्वा (अन् Indeclinable) enough strength of arms. स्फुरिता copious. अव्यभिचित प्रभुत्व sovereignty that has not suffered a break अनुशा i. e. prevent him from deviating from the proper path

Here अमलिन कुल, भद्रा मूर्ति etc. are all हेतुs that restrain the king from becoming wayward Each one of these is enough to produce the result in question Since all these circumstances are सत्, it is सयोगे समुच्चयः Note how अमलिन कुल is सहेतु here, while it was, due to context, असहेतु in the preceding stanza (निर्मल कुल) त एव नवाङ्गुष्ठा embodies रूपम् Note that the कार्य is only implied in अनुशा

उत्प्रेक्षाहरणे । e St. 116 दुर्बला etc.

St. 118 शशी दिवसधूसरो etc. Illustrates सदसयोगे समुच्चयः The poet feels sorry for some things that are normally good, turning bad when conditioned by certain circumstances दिवसधूसर the moon becomes dim during daytime सुखमनश्चर स्वाकृते ref to a handsome person without learning अनशर because he knows nothing

Here शशिन्, that is generally सत्, becomes असत् during daytime, कामिनी that is सत् becomes असत् owing to गन्धर्वैकनत्व, हरन् which is सत् becomes असत् when without lotuses, the lovely face of the handsome which is सत् is असत् owing to अनशरत्व, प्रभु who is सत् (because he maintains people) is असत् because of धनसंशयः, and मञ्जन who is सत् becomes असत् (i. e. his lot is unenviable) owing to his constant miseries. These are therefore सत् things that become असत् under certain conditions. Each one of these is capable of becoming a शब्द and still the poet gives a number of them. Hence it is सदसयोगे समुच्चयः. Note that सप्त इत्यङ्गि is a कृत्. कार्य of the हेतुs viz. ranking is implicit in the word शब्दः Note that the stanza would have become तुल्यवेगिण with the reading मनसि गन्धर्वो, because then the धर्म in singular stated once only would have conveyed भैरव्य between the units. With सप्त and the plural इत्यङ्गि, कस्य सप्तस्य becomes impossible.

सुखमनश्चर शब्द has to be overlooked because it is not in tune with the rest of the series. For, सत् is not सत् becoming असत् under some

circumstances Not only that, but its presence constitutes the flaw of प्रक्रमभग which consists in an abrupt break of the *motif*, due to failure to convey an idea with uniformity Read सूचकः ननु नृपाङ्गणगत खल इत्य शोभनो अन्ये तु शोभना इति कथं समुचीयमानस्य सन नादृशेन असत्ता योगः । नैतत् । 'नृपाङ्गणगत खल' इति प्रत्युत प्रक्रममङ्गादुष्टमेव । न तु सौन्दर्यनिमित्तमित्युपेक्ष्यमेवैतत् ।

Could we not make नृपाङ्गणगत खल fit into the scheme of the stanza by saying that खल is असत् while the rest are सत् and that hence the stanza well illustrates सदसयोगे समुच्चयः ? That is to say, सदसद् should be interpreted as a द्वंद्व, सत् च असत् च (सत् and असत्), and not as a कर्मधारय सत् च तत् असत् च (whatever is सत् becoming असत्)

But आचारिक्स like जगन्नाथ point out that if सदसद् were taken as a द्वंद्व (सत् च असत् च), समुच्चय would present a heterogeneous assortment of सत् and असत्, and then it will suffer from सहचरभिन्नता दोष which results in प्रक्रमभगदोष Therefore we should take सदसद् as a कर्मधारय, not a द्वंद्व Read र ग —रमणीयारमणीयशब्दे कर्मधारय आश्रीयते, न द्वंद्वः । सहचरभिन्नत्वोपापत्तेः । And one can easily see how there is greater poetical charm in presenting one and the same thing as good and bad Read रा तर्कवागीश (स्ता द) —तथा च अत्र विशेषणविशेष्ययोर्योग एव वैचित्र्याक्लृप्ता न तु विशिष्टाना योगः । क्रमभेद रूपदोषावहत्वादिति भावः ।

अत्र शशिनि etc. शल्ये १ e when each one is enough to prove a शल्य, others are presented इति शोभनाशोभनयोगः The वृत्ति does not show clearly whether सदसद् is taken as a द्वंद्व or कर्मधारय by मम्मट

३४ B—समुच्चय (२)

If in समुच्चय (१) the charm lies in the यौगपद्य of several हेतुस in समुच्चय (२) it consists in the यौगपद्य of गुणस or क्रियास or गुणक्रियास. अग्निमेव in his cajolery of शोवती says वर्धयसि विलसित त्व दासजनायात्र कुप्यसि च ॥ (मालविकाग्निमित्र ३ २२) you heighten the romance *what time* you get angry! Here there is simultaneity between the क्रियास विलसित वर्धयसि and कुप्यसि conveyed by च In प्रादुर्भवति पयोले कज्जलमलिन बभूव नमः । रक्तं च पथिकहृदय (र. ग) we get simultaneity of गुणस In आपूर्णश्च कलाभिरिन्दुरमलो यातश्च राहोर्मुख (मालतीमाधव ९) we get simultaneity of गुण (१) आपूर्णत्व and क्रिया राहुमुखगमन

But when we speak of simultaneity in समुच्चय (२) we must not be too rigorous आचारिक्स like जयरथ and जगन्नाथ extend the scope of the figure even to cases where गुणस or क्रियास follow each other in

close succession Says र ग —युगपदिति क्रमव्यावृत्त्यर्थम् । न त्वेकक्षणप्रतिपत्त्यर्थम् । तेन विचित्रान्भेदेऽपि न समुच्चयमह । Again read जयरथः—यद्यप्यत्र (i.e. in the उदाहरण in अ स —शेते शुभ्यति etc.) शयनादीनां न योगपद्येन अवस्थान, तथापि नन्वैतन्निर्येण श्रेयम् । About the same stanza कुवलयानन्द says अत्र कामाचित्र क्रियाणां विचित्रान्भेदमभवेऽपि शतपञ्चपञ्चशतभेदव्यायेन योगपद्य ।

समुच्चय (२) vs कारकदीपक —But a relaxation of the rule of योगपद्य is likely to make समुच्चय (२)—of क्रियासु encroach upon the field of कारकदीपक. For, then what is there to distinguish between स्विद्यति कृणोति, वेद्यति etc (st 67), given as उदाहरण of कारकदीपक by मम्मट, and शेते शुभ्यति ताम्यति प्रप्यति प्रप्यति भ्राम्यति । प्रेरयुहिसति प्रणयति दल्युन्मूर्च्छति शुभ्यति ॥ given to illustrate क्रियासमुच्चय by रय्यक? To say that there is गम्य औपम्य in कारकदीपक and none in समुच्चय is futile, as we have already seen under कारकदीपक. So it is obvious that any relaxation of the requirement of योगपद्य will be on peril of trespassing on the sphere of कारकदीपक. Thus जयरथ's appraisement of स्विद्यति कृणोति etc. as a समुच्चय cannot hold water [See जयरथ cited at p 124 Notes] मम्मट, to judge from his instances, is very scrupulous about योगपद्य.

समुच्चय (२), in so far as it relates to क्रियासु (not गुणसु), bears resemblance to कारकदीपक, where several क्रियासु have one कारक. But whereas (i) in समुच्चय (२), the क्रियासु are simultaneous, in कारकदीपक they follow one after another (ii) In समुच्चय (२) the charm lies in योगपद्य, in कारकदीपक it consists in the कारक being the same (iii) In समुच्चय, the क्रियासु may be sometimes निवृत्तकृत in कारकदीपक, they must be एककृत (iv) In समुच्चय (२) even two क्रियासु simultaneously occurring, can make the figure charming. In कारकदीपक the charm consists in several क्रियासु being related to the same कारक.

For समुच्चय vs असंगति see भ्रमंगति

समुच्चय vs अतिशयोक्ति —Though no आन्वयिक except विधनाथ, is explicit on the point, a good many instances of गुणयोगपद्य and क्रिया योगपद्य are found to resolve into कारणगुण्य-कार्यगुण्य न योगपद्य and कारण क्रियाया-कार्यक्रियायाथ योगपद्य. In plain words, we find, in a good many cases of this figure one गुण producing another and yet both described as simultaneous and one क्रिया producing another and yet both described as simultaneous. Let us take मम्मट's instance of गुणयोगपद्य निरुत्तिमसत् etc. (St. 119) Here the वैजयन्त of the victors and मन्त्रिगुण of the vanquished are described as simultaneous, and it is not difficult to see how victors' वैजय is the cause of the मन्त्रिगुण of the faces of the

vanquished कार्य and वारण are described as simultaneous for hunting at the शीघ्रकारिता of the काण्ण Or, in the words of तर्कवागीश, इदिति फलोत्पादनप्रतिपत्त्यर्थम्. Similarly, in the instance, धुनोति चासि तनुते च कीर्तिम्, one action—flourishing of the sword—is evidently the वारण of the other action, viz spread of glory Thus it is clear that in such cases of समुच्चय (२), we have अतिशयोक्ति (iv) where there is यौगपद्य between कार्य-कारण Read सा द. —एते हि गुणक्रियायौगपद्ये समुच्चयप्रकारा नियमेन कार्य-कारण कालनियमविपर्ययरुपातिशयोक्तिमूला ।

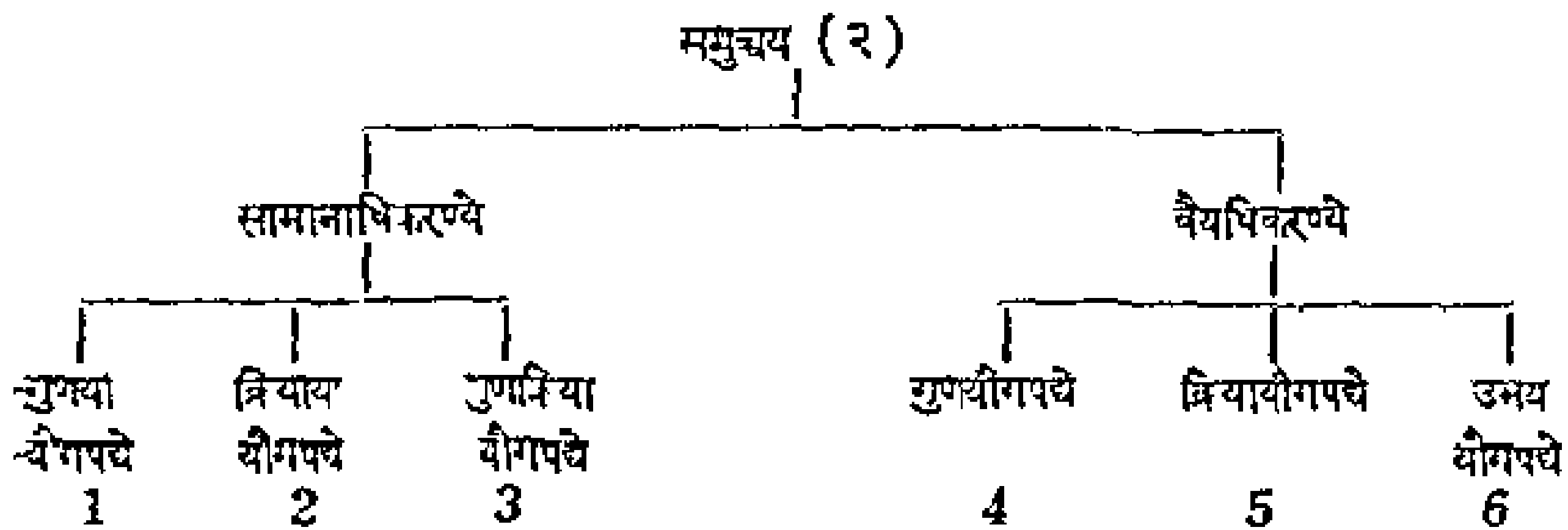
How to distinguish then such समुच्चय from अतिशयोक्ति ? For मम्मट this difficulty would not arise Because his अतिशयोक्ति (iv) is कार्यस्य वारणात् पूर्वं उक्तौ, *not* कार्यस्य कारणेन समकाल उक्तौ So when one गुण produces another and yet both are simultaneous, or when a क्रिया produces another and is समानमालीन, मम्मट will at once class it under समुच्चय and not अतिशयोक्ति

But what about other आल्फारिक्स who bring कार्यकारणयो यौगपद्य also within the scope of अतिशयोक्ति ? They give no clue to their view point Possibly they would say that such समुच्चय is only अतिशयोक्ति, that has developed into a separate figure So यौगपद्ये अतिशयोक्ति would, according to them embrace cases not covered by गुणयौगपद्य and क्रियायौगपद्य

It should not be supposed, however, that all cases of गुणसमुच्चय and क्रियासमुच्चय, are cases कार्य-कारणयौगपद्य There are cases of समुच्चय (२) where two गुण or two क्रिया are simultaneous, but there is no कार्य कारणभाव involved in them Thus in the stanza from विक्रमोर्वशीय ४ रे — अयमेवपदे etc (St 120), the क्रिया, viz वियोगोपनति and रम्यीभवन of the days, are not related by कार्य-कारणभाव and yet the figure is समुच्चय (२) Similarly, in नश्यन्ति पश्चात् पश्यन्ति भ्रस्यन्ति च मवद्दृष्टिष, given to illustrate क्रियायौगपद्य by कुवलयानन्द, the क्रिया are not related as cause and effect This shows that विश्वनाथ's insistence on अतिशयोक्ति (cp नियमेन . अतिशयोक्तिमूला in the quotation given above) is based on too narrow a view of the figure. It must be admitted, however, that समुच्चय (२), based on अतिशयोक्ति is more poetical

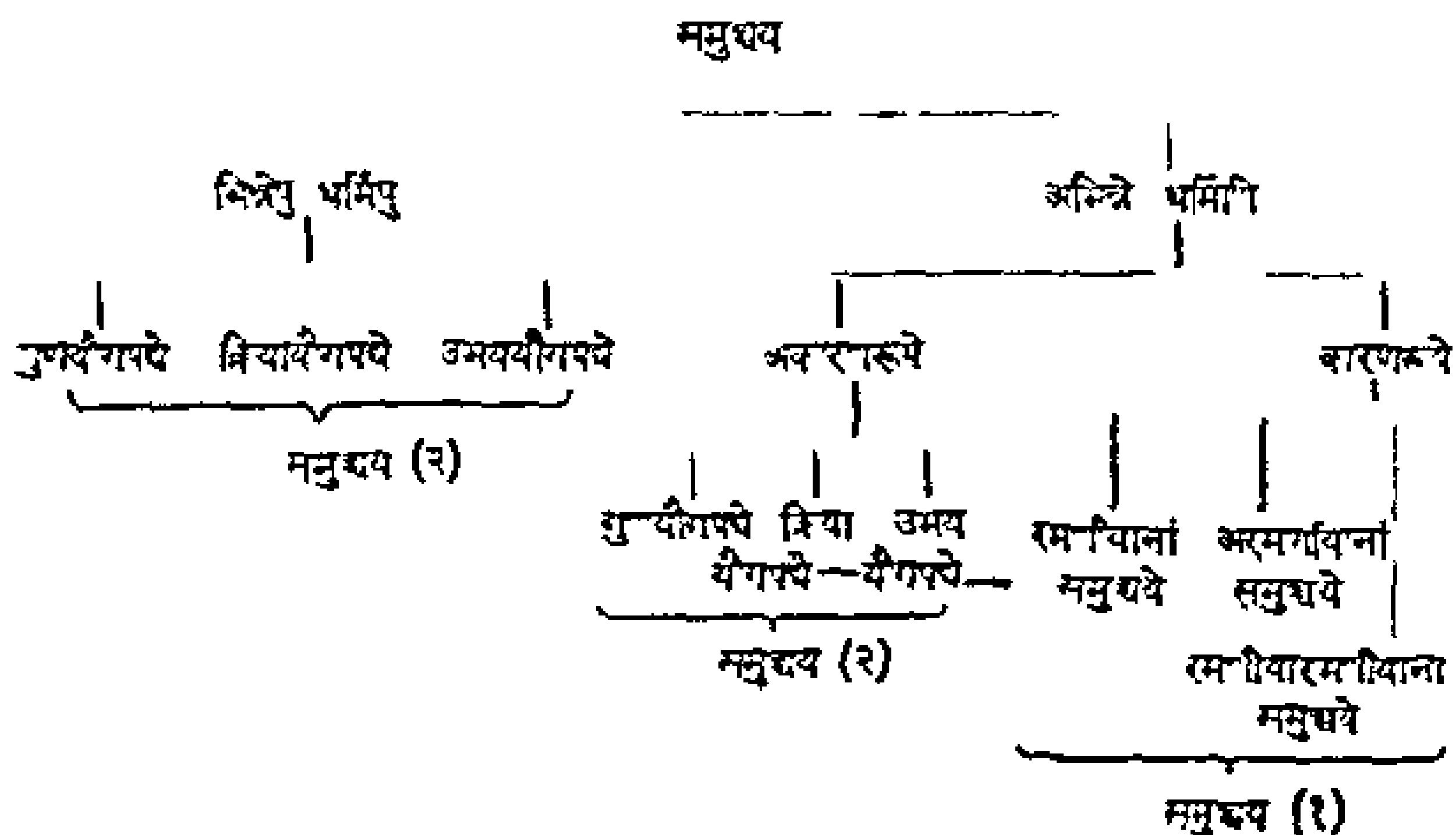
समुच्चय (२), like समुच्चय (१), was first admitted by रुद्रट रुद्रट's definition confines its scope to वैयधिकरण्ये समुच्चय only मम्मट, रुच्यक, विश्वनाथ, जगन्नाथ, अप्पय्यदीक्षित all admitted the figure. All except अप्पय्यदीक्षित are positive about the figure being present in सामानाधिकरण्य and वैयधिकरण्य both

Note the following scheme —

वैयधिकरण्य समुच्चय is where the गुण or त्रिया's present themselves in different abodes सामानाधिकरण्ये समुच्चय is where they present themselves in the same abode मम्मट is indifferent to सामानाधिकरण्य and वैयधिकरण्य, though he recognises both in समुच्चय According to some वैयधिकरण्ये समुच्चय is more poetical than सामानाधिकरण्य समुच्चय रामचरण तर्कवागीश says अथ वैयधिकरण्ये एव प्रयोगप्राचुर्यं विच्छित्तिविशेषजनकत्वं च । रूद्रट admitted वैयधिकरण्ये समुच्चय only

रमांगार gives a scheme comprehensive enough to include the first variety of समुच्चय also —

The scheme is ingenious enough. But it is rather strange that रमांगारदीनरूपस्य समुच्चय, to which रिपय drew attention escaped रमांगार's penetrating insight. For neither his divisions of समुच्चय (२) nor his रमांगार of them are based on रमांगाररमांगार O is he studiously

keeping समुच्चय from encroaching on अतिशयोक्ति ? जयरथ also is silent over this point

Essentials — [समुच्चय (गुणक्रियाणां) यौगपद्य अत्र] (1) There must be two or more गुण or क्रिया or गुणक्रिया coming into being *simultaneously* (2) The गुण or क्रिया or गुणक्रिया may appear in the same abode or different abodes (3) When they appear in different abodes they are more charming (4) The गुण or क्रिया may or may not be related as कार्यकारण (5) When related as कार्यकारण the figure is based on अतिशयोक्ति and is more charming than the other variety not based on कार्यकारणभाव (6) Simultaneity is necessary though आलम्बनिकs differ on the point otherwise the figure will shade off into वारकणीक (7) When based on अतिशयोक्ति the अतिशयोक्ति charms us Otherwise mere simultaneity is the source of charm (8) Simultaneity is usually marked by च-च or single च though other variants are also possible It is significant that in one and all the instances of मन्मद we find च-च used

§ सू ५५ स त्वन्यो etc Construe — या युगपद् गुणक्रिया स तु अन्य (समुच्चय) । तु marks transition from the 1st variety गुणक्रिया 1 e गुणौ (or गुणा) च क्रिये (or क्रिया) च गुणक्रिये (or गुणक्रिया) च There may be गुणs two or more than two क्रियाs two or more than two and गुण क्रियाs two or more अन्य other than the preceding समुच्चय

वृत्ति गुणौ etc The dual only shows the possibility of two गुणs etc but does *not* exclude the possibility of three or more गुणs etc

St 119 विदलित etc. Illustrates गुणयो यौगपद्य No sooner did the victor's army look bright with triumph than the vanquished looked sullen Construe तव इत् बल आशु विमल अभवत् च तानि प्रखलमुखानि मलिनानि जातानि च । प्रखल reference to the enemies

Here the two गुणs वैमल्य and मालिन्य appear simultaneously Their यौगपद्य is conveyed by च-च Note that here वैमल्य and मालिन्य are कारण and कार्य respectively described as simultaneous in order to convey कारणस्य शीघ्रकारित्वं This is therefore अतिशयोक्तिमूल समुच्चय Note again that here we have वैयधिकरण्ये समुच्चय with वैमल्य abiding in तव बल and मालिन्य in प्रखलमुखानि The stanza is taken from रुद्र's काव्यालंकार ७ २८

St 120 अयमेकपदे etc Illustrates क्रिययो यौगपद्य विक्रम's wail over his separation from उर्वशी which he feels acutely now that the rainy season has set in एकपदे all of a sudden अहोभि निरातत्वरम्यै

भक्तिव्यं i.e. अहानि^० रम्याणि भवन्ति । The days have become pleasant as there is no heat

Here वियोगोपनति and अहानि रम्योभाव are क्रियाs that take place simultaneously as is indicated by च-च Hence is it क्रियायोगपद्य. Note that there is वैयधिकरण्य due to वियोगोपनति being in relation to विराम, and रम्योभाव in relation to अहानि. Here there is no कार्य-कारणभाव, much less अनिशयोक्ति. The charm lies in simple योगपद्य

St. 121. कलुषं etc. Illustrates गुण क्रिययो योगपद्य The king only cast an angry glance at the enemy and the enemy was plunged in distress. Construe महीपतीन्द्र अमरमात् तत्र विनासेच्छमोदरत्रि चक्षुः अहितेषु कलुषं अमरमात्) च, तेन वपुषि आपदां वदन्ती प्रसुप्तं पतिं च । कलुषं Angry सितं etc. Having beauty (भी) similar to (मादर) that of a white lotus.

Here there is योगपद्य of the गुण, कलुष्य and the क्रिया, आपत्कटाक्षपान योगपद्य indicated by च-च. Hence it is गुणक्रियायोगपद्य Note that again we have कलुष्य, the कारण of आपत्कटाक्षपान, the कार्य Both being simultaneous, we have अनिशयोक्तिमूल्य समुच्चय As कलुष्य abides in the चक्षुः of the king and as आपत्कटाक्षs fall on the enemy, it is वैयधिकरण्ये समुच्चय

धुनोति etc. मम्म here criticizes the definition of समुच्चय (2) given by रद्व as being too narrow रद्व's definition is व्यधिकरणे वा यस्मिन् गुणक्रिये वैयक्यान्मोक्षस्मिन् । उपजायेते देहो समुच्चयः स्यात्तदन्योऽपि ॥

In the definition there are two requirements (1) व्यधिकरणे (2) यस्मिन् देहे When they are strictly adhered to, we shall have to call that alone as समुच्चय where (1) the गुण क्रियाs appear simultaneously in different abodes and (2) on the same scene (यस्मिन् देहे) This standard will result in the exclusion of instances like धुनोति चक्षुः etc. and वृषाणां चक्षुः etc. which are acknowledged to be समुच्चयः.

Because, in धुनोति चक्षुः सन्तु न च क्षीयति, the क्रियाs appear in the same व्यधिकरणे the soldier This shows how the requirement of वैयधिकरण्य unnecessarily limits the scope of the figure.

Further this will show how futile it is to interpret समाने देशे as referring to सामानाधिकरण्ये and to suppose that there was some view of समुच्चय which confined it only to सामानाधिकरण्य. The words are clearly from रूढ and embody no view of सामानाधिकरण्ये एव समुच्चय. In fact, we are aware of none who held this narrow view. Note again how नमिसायु also takes समाने देशे गुणक्रियाधिकरणयोर्वस्तुनो देशाधिकरणमेकमेवेति कृत्वा

३५ A—पर्याय (१)

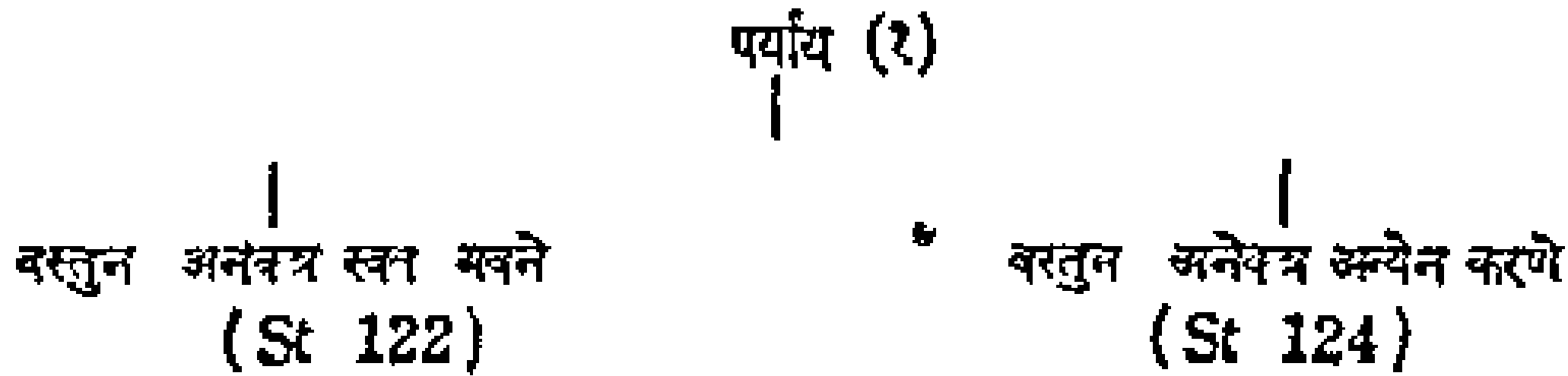
If the charm of समुच्चय (१) and (२) consisted in यौगपद्य or simultaneity of कारणs, गुणs etc, the charm of both the varieties of पर्याय consists in क्रम or *sequence*. That is why पर्याय is given a place immediately after समुच्चय, in the order of the figures.

पर्याय (१) —Thus consists in one and the same thing abiding in turn (पर्याय = क्रम) in different abodes. Thus, in स्थिता क्षण पद्मसु ताडिताधरा पयोधरास्तेषनिपातचूर्णिता । वरीषु तस्या स्खलिता प्रवेदिरे, क्रमेण नाभिं प्रथमोदविन्दव ॥ (कु स ५ २४), the poet describes how the first rain-drops passed from place to place on the body of पार्वती, practising penance. But this is a simple पर्याय (१), because it involves no अतिशयोक्ति. It depends for its charm on the minute study of the course of the drops. Another instance of simple पर्याय will be विसृष्टरागादधरात्रिवर्तिता, स्तनाङ्गरागारुणिताच्च कन्दुकात् । कुशाङ्कुरादानपरिक्षताङ्गुलि कृतोऽक्षसूत्रप्रणयी तथा कर ॥ where पार्वती uses her hand, until now used to the rouge and the ball, for holding the ascetic's rosary.

But पर्याय (१) becomes more striking when based on अतिशयोक्ति. Says a poet to a king मकरालयस्य कुक्षौ स्थित्वा हृदये(?)भृताशिना च चिरम् । सप्रति निर्दोषे ते राजन् वदनाम्बुजे सुधा वमति ॥ (र गं) where nectar is described as abiding in turn in the bosom of the ocean, the heart of gods, and on the king's lips. Here the सुधा on the lips of the king i. e. his sweet tongue is अव्यवमित as the same as the सुधा in ocean and heaven. Hence there is अतिशयोक्ति, underlying the पर्याय. Not only that. There is an additional charm due to the successive positions being higher and higher. higher than कुक्षि is हृदय, higher up still is वदन. Sometimes, the successive positions may be lower and lower. Sometimes, however, there may be no such uniformity. In fact, जगन्नाथ insists upon the presence of a poetical touch like this in पर्याय. Read यत्र आधाराधेयतत्सम्बन्धक्रमेषु क्वचिदपि कविकल्पनापेक्षा तत्रैवायमलङ्कारः । यत्र तु सर्वशे लोकमिदं न तत्र कश्चिदलङ्कारः । In all these cases there is of course the basic विरोध of one thing being found in several places.

पर्याय is a figure dating from रुद्र who called पर्यायक also by the same name रुद्र also recognised the two varieties (१) and (२) of the figure admitted by later आल्कारिकs. After him the figure in both forms was admitted by all मम्मट रघुक, विश्वनाथ जगन्नाथ and अप्वयदीक्षित अप्वयदीक्षित gives three sub-divisions of पर्याय (१) viz सकोचपर्याय विकामपर्याय, and शुद्धपर्याय based upon the succession आश्रयs becoming smaller and smaller, or bigger and bigger or neither of the two

Note the following scheme —

This principle of division मम्मट borrowed from रुद्र Of the later आल्कारिकs only विश्वनाथ takes note of it The object may itself occupy different abodes or some agent may place it in different abodes.

For पर्याय (१) is सार see सार

For पर्याय (१) is विशेष see विशेष

Essentials — [पर्याय क्रम क्रमाश्रयणात् पर्याय इत्यन्वयमभिधानम् । रघुक]
 (1) The poet must describe one and the same thing as abiding or being placed in different places *in succession* not simultaneously (2) The fact must be charming in itself (3) It appears still more charming when based on अनिरायोक्ति (4) There may or may not be some system in the choice of the successive positions. They may indicate gradual descent (भरोह) or ascent (आरोह) or neither (5) The thing in question must *leave* one आश्रय before resorting to another जगन्नाथ insists on this. Otherwise it is no पर्याय, says he. Read व्यसकथनात्तेसर अपरमकथे सत्येव यदयस्य छेदे प्रयोगात् । (6) There is of course the basic charm of विरोध viz. *one thing* being found in *several places*

§ सू ५६ एक क्रमेण etc. Construe एक (वस्तु) क्रमेण अनेकमिन् भाषाते (भवति वा क्रियते वा) (म) पर्याय । क्रमेण This is the essence of the figure. The name पर्याय also means क्रम भवति वा क्रियते वा The thing may abide in सिद्धयस by itself or at the instance of others. This explanation is obviously based on रुद्र's रुद्र वा क्रियते वा

St. 122 नम्याधय etc. Illustrates वस्तुन सत अनेकत्र भवने पर्याय (१) The words of the wicked carry venom (विरुद्ध) in them This is

conveyed by tracing the course of कालकूट from the ocean to the wicked tongue *ab* Construe कालकूट, इय उत्तरोत्तरविशिष्टपदा आश्रयस्थिति तव केन ननु उपदिष्टा । कालकूट *n* (कालस्य मृयो कूटः छद्मचूत इव) Deadly poison उत्तरात्तर विशिष्टपदा आश्रयस्थिति manner of staying in abodes in which the successive positions are more and more exalted कण्ठ is higher than हृदय वाक् is higher up still वृषलक्ष्मण (कण्ठे) Gen. sing of वृषलक्ष्मन्, शिव whose bull is his symbol (लक्ष्मन् *n*) Śiva drank the हालाहल (= कालकूट) churned out of the ocean अथ later खलाना वाचि because the words are deadly like poison

Here कालकूट is described as remaining in the different आश्रयस in succession viz अर्णवहृदय शिवकण्ठ and खलवाच् The stanza has the charm of being अतिशयोक्तिमूल It is अनिशयोक्ति to conceive the venom on the lip of the wicked as the same as कालकूट There is further आरोहक्रम in evidence in the stanza as seen above which makes it *still more charming* As कालकूट itself occupies the आश्रयस in succession this is वस्तुन स्वत अनेकत्र भवने पर्याय

St. 123 विम्बोष्ठ एव etc Illustrates पर्याय (१) of the same sub division as illustrated by St 122 but based on शेष A lady of sanguine lips becomes sanguine at heart

Here रग is described as being present successively in the different आश्रयस viz विम्बोष्ठ and हृदय This is therefore वस्तुन स्वत अनेकत्र भवने पर्याय There is again अतिशयोक्ति based on शेष in conceiving रग (ruddy hue) as identical with रग (love) In the instance above there was अतिशयोक्ति based on साधर्म्य here it is based on शेष र ग takes exception to the validity of the पर्याय here पर्याय cannot occur where the former आश्रय is not left by the object before it occupies a newer one Here रग has not left the ओष्ठ

रगस्य वस्तुतः भेदे etc. See above

Additional Stanza (See Text p 150 bottom) शोणीवधस्त्यजति etc. is read by a good many mss. The Tvm edition reads it and the commentaries there presuppose it Illustrates once more the same variety of पर्याय as Sts. 122 123 Description of changes wrought in a maiden's figure by the onset of youth सम्प्रदायप्रकाशिनी interprets *c* as त्यक्तमातृकुचसाचिव्य वक्त्र अदितीय अनुपम भवति । वक्षः becomes कुचमचिव The वक्त्र that was up to now (मातृ)कुचमचिव (because she was a suckling) becomes अदितीय (without a match) So कुचमचिवत्व passes from वक्त्र to वक्षः

Here, the गुणः, तनुता, सरल्यनित्य and कुचमाचिव्य are found by themselves passing from one abode to another Hence this is वस्तुन स्वतः अनेकत्र भवने पर्याय Note that there is अनिशयोक्ति underlying the figure Because the तनुत्व of the श्रोणी is not the same as तनुत्व of the मध्यभाग Nor is the सरल्यनित्य of the पादः the same as that of the लोचनः. So कुचमाचिव्य of the मुख is not the same as that of the वक्षः

St. 124 त ताण etc. Illustrates एकस्य अन्येन अनेकत्र करणे पर्याय The demons so long engrossed in रत्नोद्धरण from the ocean lapse into a spell of love-making श्रीसहोदररत्नाभरणे उद्यान takes this to mean कौस्तुभाभरण = विष्णु It may as well be श्रीमहोदररत्नाभरणे (एकरस) solely absorbed in collecting the jewels found along with Laksmi This makes a better sense and is adopted by साहित्यचूडामणि प्रियाणा विम्बाधरे Plural प्रियाणा stands for the singular प्रियाया viz मनोरमा, the form assumed by विष्णु to lure away the demons. Or प्रियाणा refers to their beloveds whose memories they conjured up at the sight of मनोरमा? मा. चं says विव्रम परित्यज्य मनः चुम्बनादिसक्त कुलमित्यर्थः । There is a suggestion of व्यतिरेक also Read मा च विम्बाधरः सक्त्वरत्नेभ्योऽपि इति व्यङ्ग्यव्यतिरेकोऽपि ।

Here कुसुमबाण—Cupid—is described as transferring the heart of the demons from रत्नोद्धरण to प्रियाणा विम्बाधरः Thus it is एकस्य अनेकत्र अन्येन करणे पर्याय

३५ B—पर्याय (२)

If in the first variety of the figure the charm lay in one thing coming to abide in different abodes the second variety derives its charm from different things coming in turn (क्रम) to abide in one abode In पर्याय (१) the क्रम was in respect of the आधारः, in पर्याय (२), it is in respect of the अपेक्षः जडरथ looks upon them as two distinct figures and not divisions of one and the same figure Acc to him काव्यप्रकाशकार also means likewise Read —अतश्च द्वौ पर्यायौ । न पुनरेक एव सामान्यलक्षणायोगात् । अतश्च काव्यप्रकाशकृता पृथगेने लक्षितौ ।

In पर्याय (२), the poet is found depicting the vicissitudes through which a thing passes The object assumes one aspect now and another later The aspects are the आश्रितः and the object is आश्रयः The once glorious अयोध्या had fallen on bad days Her streets once used to the sweet jingle of the anklets of अभिसारिकाः now echoed the ominous howls of the jackals निशासु भास्वत्कलनूपुराणां यः सचरोऽभूदभिसारिकाणाम् । नदन्मुखोत्काविचितामियाभिः स बाह्वने रानश्च शिवाभिः ॥ (रघु १६ १२) Here as the अभिसारिकाः and शिवाः resort in succession to the same रानपथः, we get

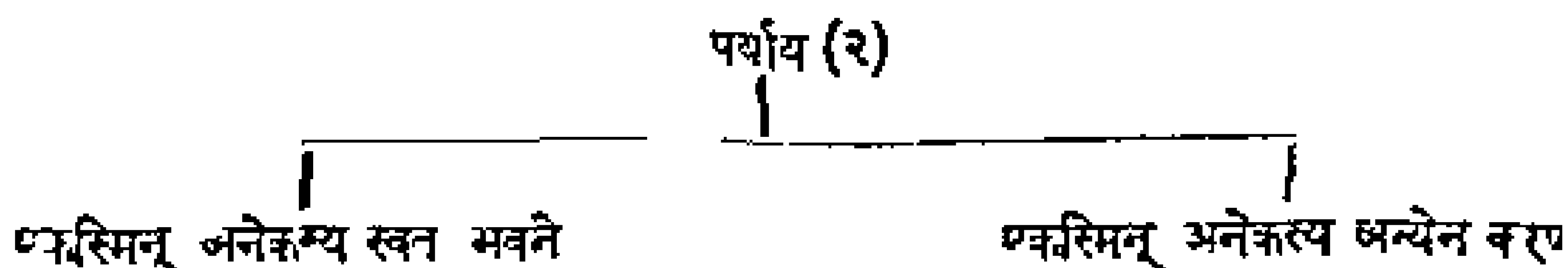
पयाय (२) पावनी, once a jolly princess, turns an ascetic. She once wore ornaments, now she dons a bark. विमित्यस्याभरणानि यौवन धृत स्वया वार्धक्यशोभि वल्कल—(कु स ५ ४४), asks शिव in disguise. This is again पर्याय (२) because आभरणऽ and वल्कलऽ are described as अश्रितऽ in turn in relation to the same आश्रय, viz पावनी. Similarly, in नमोऽप्यमस्तार तमा बभूव नस्मिन्नथा लोक (रुद्रट ७ ४१) there is पर्याय (२), owing to the two आश्रितऽ viz तमस् and अलोक occupying in turn the same आश्रय viz नमस्. In short, in the 2nd variety, one आश्रय is resorted to by different आश्रितऽ in turn. As in the first variety, there is here a vein of विरोध between *one* आश्रय and several आश्रितऽ. But पयाय (२) leaves no scope for अनिश्चयोक्ति which could underlie पयाय (१).

पर्याय (२) vs परिवृत्ति —In both one आश्रय is resorted to by भिन्न आश्रितऽ at different times. Just as आभरणऽ and वल्कलऽ are found in turn on the same पावनी, so in the परिवृत्ति (St 108), वसुधरा and प्रहार are found in turn to be with the same वृत्तारिविस्तर. But whereas (1) in पर्याय (२) there is no idea of exchange, but merely a description of phases of one object in परिवृत्ति, there is the idea of exchange. That is to say in पर्याय, the implication is This object assumed this other aspect *after* this one. While in परिवृत्ति the implication is This object *exchanged* this for that. Thus in the former क्रम interests us, in the latter विनिमय. (2) In पयाय, the thing leaving the object is not taken up by someone else. In परिवृत्ति, strictly considered it is taken up by someone else who gives something else in return. (3) In पर्याय, there is only one आधार or party. In परिवृत्ति, strictly taken there are two parties between whom the bargain is struck. *Vide* परिवृत्ति. Read सा द. —अस्य (पर्यायस्य) विनिमयाभावात् परिवृत्ते (भद्र) (4) In पयाय (२) the अश्रितऽ that abide in turn can be two or *more*. In परिवृत्ति, they cannot be more than two the thing that is given up and the thing taken.

For पर्याय (२) vs सार, see सार

For the development of the figure see पयाय (१)

Note the following scheme —

These divisions correspond to those in पर्याय (१). रुद्रट was their originator. विघ्नथ also admitted them.

Essentials — [पर्याय = क्रम , एकस्मिन् अनन्त क्रमेण भवतीति] (1) There must be one आश्रय and two or more आश्रितs (2) The आश्रितs must abide or be made to abide in the आश्रय in turn one after another (3) This variety generally embodies the vicissitudes of an object (4) The theme must be poetically striking; पुरा यत्र घट तत्र अधुना षट् is no पर्याय (5) This variety of पर्याय does not leave much scope for अन्विष्टोक्ति (6) The आश्रितs must abide in the abode one after another One must leave and then the other enter Otherwise there will be no क्रम and therefore no पर्याय

§ सू ५० अन्य etc Construe ततोऽन्यथा अन्य (पथाय) । The other variety is just the other way ततोऽन्यथा the other way i.e. अनेक एकस्मिन् पथाय (२) was एव अनेकस्मिन्

वृत्ति — क्रमेण not युगपद् This would distinguish this variety not only from विशेष but also समुच्चय (१) and (२) where, in case of सामानाधिकरण्य, numerous things are present in one abode but *simultaneously*

St 125 मधुरिम etc Illustrates पर्याय (२) अनेकस्य एकस्मिन् स्वतः भवने. The words of the wicked though felt as agreeable at first prove disastrous later. मधुरिणा रुचिर रत्नानां वचनं तृषु qualifies अमृत & construe अथ तदेव अन्तर्गतमिव मोहहेतुं हारहलं विषं कथयति i.e. On second thoughts, the words pierce the vitals

Here रत्नानां वचनं is आश्रय अमृत and हारहलं by themselves abide in it in turn. Hence it is अनेकस्य एकस्मिन् स्वतः भवने पर्याय

St 126 तद्रेह etc Illustrates पर्याय (२) अनेकस्य एकस्मिन् अन्येन करणे The startling changes made in the worldly circumstances of a ब्राह्मण when fortune smiled on him Some like भीमसेन see in it a reference to the well known episode of मुरारि तद्रेह said in contempt of the petty house of the past. दिवं सन्धावकाशं मन्दिरं A sky-scraper! जर्ली refers probably to the premature old age brought about by under feeding वणिगाणां वनाभा घटा [घटा rows] Elephant symbolized the height of affluence in those days Cp Marathi गजान्त लक्ष्मी. धुदं सुसहजनि See st. 95 धुदं contemptible or indistinct, low (due to the action being without vigour) & Construe त्विने अयं दिन इत्यनेन भूमिं समारुपित इति आश्चर्यम् दिवसे Time has done the miracle.

Here त्विनेs make the same दिन in turn the आश्रय of each one from the following pairs गेह—मन्दिर धनु—वणिज्याः सुसहजनि—मर्गनाद. Hence it is अनेकस्य एकस्मिन् अन्येन करणे पर्याय

अत्र एकस्यैव etc. मम्म wants to distinguish between वरवृत्ति and पर्याय. In वरवृत्ति there can be a barter (दानोपपन्न) because there are

two parties Here since there is one party only, such barter can never be intended (अविवक्षित) हानोपादान is barter. Tvm. edition refers to a reading हानोपादानयोर्विवक्षितत्वात् This would make a better sense In this figure, हान and उपादान are intended with reference to one party only, therefore it cannot be परिवृत्ति where हान and उपादान are between two parties. This reading makes it unnecessary to interpret हानोपादान as barter which is rather a free rendering अत्र १ e. in पर्याय as illustrated by तद्वेद ननभित्ति etc

३६—अनुमान

अनुमान in तर्क means the process (प्रमाण) that leads to and includes अनुमिति I see smoke on the hill, I infer fire on it What made me arrive at the knowledge of fire from the sight of the smoke is the process of अनुमान (cp अनुमितिप्रमाण अनुमानम्) The knowledge of fire is the अनुमिति धूम is साधन in relation to the अनुमिति which is साध्य

अनुमान in the realm of poetry runs on similar lines The तार्किक sees the धूम The कवि sees how the कव्यक्षु of the woman pierce the heart of the man The तार्किक infers that there is fire on the mountain The कवि deduces that ahead of the woman runs Cupid with an arrow fixed on the bow! यत्र पतत्यबलाना दृष्टिनिर्दिता पतन्ति तत्र शरा । तच्चापरोपितशरो धावत्यासा पुरं स्मरो मन्ये ॥ (सा द) The fire is not seen but *inferred* by the तार्किक स्मरस्य पुरोधवन is not seen but *inferred* by the poet Then there moves a cloud in the sky To the poet it is smoke pervading the sky He infers therefrom that the fire of love has been burning down the trees in the form of travellers यथा रन्ध्रं व्योम्नश्चलजलद् धूमं स्थण्डयिनि । तथा मन्ये रन्ध्रं पथिकतरुखण्डं स्मरदम् ॥ स्तव्यक [cp मेघालोक भवति सखिनोऽप्यन्यथावृत्ति चेत् । कण्ठारेषप्रणयिनि चने किं पुनर्दूरसत्य ॥—मेघदूत १३] This is again अनुमान more poetical than यत्र पतत्यबलाना etc, because it is based on रूपक मध एव धूमः स्मर एव दम्, पथिका एव तरवः Such are poetical अनुमानसः some more poetical than others र ग —अस्य च कविप्रतिभोन्निवितत्वेन चमत्कारित्वे काव्यालङ्कारना ।

The अनुमान becomes poetical when the theme is poetical enough and when blended with other figures The poet does not care for all the varied details like व्याप्तिज्ञान and उदाहरण for which the तार्किक has the highest respect. His process is simpler The poet looks to the fact and draws his own poetical inference The inference may not be strictly true, but is bound to be poetical. Who can impugn the validity of the poet's conclusions? Who can challenge the validity of तच्चापरोपितशरा धावत्यासा पुरं स्मरो मन्ये? And yet the poet does nothing more

than give a particular reason for arriving at a particular conclusion. Read **रुच्यक** यत्र साधन साध्यप्रतीतये निर्दिश्यते सोऽनुमानालङ्कार ।

अनुमान vs काव्यलिङ्ग :—In अनुमान, we get a साधन or हेतु and साध्य. In काव्यलिङ्ग also we get a हेतु and कार्य. To that extent there is similarity between the two. But (1) in अनुमान, the साध्य-साधनभाव is explicit, in काव्यलिङ्ग the हेतु-कार्यभाव is implicit or suggested. That is to say, in अनुमान, the हेतु or साधन is clearly stated to be such, by the use of Ablative, Instrumental or particles like यत. In काव्यलिङ्ग, as we saw, the हेतुत्व is left to suggestion. (2) In अनुमान, the हेतु is within experience. The साध्य is a matter of conjecture. In काव्यलिङ्ग, the हेतु and कार्य are both within experience. (3) In अनुमान, the हेतु indicates something, in other words, it is शङ्क. In काव्यलिङ्ग, the हेतु accounts for something, in other words, it is समर्थक. (4) In अनुमान our thoughts proceed from the साधन to the साध्य. In काव्यलिङ्ग, our thoughts proceed from the कार्य to the हेतु. That is to say, in अनुमान, the question arises 'What does this (साधन) indicate?' The reply thereto is the साध्य. In काव्यलिङ्ग, on the other hand, the question arises 'how does this (कार्य) come about?' And the answer thereto is the काव्यलिङ्ग or हेतु. (5) Closely analysed the हेतु and कार्य in काव्यलिङ्ग become साध्य and साधन respectively in अनुमान. If प्रियाद्वयमना प्रणिपातलघ्वन सेवा मन्यते is काव्यलिङ्ग, the corresponding अनुमान will be यत असौ प्रणिपातलघ्वन सेवा मन्यते तस्मादसौ प्रियाद्वयमना. (6) In अनुमान, there figure words like मन्ये, जाने etc. marking inference. At least they are implied. In काव्यलिङ्ग there is no room for them.

अनुमान vs अर्थान्तरन्यास —If the साधन in अनुमान is in the form of a वाक्य, we get two वाक्यस as those in अर्थान्तरन्यास. In both, the हेतुत्व is explicitly stated. But whereas (1) in अनुमान, the हेतु is शङ्क, in अर्थान्तरन्यास, it is समर्थक. (2) In अनुमान the two वाक्यस are syntactically dependent due to the use of यत यस्मान् etc., in अर्थान्तरन्यास, they are independent. (3) In अनुमान, the two वाक्यस are related as कारण-कार्य. In अर्थान्तरन्यास they are related as सामान्य विशेष. (4) In अनुमान, we get words like मन्ये etc. to mark the deduction made, in अर्थान्तरन्यास, there is no occasion for them.

अनुमान vs उत्प्रेक्षा —In both, there figure words like मन्ये, ऋद्दे etc. But whereas (1) in अनुमान, there is certainty in the deduction, in उत्प्रेक्षा, there is uncertainty. (2) In अनुमान, there is no सादृश्यप्रतीति. In उत्प्रेक्षा, there is सादृश्यप्रतीति. Read सा द —उत्प्रेक्षाया अनिश्चिततया प्रतीति । इह तु निश्चिततया इत्युभयोर्भेद । र ग —मन्ये-ऋद्दे-अवेमि जाने इत्यादिपदाना यत्र सादृश्यानिमित्तसद्भावः तत्र उत्प्रेक्षाबोधकता इति विवेकः ।

अनुमान was first recognised by रुद्रट, though faint traces of the figure are to be found in उद्भट's काव्यलिङ्ग रुद्रट divides it according as साध्य and साधन are placed first or next. Another अनुमान of रुद्रट consists in describing a thing as past or future, even when it is not so, owing to some strong circumstance. No later आल्कारिक admitted this variety मम्मट, रुच्यक, विश्वनाथ, नगनाथ all admit the figure मम्मट saw no charm in place-shifting. It was to him immaterial whether साध्य or साधन was placed first or next. His followers also assume the same attitude. अप्ययदीक्षित does not define the figure but classes it among the प्रमाणारकारः

Essentials —[अनुमान Deduction of course, poetical] (1) There must be some circumstance (साधन) on the basis of which the poet makes the deduction (साध्य) (2) Both the साध्य and साधन must be poetically striking (3) They may be poetical because of some other underlying अल्कार like रूपक or simply because of dignified style (प्रौढोक्ति) (4) The साधन is clearly indicated by Ablative or Instrumental or words like यत्, यस्माद् and not suggested (5) The अनुमान often assumes the form यस्मादिद् भवति तस्मादिद् मन्ये (or नाने or विभावये etc.) (6) मन्ये etc. may sometimes be implied but clearly enough (7) The poet will not bother about the logicians' details like व्याप्ति or लिङ्गपरामर्श nor is it of any use to judge the accuracy of the साध्य by तार्किक standards. Because, after all, it is poetical

§ सू ५८ अनुमान etc. Construe यत् साध्य-साधनयोः क्व तत् अनुमानं उक्तम्. अनुमान is the statement of the साध्य and साधन साध्य is the thing inferred, the deduction. साधन the means thereto

वृत्ति —पक्षधर्मान्वयव्यतिरेकित्वेन त्रिरूपो हेतुः साधनम् साधन is a reason that has three aspects i. e. must satisfy three requirements in order to be valid —(1) पक्षधर्मत्वं, (2) अन्वयित्वं, (3) व्यतिरेकित्वं पक्षधर्मत्वं Being present in the particular case under consideration. The धूम is valid साधन for हेतु because it is present on the पक्ष or particular case viz. पक्षे अन्वयित्वं or, more clearly, सपक्षे अन्वयित्वं i. e. सपक्षे सत्त्वं (अन्वय = Presence) Being present in a similar case. धूम is valid because it is present in the सपक्ष i. e. similar instance of महानम—kitchen महानम is a सपक्ष because साध्य बहि is present there. In such सपक्ष, धूम also is present. व्यतिरेकित्वं or, more fully, विरुद्धा व्यतिरेकित्वं or व्यावृत्तत्वं Being absent (व्यतिरेक = व्यवृत्ति = absence) from a dissimilar instance. धूम is absent from महाद्दर a great lake which is a विरुद्ध because बहि is absent there

A valid logical हेतु must satisfy these three requirements (निरूप) But a poet has scant respect for these He will never wait to see if these are or are not fulfilled by his हेतु or साधन

धर्मिणि अयोग्यवच्छेदो व्यापकस्य साध्यम् साय of the सूत्र explained साध्य [e g पर्वतो वह्निमान्] is the denial (व्यवच्छेद) of absence (अयाग) of the more extensive (व्यापक i e वह्नि) from the particular case (धर्मिन् i e पर्वत) In plain words in पर्वतो वह्निमान्, वह्नि is stated to be present on the पर्वत Denial of Absence is Presence व्यापक and व्याप्य Relative terms वह्नि is व्यापक or the more extensive one in relation to धूम, the व्याप्य or the less extensive one वह्नि is more extensive because it is found not only in all cases where धूम is present but also in others where धूम is absent as in a red hot iron ball (तत्रायोगोल) धूम is therefore less extensive

St 127 यत्रैता etc Illustrates अनुमान The glances of women pierce the hearts of men because of Cupid their escort, aiming an arrow at them (men) लहरीचलाचलदरा with glances as unsteady (चलाचल) as waves अमी मार्गणा Ref to मन्दारस cd Construe तद् सत्य वीथन, अचिन्तारप्रवृत्तकर आसा (सुहृता) शान्तधर स्मर चक्रीकृतचाप अद्यत एव धावति । सत्य indeed अचिन्तारप्रवृत्तकर With his hand quivering on the arrow set on the bow (अचिन्त) Quivering due to tension of his mind or bow चक्रीकृतचाप adverb The bow is bent when the arrow is to be discharged A compliment also to the arched eyebrows referred to in a. शासनधर very obedient

साध्यसाधनयो etc. मम्मट, once more, differs from रुद्रट. रुद्रट had divided अनुमान on the basis of the पैर्वापर्य of साध्य-साधन That is to say साध्य first साधन next, was one variety the other being साधन first, साध्य next [cp वस्तु परोक्ष धर्मिन् साध्यमुपन्यस्य साधनं तस्य । पुनरन्यदुपन्यस्येद् विपरीत चैतदनुमानम् ॥ ७५६] मम्मट finds no particular charm in this place-shifting

It is significant that रव्यक, विधनाथ, जगन्नाथ also did not accept divisions based on पैर्वापर्यविकल्प [पैर्वापर्यविकल्प lit. alternatives in sequence.] मम्मट implies similar disregard for this principle of पैर्वापर्यविकल्प in the matter of the धर्म in दीपक and in the matter of the समर्थ-मर्मक in अर्थान्तरन्यास

३३.—परिकर

परिकर means 'whatever contributes to something else' and the name is aptly given to the figure where the central charm consists in

the use of a single adjective or attribute or an array of them that contributes to the sense of the sentence कण्व says to शकुन्तला (शा ४१८) अभिजनवतो मर्तुं श्लाघ्ये स्थिता गृहिणीपदे, विभवगुरुभिः कृत्यैस्तस्य प्रतिक्षणमाकुला । तनयमचिरात् प्राचीवार्कं प्रसूय च पावन, मम विरहजा न त्व वत्से शुच गणयिष्यसि ॥ That pre-eminent sage promises very bright prospects for शकुन्तला in *abc* —To be the consort of one of noble parentage (अभिजनवत्) is enviable (श्लाघ्य) indeed To be preoccupied, every moment, with his acts great with glory (विभवगुरु) is no small fortune. To bear him a son and then too a sacred (पावन) one will be indeed the height of good fortune. Here each one of the विशेषणसः अभिजनवत्, श्लाघ्य, विभवगुरु, पावन makes a splendid contribution to the issue on hand viz a picture of the rosy future before शकुन्तला This is therefore a परिकर. The यक्ष wants to describe his beloved as a paragon of beauty Says he (मेघदूतः २१९) —तन्वी श्यामा शिखरिदशना पक्वविम्बाधरोष्ठी, मध्ये क्षामा चकितहरिणीप्रेक्षणा निम्ननाभिः । श्रोणीमारादलसगमना लोचनम्रा स्तनाभ्याम् या तत्र स्याद् युवनिविषये सृष्टिराद्येव धातु ॥ Here as each of the epithets contributes to the central theme viz the picture of a beauty, we get a परिकर

In परिकर, the adjectives or epithets contribute to the वाच्यार्थ by the suggestion which each one carries. Thus each one तन्वी, श्यामा etc. suggests सौन्दर्य and thereby contributes to the वाच्यार्थ which aims at describing a beautiful dame. Not that the वाच्यार्थ would have remained incomplete in their absence. But certainly its charm is heightened by their presence As the suggestion is subservient to वाच्यार्थ there is no ध्वनि here. Read २ ग —एव वाच्यार्थस्य सत्यामपि निश्चिती सौन्दर्यविशेषाधानाय माकृत विशेषणम् .. । Again रस्यक विशेषणानां साम्प्रदायिक प्रतीयमानार्थगर्भकारः ।.. एव प्रतीयमानाशस्य वच्योन्मुखत्वात् परिकर इति सार्थकं नाम ।

परिकर and काव्यलिङ्ग —We have seen how काव्यलिङ्ग usually assumes the form of विशेषणसः that are significant In परिकर also the विशेषणसः are significant But the significance of the विशेषणसः in परिकर is of a different type from that of the विशेषणसः in काव्यलिङ्ग In परिकर, the विशेषणसः are significant in so far as they *lend an additional charm* to the वाच्यार्थ which as we saw above, would not be defective in their absence In काव्यलिङ्ग on the other hand the विशेषणसः are significant because they explain or account for the वाच्यार्थ, which, hence in their absence would be rendered defective अत्र अयम् (रघुवश ८५५) इन्दुमुद्रमिताञ्ज मुत्र नव विभ्रतस्तु दुर्नेति मन् । Here if अत्र were merely to say इदं मुद्रं मां दुर्नेति we would be puzzled to know why the sight of इन्दुमती मुत्र should pain अत्र But the विशेषणसः उन्मिताञ्ज (with the hair lying

(in अभिजनवतो भर्तु etc.) is enough to lend charm and hence to make the figure

परिकर was first admitted by मद्रट who divided it on the basis of the fourfold सकेत viz नाति, गुण, क्रिया and द्रव्य मम्मट, मय्यक विश्वनाथ, चण्नाथ, अप्ययदीक्षित all admitted it अप्ययदाभित conceived in addition a development of the figure परिकराकुर wherein the विशेष्य is significant e g चतुर्णां पुरुषार्थानां दाता दवश्चतुर्भुज where the विशेष्य, चतुर्भुज is significant in view of the पुरुषार्थs being four आलङ्कारिकs, however are reluctant to accord recognition to this scion of परिकर

Essentials —[परिकरोति व्यङ्ग्येन वाच्यार्थं उपस्करोति, इति परिकर] (1) There must be used by the poet *significant* विशेषणs, to qualify the विशेष्य (2) The more the विशेषणs the more effective the figure. (3) The विशेषणs will be significant provided they have a व्यङ्ग्यार्थ which heightens the charm of the वाच्यार्थ They must not be direct as in प्रज्ञाना विनयाधानाद् रक्षणाद् भरणान्पि । न पिना पितृस्तामा केवलं नमहेतव ॥ (रघुवंश १ २४) (4) The विशेषणs only give additional significance for even without them the वाच्यार्थ would be complete (5) Thus they are वाच्यार्थोपस्करक and not वाच्यार्थनिर्वाहक as in काव्यचिह्न

§ सू ५९ विशेषणै etc Construe —यत् साकृतै विशेषण उक्तिं न तु परिकर । तु Marks transition from the earlier figure to this साकृतै विशेषणै साकृतै = साभिप्रायै Full of significance. Significance is the suggestion which contributes to the वाच्यार्थ Read मुख्यक —विशेषणानां साभिप्रायत्वं प्रतीयमानार्थगर्भाकार । आकृतम् [आ + √ कृ to intend] Intention

वृत्ति —अर्थाद् विशयस्य (उक्तिः) The सूत्र amplified साकृतै विशेषणै उक्तिः The word विशेषणै makes it clear that the उक्ति or statement relates of course (अर्थाद्) to the विशेष्य For विशेषणs appear only in relation to a विशेष्य Thus the सूत्र means साकृतै विशेषणै विशेष्यस्य उक्ति परिकर

St. 128. महौजसो etc Illustrates परिकर A spy reports to युधिष्ठिर how दुर्योधन has on his side soldiers endowed with all those virtues that go to make a soldier a tower of strength धनार्चिता honoured with wealth To be inserted in the Translation after 'treasure' सयति लब्धधीर्तय who have made a name for themselves in battles (सयत् f) सहत who is in a conspiracy न भेदवृत्तय Not bent on dissensions. d construe तस्य (in c) त्रियानि अनुनि मन्त्रिण्यु वञ्जन्ति They seek to secure his (i e of दुर्योधन) aims even at the cost of their lives. धनुर्मत is the विशेष्य

Here the adjectives, महानस , मानवना , पनाचना , सयति लब्धकीर्त्य , न-मदता and न मेदवृत्तय । all suggest virtues (*vide* उद्योत) that go to make the most dependable soldier. This suggestion contributes to the वाच्यार्थ in that it shows how दुर्योधन's cause is being defended by warriors of the most dependable sort. Since the व्यंग्य is subservient to वाच्यार्थ there is no ध्वनि. अव्यंग्यस्य वाच्योन्मुख इति न ध्वनिविषयता—मा च

यद्यप्यपुष्टार्थस्य etc See above मन्त्र justifies परिकर as a positive अन्वय and not mere दोषभाव. He says. Though by declaring अपुष्टार्थत्व a दोष, we have naturally accepted that a काव्य should be पुष्टार्थ, still, there does result some striking effect (वैविध्य) when many विशेषण are arrayed, as in the instance महानसो etc (पु) applying to the same शिष्य (एकनिष्ठत्वेन). Hence is परिकर counted among अन्वयः अपुष्टार्थस्य दोषताभिधान. In उ ७ मन्त्र gives अपुष्टार्थत्व as a दोष. It consists in the use of words that have no relevancy to the matter on hand. अपुष्टार्थ as used here is a noun न पुष्ट अर्थ येन तद् अपुष्टार्थम्. Irrelevant matter. पुष्टार्थ also a noun here पुष्ट अर्थ येन Relevant matter. निराकरणेन स्वीकार इति. When it is declared that अपुष्टार्थ is a दोष, it means that पुष्टार्थ is a necessity. एकनिष्ठत्वेन । e एकविशेष्यनिष्ठत्वेन. पु as illustrated in the stanza.

Two points emerge from this argument. (i) that परिकर is an अन्वय, not mere दोषभाव. (ii) that परिकर requires many significant विशेषण. [See above]

३८—व्याजोक्ति

व्याजोक्ति is a statement based on pretence and is not to be mistaken for व्यासस्तुति strictly confined to disguised स्तुति-निदा. In व्याजोक्ति, the poet makes a party resort to some pretence (व्याज) with the intent of concealing the real fact from others. उदयन sheds tears when put in mind of वसन्ता whom he regards as dead. To conceal the fact that the tears were caused by the memory of वसन्तवत्ता, उदयन says to एतावती that they were caused by the pollen of वसन्त flowers. शरच्छायांमग्नौ वसन्ति ममिनि । वसन्तपुष्पकेनेदं साधुराजं मुनः मम ॥ (स्वप्नवाक्यं वदन्तम् ४ ७) This is व्याज कृत् अग्निनेत्र and the निद्रा have succeeded in securing the release of मा-विश्व and वसुन्तविश्व from the cellar where they were locked up by परिणी. एतावती finds them both in the समुद्राद् with अग्निनेत्र. When challenged to account for their presence in the समुद्राद्, अग्निनेत्र pleads नदंति कृत्स्नतपेऽनुस्तविष्येण परिजितो दाम् । इति मेचिते मयो दग्धस्तु ममुपाते च ॥ (मा ४ २७) Here अग्निनेत्र gives a false reason in order to keep back the real fact from एतावती. This is

व्याजाक्ति again That way व्याजाक्ति has affinities with ऐक्यपदुति and the second variety of पर्यायोक्त conceived by अपप्ययन् भित [*Vide* अपपदुति and पर्यायोक्त]

व्याजाक्ति can hardly claim any great poetical merit Its central charm does not consist in anything very poetical like अतिशयोक्ति व्याजाक्ति may give rise to some irony it may get a certain loftiness due to the प्रौक्ति in which it is conveyed But more than that there is nothing very poetical about the figure Of course one व्याजाक्त may be nicer than another according to the greater or lesser degree of ingenuity and subtlety involved in inventing the excuse

व्याजाक्ति vs अपपदुति In व्याजाक्ति the real fact is concealed and some unreal excuse advanced In order that the excuse advanced may seem plausible it is necessary that there should be सदृश्य between the excuse given and the real fact शिव is in horripilation due to emotion He wants to conceal that he is seized by emotion He therefore avers that the horripilation is due to cold Here there is सदृश्य between emotion and cold in so far as both can equally cause horripilation Thus between व्याजाक्ति and अपपदुति two points are common (1) Intentional (अनर्थ) concealment of the real fact and (2) Similarity between the fact desired to be kept back and the one established But whereas (1) in व्याजाक्ति the thing is concealed by the speaker keeping silent over it in अपपदुति the thing is concealed by being actually denied It can be easily seen how it would become ludicrous if शिव in the above instance were to say This is *not due to emotion* but to cold The real issue is thus suggested only in व्याजाक्ति A denial is necessary on the contrary in अपपदुति नेद मुख चन्दोऽयम् Read सर्कवागीश—अत्र तु गोपनाकरिभिरेण काव्याग्निना विषयो व्यज्यत एव न त्वभिधीयत *ने माव । द्वितीयया गोपनकृता गोपन प्रथममभिधीयते अत्र तु तथेति माव । (ii) In व्याजाक्ति, the speaker's aim is practical viz to keep the hearer in the dark about the real issue In अपपदुति it is poetical viz to drive at the सदृश्य between the thing denied and the one affirmed and thus to exalt it Read जयरथ—अपपदुता हि प्रकृतमेव चर्पयितुम् प्रकृतस्तेष्वनम् । इह तु उद्दिग्ग सत् प्रकृत वस्तु वस्त्वन्तरेण अपपदुतो निगूह्य इति अत्रोर्नेतान् भे ।

व्याजाक्ति—ऐक्यपदुति In both one thing is concealed and another affirmed But while in व्याजाक्ति there is no equivocation or ambiguity based on हेन in ऐक्यपदुति the charm consists in the amb

guity due the use of शिष्ट words. Read कुवल्यानन्द —तस्या (छेकापहुनौ) वचनस्य अन्यधानयनेन अपहृव । अस्यामाकारस्य हेचनरवर्णनेन गोपनम् ।

व्याजोक्ति was first admitted by कामन The figure must have been earlier still as कामन says in his वृत्ति या मायोक्ति इत्याहु । रुद्रट did not recognise it. मम्मट, रुय्यक, विशनाथ, जगन्नाथ, अप्पय्यदीक्षित all admitted it. According to रुय्यक, व्याजोक्ति was included by रुद्रट under अपहृति who took a wider view of the figure अपहृति —साम्यायापहृवो यत्र सा विज्ञया त्वपहृति । अपहृताय सादृश्यं यस्मिन्नाप्यपहृति ॥ This is not borne out by रुद्रट's व्याख्याकार

Essentials —[वस्तुनरूपरूपस्य व्याजस्य वचनाद् व्याजोक्तिः —रुय्यक] (1) There must be a statement by someone, other than the poet. (2) The statement must relate to a matter that has come to light. (3) The speaker must attribute the matter to a cause which, though probable, is not the real one (4) Thus the speaker does to keep back the real cause (5) The real cause is sought to be concealed because the speaker feels abashed or is afraid or for some such reason

§ सू ६० व्याजोक्ति etc. Construe उद्भिन्नवस्तुन एवना रूपनिगूहन व्याजोक्तिः This will make clear that एवना goes with रूपनिगूहन in the compound उद्भिन्नवस्तु A thing that has come to light. एवना रूपनिगूहन concealing its real nature (रूप) by having recourse to some false pretext or excuse

वृत्ति—निगूढमपि actually means निगूढमपि ; i.e. whatever is meant to be kept a secret कथमपि प्रभिन्न comes to light somehow केनापि etc is concealed under some pretext (व्यपदेश)

न धेया etc मम्मट shows the difference between व्याजोक्ति and अपहृति व्याजोक्ति is not to be mistaken for अपहृति as in व्याजोक्ति (इह) there is no room (असंभव) for similarity between *hinc* viz the प्रकृत and अपकृत being conveyed owing to the mention of the अपकृत only. Emphasis on उभयनिष्ठ.

What मम्मट means is that since in व्याजोक्ति only the अपकृत is stated, there is no room for सादृश्य being conveyed In अपहृति, since both are stated there is room for it. अनन्तरम् = प्रविपक्षतया असंभवम्.

मम्मट does not mean that there is no सादृश्य between प्रकृत and अपकृत in व्याजोक्ति. As we saw above without such सादृश्य व्याजोक्ति will be impossible, because the pretext advanced will seem probable only, provided there is सादृश्य between the cause assigned and the actual cause Read मा धे. अपहृति निष्ठ उभयनिष्ठ सत्यम् । अथ तु प्रत्यक्षं सादृश्यं प्रकृतनिष्ठमेव सत्यम् ।

St 129 शैलेन्द्र etc Illustrates व्याप्नोति Looks like a नान्दीशेक. शिव who is in horripilation owing to the touch of पार्वती's hand at the nuptials explains the horripilation as due to the cold touch of the hands of हिमालय who was giving his daughter in marriage *ab* Dissolve शैलेन्द्रण (हिमवता) प्रतिपाद्यमाना या गिरिजा (पार्वती), तस्या यं हस्तं, तस्य यद् उपगूढ (==उपगूहन=ग्रहण), तेन उल्लसन् यं रोमाञ्चादि, तेन विसृष्ट (upset) च असौ अखिन्द्रविधिव्यासङ्गमद्भाकुञ्च (कर्मधारय) शिव was upset by the horripilation and confused (आकुल) with the consequent interruption in the performance (व्यामङ्ग) of the ceremony Construe ०भङ्गहृन्, हा तुहिनाचञ्चस्य करयो शैत्य इति ऊचिवान् (च), शैलान्तं पुरमातुमण्डलाणैः सस्मितं दृष्ट (च), शिव उवाच हा ऊचिवान् Who exclaimed 'How cold the hands of the Snowy Mountain' शैलान्तं दृष्ट Who was smilingly looked at by the Mothers in the harem of शिव, and his गणः मातुमण्डलः The मातुः or Divine Mothers are generally stated to be 7 in number Connected with शिव they attend upon his son, स्कन्द They are Energies personified गणः are the famous attendants of शिव

सस्मितं दृष्ट. These Mothers were seasoned veterans too experienced to be gulled by the wily bridegroom! They knew too well that not cold, but *something else*, was at the root of the रोमाञ्च Hence their smile which is significantly mischievous! सस्मितं does *not* go with ऊचिवान्

Here the रोमाञ्चादि (आदि indicates tremor) was caused by emotion (सात्त्विकरूपतया प्रवृत्ती) but was explained away by शिव as being due to the cold touch This रोमाञ्च caused by emotion though निगूह्य, came to light and was decentfully attributed to शैत्य by शिव Hence it is व्याप्नोति

अत्र पुलकवेपथू etc. पुलकवेपथू = वेपथु tremor Explains आदि in रोमाञ्चादि सात्त्विकरूपतया प्रवृत्ती that had developed emotional (सात्त्विक) in nature (रूप) They were due to emotion सात्त्विक Attributed to सत्त्वगुण being dominant in one's disposition सत्त्वेत्कटे मनसि ये प्रभवन्ति भवन्ते सात्त्विका इति विदुर्मुनिगुणान्ते ॥ Note the complete list of सात्त्विक भावः —स्वेत् स्तम्भोऽथ रोमाञ्च स्वरम्भोऽथ वेपथुः । वैश्वदेवमुद्राश्च इत्यष्टौ सात्त्विका मताः ॥ शैत्यकारणतया प्रकाशितत्वात् दपलपितस्वरूपौ Their real nature was concealed (अपह्नित lit. denied) as they were declared as being due to cold व्याप्नोति प्रयोजयत cause the figure व्याप्नोति

३९—परिसंख्या

For the figures दृष्टन् अनुमान and, to some extent, वाच्यञ्चि, the वाच्यञ्चिः were indebted to the तर्कितः who had their दृष्टन्, अनुमान and

हेतु For the figure परिसंख्या (and another viz अर्थावृत्ति, not admitted by मम्मट), the आन्तरिक is indebted to the पूर्वमीमांसकः. The पूर्वमीमांसकः divided a विधि into three classes अपूर्वविधि, नियमविधि and परिसंख्याविधि. And it was this परिसंख्या that was the prosaic forerunner of the poetical परिसंख्या अन्वयः.

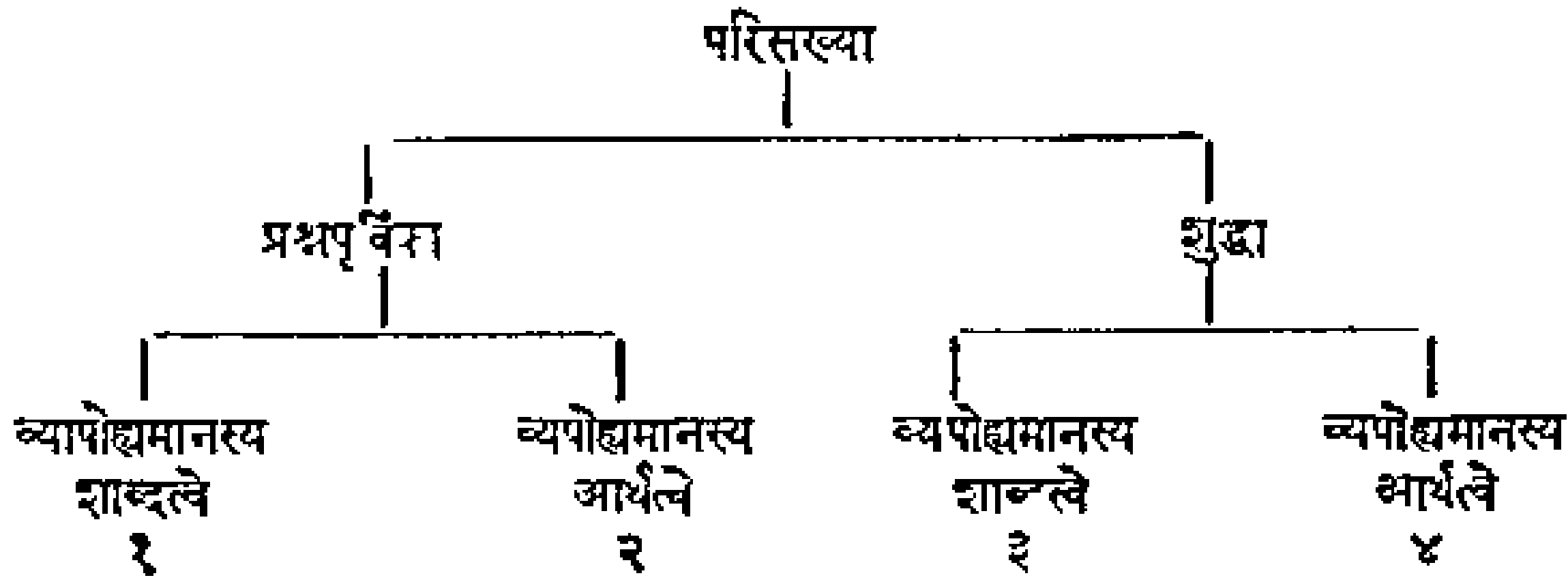
'परिसंख्या' is very ingeniously explained by the मीमांसकः परि as परिवर्तन and संख्या as बुद्धि. So परिसंख्या is that विधि wherein stress is laid on the idea of exclusion. And the परिसंख्या अन्वयः also derives its charm from its suggestion of exclusion. When वाग्म describing King शुक्र says यस्य च फलोदात्तस्य, अन्तर्पुरिषाल्लेषु भद्रं, नृपस्य सुखम्, विद्वेषु वरमहम् ... अभूत्, he wants to show (शुद्धवत्) राजा भव नामीत्, शुभो यः नामीत्, प्रजाता सुखम् नामीत्, प्रजाता वरमहम् नामीत्. In other words while saying यस्य च etc he wanted to *exclude* things that characterise an ordinary king. There by he sought to suggest that शुक्र was an extraordinary king. कालिदास says of वन — वनमोपदानये विदुषां समये बहु धनम् । (२ ४ ८ १२) suggesting how वन १ वृक्ष was not for परीक्षण nor his विदुः for विचार, as they are in the case of an ordinary mortal. Here also since the poet wants to suggest the exclusion of things that are normally found with other mortals, the figure is परिसंख्या.

Thus in short, in परिसंख्या the poet states one thing in order to suggest the exclusion of its likes. The thing stated is striking, not so much by itself, as owing to the suggestion of exclusion it gives rise to. In fact, ३९ मम्मट says the statement of an ordinary fact made in परिसंख्या makes us look out for suggestion. वाचस्पत्ययनेन constitutes its central charm.

अथ in परिसंख्या. Though it is possible to have परिसंख्या without अथ the figure becomes more picturesque when it is blended with अथवा caused by अथ. The two meanings that a द्वि word possesses make it a very convenient medium for परिसंख्या. Take for instance विदुषु वरमहम् in the instance given above. वरमहम् has two meanings (1) Taking the hand and (2) Levying of taxes. The first meaning applies to विदुः the second meaning applies to the thing excluded viz वरना वरमहम्. Read सुवचन — 'विदुषु वरमहम्, विदुः

some are reluctant to recognise as poetical a परिसर्या where the thing excluded is actually expressed Read र ग —अन्य तु व्यावृत्तेरार्थत्वे एव परि सख्यालकार, अन्यथा तु शुद्धा परिसर्यैव इत्याहु । रुद्रट only recognised व्यावृत्तेरार्थत्वे परिसर्या —अन्यत्र तु तदभाव प्रतीयते—says he

Thus we get the following scheme —

For परिसर्या vs उत्तर, see उत्तर

परिसर्या dates back from रुद्रट He admitted all the divisions above excepting व्यपोह्यमानस्य शाब्दत्वे, (१ and ३) मम्मट, रव्यक, विश्वनाथ, जगन्नाथ all admitted the figure and its divisions on the lines of मम्मट अप्सर्यदीक्षित admitted the figure but does not give its divisions

Essentials —[कस्यचित् परिवर्तनेन कुत्र (१ कस्य) चित् सख्यान् वर्णनीयत्वेन गणनम्—रव्यक who explains the name as meaning Counting something as worth describing by excluding something else So मा च also: परिवर्तन । ततः कस्यापि परिवर्तनेन कस्यचित् सरया वर्ण्यत्वेन गणनम् । सम्यक् प्रथनं वा । See above for a different explanation and possibly a better one, because it brings out वर्ण्यमानस्य प्राधान्य] (1) The poet must state a fact too well known (2) The statement of a such a well known fact naturally suggests exclusion of facts similar to it (तादृगन्वव्यपेक्ष) (3) The charm lies in the suggestion of exclusion (4) The statement may or may not be in reply to a query (5) The matter sought to be excluded, may be actually mentioned or merely suggested. (6) When suggested it is more poetical than when mentioned (7) When blended with ऐशमूक्य अभिप्रायेति, परिसर्या becomes more picturesque. (8) Sometimes the thing excluded is such as characterises an ordinary being As such its exclusion may exalt the matter under consideration e g यस्य च परमेश्वर इति etc.

§ सू ६१ किंचित् etc Construe —एतद् भट्ट व यद् कश्चि (सर) तादृगन्वव्यपेक्षाय प्रवर्तते मा तु परिसर्या रम्या । एतद् भट्ट या यद् कश्चि The thing may be stated in the form of a reply to a query, or it may be barely

stated without a query तादृगन्य-व्योहाय प्ररूप्यते Leads to the exclusion (व्योह = व्यावृत्ति) of things similar to it (i.e. thing mentioned) The mention of one thing naturally means the exclusion of other similar things. तु marks transition to a new figure

वृत्ति —प्रमाणांतरावगतमपि वस्तु etc. When a matter is mentioned (गच्छेत् प्रतीतिरिति) even when it was already known from other sources of knowledge (प्रमाणान्तर) it results in the exclusion (व्यवच्छेद) of other matters similar to the one mentioned प्रयोजनान्तराभावात् Explains how the mention of one results in the exclusion of others When a plain matter happens to be mentioned by the poet we cannot help concluding that by mentioning it the poet means to exclude others. What other purpose could there be we ask ourselves but this प्रमाणांतरावगतमपि means that the matter is so well known from other sources that its mention would be quite uncalled for unless there lay some motive behind it And this motive is वक्तव्यवच्छेद प्रमाणान्तर source of knowledge अत्र च etc gives the divisions See the scheme given above तादृगन्यथा i.e. without प्र. उभयत्र — i.e. प्र. पूर्वमपि अन्यथा व्योहमानस्य प्रतीयमानता वाच्यम् च The thing excluded may be suggested or expressed

१ सूत्र ६२ Construe पूर्वस्य पूर्वस्य अर्थस्य यथोत्तर हेतुता चेत् तदा कारणमाला स्यात् यथोत्तर पूर्वस्य हेतुता । e. each preceding unit is the हेतु of each succeeding one. Note how our author recognises only this हेतु-कार्य variety, not कार्य-हेतु variety

यथोत्तर उत्तर उत्तर प्रति

St. 134 नितेन्द्रियत्वं etc. Illustrates कारणमाला, पूर्वपूर्वस्य हेतुत्वे A king's prosperity is the ultimate result of his self restraint

Here the pairs नितेन्द्रियत्वं विनयः, विनयः-गुणप्रकर्षः, गुणप्रकर्षः-जनानुरागः, जनानुरागः-सपदः are interlinked, and each one of them is made up of units related as कारण-कार्य It is therefore पूर्वपूर्वस्य हेतुत्वे कारणमाला. जगन्नाथ criticises this instance as being vitiated by भ्रमप्रक्रमदाय which arises as a result of the abrupt break in style in the matter of the clauses beginning with गुणप्रकर्षो विनयादवाप्यते The style would have been uniform and therefore flawless if the wording were नितेन्द्रियत्वं विनयस्य कारणम्, विनयः गुणप्रकर्षस्य कारणम्, गुणप्रकर्षः जनानुरागस्य कारणम्, जनानुरागश्च सपदा कारणम्—is जगन्नाथ's view That जगन्नाथ's criticism is just will have to be admitted in view of the fact that figures like कारणमाला depend for their charm more on *form* than substance Since uniformity of style is a very important aspect of *form* one can easily understand why जगन्नाथ insists upon it Read र ग —सर्वथैव य शब्द कार्य-कारणतोष स्थापक आदौ प्रयुक्त म एव निवाह्य । एव क्रमेण निबधन आकाशानुरूपत्वाद् रमणीयम् । अन्यथा तु भ्रमप्रक्रम स्यात् । यथा प्राचीनाना पद्य—‘नितेन्द्रियत्वं सपद ’ etc. The stanza is found in सरस्वतीकण्ठाभरण ३ रुद्रट्ट has put the same idea in अर्थो form

हेतुमता सह etc. The author attacks रुद्रट्ट for having admitted as an अलङ्कार the identification of a cause with its effect, which he (रुद्रट्ट) styles as हेतु अलङ्कार Such identification which is in essence no more than शुद्धा सारोपा (e g आयुर्धनम्) or शुद्धा साध्यवमाना (आयुरेव इदम्) based on कार्य-कारणभाव is not charming enough to be styled an अलङ्कार, says he. And if the instance अविरल्वमलविकास etc. where cause is identified with its effect is recognised as good काव्य, it is due to the soft alliteration and not the कार्य-कारणयोरेकत्वं therein argues अलङ्कार.

हेतुमता सह etc. Note रुद्रट्ट's definition हेतुमता सह हेतोरभिधानमभेदः कृद्भवेद्यत्र । सेऽलङ्कारी हतु स्यादन्वेम्य पृथग्भूत ॥ हेतु is a figure distinct from others, in which there is a statement (अभिधान) going to identify (अभेदः) the cause with its effect (हेतुमत्) [प्रतीप, through mistake (?) attributes this view to रुद्रट्ट मा च, स प्रकाशिनी and सा चू are unanimous in attributing it to रुद्रट्ट] हेतुअलङ्कार is only कार्य-कारणभावनूला

शुद्ध सारोष or साध्यवसाना काल कमलविग्रह etc is शुद्ध माराषा It would be शुद्ध साध्यवसाना, if modified as अथ कमलविग्रह etc. इति हेत्वल्कारो न

See कान्यकि Development of the figure Prof. Banhatti's objection to उद्भट's काव्यालंकारसारसंग्रह pp xix-xx) shows how the Indian आलंकारिकs, भामह, उद्भट and even सम्भट (or अहट ?) did not get fully sponsored by the वैदर्भी school of दण्डिन् and others रुद्रट is the lone Kashmirian who admitted it, but his हेतु is different from the हेतुs given in detail by दण्डिन् आशुर्थन etc अहट says that the one conceived by रुद्रट consists in the identification of कार्य and कारण the आशुर्थनम् and is too colourless (वैचित्र्याभाव) to be styled an भूषणता = अलंकारता

He fails to see why अहट should have condemned हेत्वल्कार in the आशुर्थन may not look poetical But कौकिलानन्द काल, सरला इ, etc have some poetical charm in them. आलंकारिकs like रुद्रट appreciate such cases as अतिशयोक्ति शुद्ध सारोष like तदीय रूप and its corresponding साध्यवसाना form, ममोहनमिद, based on काम, with suitable subject matter, are poetical enough

Notes p 104 In place of 'or like तदीय रूप कामिनीना ममोहन' (2nd para 2nd line), read 'or शुद्ध सारोष like तदीय रूप कामिनीना ममोहन and its corresponding साध्यवसाना'] उद्भट will call it अतिशयोक्ति, रुद्रट will say that it is हेतु But both agree in seeing some charm therein So अहट does not seem just in his criticism of हेत्वल्कार as unpoetical

St. 135 अविरल etc रुद्रट gave it to illustrate हेतु Here (कमल) काल is described as कमलविकास, अलम्ब and कौकिलानन्द while in fact कमल is the हेतु of the कार्यs viz of कमलविकास, of अलम्ब and of कौकिलानन्द Thus here the charm consists in describing the हेतु as identical with the कार्य This is हेतु अलंकार of रुद्रट [Note that विकास, मद and आनन्द are not to be interpreted as विकासयतीति विग्रह, मदयतीति मद, आनन्दयतीति आनन्द as this will make them actually हेतुवाचकs not कार्यवाचकs]

इत्यत्र काव्यरूपता etc Tradition has given (समाप्तासिपु) thus as a काव्य in nature only due to its soft alliteration and not because they fancied (कल्पना) any हेत्वल्कार being there कौमलानुप्रास Soft alliteration of syllables like व-व, ल-ल-ल म-म, द-द कौमल whatever does not jar on the ear अनुप्रास alliteration, repetition of वर्णs (वर्णवृत्ति) समाप्तासिपु सम् + आ + √ म्ना Given traditionally स प्र says उद्भटस्य उद्भट's काव्यालंकारसारसंग्रह does not refer to it मा. च. —भामह-उद्भटयो (?)

It is difficult to determine the आलंकारिकs who are thus hinted at by अहट. Neither भामह, nor दण्डिन् nor उद्भट has the stanza in question

these are put as replies to queries, we get प्रश्नपूर्विक परिसंख्या—व्यपोह्यमानस्य शान्दत्वे.

St. 132. कौटिल्यं etc. Illustrates शुद्धा परिसंख्या—व्यपोह्यमानस्य अर्थत्वे. A compliment to the beauty of a lady and to her immunity from faults to which the heart of an ordinary being is susceptible.

Here by कौटिल्यं कचनिचये is suggested न तु हृदि ; by करचरणाधरदलेषु रागः is suggested न तु हृदि ; and so कौटिल्यं कुचयुगले and तरलत्वं नयनयोः also suggest the absence of कौटिल्य and तरलत्व from the heart. These are not given as replies to queries, nor are the things excluded mentioned. Hence शुद्धा परिसंख्या—व्यपोह्यमानस्य अर्थत्वे. Note how there is शेष in कौटिल्य, राग, कौटिल्य and तरलत्व. This makes the परिसंख्या picturesque. Note again how the परिसंख्या exalts the lady as being above the normal—A vein of व्यतिरेक. Stanza found in रुद्रट's काव्यालंकार. ७.८१.

St. 133. भक्तिर्भवे etc. Illustrates in abc शुद्धा परिसंख्या, व्यपोह्यमानस्य शान्दत्वे. Some salient traits of great men. भव = शिव न युवतिकामास्ते. युवतिः एव कामास्ते [cp. वणाः पञ्चशिलैर्मुखस्य लज्जा in St. 33].

Here न विभवे, न युवतिकामास्ते, न वयुनि state the things that are sought to be excluded. भक्तिर्भवे etc. are not replies to questions. Hence शुद्धा परिसंख्या, व्यपोह्यमानस्य शान्दत्वे.

४०—कारणमाला

मालादीपक, कारणमाला, एकावली and सार are रश्नालंकारs (or शृङ्खलालंकारs) since all of them are made of units that are interlinked, like the links in a girdle. While examining the significance of the term माला, in मालादीपक, it was pointed out how it meant रश्ना (= शृङ्खला). The same is true of the term माला in कारणमाला also since कारणमाला is no more than कारणरश्ना. One wonders why अलङ्कार (after परिकर, अलङ्कार is the author) should not have put together in a group the last three at least (कारणमाला, एकावली and सार), if he was not able to disturb the position of मालादीपक, which मम्मट was perhaps justified in placing after दीपक. If anything, the assortment presented by अलङ्कार is promiscuous and arbitrary.

In कारणमाला, in its generally recognised form, each preceding thing is the cause of each succeeding one. Thus the norm becomes *a* (cause)—*b* (effect), *b* (cause)—*c* (effect), *c* (cause)—*d* (effect) But जयरथ, जगन्नाथ and अप्परयदीक्षित recognise also another variety, wherein each preceding thing is the effect of each succeeding

thing. Thus the scheme of this variety would be *a* (effect)—*b* (cause), *b* (effect)—*c* (cause), *c* (effect)—*d* (cause) In हृभ्येन पुण्यैर्गृहिणी मनोशः, तथा सुपुत्राः परितः पवित्राः । स्फीतं यशस्तैः समुदेति नून, तेनास्य नित्य. स्वप्न नावलोकः ॥ (र. गं.) The series is पुण्य (C.)—गृहिणी (E.), गृहिणी (C.)—सुपुत्रा. (E.), सुपुत्राः (C.)—यशः (E.), यशः (C.)—नावलोकः (E.). In भवन्ति नरवाः पापान् पाप दारिद्र्यममवम् । दारिद्र्यमप्रदानेन तस्मादानपरो भवेत् ॥ (कु.) the series is नरवाः (E.)—पाप (C.), पाप (E.)—दारिद्र्य (C.), दारिद्र्य (E.)—अप्रदान (C.).

कारणमाला was first recognised by रुद्र who did betray a *penchant* for figures in रश्ना form as illustrated by his रशनोपमा and रशनारूपव. बहद, रुच्यक, विश्वनाथ, जगन्नाथ, अप्स्यदीक्षित all admitted the figure. जयरथ, जगन्नाथ and अप्स्यदीक्षित admitted an additional variety : viz. where each preceding unit in the series was the कार्य of each following one. Others had admitted only that variety where each preceding unit was the कारण of each succeeding one. Read जयरथः—कचिद् विपर्ययेणापि भवति । यथा..... । अत्र हि पूर्वस्य उत्तरोत्तर कारणतयोपनिबद्धम् ।

कारणमाला vs. मालादीपकः—Both depend for their charm on the interlinking of units. But whereas in कारणमाला the pairs of units are related as कारण-कार्य or कार्य-कारण in मालादीपक, there is between the two units only that shadow of connection as is due to their being related to the same धर्म. e. g. कीदृशेनशराः, शरी. श्रीरशिर.....समासादितम्. That is, in कारणमाला, the charm lies only in the शृङ्खला based on कार्य-कारणभाव. In मालादीपक, it lies in a शृङ्खला based on साधर्म्य, though superficial, due to the धर्म being stated once only.

Essentials :—[कारणमाला माला शृङ्खला. Though there is कार्यमाला also, the name is accounted for as being due to the poet's greater emphasis on कारणs. Read अथ यद्यपि कार्यमालामपि माला विद्यते तथापि कारणगुणवर्णनमेव वदिमंरम्भ इति 'विशेषापूर्विकं हि शब्दार्थप्रतिपत्ति' इति न्यायन कारणमालेत्यभिधानम् ।—पण्डित दुर्गा-प्रसाद on सा. द.] (1) There must be a chain of कारण-कार्यs or कार्य-कारणs. (2) The larger the chain the more striking it becomes. (3) The charm is inherent in the chain of कार्य-कारणs also. (4) Therefore even such a chain based on moral truths like निन्दित्वं विनयस्य कारण, दुष्प्रचरो विनयादवाप्यते is deemed poetical enough. (5) There should be uniformity of expression throughout the series, to convey कार्य-कारणभाव. See how this is violated in the expressions विनयस्य कारण and विनयादवाप्यते. (6) Again, in the case of interlinking words, they should be the same. Synonyms if used detract from the charm. Thus if गृहिणी is the word in the preceding pair, in the following गृहिणी should be used, not a synonym like कन्या or भव्या.

Or does अलङ्कार merely refer to the stanza being in vogue among सहृदयs? In the absence any definite data, we can neither trust or distrust अलङ्कार's 'कोमलानुप्रासमहिम्नैव समाप्तामिषु न तु हेत्वन्कार-पनया'. Today, the stanza will be appreciated as much for its कोमलानुप्रास as for its अतिशयोक्ति

One thing is certain After रुद्र, विश्वनाथ alone accepted the figure हेतु on रुद्र's lines आलङ्कारिकs called it अनिशयोक्ति based on कार्यकारणमूला शुद्धा सारोपा or कार्यकारणमूला शुद्धा साध्यवमाना लक्षणा. रुद्र's innovation of काव्यहेतु (or काव्यलिङ्ग) became popular and ousted हेत्वन्कार. अप्ययदिक्षित has हेत्वन्कार where a cause and its effect are given e g असौ उदेति शीताशुर्मान-च्छेदाय सुभ्रुवाम्

इति पूर्वोक्त काव्यलिङ्गमेव हेतु. What अलङ्कार means is that a poetical हेतु should be something different from कार्य-कारणयोरैक्य underlying रुद्र's हेतु. And if one asks what it should be like, अलङ्कार points to the figure काव्यलिङ्ग, as coming up to the expected standard of a poetical हेतु

४१—अन्योन्य

We have seen how, in उपमेयोपमा, the charm lies, at least partly, in the reciprocity of उपमानत्व and उपमेयत्व, and आलङ्कारिकs, as we saw, attempt to incorporate reciprocity even in विनोक्ति to lend it an additional charm In the figure अन्योन्य, we find reciprocity as the principal feature

The poet in अन्योन्य, describes two objects as doing the same action (क्रिया), one in relation to the other, or bestowing the same attribute (गुण), one upon the other This reciprocity looks poetical because it involves the विशेष implicit in the subject of an action becoming its object and *vice versa* In त्रियामा शशिन् भाति शशी भाति त्रियामया । (कु), where the poet describes त्रियामा and शशिन् as lending grace to each other, we have अन्योन्य The figure will look more striking if identical words are used to describe the objects, क्रिया etc cp शशिन् शशिन्, त्रियामा त्रियामा, भाति-भाति in the instance above If the words were शशी-चद्र, त्रियामा-रात्रि, भाति-शोभते, the figure would have been there, but not in a striking form Read रा तर्कवागीश —अत्र कारणयो क्रिययोश्च सदैक्य वैचित्र्यपरिपोषकमेव न तु नियामकम् ।

The figure अन्योन्य dates back from रुद्र अलङ्कार (काव्यप्रकाश), रुय्यक, विश्वनाथ, जगन्नाथ अप्ययदिक्षित all admitted it

Essentials — [अन्योन्य क्रियाधान, गुणाधान वा अत्र] (1) It is the description of two things (2) They must do the same क्रिया to each other,

or bestow the *same* गुण on each other Read अथर्व — क्रियादाप्तेन च धर्मो लक्ष्यते । Again रा सूर्याग्निरा — क्रियापद गुणव्याप्युपपत्तौ । तेन 'क्रिया किरियत्र चक्षुः रतिरा निशा' इत्यत्राणि अर्थे अन्वयः (3) If the actions are different, the figure will not be there, as in बार्हिके संमदारेणो धनुर्मेधं दुरीषी (१ वं ४ १६) where दृष्ट withdraws his bow and दृष्ट brings his into use (4) Identity of words to describe the धर्मिन् and धर्म will be more poetical though this is not vital to the figure. (5) The form may be A does x to B, B does x to A Or it may be A and B do x to each other That is अन्यन्वय may be embodied in two वाक्य or one वाक्य When embodied in two वाक्य it is more direct. (6) Sometimes there may be the description of two objects producing each other which is no more than a विरोधान्वय, as it can be accounted for Thus धर्मो ज्ञानो मया प्रदत्तः कथं धर्मा १३ अथर्व because धर्म and मया belong to मित्रोक्तम् In other words the same मया which produces some particular धर्म is not also produced by that धर्म Read अथर्व यदि पुनरत्र विरोधमभाषि विरोधमभाषि इत्यत्र । यदा धर्मेनेत्यादि । अथ प्रदत्तधर्मो राक्षस्य परस्परं जनानाम् । देवराक्षसेभ्यः विरोधमभाषि (7) The क्रिया or दृष्ट should be लक्ष्यम् An अन्ये व based on अथर्व क्रिया or दृष्ट would be ironical

१ सू १३ क्रियाया etc. Construe धर्मुनो परस्परं क्रियाया तु जनो अथर्व भाषि धर्मुनो परस्परं क्रियाया जनने When there is mutual creation by two things by their action What is meant by 'mutual creation by action' is विरोधन The idea is When two things bestow the same धर्म on each other the thing appearing with a विरोध is conceived as being born (जात) therewith Note that the statement does not refer to actual mutual creation which being रिक्त cannot be the theme of poetry Even in the well known Vedic lines धर्मो ज्ञानो मया प्रदत्तः कथं धर्मा १३ अथर्व (१० वं ४) there is only विरोधन not real क्रिया Note that the विरोध must be the same in both the cases

But the कृति connects the word with सार. Cp मिथ श्रीमारता सशदनद्वारेण.
By making the beauty of each other exalted (सार)

Here the Swans and ponds are described as exalting each other's glory (श्री सार्यते) They do the same action to each other, hence अन्योन्य

Looking to the definitions of अन्योन्य by different आल्कारिकs, it would seem that the figure will be possible both where the गुणक्रियाs are उत्कर्षावह or अपकर्षावह But their instances are confined to उत्कर्ष only An अन्योन्य based on अपकर्षावह क्रिया or गुण would be more comic than poetical

४२—उत्तर

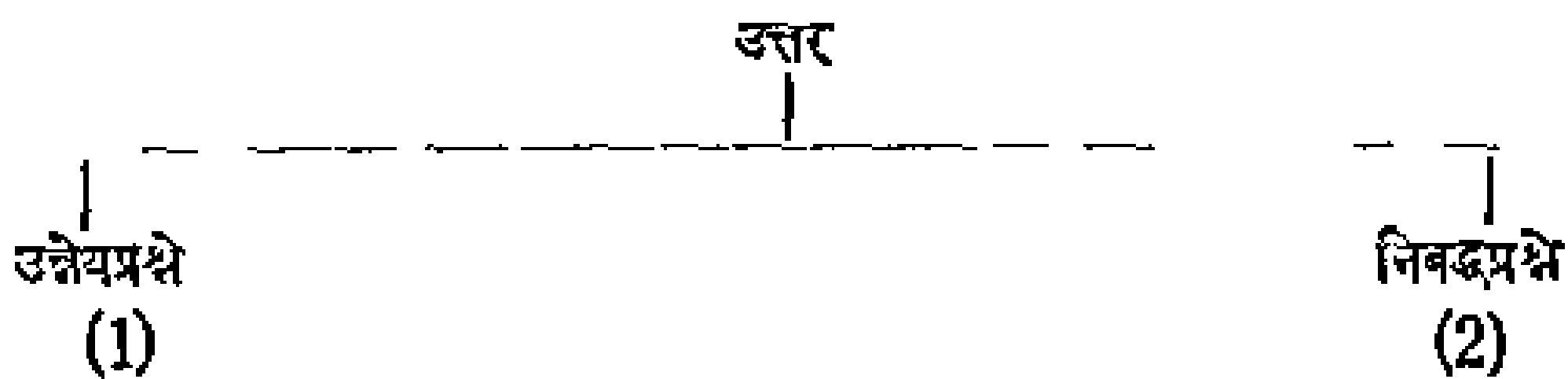
उत्तर is a reply, a retort a rejoinder, and the figure derives its name from the reply or replies it embodies Sometimes the poet gives the bare reply from which the question could be imagined (उन्नेय) by an easy guess This is उन्नेयप्रश्न उत्तर In this variety 'प्रश्न' is to be understood as a question or merely as a remark that occasioned the particular उत्तर Sometimes, however, the figure takes the form of *several* questions and answers the answers being too striking to occur to ordinary intelligence. This is निबद्धप्रश्न उत्तर. आल्कारिकs specify one reply as being enough to constitute the first variety But the second variety cannot be charming according to them, unless we have an array of questions and answers रुच्यक — यत्र च प्रश्नपूर्वक असमावर्तीय उत्तर तच्च न सकृत् । तावन्मात्रे चारुत्वाप्रतीति । २ ग — उन्नीतप्रश्ने सकृदुत्तरस्य चारुत्वम् । निबद्धप्रश्ने तु प्रश्नोत्तरयोरसकृदुपन्यासे तदिति प्राञ्च । अनश्न असकृन्निवधे द्वितीयमुत्तरम् । Some, however, say that even in the second variety, one उत्तर would be striking enough, if the प्रश्न and the उत्तर are साकूत 1 e. full of significance Read २ ग वस्तुनस्तु प्रश्नोत्तरयोरसकृन्गर्भत्वे तावत्तैव चमत्कारात् न असकृदुपादानापेक्षा । साकूताविरहे तु असकृदुपादानकृत चमत्कारोऽपेक्ष्यते निबद्धप्रश्ने ।

In the second variety, the उत्तरs being striking enough and numerous enough may give rise to the figure But why should the उत्तर in the first variety (उन्नेयप्रश्न) be looked upon as poetical? The answer lies in the fact that here also the उत्तर though one is very poetical, so much so that it at once suggests the प्रश्न Such उत्तरs (of the 1st variety) are often साकूत 1 e. significant and embody शृंगार of the most unorthodox type And it is not an idle exaggeration to say that a good many गथाs are उत्तरs of this class. These उत्तरs and

their प्रश्न that could be easily guessed could well find a place in any short story of Maupassant. This will explain the significance of the आल्फारिकस' statement that from the उत्तर of the first kind, the प्रश्न could be guessed. Of course, there is bound to be a difference of degrees between one उत्तर and another. Some may be more शृंगारिक than others. The second variety of उत्तर is, in a way, less poetical because शृंगार may or may not be there. There it is not so indispensable as in the 1st variety.

In वीक्षितु न क्षमा श्वश्रूः स्वामी दूरतर गतः । अहमेकाकिनी बाला त्वेह वसतिः कुत ॥ (सा. द.), where we can guess a proposal by someone to stay with the speaker, we have उत्तर (१) In किं मरण दारिद्र्य, को व्याधिर्जीविन दारिद्र्य । क. स्वर्गः सन्मित्र सुकल्य सुप्रभु सुसुत ॥ (रुद्रट ८.७३.) we get उत्तर (२).

Thus we get the following scheme :—

र. ग gives further sub divisions based on साकूतत्व being present or absent in the प्रश्न and उत्तर

उत्तर (१) vs काव्यलिङ्ग —In उत्तर (१), the उत्तर may be taken as समर्थ्य and the प्रश्न (which is guessed) its समर्थक, just as in काव्यलिङ्ग, one thing is समर्थक of another. But whereas (1) in उत्तर (१), only the समर्थ्य is mentioned, in काव्यलिङ्ग, both the समर्थ्य and समर्थक are mentioned (2) In उत्तर (१), उत्तर is the शापकहेतु of the प्रश्न, because it indicates the latter, in काव्यलिङ्ग, one thing is the कारकहेतु of another. e. g. अनमन is the कारकहेतु of अपराध.

उत्तर (१) vs अनुमान :—Just as in अनुमान, धूम is the शापकहेतु of बहि, similarly, in उत्तर (१), उत्तर is the शापकहेतु of प्रश्न. But while (1) in उत्तर (१), the उत्तर and प्रश्न abide in different individuals (one questions, another replies), in अनुमान the बहि and धूम abide in the same धर्मिन् or पक्ष (11) While in उत्तर (१), only the हेतु viz. उत्तर is stated, and प्रश्न is to be guessed, in अनुमान, both साध्य and साधन are stated.

उत्तर (२) vs. प्रश्नपूर्विका परिसंख्या :—In उत्तर (२) there is a series of questions and answers as in प्रश्नपरिसंख्या. But whereas in उत्तर (२), the उत्तर themselves are felt to be striking, in प्रश्नपरिसंख्या, the charm lies

in the suggestion of exclusion of similar things When the व्यपोह्यमान is शब्द (e. g. किं भूषणं सुदृढमत्र, यशो न रत्नम्), there is no room for प्रश्नपरिसरया being mistaken for उत्तर (२) But when the व्यपोह्यमान is आर्थ (e. g. विमामेव्य etc.), it is likely to be confused with उत्तर (२) And though the difference between the two has been specified, in actual practice, the line of demarcation between the figures may be too faint In such cases, one has only to justify one's viewpoint Thus if St. 138 का विषमा etc. is looked upon by some as परिसरया, suggesting the exclusion of प्रभोरिच्छा, धन etc. it will involve no error

उत्तर was first conceived by रुद्र He had two independent figures of the name (7 93 and 8 72) which by अहम्, रुध्यक, विश्वनाथ and जगन्नाथ came to be looked upon as two sub-divisions of the same figure. नवरथ, however, holds them to be two separate figures अपव्यदीक्षित has the first variety, but instead of the second he has one in which प्रश्न and उत्तर are embodied in the same words

Essentials — [उत्तर, उत्तराणि वा अस्मिन्] (1) in the first variety, the उत्तर must be stated (2) It must be striking enough and from it the सहृदय must be able to guess the प्रश्न or remark which occasioned it (3) More often than not, its keynote is शृंगार. (4) When it is साकून=साम्प्रियाय and conveys a veiled suggestion of शृंगार, it is more arresting e. g. यत्रासौ वेत्सी पान्थ तत्रैव सुतरा सरित् ॥ [सरित्तरणमार्गं पृच्छन्त प्रति त कामयमानाया उत्तरमिदम् । वत्सीकुजे स्वाच्छन्दमिति आकूतगर्भम् ।—कु] (5) In the second variety of उत्तर there must be a series of questions and answers (6) These answers must be लोकातिक्रान्तगोचर i. e. too striking to occur to ordinary intelligence (7) The theme in this variety may or may not be शृंगार (8) Though in this variety, प्रश्न and उत्तरs are generally numerous still if there is आकून in them even one प्रश्न and its उत्तर would look poetical

§ सू ६४ उत्तरश्रुति etc. Construe यत्र उत्तरश्रुतिमात्रेण प्रश्नस्य उन्नयनं क्रियते तत्र (एक) उत्तरम् । असकृत् तत्र (=प्रश्ने) वा सति यद् असकृत् असभाव्य उत्तरं स्यात् तत् (द्वितीय) उत्तरम् । प्रश्नस्य उन्नयन = प्रश्नस्य कल्पनम् प्रश्न need not be strictly a query It may also be a simple remark which occasioned the उत्तर in question रुद्र has पूर्ववचनाना instead of प्रश्न The वृत्ति rightly renders प्रश्न by पूर्ववाक्य उन्नयन is found in रुद्र's definition

तत्र = तस्मिन् — प्रश्ने असकृत् goes with this and उत्तर The प्रश्नs must be many and so the replies thereto असभाव्य The उत्तर must be striking, लोकातिक्रान्तगोचर as the वृत्ति says This is what makes this variety charming even when there be no शृंगार therein असकृत् this

is another source of charm. A solitary question and answer will have no charm unless they are माकृत

वृत्ति —प्रतिवचनोपलम्भादेव उपलम्भ = ज्ञान. The उत्तर must enable the सहृदय to guess the प्रश्न or पूर्ववचन. We have seen why the प्रश्न is drawn attention to. Both प्रश्न and उत्तर in this variety are माकृत equally.

St 137 वाणिज्य etc Illustrates उत्तर (१). The reply made by an aged शूरा showing how his son has ceased to take interest in a huntsman's pursuits ever since he got wedded to a lovely lass. Addressed to a tradesman dealing in ivory and hides. Sanskrit rendering वाणिज्य इति हस्तिना वृत्तिः शूरा व्याघ्रकृतयश्च । यावदुन्मिनालसुग्रा गृहे परिष्वङ्गति स्तुया ॥ परिष्वङ्गति moves about लुलिनालकसुग्री explains why the son has lost interest in his calling.

This one can see is a reply to a query made by some merchant for hides and ivory. The undertone of शूरा due to which the son has become an idler cannot escape the notice of the सहृदय. It is therefore उत्तर (१).

अहं अयो I require them तर्हस्तिना and व्याघ्रकृतयः (Tiger skins) मूल्येन प्रयच्छ. Because he was a dealer त्रेतुर्वचन त्रेतु the purchaser समुच्चीयते can be guessed.

न चैतत् काव्यलिङ्ग जनको हेतु —The author differentiates between उत्तर (१) and काव्यलिङ्ग. In काव्यलिङ्ग, the poet gives a circumstance which produces something else or in other words is a जनक हेतु. Here the reply cannot be viewed as a जनक हेतु of the प्रश्न. The reply only indicates the प्रश्न and is therefore its शापक हेतु एतत् i.e. उत्तर (१) उत्तरस्य ताद्रूप्यानुपपत्ते. It would be improper (अनुपपत्ति) to hold the reply as being of that nature (ताद्रूप्य — काव्यलिङ्गरूपत्व) नहि etc explains why there is no काव्यलिङ्गरूपत्व. Construe प्रतिवचन प्रश्नस्य जनको हेतु न. The reply is not the जनकहेतु of the प्रश्न. It is its शापक हेतु [See above काव्यलिङ्ग vs उत्तर (१)]

नापीदमनुमानम् अनिदशात् —उत्तर (१) distinguished from अनुमान. If उत्तर is शापकहेतु one might feel that the figure उत्तर (१) is अनुमान where we get धूम as the शापकहेतु of वह्नि. But in अनुमान साध्य (वह्नि) and साधन (धूम) are stated as abiding in one धर्मिन् viz पर्वत. Here साध्य (प्रश्न) abides in a different person (धर्मिन्) from the one in whom the साधन (उत्तर) abides. Because question is made by one reply by another

Nor are *both* साध्य-माधन stated in उत्तर (१) as they are in अनुमान-
Here उत्तर, the माधन alone is stated Hence the two are different

इति अलंकारान्तरमेव उत्तर साधीय—Therefore better to take उत्तर as a
separate figure This suggests that there was a view that was
disinclined to look upon उत्तर (१) as an अन्कार.

प्रश्नादन्तर etc 2nd variety explained अमभाव्य is लोकानिमित्तमोचर
Every question must have a striking reply. रुद्रट calls this ज्ञानात्
अन्यत् other than what is commonly known अनयो प्रश्नोत्तरयो
सकृदुपादाने न चास्ताप्रतीति But in case there is आकृति in the question and
reply, even a single query and reply are enough to make this
figure

St 138 का विसमा etc Illustrates उत्तर (२) Some worldly
truths given in the form of replies to questions Sanskrit
rendering —का विसमा दैवगति किं दुर्लभ यत् जनो गुणग्राहः । किं सौख्यं सुकृत् किं दुःखं
यत् खलो लोकः ॥ किं दुर्लभं etc It is rare to come across a person who
can appreciate merits

Here, दैवगति, गुणग्राही जन, सुकृत् and खलो लोक are replies that could
not have occurred to an ordinary mind They are striking and more
so with the series they present Thus it is उत्तर (२)

प्रश्नपरिसर्याया etc उत्तर (२) distinguished from प्रश्नपरिसर्या, where
the thing excluded is left to suggestion and not expressed In उत्तर (२),
the charm lies in the array itself of उत्तरs In other words, in उत्तर (२)
the mind does not go further than the वाच्यार्थ (वाच्ये एव विश्रान्ति) In
प्रश्नपरिसर्या (cp किमाभेव्य पुता etc.), on the other hand, the only aim
(तात्पर्य) of the poet is to suggest the exclusion of other similar things
(अन्यव्यपोह) Hence its scope extends further than the वाच्यार्थ This is
the difference (विवेक) between the two figures इह १ e In उत्तर (२)
[See उत्तर (२) vs प्रश्नपूर्विका परिसर्या given above]

४३—सूक्ष्म

The essence of the figure 'सूक्ष्म' would be more easily com-
prehended when it is realised that सूक्ष्म means in fact सूक्ष्मप्रकाशन The
charm of the figure lies first in noticing a matter which is subtle
enough to baffle an ordinary observer, and then in communicating
this, or something relevant to it, to another in a very picturesque way
Says a gallant मयि पश्यति सा केदौ सीमन्तमणिमावृणोत् (कु) The नायिका
in question looks to the नायक and from his appearance understands
the subtle fact that the नायक seeks to know the सकेतकाल, when they

might meet She covers up the सीमन्तमणि and thereby signifies that the time should be when the sun (दिनमणि) sets Here firstly the lady observes the subtle desire on the part of the नायक, and then in response thereto she has recourse to the picturesque action of closing the सीमन्तमणि with her hair This is सूक्ष्म

We have only to look to the different instances of सूक्ष्म to understand how, like उत्तर (१), it is primarily concerned with शृंगार It might be even said that in a good many cases of its occurrence, though not in all उत्तर (१) is a verbal message of love while सूक्ष्म is a message by symbols And just as उत्तर (१) arrests our attention with its note of शृंगार, so does सूक्ष्म too

In सूक्ष्म, the following are the two stages clearly marked out A party comes to know some subtle matter regarding another due to some peculiarity in his form (आकार) or some significant gesture (हानि) on his part This is the first stage In the second stage, the party has recourse to some significant gesture, (like closing of the सीमन्तमणि in the instance above, or closing of the day lotus) indicating sometimes merely his knowledge of the subtle fact or sometimes his reply to the issues raised by the subtle fact In प्रिय गृहागते प्रातः कान्ता त्वमवत्पश्यत् (कु), the wife merely indicates by preparing the bed that she has known मकलीगृहे जागरण on the part of her husband In मयि पश्यति etc., on the other hand, the नायिका by her gesture of closing the सीमन्तमणि gives a reply to the gallant whose स्नेहसन्निधौ she has seen through by his gestures etc. जयरथ speaks of a view acc. to which another variety of सूक्ष्म consists merely in the detection of the सूक्ष्म thing and does not refer to its प्रकटन. Read तत्र अयमाशयः । यत्सूक्ष्मस्य अर्थस्य संलक्ष्यमर्थं प्रकटनमात्रं वा यदि अयमेवञ्चाह ।

सूक्ष्म is an old figure. भामह refuses to recognise it while दण्डि admitted it. Neither उद्भट nor वामन recognised it. रघु's सूक्ष्म was of an altogether different kind अन्तः, स्म्यक, विघ्नय, अप्यवदीक्षित admitted it The last covered the scope of सूक्ष्म by two figures सूक्ष्म and विहित रसगोशर has no सूक्ष्म

Note the following scheme —

Essentials [सूक्ष्म तीक्ष्णमतिसवेद्य वस्तु ज्ञायते प्रकाशयते च अत्र] (1) By some peculiarity in the form (आकार) or by some gesture of one party, another must come to know of a thing which is of a subtle nature (2) As soon as the thing is known, the party must resort to a gesture of a significant nature like the closing of a lotus etc. (3) This gesture may indicate merely the knowledge of the subtle thing by the other party (4) Or the gesture may be in reply to some issue raised by the knowledge of the subtle matter, such as a desire on the part of the first party to know something (5) The figure becomes charming (a) due to knowledge of the subtle thing, and (b) due to the striking way in which the knowledge or message is indicated (6) शृंगार is the keynote of the figure

§ सू ६५ कुतोऽपि etc Construe*—यत्र कुतोऽपि लक्षितं सूक्ष्मो अपि अर्थं केनचिद् धर्मेण अन्यस्मै प्रकाशयते तत् सूक्ष्म (इति) परिचक्षत । कुतोऽपि लक्षितं The matter though subtle happens to be detected due to some circumstance (कुत्र अपि) The वृत्ति gives the circumstance to be either आकार or इगित सूक्ष्म subtle i.e. such as cannot be observed by anyone but an astute सहृदय केनचिद् धर्मेण अन्यस्मै प्रकाशयते is brought to the notice of another party by having recourse to some matter केनचिद् धर्मेण only refers to a gesture like सीमन्तमणिपिधान or लीलापद्मनिर्मालन साहित्यदर्पण calls this कयाचिद् भग्या Note that the word धर्म here has the shade of meaning it possesses in the Buddhistic Philosophy viz existence, matter, पदार्थ etc.

वृत्ति —कुतोऽपि explained as आकाराद् इगिताद् वा The subtle matter may be known from the आकार or इगित of the other party आकार is particular detail in the form e.g. broken saffron or paleness of appearance etc. इगित is a significant gesture of the eye etc Note that दण्डिन् has इगिताकारलक्ष्योऽर्थं मौक्ष्यात् सूक्ष्म इति स्मृतः । तर्कवागीश (सा द) explains आकारो धर्मः । इगित क्रियामङ्गी विदग्धवेद्य सूक्ष्म is explained as such as could be marked only by one of acute intelligence (तीक्ष्णमति)

St 139 चक्षुरस्यदि etc. Illustrates सूक्ष्म, आकाराद् अर्थं ज्ञाने Description as to how a certain female detected 'पुष्पायित' of her friend by the broken saffron at the throat and indicated her knowledge of the fact by drawing the likeness of a sword on her friend's hand. Construe कसि वयस्या तन्व्या कण्ठे रिवेदविदुप्रवधे कुङ्कुम निध इष्टा, तन्व्य पुस्तं व्यजयन्ती सिन्ध्या पणौ मङ्गलेन लिखेत् ।

पुस्त्य or पुष्पायित an abnormal form of cotton (गिरौजगुन) suggested by the खेदेन कण्ठकुङ्कुमभेदः Read महेश्वरभट्ट cited by शब्दसीकर —

प्रमिद्वरतौ उत्तानायाः नायिकायाः वक्त्राद् गलितस्य स्वेदस्य पृष्ठभागे एव गमनम् । कण्ठे तद्रमनं तु विपरीतरतौ एव इति वक्तव्यदि-श्रुत्यादेरभिप्रायः ।

Here पुरपायित of a lady, though subtle, is yet detected by her friend, from the अकार viz. the saffron at the throat getting washed out by perspiration. The friend lets the lady know that she has knowledge of it by drawing the likeness of a sword on her friend's palm. Thus a subtle fact being known from आकार is here conveyed to the other party by the striking mode of असिलत्वात्. This is therefore सूक्ष्म, आकारादर्थे इति

अत्र etc. आकृति आलोच्य The आकृति refers to the कुमुद at the कण्ठ getting washed out by perspiration. कस्यापि वितर्कितं पुरपायितं i. e. one lady guessed that her friend had indulged in a पुरपायित. असिलता etc. And she brought her knowledge of the fact to the notice of her friend, in the most shrewd manner (वैदग्ध्यात्) viz by drawing on her friend's palm the likeness of a sword वैदग्ध्यात् As we saw above, the charm of सूक्ष्म lies also in the picturesque action resorted to, पुस्तमेव etc. Shows the propriety of the symbol of the sword to convey her knowledge of her friend's पुरपायित A sword is carried by a पुष्प. Hence the symbol indicated that her friend had indulged in an act (viz. पुरपायित) fit for a पुष्प. Tvm Ed. reads पुस्तमेव वृषाणस्य पत्नियाम्यत्वाद्.

St. 140 संकेतकाल etc Illustrates सूक्ष्म, शक्तिनाद् अर्थे इति. A flirt responds by a significant gesture to the desire on the part of her paramour to fix up a मञ्जुषा ईष्यप्रेषापिनाकृतं (v. l. हमप्रेषापिनाकृतं) qualifies विट The आकृत (= अभिप्राय) of the विट could be seen from the sly movements of his eye! Construe ईष्यप्रेषापिनाकृत विट सजेनकालमनम इत्थं विदग्ध्या लीलायाम् निमीलितम् । लीलायाम् निमीलितं This indicated that the time of मञ्जुषा would be night when lotuses close विट a gallant. लीलायाम् a lotus taken for amusement or sport.

Here the सूक्ष्म अभिप्राय of the विट was known from his ईर्ष्या or gestures (cp ईष्यप्रेषापिनाकृत) by the lady. And in response thereto she makes the sign of लीलायाम्निमीलितम् suggesting संव्यासमय as संकेतकाल. Hence this is सूक्ष्म, शक्तिनाद् अर्थे इति. Note that here the sign is not merely to indicate knowledge of the subtle matter viz अभिप्राय but to respond to that अभिप्राय Response naturally presupposes knowledge of the matter.

कस्यापि ईर्ष्यामात्रेण विदित — The ईर्ष्या or gesture with his eye by the विट, implied in ईष्यप्रेषापिनाकृत भूषेयदिन ईर्ष्या, says दण्ड.

निशासमयशशिना कमलनिमीलनेन By closing the lotus she indicated
निशामय as सकेंवाऽ Lotuses close at night छीलया cp वैदग्ध्यम्
above. Gracefully The way to indicate her response was graceful
indeed Note that these signs were resorted to, to keep others in the
dark about the affair !

४३—सार

सार means the cream or the pick of things and the figure consists in giving a series of things, that by a graded rise leads us to the very pick of them. Says the poet मधुर मधु तन्मात्रं सुधा तस्या क्वैर्वचः । (कु) Here the series, मधु—सुधा—क्वैर्वचः, consists of units, of which each following is graded higher than each preceding in the matter of माधुर्य, and culminates in क्वैर्वच which is the pick of मधुर things. This is सार. In ससारे चेतान्मत्रं विद्वान्मत्रं साधु । माधुष्वपि सृहाहीनास्तु धन्या निराशया ॥ (र ग), we have another instance of सार, because here we have the series ससार-चेतन-विद्वान्-साधु-निःसृह-निराशय—consisting of units that show a graded rise in धन्यत्व and culminate in निराशय the very cream of धन्य things. In both these instances, the gradation was in point of धर्म viz माधुर्य धन्यत्व. Sometimes the gradation does not hinge upon धर्म, but स्वरूप of the things constituting the series. The well known lines महत् परमव्यक्त अव्यक्तासुखं पर । पुरुषात्र पर किंचित् सा वाञ्छा सा परा गति give us a series wherein the graded rise is in the matter of the स्वरूप of the different units. Read जयरथ —उत्तरोत्तरमुपचयं स्वरूपेण धर्मे वा भवति । Again र ग —गुणस्वरूपाभ्या पूर्वपूर्ववैशिष्ट्ये नार ।

Since, in सार we get series of interlinked units it is one of the अलंकारs based on रचना form. It therefore forms a class with मल्लार्णवक कारणमाला, and एकावली

एकविषय सार *Should it be admitted ?* —आलंकारिकs like जयरथ and जगन्नाथ have admitted another variety of सार. It consists in describing the gradual rise of the *same* object to the very peak. In other words, in this variety, the poet describes how the same object passes through successive stages until it reaches the climax. In चम्बोरथियमनिलय लील्यैव व्यानग्रीवकमनीयहमकुम्भौ । नीलाम्बोहनयनेऽधुना कुचौ ते सप्येते खलु कनकाचलेन सार्धम् ॥, we find how the कुचs of a particular सुन्दरी attained larger and larger size until they rivalled the golden मरु ! This जयरथ and जगन्नाथ call एकविषय सार, while the one in मधुर मधु etc. or in ससारे चेतना etc. or in महत् परमव्यक्त etc. is अनेकविषय, according to them, because it is based on a series of different units. Read जयरथ —एतच्च एकस्यैव वस्तुनः बहुना वा स्यादिति अस्य द्वैधम् ।

एकविषय सार has no रचना therein while अनेकविषय सार is रचना in form Hence there was a school of आल्कारिक्स that was reluctant to admit एकविषय सार जगन्नाथ actually refers to such a school — एकविषये शृंगलाया अग्रमत्त्वान् तदनुप्राणित सारो न चाल्ना धत्ते । तस्या स्वाभाविकभेदापेक्षितेन अवस्थाविशेषभेदे अनुत्पत्त्यात् । अत एव अस्मिन् विषये वर्धमानकालवारोऽप्यै अगीकृत ।

एकविषय सार vs पर्याय (१) — This brings us to the difference between these figures एकविषय सार is very similar to पर्याय (१) wherein there is a regular आरोह in the different positions of one object. But (1) whereas in पर्याय (१), the object leaves one position before assuming another in सार the object need not leave its original position Thus विम्बोष्ठ एव रगम्भ etc. (St 123) is taken by जगन्नाथ as a case of एकविषय सार because there रग does not leave the विम्बोष्ठ when it goes to the हृदय (2) In पर्याय (१) the charm lies in the same object shifting its places In एकविषयसार, it lies in the gradual ascent leading to the climax But it must be admitted that, in some cases, the stanza may be as much an instance of one figure as that of the other

एकविषय सार vs पर्याय (२) — In both we get different conditions of the same object But while in एकविषय सार, the poet has his eye on the uniform आरोह, in पर्याय (२) the poet is concerned merely with the variety of phases through which the object passes Whether these phases are of regular ascent or not is immaterial to him in पर्याय (२) Here also the chances of both the figures being equally present in the same stanza are equal as in the case of पर्याय (१)

Looking therefore to the chances of एकविषय सार being confused with पर्याय (१) and (२), it is safer not to admit एकविषय सार at all as आल्कारिक्स have generally done

उत्कर्ष and अपकर्ष — Up to now, we have been talking of सार wherein there is a graded उत्कर्ष — उत्कर्ष can be of things good or bad Therefore अत्यवदीक्षित says that we can have सार based on धर्मगुणोत्कर्ष or अधर्मगुणोत्कर्ष This is the same as जगन्नाथ's सार based on उत्कर्ष or अपकर्ष Thus in सार we can have climax and also anticlimax Says a poet कृताङ्गुरसूत्रं नृपतिरि च याचते । बधुना हि न नीतोऽयं समयः प्रथमेदिनि ॥ (कु) here we get a graded descent leading to that sort of सु things—the needy beggar

सदृश first conceived the figure सार सार (कल्याणसूत्र), सत्यम्, विधनम् जगन्नाथ, अत्यवदीक्षित all admitted it सत्यम् called it उत्कर्ष अत्यवदीक्षित and जगन्नाथ had सार based on उत्कर्ष or अपकर्ष both.

Essentials —[धाराधिराहितया मार उत्कर्ष अव] (1) There must be a शृङ्खला of interlinked units (2) These units must rise by graded ascent (आरोह) till the climax is reached (3) The rise may be in the matter of some attribute (धर्म) of the units or the units themselves (स्वरूप) (4) There can be a मार of उत्कृष्ट or अपकृष्ट things (5) मार of अपकृष्ट things leads to anticlimax. (6) When the मार is एकविषय, there is no शृङ्खला only the gradually rising phases of the object are set forth (7) It is not necessary that the series should close only at the end of the stanza It may be completed even in half the stanza Read तर्कवागीश —केचित्तु आशोकममापन उत्तरोत्तरोत्कर्षेण अथ अलङ्कारो भवति तथात्वे एव वैचित्र्यविशेषप्रतिपत्ते इत्याहुः । तत्र । श्लोकार्थममाप्तिपर्यन्त उत्कर्षमत्त्वन अपि अन्य अलङ्कारस्य समवात् ।

§ सू ६६ उत्तरोत्तर etc. Construe परावधि उत्तरोत्तर उत्कर्ष मार परावधि The उत्कर्ष comes to a stop when it reaches the पर, the highest of the series (पर अवधि यस्य) उत्तरोत्तर उत्कर्ष It is a graded rise We have seen how तगन्नाथ and अप्पय्यनीक्षित have a मार of अपकृष्ट things also

वृत्ति—पर = पयन्भाग The peak climax apex पर अवधि यस्य—परावधि explained अवधि terminus limit The उत्कर्ष does not go further than the climax धाराधिराहितया विथ्रान्त Explains why पर is अवधि The rise comes to a stop there (तत्रैव पयन्भाग) through a graded ascent (धाराधिराहता) धाराधिराहिता —Graded or gradual ascent उत्तरोत्तरपरावही उत्कर्ष—says सप्रणयप्रकाशिनी The धारा of तैत्ति, for instance typifies a *gradual* tapering

St 141 राज्ये मार etc Illustrates मार The poet's estimate of a paradise on earth' मार sc वस्तु मार adj The best the choicest राज्ये मार वस्तुधा The choicest kingdom will be one comprising the whole earth अनगमर्वस्व in apposition to वरागना सौध palace

Here the series राज्य-वस्तुधा पुर सौध-तप वरागना presents a gradually rising ascent to the climax based on मरत्व or choiceness Each following unit is मरतर than each preceding one वरागना is the climax This is therefore मार based on धर्म (मारत्व)

४५-असंगति

असंगति as आलङ्कारिकs like our author and रय्यङ्क understand the term is a break in association And in the figure is delineated the break of the association between वाय and वरण which normally make their appearance in the *same* abode but are in this figure found to

part company Here कार्य and कारण are presented as appearing in different abodes यदातु अन्यदेशस्थ कारण अन्यदेशस्थ च कार्य उपनिबध्यते तदा उचित सगतिनिवृत्ते अमगत्याख्यो अलङ्कार —रस्यक स्वभावोत्पन्नपरस्परसगतिनित्यागात् असगति — says the author of the काव्यप्रकाश

This does not mean that the poet, in this figure regales us with anything absurd or impossible Just as we saw sense in the infraction of कार्यकारणभाव as set forth in विभावना and विशेषोक्ति, so there is sense, in the violation of कार्य-कारणभाव as presented in अमगति In other words, as in विभावना विशेषोक्ति, here also there is only विरोधाभास not real विरोध. Like them असगति is based on विरोधाभास in the field of causation

When the poet, in अमगति, describes the cause as appearing in one place and effect in another, really speaking he connects the effect in question with a cause not properly its own but with something which is *usually* its cause सा पीनोन्नतिमत् पयोधरभर धत्ते सखेदा वयम् । (रस्यक), says one looking wistfully at the पीनपयोधर of some beauty! Generally the rule is that whosoever carries the burden feels the strain Here the lovely lady carries the पानोन्नतपयोधर and the strain is felt by the wistful looker-on! This is अमगति Here खेद of the looker-on which is really due to मदनवाधा is attributed to पयोधरभर, because the usual rule is भर खेदाय भवति Thus when analysed in अमगति a कार्य is attributed to something other than its proper कारण, and in doing so the poet exploits the usual connection between particular causes and their effects

This is exactly what happens in विभावना, where an effect is described as taking place even in the absence of its cause There also the real cause is different from the one the poet denies and in denying the cause the poet only depends upon the normal connection between particular causes and effects [See विभावना] Read र ग :-
अस्या च विभावनायामिव कार्यांशे अनिशयोन्नयनुपपन्न अवयवम् . इति अलङ्कारसर्वस्व
काराणीनां मतम् ।

This is possible owing to अनिशयोक्ति (or in the opinion of जगन्नाथ, अवयवमाय) underlying the figure and it is in the matter of the कार्य Thus in the above instance सा पीनोन्नतिमत् etc the खेद due to मदनवाधा is अवयवमिति as the same as the खेद due to भर, when one knows too well how they are भिन्न Similarly when about the प्रतप्ता it is said अन्यस्य दशानि श्रेष्ठमन्यः प्रणीविषुज्यते । the प्रतप्ताविषेण due to the mischief of the रक्त is अवयवमिति as the same as the प्रतप्ताविषेण caused by रक्त It is owing to this अवयवमाय, that the poet is enabled to make it appear

that the cause and effect appear in भिन्न आश्रयः, when as a matter of fact the two things in question are not at all कार्य-कारण in the particular case. Neither is रमणी स्तनमर the cause of the onlooker's स्पर्श, nor श्यामदंश of one the cause of the प्राणवियोग of a third party, their immediate causes are, as we saw, मदनवाधा and लब्धवट. Read र ग — येन केनापि प्रसारेण कार्योऽपि अभेदाध्यवसान आवश्यकम् । This अध्यवसाय may sometimes be based on श्रेय. In दृष्टिर्मृगीदृशोऽत्यन्तं श्रुत्यन्तपरिशालिनी । मुच्यन्ते बधनात् वेशा ॥ (र ग), (वेशबधन) मोक्ष is अध्यवसित as ससारान्मुक्ति. This is made possible by the श्रेय in मुच्यन्ते बधनात्. Sometimes, there may be no श्रेय, as in the cases above. There may or may not be अध्यवसाय in respect of the कारण. In दृष्टिर्मृगीदृशः etc. there is कारणोऽपि अध्यवसाय, दृष्टि (eye) being अध्यवसित as दृष्टि insight. In मा पानोन्नतिमत् etc. there is no कारणोऽपि अध्यवसाय.

Thus, in short, in असंगति, the poet describes two things that are present in two different abodes as cause and effect, and for doing so, he has to resort to अध्यवसान of the कार्य of one cause as being the same as that of another.

असंगति vs. विरोध — That there is विरोधाभास in असंगति, as in विरोध, is admitted. But whereas (1) in असंगति, the विरोधाभास, is confined to the sphere of कार्य-कारणभाव, in विरोध, it is in other spheres except कार्य-कारणभाव. (2) In असंगति, the विरोधाभास is between कार्य-कारण because they abide in भिन्न आश्रयः. In विरोध, it is between things like, जाति, गुण, क्रिया—because they abide in the same आश्रय. र ग says व्यधिकरणत्वेन प्रसिद्धयोः समानाधिकरणत्वेन उपनिबधने विरोधात्कार. । समानाधिकरणत्वेन प्रसिद्धयोः द्वयोः वैयधिकरण्येन उपनिबधने असंगतिः ।

असंगति vs. समुच्चय (२) — There is some similarity between असंगति and व्यधिकरणे समुच्चय (२), only when the गुणः or क्रियाः are related as कार्य-कारण. Because as in असंगति, in व्यधिकरणे समुच्चय (२) of this kind कार्य and कारण are found in भिन्न आश्रयः. But whereas (1) in असंगति, the कार्य and कारण are not described as simultaneous, but as one following the other, in समुच्चय (२), the emphasis is on यौगपद्य. (11) In असंगति, the violation of कार्य-कारणभाव interests us. In समुच्चय (२), the कार्य-कारणभाव being only suggested, the यौगपद्य of गुणः etc. interests us.

असंगति dates back from रुद्र. After him अहम् (का प्र), रुच्यक विश्वनाथ, जगन्नाथ, अप्यदीक्षित all admitted it. अप्यदीक्षित admits two more varieties of the figure but जगन्नाथ reduces one to असंगति of the usual type and the other to विभावना.

Essentials.—[See स्यञ्च and our author cited above] (1) The poet must describe two things which are usually related as cause and effect as appearing in भिन्न अश्रयस, after an interval just enough to make them appear as cause and effect (2) The strikingness consists in their being present in भिन्न अश्रयस when normally cause—effect are present in the same अश्रय (3) There must be apparent विरोध between the two If the huntsman discharges the arrow, and the deer is killed, it cannot be असंगति, even though कार्य-कारण are in भिन्न अश्रयस, because there is no विरोधमान here Read कुवलयानन्द —यत्र कार्यहेतुोर्मिन्न देशत्वं न विरुद्धं तत्र नासंगतिः । (4) There must be अव्यवसाय of the कार्य of one thing as being the same as that of another (5) This अव्यवसाय may be based on शेष also (6) There may or may not be अव्यवसाय of कारण In सा वान्ता, वयमप्रवृत्तमनसः, (६) there is no अव्यवसाय in the कारणश्रय १७२ बाला, but there is अव्यवसाय in अग्रगण्यमनसः . In विष जलधरे घीन, मूर्च्छिता पथिकानां (कु) there is अव्यवसाय in the कार्यश्रय viz. मूर्च्छितत्वं And in addition there is अव्यवसाय in the कारणश्रय also विष (water) being by शेष अव्यवसित as विष poison

§ सु ६७ भिन्नदेशतया etc Construe —यत्र कार्य-कारणभूतयो धर्मयो अत्यन्तभिन्नदेशतया युगपत् स्याति सा असंगतिः स्यात् । कार्य-कारणभूतयो धर्मयो Two things which are normally related as कार्य-कारण Note that the word धर्म is used in the sense of a thing, a matter, as in Buddhist philosophy Cp the definition of सूक्ष्म for a similar use of the word अत्यन्तभिन्नदेशतया This is the keynote of the figure Note, however, that where there is no विरोध in भिन्नदेशत्वं of कार्य-कारण, the figure will have no scope [Vide Essential 3] युगपत् स्याति Statement or Perception (स्या to see) What does युगपत् mean? It only implies that the two things occur within such a short interval as would make them seem कार्य-कारण युगपत् cannot mean 'simultaneously' Because then there will be no difference between असंगति and वैयर्थिरूप्य समुच्चय in which गुण or क्रिया occur युगपत् The word युगपत् has been inserted in the definition in blind imitation of रुद्र who has समकाल — cp विष्णवे समकालः कारणमन्त्रं वायमन्त्रं यस्यामुपस्थेने विन्यासमगतिं सेवम् ॥ [९४८] रा तर्कवागीश (सा ६) rightly criticizes कव्यप्रकाश for inserting युगपत् in the definition Says he वेदितुं कालभेदेन तदुभयस्यानिविरताय युगपदिति । .. तत्र । 'दन्तश्च कालो' वच्चा वेच्चा सदानीला इत्यत्र स्वात्तोदाहरणे वयमाभावेन कार्य-कारणयोर्गुणद्वयसम्बन्धव्यानिविरहात् । इत्यत्र विधनाय नमस्तथा, अप यस्मिन् make no reference to युगपत् in असंगति

पृति—इह . इष्ट यथा धूमादि In our everyday life (इह) we find कारण and कार्य as abiding in the same अश्रय or देश यदि on the other does not

produce धूम in महानम. नहि शैले अग्निः महानसे धूम जनयतीति भावः —मा. चं. हेतु-फलयोरपि धर्मयोः etc. where two matters or things (धर्म) though normally related as cause and effect appear within a brief interval (युगपद्) in different abodes, due to some abnormal feature (केनापि अतिशयेन). केनापि अतिशयेन is the same as विशेषाभिधित्तया that has been referred to in figures like विशेषोक्ति, विभावना, आक्षेप. What is the अतिशय or विशेष in असंगति? It is to make conspicuous some particular aspect of the कारण [कारणस्य कारणान्तराद् वैलक्षण्य—says मा. चं.]. In अन्यस्य दशनि etc., the poet, for instance, wants to bring out the deadly nature of the खल्लदश. In सा पीनोन्नति etc., the poet wants to bring out the powerful appeal that स्तनस have for the on-looker. युगपदवभासनम् : See above. सा ..असंगतिः The propriety of the name असंगति given. It is असंगति because of स्वभावोत्पन्नपरस्परसंगतित्याग i. e. here is the negation (त्याग) of the mutual association of cause and effect, that is inherent (स्वभावोत्पन्न). स्वभावोत्पन्नसंगति cause and effect, are thus associated in one abode by the very nature of things. Note that in this explanation, अ in असंगति is taken as negative. रय्यक also interprets in the same way. There could be another explanation also of असंगति as Paradoxical Association, अ implying निरुद्धत्व.

St. 142 जस्तेअ etc Illustrates असंगति The marks of dalliance on the newly wed bride make her co-wives jealous. Sanskrit rendering —यस्यैव व्रज तस्यैव वेदना भणति जन तदलीकम् । दन्तक्षत कपोले बध्वाः वेदना सपत्नीनाम् ॥

तत् अलीकम् is false. दन्तक्षत Tooth bite. a sequel to dalliance. बध्वाः Ref. to newly-wed bride. वेदना due to jealousy !

Here दन्तक्षत, the कारण, and वेदना, the कार्य, abide in मित्र आवारस. They appear after just that interval that would make them seem as कार्य-कारण. Note that they cannot appear simultaneously (युगपद्) as तर्कशास्त्रि rightlly says The कार्य viz. वेदना is based on अव्यवसाय, असूयावेदना being अव्यवमित as दन्तक्षतवेदना. Hence there is असंगति in the 2nd half.

एषा च विरोधबाधिनी, न विरोध । असंगति also has विरोध in it due to कार्य-कारणयो. वैयधिकग्न्य. Therefore it ought to be brought under the figure विरोध. But it is a case of विरोध, that has developed into a separate figure. In other words, it is an exception (बाधिनी = बाधक) to विरोध in general. भिन्नाधारतया etc. In असंगति, the विरोध is only due to two things (कार्य-कारण) appearing in *different* abodes, (when normally they are found in the *same* abode). This naturally means that in विरोधलंकार, the विरोध should be due to two things appearing in the *same* abode

{ एकाश्रयनिष्ठ विरोधित्वम् }, when they normally appear in *different* abodes. Thus, though not expressly mentioned in the definition of विरोधाख्यार (अनुक्तमपि), follows as a matter of course (पर्यवसितम्) when we define the scope of असंगति in the manner given above अपवादविषय *etc.* In this way we can form an idea of the scope of विरोधाख्यार as being that which is not covered by असंगति, its exception. Because, the scope of the general rule (उत्सर्ग) is settled (व्यवस्थिति) by excluding therefrom (परिहार) the province covered by the exception (अपवाद). In short, what the अपवाद does not cover forms the province of उत्सर्ग. As असंगति, the अपवाद, covers भिन्नाश्रयनिष्ठ विरोध, विरोधाख्यार, the उत्सर्ग will cover एकाश्रयनिष्ठ विरोध. विरोधाख्यार is उत्सर्ग or general rule, because it forms the broader class उत्सर्ग = General rule सामान्यशास्त्रम्. अपवाद = Exception विशेषशास्त्रम्, तथा चैव निदर्शितम्. And the figure विरोध is illustrated (निदर्शितम्) accordingly i.e. by taking into account the विरोध between एकाश्रयनिष्ठ things only. St 91, for instance (अभिनवनलिनी *etc.*) gives us the विरोध of नलिनीत्व vs दहनराशित्व in the same abode viz नलिन्यादोक्ति. St 92, (गिरय *etc.*) gives the विरोध between गिरित्व and अनुवृत्तत्वं as abiding in the same abode viz, गिरि and so on. Read जयरथः—अत एव च तयो विप्रदेशत्वात् इय विषयभेदेन भवति इति एवविषयात् विरोधादस्य भेदः । See १ १ cited at असंगति vs विरोध

४६—समाधि

समाधि is 'facilitation' and the figure consists in the description of a situation in which the achievement of an object is facilitated by the fortuitous occurrence of some particular circumstance. The gallant wants to reconcile his प्रिया who is in huff. To achieve this purpose, he is just thinking of falling prostrate at her feet. As luck would have it, there becomes audible, just that moment, the rumbling of clouds. And it is easy to guess how this rumbling must have facilitated the task of reconciliation. Because no मानिनी, howsoever stiff, can help yearning for her lover when she hears a cloud rumble! मानसस्या निराकर्तुं पादयोर्मे पतित्वम् । उपकाराय दिग्भेदमुदीर्णं घनवर्धितम् ॥ says the gallant and we get a case of समाधिख्यार. The beloved was wending her way in dark to her beloved's home, spurred on by love. There flashed lightning all at once, rendering it easier for her to reach her destination स्मरदीपदीप्तदृष्टेर्गन्धर्वनाम्नेऽपि परिहृतं यान्ता । शक्तिं प्रादुरभूवन् सख्या दिव्यचयनं पतिम् ॥ (१ ग.) Here is समाधि again, happily blended with उत्प्रेक्षा—सङ्घादिव. In short, in समाधि, the poet refers to the occurrence of some new circumstance (वारगान्तर) which acting in concert with circumstances already operating hastens the result aimed at.

some other कारण कारणान्तर shows that other cause or causes are already operating दृष्टिन् and विद्यनाथ say that the accidental occurrence is दैवशात् सुकर shows that the achievement would have proved difficult in the absence of the कारणान्तर तर्कवागीश — एनेन प्रकान्तकारणेन कार्यस्य दुष्करत्वं प्रतीयते ।

वृत्ति — साधनान्तरोपकृतेन Being helped by a new circumstance Note that there is another circumstance already operating यद् etc Construe आरब्ध कार्यं यद् अट्टेशन आधीयते When the thing undertaken is achieved (आधीयते) with facility (अट्टेनेन) This also explains the name समाधि सम्यक् (अट्टेनेन) आधीयते (त्रियते) कार्यं जन

St 143 मानमस्या etc Illustrates समाधि A gallant's task of reconciliation is facilitated by the rumbling of a cloud Construe — अस्या मानं निराकर्तुं पात्र्यो पनित्यत मे उपकाराय पृथ्वा इत् धनगर्जित उर्जम् मान huff the sense of injured feelings उपकाराय shows that the task was rendered easy by धनगर्जित

Here माननिराकरण which was sought to be achieved by प्रणिपान is facilitated by the rumbling of clouds that appears by sheer chance Hence one कारण being already there a कारणान्तर appears making the कार्य easier Hence समाधि

४३—सम

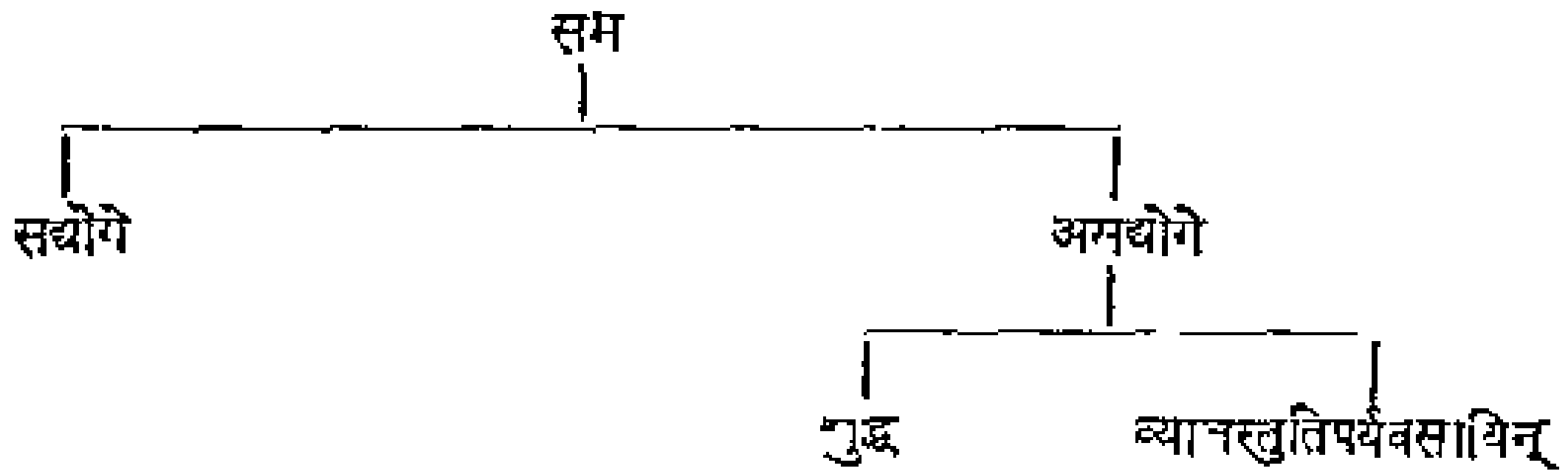
सम is equal, well-suited well matched and the figure consists in the poet's description of a combination that is well matched In समुच्चय (१) we indeed get a combination of circumstances but the poet is not concerned with their *mutual* suitability as in सम In समाधि also there combine circumstances, but the poet worries the least as to whether they are well matched or not. In सम however the poet's effort is to focus the attention of the सद्भ्यः on a combination in which the things that have gravitated together have a mutual suitability In a world of inequalities and disparities, suited combinations and well matched pairs do have an attraction as much for the poet as for the सद्भ्यः

As the world consists of things good and bad well matched combinations may be of things which are good or of things which are bad When the citizens appreciate the wedding of भद्र and इन्दुमती, because both the parties were well matched we get a सम of the first variety सुनिन्दुमतीव वीरुनी मेनुजः, अर्जुनमनुजस्य अद्भुत्याकृतौ । इति सममुच्चयः श्रीमद्भगवद्गीता (२५ ६ ८५.) When the poet describes an assembly

of monkeys with well matched appurtenances, we get सम of the other sort युक्त सभाया खलु मर्कटानां शाखास्तल्पा मृदुलामनानि, सुमापित चित्कृतिरातिथेयी दन्तैर्नखाग्रैश्च विषादनानि ॥ (२ ग)

When the poet appreciates a combination of good things, it tends to exalt them In other words it is स्तुतिपर्यवसायिन् as in शशिनमुपगतेय etc. When, on the other hand, the ' appreciation ' relates to the combination of bad things, it becomes निन्दापर्यवसायिन् In the latter case, therefore, not infrequently, does सम get embodied in a व्यानस्तुति as in युक्त सभाया etc where the total effect is to pour ridicule on the gathering of monkeys Sometimes, however, the poet may merely show how two bad things have come together.

Thus we get the following scheme —

जगन्नाथ and अपव्यदीक्षित admit two more divisions of the figure which answer corresponding divisions of विषम (Vide विषम) They are (1) कारणात् अनुरूपकार्योत्पत्ति, and (2) वाञ्छितार्थप्राप्ति The first is illustrated by मन्त्रार्पितहविर्दीप्तहुताशननूमुव । शिरसास्पर्शेन पाचान्या स्थाने दग्ध सुयोधन ॥ (२ गं) where सुयोधनदाह is well accounted for by his having clasped the शिरसा (hair : flame) of द्रौपदी born from यज्ञाग्नि The second is illustrated by युक्तो वारणलभोऽयं स्यान्न ते वारणार्थिन । (कु) Here one was in quest of a वारण (elephant) and indeed got a वारण (rebuff) ! This is वाञ्छितार्थप्राप्ति based on श्लेष Read कु —यत्र अतर्कितोत्कटानिष्टमर्त्वे श्लेषमहिम्ना दृष्टार्थत्वप्रतीतिः तत्रापि समालंकारः अप्रतिहत एव ।

रयक and जयरथ were not for admitting these divisions For, they said that अनुरूपकार्योत्पत्ति or वाञ्छितार्थप्राप्ति have no charm in them पूर्वमेवदय विपर्ययस्य अनन्वयत्वात्—said रयक, the reason being कारणात् अनुरूपकार्योत्पत्तिर्हि श्लेषप्रसिद्धा । (२ ग) जगन्नाथ, however, rightly points out that mere अनुरूपकार्योत्पत्ति or वाञ्छितार्थप्राप्ति may not be striking But they become striking enough when blended with अभेदाश्रयवसाय with or without श्लेष Thus in दग्ध सुयोधन, मरण of सुयोधन is अभ्यवसित as दाह And in युक्तो etc. वारण (rebuff) is अभ्यवसित as वारण (elephant) Read २ ग — वस्तुन अननुरूपयोरपि कार्यकरणयो श्लेषादिना धर्मस्यमपादनद्वारा अनुरूपतावर्णने, वस्तुनो

अनिदस्यापि तेनैव उपायन शैत्यमपत्तौ इष्टातिवर्गने च चरुताया अनुपदमेव दर्शितत्वात् । तस्मात् सममपि त्रिविधमेव ।

सम vs समुच्चय (१) —In both there assemble, in one place, circumstances, two or more. If these circumstances are well matched in सम, they are all मद, or all अमद, in समुच्चय (१) र में in fact refers to a view acc to which रमणीयानां समुच्चय and अरमणीयानां समुच्चय come under सम. But whereas (i) in सम, the poet stresses the परस्परयोग्यता of the things, in समुच्चय (१), his emphasis is on योग्य (ii) In सम, the circumstances coming together are not हेतुs of a particular कार्य. In समुच्चय (१), they are हेतुs, each one of which is capable enough to produce the कार्य in question. [Vide र. ग. on समुच्चय]

सम seems to have been first admitted by our author and then too as a sequel to विम already admitted by रूढ. That विम was earlier in the eyes of the आचार्यसि is also borne out by the fact that ग्यक्त, विश्वनाथ, जगन्नाथ and अव्यक्तदीक्षित deal with विम first and then with सम. जगन्नाथ and अव्यक्तदीक्षित admit two additional varieties that answer corresponding varieties of विम.

Essentials —[सम = परस्परयोग्य] (1) There must be a combination of things more than one. (2) This combination must be of things good or of things bad. (3) The things must be well suited one for the other. (4) And the poet's aim must be to stress their mutual suitability. (5) When the combination is of good things, the poet exalts them by showing their परस्परयोग्यता. (6) When it is of bad things the poet is usually ironical in showing how they are suited one for the other. (7) This irony may sometimes take the form of च्यानस्तुति. (8) In the two additional varieties recognised by जगन्नाथ, the themes are अनुस्फुर्योपति and वाञ्छितार्थमसि. But both these must be such as are based on ऐश or अभयनाथ. An अनुस्फुर्योपति or वाञ्छितार्थमसि which is too matter-of fact cannot be poetical.

§ सू ६९ समं etc. Construe —यदि कश्चित् योग योग्यतया समानित (तर्हि तत्) तर्हि (अपि) । योग Combination of things. योग्यतया समानित is viewed (by the poet) as well suited.

वृत्ति —इदं अनयो रमाय्य etc. Construe —नरूपस्य इदं अनयो रमाय्य इति योग्यतया निगन्तिव्य अव्यक्तमनं येन तत्र मन्त्रः । मन्त्रस्य निगन्तिव्य अव्यक्तमनं A determination of a specific nature (निगन्तिव्य) regarding a connection between two things. What this determination of a specific nature is is made clear in इदं अनयो रमाय्य इति योग्यतया. That the connection is fitting since it (इदं = तर्हि) as between the two parties is

felt to be admirable. In short, there is an apprehension that the association between two particular parties is worthy, well suited. Would it not have been better if the reading were सन्धस्य नियतवियस्य, some particular connection? तत् = समम्.

St 144 घातु etc. Illustrates सयोगे सम Two parties well matched get married and hold out prospects of the highest romance. घातु शिल्पातिशयनिकषस्थान The supreme creative art of the Creator can be tested (निकष) by looking at the bride स्मरस्य दत्तपत्र = स्मरेण दत्तपत्र The charter (पत्र) of beauty held so long by Cupid is now surrendered by him in favour of the bridegroom Tvm Ed has दत्तपाद स्मरस्य —Who has set his foot on स्मर i e eclipsed him cd Construe यत् दैवात् अनयो एतत् सदृश सगन जान, तत् अधुना शृंगारस्य एकात्म्यं राज्यं व्यनतम् Since they are united, there is promised the highest romance in near future. शृंगारस्य एकत्वपत्रं राज्यम् i e शृंगार is going to be the dominant note.

Here since the bride and bridegroom are worthily matched, we have सयोगे सम Note that it is स्तुति in tenor

St 145 चित्र चित्र etc. Illustrates असयोगे सम The bitter निम्ब berries have found worthy connoisseurs in the crows! जातो विधाता The विधतृ or Creator is generally blamed for bringing about ill sorted combinations In the present case, at least, he is उचितरचनासन्निधाता Dispenser of a fitting arrangement. The fitting arrangement is given in cd cd The bitter निम्ब berries, growing in abundance (स्फुटि), have at last become tasty! And the party that relishes them is the class of crows!

Here, since the bitter निम्ब-berries are associated with the loathsome crow world in a fitting combination, we have असयोगे सम. Note the irony It is also a निन्दारस्यस्मयिनी व्यावस्तुति because of its being a satire disguised as praise. It may also be an व्यस्तुतन्मना (अन्योक्ति)

४८—विषम

विषम means 'unequal', 'disparate', and the figure in all its three sub-divisions lays an emphasis on some disparity It may be the disparity between two things that have come to be associated, it may be the disparity between the गुणवित्यास of the कारण and those of the कार्य or it may be the disparity between one's expectations and their frustration all come under विषम This would also show that विषम

derives its charm from विरोध between things and is, therefore, a scion of विरोधाङ्कार, that has attained an independent status

Three subdivisions of the figure — (1) The first variety of विषम consists in the association between two things which are most ill suited one for the other. Says a poet, द्वेय शिरीषमृगी क तावमनञ्जर (कु) Showing how utterly ill suited the delicate frame of the नायिका is to stand the agony of love fever. Says मेना to her daughter पार्वती, who had resolved to practise penance. तप क वत्से क च तावक वपुः (कु स ५ ४), bringing out the utter disparity between penance and पार्वती's delicate body. Sometimes, however, the disparity may be between a कार्य and its कारण. When अग्निमित्र says क रुजा हृदयप्रमायिनी क च ते विश्वसनीयमनुष्यम् ! he expresses dismay at the disparity between the कारण viz the delicate बुधुम, the arrow of Cupid, and its कार्य viz the heart rending agony. This instance is not to be confused as one of the third division [See below]

In all these cases, we have seen how the disparity between the two things in association is conveyed by the use of क-क. And there was a school of आङ्कारिकs that believed that only कक can convey the idea implicit in the first variety of विषम. तर्क्याणीश refers to it — चतुर्थं प्रसर (corresponding to our first) कद्वयप्रयोगे एव सम्भवतीति वदन्त etc. No doubt, the use of क क does indicate विषम (१), but it is also possible to have this variety *without it*. When a poet says अहो सेव सीता शिव शिव परीता शुनिचञ्चलरोयकोटीभिर्वननि एतु रक्षोयुवनिभिः ॥ (र ग), he brings out the disparity between the two सीता and रक्षोयुवनिs, without employing क क. र ग further suggests that bare क-क going with things that are वास्तविक will not constitute the figure as in क शुत्तय क वा मुक्ता. The matter must be कविप्रतिभाधारित, he urges. But this is not quite justifiable. When, for instance, the poet speaks of क शुत्तय क वा मुक्ता, he indeed picks out a disparity which though वास्तविक, is striking *because it is a disparity*

(ii) The second variety consists in the disparity between one's expectations and their frustration. How often do we find one, after making an effort to secure something not only balked of his hopes but involved in some unexpected trouble? The hungry rat, in search of food, nubbles its way into a basket, there to be swallowed by a cobra! मन्दशय्यापरिमहता दहन्नुत्सेन मृजितः । (कु.) To burn Māruti's tail, Rāvana sets it on fire only to get his capital burnt thereby. विश्वम् माप्नोतीति तनून् दहन्तान् । आसीदस्य पुरस्तेन सप्तो दहनमन्वमूर्ध् ॥

(कु) Thus, in this variety, not only does one fail to achieve one's aim, but, on the contrary, lands oneself in troubles. In other words, here we have a double disappointment र ग makes an attempt to give an exhaustive classification of one's aims and troubles. Read इष्ट च (1) स्वस्य निर्विघ्नं सुखमाधनवस्तुप्राप्तिः, (2) दुःखमाधनवस्तु निर्वृत्तिश्च (3) परस्य दुःखमाधनवस्तुप्रापणं, (4) परस्य सुखमाधननिर्वृत्तिश्च इति चतुर्विधम् अनिष्ट च (1) स्वस्य दुःखमाधनवस्तुप्राप्तिः, (2) परस्य सुखमाधनवस्तुप्राप्तिः, (3) परस्य दुःखमाधनवस्तुनाशश्च इति त्रिविधम् ।

But we can have विम (२), even without a double disappointment as in the case of the rat or Ravana. Thus there may be only इष्टप्राप्ति or only अनिष्टप्राप्ति Thus, when the elephant rubs its temples against a poisonous tree only to suffer inflammation of the body, we get an instance of विम only with अनिष्टप्राप्ति —मुकुलिनयनं करिणो मण्डं वण्डयन् विवदुते । उदभूदवाण्डदहनज्वालाजालादुन्ने देह ॥ (र ग)

(iii) The third variety of विम consists (A) in the disparity between the गुण of the कार्य and that of the कारण Or (B) in the disparity between the क्रिया of the कार्य and that of the कारण.

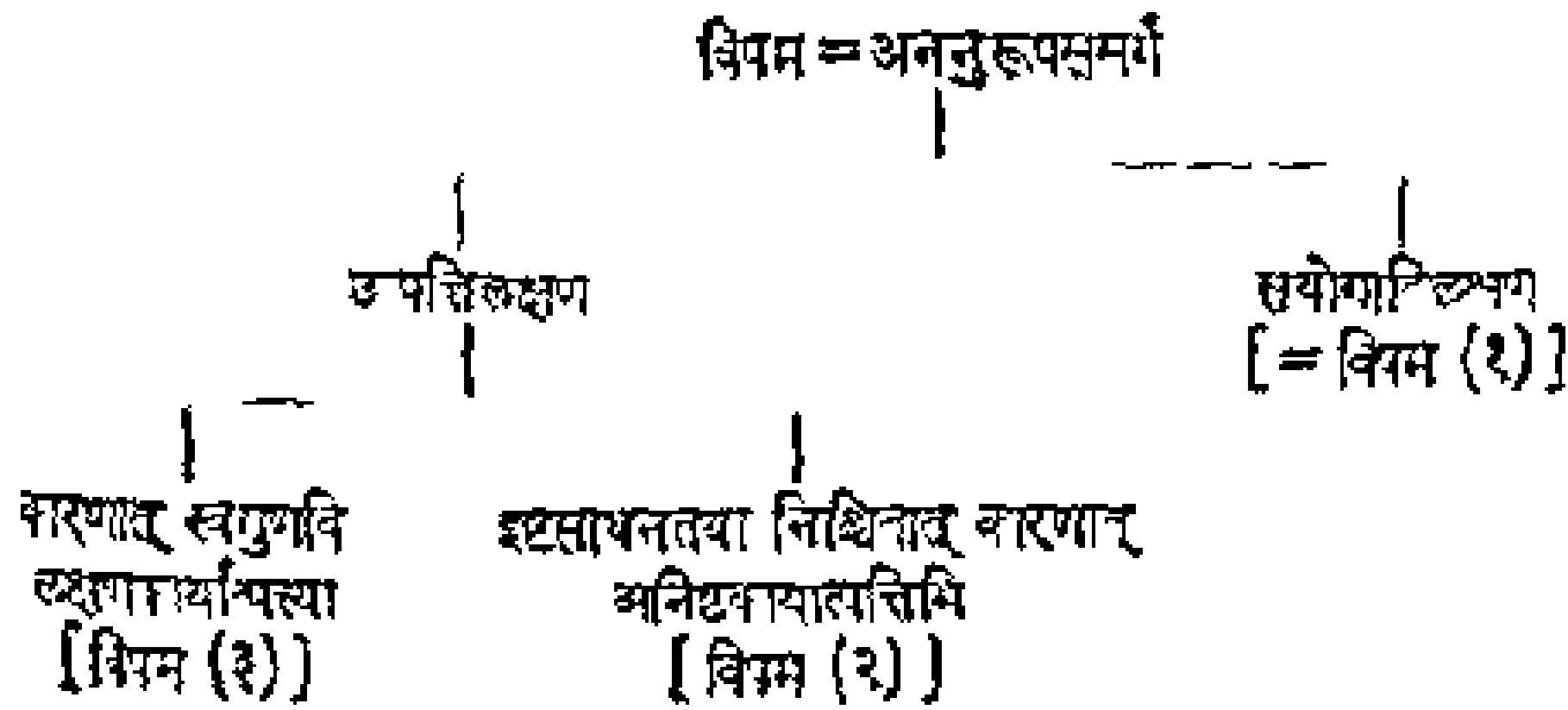
(A) The general rule is that the qualities of the effect are like those of the cause. From white threads we get a white piece of cloth, from red threads we get a red one. The poet, however, who is ever on the look-out for paradoxes, sometimes gives us cases where गुण of the कार्य are divergent from those of the कारण. The sword of the warrior is black, the glory it causes is bright white कीर्तिं प्रयुते ध्वजं रक्षसा तत्र कृपाशिवः (कु) This is कार्यकारणयोगविरोधे विम

(B) Sometimes विम (२) is based on the विरोध between the क्रिया of the कार्य and क्रिया of the कारण. The lovely damsel brings so much joy to her lover. But separation from her causes such acute agony अनन्दममर्न्द etc. (St 149)

In short, the third variety is based on गुणविरोध of the कार्य and कारण. This is not the same as the विरोध between कारण and कार्य as illustrated by व रङ्गं हृदयमग्निनी etc. [विम (१)].

Thus we get the following scheme —

Is there anything in common between these three divisions to justify their common designation as विम ? जयरथ for one thinks them to be independent figures. Says he स्वमिति अभिव्यक्ता ग्रन्थवृत्ता विममाणां भिन्नमुक्तम् । न प्रकार प्रकाशितम् । सामान्यलक्षणमय असम्भवात् । But रघुपति says that all have the common feature of अननुरूपसमर्ग जगन्नाथ develops this अननुरूपसमर्ग and shows how all the three divisions have some unifying principle running through them. Analysed जगन्नाथ's remarks give us the following scheme —

विम dates back from रघु. And it is significant that even when रघु had no सम he admitted विम. रघु recognised no less than five varieties [VII 47-55 & IX. 45-47] which on a closer examination reduce themselves to four. अन्ध admitted three of these. That all आन्धकारि's that followed the काव्यप्रकाशकर रघुपति, विश्वनाथ, जगन्नाथ, अपभ्रंशविद् admit the three divisions adopted by the काव्यप्रकाश is an eloquent testimony to the hold का म had on later आन्धकारि's. विम seems to have been earlier than सम which possibly was an invention of the काव्यप्रकाश as a sequel to विम. विम involving a paradox is likely to have arrested the आन्धकारि's attention first. It is noteworthy that all आन्धकारि's of note except काव्यप्रकाश first deal with विम and then proceed to सम.

Essentials — [विम = अननुरूप (समर्ग) — रघुपति] (1) In the *first variety* there is an extreme disparity between two things that have come together. (2) This extreme disparity is generally conveyed by व व. (3) Sometimes however it may be conveyed even without व व. (4) In the *second variety* the poet describes some party making an effort to achieve some object, not only failing to secure it but also getting involved in some unexpected trouble. In other words, there is a double disappointment of इष्टमपि and अनिष्टमपि. (5) Sometimes, however, there may be only इष्टमपि or only अनिष्टमपि. (6) Sometimes the poet may describe even an agreeable matter in this form. e. g. दूरीतुं निर्वहन् पश्यन्मन्यन् । स कथं हृष्येत् तन्नातुं विलसते ॥ (१ ग.) This

is more poetical than real *इष्टप्राप्ति* and *अनिष्टपत्ति* (7) In the *third variety*, there is वैषम्य between the कारणगुण and कार्यगुण, or between कारणक्रिया and कार्यक्रिया (8) This गुणवैषम्य or क्रियावैषम्य is only poetically conceived

§ सू ७० कचिद्यत् etc Construe —(1) यत् कचिद् शेष अनिवैषम्यात् घटना न इयात् । (2) यत् क्तु क्रियाफलावाप्ति नैव भवेत्, अनर्थश्च भवेत् । (3-4) यत् च कारणस्य गुणक्रिये क्रमेण कार्यस्य गुणक्रियाभ्यां विरुद्ध स एव विषमो मन । यत् शेष अतिवैधर्म्यात् घटना न इयात् When the association (शेष) between two things is found to be incongruous due to extreme disparity of nature. What is this अनिवैषम्य? Read जगन्नाथ —ससर्गिणो अन्यतरगुणस्वरूपतिरस्कार्यअन्यतरगुणस्वरूपतया अयोग्यवम् : e The two things possess attributes standing in sharp contrast. शेष Association between things They may be even कार्य कारण as in क रुना etc When the cause and effect are found incongruous, it will be the first variety When their गुणक्रियाs are found incongruous it will be the third variety घटना न इयात् This is generally expressed by क-क There are some like तर्कवागीश, however, who believe that other varieties also may be conveyed by क-क Thus क वन तरुवल्कभूषण नृपन्धमी क महेन्द्रवन्दिता is assessed by तर्कवागीश, against विश्वनाथ, as illustrating *इष्टप्राप्ति* and *अनिष्टपत्ति* If thus क-क does not specifically indicate the 1st variety, even our instance of क रुना हृदयप्रमाथिनी etc. may perhaps belong to कार्य-कारणयोगुणवैषम्य, (हृदयप्रमाथिनी vs. विश्वमनीय) One thing is certain that the use of क-क is a sure indication of विप्र—to whichever class it may belong यत् क्तु etc There is a double disappointment *इष्टप्राप्ति* and *अनिष्टपत्ति* But, as we saw, each one singly viz *इष्टप्राप्ति*, *अनिष्टपत्ति* can give rise to the figure-क्रियाफल The party is described as making an effort (क्रिया) to attain some aim (फल) फल is इष्ट, अनर्थ is अनिष्ट See र गं cited above for an exhaustive enumeration of these. यत् च etc. Here the वैषम्य is between कारणगुण and कार्यगुण or between कारणक्रियाs and कार्यक्रियाs. क्रमेण : e. वैषम्य between गुण and गुण, क्रियाs and क्रियाs only For वैषम्य cannot be of the form of कारणगुण vs. कार्यक्रिया or कारणक्रिया vs कार्यगुण Note that the गुणवैषम्य or क्रियावैषम्य is only poetically possible.

वृत्ति—द्वयो It may be possible to have three things also अनुपपद्यमानतया योग Their combination is found incongruous क्रियाया प्रगतात् Because his work is undone frustrated रूढ has सिद्धिनिष्ठे अप्रार्थितमपि अनर्थ विषय some disastrous (अनर्थ adj.) matter he never sought for सन्दर्भ कार्यस्य कारणस्यानुचारे Though as a rule the वय re resembles (अनुसर) in nature (एव) the वरत This is true only in a

logical view of causation. स समविपर्ययात् the name explained. विपम is समविपर्यय, the reverse of सम चतुस्त्व In four varieties Strictly speaking they are three But गुणवैभवं and क्रियावैभवं being viewed as two independent classes the number is given as four

St. 146 शिरीषादपि etc. Illustrates विपम (१) A lady of delicate frame is smitten hard by love कुदूराग्निर्बलः As tormenting as chaff fire Chaff fire is more effective than ordinary fire

Here the two things that have come together viz. the lady of the most delicate frame and the fire of love are most ill suited, one for the other Their utter disparity is conveyed by क-क This is therefore विपम (१)

St 147. सिद्धिकासुत etc Illustrates विपम (२) The hare, getting afraid of the cub of a lion, resorted to the moon But the moon and the hare were both gulped down by राहु सिद्धिकासुतसदृशः scared by the cub of a lioness साग्रय with the अग्रय, the moon सिद्धिकासुत : e. राहु सिद्धिका was the wife of कश्यप and mother of राहु.

Here the राहु made an effort to escape from the lion's cub But this only resulted in his being swallowed up by राहु Thus there are शयमसि and अनिष्टमसि to the राहु Hence विपम (२) There is an irony based on शय in सिद्धिकासुत The hare escaped one सिद्धिकासुत only to fall into the jaws of another सिद्धिकासुत

St. 148 सद्यः etc. Illustrates विपम (३), कार्य-कारणगुणयोः वैभवे. A king wins सुभ वरा with his नील वृषण विद्य O wonder! [Add 'O wonder' in the Translation after 'hand'] कास्पर्शमवाप्य ref to his wielding the sword यस्य वृषण तमालनीला adj of वृषणम् (sword) त्रिलोक्यासन In apposition to वरा. Glory which is an ornament to the three worlds (त्रिलोकी)

Here वृषणम् is वरण, वरा its कार्य The वृषणम् is तमालनील while वरा is वृषणम् Hence कार्य-कारणयोः गुणवैभवं—नीलत्वं being opposed to वरात्वं Hence विपम (३), व वैकारणयोः गुणवैभवे Note that this is not to be mistaken for विशेष Because only गुणवैभवं can come within its (of विशेष) purview, not कार्य-कारणयोः गुणवैभवं

St. 149 आनन्दममन्द etc. Illustrates विपम (३), कार्य-कारणगुणयोः वैभवे. A lady is lovely enough to give delight But separation caused by her (i. e. from her) causes acute pain अमन्द आनन्द Tremendous delight लयैव अनित विरह : e. separation from you

Here the अमन्दममन्द is the cause, विरह from her is the effect. While the अमन्दममन्द performs the क्रिया of आनन्दन, the विरह, the effect, performs the क्रिया of दुःखितन Hence कार्य-कारणयोः विशेष (विपम ३)

St 150 विपुलेन etc Illustrates, according to some like तर्कवागीश, विषम (२) *without* कृक According to others like प्रदीप, उद्योत, प्रभा, it illustrates a variety not covered by the definition, and has been given by the author to suggest how विषम may manifest itself in forms other than those specified in the definition The latter seems to be the correct view Description of कृष्ण being 'drunk up' by a lady with but the corner of her eye, that very कृष्ण who at the end of the युग holds in his belly the whole world Construe सागरशयस्य यस्य विपुलेन कुक्षिणा युगक्षये भुवनानि परिरे, स पुन एकतमया पुरस्त्रिया मदविभ्रमासकल्या एकया दृशा पपे । मदविभ्रमासकल्या दृशा with a glance in which the eye was not fully opened due to the play of passion [मदविभ्रम]

Here the वैषम्य consists in the *whole* कृष्ण being drunk by a lady with but a corner of her eye that कृष्ण *one part of whom* viz his belly could drink in (absorb) the whole world at the time of प्रलय To put it more effectively, the वैषम्य is between अवयवकृतक्रियाया अवयविन कर्मत्वम् । Is it not surprising that the whole (कृष्ण) should be the कर्मन् of that पान क्रिया which a part (कुक्षि) was able to carry out ? Thus प्रदीप says this is अवयव अवयविनो वैषम्य not covered by the definition Some like तर्कवागीश however say that it is only the 1st variety of अतिवैषम्य put in a different shape Because the implied meaning is क एकदेशेन नगत्पानकर्तृ शरीरम् क च स्त्रीनेत्रकोणेन तदीय पानम् सा द also gives this stanza to illustrate अतिवैषम्य (1 e variety I) प्रदीप seems to be nearer the truth and the वृत्ति —विषमत्व यथायोगमवगन्तव्यम् also seems to hint at the definition being not comprehensive enough to cover all cases of वैषम्य

विषमत्व यथायोग अवगन्तव्यम् —The विषमच should be recognised in such cases, according to the particular context or occasion In other words, it may not be covered by the definition of विषम *Vide* उद्योत

४९—अधिक

अधिक means 'whatever is in excess of another', 'whatever is bigger' and the figure अधिक consists in the poetical description of an आधार as being bigger than its आधेय or of an अधय being bigger than its आधार When the poet thus describes either the आधेय or आधार as being more extensive or bigger, his sole purpose is to exalt the प्रहृ

More often than not, the आधेय is प्रहृ And it is easy to understand how the प्रहृ is exalted when the आधेय is described as bigger than the आधार When the poet says to the patron • मन्मदिति जने यत्र तत्र मन्नि न ने दुःख (कु.), it is easy to see how दुःख, the प्रहृ, are

exalted by being described as too many to be held even in the primordial waters that are capacious enough to hold so many *ब्रह्माण्ड*s.

But, it is interesting to see how the poet exalts the *ब्रह्म* even by describing the *आधार* as bigger than the *आधेय*, when the *आधेय* is the *ब्रह्म*. Says the poet *त्रियद् वाग्मदा यत्रैते विश्राम्यन्ति गुणास्तव* !—'How great is the Brahman of Speech that your virtues can rest therein' ! Here *गुणा*, the *आधेय*, are the *ब्रह्म*. And they are exalted when the poet describes *वाग्मदा*, their *आधार*, as being great enough to hold them. Because, when the poet refers to the bigness of the *आधार*, he implies that the *आधेय* that occupies such *आधार* also must be big indeed. As *हुरल्लयानन्द* says —अथ यद्यपि त्रियद् वाग्मदा इति आधारस्य प्रशंसा त्रियते तथापि शब्द-ब्रह्मण गुणाधिरूढत्वेन अधिकत्वं प्रकृत्यैव प्रशंसा त्रियते इति तत्प्रशंसा प्रस्तुतगुणप्रशंसायादेव यदस्सति । It will be clear from this that *आधाराधिक्य* exalts the *ब्रह्म*, in a more suggestive way, than *आधेयाधिक्य* and is hence more poetical.

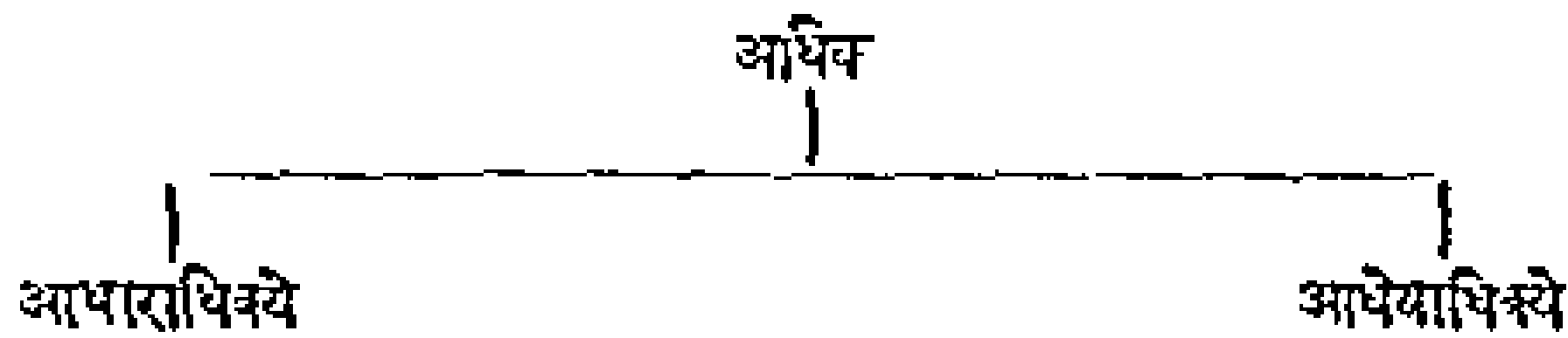
In some cases, however, the *आधार* itself may be *ब्रह्म* and by stating its *आधिक्य*, the poet may exalt the *ब्रह्म* directly. A poet wants to praise a *हरिभक्त*. Says he *गिरामविषयो राजन् विलारस्तव चेतसः । सावकशतस्य यत्र शो विष्णुप्रयो हरिः ॥ (६ ग)* Here he says that the heart of the king is vast indeed in that it can accommodate *हरि* very roomily. In this instance, though *हरि* is *आधेय*, still *चेतः*, the *आधार*, is *ब्रह्म* and it comes to be exalted by being described as bigger than *हरि* himself.

गणपथ very aptly emphasises that the *अधिक्य* must be poetical, not *वस्तुवै*. If *परमात्मन्* is described as bigger than the *जगत्*, and if the cage is described as bigger than the parrot, there is no figure therein. Read *६ गं* —यत्र आधारोऽप्ययं अन्यतस्य स्मृतं अधिक्यं न कल्प्यते तत्र नोपपन्नम् । Again *गणपथः* —तत्र (अननुकूलं) अथवा यदि कदाचित्कदाचित् प्रथं न पुनर्लभ्यते । तेन चरितव्यम् ।

poet's aim is to exalt the प्रकृत In विग्रह his aim is merely to draw attention to a paradox

अधिक dates back from रूद्र who had two varieties (based on समानकारणस्य कार्ययो विरोध and आश्रिताश्रयभाव) one of which alone based on आश्रिताश्रयभाव was adopted by the काव्यप्रकाश While रूद्र had अधिक based on आध्याधिक्य only काव्यप्रकाश developed one more variety based on आधारधिक्य also It is once more typical of the influence of the काव्य प्रकाश that रुच्यर, विश्वनाथ, जगन्नाथ and अप्पय्यदीक्षित admitted the varieties as recognised by the वा प्र

Note the following scheme —

Essentials — [अधिक 'bigger'] (1) The poet must describe two things related as आश्रित and आश्रय, both impressively big (2) The आश्रित may be described as bigger than the आश्रय, or *vice versa* (3) This is with a view to exalting the प्रकृत (4) The प्रकृत is generally the आश्रित, but sometimes the आश्रय may be the प्रकृत. (5) The आश्रित, the प्रकृत, when described as bigger than the आश्रय naturally gets exalted (6) But when the आश्रय is described as bigger than the आश्रित, it also indirectly suggests the greatness of the आश्रित which is so big as to occupy the आश्रय of the vastness described (7) The bigness must be poetically conceived Bigness of a matter of fact type is of no use

§ सू ७१ महतो etc Construe — महतो आश्रित-आश्रययो यत् प्रमाद आश्रय-आश्रयिणौ तनुत्वेति महीयांसौ स्याता तत् तु अपेक्षत् (म्वनि) । महतो आश्रित आश्रययो Loc. Absolute. The आश्रित and आश्रय being big आश्रय आश्रयिणौ प्रमात् महीयांसौ स्याताम् the आश्रय and आश्रयिन् (= आश्रित) are respectively bigger प्रमात् : e. आश्रय is bigger (महीयत्) than the आश्रित, or आश्रित is bigger than the आश्रय आश्रय = अश्वर Abode आश्रित = आश्रयिन् = अपेय The thing abiding तनुत्वेति महीयांसौ This is an imitation of रूद्र — यथापरे सुमहति अपेयमश्विं तनीषोऽपि । .(९२८)

And it is significant that no अन्तराक्षि—रुच्यर, विश्वनाथ, जगन्नाथ अप्पय्यदीक्षित — inserts this feature in his definition of the figure This suggests that they thought it as uncalled for. The idea behind तनीषोऽपि or तनुत्वेति seems to be like this As we saw रूद्र refers only to अश्वरविश्व. One can easily see that when one thing is अश्वर and another अश्वर, the अपेय is smaller (महीय) than the अश्वर. And in अश्वर the अपेय though

really तनीयम् is poetically described as महोपम्. This was what रुद्र thought of. There was propriety in his inserting it in his definition of अधिक because it was confined to आध्याधिक्य. But after काव्यप्रकाश had included आधारधिक्य also within the scope of the figure तनुत्वेऽपि was not only uncalled for, but inaccurate at least so far as आधारधिक्य was concerned. Because आधार, as it is, can *never* be तनीय than the आधेय *when viewed realistically*. And तनुत्वेऽपि no doubt refers to the realistic appreciation of आधार and आधेय in contrast to महीयानी which gives the poetical conception of them. Therefore, तनुत्वेऽपि makes sense only when applied to आध्याधिक्य. The आधेय though *really* smaller than the आधार (as a rule), is poetically described as bigger—this is the idea. तनुत्वेऽपि makes no sense on the other hand, when applied to आधारधिक्य. For there is no question of the आधार being *really* smaller than the आधेय.

वृत्ति —तयो महतो अपि विषये Explanation of Locative Absolute in the सूत्र विषये । e in the matter of them though they are great. Note that the आधार-आधेय must have bigness about them. That is what makes for the स्तुति of the प्रभु तदपेक्षया तन् अपि. This is true only in the case of आध्याधिक्य. The आधेय is by the very nature of things smaller than the आधार. How else could it abide in the आधार? It is not true as regards आधारधिक्य the आधार being always bigger than the आधेय तन् अपि । e वस्तुतः तन् अपि आश्रयाध्याधिक्यौ Really आश्रयिन् (=आश्रित) alone is वस्तुतः तन् प्रस्तुतवस्तुप्रकारविवक्षया. This is the aim of अधिक. It is with a view to exalting the प्रभु which as we saw, is generally the आधेय अधिकतरां महीयानी of the सूत्र explained.

St 151 अहो निराह etc. Illustrates आधारधिक्ये अधिक. Compliment to the glory of a king.

Here the आधार viz. भुवनमित्य is described as bigger than the आधेय, यशोवति. But the आधार is described as being bigger in such a way as would result in the praise of the आधेय—मनुमदस्योऽपि यशोवति. As the आधेय, यशोवति is प्रभु there is exaltation thereof, though indirectly by the आधार being described as bigger. Read कुयलयानंद अथ दक्षिण अहो निराहमिति अथस्त्य प्रहंसा प्रियत तदपि भुवनोत्सव यशोवतिपिप्रहंसेन अधिपत्यं प्रचक्षते प्राप्ता प्रियो इति तद्वत्तया यशोवतिप्रहंसायमेव परिकल्पिता. Note that मनुमदस्योऽपि should not be taken as proving तनुत्वं of the आधार mentioned in the definition. It only draws at the vastness of the प्रभु—यशोवति. दक्षिण gives this to illustrate अधिकत्वे.

St 152. सुमान्तर etc. Illustrates मधेयविना अधिक. महीयानी gets overjoyed at the arrival of नरद. Constructe सुमान्तरादभिमन्युन

कैटमदिष' यस्या तनौ नगन्ति सविकास आसत, तत्र (तनौ) तपोधनाभ्यागमसमवा मुद' न ममु' । युगान्त आसत In that body, wherein all souls are absorbed at the time of प्रलय, and in which the worlds could rest roomily Cp St. 150 ab At the time of प्रलय, the चतुर्दशभुवनानि are absorbed by विष्णु तपोधनाभ्यागमसमवा मुद Raptures due to the arrival of the sage viz नारद. न ममु' could not be held

Here तनु is the आधार, मुद the आधय The आधय is stated to be bigger than the आधार by the words न ममु' Hence it is आधयाधिक्ये अधिक. It naturally exalts the प्रस्तुत viz the आधेय मुद Note that तनुत्वेऽपि can apply to this आधेय After all आधेय is smaller than the आधार though the poet may describe it as bigger (न ममु')

५०—प्रत्यनीक

'प्रत्यनीक' was first given by दण्डिन् as an उपमाप्रतिपादक शब्द similar to प्रतिपक्ष, प्रतिद्वन्दिन्, विरोधिन् From this it is clear that दण्डिन् attached to the word no other sense than that of 'an antagonist,' 'a rival' 'a compeer' But later आलङ्कारिकs seem to understand the word in a somewhat different sense when they employ it to designate the figure. The word is explained by them as meaning अनीकस्य सैन्यस्य प्रतिनिधिः प्रत्यनीकम् । तदुल्लेखात् इदमपि प्रत्यनीकम् (का प्र and हय्यक) Thus they understand the word as meaning 'quasi-hostile' The figure also consists in a party taking revenge not on the professed enemy, but on one who is only connected with the enemy, and is therefore quasi-hostile : i.e. not really hostile but seemingly so जगन्नाथ seems to understand the name in a different sense प्रत्यनीक is acc. to him,

whatever is suited for the army The army being unable to vanquish the enemy himself sometimes tackles the lesser partisan of the enemy And that is what takes place in this figure —लोक प्रतिपक्षस्य निस्काराय अनीक प्रयुज्येत । तदशक्ती प्रतिपक्षमवधिना वस्यचित् निस्कार प्रियते । स च अनीकमदृशतया प्रयुज्यमानत्वात् प्रत्यनीकमुच्यते । Thus acc. to र. ग. अनीक refers to the विनिर्गण's army, while acc. to का प्र and हय्यक it refers to the hostile army

In the figure as in व्यतिरेक or प्रतीय, it is the poet's aim to establish the उपमेय as superior to the उपमान This he achieves in a picturesque manner He presents the उपमेय and उपमान as two adversaries, of which the उपमान is inferior The उपमेय *offends* the उपमान by surpassing it on some point. And because the उपमान cannot directly vanquish the उपमेय which is too strong for it it wreaks its vengeance indirectly by attacking some weaker party connected with the उपमेय The lion has a grievance against a beautiful lady of slim waist (सिन्धु), because

the lady has inflicted a defeat on him owing to her कटी being more graceful than his ! The lion is too weak to defeat his adversary viz. the lady. But he has his share of vengeance on one connected with the lady. The elephant is related to her, because his temples are just like the breasts of the lady. So unable to vanquish the professed adversary viz. the lady, the lion vanquishes her partisan, the elephant ! : मध्येन तनुमभ्या मे मध्य जिह्वनीत्ययम् । इमुकुम्भौ भिनत्त्यस्याः कुचकुम्भनिभौ हरिः ॥ (सा. द.). This is प्रत्यनीक and obviously purports to exalt the प्रकृत or उपमेय viz. the सिंहकटी रामा. Again, another lady has defeated the moon with the beauty of her face. The moon wants to vanquish her ; but unable to do so, he torments *her* beloved, the नायक ! :—यदि तव तया जिगीषोस्तद्वदनमहारि कान्तिमर्वक्षम् । मम तत्र किमपतितं तपसि सिताशो यदेवं माम् ॥ (रुद्रट . ८. ९३.).

Thus, in short, in प्रत्यनीक, the poet, in order to exalt the उपमेय over the उपमान, describes the उपमान as taking revenge on some party connected with the उपमेय, being unable to do so on the उपमेय itself. The party may be directly connected with the उपमेय as in यदि तव etc., where the नायिका is directly connected with the नायक, or it may be indirectly connected as in मध्येन तनुमभ्या etc, where the इम is connected with the सिंहकटी in so far as his कुम्भs (temples) are *similar* to the तनकुम्भs of the lady.

Sometimes, however, the two प्रतिपक्षs may be real adversaries as in St. 154, not related as उपमान and उपमेय. Then the charm consists only in the surreptitious way in which the weaker प्रतिपक्ष takes revenge on the stronger one, by attacking someone connected with the stronger. Such cases of प्रत्यनीक are not as poetical as the other ones based on औपम्य.

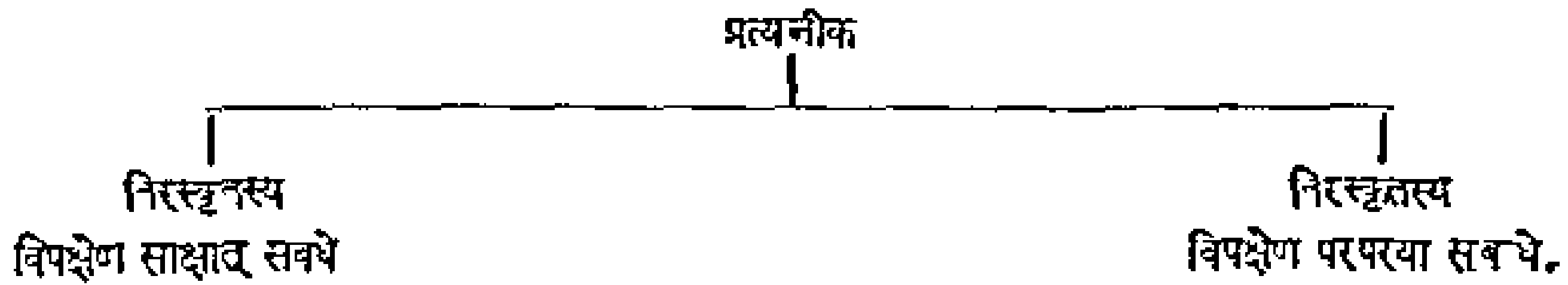
प्रत्यनीक vs उद्देशः—It is not unusual to come across cases of प्रत्यनीक which are explicit हेतुद्देशs with इव, मन्ये etc. (cp St. 153.), or sometimes they may be implied as in the instances मध्येन etc. and यदि तव etc., where इव, मन्ये etc. are गम्य. But one thing is obvious, that all cases of प्रत्यनीक are also cases of हेतुद्देश. So essentially identical they are that जगताय actually refers to a view which did not admit प्रत्यनीक because हेतुद्देश was enough to carry out its purpose —हेतुद्देशेनैव गतायैवायं नेद अन्वयान्तरं भवति अर्हति.

Not is it difficult to understand this. When the poet explains some fact in life as due to the hostility of the उपमान against the उपमेय, he is indeed indulging in a *poetical fancy*, because we know that there is no hostility as such between the two, except what the poet

imagines, nor are we aware of any real inability of the उपमान to retaliate directly, except what the poet conceives. Even in cases where the two प्रतिपक्षs are real adversaries, there may be real hostility, but so far as the revenge is concerned, it is no more than a poetical fancy. This is उत्प्रेक्षा and it is inseparably connected with the figure प्रत्यनीक. It would be, therefore, true to say that प्रत्यनीक is हेतुप्रेक्षा itself where the अपकृत is fancied to be a weak rival of the प्रकृत, the stronger one, or where the revenge is fancied. Read र गं प्रतिपक्षगतवस्त्वस्वामगत दुर्बलत्वयोः प्रतीतेर्हेतुप्रेक्षान्तरादस्य वैलक्षण्यम् । नैतावता हेतुप्रेक्षाया बहिर्भक्तिरितिदमीदृष्टे ।

प्रत्यनीक was first recognised by रुद्र, though दण्डिन् gives 'प्रत्यनीक' among the different उपमाप्रतिपादक words. रुद्र's प्रत्यनीक was only सादृश्यमूल. After रुद्र, all आल्पाचारिकs—अज्ञ, रुयक, विश्वनाथ, जगन्नाथ, अप्ययदीक्षित—admitted the figure, but on broader lines, to include real प्रतिपक्षs also. अप्ययदीक्षित admitted as an additional variety even cases where the प्रतिपक्षिन् vanquishes the opponent himself.

Note the following scheme :—

Essentials :—[For explanation of the name, see above]
 (1) The poet's aim is to exalt the उपमेय over the उपमान. Cp वक्तुं सुपमेयमुत्तमम्—रुद्र. (2) He presents the उपमेय and उपमान as two adversaries. (3) The उपमेय by *surpassing* the उपमान, on some point, causes the hostility. (4) The उपमान is imagined to be helpless against the उपमेय. [प्रकर्ष अप्रताकार्यत्वम्—जयरथ] This is merely a poetical fancy and no more. (5) So the उपमान has its vengeance on something connected with the उपमेय. (6) This thing may be directly or indirectly connected with the उपमेय. (7) The vengeance of the उपमान is no more than a poetical construction of some plain fact in life. Cp How the ordinary fact that the elephant is killed by the lion is given the poetical colouring of the lion's revenge in मध्येन तनुमभ्या etc. (8) Sometimes रूपमूल अव्यवसाय may underlie the figure. Cp जैत्रनेत्राङ्गौ कर्णौ उपलभ्या अव दृत्तौ ॥ (कु) Where अनुगौ (1 Following, 2 Being at the end of) and अपकृतौ (1 Surpassed, 2 Surmounted) are ॥ २ ॥ (9) When the figure relates to उपमान-उपमेय, it is सादृश्यमूल, like उपमा etc. (10) Sometimes, however, the two प्रतिपक्षs may be

real adversaries as राहु and कृष्ण in St 154 Then the charm lies in the vicarious punishment, given not to the real adversary, but to someone belonging to him and in the suggestion of वीर्यस्त्र of the opponent In this case it may be noted, both the प्रतिपक्ष are equally प्रकृत Such cases are not as poetical as those based on औपम्य

§ सू ७२ प्रतिपक्ष etc Construe —प्रतिपक्ष प्रतिकर्तुं अशक्तेन तदीयस्य निरक्रिया या तत्स्तुत्यै (भवति) तत् प्रत्यनीकम् उच्यते । प्रतिपक्ष प्रतिकर्तुं अशक्तेन Refers to the उपमान which is unable to retaliate against its adversary viz the उपमेय Or it may refer to a real adversary तदीयस्य निरक्रिया १ e उपमेयस्य वदस्य or प्रतिपक्षस्य वदस्य निरक्रिया Contemptuous treatment or punishment meted out to one who is a partisan of the उपमेय or the प्रतिपक्ष या तत्स्तुत्यै भवति तत्स्तुत्यै १ e उपमेयस्तुत्यै, or प्रतिपक्षस्तुत्यै Because it shows how the उपमेय or प्रतिपक्ष itself cannot be assailed by the उपमान or the party in question

वृत्ति —न्यकृतिपरमपि विपक्ष साक्षान्निरसितुं अशक्तेन केनापि Someone who cannot directly put down the adversary even when the adversary has offended (न्यकृति) him तमेव प्रतिपक्ष उत्कर्षयितुं The infinitive shows the effect, not purpose The result of the action of the अशक्त विपक्ष is to exalt his opponent His inability to counter his opponent directly proves to be a tribute to the superiority of the adversary तदाश्रितस्य निरस्करणम् तदाश्रित is only तस्य वद. निरस्करण refers to the retaliatory action तत् अनीकप्रतिनिधितुल्यत्वात् उच्यते The name प्रत्यनीक justified प्रत्यनीक is अनीकप्रतिनिधि, a representative or proxy of the real enemy (अनीक standing for the hostile army) यथा अनीके etc The अनीकप्रतिनिधित्व elucidated Just as one should out of folly, attack (अभियुज्) not the real enemy (अनीक) but someone else who is his proxy, so here in this figure when the adversary needs to be vanquished someone else belonging to him is vanquished मूढतया अशक्तत्वेन will be more to the point.

St 153 त्वं विनिर्गति etc Illustrates प्रत्यनीक, निरस्तस्य निरक्षेप साक्षात् संक्षेपे The नायिक's torments of love are fancied as due to the revenge of Cupid who unable to vanquish the नायक his adversary, attacks the नायिका A compliment by some दूती to the beauty of the नायिका and a sly reference to the मदनव्यथा of the नायिका त्वं १ e नायिका. विनिर्गतिमनोभवस्य that is why Cupid has grown hostile सा भवति अनुरक्तः explains how the नायिका is सख्य to the प्रतिपक्ष viz नायक. भवति (Loc.) to you. पचमि शरैः युगपदेव तापयति When love causes the acutest agony, it is explained away as due to all the five arrows being discharged simultaneously अनुरक्तः spite

Here the two adversaries are मदन and the नायक. मदन is unable to attack the नायक directly, hence he attacks the नायिका who is directly connected with the नायक. This vicarious revenge exalts the नायक. Thus this is प्रत्यनीव, निरमृतस्य विरक्षेण साक्षात् सवधे. Note how it is also a हेतुप्रकाश, अनुशयादिव तापयति.

St. 154 यस्य किञ्चिदपकर्तुं etc. Illustrates प्रत्यनीव, निरमृतस्य विरक्षेण परपरया सवधे राहु oppresses the moon because the moon is similar to कृष्ण's face and कृष्ण has wronged राहु by mutilating his body. Construe —कायनिग्रहगृहीतविग्रहं कृती राहु यस्य (कृष्णस्य) किञ्चित् अपकर्तुं अक्षमं सन् कान्तवत्सदृशाकृतिं इन्दुं अधुनापि बाधते। काय etc. Who has been nursing enmity (विग्रह) due to his body being mutilated by विष्णु (=कृष्ण). Ref. to विष्णु's act of severing राहु's head from his trunk before अमृत could reach his belly. कृती the capable [Add this before 'Rāhu' in the Translation] राहु is कृती because he would not let his injury go unavenged. कान्तवत्सदृशाकृति इन्दुः The moon is similar in form to the lovely face of श्रीकृष्ण. A compliment to श्रीकृष्ण's face. अधुनापि बाधते Reference to the lunar eclipses. अधुनापि shows the long sustained hostility.

Here the two adversaries are राहु and कृष्ण. Not being able to do any harm to कृष्ण, राहु attacks इन्दु who is related to कृष्ण in so far as he (इन्दु) is similar to कृष्ण's face. This naturally exalts कृष्ण. As इन्दु is connected with कृष्ण indirectly through the similarity of कृष्ण's face thereto (सादृश्यसवध), we get प्रत्यनीव निरमृतस्य परपरया सवधे. Note that here राहु and कृष्ण are not related as उपमान and उपमेय, but both are *real* adversaries. The charm is due to the poetical fancy in connecting चन्द्रग्रहण with the विग्रह between राहु and कृष्ण. Further कृष्ण's कान्तवत्स being described as उपमान in relation to the इन्दु adds to the poetical effect of the stanza.

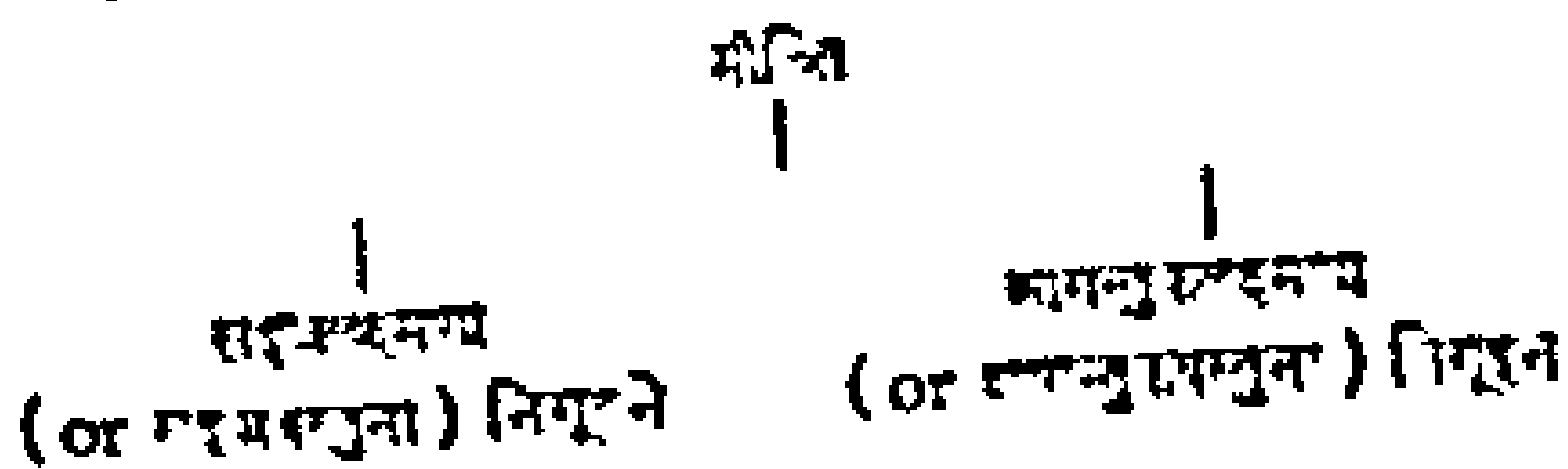
इन्दोरत्र etc. How is इन्दु तदीय in relation to कृष्ण? कृष्ण's मुख is connected (सवधि) with कृष्ण. And to that मुख इन्दु is related by सादृश्यसवध. Thus is इन्दु related to कृष्ण. Here we have not साक्षात् सवध but सवधिसवध. Read सा चू—भगवत्सवद्ध मुखं, तत्सवद्धश्च तत्सादृश्याच्चन्द्र !

५१—मीलित

मीलित means 'obscured', 'concealed' and the figure consists in some circumstance getting obscured owing to the prevalence of another circumstance of *similar indications* but of greater force. The ladies were drunk, their eyes and cheeks red. When they were in this condition, they got into a fit of anger. But the lovers could

not recognise that they were angry, because they attributed the redness of their eyes and cheeks to drinking which the lovers had witnessed मदिरामदमरणाल्लक्षणेन लोचनेषु वदनेषु । कोपो मनस्विनीना न लक्ष्यते क्वमिभि प्रभवन् ॥ (रुद्रट ७१०८) Here वाप and पान have the same symptoms But these the lovers attributed to पान which, having been actually witnessed by them, was felt by them with greater force This results in the कोप of the ladies being obscured This is मीलित A lovely lady had ruddy feet When once she paints them with red lac-dye, the on looker fails to make out the lac-dye. The redness he takes for the natural red of her complexion—which being the likelier is also stronger Thus this stronger circumstance obscures the weaker one viz lac-dye रसो नालति लाशयाश्चरणे सद्धारणे । (कु) This is मीलित again —Another lady had too much of romance in her While she went to fetch water, she had occasion to indulge in dalliance in a lonely bower As she is coming back, carrying the heavy burden of a full jar, the on looker finds her perspiring The perspiration he attributes to the strain felt in carrying the जलकुम्भ How on earth could he guess the dalliance, which also was responsible for the perspiration, but was obscured by the जलकुम्भानयन which he saw before him, and was therefore stronger ? जलकुम्भमुभितरम सपदि सरस्या समानयन्त्यास्ते । तदकुञ्ज गृहसुरत मगवानेहो मनोमनो वेद ॥ (र ग) This again is मीलित In short, in मीलित we have two circumstances producing the same symptoms but of these one gets obscured by the other, which is stronger because it is felt to be likelier In the first case the obscuring symptom—नेत्रकरोरयो पालिमा was अगन्तुव i e not innate but due to the adventitious or casual circumstance of पान In the second case, the obscuring symptom—चरणयो सद्धारणत्व—was स्वभावित i e innate, natural, the feet being naturally red In the third case, the obscuring symptom—जलकुम्भानयने रसेति—was अगन्तुव, जलकुम्भानयन being a casual feature Thus in मीलित the symptom (or, more properly, the circumstance) obscuring the other may be अगन्तुव or सदृश The poet's aim is to strike a note of irony made possible by सदृश

Thus we get the following scheme —

मीलित vs व्याजोक्ति —In both there are two circumstances at work producing like effects In both there is a note of irony But whereas (i) in मीलित, the circumstance itself obscures the other *because it is stronger*, in व्याजोक्ति, one circumstance is *intentionally* obscured by the party in question, though both the circumstances are of equal force (ii) In मीलित there is natural obscuration, in व्याजोक्ति there is a deceitful one

For मीलित vs सामान्य, see सामान्य

For मीलित vs भ्रान्तिमान्, see भ्रान्तिमान्.

मीलित dates back from रुद्र, whose पिहित and one variety of तद्रूप are very similar अहम् (का प्र) also adopted it with the two varieties first conceived by रुद्र रुच्यक, विश्वनाथ, जगन्नाथ, अप्यव्यदाक्षितः all admitted the figure The last conceived it on lines broad enough to comprehend सामान्य of others His सामान्य is therefore slightly different from that of others

Essentials .—[मीलित = तिरस्कृत, वस्त्वन्तरेण समेन लक्षणा वस्त्वन्तर मीलित तिरस्कृत अत्र रुच्यक .—यद् वस्त्वन्तरेण वस्त्वन्तर निगूह्यते तदन्वर्थोन्निधान मीलितम्] (1) There must be two circumstances at work in the same abode (2) These circumstances must have like effects, or symptoms, or indications (3) To one of these circumstances the onlooker must attribute the effects in question (4) He attributes them to the one circumstance which he feels *possible* (5) This is what makes that circumstance *stronger* in relation to the other which is weaker (6) The stronger circumstance thus obscures the weaker one (7) The circumstance which obscures the other may be स्वाभाविक (Innate) or आगतुक (Adventitious) to the abode (8) The circumstance being स्वाभाविक or आगतुक its effects also may be स्वाभाविक or आगतुक (9) The charm of the figure lies not so much in the सादृश्य as in the irony resulting therefrom

§ सू ७३. समेन etc Construe —निज आगन्तुना वा अपि समेन लक्षणा वस्तुना यत् वस्तु निगूह्यते तत् मीलितमिति स्मृतम् । निजेन आगन्तुना वा अपि The वृत्ति takes it as adj of लक्षणा See below निज = सहज = what belongs to the object naturally आगन्तु - औपधिक adventitious casual वस्तु circumstance सम लक्षन् (N) similar indications or symptoms मीलित ✓मीत् 1 P to close conceal

वृत्ति —सहज वा आगन्तुक वा किमपि लक्षणम् Explanation of निजेन आगन्तुना वा taken as qualifying लक्षणा निज is सहज or natural innate. लक्षण = लक्षन् of the सूत्र साधारण सम of the वस्तु Though thus the

वृत्ति takes निनेन आगन्तुना वा as qualifying रक्षणा, the more natural way would be to take them as qualifying वस्तुना. Because it is the obscuring वस्तु or circumstance which is निज or जगत् through the वस्तु not directly साहित्यदर्पण rightly says समानलक्षण वस्तु कचिद् सहज इविद् आगन्तुम् Others, however, like स्वयम् and even जगत्वा take निज and आगन्तु as attributes of रक्षन् रक्ष, to whom वा प्र is indebted for the divisions, has तमीलितमिनि यस्मिन् समानचिह्नेन ह्येवमिति । आरण निरक्षयने नित्येनागन्तु केनापि ॥ (७१०६) Here नित्येन आगन्तुकेनापि qualifies अपरेण referring to the वस्तु यत् किञ्चित् केनाचित् वस्तुस्थित्यैव चलीयस्तथा तिरोधीयते when some circumstance is obscured by another owing to the latter being stronger in the very nature of things. वस्तुस्थित्यैव । e as a matter of course [in place of 'in fact' in the Translation, insert 'as a matter of course'] What is meant by वस्तुस्थित्या is that it is very natural under the circumstances that one वस्तु should be stronger than another Thus the रक्त्य of the feet in रसी नागसि etc. is naturally (वस्तुस्थित्या) attributed to स्वभावरक्त्य द्विधा based on सहज or आगन्तु लक्षण (or वस्तु)

St 155 अपाङ्गतरले etc. Illustrates मीप्ति सहजन्दमणा निगूहने The innate grace of a lovely maiden has obscured the onset of intoxication, the indications of both being alike मधुरवक्त्रवर्णा गिर words that are sweet and ornate. cd Construe गति सुगदरा अगरे हीन्या स्वन स्फुरितम् लीला Elegance, charm grace लीलया स्फुरित Grace has presented itself कृतपदोऽपि मदोदय । e Intoxication that has set in She is drunk न सलक्ष्यते Cannot be detected

Here लीला and मद are at work Both have the same indications viz अपाङ्गतरले दृशी, मधुरवक्त्रवर्णा गिर विश्रमसमधरा गति and वार्त्तं मुग्धम् But as लीला or grace is natural one attributes the symptoms to लीला, which, thus being stronger, obscures the मद, which is weaker because it cannot be as easily discerned as लीला Hence मीप्ति The obscuring circumstance लीला being सहज, its symptoms also are सहज. Hence it is मीप्ति, सहजन्दमणा निगूहने

रक्तारत्नादिक अद्वय लिङ्गम् स्वभावविस्मृ लिङ्ग indication साधारण च मदोदयेन These indications are common to intoxication also because these (अपाङ्गतरल्य etc) appear (दर्शनम्) in the state of intoxication also (नरति)

St. 156 वे कन्दरायु etc. Illustrates मीप्ति, आगन्तुलक्षणा निगूहने The tremor and hompilation of the fugitive fies that had fled into the Himalayas, though equally due to the vicinity of the Snowy mountain and their panic, were attributed to the vicinity of the Snowy mountain

alone A compliment to a heroic king who has put his enemies to flight Construe ये त्वत्पातशक्तितथैव विवशा ते द्विष हिमाद्रे कन्दरासु सदा निवसन्ति तेन उपुल्क सकम्प (च) अहं उद्वहतामपि मिया अहो वत सुध अपि अभिश्र न । स्वत्पात द्विष your enemies who are helpless (विवश) and afraid in their minds of your onslaught (पात) अहो वत Oh wonder !

Here पुलक and कम्प were as much due to शैत्य of हिमगिरिसान्निध्य (cold made them shudder) as to the भय in their mind But the onlooker attributed them to शैत्य which he felt as the likely cause Thus शैत्यलक्षणस obscure भयलक्षणस And as हिमगिरिसान्निध्य was only a casual (आगन्तुक) circumstance, we have here मीलित, आगन्तुकलक्षणा निगूहने

अत्र etc. सामर्थ्यादवसितस्य शैत्यस्य आगन्तुकत्वात् Here since शैत्य is आगन्तुक or casual, शैत्य which is determined (अवसित) as the cause of कम्पपुल्क on the strength (of probability) तत्रभवयोरपि कम्पपुल्कयो साद्रूप्य since शैत्य is आगन्तुक the कम्प-पुल्कस due to it are also आगन्तुक (साद्रूप्य = तत्स्वरूपव = आगन्तुकत्व) The author shows how the लक्ष्मन् can be आगन्तुक Does it not prove that निजेन and आगन्तुना in the सूत्र could have been better taken as qualifying वस्तुना, than लक्ष्मणा ? Because लक्ष्मन् is never by itself निज or आगन्तुक. It is so only through the वस्तु or circumstance of which it is an indication समानता च कम्पपुल्क are equally present in भय They are equally the symptoms of भय भयेषु cases of fright तयो कम्पपुल्कयो

५२—एकावली

With एकावली we come to the last figure of the शृङ्खला class to which मालतीक, वारणमाला and सार belonged It is not improbable that here the figure finds its place after मीलित due to the influence of रुद्रट who also treats of the figure immediately after मालित

एकावली is एकपङ्क्ति one line one chain and the figure consists in a chain of (1) विशेष्यस—विशेषणस or (2) विशेषणस—विशेष्यस. The word विशेषण is not to be taken in the restricted sense of an adjective It means any circumstance that exalts the other viz विशेष्य cp जयरथ — स्वरूपमात्रेण अवगतस्य वस्तुन यत्सिद्धयवयवन्न वैशिष्ट्यमवाप्त्यने तद्विशेषणम् । When it is a chain of विशेष्यस—विशेषणस each following unit becomes the विशेषण of each preceding one and the विशेषण that figured as such in the preceding pair becomes the विशेष्य in the following one Thus is सरिल्लं विकसिकमल, कमलानि सुगन्धिसुधुतमृद्वानि । मधु लीनालिकुलाकुल, अलिकुलमपि

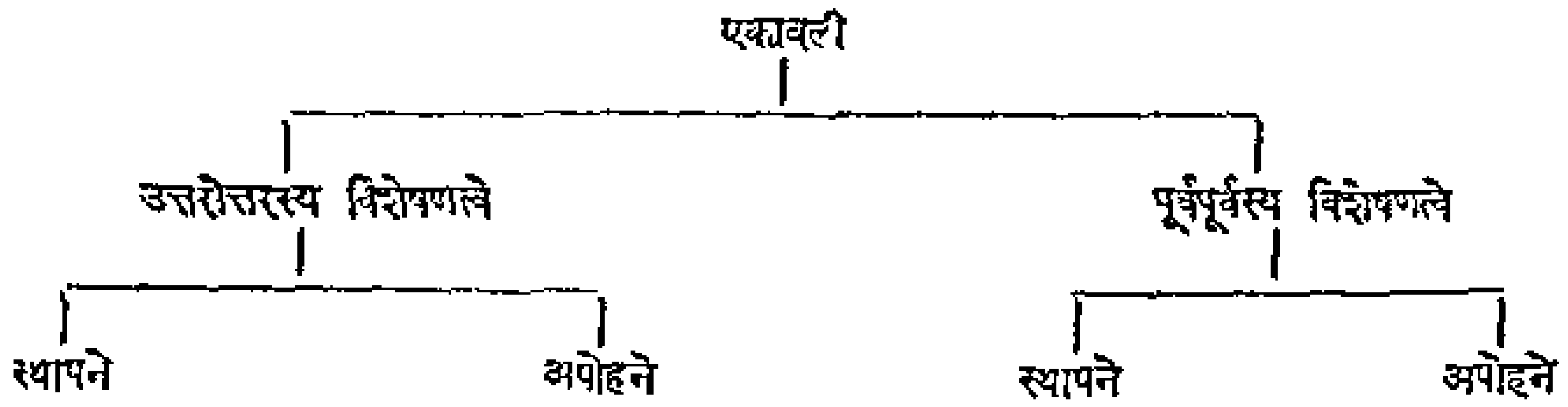
मधुराणितमिह ॥ (रुद्रट ७ ११०) we find the विशेष्य-विशेषण as सलिल (विशेष्य)—
कमल (विशेषण), कमल (विशेष्य)—मधु (विशेषण), मधु (विशेष्य)—अलिकुल (विशेषण),
अलिकुल (विशेष्य)—रणिन (विशेषण)

When the chain is of विशेषण—विशेष्यs, each following unit is the विशेष्य in relation to each preceding one which is the विशेषण, and the विशेष्य in the preceding pair becomes the विशेषण in the following one. Thus in धर्मेण बुद्धिस्तव देव शुद्धा, बुद्ध्या निबद्धा सहसैव लक्ष्मीः । लक्ष्म्या च तुष्टा मुनि सर्वलोका, लोकेष्व नीता भुवनेषु कीर्ति ॥ (र ग), the series of विशेषण—विशेष्यs is धर्म (विशेषण)—बुद्धि (विशेष्य), बुद्धि (विशेषण)—लक्ष्मी (विशेष्य), लक्ष्मी (विशेषण)—लोका (विशेष्य), लोका (विशेषण)—कीर्ति (विशेष्य)

In both the varieties above specified, something was *affirmed* as a विशेषण of some other. But where something is *denied* as विशेषण of some other we get the same figure. Thus with denial we get two more varieties. (1) विशेष्य—विशेषणव्यपेक्ष or (2) विशेषण—विशेष्यव्यपेक्ष. In the first of these, the विशेषण denied in the preceding pair, becomes the विशेष्य in the following pair. Thus in नकुसुम तरुरिमृगुघाने नामधूनि कुसुमानि । नारीनालिकुल मधु नामधुरं काणमलिवल्यम् ॥ (रुद्रट ७ १११), (विशेष्य) (न) तरु—अकुसुम (विशेषणव्यपेक्ष) (न) कुसुमानि (विशेष्य)—अमधूनि (विशेषणव्यपेक्ष), (न) मधु (विशेष्य)—अलीनालिकुल (विशेषणव्यपेक्ष) (न) अलिकुल (विशेष्य)—अमधुरकाण (विशेषणव्यपेक्ष) is the series of विशेष्यs and विशेषणव्यपेक्षs. In the second, the विशेष्य denied in the preceding pair becomes विशेषण of the next pair. Thus in पुण्यक्षेत्रे न सर्वत्र पुण्यक्षेत्रे न नास्तिका । नास्तिकेषु न धर्मोऽस्ति न धर्म दुःखहेतुता ॥ (तर्कशास्त्री), सर्वत्र (विशेषण)—न पुण्यक्षेत्र (विशेष्यव्यपेक्ष), पुण्यक्षेत्र (विशेषण)—न नास्तिका (विशेष्यव्यपेक्ष) नास्तिक (विशेषण)—न धर्म (विशेष्यव्यपेक्ष), धर्म (विशेषण)—न दुःखहेतुता (विशेष्यव्यपेक्ष) is the series

The relation between विधानमूल and व्यपेक्षमूल एवावगी —From these instances it will be clear that what the आन्वयवित्स mean by विशेषणव्यपेक्ष or विशेष्यव्यपेक्ष is merely converting the affirmative statement into a negative one. This is clearly borne out by the instances given in सा द for affirmation of विशेषणs he gives सरो विरमिताम्भोज भ्रमोज भृगुसगवन् । भृगा यत्र ससगीता सगीतं ससरोदयन् ॥ For denial of विशेषणs he gives न तज्जल यत्र सुचारुपद्म etc. (our St 153). These instances are clearly positive and negative statements of *the same* facts. र ग rightly shows how the idea in both is the same, the difference being only in the matter of the positive and negative forms. Read यदस्ति रुद्रके अग्नि अग्नेऽस्ति गम्भी, यो न स्वदितार्थदर्शी स न धिक् इति, तथा अग्नेऽस्ति स्वमात्रं, यो न सगीतो स भव इति, तन्नि शब्देन बोध्यते इत्यत्र ।

Thus we get the following scheme —

एकावली vs मालादीपक — Both belong to the रचना class of figures, and just as in मालादीपक, the preceding unit bestows the धर्म on the following one, so in एकावली of the विशेषण विशेष्य type, each preceding unit qualifies each succeeding unit. But whereas (i) in एकावली each pair is a unit complete in itself as विशेषण and विशेष्य, in मालादीपक, *all* the pairs, being related to the same धर्म which is mentioned once only, have a certain unity running through them (ii) The charm of एकावली lies only in the शृङ्खला, मालादीपक charms us not only by the शृङ्खला but also धर्मस्य सकृद् वृत्तिः अप्ययदीक्षित, in fact, thinks that मालादीपक is a combination of एकावली and दीपक — अत्र (in संग्रामागण etc) एक समासादितपद पदसु अपि वाक्येषु अन्वेति इति दीपकम् । शरादीनामुत्तरोत्तरविशेषणभावा देवावली च इति दीपकएकावलीयोगः ।

As we saw at मालादीपक, आलंकारिकs like जयरथ and जगन्नाथ are unwilling to accept मालादीपक as a variety of दीपक जगन्नाथ proposes to bring it under एकावली itself Says he अस्मिन् एकावल्या द्वितीये भेदे (विशेषण-विशेष्य) पूर्वपूर्व परस्य परस्य उपकारः क्रियमाणः यदि एकरूपः स्यात् तदा अयमेव मालादीपक शब्देन व्यवहियते प्राचीनैः ।

एकावली dates from रुद्रट, who had only उत्तरोत्तरस्य विशेषणत्वे (स्थापने and अपोहने) variety अलट्ट (का प्र) and रुक्मक have the same variety with its sub divisions विश्वनाथ and जगन्नाथ added the पूर्वपूर्वस्य विशेषणत्व variety with its two sub-divisions अप्ययदीक्षित has both उत्तरोत्तरस्य विशेषणत्वे and पूर्वपूर्वस्य विशेषणत्वे varieties but does not refer to the sub-divisions based on अपोहन

Essentials :— [एकावली = एकपक्षि — पूर्वात्तरयो परस्परानुपगतत्वेन एकपक्षिरूपत्वात् — जयरथ] (i) There must be शृङ्खला of विशयस-विशयणस or विशेषणस-विशेष्यस (ii) विशेषण merely means what by its presence qualifies another thing (iii) The figure may be in the form of an affirmative or negative statement (iv) The negative statement is nothing but the positive statement converted and thus any positive एकावली is reducible to a negative one सरः साम्भोज, अम्भोज सभृग may be reduced to the

negative form. न सरं यत् न सम्भोज, न सम्भोज यत् न सभृगं. (v) The विशेषण must exalt the विशेष्य आञ्कारिकs do not refer to पञ्चावली based on अपकर्षादि विशेषणs. (vi) The charm of the figure lies only in the शृङ्गण form

§ सू ७४. स्थाप्यते etc. Construe यत्र पर पर वस्तु यथापूर्वं विशेषणतया स्थाप्यते अपि वा अपोह्यते सा द्विधा पञ्चावली (भवति) । परं परं यथापूर्वं विशेषणतया स्थाप्यते Each following thing is affirmed (स्थाप्यते) as विशेषण of each preceding thing Thus the preceding thing is विशेष्य. अपोह्यते = निषिध्यते. Note that like रद्र, our author (अह, author of वा प्र after परिकर) thought of पञ्चावली only of the form विशेष्य-विशेषण (both स्थापने and निषेधे). स्थाप्यतेऽपोह्यते are clearly reminiscent of रद्र's स्थित्यपोहान्याम्.

वृत्तिः वीक्षया goes with स्थापन निषेधो वा. Is repeatedly affirmed or denied as an attribute (विशेषणभाव). वीक्षा [from वीष् Desider. of वि+भा] Repetition Hints at the necessity of the chain being long Construe : पूर्वं पूर्वं प्रति उत्तरोत्तरस्य वस्तुन विशेषणभावेन यद् वीक्षया स्थापन निषेधो वा सम्भवति, कुपे सा द्विधा पञ्चावली भव्यते । बुधs, of course, the आञ्कारिकs. स्थापने is विधान as opposed to निषेध or अपोह.

St. 157. पुराणि etc. Illustrates पञ्चावली, उत्तरोत्तरस्य विशेषणतया स्थापने. Description of Ujjain यस्यो = उज्जयिन्या. पुराणि Buildings. चरागना Lovely woman रूपदुरस्तुतः Whose persons are made conspicuous by their beauty. समुन्मीलितसद्विलास What discloses excellent graces or amours वृत्तुमायुधस्य अर्धं because of कामोदीपकत्व.

Here the शृङ्गण is पुर (विशेष्य)—चरागना (विशेषण), चरागना (विशेष्य)—रूप (विशेषण), रूप (विशेष्य)—मिलन (विशेषण), मिलन (विशेष्य)—वृत्तुमायुधस्य अर्धं (विशेषण). Each following is affirmed as the विशेषण of each preceding. Hence पञ्चावली, उत्तरोत्तरस्य विशेषणतया स्थापने.

St. 158. न तसलं etc Illustrates पञ्चावली, उत्तरोत्तरस्य विशेषणतया अपोहने The ideal water, lotus, bee and hum pictured

Here the series is (न) जल (निषेध)—न सुमध (निरोधनिषेध), (न) यदं—न लीलादरं (न) वदपद—न कण्ठशिला, (न) गुणितम्—न गणेशरित्. Each following is a विशेषण denied of each preceding विशेष्य Hence पञ्चावली, उत्तरोत्तरस्य विशेषणतया अपोहो For the positive form see the stanza from सा द. given above

निषिध्यते = रक्ष्यते उत्तराय । e. in St. 158 पूर्वत्र । e. in St. 157.

पूर्वं योऽप्यम् । e the विशेष्यs and विशेषणs should be understood like-

५३—स्मरण

स्मरण is recollection and the figure consists in recollecting a thing at the sight of something similar to it. A person looks at a lotus and is put in mind of the face of his wife because of the सादृश्य between the lotus and the face पद्मं पश्यत् कान्तसुर मे ग्राहते स्म । (कु) This is स्मरण. When we see something striking, an impression is left on our mind. This impression when stirred by a circumstance, like the sight of something similar, revives the memory of the object. This is the actual process behind the स्मरण that we get in our everyday experience. And the process presupposed by the poet in his स्मरणालंकार is much the same. But there is a poetical touch about the figure and it consists in the poet's aim to turn स्मरण into a medium for conveying सादृश्य to the सद्दय. A fact of our everyday life is by the poet thus turned into a fine instrument of सादृश्य. When, for instance, विक्रम, in the विक्रमावली (४१५) says —आरक्तराजिमिरिय कुसुमैर्नवकन्दली सलिलार्धैः । कोपादन्तर्बाष्पे स्मरयति मा लोचने तस्या ॥, we find स्मरण employed as a medium for conveying the सादृश्य between उर्वशी's eyes in anger and नवकन्दलीकुसुमस.

Scope of the figure —If स्मरण conveys सादृश्य between the thing seen and the thing remembered, the question arises as to which of the two things is उपमान and उपमेय. To judge from the instances given by आलंकारिक, the thing seen may be उपमान or उपमेय, and correspondingly, the thing remembered may be उपमेय or उपमान. Thus in आरक्तराजिनि etc., the thing seen viz नवकन्दलीकुसुमस are उपमान in relation to the thing remembered कोपादन्तर्बाष्पे नयने which are उपमेय. Again when the यक्ष says to the मेघ (मेघदूत २१४) तस्यास्तीरे रविशिखर पेशलैरेन्द्रनीलैः, क्रीडाशैलं नवकन्दली वेष्टनप्रेक्षणीय । मद्देहिन्या प्रिय इति सखे चेतसा वानरेण, प्रेक्ष्योपान्तस्फुरिततटित त्वा तमेव स्मरामि ॥, the मेघ seen is the उपमान in relation to the क्रीडाशैल remembered, which is उपमेय. Sometimes, however, the thing seen may be the उपमेय and the thing remembered the उपमान. When सुमन्त्र (उत्तरराम चरित ५४) at the sight of लव says अतिशयितसुरासुरप्रसाद शिशुमन्त्रेणैव तथैव तुल्य रूपम् । कुशिसुतमखद्विषा प्रमाथे धृन्धनुष रघुनन्दन स्मरामि ॥, लव who is seen is उपमेय रघुनन्दन (=राम), who is remembered, the उपमान. Read जयरथ—अतश्च स्मर्यमाणेन अनुभूयमानस्य अनुभूयमानेन वा स्मर्यमाणस्य सादृश्यविवक्षितमयमलंकारः । यदुक्तं—यथा दृश्येन चरिता साम्यधी स्मर्यमाणता । स्मर्यमाणकृताप्यस्ति तथैव दृश्यगामिनी ॥ इति ।

र गं comprehends within the scope of the figure even those cases where the thing seen is not itself सादृश्य to the thing remembered, but is connected with something else which is सादृश्य to the thing remembered. The poet sees a चातक. This puts him in mind of मेघ

and thus, in its turn, revives the memory of कृष्ण मेखयाम This is स्मरण, acc. to र रं, though here the चतक that was seen is not सदृश to कृष्ण, but connected with मेख that is सदृश to कृष्ण Sometimes it may be the other way श्रीकृष्ण sees in the course of जन्मोत्पत्ति a lady of superb grandeur like लक्ष्मी coming out of water This reminds him of समुद्रमथन Here the lady is similar to लक्ष्मी and this revives the memory of समुद्रमथन —दिव्यानामपि वृत्तविस्मया पुस्तकाम्भस्तु सुरदाविन्दवारहस्ताम् । उदीह्य प्रियमिवावाचिदुत्तरेणी अस्मापीज्वलनिषिम्बनस्य शीरे ॥ (शिशुपालवध) cited by कुवल्यानद

सा द refers to a view according to which the thing seen may be dissimilar to the thing remembered, and yet give स्मरण, which is therefore, स्मरण by contrast When राम at the sight of the sad plight of सीता in the forest is put in mind of the happy days she once enjoyed in the palace it is स्मरण Read सा द —राधवानन्दमहापात्रास्तु नैसादृश्यात् स्मृतिमपि स्मरणान्वारमिच्छन्ति । तत्र उदाहरण तेषामेव यथा —शिरीषवृक्षे निरिषु प्रपेदे यदा यदा दुःखरतानि सीता । तदा तदास्याः सदनेषु सौख्यलक्षणाणि दध्यौ गन्दन्तु राम ॥

To all these wider implications of the figure except the last, one fact is common and that is the poet's emphasis on सदृश्य Even in the last it is the antithesis to सदृश्य that plays its part When, therefore, in a स्मरण there is no element of सदृश्य, it cannot be स्मरणान्वार Read रव्यक —सदृश्यं विना तु स्मृतिनायमन्वार । If by chance राम remembers the miserable days he passed on the banks of the गोदावरी, it is not स्मरणान्वार. So स तथेति प्रतिशय विस्मय कथमप्युपमम् । ऋषीशो निर्मयान् सप्त स्रस्तार स्मरणमन ॥ (कु. स. ६. ३) is not स्मरणान्वार Read तर्कवागीश—एतन्निना त्वयस्मृतेरपि नाव्यारत्वम् । If by looking to the Bhavāni sword of Śivāji one remembers that eminent hero, that too is not स्मरणान्वार सन्निधानं जन्मस्मरणस्य नाव्यारत्वम्—says तर्कवागीश

स्मरण dates back to रदट अण्ट (Author of का प्र after हरिवर), न्यय, विधनाथ, जगन्नाथ, अप्ययदीक्षित all admitted it अप्ययदीक्षित called it स्मृति

स्मरण vs. (भूतविषयक) भावना —In both there is contact with the past But while (i) in रण्य the thing of the past is only remembered, in भाविक, it is actually visualised (ii) In स्मरण there are two सदृश things, one अनुभूत the other स्मृत् In भाविक, the thing of the past is the same as the one whose vision is conjured up at present. (iii) भावना is the keynote of रण्य भावनमय of भाविक.

स्मरण vs. रूपक —Both are based on सदृश्य, and in both one thing puts the observer in mind of another So allied they are that one may be easily reduced to the other The रूपक मुनि चद्र may be put

in the form of स्मरण as मुखं दृष्ट्वा चन्द्रं स्मरामि or चन्द्रं दृष्ट्वा मुखं स्मरामि । But whereas (1) in स्मरण, there is simply the remembrance of the past thing, in रूपक, there is the आरोप of one thing over another. So one conveys सादृश्य through the medium of स्मृति, the other through आरोप. (ii) In स्मरण, the thing seen may be उपमान or उपमेय (See above). In रूपक, the thing seen is always उपमेय.

Essentials —[सदृशवस्तुस्मरणान्न स्मरणम्] (1) It is a figure essentially based on सादृश्य between two things and purporting to convey that सादृश्य to the सदृश्य. (2) Of these two things, one is actually अनुभवविषय. (3) This recalls the memory of another thing similar to it, which was once an अनुभवविषय, but is not so at the time of स्मरण. [रुद्रट् calls it कालान्तरानुभूत]. (4) Sometimes, the thing *seen* or अनुभूत is not itself सदृश to the thing remembered, but is connected with another which is सदृश to the thing remembered. Thus चातक reminds the poet first of मेघ and then of मेघदयाम. This involves double स्मरण. (5) Sometimes again the thing that is remembered is an adjunct to the thing which is सदृश to the thing seen or अनुभूत. Thus समुद्रमथन that is remembered is an adjunct to लक्ष्मी who is similar to the beautiful lady swimming. This also involves double स्मरण. (6) Thus the thing remembered may be an उपमान or उपमेय or something connected therewith. (7) The thing that is अनुभवविषय may be प्रत्यक्ष to either of the senses. A blind man by *feeling* something may get the स्मरण of something of similar touch. (8) There is always a clear indication of स्मरण by the use of the root स्मृ in one form or another.

§ सू ७५ यथानुभव etc. Construe —तत्सदृशे दृष्टे अर्थस्य यथानुभव स्मृति स्मरण (भवति) । यथानुभव स्मृति Remembrance of it as it was once experienced. सत्त्वदृशे दृष्टे When another thing *similar* to it is seen सादृश्य is the essence of the figure. दृष्टे should be taken in the wider sense of अनुभूते. That is it may be perceived by चक्षुः, त्वक् श्रोत्र etc.

वृत्ति —केनचिदाकारेण नियत means only नियतरूप. Of a specific form. यदा कदाचित् अनुभूतोऽभूत् स्मृति presupposes the stages — (1) अनुभव in the past of a thing. (2) The सस्कार (भावन) left by the अनुभव. (3) The उद्बोध of this सस्कार by the अनुभव at present of something similar. कालान्तरे There is no limit as to the interval between the अनुभव and its स्मृति. One may get vivid memories even from past lives! स्मृतिप्रतिबोधाययिनि तत्समान वस्तुनि दृष्टे सति When something is seen (or cognised) similar to the thing cognised in the past, which awakens memory of it. More accurately, सस्कारोद्बोधाययिनि

समानवस्तुर्शन stirs up the स्मरण which results in स्मृति तथैव स्मर्यते
Perverted remembrance will not give the figure

St 159 निम्ननाभि etc Illustrates स्मरण The description of aquatic sports of celestial damsels The water rushing in the cavities of their navels produced a gurgling sound that by its similarity put them in mind of the guttural trill at the time of dalliance! Construe—
चन्द्रा निम्ननाभिकुहसु यद् अम्भ लहरीभिः पुत्रित तद्गवै कुहसु सुरनार्य (v 1 सुरकन्या) कुह
सुरतकण्ठरुता स्मारिता । निम्न deep निम्ननाभि an item of beauty लहरी
Wave Waves forced water into the navels तद्गवै कुहसु By the
gurgle caused thereby i e by the water rushing into the navels
Onomatopoeic from the sound of the gurgles Tvm Edition refers
to a v 1 कुहसु कुहसु refers to the cooing of a cuckoo So a suggest
ion that the gurgle was as sweet a cuckoo s cooing

Here the कुहसु of the water remind the damsels of the सुरतकण्ठरुत because the former were सदृश to the latter The poet's aim is to drive at the सदृश्य between कुहसु and सुरतकण्ठरुत Hence स्मरण Which of them is the उपमेय? Possibly कुहसु The poet wants to pay a tribute to the aquatic sports and in the course of it he suggests that the gurgles were as sweet as सुरतकण्ठरुत!

St 160 करजुभ etc Illustrates स्मरण of a thing of past life श्रीकृष्ण as a suckling sucking यशोदा's breast which he has held in his hands is put in mind of the पाञ्चजन्य that he as विष्णु had occasion to blow in his war on demons Sanskrit rendering —करयुगगृहीतयशोदान्तन मुखविनिवेशिताधरपुटस्य । सस्मृतपाचजन्यस्य नमन कृष्णस्य रामाञ्चम् । पाचजन्य the conch of विष्णु that had grown from the bones of a demon by name पञ्चजन सस्मृतपाचजन्य कृष्ण being the 8th अवतार remembers the पाचजन्य which was in past ages used by him as विष्णु रोमाञ्चम् The पाचजन्य was blown by विष्णु during his wars on the demons The memory of these causes thrill to विष्णु's अवतार

Here कृष्ण sucking his mother's breast remembers पाञ्चजन्य which he as विष्णु blew in lives past The poet suggests that the breast is similar to the पाचजन्य Hence स्मरण It relates to a thing of the past lives. Read मा च —अथ पूर्वमवानुभूतस्य स्मरणम् । पूर्व तु इहमवानुभूतस्य ।

५४—आन्तिमान्

आन्तिमान् or more properly भ्रान्ति as कुवलयानन्द aptly names it is a figure closely similar to स्मरण and this in all probability is the reason why it comes to be dealt with immediately after स्मरण

अप्ययदीक्षित (कु.) also observes the same order Just as, in स्मरण, the poet has turned the everyday occurrence of remembrance (स्मरण) into a fine medium for conveying सादृश्य, so in भ्रान्तिमान् also, we find the poet pressing into the service of सादृश्य the occasional experience of mistaken identity (विपर्यय) When the lotus is mistaken for the wife's face, it is भ्रान्तिमान् When the lotus puts one in mind of the wife's face, it is स्मरण Thus both are equally helpful to the poet as instruments for conveying सादृश्य Devious indeed are the poet's ways of securing his aims !

Says a poet अयं प्रमत्तमधुपस्त्वमुस्र वेति पक्वम् ॥ (कु) Here the intoxicated bee is described as mistaking the face of a lady for a lotus This is evidently to drive at the सादृश्य between मुस्र and पक्व In the course of the praise that he lavishes on his patron, another poet says पालयति त्वयि वसुधां विविधाभ्वरधूममालिनी ककुभः । पश्यन्तो दूयन्ते घनममयाशक्या हस्ता ॥ (रुद्रट ८८८) Here swans are described as getting annoyed, mistaking the smoke from sacrifices for clouds The poet thus hints at the सादृश्य between अक्षरधूम and घन When विक्रम mistakes the नवशादल with red insects for उर्वशी's स्तनांशुव we get another भ्रान्तिमान् — हृतोऽष्टागैर्नयनोदविन्दुभिः निमग्ननाभेर्नैपतद्भिरङ्गिणम् । च्युत रया भिन्नगतेरसदृशं सुबोद्धस्यागामिदं स्तनांशुवम् ॥ (विक्रमोर्वशीय ४१७) Another striking instance of भ्रान्तिमान् is where the bee perches on the parrot's beak mistaking it for a पलाशमुकुल, and the parrot in its turn attempts to pick up the bee mistaking it for a जम्बूफल् ' पलाशमुकुलभ्रान्त्या शुकतुण्डे पतत्यलिः । सोऽपि जम्बूफल्भ्रान्त्या तमालिं धर्तुमिच्छति ॥ (कु)

From these instances it will be clear how सादृश्य is the keynote of the figure. The poet may, not infrequently, also have an eye on the irony that mistaken identity gives rise to and then भ्रान्तिमान् gets an additional charm Thus in the case of the swans the bee and the parrot, and king विक्रम it is not difficult to perceive a vein of irony But the *motif* of the figure is सादृश्य Read रस्यक — सादृश्यमुक्ता च भ्रान्तिः अन्य विरहः । सादृश्यस्तु सपि भ्रान्तिर्विच्छिद्यते परियभिभेत्पारिणी दृष्टो । न स्वरमोत्याग्निं गुक्तिवरागवत् ।

The figure appears only when the भ्रान्ति is based on सादृश्य When there is a perverted notion due not to सादृश्य, but some other circumstance like giddiness, we cannot have भ्रान्तिमान् When the wrestler वज्र, being punched hard by कृष्ण, becomes giddy and feels like seeing a hundred moons in the sky, it is not भ्रान्तिमान्, though there is a perverted notion. Because there is no suggestion of

सादृश्य therein — गमोत्तरकराधातचूणिताशेषवक्षसा । दृष्ट चाणूरमहेन शतचन्द्र नमस्तलम् ॥
(रस्यक) But when on the contrary विक्रम though in the state of one
demented mistakes the शदल for the स्तनागुक् there is भ्रान्तिमान् because
the perverted notion is due to सादृश्य Read रस्यक — गदममप्रहारिना तु
भ्रान्ति नास्य अल्यारस्य विषय । जयरथ cites some of the circumstances that
give a perverted notion कामशोकमयोमादचौरस्वप्नाद्युपप्लुता । अभूतानि(१ने)व
पश्यन्ति पुरतोऽवस्थितानिव ।

भ्रान्तिमान् vs भाविक — In both there is a cognition of a thing
which is not there But whereas (1) in भ्रान्तिमान् the cognition is
erroneous in भाविक it is not so In भाविक the poet gets the vision
of the thing *exactly as it was* Read रस्यक — न चेय (भावना in भाविक)
भ्रान्ति । भूतमाविन भूतभावित्वैव प्रकाशनात् । (11) In भ्रान्तिमान् the poet drives
at सादृश्य In भाविक he drives at भावनाप्रकर्ष

भ्रान्तिमान् vs मीलित — In both there is a concealment of one
circumstance due to सादृश्य But whereas (1) In भ्रान्तिमान्, the
thing seen is *not* there in मीलित the circumstance seen is there
(11) In भ्रान्तिमान् it is error that blinds the party to the real fact
In मीलित it is the बलीयस्त्व of one circumstance that obscures the other

भ्रान्तिमान् vs रूपक — In both there is a sure knowledge of some
thing else due to सादृश्य But (1) whereas in भ्रान्तिमान् the idea is due
to वास्तविक भ्रम or erroneous identity in रूपक it is due to आहार्य अभेक्षण
or intentional or simulated identity In other words in रूपक the poet
consciously identifies the उपमेय with the उपमान (11) In भ्रान्तिमान्
to the नाट्य there is knowledge only of the अप्रकृत In रूपक the शत्रु is
aware of both (मुख and चन्द्र)

भ्रान्तिमान् vs उल्लेखा — In both there is a concept of something
else than the प्रकृत due to सादृश्य But whereas (1) in भ्रान्तिमान् the
concept is due to genuine error in उल्लेखा it is due to आहार्य अभेक्षण
(11) In भ्रान्तिमान् the erring party gets a consciousness of one thing
only viz the अप्रकृत In उल्लेखा the poet is conscious of both प्रकृत मुख
and अप्रकृत चन्द्र (11) In भ्रान्तिमान् there is certainty of knowledge
though based on error In उल्लेखा there is uncertainty (समावन) as
the mind wavers between two alternatives viz the प्रकृत and अप्रकृत

भ्रान्तिमान् vs अतिशयोक्ति (१) — In both there is an idea of some
thing else due to सादृश्य In both the प्रकृत is not referred to [अतिशयोक्ति
(१) being चन्द्रोदयम्] But whereas in भ्रान्तिमान् the idea of अभेक्ष is
due to real error in अतिशयोक्ति it is due to आहार्य अभेक्षण

भ्रान्तिमान् dates back from रुद्रट्, though earlier still, a forerunner of the figure could be found in दण्डिन्'s मोहोपमा अलङ्कार, रुच्यक, विश्वनाथ, जगन्नाथ, अप्ययदाक्षित all admitted the figure अप्ययदीक्षित named it भ्रान्ति on the analogy of स्मरण and with greater propriety

Essentials — [भ्रान्ति चित्तधर्मः स विद्यते यस्मिन् भणितिप्रकारे स भ्रान्तिमान् More properly the name should have been भ्रान्ति like स्मरण] (1) The poet employs error based on सादृश्य to convey सादृश्य between two things (2) There must be mistaken identity, one thing being mistaken for another, due to सादृश्य (3) The error must be वास्तविक, not आहार्य (4) The thing mistaken is प्रकृत, the thing mistaken for is अप्रकृत Thus when the शुक्लतुण्ड is mistaken for पलाशमुकुट, शुक्लतुण्ड is प्रकृत, पलाश मुकुट अप्रकृत (5) The mistaken identity may sometimes have a touch of irony, in addition to सादृश्य which it conveys

§ सूत्र ७६ भ्रान्तिमान् etc Construe तत्तुल्यदर्शने अन्यसवित् भ्रान्तिमान् (भवति)। When at the sight of something similar, there is an apprehension (सवित् = ज्ञान) of something else, we get भ्रान्तिमान्

वृत्ति तत् = अप्राकरणिक तेन अप्राकरणिणेन तुल्य यत् प्राकरणिक तस्य दर्शने So तत्तुल्यदर्शने means प्राकरणिकदर्शने अन्यसवित् = अन्यत् is अप्राकरणिक So at the sight of the प्रकृत one gets the cognition of the अप्रकृत तस्य तथा विधस्य —: e प्राकरणिकस्य अप्राकरणिकतुल्यस्य तथाविध refers to प्राकरणिकतुल्यत्व अप्राकरणिकतया सवेदनम् = अप्राकरणिक इति सवेदनम् Apprehension that it is अप्राकरणिक न चैष etc भ्रान्तिमान् distinguished from रूपक e g मुख चन्द्र and प्रथमा अतिशयोक्ति (निर्गीर्या यवमानमूला) e g चन्द्रोऽयम् See above तत्र : e रूपके प्रथमातिशयोक्तौ च वस्तुतो भ्रमस्य अभावात् As said above, in रूपक and अतिशयोक्ति (२) we have आदायज्ञान In भ्रान्तिमान् we have real or वास्तविक भ्रम इह च etc In this figure, भ्रम or भ्रान्ति is clearly assumed (प्रतिपन्न) as is evident from the name भ्रान्तिमान् and as names are given to figures consistently with their purport

St. 161 कपाले etc Illustrates भ्रान्तिमान् A 'comedy of errors'! Description as to how the rays of the moon are mistaken by a cat for milk by an elephant for lotus fibres and by a lady for her silken raiment. Construe कपाले (खिन्नान्) शशिनः किरान् मार्गारः एव इति लेटि । लेटि Licks √लिट् तराच्छिद्रप्रोतान् qualifies शशिनः किरान् As the rays shot forth to the ground through the interstices of the trees. विसमिति संश्लेष्यति The elephant wants to grab them thinking them to be lotus fibres. c Construe —सर्वस्थान् तान् रत्नान्ने वनिता भंगुवमिति इति The rays spread on the bed were mistaken for the white silken garment that was taken off

during रत प्रभामत्तश्चन्द्रः The moon is conceived as having got intoxicated with his splendour A tribute to the प्रभा वि + घृ To confound

Here the शशिकरः, the प्रभुः, are, due to their सादृश्य, mistaken for प्रभा, दिव and अश्रुः The mistake is genuine The poet's aim is to convey the सादृश्य between the प्रभु and अप्रभुः Hence भ्रान्तिमान् सा चू says it is मालरूप Note the fine touch of irony

५५—प्रतीप

पुल्लवः, in the विक्रमोर्वशीय (२३) while lavishing praise on the superb beauty of उर्वशी, says उपमानस्यापि तस्मै प्रत्युपमानं न्युस्तस्या । What better tribute could be paid to beauty than suggesting that it (beauty) is the standard of standards? This gives us the spirit of प्रतीप In it the poet endeavours to exalt the उपमेय by making it a powerful adversary to the उपमान Normally the उपमेय is expected to be less than the उपमान, the standard But here the tables are turned, and not only does the उपमेय cease to be inferior to the उपमान, but becomes its rival nay, sometimes it even usurps the lofty place of the उपमान This idea is implicit in the name प्रतीप itself प्रतीप means प्रतिकूल (adverse), or more significantly still 'what goes against the tide'

In व्यतिरेक, we saw how the poet asserts the superiority of the उपमेय over the उपमान In यद्यर्थोक्ती अतिशयोक्ति (1 e 3rd variety), the superiority was still more pronounced That अतिशयोक्ति just marks the transition from व्यतिरेक to प्रतीप, in so far as it assigns by suggestion the status of उपमान to the उपमेय As in व्यतिरेक and अतिशयोक्ति the keynote of the figure is सादृश्य

Four sub divisions of the figure —There are, according to our author, four modes in which the poet realises his aim viz. of making the उपमेय a rival to the उपमान

(1) Sometimes the poet takes exception to the उपमान itself by condemning it as being superfluous when the उपमेय is there to perform its rôle Says a poet —इष्ट चेद्वदनं तस्या किं पश्येत् किमिन्दुना । (कु) If you have seen her face of what use could the lotus or the moon be to you? Here the lotus and the moon that are generally acknowledged to be उपमानः are discarded as superfluous because the face worthily fills their place

(2) On occasions, the poet may bring the उपमान into contempt by reducing it to the status of the उपमेय and installing उपमेय in its place Says a poet तनोवनसमं पद्मं त्वद्वदनसदृशं विभु । (कु) where पद्म

and विधु normally recognised as उपमान are reduced to the status of उपमेय, their place being usurped by लेचन and वक्त्र which become उपमान. When the वैतालिक in मालविकाग्निमित्र compliments the king saying सर्वैरसौ समयस्त्वमिव नृपगुणै दीप्यते सतमसि (२१२), we get प्रतीप, because the sun is reduced to the status of उपमेय, in order to exalt the king who becomes उपमान

(iii) Sometimes the poet goes one step ahead in his condemnation of the उपमान. Not content with reducing it to the status of the उपमेय, and lifting the उपमेय to its (उपमान's) status, he goes to the length of saying that it means *degradation* for the उपमान to have such a thing as its उपमेय! When the poet says सुधापवादो मुग्धाक्षि त्वन्मुखाम किलाम्बुजम् । (कु.), not only does he reduce the अम्बुज to the status of an उपमेय, but going further he stigmatises the comparison of the अम्बुज to the face as a gratuitous calumny (सुधापवाद) !

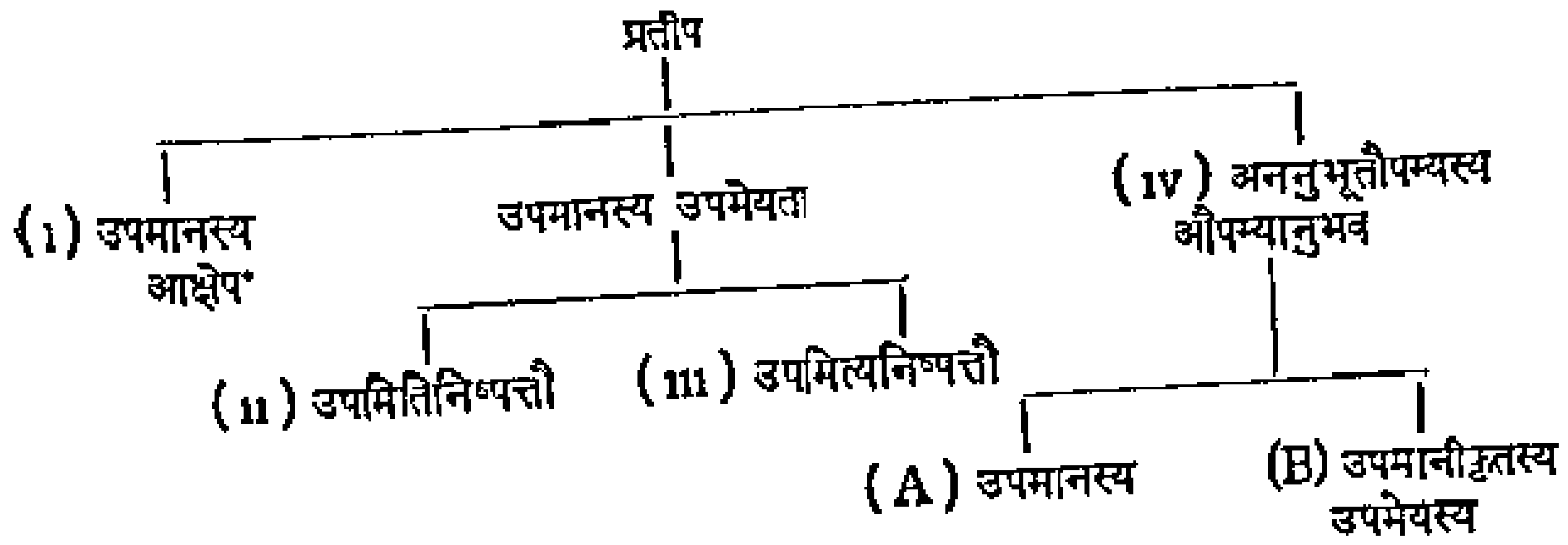
In (ii) and (iii) the figure takes the form of उपमा with the प्रकृत as the उपमान and अप्रकृत as the उपमेय. In (ii), the उपमा actually materialises. In (iii) it is suggested that the उपमा though attempted does not materialise, as it involves degradation to bring the अप्रकृत into comparison with the प्रकृत. If the reference to degradation is dropped, the उपमा materialises and then प्रतीप (iii) becomes प्रतीप (ii). This (iii) has close affinities with यद्यर्थोक्तौ अतिशयोक्ति.

(iv) (A) There is yet another way in which the poet may shove down the उपमान from its high place. He boosts up the उपमान as high as possible and then declares that at last it has found its compeer in the उपमेय. It is easy to understand how this naturally exalts the उपमेय. The mortally afflicted lover says क क्रौर्यदर्पस्ते मृत्यो त्वत्तुल्या सन्ति हि स्त्रिय । (कु.) "It is high time, O Death, that you ceased to be vain on the score of your cruelty. In woman you have a worthy match!" Here the place of मृत्यु was first raised high and then woman was made मृत्यु's equal in point of cruelty. This naturally results in woman being charged with the maximum cruelty.

(B) This procedure may be employed in another way also. The poet may boost up the उपमेय [not उपमान as in (A)] high enough and then say that it has the उपमान as its equal. Looking to a charming face says the poet, अत्र गर्वो ते वक्त्र कान्त्या चक्षो भवद्दृश । (कु.) Here वक्त्र is boosted up by the words अत्र गर्वो and then the poet says that in the दृश it has its match! Note that here also the उपमान and उपमेय exchange places. This sub-division may thus come under (ii)

In fact the instance of (ii) — गर्वमसवाह्य etc. given by our author has been taken by कुवच्यानन्द to illustrate this viz. iv (B). Our author does not refer to this sub-division (iv B)

Thus we get the following scheme .—

iv B is not referred to by काव्यप्रकाश, or रुच्यक or विश्वनाथ But जगन्नाथ and अप्यव्यदीक्षित specify it जयरथ would call these varieties distinct figures and not sub-divisions of one figure एक द्वितीयमिति अभिधत्ता प्रयुक्ता प्रतीपाव्य अलकारद्वयं पुन सामान्यलक्षणाभावात् एवमेव द्विप्रकारमित्युक्तम् । जगन्नाथ suggests that of these varieties, II and IV (A) (B) can come under उपमा, III under व्यतिरेक, and I under आक्षेप and so प्रतीप need not be admitted as an additional figure — If at all it is recognised as such, it should comprise only the first variety (उपमानस्य आक्षेपः), जगन्नाथ argues The argument is not very convincing and is based more on sophistry than logic.

प्रतीप vs व्यतिरेक — In both, the poet's aim is to establish the उपमेय as superior to the उपमान, but the way in which this is achieved in one figure is different from that in the other Thus —

प्रतीप (१) vs व्यतिरेक — [प्रतीप — मुखे सति किं चद्रेण. व्यतिरेकः — मुखं चद्रश्च न सकलम्] (1) In this variety of प्रतीप, the उपमान is declared as superfluous, in व्यतिरेक there is no such challenge to the उपमान. (ii) This प्रतीप is not in the form of an उपमा, व्यतिरेक is in the form of an उपमा, though in favour of the उपमेय

प्रतीप (२) vs व्यतिरेक — [प्रतीप — त्वलोचनमम पद्म, व्यतिरेक — मुखं चद्रश्च न सकलम्] Though in both the figures, we are presented with an उपमा, still, in प्रतीप, the उपमा is effected with the अप्रकृत as the उपमेय and प्रकृत as the उपमान In व्यतिरेक, the प्रकृत does remain उपमेय and the अप्रकृत उपमान, as usual

प्रतीप (३) vs व्यतिरेक —[प्रतीप —त्वन्मुखार्थं अबुज इति सुधापवादः । व्यतिरेक —मुखं चन्द्र इव न सकलकम्] Here though in both the figures, we get the form of उपमा, still (1) in प्रतीप, the उपमा does not materialise (अनिपन्न) due to the suggestion of degradation, while in व्यतिरेक, the उपमा materialises though in favour of the उपमेय (ii) In प्रतीप, the उपमान becomes उपमय, the उपमेय उपमान In व्यतिरेक, they retain their normal status

प्रतीप (४A) vs व्यतिरेक —[प्रतीप —मृत्यो न त्व निरुपम त्वत्तुल्या स्त्रियः सन्ति । व्यतिरेक —मुखं चन्द्र इव न सकलकम्] Though both are उपमा's in form in प्रतीप, the mode exalts the उपमेय only as high as the उपमान, but not higher. In व्यतिरेक, the उपमेय is described as being superior to the उपमान

प्रतीप (४B) vs व्यतिरेक —[प्रतीप —यत्र न निरुपमम् । तत्सदृशं चन्द्रो अस्ति । व्यतिरेक —मुखं चन्द्र इव न सकलकम्] Though both are उपमा's in form, still (1) in प्रतीप, the प्रकृत is *not* declared as any higher than the अप्रकृत In व्यतिरेक, the प्रकृत is superior to the अप्रकृत (ii) In प्रतीप, the प्रकृत becomes उपमान, the अप्रकृत, उपमेय In व्यतिरेक, they retain their normal status.

The figure प्रतीप, if not in name, at least in substance, dates from दण्डिन् whose विपर्ययोपमा corresponds to the second variety of प्रतीप वामन accepted the figure but under the name आक्षेप. After वामन, रुद्रट accepted the figure without specifying the divisions काव्यप्रकाश accepted the figure, in the सूत्र, with the divisions —आनेयमूर्त and उपमानस्य उपमेयत्वमूल which in the वृत्ति, are developed into four as given above रुय्यक, विश्वनाथ, जगन्नाथ अप्ययदीक्षित, all accepted the figure While रुय्यक and विश्वनाथ give divisions on the lines of the का प्र, the last two give one more division ¹ [See above]

Essentials .—[प्रतीपम् = प्रतिकूलम्, उपमानप्रतिकूलत्वात् उपमेयस्य प्रतीपमिति व्यपदेशः —रुय्यक] (1) Like व्यतिरेक, it is a figure based on सादृश्य. (2) The poet wants to exalt the उपमेय by declaring it to be superior to the उपमान (A) This he does by challenging the use of the उपमान, when the उपमेय is there to perform its rôle This is the First variety (B) Or he may exalt the उपमेय over the उपमान, by making उपमान the उपमेय and *vice versa* • Second variety (C) Or, after thus inverting their position he may still further exalt the प्रकृत by suggesting that it is a degradation for it to have the अप्रकृत as its उपमय Third variety (D) Or he may exalt the उपमान too high and then raise the उपमेय to that level Fourth variety (A) (E) Or he may

exalt the प्रकृत high enough by turning it into an उपमान and then say that it has found its equal in the अप्रकृत which becomes उपमेय in the inversion Fourth variety (B) In both these varieties (A) and (B), there must be the feature of raising the उपमान or उपमेय too high Read सा द तदनुक्तौ (उत्कषानुक्तौ) तु नायमलम्भार ।

§ सू ७७ Construe —उपमानस्य आक्षेप प्रतीपम् (भवति) । यदि वा तस्यैव (उपमानस्यैव) तिरस्कारनिबन्धना उपमेयता कल्प्या (तर्हि प्रतीप भवति ।) आक्षेप Objection Exception वामन actually called the figure आक्षेप तिरस्कारनिबन्धना उपमेयता कल्प्या (= कल्प्यते) If the उपमान, as a matter of contempt is turned into the उपमेय Note that the सूत्र refers to two broad divisions The वृत्ति gives four varieties the first three of which come under the two given in the सूत्र The last is not covered by the definition

वृत्ति —अस्य धुर आक्षिप्यत Explains the first variety Therein the उपमान is taken exception to on grounds of futility (कैमर्थ्येन), because it is suggested that the उपमेय is adequate (प्रौढ) to perform the rôle (धुर वह्) of the उपमान (अस्य) When the उपमेय can do the job of the उपमान the latter becomes superfluous यदपि etc Explains उपमानस्य उपमेयत्वे प्रतीप When again the उपमान is turned into an उपमेय in order to bring it into contempt and with a view to showing that there is another thing which is its उपमान this उपमानान्तर is nothing but the उपमेय elevated to that status So the idea is that it is poet's aim to bring the उपमान into contempt by showing that it is an उपमेय in relation to the प्रकृत which is its उपमान उपमेयस्य उपमान प्रतिकूलवर्तिव्यात् Explains the propriety of the name प्रतीप प्रतीप is प्रतिकूल In this figure the उपमेय plays the rôle of an adversary to the उपमान उभयरूप Note that broadly the divisions are (1) उपमानस्य आक्षेपे and (11) उपमानस्य उपमेयत्वे

St 162 लावण्यौकसि etc Illustrates प्रतीप (१) i e उपमानस्य कैमर्थ्येन आक्षेपे A compliment to the beauty prowess generosity and capacity for government of a king that are so exalted that they have rendered the उपमानs viz इन्द्र, पूषन्, चिन्तामणि and कुलपर्वत superfluous ab Construe देव लावण्यौकसि सप्रतापगरिमणि, यानि अग्रेसरे अवनीमरश्मभुजे वयि वेधमा निष्पाप्ति लावण्यौकस् The sanctum or abode (ओक्स् N) of charm सप्रतापगरिमन् प्रतापगरिण्या सह वनने अगो अवनीमरश्मभुज Whose arms are capable of sustaining the burden of the earth i e responsibilities of the state इन्द्र etc The moon is उपमान for लावण्य the sun (पूषन्) for प्रताप the चिन्तामणि for त्याग, the कुलपर्वत for भूमाधारण चिन्तारत्न Because it yields everything desired it is उपमान for generosity कुलक्षमाभूत (कुलक्षमाभूत् m.) = कुलपर्वत is seven in number महेन्द्र, मलय, सह्य, शक्तिमान्,

ऋक्षपर्वत, विध्य, पारियात्र कुल —वौ पृथिव्या लीना Lying on earth The mountains keep the earth steady, hence they are उपमान for अवनीभरक्षमत्व

Here by किं घटित , किं विहित etc. the utility of the creation of the उपमानs, viz इन्दु पूषन्, चिन्तारत्न and कुलपर्वतs is called into question because the king the उपमेय is there to play their rôle Therefore प्रतीप (१) Note that there is यथासख्य also रुच्यक gives it to illustrate यथासख्य and प्रतीप both.

St 163 ए एहि etc Illustrates प्रतीप (२) i e उपमानस्य उपमेयत्वे उपमित्यनिष्पत्तौ The face of a lovely lady flattered as being superior to the moon Sanskrit rendering —ए एहि तावत् सुन्दरि वर्णं दत्त्वा शृणुष्व वचनीयम् । तव मुखेन कृशोदरि चद्र उपमीयते चनेन ॥ वचनीयम् Scandal disclosed in the 2nd half 2nd half —People compare the moon with your face.

Here the चन्द्र the उपमान, has not only been reduced to the status of उपमेय in तव मुखेन चद्र उपमीयते but further it is suggested that it is *scandalous* (वचनीय) for the मुख to have चद्र for its उपमेय ! Owing to this suggestion the उपमा does not materialise (अनिष्पन्न) Hence उपमानस्य उपमेयत्वे उपमिति अनिष्पत्तौ प्रतीप Note that we have simply to drop the reference to scandal and the उपमा materialises This shows how this variety does not differ much from the one following

अत्र etc. Shows how the उपमा does not materialise मुखेन उपमीयमानस्य शशिन् i e मुख becomes उपमान, शशिन्, उपमेय This शशिन् is brought into contempt as suggested by the word वचनीय because this suggests that the comparison does not materialise as the शशिन् is too inferior, in the matter of excellence to enter into comparison with the मुख !

St 164 गवमसवाह्य etc. Illustrates उपमानस्य उपमेयत्वे उपमिति निष्पत्तौ प्रतीप The eyes of a lovely lady complimented on their beauty लोचनयुगलेन i e. on the score of the लोचनयुगल असवाह्य गर्भम् Unbearable vanity

Here the लोचनयुगल, the उपमेय, usurps the place of the उपमान (in लोचनयुगलमदृशानि नल्लिनानि) and the नल्लिनs are reduced to the status of उपमेय The उपमा materialises as is borne out by the word ईदृशानि सन्ति Hence उपमानस्य उपमेयत्वे, उपमिति-निष्पत्तौ प्रतीप Another but simpler instance would be तन्त्रोचनमम पद्मम् कुवलयानन्द takes this stanza to illustrate another variety admitted by it and र ग It consists in raising the उपमेय (now turned into an उपमान) to the pinnacle by suggesting that it is too high to enter into औपम्य with anything whatsoever and then to show that it has a compeer in the उपमान (now turned उपमेय) Here लोचनयुगल

is suggested as possessing the highest beauty by the words असबाह्य गर्व and then नीलनलिन is made its compeer (द्वितीय) Thus there is a double compliment to the उपमेय firstly it is exalted as high as possible and secondly it is elevated to the position of उपमान So this may also illustrate अनुभूतौपम्यस्य उपमेयस्य (उपमानीकृतस्य) औपम्यानुमते प्रतीप र ग very aptly brings out its essence when he defines it as —उपमेयस्य विविद्गुणप्रयुक्त अद्वितीयोत्कर्षं परिहर्तुं द्वितीयप्रदर्शनेन न्हास्यमान सादृश्य अपर (प्रतीपम्) Note that the उपमेय has necessarily to become उपमान to produce this effect

अनयेर रीत्या As illustrated in गर्वमन्वाद्य etc असामान्यगुणयोगात् न उपमानभायमपि अनुभूतपूर्वं which had not become so much as उपमान before owing to its गुण being uncommon That is it stood too high to enter into comparison उपमान is high no doubt but does imply that there is something else viz उपमेय with which it enters into औपम्य तस्य तत्कल्पना i e what was too high even to become an उपमान is presented (कल्पना) as an उपमान अनुभूतपूर्वं Nom sing Neuter अनुभूत पूर्वम् —अनुभूतं पूर्वं अनेन

St 165 अहमेव etc. Illustrates प्रतीप अनुभूतौपम्यस्य उपमानत्वे The राजाहल has at long last found its equal in दुर्जनवच तात O dear one (to be added in the Translation after poison)

Here राजाहल is first described as being too high (अहमेव गुणरूपानां गुरः) to enter into औपम्य with anything And then दुर्जनवचनानि are stated to be its equal This naturally makes दुर्जनवचनस attain that eminence to which राजाहल was lifted Hence अनुभूतौपम्यस्य उपमानत्वे प्रतीप

५६—सामान्य

सामान्य is whatever is assimilated with another merged into an other In the figure we are presented with two (or more) facts that owing to their similarity of attributes, merge one into the other and become indistinguishable While describing अभिरिक्तस्य says a poet मणिमयिभस्मिन्प्रकाशवचनवर्तिना । अभिरिक्तस्य स्या यन्नि च्छेदकमभिरिक्तम् ॥ (सा ६) Here the अभिरिक्तस्य with the white colour-scheme of their costume become indistinguishable from the moonlight. Thus, therefore is सामान्य Another poet describing the condition of a fugitive woman says —अहम् राक्षसभिरागत एवमिदम् । इव दुरो मन्त्रजिह्वा । तस्योपकृतवचनसती ॥ where the woman is described as being indistinguishable owing to like a tribute, from the creepers in which she had taken shelter This is सामान्य again. It is the poet's aim to

stress the गुणसाम्य between two things in this figure And to secure it, he indulges in a slight exaggeration and presents two things as *absolutely* non-different though really they are not so

सामान्य vs मीलित—This brings us to the distinction between the two figures In both, similarity of attributes leads to the non apprehension of one out of two circumstances Thus while in मीलित, मद्दोदय was not apprehended because its symptoms were similar to those of यौवनलीला in सामान्य, the अभिसारिकाs went undetected because their colour was similar to the moonlight But whereas (i) in सामान्य, the non apprehension is due to assimilation, in मीलित it is due to domination Because in सामान्य, both the circumstances were equally powerful, while, in मीलित, one is more powerful than the other Read रुद्रक—न चाय सामान्यात्कार । तस्य हि साधारणगुणयोगाद्भेदानुपलक्षण रूपम् । अस्य (मीलितस्य) तु उत्कृष्टगुणेन निरुद्धगुणस्य तिरोधानमिति महाननयो विशेष । (ii) In सामान्य, the *distinction* between two things becomes imperceptible In मीलित, one of the two things *itself* is obscured Read कुवलयानन्द—(वेनचित्) लक्षणसाम्यात् वेनचिद् वरीयसा तदन्यस्य स्वरूपतिरोधाने मीलितम् । स्वरूपप्रतीतावपि गुणसाम्याद् भेदतिरोधाने सामान्यम् । Again र गं—मीलिते तु निगूढमानवस्तु न प्रत्यक्षविषय इति न तत्र अतिव्याप्तिः ।

The distinction is subtle enough and कुवलयानन्द makes its मीलित comprehend both and goes to the extent of giving as instance of मीलित ए शेरु (मल्लिसमालय etc.) which is similar to what साहित्यदर्पण gives to illustrate सामान्य र गं refers to a view which looked upon मीलित, सामान्य and तद्वत् as varieties of one figure. The सामान्य in कुवलयानन्द comprehends those cases where, due to सादृश्य, two things cannot be distinguished e g पद्माक्षरपवित्रानां मुखं नाल्पि सुभ्रुवाम् Note that here no assimilation is involved as in the सामान्य of other आत्म्यश्रविस.

तद्वत् (first variety) of रुद्र was the forerunner of सामान्य of later आत्म्यश्रविस. अन्तः, विधनाय, नमज्जाय, अप्यय्यरीति all admitted the figure अप्यय्यरीति conceived it on slightly different lines [See above]

Essentials —[समानगुणनिवचनम्—कार्यप्रसंग] (1) There must be present two (or more) circumstances of identical attributes (2) Due to the attributes being similar, one circumstance must get assimilated with the other (3) One circumstance is perceived owing to its distinctive characteristics being marked, not because it is stronger as in मद्दोदय The other circumstance remains undistinguished owing to its distinctive characteristics remaining unnoticed (4) This means that when

both the objects or circumstances *are under notice* their distinctness goes unnoticed (5) Both the circumstances must be of equal force not one stronger as in मालित (6) The poet's aim is to drive at the गुणसाम्य between the two circumstances (7) The two things are not absolutely identical in quality but are *hyperbolically* so described

§ सू ७८ प्रस्तुतस्य etc Construe यत् गुणसाम्यविवक्षया प्रस्तुतस्य अन्येन योगात् ऐकान्यं वचने तत् सामान्यम् इति सूत्रम् । प्रस्तुतस्य अन्येन योगात् एकान्यं वच्यते where the प्रस्तुत is presented as (वच्यते) assimilated with the other (viz अप्रस्तुत) due to their coming together (योगात्) Is it proper to describe the two things as प्रस्तुत and अप्रस्तुत? Perhaps not Because in the instance of the अभिसारिकाs the च्योत्सना is as much प्रकृत as the अभिसारिकाs At least it is not अप्रकृत It is only विश्वनाथ besides our author who adopts this terminology of प्रस्तुत-अप्रस्तुत, प्रकृत-अप्रकृत in the matter of this figure So प्रस्तुत may apply to the अभिसारिकाs only in so far as they are the central figures of the description

वृत्ति —अतादृशमपि तादृशतया विवक्षितम् The two things are not really speaking as absolutely identical as the poet states them to be यत् अप्रस्तुतार्थेन सृक्त = योगात् in the सूत्र explained Which when it comes into contact (सृक्त) with the matter not under description तदेकामतया निगद्यते Is described as assimilated with the other or merged into the other समानगुणनिबन्धनात् सामान्यम् The name सामान्य accounted for It is सामान्य because based (निबन्धन) on similar attributes

St 166 मलयजरस etc Illustrates सामान्य अभिसारिकाs camouflaged with their sartorial colour-scheme in white cannot be made out in the moon light and therefore reach safely their destinations viz. the प्रियगृह सिततरदन्तपत्रकृतवक्त्ररश्मि Ivory pendants (दन्तपत्र) that are extremely white lend grace to their faces विततधाम्नि शशमृति घरा धवलयति (Locative absolute) when the moon with lustre spread out whitens the earth सुखमेव too comfortably निरस्तभिय अभिसारिकाs had to evade the public eye They were looked upon as wantons.

Here the अभिसारिकाs are described as getting merged into (अभिगम्यता गत) the moon light both being equally white (though really speaking their whiteness is not absolutely the same) Hence सामान्य इत्य etc. प्रस्तुत-तन्व्य i. e. प्रस्तुत-अप्रस्तुत अन्यून-अनातिरिक्ततया निगद्यताम् the whiteness of each described (निगद्य) as being neither less nor more than that of the other एकामतादेव is responsible for their assimilation. अत न पृथग्भावेन उदञ्च्यते Hence they are not noticed as distinct

relation between them to account for one being immediately followed by the other

When it is said that there is अनिश्रुय in all the three varieties of विशेष, we are not very much near any precise idea of the figure. For, अनिश्रुयोक्ति is the life of practically all figures. And should we attempt to find out any more specific feature in the three divisions of विशेष we are sure to be disappointed. In other words the three varieties of the figure present a motley assortment not governed by any common characteristic. जयरथ, for instance, says विशेषाश्च नव ग्रय । न पुनरेक-विधिष । i.e. he would look upon them as three distinct विशेषs, so different they are

That way the varieties bear resemblance to the varieties of विम which are equally heterogeneous. And just as रुद्र was responsible for the heterogeneous varieties of विम so is he responsible for those of विशेष

The three varieties of the figure —(1) In the first variety a thing is described as existing even in the absence of its acknowledged आश्रय. Sometimes it may be presented as existing without any आश्रय whatsoever. On occasions however it may be presented as abiding in other than the usual abode. Thus it is said of the fame of an eminent king that even when he is no more his fame persists —एव तु विप्र भुक्तावसरो निराश्रया येन सत्य कीर्ति । (र ग) This illustrates आश्रयराहित्य. आश्रयान्तरगतत्व is illustrated by—गनेत्रे सूर्ये दीपस्थानमरिष्टन्नि तत्परा । (कु.) said by one in praise of the brilliance of a lamp. Even when the sun has set, its rays coming to abide in the lamp dispel darkness. Here the rays are described as remaining in an abode different from their usual one. This variety could very well come under (अपेक्षे संख) अनिश्रुयोक्ति.

(ii) In the second variety one and the same thing is described as abiding in the same capacity in different abodes at one and the same time. Says a lover अनन्तरे पुर पश्चात् सर्वदिशि सीर मे । (कु.)—She is to me everywhere inside, outside in front behind in all quarters. Here the same नविरा is presented as being present simultaneously in different places. This also will come under (अपेक्षे संख) अनिश्रुयोक्ति.

विशेष (२) १३ पदोप (१) —In both, one thing abides in different places. But while in विशेष it abides there simultaneously, in पदोप it does so in turns (क्रम), one after another. Thus दीगद and अग्रद गगन strike us in विशेष while अग्न and अथाननय strike us in पदोप.

Read र. ग. —अत्र आद्यलक्षणे प्रागुक्तविशेषालङ्कारद्वितीयभेद अतिप्रसङ्गवारणाय क्रमेणेति । तत्र (विशेष) आधयस्य युगपदनेकाधारसङ्घात् नातिप्रसङ्ग ।

विशेष (२) vs यथासत्य —In यथामरय like एकत्रिधा वसति etc. we find one आधेय abiding simultaneously in द्विष विदुष, मृगीदृश, just as in विशेष, we find one आधेय simultaneously abiding in different abodes. But whereas in विशिष the आधेय abides in the same capacity (एकामा) in the different abodes in यथामरय it does so in different capacities (cp त्रिधा वसति)

(iii) In the *third variety* the poet describes someone doing one thing and in doing it securing the accomplishment of something else which is impossible (or also possible acc to सा द) The lovely lady when she sketches the decorative designs on her cheeks sketches her image on the mind of her lover, an impossible feat!—लिखित बालमृगाक्ष्या मम मनसि तया शरीरमात्मीयम् । स्फुटमात्मनो लिखन्त्या तिलक विमले कपोलतले ॥ (रुद्रट. ९१०) This means that her decoration has made the lover love her so fervently This is विशेष (३) Says a poet to his patron —त्वा पश्यता मया कल्प कल्पवृक्षनिरीक्षणम् (कु.)—In my act of seeing you I have had the privilege of seeing the कल्पवृक्ष itself an impossible thing Here the poet is represented as achieving कल्पवृक्षनिरीक्षण while coming across the king This means that the sight of the king will prove as fruitful to the poet as that of the कल्पवृक्ष This is विशेष (३) अज, in his lamentations over the death of इन्दुमती, says —O Death when you deprived me of her, you deprived me of my wife adviser, a friend a lovable pupil in fine arts!—गृहिणी सचिव सखी मित्र प्रियशिष्या ललिते कन्यविक्रौ । करुणाविमुखेन मृत्युना हरता त्वा वन किं न मे हतम् ॥ Here by taking away इन्दुमती death has taken away अनस everything an impossible matter This is therefore विशेष (३) [See below] This also will come under (असंभव सवध) अतिशयोक्ति

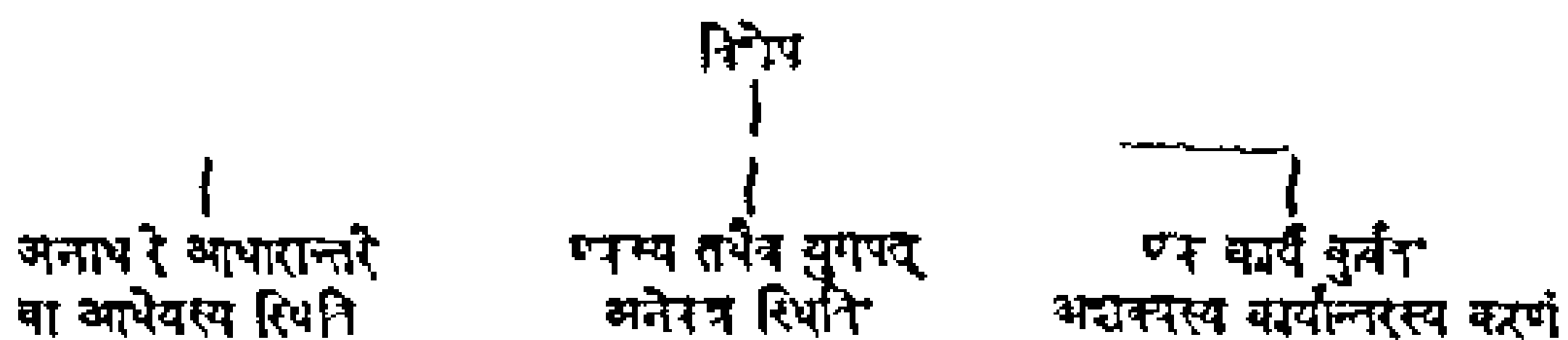
The relation between the thing done and the other thing achieved in विशेष (३) —जगन्नाथ rightly says that the thing done must be कारण in relation to the other thing achieved which is its कार्य Thus to take the first instance कपोलतिलकलेख results in मनसि स्वशरीरलेख Similar is किं नाम तेन न कृतं सुकृतं पुराणे येनार्चित्वाऽपि करुणाकरं हेलयापि ॥ (र. ग.) If on the other hand the two were merely सदृश the figure will not be विशेष but अभवसवधा वाक्यार्थनिश्चना Because in a निश्चना like व्योमनि बीजा कुरुते—यस्तु सने चरति सत्कारम् the idea is of सादृश्य viz that सत्सत्कार is like व्योमशीतलाप

Thus while विशेष (2) is based on कार्य-कारणभाव, निदर्शना is based on सादृश्य. That even रुद्रट must have conceived विशेष (2) as *not* concerned with सादृश्य is clear from the fact that विशेष is taken by him as an अलङ्कार based on अनिशय, not औपम्य. आलङ्कारिकs like अपर्ययदीक्षित overlook this point of distinction and therefore the instances they have given to illustrate विशेष prove to be those of निदर्शना [See below] Thus त्वा पश्यता etc. is really speaking, निदर्शना because it drives at औपम्य [तव दर्शन कल्पवृक्षदर्शनमिव]

विशेष (३) vs निदर्शना (१) — In both two facts are put side by side, in two syntactically related sentences. But while in विशेष the two facts are related as कार्य-कारण in निदर्शना, they are unrelated and hence suggest सादृश्य.

अशक्यवस्त्वन्तरकरण in विशेष (३) — If the वस्त्वन्तर is अशक्य, how is it that it is said to be the कार्य of the thing which is actually done? In the answer to this question exactly lies the significance of the figure. When it is stated that the कार्य, though अशक्य, comes to be achieved on doing a particular thing it naturally results in the exaltation of the thing actually done. Because, it means that the particular thing is so eminent that by doing it even the impossible is achieved. Not that the impossible thing is actually accomplished, but it is suggested that by doing the particular thing in question the impossible thing is as good as realised. This involves अनिशयोक्ति and is the source of the charm of the figure. This further shows that the other thing must be अशक्य as a matter of poetic necessity. The view of विशिष्टाद्य which also includes शक्यवस्तु within the scope of the figure is therefore ruled out.

We get the following scheme —

विशेष was first recognised by रुद्रट who also gives the three subdivisions adopted by later आलङ्कारिकs. रुद्रट admitted it and so did रुय्यर, विशाखा, जगन्नाथ, अपर्ययदीक्षित.

Essentials — [विशेष = अनिशय] (i) In the first variety, the अर्थेय must be presented poetically as abiding without any abode, or in an abode other than the usual one. (ii) In the second variety, one

thing must abide poetically, in the same form, at the same time, in different abodes (iii) In the third variety, while doing one thing, another thing must be achieved along with it (iv) The other thing must be impossible and its achievement must be not actual but poetically conceived, in order to exalt the thing done If it is not impossible, there is no अतिशयोक्ति and no charm But some आल्कारिकs include शक्य वस्त्वन्तर also, under the figure (v) The thing done and the other poetically claimed as accomplished must be related as कारण and कार्य respectively (vi) There must *not* be सादृश्य between them (vii) The thing done gets exalted when related to the impossible effect (viii) अतिशयोक्ति is present in all the three varieties

§ सू ७९ विना प्रसिद्धं etc Construe —प्रसिद्ध आधार विना आधेयस्य व्यवस्थिति (१), एकस्य एकात्मा अनेकगोचरा युगपद् वृत्ति (२), अन्यत् कार्यं प्रकुर्वन् अशक्यस्य अन्यवस्तुन तथैव करणम् (३) च,—इति त्रिविध विशेष स्मृतः । प्रसिद्ध आधार विना In the absence of the recognised abode This may result in either absence of any abode whatsoever, or presence of the आधेय in some other abode एकात्मा अनेकगोचरा युगपद् वृत्ति—The simultaneous existence of a thing, in the same form (एकात्मा), in different abodes (अनेकगोचरा) एकात्मा (Fem Adj वृत्ति) excludes यथासंख्य [See above] युगपद् excludes पर्याय (१) [See above] अशक्यस्य अन्यवस्तुन तथैव करणम् The accomplishment of some other impossible thing by the same stroke (तथैव तेनैव प्रयत्नेन) We saw how the other thing must be impossible, then only will it exalt the thing done सा द also includes शक्यस्य The other thing may be शक्य also acc to it. A शक्यवस्त्वन्तर lacking अतिशयोक्ति cannot be so poetical as अशक्यवस्त्वन्तर. जयरथ says that the वस्त्वन्तर may be चिकीर्षित or अचिकीर्षित, though अशक्य जयरथ illustrates अशक्य but चिकीर्षित वस्त्वन्तर by —माधु शिशुपाल्वध विदधत् कविमद्वध विदधे । रत्नाकर स्वविजय हरविजय वर्णयन् च्यवृणोत् ॥

वृत्ति —विशिष्टा स्थिति Hints at the propriety of the name विशेष-विशिष्ट = अतिशययुक्ता

St 168 दिवमपि etc Illustrates विशेष (१) Homage to the poets whose words survive them Construe —दिव उपयानाना अपि येषा अनल्पगुणगणा गिर आकल्प्य जगन्ति रमयन्ति ते कवय इह कथं न वन्द्या । आकल्प्य Till the time of the destruction of the Universe

Here the गिर continue to exist even when their प्रसिद्ध आधार viz the poets are dead गिर exist without any abode whatsoever, after the poets are no more. Hence विशेष (१), आधारराहित्ये

एकमपि वस्तु अपि shows the paradox involved in *one* thing coming to stay in various abodes at the same time. एकेनैव स्वभावेन एवात्मा of the सूत्र explained In the same capacity

St 169 सा वसद् etc Illustrates विशेष (२) The rival to some lady complains to the lady's lover that he is too preoccupied with the lady to pay any attention to herself! Sanskrit rendering:—सा वसति तव हृदये सैव अक्षिषु सा च वचनेषु । अस्मादृशीना सुन्दर अवकाशः कुत्र पापानाम् ॥

Here the same lady is described as simultaneously abiding in the heart, the eyes and words of the lover She does so in the same form or capacity Hence विशेष (२)

यदपि etc. Introduces the third variety रमसेन आरभमाणः Doing a thing vehemently This only shows that the act described as being done is conspicuous enough to be the basis of अनिशयोक्ति आरभमाणः Perhaps possesses the तार्किक meaning Producing (cp आरभ = उत्पत्ति, तन्तव षट् आरभन्ते) तेनैव यत्नेन Explains तथैव of the सूत्र By the same stroke of action अशक्यमपि कार्यान्तर आरभते Achieves (आरभ = उत्पादय) another result though it is impossible अशक्य e g मनसि आत्मीयशरीर-लेखनम् in लिखित बालमृगादया etc Practically every आल्थारिक insists on this requirement, because therein lies अनिशयोक्ति सा द wants to include शक्य वस्त्वन्तर also But this being void of अनिशयोक्ति cannot be as charming as the अशक्यवस्त्वन्तर And since अनिशयोक्ति is the keynote of विशेष, it is easy to see how शक्य वस्त्वन्तर is not in tune with it.

St 170 स्फुरदद्भुत etc. Illustrates विशेष, वस्त्वन्तरकरणे अशक्यवस्त्वन्तरस्य संपादनः A tribute to the beauty, prowess and learning of a king. Construe —स्फुरदद्भुतरूप उत्पत्तापज्वलन अनवद्यविद्य च त्वां सृजता सत्य विधिना नवो मनोभू (नव) सविता (नव) बृहस्पतिश्च भुवि ससृजे । नवः New Different from their counterparts in heaven मनोभू in respect of रूप, सविता in respect of prowess, बृहस्पति in respect of learning सत्य Indeed (Adv)

Here in the act of creating the king the Creator is described as having achieved the creation of नवमदन, नवमविता and नवबृहस्पति, which is an अशक्य वस्त्वन्तर To create a new मदन etc. is अशक्य Note that there is यथासंख्य—रूप, प्रताप and विद्या being in the same order connected with मनोभू, सविता and बृहस्पति

But is नृपसृष्टि the cause of (नव) मदनसिद्धि or सद्गुण to it? In other words, does it mean नृपसृष्ट्या नवमदनादयः सृष्टा or नृपसृष्टिः नवमदनादि सृष्टिगद्गरी? Plainly enough, it means the latter So the stanza should be properly speaking an instance of निर्देष्टव्यता, not विशेष

What is true of this instance is also true of some instances given by other आल्कारिकs, as we saw in the case of त्वा पश्यता etc. And this confusion was bound to arise due to the anomalous position of विशेष (३) What is meant by anomalous position will be clear from the following

विशेष in all its varieties was रुद्र's innovation Earlier आल्कारिकs had no विशेष and the काव्यप्रकाश borrowed it directly from रुद्र But while borrowing, the काव्यप्रकाश overlooked a very important fact and it was that it had already borrowed from उद्भट the figure निदर्शना (उद्भट's विदर्शना) which was *in form* identical with रुद्र's विशेष (३), though *in substance*, निदर्शना is based on सादृश्य, while रुद्र's विशेष is based on अतिशय (which रुद्र conceived as distinct from सादृश्य) रुद्र had no निदर्शना whatsoever, and therefore he had no fear of his विशेष (३) overlapping निदर्शना

So, after the का प्र had borrowed विशेष (३) from रुद्र and निदर्शना from उद्भट, it should have made them as exclusive of each other as possible, by drawing a line of demarcation between the two, as only जगन्नाथ did later with some success Its definition of विशेष (३) ought to have been categorical in the matter of exclusion of सादृश्य from the field of विशेष (३) This was not done and hence the ambiguity

But even supposing such an attempt at demarcation were made, it is not certain that it would have cleared *all* ambiguity Because कार्यकारणभाव when based on अनिशयोक्ति often shades off into सादृश्य Is there any sharp difference between नृपसृष्ट्या नवमदनादयः सृष्टा and नृपसृष्टिः नवमदनादिसृष्टिसदृशी ? Actually कार्यकारणभाव may be distinct from सादृश्य तन्तु पटसम्बन्ध is quite distinct from सुगन्ध-रत्नसम्बन्ध But when the कार्य-कारणभाव is अनिशयोक्तिमूल it is not so easy to mark off one from the other Hence better would it have been if the का प्र had admitted only one, निदर्शना widening its scope to comprehend कार्यकारणभाव, or विशेष (३) made broad enough to include सादृश्य It is typical of the influence of the का प्र that once it had admitted विशेष, though in excess of निदर्शना, no later आल्कारिक thought of improving upon it

St 171 गृहिणी etc. Illustrates the same : e विशेष, वस्त्वन्तरकरणे अशक्यवस्त्वन्तरस्य संपादने अज's laments over the death of his wife इन्दुमती मिथः सखी a friend to whom he confided all matters howsoever secret.

Here death, in robbing अज of इन्दुमती is described as having robbed him of all Thus इन्दुमतीहरण is one क्रिया, in doing it मृत्यु is

described as having done the other क्रिया of सर्वस्वहरण सर्वस्वहरण is अशक्य, at least to the extent that it involves अनिशयोक्ति And it could be said that इन्दुमनीहरण has resulted in सर्वस्वहरण So कार्य-कारणभाव Hence विशेष (३), वस्त्वन्तरकरणे अशक्यवस्त्वन्तरस्य संपादन

सर्वत्र etc The वृत्ति refers to विशेष being based on अनिशयोक्ति which underlies a good many अलंकार As we saw, विशेष itself means अनिशय एवविधविषये refers with greater probability, to विशेष in general than only to its third variety अतिशयोक्ति Exaggeration not the figure अतिशयाक्ति though we have seen how all the three varieties could even come under the figure अतिशयोक्ति (अमबधे सक्थ) सा विना अतिशयोक्ति विना प्रायेण अलंकारवायागात् It is not possible, generally speaking to have a figure (of speech) without it This makes it clear that अनिशयोक्ति is used here in the general sense of exaggeration and not अनिशयोक्ति अलंकार What is suggested is that an अलंकार generally involves a hyperbole and it is this that makes it charming प्रायेण In स्वभावोक्ति we have no अनिशयोक्ति Even, on occasions भाविक काव्यश्रि, स्मरण, भ्रान्तमान् or तद्गुण may have no अनिशयोक्ति in them.

अत एव उक्तम् सैषा सर्वत्र etc. भामह's tribute to अनिशयोक्ति cited सैषा etc. The stanza will be better understood when read with the preceding one which is इत्येवमादिरुदिता गुणानिशययोगत । सर्वैवातिशयोक्तिस्तु तस्यैव तां यथागमम् ॥ सैषा सर्वत्र वक्रोक्ति etc. It is clear from this that वक्रोक्ति is the same as अनिशयोक्ति referred to in the preceding श्लोक. वक्रोक्ति Lit speech with a twist, i. e. ornate speech अनिशयोक्ति वक्रिमा is the same as अनिशय says सा चू सैषा सर्वत्र वक्रोक्ति. This ornate expression or अनिशयोक्ति is present in all figures (generally) अनया अर्थ विभाव्यते a (plain) fact is made to look charming (विभाव्यते) by it What are all figures? They are simple facts overstated or presented in exaggerated colours विभाव्यते विविधो भाव्यते—प्रदीपः विविधवत्या भाव्यते—सा चू is rendered striking वक्रोऽस्या कविना कार्य The poet should make an effort to achieve अनिशयोक्ति. कोऽलंकारोऽनया विना Bears out सा विना प्रायेण अन्वयस्वायोगत् of the वृत्ति It is interesting to see how दण्डिन् also lavishes unstinted praise on अनिशयोक्ति —अन्यरान्तरगामयेकमादु परादणम् । वगीरामहितमुक्तिमिमाननिशयाइवाम् ॥ (का द २. २२०) Read जयस्य— इति अनिशयस्य द्वयी गति वक्तव्यं वक्रिमाविनिर्बलेन सामान्यहमा भवति मेदेऽयमेद इत्येवमादि रूप विशेषात्मा वा । तत्राप सर्वैव अन्वयस्वायोगत् अन्वयगतम् ।

५८—तद्गुण

We saw in मूलिन how a thing was obscured by another, we saw in समन्व, how a thing was assimilated with another, and now

in तद्रूप we shall see how *quality* of a thing is suppressed and obscured by the more powerful *quality* of another thing. If in मीलित and सामान्य, the charm lay in a धर्मिन् being dominated or assimilated by another, in तद्रूप, the charm lies in the धर्म of one thing being dominated and obscured by the stronger धर्म of another thing. And it is easy to see how in such cases, at least in some of them, the poet's aim will be to bring into limelight the धर्मिन् credited with the powerful धर्म. Occasionally, however, the poet's aim may be simpler, to wit, to draw attention to the kaleidoscopic changes in the quality of a thing wrought under the influence of some other contiguous thing.

Thus a poet who wants to lavish praise on the golden complexion of a नायिका refers to the change wrought in the white colour of roses that appear yellow as they come in contact with her golden-coloured neck!—कुब्जकमालापि कृता कार्तस्वरभास्वरे त्वया कण्ठे । एतत्त्वमानुलिप्ता चम्पक-
दामभ्रमं कुरुते ॥ (रुद्रट ९. २५). Another poet flatters the बिम्बाधर of the नायिका saying:—पञ्चरागायते नासामौक्तिकं तेश्वरत्विषा । (कु.)—How the pearl in the nose has turned into a ruby thanks to the (ruddy) lustre of your lower lip! These are cases of तद्रूप अलंकार.

तद्रूप vs. मीलित:—In both, one contiguous thing influences another. In both, the stronger obscures the weaker. But whereas (i) in तद्रूप, one धर्म obscures another and takes its place, in मीलित one धर्मिन् obscures another and becomes conspicuous. Read रुस्यकः—
न चेदं मीलितम् । तत्र हि प्रकृतं वस्तु वस्त्वन्तरेण आच्छादितत्वेन प्रतीयते, इह तु अनपह्नवस्वरूपमेव प्रकृतम् वस्त्वन्तरगुणोपरक्ततया प्रतीयते इति अनयोर्भेदः । Again र. गं.:—तद्रूपे वस्त्वन्तर-
गुणानां भिन्नत्वेन अग्रहणे अपि वस्त्वन्तरस्य ग्रहणमस्ति एव इति न तत्र प्रसंगः । (ii) In तद्रूप the quality obscuring another must be dissimilar to it. Otherwise there cannot be any questions of replacement. In मीलित, the धर्मा of both the धर्मिन्s must be similar. Cp. रुद्रटः असमानगुणं यस्मिन्नतिग्रहलगुणेन वस्तुना वस्तु । संसृष्टं तद्रूपतां धत्ते.....॥ Again तर्क्यामीशः—मीलिते स्वजातीयोत्प्रेक्ष्यगुणतिरोधानम् । अत्र तु विजातीयोत्प्रेक्ष्यगुणेनापह्नवगुणतिरोधानम् ।

तद्रूप vs. सामान्य:—In both there is non-perception of a fact as it is. But while (i) in तद्रूप, the non-perception relates to the गुण of an object which is ousted by the stronger गुण of another object, in सामान्य, the non-perception relates to the thing itself which is assimilated with another. (ii) In तद्रूप, the गुणs of the two contiguous things are dissimilar. In सामान्य, they are similar. (iii) In

तद्गुण the गुण of one is stronger than that of another In सामान्य, the गुण of the two contiguous things are of the same intensity

तद्गुण dates back to रुद्र who recognised two varieties of it, the first of which became the सामान्य of other आलंकारिकs, while the second has come down as the तद्गुण of later आलंकारिकs, beginning with अलङ्कार It is once more a testimony to the influence of the का प्र that what ever innovations it initiated were accepted without demur by his successors And we find रुच्यक, विश्वनाथ, नगनाथ and अप्पय्यदीक्षित all admitting as तद्गुण the second variety of रुद्र's तद्गुण

Essentials — [तस्य अप्रकृतस्य (? प्रकृतस्य वा) गुण अत्र अस्ति—का प्र] (1) Two things must be contiguous enough to influence each other (2) They must possess गुणs that are dissimilar (3) The गुणs may be colour or such other qualities Read कुवलयानन्द —तद्गुण अतद्गुणयो पुन गुणशब्द रूपरसगन्धादिगुणवाची । (4) The गुण of one must be stronger than that of the other which it obscures (5) The thing with the stronger quality may be प्रकृत or अप्रकृत (6) When it is प्रकृत the poet's aim is evidently to exalt it When it is not प्रकृत, the poet's aim is only to note the striking kaleidoscopic changes (7) There is also charm due to the विराध implicit in a धर्मिन् losing, though temporarily, its धर्म (8) The terms प्रकृत and अप्रकृत respectively indicate the central theme and what is contiguous thereto Because, strictly speaking both the things are प्रकृत as they enter into the picture (9) The बलीयान् गुण is that which obscures the other (10) The thing has its quality obscured only so long as the other thing is by its side

§ सू ८० स्वमुत्सृज्य etc Construe —अत्युज्ज्वलगुणस्य योगात् यद् वस्तु स्व गुण उत्सृज्य तद्गुणतामेति स तु तद्गुण इति मन्यते । अत्युज्ज्वलगुणस्य योगात् Owing to its contact with another thing of very brilliant attributes अत्युज्ज्वलत्वं suggests that the गुण outshines the other स्व गुण उत्सृज्य Note that the स्वगुणत्याग is not permanent but temporary lasting only so long as the other thing is beside it तु marks transition to the new figure Note that the सूत्र is significantly vague on the point of प्रकृतत्व or अप्रकृतत्व of the two वस्तुs. As we saw, the thing with stronger quality may be either प्रकृत or अप्रकृत the two terms being used rather freely, as said above The वृत्ति however unjustifiably specifies the thing with stronger quality as अप्रकृत

वृत्ति —तिरस्कृतनिजरूप Note that by interpreting गुण in the सूत्र as रूप the वृत्ति unnecessarily limits the scope of the figure to the one

गुण viz. रूप. See again how वर्ण is alone referred to in the वृत्ति to अतद्गुण. As we saw (Essential 3), कुवल्यानन्द rightly interprets गुण as not confined to रूप only. But the उदाहरण of the आलङ्कारिक we find confined to रूप only. प्रगुणया स्वगुणसपदा उपरक्त Tinged or influenced by the powerful (प्रगुण = उत्कृष्ट) quality possessed copiously by it. स्वगुणसपत् cp उदात्त वस्तुन सपत् सपत् superabundance तद्व्यतिभास समासादयति Assumes the semblance or likeness of the other thing तस्य अप्रकृतस्य गुण अत्र अस्ति — अत्र = हीनगुणे प्रकृते. Note that this portion of the वृत्ति makes the उत्कृष्टगुण as अप्रकृत, हीनगुण as प्रकृत. But this is unwarranted. In कुब्जकमालादि etc. and पद्मरागायते etc., the उत्कृष्टगुण वस्तुः viz कण्ठ, अधर are properly speaking the प्रकृत. Again to talk in terms of प्रकृत-अप्रकृत in the matter of such figures is not very accurate, though it may be convenient, as we saw already.

St 172 विभिन्न etc. Illustrates तद्गुण रैवतक mountain described as possessing green emeralds so abundantly that the colour of the sun's horses underwent a change as they passed over it. Construe — यत्र (रैवतके) गरुडग्रजेन (= अरुणेन) परित स्फुरन्त्या रचा विभिन्नवर्णा सूर्यस्य रथ्या वशकरीरनीलै रत्नै परित स्फुरन्त्या रचा स्वा रच पुन आनिन्यिरे । The sun's horses are green. They were rendered red in the first instance by the ruddy hue of अरुण the sun's charioteer. But they were again restored to their original green hue by the emeralds on the रैवतक गरुडाग्रज = अरुण who is proverbially red. परित स्फुरन्त्या रचा indicates the रच् as being powerful. विभिन्नवर्ण with colour changed. यत्र = रैवतके सूर्यस्य रथ्या the horses of the Sun seven in number and of green colour वशकरीरनीलै Green (नील) like the shoots of bamboos करीर (m & n) shoot. Perhaps the poet even wants to suggest that the रत्न appeared green due to the lustre of वशकरीरसु. This appears unlikely though looking to the word हरिमणीना of the वृत्ति. The reference seems to be to emeralds in particular. A vein of उदात्त.

Here the colour of the horses is first obscured and replaced by the colour of अरुण. This is one तद्गुण. When they are again given the green tinge by the green shade of the jewels there is another तद्गुण. And, if the jewels are not emeralds but any jewels made green by the colour of the bamboo shoots we have one more तद्गुण. The stanza will be पूर्वरूप acc. to कुवल्यानन्द. Where a thing losing its quality for sometime again regains it we get पूर्वरूप acc to it. र गे refers to a view which admits a figure called मनेह्य embracing cases where a thing assumes one quality after another.

अत्र etc अह्णः (गह्वाग्रज) colour is here described as stronger (प्रगुण) than that of the horses, and the वर्ण of the green jewels as stronger than that of अह्ण. How else could the horses that appeared red become green once more? Note that here the प्रकृत if at all we were to think in those terms will be the रत्न. Because the subject of description being the रत्नक, the poet wants to pay a compliment to the jewels thereon. This shows how the वृत्ति तस्य अप्रकृतम्य गुण अस्ति is too narrow to cover all cases because here रत्न are not अप्रकृत.

५२.—अतद्गुण

अतद्गुण was an innovation first introduced by the काव्यप्रकाश as a sequel to तद्गुण. As the name indicates the figure consists in the failure of an object to get tinged by the stronger quality of another contiguous object. Thus the figure consists in the violation of exactly that principle which underlies तद्गुण viz that the stronger गुण of an object must obscure and replace the weaker गुण of another contiguous object. When a नायिका says to the lover चिर रागिणि मच्चित्ते निहितोऽपि न रजसि (कु) we get an अतद्गुण because the नायक even when placed for long in the रक्त हृदय does not become रक्त.

अतद्गुण vs विशेषोक्ति —Involving as it does the violation of causation viz the non realization of an expected result अतद्गुण bears very close resemblance to विशेषोक्ति where also we find the effect not materialising even when the causes are there. So close is the resemblance that it would not be rash to suggest that in initiating this figure the काव्यप्रकाश overlooked how its scope was already covered by विशेषोक्ति. र ग in fact refers to a school that looked upon अतद्गुण as a sub-division of विशेषोक्ति —सति गुणप्रवृत्तिरित्युक्तं तद्गुणप्रवृत्तिरुपकार्यमावाप्तक अयमतद्गुणो विशेषोक्तेरवान्तरभेदः, न त्वल्यवन्तरम्. जयरथ mentions and supports a similar view point. Read —वस्तुतस्तु समवत्येव (अतद्गुणे) कार्यकारणभावः । अत एव अल्यकारमाहृता विशेषोक्तयन्तमात्र एव उक्तः । रुद्रयक says that in अतद्गुण we have no कार्य-कारणभाव as in विशेष. But, as जयरथ points out that there is कार्य-कारणभाव.

Now that it is recognised as an independent figure (1) अतद्गुण covers those cases where a गुण does not tinge another in spite of favourable circumstances. विशेषोक्ति on the other hand will cover such cases of कारणसत्त्वे कार्यभाव as are not covered by अतद्गुण. Read सा द —अत्र च गुणाप्रवृत्तिरुपकार्यमावाप्तक विशेषोक्तेरभेदः । (ii) There is a greater element of अनिश्चयोक्ति in अतद्गुण than in विशेषोक्ति. [See below]

When one गुण, that should have otherwise dislodged another, fails to do so, we naturally feel surprised. This tends to draw our attention to the circumstance that comes in the way, as in विशेषोक्ति. Thus in the instance चिर रागिणि etc., we ask ourselves what is it that comes in the way of the नायक becoming रक्त? And when we realise that it is उदासीनता towards the नायिका, we perceive the charm and significance of the violation of causation.

In अतद्गुण, moreover, there is a greater element of अनिशयोक्ति than in विशेषोक्ति. In विशेषोक्ति, the causes stated such as निद्रानिवृत्ति etc. (St 83) are वास्तविक causes. In अतद्गुण, on the other hand, they are अव्यवसित. Thus in चिर रागिणि etc., रमणध्यान is अव्यवसित as रमणस्य चित्ते निधान—Contemplation of the lover is अव्यवसित as *placing* of the lover in the passionate heart. And this makes the अतद्गुण possible. How otherwise could we expect the नायक to be रक्त if he is merely meditated upon by the नायिका? But when we think in terms of the नायक *being placed* in the रक्त heart, we do expect him to be रक्त because we know that a thing contracts the colour in which it is dipped! This अव्यवसाय, of course leaves scope for रेष.

अतद्गुण was first admitted by the का प्र obviously as a sequel to तद्गुण, admitted by रुद्रट. After का प्र, रुय्यक, विश्वनाथ जगन्नाथ, अप्पय्यदीप्तिन all admitted the figure.

Essentials — [न विद्यते तस्य (प्रकृतस्य अप्रकृतस्य वा) गुण अत्र] (i) There must be two objects one of which possesses a गुण in a potent form, whose contiguity is poetically conceived like रमण and हृदय in the instance given above. (ii) The contiguity, though poetical of one possessing the particular quality in a potent form must make us expect its reaction on the other object. (iii) Though expected, this reaction must not show itself. (iv) This non-realisation of the expected result is charming because it is अनिशयोक्तिमूढ and draws our attention to the circumstance that comes in the way. (v) The thing possessing the quality in a potent form may be प्रकृत or अप्रकृत. (vi) It is unnecessary for the poet to state the qualities of both, as in तद्गुण. But it is presumed that the qualities are dissimilar. How else could there be any scope for one *contracting* the quality of the other?

§ सूत्र ८१ तद्गुणानुहार etc. Construe —अस्य तद्गुणानुहारं चेत् तद् अतद्गुण स्यात्। अस्य तद्गुणानुहारं If that thing does not contract the गुण of the other अस्य refers to वस्तु only of the preceding पदविना. It does not

stand either for प्रस्तुत or अप्रस्तुत तद्रूपाननुहार तत्र refers to अत्युज्ज्वलगुण वस्तु of the preceding कारिका अनुहार. Non-contraction non assumption (अनुहार = अनुहरण receiving from another) Note that रूप un necessarily restricts the scope of the figure as we saw under तद्रूप

वृत्ति —तदीय वर्ण The colour of the object of potent quality. रूप = वर्ण must be taken as indicating गुण *cp* How in the instance from र ग there is no रूप —कुचाभ्यामानीड सद्वज्रठिनाभ्यामपि रमे । न काठिन्य भवेत् तव हृदयमत्यन्तमृदुलम् ॥ समवन्त्यामपि योग्यताया Even when this was to be properly expected (in view of the गुण being वृष्ट in the other object) इदं न्यूनगुण Note that the poet will never say that the thing is न्यूनगुण Whatever does *not* contract the quality which it ought to is न्यूनगुण

St 173 धवलोऽसि जह etc. Illustrates अतद्रुण in the 2nd half A नायिका makes a grievance that the नायक does not respond to her love for him Sanskrit rendering —धवलोऽसि यद्यपि सुन्दर तथापि त्वया मम रञ्जित हृदयम् । रागमरितेऽपि हृदये सुम्न निहितो न रक्तोऽसि ॥ रागमरित Filled with राग मरित brings to us the notion of an object filled with राग and shows how there was scope for नायक to be रक्त

Here in the second half the नायक is stated as having been placed in the रागमरित हृदय and still not getting रक्त Hence अतद्रुण. Here हृदय can be described as प्रकृत because the नायिका wants to describe it to the नायक and the नायक as अप्रकृत So here we get अप्रकृतेन प्रकृतस्य गुणाननुहार In the first half we have विषम, acc to मा च — पूर्वाधे धवलस्य विरुद्धरागजनकत्वेन विषमाल्कारोऽपि । सा चू says it is विरोध But मा च 's assessment seems better

किं च तदिति etc The सूत्र made applicable to those cases also where the अप्रकृत is अधिकगुण प्रकृत हीनगुण तद्रूपाननुहार thus would mean अप्रकृतरूपाननुहार अस्य = प्रकृतस्य That is, the न्यूनगुण प्रकृत does not assume the quality of the अधिकगुण अप्रकृत [In St 173, न्यूनगुण was अप्रकृत—नायक, अधिकगुण प्रकृत—हृदय] कुतोऽपि निमित्तात् —As we saw this violation of कार्य-कारणभाव is based on अतिशयोक्ति इत्यपि अपि This also is अतद्रुण in addition to the one illustrated in St 173

St. 174 रागमधु etc Illustrates अतद्रुण where the हीनगुण is प्रकृत, अधिकगुण अप्रकृत The swan's hue remains unaffected whether he dives in the white water of the Ganges or the black water of the Jumna Construe गङ्गा अम्बु सितम्, यामुन अम्बु कज्जलमम् । राजहस उभयत्र मञ्जत

त्व शुभ्रता सैव (सा) । न चीयते, न अपचीयते च । चीयते is heightened, अपचीयते is lessened गङ्गा = of the Ganges

Here even when the waters are so white and so black, राजहस's hue remains unaffected राजहस, the हीनगुण is प्रकृत, गङ्गा अबु and यमुन अबु, the अधिकगुण, are अप्रकृत. Hence अतद्गुण, प्रकृतस्य हीनगुणत्वे, अप्रकृतस्य च अधिकगुणत्वे Note that there is अपस्तुतप्रशंसा (अन्योक्ति) also in the Stanza

६०—व्याघात

व्याघात is a super stroke and the figure is occasioned when an antagonist deals a super-stroke to his opponent and thereby establishes his supremacy over him. The super stroke imagined by the poet is ingenious enough It consists in the adversary undoing a thing done by his opponent, and then too undoing it by the same means or instrument as was employed by his opponent for doing it. It is a double triumph Firstly, the adversary undoes the thing, and secondly, what was an instrument for achievement of a thing in the hand of his rival, he turns into an instrument for frustration The wicked injure the poor with *words*, but with *words* do the good make the poor happy —दीनद्रुमान् वचोभिः खलनिकरेऽनुदिन दलितान् । पञ्चवयन्युल्लसिता नित्यं तैरेव सज्जनधुरीणा ॥ (र. ग) This is व्याघात where a thing is actually done (निष्पादित) and undone

Sometimes the व्याघात may present itself in another form. The thing may not have been done, but is sought to be done (निष्पिपादयिषित) by a particular means, by someone. And since it is not done, there cannot be any actual undoing of it, so here it is only sought to be undone by the same means by the rival. 'How *feeble* you are, my darling, to undertake a journey with me' ? said the lover to his beloved, who scores him off as she aptly retorts — 'That is why I insist upon accompanying you, my dear ! Forsooth I am too *feeble* to stand the pangs of separation !' " इदं त्वं निष्ठ... मृदुरसि न चायाससहना । मृदुर्लभे हेतुः सुभग भवता गन्तुमधिकं न मृदो सोम यदिरह्यतमायाममसमम् ॥ (सा. द.) Here feebleness that was urged by the नायक as a cause for गमननिवृत्ति—only sought to be achieved—comes to be stressed by the नायिका as the reason for गमन —When the father refused consent to his small son to accompany him when he (the father) was going on a military expedition, because he (the son) was too *tender*, the son turns the tables on his father, saying that his tenderness was the reason why he should not be left behind!—इदं

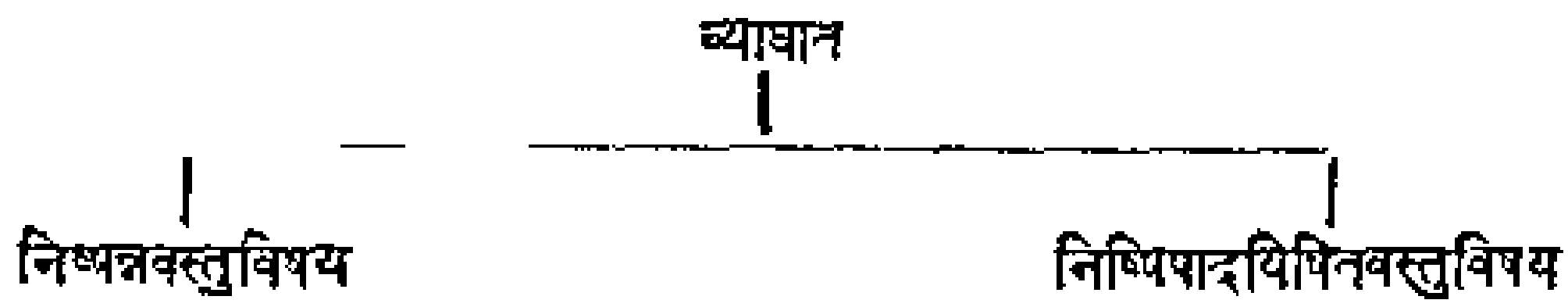
चे, बाल इति मय्यपरित्याज्य एव ते । (कु) This second variety is not to be found in the का प्र रयक seems to have initiated it

Thus we find, in this variety something which is stated by one party as capable of producing a particular result happens to be proposed by the other party as a means for securing exactly the opposite result. In the first variety, on the other hand, something was actually achieved by one means by one party, and was upset by that very means by the other party. Read जयस्य —नत्र (=प्रथमे व्याघ्राने) हि येनकेनचिदुपायेन निष्पादितं सद्यस्तु तमेव अन्येन अन्यभात्रियते ह्युक्तम् । इह तु किञ्चिन् निष्पादयितुं समाव्यमानस्य कारणस्य तद्विरुद्धनिष्पादकत्वेन समर्थनम् ।

The two rival parties in व्याघ्रान् of the first variety may, as in प्रत्यनीक, be sometimes related as उपमान and उपमेय, the party undoing the work of another being उपमेय in relation to the other whose work is undone which is उपमान. Then the figure gets a deep tinge of व्यतिरेक, the उपमेय being suggested as superior to the उपमान. जयस्य says अतश्चास्य सर्वात्मना व्यतिरेको निमित्तत्वं यायात् । २ ग suggests that व्याघ्रान् will come under व्यतिरेक —नहि अस्य उत्तमकारव्यतिरेकनिर्मुक्तं प्रकारोऽस्ति येन स्वातन्त्र्यमभ्युपगच्छेम । In St 175 दृशा दग्ध etc., the poet thinks of the वामलोचनः as उपमेय in relation to विरुपाक्ष, the उपमान. [See below] Sometimes, however, as in प्रत्यनीक the two parties may be genuine adversaries. Thus in दीनद्रुमान् etc., the छन्दः and सज्जनः are actual opponents. If we also get a comparative measure of their powers in the stanza, and hence a suggestion of औपम्य, it is incidental. And to the extent that there is a suggestion of औपम्य, here also we have a vein of व्यतिरेक.

In the second variety, on the other hand there is not rivalry in action, as in the first, but rivalry in repartee. Here we find two parties engaged in a dialogue one of which worsts the other by a smart repartee. In this variety therefore, there is no element of व्यतिरेक, but a semblance of विषम (२)—कर्तुं क्रियाफलानवाप्तिं अनर्थप्राप्तिश्च [रयक rightly marks off विषम (२) from व्याघ्रान् (२) —अत एव द्वितीयाद् विषमाद् भेदः । तत्र हि कार्यस्य अनुत्पत्तिः, अनर्थस्य च उद्भवनम् । इह तु कार्यमकार्यमेव न भवति । तद्विरुद्धस्य अनर्थस्य व्यतिरेविणोऽपि अत्र सुष्ठुकार्यत्वात् । In विषम, the desired thing cannot be achieved, the undesired is achieved. Here the desired thing can be achieved though with difficulty. But the undesired can be achieved with ease. Thus गमनविहृति can be realised on the score of मर्देव, but with difficulty. गमन, on the other hand, can be realised with greater ease.]

Thus we get the following scheme —

रुद्र was the first आल्कारिक to conceive the figure व्याघात, but his व्याघात was altogether different from that of the का. प्र which, therefore, seems to have initiated the figure on the present lines का प्र thought of the first variety only रुद्रक discovered the second variety for the first time And विश्वनाथ, जगन्नाथ, अप्पय्यदीक्षित all followed him in admitting two varieties of the figure

Essentials — [निष्पादितवस्तुव्याहृतिहेतुत्वात्, निष्पिपादयिषितवस्तुव्याहृतिहेतुत्वात् वा । का प्र, रुद्रक and जगन्नाथ with slight modifications] (1) In the *first variety*, there must be two parties related as उपमान and उपमेय or as genuine opponents. (2) One of these must have achieved something by a particular means (3) The second must upset it *by the same means* (4) The second is therefore made conspicuous (5) If the two things are related as उपमान-उपमेय, it is the उपमेय which thus outstrips the उपमान and gives rise to व्यतिरेक (6) In such cases, the poet's aim is obviously to exalt the उपमेय. (7) Also if the two parties are real adversaries, the poet's aim is to exalt one over the other, but here the औपम्य is only incidental (8) In the second variety, the two are parties to an argument, engaged in a 'battle of wits' (9) In this argument, one party suggests a particular circumstance for pursuing some course of action, while the other party gives that very circumstance for *not* pursuing that course of action and thus turns the tables on the other party (10) If in the first variety, the charm lies in the same means undoing a thing done, in this variety it lies in the same circumstance being proposed to achieve a result contrary to the one which the other party expected to achieve therewith.

§ सू ८२ यद्यथा etc Construe — येनपि यद् यथा साधितं तद् अग्रेण तथैव अन्यथा यद् विधीयेत स व्याघात इति स्मृतः । As said above, का प्र has व्याघात only of the 1st variety, (निष्पन्नवस्तुविषय) केनपि by उपमान or a real opponent. यथा साधितं तथैव अन्यथा विधीयेत Should be upset (अन्यथा विधा) by the *same* means (तथा) by which it has been achieved by the other party. साधित = निष्पादित — Shows how the definition does not comprehend the other variety based on निष्पिपादयिषित thing

वृत्ति.—येन उपायेन यथा of सूत्र explained उपरक्षितम् Achieved जिगीषुतया. The poet's aim is to show one as superior to the other. Thus he secures by presenting the party that he wants to exalt as desirous of scoring a success on the other. तदुपायकमेव अन्यथाकरणम् 1 e. तेनैव उपायेन अन्यथाकरणम्. साधितवस्तुन्याहतिहेतुत्वात् Explains the name of the figure. The figure is occasioned by the undoing (व्याहति) of a thing that is achieved

St 175 दृशा दग्ध etc Illustrates व्याघात, निष्पादितवस्तुविषय A tribute to वामलोचनाs suggesting that they outstrip even शिव Con-
strue —या (विरूपाक्षेण) दृशा दग्ध मनसिज दृशैव जीवयन्ति ता विरूपाक्षस्य जयिनी वामलोचना स्तुवे । मनसिज or मदन was burnt down by शिव with a glance of his third eye He is revived by women with glances विरूपाक्ष = शिव. Lit 'of ugly eyes' With his third eye, शिव looks ugly cp वपुर्विरूपाक्ष (कु. स ५ ७२) वैरूप्यं च विनेत्रत्वात् इति क्षीरस्वामी—महिनाथ Note the contrast between वामलोचना and विरूपाक्ष

Here वामलोचना. are proved to outstrip शिव in that they succeed in reviving *with glance* मदन who was burnt down by a look of शिव The poet wants to suggest वामलोचना as उपमेय, शिव as उपमान, because otherwise there is no real antipathy between them Hence व्याघात, with a vein of व्यतिरेक, which is also suggested by वामलोचना and विरूपाक्षस्य Read सूचकः—सोऽपि (व्याघात) व्यतिरेकनिमित्तत्वेन अत्र उक्त । 'विरूपाक्षस्य' 'वामलोचना' इति व्यतिरेकगर्भादेव वाचकौ ।

६१—ससृष्टि

ससृष्टि is 'combination', 'aggregation' and, as the name suggests, in the figure we are presented with a combination of two or more of the figures given heretofore The figures that enter into the combination in ससृष्टि may be शब्दालंकारs, dealt with in उ. IX, or अर्थालंकारs in उद्भास X, or both Thus we may get a ससृष्टि of two or more शब्दालंकारs, or a ससृष्टि of two or more अर्थालंकारs, or a ससृष्टि of शब्दालंकारs and अर्थालंकारs The first will be called शब्दालंकारससृष्टि, the second अर्थालंकारससृष्टि, the last शब्दार्थालंकारससृष्टि

In ससृष्टि, to whichever of the three classes it may belong, the अलंकारs stand *mutually independent* That is to say, they are incorporated in such a way that if one is detached, the other or others will not be affected To take the instance, लिप्यतीव तर्जनीनि etc., in the first half we have उत्प्रेक्षा quite independent of the उपमा in the second viz. असत्पुरुषस्येव If we were to drop the उपमा, the उत्प्रेक्षा will not suffer, or if we drop the उत्प्रेक्षा, the उपमा will not suffer

Thus what is meant by the different figures remaining independent in ससृष्टि is that they are detachable one from the other, and are not *organically* connected as in सक्क that follows this figure [*vide* सक्क] To use the नैयायिक terminology, there is सयोग between the figures as they stand in समृष्टि And as we know in तर्क, सयुक्त things can be detached one from the other, without affecting the integrity of either The कवि in वृक्ष-कविसयोग can be detached from the वृक्ष and neither the कवि nor the वृक्ष loses its integrity So also the figures in मसृष्टि can be separated, one from the other, and none loses its integrity The आल्कारिक्स put it less technically, but all the same, more effectively, when they say that in ससृष्टि, the different figures are mixed up in the same way in which sesamum and rice get mixed, (तिलतण्डुलन्याय) The housewife never finds it difficult to sift तिल्स from the तण्डुल्स ! Read रुय्यक —अलकारान्तरत्वेऽपि च सयोगन्यायेन स्फुटावगमो भेदः । अन एव तिलतण्डुलन्याय तस्य यथार्थतामवगमयति ।

The question naturally arises as to the limits within which the individual figures must occur to give rise to ससृष्टि It is necessary to define these limits in view of the fact that we may get a good many figures in the space of a few stanzas. Supposing there is one figure in one stanza, and another in the following one, will it be ससृष्टि ?

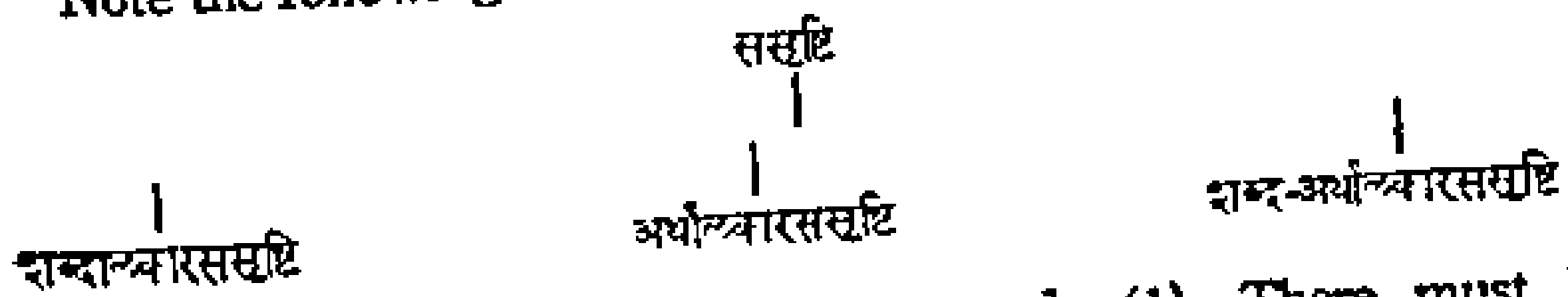
आल्कारिक्स have thus fixed the limits If the अल्कारs occur in *one* वाक्य, it is संसृष्टि Also if they occur in one श्लोक or stanza, though it may embody अनेकवाक्यs it is ससृष्टि This naturally makes it clear that if in a युग्म i.e. a couple of stanzas that together embody *one* वाक्य, we have more than one अल्कार, mutually independent, we get ससृष्टि because though the stanzas are two, the वाक्य is one If these figures occur in a कुल्लव i.e. a group of three to five stanzas, embodying one sustained वाक्य, we get ससृष्टि Read जयरथ —सद्यमानत्वेन च प्रतिपत्तिरिति अल्काराणां एकस्मिन् वाक्ये तत्तच्छब्दसि वा भवति । यदाहु —'वाक्यार्थभेदेऽपि एकश्लोकान्तर्गतत्वेन अल्कारस्य अल्कारान्तरमाहित्यं प्रतिपादयति एव । अविदूरत्वाद् विभिन्नश्लोकान्तर्गतेन वाक्यभेदव्यवहितत्वात् भवति ससृष्टि' इति । कुल्लवद्वयी अपि अल्काराणां वाक्यैककल्पनया यदि अविच्छेदनप्रतिपत्तिप्ररोहः स्यात्तदा अत्रापि ससृष्ट्यवगमयोग्ये न वक्षिहोषः ।

Is ससृष्टि a separate figure? —Since in ससृष्टि, we get merely a combination of the figures, mutually independent, the question arises as to whether such a combination can be viewed as a *separate* figure There seems to be a consensus of opinion among आल्कारिक्स on this point of allowing संसृष्टि a separate status. In the concept of चित्ररूप, admitted by the तर्किकs, they find a handy analogy to support

their view point Just as चित्ररूप, though made up of separate individual रूपs is still regarded as an independent रूप, so सृष्टि, though made up of separate individual अल्कारs, should be regarded as an independent अल्कार, they argue Read जयरथ.—चित्ररूपमपि एकमेव वस्तुरूप भासते । तथैव भिन्नवक्ष्याणामल्काराणां सङ्घटनान्त्वेन प्रतीतौ एकता(ध्य)वसाय इति युक्तमेव सृष्ट्या चल्कारान्तरत्वम् । एकत्रैव एकस्य द्वयोर्बहूनां बालकाराणामवगमे यथायथ अतिशयोक्त्यर्थस्य स्वमकिसाक्षित्वेन वेद्यमानत्वात्

सृष्टि was recognised by भामह whose definition of the figure was wide enough to include स्रर also दण्डिन्'s सृष्टि is made up of two divisions, one clearly corresponding to स्रर of later आल्कारिकs, the other to their सृष्टि उद्भट was the first to separate the two and make them independent figures वामन has सृष्टि alone but wide enough to comprehend स्रर रुद्रट just goes the other way He has स्रर, in two varieties, one of which corresponds to सृष्टि बहट, विश्वनाथ, अप्पय्यदीक्षित have admitted स्रर and सृष्टि as independent figures जगन्नाथ's र रं does not treat of them, evidently due to the work having ended abruptly.

Note the following scheme —

Essentials — [सृष्टि संसर्ग सम्बन्ध — वामन] (1) There must be two or more अल्कारs in the same वाक्य (which may even extend over two or more श्लोकs) or the same श्लोक. (2) All of them may be शब्दान्वारs, all अर्थान्वारs, or there may be a combination of शब्दान्वारs and अर्थान्वारs. (3) The different अन्वारs must be mutually independent i. e. separable one from the other without affecting the integrity of either (4) This combination of अन्वारs is regarded as giving rise to a *new* figure viz. सृष्टि.

इ सु ८३ सेष्ट etc. Construe — यत् ज्ञेयं इह भेदेन स्थिति सा सृष्टिः स्या । एतेषां Refers not only to the अर्थान्वारs dealt with in the course of the present उद्घट, but also शब्दान्वारs treated of in the preceding उद्घट Thus ज्ञेयं = शब्दान्वारानां अर्थान्वारानां च इह The कृति makes it refer to शब्दान्वार or अर्थान्वार or उभयान्वार of वाक्य This means that if it is शब्दान्वारसृष्टि, it will be present in the शब्दs of the वाक्य If it be अर्थान्वारसृष्टि, it will be present in the अर्थ of the वाक्य If it is उभयान्वारसृष्टि, it will be present in शब्दs and अर्थ of the वाक्य. भेदेन स्थितिः Separate existence

i e. independent appearance As we saw this means that one अल्कार must not be organically connected with another, on the analogy of the निलन्तण्डुल's [रुद्र was the first to refer to this analogy as also the other नीरक्षीरन्याय of सकर] इष्ट = सृता said to be

वृत्ति — एतेषा of the सूत्र explained as समनन्तरमेव उक्तस्वरूपाणा अल्काराणा समनन्तरमेव Refers to the 10th उल्लस and the 9th as well In the tenth अर्थाल्कारs were dealt with in the ninth शब्दाल्कारs यथासम्भव According to the occasion or possibility i e on some occasions we may get ससृष्टि of शब्दाल्कारs only or of अर्थाल्कारs only, and on others of both together संप्रदायप्रकाशिनी construes यथासम्भव with शब्दभागे एव (for शब्दाल्कारससृष्टि) and अर्थविषये एव (for अर्थाल्कारससृष्टि) अन्योन्यनिरपेक्षतया भेदेन of the सूत्र explained एकत्र-शब्दभागे, अर्थविषये, उभयत्र अपि वा Explains इह of the सूत्र See explanation of इह given above. एकार्थ समवायस्वभावा Gives the propriety of the name ससृष्टि. It is so called because in essence it consists in a grouping (समवाय) (of figures) in the frame of the same idea That is all the diverse figures are there to embellish the one idea present in the वाक्य or श्लोक [एकार्थ समवाय अल्काराणाम्] A more accurate word would have been सयोग, as used by रुद्रक to describe the mutual connection between the अल्कारs in ससृष्टि समवाय strictly speaking means inseparable connection, while here between the अल्कारs the connection is separable

St. 176 वदनसौरभ etc Illustrates ससृष्टि of शब्दाल्कारs A lovely lady sends forth the tumult of her girdle Construe — वदनसौरभोऽभ परिभ्रमद्भ्रमरसमूहशोभया अलकलोलदृशा अन्यया चलितया (मत्या) कल्मेरलाकल्मल विरधे । वदन शोभया whose beauty was heightened by the bees that hovered about in their greed of the fragrance of the lady's mouth v । कुसमसौरभ अलकलोलदृशा whose eyes moved with the dangling locks. चलितया etc i e वनितया when she moved the girdle tinkled अन्यया वनितया

Here there is यमक viz लङ्गा / लङ्गा in d अनुप्रास of भू, म् र, in ab and of ल in c So यमक being present in d and अनुप्रास in abc the two are independent As यमक and अनुप्रास are शब्दाल्कारs embodied in the same श्लोक (and also वाक्य) this is शब्दाल्कारससृष्टि

St 177 लिम्पनीव etc Illustrates ससृष्टि of अर्थाल्कारs. Vide notes p 35 St. 26

Here in the first half we have उद्देशा, in the second, उद्यता Both are independent, one of the other To wit, supposing we eliminate

the उपमा असत्पुरुषसेवेव the उत्प्रेक्षा will not suffer or if we eliminate the उत्प्रेक्षा the उपमा will not suffer As उपमा and उत्प्रेक्षा are अर्थालङ्कार we have अर्थालङ्कारसंज्ञा

पूर्व etc परस्परनिरपेक्षो clearly evident from the fact that यमक is present in *d* while अनुप्रास is present in *abc* यमक a शब्दालङ्कार काव्यप्रकाश (IX) defines it as अर्थे सत्यर्थभिन्नानां वणानां सा पुनश्चुति । यमकम् 1 e. there must be a *repetition* of the same set of syllables (लकलो-लकलो) in relation to different meanings (the first लकलो is connected with कलकलो the second with अलकलो-दृशा) दण्डिन्'s is a more direct definition — आवृत्तिं वर्णसंघातगोचरा यमकं विदुः ।—यमक is the repetition of (गोचर) a set of syllables (वर्णसंघात) अनुप्रास — का प्र (IX) defines it as वर्णानाम्यमनुप्रास Aliteration repetition of the same syllables Note that the repetition must be of the consonants If the vowels are not repeated it does not matter Thus म-मे मा-मु will be अनुप्रास though the vowels are different Read का प्र (वृत्ति) —स्वरवैसादृश्यं विव्यञ्जनमात्रसदृशं वर्णसाम्यम् । उत्तरत्र तथाविधे उपमोत्प्रेक्षे उत्तरत्र in St 177 तथाविधे 1 e परस्परनिरपेक्षे (See above)

St 178 सो णयि etc Illustrates संज्ञा of शब्दालङ्कार and अर्थालङ्कार Compliment to the beauty of a lovely lass that has not so far found a suitable match and hence gads about ' Sanskrit reading — म नास्ति अत्र ग्रामे य एना महमहायमानलावण्याम् । तरुणानां हृदयलुण्ठकीं परिष्वक्कमाणा निवारयति ॥ महमहायमानलावण्याम् (*v* / आमोत्मानलावण्याम्) whose grace is being celebrated ✓ मह to esteem highly हृदयलुण्ठकी Heart robber परिष्वक्कन्तीम् ✓ ष्वक्क to go (1 A)

Here there is अनुप्रास of ल्य ण and म in *abcd* There is रूपक in हृदयलुण्ठकी—Heart robber The अनुप्रास and रूपक are mutually in dependent Hence it is शब्दार्थालङ्कारसंज्ञा अनुप्रास being शब्दालङ्कार and रूपक अर्थालङ्कार Note that this is to be sharply distinguished from सर (३) where we get a blend of शब्दालङ्कार and अर्थालङ्कार in the same पं

अग्रानुप्रासो etc समर्गश्च तयोरेकत्र वाक्ये छदमि वा समवेतत्वात् And these two viz अनुप्रास and रूपक are looked upon as combined because they are embodied in one sentence or one stanza (छन्द) Above we saw how the limits specified for संज्ञा are वाक्य or श्लोक Here सो णयि निवारये is one वाक्य and also one श्लोक So one may with equal justice say that here is संज्ञा because the two figures occur in the space of a वाक्य or छन्द (= श्लोक) समवेतत्वात् As said above संयुक्तत्वात् will be better समर्ग of figures is in evidence in सर that follows.

६२—सकर

सकर is 'a blend' 'a compound', and the figure, in all its three varieties has the feature of being a blend or compound of figures. In ससृष्टि, we had merely the combination of figures standing mutually distinct. In सकर, on the other hand the different figures are not mutually distinct or independent. They are organically connected, one with the other, because here one figure actually goes into the very fabric of another, that is, forms its integral part. Thus here one figure could not be detached from the other, without impairing the other. Here is in evidence the क्षीर-नीरन्याय, according to the आलंकारिकs. Just as milk and water get blended inseparably, so the अन्वकारs get blended inseparably in this figure. There is समन्वय between them.

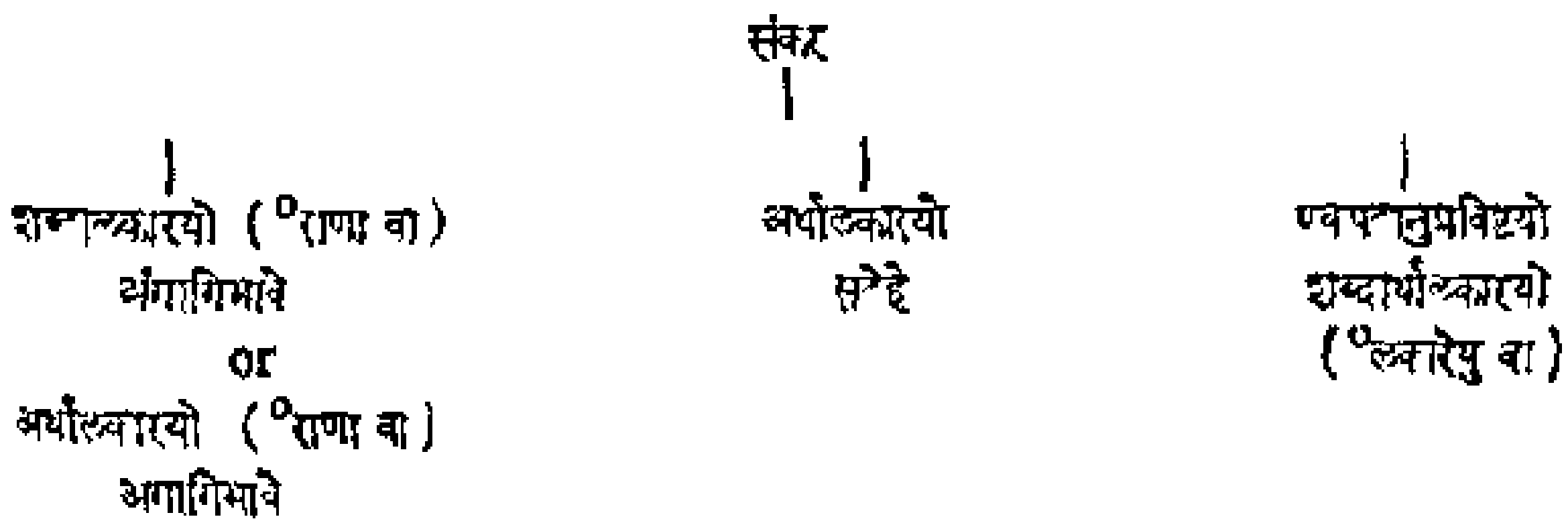
Three varieties of सकर —(1) अगाधिभावसकर —In the *first variety*, one figure is subservient (अग) to the other which is principal (अग्निन्). To put it otherwise one causes the other, as तन्तुs cause the पट. The अग्निन् cannot exist apart from the अग, so here the principal अन्वकार cannot isolate itself from the subsidiary one. The अग on the other hand can exist apart from the अग्निन् and so the subsidiary figure *could* exist apart from the principal. But it must not be forgotten that, though the subsidiary can thus exist apart from the principal it cannot do so without losing its grace which it derives *in its relation to* the अग्निन्. तन्तुs can exist apart from the पट, but when they exist apart they cannot claim the grace they have when they go into the texture of the पट. Thus the अग and अग्निन् in this variety are mutually dependent one upon the other, for the resultant grace. The two (or more) अन्वकारs may be अर्थान्वकारs or शब्दान्वकारs. [There cannot be अगाधिभाव between a शब्दान्वकार and अर्थान्वकार.]

(ii) सदेहसकर —The *second variety* of सकर comprehends those cases of अर्थान्वकारs in which due to the characteristics of two (or more) figures being present in the same stanza, we are in doubt as to which figure should be accepted to the exclusion of others. This variety arises owing to the absence of a determining circumstance for accepting one figure or excluding another. When such a circumstance is there, one figure is naturally accepted to the exclusion of the other and so no room is left for सदेह. जयस्य refers to and supports a view which questioned the validity of सदेहसकर. What are given as सदेहसकरs,

he says reduce themselves to one particular figure and leave no room for सन्देह Read —न चैतद् अलङ्कारसारकारणीनां मतम् । अलङ्काराणां सन्देहायोगात् । सर्वत्र सर्वत्र सर्वान् प्रति च अलङ्कारलक्षणं प्रणयनम् । तथात्वे च सन्देहो अयुक्तः । नन्य नियतेश्चाल्प्रमातृगतत्वात् । [See below]

(iii) एकवाचकानुप्रविष्टसंकर —In the *third variety* we find one शब्दाङ्कार and another अर्थलङ्कार in the body of the same पद This is the limited scope assigned to this division in the का प्र वृत्ति the सूत्र (एकत्र विषये) being vague on the point Later आङ्कारिकs like रूपक, विधनाथ and अपर्याप्तिक do not limit the scope of this variety to पद Acc. to them it occurs in एकवाचक, which may be पद or part of a sentence The सूत्र in the काव्यप्रकाश—सुखमेकत्र विषय indeed supports this broad view of this variety [See below at सू ८६ and the वृत्ति thereon]

Thus we get the following scheme —

As we saw at संसृष्टि संकर (अंगगमि) was included by भामह and रत्निन् under their संसृष्टि. सन्देहसंकर and एकवाचकानुप्रविष्ट संकर were not possibly conceived by them. उद्भट was the first to give संकर of which he gave four varieties रूढ comprehended संसृष्टि under his संकर He has nothing to correspond to the present divisions of the figure संकर का. प्र reduced उद्भट's four divisions to three the fourth (एकवाचकानुप्रविष्ट संकर) having been covered by संसृष्टि रूपक admits the same varieties as का. प्र but instead of एकवाचकानुप्रविष्ट संकर of का. प्र (वृत्ति not सूत्र) he gives एकवाचकानुप्रविष्ट संकर विधनाथ and अपर्याप्तिक follow रूपक. नमनाथ has no संकर evidently owing to the work having ended abruptly

Essentials —[क्षितीत्यादिनां सर्वान् अङ्कारान् भव] (i) In the first variety one अर्थ-लङ्कार must be subservient to another or one शब्दाङ्कार must be subservient to another [रूपक, however rightly says that one शब्दाङ्कार cannot be subservient to another See below] (ii) In the second for want of a conclusive circumstance for accepting one figure (रूपक) or for rejecting another (रूपक) there is an ambiguity

as to which of the two (or more) possible अर्थान्कारs should be accepted since there are features that would justify the assumption of either (iii) The second variety—सदहसकर—is possible only in the case of अर्थान्कारs (iv) In the third variety we have a शब्दान्कार and अर्थान्कार incorporated in the same शब्द (or group of शब्दs)

§ सू ८५ अविश्रान्ति etc Construe —आत्मनि अविश्रान्तिजुषा अगागत्य तु सकर । Defines the first variety आमनि अविश्रान्तिजुषा = आमनि अविश्रान्ताना —आमनि अस्वतन्त्राणा those that are not self sufficient as they are in ससृष्टि where the different figures are स्वतन्त्र अगागित्व Relation as subsidiary (अग अनुग्राह्य) and principal (अग्निन् = अनुग्राह्य) Some अन्कारs are subservient to some other which is the principal

वृत्ति —एते एव । e शब्दान्कारs and अर्थान्कारs आमनि अनासादित स्वतन्त्रभावा आमनि अविश्रान्तिजुषा of the सूत्र explained Are not in them selves independent as in ससृष्टि परस्पर अनुग्राह्य-अनुग्राहकता दधति One is the अनुग्राह्य or principal in relation to which the others are अनुग्राहक or subservient स्वीर्यमाणस्वरूपत्वात् The propriety of the name सकर explained स्वीर्यमाण । e where the figures are blended one into the other In ससृष्टि they are ससृज्यमान Thus the आल्कारिकs beginning with रुद्रट gave the analogy of क्षीर-नीर as applicable to सकर while they had given तिल-तण्डुलन्याय in support of ससृष्टि In सकर to put it differently there is समवाय between the अग-अग्निन् figures In ससृष्टि there is मयोज between one figure and another In brief in सकर (particularly variety 1) one figure goes into the very structure of another

St 179 आत्ते सीमन्तरत्ने etc. Illustrates अगागिसकर of two अर्थान्कारs A paean addressed to a king by the poet The fugitive women of the enemy are by robbers mulcted of all save their pearl necklaces which appearing red with the ruddy hue of their lower lips are mistaken for strings of red berries by the robbers and therefore left untouched ! Construe —रानन् अरण्ये हृत्वीणा त्वदरिमृगदृशा मरकतिनि सीमन्तरत्ने आत्ते, हेमताट्कपत्रे हृते इति मेरुपार्श्वं लुप्ताया मणितुलाकोट्युग्मे गृहीते श्वरा विम्बोष्ठवान्त्या शोण हार गुजाफलाना स्रज इति (मत्वा) नैव हरन्ति हृत्वीणा त्वदरिमृगदृशा Of the deer-eyed (i e lovely) women of your foes that were fleeing हृत्वर ✓ इ Fugitive cp the formations गत्वर ✓ गन् सत्वर ✓ स हेम ताट्कपत्रे हृते After they had removed the golden earring ताट्कपत्र— (ताटक = ताटक) Lit Earring of the shape of a palm leaf earring in general मणितुलाकोटि (f) Jewelled anklets. [तुला सादृश्य बोधयते इति— what is beyond comparison in grace] श्वरा Aborigines wild tribes

Here, the principal figure is भ्रान्तिमान् which arises due to the error mistaking the हार for गुञ्जाफलानां स्वन But this भ्रान्तिमान् would not have been there, if the हार were not tinged red by the ruddy lustre of the lower lips of the women which involves तद्रुण Hence to भ्रान्तिमान्, तद्रुण is subsidiary, भ्रान्तिमान् being अग्निं तद्रुण its अग Hence अगाग्निभावसकर of two अर्थान्वयार्थ

अत्र तद्रुणमपेक्ष्य etc अपेक्ष्य by depending upon तदाश्रयेण च तद्रुण सचेतसा प्रभूतचमत्कृतिनिमित्त Though भ्रान्तिमान् has thus to depend upon तद्रुण for its existence, it does not mean that तद्रुण is absolutely independent. Because, even तद्रुण looks much more charming when it appears as an adjunct to the भ्रान्तिमान् than it would have done had it stood alone The तद्रुण going into the texture of एव looks more graceful than when it stands by itself, तदाश्रयेण = भ्रातिमदाश्रयेण

St. 180 जटामाभि etc Illustrates अर्थान्वयार्थ अगाग्निमकर of a more complex kind The moon conceived as an anchorite Construe — जटामाभि माभि (उपनिहित) कथं न कल्याणवन्, वियोगिव्यापत्तेरिव कलितवैराग्यविशद भस्मापाण्डु शशी परिषेखत्तारापरिकल्पनादित्यते व्योम्नि पितृवने इव चरति । जटामाभि माभि (उपनिहित) with lustre that appears like matted hair कथं न कल्याणवन् who has taken the rosary in the form of the spot by its वर (1 ray 2 hand) कलितवैराग्यविशद That appears clear owing to the immunity it is secured from ruddy hue (By शेष who appears serene with the immunity he has won from passions) वैराग्य 1 Immunity from the ruddy hue of evening twilight, 2 Immunity from the passions विशद clarity of appearance, as applied to the moon Serenity of mind, as applied to an ascetic वियोगिव्यापत्तेरिव (who seems to have turned a recluse) as if owing to someone's death (व्यापत्ति) that has brought about separation (from him) [One turns a सन्यासिन् due to the death of, and consequent separation from someone dear to one] The explanation by उद्योत — वियोगिन विरया नेवा व्यापत्ते विनाशात् इव is too laboured परिषेखत् etc The sky the surface of which is dotted with the skulls in the shape of the host (परिवर) of stars that are hanging about. परिषेखत् Possibly refers to the flickering lustre of the stars. पितृवन = इमं गान भस्मापाण्डु भस्म इव भस्मापाण्डु as applied to the moon. The ascetic also is भस्मपाण्डु भस्म इव भस्मापाण्डु white with ashes.

Here the उद्योत, वियोगिव्यापत्तेरिव, makes possible the शेष, कलितवैराग्य विशद because it accounts for वैराग्य (= सन्यास) This शेष with its emphasis on वैराग्य becomes possible also with the उपमा—जटामाभि माभि

and the रूपक करधृत यत् कञ्च एव अक्षवत्यम्, because जटा and अक्षवत्य are symbols of वैराग्य and thus serve to sustain the idea of वैराग्य. [प्रदीप takes शेष as अग of the रूपक and उपमा Not very cogent जटा and अक्षवत्य are symbols of वैराग्य and hence make a case for it. Thus they must be subsidiary to the शेष—कल्पितवैराग्य] Thus here शेष is the अग्नि and उपमा, रूपक and उत्प्रेक्षा are its अगः This शेष is further sustained by the उपमा, पितृवने इव व्योम्नि, which in its turn is supported by the उपमा, ताराणां परिकरं कपालानि इव [Generally commentators take this as रूपक But when we have पितृवने इव व्योम्नि, an उपमा, with प्राधान्य to उपमेय—व्योम्नि, the तारापरिकरकपालानि also must be उपमा, with प्राधान्य to तारापरिकर] Thus here we get शेष as अग्नि and उत्प्रेक्षा, उपमा (जटाभाभि-भाभि and पितृवने इव व्योम्नि), and रूपक (करधृत etc) as अगः in relation to it To the उपमा, पितृवने इव व्योम्नि, the उपमा, तारापरिकरकपाल is subsidiary [Could we not take the उपमा, तारा कपालादीव as *caused by* पितृवने इव व्योम्नि, i. e. as अग्नि in relation to the latter? Possibly not Greater prominence attaches to the crematorium than its details like skulls etc So the poet's eye is on securing the effect viz पितृवने इव व्योम्नि to which naturally तारापरिकरकपाल becomes subsidiary It must be admitted, however, that in deciding अगागित्व one cannot be dogmatic. There is ample room for divergence between one assessment and another]

पूर्ववत् as in St 179

कञ्चक एव मुख्येऽपि उपचार एव शरणं स्यात् । We have seen above that कञ्चकशब्दः was interpreted as a रूपक (कञ्चक एव अक्षवत्यम्) Could we not take it as an उपमा (कञ्चक अक्षवत्यमिव)? For, we have seen already (Notes, p 44) how such compounds lend themselves to a double interpretation as an उपमा and रूपक, unless there is some specific circumstance confining us to one of the two Is there any such circumstance in the present case confining us to रूपक and रूपक alone?

Yes. The adjective करधृत in करधृतकञ्चकशब्दः is a circumstance that makes a case *for* रूपक and it happens like this

करधृत aptly applies to अक्षवत्य Because we know that the rosary is carried in the hand It does not apply so *aptly* to कञ्चक, since really speaking कञ्चक is not borne by the moon by its किरण (rays) but on its form (मूर्ति) We thus see that करधृत applies better to अक्षवत्य than to कञ्चक To कञ्चक, करधृत will apply only secondarily, i. e. after कर is by a तत्परि- interpreted as मूर्ति, on the justification that कर (rays) and मूर्ति (form)

being close enough, one viz. कर is used to signify the other viz. मूर्ति. Taking this into consideration, we have to interpret कल्पाक्षवन्त्य in such a way as would lay greater emphasis on अक्षवन्त्य than कल्क. And this is done, when we interpret it as a रूपक. Because we have seen (p. 48 B. Notes) that in रूपक greater prominence attaches to the उपमान than to the उपमेय; and here the उपमान being अक्षवन्त्य is naturally brought into prominence when we interpret the compound as a रूपक (कल्कः एव अक्षवन्त्यम्).

If, on the other hand, the compound were dissolved as an उपमा (कल्कः अक्षवन्त्य इव), greater prominence will attach to the उपमेय, कल्क, as the rule is that in उपमा, उपमेय is प्रधान. And, as we saw above, करधृत applies to it only secondarily (उपचार). So if we take कल्पाक्षवन्त्य as an उपमा, the adjective will have to be given a twist and then made applicable to कल्क, the प्रधान thing.

As with रूपक, the adjective applies primarily to the प्रधान and with उपमा only secondarily, we have to prefer रूपक to उपमा. Because primary significance is always preferred to secondary. उपमा is thus ruled out. Thus करधृतत्व has helped us to prefer one figure to another.

करधृतत्वमेव साधकप्रमाणतां प्रतिपद्यते. There are two kinds of प्रमाणs or probative circumstances that enable us to accept one figure to the exclusion of another. They are (1) साधकs, those that make a case for a particular figure and (2) साधकs, those that help us to reject a particular figure, thereby clearing the way for the acceptance of the other. (See below at § ५, ८५.) अस्य हि... प्रसिद्धिः. Because (१), if कल्पाक्षवन्त्य (अस्य = कल्पाक्षवन्त्यस्य) is taken as a रूपक, अक्षवन्त्य becomes मुख्य, being the उपमान. And that viz. अक्षवन्त्य is universally known as suited for being carried in the hand. स्वेष्टायया.... उद्धृतात्. Since कल्क being उपमेय is प्रधान, the adjective करधृत must apply to it also. But we find that it applies to कल्क secondarily. To begin with करधृत as applied to कल्क means रक्षित (कर = रक्ष). If in place of 'करधृत,' one were to use 'रक्षित,' the statement would look incoherent, as कल्क is not held by रक्षित. It looks coherent under the shadow of स्वेष्ट; because कर also means hand, and things are generally carried in the hand. Thus स्वेष्ट first lends an appearance of plausibility to करधृत as applied to कल्क. And after करधृत is thus used in relation to कल्क, though really speaking कल्क is not करधृत, we interpret it secondarily (उपचार) as meaning रक्षित, on the justification that रक्ष (कर) and figure (मूर्ति)

are close enough (प्रत्यासत्ति) to allow us to use one for the other प्रत्यासत्त्या due to proximity, as गङ्गा is used to convey गगनद because the two are in proximity उपचर्य योज्यते is interpreted secondarily उपचर्य = उपचारेण = लक्षणा शशङ्केन उद्धृतात् —Explains करधारण अमदेव of the preceding sentence The moon carries the कल्क on its body, not on its rays

कल्कोऽ उक्ततया प्रतिपत्ति —Because in उपमा, उपमेय is उक्त or प्रधान न चास्य (= कल्कस्य) करधृतत्व etc And as करधृत, as seen above, does not really (तत्त्वतः) apply to कल्क, but does so only secondarily, we shall be resorting to (शरण) उपचार or a secondary way of interpretation even in the matter of the मुख्य viz कल्क [कल्क becomes मुख्य, if we take कल्काक्षवलय as an उपमा.] मुख्येऽपि when we take it as रूपक, the उपचार has to be resorted to only in the matter of the अमुख्य (because कल्क the उपमेय becomes अमुख्य in रूपक) एवरूपं सक्क i.e. अगागिसक्क शब्दालंकारयोरपि above we saw how it featured in अर्थालंकारयो or अर्थालंकारेषु

St 181 राजति तदीय etc Illustrates शब्दालंकारयो अगागिभावे सक्क Description of a mountain slope and a herd of elephants Construe अभिहतदानवरासा-अतिपाति-सारावनदा इय तदी राजति । अविरतदानवरा, वनदा, सारा, गजता च यूय अतिपाति । अभिहतदानवरासातिपातिसारावनदा adj of तदी On which there is a noisy (साराव) river (नद), which flows rapidly (अतिपाति) and which (by its roar) beats the tumult (रास √ रक् to sound) of demons. गजता A group of bull-elephants अविरतदानवरा Eminent with its continuous ictor वनदा (क्षे to cut) that fells trees सारा Powerful यूय अतिपाति Looks after the herd very assiduously (अति)

Here we have यमक दानवरासातिपातिसारावनदा—दानवरासातिपातिसारावनदा Again, we have अनुलोम प्रतिलोम, because दानवरासातिपातिसारावनदा, reads the same both ways Read inversely it gives the same effect as when read in due order

Here, as the वृत्ति says, यमक and अनुलोम-प्रतिलोम in the two पादs are mutually dependent and hence we get अगागिभावसंवर of शब्दाव्ययस.

रह्यक rather justifiably criticises this view about शब्दाव्ययस being related as अंग and अङ्गिन् His argument seems to be that one शब्दाव्यय cannot be subsidiary to another Both remain mutually independent, when they appear in different places, or both are mutually dependent when they appear in the same place, as in the present instance When mutually dependent, one cannot be अङ्गिन् in relation to another So cases of two शब्दाव्ययस like this will come under संयुक्ति (if they occur in different places), or एकत्रययनुपपि संवर, if they occur

in the same place Read रुच्यक — शब्दालंकारसवरस्तु कैश्चिद् उदाहृतो यथा—
'राजनि तटीय वनदा' ॥ अत्र यमक-अनुलोम-प्रतिलोमयो शब्दालंकारयो परस्पर
पेक्षत्वेन अगागिसवर इति । एतत्तु न सम्यगावर्तकम् । शब्दालंकारयो शब्ददुपकार्य-उपकार्यत्वा
भावन अगागिमाभावात् । शब्दालंकारससृष्टि तु अत्र श्रेयसी । यदा अत्र शब्दालंकारद्वयमेव
वाचनानुप्रविष्टमिति तृतीय सक्तो ज्ञेय ।

Commentators like प्रदीप also hesitate to accept शब्दालंकारयो
अगागिभावे संकर माणिक्यचन्द्र also seems to follow रुच्यक Read मिथो
विवेकेन दयोरिह वृत्तेरभावात् । अपक्षैव च परस्पर अनुग्राह्य-अनुग्राह्यभाव । अथवा असौ अनु
ग्राह्य इति निर्णेतुमशक्यत्वे मिथ कापेक्षा शब्दालंकारयो इत ससृष्टि एव अत्र युक्ता । यदा शब्दा
लंकारद्वयस्य एकवाचकगतत्वे तृतीय संकर ।

अत्र यमक etc अनुलोम-प्रतिलोम This is a poetical feat consisting in
giving a वाक्य or part of it or श्लोक in such words that they read alike
both ways The 9th उद्धार does not refer specifically to this variety
of चित्रकाव्य उद्धार [५ ३] specifies it. चित्रभेद चित्र obviously, शब्दचित्र
परस्परापेक्षे Mutually dependent As it is not easy to decide which is
अग and which अगिन्, they are indeed परस्परापेक्ष See मा च cited above
Vide प्रदीप also

§ सू ८५ एकस्य च ग्रहे etc Defines सवर (२) Construe न्याय
दोषाभावात् एकस्य ग्रहे अनिश्रय च (सवर भवति ।) एकस्य = एकल्लास्य. न्याय दोषा
भावात् For want of a circumstance agreeable for the acceptance of
one figure, or one which rules out the other figure This variety
occurs where the chances for figures more than one are equal and
there is no न्याय or दोष that would help us to admit one only (एकस्य
ग्रहे) to the exclusion of the other Note that सदेहसवर is confined to
अर्थलंकार only शब्दलंकार cannot be confused one with the other
The definition is borrowed practically *verbatim* from उद्धार Cp
एकस्य च ग्रहे न्याय-दोषाभावे च संकर । न्याय (नियते प्राप्यते विवक्षितार्थमिति अनेन) is
साधक or a circumstance that supports a particular figure e g कथन
in St. 180 is साधक of स्वर One cannot say with certainty whether
उद्धार was the first to use this term in this sense in अलंकार The same
is true of दोष also दोष is वर that rules out a particular figure
and thus strengthens the claims of the other [Note that when
features of two or more figures are present in a stanza, a सवर
circumstance supports a figure A वर circumstance rules out one
figure and thereby makes a case for the other When neither of the
circumstances is there naturally there remains ambiguity as to the
figure in the stanza and this is सदेहसवर]

पृति -- अलंकाराणां । c अर्थलंकाराणां. समावेशेऽपि विरोधात् The princi
ple being that more than one अर्थलंकार cannot be present simulta

are close enough (प्रत्यासत्ति) to allow us to use one for the other प्रत्यासत्त्या due to proximity, as गङ्गा is used to convey गगान् because the two are in proximity. उपचर्य योज्यते is interpreted secondarily. उपचर्य = उपचारेण = लक्षणा शशङ्केन ... उद्धृतात्:—Explains करधारण अमदेव of the preceding sentence The moon carries the कल्व on its body, not on its rays

कलङ्कोऽ. उत्कटतया प्रतिपत्ति —Because in उपमा, उपमेय is उत्कट or प्रधान न चास्य (= कलङ्कस्य) करधृतत्वं etc. And as करधृत, as seen above, does not really (तत्त्वतः) apply to कल्व, but does so only secondarily, we shall be resorting to (शरण) उपचार or a secondary way of interpretation even in the matter of the मुख्य viz कल्व. [कल्व becomes मुख्य, if we take कल्वकाक्षक्य as an उपमा.] मुख्येऽपि when we take it as रूपक, the उपचार has to be resorted to only in the matter of the अमुख्य (because कल्व the उपमेय becomes अमुख्य in रूपक). एवंप्रकारं संकर i.e. अगागिसकर शब्दालंकारयोरपि above we saw how it featured in अर्थालंकारयो. or अर्थालंकारेषु

St 181. राजति तटीय etc Illustrates शब्दालंकारयोः अगागिभावे संकर Description of a mountain slope and a herd of elephants Construe. अभिहतदानवरासा—अतिपाति—सारावनदा इय तटी राजति । अविरतदानवरा, वनदा, सारा, गजता च यूय अतिपाति । अभिहतदानवरासातिपातिसारावनदा adj of तटी On which there is a noisy (साराव) river (नद), which flows rapidly (अतिपाति) and which (by its roar) beats the tumult (रास ✓ रघ् to sound) of demons. गजता A group of bull-elephants अविरतदानवरा Eminent with its continuous ichor वनदा (हो to cut) that fells trees सारा Powerful. यूयं अतिपाति Looks after the herd very assiduously (अति)

Here we have यमक दानवरासातिपातिसारावनदा—दानवरासातिपातिसारावनदा Again, we have अनुलोम प्रतिलोम, because दानवरासातिपातिसारावनदा, reads the same both ways Read inversely, it gives the same effect as when read in due order.

Here, as the वृत्ति says, यमक and अनुलोम-प्रतिलोम in the two पादs are mutually dependent and hence we get अगागिसावर्षकर of शब्दालंकारs

रसिक rather justifiably criticises this view about शब्दालंकारs being related as अंग and अंगिन् His argument seems to be that one शब्दालंकार cannot be subsidiary to another. Both remain mutually independent, when they appear in different places, or both are mutually dependent, when they appear in the same place, as in the present instance. When mutually dependent, one cannot be अंगिन् in relation to another. So cases of two शब्दालंकारs like this will come under समुच्चि (if they occur in different places), or पञ्चाक्षरानुवर्ति सार, if they occur

pp 213-214]

in the same place Read सूचक — शब्दालंकारसंस्कारस्तु कैश्चिद् उदाहृतौ यथा—
 'तानि तर्था' ॥ अत्र यमक-अनुलोम-प्रतिलोमयोः शब्दालंकारयोः परस्पर
 पक्षत्वन अगागिसंस्कार इति । एतत्तु न सम्यगावर्तकम् । शब्दालंकारयोः शब्ददुपकार्य-उपकारकत्वा
 भावन अगागिमावाभावात् । शब्दालंकारसंस्कारे तु अत्र श्रेयसी । यदा अत्र शब्दालंकारद्वयमेव
 वाचकानुप्रविष्टमिति तृतीयं संस्कारो श्रेयः ।

Commentators like प्रदीप also hesitate to accept शब्दालंकारयोः
 अगागिमावे संस्कारं माणिक्यचन्द्र also seems to follow सूचकं Read मिथो
 विवेकेन द्वयोरिह वृत्तेरभावात् । अपक्षैव च परस्पर अनुग्राह्य-अनुग्राहकभावः । अथवा असौ अनु
 ग्राह्य इति निर्णेतुमशक्यत्वे मिथो वापेक्षा शब्दालंकारयोः शत संस्कारे एव अत्र युक्ता । यदा शब्दा
 लंकारद्वयस्य एकवाचकगतत्वे तृतीयं संस्कारः ।

अत्र यमक etc अनुलोम-प्रतिलोम This is a poetical feat consisting in
 giving a वाक्य or part of it or श्लोक in such words that they read alike
 both ways The 9th उदाहरण does not refer specifically to this variety
 of चित्रभाष्य सूत्र [५ ३] specifies it चित्रभेदं चित्रं obviously शब्दचित्र
 परस्परपक्षे Mutually dependent As it is not easy to decide which is
 अंग and which अङ्गिन् they are indeed परस्परपक्षे See मा च cited above
 Vide प्रदीप also

§ सू ८५ एकस्य च ग्रहे etc Defines संस्कार (२) Construe न्याय
 दोषामावात् एकस्य ग्रहे अनिश्चयः च (संस्कार भवति ।) एकस्य = एकालंकारस्य. न्याय दोषा
 भावात् For want of a circumstance agreeable for the acceptance of
 one figure, or one which rules out the other figure This variety
 occurs where the chances for figures more than one are equal and
 there is no न्याय or दोष that would help us to admit one only (एकस्य
 ग्रहे) to the exclusion of the other Note that सदेहसंस्कार is confined to
 अर्थालंकार only शब्दालंकार cannot be confused one with the other
 The definition is borrowed practically *verbatim* from उद्भट. Cp
 एकस्य च ग्रहे न्याय-दोषाभावे च संस्कारः । न्याय (नीयने प्राप्यने विवक्षितार्थमिदं अनेन) is
 साधक or a circumstance that supports a particular figure e.g. करधृत्
 in St. 180 is साधक of रूपक One cannot say with certainty whether
 उद्भट was the first to use this term in this sense in अलंकार The same
 is true of दोष also दोष is शक्य that rules out a particular figure
 and thus strengthens the claims of the other [Note that when
 features of two or more figures are present in a stanza a साधक
 circumstance supports a figure A शक्य circumstance rules out one
 figure and thereby makes a case for the other When neither of the
 circumstances is there naturally there remains ambiguity as to the
 figure in the stanza and this is सदेहसंस्कार]

वृत्तिः—अलंकाराणां । c अर्थालंकाराणाम्. समावेशेऽपि विरोधात् The princi-
 ple being that more than one अर्थालंकार cannot be present simulta-

(1) न्याय (= साधक) —A particular circumstance may make for a particular figure This is न्याय or साधक In करधृतकल्पाक्षवलय we saw how करधृत supported रूपक. But when it makes for one figure it does not mean that it rules out the other To put it otherwise, because a circumstance is साधक of one figure it does not mean it is necessarily बाधक of another Thus करधृत, though it is साधक of रूपक is not still बाधक of उपमा Because करधृत may make sense though secondarily in उपमा also [as we saw that करधृत will apply secondarily to कल्पाक्ष]

(ii) दोष (= बाधक) —A particular circumstance may rule out one figure and thereby strengthen the case of the other This is बाधक Thus in मुखचंद्र चुम्बति चुम्बति is बाधक of रूपक (मुखमेव चन्द्र) because चुम्बति cannot apply to चंद्र

When a circumstance is बाधक of a particular figure, it is as a rule also साधक of another, e g चुम्बति in मुखचंद्र चुम्बति which is बाधक of रूपक is साधक of उपमा (मुखचंद्र इव) When a circumstance is thus बाधक of one and साधक of another the poetical convention is to describe it only as बाधक of the particular figure though it is साधक of another This is due to the universally acknowledged principle that negation is more emphatic than affirmation and बाधक is negative in significance Thus चुम्बति will be described as बाधक of रूपक and *not* साधक of उपमा, though it is so

यत्र तु etc. भवतार Presence एकतरस्य sc अन्तरस्य न सशय Doubt as to which figure to be accepted न्याय explained as साधक or अनुकूल i e. a circumstance that is agreeable. दोष = बाधक = प्रतिकूल

सौभाग्य etc Illustrates a साधक of one figure which is *not* बाधक of another A tribute to the bright smile of a brilliant face Con-
strue —ज्योत्स्नेव हसद्युनि वक्त्रशशिनि सौभाग्य विनोति

Here when we are in doubt as to whether वक्त्रशशिन् is an उपमा or रूपक, the word हसद्युनि comes to our help हसद्युनि primarily applies to वक्त्र So वक्त्र in वक्त्रशशिन् must be प्रधान This gives a clue to वक्त्रशशिन् being an उपमा, because in उपमा उपमय (viz वक्त्र) is प्रधान

Though thus हसद्युनि is साधक of उपमा, it is not so unfavourable to रूपक. Because हसद्युनि may also apply to शशिन्, though secondarily It may be, by a twist, interpreted as smiling lustre and then apply to the moon So हसद्युनि applying as it does though not primarily, to शशिन् cannot be बाधक of रूपक.

मुख्यतया अवगम्यमाना हामद्युति मुख्यतया —ज्यास्तेव हामद्युति is an उपमा and hence the उपमय—हामद्युति is प्रधान. न तथा प्रतिकूला, तथा shows that हामद्युति is to some extent प्रतिकूल and that is when taken in its primary significance. But it is not absolutely प्रतिकूल because in its secondary significance it may apply to the शशिन्

वक्त्रेन्दौ तत्र etc. Illustrates the same viz a माधव of one figure which is not बाधक of another. The propriety of giving one more instance probably consists in the fact that in the preceding instance we got उपमासाधक while here we get a रूपसाधक. A tribute to the beauty of a नायिका's face. Construe यत् नव वक्त्रेन्दौ सति अथ अपर शीतागु अभ्युद्यत अभ्युद्यत Arisen

Here when we are in doubt as to whether वक्त्रेन्दु is उपमा or रूपक the word अपर is decisive. अपर applies primarily to इन्दु because we speak of a second moon in the light of another moon. This moon is naturally the इन्दु in वक्त्रेन्दु. Thus इन्दु becomes प्रधान. Hence it is माधव of रूपक (वक्त्रे पत्र इन्दु) where the उपमा, इन्दु becomes prominent.

Though अपर is माधव of रूपक it is not बाधक of उपमा. Because अपर may secondarily apply to वक्त्रे also. In so far as वक्त्रे and moon are similar, there may be some propriety in looking upon the face as second to the moon. Though the author is not clear as to how अपर applies to वक्त्रे he seems to suggest that अपर is not powerful enough to be बाधक of उपमा. Commentators like मा च and प्रदीप are at sea while explaining how अपर applies to इन्दु.

राजनारायणं etc. Illustrates a बाधक. Compliment to a king that he is closely embraced by हृदयी. Construe —हृदयी राजनारायणं स्वा निभर अभिनि निभरे ad: closely

Here when we are undecided as to whether राजनारायण embodies an उपमा or रूपक, अभिनि rules out उपमा. I.e. is बाधक of उपमा. Because if we take राजनारायण as उपमा, उवा becomes मुख्य and the sentence would purport to mean that हृदयी embraces राजा. This becomes an absurd position particularly when 'वराणा' (= विष्णु) is there in the compound. For is it not strange that हृदयी should be supposed as embracing the king when there is the alternative before us to suppose that she embraces ताराया her 'pouse' (हृदयी इति etc. It is improbable that the consort of one will embrace another similar to her husband!]

neously in the same place सा चू द्वयोरनेकेषा वा भूषणाना एकत्र वाक्ये छदमि वा समावेशमानसद्भावेऽपि विरोधशका न पार्यते प्रक्षालयितु एकस्य अलङ्कारस्य गोचर इतर कथमाक्रामतु इति । विरोधश्च सहानवस्थानस्वभाव . स प्र says that such अलङ्कारs if they are allowed to stand in one place at the same time, set off each other न चैकतरस्य etc Nor is there any circumstance supporting the acceptance of one figure nor any circumstance ruling out the other figure so that one of the two could *alone* be accepted समुच्चयेन सकरस्य एव आक्षेपात् The copulative (च) in the सूत्र (एकस्य च etc) indicates that this definition also continues the same figure सकर as was defined in the earlier सूत्र The idea is when the author uses च in the सूत्र, he indicates that he is continuing the theme of the preceding सूत्र And as the preceding सूत्र defined one variety of सकर, this सूत्र also must be defining सकर of another variety समुच्चय The copulative viz च in the सूत्र, एकस्य च

St 182. जह गहिरो etc. Illustrates सदेहसकर (समासोक्ति and अप्रस्तुत प्रशस्ता) The ocean is deep, is rich in gems But, alas ! its water is saline ! Sanskrit rendering —यथा गम्भीरो यथा रत्ननिर्भरो यथा च निर्मलच्छाय । तथा किं विधिना एष सुरसपानीय न कृत ॥ सुरसपानीय Of fresh water

One may detect herein a समासोक्ति, जलनिधि being प्रस्तुत and a patron of rough words अप्रस्तुत Like the जलनिधि, the patron is रत्ननिर्भर (rich in jewels) and निर्मलच्छाय (of clean appearance) And like the जलनिधि he is not सुरसवाणीभू (सुरसवाणीक) Thus the विशेषण alone being श्लिष्ट and the विशेष्य (जलनिधि) अश्लिष्ट we have features of समासोक्ति, on the assumption that जलनिधि is प्रस्तुत

But it may be also an अप्रस्तुतप्रशस्ता, on the assumption that जलनिधि is अप्रस्तुत and a patron of rough words प्रस्तुत [Vide Notes p 91 अप्रस्तुतप्रशस्ता vs. समासोक्ति] As there is no circumstance supporting one figure or ruling out another, we here get सदेहसकर

विशेषणसाम्यात् अप्रस्तुतार्थप्रतीते रत्ननिर्भर, निर्मलच्छाय and 'सुरसवाणीभू' are transparent enough to suggest a patron of rough words. अन्धे अप्रस्तुतस्य मुखेन Through (मुखेन) अन्ध as अप्रस्तुत तत्समगुणतया गुणस being रत्ननिर्भरत्वं निर्मलच्छायत्वं and अ'सुरसवाणीभू'त्वं

St. 183 नयनानन्द etc. Illustrates सदेहसकर of greater possibilities. Description of the moon rise and the still undispeled dark ness. a Construe एतद् इन्द्रो नयनानन्दनयि रिम् प्रमीदति । निरुद्धासं तम Darkness that has blocked the quarters.

This may be taken as (1) पर्यायोक्त, or (2) अनिरादोक्ति, or (3) रूप, or (4) शैवक, or (5) सुखवेगिता, or (6) सममेति, or (7) अप्रस्तुतप्रशस्ता

(1) Since moon stimulates passion, a reference to its rise may indicate that the time is well suited for wooing¹ Its suitability is further heightened by the opportunities for privacy suggested by अविशीर्णं तम¹ Thus the stanza may be taken as embodying पर्यायोक्त suggesting how the time is opportune for stimulating love (कामस्य नदीपकं कालं)

(2) Or it may be अतिशयोक्ति (१) in the first half एतत् बिम्ब may be मुख itself निर्गीर्ण by चन्द्र, as it is in अतिशयोक्ति चन्द्रोऽयम् In other words, here वदन may be अभ्यवसित as इन्दुबिम्ब

(3) Or it may be रूपक in the first half, एतत् being taken as used for pointing out the मुख So एतत् बिम्ब will be as good as मुख इन्दुबिम्बम् In other words we have here the आरोप of the इदुरूप on मुख (नद्रूपारोप) and thus it may be a रूपक

(4) Or it may be a दीपक, in the first half, एतत् standing for प्रकृत, मुख बिम्ब being अप्रकृत, and both being related to the same धर्म, प्रसीदति

(5) Or it may be तुल्ययोगिता, in the first half, if एतत् (मुख) and बिम्ब are both प्रस्तुत, owing to the poet praising the मुख and इन्दु at nightfall (प्रदोषसमय)

(6) Or it may be समामोक्ति in the first half, if एतत् goes with बिम्ब and एतद् बिम्ब is प्रकृत, the विशेषण of which viz नयनानन्ददायि and प्रसीदति are transparent enough to suggest the अप्रकृत viz मुख Possibly a नायक's cajolery when he finds the मानिनी getting reconciled [प्रदोषसमये विशेषणसाम्यात् आननस्य अवगती, अवगती = व्यञ्जने suggestion When at nightfall the face is suggested as the अप्रकृत owing to the विशेषण equally applying to both इन्दु and मुख]

(7) Or it may be अप्रस्तुतप्रशंसा in the first half, if बिम्ब is अप्रस्तुत and मुख प्रस्तुत, and the reference is to an occasion (प्रस्ताव) when the face is regaining its serenity (नैर्मेत्य) after having become वदुष with चोरे

As there is no conclusive circumstance to decide in favour of one figure to the exclusion of others this is again सदेहमकर अयमेव 1 e. मन्देहमकर

व्याख—दोरा —मन्देहमकर is occasioned because there is no decisive evidence for accepting one particular figure

As seen earlier, this evidence may be of two kinds —(1) मन्दर = मधुर, or (2) मन्द = वायु.

Thus आर्त्तिगति is बाधक of उपमा Is it not साधक of रूपक? It is because आर्त्तिगति goes well with नारायण But though it is बाधक of one and साधक of another, the circumstance will be recognised as बाधक only of the particular figure

पादाम्बुज Illustrates another बाधक The propriety of giving an additional instance consists in the fact that, in the preceding उदाहरण we had उपमाबाधक here we get रूपकबाधक A prayer to the feet of अविका to lead the speakers to success Construe —मञ्जुमञ्जीरशिञ्जितमनोहर अविकाया पादाम्बुज नो विनयाय भवतु । मञ्जु मनोहर Charming with the sweet tinkling (शिञ्जित) of the anklets (मञ्जीर m n), अविका = पार्वती

Here मञ्जीरशिञ्जित, not applying to अम्बुज rules out रूपक Though it is साधक of उपमा owing to शिञ्जित applying to पाद, it is not so designated it would be designated as बाधक of रूपक

(अम्बुजे) प्रतिकूल = बाधक असम्भवात् Tinkling cannot refer to a lotus रूपकस्य बाधक so इति अभिधीयते न तु etc Though it (मञ्जीरशिञ्जित) suits the पाद and therefore supports उपमा, it is not designated as साधक of उपमा विध्युपमादन etc. Gives the reason why of two possible designations in such cases the designation बाधक is preferred to साधक बाधक is negative in effect Negation is stronger than affirmation, because it sets at naught (उपमर्दिन्) the thing affirmed (विधि) We deny something that is affirmed and hence denial has greater force than affirmation So when a circumstance denies something and affirms another, it is natural to designate it more on the basis of its capacity to deny than its capacity to affirm. Read भा च — प्रधानेन व्यपदेशा भवति इति न्यायात् । साधकत्वपक्षया बाधकत्वेन उत्पद्यते प्रतीते बाधक प्रधानम् । विध्युपमर्दिन बाधकस्य A बाधक because it sets at naught affirmation तदपेक्षया उत्पद्यते प्रतीते Is felt with greater emphasis than साधक (तदपेक्षया = साधकपेक्षया) एवं अन्यत्र सुधिमि परीक्ष्यम् The intelligent ones i e सदृशs should scrutinise साधक and बाधक, on these lines elsewhere also अन्यत्र Elsewhere i e in other cases of doubt about figures

This is also true of a doubt about उपमा and रूपक they say One must have sufficient acumen and one is sure to decide in favour of one figure to the exclusion of the other

The school seems to think of what is possible only in theory and not practice All later आल्कारिकs have recognised संदेहसंकर

§ सू ८६ स्फुटमेकत्र etc Defines the third variety of संकर, known as एकपदप्रतिपाद्य संकर Construe --एकत्र विषये स्फुट शब्दार्थालङ्घनद्वय व्यवस्थित च (संकर मन्त्रि ।) एकत्र विषये in the same place Note that the सूत्र does not refer to एकस्मिन् पदे as the वृत्ति does Later आल्कारिकs like रुच्यन्, विश्वनाथ and अप्पय्यनीक्षित also follow the सूत्र when they recognise एकवाचकानुप्रविष्ट संकर का प्र here reduces two varieties admitted by उद्भट to one उद्भट had एकत्र वाक्ये शब्दार्थालङ्कारयो संकर and एकत्र वाक्यांशे शब्दार्थालङ्कारयो संकर, for both of which का प्र invented एकविषयानुप्रविष्ट शब्दार्थालङ्कारयो संकर which was the same as एकवाचकानुप्रविष्टसंकर of later आल्कारिकs But later आल्कारिकs beginning with रुच्यक widened its scope to include two शब्दालंकारs and two अर्थालंकारs also while उद्भट and का प्र confined it to one शब्दालंकार and one अर्थालंकार present in the same place [See below] स्फुट clearly Not ambiguously as in संदेहसंकर स्फुट (निश्चयेन) stands in antithesis to अनिश्चय of the preceding सूत्र Note that when we have a शब्दालंकार and another अर्थालंकार both are bound to be sharply marked off one from the other एकत्र विषये The वृत्ति specifically confines the scope of विषय to पद This naturally rules out एकस्मिन् वाक्ये शब्दार्थालंकारयो संकर admitted by उद्भट Because वाक्यागत संकर like this is not different from शब्दार्थालंकारसंसृष्टि Though the वृत्ति is thus specific, the सूत्र is not so because विषय, as used in the सूत्र may be वाक्य or वाक्यांश शब्दार्थालङ्घनद्वय Note how the word द्वय makes it clear that का प्र like उद्भट conceived this variety as confined to one शब्दालंकार and one अर्थालंकार The varieties of two शब्दालंकारs and two अर्थालंकारs each given by रुच्यक and others were later innovations व्यवस्थित That present themselves (in the same विषय) च indicates that this too is a variety of संकर

वृत्ति —अनिश्चय एव पदे Specifies the scope of एकत्र विषये of the सूत्र This was quite necessary Because विषय may also stand for वाक्य and वाक्यागत शब्दार्थालंकारद्वय comes under संसृष्टि Read मा च --शब्दार्थालंकारसंकरसु उद्भयेक संसृष्टिरेव । But पदे may be taken elastically to stand for वाक्यांश which may mean one पद or more but part of a वाक्य—not the whole उद्भट, as seen above had वाक्यांश and, as the वृत्ति here interprets विषय of the सूत्र as एकपद so प्रतीहारैन्दुराज explains वाक्यांश as

एकशब्द Later आल्कारिक्स are not clear as to whether वाक्य comes within the purview of their एकाचकानुप्रविष्ट सक्तर One thing is clear that वाक्यगत अल्कारस standing independently are nothing but ससृष्टि

शब्दार्थाल्कारा : e one शब्दाल्कार and one अर्थाल्कार रूपक and others admit varieties with two शब्दाल्कारस and two अर्थाल्कारस also Thus राजति तदीयमभिद्वेन etc (St 181) is proposed by रूपक as illustrating एकाचकानुप्रविष्टशब्दाल्कारयो सक्तर It must be said to the credit of the सूत्र and वृत्ति here that by confining the scope to एकपद and to one शब्दाल्कार and one अर्थाल्कार this variety is sharply marked off from ससृष्टि The varieties of two शब्दाल्कारस and two अर्थाल्कारस each recognised by रूपक, on the other hand may be easily confused with ससृष्टि व्यवस्था समासादयत व्यवस्थित of the सूत्र explained present themselves

St 184 स्पष्टोल्लसत् etc Illustrates एकपदप्रतिपाद्य सक्तर The close of the day pictured as the closing of a lotus Construe —अथो स्पष्टोल्लसत्तावरणरेमरसूर्यबिम्बविस्तीर्णकर्णिक श्लिष्टादिग्दलकलापमुखावतारवद्वाधकारमधुपावलि दिवसा रविंद सत्तुमोच । अथो = अथ स्पष्टोल्लसत् etc adj of दिवसारविन्द स्पष्ट उल्लसन्त किरणा एव केसरा यस्य सूर्यबिम्ब एव विस्तीर्णकर्णिना यस्य The lotus of day of which the filaments are the rays shooting up conspicuously and of which the ample pericarp (कर्णिका) is the orb of the sun श्लिष्टादि etc adj of त्विममारविन्दम् श्लिष्ट अष्टदिश एव दलकलाप , तस्य (°कलापस्य) मुखे अवतारे वद्वा अधकार एव मधुपावलि यस्य (त्विममारविन्दस्य) In which the row of bees in the form of darkness gets enclosed as it gets into (अवतार) the interior of the numerous tight petals in the form of the eight quarters When the lotus closes the bee gets enclosed therein The lotus of day also enclosed the darkness

Here in किरणकेसर we have the शब्दाल्कार अनुप्राप्त of व-क and र-र and अर्थाल्कार of रूपक—किरणा एव केसरा This is therefore सक्तर (३)

In सूर्यबिम्बविस्तीर्णकर्णिक also we have अनुप्राप्त of र् ण क् and रूपक-बिम्बमेव विस्तीर्णकर्णिना So in दिग्दलकलाप we have अनुप्राप्त of द्-द् and ल-ल्ल These are two more cases of सक्तर (३) Thus in all we have three cases of सक्तर (३) in the stanza. Note that we have also समस्तवस्तुविषय रूपक here

एकपदानुप्रविष्टौ एकपदं viz किरणकेसर, सूर्यबिम्बविस्तीर्णकर्णिक and दिग्दलकलाप

§ सू ८७ तेनासौ etc. Therefore (: e in view of the divisions given) it is threefold असौ = सक्तर त्रिरूप (1) अगाणि or अनुप्राद्य-अनुप्राहक (2) संज्ञेह (3) एकपदप्रतिपाद्य त्रिप्रकार एव Only in three varieties एव and the following प्रकारान्तरेण etc. are possibly meant to contradict the view of रुद्रट who said —एषां तु चतुर्णामपि सकीर्णानां स्यु

अगणिता भेदा । (१०२४) प्रकारान्तरेण etc It is not possible to classify (व्याकर्तुं) स्वर in any other way, because that would give infinite varieties See रूढ cited above रूढ spoke of different varieties of स्वर based on its embodying this figure and that But this principle will give us innumerable varieties of स्वर, (आनन्त्यात् तत्प्रभेदनाम्) as रूढ himself admitted Hence, says our author, it is more convenient to divide the figure स्वर in the way he has done

इति प्रतिपादिता Said with ref to the figures in उद्भास IX-X In IX, there are शब्दालंकार and in X अर्थालंकार dealt with What are उभयालंकार? सा चू admits that they are not many [औभयिकाना अप्राचुर्येऽपि] उभयालंकार like रिष्ट परपरित रूपक, रिष्ट समामोक्ति or अप्रस्तुतप्रशंसा, लाटानुप्रास (IX), पुनरुक्तवदाभास (उ IX), रिष्ट विरोध etc All अर्थालंकार it may be seen will become उभयालंकार if शेष enters into them काव्यप्रकाश nowhere deals with उभयालंकार as a class भोज (in स क) has a whole chapter on उभयालंकार and they are none other than our अर्थालंकार like उपमा This is due to भोज's concept of उभयालंकार being broader शब्देभ्य य पदार्थेभ्य उपमादि प्रतीयते । विशिष्टोऽर्थं कवीना ता उभयालंक्रिया मिया ॥ (स क ४१) Judged by this standard उपमा in so far as it requires words like इव or अपहृति requiring words like छल will be उभयालंकार [छलादिशब्दहेतुरा अपहृतिप्रभृतयश्च —स प्र] In the following para our author sets forth his view about उभयालंकार

कुत पुन etc कुत पुन व्यवस्थाप्यते । —The आलंकारिकs have divided अलंकारs into three classes those of शब्द those of अर्थ and those of both An objector might question the validity of this threefold division कायभेदात् कारणभेद is the rule and since, what are divided as शब्दालंकारs, अर्थालंकारs and उभयालंकारs *equally produce the same effect* viz of lending charm to poetry [तुल्येऽपि काव्यशामानिशयहेतुवे], the objector might urge that the threefold division [नियम ७ / प्रनियम] is unwarranted

Our author refers the objector back to the principle that was enunciated in उ IX, where it was stated that the classification of figures excellences (गुण) and defects is governed by the principle of Presence and Absence [अन्वय व्यतिरेकौ] In simpler words it was laid down in उ IX that an अलंकार will be शब्दालंकार if it occurs when a particular शब्द or शब्दs are there failing which it does not present itself It would be अर्थालंकार if it occurs when a particular अर्थ or अर्थs are there failing which it does not appear. It will be उभयालंकार in case its presence or absence is determined by the particular शब्दs and अर्थs both.

उभयस्य । e शब्दस्य अर्थस्य च. उक्तमत्र In उ IX, while discussing श्लेष, सम्मट says —ननु स्वरितादिगुणभेदात् मित्रप्रयत्नोच्चार्याणां तदभावात् अभिन्नप्रयत्नोच्चार्याणां च शब्दानां वन्धे अलकारान्तरप्रतिभोत्पत्तिहेतु शब्दश्लेष अर्थश्लेषश्च इति द्विविधोऽपि अय अर्थालंकार मध्ये गणितोऽन्यैरिति कथमय शब्दालंकार । उच्यते । इह दोषगुणालंकाराणां शब्दार्थगतत्वेन यो विभाग स अन्वयव्यतिरेकाभ्यामेव व्यवतिष्ठते । अन्वयव्यतिरेकौ एव प्रभवतः The presence (अन्वय) and absence (व्यतिरेक) of शब्द and अर्थ are alone the determining factor in the classification (व्यवस्था) of अलंकारs, गुणs and दोषs as शब्दालंकारs, अर्थालंकारs etc. निमित्तान्तरस्य अभावात् For want of any other circumstance, to account for the classification Others say, however, that it is not अन्वय-व्यतिरेक but आश्रय आश्रयिभाव that governs this classification [See below] ततश्च etc योऽलंकार यदीयौ अन्वय-व्यतिरेकौ अनुविधत्ते स तदलंकार A figure will pertain to that viz शब्द, अर्थ or शब्दार्थ, whose presence and absence determine its own presence or absence अनुविधत्ते follows, is governed by एवं च यथा etc एव च । e judged by this standard of अन्वय व्यतिरेक पुनरुक्तवदाभास etc पुनरुक्तवदाभास and परम्परितरूपक are शब्दार्थालंकारs because their presence or absence is determined by the presence or absence of शब्द and अर्थ both. पुनरुक्तवदाभास Semblance of Tautology Dealt with in उ IX. Defined as पुनरुक्तवदाभासो विभिन्नाकारशब्दयोः । एकार्थतैव . It consists in the use of two words, one of which appears tautologous (पुनरुक्त) but is not really so, since it is used in a sense other than the one that would make it tautologous, thus तनुवपु is पुनरुक्तवदाभास, because तनु and वपु appear as synonyms but here तनु is used in the other sense of 'slender,' the meaning being 'one of slim body' If तनु were to mean 'body', there would have arisen the पुनरुक्ततादोष or tautology पुनरुक्तवदाभास can be of शब्द only or of शब्दार्थs together In the present discussion the reference is to the latter viz शब्दार्थमूलक पुनरुक्तवदाभास तनुवपु is शब्दार्थमूलक, because it depends on the use of particular words used in different senses परम्परितरूपक Ref is to शिष्ट परम्परितरूपक like विदन्मानसहस which also is उभयालंकार [Vide Notes pp 57-58] तथा शब्दहेतुकार्यान्तरन्यासप्रभृतयोऽपि द्रष्टव्या Just as परम्परितरूपक and पुनरुक्तवदाभास are उभयालंकारs, so also अर्थान्तरन्यास based upon the use of a particular word like दाक्षिण्य (1 southerliness, 2 gallantry) in उत्पादयति लोकस्य प्रीतिं मलयमारुत । ननु दाक्षिण्यसपन्न सर्वस्य भवति प्रियः ॥ (दाण्डिन् का २ १७४) Trivendrum Edition has a reading हि-शब्दहेतुकार्यान्तरन्यास. We have seen [p 166 Notes Essential 7] how हि features generally in अर्थान्तरन्यास With this reading, it would seem that our author, like भोज, takes a broader view of उभयालंकारs. For, if an अर्थान्तरन्यास depending upon a word like हि becomes उभयालंकार, a श्रीती

उभय depending upon इव and अणुनि depending upon छ० etc will be उभयालङ्कार With the other reading without हि viz शब्दहेतुक etc, the view about उभयालङ्कार becomes limited to those based on शेष Because पुनरुक्तवदाभास, लिटपरपरित रूपक and गन्धहेतुकअर्थान्तरन्यास all have शब्दरेष in them Of the two readings 'शब्दहेतुक' appears preferable The idea in काव्यप्रकाश about उभयालङ्कार is confined to cases having शब्दरेष in them And so शब्दहेतुक अर्थान्तरन्यास refers to such as is based on शेष अर्थस्य etc परपरितरूपक, अर्थान्तरन्यास based on हि etc though उभयालङ्कार are dealt with as अर्थालङ्कार (वाच्य = अर्थ) because it is the strikingness of sense that is conspicuous in them पुनरुक्तवदाभास is dealt with among शब्दालङ्कार—not वाच्यालङ्कार वस्तुस्थिति अनपेक्ष्यैः 1 e though as a matter of fact, they are उभयालङ्कार, they have found a place among अर्थालङ्कार, without regard for actual facts वस्तुस्थिति is that they are उभयालङ्कार

योऽलङ्कार etc We have seen that acc to the view of our author, शब्दत्व etc of अलङ्कार is governed by अन्वय-व्यतिरेक This view is somewhat different from the view of others who say that शब्दत्व etc is determined by आश्रय-आश्रयिभाव and not अन्वय-व्यतिरेक They say that a शब्दाश्रित अलङ्कार is शब्दालङ्कार, अर्थाश्रित is अर्थालङ्कार उभयाश्रित is उभयालङ्कार

Our author does not openly call into question the validity of आश्रयाश्रयिभाव as a principle of division He only suggests that even in आश्रयाश्रयिभाव, अन्वय-व्यतिरेक does assert itself His argument seems to be that when the other school says that in शब्दालङ्कार, for instance शब्द is आश्रय, does it not suggest that the figure will be there if the आश्रय is there and the figure will not be there if the आश्रय is not there? Is this not अन्वय-व्यतिरेक of a particular type (विशिष्ट)? So closely scrutinised even the आश्रयाश्रयिभाव of the other school becomes अन्वय-व्यतिरेक of a special class This proves therefore how अन्वय-व्यतिरेक is a principle *broad enough* to comprehend आश्रयाश्रयिभाव and that is why it should be accepted, urges the काव्यप्रकाश. योऽलङ्कार यदाश्रित e g य अलङ्कार शब्दाश्रित स शब्दालङ्कार । तदाश्रयणमन्तरेण = अन्वय-व्यतिरेकाश्रयणमन्तरेण. यद्योक्तनिमित्त एव परस्पर-व्यतिरेको ज्यायान् —It is more cogent (ज्यायान्) to distinguish the different classes of figures from each other on the basis of अन्वय-व्यतिरेक as already given in उ IX व्यतिरेक = भेद ।

Relation between आश्रयाश्रयिभाव and अन्वय-व्यतिरेक —On the face of it, the two appear to be almost identical relations Just as between तन्तु and पर, there is आश्रयाश्रयिभाव तन्तु being आश्रय, पर आश्रयिन्, so also there is अन्वय-व्यतिरेक that determines their relation the अन्वय or व्यतिरेक of तन्तु determining the अन्वय-व्यतिरेक of पर And when it is borne in

mind that आश्रय आश्रितs are here *inseparably* related (e g शब्दाल्कार is so because inseparably connected with शब्द), and not separably connected as in the case of देवदत्त the आश्रित and गृह the आश्रय, the difficulty of distinguishing between आश्रयाश्रयिभाव and अन्वयव्यतिरेक becomes obvious. Just as अन्वयव्यतिरेक determines the causal relation between two things so आश्रयाश्रयिभाव determines it. This shows the futility of the suggestion made by रय्यक and endorsed by जयरथ when they say that अन्वयव्यतिरेक features in causation, आश्रयाश्रयिभाव features in location. जयरथ misses the point when he gives the analogy of कर्णभूषण. कर्णभूषण, he argues, is so called not because it is governed by the अन्वयव्यतिरेक of कर्ण but because its आश्रय is कर्ण. The instance is fallacious. When शब्दाल्कार is so called it is because it is *made of* शब्द and that is the idea underlying आश्रयाश्रयिभाव in अल्कार, as पट is made of तन्तुs and is therefore described as तन्वाश्रित. Whereas कर्णाल्कार is not *made of* कर्ण, so that it could be कर्णाश्रित *in the same sense* in which शब्दाल्कार is शब्दाश्रित. The relation between them is not inseparable as that between शब्द and शब्दाल्कार.

Read रय्यक — लोकादाश्रयाश्रयिभावश्च तत्तदल्वारनिवधनम् । अन्वयव्यतिरेकौ तु तत्कार्ये प्रयोजकौ । न तदल्वारत्वे । तदल्वारत्वप्रयोजकत्वे तु श्रौतोपमादेरपि शब्दाल्वारत्वप्रसङ्गात् । तस्मादाश्रयाश्रयिभावेनैव चिरन्तनमनानुसृतिरिति भद्रम् । See जयरथ's comments — लोके हि योज्यकारो यदाश्रितः स तदल्वारतयोच्यते, यथा कुण्डलादि कर्णाद्याश्रितः तदल्वारः । एवं मिहापि शब्दाद्याश्रितस्तदल्वार इति सिद्ध एव विषयविभागरूप प्रतिनियमः । यत्तु अन्ये अन्वयव्यतिरेकौ तदल्वारनिवधनत्वेनोक्तौ तदयुक्तमव्याह — अन्वयेति । एवं हि श्रौतोपमायां इवादिशब्दान्वयव्यतिरेकानुवर्तनात् तत्कार्यमव, न पुनः तदल्वारत्वम् । तस्याविशेषात् । अर्थस्य पुनः अङ्गुतत्वात् तदल्वारत्वमेव युक्तमिति तात्पर्यार्थः । जयरथ says elsewhere — न पुनः अन्वयव्यतिरेकाभ्याम् । ताभ्यां हि यम्य यद्वेतुमत्वं नम्य तत्कार्यत्वस्यात्र पुनः तदल्वारत्वम् । लोके हि यथा कर्णाश्रितकुण्डलादि कर्णाल्वार उच्यते न पुनः सुकर्णवर्णनहेतुत्वात् तदल्वारः ।

Note that there is no force in the suggestion that if अल्वारs were to be governed by अन्वयव्यतिरेक, श्रौतोपमा will be शब्दाल्वार, because it depends on एव. This objection is pure sophistry, because श्रौतोपमा, really speaking, is not determined by the presence or absence of the word एव. It is determined by the अन्वयव्यतिरेक of the sense of एव and so we can have श्रौतोपमा even with वा used in the sense of एव. How could one pretend then that श्रौतोपमा will be शब्दाल्वार because of एव etc. ?

From this discussion, it will appear that अन्वयव्यतिरेक and आश्रयाश्रयिभाव are practically the same. उद्भट seems to have been the first to sponsor अश्रयश्रयिभाव, though indications of this are not to be found in his वाक्याल्वार. जयरथ says that this अश्रयश्रयिभाव has been developed in detail by राजानसतिलक in उद्भटविरिक्त [Read — एतच्च उद्भटविरिक्ते राजानसतिलकेन अश्रयश्च एव इति प्रत्यक्षिण्यभ्युपगमेन प्रदर्शितम्]. वाक्य-अल्वार seems to be

referring to and contradicting this view, proposing अन्वय व्यतिरेक instead. As we saw, रुच्यम् is for आश्रयाश्रयिभाव विश्वनाथ and नगनाथ are non-committal. अण्व्यदीक्षित's view could be tentatively guessed by looking to the fact that समग्र and अमग्रपे are both taken by him as अर्थान्वयः Does it mean that he was for आश्रयाश्रयिभाव? He refers to चित्रमीमांसा on the point But unfortunately the extant portion of the work does not contain शेष Read वैद्यनाथ तत्त्वम् — उपप्रेक्षाग्रन्थानन्तरं चित्रमीमांसा न वृत्तिरिति दृश्यते ।

अलंकारदोषः

काव्यप्रकाशकार, after having dealt with the शब्दालंकार and अर्थालंकार, proceeds to tackle the question of उपमादोषः Corresponding to the शब्दालंकार and अर्थालंकार it is possible to have शब्दालंकारदोषः and अर्थालंकारदोषः And going back to the days of भामह and दण्डिन् we do find आलंकारिकस attempting to ascertain the दोषः of figures भामह refers to मेधाविन्'s view about seven उपमादोषः — हाननाममवो लिङ्गवचोभेदो विपर्ययः । उपमानाधिक्यं च तेनामदृशतापि च ॥ त एते उपमादोषाः सप्त मेधाविनादिताः । (भा. अ. २. ३९. ४०) — (1) हीनता (2) असमव (3) लिङ्गभेद (4) वचनभेद, (5) विपर्यय, (6) उपमानाधिक्य, (7) उपमानादृशता भामह is critical of some of them दण्डिन् only makes a passing reference to and criticises लिङ्गवचनभेद and हीनता and अधिक्य in उपमा रुद्रट् admitted four उपमादोषः (1) सामान्यशब्दभेद, (2) वैपर्यय, (3) असमव (4) अप्रसिद्धि in place of मेधाविन्'s seven वामन admits six उपमादोषः almost on the lines of मेधाविन् They are (1) हीनत्व (2) अधिक्य, (3) 4) लिङ्गवचनभेद, (5) अमादृश्य (6) असमव

When the काव्यप्रकाशकार refers to उपमादोषः, he seems to refer to practically the same दोषः as were discovered by मेधाविन् But it is not clear as to who was responsible for stating the अनुमानदोषः which काव्यप्रकाश discusses It seems likely that some earlier आलंकारिक had referred to them when we take into consideration the names given to them प्रसिद्ध्यभाव, वृत्तिविरोध, वैफल्य, which seem to have tradition behind them The दोषः of यमक viz पादनययमन may be of the discovery of the का प्र दण्डिन्'s different varieties of यमक actually include one based upon पादनययमन And का प्र alone seems to condemn it The दोषः in उल्लेख, समानोक्ति, and अप्रस्तुतप्रशंसा are again likely to be of the discovery of the का प्र because no conventional name was given to these दोषः

Whatever be the दोषः of शब्दालंकार or अर्थालंकार the काव्यप्रकाश proves that they are ultimately the same as शब्ददोषः or अर्थदोषः and thus no separate अलंकारदोषः need be admitted according to it

अलंकारदोषाः

अलंकार	अलंकारदोष	उदाहरण	By whom the दोष was mentioned.	शब्ददोष or अर्थदोष to which the अलंकारदोष is reducible
वाचस्पत्येकर अनुप्रास ३ } यमक १ }	(I) अनुप्रास [३ दोषः]	A प्रविदूयभाव B वेत्य C वृत्तिभेद	St 185. चमो चक्रापत्ति etc. St. 186-187. मम वरुणि etc. St. 188. अकुण्ठोत्कण्ठया etc	प्रसिद्धिभिरुद्धना अपुष्टार्थत्व प्रतिमृच्छर्णना
अर्थान्तरस्य समा १३ उपदेश ३ मस्यभेद ३ अनुप्रास १	(II) यमक [१ दोषः] (I) उपमा [१ उपमानदोषः]	पादयययमन A उपमानस्य उ निगूतत्व B उपमानस्य प्रमाणन्यूनत्व C उपमानस्य जायधिसत्व D उपमानस्य प्रमाणाधिक्य E धर्मस्य न्यूनत्व	St 189 नु तममयेव etc चण्डालैस्त्रियुष्मभिः सान्ने परम मृतम् । बह्विस्तुल्लिख श्व भानुरयं चमस्ति । St. 190. अथ पद्मामना etc. St. 191. पानालमिव etc. St. 192. म मुनिर्निष्ठः etc.	अप्रयुक्तत्व अनुचिना ३ना " " " " हीनपदत्व

अधिकृत्य अधिपदत्व	अधिकृता of मेधाविन् and वामन.	अधिकृता of मेधाविन् and वामन.	अधिकृत्य अधिपदत्व
भग्नप्रक्रम	हिगवचनभेद of मेधाविन् and वामन	विन्तारत्नमिव व्युत्पत्ति	St 193 स पीतवासा etc.
"	" "	सत्त्वो भक्षिता देव शुद्ध कुलवधूरिव ।	
"	"	St 195 अतिथि etc	
"	"	St 196 प्रत्यग्रमजन etc	
"	"	गङ्गा प्रवहन्ते ते सदैव कीर्ति	
अनुचितार्थता	मेधाविन् and वामन	ग्रन्थानि वाव्यशशिनि विलतार्थरन्मिम् ।	
"	"	St 197 निषेत्तुरास्यादिव etc	
अवाच्यत्व	" वाव्यप्रमादा	St 198 उद्ययौ etc	
अनुचितार्थता	"	St 199. दिवाकरात् etc	
अपुष्टार्थता or पुनरुक्तता.	" वाव्यप्रमादा	St 200 स्पृशति etc	
अपुष्टार्थता or पुनरुक्तता.	" वाव्यप्रमादा	St 202. आहूतेषु etc	

[५ साधारणधर्म दोषः]

[असादृश्य]

[असम्ब]

(II) उपप्रेक्षा

[२ दोषः]

(III) समासोक्ति

[१ दोष]

(IV) अप्रस्तुत

प्रशसा

§ सू ८८. एषां दोषा etc. Construe एषा यथायोगे सम्भवन्तोऽपि केचन दोषा उक्तेषु अन्तर्भवन्ति इति न पृथक् प्रतिपादिता. । एषां i. e. of शब्दालंकारs and अर्थालंकारs. सम्भवन्तोऽपि केचन दोषाः अपि shows that the author admits that अलंकारदोषs are possible, but his contention is that they can well come under शब्ददोषs or अर्थदोषs. केचन दोषाः See the scheme given above उक्तेषु अन्तर्भवन्ति They can be comprehended by those शब्ददोषs and अर्थदोषs already specified in उ VII. See the scheme न पृथक् प्रतिपादिता In the earlier works, भामह only referred to मेधाविन्'s seven उपमादोषs. दण्डिन् seems to casually refer to three or four of the same दोषs. उद्भट has no अलंकारदोषs. चामन has only उपमादोषs on the lines of मेधाविन् रुद्रट has four दोषs of his own. So it is evident that neither भामह, nor दण्डिन्, nor was उद्भट interested in अलंकारदोषs. And when the काव्यप्रकाशकार reduces the so-called अलंकारदोषs to शब्ददोषs or अर्थदोषs, he seems to be following in the footsteps of his redoubtable predecessors.

शब्दालंकारदोष

वृत्ति :- Two शब्दालंकारs referred to अनुप्रास and यमक.

I अनुप्रासदोष

(i) प्रसिद्ध्यभाव—Absence of established usage or convention. प्रसिद्धि is convention. When, therefore, something unwarranted by convention happens to be stated, only to secure an alliterative effect, we get the दोष, प्रसिद्ध्यभाव, of अनुप्रास. This is reducible to प्रसिद्धिविरुद्धता here an अर्थदोष in उ VII (though it is also a शब्ददोष).

St. 185 चक्री etc Illustrates प्रसिद्ध्यभाव of अनुप्रास A benedictory stanza addressed to the chariot of the sun. Construe:—यस्य (रथस्य) चक्रारपंक्तिं चक्री स्तौति, यस्य हरीन् हरि अपि स्तौति, यस्य धूर्वजान्ताद् धूर्जटि स्तौति, यस्य अक्ष नक्षत्रनाथ स्तौति, यस्य अरुण वरुण स्तौति, यस्य कूबरार्यं कुवर स्तौति, यस्य रह सुराणां सव स्तौति, स जगदुपकृतये नित्ययुक्तस्य अहिमरुचे (सूर्यस्य) स्पन्दन प्रीतिप्रसन्न (सन्) व अवगन्तु । चक्रारपंक्तिं wheel and numerous spokes (अर m.) Read 'wheel' for 'wheels' in the Translation Sun's chariot has got one wheel only. चक्री विष्णु हरीन् The seven bay steeds of सूर्य हरि इन्द्र धूर्वजान्त The top of the yoke-banners. धूर्जटि = शिव [धूर्-मारभूता जटि. (जटा) यस्य]. अक्ष (m.) axle. नक्षत्रनाथ = चन्द्र. यस्य अरुणं अरुण is सूर्य's सखि कूबरार्य-कूबर (m. n.) The pole of the chariot, to which the yoke is fixed रह (Accu Sing रह n.) Speed प्रीतिप्रसन्न Pleased due to gratification. जगदुपकृतये नित्ययुक्तस्य can be better taken as qualifying अहिमरुचे than यस्य (रथस्य) The Translation takes the latter.

Here the different gods are pressed into the service of the chariot only with an eye on the अनुप्रास resulting therefrom. There

is अनुप्रास of अम्-अम् in रह and सर also To take an instance, विष्णु is described as praising the wheel etc simply to secure the अनुप्रास of चक्री-चक्र .विष्णु and others are not प्रसिद्ध in पुराण, महाभारत (= इतिहास) etc , as being स्तव of the सूरधावयव

कर्तृकर्मप्रतिनियमेन स्तुति Uniform praise with particular gods as subjects and particular chariot parts as objects [प्रतिनियम Uniformity]

(ii) अनुप्रासस्य वैफल्यम् i e futility of alliteration arises where alliteration does not lend any charm to the theme This is reducible to अपुण्यार्थता—an अव्यर्थता अपुण्यार्थता is irrelevancy यस्य अनुप्रासानपि प्रतिपाद्यमान अर्थे न बाध्यते To have futile alliteration means to base it on words that do not bear upon the central theme, and this is the same as अपुण्यार्थता

Sts 186-187 भण तहणि etc Illustrates वैफल्यम् of अनुप्रास युग्म A disappointed lover expresses his annoyance when the नायिका goes to the house of her beloved Construe—आनन्दस्यन्दिसुन्दरेन्दुमुखि, सहीलोल्लापिनि तहणि, भण, यदि त्व रमणमन्दिर गच्छसि तदा अरुणचरणे अनुरणमणिमेखल अविरतशिञ्जान मञ्जुमन्दीर तव परिसरण मे वि अकारण रणरणक कुहने । आनन्द etc You whose face is charming like the moon that diffuses delight. सहीलोल्लापिनि speaking very gracefully अविरत etc with the sweet anklet tinkling constantly परिसरण = Movement रणरणक (m n) anxiety, worry. The stanza is given in रत्नदालकार [२ २२-२३]

Here the author of वा प्र suggests that the अनुप्रास does not contribute to the charm of the वाच्य = अर्थ and hence it is अपुण्यार्थता वाच्यस्य = अर्थस्य विचिन्त्यमान चास्त्व charm that could be imagined From Ed reads विवेच्यमान charm that could be discerned

Here the का प्र criticizes as faulty that very instance which रत्नदालकार gives to illustrate मधुरा वृत्ति of अनुप्रास And looking to the stanzas the criticism appears unjustifiable आनन्दस्यन्दिसुन्दरेन्दुमुखि सहीलोल्लापिनि अनुरणमणिमेखल, अविरतशिञ्जानमञ्जुमन्दीर are अनुप्रास that are embodied in words that are significant enough to bear on the central theme viz. अलुप्त्यर्थेन The same is true also of the line परिसरणमरुणचरणे रणरणमवारण कुहने Looking to this criticism one is reminded of दण्डिन्'s criticism of अनुप्रास which he says brings about पारुष्य and शैथिल्य of composition अतो नैवमनुप्रासं नास्तिनाया प्रयुज्यते ।—says दण्डिन् १ ६० अपुण्यार्थैव etc. Construe अनुप्रासस्य वैफल्यम् अपुण्यार्थता एव ।

(iii) अनुप्रासस्य वृत्तिविरोधः वृत्तिस are styles, modes रत्नदालकार speaks of १३ वृत्तिस of अनुप्रास (२ १०) अनुप्रासस्य वृत्तिविरोधः, therefore, amounts

to the employment of such alliteration as is not in tune with the theme. Particular themes demand particular types of अनुप्रास, soft or hard. मम्मट illustrates such रसानुगुण अनुप्रास in उ VII. Soft अनुप्रास will tone down वीररस, and hard अनुप्रास will appear jarring in शृंगार. Such वृत्तिविरोध of अनुप्रास is reducible to प्रतिकूलवर्णता, acc to का. प्र. प्रतिकूलवर्णता is a शब्ददोष. It consists in the use of syllables that are not suited for particular रस. रसानुगुण प्रतिकूलवर्णम्. Note that the name वृत्तिविरोध, as given to the defect, leaves an impression of being traditional.

St 188 अकुण्ठोत्कण्ठया etc Illustrates अनुप्रासस्य वृत्तिविरोध. A lover's request to the go between, to bring about his meeting with the नायिका. Construe — हे कलकण्ठि, अकुण्ठोत्कण्ठया आकण्ठ पूर्णं मा क्षण कम्बुकण्ठया कण्ठे कुरु । कण्ठार्तिमुद्धर (च) । कलकण्ठि addressed to the दूती. An apt epithet for those messengers of love. Once अग्निमित्र talks of the दूता, बकुलबलिका, as मधुररवा परभृतिका । अकुण्ठोत्कण्ठया आकण्ठ पूर्णं मा मे who am filled to the brim with irresistible (अकुण्ठ) yearning. क्षण for a moment कम्बुकण्ठया कण्ठे कुरु Give me an opportunity for the कण्ठाश्लेष of that lovely lady. कम्बुकण्ठी = कम्बुग्रावा whose neck in whiteness and bulging shape resembles the conch (कम्बु m) कण्ठार्तिः । e कण्ठाश्लेषोत्सुक्य The eagerness for embrace and the consequent uneasiness. उद्धर मद (me) of

Here there is the अनुप्रास of the harsh ठ which is ill-suited for the delicate love making. This, which others (?) style as वृत्तिविरोध is none else than प्रतिकूलवर्णता । e use of syllables out of tune with the prevailing sentiment.

अत्र शृंगारे The शृंगार in the stanza is too patent. परपवर्णोडम्बरः the pompous use of the harsh syllables viz , ओडम्बर suggests that such syllables become an encumbrance. ट-वर्ण was always looked upon as ill-suited for producing a delicate effect like शृंगार. Note how रुद्रट excludes टवर्ण from प्रौढा वृत्ति — अन्य-टवर्गान् मुक्त्वा (२ २४) पूर्वोक्तरीत्या विरुध्यते. Is found inconsistent with शृंगार, in the way already given in उ VII, where मम्मट gives different illustrations to show how certain syllables are not in tune with certain रस. अकुण्ठोत्कण्ठया also figures there as an illustration of प्रतिकूलवर्णता in शृंगार. अत्र प्रतिकूलवर्णतैव वृत्तिविरोध. Here what is looked upon as वृत्तिविरोध is प्रतिकूलवर्णता itself.

II यमकदोष

यमक is, as we saw, a वर्णमयात repeating itself in different senses. लक्षणे/लवले was यमक in St 176. Here the अन्कारदोष of having the यमक in three out of four quarters of a stanza is brought under the दोष of अयुक्तत्व.

pp 226-227.]

पादत्रयगतवेन यमन To put it in three out of four quarters of a stanza It should be noted that of the several varieties of यमन recognised as poetical, in काव्यादर्श ३, one actually consisted in पादत्रययमन cp the instance करेण ते रणेवन्तरेण दिपतां हता । करेणव क्षरदत्ता भान्ति सख्यायना इव ॥ काव्यादर्श ३ २६ And this very class of यमन comes to be condemned here अप्रयुक्तव दोष It may be a शब्ददोष or अर्थदोष It consists in the use of words etc. not generally in use It is explained in उ VII as तथा आम्नातमपि कविभि न आदृतम्—What is not in poetical vogue, though it may have the sanction of ancient authorities पादत्रययमन may have the sanction of दण्डिन् and others but it is not an vogue and so is अप्रयुक्त, says the काव्यप्रकाश

St 189 भुजगमस्येव etc Illustrates यमस्य पादत्रययमन The wily lure away the heart of men and bring them into troubles ॥ भुजगमस्येव etc. like a snake's jewel that is full of lustre सदम्मा Nom Sing मत् अम (= तत्) यस्य cp Marathi पणीनार ० प्राहावकीर्णव etc Like a river that has good water but is infested by crocodiles सदम्मा Nom Sing. Fem. सम्मयू = साधुन्या cd Construe—सम्मा दुरता निर्णयन अपि जन्तो येन प्रमम वर्तन्त The wily ones (म + दम्) lure away the heart of a person (जन्तु) even when he realises that they would lead him to disaster (दुरता)

Here the वर्गमयन viz सदम्मा repeats itself in three (abd) out of four पदs This is अप्रयुक्तव of यमन, since it is not a fashion to have यमन in three out of four quarter Though as said above, दण्डिन् had विशदयन्स, there is surely some sort of abruptness when the यमन occurs like this.

अधालकारदोषः

Four अर्थदोषs referred to — यम, अलंकार, ममस, २, मरुतुम्भामा

१—उपमादोषः (१६)

Here by comparing यूय with the निवृष्ट चण्डालs, there is no exaltation, but degradation. Note that this will be a दोष, only when the poet aims at exalting the उपमेय. But, if the poet's aim is to condemn the act by becoming ironical, it will be a व्यानस्तुति (निन्दापर्यवसायिनी), and then there will be no दोष. नमिसाधु (रुद्र ११, २४.) very aptly remarks
तथा योऽपि हीनताधिक्यविशिष्ट विपर्यय उक्त सोऽपि न तावन्मात्रेण दोषहेतु । अनिप्रसगात् ।
अन्यथा हि निन्दास्तुती यत्र चिकीर्षिणे भवत तत्रापि यथाक्रम निवृष्टस्य उत्तुष्टस्य च उपमानस्य दुष्टत्वं स्यात् ।

(ii) उपमानस्य प्रमाणन्यूनत्व It consists in the उपमान being too small in size for the उपमेय. This also is reducible to अनुचितार्थत्व. Note that, as in the above case, it will not be a दोष if it is व्यानस्तुति (निन्दापर्यवसायिनी) Read नमिसाधु cited above

बह्निस्कुलिंग etc. Illustrates उपमानस्य प्रमाणन्यूनत्व The sun compared to a fiery spark

Here it is obvious how the sun, instead of being exalted, as the poet certainly wants to do, is brought into contempt by being compared to a स्कुलिंग

(iii) उपमानस्य जात्यधिकत्व -It consists in the उपमान belonging to a class too high as compared to the उपमेय. This also is reducible to अनुचितार्थत्व. Here also there will be no दोष if there is व्यानस्तुति.

St 190. अयं पद्मासनासीन etc Illustrates उपमानस्य जात्यधिकत्व. A चक्रवर्क compared to ब्रह्मा पद्मासनासीन The चक्रवर्क is perched on a lotus ब्रह्मन्'s seat is lotus वेधस=ब्रह्मा

Here the चक्रवर्क is compared with ब्रह्मा, when about to create the world. The चक्रवर्क belongs to a class too trivial as compared to the eminent class of ब्रह्मा. Hence उपमानस्य जात्यधिकत्व which can well come under अनुचितार्थत्व. But when the poet wants to regale us with an anti-climax, there is no दोष. Pope's 'Rape of the Lock' involves no दोष.

(iv) उपमानस्य प्रमाणाधिकत्व It consists in the उपमान being too big in size as compared to the उपमेय. Also reducible to अनुचितार्थत्व. If it is a व्यानस्तुति, however no दोष

St 191 पातालमिव etc Illustrates उपमानस्य प्रमाणाधिकत्व. A poet compliments a नायिका on the beauty of her beautiful limbs. पातालमिव Ref to निम्नत्व of the नायिका स्त्री शिथिलोपमौ—(See the उद्गारण of पातालमिव Notes p 262) कालिन्दीपातमाम्निभ वेणोदण्डं कालिन्दी—यमुना known for its black colour

Here the उपमानs, पाताल, क्षितिधर, कालिन्दापात, are too big in size for the particular उपमेयs viz नाभि, स्तन, वेणीरण्ड respectively And hence there is a दोष, it is urged which is reducible to अनुचितार्थत्व Is this strictly true? We have already seen from the instance of पञ्चविषयमार, how the idea of क्षितिधरोपमौ स्तनौ is not uncommon in Sanskrit poetry Again we have seen at St 41, how नाभि is described as कुहर In such matters अनिश्चयेक्ति is bound to feature Nay it must feature Who can set limits to अनिश्चयेक्ति? And if we become hypercritical in these matters we might even get startled to find a सुख compared to a कमल! Particularly this is true of प्रमाणताधिक्य भामह says (२ ४९ ५० ५१) — यस्यानिश्चयवानर्थं कथं साऽसम्भवो मन । अष्ट चानिश्चयार्थत्वमुपमात्प्रेक्षयाऽपि ॥ and mark the instance he gives पुञ्जभूतमिव ध्वान्तमपि भानि मनङ्गना । सर शरत्पत्रनाम्नो नभः सण्डमिव जिह्वनम् ॥ Read again अखण्डमण्डलं केन्दुः कः कदाचाननमद्युतिः । यत्किंचित्कान्ति सामान्याच्छशिने शपसीयत ॥ २ ४४ It must be conceded however, that poetic convention is the best standard to judge such cases The उपमानs may be अनिश्चयेक्तिपूर्ण but they must not transgress the limits of poetic conventions किंच काव्यानि नेयानि लक्षणेन महात्मनाम्—Poems are to be understood in the light of the conventions set down by the great poets—says भामह (२ ४५)

अत्र etc. चण्डालानिभि उपमानैः—आदि includes बहिष्पुल्लिङ्ग, वेणु, पाताल-क्षितिधर कालिन्दापात कदाचित् is brought into contempt Note that this is not only true of उपमानान्यूनत्व but also उपमानाधिक्य The चण्डाल by being compared to वेणु is equally कटिनि

(v) उपमानस्य धर्मन्यूनत्व —It consists in the failure of the poet to refer to a particular item (धर्म) in the उपमान when he refers to a corresponding item in the उपमेय This is reducible to हीनपदत्व says the का प्र हीनपदत्व a वाक्यदोष results when a necessary word remains unembodied therein Read in Translation (p 227) So far as the excess or deficiency of attributes (धर्मश्रय) is concerned in place of

so far as the inferiority or superiority abiding in the Common Property is concerned

St 192. स मुनि etc Illustrates उपमानस्य धर्मन्यूनत्व A sage described as appearing like the sun मौञ्ज्या ललाटित marked by a girdle made of Munja grass कृष्णान्निषण्ण his garment was the skin of a black antelope व्यसन्नम् etc. He shone like the sun (अशुमान्) wrapped in a fragment of dark (नील) cloud नीलम्

Here मुनि corresponds to अशुमान् कृष्णान्निषण्ण to नीलजाम् But while the poet has mentioned the मौञ्जी as an item (धर्म) of the उपमेय,

he fails to mention तटित् the corresponding item in the उपमान. This is therefore उपमानस्य धर्मन्यूनत्व

(vi) उपमानस्य धर्माधिक्य —It consists in the mention of an item of the उपमान, without mentioning the corresponding item of the उपमेय. It is reducible to अधिकपदत्व, says का. प्र. अधिकपदत्व consists in the use of a पद that is unnecessary

St 193 स पीतवासा etc. Illustrates उपमानस्य धर्माधिक्य Description of श्रीकृष्ण पीतवाससु wearing a yellow garment प्रगृहीतशार्ङ्ग—शार्ङ्ग the bow of विष्णु मनोज्ञभीमं वपुः form, charming and awful 2nd half —शतह्रदेन्द्रायुधवान् मेषः निशाया शशिना समृज्यमान इव—Like a cloud coming in contact with (समृज्यमान) the moon, at night, and having lightning (शतह्रदा) and a rainbow (इन्द्रायुध) about it

Here मेष is उपमान, कृष्ण उपमेय शतह्रदा of the उपमान, corresponds to the पीतवाससु of the उपमेय इन्द्रायुध of the उपमान corresponds to the शार्ङ्ग of the उपमेय. But corresponding to शशिन् of the उपमान, there is nothing stated of the उपमेय when, as a matter of fact, शस्र of the उपमेय could well have been mentioned. So this is उपमानस्य धर्माधिक्य which can well come under अधिकपदत्व

Note that this उपमानस्य धर्माधिक्य or the preceding धर्मन्यूनत्व are दोषs because the poet fails to mention a corresponding धर्म of the उपमेय or उपमान *when such धर्म is there*. In other words, the poet is blamed in such cases for failing to strike a balance between the उपमान and उपमेय even *when there is room for it*. When there is no room for such a perfect equality between the उपमान and उपमेय, if the poet mentions some item of the उपमान or उपमेय in excess, there will be no दोष. Hence does भामह say —सर्वं सर्वेण साहचर्यं नास्ति भावस्य कस्यचिद् । यथोपपत्तिं कृतिमिदमामु प्रयुज्यते ॥ (२४३)

शश्वदेरनिन्देते शशिनी ग्रहणमतिरिच्यते The mention (ग्रहण) of शशिन् is in excess because the corresponding धर्म viz शस्र of the उपमेय is not mentioned. शश्वदे आदि is evidently superfluous. शस्रस्य will be more appropriate

vii-viii लिङ्गवचनभेदात् दोष —When there is a divergence between the उपमान and उपमेय, in point of gender or number, the उपमान sometimes becomes defective. Because, such divergence may affect the सङ्घर्षधर्म which may cease to be perfectly साधारण. In गुरा चन्द्र इव रम्यम्, रम्य goes well with the उपमेय, but does not grammatically fit in with चन्द्र which is masculine. Thus what is looked upon as a सङ्घर्ष-

धर्म is found not to be in perfect grammatical accord with the उपमान, as it ought to. Hence, this is a flaw.

वा. प्र reduces the flaw to मग्नप्रक्रम, the same as प्रक्रमभग, a वाच्यदोष प्रक्रम = प्रकान्त अर्थ is *motif*, the aim that the poet has in view. When the poet's aim is not achieved, it is मग्नप्रक्रम दण्डिन् is critical of such दोष based on लिङ्गवचनभेद or उपमानन्यूनत्व and अधिकत्व Says he — न लिङ्गवचने भिन्ने हीनताऽधिकतापि वा । उपमादूषणायां यत्रोद्देशो न धीमताम् ॥ (का. द. २. ५१) दण्डिन्'s view point seems just particularly with the saving clause यत्रोद्देशो न धीमताम् ॥ Here also we must take into consideration poetic convention. Thus लिङ्गवचनभेद may not be दोष in some cases, but will be so in others. दण्डिन् admits this — अस्त्येव कचिदुद्देशे प्रयोगे वाग्विदा यथा । हसीव यन्मथ्यद्रः सरानीवामलं नम । भर्तृभक्तो भटः श्वेव गृध्रोतो भानि भानुवत् ॥ ईदृशं वर्ज्यते सद्भिः । [का. द. २. ५४-५५]

लिङ्गवचनभेदोऽपि etc साधारण धर्म अन्यरूप कुर्यात् । e. अन्यरूप । e. असाधारण In मुख चन्द्र इव रम्य the धर्म, रम्य does not go with चन्द्र in the masculine and hence it becomes असाधारण एवतरस्यैव तद्धर्मसमन्वयावगते Since we find that only with one (viz the उपमेय) the धर्म goes एवतरस्यैव viz उपमेयस्यैव Because the साधारणधर्म in उपमा agrees with the उपमेय, [which is an indication of उपमेय being प्रधान in उपमा] In मुख चन्द्र इव रम्य, रम्य agrees with the उपमेय, मुख

सविशेषणस्यैव तस्य उपमानत्वं उपमेयत्वं वा प्रतीयमानेन धर्मेण प्रतीयते — The sentence must be construed as प्रतीयमानेन धर्मेण सविशेषणस्यैव तस्य उपमानत्वं उपमेयत्वं वा प्रतीयते । Since the धर्म, in such cases goes only with the उपमेय, we have to *understand* (प्रतीयमान) its counterpart such as would go with the उपमान and then only will the two be उपमान and उपमेय in the real sense of the term. The idea is So long as the धर्म is not साधारण, how can there be औपम्य, theoretically speaking? And if there be no औपम्य, how could one thing be उपमेय and another उपमान? So here to bring about औपम्य, we have to depend upon a धर्म understood (प्रतीयमान), not mentioned, and this involves प्रक्रमभग as the poet's aim is not *fully* realised (प्रकान्तस्य अथस्य स्फुट अनिर्वाहात्) प्रकान्त अर्थ the matter the poet aims at viz उपमानस्य उपमेयस्य च समानधर्मसम्बन्ध अनिर्वाह non realization

चिन्तारत्न etc Illustrates लिङ्गभेददोष The laments of one who has lost something he earned in his hand that was very useful to him चिन्तारत्न = चिन्तामणि, a jewel credited with the powers of fulfilling the expectations of the अर्थिन्. करत च्युत slipped from the hand

Here the उपमेय, त्व, is masculine as can be judged from च्युत, the उपमान is चिन्तारत्न, neuter च्युत goes with त्व, but cannot agree with

चिन्तास्त्रम् Hence लिङ्गभेददोष which is reducible to प्रक्रमभग Note that if the उपमान were चिन्तामणि (masculine), the दोष would not have arisen

सक्तवो etc Illustrates वचनभेद One says that he has eaten barley meal Construe देव, कुलवधूरिव शुद्धा सक्तव भक्षिता । कुलवधूरिव शुद्धा pure like a wife of good family. सक्तव सक्तु m Barley meal

Here सक्तव, the उपमेय, is in the plural, while the उपमान, वधू, is in the singular [There is लिङ्गभेद also But it is immaterial, because if the वचनभेद were not there, and we had वच in place of वधू, there would have arisen no दोष due to लिङ्गभेद, as शुद्धा is Nom Pl of masculine as well as feminine forms] Thus वचनभेद, has made शुद्धा agree with the उपमेय, सक्तव, only, not उपमान Hence वचनभेद becomes a दोष which is the same as मध्यप्रक्रम, acc to का प्र

यत्र तु etc. But लिङ्गभेद and वचनभेद are not दोषs always They are दोषs only when the साधारणधर्म agrees in grammar with one, not both If, however, in spite of लिङ्गभेद and वचनभेद, the साधारणधर्म agrees grammatically with both the उपमान and उपमेय, then लिङ्गभेद and वचनभेद do not involve दोष

सामान्याभिधायि पद the word conveying the साधारणधर्म स्वरूपभेद नापद्यते when there is no divergence in grammatical form i e the same form may apply to the two genders or two numbers उभयथापि अस्य अनुगमक्षमस्वभावत्वात् As the साधारणधर्मपद is capable of being in concord with both viz. उपमान and उपमेय

गुणैरनर्घ्यै etc Illustrates how लिङ्गभेद may not be a दोष One complimented on the score of his invaluable virtues

Here अनर्घ्य, the साधारणधर्म, is in grammatical concord with the उपमान, रत्नै, and उपमेय, गुणै both, though रत्न is neuter and गुण masculine Hence no दोष despite लिङ्गभेद.

St 194 नट्टेयो etc Illustrates how वचनभेद may not be a दोष A fashionable lady complimented on the elegance of her dress and graces Construe —अन्यमि भर्तुनि अमहता मयुरताभूत नट्टेय नटीया (अन्यमि ग्रीमे अमहता) (मयुरताभूत) विभवा इव पतं दोष्ता दधे म । मयुरताभूत (Sing or Plu) Replete with elegance भर्तुनि अमहता (Sing or Plu) unlike those of other women

Here नट्टेय the उपमेय is in singular. विभवा the उपमान is in plural Still, the सव्यवर्तस can agree with both. They are. अमहता which may be singular of अमहता and plural of अमहता. मयुरताभूत which may be singular of मयुरताभूत or plural of मयुरताभूत. So also (दोष) दधे

may be Present 3rd per Sing of दध् IA to hold or 3rd per. Plu of धा to hold

IX-X-XI कालभेददोष-पुरुषभेददोष विधिभेददोष Just as the साधारणधर्म tends to be असाधारण, due to लिङ्ग-वचनभेद, so it becomes असाधारण, due to difference in Tense (काल), Person (पुरुष), and Mood (विधि), as applied to the उपमान and उपमेय. Thus also comes under भग्नप्रक्रमदोष

पुरुष : i.e. 1st, or 2nd, or 3rd person विधि a mood that enjoins like the Imperative or Potential or which merely states a thing, like the Indicative विध्यादि आदि Commentators interpret as referring to आशीर्वाद (blessing) It may also refer to combinations of two or all of the three viz काल, पुरुष, विधि नमिसाधु (रु ११-२४) refers to काल-कारक विभक्तिभेदाः । न तथा प्रतीति अस्त्रलितरूपतया विश्रान्तिमासादयति i.e. the understanding of idea does not become as free from abruptness, and complete as one would expect it to be तथा = कोविद प्रसिद्धप्रकरणे मा च अस्त्रलितरूपतया As being free from abruptness, this is why it comes under प्रक्रमभग्न विश्रान्ति आसादयति = निरपेक्षा भवति becomes complete असौ अपि : i.e. काल पुरुष विधिभेददोष भग्नप्रक्रमतयैव व्याप्त Comes under भग्नप्रक्रम In short, कालादिभेद leaves some gap in our comprehension of the idea on hand, and hence occasions प्रक्रमभग्न

St 195 अतिथि etc Illustrates कालभेददोष कुमुदती bore a son, अतिथि by name, to कुश 2nd half construe पश्चिमात् यामिनीयामात् चेतना यथा प्रसाद (आप्नोति) तथा । पश्चिमाद् यामिनीयामाद् In the last watch of the night चेतना प्रसाद प्राप्नोति तथा After good sleep one's intellect becomes quite clear काकुत्स्थ Refers to कुश

Here कुमुदती पुत्र आप is भूतकाल which does not apply to the उपमान, चेतना Because it is an everyday occurrence we require वर्तमान चेतना प्रसाद आप्नोति Hence कालभेददोष

St 196 प्रत्यग्र etc Illustrates पुरुषभेददोष वामवदत्ता while worship ping cupid is compared to a creeper Construe —प्रत्यग्र . मूर्ति, कौसुम्भ कान्ता, मकरवेदन अर्चयन्ती बालप्रवालविट्प्रभवत्ता लोव विभ्रजसे । For the two meanings of प्रत्यग्र मूर्ति and कौसुम्भ कान्ता, see the Translation कौसुम्भ of कुसुम्भ m. saffron कौसुम्भ इव (वेसरस्य इव) राग तेन रुचिरा च स्फुरद्भिः अशुभिः कान्ता च—as applied to लता अशु m filaments. (Read 'filaments' for 'pollen' in Translation) कौसुम्भन रागेण रुचिर स्फुरन् च अशुकस्य अन्त यस्या—as applied to वामवदत्ता प्रत्यग्र Recent मञ्जन (N)—Watering as applied to लता. Bath, as applied to वामवदत्ता बालप्रवालविट्प्रभवत्ता applied to लता—That is the origin of tender sprouts and tendrils. A hint at the tenderness of वामवदत्ता's limbs.

Here विभ्रातमे [2nd person] goes with त्व (वासवदत्ता), the उपमेय It cannot go with the उपमान, एता which requires a third person. Hence पुरुषभेददोष

अत्र etc इति संबोध्यमाननिष्ठस्य परभागस्य The परभाग i e प्रत्ययभाग in विभ्रातसे as applying to (निष्ठ) the party addressed (संबोध्यमान) The 2nd person termination in विभ्रातमे has to be modified (व्यत्यास) into 3rd person in order to make it applicable to एता, the उपमान, that is not being addressed (असंबोध्यमानविषयनया), and this gives rise to पुरुषभेददोष coming under भग्नप्रक्रम

गङ्गे च प्रवहतु etc Illustrates विधिभेददोष. A blessing for continued fame Here the Imperative of प्रवहतु agrees with the उपमेय viz कीर्ति, but does not agree with the उपमान, गङ्गा Nobody can *order* the Ganges to flow Hence विधिभेददोष, Imperative being the विधि which does not suit the उपमान which requires the Indicative प्रवहति इति अप्रवृत्तप्रवर्तनामन-विधेः (भेदः) Here the विधि of प्रवहतु applying to कीर्ति, the उपमेय, which consists in bringing about something not actually in being (अप्रवृत्त) is different from the विधि viz indicative required for गङ्गा, the उपमान अप्रवृत्तप्रवर्तन the कीर्ति is yet to flow forth by the blessing This thing is to be brought about in the case of the उपमेय The Ganges on the other hand is not to flow it is already flowing

एवजातीयकस्य च अन्यस्य etc एवजातीयक मा. च Thinks that this refers to combination of कालः, पुरुषः, विधि -Read 'गमिष्याम्युपहास्यता वामन इव' इत्यादौ इव क्वचित्कालपुरुषविध्यादियोगेनापि दोषः स्यात् । उपमानगतस्य असम्भवात् If it will not apply to the उपमान

ननु समानम् (१ / साक्षात्) etc We saw how दण्डिन् maintained that लिङ्गवचनभेद is not enough to make an उपमा defective As against such views our author wants to urge that these भेदः do cause a gap in our comprehension of the idea on hand and hence should be looked upon as प्रक्रमभग.

ननु सयवादी अय इति अर्थावगमात् । This sets forth the case of those who, like दण्डिन्, would say न लिङ्गवचने भिन्ने ..उपमादूषणाय अहम्.

They might urge The poet's *primary aim* in उपमा is to connect the उपमेय with the particular धर्म, (धर्मान्तर = य वक्षिषु धर्म) which may be expressly stated [माहादुषारित Trum Ed] as in सुख चन्द्र इव रम्य or merely suggested [प्रतीयमान] as in सुख स्फुर इव After this connection of the उपमेय with the धर्म is realised, the उपमा is concluded and then the difference in tense etc. are of no consequence (न वक्षिषु कालाभिभेदेति) and hence

they cannot be said to vitiate the उपमा After the धर्म is construed with the उपमेय it is by easy guess that we construe the धर्म with the उपमान, despite कालादिभेद. This leaves no room for any दोष

How कालादिभेद, continues the objector, does not constitute a दोष will be clear from an instance. We usually say युधिष्ठिर इव अयं सत्यं वदति, where the साधारणधर्म is mentioned (उपात्त = उच्चारित), not suggested Here there is कालभेद But our understanding of the वाक्यार्थ is never marred by the कालभेद As soon as we have construed सत्यं वदति with the उपमेय viz अयं, by an easy guess we understand that the साधारणधर्म is सत्यवादित्व and so the sentence युधिष्ठिर इव अयं सत्यं वदति is apprehended by us as युधिष्ठिर इव सत्यवादा अयं सत्यं वदति

As against this, suggests the objector, it might be contended by some that in our attempt to disprove कालभेददोष, we have unwittingly exposed ourselves to another दोष viz पौनरुक्त्य, such as is evident in सत्यवादी सत्यं वदति. But such a contention will be found to be untenable on closer examination सत्यवादी सत्यं वदति involves no पौनरुक्त्य (Tautology) because there is the nice shade of meaning implicit in सत्यवादी It implies one who *by nature* is truth-speaking So with सत्यवादी सत्यं वदति we get the idea that the person in question speaks the truth, not casually, but naturally. If the mere repetition of the same word were to land us into tautology व्याकरण would not have given its approval to णमुल्लस like पार्थसंचार संचरति or रौपोष पुष्पाति There is a fine distinction between रौषे इव पुष्पाति and रौपोष पुष्पाति, because the latter is more emphatic than the former So if there is no tautology (पौनरुक्त्य) in रौपोष पुष्पाति, there is likewise none in सत्यवादी सत्यं वदति—argues the objector

सत्यमेवैतत् etc The author sticks to his view point that कालादिभेद does involve a दोष

He says Whatever the objector says about रौपोष पुष्पाति and such other usages is indeed true The objector is quite justified says the author, in saying that रौपोष पुष्पाति involves no पौनरुक्त्य. णमुल्लस and such other forms are usages that have come to stay (स्थित) and hence have to be justified But this justification which may be cogent for usages that have come to stay (स्थितेषु प्रयोगेषु) in language will not be entirely apt (सकथा निरवयव) in the case of कालादिभेद in उपमा. Because men of taste do admit (सचेतसः पदं अत्र प्रमाणम्) that there is a gap in our comprehension of the idea on hand due to कालादिभेद [प्रस्तुतवस्तुप्रतीतिव्या-
(वि)यतात्]. Hence कालादिभेद do vitiate a वाक्य, says the का प्र [Read

सत्यम्, एवमेतत् । किन्तु स्थितेषु प्रयोगेषु समर्थनमिदं, न तु सर्वथा निरवय, प्रस्तुतवस्तुप्रतीतिव्या (११ वि) वातात् इति सचेतम् एव अत्र प्रमाणम् ।]

Note that स्थितेषु प्रयोगेषु refers only to cases like रौप्य पुष्पाणि It does not apply to युधिष्ठिर इवाय सत्य वदति

Note that लिंगभेद, वचनभेद, कालभेद, विधिभेद are दास because they make the साधारणधर्म असाधारण, in so far as it agrees with the उपमेय only

xii असादृश्यदोष arises when there is no resemblance whatsoever between the उपमेय and the proposed उपमान This is brought under अनुचिन्तार्थत्वदोष

अध्यामि etc Illustrates असादृश्य One sets about writing a poem which is to him like the moon diffusing the rays of its meaning

Here the काव्य and its अर्थ are respectively compared to शशिन् and शशिस But, says our author, such comparison is unwarranted as nowhere is there सादृश्य between them The author says so perhaps in the light of poetic convention

xiii असम्भवदोष This is the last उपमादोष It arises where the proposed उपमान is such as is improbable In असम्भव, the thing given as उपमान is so impossible that it appears absurd to state it, and this is enough to distinguish असम्भव from अतिशयोक्ति अतिशयोक्ति in its most extravagant forms never becomes absurd असम्भव, on the other hand, is grotesquely absurd Says भामह २ ५० —यस्यातिशयवानर्थं कथं सोऽसम्भवो मतः । This असम्भवदोष reduces itself to अनुचिन्तार्थत्व, acc to the का प्र

St 197 निपेतुरास्या etc Illustrates उपमानस्य असम्भवदोष The impression left by an archer shooting sharp Construe.— दिनार्धभाज परिवेपिण अर्कात् जाज्वल्यमाना वारिधारा इव धनुर्मण्डलमध्यभाज तस्य आस्यादिव दीप्ता शरा निपेतु । दिनार्धभाज अर्कात् from the sun when it is on the meridian, at mid-day परिवेपिण Gen Sing परिवेपिन् having a परिव १ e halo of of lustre round it जाज्वल्यमाना वारिधारा Burning jets of water धनुर्मण्डलमध्यभाज adj of आस्यात् The face stood at the centre of the extended bow आस्यादिव The arrows seemed to proceed from the mouth itself, as the mouth was at the centre of the bow

Burning jets of water mentioned here as उपमान are impossible, and equally impossible is their emergence from the orb of the sun. Hence this which is stated to be असम्भवदोष, is the same as अनुचिन्तार्थत्वस्य उपनिग्रह्यमान अर्थ अनौचित्यमत्र पुष्पाणि This matter which is being stated tends to occasion the flaw of impropriety itself

२—उत्प्रेक्षादोष (२)

(i) The उत्प्रेक्षा is vitiated if in place of इव the poet uses यथा. This is due to the fact that the *poetical fancy* implicit in उत्प्रेक्षा can be conveyed only by इव, ध्रुव, मये etc. यथा is incapable of conveying that element of fancy. Hence, when instead of इव or ध्रुव etc. the poet uses यथा, there results a defect which is none other than अवाचकत्व. अवाचकत्व is a पददोष. It arises when a पद is incapable of conveying the idea it is meant to convey.

संभावन *Vide* Notes pp. 34-35 ध्रुवेवादयः. See the list of उत्प्रेक्षावाचकस given at p. 33 Notes. The idea of संभावन can be conveyed by इव, ध्रुव etc., not by यथा. यथा is capable of conveying माधर्म्य only and not संभावन. [दण्डिन् makes a useful list of उपमावाचकस [का. द. २.५७-६५]:— इव-वद्-वा-वथा-शब्दाः समान-निभ-सन्निभाः । तुल्य-मकराश-नीयदरा-प्रकाश-प्रतिरूपकाः ॥ प्रतिपधु-प्रतिदन्दि-प्रत्यनीत-विरोधिनि. । मृदूक्-मृदुता-मृदादि-सनालीय-अनुवादिनः ॥ प्रतिविम्ब-प्रतिच्छन्द-मरूप-मम-ममिता. । सञ्ज्ञाग-मदुशु-आम-सारू-उपमिन-उपमाः ॥ क्लृप्त-दीप्तीय-देश्यादिः प्रत्य प्रतिनिधौ भवि । सर्ग-तुल्यो शब्दो ये चान्यूनार्थवादिनः ॥ समामर्थ बहुव्रीहिः शब्दावदनादिषु । स्वर्धने जयति द्वेष्टि द्रुषति प्रतिगर्जति ॥ आलोचति-स्वप्नानि कर्तयति निन्दति । विटम्बयति सपते हसति ईर्ष्यति जमूयति ॥ तस्य मुञ्चति मौञ्जस्य तस्य कानि विमुञ्चति । तेन मार्गं विगृह्णाति, तुलां तेनाधिरोहति ॥ तत्पदव्या पदं पते, तस्य वक्षा विगाहने । तन्नेति, अनुवर्णनानि, तच्छ्रीन्, तन्निषेधनि ॥ तस्य चानुकरोतीति शब्दाः सादृश्यमुक्ताः । उपमायामिमे प्रोक्ताः कवीनां बुद्धिमौल्यदाः ॥] This difference in connotative powers is due to शब्दशक्तिमहिमा only, one word possesses a power which another may not possess. तस्य = माधर्म्यस्य. अस्यां = उत्प्रेक्षाया. In उत्प्रेक्षा, the poet's aim is not to convey माधर्म्य but संभावना. Perhaps it would be truer to say that in उत्प्रेक्षा, the poet's aim is to convey माधर्म्य by संभावन. सत्र अस्य अशक्तिः संभावने यथापश्य अशक्तिः Incapacity of यथा to convey संभावना. अवाचकत्वं दोषः. Thus संभावने यथापश्य अशक्ति is the same as the defect अवाचकत्व.

St. 198. उदयौ etc. Illustrates उत्प्रेक्षा due to the use of यथा instead of इव. Lotus bud coming out of a lotus pond fancied as shrinking in fear of the charm of a lady's eye. मेघद्येवञ्च a blue lotus. मुकुटं yet a bud and hence closed. This becomes the basis of the उत्प्रेक्षा in the 2nd half. नारी etc. which seemed to have shrunk from fear of the charm (चतुर्व) of a lady's eye.

In the 2nd half we get a हेतुप्रेक्षा due to the सम्बन्धि closing of the bud being attributed to the *fancied* हेतु *viz.* नारीनेत्रचतुर्वदम्. Here we require "हेतुप्रेक्षा" इव in place of "हेतुप्रेक्षा" यथा. Since यथा does not connote सम्बन्धन but मूढत्व, here we have अवाचकत्व.

Here the attribute (करै सृशति) and the genders (व्यक्ति), masculine and feminine, of the निम्नगति and ककुम्भs are transparent enough to suggest that they are compared to a नायक and नायिका. So also the विशेषण विजृम्भितापया, अतनुमानपरिग्रहया and चिरयाऽपि रुचिरया and the feminine gender of दिनश्री are transparent enough to suggest that दिनश्री is compared to a प्रतिनायिका. When the प्रतिनायिकात्व of दिनश्री is thus suggested why make use of दयितया इव in the श्लोक? This becomes अपुष्टार्थता or पुनरुक्ततादोष व्यक्तिविशेष = लिङ्गविशेष cp काले व्यक्ति स्वरादयः p 66 उ II. व्यक्तिः Suggestion (as नायक and नायिका) किं स्वराज्योपादानेन What is the point in employing the word for itself (स्वराज्य) when it is suggested?

श्लेषोपमाया etc An objector might urge —Why not call सृशति etc as श्लेषोपमा—उपमा based on श्लेष? In श्लेषोपमा, the उपमान has to be stated, and this requirement is satisfied by the use of दयितयेव, which therefore involves no दोष.

Our author replies that सृशति etc cannot be श्लेषोपमा. Because, in श्लेषोपमा the attributes are not transparent enough to suggest the उपमान, which hence has to be stated. In सृशति etc, on the other hand the attributes are transparent enough to suggest the उपमान which, hence, requires no mention.

यत्र etc. उपमानस्य उपादानमन्तरेण Unless the उपमान i. e. अभ्युक्त is mentioned साधारणेष्वपि विशेषणेषु As in समामोक्ति, in श्लेषोपमा the विशेषण being शिष्ट apply both to the उपमान and उपमेय. But still they are not transparent enough to suggest the उपमान as in समामोक्ति न तथा प्रतीति = न समामोक्ती इव उपमानस्य प्रतीति.

St 201 स्वयं च etc. Illustrates श्लेषोपमा गौरी compared to morning-twilight स्वयं च i. e. You are great not only because your father, हिमान्य, is great but also because you yourself are पहवाताग्र भास्वरविराजिता (i) Shining with your hands that are bright (भास्वर) and ruddy like sprouts—as applied to गौरी (ii) Shining with the rays of the sun (भास्वर) that are ruddy like sprouts—as applied to प्रभातम्भया अस्वापफलमुन्धेदितप्रदा (i) Giving the desired object (इदितप्रदा) to those who hanker after (मुन्धे) fruits not easy to obtain (भ + सु + भव) — of गौरी (ii) Fulfilling the craving of those that want (यन्) to be free from sleep (भ + स्वप) i. e. bringing sleep to an end—of प्रभातम्भया. The stanza occurs in उद्भट ४१५ hence it must be from his शब्द—कुमारसम्भव not to be confused with कालिदास's कुमारसम्भव.

Here the विशेषण, पल्लवात्मा etc and अस्वाप etc though शिष्ट and applying to both viz गौरी the उपमेय, and प्रभातसध्या, the उपमान, are not transparent enough to suggest the उपमान, प्रभातसध्या, which, therefore, has to be mentioned and is mentioned This is, therefore श्लेषोपमा, not समासोक्ति

४—अप्रस्तुतप्रशंसादोष (१)

If in समासोक्ति, the mention of the अप्रकृत becomes a दोष, in अप्रस्तुतप्रशंसा, the mention of the प्रकृत becomes a दोष for the same reasons When we understand how समासोक्ति and अप्रस्तुतप्रशंसा are practically identical in form [*Vide* Notes p 91], it is not difficult to understand the genesis of this दोष If in समासोक्ति, the अप्रकृत is suggested by the transparent विशेषण, in अप्रस्तुतप्रशंसा, the प्रकृत (= उपमेय) is suggested by the विशेषण Hence just as, in समासोक्ति, the mention of the अप्रकृत constitutes अपुष्टार्थता or यौनरुक्त्व so the mention of the प्रकृत, in अप्रस्तुतप्रशंसा leads to अपुष्टार्थता or यौनरुक्त्व.

अप्रस्तुतप्रशंसायामपि etc. अनयैव रीत्या प्रतीयते । e. suggested as in समासोक्ति, from the transparent विशेषण In समासोक्ति, उपमान is suggested; in अ प्र उपमेय is suggested पुनः प्रयोगेण By mentioning it over again when it is already suggested न कदर्थता नेयम् उपमेय should not be made futile (कदर्थता नी) by being mentioned over again That is, it will involve अपुष्टार्थतादोष or पुनरुक्ततादोष

St 202 आहूतेषु etc Illustrates अप्रस्तुतप्रशंसाया प्रस्तुतस्य उपादानात् दोष As Genus embraces the worthy and worthless alike, so the indiscriminating patron patronises the worthy and worthless alike. a None can prevent the fly if it comes forward as a विहगम, when विहगमस are called out In other words, विहगमत्व is a class that comprehends worthy birds and the worthless fly also The fly with its wings can claim to be a विहगम b The तृणमणि (?), abiding in the रत्नाकर (मारिषि), claims the glory of jewels. The class of jewels comprehends the worthy diamond and also the worthless तृणमणि What is तृणमणि? One thing is certain that it is a worthless substance. Does तृण here convey the idea of contempt implicit in the word (cp तृणेन वक्ष्य भवतीशरणम्) तृणमणि being a worthless मणि? स प्र interprets तृणमणि as नीच मा च Says तृणमणि मणि, अप्रभात कञ्चि This conveys the idea of worthlessness, but what about मयेवरिषि वसन्? Is it coral as उद्योत says? c Even the glow worm is not afraid to move in the midst of things luminous. That is, the class of तेजस्विन् things comprehends the most eminent luminaries like the sun and also the insignificant सुदेन

(ii) The उत्प्रेक्षा may be vitiated if in support of an उत्प्रेक्षा, an अर्थान्तरन्यास is given. This is due to the fact that उत्प्रेक्षा being only a *poetical fancy* has no reality about it, and when there is no reality, why should there be any attempt at corroboration in the form of अर्थान्तरन्यास? So an अर्थान्तरन्यास has no room in an उत्प्रेक्षा and, therefore, its employment there is अनुचितार्थना Impropropriety

उत्प्रेक्षितमपि whatever is poetically fancied तात्त्विकेन रूपेण परिवर्जितत्वात्. Because such fancied things have no reality of form. They are "cobwebs of poetical fancy" निरुपाख्यप्रख्यम् निरुपाख्य non-existent, अप्रत्यक्ष [उपाख्य observable] निरुपाख्यप्रख्य = निरुपाख्यतुल्य [प्रख्य appearing like.]. तत्समर्थनाय etc. The उत्प्रेक्षित being imaginary and unreal should not be corroborated. An attempt at corroboration is extremely improper like an attempt to sketch a portrait in the air [cp. चित्रं निर्माति सुन्दरं पवने] समीचीन [from सम् + √अच्] proper, fit cp. सम्यक् निर्विषयत्वं एतस्य. Absence of scope for this viz अर्थान्तरन्यास. Absence of scope for this is the same as अनुचितार्थना. That is, अर्थान्तरन्यास, in support of उत्प्रेक्षा results in the दोष, अनुचितार्थना

St 199 दिवाकरात् etc. Illustrates the निर्विषयत्वदोष of अर्थान्तरन्यास in support of उत्प्रेक्षा. The caves of the Himalayas are impenetrable to the rays of the sun. Construe —य दिवा भीत इव गुहासु लीन अधकर दिवाकरात् रक्षति। नून उच्चैः शिरसा दुरणं प्रपन्न धुंक्षेऽपि अनीव ममत्वम्। Who protects from the Sun Darkness that lies hidden in his caves during day time उच्चैः शिरसा The lofty ones. As applied to the हिमालय, whose peak is lofty

Here darkness is *imagined* to be भीत [भीतमिव] and taking shelter in the caves. When भय is imaginary, the act of taking shelter also becomes imaginary. Hence an attempt to corroborate it by अर्थान्तरन्यास is nothing short of futile.

अथ अचेतनस्य etc. तस्य being अनन cannot be at all *afraid* of the sun. Much less could there be any protection by the वरुण, which (protection) is a sequel to भय [तद्वयोनिव = ग्रामप्रवोचिन]. When such fear and protection present themselves in an imaginary form (मन्त्रादि रूप), there cannot be any impropriety. Because, what could be improper when based on pure imagination? Hence it is futile to make an attempt to corroborate it i. e. परित्यज, by having recourse to an अर्थान्तरन्यास [कर्ममार्गता = परिग्रहसमर्थना].

Note that we get उत्प्रेक्षा only when we read दिवा भीतमिव as two separate words. If we take them together, they will mean 'an owl'. Then the idea being who protects Darkness hiding in his caves

like an owl', there will be no उत्प्रेक्षा [Read ऋ भीतमिव as two separate words, in the Text Read in the Translation for 'sheltering by the mountain', "sheltering by the mountain as a sequel to it (i. e. मय)"]

३—समासोक्तिदोष (१)

In समासोक्ति we saw how the विशेषण are transparent enough to suggest the अप्रकृत When the अप्रकृत can be suggested by the विशेषण, it is unnecessary to mention it Wherever the अप्रकृत is thus mentioned in समासोक्ति, the unnecessary mention results in अपुष्टार्थत्व or पुनरुक्तता अपुष्टार्थत्व we have already seen while discussing अनुप्रासस्य वैफल्य पुनरुक्तता, an अर्थदोष, is Tautology, Repetition The mention of the अप्रकृत results in अपुष्टार्थत्व in so far as it has no contribution to make to the significance of the वाक्य the वाक्य being complete even without it The fault becomes पुनरुक्तता in so far as the अप्रकृत which is already suggested is expressed again Between अपुष्टार्थत्व and पुनरुक्तता the difference lies in the fact that the former is irrelevant, the latter tautologous The former arises even where the thing is mentioned once, if it does not bear upon the matter on hand, the latter arises only when there is repetition of the same idea

साधारणविशेषणवशादेव etc (Vide Notes p 74) The adjectives or attributes are transparent enough to suggest the अप्रकृत, though it is not mentioned उपमान । e अप्रकृत तस्य उपमानस्य अत्र समासोक्तौ प्रयोजनाभावात् अनुपादेयता Its mention is improper as it is uncalled for Construe —प्रयोजनाभावात् यत् अनुपादेयता तत् अपुष्टार्थत्व पुनरुक्तता वा दोष भवति ।

St 200 स्पर्शति etc Illustrates समासोक्तौ अप्रकृतस्य उपादानात् दाव Description of summer Construe निगमरुचौ वकुम्ब बरे स्पर्शति, विजृम्भितापया, अनुमानपरिमृदया विरयाऽपि रुचिरया, दिनश्रिया दयितया स्व स्थितम् । निगमरुचौ वकुम्ब बरे स्पर्शति—Locative Absolute. When the sun touched the quarters with its rays. Note how the attribute is transparent enough with the Feminine of वकुम्ब, with the Mas. of निगमरुचि and with the pun on बरे, to suggest a नायक touching with his hands (बर) the नायिका विजृम्भितापया (i) the warmth of which (दिनश्री) had become more intense, (ii) whose (of the प्रतिनायिका) annoyance had been aggravated अनुमानपरिमृदया (i) which (दिनश्री) had assumed a great length (the days in summer are long), (ii) whose (of the प्रतिनायिका) मान or huffiness was great विरयाऽपि रुचिरया (i) which (दिनश्री) was bright though long (रित), (ii) who (प्रतिनायिका) though of a long standing was yet charming. [The general rule being नव वस्तु रुचिर भवति । Here though the नायिका was not नववस्त्रिणी, she was yet रुचिर]

d Fie upon the Genus which, like a patron (प्रभु इव), does not take cognizance of (अनामृष्ट) distinction between things (तत्त्वान्तर), and which is non-sentient (अचेतन) like the patron who is insensible (अचेतन)

Here the mention of प्रभु इव, the प्रभु, is superfluous. Because such insensible (अचेतन = अविवेकिन्) lord is suggested by the अप्रस्तुत-सामान्य distinguished (विशिष्ट) by the same attributes, अचेतनत्व and अनामृष्टतत्त्वान्तरत्व अप्रस्तुत etc. अप्रस्तुत यत् (अचेतनत्व) (अनामृष्टतत्त्वान्तरत्व)-विशिष्ट सामान्य तद्दारेण अभिव्यक्ति Suggestion So प्रभु इव is पुनरक्त or अप्रुथ

It should not be supposed that the कः प्र is here stating something unlikely Let us imagine the sentence to be किं सामान्य अचेतन अनामृष्टतत्त्वान्तरम् Here from सामान्य which comes to be condemned for अचेतनत्व and अनामृष्टतत्त्वान्तरत्व, it is indeed by an *easy guess* that one gets at the idea of an अचेतन प्रभु For, we ask ourselves where is the point in the poet pouring scorn on the सामान्य? So when the poet does like that, it must be with an eye upon something else—the प्रभु and that प्रभु a महदय can well judge to be प्रभु For, अविवेकित्व is a usual point of grievance against प्रभुs

तदेते etc. अयेऽप्येवनालीयका Other defects also of this kind Read उद्योत पूर्वोक्तयैः दोषनाम्ना अन्तर्भाविता Can come under the दोषs given already in उ VII

सपूर्वमिदं वाक्यलक्षणम् We have seen in उ I that the Ten Ullasas of the वाक्यप्रकाश are devoted to a detailed explanation of the definition of वाक्य given by मम्मट in उ I—नदोषो रक्षणार्थं सप्तुणावनष्टी पुन वरि । इत्यत्र मार्गो etc. Concluding stanza प्रदीप उद्योत, प्रमा सुधामागर of भीमसेन take no cognizance of it But all others including the very old commentators हर्यक (संस्कृत—Appendix A) and मागिस्यचंद्र comment upon it What is more significant is that हर्यक and मा च are among those who see in the stanza a sly reference to the double authorship of the वाक्यप्रकाश हर्यक says एतेन च महामनीनां प्रवरादेतुषे धयो प्रवृत्ता अनेन वक्ष्यमि अममसत्वात् परेण च पूरितोऽयं च दिग्वेदवि अत्रत्या यदवमानो तत्र स हनेव सावी ६१ [Vide Appendix A—p 7] मा च says —अथ च अयं ग्रन्थ मन्वेन आरम्भेनरेण समविशति दिग्वेदवि मरुततत्वात् अत्रत्याने । सप्रसादप्रकाशिनी refers to अलर्क (= अलर्क) as the author who completed मम्मट's [= मम्मट] work —यः मम्मथप्रयोगे परिपूर्णः अथवा र्कस्य सरेण ६०६ । निदर्शनां a tributed the portion beginning with आरम्भे १० अलर्क—इह मम्मथप्रयोगे परिपूर्णः । प्रकाश पूरितो ज्ञातः निवः सट्ठरिण ॥ From all these references two facts emerge Firstly, that

the view about double authorship of the का प्र is as old as रुचक (a contemporary of मम्मट) and माणिक्यवर who was separated from मम्मट by no more than about fifty years. And secondly, it is निदर्शना that specifies the portions going to the credit of मम्मट and अरुण.

All commentators are at one in holding that *primarily* the stanza conveys the idea that in the काव्यप्रकाश, the author (or authors) have succeeded in presenting the divergent view points (विदुषां विभिन्नं अरि मार्गं) in अष्टादशान्वय as one organic whole (अभिन्नरूपः), and that this is entirely due to the happy fusion (सम्यग् विनिर्मिता सघटना) of the different view points. Construe एव विदुषां विभिन्नं अरि मार्गं यद् अभिन्नरूपं एते प्रति भावते, तद् न विविच्यम्। यद् अमुत्र सम्यग् विनिर्मिता सघटना एव हेतुः (भवति)। एव विदुषां विभिन्नं मार्गं Ref. to the divergent schools in Sanskrit Poetics. Vide Introduction pp. x-xii. Read the remarks made on मम्मट's definition of काव्य. Notes on उद्भाग I pp. 17-19. अभिन्नरूपं यद् प्रति भावते. Certainly the claim is justified. There is an organic unity about the work. It does not present a motley assortment of divergent views. सम्यग् विनिर्मिता सघटना. The different views have been happily blended.

As said above, there may be a *secondary* and sly reference to double authorship also. Then विदुषां मार्गः would refer to the काव्यप्रकाश which is the 'path' to the wise leading to the अष्टादशान्वयज्ञान. विभिन्नं अरि अभिन्नरूपं will then mean which though varied because of double authorship, still appears as one. सम्यग् विनिर्मिता सघटना will refer to अरुण's and मम्मट's contributions having been well fused together in an organic whole.

॥ शुभं भूयान् ॥